

Stadsgrundningar och planförändringar

Svensk stadsplanering 1521–1721

Stadsgrundningar och planförändringar

Svensk stadsplanering 1521–1721

Nils Ahlberg

*Institutionen för landskapsplanering Ultuna
Uppsala*

*Konstvetenskapliga institutionen
Stockholms universitet*

Doctoral thesis
Swedish University of Agricultural Sciences
Uppsala 2005

Acta Universitatis Agriculturae Sueciae

Agraria 2005:94

Tryckt med bidrag från:

Berit Wallenbergs Stiftelse

Stiftelsen Längmanska kulturfonden

Sven och Dagmar Saléns stiftelse

Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs Fond för svensk kultur

Gunvor och Josef Anérs stiftelse

Peter och Birgitta Celsings stiftelse

Stiftelsen Lars Hiertas Minne

Stiftelsen Helgo Zettervalls fond

Elna Bengtssons Fond

Kungl. Patriotiska Sällskapet

Letterstedtska föreningen

ISSN 1652-6880

ISBN 91-576-6993-7

© 2005 Nils Ahlberg, Uppsala

Tryck: Edita Västa Aros AB, Västerås 2005

Förord

Denna undersökning har bedrivits i etapper utspridda över en längre tidsperiod. En bakgrund finns i mitt arbete på Riksantikvarieämbetet att peka ut stadsmiljöer med kulturvärde av riksintresse från 1986, och att utveckla former för jämförande analys av stadens strukturella kulturvärden det följande decenniet med landets alla städer som arbetsområde. En av de epoker där det saknades övergripande kunskap och där kunskapsluckorna var stora var stormaktstiden – trots att majoriteten av landets äldre stadsmiljöer har sin grundprägel från denna period. Därtill är det ett stadsbyggande av internationell rang, men mycket lite känt utanför det nordiska området. Det är också en spännande och omvälvande tid då grunden till vårt eget samhälle läggs och av stor betydelse för förståelsen av dagens samhälle.

Den byggda miljön är en grundläggande resurs i en långsiktigt hållbar samhällsutveckling och en av de viktigaste frågorna vi har att tampas med över huvud taget. Omkring 85 procent av landets befolkning bor i städer och tätorter. Över hela världen växer dessa i snabb takt. Städerna utgör viktiga "motorer" för den ekonomiska utvecklingen. I dagens rörliga internationella samhälle spelar en plats attraktivitet och en "kreativ" miljö allt större roll. Vilka är de kvaliteter som gör en plats attraktiv? Hur kan vi behålla dem, utnyttja dem och förändra och lägga till utan att de slås sönder?

Det är min fasta övertygelse att en förutsättning för utveckling och framåtskridande är att vi tar tillvara de resurser historien givit. Här ligger grunden för en plats identitet och särart, för människors förankring och sociala gemenskap. Det är en demokratisk rättighet och en skyldighet gentemot kommande generationer. Vårt historiska arv måste vara en utgångspunkt och integrerad del i all samhällsplanering. På samma gång är det en grundval för dagens arbete med gestaltning av bebyggelse och den yttre miljön. För förståelsen av stadsmiljön är stadsplanen en nyckelkomponent; den är det skelett hela staden är uppbyggd kring.

Till alla dem som stött och uppmuntrat mitt arbete och lämnat synpunkter vill jag framföra ett varmt tack. Behovet av denna undersökning utkristalliserades

i arbetet inom Forskningsgruppen vid Riksantikvarieämbetets kulturmiljöavdelning i början av 1990-talet och jag vill rikta mig till mina chefer, arbetskamrater och den dåvarande ledningen för Riksantikvarieämbetet, liksom till alla övriga inom kulturmiljövården som genom åren stött arbetet och bidragit med uppgifter och synpunkter. Det får även innefatta Boverket och Stadsmiljörådet som starkt backade upp frågor kring stadsmiljön.

Inom kulturmiljösamarbetet i Norden och Östersjöområdet har stadsfrågorna spelat en viktig roll och jag vill särskilt tacka mina tidigare kollegor på Museiverket i Helsingfors för inspiration, uppmuntran och synpunkter: förre generaldirektören professor Henrik Lilius, den tidigare avdelningschefen Pekka Kärki och intendent Margaretha Ehrström. Inför den föreläsning jag höll i Riga som en del i 800-årsfirandet hösten 2001 påbörjades arbetet med det baltiska området och jag får framföra ett speciellt tack till Pēteris Blūms, Eeva Laukes och Zaiga Gaile för allt bistånd. Vid mina besök i Polen har professor Danuta Kłosek-Kozłowska varit en omistlig hjälp och jag vill likaså tacka alla de forskare och experter vid universitet och museer som bistått. Värdefulla synpunkter har också framkommit i samband med anföranden inom ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) och dess International Scientific Committee on Historic Towns and Villages, vilket tacksamt meddelas.

Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet utgör den vetenskapliga basen och startpunkten. När undersökningen först lades upp ingick den i planer på ett större forskningsprojekt som tyvärr aldrig kom till stånd; här skulle även ett arbete om den internationella bakgrunden med de teoretiska förebilderna och en djupundersökning av Landskrona ha ingått. Till förhistorien hör också en inledande studie om stadsplaneförändringar 1993–94 och min licentiatuppsats år 2000, *Stadsplanereglering i Sverige 1550–1875*. Jag får tacka professor Thomas Hall, som haft rollen som handledare genom hela denna period, för alla lärdomar under många års samarbete, stöd, uppmuntran och kloka synpunkter, och även kollegor konsthistoriker som funnits med under arbetets lopp.

Mitt intresse för stadsmiljön och stadsbyggnadshistoria växte redan från början fram i en tvärvetenskaplig gemenskap. Det mångåriga samarbetet och utbytet med Stadshistoriska institutet och den arkitekturhistoriska forskningen på KTH, liksom ämnena historia och kulturgeografi, har bidragit mycket till min syn på stadsforskningen. Konsthögskolans arkitekturskola likaså. Jag är tack skyldig er alla som funnits med i dessa sammanhang.

Med en särskild satsning på "kulturmiljöplanering" vid institutionen för landskapsplanering Ultuna öppnade sig år 2002 en chans att på allvar ta itu med undersökningen. Tack till ledningen för SLU som på ett så öppet och framsynt sätt möjliggjort detta, lyft fram landskapsarkitekturen och staden som ett särskilt profilområde och stött samarbetet med Stockholms universitet.

Vid institutionen för landskapsplanering Ultuna har jag mötts av en stimulerande vidsynthet och vilja till utveckling och nytänkande. Jag vill särskilt tacka min biträdande handledare professor Torbjörn Suneson för hans smittande entusiasm och förmåga att alltid se möjligheter och finna lösningar; professor Clas Florgård som i alla lägen funnits till hands med konstruktiva synpunkter; och sist men inte minst agronomie doktor Klas Eckerberg som hjälpt till med alla datorfrågor, inklusive att lägga upp databasen, figurer och bilder och att framställa tryckförlagan, utan vilkens trygga stöd och inspirerande kunnighet detta inte varit färdigt på länge än. Jag vill också vända mig till övriga forskare och doktorander och alla er andra på institutionen som bidrar till den öppna, mångsidiga och stimulerande intellektuella miljön, så full av värme och kreativitet.

Under arbetets gång har jag haft ett ovärderligt stöd i professor Ulla Ehrensvärd, vår främsta expert på kartmaterialet, som läst och granskat. På samma sätt vill jag tacka professor Johan Mårtelius som likaså har granskat texten. Professor Maurice Howard, University of Sussex, har synat min summary och lämnat värdefulla kommentarer. Tack också filosofie doktor Clas Tollin, som leder Projektet äldre geometriska kartor, för diskussioner, inspiration och synpunkter genom åren och förre arkivarien Stig Svenson som beredvilligt delat med sig av sina kunskaper om papper och vattenmärken.

Jag har haft stor hjälp av olika tjänstemän på Krigsarkivet, Riksarkivet, Lantmäteriverkets arkiv och Kungliga Biblioteket. Speciellt vill jag nämna Björn Gäfvert, Johan Gässte och Gertrud Wiking som har hand om kartsamlingarna. Tack också fotograferna för er hjälpsamhet: Bertil Olofsson som gjort det största arbetet, Kurt Eriksson med flera. Personalen vid Vitterhetsakademiens bibliotek har som alltid varit mycket tillmötesgående, och det samma gäller Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek. Ett tack till er alla, som även får inkludera andra arkiv, bibliotek, museer och kommunala förvaltningar jag har haft förmånen att samarbeta med.

Till sist är jag stort tack skyldig familj och vänner för allt stöd, uppmuntran och hjälp. Per Olson har med sina språkkunskaper, inte minst i det finska språket, och på slutet assistans att upprätta registret, varit en värdefull hjälp; Krister Jirlow för synpunkter på den språkliga utformningen och korrekturläsning.

Forskningsbidrag har lämnats av Berit Wallenbergs Stiftelse, Erna och Einar Palmgrens stipendiefond och Rhodins Minne. Ett bildmaterial som i delar kommit till användning även i detta sammanhang har tagits fram med stöd från Kulturfonden för Sverige och Finland. Svenska Institutet har genom åren stött med resor och i diskussioner.

Stockholm och Uppsala i augusti 2005

Nils Ahlberg

Till läsaren

En doktorsavhandling kan se ut på många sätt. Det finns olika traditioner inom olika vetenskapsgrenar. Min utgångspunkt är konstvetenskapen där denna typ av omfattande avhandling, med syfte att ge en samlad bild av ett större område, har en traditionsenlig hemortsrätt och där ett varierande och individuellt material gör att avhandlingarna skiftar mycket i uppläggning och utseende.

Att försöka presentera ett så stort material på ett överskådligt och begripligt sätt medför naturligtvis problem. Det kan behövas flera ingångar. Framställningen ska kunna fungera för olika kategorier läsare, både den som främst intresserar sig för de stora dragen och den som i första hand vill veta mer om utvecklingen i enskilda städer eller om någon aktör. Att ta med hela diskussionen "i ett plan", med alla städer och olika uppfattningar på en och samma gång, i en enda sammanhållen text, vore ogörligt. Det skulle bli så mycket fakta och diskussion om detaljer att läsaren säkerligen skulle tappa tråden. I stället har jag försökt finna ett sätt att ta saker i olika omgångar och på olika nivå.

Grunden för avhandlingen är analysen av de enskilda städerna. För samtliga platser där något större stadsplaneprojekt påträffats har en studie av utvecklingen gjorts. I många stycken är detta helt ny grundforskning och texterna innehåller mycket som tidigare inte publicerats. Dessa stadsstudier i miniformat ligger som *del III*. Avsikten är dels att ge en sammanhållen bild av utvecklingen i varje stad för sig, dels att avlasta texten i den tematiskt analyserande *del I* och den sammanfattande *del II*. Diskussionen om tidigare forskning och olika tolkningar med referenser samt argumentationen kring de enskilda städerna klaras av i *del III* och kan därmed till stor del lämnas där hän.

Det är givetvis inte nödvändigt för läsaren att gå igenom alla dessa stadstexter för att ta del av den övergripande, tematiska analysen i *del I* och försöket till syntes i *del II*, som är avhandlingens huvuddelar, men de måste finnas med, för annars skulle flera länkar i tankekedjan saknas; man måste kunna gå tillbaka och se hur jag resonerat och kommit fram till de ståndpunkter jag har. Här redovisas också källorna för de enskilda städerna.

På slutet ligger ett antal *bilagor* för att underlätta orientering och överblick: en översigtskarta som visar de olika delområdena och var platserna låg; en kronologisk tabell över samtliga stadsplaneprojekt med grundläggande fakta och en sammanställning av de olika ingreppen i åtgärds-kategorier. Sist följer person- och ortregister som täcker in den aktuella tiden.

I en separat volym avbildas ett urval av de viktigaste gamla *kartorna* och en del andra bilder stad för stad i samma ordning som städerna i *del III*: Sverige, Finland, provinserna. En och samma karta kan beröras på många olika håll i texten och det är då praktiskt att ha dem samlade på ett ställe. Här ingår också sist ett stapeldiagram över planprojekten per årtionde.

Innehåll

Förord 5. Till läsaren 8.

INLEDNING	13
Problemdiskussion och syfte 13. Frågeställningar 14. Avgränsningar och definitioner 15. Källmaterial 17. Kartorna 19. Tidigare forskning 27. Teori, metod och genomförande 36. Databas och bearbetning 42. Uppläggning 47.	

BAKGRUND	49
Stadssituationen i Östersjöområdet 49. Krig och territoriella förändringar 50. Administrativa och ekonomiska reformer 52. Städer av olika rang och funktion 53. Stora och små städer 55. Idealplaner och utländska förebilder 55.	

I. TEMATISK ANALYS: HUVUDLINJER I STADSPLANERINGEN

NYANLÄGGNING AV STÄDER	57
Stadsgrundning 59. <i>Sverige-Finland</i> 63. <i>Provinserna</i> 68. Stadsflyttning 70. <i>Sverige-Finland och provinserna</i> 71.	

STADSPLANEFÖRÄNDRINGAR I EXISTERANDE STÄDER	77
Reglering 78. <i>Sverige-Finland</i> 80. <i>Provinserna</i> 89. Stadsutvidgning 93. <i>Sverige</i> 94. <i>Finland</i> 98. <i>Provinserna</i> 100. Förstäder 102. <i>Sverige-Finland</i> 104. <i>Provinserna</i> 108.	

BEFÄSTNINGSVERKSAMHETEN	111
Rivning av stadspartier 112. <i>Sverige-Finland och provinserna</i> 113. Stadsbefästningar 115. <i>Sverige-Finland</i> 117. <i>Provinserna</i> 120.	

PLANERNAS UTFORMNING	125
Oregelbundet planmönster 126. Långgatsplan 126. Rutplan 128. Oregelbunden rutnätsplan 129. Den rätvinkliga rutnätsplanen 131. Gruppering och formanalys 135. Den enkla, regelbundna rutnätsplanen 139. Enkla regelbundna rutnätsplaner med varierade kvartersformer 143. Pragmatiska rätvinkliga rutnätsplaner 144. Pragmatisk axialplan 150. Dubbla axlar, T-axlar och tvärxlar 151. Symmetriskt axial rutnätsplan 152. Symmetrisk kvartersaxelplan 160. Kanalplaner och sammansatta planer 161. Radialplaner 167. Regelbundna månghörningar och andra geometriska planer 173.	

STADSPLANENS ELEMENT	179
Torg och kyrkplatser 179. <i>Kvarterstorg</i> 183. <i>Torg som del av kvarter</i> 185. <i>Hörnslutna torg</i> 186. <i>Axialtorg</i> 190. <i>Rundade torg</i> 192. <i>Mer speciella torgformer</i> 193.	

Särskilda platsbildningar runt kyrkor 195. Gatorna 198. Bredare huvudgata 199. Differentierat gatunät 202. Axelgator, strandgator 204. Gränsgator 206. Raka infartsvägar 208. Kvartersformer och tomtindelning 210. Enkeltomtsystemet 211. Dubbeltomtsystemet 213. Dubbeltomtsystem med en axel 216. Dubbeltomtsystem med två axlar 218. Varierande tomtstorlek och social skiktning 221.

MOTIV OCH BAKOMLIGGANDE FAKTORER 223

Funktionella kontra estetiskt-representativa motiv 223. Funktionellt betingad stadsbyggnadsverksamhet 224. Estetiskt-representativt motiverade och formade planer 225. Funktionellt motiverade men estetiskt formade planer 230. Fondmotiv och visuella aspekter 235. Stadsbrändernas betydelse 246.

AKTÖRER OCH ARBETSSÄTT 251

Regenterna och rikets höga ämbetsmän 252. Centrala och lokala initiativ 257. Planförfattarna 259. Fortifikationen 260. Stadsingenjörerna 263. Arkitekterna 266. Lantmäteriet 269. Bergskollegium och dess föregångare 275. Vem gjorde vad? 277. Med kartan som arbetsredskap 281. Spionkartor och "planer i beredskap" 281. Rekognoscering och första kartering 284. Uppmätningar och underlagskartor 285. Teoretiska planer och principplaner 289. Utstakning först och plankarta sen 290. Utkast och skisser efter hand 291. Alternativa förslag och revideringar 294. Bebyggelseplaner 299. Praktkartor, presentation och propagandastycken 301. Dokumentation, överblick och utvärdering 304. Kartan som arbetsprov 306. Stadsplanemodeller 308.

II. SYNTES:

SAMMANFATTANDE HELHETSILD

SVENSK STADSPLANERING 1521–1721 309

Olika typer av åtgärder 310. Försiktig början vid 1500-talets mitt 312. Johan III och Karl IX 313. Göteborg – ett nytt skede 315. Gustav II Adolf 316. Återuppbyggnad efter Kalmarkriget 317. Sverige-Finlands norra kuster och Bergslagsområdet 321. Den rätvinkliga rutnätsplanen och någon radialplan 323. Erövringen av Livland och Preussen 325. Inmarsch i Tyskland 326. Fortifikationen, Lantmäteriet och andra planproducenter 328. Stockholms utbyggnad 331. Kulmen: Sverige-Finland och lite Baltikum 332. Förvaltnings- och fästningsstäder i Finland och Sverige 334. Städer i Sverige för bergsbruket och den industriella verksamheten 337. Nicodemus Tessin d.ä. och Norrland 338. Koncetrerad satsning i Finland 339. Provinserna och Nya Sverige 340. Karl X Gustav – Polen och de nya landskapen 343. Erövringståg i Polen och Danmark 345. Skånelandskapen, Bohuslän och det gamla Sverige 346. Platsbildningar, kyrkor och gator 347. Estetiska motiv i planeringen 351. Karl XI:s förmyndarregering – att befästa ställningarna 353. Karl XI och Erik Dahlbergh 356. De svenska kustfästningarna – Landskrona och Karlskrona 357. Provinserna – från Carlsburg till Narva 360. Ett blandat 1690-tal 362. Karl XII – krig och Stockholms slott 364.

Slutreflektioner 367.

Summary: New Foundations and Changes of Plan. Swedish Town Planning 1521–1721 371. *Aims of the book* 371. *The scope of the work* 372. *Sources for the work and structure of the investigation* 373. *The history of Swedish town-planning: some general developments* 373. *Three main categories of town-planning measures* 374. *The early plans* 375. *Gustavus Adolphus* 376. *The right-angular gridiron plan* 376. *Politics and town-planning* 377. *The peak period* 379. *Charles X* 380. *Erik Dahlbergh* 381. *Change and decline* 382.

III. GRUNDMATERIALET: UTVECKLINGEN I DE ENSKILDA STÄDERNA

SVERIGE 385

Alingsås 385. Andersö skans 387. Arboga 388. Arjeplog 389. Askersund 390. Avesta 391. Borås 392. Bro 396. Eksjö 396. Enköping 398. Falköping 399. Falun 399. Filipstad 403. Grythyttan 404. Gränna 405. Gävle 408. Göteborg 411. Halmstad 423. Hedemora 425. Helsingborg 426. Hudiksvall 429. Härnösand 433. Järle 436. Jönköping 437. Kalmar 443. Karl Gustavs stad (Eskilstuna) 453. Karlshamn 455. Karlskrona 457. Karlstad 465. Kristinehamn 468. Kungsbacka 469. Kungälv 471. Köping 473. Landskrona 476. Lidköping 487. Lindesberg 490. Linköping 492. Luleå 495. Lund 496. Malmö 499. Mariefred 501. Mariestad 502. Marstrand 505. Nora 506. Norrköping 508. Norrtälje 513. Nya Kopparberget (Kopparberg) 515. Nya Lödöse 516. Nyköping 517. Piteå 518. Sala 521. Sigtuna 522. Skara 523. Skänninge 524. Slite 525. Stockholm 527. Strängnäs 545. Strömstad 547. Sundsvall 550. Säter 552. Söderhamn 554. Södertälje 556. Torneå (Tornio) 557. Torshälla 560. Trosa 562. Uddevalla 563. Umeå 566. Uppsala 569. Vadstena 574. Varberg 577. Vaxholm 579. Vimmerby 581. Visby 583. Vänersborg 586. Västervik 589. Västerås 591. Vättelanda 597. Växjö 598. Ystad 600. Åmål 600. Örebro 602. Öregrund 606. Östhammar 608

FINLAND 611

Björkö (Koivisto/Primorsk) 611. Björneborg (Pori) 611. Borgå (Porvoo) 613. Brahea (Lieksa) 614. Brahestad (Raahe) 614. Ekenäs (Tammisaari) 616. Esbo (Espoo) 616. Gamlakarleby (Karleby/Kokkola) 617. Helsingfors (Helsinki) 619. Jakobstad (Pietarsaari) 622. Kajana (Kajaani) 623. Kastelholm 624. Kexholm (Käkisalmi/Priozjorsk) 624. Kimito (Kemiö) 629. Kristinestad (Kristiinankaupunki) 629. Kronoborg (Kurkijoki) 630. Kuopio 630. Lappstrand/Villmanstrand (Lappeenranta) 631. Nykarleby (Uusikaarlepyy) 632. Nyslott (Savonlinna) 633. Nystad (Uusikaupunki) 635. Nädendal (Naantali) 638. Pargas (Parainen)

639. Raumo (Rauma) 640. Salmis (Salmi) 641. Sordavala (Sortavala)
 641. Taipale 642. Tavastehus (Hämeenlinna) 642. Uleåborg (Oulu)
 644. Vasa (Vaasa) 648. Veckelaks (Vehkalahti, senare Fredrikshamn,
 Hamina) 651. Viborg (Viipuri/Vyborg) 651. Åbo (Turku) 657.

PROVINSERNA 663

Anklam 663. Arensburg (Kuressaare) 664. Bremervörde 666. Brest-Litovsk (Brest) 667. Burg an der Wümme 668. Buxtehude 669. Bütow (Bytów) 670. Bützow 670. Carlsburg an der Weser 671. Cobron (Kobron) 678. Damm/Altdamm (Dąbie) 681. Danziger Haupt (Głowa Gdańska) 684. Demmin 685. Dirschau (Tczew) 688. Dorpat (Tartu) 688. Elbing (Elbląg) 693. Ewst (Skanstieniki) 695. Fischhausen (Primorsk) 697. Graudenz (Grudziądz) 698. Greifswald 698. Gustavsborg 700. Hameln 700. Jama (Jamburg, Kingisepp) 702. Kirkholm (Salaspils) 702. Kolberg (Kołobrzeg) 703. Koporie (Kaprio) 705. Libau (Liepāja) 706. Lochstädt (Zastava) 706. Loitz 707. Marienburg (Alūksne) 708. Marienburg (Malbork) 709. Memel (Klaipėda) 711. Mewe (Gniew) 713. Mitau (Jelgava) 713. Montauer Spitz (Małowska Szpica) 714. Narva 715. Neuburg 725. Neuenburg (Nowe) 726. Neumünde (Daugavgrīva) 726. Nyen 729. Nöteborg (Petrokrepost) 739. Ottersberg 740. Pernau (Pärnu) 740. Pillau (Baltijsk) 744. Reval (Tallinn) 745. Ribnitz 750. Riga 751. Stade 759. Stettin (Szczecin) 761. Stralsund 767. Strasburg (Brodnica) 770. Stuhm (Sztum) 770. Thorn (Toruń) 771. Verden 772. Wismar 774. Wolgast 776. Wollin (Wolin) 777. Wolmar (Valmiera) 779. Christinehamn i Nya Sverige (Wilmington) 785.

Källor och litteratur 787

Förkortningar 807

Fotografer 808

Bilaga 1: Översiktskarta 809

Bilaga 2: Samtliga stadsplanprojekt 811

Bilaga 3: Stadsplanprojekt i åtgärds kategorier 841

Bilaga 4: Kart- och befästningstermer 843

Bilaga 5: Databasformulär 847

Person- och ortregister 849

INLEDNING

Under tiden från mitten av 1500-talet till och med 1700-talets första decennier bedrevs i Sverige en stadsplanering som i omfattning saknar motstycke i dåtidens Europa. För att hitta något motsvarande får man gå till de europeiska kolonierna i Sydamerika och Fjärran Östern. I Sverige och Finland grundades ett stort antal nya städer och ytterligare några tillkom i de svenska besittningarna på andra sidan Östersjön. Planer fanns på ännu fler. Dessutom genomfördes omfattande stadsplaneförändringar i en mängd äldre städer. Ambitionerna var stora – expansionsviljan sträckte sig ända till Nordamerika och Afrikas kuster.

Stadsbyggnadsteorin var i huvudsak gemensam för de europeiska länderna men det var här hos oss som den i större omfattning omsattes i praktiken. Stormaktstidens stadsplaneideal – med den rätvinkliga rutnätsplanen som främsta kännetecken – kom sedan att tillämpas fram till 1800-talets senare del och ger fortfarande grundkaraktären i största delen av Sveriges äldre städer. Även i Finland präglas flertalet äldre städer av epoken eller har sin grundläggande struktur från denna tid. Trots den betydelse skedet har i svenskt stadsbyggande har dock stora kunskapsluckor funnits och en samlad överblick saknats.

Problemdiskussion och syfte

Undersökningen har till syfte att skapa en helhetsbild av svensk stadsplanering under perioden efter medeltiden fram till stormaktstidens slut, utifrån en kompletterad, breddad och fördjupad kunskap om utvecklingen i de enskilda städerna. Den ska kunna utgöra underlag för systematisk jämförelse med liknande studier i andra länder och vara en grund för ett fortsatt studium av olika delaspekter av stadsutvecklingen och stadsmiljön. Undersökningen vill samtidigt tydliggöra de grundläggande karaktärsdragen i städerna som utgångspunkt för tillvaratagande av de historiska värdena inom praktisk kulturmiljövård, samhällsplanering och gestaltande av den yttre miljön.

I detta finns en vilja att också fånga det vanliga, enkla och vardagliga och inte bara, som så lätt blir fallet, uppmärksamma det speciella, särpräglade och särskilt framstående. En avsikt är dessutom att på bredd föra in de äldre, handritade kartorna som källa i den stadshistoriska forskningen – ett hittills alltför lite utnyttjat material – och därvid utveckla metoderna för analys av historiska stadskartor och stadsmiljöns strukturella värden, och visa på de möjligheter som ligger fördolda här. Ett delmål har vidare varit att bidra till teoriutvecklingen genom att utveckla begrepp och förklaringsmodeller. Genom att fördjupa kunskapen och förståelsen, och göra ett till stora delar okänt källmaterial mer tillgängligt hoppas undersökningen främja medvetenheten om vårt gemensamma nordeuropeiska kulturarv och samarbetet över gränserna mellan forskare, kulturmiljövårdare, planerare och arkitekter/landskapsarkitekter.

Stadens inre organisation med gatunät, öppna platser och tomtindelning – och dessas anpassning till topografin – är de grundläggande elementen i stadens fysiska gestalt och de mest långlivade strukturerna i stadsmiljön. De är det skelett på vilket bebyggelsemiljöns alla övriga beståndsdelar är upphängda och en självklar grund för analysen av stadsmiljöns fysiska lämningar och för förståelsen av miljön både som helhet och i dess enskilda delar. Planstrukturens utvecklingsstadier och förändringar är ett av de tydligaste uttrycken för stadens historia och för de intentioner man haft från statsmakternas och det lokala styrets sida och därmed en viktig utgångspunkt för analysen av det kulturhistoriska värdet.

Det bör poängteras att undersökningen inte handlar om urbaniseringen i form av beslutsfattande, administrativa förhållanden och befolkningsfrågor. Det är heller ingen fördjupning vad gäller stadsbyggnadsideologin och de ekonomiska och politiska förutsättningarna. Den tredimensionella sidan av stadsbyggnadskonsten – där även bebyggelsen inkluderas – faller också i huvudsak utanför ramarna. Kopplingar görs dock till dessa frågor och förhoppningsvis kan undersökningen vara till nytta för studier inom dessa viktiga områden framöver.

Frågeställningar

Valet av frågeställningar har styrts av det övergripande syftet att skapa en helhetsbild av den svenska stadsplaneringen, fördjupa kunskapen på väsentliga områden och fylla kunskapsluckor. En viktig utgångspunkt har också varit att möta kulturmiljövårdens behov att kunna sätta in en enskild stad i sitt större sammanhang – vilken kunskap och vilka fakta som behövs för att kunna ta ställning till en plats kulturhistoriska värden, i urvalssituationer, för att ge argument i en diskussion om bevarande och förändring, som grund för gestaltning av den yttre miljön, för att skapa förståelse och intresse.

Ett övergripande frågekomplex har varit hur stadsplaneringen utvecklades och förändrades under perioden, med faktorer som påverkade detta och idéer och ambitioner som låg bakom. För detta behövs svar på när ingreppen gjordes, vilka olika slags stadsplaneåtgärder som förekom, vad de innebar och skillnader dem emellan. Centrala frågor är hur planerna som helhet och viktigare element i planerna gestaltades, och om man kan urskilja olika typer och utvecklingsstadier. Till motiven och bakomliggande faktorer hör avvägningen mellan praktiska och funktionella hänsyn å ena sidan och estetisk formvilja och krav på en representativ miljö å den andra. En annan viktig faktor är stadsbränderna – vilken betydelse hade de för omdaningarna? En generell frågeställning är vilka skillnader och likheter som kan iakttas mellan rikets olika delar och olika kategorier av städer.

En i sammanhanget icke oväsentlig fråga är vad som de facto blev genomfört och vad som finns kvar idag av synliga uttryck för svensk stadsplanering under vasatiden och stormaktstiden. Det är viktiga frågor när man vill fånga en stads karaktär, identifiera de kulturhistoriska värdena och ge ledning i en diskussion om bevarande och förändring. Utanför Sverige och Finland har detta dock ställt till svårigheter, varför uppgifterna här har stora luckor. Även i Sverige skulle det ha krävts ett mer ingående studium av inventeringsmaterial och kulturhistoriska undersökningar liksom fältstudier av en omfattning som inte varit möjligt inom ramen för undersökningen. Där uppgifter stått till buds har de dock tagits med.

För att få en helhetsbild behöver man studera alla projekt, även de som inte kom till utförande, liksom skisser, alternativa förslag på vägen till ett slutligt projekt och senare revideringar, och söka förklaringarna till de vägval som gjordes. Processen vid utarbetandet av projekten är alltså av stort intresse, inte minst hur man arbetade med kartorna. Beslutsprocessen i sig och de olika aktörskategoriernas roller och intressen är också viktiga i sammanhanget, men har endast kunnat beröras i begränsad omfattning. Genomförandet på ett administrativt och praktiskt plan är förstås också av stort intresse men har bara tangerats i enskilda fall.

Avgränsningar och definitioner

Undersökningen inkluderar samtliga städer under svensk kontroll. Först så kan man skapa en helhetsbild och dra generella slutsatser. Den tid som studerats är perioden efter medeltiden fram till den svenska stormaktstidens slut. Årtalen har satts till 1521, året då Gustav Vasa valdes till riksföreståndare, och 1721, freden i Nystad då Sverige förlorade sin stormaktsställning och största delen av besittningarna på andra sidan Östersjön. Men för att skapa en uppfattning om vad som blev genomfört och vad som bevarats till idag har även den fortsatta utvecklingen följts upp översiktligt.

Sverige och Finland, som hade en annan ställning än övriga delar av det svenska Östersjöväldet, beskrivs ibland som rikets kärnländer. Tidens aktuella gränser har använts vilket bland annat gör att Torneå räknats till Sverige och Viborgs och Kexholms län till Finland. "Provinserna" har fått bli den sammanfattande beteckningen för de delar av Ryssland, Baltikum, Polen och Tyskland som Sverige hade lagt under sig och kontrollerade under längre perioder. Hit förs också de delar av Preussen som Sverige innehade 1626–35 och även senare visade ett särskilt intresse för.

För Ingermanland, Estland och Livland används ibland den sammanfattande benämningen Baltikum eller de baltiska provinserna. Med Estland avses landet inom 1600-talets gränser, det vill säga norra delarna av dagens Estland. Södra delen med Dorpat (Tartu) och Pernau (Pärnu) ingick i Livland tillsammans med nordvästra delen av nuvarande Lettland. Besittningarna i Preussen, Pommern, Mecklenburg (som var ett litet område i huvudsak runt staden Wismar) samt Bremen-Verden och ytterligare några småområden sammanfattas då och då som provinsområdena i Polen-Tyskland eller de senare som de tyska provinserna. Utanför detta ligger enstaka projekt i områden som Sverige bara tillfälligt behärskade eller tycks ha haft ambitionen att lägga under sig. I de jämförande analyserna har dessa förts samman med provinserna. På samma sätt behandlas försöket till stadsgrundning i den lilla kolonin Nya Sverige vid Delawarefloden i Nordamerika. På så vis får man å ena sidan kärnländerna Sverige-Finland och å den andra det som gjordes utanför dessa.

I avsnitten om de enskilda städerna har även tagits med stadsplaneåtgärder under den danska tiden i de städer som senare kommit att tillhöra Sverige i den mån staden ifråga längre fram berördes av svenska projekt. Man behöver ha utgångsläget för de följande förändringarna klart för sig och det kan också ge intressanta jämförelser med det svenska stadsbygget.

Som stad räknas först och främst platser som fått rättslig status som stad, det vill säga där det finns stadsprivilegier, men också andra orter som i funktionell mening kan betraktas som stad, liksom samhällen med en sammanhållen bebyggelse och en sådan storlek och planläggning att det är motiverat att tala om stadsplanering. Många slott, skansar och citadell har exempelvis visat sig ha en tämligen omfattande bebyggelse inom det befästa området eller i anslutning till det. I flera fall har också projekt till nyanläggning av städer vid dessa påträffats. Se vidare den inledande diskussionen under rubriken Stadsgrundning.

Med syftet att fånga de generella dragen i utvecklingen har inte ett ingående detaljstudium i enskilda fall varit möjligt, och inte heller önskvärt. De stadsplaneåtgärder som studerats gäller i första hand två huvudområden – dels *nyanläggning av städer* och dels större *stadsplaneändringar i existerande städer*, det vill säga städer som ligger kvar på sin tidigare plats. Förändringen ska ha varit planerad och ha skett i ett sammanhang (även om detta kan ha

varit utdraget). Ytterligare en överordnad kategori stadsplaneringsåtgärder av stor betydelse för planutformningen är *befästningsverksamheten*.

Dessa huvudområden kan brytas ner i *stadsgrundning* av en helt ny stad, *flyttning* av en gammal stad till ny plats, *reglering* – det vill säga förändring av gatunät och tomtindelning i en befintlig stadsmiljö – mer omfattande *utvidgning* av ett stadsområde och tillkomst av en separat *förstad* samt *riivning* av ett stadsområde för befästningar eller för att få fritt från bebyggelse, och som en sista kategori anläggande av större *stadsbefästning*. Dessa typer av stadsplaneåtgärder kan förekomma var för sig eller i olika kombinationer. De följer dock olika mönster vad gäller utveckling över tid, geografisk spridning och kategorier av städer, och har därför hållits isär i framställningen. Det är inte helt entydigt vad som ska räknas som vad i varje enskild situation och i vissa fall har den faktiska, fysiska innebörden i åtgärderna fått väga tyngre i bedömningen än rent formella förhållanden. Se vidare den inledande diskussionen under avsnitten om de olika stadsplaneåtgärderna i det följande.

Källmaterial

I de svenska arkiven finns ett internationellt sett enastående material av äldre, handritade stadskartor som är alltför litet känt och utnyttjat inom såväl forskning som kulturmiljövård. Även kartsamlingar i Finland, Danmark, Lettland och Polen har utnyttjats. Dessa kartor är en huvudkälla. För städerna i Sverige har ett stort antal kartor kunnat samlas in med hjälp av det publicerade planmaterialet. Dessa har senare kompletterats vid studier i kartarkiven, men någon total genomgång av arkivsamlingarna har inte varit möjlig. För det är kartmaterialet alltför omfattande.

Det har gällt att identifiera de äldsta kartorna samt kartor som upprättats i samband med större förändringar, vilket kan vara ett mycket omfattande pussel. Sedan har jag försökt lägga till ytterligare kartor så att utvecklingen kan följas på någorlunda jämna tidsintervall. Till detta kommer kartor från 1700-talet och senare för att följa upp verksamheten. Om de äldre stadskartorna, deras tillförlitlighet och kartarkiven, se vidare Nils Ahlberg: *Stadens mönster – de historiska kartorna berättar* (1998).

Andra källor är tidigare stadshistorisk forskning, kulturhistoriska utredningar och rapporter, litteratur av mer övergripande art samt stadshistoriker och annan monografisk litteratur rörande enskilda städer. Ett grundläggande arbete är Gerhard Eimers *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600–1715* (1961). Det har varit viktigt både för städerna i nuvarande Sverige och för övriga delar av det svenska stormaktsväldet. Forskningsrapporter och kunskapssammanställningar har utnyttjats, exempelvis projektet Medeltidsstadens rapporter, liksom en rad doktorsavhandlingar om enskilda städer.¹

1 Ett antal doktorsavhandlingar om enskilda städer diskuteras i Hall 1979, s 73–82.

En viktig del av det skriftliga arkivmaterialet finns utgivet i urkundsutgåvan *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*. De aktuella delarna här är del 2–6 (1932–1985) för åren 1523–1632. Tyvärr finns inga senare delar som täcker in det allra viktigaste och mest aktiva avsnittet av undersökningsperioden. En annan tryckt utgåva av det skriftliga källmaterialet som har utnyttjats är *Samlingar i Landtmäteri* (1901).

För städerna i Finland var Juhani Kostets doktorsavhandling om det finska kartmaterialet *Cartographia urbium Finnicarum* (1995) en viktig utgångspunkt, men det visade sig efter hand nödvändigt att komplettera med en omfattande kontroll av kartarkiven (se nedan). För provinserna baseras genomgången i än högre grad på kartmaterialet i framför allt Krigsarkivet och Riksarkivet. En mycket viktig källa har varit Ludvig W:son Munthes *Kongl. Fortifikationens historia*, delarna I–III och VI (1902–1919), särskilt för provinserna men också för städerna i Sverige och Finland. Bokverket är närmast att betrakta som en källsammanställning eller en faktasammanställning med ordentliga källhänvisningar. Till allra största delen utgörs de källor Munthe hänvisar till av det skriftliga arkivmaterialet i Riksarkivet och Krigsarkivet – brev, protokoll, instruktioner och annat. Men han utnyttjar även kartorna.

Mycket av litteraturen om provinsområdena är annars svårtillgänglig genom att den inte finns i Sverige och huvudsakligen är skriven på språk som jag inte behärskar. Men man får också vara försiktig med sådant som skrivits i det kommunistiska Östeuropa med tanke på att författarna i mycket liten utsträckning kunnat ta del av det svenska arkivmaterialet, vare sig kartorna eller de skrivna dokumenten.

En viktig kunskapskälla är stadsmiljön och bebyggelsen i sig själv. Här kan man med fördel kombinera med äldre stadsvyer och annat bildmaterial som visar bebyggelsemiljön som helhet och enskilda stadsrum och byggnader. I föreliggande arbete har dock denna typ av material bara kommit till begränsad användning; här finns möjligheter för framtida fördjupningar om staden som levnadsmiljö, bebyggelsen och stadens rum.

För allmänna historiska fakta har bokverket *Den svenska historien* (del 3–5, 1966–1967) med Sten Carlsson och Jerker Rosén som huvudförfattare utnyttjats liksom Lars O. Lagerqvists *Sverige och dess regenter under 1000 år* (1982) och de stora uppslagsverken. När ingen särskild källa anges för gängse historiska grundfakta, återfinns de i dessa verk. *Den svenska historien* ger en fylligare och mer sammanhängande bild av de historiska händelserna, förhållandena och personerna än senare, mer kortfattade arbeten, men uppgifter har även stämts av mot sådana, exempelvis *Sveriges historia 1521–1809*, *Stormaktsdröm och småstatsrealitet* (2001) där de aktuella avsnitten skrivits av Lars-Olof Larsson och Eva Österberg.

Befästningsterminologin utgår från en sammanställning med principskisser och ordlista av Kenneth von Kartaschew i *Frihetstidens Fästningskommissioner* (1974), olika artiklar av huvudsakligen Ludvig W:son Munthe

i *Nordisk Familjebok* och en liten uppslagsbok med utförliga artiklar om olika befästningsdetaljer av Mårten Sturtzenbecher, *Ingeniör Lexikon*, tryckt år 1805. Biografiska uppgifter har framför allt hämtats från delarna VI:1–2 av *Kongl. Fortifikationens historia* (1916–1919) och Viktor Ekstrands *Svenska landtmätare 1628–1900* (1896–1903) med supplement (1912). Det finns också en del biografier och dagböcker att tillgå. För vissa personer som är aktuella i denna undersökning finns levnadsbeskrivningar i *Svenskt biografiskt lexikon* och *Svenskt konstnärslexikon* och även i de stora uppslagsverken ingår mycket biografiskt material.

Kartorna

I Sverige finns som nämnts enastående samlingar av äldre, handritade kartor. Det för denna undersökning viktigaste och utan jämförelse största materialet förvaras i Krigsarkivet i Stockholm. Den databas som finns över arkivets kartsamlingar innehåller omkring 9 000 poster fram till och med 1721 och av dessa hänför sig uppskattningsvis över hälften till stadssamhällena. De allra flesta ligger i de områden som ingår i undersökningen – merparten i Sverige, en stor del i provinserna men förhållandevis få i Finland. Antalet kartor under resten av 1700-talet ökar sedan mycket kraftigt trots att största delen av provinserna gått förlorade, och de långa fredsperioderna.¹

Det är i första hand kartor som har med fortifikationsverksamheten att göra, både renodlade befästningsprojekt och kombinerade befästnings- och stadsplaneprojekt. Men det finns också många kartor över obefästa städer som inte alls har något samband med försvarsanläggningar, till exempel Nicodemus Tessin d.ä:s planer för Norrlandsstäderna på 1640-talet, och man träffar även på kartor för många regleringar i Sverige, Finland och andra svenskkontrollerade områden.

I materialet ingår dessutom en hel del konstruktionsritningar och arkitekturritningar, bland dessa plan- och fasadritningar till många av Erik Dahlberghs byggnadsverk. Profiler av befästningarna och andra detaljer förekommer därtill relativt ofta på plankartorna. Utöver detta finns samlingar av stadsvyer och topografiska planscher och även många geografiska kartor som kan vara av intresse vid ett studium av stadsplaneringen.

Krigsarkivets kartmaterial består av en mängd olika samlingar av skiftande karaktär. Den i detta sammanhang viktigaste och absolut största är Stads- och fästningsplaner (SFP) med lite över 4 300 poster fram till och med 1721. Uppskattningsvis rör mer än hälften av dessa de stadssamhällena som

1 Uppgifterna om Krigsarkivets kartsamlingar här och i det följande grundas på databasuppgifter sammanställda av förste arkivarie Bo Berg och diskussioner med chefen för Krigsarkivets kart- och ritningssektion, förste arkivarie Björn Gäfvert och den tidigare chefen, professor Ulla Ehrensverd.

ingår i undersökningen. Under den resterande delen av 1700-talet stiger sedan antalet betydligt.

Samlingen är uppdelad på olika länder eller regioner – Sverige (som inte anges särskilt i kartsigna), Finland (enligt gränserna 1812–1940, vilket inkluderar Torneå och områden som idag hör till Ryssland), Östersjöprovinserna (Ingermanland, Estland och Livland men även någon ort i det angränsande Kurland i södra delen av dagens Lettland), Tyskland (som innefattar tidigare tyska områden i dagens Polen och Kaliningradområdet, alltså även de delar av Hinterpommern och Preussen som vissa perioder behärskades av svenskarna), Polen samt andra länder och världsdelar. Inom dessa länder eller geografiska områden är kartorna sorterade på orter i bokstavsordning. Det ibland mycket stora materialet för en ort ligger i vissa avsnitt kronologiskt men är som helhet rätt blandat, som en återspeglning av samlingens komplicerade tillkomsthistoria.

En annan för denna undersökning mycket betydelsefull samling är Sveriges krig, där kartorna är ordnade kronologiskt efter olika krigshändelser; även här finns en del rena stads- och regleringskartor bland de många dokumentationerna av belägringar, slag och truppuppställningar. Men även de sista kan ge värdefulla upplysningar. En tredje viktig grupp kartor är de som ingår i de olika volymerna av Handritade kartverk. Särskilt värdefulla är Olof Hansson Örnehufvuds *Svensche Plante Booken* som sammanställdes 1634–37 (Handritade kartverk 11), Heinrich Thomes kartbok 1626–43 (Handritade kartverk 12), två volymer av Erik Dahlbergh 1638–48 och 1675–97 (Handritade kartverk 21 respektive 13) samt Frans de Traytorrens kartbok omkring 1631 (Handritade kartverk 22).¹

Kartorna söks via separata förteckningar för varje samling. Dessa är upprättade vid skilda tidpunkter och ordnade på mycket varierande sätt. Framför allt för de städer i Stads- och fästningsplanerna som har mycket stora mängder planer finns flera olika undergrupperingar. Till Sveriges krig hör ett särskilt Ortsregister.

Kartorna i Lantmäteriverkets arkiv i Gävle speglar lantmätarnas verksamhet i nuvarande Sverige.² Däremot inte den omfattande verksamhet som bedrevs i Finland och även i provinserna. I databasen över aktregistret finns nära 27 000 akter fram till och med 1721. En majoritet av dessa ingår i de geometriska jordeböckerna. För den återstående delen av 1700-talet ökar sedan antalet mycket kraftigt. En akt kan ibland bestå av flera kartor men det är å

¹ Dateringar enligt Ehrensvärd 2001 och 2005 (under utgivning).

² Bland kartorna i huvudsamlingen finns dock även någon enstaka fortifikationskarta, som LMV: M22-1:1 (Halmstad) och LMV: R39–1:1 (Karlstad), samt en och annan tryckt karta från 1700-talet. Uppgifterna i det följande bygger på uppgifter som sammanställts av arkivföreståndare Gertrud Wiking vid Lantmäteriverkets forskningsarkiv. En databas är under kontinuerlig uppbyggnad och uppgifter från denna kan hämtas på Lantmateriets hemsida, www.lantmateriet.se under Historiska kartor.

andra sidan inte ovanligt att den inte innehåller någon karta alls utan enbart utgörs av ett protokoll eller en beskrivning. Av alla dessa kartor är bara en bråkdel stadskartor. En tryckt förteckning över de äldre stadskartorna i Lantmäteriverkets huvudsamling ingår som bilaga 9 i *Svenska lantmäteriet 1628–1928*, del II (1928). I den finns något över 100 kartor fram till och med 1721 och ett 80-tal under resten av 1700-talet, men då har kartor som enbart visar stadens ägor och kartor över enskilda tomter eller kvarter inte tagits med. Med tanke på detta och att ett kartnummer i förteckningen kan bestå av flera olika kartblad med olika kartbilder är det verkliga antalet högre.

Lantmäteriets kartor är ordnade på ett mer överskådligt och lätthanterligt sätt i en enhetlig huvudserie där de är sorterade länsvis, efter den indelning som gällde 1922–23 då arkivet ordnades, och sedan på socken/stad i bokstavsordning och varje plats efter ett kronologiskt system. Förteckningarna är lätt-tillgängliga, organiserade på samma sätt. Kartorna sitter i stora läderpärmar eller är ibland rullade. En och annan karta som rör städerna kan även finnas i de geometriska jordeböckerna. Dessa förvaras till största delen i Lantmäteriverket men några finns också i Riksarkivet, Krigsarkivet och på annat håll.¹

Riksarkivets Kart- och ritningssamling innehåller drygt 4 000 blad fram till och med 1700-talets början. Cirka hälften utgörs av gruvkartor, jordebokskartor, ritningar, teckningar och andra specialkartor. Åtminstone en 250 kartor hör samman med de undersökta stadssamhällena, drygt hälften inom dagens Sverige, och av de kvarvarande halvparten i de polsk-tyska provinserna, en fjärdedel i de baltiska provinserna och en fjärdedel i Finland (inklusive delar som idag hör till Ryssland). Till detta kommer sedan ett hundratal kartor över enskilda tomter eller egendomar, huvudsakligen i Stockholm.²

Riksarkivets kartor förvaras till största delen separat från övriga arkivhandlingar i den särskilda Kart- och ritningssamlingen. Här ligger de sorterade efter proveniens, leveranser, format och sedan i bokstavsordning eller kronologiskt. Till de i detta sammanhang viktigaste bestånden hör Städers acta, Lantmäteristyrelsens leverans 1850, Lantmäteristyrelsens leverans 1892, Kammararkivet (KA), Överintendentsämbetets arkiv (ÖIÄ) och Utan känd proveniens. Utöver dessa finns kartor som kvarliggert i akten, det vill säga på sin ursprungliga plats, tillsammans med de skriftliga dokument de hör ihop med.

1 Genom Projektet äldre geometriska kartor, som är lokaliserat till Riksarkivet, pågår ett arbete att inventera och skanna in de äldre geometriska jordeböckerna, tillkomna under perioden 1633–55. Antalet kartor uppskattas till totalt 14 000–16 000 akter. All text tolkas, systematiseras och registreras i en databas.

2 Uppgifterna om Riksarkivets kartsamlingar här och i det följande bygger på *Riksarkivets beståndsöversikt* (2003), en inventering av 1600-talsmaterial i Kart- och ritningssamlingen av arkivarie Mats Höglund år 2000, en översiktlig räkning av stadskartorna i registren och diskussioner med arkivarie Johan Gåsste som har särskilt överinseende över kartsamlingarna.

Kartorna söks framför allt via ett huvudregister, det så kallade viscardregistret, som finns i tre varianter. Registret i forskarexpeditionen – i svarta pärmar – är sorterat topografiskt och sedan kronologiskt, och i vissa delar tematiskt. På kartavdelningen står de två andra – ”författarregistret”, sorterat efter upphovsman, och ”proveniensregistret”, sorterat efter de enskilda arkivbestånden. Utöver detta är Kammarkollegiets kartor och ritningar förtecknade i ett kompletterande kortregister. Även för Överintendentsämbetets kartor kan det vara idé att gå vidare till ett särskilt register i gröna pärmar.

Andra viktiga samlingar av stadskartor finns i Uppsala universitetsbibliotek, Kungliga biblioteket och Brandförsäkringsverkets arkiv i Stockholm, Finska riksarkivet i Helsingfors, Det Kongelige Bibliotek och Rigsarkivet i Köpenhamn. Även Stockholms stadsarkiv, landsarkiven och lantmäterimyndigheterna i länen har många kartor. Dessa arkiv, framför allt de sista, har studerats mer selektivt. En fortfarande mycket användbar förteckning över stadskartorna är Ragnar Josephsons *Svenska stadskartor och stadsplaner intill 1800-talets början* som togs fram till den internationella stadsutställningen i Göteborg 1923. Här ingår kartor från en mängd olika arkiv, även städernas egna samlingar. Däremot inte arkiv utanför Sverige.

Kartorna i olika arkiv skiljer sig också åt till karaktären. Det varierar vilken sorts kartor det är – för vilket syfte de tagits fram – och därmed vilka typer av uppgifter de innehåller och hur de kan användas som källa. Lantmäterimaterialet är i princip ett juridiskt material och därmed mycket pålitligt: en fastställd kvarters- och tomtindelning som redovisar ägarförhållanden eller andra markförhållanden eller rättigheter av ekonomisk betydelse. Inom Lantmäteriet tycks skissmaterial och förarbeten systematiskt ha sorterats ut; det som finns är redovisningar av gällande förhållanden och den slutgiltiga, renritade plankartan vid förändringar samt ritningsförlagor till dessa.

Konceptkartorna, som kan innehålla mer information än renritningen, förvaras ofta på lantmäterimyndigheterna i länen. I några enstaka fall finns dock skisser, utkast och material som visar på successiva förändringar under arbetets gång kvar (se vidare under avsnittet Med kartan som arbetsredskap, Utkast och skisser efter hand). Lantmäterikartorna är normalt färglagda och har ofta ett lite enklare, mer rustikt uttryck. De som saknar färg är framför allt de äldsta uppmätningsskissarna och någon enstaka senare karts-kiss.

Fortifikationens handritade kartor har på ett helt annat sätt karaktären av arbetsmaterial med skisser, utkast, olika alternativ, successiva bearbetningar, fastställda förslag, senare revideringar och redovisningar av utfört arbete. Deras källvärde varierar därmed mera. Materialet är också mycket mer heterogent. Kartorna kommer från många olika håll. De har utarbetats inom fortifikationsväsendet både centralt och ute på fältet alltsedan 1635. Men ända sedan denna tid har också äldre kartor samlats in. Kartor har tagits som krigsbyte. Kungarna har haft egna samlingar som senare införlivats. Och även sedan Krigsarkivet grundades 1805 har kartor tillförts från skilda håll.

Kartorna har tidigt separerats från tillhörande handlingar och proveniensen är många gånger oklar.¹

Kartorna, framför allt Stads- och fästningsplanerna, är till stor del odaterade och osignerade. Som framgått ligger de heller inte i kronologiska sviter under respektive ort. Ibland är de till och med återanvända, med tillägg gjorda vid senare tillfällen utan att det finns någon påskrift om detta. Texten är inte sällan sekundär. I en del fall är inte originalkartan bevarad utan bara en senare kopia där text och olika detaljer speglar kopians tillkomsttid och inte återger originalets exakta utseende.

För vissa städer är antalet kartor så stort och dessutom spritt på olika samlingar att det blir helt oöverskådligt. Det har följaktligen varit ett komplicerat och tidsödande pussel att identifiera de viktigaste kartorna och försöka bestämma deras ålder och inbördes kronologi. Delar av materialet är daterat i arkivets kataloger, men detta stämmer inte alltid. En stor hjälp har varit Ulla Ehrensvärds kataloger över kartor i Estland och Polen i dess största utbredning. Hur dateringarna gjorts behandlas i ett följande avsnitt om metoder.

I sökandet efter de relevanta stadskartorna har det naturligtvis varit tvunget att kontrollera många, många andra kartor. Det gäller inte minst okända städer och platser i provinserna och utanför det svenska området. Något som ställt till stora och tidskrävande problem i identifieringen av kartorna är att kartsignum i de flesta fall saknas när de avbildas i litteraturen, och många gånger även uppgift om arkiv. Ambitionen i föreliggande arbete har varit att alltid ange arkiv och signum, men ibland har det inte gått; då lämnas åtminstone uppgift om var kartan finns publicerad.

Genom att Krigsarkivets samlingar består av kartor av så skiftande slag blir det också stora skillnader i utförandet, allt ifrån enkla, kladdiga skisser till de mest magnifika, konstnärligt högtstående praktkartor. Sammantaget ger det intrycket att det personliga ritningsmanéret och utseendet på kartorna tilläts variera betydligt mer än inom Lantmäteriet där kartorna har en mer enhetlig helhetskaraktär. Å andra sidan skilde sig lantmätarna mer åt vad gäller karttecknen och sättet att rita detaljer.² Skickligheten och precisionen i detaljutförandet är många gånger mycket hög, på en helt annan nivå än lantmäterikartorna. Man lärde sig genom att kopiera kartor. Färdigheter i teckning var en viktig merit för anställning. Det förekom också en specialisering, att de ansvariga fortifikationsofficerarna hade medarbetare som särskilt ägnade sig åt att rita kartor eller textningen. Det kan alltså vara flera

1 Ericson, L. 1989, s 100–104 et passim; Ehrensvärd 2001, s 15–16; Gäfvert 2005, s 170–200.

2 Jfr Ulla Ehrensvärd 1986, s 113, där hon skriver att "alltifrån 1636 fick lantmätarna noggranna anvisningar, hur kartorna skulle se ut" men också att "Lantmäteriets chef under åren 1683–94, Carl Gripenhielm, utfärdade 1687 en instruktion, vari han sökte få lantmätarna att avstå från alltför individuella ritningsmanér för att i stället närma sig fortifikationsofficerarnas. Målet var att normalisera ritningen av karttecknen." Observera dock att denna instruktion bara handlade om de geografiska kartorna.

personer som tillsammans utarbetat en karta, vilket försvårar bedömningen av upphovsmannaskapet. Mer om detta följer i avsnittet Med kartan som arbetsredskap. Genom dessa olikheter i lantmätarnas och fortifikationsofficerarnas sätt att arbeta blir det också skillnader mellan kartmaterialet för Sverige, Finland och provinserna.

Normalt har städerna åtminstone någon karta från den aktuella perioden, oftast ett flertal och ibland upp till ett 50-tal eller flera hundra. I vissa städer är den äldsta bevarade kartan från 1700-talet eller någon enstaka gång tidigt 1800-tal. De platser där det finns riktigt mycket kartor är befästa orter eller sådana man funderade på att befästa, särskilt de där man inte kunde bestämma sig utan gång på gång kom med nya förslag, som i Landskrona, eller sådana där utbygganden tog lång tid, som i Göteborg och Kalmar. Men det kan också vara städer som på annat sätt var viktiga för nationens försvar, inte minst Stockholm.

Marianne Råberg redovisar 36 Stockholmskartor som täcker minst en hel stadsdel och ett antal samtida kopior fram till och med år 1701.¹ Utöver dessa finns ytterligare kartor från 1700-talets början samt många, många detaljkartor över enskilda kvarter och tomter. Narva har i svenska samlingar 110 kartor före 1721, Reval (Tallinn) 106 och Pernau (Pärnu) 50. För Riga finns 80 kartor, Stettin (Szczecin) 68. Några av dessa är dock bara bevarade i form av senare kopior.²

För Wismar finns 200 kartor och ritningar i Krigsarkivet och bara i Krigsarkivets Stads- och fästningsplaner förvaras drygt 400 kartor och ritningar från Göteborg fram till och med 1721. Marstrand har strax under 200 och Kalmar 180, Karlskrona lite över 150, Landskrona något färre. För särskilt Landskrona finns också ett mycket omfattande 1700-talsmaterial.³

Man får generellt räkna med att kartor upprättades vid nyanläggning och större planförändring även om de inte alltid är bevarade. Om inte originalkartan är bevarad kan man vid genomförda projekt ofta sluta sig till planens utformning av det senare kartmaterialet. För enbart dokumentariskt kända, aldrig förverkligade projekt är det självfallet svårare. Ibland kan man dock våga sig på att försiktigt spekulera utifrån vad som gjordes i övrigt i liknande situationer och av samma planförfattare vid samma tid. Trots vissa luckor finns ett så stort material att den sammantagna bilden bör ge en god uppfattning av utvecklingen.

Det bevarade kartmaterialet är naturligtvis bara en del av det som en gång funnits och vad som överlevt till en del ett slumpmässigt urval.⁴ Men

1 Råberg 1987:II.

2 Ehrensvärd 2001 och 2005.

3 Uppgiften om Wismar finns i *Att illustrera stormakten* 2001, s 70, och i övrigt bygger siffrorna på databasuppgifter från KrA.

4 Mycket har säkerligen förstörts vid alla de stadsbränder som drabbade städerna och vid bränder av olika förvaltningsbyggnader. Jfr Råberg 1987:II, s 5.

inte helt och hållet – rimligtvis ansträngde man sig mer att bevara sådant som var beslutat och fastställt och som kom till utförande, och även andra större projekt som ansågs särskilt viktiga. Dessa kunde behövas som grund för senare diskussioner om förändringar. På samma sätt bör uppmätningar och relationer, det vill säga avrapporteringar av utfört arbete, ha varit viktiga att bevara.

Däremot får man räkna med att skisser och arbetsritningar – sådant man inte behövde gå tillbaka till vid senare tillfällen och sådant som slets ut i hanteringen – har försvunnit i stor utsträckning. Det kan också gälla alternativa förslag, men möjligen fanns det ett större intresse att bevara dem. Därmed visar det bevarade urvalet kartor inte vad som en gång funnits på ett helt representativt sätt. Det gör att man inte kan räkna med att kunna följa processen i utarbetandet av förslag med alla diskussioner och steg på vägen fram till ett slutgiltigt förslag i alla detaljer annat än i enstaka fall.

Möjligheten att skapa en bild av det som slutligen beslutades och många gånger också de viktigaste stegen på vägen dit och de främsta alternativen bör vara betydligt bättre. Det gäller också omarbetningar efter hand. Avsteg i form av att man bara strök vissa delar eller lät dem fortsätta att gälla men sköt dem på framtiden är svårare att komma åt.

I arbetet med kartorna måste man också vara medveten om deras begränsningar och att vissa saker framgår dåligt. I vilken mån det fanns en äldre bebyggelse på platsen och vilket utseende denna i så fall hade är sällan utmärkt vid nygrundningar, utvidgningar och förstadsbyggande. Den typ av självvuxen förstadsbebyggelse och utkantsbebyggelse efter infartsvägar som fanns utanför slottsstäder och andra städer markeras bara någon enstaka gång.

Eventuella ekonomigator och informella kommunikationer i det inre av kvarteren finns inte med på kartorna och även den yttre begränsningslinjen för gränsgator runt stadsområdet saknas ofta; det kartan egentligen visar är kvarter och tomter, inte i första hand gatorna. De vanliga husen redovisas bara undantagsvis; de byggnader som finns med – fast inte alltid – är kyrkor och rådhus. Någon gång kan också andra offentliga byggnader och husen efter gatan vara utritade. Ännu sämre är det med trädgårdar, trädplanteringar och andra inslag av grönska liksom brunnar och eventuella monument.

På det stora hela är dock det äldre kartmaterialet mycket tillförlitligt i de detaljer de redovisar. Lantmäterikartorna har bedömts ha ett stort källvärde, till och med större än motsvarande skriftliga dokument om ägo- och markförhållanden.¹ Och för stadsbebyggelsen ställdes särskilt höga krav på noggranna mätningar.² I de av projektet Medeltidsstaden utgivna rapporterna görs genomgående en analys av de äldre kartorna i ljuset av det

1 Sporrang 1984, s 20.

2 Örback 1990, s 134.

arkeologiska materialet och bedöms de som en mycket viktig och i stora drag pålitlig historisk källa.

Generellt sett är bristerna störst i det äldsta kartmaterialet. Felen ligger framför allt i mellanrummen mellan kvarteren, i proportionerna och även i kvarterens form. Antalet kvarter och deras inbördes läge brukar stämma bra, även om det ibland tycks ha varierat hur man såg på någon passage genom ett kvarter – på en karta är den utmärkt som en gata och på en annan saknas den. Normalt framgår detta när man jämför en serie av kartor och det skapar därmed sällan några problem. Över huvud taget ger ett sådant tillvägagångssätt goda möjligheter att identifiera och korrigera eventuella felaktigheter.

För de befästa städerna utarbetades tidigt kartor med stor exakthet och från mitten av 1600-talet är de flesta stadskartor relativt pålitliga även vad gäller geometri och måttförhållanden. Tomtkartor, som förekommer då och då från 1600-talets mitt men framför allt efter ett beslut att sådana skulle utarbetas 1695, innebär en högre detaljeringsgrad och normalt en mer verklighetstrogen kartbild.¹

Den måttenhet som användes inom Fortifikationen var Reinländische Ruthen (Rute, Rutte eller på svenska rhenländskt roder). En sådan motsvarade 12 fot enligt vad som anges på flera kartor.² Detta måste rimligen röra sig om en rhenländsk fot som är 31,385 cm till skillnad från den svenska foten som är 29,69 cm.³ Det innebär att en rhenländsk roder är 3,7662 meter. Det var säkerligen en ren självklarhet, varför det inte fanns någon anledning att särskilt orda om saken. Man kan också se på olika kartor att man parallellt använde sig av den rhenländska rodern för stadsplanen och den rhenländska foten för befästningsprofiler som ritades i större skala.⁴

Lantmätarna begagnade sig i stället av den svenska alnen, "scala ulnarum", det vill säga 0,5938 meter eller två svenska fot. Ibland förekommer det att skalstockar för båda skalorna sätts ut bredvid varandra på en och samma karta och på fortifikationskartor i Sverige händer det att måtten är i aln eller fot. Det bör då vara den svenska foten. På många kartor saknas skala helt och det enda man kan göra för att bilda sig en uppfattning om storleksförhållandena är att jämföra med andra kartor från samma plats.

Johan Anund, Ronnie Carlsson och Bernt Syse har skrivit om "retrospektiv kartanalys" i en uppsats om Uppsalas medeltida stadsplan och de äldsta kartorna, och visar här ett mycket fruktbart sätt att kombinera historiska

1 Se vidare Ahlberg 1998, s 66–69 et passim. Kartorna efter 1695 års beslut behandlas bl.a. av Örbäck 1989, s 84–86. Ytterligare litteratur om kartmaterialet redovisas under rubriken Tidigare forskning i det följande.

2 T.ex. KrA: SFP Östersjöprovinserna Neumünde 12, KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 1.

3 Ohlson 1986, s 36, 62, 198.

4 Exempelvis gör generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud så på anläggningskartan för Vänersborg 1641 eller 1642 och Johan Peter Kirstenius på en plan för Ewst 1645, KrA: SFP Vänersborg 2 respektive KrA: SFP Östersjöprovinserna Ewst 1.

fakta och arkeologiska observationer med kartmaterialet och hur detta kan ge en helt ny bild. I en retrospektiv, tillbakablickande kartanalys belyser man med hjälp av senare kartor ett långt tidigare skede, från vilket inget kartmaterial finns bevarat. Författarna verkar förvånade över hur mycket det gick att få ut av dessa kartor, inte minst Olof Rudbeck d.ä:s kartor som tidigare avfärdats som ett patriotiskt rekonstruktionsförslag och mest använts som en lustig illustration.¹

Tidigare forskning

Projektet Medeltidsstadens rapporter har stor betydelse även för förståelsen av 1500-talet och det tidiga 1600-talet, och har genomgående utnyttjats som utgångspunkt för analysen av städerna i Sverige, framför allt för att beskriva läget före regleringar och andra planförändringar. I rapporterna analyseras bland annat den äldsta bevarade stadskartan för varje stad, i de allra flesta fall en 1600-talskarta. Städernas fortsatta utveckling behandlas däremot mycket summariskt, med stora variationer från stad till stad. En parallell serie finns för de finska medeltidsstäderna.

Ett synnerligen värdefullt och användbart arbete är Ludvig W:son Munthes *Kongl. Fortifikationens historia* (1902–1919).² Det har varit till ovärderlig hjälp för att tidfästa olika stadsbyggnadsprojekt och för att identifiera upphovsmännen till olika planer i framför allt provinserna men även i Sverige och Finland. Böckerna bygger på en mycket omfattande arkivforskning och har som nämnts karaktär av källsammanställning, en lång uppräknings av fakta, men inte mycket av analys och bearbetning. Diskussioner kring olika tolkningsmöjligheter förekommer inte. Bokverket är mycket svårgenomträngligt, med långa rader av fakta som räknas upp på ett sätt och i en ordning som kan ge en både splittrad och rörig bild. Samma skede är inte sällan uppstyckat på flera olika ställen och samma fakta återkommer på flera håll. Det är mycket hänvisningar av typen "samma år", "densamme". Någon gång kan framställningen bli svår att förstå men bara i enstaka fall har uppgifter visat sig missvisande eller direkt felaktiga.

Huvudintresset för Munthe var Fortifikationen som organisation, olika befattningshavare, deras anställningsförhållanden och arbete samt beslutsgången mellan Kungl. Maj:t, Krigskollegiet och ledningen i Stockholm å ena sidan och generalguvernör och olika ansvariga inom Fortifikationen ute i landet och i provinserna å den andra. Krigshistorien med fälttåg och belägringar skildras också ingående. Själva befästningsbyggandet är natur-

1 Anund m.fl. 2001, s 80, 109 et passim.

2 Ludvig W:son Munthe: *Kongl. Fortifikationens historia*, delarna I, II, III:1 och III:2 samt VI:1 och VI:2, Stockholm 1902–1919. Del I–III behandlar det svenska fortifikationsväsendet från nyare tidens början till 1719 och del VI innehåller biografiska artiklar över Fortifikationens anställda under denna period.

ligtvis centralt, men blir huvudsakligen en uppräknning av vad som gjordes och vilka år. Uppgifter om stadsplaneringen kommer mest med "på köpet". I de två sista volymerna finns biografiska uppgifter om Fortifikationens personal (se nedan). Ludvig W:son Munthe är också författaren till de flesta stadsartiklarna för de befästa orterna, en mängd andra artiklar som berör befästningskonsten och biografiska artiklar i *Nordisk Familjebok*.

Det mest omfattande arbetet om svensk stadsplanering under den aktuella perioden hittills är Gerhard Eimers *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600–1715* (1961). Detta är ett pionjärarbete med många förtjänster men också stora luckor och brister. Eimer intresserade sig framför allt för att identifiera planförfattarna, speciella särdrag i deras planer och att attribuera och datera de många gånger anonyma och odaterade planerna till en upphovsman; hela dispositionen utgår från planförfattarna. Det var också viktigt för honom att försöka hitta gestaltningsmässiga förebilder och influenser och peka på vad som är "självständiga" konstnärliga verk.¹ Utgångspunkt för attributionerna till upphovsman är litteratur och skriftliga källor, och när det kan stödja resonemangen tas även ritningsmanér och utformningen av olika planelement upp. Men i andra sammanhang förbigås detta helt. Någon teknisk analys baserad på papperskvalitet och vattenmärken förekommer inte; i föreliggande undersökning har detta i många fall varit avgörande för tolkningarna.

Eimer gör inte något försök att på ett mer systematiskt sätt analysera plan typer och planutveckling, vare sig för planmönstret som helhet eller olika element i planerna. Han försöker inte urskilja typiska respektive atypiska drag i utvecklingen och vad som särskilt kännetecknar ett visst utvecklingsskede. Plansituationen för respektive stad behandlas bara vid den tidpunkt den studerade plankartan upprättades; den enskilda staden betraktas inte som en kontinuerlig, diakron process. Genomförandet berörs endast sporadiskt liksom vad som de facto förverkligades och ännu mindre vad som bevarats till idag. Stadsutvecklingen och stadsplaneringen kopplas inte till den politiska utvecklingen med alla krigen och den administrativa reformverksamheten, och den viktiga roll befästningskonsten spelar förbises i stort. Inget försök görs heller att utröna olikheter mellan skilda delar av riket. Arbetet saknar därtill varje form av kvantitativ redovisning.

1 Eimer 1961. Se exempelvis om Anders Torstensson, s 257. För Kalmarplanen vid slutet av 1640-talet betvivlar Eimer att Johan Wärnschiöldh skulle vara den egentlige upphovsmanen till planens gestaltning trots skriftliga belägg som säger att det var han som upprättade planen. Eimer menar uppenbarligen att Wärnschiöldh inte var kapabel till "den konstnärliga idén" med en huvudaxel som riktar sig mot torget i det gamla stadsområdet och för i stället fram tanken att motivet skulle gå tillbaka på Anders Torstensson med den enda motiveringen att stadsbyggnadsmotivet med en dominerande längdaxel skulle vara karakteristiskt för honom. Att mycket annat i planen inte är typiskt för Torstensson förbigås helt.

Många osignerade förslag och hela städer som är utan större, mer spektakulära planer finns över huvud taget inte med. Men även ett antal stora, iögonfallande planer saknas. Staden Wolmar (Valmiera) är exempelvis helt bortglömd, trots att här finns projekt till genomgripande reglering, nya befästningar, utvidgning och förstäder vid fem tillfällen under 1600-talet. Ytterligare några är de mycket märkvärdiga planerna i Viborg 1615, de nya städerna Danziger Haupt (Głowa Gdańska) och Montauer Spitz (Małowska Szpica) 1657 och Damm (Dąbie) vid mitten av 1690-talet. Om dessa planer och städer medvetet har utelämnats – varför i så fall – eller helt enkelt inte uppmärksammats är svårt att veta.

Eimers bok innehåller också många detaljfel – kartsigna som är felaktiga eller ofullständiga, hopblandning av kartor och deras årtal, oriktiga litteraturangivelser, uppgifter som blandas ihop eller förväxlas. Det förekommer också en hel del värderande omdömen.¹ Det är uppenbart att han ibland inte läst texten på kartorna eller missuppfattat den.² Många dateringar, attribueringar och slutsatser kommer bara som färdiga fakta, utan någon motivering, diskussion eller källhänvisning³ och författaren drar ibland långtgående slutsatser på svaga grunder.⁴

1 Eimer 1961. Exempelvis kallas Johan Wärnschiöldh för "vollständiger Epigone" och hans förslag till reglering av Visby beskrivs som "klumpigt" och planmönstret som "stupiden Rechteckschema" och "barbarisch", s 232, 233. Hans Hansson, som utarbetade Åboplanen 1651, presenteras som "en ganska svag lantmätare", vilkens plan kan ses som "en stor missuppfattning av Torstenssons ursprungliga avsikter", s 250.

2 Eimer 1961. Bland annat daterar han en Rigakarta till 1681 trots att den är tydligt signerad "George Palmstruck Fecit Anno 1672", s 535.

3 Eimer 1961. Till exempel uppger Eimer på sidan 291 att år 1633 utstakades stadsplanen i Nyen efter en ritning av Georg von Schwengeln, utan någon som helst källhänvisning. (Två sidor längre fram citerar han dock en anteckning på en karta 1644, där detta står.) Ett annat exempel är hans datering av den odaterade, av Johan Stael von Holstein signerade KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 10 till 1663, utan någon som helst motivering, s 435. Ytterligare ett år när han utan någon källa skriver att ett första svenskt förslag att anlägga en handelsstad på platsen för det senare Carlsburg ska ha framförts redan 1635, s 445.

4 Eimer 1961. I inledningen, s 35, påstår han svepande att bara efter brandkatastrofer kunde nyplanering respektive reglering komma ifråga och pekar på några typiska fall. För Stettin och Stralsund 1677/78 nämns inga källor över huvud taget (och det kartmaterial som finns ger inga säkra belägg). För Bütow hänvisar han, utan att ange något årtal, till en karta i Riksarkivet men på denna finns inga som helst uppgifter om vare sig brand eller reglering och planutformningen tyder inte heller på någon uppstramning av gatunätet. I Åbo drar han på grundval av ett "utsuddat pennstreck", som det är tveksamt om det verkligen finns, slutsatsen att Anders Torstenssons ursprungliga intention var att anlägga en rak huvudaxel mellan slottet och domkyrkan. Torstensson ska därmed ha introducerat stadsbyggnadsmotivet med en dominerande huvudgata som förbinder två monumentalbyggnader i Nordeuropa, en idé som enligt Eimer kan ha inspirerats av Sixtus V:s gaturegleringar i Rom. Eimer ser detta som den centrala tanken i hela Torstenssons plan, även när topografin tvingade fram en annan lösning, och som ett genombrott i svensk stadsbyggnadskonst, s 250, 257.

Eino Jutikkala har i två mindre studier ägnat sig åt regleringarna, framför allt med utgångspunkt från de administrativa och legala aspekterna, särskilt tomträttsliga frågor och med tonvikt på finskt material, i "Tomtbesittningen och kampen om regulariteten i Sverige-Finlands städer", *Societas Scientiarum Fennica, Årsbok 1961–1962* och "Town Planning in Sweden and Finland until the Middle of the Nineteenth Century", *The Scandinavian Economic History Review* 1968. Ett arbete som på bredd tar upp stadsplanereglering och annan planförnyelse i existerande städer inom dagens Sverige är min egen licenti- atuppsats *Stadsplanereglering i Sverige 1550–1875* (2000). Det har en liknande uppläggning som föreliggande verk, med en första del bestående av tematiska kapitel och en andra del med stadsstudier för de enskilda städerna.

Thomas Halls många skrifter om svensk stadsbyggnadshistoria och dess förhållande till utvecklingen i övriga Europa har varit viktiga utgångspunkter för undersökningen. För förståelsen av Stockholm har flera av Halls publikationer givit avgörande bidrag. Jag vill särskilt nämna *Huvudstad i omvandling, Stockholms planering och utbyggnad under 700 år* (1999).

Marianne Råberg har i sin doktorsavhandling *Visioner och verklighet I, En studie kring Stockholms 1600-talsplan* (1987) diskuterat stormaktstidens planering av Stockholm. Den innehåller en grundlig genomgång av huvudstadens planering och har där tillfört en helt ny diskussion, men rymmer även en värdefull bakgrund om europeiskt stadsbyggande, utbildningen i stadsbyggnadskonst vid 1600-talets början, till Sverige inkallade utländska experter och några viktigare svenska planförfattare. Del II består av en redovisning av bevarade Stockholmskartor från 1600-talet med utförliga kommentarer.

Ett grundläggande arbete om Göteborgs planläggning, men också en bakgrund och översikt över svensk stadsplanering fram till omkring 1800, är Albert Lilienbergs *Stadsbildningar och stadsplaner i Götaälvs mynningsområde* (1928). Stadsplaneutvecklingen ingår även som centrala delar i avhandlingsarbeten om Härnösand, Gävle, Södertälje, Umeå och ytterligare några städer samt nyligen Jönköping.¹ Planfrågorna berörs också i olika stadsmonografier och avhandlingar inom historieämnet, men i allmänhet ganska summariskt.

I en del fall kommer lite stadsplanering med "på köpet" i böcker som egentligen handlar om den arkitekturhistoriska utvecklingen. Till exempel har Sten Karling i sin bok om Narva (1936) tagit upp stadsplaneutvecklingen, även om detta inte var hans huvudintresse. Det var i stället stadens byggnader, deras upphovsmän, stilinfluenser och genomförandet av byggnadsarbetena.

1 Rolf Näslund: *Studier i Härnösands bebyggelsehistoria 1585–1800-talets mitt* (1980), Ture Karlström: *Gävle stadsbild, Bebyggelsehistoria och samhällsutveckling till 1900-talets början* (1974), Göran Gelotte: *Stadsplaner och bebyggelse typer i Södertälje intill år 1910* (1980) och Karin Eriksson: *Studier i Umeå stads byggnadshistoria 1621–1895* (1975); Karlson Bo E: *Stadens förnyelse och kontinuitet, Bebyggelse i Jönköping 1612–1870, Från den nygrundade staden 1612 till 1870 vid industrialismens genombrott*, (2004).

Karling bygger framför allt sin framställning på uppgifter hos Munthe men har i flera fall misstolkat dem och dragit alltför långtgående slutsatser. Det finns också något uppenbart missförstånd. Två andra exempel är Bo E. Karlsons båda böcker om Bebyggelse i Jönköping 1612–1870 (1984 och 1996).

Inom den historiska disciplinen finns många arbeten som har stort intresse vid studiet av stadsplaneringen. Jag vill särskilt nämna Birgitta Ericssons forskning och hennes forskningsöversikt "De anlagda städerna i Sverige (ca. 1580–1800)" i *Urbaniseringsprocessen i Norden*, del 2 (1977). Hon redogör här för bland annat de nygrundade städernas lokalisering, kronologi, funktion och organisation, samt den ekonomisk-politiska bakgrunden till varför kronan satsade så mycket på att utveckla stadsväsendet. I samma volym ingår dessutom ett motsvarande arbete för Finland, Sven-Erik Åströms "Anlagda städer och centralortssystem i Finland 1550–1785".

1600-talets mest omfattande reglering, den av Stockholm, har studerats av Linnea Forsberg i hennes doktorsavhandling *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt, Gaturegleringen i Stockholm 1625–1650* (2001). Det främsta värdet i arbetet ligger i undersökningen av den administrativa sidan av regleringen, med den formella hanteringen och de olika aktörskategorierna och deras agerande. Utifrån protokoll, räkenskaper och skrivelser skildras de tre huvudaktörernas handlande – kronan, borgmästare och råd, respektive stadsborna – hur initiativ och aktiviteter fördelades dem emellan, vilka drivkrafter de hade och vad man ville åstadkomma. Några frågor är hur genomförandet gick till i praktiken och vilka konsekvenser den nya utformningen fick för staden och människorna, ekonomiska konsekvenser och hur förändringarna påverkade befolkningsstrukturen.

För den samhällshistoriska kontexten och förståelsen av städernas betydelse är därtill den av Sven Lilja utarbetade *Historisk tätortsstatistik, del 2, Städernas folkmängd och tillväxt, Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal* (1996) av stort värde. Här finns detaljerade befolkningsuppgifter för 1570-talet, 1610-talet, 1650-talet, 1690-talet och vid några senare tillfällen. Att få fram invånarantal för städer i provinserna har visat sig betydligt svårare. Den sammanställning som funnits att tillgå är ett arbete av Paul Bairoch, Jean Paul Batou, och Pierre Chèvre vid Centre d'histoire économique internationale Université de Genève, *La population des villes européennes, Banque de données et analyse sommaire des résultats 800–1850 / The Population of European Cities, Data Bank and Short Summary of Results* (1988). Uppgifterna här är dock mycket grövre. Det ingår bara städer som någon gång under perioden 800–1850 hade en befolkning över 5 000 invånare och siffrorna anges i jämna tusental och endast för åren 1600 och 1700.

Ett viktigt arbete om de finska städerna är Henrik Lilius *Trästaderna i Finland* (1985), där planutvecklingen givits stort utrymme. Lilius har tagit ett brett grepp och även om hans huvudintresse ligger i trästadens bebyggelse behandlar han stadsplaneringen med exempel från många olika städer. Men

det är inte någon systematiskt heltäckande stadsöversikt och det följer inte utvecklingen i de enskilda städerna. En mer specialiserad studie är Lilius doktorsavhandling *Der Pekkatori in Raahe, Studien über einen eckverschlossenen Platz und seine Gebäudetypen* (1967). Denna handlar om det hörnslutna torget som en särskild typ av platsbildning, framför allt det i Brahestad från 1800-talets början, och innehåller en internationell bakgrund och jämförelser med tidigare torg av samma typ i Finland.

Lilius är också författare till det i detta sammanhang viktigaste kapitlet, "Stadsbyggnadskonsten under stormaktstiden (1617–1721)", i *Stadsväsendets historia i Finland* (1987). Detta grundläggande verk om finskt stadsväsende är utgivet av Finlands stadsförbund. Boken innehåller de centrala delarna ur det tre volymer tjocka verket på finska i svensk översättning. Arbetet leddes av en särskilt tillsatt historikkommitté och författarna till de olika kapitlen var ledande forskare och kulturhistoriker. Kapitlet om medeltiden och början av nya tiden är skrivet av Carl Jacob Gardberg, dåvarande överdirektören för Museiverket, Finlands riksantikvarieämbete. Raimo Ranta svarar i sitt bidrag "Stadsväsendet under stormaktstiden" för frågor rörande det administrativa regelverket, stadens förvaltning, befolkningsfrågor och ekonomiska förhållanden.

Rapporterna från projektet Medeltidsstaden i Finland och Eino Jutikkalas skrifter har redan omtalats. Även de har haft stor betydelse för föreliggande undersökning. Ytterligare ett arbete som bör nämnas är projektet *Kaupunki- arkeologinen inventointi / Stadsarkeologisk inventering av vasa- och stormaktstida städer i Finland* vid Museovirasto/Museiverket i Helsingfors. Här finns en sammanställning som till stor del bygger på befintlig kunskap om det äldre kartmaterialet och de slutsatser man kan dra vid en samkopiering av äldre kartor och dagens karta. Någon mer långtgående rektifiering och detaljjämförelse som eliminerar de felaktigheter som finns i vinklar och proportioner i de äldre kartorna görs dock inte.¹

Städerna i de tidigare dansk-norska landskapen tas bland annat upp av Villhelm Lorenzen med flera författare i *Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder* (1937) och *Vore byer, studier i bybygning* 1–4 (1947–1957). Bjørn Westerbeek Dahl har i flera uppsatser behandlat danska kartor över städerna i de tidigare danska och norska landskapen. Han har också låtit mig ta del av opublicerade förteckningar över dels kartor över tidigare danska städer i det nuvarande Sverige i danska arkiv, dels Gottfried Hoffmanns kartverk.

De historiska stadskartorna behandlas i en lång rad arbeten, men nästan uteslutande av mindre omfång. En sammanställning om stadens kartor lämnas i Ahlberg 1998. En grundläggande översikt är Sixten Humbles "Lantmätarnas verksamhet inom städer och stadsliknande samhällen" i *Svenska*

1 Om rektifiering och faran i att bara samkopiera kartor, se vidare Ahlberg 1998, s 74–78.

lantmäteriet 1628–1928, del II (1928). Ulla Ehrensvärd har i många skrifter behandlat kartorna och deras tillkomst.¹

En viktig utgångspunkt för bedömningen av kartorna i Estland har varit Ehrensvärds katalog "Topographia Estoniæ, Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar" (2001) och för Lettland, Litauen, Polen och delar av det tyska materialet *Cartographica Poloniae 1570–1930, Catalogue of Manuscript Sources, in Swedish Collections, to the History of Polish Territories* (2005/under utgivning).

Betydelsefulla bidrag på kartområdet kommer också från Lars Ericson och Alfred Örback.² Ulf Sporrang och Clas Tollin har i olika sammanhang behandlat kartorna men då huvudsakligen lantmåterimaterialet och kartor för den agrara miljön. Kartor och bildmaterial i Krigsarkivets samlingar presenteras i *Att illustrera stormakten, Den svenska Fortifikationens bilder 1654–1719* (2001). För ett antal städer finns särskilda publikationer som redovisar det äldre kartmaterialet och som har kommit till användning i föreliggande undersökning.³ På samma sätt finns flera arbeten om gatornas och gatunamnens historia i enskilda städer.⁴

För de finska städerna har kartorna behandlats av Juhani Kostet i hans doktorsavhandling *Cartographia urbium Finnicarum, Suomen kaupunkien kaupunkikartografia 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa* [Kartografi över de finska städerna på 1600-talet och 1700-talets början] (1995). Kostet har undersökt de handritade finska stadskartorna under perioden fram till freden i Nystad 1721 med syftet att få med alla existerande kartor. Renodlade befästningsplaner har dock undantagits.

Den geografiska avgränsningen är det dåvarande Finland, inklusive Viborg, Kexholm och Sordavala, men dessutom tar han med Torneå trots att staden fram till 1809 hörde till Sverige. Han motiverar detta med att Torneå grundades samtidigt med Gamlakarleby och Nykarleby men framför allt att Torneås kartografiska utveckling hör fast samman med den i de finska

1 Några i detta sammanhang särskilt relevanta skrifter är "Aspekter på stadskartografins historia" i *Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism* (1997), "Fortifikationsofficeraren som kartograf" i *Fortifikationen 350 år, 1635–1985* (1986), "Erik Dahlbergh som kartograf" i *Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige* (1992) och olika avsnitt i *Mare Balticum, The Baltic – Two Thousand Years* (1997), författad tillsammans med Pellervo Kokkonen och Juha Nurminen. Den senare handlar dock i första hand om sjökartering.

2 Lars Ericson är bl.a. författare till "Svenska stads- och fästningsplaner i Krigsarkivet" och Alfred Örback till "Våra äldre stadskartor", båda i *Stadsbor i gångna tider*, Sveriges släktforskarförbund Årsbok 1989.

3 Särskilt kan nämnas Annika André och Christina Högstedt: *Kartornas Lund, 1580-talet till 1950* (1990), Gösta Carlestam: ... *och staden reste sig ur havet, Kartornas Gävle, En berättelse om Gävles 350-åriga historia och dess kartor* (1996), *Malmös kartor, Från 1500-talet till idag*, redaktör Tyke Tykesson (2003), del 2 av Marianne Råbergs avhandling *Visioner och Verklighet II, Stockholmskartor från 1600-talet* (1987) och Nils-Erik Landell: *Stockholmskartor* (1992).

4 I mitt arbete har jag särskilt haft nytta av *Stockholms gatunamn* av Nils-Gustaf Stahre m.fl. författare.

städerna. Att samma nära anknytning finns till städerna på den svenska sidan förbigås helt. Kartorna avbildas i svartvitt och i en bildtext finns uppgifter om datering och upphovsman. I anslutning till varje karta finns dessutom en systematisk uppställning med vissa grundfakta, bland annat avskrift av årtal, signatur och viss text på kartan. Det senare är skrivet på det svenska originalspråket medan allt annat är på finska.

Tyvärr har dock Kostets arbete visat sig innehålla en mängd felaktigheter och brister. Kartsigna är ibland helt fel och i många fall ofullständiga. I rättvisans namn ska sägas att detta till en del beror på nyordningar i det svenska Riksarkivet. Texten på kartorna är i flera fall feluppfattad och viktiga uppgifter har inte kommit med.¹ Texter som står på olika ställen på en karta har ibland skrivits ihop till en enda sammanhängande text.² De dateringar som anges i bildtext/faktauppställning och i bilagor längst bak i boken skiljer sig inte sällan åt; i det förra fallet används ofta vagare dateringar av typen "slutet av 1630-talet" medan det står ett exakt årtal i bilagorna.³ Ibland har text inte förts in i bilagetabellerna eller finns det uppgifter som inte överensstämmer med vad som angivits tidigare i boken. Några kartor har helt utelämnats i den kronologiskt löpande kartsviten, och finns bara med som illustrationer ("Kuva", dvs. bild) med en bildtext, men utan uppställningen av grundfakta.⁴ Dessa tas alltså inte med i undersökningen. Däremot ingår ett par kartor som inte alls är egentliga stadskartor, en laxfiskekarta i Uleåborg och en detaljkarta som visar tomtindelningen för några kvarter i Åbo.⁵ Den största bristen är dock att författaren missat så många kartor. Utan att leta systematiskt har det vid föreliggande undersökning framkommit ytterligare ett 30-tal kartor, lättillgängliga kartor i framför allt Krigsarkivet men även i Riksarkivet.

1 T.ex. karta 81 (Brahestad 1654) där Kostet skriver "affritat och kompletterat av Claes Claesson" medan det på kartan står "Afstakat och tompterne afdelte af Claess Claesson" och karta 68 (Nyslott 1644) där han skriver "Anno den 4 junij 1644 Nyslotz Malm" men det står "Ankom den 4 junij". Karta 45 (Viborg 1655) uppges ha texten "Afrijtat af Nils Erich Aspegren" fast det i verkligheten står "Erich Nielsson Asspegreen".

2 Det gäller exempelvis karta 64 (Kristinestad 1652) där textdelar från både baksidan och flera ställen på framsidan presenteras som en löpande text. Den är heller inte helt rätt avskriven. Kostet skriver "I = Δ = 8 VI; [hämtat från baksidan] Christinae Stadh [detta är en titel som är skriven med större stil och står för sig själv till vänster upptill på framsidan, utan fortsättning i det följande] Begynthes att Byggias Anno [ska vara: A^o.] 1650 om Wären [här slutar meningen med en punkt medan fortsättningen finns nedtill på kartan, till vänster på framsidan] uthstakat [ska vara: Uthstaakat] [saknas: och] tomterna fördelat [ska vara: Tompterne fördelte] af Claes [ska vara: Claess] Claesson". Sedan fortsätter Kostet "Österbottn Christine Stadh 1652 (takana)", dvs. på baksidan, men om man vänder på kartan står det "1652." och strax nedanför "Österbottn. Christina Stadh: 176". Angivelsen av kartans signum är till råga på allt felaktig och ofullständig.

3 T.ex. karta 7, 8 och 10.

4 T.ex. Kuva 10 på s 49, en Kexholmskarta från 1640-talet.

5 Karta 18 respektive 84.

Trots dessa brister har Kostets arbete varit till stor hjälp i föreliggande undersökning, även om det finska språket tråkigt nog gjort det omöjligt att följa resonemangen i detalj. Vissa avsnitt har jag dock fått översätta till svenska. Det vidare, jämförande perspektivet utifrån analysen av planutvecklingen och studiet av kartorna inom hela det svenska området har kunnat tillföra nya synpunkter och i flera fall gör jag andra bedömningar än Kostet.

Det finns en omfattande pappershistorisk forskning. Ett arbete som varit till stor hjälp vid bedömningen av vattenmärken är Nils J. Lindberg: *Paper comes to the North, Sources and Trade Routes of Paper in the Baltic Sea Region 1350–1700* (1998), där ett stort antal vattenmärken som förekommer på papper i finska arkiv återges. Tyvärr finns inget motsvarande verk för Sverige. För den tekniska kunskapen om papperstillverkning har *En bok om papper* (1944) lämnat viktiga upplysningar. Mycket material finns också att hämta i *Nordisk pappershistorisk tidskrift*.

Biografiska uppgifter om planförfattarna återfinns framför allt i Munthe: *Kongl. Fortifikationens historia*, delarna VI:1–2 (1916–1919), med undertiteln *Biografiska anteckningar*, och Viktor Ekstrand: *Svenska landtmätare 1628–1900* (1896–1903) med ett tunt supplement (1912). Munthes del VI:1 är uppdelad i avdelning A, från nyare tidens början till inrättandet av en självständig fortifikationsstat 1641, och avdelning B som täcker åren 1641–74. Del VI:2 består av avdelning C som innefattar tiden från 1674 då Erik Dahlbergh utsågs till generalkvartermästare fram till 1719. I varje avdelning behandlas olika yrkeskategorier var för sig, först 1500-talets yrkesbenämningar och därefter grupper enligt senare, mer enhetlig titulatur i en fallande rangordning. Inom respektive grupp presenteras personerna i kronologisk följd. Varje avdelning har ett separat, utförligt register och bildsidor med porträtt och andra illustrationer samt ett urval namnteckningar. Denna uppdelning gör att en och samma person kan uppträda i flera avdelningar.

Det klassiska verket över lantmätnarna är Viktor Ekstrands *Svenska lantmätnare 1628–1900, Biografisk förteckning* (1896–1903) med ett tunt supplement (1912). I ett första kapitel rikets generallantmäterikontor och dess chefer i kronologisk ordning, numrerade G1, G2 och så vidare. Sedan följer de svenska länen, lantmätnare vid Bergskollegium, stadsingenjörer med flera och därefter Finland, de baltiska provinserna och de tyska provinserna. Inom varje avdelning tas lantmätnarna upp efter tjänsteställning och kronologisk ordning och som identifikation finns en löpande nummerserie genom hela boken. Sist följer ett tillägg där samma nummer används. Man behöver alltså söka på tre olika ställen, i huvudtexten, i tillägget längst bak i boken och i det separata supplementet.

Större verk om olika planförfattare är mer sällsynta. Om Olof Hansson Örnehufvud och den svenska fortifikationens uppkomst finns en bok av Ernst Ericsson (1935). Mest material finns om Erik Dahlbergh. Hans egen dagbok för åren 1625–99 är utgiven med en inledning av Herman Lundström

1912. Det finns också en biografi, *Erik Dahlbergh, Hans levnad och verksamhet*, författad av Ernst Ericsson och Erik Vennberg (1925). Åke Ohlmarks förord till den bearbetade och kompletterade utgåvan av *Suecia antiqua et hodierna* 1975 ger en levnadsbeskrivning och bakgrund till detta bokverks tillkomst. I samband med en utställning på Läckö slott utgavs boken *Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige* (1992) med Leif Jonsson som redaktör och uppsatser av bland andra Sven A. Nilsson, Peter Englund, Ulla Ehrensvärd och Kenneth von Kartaschew. För kännedomen om Dahlbergh och hela den politiska utvecklingen under den aktuella perioden och alla de orter svenskarna uppehöll sig vid har också Peter Englunds böcker varit till stor glädje – *Ofredsår* (1993) och *Den oövervinnerlige* (2000). Axel Oxenstiernas liv och verksamhet har behandlats av Gunnar Wetterberg (2002) men stadsplaneringen berörs bara på ett allmänt plan. Edgars Dunsdorfs (1981) redogör för det oxenstiernska godsinnehavet i Livland.

Det är svårt att vara helt enhetlig och konsekvent vad gäller namnformer och stavning. Det varierar mycket hur planförfattarna själva skrev sig och vad de kallas i litteraturen. Många av de mer framstående blev adlade och fick då nya namn. Ibland förekommer försvenskningar av utländska namn, ibland latiniseringar av svenska namn. För att få framställningen mer ensartad och underlätta för läsaren har jag i första hand använt de namnformer och den stavning av namnet som återfinns hos Munthe, del VI:1–2, Ekstrand och i *Nationalencyklopedin*. När en person som är känd under ett senare adligt namn omnämns före den tidpunkt han fick detta namn skrivs det inom hakparentes, till exempel Olof Hansson [Örnehufvud].

Hur komplicerat och inkonsekvent det kan bli framgår exempelvis av familjen Bureus/Bure. Anders Bure, som han normalt kallas, använde själv den latinska namnformen Andreas Bureus sedan han 1624 adlats under detta namn. Men senare kallade sig ättens medlemmar Bure och detta har också kommit att tillämpas på de tidigare medlemmarna. Detta enligt Ekstrand (1903). Enligt *Svenskt biografiskt lexikon* ska han dock ha adlats med namnet Bure.¹

Teori, metod och genomförande

Det mesta av den forskning som finns om stadsplaneringen under den aktuella tidsperioden är "smala" studier som behandlar ett begränsat område eller en viss aspekt och penetrerar detta djupt. Det gäller enskilda städer, en särskild frågeställning, planförfattare, kartorna, med mera. På så vis skapas ett mönster av separata undersökningar med djuplodande kunskap om specifika frågor.

1 Ekstrand 1903, s XVII; SBL VI, s 688.

Med utgångspunkten att på vetenskaplig grund ta fram en kunskap som behövs för bedömningar inom samhällsplanering, för hantering av kulturvärden i ett jämförande riksintresseperspektiv och som underlag för diskussioner i kulturmiljöbevarandet har denna undersökning fått en annan inriktning – att utnyttja tidigare studier, utveckla och komplettera där det saknas kunskap och knyta samman till en helhetsuppfattning. Undersökningen vill skapa en bred plattform och sammanvägd bild av utvecklingen och på så vis en bas för fortsatta fördjupningar i enskilda frågor, både tematiskt "på tvärs" genom materialet och för enskilda platser. Förhoppningsvis kan detta även ge en yttre ram för studier av befolkningsutveckling och sociala förhållanden, beslutsprocesser och aktörer, ekonomiska förhållanden med mera inom andra vetenskaper. Att göra bedömningar om kulturhistoriskt värde och tillvaratagande av dessa resurser i samhällsutvecklingen får också bli en senare fråga liksom att utveckla formerna för presentation av strukturella värden i stadsmiljön.¹

Undersökningen har ett praktiskt angreppssätt. Utifrån ett visst material och bestämda frågeställningar, med rimlig fullständighet, vill den så förutsättningslöst som möjligt söka generella förklaringar men också det individuella och partikulära och underbygga detta på bästa sätt för att nå en så säker kunskap som möjligt. Det handlar om platsen, rummet och de fysiska lämningarna; det handlar om planmönstren och sättet att organisera stadens inre liv och funktioner; det handlar om att systematisera och försöka tolka och förstå såväl realiserade som icke förverkligade projekt och det vittnesbörd de bär om sin tid och sina förutsättningar samt att försöka se bakomliggande sammanhang och orsaker. Det handlar också om hur detta utvecklas och förändras över tiden. Metoder har sedan valts och utvecklats för att på bästa sätt svara mot detta.

I botten ligger ett kontextuellt synsätt, att delarna måste förstås utifrån helheten och att enskildheter behöver sättas in i sitt större sammanhang för att man ska kunna göra en riktig bedömning. Det behövs perspektiv och jämförande överblick. För att bygga upp denna helhet krävs å andra sidan ett omsorgsfullt studium av de enskilda, ingående delarna med en systematisk faktainsamling utifrån de frågor som ställs till materialet, en kritisk granskning och en långtgående systematik i uppordningen av materialet. Förståelsen av helheten växer fram i växelverkan mellan grundfakta om de enskilda platserna och tematiska genomgångar tvärs igenom det samlade kunskapsstoffet.

En strävan har varit att lägga en så stabil grund som möjligt i form av observerbara, mätbara fakta, grundade på framför allt kartmaterialet, skriftliga källor och bevarade lämningar. Så som ett alltigenom individuellt material är dock inte någon exakt mätbarhet och kvantifierbarhet möjlig men en

1 Jfr Ahlberg 1998, s 120–121.

ambition har ändå varit att så långt det går närma sig ett sådant ideal och finna former att sortera, kategoriindela, mäta och kvantifiera. Men det gäller också att kritiskt granska dessa fakta, tränga bakom ytan och försöka tolka och förklara dem i försöken att förstå bakgrunden och de historiska sammanhangen.

Objektivt säkra uppgifter är bara möjliga på vissa punkter för ingående grundfakta, men kan ibland ifrågasättas även här. Påståendet att en karta är signerad och daterad kan bevisas vara sant. Om handstil och ritningsmanér sedan stämmer med kartan i övrigt har man också all anledning att tro på det som står skrivet. Men helt säker kan man naturligtvis inte vara – det kan vara ditskrivet efteråt, hela kartan kan vara gjord senare och datumet missuppfattat. Å andra sidan behöver skillnader i utförande inte innebära att det är olika tillkomsttider; det kan lika väl bero på att flera personer arbetat med kartan.

När man kommer till tolkning ingår alltid ett subjektivt element i och med att tolkningen görs utifrån uttolkarens referensram, värderingar och kunskaper. Ambitionen måste ändå vara att uppnå största möjliga objektivitet i bedömningen och med en noggrann granskning och ett systematiskt angreppssätt eliminera felaktigheter, att sträva efter förutsättningslöshet, att pröva alternativa förklaringar och att tänka på alla relevanta faktorer som kan påverka bedömningen. Man kan inte räkna med någon fullständighet i materialet vilket skapar särskilda problem. Tvärtom finns stora luckor både vad gäller de bevarade kartorna, skriftligt material och vad som har varit föremål för forskning och studier. Självfallet har det inte varit möjligt att samla in alla tillgängliga uppgifter; för det är stoffet alldeles för omfattande. En fråga man måste ställa sig i varje enskilt fall är hur representativt och rättvisande det befintliga materialet är. På samma sätt måste man vara medveten om begränsningarna när det gäller generaliserbarhet.

Graden av säkerhet i slutsatserna kommer alltså att variera. Hur mycket beror på hur väl man lyckas underbygga sin uppfattning och sina antaganden. Man kan aldrig vara helt säker när det kommer till mer komplicerade sammanhang och slutsatser. Det viktiga är att detta redovisas – var man befinner sig på skalan. Osäkerheten får å andra sidan inte bli ett förlamande hinder; för att nå framåt måste man ibland också våga sig på antaganden och spekulationer, bara detta redovisas tydligt.

En grundläggande uppfattning är att stadsplaneringen hänger samman med och är ett uttryck för den allmänna samhällsutvecklingen och de politiska ambitionerna i tiden. Den speglar en strävan att modernisera och effektivisera samhället och det ekonomiska livet och går hand i hand med administrativa reformer och uppbyggandet av en stark centralmakt. Men det finns också en grund i tidens stadsbyggnadsteori och föreställningar om den ideala staden och i estetiska ideal med krav på representativitet och en vilja att manifesteras makt och storhet. Till detta får man lägga kunskapsnivån och teknikutvecklingen. Detta möter sedan den praktiska verkligheten

och möjligheternas gränser när planerna ska omsättas i verkligheten, såväl i genomförandet som i det fortsatta vidmakthållandet. Till grundsynen på städerna hör också att de ingår i, och har olika roller i varierande typer av nätverk och hierarkiska system; det finns skilda funktionella typer av städer och dessa samspelar i en gemensam ordning. Inbyggt i allt detta ligger både ett politiskt perspektiv, ett ekonomiskt perspektiv och ett maktperspektiv. Genom den sammanvägda bild som steg för steg växer fram byggs en ny helhetsuppfattning upp av hur samhällsplaneringen hängde samman med och speglar den allmänna samhällsutvecklingen. Parallellt utvecklas begreppsapparaten.

Forskningsprocessen är en fråga om att observera, systematisera, söka förstå och göra verkligheten begriplig – en väg från kaos till kosmos. För att få materialet hanterligt och kunna bygga upp den allt mer komplexa bilden av hur allt hänger ihop får man ta en bit i sänder och metodiskt arbeta sig framåt. Utgångspunkterna i ämnesval, avgränsningar, definitioner, frågeställningar, preliminär disposition måste ligga klara, vägen mot målet stakas ut. Efter hand revideras, förfinas och utvecklas detta, både utifrån det framväxande materialet och de problem det ställer, och nödvändig självreflektion och strävan att förstå och sätta ord på forskningsprocessen i sig.

I en första fas av arbetet byggdes grundkunskapen om de enskilda städerna upp genom faktainsamling, kritisk granskning av materialet och tolkning utifrån dessa fakta och den tillgängliga kunskapen om stadsutvecklingen i stort. Städerna togs i geografisk ordning med Sverige, Finland och provinserna för sig. Den enskilda staden har behandlats som en kontinuerlig, diakron process. De lösa trådändarna för varje stad – de ingående grundfakta – tvinnades ihop till en tråd. I nästa fas, när hela denna varp av stadstrådar hade spunnits färdig, gjordes tematiska sökningar på tvären, tvärs igenom materialet, det ena temat efter det andra, och genom dessa inslagstrådar på en annan ledd växte en sammanhållen kunskapsväv fram. Städerna prövades mot respektive tema varvid de tidigare tolkningarna justerades och preciserades utifrån den nya kunskapen och den sammanvägda helhetsbild som frambringades. Den väv som vävdes är egentligen tredimensionell genom att här också finns en tidsaxel för varje stad och varje tema. Kanske kan tillvägagångssättet beskrivas i termer av en hermeneutisk cirkel eller bättre en hermeneutisk spiral eller måhända väv, där varv efter varv av tematiska inslag vävts in för att stegvis förbättra förståelsen av de enskilda detaljerna, helheten och sammanhangen.

I prövningen och bearbetningen av materialet på ett mer konkret plan har en lång rad metoder utnyttjats, valda utifrån de möjligheter källmaterialet ger och för att på bästa sätt ge svar på de aktuella frågeställningarna. Metoderna har utvecklats, anpassats och kombinerats för att fungera så bra som möjligt i denna typ av bred undersökning.

Synen är ett erfarenhetssinne – vad som uppfattas beror på betraktarens erfarenhet och vi ser därmed olika saker. Plananalysen, att formulera det man ser i ord, är en viktig del av metoden, en variant av den grundläggande konstvetenskapliga formanalytiska metoden. Syftet är dels att utveckla sitt eget seende, dels att hjälpa en läsare att upptäcka sådant han eller hon annars kanske inte skulle se, och att författaren och läsaren därmed kommer på samma nivå. Som konstvetare har man drillats i fasadanalys och lärt sig se sammanhang och att uttrycka dessa på ett sådant sätt att de blir möjliga att diskutera med andra. Sedan är detta också en öppen redovisning av vad jag som författare förmått upptäcka (och vad jag kanske brustit i eller avsiktligt hoppar över).

Särskilda kartografiska metoder har tagits fram och använts flitigt. På samma sätt som för skrivna dokument måste ett källkritiskt synsätt tillämpas på kartorna. I ännu högre grad gäller det vyer och andra avbildningar av städerna som ofta var gjorda i ett propagandistiskt, förskönande syfte. Ett tydligt exempel är Erik Dahlberghs *Suecia antiqua et hodierna*. Med hjälp av en retrospektiv, tillbakablickande metod kan man utifrån senare kartor belysa ett långt tidigare skede, från vilket inget kartmaterial finns bevarat. Vid dateringen av kartorna har även stilistiska och tekniska analysmetoder utnyttjats.

Äldre forskningsresultat och uppgifter i litteraturen har kritiskt granskats. Komparativa metoder och ett storleksmässigt jämförande arbetssätt med försök till kvantitativ redovisning har använts för att underbygga framställningen och i tabeller och diagram. Ett arbetssätt för att utskilja olika plantyper och inriktningar och tendenser i planutformningen samt olika planförfattares arbeten har varit gruppering utifrån fyra poler i ett fyrfältsschema, vilket ger en bra grafisk bild av förhållandena och tydliggör sammanhangen.¹ En grund för bedömningen är också det som ibland beskrivs som kulturhistorisk metod, att se enskilda företeelser i ljuset av allmänna strömningar inom kultur- och samhällsliv.

Ett första steg i undersökningen var att identifiera tänkbara platser som varit under svensk kontroll under den aktuella tiden och där man kan ha vidtagit någon form av stadsplaneåtgärd. Samtidigt gav detta en genomgång av de stora dragen i den historiska utvecklingen. Med hjälp av olika kartor, litteraturuppgifter och arkivförteckningar gjordes en bruttolista som omfattade nära 350 orter – dryga hundralet i Sverige, något över 30 i Finland och lite över 100 i provinserna samt cirka 100 platser utanför dessa områden, platser som svenskarna behärskade under någon kortare tid, belägrade eller visade intresse för. Efter hand kunde många avföras då inget kartmaterial eller andra närmare uppgifter påträffades och kvar blev till slut 175 platser.

1 Detta redovisas närmare i avsnittet Gruppering av de rätvinkliga rutnätsplanerna.

Med syftet att fånga de stora dragen i stadsplaneringen i ett så stort antal städer under tvåhundra års tid, för att på grundval av detta sammanställa en helhetsbild över utvecklingen, har det inte varit möjligt att gå djupt in i det primära källmaterialet för de enskilda städerna. Arbetssättet fick bli att i första hand vaska fram nödvändiga uppgifter och kartor ur tidigare forskning och tillgänglig litteratur och därefter komplettera med en genomgång av kartmaterialet i arkiven. Ett sådant tillvägagångssätt hade tidigare använts för de svenska städerna och där fungerat väl.¹

När sedan Finland och ännu mer när provinserna skulle läggas till blev dock detta arbetssätt mer problematiskt. Efter hand visade det sig, på punkt efter punkt, att det inte var möjligt att få fram de önskvärda uppgifterna via litteraturen och att många uppgifter hos framför allt Gerhard Eimer inte var tillförlitliga, varför det blev nödvändigt att för den ena staden efter den andra göra mer inträngande analyser utifrån kartmaterialet. Vid kontroller framkom det att även det svenska materialet, så som det presenteras i litteraturen, till väsentliga delar var ofullständigt med viktiga avsnitt utelämnade eller skildrade på ett oklart sätt. Detta tvingade fram ett fördjupat studium av kartor och planutveckling i betydligt större omfattning än vad som var förutsett, även för städer i Sverige.

Parallellt söktes faktauppgifter i Munthes *Kongl. Fortifikationens historia*, hans artiklar i *Nordisk Familjebok* och annan litteratur. Även i en och annan stad där inga stadsplaneåtgärder kom fram vid denna den första genomgången kan naturligtvis sådana ha varit aktuella, men i dessa fall har det inte bedömts som rimligt att lägga ytterligare tid på fortsatt letande.

Vid analysen av kartorna undersöks först i vilket sammanhang och för vilket ändamål en karta har upprättats och därmed vilket källvärde den har. Man bör också fundera över om det kan ha funnits någon anledning att försköna verkligheten eller på annat sätt förvränga bilden. I fortsättningen studeras kartorna framför allt utifrån metoder att fastslå planutvecklingen i den aktuella staden genom att med olika tekniker föra över information från karta till karta och på så vis följa förändringar, genomförande och vad som finns kvar från skilda tider.²

Datering och attribuering till upphovsman av enskilda kartor har framför allt gjorts utifrån en analys av kartans innehåll, det vill säga ett logiskt resonemang kring vad kartan visar och hur planerna växer fram, med ett försök att lägga fast kronologin i förändringarna.

En annan grund är allmänt tidstypiska stilistiska drag och kännetecken som kan knyta kartan till en viss upphovsman, med kända fakta om dennes verksamhet. Det är framför allt ritningsmanér, personliga stildrag, formspråk och färgsättning. Utformningen av detaljer som måttstock, kompassros,

1 Se Ahlberg 2000.

2 De olika kartmetoderna diskuteras ingående i Ahlberg 1998, s 71–100.

kartuscher, ramverk och olika utsmyckningar har stor betydelse vid bedömningen, liksom handstil, stavning, språkliga särdrag och självfallet den text som finns på kartan. En tredje, i många fall avgörande bedömningsgrund ligger i undersökning av pappret med dess vattenmärken och annan teknisk analys, som av ristade eller utsuddade hjälplinjer eller grundteckning. Linjer som punkterats med en tunn nål vid kopiering kan också ge viktig information.

Städerna i nuvarande Sverige och Finland har besökts vid tidigare tillfällen och i samband med undersökningen har också fältbesiktningar gjorts i Lettland, delar av Estland, Polen och Mecklenburg-Pommern i nordöstra Tyskland samt Gustavsburg i centrala Tyskland. Tyvärr har jag inte haft möjlighet att resa till Karelen och Ingermanland i dagens Ryssland, till Bremen-Verdenområdet och inte heller till samtliga av de spridda städerna längre bort på den europeiska kontinenten eller Christinehamn i Nya Sverige, nuvarande USA. Diskussioner har förts med experter i de besökta länderna, frågorna har diskuterats vid seminarier och föreläsningar, och arkiv har besökts. Platserna har fotograferats och bilder har i möjligaste mån anskaffats av kartorna, både enkla fotostatkopior och diabilder.

Databas och bearbetning

Som ett centralt instrument i bearbetning och sammanställning, nödvändigt för att få det omfångsrika materialet hanterligt, har en databas upprättats. Här finns bland annat uppgifter om datering, större geografiskt område och land vid tillfället för planen och idag, stadens invånarantal och officiella rangordning vid några tillfällen,¹ planförfattare och planens innehåll. I vilken mån planen genomfördes och är bevarad idag och om den föregicks av stadsbrand anges i andra rutor och det finns också plats för en rad uppgifter om plantyp och -utformning, befästningsdetaljer och olika planelement liksom bebyggelse och inslag av parker och grönska. Formuläret för inskrivning och de olika fält som ingår i detta finns med bland bilagorna. Alla fält är inte tänkta att redovisas i utskrifter och rapporter; en del är enbart till för sortering av uppgifter i andra fält. Till exempel styr kronologifältet ordningen i fältet för "År", vilket gör det möjligt att blanda exakta årtal med uppgifter av typen "m 1620-t" (mitten av 1620-talet) och "ca 1630". Bilagetabellen över "Samtliga stadsplaneprojekt" redovisar de grundläggande uppgifterna i databasen. Avgränsningar och grupperingar diskuteras inledningsvis i berörda kapitel och avsnitt i fortsättningen av avhandlingens del I.

Beräkningarna av stadsplaneverksamhetens omfattning grundas på 338 poster. I 43 av dessa är dock inte gatunätet markerat på kartorna vilket gör att när det kommer till diskussionen om planmönstret återstår 295 poster.

1 Rangordningen återges i *SHF*, s 46.

Då ingår också en del där inte originalkartan är bevarad men där man kan dra slutsatser om planens utformning på grundval av senare kartor eller annat material. Sammanlagt innehåller dock databasen 384 poster. Det som tillkommit är sju poster med dansk-norska projekt i städer som senare tillföll Sverige och då blev föremål för olika planåtgärder, och på slutet en "restlista" med 39 osäkra poster. De senare markeras med (?) efter stadsnamnet och är projekt som bara knapphändigt omnämns i litteraturen eller är antaganden utifrån kartorna, men där tillräckliga uppgifter saknas eller uppgifterna ter sig osäkra. Man kan se det som en bevakningslista – förhoppningsvis kan det leda till att nya uppgifter så småningom kommer fram. De dansk-norska projekten bildar utgångspunkt för senare projekt i svensk regi och har därför tagits med, men i tabell och databas markerats genom att sättas inom parentes. De har också ett värde som jämförelsematerial beläget på vad som idag är svenskt område. Både dessa och de osäkra projekten har exkluderats i de olika beräkningar som gjorts.

Under varje post ryms vad som bedömts höra till ett och samma planskede eller planeringstillfälle. Det kan vara ett eller flera planförslag – tidigare förslag, parallella alternativ, delplaner, revideringar – vilket redovisas i innehållsfältet. Härigenom tillkommer ytterligare lite drygt 260 planer eller planvarianter, vilka även de tas med i diskussionerna om plantyper och olika stadsplaneelement (men alltså inte räknas när man ser till verksamhetens omfattning). Summa summarum blir det därmed cirka 560 enskilda stadsplaner där gatenätet ingår och drygt 600 när även de med bara befästningar tas med.

Det som anges först och som ger dateringen och postens innehållsliga karaktär är det förslag man bestämde sig för eller – om man inte vet vilket det var – det som kan betraktas som huvudförslag. Det är det som följdes om en utbyggnad påbörjades, även om någon revidering kan ha gjorts senare. Att bestämma vad som är huvudförslaget kan dock ha sina svårigheter, särskilt när ingen plan fastställdes eller genomfördes. Man får försöka logiskt resonera sig fram från fall till fall. Att gruppera ihop planerna på detta sätt har varit nödvändigt för att få balans i materialet och möjliggöra kvantitativa bedömningar. Om varje planförslag skulle räknas för sig skulle det bli helt missvisande – som framgått av redogörelsen för kartorna som källa varierar det mycket i vilken utsträckning tidiga planutkast, alternativ och revideringar har bevarats. Och vissa komplexa arbeten som gjordes i etapper och därmed följs av ett stort kartmaterial, framför allt utbyggnaden av Stockholm på 1630- och 40-talen, skulle komma att snedvrیدا bilden.

De dateringar som gått att få fram är ibland inte helt exakta, men inte i så många fall att det bör kunna förorsaka större missvisningar. Årtalen och andra uppgifter i databasen är så preciserade som varit möjligt; exakta uppgifter går inte att ta fram överallt utan en del är uppskattningar som naturligtvis kan slå fel. Förhoppningsvis är detta inte värre än att den sammantagna

bilden blir riktig. De årtal som har använts i diskussionerna är i första hand året för planen, primärt det datum då man beslutade sig för en viss utformning. För exempelvis stadsgrundningarna kan det medföra att det blir ett annat årtal än året för stadsprivilegierna, vilket är det som normalt brukar anges i stadshistoriska sammanhang. Det är heller inte nödvändigtvis samma år som för det formella fastställandet av kartan; ibland kom detta senare. Det bör framhållas att genomförandet därefter kunde pågå under många decennier och revideringar göras efter hand. Se vidare det inledande avsnittet under stadsgrundningar.

I innehållsfältet anges också vilken typ av stadsbyggnadsåtgärd det var fråga om och för regleringar och befästningar vilket omfång åtgärden hade. Regleringarnas omfattning har grupperats i tre kategorier: "hela stadsområdet" (en reglering som avsåg att förändra hela eller det allra mesta av staden på ett genomgripande sätt), "del av staden" (en genomgripande förändring av gatunätet för ett sammanhängande delområde av staden) och "gatureglering" (vilket innebär en markant rätning och breddning av en eller flera gator eller att några få nya gator drogs fram genom stadsområdet. Någon gång kan det också vara en ny platsbildning.)

Till en största storlekskategori för befästningsanläggningarna räknas såväl "runt hela staden" som "runt staden utom flodsidan/Domberget", men i databastexten och i diskussionen görs åtskillnad mellan dessa två. Den sista innehåller alltså några platser där en brant borgklippa i ena kanten av staden lämnades utan särskild befästning. I båda fallen är det ett avbrott i försvarsverken på en sträcka där de topografiska förutsättningarna ger ett bra naturligt skydd och där man alltså befäste så mycket som det fanns anledning att göra. Sedan finns "runt del av staden" och som en sista kategori kan "citadellstad" uppges, det vill säga en mindre ort där hela platsen utgjorde en enda befästning. Står det enbart "citadell" innebär det ett citadell som kärnfäste för slutförsvaret vid en eventuell belägring i anslutning till befästningsgördeln i en större stad eller i en i övrigt obefäst stad.

En fråga att undersöka har varit i vilken utsträckning de olika stadsplanåtgärderna genomfördes och är bevarade idag. Här finns sex nivåer som under rubrikerna Genomfört respektive Bevarat i en fallande skala betecknas "ja – huvudsakligen – huvuddrag – delvis – enstaka – nej". De tre första kan sedan föras samman som genomförda projekt och de tre senare som icke genomförda projekt.

"Ja" innebär att projektet genomförts i allt väsentligt. "Huvudsakligen" står för att största delen förverkligats. Som genomförda i sina "huvuddrag" har räknats städer där huvudgator och början till ytterligare någon gata, torget eller andra delar av planen förverkligats. "Delvis" betyder att bara mindre delar kommit till utförande och att dessa inte bildar någon sammanhängande helhet. "Enstaka" används när endast en kort sträcka av en eller några gator genomförts. För det svenska och finska materialet har det för

det mesta gått att få fram dessa uppgifter, men för provinserna är det tyvärr sämre.

Vid den fortsatta bearbetningen har en mängd faktorer studerats var för sig och i relation till det övriga materialet genom att insamlade data sorterats på olika sätt i syfte att fånga skilda tendenser och utvecklingslinjer och som grund för detaljanalys av stadsplaneåtgärder, plantyper och stadsplaneelement. Materialet har ordnats kronologiskt, geografiskt, efter upphovsman och efter olika plantyper och planelement och så vidare, och ställts samman i olika kombinationer. Man får dock vara medveten om att databasen bara ger en grovsortering, om än aldrig så värdefull. När exempelvis en viss sorts åtgärd, plantyp eller torgform sorterats fram måste man ändå gå tillbaka till kartorna för att närmare analysera utformningen. Andra frågor som antal, utveckling över tiden, regioner och delregioner, vad olika planförfattare åstadkommit med mera kan däremot utläsas mer eller mindre direkt från en databasrapport.

Som ett komplement till databasen har ett parallellt arbetsmaterial med tabeller, listor och tablåer över olika företeelser utarbetats. Tabellerna består av sifferuppgifter fördelade på årtionden samt i vissa fall uppdelade på regentperioder och geografiskt på riket som helhet och de skilda delområdena. En mängd listor och uppställningar med kommentarer och iakttagelser har också tagits fram, liksom excerpter sorterade efter olika indelningsgrunder. Ett material finns även för kartorna i en rad städer med komplicerat och omfattande kartmaterial, med en kronologisk uppordning utifrån en analys av planinnehållet, speciella kännetecken och tekniska detaljer. På samma sätt behandlas vissa viktigare planförfattare och sammanhörande grupper av kartor.

När geografiska indelningar gjorts har de haft Sverige-Finland och provinserna som huvudgruppering. Men detta har sedan delats upp i mindre delområden när det varit motiverat, som Sverige, det svenska inlandet, de tidigare dansk-norska landskapen, Norrland, Finland och olika delområden inom landet. Provinserna har både studerats som en sammanhållen helhet och uppdelat på delområdena de baltiska provinserna och de polsk-tyska provinserna. De har även brutits upp i Ingermanland, Estland, Livland, Preussen, Pommern, Mecklenburg och Bremen-Verden. Som jämförelse har i viss mån också Danmark-Norge funnits med.

Det finns många svårigheter och svagheter i försöken att göra kvantitativa jämförelser när det rör ett så mångskiftande material där inte två företeelser är identiska; att dela in det i olika kategorier har naturligtvis stött på stora problem. Man får vara medveten om de begränsningar som arbetssättet ger och ta uppgifterna med viss försiktighet. Stora ansträngningar har gjorts att i varje enskilt fall försöka vikta de olika komponenterna mot varandra för att få dem så jämförbara som möjligt.

De ingående delarna är mycket olika till karaktären och innehåller stora variationer vilket gör att de inte alltid är jämförbara storheter. Att jämföra stadsflyttningar med regleringar av gatunät och tomter i existerande städer kan tyckas vara som att jämföra äpplen och päron. Å andra sidan är ingen stadsplaneåtgärd den andra helt lik och för samtiden måste de olika typerna av ingrepp många gånger ha framstått som alternativa lösningar på ett och samma stadsbyggnadsproblem.

En annan svaghet är att man inte tar hänsyn till de enskilda projektens omfattning när man räknar i antal, om de är "jämbördiga" storheter – myror eller elefanter. Regleringen av Stockholms malmar kommer exempelvis att väga lika tungt som framdragandet av en ny huvudgata genom Skänninge. Man kan fråga sig hur åtgärdens omfattning ska beräknas för att det ska bli så rättvisande och jämförbart som möjligt – i absoluta mått (yta, antal gatumeter etc.) eller kanske i relation till stadens storlek och den betydelse ingreppet hade för den enskilda staden. I förhållande till Skänninges storlek måste den nya genomfartsgatan ha varit en nog så genomgripande förändring.

Kvantitativa jämförelser på det övergripande planet, mellan de två huvudkategorierna av stadsplaneåtgärder "nyanläggning av städer" och "stadsplaneändringar i existerande städer" fungerar – med dessa begränsningar inbegripna – relativt bra. Med den tredje kategorin "befästningsverksamheten" är det däremot svårare eftersom denna till största delen är kombinerad med de två övriga och det följaktligen skulle bli en överlappning och dubbelräkning. En jämförelse med enbart de renodlade befästningsprojekten, utan kombination med annan åtgärd, skulle å andra sidan ge en missvisande bild av befästningsverksamhetens omfattning och innehåll.

Trots att det är fråga om ett mycket stort material blir det, när man delar upp det i olika företeelser, många gånger för litet för att göra statistiska beräkningar. Men att bara ange antalet av en viss sak kan som framgått också bli missvisande. För att ge en uppfattning om helheten behövs något mått på förekomsten av olika slags ingrepp, plantyper och planelement med mera och hur dessa fördelar sig mellan delområdena och över tiden. Trots de principiella svagheterna ger de kvantitativa jämförelserna en värdefull illustration till utvecklingen och en viktig utgångspunkt för fortsatt analys. Proportionella uppgifter är en stor hjälp att kunna se relationer och storleksförhållanden. I den löpande texten har det därför fått bli en kombination med uppgifter om vad de ingående delarna i just det sammanhanget innebär i runda tal och ibland även i exakta siffror och ett försiktigt angivande i proportionella termer.

Posterna i databasen, undantaget de dansk-norska och de osäkra projekten, har sammanställts till ett diagram som redovisar antalet planprojekt per årtionde, med symboler för de olika typerna av planåtgärder, vilken redovisas längst bak i kartdelen. Detta ger en bild av stadsplaneaktiviteten – det vill säga antalet nya initiativ och deras innehåll – och utvecklingen över tiden.

Man får dock inte rakt av läsa kurvan som en illustration till planverksamhetens omfattning med tanke på att de enskilda projekten varierar mycket i storlek och att de, i den mån de förverkligades, sedan kunde pågå under lång tid.

Uppläggning

Det grundläggande undersökningsmaterialet i form av separata studier av varje enskild stad redovisas i avhandlingens del III. Här ingår en redogörelse för de stora stegen i stadens utveckling med beskrivning och analys av planerna och diskussion om tidigare forskning och olika tolkningar, med angivande av källor. När staden behandlas i de tematiskt sammanfattande kapitlen i avhandlingens del I utgår detta från de slutsatser som dragits om städerna i den grundläggande stadsstudien; *för den bakomliggande diskussionen och för källhänvisningar får läsaren gå till del III.*

För jämförbarhetens skull har stadsstudierna givits en så enhetlig uppläggning som möjligt även om stegen i utvecklingen och planerna är individuella för varje stad. Ambitionen har varit att få fram så likartade och jämförbara uppgifter det går – att för varje projekt lämna information om tillkomsttid, planförfattare, planens syfte och innehåll, eventuella alternativa förslag och revideringar, vad som blev genomfört och vad som bevarats till idag. Tyvärr har dock de tillgängliga källorna inte alltid möjliggjort detta i önskad utsträckning.

Uppläggningsen av del I går i huvudsak från det stora till det lilla, med en geografisk och kronologisk underindelning inom respektive tematiska avsnitt. Efter en kortfattad bakgrundsteckning behandlas först stadsplaneringen som sådan med de olika typerna av planåtgärder, utformningen av planerna som helhet och vissa stadsplaneelement. Därefter följer kapitel om motiv och bakomliggande faktorer, följt av aktörer och arbetssätt. Som del II görs till sist ett försöka att knyta samman till en sammanfattande helhetsbild där stadsplaneringen tydligare sätts in i sitt historiska sammanhang.

BAKGRUND

De svenska städerna kan delas in i tre huvudgrupper: medeltidsstäder, 1500–1600-talsstäder och den industriella epokens städer. Samma uppdelning kan tillämpas på städernas fysiska planering och utveckling. Kännetecknande för den andra perioden, som kom att präglade tiden ända fram till 1800-talets senare del, var en ambition från centralmaktens sida att ge städerna rättvinkliga rutnätsplaner, vilket innebar att medeltidsstädernas oregelbundna planmönster skulle regleras. För den sista epokens stadsbyggande – efter 1874 års byggnadsstadga – blev trafikfrågor och framkomlighet allt viktigare; man utgick från rutnätsplanen men införde ett tydligt differentierat gatunät med breda, trädplanterade huvudgator som särskilt kännetecken.

Stadssituationen i Östersjöområdet

Sverige och ännu mer Finland hade ett svagt utvecklat stadsväsende vid medeltidens slut.¹ I Sverige fanns, inom de dåvarande gränserna, 37 städer och i Finland sex. De svenska låg huvudsakligen i ett band tvärs över Västergötland, Östergötland och norra Småland samt runt Mälaren. Sedan fanns det några spridda städer efter Östkusten, med den viktiga gränsstaden Kalmar i söder och Gävle längst norrut, samt Växjö i Smålands inland och Hedemora som enda stad i Dalarna. Falun var en stor och viktig ort men hade ännu inte stadsrättigheter.

I Finland låg alla städerna efter kusten, med en viss koncentration till det sydvästra hörnet av landet där den viktigaste staden, Åbo, var lokaliserad. Den nordligaste medeltidsstaden i hela det svensk-finska riket var Ulfsby, föregångaren till dagens Björneborg. Längst i öster låg den betydelsefulla gränsstaden Viborg. Man kan se en tydlig axel från Finska vikens innersta del, via Åbo och Stockholm till Lödöse, som utpost i den smala svenska landremsan ut till Västerhavet.

De flesta städerna var små och byggda i trä, ibland med kyrkan och någon enstaka annan byggnad i sten. En tät stenbebyggelse fanns bara i Stockholm. Visby hörde ännu så länge till Danmark liksom Skånelandskapen och Halland. Bohuslän var norskt. Stadsmurar fanns i Stockholm, Viborg och Kalmar,

¹ Det följande avsnittet om de medeltida städerna i dagens Sverige och Finland bygger på projektet Medeltidsstadens rapporter; Ahlberg, Redin 1994; Andersson, Hans 1997; *SHF*, s 10–20.

borgar i ytterligare ett antal städer. I de dansk-norska områden som senare blivit svenska låg ett trettiotal städer, med något undantag vid kusten. Flera av dessa hade dock upphört att existera eller flyttats när landskapen övergick till Sverige.

I de tyska och polska områdena, men även i Baltikum, fanns ett mycket mer omfattande system av städer; särskilt efter kusten och i mynningsområdena och längre in efter flodsystemen låg det många. Under medeltiden hade en stark tysk kolonisation österut ägt rum och en tysk stadskultur med förhållandevis självständiga städer utvecklats. Hansan och Tyska orden hade stort inflytande, men även Danmark hävdade gamla intressen i främst det baltiska området i kampen om makt och handel, inte minst handeln via flod- och sjösystemen in i det vidsträckta ryska inlandet. I städerna fanns en stor tysk befolkning och på landsbygden en tysk adel med långtgående privilegier. Många av städerna var stora och mäktiga, med tät stenbebyggelse och omgivande stadsmurar, men det fanns naturligtvis också mindre städer, bland dessa en del små slottsstäder med en liten bebyggelse inom eller i anslutning till en borg.¹

Krig och territoriella förändringar

Sverige hade alltsedan vikingatiden stora intressen i Rysslandshandeln. Omvänt hade det rysk-moskovitiska riket sedan det började konsolideras på 1400-talets slut ett intresse att få tillgång till Östersjöns stränder. Den finsk-ryska gränsen var inte exakt reglerad vilket ledde till upprepade skärmyttringar under 1500-talet. 1561 anslöt sig Reval och delar av Estland till Sverige och två år senare utbröt det nordiska sjuårskriget. Många städer brändes på både svenskt och danskt område. Freden i Stettin 1570 innebar inga territoriella förändringar men däremot måste Sverige betala det första Älvsborgs lösen. 1595 fastställdes gränsen mot Ryssland.

1611 anföll Danmark Sverige i en situation där Sverige redan var i krig med Polen och Ryssland och samma år blev den endast sjutton år gamle Gustav II Adolf svensk kung. Detta, det så kallade Kalmarkriget, pågick till 1613. Kalmar, Jönköping och det äldsta Göteborg brändes, liksom flera städer på den dansk-norska sidan. Vid freden i Knäred tvingades Sverige betala det väldiga andra Älvsborgs lösen. Kriget mot Ryssland avslutades med freden i Stolbova 1617 då Sverige fick Kexholms län, Nöteborg och Ingermanland och alltså flyttade fram östgränsen till Ladoga. Kriget mot Polen, som hade pågått ända sedan Sigismund avsattes 1599, kunde nu ta ny fart och 1621–26 erövrades Riga, Livland och de polska hamnarna i Preussen. Det avslutades

¹ Se vidare Westholm 1996, s 16–17, 20–21, 23–24 et passim; NE, Tyska orden. DSH 3 1966, s 164–167, 302–303; *Grosser Historischer Weltatlas* II 1979, s 37, 40, 41, 85.

med stilleståndet i Altmark 1629 varigenom Sverige kom i besittning av Livland och fick behålla det polska kustområdet fram till 1635.

1628 undsatte svenska trupper det belägrade Stralsund och i juni 1630 landsteg Gustav II Adolf i Pommern och blandade sig därmed på allvar i trettioåriga kriget. De svenska trupperna hade stora framgångar understödda av Frankrike och andra, tågade runt och plundrade i mellersta och södra Tyskland där man bland annat besatte Mainz. 1632 stupade kungen men kriget fortsatte i förbund med de tyska protestanterna. Stora bakslag. Frankrike gick själv in i kriget. Nya framgångar. 1643 anföll Sverige Danmark. Året därpå började fredsförhandlingarna i Westfalen.

I Brömsebrofreden med Danmark 1645 fick Sverige Jämtland, Härjedalen, Gotland och Ösel samt Halland som säkerhet på trettio år. 1648 intogs Lillsidan i Prag, alldeles före undertecknandet av Westfaliska freden, och stora mängder krigsbyten fördes hem till drottning Kristina. I freden tillförsäkrades Sverige hela Vorpommern med öarna Rügen och Usedom, den västra delen av Hinterpommern med Stettin, Damm och ön Wollin samt en landremsa längs Oders östra strand, i Mecklenburg lite längre västerut Wismar och amten Poel och Neukloster samt slutligen ärkebiskopsstiftet Bremen (utom staden Bremen) och biskopsstiftet Verden, amten Wildeshausen och Thedinghausen.

1655, strax efter sitt trontillträde, startade Karl X Gustav krig mot Polen efter att Ryssland två år tidigare hade anfallit Polen. Till en början hade Sverige stora framgångar och intog Elbing, Thorn, Warszawa, Krakow och andra platser. Men detta drog med sig krig med Ryssland och Danmark de följande åren och även andra makter blandade sig i. Sommaren 1656 anföll ryssarna Finland och de baltiska provinserna och i juni 1657 förklarade Danmark krig med angrepp in över de svenska gränserna i alla områden. Karl X Gustav övergav då Polen, lyckades inta Jylland, tågade över isen på Lilla och Stora Bält och hotade Köpenhamn.

Vid freden i Roskilde den 26 februari 1658 uppnådde Sverige sin största utbredning genom att Skåne, Blekinge, Halland, Bohuslän, Trondheims län och Bornholm blev svenska. I juli samma år angrep Sverige Danmark igen. Efter Karl X Gustavs plötsliga död i februari 1660 slöts fred först med Polen i Oliwa, sedan med Danmark i Köpenhamn och följande år med Ryssland i Kardis. Sverige förlorade Bornholm och Trondheims län men i övrigt gjordes inga landavträdelser.

1674–75 drogs Sverige in i krig med Brandenburg, Danmark och Nederländerna som en följd av ett förbund med Frankrike och ett stort europeiskt krig. De svenska besittningarna i Tyskland föll bit för bit och 1676 invaderade Danmark Skåne och intog även Blekinge. Angrepp kom också från norskt håll. Men med slaget i Lund i december 1676 vände krigslyckan. Vid fredsslutet 1679 återfick Sverige sina tidigare territorier bortsett från en smal remsa av Hinterpommern som övergick till Brandenburg.

Därefter inföll en fredsperiod fram till 1700 då det stora nordiska kriget bröt ut med angrepp från Polen, Danmark och Ryssland. De två första besegrades snart men gick senare in i kriget igen. Ryssarna intog Ingermanland de första åren på 1700-talet, 1710 låg hela Baltikum under rysk kontroll, 1714 även Finland. Åren efter Karl XII:s död 1718 härjade ryssarna den svenska östkusten och brände flertalet städer. I freden i Stockholm 1719 fick Sverige lämna ifrån sig Bremen-Verden till Hannover och i freden i Stockholm 1720 en del av Pommern med Stettin och ett område däromkring till Preussen. I freden med Danmark i Fredriksborg 1720 gjordes däremot inga landavträdelser. Med freden i Nystad den 30 augusti 1721, slutligen, förlorades de baltiska provinserna samt Viborgs län och en del av Karelen, och därmed sattes punkt för det svenska stormaktsväldet.¹

Administrativa och ekonomiska reformer

Stadsväsendet i Sverige-Finland var svagt utvecklat och en utbyggnad sågs som ett led i att skapa en effektivare administration av riket och i att utveckla, kontrollera och beskatta för landet viktiga näringar. I botten fanns merkantilistiska idéer: den starka, centraliserade staten skulle på alla sätt främja exporten av framför allt färdiga varor och för den skull utveckla den inhemska förädlingsindustrin. Importen skulle däremot hållas nere med hjälp av tullar och förbud.² För att reformera och effektivisera städernas förvaltning och ge den mer enhetlig form utarbetades ett förslag till stadga för städernas administration 1719 som dock aldrig blev fastställd men som ändå kom att få viss betydelse.³

Handel och hantverk var bara tillåtet i städerna, men en förutsättning för att kunna stävja landsköp, lanthantverk och allmogeseglation var naturligtvis att det fanns en stad på rimligt avstånd. Kronans inkomster behövde förstärkas och i städerna kunde man ta upp skatter, tullar och andra avgifter. 1622 infördes den så kallade lilla tullen för varor som togs in i städerna. Som en följd byggdes tullstaket runt stadsområdet och tullhus vid infarterna. Till vissa städer förlades också faktorier, manufakturer och andra typer av industriella verksamheter. Kontrollen över bergsbruket och handeln med metaller var särskilt viktig för kronan och i flera fall gjordes försök att skapa särskilda så kallade bergsstäder där borgarna, utöver handel och hantverk, även skulle ägna sig åt bergsnäringen. Till att börja med dominerade kopparn men efter hand blev järnhanteringen allt viktigare; tillsammans utgjorde de 80 procent av landets exportvärde. På detta sätt finansierades de stora utländska

1 Den politiska utvecklingen skildras bl.a. i *DSH*, del 3–5 1966–1967, se särskilt del 3, s 166–167, 198–206, 210–211, del 4, s 32–36, 54–69, del 5, s 14–28, 114–120, 242–260, 328–333; *NE*, Sverige/historia, dansk–svenska krig, polsk–svenska krig, rysk–svenska krig mm.

2 Se vidare Ericsson, B. 1977.

3 Se vidare *SHF*, s 62–63; Råberg 1987:I, s 37; *PRFSS* 5, s 306–337.

lån som måste tas upp för betalningen av Älvsborgs lösen 1616–19 och för krigsföringen.¹

En lång serie regler och förordningar för alla områden av rikets styrelse och förvaltning infördes. Primus motor i detta var rikskanslern Axel Oxenstierna. De fem höga riksämbetsmännen – drotsen, marsken, riksamiralen, rikskanslern, och riksskattmästaren – fick ansvar för varsitt område: rättsväsendet, armén, flottan, kansliet som ansvarade för utrikespolitiken och var ett samordnande organ, samt sist kammaren som hade hand om finansförvaltningen. De var samtidigt medlemmar av riksrådet som under 1600-talet varierade mellan cirka 20 och 40 medlemmar. Adeln fick ensamrätt till de högre posterna inom förvaltningen. 1617 utarbetades en riksdagsordning som reglerade riksdagens organisation och arbetsformer med de fyra stånden och hur beslut skulle fattas tillsammans med kungen. 1626 tillkom en särskild riddarhusordning.²

Städer av olika rang och funktion

På ett systematiskt sätt byggdes ett nätverk av städer upp, en hierarki av administrativa centra som också täckte in de mer avlägsna delarna av landet. Genom regeringsformen 1634 organiserades rikets förvaltning och delades landet in i förvaltningsområden. 1635 följde en landshövdingestadga. Många av de nya städerna i Sverige och Finland blev säte för landshövdingar och är även idag residensstäder även om länsgränserna har förändrats åtskilliga gånger sedan 1600-talet.³

Allra mest satsade man på Stockholm, som expanderade kraftigt och mer än sexdubblade sin befolkning under loppet av 1600-talet.⁴ Hit centraliserades rikets förvaltning och här gjordes de största ansträngningarna att skapa en representativ stadsmiljö, vilket fortfarande sätter en tydlig prägel på stadsbilden genom de kungliga anläggningarna, förvaltningsbyggnaderna, alla adelspalatsen och malmgårdarna och miljön kring dessa, samt inte minst den täta stenhusbebyggelsen. Rangordning som nummer två vid riksdagen 1647 hade Uppsala och sedan följde Norrköping, Göteborg, Kalmar, Åbo och Viborg. 1664 hade Landskrona och Malmö gått in på femte och sjätte plats, efter Göteborg. Åbo var residens för generalguvernören över Finland.⁵

1 Se vidare Ericsson, B. 1977, s 114–119; *DSH 4 1967*, s 144–146 156–166.

2 Se vidare *DSH 4 1967*, s 15–18, 226–229 et passim; Lagerqvist 1982, s 167–168; *NE*. Om vilka som innehade de höga riksämbetena och var riksråd, från 1682 kungliga råd, se Lewenhaupt 1962, s 43–46.

3 Se vidare *DSH 4 1967*, s 216–218, 16; *Det moderna Sverige*, s 336; Ericsson, B. 1977, s 109–110; Näslund 1980, s 18; *SHF*, s 44–45.

4 Lilja 1996, Grundtabell 2.

5 De svensk-finska städernas rangordning vid riksdagarna 1647 och 1664 listas i *SHF*, s 46. Generalguvernörerna och landshövdingarna i Finland förtecknas i Lewenhaupt 1962, s 61–63.

Betydelsefulla städer i de baltiska provinserna var Reval som var residensstad för guvernören och från 1673 generalguvernören över Estland, Dorpat som till att börja med var residens för generalguvernören i Livland och Riga, den största staden i det baltiska området och från 1642 nytt säte för honom. Narva var sedan Ingermanland och Kexholms län slagits ihop till ett generalguvernement 1642 tidvis säte för generalguvernören här. Staden betraktades av Axel Oxenstierna som mycket viktig och på 1640-talet fanns till och med tankar att göra den till något av en andra huvudstad i det svenska riket, där monarken periodvis skulle residera. Elbing fungerade som svensk huvudort i generalguvernementet Preussen 1629–35. Stettin blev huvudstad i Svenska Pommern och Stade i Bremen-Verden. Andra betydelsefulla städer i de tyska områdena var Stralsund, Greifswald och Wismar.¹

Genom olika förordningar delades städerna in i stapelstäder och uppstäder. De förra fick bedriva utrikeshandel. De senare hade ensamrätt på den lokala handeln i sina områden, men måste låta all export och import gå via en stapelstad. Stockholm fick för lång tid framöver en nästan total monopolställning som stapelstad för det botteniska området och stora delar av Bergslagen. Den enda nygrundade rikssvenska stad som fick stapelrättigheter från början var Göteborg, men efter hand upphöjdes ytterligare några till stapelstäder. I Finland fick Åbo, Viborg och Helsingfors stapelrättigheter. Först vid 1700-talets slut började detta system luckras upp.²

Även på kyrkans område sågs förvaltningen över och flera nya biskopsäten tillkom – Viborg 1554–78 och igen 1618, Mariestad 1584, Kalmar 1602, Göteborg 1620, Narva 1641, Karlstad 1646, Härnösand 1647.³ Gymnasier inrättades i stiftstäderna, det första i Västerås 1623. Sveriges andra universitet grundades 1632 i Dorpat och senare tillkom Åbo 1640 och Lund 1668. Från 1648 till början av 1800-talet ingick dessutom universitetet i Greifswald i det svenska riket.⁴ Det högre domstolsväsendet reformerades och hovrätter inrättades först i Stockholm 1614 och sedan i Åbo 1623, Dorpat 1630 och Jönköping 1634. För de tyska provinserna upprättades den så kallade wismarska tribunalen 1653.⁵ De försök till en mer genomgripande reform av förvaltningen som gjordes i de baltiska provinserna under Gustav II Adolfs tid, ledda av den utsände biskopen Johannes Rudbeckius och senare generalguvernören Johan Skytte, stötte dock på stort motstånd från ridderskapet och

1 Generalguvernörer, ståthållare, guvernörer och landshövdingar i provinserna förtecknas i Lewenhaupt 1962, s 63–66.

2 Ericsson, B. 1977, s 111; SHF, s 55–60; handelsordinantierna 1614 och 1617 i PRFSS 5, s 68–82, 235–259.

3 NE; Boström 1952, passim. NE lämnar i stället året 1603 för superintendenturen i Kalmar.

4 NE; DSH 3 1966, s 274–276, 288–289.

5 SU.

städerna Reval och Riga vilkas gamla privilegier skulle drabbas och kunde bara delvis genomföras.¹

Stora och små städer

Under hela perioden var Stockholm i en klass för sig vad gäller befolkningsstorleken i Sverige och Finland, och från några decennier in på 1600-talet hela riket. På 1610-talet har befolkningen beräknats till 8 900 personer, på 1650-talet till 35 000 och kulmen nåddes på 1690-talet, då huvudstadens 57 000 invånare utgjorde mer än en tredjedel av Sverige-Finlands totala stadsbefolkning. Näst störst var Åbo med nära 2 200 på 1610-talet, knappt 4 200 vid århundradets mitt och drygt 5 800 invånare på 1690-talet. I ordningsföljd på 1690-talet, när alla nya städer etablerats, kom därefter kom Falun, Malmö, Göteborg, det alldeles nygrundade Karlskrona, Norrköping, Jönköping och Viborg. På tionde plats låg Uppsala med strax under 2 500 invånare.² Många av de nyanlagda städerna utvecklades alltså starkt.

Flertalet städer i Sverige-Finland, både de medeltida och nygrundningarna, förblev dock små. Medianvärdet för 1690-talet var 676 invånare.³ Småstaden blev något typiskt – den agrara småstaden med sin låga träbebyggelse. Vid stadens tillkomst, men också senare, tilldelades städerna stora markområden, så kallade donationsjordar, där borgarna kunde bedriva ett småskaligt jordbruk med boskapsskötsel och grönsaksodling som komplement till stadsnäringarna.

För städerna i provinserna har det inte gått att få fram några mer exakta befolkningssiffror och de som stått till buds gäller bara åren 1600 och 1700. Störst var Elbing med cirka 15 000 invånare år 1600 och Stralsund med en befolkning på 15 000 respektive 14 000 personer. Sedan följer Stettin med 12 000/11 000 och Riga med 10 000/14 000. Och det fanns ytterligare några som hade flera tusen invånare.⁴

Idealplaner och utländska förebilder

Från 1400-talets andra del i Italien och senare i Frankrike, Tyskland och Nederländerna utvecklades en omfattande teoribildning om hur den ideala staden borde utformas. En viktig utgångspunkt fanns i de efterlämnade skrifterna av den romerske arkitekten, ingenjören och skriftställaren Vitruvius. Under 1500- och 1600-talen utkom en lång rad traktater som behandlade stadsbygandet och befästningskonsten, och en mängd idealstadsplaner utarbetades.

1 DSH 3 1966, s 304–309.

2 Lilja 1996, Grundtabell 2.

3 Lilja 1996, Grundtabell 2. Detaljerade befolkningsuppgifter för städerna utanför Sverige-Finland har inte gått att få fram.

4 Bairoch, Batou, Chèvre 1988, passim.

Projekten kom dock i de allra flesta fall att stanna på pappret. Förebilderna i form av de facto utförda städer var alltså få och spelade en mindre roll. I huvudsak tillkom de också långt efter att idéerna etablerats och spritts över Europa.¹ Artilleriets utveckling drev fram allt mer sofistikerade befästningsanläggningar och befästningsteknik och stadsplanering kom att bli intimt förenade. Universitetet i Leiden och en ingenjörsskola med anknytning till detta var vid 1600-talets början ett viktigt centrum för studier i ämnet, och många av de ingenjörer som kom att få sin verksamhet i svensk tjänst hade utbildats där.²

Idealplanerna utgörs för det mesta av regelbundet månghörniga figurer med stadskvarter i mitten och en omgivande befästningskrans. Oktogonen är särskilt vanlig och befästningarna med sina utskjutande bastioner i hörnen gör att ett stjärnmönster bildas. Ibland ser man också idealstadsplaner i form av en avlång oktagon eller annan månghörning och planer med en kvadratisk eller korsformad utsträckning. Det finns två grundtyper av gatunät, den ena med gator som radiellt strålar ut från en mittpunkt och koncentriska ringgator, och den andra ett rätvinkligt rutnätsmönster.

I många av de projekt av idealplanstyp som utarbetades har ett stjärnformigt citadell förlagts i ena änden av stadsområdet. Det finns också en hel del planer för små citadellstäder som inrymmer bostadskvarter för en mindre befolkning inom befästningarna. När staden skulle ligga vid ett vattendrag eller det var fråga om en utvidgning av en existerande stad fick planen inte sällan formen av en halvcirkel eller en halv månghörning figur.

Genomgripande regleringar var i det närmaste omöjliga att genomföra i städer som var tätt bebyggda med stenhus. I stället koncentrerade man sig på att skapa nya, representativa huvudstråk och nya platsbildningar, inramade av monumental bebyggelse. I Rom drogs en serie av nya, raka gator fram under framför allt påven Sixtus V:s tid 1585–90. På så vis bands en rad av Roms viktigaste kyrkor och öppna platser ihop. Redan 1538 hade Michelangelo skapat den arkitektoniskt genomkomponerade platsbildningen Capitolium. Både den och Petersplatsen 1655–67 hade funktionen av förplatser som kunde samla många människor framför viktiga publika byggnader. Piazza del Popolo, som successivt växte fram från 1500-talet och framåt, fungerade i stället som entréplats och den stora trafikplatsen innanför Roms norra stadsport, från vilken flera huvudgator strålade ut. Samma motiv togs senare upp i Versailles och på andra håll. Detta blev viktiga inspirationskällor för det övriga Europa.³

1 Se vidare Hall 1998, s 22–39. Jfr också Eimer 1961, s 43–148, Morris 1979, s 121–227, och Råberg 1987:I, s 17–34. Stadsbyggnadsutvecklingen i en mängd städer över hela Europa under 1500- och 1600-talen skildras i Morris 1979 och Lorange 1995.

2 Råberg 1987:I, s 17–26; Munthe VI:1 1916 och VI:2 1919.

3 Se vidare Hall 1997 (Hippodamos), s 29–33.

I. TEMATISK ANALYS:

HUVUDLINJER I STADSPLANERINGEN

NYANLÄGGNING AV STÄDER

När en stad anläggs på en ny plats, på mer eller mindre jungfrulig mark, finns en helt annan frihet att utforma staden än vid en planförändring i en existerande stad. Först och främst är det friheten att välja en plats som på bästa sätt lämpar sig för ändamålet och de önskemål som finns för just den staden vid just det tillfället, antingen det är som fästningsstad, förvaltningsstad, manufakturstad, utförselhamn eller som centrum för den lokala handeln och hantverket i en bygd. Normalt finns det heller inte någon mer omfattande bebyggelse, tomtgränser och ägarintressen som medför begränsningar eller lägger hinder i vägen.

Detta gäller för nygrundade städer men också när en stad flyttas till en ny plats. I båda fallen är det fråga om att bygga upp staden från början. Per definition gäller åtgärden hela staden till skillnad från planförändringarna i existerande stadsmiljöer, där omfånget varierar mycket. Den kombineras heller inte med andra typer av stadsplaneåtgärder, annat än undantagsvis; vid förändringar i existerande städer är kombinationer däremot vanliga. Befästningsanläggningar kan dock ingå. Och kanske någon begränsad reglering om det fanns bebyggelse på platsen; det vanliga är att nya städer förlades till en äldre marknads- eller hamnplats.

I vissa fall är det inte helt entydigt om det är fråga om en nygrundning eller en flyttning. Bro och Järle är två städer som blev formellt grundade med faktiska stadsprivilegier, men som aldrig blev anlagda och utbyggda och som efter ett par år skrinlades till förmån för andra städer – Karlstad och Nora. Ska dessa därmed ses som flyttade städer, i och med att funktionen

övergick till en annan plats? Det känns inte helt riktigt med tanke på att det inte fanns något att flytta, inga borgare eller hus; det avgörande måste vara om det är en flyttning i fysisk mening. I stället har dessa räknats som icke genomförda förslag till stadsgrundningar. Normalt vid flyttningar tvingades borgarna att flytta över till den nya staden. Distinktionerna har dock inte alltid varit så tydliga; trots att städer både formellt och fysiskt flyttats har detta i flera fall traditionellt behandlats som nygrundningar. Det gäller exempelvis Göteborg och Brätte/Vänern.

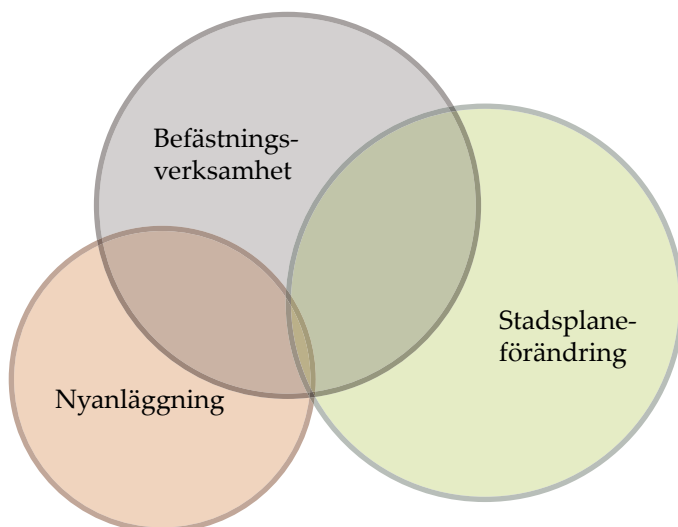
Baksidan av myntet är den "negativa" åtgärden att avskaffa en stad vilket förekom då och då som en del i översynen av stadsväsendet, framför allt i början av undersökningsperioden. I samband med att en ny stad grundades kunde ibland flera städer läggas ned eller flyttas. I andra fall levde samhällena vidare och lyckades behålla en stadsmässig karaktär, och vissa av dem fick så småningom nya stadsrättigheter.

Det visar sig också att nygrundningar och stadsflyttningar fördelar sig på samma sätt över tiden vilket talar för att det är samma bakomliggande krafter som driver utvecklingen och att de är komplement till varandra. Båda uppträder stötvis, finns med redan på 1520-talet och upphör före 1600-talets slut. Båda är också verksamheter med kontinuitet sedan medeltiden. I början av undersökningsperioden dominerade flyttningarna men sedan tog nygrundningarna överhanden. Stadsplaneförändringarna i existerande städer följer ett helt annat mönster och tar inte fart på allvar förrän i början av 1600-talet. Och något senare följer befästningsverksamheten.

Sammanlagt har 100 projekt till nyanläggning av städer påträffats. Utöver dessa finns några fall där sådana fanns med som alternativ till en planförändring. Cirka tre fjärdedelar är stadsgrundningar och en fjärdedel flyttningar. Det är svårt att göra en rättvisande jämförelse med stadsplaneförändringarna för projekten är så olika till karaktären. Man kan dock konstatera att planförändringarna är betydligt fler till antalet, cirka 170 stycken. Dessutom finns det många alternativa projekt bland dessa. En hel del av stadsplaneförändringarna är å andra sidan mindre till storleken och de skiljer sig också genom att så många är kombinationer av flera typer av förändringar.

Den allra största delen av projekten till nyanläggning – drygt 80 procent – återfinns i Sverige-Finland, strax över 60 procent i Sverige och 20 i Finland. Av stadsplaneförändringarna ligger en något mindre andel – kring 65 procent – i Sverige-Finland. Befästningsverksamheten, tvärtom, hör till absolut största delen hemma i provinserna och områdena under tillfällig svensk kontroll. Här ser man en klar skillnad mellan de olika kategorierna av stadsplaneåtgärder – nyanläggningarna var i första hand en angelägenhet för kärnländerna, stadsplaneförändringarna likaså, men i lägre utsträckning, medan befästningsverksamheten framför allt hörde till provinserna och övriga områden under svensk kontroll utanför Sverige-Finland.

I jämförelse mellan de två typerna av nyanläggning låg en klart större andel av stadsflyttningarna än av nygrundningarna i Sverige men eftersom dessa var betydligt färre än stadsgrundningarna slår det inte igenom så kraftigt i den totala mängden. I Finland var flyttningarna däremot få. Av de knappt tjugo procenten nyanläggningar utanför Sverige-Finland fanns merparten i Tyskland-Polen. De delområden som hade flest projekt var Preussen men också Livland, och även i Bremen-Verden fanns det förhållandevis många.

Figur 1. Huvudtyper av stadsplaneåtgärder.

Stadsgrundning

Det är långt ifrån entydigt vad som ska räknas som stad. Det som läggs i begreppet kan variera från undersökning till undersökning och är beroende av syftet och de förhållanden som gällde i den tid och i den region som behandlas.¹ Ett grundläggande kriterium är att platsen givits rättslig status som stad och alltså grundats i formell mening. För städerna i Sverige och Finland är det inget problem att få fram uppgifter om privilegier och grundningsår. Men för provinserna är det svårare.² Att platser som försetts med stadsprivilegier ska

1 Jfr Ericsson, B. 1977, s 100.

2 De årtal som används i stadstexterna i del III har för de medeltida städerna inom dagens Sverige tagits fram i samarbete med Lars Redin, Statens historiska museum, som en del av arbetet med kapitlet om städerna i *Kulturminnen och kulturmiljövård*, Sveriges nationalatlas (band 11, 1994) och baserar sig på projektet Medeltidsstadens rapporter. Årtalen står för första kända stadsprivilegium eller annat formellt stadskriterium, jfr Andersson, H. 1979, s 6. Inom parentes kan dock före det anges en äldsta, på arkeologiskt material grundad datering för en tätortskaraktär. För tidigare dansk-norska städer anges det år staden blev

räknas som stad kan tyckas oproblematiskt, men så enkelt är det inte om man ska vara konsekvent. Det finns flera exempel på att privilegier utfärdades men att någon stad trots detta aldrig blev byggd.¹ Nya privilegier har utfärdats för vad som i realiteten är en utvidgning av en existerande stad.² Stadsgrundningsdokument och privilegier kan också ha olika form och status vilket inte minst komplicerar dateringen. Det kan vara fundationsbrev, preliminära privilegier som senare ersattes av fullständiga, ibland grevliga privilegier vilka efter flera decennier bekräftades med kungliga privilegier.³ Frågan är när staden de facto började byggas och vilken tid som är den rätta att ange för den planutformning den fick. Det är året för planen, primärt det datum man beslutade sig för en viss utformning, som är intressant i detta sammanhang.

Med syftet att studera stadsplaneringen och planernas utformning räcker följaktligen inte ett snävt formellt stadskriterium; också andra platser som i funktionell mening kan betraktas som stad måste inkluderas, och den yttre avgränsningen får bli platser med en sammanhållen bebyggelse och av sådan storlek och organisation att man kan tala om stadsplanering – stadsliknande, planerade samhällen. Eftersom det ingår i undersökningens syfte att skapa en bild av både ambitionerna på stadsbyggandets område och vad man förmodade fullfölja har också icke förverkligade projekt tagits med i de fall där man genom kartmaterialet, utfärdade privilegier eller källmaterialet i övrigt kan känna sig övertygad att planerna var allvarligt menade.

En problematisk kategori är de små slotts- och citadellstäderna. Ordet citadellstad har myntats för försvarsanläggningar som har en sådan storlek och planering att det är motiverat att tala om stadsplanering och som, till skillnad från äldre slottsstäder, var anlagda enligt moderna stads- och fästningsbyggnadsprinciper. Någon gång innebar detta en rektangulär anläggning med bastioner i hörnen och på sidorna men i de flesta fall var det en regelbunden mångkantig figur med bastioner i hörnen, oftast en fem- eller sexkanting.

svensk och inom parentes tidigaste tätortskaraktär/formellt stadskriterium. Årsangivelse för de eftermedeltida städerna har hämtats från *Historisk statistik för Sverige* och på vissa punkter justerats och kompletterats utifrån uppgifter som framkommit under arbetet med föreliggande undersökning, vilket då framgår av texten. Årtalen för städerna i Finland härrör huvudsakligen från den finska *Medeltidsstaden* och de senare städerna från Åström, S. 1977. De år som anges i provinserna baseras på litteraturen. Här har tyvärr inte lika exakta uppgifter stått att finna, framför allt inte framtagna i ett enhetligt sammanhang och utifrån gemensamma kriterier. Det som redovisas är åren under svenskt styre med början vid den tidpunkt då platsen kan räknas som stad eller hade en sådan planering att man kan tala om stadsplanering. Uppgifter om en stads äldre historia lämnas dock i den inledande texten.

1 Det gäller bl.a. Bro 1582, Järle 1642 och möjligen också några platser i Finland. För de finska städerna har mycket få uppgifter kunnat påträffas, inget om stadsplan eller någon bebyggelse som säger att det var allvarligt menade projekt, så de har förts till de osäkra projekten och inte räknats med i de jämförande sammanställningarna.

2 Så var det i Lidköping 1670. Detta räknas i föreliggande undersökning som utvidgning med viss reglering av den äldre staden, inte som grundning av en ny stad.

3 Jfr exempelvis Åström, S. 1977, s 170–178.

Citadellstäderna var i flera fall större än de minsta av de vanliga handelsstäderna och i stadsbyggnadstermer representerade de en mer avancerad stadsbyggnadskonst.¹ De var också betydligt mer påkostade och för riket mer betydelsefulla satsningar än de små civila handelsstäderna i avlägsna landsändar.

Svårigheten har varit i vilken utsträckning dessa små slotts- och citadellstäder ska räknas med bland städerna. Platser som på kartorna ser mycket små ut, bara ett slott med en förborg, kan visa sig benämnas stad och i ett fall – Nöteborg – har en regelrätt regleringskarta över "The Förändrade Qwarteren" i en sådan slottsstad påträffats. En teckning över slottet Kokenhusen sydöst om Riga visar en skiss till huskarta för förborgen med ett myller av hus i ett tiotal kvarter.² Vid i varje fall de äldre slottsstäderna fanns ofta även en förstadsbebyggelse utanför murarna – så kallade hackelverk – fast den många gånger inte är markerad på kartorna. I flera fall har det gått att påvisa både regleringar och utvidgningar av sådana.³ Andra förhållandevis stora anläggningar med fullständiga rutnätsplaner kan kallas skans fast man snarare vill se dem som små städer. Någon skarp gräns mellan dessa och dem som räknas som fästningsstad finns inte heller. Utformningen kan vara i stort sett densamma även om det är en skillnad i storlek.⁴

Det är knappast möjligt att sätta en exakt minimigräns för dessa slotts- och citadellstäder, dels för att man inte alltid kan avgöra vilken omfattning och organisation bebyggelsen inom vallarna hade, dels för att utanförliggande förstadsbebyggelse ofta inte är utmärkt vilket gör det svårt att få en uppfattning om platsens sammantagna storlek, men också med tanke på att motsvarande platser som hade formell status som stad kunde vara mycket små. Utformningen av planmönster och karaktären av förändringarna får avgöra. Någon total jämvikt mellan de "riktiga" städerna kan man å andra sidan heller aldrig få; här är spännvidden mellan små medeltidsstäder å ena sidan och tidens storstadsmetropoler å den andra ännu mycket större.

I materialet finns också flera exempel på hur relativt oansenliga skansar efter hand byggdes ut till stora anläggningar där man definitivt kan tala om stadsplanering. Frågan blir då i vilket skede det kan vara rimligt att börja behandla dem som städer. Vilken fas ska räknas som stadsgrundningen – det ursprungliga anläggningstillfället eller när platsen byggdes ut så att den fick en stadsmässig organisation och storlek? Här har valts det senare även om

1 De största förslagen för Cobron och Neumünde hade innermått på cirka 260 respektive 270 m och Vättelanda cirka 385x155 m. Flertalet låg dock någonstans mellan 130 och 160 m. Till de minsta vanliga städerna hörde Nädendal med cirka 195x85 m, Kuopio cirka 160x120 m och Grythyttan cirka 291x193 m.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Kokenhusen 1; Munthe VI:1 1916, s 193. Kartan bör vara utförd av Georg von Schwengeln 1625 som grund för ett anfall.

3 Se t.ex. Jama och Koporie.

4 Jfr t.ex. Andersö skans och Gustavsburg.

det inte alltid är helt självklart. Detta görs i analogi med många formella stadsgrundningar där det inte sällan fanns ett existerande samhälle som reglerades och utvidgades vid stadsgrundningen.

I en del fall finns projekt till stora nyanläggningar där bara den omgivande befästningen i form av en regelbunden månghörning med bastioner i hörnen är utritad men däremot inte planmönster och bebyggelse inom befästningen. De motsvarar i storlek och typ andra citadell- och fästningsstäder där vi har mer detaljerad information och för att få en uppfattning om förekomsten av denna typ av anläggningar måste även de tas med. Men i dessa fall kan man inte mer än spekulera om den inre organisationen utifrån jämförelser med liknande anläggningar.

Stadsgrundningarna återfinns till absolut största delen i Sverige-Finland; av de sammanlagt 76 projekten till nya städer eller stadssamhällen finns strax över 60 eller 80 procent här. Av dessa låg drygt 40 inom Sveriges och nära 20 inom Finlands vid tillfället gällande gränser. Det innebär en bit över hälften av det totala antalet i Sverige och en knapp fjärdedel i Finland. Men att det ändå utarbetades så mycket som ett femtontal projekt till nya städer eller stadsliknande samhällen i de svenska provinserna, inklusive en stadsgrundning långt nere i Tyskland, är en nyhet – en femtedel av det sammanlagda antalet. Till dessa kommer dessutom några små samhällen i kolonin Nya Sverige i Nordamerika, varav Christinehamn som anlades innanför det något äldre Fort Cristina 1654 räknas som stad. Handelsstationen Cabo Corso på Elfenbenskusten i Afrika kvalificerar sig däremot knappast som stadsliknande.¹ Det finns stora skillnader i karaktären mellan de platser som låg i Sverige-Finland och nygrundningarna utanför. De fördelar sig också på olika sätt över tiden.

I provinserna gällde alla projekten till nyanläggningar befästa orter medan detta bara undantagsvis var fallet i Sverige och inte alls förekom i Finland. Fast en av dem – Pillau i Ostpreussen – omgavs inte av en egen befästningsgördel utan låg i skydd av en skans. Samma gäller också Christinehamn i Nya Sverige. Drygt hälften kan karaktäriseras som citadellstäder, med en utpräglad militär funktion. Även i Sverige finns några exempel på sådana. De allra flesta i provinserna låg i Livland och Preussen och inföll åren från 1627 fram till början av 1650-talet. Ett par hörde dock till en senare period.

De stora fästningsstäderna hade även de ett avsevärt militärt inslag. De var planerade som viktiga militära stödjepunkter men lika mycket tänkta som normala handelsstäder med syfte att utveckla och skapa kontroll över handeln i sitt område och att därmed dra in inkomster till kronan. De två största satsningarna i provinserna var Nyen – en föregångare till Sankt Petersburg – och Carlsburg som anlades som konkurrent till Bremen. Samma dubbla

1 Om Cabo Corso, se Norman 1998.

funktion hade de två nygrundade fästningsstäderna i Sverige, Göteborg och Karlskrona.

Stadsgrundningarna är inte jämt utspridda över undersökningsperioden utan kommer klumpvis, med en och annan enstaka stad däremellan. Det började med Ekenäs 1528, som dock inte fick privilegier förrän senare, ett par städer kring 1500-talets mitt, och sedan den första större gruppen med sju städer – alla i Sverige – på 1580-talet. Under 1600-talets första decennium kom två nya städer i Sverige och två i Finland. Sedan följde en markant höjdpunkt i Sverige åren kring 1620 och en grupp citadellstäder och andra platser i de svenskkontrollerade områdena på kontinenten och i Baltikum runt 1630 och lite därefter.

Den absoluta kulmen inföll vid 1640-talets början, med en klar majoritet i Sverige. Därefter avtog antalet och nya städer blev allt mer sporadiska fram till den sista över huvud taget år 1680. I Finland inträffade höjdpunkten åren kring 1650 då nära nog hälften av samtliga finska nygrundningar gjordes. Med det upphörde stadsgrundningarna helt i Finland. På slutet finns också några spridda nygrundningar i provinserna.

Göteborg 1603 och flyttat och nygrundat 1619/1621, men även Nyen 1632 och med slutliga privilegier 1642, hörde till den inledande fasen av den svenska stormaktsuppbyggnaden och hade uppgiften att bli nya, starka utposter i väst och öst. Carlsburg 1672 och Karlskrona 1680 hörde i stället till de absolut sista stadsgrundningarna och placerades med strategisk udd mot de danska områdena i ett Sverige som genom erövringarna av Skånelandskapen och västkusten flyttat fram sina positioner avsevärt.

Vid samma tid kom också en sista kraftfull satsning på förnyelse av de gamla städerna, särskilt i provinserna, med ett antal mycket stora projekt. Förslagen till en jättelik utbyggnad av Landskrona 1680 ligger helt i linje med en strategi att inringa Danmark och stärka flottans ställning. Att Carlsburg sågs som mycket viktig understryks av att flera stora projekt för ombyggnad och förstärkning utarbetades under 1680- och 90-talen efter att danskarna, för vilka staden måste ha uppfattats som ett allvarligt hot, hade intagit och skövlut den på slutet av 1670-talet.

Stadsgrundningsverksamheten i Sverige-Finland

De första fullbordade stadsgrundningarna efter medeltiden inträffade kring mitten av 1500-talet. Ekenäs vid Finlands sydvästra hörn hade grundats 1528 men fick privilegier först 1546 och Helsingfors grundades 1550, med privilegier 1569. Det äldsta Helsingfors låg cirka 5 km nordöst om dagens stadskärna. Båda dessa städer ingick i ett försök att motverka bondeseglationen och konkurrera med Reval – dagens Tallinn – om handeln på Ryssland. För att gynna Helsingfors utveckling avskaffades största delen av de existerande

finska städerna – inklusive Ekenäs – och beordrades invånarna att flytta till den nya staden, men efter några år återtog detta.¹

I Sverige finns vid samma tid ett projekt som formellt är en grundning av en ny stad, nämligen Öregrund som försågs med stadsprivilegier 1554, men här är tillkomsthistorien mer komplicerad och går tillbaka till medeltidens slut. En första stad på Öregrunds plats hade anlagts 1491 som en flyttning av det närbelägna Östhammar, men efter att staden bränts 1521 flyttades Östhammar tillbaka till sitt ursprungliga läge. Kvar blev dock en verksamhet som efter hand växte till sig och några decennier senare alltså fick egna privilegier. Det är följaktligen inte en medvetet anlagd stad på samma sätt som de övriga.

Därefter dröjde det till 1580-talet innan några nya städer grundades, men nu en hel grupp om så många som sju stycken inom loppet av bara sju år. Första försöket till stad i Värmland, Karlstads föregångare Bro vid nuvarande Kristinehamn, har då räknats med. Alla dessa sju låg i Sverige, i två olika geografiska regioner. Efter Norrlandskusten anlades Hudiksvall 1582, Härnösand 1584 och Umeå 1588. Och vid Vänern Bro 1582, Mariestad 1583, Karlstad året därpå och någon gång på 1580-talet bör också staden Brätte, som senare flyttades och fick namnet Vänersborg, ha erhållit stadsrättigheter. Tre av dem – Bro, Mariestad och Karlstad – låg inom Karls hertigdöme och efter femton års uppehåll grundade han, sedan han kommit till makten och fram till sin död 1611, ytterligare fem städer i Sverige och även två i Finland. I Finland hade då inga stadsgrundningar gjorts på över 50 år.

Många av dessa var för framtiden betydelsefulla och framgångsrika satsningar. En majoritet blev residensstäder och flera domkyrkostäder och skolstäder. Det äldsta Göteborg på Hisingen 1603 och med slutliga privilegier 1608 var – även om det blev kortlivat – ett första ordentligt försök att anlägga en fästningsstad efter holländska förebilder och ett starkt fäste vid Göta älvs mynning med en modern, regelbunden plan. Uleåborg som anlades 1605 och Vasa året därpå blev början till ett band av nya centralorter efter kusten i norra Finland; privilegier utfärdades 1610 respektive 1611. Den sista i raden av Karls nygrundningar, Filipstad 1611, blev genom sina speciella privilegier landets första egentliga så kallade bergsstad, vilket innebär att invånarna var skyldiga att ägna sig åt bergsbruk vid sidan av de vanliga stadsnäringarna handel och hantverk.

Redan nu kan man uppfatta en tydlig linje i stadsgrundningspolitiken. Syftet att utveckla för riket viktiga näringar liksom avlägsna landsändar framstår klart, och därmed att öka skatteintäkterna för kronan. Bergsnäringarna var centrala. Och att trygga kontakten med Västerhavet. Man kan också se det mönster som skulle komma att präglade lokaliseringen av de nya städerna under hela 1600-talet. De spred sig framför allt utmed Norrlands-

1 SHF, s 36.

kusten och i ett bälte snett över Mellansverige, som täckte in de ekonomiskt viktiga bergslagen och vattenlederna från Vänerområdet till Atlanten. Till detta skulle under senare delen av 1600-talet läggas några städer i de från Danmark-Norge erövrade landskapen; här spelade både det försvarsstrategiska läget och förutsättningarna för handel stor roll vid valet av plats. I Finland följdes till en början det gamla lokaliseringsmönstret att lägga städerna utmed kusten – på 1500-talet vid sydkusten och vid 1600-talets början norra delen av västkusten. Till detta skulle snart komma två nya regioner, nämligen de sydöstra gränstrakterna och inlandet med någon enstaka stad.

Under Gustav II Adolfs regeringstid aktualiserades de sex åren från 1619 till 1624 inte mindre än tio stadsgrundningar i Sverige. Detta är en av de mest intensiva stadsgrundningsperioderna i svensk historia med en, två eller tre städer om året, utom 1623 då ingen stad grundades alls. Alla utom en – Falun – genomfördes också. I Finland var det tre städer, Gustav Adolfs första stadsgrundning Nystad 1616, med privilegier påföljande år, och 1620 Gamlakarleby och Nykarleby. Men här finns också fem andra platser som under Gustav Adolfs tid var tänkta som städer men där planerna aldrig kom så långt – Björkö, Taipale, Kimito, Pargas och Salmis.¹ Det fanns även tankar på städer vid Lindesberg och Nora. I Västsverige låg Alingsås och Borås.

Av planerna att grundlägga en stad vid Falun blev alltså inget vid detta tillfälle, men däremot grundades en annan bergsstad – silverstaden Sala. Utbyggnaden av städer längs Norrlandskusten fortsatte med de tre nordligaste, Torneå, Luleå och Piteå samt ytterligare ett par städer längre söderut. Städerna efter Norrlandskusten och Finlands norra kust ingick i ett samlat uppdrag för Olof Bure kring 1620 och planerna med anknytning till bergsnäringsen och möjligen också Borås bör ha utarbetats av holländaren Johan Carels.

Efter 1624, ända fram till början av 1640-talet, upphörde stadsgrundningarna helt i Sverige; ett undantag är möjligen Säter som ska ha fått någon form av privilegier 1626 och sin stadsplan vid samma tid även om fullständiga privilegier dröjde till 1642. All styrka gick i stället till krigen på kontinenten och det omfattande befästningsbyggandet i samband med detta. Men även en del stadsgrundningar. Och sedan gick kraften åt till utbyggnaden av Stockholm efter 1630-talets mitt.

I Finland däremot tillkom ett par nya städer omkring 1639, Nyslott och Tavastehus, båda vid gamla borgar i sjösystemen en bit in från sydkusten. Initiativet till dessa bör ha legat hos Per Brahe d.y. som 1637–40 tjänstgjorde som guvernör i Finland en första period. Privilegier utfärdades ett årtionde senare, under Brahes andra period som guvernör. Att han spelade en avgörande roll

1 SHF, s 44.

för utvecklingen av stadsväsendet i Finland är väl känt.¹ I Sverige finns ett utkast till eventuell stad i Arjeplog 1640.

Den verkliga toppen i stadsgrundandet inföll under drottning Kristinas förmyndarregering åren 1641–43 då inte mindre än sju nya städer tillkom i Sverige-Finland och en liten citadellstad i Livland på bara tre år. Allra flest var de 1643 när fyra städer fick privilegier, ett aldrig överträffat rekord i svenskt stadsbyggande.² Alla de i Sverige låg i ett band i de södra bergslagsområdena och för samtliga var malmanteringen grunden till deras existens. Några placerades nära malmbrytningen – Grythyttan, Lindsberg, Nora. Andra lokaliserades till vattenkraften – Avesta, Järle. Och flera låg vid de viktiga vattenvägarna för utförseln av malmen – Kristinehamn, Askersund, Åmål.

Falun fick visserligen sina privilegier 1641, men den plan staden byggdes upp efter fastställdes inte förrän 1646. Detta år bekräftades också privilegierna av drottning Kristina. Falun hade ända sedan medeltiden varit en ekonomiskt oerhört viktig ort med stor befolkning och blev med sina omkring 3 500 invånare vid mitten av 1600-talet Sverige-Finlands tredje största stad efter Stockholm och Åbo.³

Under Kristinas egen regeringstid gjordes i Sverige bara några spridda kompletteringar. 1648, tre år efter att Jämtland-Härjedalen blivit svenskt, upprättades en dessein för citadellstaden Andersö skans i Storsjön. Ett förslag utarbetades också att göra stad av Nya Kopparberget i det nordvästligaste hörnet av Västmanland. En av Kristina approberad karta 1652 visar hur "en liten stadh, eller fläk" hade stakats ut och den plan som skulle följas vid den planerade fortsatta utbyggnaden. Samma årtal har Per Brahes "privata" grundning av staden Gränna som centrum i hans vidsträckta grevskap vid Vättern och det är också det år man brukar ange som Vaxholms grundningsår, fast detta är osäkert. Även Vaxholm kom till vid sidan av den normala beslutsordningen genom att platsen vid denna tid var underställd amiralitetet.

Den finska höjdpunkten i stadsgrundandet följde något senare, 1649–53 då sammanlagt åtta städer grundades. Den inföll alltså under Kristinas regeringstid. Större betydelse hade dock Per Brahe som 1648–54 var generalguvernör för Finland en andra period. Och under dessa år anlade han alltså även Gränna och försåg sina tidigare grundningar Tavastehus och Nyslott

1 *SHF*, s 43–46, 266. Uppgifterna om Brahes perioder som generalguvernör varierar en del. 1637–40 och 1648–54 skriver *NF*; Levenhaupt 1962, s 61 och *DSH* 4 1967, s 233. *SHF*, s 64, anger 1637–40, med påpekandet att Österbotten var undantaget, och 1648–51(54). Det senare stämmer med uppgiften i *NF* att Brahe endast var bosatt i Finland 1648–50 och, efter ett besök i Sverige, större delen av 1651. *SU* och *NE* skriver däremot 1637–41 och 1648–54, och Lilius 1985, s 88, 1637–41 och 1648–53.

2 Även 1919 försågs fyra städer med privilegier, men då var det ett formellt erkännande av existerande platser, inte nygrundningar.

3 Lilja 1996, Grundtabell 2.

med privilegier. För de allra flesta städerna utfärdade Brahe själv privilegierna och två av dem fick till och med bära hans namn – Brahestad och Brahea.¹ Även Jakobstad grundades som en grevestad på privat initiativ, av Jacob De la Gardies änka Ebba Brahe, där den ligger lite inklämd mellan de andra städerna.

Hälften låg utspridda efter kusten – Veckelaks, Brahestad, Kristinestad och Jakobstad – och den andra hälften inne i landet, Lappstrand och Brahea mot den östra riksgränsen och Kajana och Kuopio i det centrala Finland. Här tycks Brahe ha haft mer långtgående ambitioner än riksregeringen i Sverige. Tydligt strävade han efter att täcka in hela landet med städer och även skapa centralorter och utveckla avlägsna delar av inlandet. Men efter dessa städer blev det som sagt inga fler nygrundningar i Finland under återstoden av stormaktstiden.

I Sverige fortsatte stadsgrundningarna ytterligare ett par decennier men blev allt mer sporadiska. Under Karl X Gustavs korta regeringstid grundades bara en enda vanlig stad i Sverige – Karl Gustavs stad 1659, dagens Eskilstuna – men dessutom satte man igång arbetet med en citadellstad vid Slite på Gotland nordöstkust. Nästa hela sin tid krigade kungen i först Polen, där han också gjorde ett par försök att grunda nya städer, och sedan Danmark. Tanken med Karl Gustavs stad var att grunda en manufakturstad för metallhantverk med tillverkning av vapen och olika metallföremål och att flytta verksamheten dit från det mer osäkra Livland. De höga ambitionerna framgår inte minst av den storslagna planen med en kunglig slottsanläggning i anslutning till staden och mönsterritningarna för en enhetlig stadsbebyggelse. Både stadsplan, slott och hus ritades av Jean de la Vallée som några år tidigare hade utsetts till kunglig arkitekt.

De sista stadsgrundningarna låg i de dansk-norska landskap som tillfallit Sverige 1658, bortsett från Magnus Gabriel De la Gardies ansträngningar att grunda en stad inom sitt grevskap i Västergötland. Det första försöket – Jacobshamn på Källandsö – slog slint, men senare lyckades han köpa in marken mitt emot den medeltida staden Lidköping och kunde där anlägga sin stad. Formellt är alltså Nya Staden en nygrundning, men i realiteten får det ändå räknas som en utvidgning.

I Blekinge grundades Karlshamn 1664, något år senare följde planer för citadellstaden Vätelanda i Bohuslän, 1676 Strömstad och som grande finale Karlskrona 1680, med slutlig plan tre år senare. För alla dessa fyra spelade försvarshänsyn en viktig roll. Framför allt Karlskrona skulle förses med starka befästningar. Karlskrona grundades som huvudbas för den svenska flottan och utvecklades snabbt till en av rikets största städer. Den fick också en i många avseenden unik plan. Här fanns en skyddad hamn och

1 Åström, S. 1977, s 173–176.

läget var utomordentligt både i förhållande till ärkerivalen Danmark och provinserna.

Stadsgrundningsverksamheten i provinserna

I de tidigaste av de svenska provinserna – Ingermanland, Estland och Livland – gjordes till en början inga stadsgrundningar. Det var inte förrän under Gustav II Adolfs krigsäventyr på kontinenten som några nya städer kom till i provinserna. Projekten kom klumpvis, några i taget – åren kring 1630 både spritt runt Östersjön och ett långt nere i Tyskland, kring 1640 i de baltiska områdena, kring 1650 ett i Bremenområdet och ett i Livland. 1654 gjordes till och med ett stadsgrundningsförsök i den lilla kolonin Nya Sverige i Nordamerika – Christinehamn. 1657 upprättades två stadsprojekt i Preussen och kring 1670 två i Bremenområdet. 1698 tillkom så ett allra sista förslag, långt efter de övriga, i Livland. Detta var den sista stormaktstida svenska stadsgrundningen över huvud taget.

Denna fördelning över tiden och det faktum att de alla placerades på militärstrategiskt viktiga punkter och var befästa avspeglar rätt väl den svenska expansionspolitiken med krigen och lugnare konsolideringsperioder däremellan, och var fronten befann sig vid skilda tillfällen. Men även viljan att utveckla och kontrollera handeln och om möjligt konkurrera med andra städer. I provinserna utnämndes särskilda ansvariga fortifikationsofficerare som stod för befästningsarbetena i samband med krigsoperationerna men också olika stadsbyggnadsprojekt.

De första nygrundningarna låg i de delar av polska Preussen som besattes av svenskarna 1626 och som man tvingades lämna tillbaka 1635. Här anlades 1627 den lilla citadellstaden Lochstädt och samma år gjordes ett utbyggnadsprojekt för skansen Montauer Spitz, där ett av alternativen var en halvcirkelformad anläggning med så stor utsträckning att den får ses som en citadellstad. En sista stad i samma område kom till vid Pillau utanför en skans som hade anlagts där 1632. Detta är den enda nygrundningen i provinserna som inte var befäst i meningen att den omgavs av en egen stadsbefästning; kartorna visar en liten stadsfyckant med fyra små rutnätskvarter utanför skansen och längre bort ytterligare några kvarter.

1631–35 höll svenskarna Mainz långt nere i Tyskland och 1632 lät Gustav II Adolf anlägga en hel liten fästningsstad med namnet Gustavsburg mitt emot staden Mainz, på en strategisk udde där floden Main rinner ut i Rhen. Redan följande år var den nya staden, som rymde 600 hus, i huvudsak färdig och sågs då som ett mönster för fästningsbyggnadskonsten.

Upphovsman var, liksom även i Pillau, den unge Olof Hansson Swart som 1630 utsetts till ingenjör vid kungens armé och senare skulle bli den förste generalkvartermästaren för den samlade svenska Fortifikationen och adlas under namnet Örnehufvud. Staden hade formen av en regelbunden sexkant med bastioner i hörnen och innanför detta låg ett stadsområde med

rätvinklig rutnätsplan. Det hastiga bygget och översvämningar gjorde dock att fästningen snabbt förföll och övergavs, men fortfarande idag finns tydliga lämningar kvar.

1632 är också året då Nyen fick sina första privilegier och påföljande år stakades stadsområdet ut. Men även om staden alltså etablerades på 1630-talet var det först i och med att de definitiva stadsprivilegierna utfärdades 1642 som en större utbyggnad aktualiserades, med flera stora planförslag. Nyen var – eller kanske riktigare blev från 1642 – en av de verkligt stora satsningarna i provinserna och i svenskt stadsbyggande över huvud taget. Stadens strategiska läge där den lilla floden Ochta rinner ut i Neva, strax innanför den plats där Sankt Petersburg senare anlades, gjorde det möjligt att kontrollera stora delar av Rysslandshandeln från det inre av Ryssland ut i Östersjön via Ladoga. Samtidigt blev den ett viktigt militärt fäste. I stort sett varje decennium under resten av 1600-talet utarbetades sedan projekt för reglering, utvidgning och nya befästningar men inte någon av planerna blev fullt utbyggd.

Runt 1640 tillkom två femsidiga citadellstäder, båda i Rigas närhet och båda genom utvidgning av äldre skansar. Neumünde byggdes ut till ett starkt lås vid mynningen av Düna strax utanför Riga och Cobron mitt emot Riga, på andra sidan floden. Projekt till ytterligare två anläggningar av samma slag finns åren kring 1650, en vid Verden i nordvästra Tyskland och en i Ewst i sydöstra Livland, för att bevaka gränsen mot det polskkontrollerade Kurland, det vill säga södra delen av dagens Lettland. Här gällde att befästa den ställning man hade erövrat.

Under Karl X Gustavs krig i Polen, och den expansiva fas det innebar, utarbetades två tidigare inte uppmärksammade projekt till stora stadsanläggningar av idealstadstyp i Preussen – Danziger Haupt och Montauer Spitz 1657. Bägge låg i Danzigs närhet och i Weichsels flodsystem, vid skansar som svenskarna hade uppfört 1626, och måste ha haft det dubbla syftet att konkurrera om handeln och att skapa militära stöddepunkter. Bägge hade samma upphovsman, ingenjören vid armén i Polen, Abraham Loffman.

1661 inleddes en drygt tio år lång fredsperiod under Karl XI:s förmyndarregering. Man förde nu en mer försiktig och sparsam politik. Allt stadsbyggande minskade kraftigt och befann sig under dessa år på en betydligt lägre nivå än tidigare. Mest gällde det planförnyelsen, men även stadsgrundningarna. Ett litet undantag var möjligen Bremen-Verdenområdet där man tidigare inte hade gjort särskilt mycket över huvud taget.

Här anlades efter några år två nya städer. Den första var den lilla citadell eller fästningsstaden Burg an der Wümme 1667 som skiljer sig från de övriga genom att den hade en oregelbundet femsidig radialplan, en plan där gatorna strålade ut radiellt från ett centralt torg. Sedan följde den redan nämnda Carlsburg 1672, nära mynningen av Weser, som konkurrent till Bremen

längre in i landet, en av de främsta svenska stadsgrundningarna med många sofistikerade planförslag nu och de följande decennierna.

Redan före grundandet hade flera förslag för olika stadslägen utarbetats av ett par olika planförfattare – en oregelbunden radialplan, en regelbunden rutnätsplan, en halv radialplan och – det man slutligen bestämde sig för – en oval plan med bred, inre hamnkanal, rutnätsplan och omgivande befästningar. Upphovsman var fransmannen Johan Mell som också hade upprättat planen för Burg.

Stadsflyttning

Med stadsflyttning menas här flyttning av en existerande stad till ett nytt läge, genomfört på ett planerat sätt; staden ska ha existerat både formellt genom beslut eller privilegier och faktiskt, i fysisk bemärkelse. I flera fall innebar detta till och med en återflyttning till ett läge som hade övergivits vid ett tidigare tillfälle – Västervik, Östhammar, Nya Lödöse. Staden som sådan levde dock vidare, även om den ibland bytte namn. Östhammar blev Öregrund, men 30 år senare när staden flyttades tillbaka igen återuppstod Östhammar. Fast alla invånarna följde inte med och slutresultatet, efter ytterligare dryga trettioåren, blev två städer. Västervik tog med sig sitt namn i flytten och den gamla stadsplatsen kom i stället att kallas Gamleby. Ulfsby i Finland blev Björneborg. Och långt senare bytte Brätte till Vänersborg.

På samma sätt som när en helt ny stad grundades behövde man inte ta hänsyn till en befintlig tätbebyggelse utan kunde börja från början med planläggningen utifrån platsens topografi och naturliga förutsättningar. Viss bebyggelse kunde naturligtvis finnas, liksom vägsträckningar, äldre hamnanläggningar, etc., men detta gällde lika mycket vid en nygrundning som ofta förlades till någon äldre marknads- eller hamnplats. En skillnad var dock att man planerade för bestämda personer som skulle flytta över sina verksamheter och som hade sina individuella önskemål och utrymmesbehov. Mycket av både byggnader, inventarier och kreatur skulle flyttas över till den nya platsen. Detta kunde naturligtvis ställa mer preciserade krav på planutformning, tomtindelning och tomttilldelning.

De uppgifter som förekommer om olika planer att flytta städer är ofta knapphändiga och en svårighet vid bedömningen har därmed varit att avgöra vad som var allvarligt menat och därmed ska ingå i bedömningen. De projekt som tagits med är sådana där det finns tydliga uppgifter om flyttningsbeslut, uppdrag att utreda en flyttning, bevarat kartmaterial och framför allt genomförda flyttningar.

Sammanlagt rör det sig om nära 25 stadsflyttningar, att jämföra med de strax över 75 stadsgrundningarna. Av alla typerna av stadsplaneåtgärder är detta den som mest koncentreras till Sverige. I Finland är de bara två och samma i

provinserna. I förhållande till andra typer av åtgärder är detta en mycket liten andel. I såväl Sverige som Finland och provinserna finns dessutom flyttning med som alternativ till planförändringar vid några tillfällen.

De påträffade stadsflyttningarna som kan bedömas som säkra är alltså förhållandevis få men säkerligen har fler seriösa projekt funnits. Fler andra förslag till flyttningar omnämns i litteraturen, ibland som alternativ till reglering och återuppbyggnad efter en brand, ibland i bevarade dokument, ibland som rena antaganden, men i de fall det inte gått att avgöra om de var annat än hugskott har de utelämnats. I stadstexterna i del III finns de dock med.

Till att börja med, fram till 1570-talet, dominerade stadsflyttningarna bland de olika typerna av stadsbyggnadsingrepp – alla sorter inräknade. De var inte något nytt fenomen; redan vid medeltidens slut hade flera städer flyttats – Östhammar 1491, Västervik en första gång kring 1430 och en gång till 1517. Samma sak förekommer i de danska områdena – Halmstad redan på 1320-talet, Lunterun/Ängelholm 1516, eventuellt också Falsterbo.¹ Av de fyra exemplen i de svenska besittningarna på andra sidan Östersjön finns tre i Estland vid 1600-talets mitt och ett sista, långt efter alla andra, i den del av Pommern som idag hör till Polen. Till skillnad från kärnländerna blev inga av dessa förverkligade. Stadsflyttningarna är alltså något som särskilt hör till början av undersökningsperioden, från 1500-talet fram till och med 1620-talet, men också till stormaktstidens höjdpunkt på mitten av 1600-talet med ett antal stora och viktiga projekt.

Stadsflyttningar i Sverige-Finland och i provinserna

Den allra första stadsbyggnadsåtgärden över huvud taget under undersökningsperioden, precis det första året 1521, var en stadsflyttning – flyttningen av Östhammar tillbaka till ett läge några hundra meter från den plats där staden hade legat 30 år tidigare. Denna och grundningen av Ekenäs 1528 var isolerade företeelser i periodens början. Först från mitten av 1540-talet kan man se en större och jämnare aktivitet på stadsbyggandets område och då intog stadsflyttningarna den mest framträdande rollen.

Mellan 1544 och 1571 genomfördes fem stadsflyttningar i Sverige-Finland och en sjätte möjligen till någon enstaka del. Här ingår Västervik och i den för Sverige så viktiga smala landremsan utmed Göta Älv Nya Lödöse, och i Finland Ulfaby. Efter det nordiska sjuårskriget såg man över situationen för de brända städerna och diskuterade ett par flyttningar, varav Eksjö också genomfördes. Det finns även uppgifter som säger att både Gustav Vasa och Erik XIV hade planer att anlägga en stad vid Huvudnäs där Vänersborg nu ligger, vilket säkerligen skulle ha inneburit en flyttning av Brätte, och man ska vid flera tillfällen under 1500-talets senare del ha letade efter lämpliga nya stadslägen i Göta älvs mynningsområde.

1 Ahlberg 2000, s 107, 245, 95 och de relevanta delarna av *Medeltidsstaden*.

Sedan dröjde det till 1600-talets början innan några ytterligare stadsflyttningar aktualiserades. Alla säkra dansk-norska flyttningsprojekt i de områden som senare tillföll Sverige gjordes då, under den mycket stadsbyggnadsintresserade kung Kristian IV. Hans strävan att underkuva Sverige och stärka Danmarks ställning tog sig uttryck i en rad fästningsstäder. Hans allra första stadsbyggnadsprojekt var att ersätta det medeltida Avaskär med den nya gränsfästningen Kristianopel år 1600. 1613 flyttades Kungahälla till Bohus fästning och fick då namnet Kungälv, och samma år flyttades staden Ny Varberg till Platsarna alldeles innanför Varbergs slott. Det finns också uppgifter om planer att flytta Uddevalla 1613 och något år senare Kungsbacka.¹

På svenskt område, under Gustav II Adolf, flyttades Jönköping, den främsta gränsfästningen i inlandet, 1613. Att detta var en av landets viktigaste städer och en mycket stor satsning framgår tydligt av de många konstfulla och stort upplagda holländskt influerade kanalplaner för en betydligt större stad än tidigare som utarbetades i två omgångar. Störst betydelse för framtiden hade flyttningen av Göteborg till den plats där staden ligger idag 1619. Det första försöket med en stad på Hisingen hade inte blivit långvarigt; den hade aldrig blivit färdigbyggd och slutade att existera redan 1611 efter att ha intagits och förstörts av danskarna under Kalmarskriget.

När Sverige återfick området efter att det andra Älvsborgs lösen hade slutbetalats i januari 1619 påbörjades arbetet på den nya, betydligt större och starkare befästa staden men det dröjde till 1621 innan planen fick sin slutliga utformning. Här var det holländska inflytandet än starkare. Liksom vid det tidigare försöket ville man locka holländska handelsmän att slå sig ner i staden och anpassade sig till deras önskemål både vad gällde planering och förvaltning. Kring 1620 kom också turen att flytta de första nygrundade Norrlandsstäderna, de ännu inte 40 år gamla Hudiksvall och Umeå. Planen att anlägga en stad i Falun 1624 får i första hand betraktas som ett projekt till stadsgrundning men innebar de facto en förskjutning eller flyttning av ett befintligt, rätt anseeligt samhälle med stadsmässiga drag.

Den period då de flesta stadsflyttningarna aktualiserades var dock 1640-talet, då ett tiotal projekt diskuterades, varav några var alternativ. Men vid denna tid hade stadsbyggnadsaktiviteten ökat så kraftigt att flyttningarna ändå bara utgjorde en liten del. Det var nu fråga om flera mycket viktiga städer och stora projekt. Helsingfors hade sedan grundningen 1550 utvecklats dåligt. När man 1640 fattade det slutgiltiga beslutet att flytta staden till sin nuvarande plats hade flera andra lägen redan prövats. Bland annat hade ett sofistikerat förslag till befäst stadsanläggning på Södernäs udd utarbetats av stadsingenjören och den ansvarige för Stockholms utbyggnad Anders Torstensson.

1 Ahlberg 2000, s 129–131.

Flyttningen av Brätte till Vänersborg 1642 var ett led i att bygga upp starka militära stöddepunkter mot Norge och som skydd för de viktiga vattenlederna i Mellansverige, ner mot Göteborg. Grundningen av Falun, och därmed förskjutningen av det äldre samhället, förverkligades slutligen 1646. Kopparbergets centrala betydelse för den svenska ekonomin tarvar ingen närmare utläggning. Eventuellt skulle man, som tidigare påpekats, också kunna se Noras övertagande av det nygrundade Järles funktion som residensstad i ett nybildat bergslagslän 1643 som en flyttning. Även detta var ett led i politiken att stärka bergsnäringarna.

Det allra viktigaste och mest komplexa flyttningsprojektet vid sidan av Göteborg var dock Kalmar vid slutet av 1640-talet – den svenska gränsfästningen mot Danmark alltsedan medeltiden. Här ingick den nya staden på Kvarnholmen med utfyllnader, befästningsgördel och utanverk, en liten förstad på fastlandet, planer på ett citadell eller en slottsanläggning på den lilla ön Södra Knarren öster om Kvarnholmen, olika hamnanläggningar med skyddande barriärer eller pirar och en mängd varianter av allt detta. Dessutom fanns olika planer för Kalmar slott och det gamla stadsområdet innanför slottet.

Redan 1639 hade en flyttning förts på tal och en karta utarbetats och 1640 fattades ett första beslut att flytta staden. Arbetena sattes igång men fick avbrytas när krig bröt ut 1644. En mängd olika planer och alternativa förslag utarbetades. Ansvarig var som sig bör generalkvartermästaren sedan 1645 Johan Wärnschiöldh och enligt hans plan och under hans personliga ledning stakades staden ut 1647. År 1651 approberade drottning Kristina en möjligen något reviderad dessein. Det finns också alternativ som av allt att döma utarbetats av fortifikatören och arkitekten Nicodemus Tessin d.ä.

Lägre dignitet hade de flyttningar som Tessin och hans medhjälpare Erik Eriksson Niure (Niurenius) ansvarade för i Norrland på slutet av 1640-talet. Dessa är intressanta för att de ingick i en samlad kampanj att förnya samtliga städer i en hel geografisk region. Den förändring som föreslogs var dock i flertalet fall reglering. I Sundsvall och Luleå genomfördes dock flyttningar. Planer fanns också att flytta Piteå men det kom inte till stånd förrän senare.

De sista stadsflyttningarna i undersökningsmaterialet hör till slutet av 1650-talet och 1660-talet, och så två allra sista 1681. År 1658, sedan Bohuslän blivit svenskt, beordrades Kungälv att flytta till sin nuvarande plats efter att först ha hotats av nedläggning och att borgarna i stället måste slå sig ner i Göteborg, Marstrand eller Uddevalla. 1666 respektive 1667 förlades Piteå och Varberg till sina nuvarande platser. 1681 begärde staden Åmål själv att få flytta staden och det andra förslaget samma år gäller en kort flyttning av staden Damm i Pommern.

Till 1640- och 1650-talen hör också alla de tre förslagen att flytta städer i Estland. Narva hade blivit svenskt 1581 och som gränsfäste mot Ryssland betraktades Narva som en av Sveriges viktigaste städer. Både 1642 och efter

en brand 1659 undersökte man en flyttning som alternativ till att bygga ut den befintliga staden. Även för Arensburg på östra sidan av Ösel, som tillföll Sverige 1645, fanns planer på en flyttning omkring 1650.

Den utlösande faktorn vid flyttningarna var fram till och med 1610-talet i de allra flesta fallen att staden härjats i krigen med Danmark; senare var det andra orsaker. På så vis kom Västervik tillbaka till sin äldsta plats (Gamleby) efter ett danskt anfall 1517 och Öregrund till Östhammar 1521. Efter att ha bränts under nordiska sjuårskriget 1563–71 flyttades Eksjö till sitt nuvarande läge och återflyttades Nya Lödöse till sin ursprungliga plats strax innanför dagens Göteborg. Planer fanns dessutom på en kort flyttning av Norrköping till norra sidan Motala ström. Efter Kalmarkriget 1611–13 och skövlingen av Jönköping och på den dansk-norska sidan Kungälv och Varberg flyttades dessa.

Krigshot och försvarshänsyn spelade en stor roll även vid övriga flyttningar. Det var därför Nya Lödöse förlades till Älvsborgs slott vid den första flytten 1547, fästningsstaden Vänersborg ersatte Brätte 1642 och Kalmar förflyttades till Kvarnholmen. Samma gäller alla de fyra icke genomförda projekten i provinserna. För Arensburg föreslogs ett nytt läge på udden allra längst söderut på Ösel, varifrån man hade helt andra möjligheter att kontrollera inloppet till Rigabukten. Med Narvas roll som gränsfästning mot Ryssland följde att försvarshänsynen alltid kom i första hand. Och det samma gällde den lilla fästningsstaden Damm strax sydöst om Stettin; av de 27 Dammkartorna i Krigsarkivets Stads- och fästningsplaner är samtliga befästningsplaner. Projektet till flyttning 1681 innebar att staden skulle förskjutas något närmare Dammsjön och byggas upp som en regelbunden, kvadratisk, alternativt rektangulär citadellstad.

Att förlägga en stad invid ett slott, som danskarna gjorde i Kungälv och Varberg 1613, var redan vid början av 1600-talet en föråldrad strategi; artilleriet hade utvecklats och fått större räckvidd, slagkraft och träffsäkerhet och man borde därför skapa en fri zon runt fästningen för att inte fienden skulle kunna ta skydd bakom bebyggelsen vid ett anfall. Detta är orsaken till att Jönköping flyttades till ett nytt läge på östra sidan av vattendraget mellan Vättern och Munksjön i stället för att återuppbyggas på den gamla platsen vid slottet trots att den var betydligt bättre att bygga på.

Kalmar, som också hade bränts under kriget, flyttades däremot inte vid detta tillfälle utan återuppfördes i starkt förändrad form på sin gamla plats innanför slottet, men försågs i gengäld med en kraftig stadsbefästning. Vid mitten av århundrades kan man än tydligare se denna strävan att få bort städerna från slotten. Det är då Kalmar flyttas. Sannolikt är detta också en förklaring till de båda uppdragen att undersöka ett nytt läge för Narva och åtminstone en bidragande orsak vad gäller Arensburg. Efter att Kung-

älv och Varberg blivit svenska 1658 flyttades också de – för andra gången i ordningen.

Den viktigaste orsaken till stadsflyttningarna var annars landhöjningen och den uppgrundning den förde med sig av vattendragen med påföljande svårigheter för sjöfart och handel. Främst gäller detta städerna längre norrut efter den svenska kusten och vissa långgrunda kuststräckor där. Men det finns också några tidiga exempel längre söderut på att medeltida städer flyttades – Ulfsby och Trosa som båda låg vid vattendrag en bra bit in i landet. Att 1582 förlägga Hudiksvall till den inre delen av en avsnörd, grund fjärd med bara ett smalt sund som förbindelse ut till djupare vatten var kanske inte så framsynt. Redan omkring 1620 måste staden flyttas.

Samma gäller det några år yngre Umeå som först efter flyttningen 1622 kunde etableras på allvar. Och när Sundsvall och Luleå flyttades på slutet av 1640-talet hade de bara en 25 år på nacken. Samma vid första försöket att flytta Piteå 1649. När det sedan blev verklighet 1666, hade staden uppnått 45 år. Redan strax efter mitten av 1600-talet hade alltså alla de nyanlagda Norrlandsstäderna utom Söderhamn, Härnösand och Torneå flyttats. På den finska sidan var man mer förutseende. Av de nygrundade städerna här är det bara Vasa som flyttats och detta skedde först 1852. Jakobstad och Gamla-karleby är dock idag starkt påverkade av landhöjningen.

Slutligen finns det också några städer där den grundläggande orsaken till flyttningen inte är lika påtaglig, utan det mest var fråga om flyttning till ett allmänt bättre läge som en åtgärd att främja stadens utveckling och skapa bättre möjlighet att expandera. Det gäller framför allt Helsingfors som hade utvecklats dåligt och inte alls motsvarade de högt ställda förväntningarna. I valet av ny plats spelade uppenbarligen kommunikationerna och hamnförhållandena en stor roll, men också möjligheten att befästa staden. Diskussioner kom upp om en flyttning och man prövade olika platser. 1638 beslutades först att flytta staden till Sandön strax sydöst om dagens stadscentrum. Enligt de bevarade dokumenten skulle staden befästas. Men bara ett år senare hade man ändrat sig och beslutade i stället att förlägga staden till Södernäs udd ett stycke nordöst om den plats där stadskärnan ligger idag.

Enligt uppdraget skulle staden planeras så att den fick bra hamn, goda kommunikationer och var lämplig att befästa. Till slut, 1640, valde man den plats där Helsingfors nu ligger och även denna gång fanns befästningar med i diskussionen. En annan sådan stad är Åmål som efter att ha förstörts av norska trupper själv begärde att få flytta till Säffle 1681 för att få ett bättre läge i konkurrensen om handeln i Vänerområdet och gränshandeln mot Norge.

Helsingfors är också ett exempel på hur gamla städer kunde läggas ner helt och hållet för att gynna en nygrundad stad genom att borgarna och hela verksamheten tvingades flytta till den nya staden. Till förmån för Helsingfors 1550 avskaffades största delen av de existerande finska städerna – Borgå, det tämligen nygrundade Ekenäs, Raumo och Ulfsby. Kvar blev bara Nådendal,

Viborg och Åbo. Men efter en sex-sju år fick man tillstånd att flytta tillbaka igen.¹ Ett annat exempel är Nya Lödöse som avskaffades när det nya Göteborg anlades.

1 Eftersom påbudet om flyttning inte genomfördes fullt ut i dessa fall och det snart upphävdes har de inte tagits med i sammanställningen; *SHF*, s 36.

STADSPLANEFÖRÄNDRINGAR I EXISTERANDE STÄDER

Stadsplaneförnyelsen i de befintliga städerna uppvisar stora variationer både vad gäller typer av åtgärd och kombinationer av dessa, antalet projekt vid skilda tidpunkter, projektens omfattning och spridningen över de svenskkontrollerade områdena. I jämförelse med de nyanlagda städerna var förutsättningarna mer låsta vid förändringar i en existerande stadsmiljö där man måste utgå från den befintliga planen och bebyggelsen, ägo gränser och personliga intressen hos borgarna. Särskilt gäller detta vid reglering. De åtgärder som vidtogs är också mer komplexa till sin karaktär.

Tidigare har regleringarna uppfattats som den allt överskuggande stadsplaneförändringen och fått stå som samlande begrepp för alla typer av stadsplanering i existerande städer. Förändringar av annat slag har därmed kommit i skymundan. Föreliggande undersökning visar dock tydligt att även andra former av förnyelse spelat en stor roll i omdaning av de gamla städerna. De förekommer var och en för sig men kombineras också många gånger med varandra. För att få en tydligare bild har det därför varit viktigt att hålla isär dem.

De varierar också mycket i storlek. Om nyanläggningarna par definition gäller hela staden, vare sig mer eller mindre, så kan planförändringarna handla om allt från en ny gata tvärs genom staden eller en ny kvartersrad i utkanten till en omdaning av hela den existerande staden och samtidigt en omfattande utvidgning.

Några första spridda regleringar och utvidgningar gjordes årtiondena kring 1500-talets mitt men det var först på 1610-talet som stadsplaneförändringarna satte igång på allvar och man kan tala om en kontinuerlig verksamhet, alltså i det närmaste hundra år efter nyanläggningarna som dessutom hade en kontinuitet tillbaka i medeltiden. Redan här skiljer de sig följaktligen från nyanläggningarna. Antalet planförnyelseprojekt ökade sedan på 1600-talet mycket kraftigt och drog ifrån betydligt under den verkliga höjdpunkten i

stadsbyggandet på 1640- och 1650-talen. Sedan avtog de kontinuerligt, med några uppsving på 1680-talet och 1710-talet, men låg även fortsättningsvis på en klart högre nivå än nyanläggningarna. De fortsatte också obrutet hela undersökningsperioden ut till skillnad från stadsgrundningarna och flyttningarna som upphörde kring 1680, med undantag för ett ensamt citadellstadsprojekt på 1690-talet. Stadsgrundningarna kom också mer stötvis.

Till att börja med var utvidgningarna den vanligast förekommande typen av planförändring. Vid kulmen på 1640- och 1650-talet blev regleringarna flest. Läger man å andra sidan ihop utvidgningarna och förstäderna, som var ett annat sätt att utöka stadsområdet, blir de något fler. Förstäderna var förhållandevis få.

Av de tillsammans cirka 170 stadsplaneförändringarna återfinns de klart flesta, eller något drygt 65 procent, i Sverige-Finland – cirka 50 procent i Sverige och 15 i Finland. Det är lägre än för nyanläggningarna men betydligt högre än för befästningsverksamheten. De återstående 35 procenten fördelar sig med en större del i de baltiska provinserna och en lite mindre i de tyska och polska delarna. Det finns dock stora skillnader inom dessa landsdelar. Områdena med flest förändringsprojekt är Livland, Preussen och Estland. Ser man till de olika typerna av planförändring framkommer dock markanta skillnader i hur de fördelar sig mellan kärnländerna och provinserna. De renodlade regleringarna och de kombinerade åtgärderna återfinns till tre fjärdedelar i Sverige-Finland medan utvidgningarna är jämnt fördelade och en majoritet av de visserligen få förstäderna hör hemma i provinserna.

Reglering

Ordet reglering används i många olika sammanhang med grundbetydelsen att ordna eller sätta upp styrande regler eller normer för att uppnå en viss avsedd effekt.¹ I botten finns det latinska ordet *regula* och franskans *règle* som båda betyder norm, rättesnöre och den franska avledningen *régler*, ordna. Ordet kan användas i betydelsen statligt ingripande i näringslivet; man talar om valutareglering, prisreglering, hyresreglering. Men det finns också som ordnande och styrande i mer fysisk bemärkelse, som reglering av naturen eller tekniska processer. Vattenreglering innebär exempelvis ett ordnande av den oplanerade naturen så att den blir mer funktionell och kan utnyttjas bättre för produktion av vattenkraft, bevattning etc. I detta ligger ett planerande med ofta regelbundna ingrepp i det naturliga eller existerande systemet.

Att reglera innebär alltså att ordna, organisera, styra eller omgestalta något så att det fungerar så som man vill ha det. Det hör också ihop med ord som regularitet – regelbundenhet eller regelmässighet – och reguljär – som följer de normala reglerna eller det fastlagda systemet.

¹ Jfr *NE*, *NEO* och *SAOB*.

Inom stadsplaneringen innebär reglering en planmässigt gjord förändring av gatunät och tomter i en existerande stad eller bebyggelse. Ofta har begreppet dock fått stå för alla former av stadsplaneförändringar som motpol till nygrundning när man behandlat stadsbyggandets utveckling. För att få en mer pregnant bild av vilka ingrepp som gjordes och hur detta präglade städerna finns det dock anledning att hålla isär olika typer av förändringar på ett tydligare sätt och begränsa reglering till denna mer snäva betydelse.

Regleringarna var den mest komplicerade typen av förändring att genomföra, både genom de svårigheter den existerande bebyggelsen skapade men också genom att så många människor och deras verksamheter berördes. Inte nog med att de nya husen skulle byggas – dessutom kom allt arbete med byte av tomtmark och iordningställande av de nya tomterna. Markstycken som tidigare hade varit bebyggda på helt olika sätt, kanske låg på olika nivå, skulle slås ihop. Äldre husgrunder och bebyggelselämningar kunde behöva rivas. Kanske delar av gamla gator. Problemen med tomtbytena var inte sällan så stora att man avstod från att ändra tomtgränserna i det inre av kvarteren utan där behöll de gamla, oregelbundna linjerna; det viktigaste var att det såg regelbundet ut mot gatan.

Trähusen kunde monteras ner och återuppföras på den nya tomten men många gånger ställdes krav att bygga på ett helt annat sätt – att bygga stenhus och att bygga ståndsmässigt – särskilt om man ville ha en tomt vid torget eller huvudgatan. Annars kunde man tvingas flytta till en plats i utkanten av staden. Hade sedan regleringen orsakats av en stadsbrand och en mängd människor var husvillan så skapade naturligtvis detta stora problem. Stadsbrändernas betydelse för regleringarna och andra typer av planförändringar behandlas längre fram, i slutet av kapitlet Motiv och bakomliggande faktorer.

Reglering kunde också ingå vid anläggandet av utvidgningsområden, förstäder och även vid nygrundning eller flyttning av städer. På platsen fanns inte sällan en äldre, oordnad bebyggelse som skulle anpassas till det anbefallda nya planmönstret. Exempel är grundandet av Nyslott i sydöstra Finland och sannolikt också Falun. Ibland talade man till och med om reglering vid en nygrundning. Så har anläggningskartan för Lindesberg titeln "Geometrisch Afrijtningh Uppå Lindesåhs Stadh Såsom han nu Regulerat ähr Anno 1644".

Kartan tillkom dock efter en brand året efter att stadsprivilegierna utfärdades och kanske var det först då man satte igång att ge det gamla samhället en modern, stadsmässig gestalt. Men även Nora har samma formulering och här berättar också texten om de gamla husen som stod kvar i norra delen av staden och hindrade fördelningen av de nya tomterna. I den mån sådana regleringar har kunnat spåras upp med hjälp av kartorna eller det skriftliga materialet och man kan känna sig övertygad om att det var fråga om en genomgripande reglering av större omfattning har detta tagits med i

sammanställningen. Men tyvärr framgår det sällan; man får räkna med att det fanns en hel del mer av den sorten.

Reglering är den vanligast förekommande typen av stadsplaneförändring i en gammal stad, även om utvidgningarna inte kommer långt efter. Läger man ihop utvidgningarna med de relativt få förstädena, som – med ett undantag – var ett annat sätt att utöka staden, blir dock dessa tillsammans något fler än regleringarna.

Reglering som ensamåtgärd – utan kombination med utvidgning eller förstad, men däremot med befästning ibland – har påträffats i 50 projekt. Av dessa låg strax under 40, eller tre fjärdedelar, i Sverige-Finland, vilket är större andel än för stadsplaneförändringarna som helhet. Allra flest fanns i Sverige – något över 30 eller drygt 60 procent. Den återstående fjärdedelen – strax över tio stycken – låg följaktligen i provinserna. Här var de alltså få både numerärt och i förhållande till stadsplaneförändringarna totalt sett.

Med de regleringar som ingår i kombinerade projekt ökar det totala antalet till omkring 110. Framför allt är det kombination med utvidgning. I provinserna hörde dessutom befästningsanläggningar till med något undantag. Proportionerna mellan de geografiska områdena förskjuts därmed en del: andelen för Sverige minskar, medan Finland och provinserna ökar. Det är denna större grupp regleringar som behandlas i det följande.

Regleringsverksamheten i Sverige-Finland

Regleringarna var oftast mycket omfattande; i Sverige-Finland gällde närmare två tredjedelar av dem hela eller det allra mesta av stadsområdet. Återstoden fördelar sig lika på storlekskategorierna "del av staden" och "gatureglering", det vill säga en markant rätning och breddning av en eller flera gator eller att några få nya gator drogs fram genom stadsområdet. Någon gång kan det också vara en ny platsbildning. I Livland och Estland var fördelningen något jämnare mellan de tre storlekskategorierna medan de heltäckande regleringarna totalt dominerade i övriga delar av provinserna.

Inom Sverige var hälften reglering som ensam åtgärd och det allra mesta av den andra halvan reglering i kombination med utvidgning. Dessa två varianter förekom parallellt under hela undersökningsperioden. Under den mest intensiva stadsbyggnadsperioden på 1640-talet och början av 1650-talet steg dock andelen för de senare. I Finland var en större andel av regleringsprojekten kombinerade med andra åtgärder, i det närmaste två tredjedelar – utvidgningar eller någon gång en förstad. Åren från omkring 1640 fram till mitten av 1650-talet gällde detta samtliga, medan det före och efter detta bara förekom vid enstaka tillfällen.

Detta visar på en stark vilja att utveckla städerna i Finland vid denna tid. Det är svårt att se att man i Finland generellt skulle ha haft större behov att utöka stadsområdet än i Sverige. En förklaring kan i stället vara ett inflytande

från Per Brahe och att de tre upphovsmännen bakom alla planerna ville ha det så – Anders Torstensson åren kring 1640 och från slutet av årtiondet Claes Claesson och Hans Hansson. Brahes två perioder som generalguvernör i Finland sammanfaller i stort med dessa planer och det är väl känt att han hade ett stort intresse för att utveckla städerna. I Torstenssons och Hanssons planer är utvidgningsdelen/förstaden betydligt större än regleringsdelen. Claesson gav normalt sina planer en långsträckt, rektangulär yttre form som gav utrymme för stora utvidgningsytor.

Vissa städer återkom med två eller tre regleringsprojekt (eller projekt där reglering ingick). Särskilt tydligt är detta i Finland där de gamla städerna Viborg, Åbo och Kexholm har tre vardera. Men även ett par av de nygrundade städerna utsattes upprepade gånger – Uleåborg 1649 och mer begränsat vid ett par senare tillfällen och Gamlakarleby först 1649–51, som inte blev genomfört, och sedan 1665.

I Sverige finns ett tiotal städer som man kom tillbaka till ett par gånger, men i förhållande till det mycket större antalet regleringar blir det ändå inte lika påtagligt. Bland dessa hittar man äldre städer som Västerås och Skara där planer för genomgripande regleringar utarbetades vid mitten av 1600-talet och igen i början av 1700-talet, och Landskrona och Lund under 1600-talets senare del. Men de flesta hör faktiskt till de tidigare av de eftermedeltida städerna – 1500-talsstäderna Hudiksvall, Mariestad, Härnösand och Umeå. Fast några 1600-talsstäder som Torneå och Borås finns också med. Stockholm slår dock alla andra och figurerar med stora och små regleringar vid en fem–sex tillfällen. Till detta kommer sedan andra typer av större förändringar.

Regleringarna är väl spridda över landet i både Sverige och Finland. Huvudsakligen berördes de större och viktigare städerna, men också en och annan småstad finns med, åtminstone i Sverige. Även för dessa, precis som i de större städerna, var det i de flesta fall fråga om genomgripande reglering av hela staden – Hedemora 1642, Torneå 1648, Öregrund 1652. Resultaten blev dock magra; bara i Öregrund förverkligades delar av planerna. En liten reglering och kanske också viss utvidgning som gav en ny kvartersrad genomfördes i Falköping på 1620-talet och en begränsad reglering gjordes av allt att döma även i Östhammar vid återuppbyggandet efter att ryssarna bränt staden 1719.

I Sverige och Finland är ett par smärre regleringar kända redan vid mitten av 1500-talet. Källäget är dock dåligt och man får räkna med att det gjordes fler, men sannolikt ganska små till omfånget; några kartor eller andra källor som entydigt belägger planmässigt gjorda regleringar vid denna tid, och närmare vad dessa skulle ha bestått i, är inte kända. Så tidigt som 1545 ska ett försök till reglering ska ha gjorts i Viborg. En kunglig förordning detta år föreskrev att tvärgatorna skulle breddas och att inga byggnader fick ligga närmare stadsmuren än sex meter. Om något av detta blev genomfört är dock inte känt.

I Uppsala några år senare anlade Gustav Vasa Slottsträdgården sydväst om domkyrkan. Han fick då röja bort lämningarna av en äldre bebyggelse som tidigare hade funnits på området men sedan länge var övergiven. Det tillkom också nya gator och kvarter och möjligen ska detta ses som, åtminstone delvis, en utvidgning. Från Viborg finns också förordningar från 1570-talet om bebyggelsen och man har spekulerat om en reglering i Gävle efter en brand 1569 och möjligen några förändringar i Stockholm efter en brand 1586.

Större regleringar aktualiserades först på 1610-talet. Under Kalmarkriget 1611–13 hade båda de viktigaste svenska gränsstäderna i söder, Kalmar och Jönköping, bränts. 1613 utarbetades en plan för återuppförandet av Kalmar där staden skulle byggas upp på den gamla platsen innanför slottet efter en stadsplan som hade utarbetats av holländaren Andreas Sersander – det enda exemplet på en genomförd radialplan inom nuvarande Sverige. Även för Jönköping fanns ett förslag att återuppbygga staden på sin gamla plats och då reglera den till regelbunden rutnätsform. Men som framgått beslutade man i stället att flytta den.

Även i den viktigaste gränstaden i öst, Viborg, aktualiserades uppenbarligen en reglering vid denna tid, fast någon förändring kom inte till stånd än på några decennier. En karta med texten "Dessein af Viborg 1615" på baksidan visar ett projekt till radikal ombyggnad av befästningarna men också av gatunätet. Hela stadsområdet täcks av ett regelbundet, aningen snett rutnätsmönster bortsett från en tom, större fyrkant i den äldsta delen av staden. Senare kartor visar att här låg ett litet torg och alldeles i närheten huvudgatan.

Detta får tolkas som att rutnätsmönstret är ett principförslag till reglering av det gamla gatunätet, med ett stort, fyrkantigt torg i mitten och ett enhetligt, i det närmaste rätvinkligt gatunät, men att gatornas exakta lägen ännu inte var fastlagda utan fick bestämmas när planen stakades ut på platsen. Även på danskt område finns en reglering vid denna tid – 1619 i Halmstad, efter en brand det året. Också här var det en genomgripande reglering av hela stadsområdet och de förändringar som genomfördes ger fortfarande staden dess grundprägel.

På 1620-talet gjordes endast en viktigare reglering – den första dokumenterade regleringen i Stockholm. 1625 brann västra sidan av Stadsholmen och en ny rutnätsplan, med dagens Stora och Lilla Nygatan, lades ut över området. Planen återfinns på en karta i fortifikationsingenjören Heinrich Thomes kartbok och de flesta menar att han också var upphovsmannen. Vid ungefär samma tid inleddes en allmän modernisering av huvudstaden – en reglering av Riddarholmen och senare utbyggnaden av Skeppsbron samt förändringar av Stadsholmens nordvästra del, slottsområdet och olika gatusträckningar i Gamla Stan.

På 1630-talet påbörjades, vad man säkert vet, bara ett enda regleringsprojekt i nuvarande Sverige, men det var det mest omfattande som över huvud

taget kom till stånd under den behandlade perioden och skulle pågå under lång tid, nämligen regleringen av Stockholms malmar. Den fortsatte sedan som utvidgning i flera steg och är sammantaget det största stadsbyggnadsföretaget i det svenska riket under hela den förindustriella epoken fram till 1800-talets slut. 1637 igångsattes regleringen av västra Norrmalm, där Drottninggatan blev huvudgata i det rätvinkliga rutnätssystem som ersatte det tidigare oregelbundna gatunätet. 1638–39 genomfördes gatudragningar på dagens Östermalm och efter att östra Norrmalm 1640 drabbats av en brand påbörjades arbetet också här. Samma år tillkom den första karta som visar det nya gatunätet för hela Norrmalm och Östermalm. På Södermalm sattes arbetet igång 1641. Kungsholmen donerades till staden 1644 och därefter stackades gatorna ut; här var det dock närmast fråga om en stadsutvidgning eller anläggande av förstad. Senare gjordes flera utvidgningar av stadsområdet.

På 1650-talet omtalas också en plan för en ny huvudgata norrut från slotet till Brunnsviken, vilken dock avskrevs vid århundradets slut. 1636 fick Olof Hansson Örnehov ansvar för utbyggnaden av Stockholms malmar men av allt att döma gick uppdraget snart över på hans medhjälpare Anders Torstensson. Framför allt talar planutformningen för att denne hade huvudansvaret.

Stockholmsregleringen inledde den viktigaste fasen i regleringsverksamheten, vilken inföll under decennierna kring 1600-talets mitt. Det förefaller då ha funnits en strävan att reglera samtliga städer. Den stora satsningen gjordes på städerna i Sverige-Finland; någon vilja att på samma sätt modernisera städerna i provinserna kan inte märkas. Detta avspeglar sig tydligt i den stora mängden projekt i Sverige och Finland – på 1640-talet någonstans mellan 15 och 20 i Sverige, lite beroende på hur man räknar, respektive fem i Finland, och på 1650-talet något färre, vilket är betydligt mer än i provinserna. Som mest intensivt var det åren kring 1650.

Under 1640-talet var regleringarna mycket stora och täckte i samtliga fall i Sverige hela stadsområdet. I cirka tre fjärdedelar av dem ville man dessutom göra utvidgningar. Exempel på renodlade regleringar, som inte kombinerades med andra åtgärder, är Uppsala 1643 och Umeå 1648 och några där det dessutom ingick utvidgning är Norrköping 1641, Hedemora 1642, Västerås troligen 1644 och Gävle 1646. 1650-talet var mer blandat vad gäller projektens omfattning. Då finns en reglering av ett delområde i Stockholm och 1650 uppträdde den första gaturegleringen, där man bara ville rätta och bredda en huvudgata och kanske ytterligare någon gata och/eller göra om torget.

Dessa gaturregleringar var ett nytt fenomen, om man bortser från några spridda gatuförändringar som planerades och delvis genomfördes i Viborg 1545 och i Narvas gamla stad 1610 och 1647. I Sverige kom de att bli rätt vanliga under 1650-talet och förekom därefter då och då under resten av undersökningsperioden. I Finland däremot finns bara ett par alternativförslag kring

1650 och några enstaka exempel från 1680-talet och i provinserna endast en del spridda fall.

I Finland tog man i rejält. Och här var man konsekvent. Samtliga regleringsprojekt på 1640-talet omfattade hela staden och var därtill kombinerade med utvidgning eller i ett fall förstad. Samma för 1650-talet, bortsett från Åbo 1651, där regleringsdelen bara berörde en liten del av den befintliga staden. Utvidgningen var å andra sidan desto större.

Anders Torstensson var den som ansvarade för de viktigaste, de största och de flesta planerna i både Finland och Sverige från 1630-talets slut till omkring 1650. Och det allra mesta var regleringar. Stockholm förstås. 1639 gjorde han sedan en omfattande plan för Åbo men här var det till allra största delen fråga om utvidgning, så det behandlas under denna rubrik i det följande. Samma gäller Björneborg 1642. Den av hans penna utformade flytningen av Helsingfors åren kring 1640 har redan berörts.

Omkring 1640 utarbetade Torstensson en stor förnyelseplan för Viborg som innehöll både en total reglering av den existerande staden och en ny, mycket stor förstad på fastlandet nordväst om den gamla staden. Regleringen gällde både den medeltida delen av stadskärnan och 1500-talsutvidgningen Vallen. I jämförelsen mellan de tre delarna kan man tydligt se Torstenssons pragmatiska angreppssätt och hans mångsidighet – hur han tog hänsyn till de befintliga förhållandena och ansträngde sig att lägga in det nya rätvinkliga gatunätet på ett så skonsamt sätt som möjligt, men också hur han utformade planen i förstaden, där han inte hade dessa begränsningar.

1643 påbörjades en genomgripande reglering av Uppsala under Torstenssons ledning. Uppsala fungerade på många sätt som en andra huvudstad och med tanke på de viktiga förvaltnings- och ceremoniella funktionerna, inte minst drottning Kristinas förestående kröning, ställdes säkerligen krav på att skapa en representativ miljö. I den plan som genomfördes finns också flera särskilt monumentala drag inkomponerade, men på Torstenssons vanliga, pragmatiska sätt.

Det brukar framhållas att Uppsalaregleringen kom till utan att den hade föregåtts av någon stadsbrand. Detta är dock inte särskilt ovanligt, men däremot att man lyckades genomföra så omvälvande förändringar med dessa förutsättningar (se vidare avsnittet Stadsbrändernas betydelse). Sannolikt hade Torstensson även huvudansvaret för regleringarna av Västerås och Nyköping och ytterligare några städer kring mitten av 1640-talet liksom Södertälje 1650. Många drag känns igen i planerna och det finns olika belägg för att han på något sätt varit inblandad.

I slutet av 1640-talet och de första åren på 1650-talet gjordes två sammanhållna satsningar på systematisk planförnyelse av städerna i en hel geografisk region. 1646–48 hade Nicodemus Tessin d.ä., som fram till nu i huvudsak var verksam inom Fortifikationen, i uppdrag att mäta upp städerna efter hela Norrlandskusten. Arbetet ingick i en Norrlandskommission med uppgift att

utveckla metallhanteringen, skogsbruket, fisket och andra näringar.¹ Som en fortsättning på detta får man sedan uppfatta den systematiska förnyelsen av städerna i norra Finland 1649–51 under ledning av lantmätaren Claes Claesson. Det framgår tydligt att moderniseringen av städerna sågs som en viktig del i att utveckla landets ekonomi.

1646 fick Tessin en första beställning på kartor över Söderhamn, Hudiksvall, Sundsvall och Härnösand; Gävle hade han redan "afritat". Följande år fick han order att fortsätta arbetet och i slutet av året att staka ut staket runt Gävle, Söderhamn, Hudiksvall, Härnösand, Umeå, Piteå, Luleå, Torneå och även Uleåborg i Finland och att skicka in kartor över detta. I uppdraget fanns alltså alla de dåvarande Norrlandsstäderna med. Till sin hjälp hade Tessin lantmätaren och konduktören vid Fortifikationen Erik Eriksson Niure (Niurenius). I november 1648 befalldes Niure att resa till Norrlandsstäderna för att avsticka staketen i enlighet med Tessins anvisningar och de av Kungl. Maj:t godkända desseinerna och följande år fick han en instruktion om reglerandet av städerna från Gävle upp till Torneå.²

Uppmåtningskartor som kan kopplas till detta finns för alla dessa städer, inklusive Uleåborg. Kartor som visar projekten till förändring saknas däremot för Söderhamn, Piteå och Torneå. Och i Uleåborg övertogs regleringsuppdraget av Claes Claesson. För Sundsvall och Luleå resulterade arbetet, som tidigare framgått, i att städerna flyttades till nya lägen men för de övriga var det fråga om reglering av den befintliga staden. Även för de tre där kartor saknas får man räkna med att förändringsprojekt upprättats. För Piteå som då låg vid nuvarande Öjebyn bör det dock ha varit fråga om en flyttning; i Niures instruktion 1649 ingick nämligen en stad vid Storkåge cirka sju mil söderut. Man får utgå från att planerna haft en utformning som liknade de övriga.

I norra delen av Finland utarbetade Claes Claesson 1649–51 projekt till reglering och, som nämnt, även utvidgning av Uleåborg, Gamlakarleby, Nykarleby och Vasa, det vill säga samtliga existerande städer i norra Finland. Claesson hade 1647 utsetts till lantmätare i Uleåborgs hövdingedöme. Från 1653 var han samtidigt lantmätare i Västerbotten.³ Inga uppgifter har påträffats som säger att det fanns ett samlat uppdrag för de finska städerna men i och med att de alla infaller under dessa få år och följer direkt på den systematiska genomgången av de norrländska städerna får man ändå räkna med att de utgick från en gemensam strategi. Om inte annat Per Brahe som sammanhållande kraft. En del i detta måste också ha varit att komplettera med ett antal nya städer.

1 Eimer 1961, s 329.

2 Munthe VI:1 1916, s 482–483, 499–500; Ekstrand 1903, s 21, 271 (nr 240). Niure blev senare lantmätare i både Väster- och Österbotten.

3 Ekstrand 1903, s 48 (nr 572).

I Tessins Norrlandsuppdrag hade även den nordligaste finska staden, Uleåborg, ingått och det är mycket möjligt att avsikten var att han också skulle ha ansvarat för fortsättningen i norra Finland. De två landsändarna Öster- och Västerbotten hade nära förbindelser, även förvaltningsmässigt; periodvis fungerade de som ett gemensamt län och de hade länge gemensam lantmätare. Tessin själv fick dock vid denna tid en annan inriktning i sin verksamhet, mot arkitekturen och det offentliga byggandet. 1651–53 skickades han på en lång studieresa till Tyskland, Italien, Frankrike och Nederländerna.¹

Till omkring 1649 dateras också en karta för genomgripande reglering och utvidgning av Nystad längre söderut. Kartan är osignerad och odaterad och har i olika sammanhang tillskrivits både Claes Claesson och Hans Hansson. Många drag i planutformningen talar för Claesson även om själva kartan i utförandet skiljer sig från hans sätt att rita.

Gaturegleringarna – där man bara ville göra ett begränsat ingrepp i staden – kom, som sagt, som ett nytt fenomen i Sverige omkring 1650, vid höjdpunkten för regleringsverksamheten. Till denna kategori kan man räkna Jean de la Vallées plan i Stockholm för tillägget av en ny huvudaxel norrut från slottet till Brunnsviken, vilken bör ha tillkommit 1654. Gatan skulle bli extra bred och få slottets centraltorn som blickfång i fonden. Om det bakom detta främst låg en medveten konstnärlig gestaltningsvilja och krav på representativitet, så får man i andra fall främst räkna med en kombination av praktiska skäl och sparsamhet.

Omkring 1650 upprättades tre likartade projekt för Östgötastäderna Linköping, Skänninge och Vadstena där det huvudsakligen var fråga om att dra fram en ny huvudgata genom staden. De två första hade utarbetats av ordinarie lantmätaren för Östergötlands län Johan de Rogier och likheten talar för att han också skulle vara upphovsman till Vadstenaplanen. Några andra gaturegleringar är förslag i Lund 1669 och 1680 där det handlade om några nya genombrottsator, men inte mer.

I Finland finns, förutom ett första, ofullständigt regleringsförslag för Nykarleby 1649 och ett tillägg i Åbo 1652, bara några sena exempel där man nöjde sig med att dra fram någon enstaka ny gata. I Raumo genomfördes en nydragning och breddning av ett par gator, antagligen på 1680-talet. Ingen karta är bevarad så det är omöjligt att säga om det eventuellt skulle ha gjorts mer. I Kexholm anlade man 1684 två långgator i stället för en, som det varit tidigare. Och i Uleåborg delades en kvartersrad mitt itu genom en helt ny gata någon gång på slutet av 1600-talet.

Utöver dessa grupper finns en del spridda regleringsplaner av lite blandad karaktär av olika lantmätare. Strängnäs på slutet av 1640-talet får ses som en rest av en tidigare epok eller ett ovanligt pragmatiskt angreppssätt; här

1 Munthe VI:1 1916, s 483–484; Ekstrand 1903, s 239 et passim, *NF*, Österbotten. Se vidare under avsnittet Lantmäteriet.

eftersträvades uppenbarligen inte en rätvinklig, regelbunden planstruktur. Planen för Skara 1654 var mycket hårdhänt och skulle ersätta det kraftigt oregelbundna gatunätet med en enkel, schematisk rutnätsplan. Men det gjordes också en del pragmatiska planer som försökte utnyttja mer av de befintliga gatorna och som till följd fick mer omväxlande kvartersformer, som i Örebro 1654, Växjö 1658 och den plan man till slut tog fram för Vasa kring mitten av 1650-talet.

Från 1660-talet avtog regleringsverksamheten markant i Sverige-Finland och även det lilla som förekommit i provinserna. Hälften av regleringarna i Sverige under 1600-talets fyra sista decennier gällde städer i de från Danmark-Norge erövrade landskapen och ett par av de övriga låg i de gamla västsvenska gränstrakterna, så förmodligen såg man ett särskilt behov här. Efter 1700 däremot återfinns alla i de gamla svenska landskapen utom ett Strömstadsprojekt 1717. I Finland kan man se en markant minskning i både antal och projektens omfång. Det enda som innebar en reglering av hela stadsområdet och som också genomfördes var regleringen av Gamlakarleby 1665, i stället för den som inte blev av kring 1650.

Projektet blev som regel relativt beskedliga och inte lika hårdhänta som tidigare. Det framskyntar en mer pragmatisk inställning där man i större utsträckning var beredd att göra avsteg från den absoluta rätvinkligheten och enhetligheten. En alternativplan för Lund, sannolikt 1669, visar ett rätlinjigt men inte rätvinkligt rutnätsmönster. Parallelliteten frångicks delvis i planen för Västervik 1678 och vid genomförandet av förändringarna i Uddevalla 1690 och Mariestad 1693 fick planerna behålla en del snedheter. Samma inställning kan man än tydligare märka i den utformning den nygrundade staden Strömstad fick 1676.

Det enda riktigt stora projektet där reglering ingick i Sverige-Finland efter 1660-talets början gällde en väldig utbyggnad av Landskrona med en serie förslag 1680, men här var utvidgningarna den största delen. Det finns också ett mycket omfattande Boråsförslag 1682, men även detta är i första hand en utvidgning. De regleringar som gjordes i samband med bygget av Stockholms slott och ordnandet av dess omgivning enligt Nicodemus Tessin d.y:s plan 1713 var också mycket stora arbeten men berörde bara en begränsad del av staden.

Under perioden fram till och med 1630-talet blev det fåtal projekt i Sverige där reglering var den huvudsakliga åtgärden genomförda i sina huvuddrag, medan andelen var lägre i Finland.¹ I detta ingår det största projektet av dem alla – utbyggnaden av Stockholms malmar. Under den mest intensiva regleringsperioden på 1640- och 50-talen var ambitionerna uppenbarligen

1 Under rubriken Databas och bearbetning i inledningen redogörs för hur genomförandegraden har beräknats.

högre än man förmådde, för i Sverige klarade man då bara av något över hälften. I Finland lyckades man bättre; här genomfördes så mycket som cirka tre fjärdedelar i sina huvuddrag. Sammantaget över hela perioden är också Finland det område där största andelen av regleringsprojekten blev förverkligade – omkring två tredjedelar. I Sverige rörde det sig om drygt hälften, i Baltikum något mindre, medan de polsk-tyska delarna av provinserna låg mycket lågt.

Att ett så orealistiskt projekt som det att totalt förändra Visby inte blev verklighet är kanske inte så underligt – att i det starkt kuperade Visby med alla dess stenhus anlägga en regelbunden rutnätsplan och dessutom omge staden med en kraftig bastionsbefästning. Även Nicodemus Tessin d.ä:s utbyggnadsplaner för Landskrona i slutet av 1650-talet, ter sig långt från det möjliga; det skulle ha inneburit genomgripande reglering av det gamla stadsområdet, utvidgning på utfyllnadsmark och byggande av hamnkana-ler, förstäder och kraftiga befästningar. Att tanken ändå hade en stark lockelse och inte helt övergavs framgår av att projekt med likartad inriktning återkom vid flera senare tillfällen. Mer förvånande är det då att de relativt anspråkslösa regleringarna av Norrlandsstäderna och på annat håll inte blev genomförda i större utsträckning.

De regleringar som genomfördes i Sverige-Finland har normalt blivit bestående och ger fortfarande grundkaraktären till städerna. De har också blivit utgångspunkten för fortsatt förändring och tillväxt. Regleringen av västra sidan av Gamla Stan i Stockholm 1625, med Stora och Lilla Nygatan, liksom Skeppsbron på Östra sidan skapar en tydlig kontrast till det medeltida gatunätet och en ny årsring i stadsväxten. Och den kolossala utbyggnaden av Stockholms malmar från 1637 och framåt ger trots senare förändringar ännu idag grundprägel till större delen av innerstaden.

Några andra städer där regleringar av hela stadskärnan i huvudsak genomfördes och där storparten finns kvar är Norrköping 1641, Uppsala 1643, Nyköping 1647 och Uleåborg 1649. Även när fortsatta förändringar gjordes på 1800-talet återgår mycket av den grundläggande strukturen på 1600-talet, som i Åbo, Gävle, Nystad, Karlstad och Mariestad.

På flera ställen blev endast ryggraden lagd genom 1600-talsregleringen, antingen det var en gatureglering eller en större reglering där bara grunddragen byggdes ut, men ofta har detta styrt den senare utvecklingen så att vi idag har mycket av 1600-talskaraktär. Så är det i Härnösand, Örebro och Linköping. I Skänninge kontrasterar den raka 1600-talsgatan tvärs genom staden tydligt mot det omgivande medeltida gatunätet medan man på andra platser inte känner skillnaden lika tydligt – exempelvis i Raumo eller Stora Torget i Vadstena.

Regleringsverksamheten i provinserna

Cirka en fjärdedel av projekten där reglering ingick låg, som framgick, i provinserna, mindre än stadsplaneförändringarna som helhet, där en tredjedel återfinns i provinserna. De flesta regleringarna hittar man i Ingermanland-Estland-Livland. I Ingermanland och Estland var regleringsprojekten jämnt fördelade mellan de tre storlekskategorierna hela stadsområdet, del av staden och gatureglering. Livland däremot hade liksom Sverige och Finland en kraftig övervikt för regleringar som täckte hela eller det allra mesta av stadens yta och i Preussen och Bremen-Verden förekom enbart sådana. Här var å andra sidan antalet regleringar färre.

En skillnad mot Sverige-Finland är att i det stora flertalet fall hörde befästningsanläggningar till. Även i provinserna var det någorlunda jämt mellan reglering som ensam åtgärd och reglering kombinerad med utvidgning eller någon gång förstad. I Livland, precis som i Finland, var det dock en klar övervikt för de kombinerade projekten, men till stor del berodde detta på de upprepade ombyggnaderna av några citadellstäder.

Det var många platser som gång på gång fick se nya projekt utan att dessa någonsin fullföljdes helt ut, vilket naturligtvis var en av orsakerna till att man kom igen med nya förslag gång på gång. Det gäller särskilt Nyen där man vid fem tillfällen utspridda under andra hälften av 1600-talet utarbetade planer för reglering. En annan var Narva, fast här handlade det främst om projekt till stora förstäder och utvidgningar, även om det också ingick vissa regleringar av det äldre stadsområdet och så småningom även av den förstad som byggdes ut på 1640-talet. Dorpat och Wolmar hade likaså ett par regleringsförslag vardera liksom det nyanlagda Carlsburg. Och de båda citadellstäderna Neumünde och Cobron vid Riga genomgick båda ett flertal regleringar.

Mönstret att satsa på de särskilt viktiga städerna var än mer utpräglat i provinserna än i Sverige-Finland. De slotts- och citadellstäder som fanns med var även de militärt mycket betydelsefulla, fast de till ytan var små. Neumünde och Cobron är redan nämnda. Andra där regleringar var aktuella är de gamla slottsstäderna Koporie, Jama och Nöteborg i Ingermanland samt ytterligare en nyanlagd citadellstad i Livland, Kirkholm strax sydöst om Riga.

Regleringsverksamheten fick alltså inte så stor omfattning i provinserna och det dröjde också ett tag innan den kom igång. En enstaka uppgift om en tidig reglering av begränsad omfattning har påträffats – anläggandet av ett nytt torg i Narva 1610. Omkring 1630 utarbetades en stor plan för utbyggnad av Memel, dagens Klaipėda i Litauen, i den del av Preussen som var under svensk kontroll 1627–35, och här ser det även ut att ha ingått en reglering av den gamla stadskärnan efter en plan av Heinrich Thome som nu blivit ansvarig för fortifikationen i området. Ett annat tidigt regleringsprojekt för

en hel stad utarbetades för Wolmar, nuvarande Valmiera i Lettland, av Olof Hansson [Örnehufvud] 1635. Detta är intressant för att det så tydligt visar hur man diskuterade olika parallella lösningar. Det finns fyra kartblad och till vart och ett en kort anteckning med några synpunkter om fördelar och nackdelar med respektive variant. Regleringen av den befintliga staden var av allt att döma gemensam för alla fyra men däremot varierade utformningen av utvidgningsdelar och befästningar. 1654 utarbetades ännu ett, inte helt olik, förslag för Wolmar och detta blev i sina huvuddrag genomfört.

Projektet som innehåller reglering tillsammans med andra åtgärder är flest under slutet av 1640-talet och början av 1650-talet och ligger då alla i Baltikum. Sedan blir det något färre för att på 1680-talet öka markant. Av de rena regleringsprojekten, som inte kombinerades med andra typer av planförändringar eller befästningar, fanns bara ett på 1640-talen som var så omfattande att hela staden täcktes in – för den viktiga förvaltnings- och universitetsstaden Dorpat, dagens Tartu. Det mesta talar för en datering till sent 1640-tal och den ansvarige för fortifikationen i området Johan von Rodenburgh som upphovsman. Den var å andra sidan inte alls lika hårdhänt som normalt utan tog tvärtom ovanligt stor hänsyn till de befintliga förhållandena vid utläggningen av de nya gatorna. Ett rutnät med raka gator skulle skapas men fortfarande i ett som helhet oregelbundet mönster genom att gatorna inte var parallella och inte låg i räta vinklar. En hel del gamla gator bibehölls också utan förändringar.

De flesta av de större regleringsplanerna – som täckte in hela stadsområdet – kom till under 1650-talet – lite senare än i Sverige-Finland. Wolmarplanen 1654 är redan nämnd. 1652 utarbetades två stora projekt – för staden Arensburg på Ösel och ett av de många Nyenprojekten. Samma år tillkom dessutom ett kolossalt projekt till förstaden runt Rigas gamla stadskärna, vilket de facto innebar en reglering av en äldre, oordnad förstadsbebyggelse. Staden Arensburg, dagens Kuressaare, med sitt slott ingick i ett grevskap som 1648 hade tilldelats Magnus Gabriel De la Gardie. Han hade planer att göra slottet till sitt residens och samtidigt totalt modernisera staden. Till sin hjälp tog han Nicodemus Tessin d.ä. som dock vid denna tid vistades i Rom. Den bevarade planskissen 1652 visar en symmetriskt anlagd, totalreglerad stad med omgivande befästningar och en central huvudgata som ledde tvärs över det stora torget framför slottets huvudentré. Genom sitt sätt att samkomponera en sekvens av viktiga stadsrum och byggnader innebar den något nytt i svensk stadsplanering.

I Nyen utarbetades gång på gång nya utbyggnadsplaner som i stort sett alla bestod i reglering och befästningar, men också innehöll utvidgning. Redan i början av 1640-talet upprättades flera förslag till stor utvidgning med omgivande stadsbefästning av de arga konkurrenterna Johan von Rodenburgh och Georg von Schwengeln. Båda hade utsetts till ansvariga för fortifikationen i de baltiska områdena, men med oklar ansvarsfördelning, och detta

ledde till ständig konflikt dem emellan.¹ Sannolikt innebar förslagen också reglering av den bebyggelse som vuxit fram i den vid det här laget drygt tio år gamla staden. Inget av dem blev dock antaget. 1652 började man i stället arbeta på en plan som var en bearbetning av von Rodenburghs tidigare förslag, utförd av Johan Wärnschiöldh. Det innebar en total reglering av all befintlig bebyggelse och utarbetades i två varianter – en med en halv radialplan och en med rätvinklig rutnätsplan. Det blev den senare man beslutade sig för. Men arbetet gick uppenbarligen trögt och på 1660-talet tillkom en rad nya desseiner till genomgripande regleringar och utvidgningar.

Hittills hade alla förslagen gällt ett stort, mer eller mindre halvcirkelformat stadsområde som till största delen låg på östra sidan av Ochta, den biflod till Neva som delade staden i två delar, men på 1670-talet beslutade man sig för att koncentrera staden till västra delen av området som bildade en udde mellan Ochta och Neva. Längst ute på spetsen hade ett citadell byggts och 1671, efter flera olika alternativprojekt, fastställdes en plan för ett reglerat och utvidgat stadsområde med omgivande stadsbefästning innanför denna, nu med en rätvinklig rutnätsplan. På grund av topografin fick staden en oregelbunden, närmast oval form.

År 1675 ville den ny tillträdde generalkvartermästaren Erik Dahlbergh göra en del förändringar; gatunätet, som vid det laget bör ha kommit en bra bit på väg, bibehölls i stort men ett nytt, stort, diagonalställt torg skars in mitt i staden. Ett sista regleringsprojekt i Nyen, nu för en fullständig reglering av den västra delen av stadsområdet, inklusive befästningar och citadell, gjordes så av den ställföreträdande generalkvartermästaren Carl Magnus Stuart 1698, men detta frångicks snabbt.

Av 1680-talsprojekten låg två i Bremen-Verden som annars hade relativt få planförnyelseprojekt – i de båda nygrundade städerna Carlsburg och Burg an der Wümme som vid denna tid hade en tio år på nacken. Ingen av dem hade hunnit bli färdigbyggd i sitt grundningsskede och de härjades dessutom svårt i kriget mot Danmark när de intogs 1675 och därefter hölls besatta fram till freden 1679. En fästningskommission beslutade 1682 att behålla Burg och i samband med det bör en desseiner av den för de tyska provinserna ansvarige Jacob von Kemphen som visar en helt ombyggd, större och fyrkantig befästningsanläggning ha tillkommit som ersättning för den ursprungliga radialplanen. Gatunätet är inte markerat men man får förutsätta en regelbunden rutnätsplan.

I Carlsburg utarbetades precis som i Nyen en lång rad regleringsförslag. När Sverige fick tillbaka staden efter freden påbörjades först en rivning. Men snart kom man på andra tankar och 1681 togs flera olika återuppbyggnadsprojekt fram som innebar en komplett ombyggnad av den gamla staden. Ett första, med en inte helt regelbunden radialplan med omgivande befästningar

1 Munthe VI:1 1916, s 286–287.

utarbetades av den franske fortifikationsingenjören Thomas Poulet. Sedan beslutades att den lilla bifloden till Weser, Geeste, skulle ledas in genom staden. En odaterad plan av mer teoretisk idealstadstyp av en helt okänd person, vars namn troligen ska vara "H. Kleÿ" visar just ett sådant förslag, och samma grundidé återfinns i ett stort upplagt, detaljrikt och arkitektoniskt genomarbetat projekt som Erik Dahlbergh upprättade. Detta är hans största renodlade regleringsprojekt. 1692 kom så ett sista regleringsförslag för Carlsburg, ett förslag av utpräglad idealstadstyp som inte tog minsta hänsyn till de äldre anläggningarna, med all säkerhet av Jacob von Kemphen. Det finns i två varianter. Geestefloden fick ligga kvar i sitt naturliga lopp på stadens södra sida, stadsområdet reglerades totalt så att längdriktningen vändes ett halvt varv och detta kompletterades med en mindre utvidgning på södra sidan Geeste.

På 1680-talet upprättades också ett par mer begränsade projekt till reglering av Domberget i Reval och några år senare Domberget i Dorpat. I Reval, efter en brand 1684, gjordes en plan för genomgripande reglering av det befintliga gatunätet, men med bibehållandet av ett som helhet oregelbundet planmönster, sannolikt av Erik Dahlbergh, ett exempel på även han hade ett pragmatiskt synsätt. Men med rätade och breddade gator radiellt ut från en barockiserad plats runt domkyrkan i mitten och en serie av runda torn på små platsbildningar utmed Dombergets kant skulle ändå en kraftfull förändring ske. Kanske inspirerade detta Dorpat till en förändring av sitt domberg för omkring 1687 utarbetades här ett förslag till reglering av fortifikationsbefälhavaren i staden Frantz Carll von Friesen. Den i det närmaste rätvinkliga rutnätsplanen tillät här kvarter av kraftigt varierande storlek.

Även i slotts- och citadellstäderna bedrevs en stadsplanering efter samma linjer som i övrigt och flera av dem reglerades och utvidgades gång på gång. Normalt gjordes både regleringar och utvidgningar som en följd av att försvarsanläggningarna behövde förstärkas men det finns också exempel som klart och tydligt visar på reglering av bebyggelsen utan att befästningarna samtidigt byggdes om. Så var det i den strategiskt viktiga slottsstaden Nöteborg som från sin ö i Ladoga behärskade Nevas utlopp åt öster. Under svensk-tiden fungerade den som huvudort i ett eget län.

En karta 1696 över "The Förändrade Qwarteren Uthi Nöteborgh" redovisar både den existerande bebyggelsen och de nyordningar man ville göra. Gamla gatulinjer skulle rätas ut och flera helt nya gator tillkomma i ett så långt möjligt rätvinkligt mönster. En annan liten slottsstad är Stuhm, söder om Danzig, som hölls av svenskarna under en period på 1620- och 30-talen och igen några år på slutet av 1650-talet. En karta av ingenjören vid armén Abraham Loffman 1658 visar ett projekt till nya befästningar och de kvarter som klarat sig undan en brand. Sannolikt ingick också en reglering, för av en karta som bevarats i en kopia från 1600-talets slut kan man utläsa att planmönstret hade förändrats till en liten rutnätsplan.

Vid flera av de äldre slottsstäderna utbildades en förstadsbebyggelse som också den reglerades och byggdes ut till regelbundna kvarter. I både Koporie och Jama, i Ingermanland mellan Narva och dagens Sankt Petersburg, finns kartor som visar detta. I bägge fallen inträffade regleringen 1645. Jamakartan säger uttryckligen att förstaden nu börjat bebyggas "nach der ordnung" och signaturen "GS" att upphovsmannen var Georg von Schwengeln.

Regleringen i samband med den stora förstadsutbyggnaden i Riga har redan nämnts och kommer att behandlas mer i det följande. Ett motsvarande, stort förslag utarbetades så tidigt som 1630 för en förstad mitt emot Stettin på ett område som brukar betecknas Lastadie – lastageplats – men byggdes aldrig ut enligt planen. I stället fick den gamla förstadsbebyggelsen vara kvar. Vid flera tillfällen under 1600-talets lopp utarbetades sedan befästningsplaner för Lastadie, med många parallella alternativutformningar, som också måste ha inneburit regleringar av bebyggelsen, även om inte detta är utmärkt på kartorna. Det finns förslag omkring 1657, 1677 och i början av 1680-talet.

I provinserna har det för många av städerna inte varit möjligt att ta reda på i vilken mån det fortfarande finns lämningar kvar efter de olika regleringarna. Klart är ändå att spåren är svagare än i Sverige och Finland. Den stora förstaden runt Riga, med de omfattande regleringar av den äldre bebyggelsen den innebar, har dock trots senare förändringar mycket kvar av det reglerade gatunätet.

Stadsutvidgning

För att räknas som stadsutvidgning ska det vara en utvidgning som är planmässigt gjord och av större omfattning. Vad som är "planmässigt" är dock inte alltid helt självklart; här finns en glidande övergång från det som får betraktas som successiv tillväxt under en längre tid.¹ De "säkra" fallen har identifierats med hjälp av olika utvidgnings- och regleringskartor men också uppgifter i det skriftliga materialet. För tiden efter cirka 1625 torde man i de flesta fall kunna avgöra om området är planlagt eller successivt framvuxet på grundval av planmönstrets utformning och läget i staden. Uppgifter om typ av bebyggelse och vilka befolkningskategorier som levde där ger också stöd för bedömningen. Svårare är det med äldre, väl sammanhållna områden där

1 Av kartmaterialet från framför allt 1700- och 1800-talen framgår att en oregerad utkantsbebyggelse hade vuxit fram i utkanterna av många städer genom en spontan tillväxt längs infartsvägarna. Dessa socialhistoriskt och bebyggelsemässigt intressanta områden har inte ägnats någon övergripande undersökning och de faller också utanför ramarna för den föreliggande studien. Den grundläggande bebyggelsestrukturen utmed Övre Långvinkelsgatan i Helsingborg och längs infartsvägarna från nordöst i Växjö hör till de få bevarade exemplen i dagens Sverige. Det mesta av dessa fritt utvuxna områden har annars försvunnit vid senare regleringar i samband med stadsutvidgningar eller bara rivits. I Uppsala fanns exempelvis ett område som kallades Bleket utanför Slottstullen, vilket under 1800-talets senare del ersattes av Akademiska sjukhuset med omgivande parkområde.

den oregelbundna planformen inte avviker från det sätt städerna normalt byggdes på, som Gamla Gävle och Kyrkbacken i Västerås.

Vad som är "större" får bedömas från fall till fall och måste sättas i relation till stadens storlek. Det ska vara en markant utökning av stadsområdet, det vill säga en ny stadsdel, en tydlig ny "årsring" i stadsväxten eller åtminstone en kvartersrad med åtföljande nya gator. I vissa fall kan man konstatera att det mellan två kartor skett en tydlig tillväxt av stadsområdet, men så länge det inte står klart om det främst är fråga om en självvuxen, successiv bebyggelseexpansion över en längre period eller en planerad utvidgning har sådana exempel inte tagits med i sammanställningen. Ett specialfall av stadsutvidgning är när den får formen av en separat förstad; detta behandlas i ett följande avsnitt.

Stadsutvidgning som ensamåtgärd – utan kombination med reglering eller förstad, men relativt ofta med befästningar – har påträffats i 41 projekt. Hälften återfinns i Sverige-Finland och hälften i provinserna. Av de förra låg alla utom två i Sverige. Läger man sedan till de kombinerade projekt där utvidgning ingick som en del blir det tillsammans omkring 100 stycken. Det är hela denna grupp som behandlas i det följande. Eftersom kombinationerna är betydligt vanligare i Sverige och ännu mer i Finland ökar deras andel därmed till två tredjedelar av de samlade utvidgningsprojekten och Sverige ensam stod för nästan hälften – lägre än för regleringarna men ungefär som stadsplaneförändringarna som helhet. Av den dryga tredjedelen i provinserna fanns en klar majoritet i de baltiska provinserna.

I Sverige-Finland och Baltikum förekom utvidgningarna ofta tillsammans med reglering. I provinserna, inklusive en långt nere i Tyskland, hörde de genomgående samman med befästningsanläggningar men, bortsett från de baltiska delarna, inte ofta med någon annan form av planförändring.

Stadsutvidgning i Sverige

Bortsett från några enstaka stadsutvidgningar vid mitten av 1500-talet är det helt tomt fram till 1600-talets början. I Sverige fördelade de sig sedan, till skillnad från både Finland och provinserna, relativt jämt över hela perioden från 1613 fram till 1720, med en försiktig början och ett markant crescendo på 1640-talet varefter det avtog. En tydlig nedgång ägde dock rum på 1660-talet, då det bara tillkom ett utvidgningsprojekt och ett alternativförslag till utvidgning.

I Sverige gjordes utvidgningarna i ett tvärsnitt av städerna, både stora och små, och i alla delar av landet. Över huvud taget uppvisar de en större spridning och variation än i övriga delar av riket. Projekt för viktiga äldre städer i de tidigare danska och norska områdena, som Helsingborg och Landskrona, finns också med redan på 1640-talet och sedan efter 1658. Och redan från omkring 1640 kom utvidgningar igång i en lång rad av de nygrundade

städerna. Vissa städer återkom flera gånger. En viss koncentration till de större och mer expansiva städerna kan iakttas, vilket ter sig ganska naturligt. Det var här tillväxtbehovet var störst. Städer som hade militär betydelse var alltid angelägna, men vad gäller utvidgningarna kan man inte säga att det gjordes någon påtaglig satsning på dem. Bara undantagsvis – till skillnad från provinserna – ingick befästningar i utvidgningsprojekten i Sverige, men fästningsstäderna var å andra sidan inte så många här.

I Sverige fördelade sig utvidgningsprojekten relativt jämnt mellan utvidgning som ensam åtgärd och utvidgning i kombination med reglering. Den första gruppen dominerade helt fram till mitten av 1640-talet men fanns också med i fortsättningen, medan kombinationen utvidgning-reglering, med ett par tidiga undantag, hörde till tiden från och med Stockholmsutbyggnaden 1637. Med början i denna blev de också, nästan alla, mycket omfattade, med reglering av hela stadsområdet och oftast stora utvidgningar. Exempel på vidsträckta utvidgningar är Jönköpingsprojekten på 1620-talets början, Örebro 1639, återkommande projekt för Landskrona 1659, 1680 och 1714, Nya Staden i Lidköping 1670 och Borås 1682. Utbyggnaden av Stockholms malm från 1637 och framåt var naturligtvis allra störst, men i och med att den började som en reglering får den i första hand räknas som en sådan.

Bara några få utvidgningar i hela materialet hör alltså till 1500-talet – alla i Sverige-Finland. Man får då komma ihåg att den svenska expansionen på andra sidan Östersjön inleddes först 1561 genom erövringen av norra Estland och inte tog fart på allvar förrän omkring 1620. Dessa tidiga utvidgningar är med ett undantag – Viborg 1561 – svåra att tidfästa men hör troligen alla till mitten av århundradet.

Mest osäker är dateringen för Gamla Gävle och Kyrkbacken i Västerås som båda har en grundstruktur av senmedeltida typ. Det finns dock inga uppgifter som talar för ett medeltida ursprung. Århundradets mitt var expansiva perioder i båda städerna och i jämförelse med planutformningen i andra städer, som de nygrundade Ekenäs 1528 och Helsingfors 1550, vågar man kanske gissa på mitten av 1500-talet. För Köping och Uppsala finns uppgifter om utvidgningar på 1550-talet. I Uppsala byggdes området sydväst om domkyrkan ut i samband med att Gustav Vasa anlade en kungsträdgård här. Med de två långgatorna parallellt med ån avviker planmönstret tydligt från de äldre delarna av staden.

Sedan dröjde det ända till Gustav II Adolfs tid innan några ytterligare utvidgningar gjordes. 1613, när Norrköping blev residensstad i hertig Johans län, den yngre sonen till Johan III, utvidgades staden på norra sidan Motala ström. Det planerades uppenbarligen som ett område med hög status, för det skulle anläggas i enlighet med en rätvinklig rutnätsplan som hade utarbetats av holländaren Hans Fleming, som arbetade med både slottsbyggen,

befästningar och stadsanläggningar.¹ Här skulle också byggas stenhus och i anslutning till den nya stadsdelen uppfördes Johannisborgs slott. Det var en för denna tid avancerad plan och är den tidigaste ännu bevarade rätvinkliga rutnätsplanen i svensk stadsplanering.

Samma år flyttades också Jönköping till sin nya plats och under åren 1619–27 tillkom sedan en rad storslagna planer för en kraftig utvidgning av staden – kanalplaner med stor, inre hamnbassäng och omgivande befästningar av Hans Fleming, Arvid Hand och sannolikt också Heinrich Thome. Under Gustav II Adolfs tid gjordes annars bara ett par små utvidgningar i Sverige och i Finland inga alls. I stället försköts intresset under 1620-talet och första delen av 1630-talet till de nyerovrade områdena på andra sidan Östersjön.

Att utvidgningar och befästningar ingick i samma projekt är inte särskilt vanligt i Sverige, men det finns fler än man kanske skulle tro. Att det ändå är såpass få förklaras naturligtvis av att det inte var så många befästa städer i landet. Förutom de nämnda Jönköpingsprojekten finns kombinationen i förslaget för Örebro, Visbys reglering och utvidgning troligen 1646, Helsingborg 1644, flera förslag till revidering av Vänersborgsplanen på 1640- och 50-talen och olika alternativ för Karlstad vid samma tid. Den finns också i det mer blygsamma utvidgnings- och befästningsprojekt som utarbetades för Jönköping i en hast 1658 under Karl X Gustavs krig med Polen och Danmark, ett projekt som tycks vara i stort sett okänt. Utvidgning ingick även i det förslag till befästningar runt Stockholm som utarbetades omkring 1659 och kombinationen förekommer i de många Landskronaprojekten från 1659 och framåt. I Helsingborg finns det likaså i ett antal förslag från omkring 1660 till mitten av 1670-talet. Och det sista exemplet är Strömstad 1717.

Med regleringen/utvidgningen av Stockholms malmar 1637 inleddes den mest intensiva perioden av stadsförnyelse och i de flesta regleringsprojekten på 1640-talet ingick också utvidgningar, många gånger mycket stora. I Stockholm gjordes utvidgningar steg för steg omkring 1650 och 1670. Befästningsplanen de sista åren på 1650-talet, av Johan Wärnschiöldh och Jean de la Vallée, skulle innefatta en utvidgning på östra delen av Södermalm för både en stor slotts- och förvaltningsanläggning och nya, kvarterslagda områden för framtida bebyggelse. Till cirka 1671 kan man datera ett förslag till stadsutvidgning längst bort på dagens Östermalm, med en Artillerihantverksgård, stora trädgårdstomter, och en väldig, befäst arsenal på Djurgårdens västra spets, även det av de la Vallée. Samma gäller de utvidgningar på utfyllnadsmark som projekterades för Stadsholmens västra sida, Slussen och angränsande delar av Södermalm 1680.

Örebroförslaget 1639, säkerligen av Olof Hansson Örnehufvud, visar ett jättelikt utvidgningsområde som var mer än dubbelt så stort som den gamla medeltidsstaden på åsen. Detta inkluderade även en separat förstad

1 Munthe VI:1 1916, s 124–139; Råberg 1987:I, s 197.

för ett gevärsfaktori. De nya områdena skulle få en regelbunden rutnätsplan medan den gamla staden förvånansvärt nog inte skulle förändras alls utan få behålla sitt oregelbundna gatunät. Samma plan återfinns i ett alternativ med en kraftig bastionsbefästning kring hela staden. Förslaget kom dock inte till utförande; femton år senare påbörjades i stället en reglering av det gamla stadsområdet.

Skåne intogs av svenskarna 1644 och för Helsingborg upprättades då en befästningsplan som innefattade en stor utvidgning uppe på landborgen. När sedan landskapet blev svenskt 1658 utarbetades en rad projekt och 1663 fastställdes en dessein för en något mindre utvidgning. Mest intresserade man sig dock för Landskrona. Här återkom vid flera tillfällen under 1600-talet och 1700-talet planer på en gigantisk utbyggnad av staden som alla byggde på i stort sett samma grundidé. Bakgrunden var att man ville ta tillvara den goda, naturliga hamnen och gång efter annan diskuterade att göra Landskrona till huvudort i Skåne i stället för Malmö.

Med en kombination av reglering av den medeltida staden, kraftig utvidgning som till stor del gjordes på utfylld mark och omgivande, kraftiga försvarsverk skulle en stark fästningsstad skapas. I många av förslagen ingick ett nytt citadell och ibland förstäder. Återkommande drag är en sofistikerad rätvinklig rutnätsplan med ett system av inre kanaler, monumentala platsbildningar och offentliga byggnader. De första förslagen med denna inriktning utarbetades av Nicodemus Tessin d.ä. 1659, följt av flera de närmaste åren. 1680 upprättade Erik Dahlbergh och Johan Drummond en hel serie konkurrerande förslag, som var ännu mycket större.

En annorlunda variant men med liknande innehåll, bortsett från att den inte var lika regelbunden och avstod från reglering av den gamla staden togs fram 1714. Det dröjde dock ända till mitten av 1700-talet innan man lyckades bestämma sig och då fastställdes ett förslag med samma inriktning, vilket också delvis blev förverkligat och idag sätter sin prägel på staden.

I Lidköping var det formellt fråga om en stadsgrundning när Magnus Gabriel De la Gardie 1670 anlade Nya Staden på västra sidan av Lidan, mitt för den medeltida staden Lidköping. I realiteten var det dock en stadsutvidgning och förskjutning av stadens centrum, med samordnade eller delvis gemensamma funktioner. Den nya staden fick exempelvis ingen egen kyrka men däremot ett torg som var betydligt större än torget i medeltidsstaden. Och redan före Nya Stadens grundande fanns en bro och viss bebyggelse på Lidans västra strand. Vid reduktionen 13 år senare drogs Nya Staden in till kronan men ända fram till 1705 hade de båda stadshalvorna varsin borgmästare.

Mot slutet av 1600-talet avtog antalet utvidgningsprojekt liksom stadsförnyelseprojekten över huvud taget. Ytterligare ett mycket stort projekt tillkom dock – det i Borås 1682. Förklaringen torde vara att Borås under några år fungerat som residensstad i Älvsborgs län. Utvidgningen täckte in ett så

stort område att det dröjde ända in på 1900-talet innan staden uppnått en motsvarande yta. Bara den östra halvan genomfördes, men senare har denna utvidgats.

Men alla utvidgningar var inte jättestora, tvärtom, och de berörde heller inte bara de stora städerna. Alingsås, som på 1650-talet beräknas ha haft en folkmängd av 324 personer, utvidgades av allt att döma 1639. Köping, med en beräknad folkmängd av 294 personer på 1570-talet och 796 på 1650-talet, utökades både på 1550-talet och 1641.¹ Andra exempel är Filipstad vid mitten av 1620-talet och Gränna i början av 1690-talet.

Stadsutvidgning i Finland

Vad gäller utvidgningarna skiljer sig Finland en del från Sverige. De är relativt få här; efter Sverige hade Estland-Livland flest utvidgningsprojekt och först därefter kom Finland. I Finland var alla utom två kombinerade utvidgnings- och regleringsprojekt och bara i ett enda fall ingick befästningar – Viborgsutvidgningen 1562. Då har inte det alternativa utkastet till stadsbefästning som ingår i Åboplanen 1639 medräknats.

Utvidgningen av Viborg är bättre känd än de övriga 1500-talsutvidgningarna. 1562 påbörjades befästningarna runt ett stort område kallat Valen i direkt anslutning till den medeltida staden. Planen hade utarbetats av slottsbyggmästaren Anders Larsson Målare under Erik XIV:s överinseende. Gatunätets utformning framgår inte av kartmaterialet men däremot kan man utläsa att utvidgningen och dess befästningar hade formen av en något skev fyrkant och var nästan lika stor som den gamla stadskärnan.

Efter Viborg tillkom inget nytt utvidgningsprojekt förrän det stora Åboprojektet 1639, och de resterande inföll till allra största delen under stadsförnyelseverksamhetens höjdpunkt på 1640- och 50-talen. Projekten var då också mycket omfattande. Därefter följde bara tre spridda fall varav de två sista – båda i Uleåborg – var små. I flertalet av de kombinerade projekten är utvidgningsdelen större än regleringsdelen. Följaktligen bör Åbo 1639 och 1651, Björneborg 1642, Nådendal på 1640-talets slut och Gamla Karleby 1651 i första hand räknas som utvidgningar, inte regleringar som hittills varit det vanliga.

Städerna på sydkusten öster om Åbo saknas, bortsett från Viborg som å andra sidan skiljer ut sig genom att vara den enda på 1500-talet och den enda som omgavs av befästningar. I Viborg och även Kexholm, som införlivades med Finland 1617, tog sig tillväxten i stället formen av separata förstäder. Dessutom gjordes en utvidgning i Nyslott längre in i landets östra gränsområden. Bland städerna på den västra kusten finns de allra flesta med, medeltida som nya.

¹ Lilja, 1996, passim.

Åbo var Finlands största stad och Sverige-Finlands näst största stad under hela 1600-talet. Mellan 1610-talet och 1650-talet beräknas folkmängden ha ökat från drygt 2 000 till drygt 4 000 invånare.¹ Staden var centrum för förvaltningen och säte för det svenska rikets andra hovrätt 1623 och tredje universitet 1640. 1600-talets första del var alltså en period av kraftig tillväxt. 1639 utarbetades en första plan för en större utvidgning av Anders Torstensson. Den medförde en kraftig utvidgning av stadsområdet på västra sidan av Aura å men också en partiell reglering av det lilla bebyggelseområdet vid bron. Huvudparten av staden, på andra sidan ån, berördes däremot inte alls. Den nya delen låg huvudsakligen mitt emot den gamla staden, men sträckte sig också utmed ån fram emot slottet. Det innebar ungefär en fördubbling av stadsområdet. Planen var uppbyggd kring en dominerande, extra bred huvudgata som skar över ett centralt placerat, kvadratisk torg..

Liknande tankar återfinns i nästa Åboplan som bör vara upprättad av lantmätaren Hans Hansson 1651. Den kom däremot att genomföras. Även nu var det till allra största delen ett utvidgningsprojekt och ytan hade utökats ännu mer. Den största skillnaden var annars att planen vridits något och flera långgator tillkommit vilket gjorde kvarteren mindre. Hansson har också ansetts vara upphovsman till en mycket omfattande utvidgning av Nådendal från slutet av 1640-talet. Det lilla medeltida stadsområdet skulle regleras helt och hållet och till detta skulle läggas ett flera gånger så stort utvidgningsområde, delvis på utfyllnadsmark. Det är en mycket schematisk och enkel rutnätsplan med ett kolossalt torg.

Den nya planen för Björneborg 1642 brukar även den beskrivas som en regleringsplan men av allt att döma var det till största delen fråga om en utvidgning. Planen som är mycket enhetlig och närmast kan karaktäriseras som en enkel idealstadsplan har tillskrivits Anders Torstensson. Det har också föreslagits att det mycket schematiska utförandet, utan några som helst antydningar om topografin, skulle bero på den var tänkt som en principplan för antingen det befintliga stadsläget eller en alternativ flyttning av staden.

I större delen av regleringarna i Finland ingick en utvidgning, mest för att ge staden en regelbunden yttre form, tycks det. Så var det i många av Claes Claessons projekt, exempelvis Uleåborg 1649. Det var också dessa delar av planen som i minst utsträckning genomfördes när den sedan byggdes ut. Vid slutet av 1600-talet gjordes i stället en mindre utvidgning mot öst utöver 1640-talsplanen och inte fullt så regelbunden. En utvidgning i sydväst i början av 1700-talet följde däremot i stora drag Claessons intentioner.

Kristinestad är något av ett udda fall. Staden anlades 1651 enligt en för Claesson typisk, långsträckt rutnätsplan med stora kvarter. Men vid utbyggnaden måste redan efter några år en justering ha gjorts som innebar både att kvartersraden närmast stranden delades mitt itu av en ny långgata och

1 Lilja 1996, Grundtabell 2.

att utvidgningar gjordes både mot söder, norr och nordväst, vilka följde det reviderade planmönstret.

Stadsutvidgning i provinserna

Cirka en tredjedel av projekten där stadsutvidgning ingår låg i provinserna, inklusive ett i södra Tyskland. Av dessa tillsammans dryga 30 utvidgningar var 20 renodlade utvidgningsprojekt, utan kombination med annan åtgärd. Resten bestod i samordnade utvidgnings- och regleringsprojekt. Som jämförelse hade Sverige lika många av de två typerna medan Finland bara hade ett par utvidgningar som ensamåtgärd. Till skillnad från Sverige-Finland ingick befästningar i samtliga projekten, vilket visar att utvidgningarna hade en annan karaktär och funktion i provinserna; säkerligen var det viktigaste själva stadsbefästningen och att stärka den militära positionen. Att utveckla staden och dess näringar kom i andra hand.

En klar majoritet av utvidgningarna låg i Ingermanland-Estland-Livland och av dessa fanns de flesta i Livland. Sedan följde Preussen och Pommern. Längre bort mot väster, i det lilla Mecklenburgområdet och i Bremen-Verden saknades de nästan helt. Och det är i de stora och viktiga städerna och städer av militär betydelse utvidgningarna återfinns. Det är relativt vanligt att projekt återkommer gång efter annan på samma plats, som exempelvis Dorpat, Nyen och Reval. I Livland och Preussen har vi också ett antal citadellstäder eller större skansar som efter hand byggdes ut eller planerades byggas ut på ett stadsplanemässigt sätt. Det gäller Montauer Spitz söder om Danzig och Neumünde, Cobron och Kirkholm i närheten av Riga.

Först på 1620-talet, när Sverige på allvar inlett sin expansiva politik på andra sidan Östersjön, tog utvidgningarna ordentlig fart i provinserna. Koncentrationen låg till en början helt på de nyerövrade områdena – 1621 Riga, och 1626 flera av de städer i Preussen som det året hade tagits från Polen. Efter stilleståndet i Altmark 1629, då ett landområde i Preussen avstods till Sverige på sex år, gjordes en stor utvidgningsplan upp för Memel. Vid samma tid utarbetades även stora planer för Stettin i Pommern längre västerut. På 1640-talet var utvidgningsprojekten färre, men de ökade igen på 1650-talet, särskilt fram emot mitten av decenniet, före och i början av krigen mot Polen, Danmark och Ryssland. Fram till och med 1690-talet fortsatte sedan utvidgningarna i ungefär samma takt i Estland-Livland men avstannade helt i provinserna i övrigt, med undantag för ett fall i Ingermanland i början av 1670-talet och två i Pommern på 1690-talet. Och med det var det slut.

De flesta utvidgningarna var relativt begränsade men det fanns också några mycket omfattande. Flertalet handlade uppenbarligen i första hand om att anlägga nya, kraftiga befästningar och då följde vissa utvidgningar med mest på köpet. Man ville helt enkelt ge befästningarna en jämnare yttre form, med små utökningar av stadsytan som följd. Detta är tydligt i Stettin

och Wismar 1631 (men i planerna för Stettin ingick i stället en stor förstad på andra sidan floden). Samma gäller det projekt Olof Hansson [Örnehufvud] upprättade för Reval 1634, flera Dorpatplaner, Pernau 1642 och ett kraftfullt befästningsförslag för staden Demmin sydväst om Greifswald 1692.

Till de riktigt stora projekten hörde tre av de tidigaste, under Gustav II Adolfs tid – Marienburg 1626, Elbing 1626 och Memel cirka 1630, alla utarbetade av Heinrich Thome. Marienburg, dagens Malbork i Polen, ligger vid ett av de största och starkaste slotten i Tyskland, uppfört som högkvarter för Tyska orden. Staden och slottet intogs av svenskarna 1626 och redan samma år utarbetade Thome sin plan för en kraftig utvidgning med omgivande bastionsbefästning i direkt anslutning till den medeltida staden. Kartorna visar ett oregelbundet planmönster men med raka gator. Det finns även partier utan gator. Sannolikt är det en kombination av äldre utkantsbebyggelse där gatorna rätats upp, nytillkomna gator och obebyggda områden för framtida expansion.

Utvidgningen av Elbing har av Gerhard Eimer beskrivits som Thomes viktigaste arbete tillsammans med regleringen av västra sidan av Stadsholmen i Stockholm 1625. Den är dock betydligt större och mer komplicerad än den mycket enkla Stockholmsplanen. I Elbing fanns en medeltida stadsutvidgning – Nya Staden – som nu vidgades åt båda sidorna. Hela det nya stadsområdet skulle sedan omges av en gemensam bastionsbefästning som skulle ge staden en i det närmaste halvrund form. På andra sidan floden skulle dessutom en befäst förstad ligga. Utvidgningsområdena skulle få rätvinkliga rutnätsplaner som var olika till utformningen och inte fullt ut samordnades med den medeltida Nya Stadens likaledes rätvinkliga rutnätsplan. Det finns även ett alternativ som visar kanaler och ännu större utvidgningar.

Memel intogs av svenskarna 1627 och kort därefter utarbetades ett projekt till stor befästningsgördel runt den hitintills obefästa staden, inklusive ett utvidgningsområde som var ungefär dubbelt så stort som den gamla staden. Det ingick även reglering, vad man kan förstå, och en liten förstad. På senare kartor täcks utvidgningsområdet med två separata rutnätssystem med olika karaktär vilket säkerligen berodde på en anpassning till de rådande förhållandena på platsen.

I Reval återkom projekt med utvidgningar upprepade gånger. 1634 gjorde Olof Hansson [Örnehufvud] ett förslag till en kraftig bastionsbefästning runt hela staden, utom Dombergets branta västsida. Den innebar samtidigt en mindre utvidgning med några rutnätskvarter utanför den medeltida stadsmuren på stadens nordöstra sida. Ungefär samma inriktning, fast med betydligt kraftigare befästningar runt hela staden och en något större utvidgning hade ett motsvarande förslag av Erik Dahlbergh 1686. Ett projekt i några olika alternativ som kan tidfästas till omkring 1651 och knyts till Johan Wärnschiöldh följer en helt annan idé. Huvudalternativet på den första kartskissen innebar en mycket omfattande utvidgning längs hela västra

stadssidan – nära dubbelt så stor som den existerande staden – och även en mindre utvidgning på östra sidan staden. Runt detta skulle en ny bastionsbefästning byggas. På samma karta finns också ett mindre alternativ, men även det en mycket stor utvidgning. Sannolikt var det detta man gick vidare med; det finns nämligen en detaljerad karta som utöver befästningarna visar en regelbunden rutnätsplan och tomtindelning. Det enda som genomfördes var dock Nygatan (Uus) på östra sidan av staden.

Även i Nyen utarbetades gång efter annan nya planer med förslag till utvidgningar och befästningar. 1642 utfärdades de slutgiltiga stadsprivilegierna och de följande åren upprättades flera förslag till mycket omfattande utvidgning av staden. Inget av dem blev dock förverkligat. De följdes sedan av en lång rad andra förslag som i första hand får räknas som reglering men också innehöll utvidgningar – 1652 och på 1660- och 1670-talen.

Narva utvidgades på 1640-talet i form av en jättelik förstad (behandlas i det följande) men redan i början av 1660-talet börjande man fundera i andra banor. I stället för en separat förstad med relativt svaga befästningar på norra sidan av staden ville man lägga ett brett utvidgningsområde på norra och västra sidorna och innesluta hela staden i en ny, kraftig befästningsgördel. En sådan dessein av Jacob Stael von Holstein, som ansvarade för fortifikationen i Baltikum, fastställdes 1663 och det finns också ett antal liknande projekt med mer osäker datering. Inget av dem blev genomfört men ett mindre förslag med samma inriktning av Erik Dahlbergh 1686 kom däremot till utförande. I detta skulle dessutom murarna runt det äldsta stadsområdet rivas helt och hållet. Det är ett av Dahlberghs största stadsprojekt och ingår i en hel serie stora förslag till planförändringar och stadsbefästningar som han utarbetade under 1680-talets första del. Det blev också i huvudsak utbyggt och befästningarna finns fortfarande till stora delar kvar medan bebyggelsen nästan helt uttraderades efter andra världskriget. Några grunddrag i planmönstret känns dock igen på en modern karta.

Förstäder

Med förstad avses här ett bebyggelseområde som ligger i anslutning till, och hör till en stad men ändå är tydligt separerad från denna, i första hand fysiskt men även funktionellt. Förstaden utgör en samlad bebyggelse av viss omfattning, inte bara bebyggelse utefter en infartsväg. Normalt har den adderats till en äldre stadskärna och man kan då se den som ett specialfall av stadsutvidgning, men det finns också exempel på att en förstad planerats samtidigt med staden i övrigt och alltså ingår som ett led i en nyanläggning av en stad.

Förstaden var inte en "fullständig" stad med alla stadsfunktioner, eget styre och så vidare och den hade ofta ingen egen kyrka. Även ekonomiskt var den avhängig staden. Men man får räkna med att den på andra områden

hade sitt eget liv. I många fall var den huvudsakligen avsedd för en viss verksamhet eller befolkningsskategorier – hantverk av skilda slag, fiskare, båtsmän eller annan sysselsättning som var knuten till sjöfarten. Den torde ha haft en annan social sammansättning än stadskärnan och en annorlunda och enklare typ av bebyggelse.

Den främsta förklaringen till att man anlade en separat förstad var de topografiska förhållandena eller befintliga barriärer i form av befästningar. Men funktionella skäl bör också ha bidragit, exempelvis att området var menat som en hantverkarstad eller för vissa brandfarliga eller miljöstörande verksamheter som man inte ville ha alltför nära inpå sig. Fästningsstäderna skulle omges av ett öppet område utanför försvarsverken, vilket många gånger gjorde det nödvändigt att förlägga tillkommande bebyggelse som en separat förstad på lite avstånd. I andra fall placerades förstaden i direkt anslutning till den gamla staden men försågs i stället med en egen befästningsgördel.

Naturligtvis finns det gränsfall och mellanformer som är svåra att passa in i detta, framför allt i funktionellt hänseende. Eftersom utgångspunkten i detta sammanhang är bebyggelsemiljön och den fysiska gestalten har i sådana fall detta fått avgöra vad som här räknas som förstad. Det har dock inte gått att vara helt konsekvent. Utbyggnaden av Stockholms malmar har exempelvis i första hand räknats som reglering (vilken fortsatte som utvidgning). Bebyggandet av Kungsholmen har då setts som en del i detta större sammanhang, även om det var fråga om ett separat område på tidigare i huvudsak obebyggd mark och framför allt var avsett för hantverkare. Hela Norrmalm hade för övrigt tidigare betraktats som en förstad eller till och med en självständig stad och 1602–35 haft i princip egna stadsrättigheter.¹

När ett område lagts till direkt utanför en medeltidsstads murar och en ny, gemensam befästningsgördel byggts runt det sammantagna området på ett sätt som ger intrycket att hela bebyggelsen innanför de nya befästningarna bildar en sammanhållen helhet har detta normalt betraktats som en utvidgning. Avgränsas däremot stadskärnan med kraftiga, modernare befästningar med utanförliggande grav får det tillkommande området ses som en förstad. Den stora utbyggnaden av Riga på 1650-talet är ett exempel på det senare. I Narva blir skillnaden i sättet att tänka särskilt tydlig genom att man i ett första skede på 1640-talet byggde ut en separat förstad med svaga befästningar och träbebyggelse som var tänkt att brännas vid ett fientligt angrepp men senare bytte strategi till en utvidgning runt staden med en ny, kraftig befästningsgördel runt alltihop.

Andra tillfällen då det kan vara svårt att avgöra hur uppdelningen ska göras är när staden expanderade på andra sidan en å; om inte avstånden

1 Råberg 1987:I, s 52. På kontinenten finns en rad exempel på att två formellt sett självständiga städer existerade sida vid sida, ett av de mest kända är Budapest.

varit mycket stora och området haft en markant avvikande karaktär har detta räknats som utvidgning. Det gäller exempelvis Norrköping, där den nyttillkommande bebyggelsen på Saltängen norr om Motala ström 1613 ser ut att ha varit en integrerad del av den övriga staden, en förskjutning av stadens funktionella centrum med ett nytt torg, ny bro och den kombinerade furstebostaden och försvarsanläggningen Johannisborg öster om de nya stadskvarteren. I projektet ingick också nya tomter på södra sidan av strömmen, öster om den befintliga bebyggelsen; även detta bidrog till att förskjuta tyngdpunkten i staden. Ett annat exempel – Lidköping – har nyss nämnts.

En typ av område som är svårt att få klart grepp om är fabriksområdena. De var i stor utsträckning självständiga enheter inom eller i anslutning till staden, vilka själva styrde sina områden. Därmed har de i den mån några planprojekt upptäckts på funktionell grund, om inte annat, räknats som förstad. Ytterst lite har dock påträffats; ofta är de bara antydda på de vanliga stadskartorna eller saknas helt och måste därmed undersökas med hjälp av annat material. Många gånger har de glömts bort när städernas planering och bebyggelse behandlats och det har heller inte varit möjligt att specialstudera dem inom ramen för föreliggande undersökning. Norrtälje, Söderhamn och Örebro är några av de städer detta gäller.

Renodlade förstadsprojekt, med enbart en eller någon gång flera förstäder, ofta med befästningar, har påträffats i 16 fall. Ett litet flertal av dessa återfinns i provinserna och bara en enda i Finland. Om man till dessa lägger de förstadsprojekt som ingår i kombinationer med andra åtgärder, däribland även en flyttning och ett alternativprojekt, ökar antalet till 30. När dessa kommer med blir fördelningen något jämnare mellan Sverige-Finland och provinserna. Det är denna större grupp som behandlas i det följande.

Förstäden är alltså betydligt färre än såväl regleringarna som stadsutvidgningarna. De skiljer sig också genom att en liten majoritet återfinns i provinserna och områden som under kortare tid behärskades av Sverige, vilket är större andel än för någon annan form av stadsplaneförändring. Det klart största antalet förstadsprojekt i något enskilt land – ett tiotal eller cirka en tredjedel av det totala antalet – låg dock i Sverige. I Finland var de, när även de kombinerade projekten inkluderades, inte fler än tre.

Den första förstaden i undersökningsmaterialet tillkom inte förrän 1626, i Preussen, alltså ett drygt decennium efter de första regleringarna och utvidgningarna, men just vid den tidpunkt då stadsplaneförändringarna på allvar började ta fart. De allra flesta inföll sedan under en begränsad period fram till och med 1660. Efter det förekom bara spridda projekt till förstäder.

Förstadsbyggande i Sverige-Finland

Något under hälften av förstadsprojekten låg i Sverige-Finland, vilket är en betydligt lägre andel än för övriga typer av stadsplaneförändring, och den

överväldigande majoriteten av dessa fanns i Sverige. Alla de svenska förstadsprojekten gällde större och viktigare städer som var eller planerades bli fästningsstäder. Då ingår även Stockholm där planer på befästningar förekommit 1659 och åtminstone diskuterats vid andra tillfällen. Utöver dessa finns ett antal alternativförslag. Flertalet av dem hörde hemma i några få städer som hade flera exempel vardera: Stockholm, Göteborg och Landskrona.

Med ett undantag var städerna belägna vid kusten – Örebro, där en mycket omfattande utbyggnadsplan 1639 innehöll både en förstad för det från landsbygden inflyttade faktoriet och befästningar runt hela stadsområdet. Här var förstaden bebyggelsemässigt en integrerad del i den stora utvidgningen och planen som helhet, även om den funktionellt sett var en separat enhet och i förhållande till den gamla staden låg avsides. Det enda exemplet i hela materialet på att en förstad ingick i ursprungsplanerna för en nyanlagd, i det här fallet flyttad stad är Kalmar på 1640-talet, där den lilla förstaden Malmen förlades till fastlandet en bra bit från staden. I Finland finns tre olika förstadsutbyggnader, en i Kexholm och två i Viborg, alltså de båda fästningsstäderna vid den östra gränsen.

I Sverige-Finland sammantaget var det, till skillnad från provinserna, jämt fördelat mellan kombinerade förnyelseprojekt med förstäder och renodlade förstadsprojekt, eller någon övervikt för de förra om man också skulle räkna in de olika alternativa projekten och även Stockholmsutbyggnaden på 1630-talet. Förstäder ingick i regleringarna av Kexholm 1634, Viborg omkring 1640 och de olika Landskronaförslagen 1659, 1680 och 1714, liksom i Örebroprojektet 1639 och även flyttningen av Kalmar på 1640-talet.

Renodlade projekt var ett förslag till stor förstad på västra delen av Djurgården i Stockholm kring mitten av 1630-talet, en förstad sydväst om Göteborg 1647, en liten utvidgning av den existerande förstaden i Viborg 1655 och ett projekt till två förstäder på vardera sidan av Göteborg 1659 varav bara det ena blev kvar i det man beslutade sig för följande år. Omkring 1690 utarbetades en dessein för en anläggning vid inloppet till Karlskrona, 1691 tillkom den lilla manufakturstaden Barnängen i Stockholm och 1716 ett sista projekt – en stor förstad vid Majorna i Göteborg.

En annan skillnad är att förstäderna aldrig nådde upp till samma storlek som i provinserna. Tvärtom var de många gånger rätt små. Projekt där förstäderna i förhållande till den gamla staden ändå var särskilt stora är Viborg 1640, Djurgårdsplanen i Stockholm på 1630-talet samt de två förstäderna i Göteborgsförslaget 1659 och ännu mer den 1716. Även Kexholm 1634 och Viborg 1655 var rätt stora. Flera var å andra sidan riktigt små, som exempelvis Malmen i Kalmar som bara bestod av en enda rad med fyra rektangulära kvarter.

De svensk-finska förstäderna var heller inte befästa lika ofta. Kraftigare befästningar förekommer i projekten till de två förstäderna i Göteborg 1659, ett alternativförslag av Johan Drummond för Landskrona 1680, det alternativa

Kalmarförslaget 1683, Karlskrona omkring 1690 och Landskronaprojektet 1714. Några andra förslag har svaga befästningslinjer runt delar av området – Djurgårdsplanen i Stockholm och i en av de två Landskronavarianterna 1659 – medan övriga var helt obefästa.

Den första förstaden i Finland kom till som en del av regleringen av Kexholm 1634 efter planer av Olof Hansson [Örnehufvud]. Staden låg på en ö och mot landsidan skulle utanverk till befästningarna anläggas vilket gjorde att en äldre förstadsbebyggelse här måste rivas. I stället uppfördes en ny förstad längre bort, ett relativt stort område med en enkel, rätvinklig rutnätsplan. Förstaden i Viborgplanen omkring 1640 var likaså del av en större reglering med Anders Torstensson som upphovsman. Området var i det närmast lika stort som den gamla staden och uppbyggt med en för Torstensson typisk plan med en central, dominerande huvudgata. När förstaden sedan förstörades 1655 fick den nya delen en betydligt enklare plan.

Det första förstadsprojektet i Sverige är förslaget till en stor stad på västra Djurgården i Stockholm vid mitten av 1630-talet. Den skulle gå ända från Djurgårdens västra spets till bortom nuvarande Djurgårdsstaden. Kartan är ritad på identiskt lika papper som alla kartorna i Olof Hansson Örnehufvuds *Svensche Plante Booken*, vilken sammanställdes 1634–37, och bör alltså ha tillkommit vid samma tid. Den är osignerad men mycket talar för att Örnehufvud också var upphovsmannen till projektet; Gerhard Eimers uppfattning att det skulle vara ett verk av Anders Torstensson 1667 får avvisas. Det är en schematisk, rätvinklig rutnätsplan med vissa utfyllnader av stränderna och en enkel befästningslinje runt hela den västra udden.

Det mest storstilade av de förstadsprojekt som påträffats i Sverige är utan tvekan Johan Wärnschiöldhs aldrig genomförda förslag till två förstäder i Göteborg 1659, dels en mindre sydväst om stadskärnan, där Haga senare kom att byggas, dels en mycket stor i nordöst. Året innan hade Karl X Gustav beslutat att dra in privilegierna för Kungälv som hade bränts under kriget med Danmark och att borgarna i stället skulle flytta till Göteborg, Marstrand eller Uddevalla, vilket kan förklara den stora utbyggnaden. De båda förstäderna skulle genomkorsas av rikt nät av kanaler och omges av bastionsbefästningar som anslöt till stadskärnans försvarsverk. Var och en av dem skulle dessutom få en skans till försvar. Magistraten förordade läget vid Haga men kungen ska ha avslagit båda två. Men enligt en uppfattning ska en planritning ha förelegat följande år och av senare kartor att döma byggdes Haga efter hand ut med ett grundmönster som i stora drag överensstämmer med Wärnschiöldhs plan.

1659 var också året för Nicodemus Tessin d.ä:s två planalternativ till reglering och utvidgning av Landskrona som hade tillfallit Sverige året innan. I det som får betraktas som huvudförslaget ingick två förstäder, en sydväst om den befästa stadskärnan och en mindre på grundet Gråen söder om

staden. Båda hade en långsträckt, rektangulär form. Den stora förstaden skulle genomkorsas av breda hamnkanaler och var uppenbarligen tänkt att fungera som en ren kanalstad med de viktiga kommunikationerna på vattnet. Mot land skyddades den av en enkel, bastionerad befästningslinje. I det andra alternativet fanns bara förstaden på Gråen, men med annorlunda planutformning och helt utan försvarsanordningar.

1680 utarbetade Erik Dahlbergh en serie grandiosa förslag till utbyggnad av Landskrona som i några fall innehöll bebyggelse på Gråen, men där detta ingick som en integrerad del i staden och knappast kan betraktas som en förstad. I ett projekt som bör vara ett motprojekt av Johan Drummond har däremot bebyggelsen på Gråen utformats som en separat förstad med en bred, inre hamnkanal och omgivande befästningar och ett planmönster som avviker från staden i övrigt. Det sista Landskronaförslaget – inom ramen för undersökningen – utarbetades 1714 av Clas Bödker. I detta ingick en relativt stor förstad på Gråen – en renodlad kanalstad med ett rikt förgrenat nät av kanaler och samma kraftiga yttre befästningar som staden i övrigt. Planmönstret skiljer sig dock helt och hållet från stadskärnan.

1683 beslutade man att flytta Amiralitetet och större delen av flottan till Kalmar och för detta planerades en befäst förstad på Engön norr om stadskärnan. Ett bevarat förslag visar en kvadratisk befästning med bastioner i hörnen och en symmetrisk rutnätsplan med ett hörnslutet torg i mitten. Kort därefter flyttade dock Amiralitetet och flottan till Karlskrona. Här finns ett projekt, sannolikt tillkommit omkring 1690, som innehåller en hel liten fästningsstad på den lilla ön Kungsholmen vid stora inloppet till Karlskrona skärgård ett stycke söder om staden. Närheten till och beroendet av Karlskrona gör att den får betraktas som en befäst förstad. Det är en mycket speciell anläggning med en oregelbunden bågform och en planlösning med ett system av diagonalgator och speciella platsbildningar.

Ett sent förslag, men av helt annan karaktär, finns också i Stockholm – planen för en manufakturstad vid Barnängen på sydöstra delen av Södermalm 1690. Denna kom, till skillnad från de just nämnda, att åtminstone i delar förverkligas och finns fortfarande kvar. Upphovsmannen bör vara Jean de la Vallée. Det är ett separat litet rutnätsområde uppbyggt runt en hörnsluten plats och ligger utanför den äldre bebyggelsen längst bort på sydöstra delen av Södermalm, bortom Vita Bergen och ner till sjökanten.

Stormaktstidens sista förstadsprojekt tillkom i Göteborg 1716. Planen visar ett projekt i stor stil till en förstad vid Majorna, utarbetat av stadsingenjören Johan Eberhard Carlberg. Utmed älvstranden skulle ett långsträckt, vinkelformat stadsområde anläggas, delvis på utfylld mark, som i storlek motsvarade hela den befintliga staden. Med tanke på de topografiska förhållandena och de oroliga tiderna var projektet helt orealistiskt och det stannade också på pappret.

I Sverige genomfördes bara en mindre del av förstadsprojekten, alla mycket små, och dessa finns också kvar idag. De tydligast uppfattbara är Malmen i Kalmar och Haga i Göteborg. Smedjebacken i Örebro och Barnängen i Stockholm är mer integrerade i det omgivande gatunätet även om planmönstret och namnen finns kvar. De finska Kexholm och Viborg ligger idag i Ryssland. Det är oklart om några spår finns kvar i Kexholm; i så fall rör det sig om läget för någon gata och orienteringen av gatunätet. I Viborg fick förstäderna lämna plats för befästningar på 1700-talet.

Förstadsbyggande i provinserna

Något drygt hälften av förstadsprojekten låg i provinserna och områden som mer kortvarigt kontrollerades av Sverige. Flest fanns i Pommern. I övrigt fördelade de sig i stort sett lika mellan Preussen, Livland, Estland och Ingermanland. Däremot saknades de helt i Bremen-Verden och det lilla Mecklenburgområdet. Med undantag för Thorn i dagens Polen och Wolmar i Lettland låg samtliga i kusttrakterna och mynningsområdena av de stora floderna. Även i provinserna återfanns de nya förstäderna till allra största delen i de stora, befästa städerna. Men det ingick också några mindre slottstäder, som Jama och Koporie längst in i Finska viken.

I provinserna var projekten huvudsakligen renodlade förstadsprojekt utan samband med andra stadsplaneåtgärder, annat än befästningar. De som skiljer ut sig är Elbing och Memel som i första hand var stora utvidgningar med omgivande stadsbefästning. I Stettin 1631 ingick också utvidgning av den gamla stadskärnan och i de olika Narvaalternativen på 1640-talet viss reglering av gatunätet i den gamla staden och i några förslag även en extra förstad på andra sidan floden. Det omfattande förnyelseprojektet i Wolmar 1654 var en genomgripande reglering av stadskärnan med mindre utvidgning och nya befästningar, men innehöll samtidigt två större förstäder, varav den ena befäst.

De tidigaste förstäderna över huvud taget, även med Sverige-Finland inkluderat, hörde till Gustav II Adolfs tid och låg i Preussen och Pommern: Elbing i nuvarande Polen 1626 och några år senare Memel i Litauen och Stettin vid Polens gräns mot Tyskland idag. Här var det fråga om inkorporering och utvidgning av existerande utkantsbebyggelse; de nya områdena reglerades eller togs in i stort sett som de var. Detta blev det normala i provinserna till skillnad från Sverige-Finland där förstäderna var helt nya anläggningar på tidigare obebyggd mark och genomgående fick moderna, rätvinkliga planer. De enda större, helt nya förstadsprojekten i provinserna finns i Stralsund och Wolmar, kring 1650 sannolikt respektive 1654, samt ett i Libau i dagens Lettland långt senare, 1701.

I provinserna var de flesta förstäderna också stora, i många fall oerhört stora. Ett av de tidigaste och mest storslagna förstadsprojekten finns på

en planskiss över Stettin, för förstaden Lastadie på andra sidan Oder. Den skulle ha blivit större än hela den befintliga staden. Planen som bör ha tillkommit 1630 och haft Frans de Traytorrens som upphovsman är en skiss till en verklig idealstad. Detta märkliga projekt säger en hel del om den betydelse svenskarna tillmätte Stettin som samma år de facto hade kommit under svenskt styre. Det tilltänkta planmönstret hade en U-formad, symmetrisk uppbyggnad, med en kombination av rutnäts- och radialplan, och omgavs av befästningar.

Förslaget var säkerligen helt orealistiskt och blev aldrig mer än ett utkast. Senare kartor visar i stället en mycket enklare förstad bestående av en bebyggelse utmed några äldre vägsträckningar samt en omgivande befästning. Stettin var en mycket viktig stad för Sverige och gång efter annan under resten av århundradet återkom nya projekt med befästningar för både Lastadie och den medeltida stadskärnan. Omkring 1657, 1677 och 1683 finns förslag till bastionsbefästning runt Lastadie, ibland med flera olika alternativ, där man också får förutsätta tankar på en ordnad förstadsbebyggelse även om något gatunät inte är utmärkt.

Till de riktigt stora förstadsprojekten hörde även Narva, som man arbetade mycket intensivt med under hela 1640-talet. Ytan var här ungefär dubbelt så stor som den gamla medeltida stadskärnan. I mängden av alternativprojekt på 1640-talet ingick, förutom den i det närmaste ovala förstaden av Johan von Rodenburgh som till slut antogs och byggdes ut, ett ännu större, hjärtformat förslag av Georg von Schwengeln, och även förstäder och hamnanläggningar vid Ivangorod på andra sidan Narvafloden.

Stralsund har ett aldrig förverkligat förslag till en väldig förstad med omgivande befästningar och citadell på ön Denholmen utanför hamninloppet. Den bevarade kartan är osignerad och odaterad men har av allt att döma tillkommit någon gång omkring 1650. Kartan visar enbart befästningarna, vilka skulle omge hela ön och delvis anläggas på utfylld mark. De skulle skapa en symmetrisk, i det närmaste rund anläggning av idealstadstyp och man får förmoda att det också var tänkt ett regelbundet stadsplanemönster av det slag som normalt återfinns i denna typ av projekt.

I Riga stakades en ny plan ut för ett mycket omfattande förstadsområde 1652 efter en plan som hade utarbetats av Johan Wärnschiöldh på grundval av förslag av Johan von Rodenburgh. Ytan var cirka tre gånger så stor som den gamla staden. Till stor del bestod projektet i reglering av en befintlig förstadsbebyggelse. En planskiss visar tre olika stora alternativ, alla med rätvinklig rutnätsplan och omgivande befästningar och några med kanaler. Och det finns ytterligare en rad varianter av planen.

Alla förstadsprojekten i provinserna var dock inte i kolossalformat och inte heller befästa. Den lilla förstaden i Memel omkring 1630 låg vid en infart till staden, på andra sidan en flod; den prickade linjen runt området säger att här var befästningarna ett alternativt tillägg till planen. Mer beskedliga

i storleken och obefästa var också de enkla förstäder som tillkom på lite avstånd från de små slottsstäderna Jama och Koporie – fast i jämförelse med stadskärnans storlek var de ändå rätt stora – och ett projekt till en liten förstad sydväst om Domberget i Reval, alla på 1640-talet. Det gäller också den enkla skissen till förstad i Libau 1701.

Ett projekt som är litet till omfattningen men genom sin konstnärliga gestaltning skiljer ut sig från de övriga är en förstad norr om slottet i Riga 1672. Upphovsmannen var den lokalt ansvarige fortifikationsofficeraren Georg Palmstruck. Norra delen av slottsområdet skulle avdelas till en separat del av citadellet och utanför detta skulle en befäst förstad anläggas för högre ämbetsmän och officerare, vilket måste vara förklaringen till den arkitektoniskt genomarbetade formen. Här skulle ett guvernörspalats med en stor, kvadratisk park byggas, en kyrka på en hörnsluten platsbildning, regelbundna bostadskvarter och extra breda huvudgator. En utbyggnad påbörjades också men stoppades och revs efter att en ny plan av Erik Dahlbergh antagits 1684.

I provinserna kom en majoritet av förstadsprojekten till utförande, också några stora som Narva på 1647 och Riga 1652. I Narva finns bara vissa grunddrag i gatunätet kvar idag men i Riga bildar ännu svensktidens förstad grunden för gatunätet i det stora området runt den medeltida stadskärnan och den tidigare befästningszonen utanför gamla staden finns kvar som ett parkstråk med rester av befästningsanläggningarna och vattengraven. Elbing bevarar förstadens yttre begränsning i form av vattengraven runt de tidigare befästningarna men i vilken mån planstrukturen överensstämmer med 1600-talets är svårt att avgöra.

BEFÄSTNINGSVVERKSAMHETEN

Till stadsplaneringen hör inte bara ordnandet av gator, torg och bebyggelse utan även markanvändning och organisation av stadsområdet i stort, med andra byggda anläggningar som påverkar stadens form och bebyggelse och förutsättningarna för den framtida utvecklingen. Stadsbyggnadskonsten och befästningskonsten var under 1500- och 1600-talen intimt förbundna med varandra. Befästningarna var alltså en viktig del av stadsbyggandet i många städer under den aktuella perioden och får inte glömmas bort när man behandlar stadsplaneringen. Detta gäller lika mycket planläggningen av nya städer som förnyelsen av de gamla.

Befästningarna påverkade i högsta grad utformningen av stadsplanerna i de städer där de var aktuella. De gav de yttre kvarteren och staden som helhet dess form, vilken i de flesta fall blev en annan än i de obefästa städerna. Försvarshänsyn kunde inverka på valet av planmönster. Befästningsgördlarna låste och begränsade läget för infarter och styrde därmed stadens inre samband och kommunikationer. De satte också gränserna för stadens möjligheter och sätt att expandera. De drev fram en mer kompakt bebyggelse. Kravet på en fri zon närmast utanför en stadsbefästning hindrade ny bebyggelse här. När försvarsverken senare helt eller delvis rivits har de ändå på många sätt styrt den fortsatta utformningen. I de städer där befästningar finns eller har funnits har de följaktligen stor betydelse för stadens utseende och karaktär och för bedömningen av det kulturhistoriska värdet idag, antingen de finns kvar eller bara återstår som "sekundära spår".

Det finns två typer av åtgärder som har med befästningsverksamheten att göra. Det är först och främst själva stadsbefästningarna och deras planering, byggande och den påverkan på staden de hade. Men det är också den "negativa" markplaneringsåtgärden att riva ett större stadsparti för att skapa en tom, obebyggd yta framför en befästning eller någon gång ge plats åt en försvarsanläggning.

Enstaka rivningar och stadsbefästningar förekom på 1500-talet och 1600-talets två första decennier men det var först på 1620-talet med erövringen av Livland och delar av Preussen som befästningsverksamheten kom igång på allvar, alltså något senare än stadsplaneförändringarna i de existerande städerna. En första kulmen nåddes på 1630-talet och en andra på 1650-talet. På 1680-talet steg de markant igen för att sedan avta och försvinna nästan helt i och med 1690-talet.

Den helt överväldigande delen av befästningsverksamheten utgjordes av stadsbefästningarna – totalt ingår sådana i drygt 150 projekt – medan stadsrivning bara förekom i några få fall. Som ensamåtgärd rör det sig om cirka 65 stycken medan ett nittiotal ingår i nyanläggningar och planförändringar, bland de senare huvudsakligen utvidgningar och förstäder. Om man dessutom räknade in alla alternativ- och revideringsförslag som innehåller stadsbefästningar skulle det bli ett par hundra till, men det säger mest att vad vi kan se i det bevarade kartmaterialet var det huvudsakligen inom Fortifikationen man arbetade med många olika planalternativ och framför allt att det är här kartorna finns kvar.

Av projekten till stadsbefästningar ligger en klar majoritet i provinserna – tre fjärdedelar – och av de resterande finns de allra flesta i Sverige medan Finland bara har några enstaka. De fåtaliga stadsrivningarna hör däremot till största delen hemma i Sverige-Finland.

Rivning av stadspartier

Inför byggande eller utvidgning av slott och befästningar i anslutning till städerna har vid några tillfällen hela stadspartier rivits. Orsaken var genomgående att ge plats för nya försvarsanläggningar eller skapa öppna områden runt en befästning. På detta sätt skiljer de sig från de rivningar som gjordes i samband med regleringar, där en ny bebyggelse av motsvarande funktion ersatte den gamla. Det som behandlas i det följande är den första typen av rivning.

De påträffade stadsrivningarna i denna betydelse är inte många; om också de projekt där de kombineras med andra åtgärder räknas in blir det knappt tio stycken. Till detta kommer olika alternativförslag. Säkerligen har det funnits ytterligare en del. Rivningarna har tidigare inte behandlats som en aktiv åtgärd i stadsbyggandet och ingen har systematiskt letat efter sådana. De framgår heller inte alltid av kartmaterialet som i första hand hade till uppgift att redovisa tillkommande anläggningar. I litteraturen finns en del uppgifter om beslut att riva befästningarna i framför allt mindre slottsstäder men det är svårt att utan ingående studier se vad detta står för, så dessa har lämnats därhän i undersökningen.

Stadsrivningar i Sverige-Finland och i provinserna

Med ett tidigt undantag skedde stadsrivningarna i de från Danmark erövrade områdena eller i provinserna. Två ägde rum 1634 och resten är utspridda från 1660-talets början till mitten av 1690-talet. Det enda exemplet på gammalt svenskt område och från 1500-talet är rivningen av den medeltida stadsdelen Sanden i Vadstena 1544 för att ge plats åt Vadstena slott som började byggas året därpå. Utgrävningar visar att på de 30 avröjda tomterna låg en bebyggelse med stadsmässiga drag. Den var huvudsakligen uppförd i trä men rester av ett stenhus har också påträffats och flera stormannagårdar bland hantverks-gårdarna. Motsvarande hände på danskt område när slottet i Landskrona byggdes 1549–59. Om några rivningar gjordes i samband med att Halmstads slott uppfördes omkring 1600 är oklart.

I vilken mån äldre, oregelbunden och självvuxen förstadsbebyggelse utanför städerna rivits i samband med befästningsarbeten är svårt att veta eftersom denna bebyggelse sällan finns med på kartorna eller framgår av annat material. Att så har skett många gånger får man dock räkna med. Ett fall då det visar sig av det skriftliga materialet är vid regleringen av Kexholm 1634, då gammal förstadsbebyggelse skulle lämna plats åt nya befästningar. I beslutet att anlägga en helt ny förstad längre bort från stadskärnan låg säkert också viljan att hålla zonen närmast utanför befästningarna obebyggd. I förstäderna fanns därtill ett helt annat hot om rivning, ett permanent hot att husen skulle brännas ner i händelse av en annalkande fiende. Samma år, 1634, utarbetades en plan för Marienburg i Preussen med en halvcirkelformad befästning som skulle ha inneburit en utvidgning av den gamla stadskärnan men på samma gång en markant förminskning av den mycket stora utvidgning som hade påbörjats 1626. Detta skulle också ha medfört rivningar av äldre bebyggelse.

Sedan Skåne blivit svenskt 1658 genomfördes större rivningar i de två städer man länge valde mellan som huvudort i regionen – Malmö och Landskrona. På 1660-talet påbörjades en kraftig utbyggnad av en modern bastionsbefästning runt Malmö. I ett första steg förstärktes slottet och för detta revs ett stort område i västra delen av staden med omkring 35 fastigheter och det tidigare fransiskanerklostret. Det var så den karaktäristiska raka linje som idag är Slottsgatan skapades och stora delar av den mark som numera är park runt slottet frilades. Den tidigare bebyggelsen ersattes av slottets yttre befästningar och ett öppet område utanför dessa.

I Landskrona utarbetades en lång rad förslag till utbyggnad av slottet vilket framtvängde relativt omfattande rivningar av den gamla stadsbebyggelsen. 1667, efter många diskussioner, satte man igång arbetet med en kvadratisk yttre befästning runt slottet och utanför denna en vattengrav och obebyggda ytor, varvid en eller ett par rader kvarter på stadens västra sida fick stryka på foten. Erik Dahlberghs och Johan Drummonds utbyggnadsplaner 1680 inbegrep också en kraftig utbyggnad av slottet med tillhörande

rivningar av äldre bebyggelse. Men av detta blev inget genomfört. Långt senare – efter det att man 1749 beslutat bygga ut Landskrona som fästning och då i stora drag följde Erik Dahlberghs idéer från 1680 – genomfördes däremot en motsvarande rivning. Hela stadsområdet skulle nu förskjutas mot sydväst och större delen av den befintliga staden rivas, inklusive den stora medeltida kyrkan. Man rev för de nya stadsbefästningarna men också sådant som annars skulle hamna utanför dessa. Bara knappt hälften av den nya staden blev dock förverkligad.

Andra omfattande rivningar skedde när befästningarna i olika städer slutgiltigt eller för en kortare period lades ned, men då inte av stadsbebyggelsen utan av själva befästningsanläggningarna. Förr eller senare togs marken sedan i anspråk för stadsutvidgningar. I Helsingborg och Landskrona revs stadsbefästningarna en första gång kring 1680, i Halmstad vid 1700-talets mitt, men i flertalet av fästningsstäderna vid 1800-talets början eller mitt, på samma sätt som i övriga Europa. Här har sedan skapats en zon som präglas av parker, offentliga byggnader och boulevarder. Inte sällan finns befästningsdelar kvar och gator som återspeglar de gamla befästningslinjerna vilket gör att befästningsområdena än idag skiljer ut sig från den övriga stadsbebyggelsen. Några tydliga exempel är Göteborg, Landskrona, Kristianstad och Riga.

De två sista rivningarna gäller städer i de svenska besittningarna i Nordtyskland. Carlsburg är ett exempel på att man tänkte sig att riva en hel stad, inklusive fästningar och allt. Staden hade, som tidigare framgått, grundats 1672 och ockuperats av danska styrkor några år på slutet av 1670-talet innan den och alla de tyska besittningarna återlämnades till Sverige 1679. En kommission tillsattes för att se över fästningarna och denna lät påbörja en rivning av staden. Man ändrade sig dock och nya grandiosa planer utarbetades för återuppbyggnaden.

Liknande översyner av de svenska fästningarna gjordes vid flera tillfällen under framför allt Erik Dahlberghs tid som generalkvartermästare 1674–1703 genom kommissioner, memorial eller på annat sätt. Erik Dahlbergh och före honom Olof Hansson Örnehufvud och Johan Wärnschiöldh gjorde själva långa inspektionsresor i provinserna med efterföljande relationsberättelser och rekommendationer. Vid många av dessa tillfällen beslutades att riva en eller annan mindre befäst ort som var förfallen eller hade förlorat sin strategiska betydelse och ibland genomfördes detta, ibland inte.¹ Dessa har inte inkluderats i undersökningen.

Det sista projektet till rivning av ett större stadsparti gällde den lilla fästningsstaden Damm strax sydöst om Stettin. Enligt ett förslag som bör höra till början av 1690-talet och vara av Jacob von Kempfen skulle stadens yta

1 Munthe I 1902, s 405–409, 560–565, III:1 1907, s 206–213, 226–229, III:2 1911, s 228–258 och de biografiska anteckningarna i del VI:1–2 1916–1919, passim.

minskas betydligt genom att de nordöstra och sydvästra ändarna av det regelbundna ovala stadsområdet kapades av. Den skulle sedan omges av helt nya, kraftiga befästningar så att en regelbunden, femsidig liten fästningsstad eller citadellstad skapades. Någon reglering av det kvarvarande gatunätet skulle däremot inte göras.

Stadsbefästningar

Man stöter ofta på uppgifter om befästningsarbeten men många gånger är det omöjligt att avgöra om det bara var underhållsarbeten eller begränsade upprustningar eller om det var fråga om större ombyggnader. Det som tas upp här är de senare, de som har betydelse för helhetsbilden av det svenska stadsbyggandet, och bara i de fall där kartor eller annat material visar att projekten hade större omfattning.

Syftet har inte varit att kartlägga befästningsarbetena i detalj, att analysera befästningsskolor med försvarsverkens uppbyggnad och utseende och alla dess ingående delar. Detta är ett eget, stort undersökningsområde. För den som vill gå djupare i källmaterialet finns mycket mer att hämta. I behandlingen av de enskilda städerna har befästningarnas utformning behandlats mycket översiktligt och bara beskrivits i grova termer.¹ Vissa detaljer och särdrag som kan vara av betydelse för datering och attribuering till upphovsman och för jämförelsen projekten emellan har dock uppmärksammats mer, framför allt bastionerna.

Stadsbefästningar är med sina dryga 150 projekt, inkluderat dem där även andra åtgärder ingår, den absolut vanligaste enskilda typen av stadsbyggnadsåtgärd i undersökningsmaterialet. Då har ändå inte alla alternativförslagen räknats in. Försvarsanläggningar ingår i så mycket som 90 procent av projekten i provinserna och övriga områden utanför Sverige-Finland, nyanläggningar som planförändringar. Här ligger den stora skillnaden gentemot kärnländerna, där befästningar bara finns med i 20 procent av fallen. Allra minst är det i Finland. I Sverige-Finland dominerade alltså det civila stadsbyggandet helt medan det i provinserna – inte helt förvånande – nästan uteslutande hade militärstrategisk anknytning. I de baltiska delarna av provinserna fanns dock en mindre del projekt där befästningar inte ingick. Men i de polska och tyska delarna fanns försvarsanläggningar med i samtliga projekt.²

1 Det finns en mycket detaljerad befästningsterminologi som dock inte alltid tillämpas på ett helt enhetligt sätt. Mycket förklaras i artiklar av framför allt Ludvig W:son Munthe i *NF*. En mycket användbar ordlista med principskisser över bastionssystemets olika komponenter finns i slutet av Kartaschew [1994]. En utförlig, men svåråtkomlig bok är Sturtzenbecher 1805. Se också bilaga 4.

2 För Stade finns dock en osäker uppgift om en reglering av gatunätet efter en brand 1659. I

Sammantaget i provinserna och andra områden utanför Sverige-Finland var också ett femtiotal av projekten rena befästningsprojekt, utan kombination med någon annan stadsbyggnadsåtgärd. Det blir en tredjedel av samtliga befästningsprojekt. Det är vanligare i de polsk-tyska delarna än i Baltikum. I Sverige-Finland har bara lite drygt tio renodlade projekt till stadsbefästningar påträffats. Befästningsanläggningarna var normalt också mycket omfattande och gick i över tre fjärdedelar av fallen runt hela stadsområdet, samma över hela riket och både som ensam åtgärd och i kombination med annat. Då har även den mindre del där man nöjde sig med svagare befästningar eller avstod helt mot sjösidan eller vid en borgklippa inkluderats och de arbeten som gjordes vid citadellstäderna, där hela platsen utgjorde en enda befästning.

Det finns som nämnts anledning att särskilt uppmärksamma bastionernas utveckling och utformning. I stora drag innebär det följande. I några fall finns belägg för bastejer, som på 1500-talet ersatte medeltidens ringmurstorn. Detta är låga och breda, halvrunda eller runda torn för uppställning av artilleripjäser, mer eller mindre framspringande från vallen. De kallas också pastejer, postejer eller rundlar. Sådana uppträder exempelvis i Kalmar, Reval och Viborg i början av 1560-talet och i Narva på 1580-talet.

Ur dessa utvecklades bastionerna – en framskjutande del av fästningsvallen som är öppen inåt och har fyra sidor brutna i vinkel så att det främre partiet bildar en spets. De är i grundutförandet regelbundna men blir ofta, som anpassning till topografin, skeva i formen och placerades ut på jämna mellanrum, inom skjutavstånd från varandra. Från dessa kunde man fritt beskjuta terrängen utanför men också huvudvallen mellan bastionerna – kurtinen – och nästa bastion. Det finns även halvbastioner. De tidigaste bastionerna är förhållandevis små och har indragen flank, det vill säga sidan i vinkel mot kurtinen, bakom så kallade orillonner – utskjutande, rundade "öron" – vilket ger bastionen något av en hjärtform. Sådana har påträffats i Kalmar 1585, Viborg några år senare och Narva 1623. Årtiondena kring sekelskiftet 1600 förekommer också en del bastioner med indragen flank bakom epauler – utskjutande, kantiga "skuldror" – i Kalmar, Viborg och Reval, möjligen på 1590-talet, och sedan Göteborg på Hisingen 1608, Jönköping troligen 1612 och Viborg 1615. I vissa fall framgår det att dessa bastioner hade övre påbyggnader, så kallade högverk eller kavaljer.

Den absolut vanligaste bastionsformen skulle dock bli den med rak flank i rät vinkel mot kurtinen, den allena rådande formen fram till århundradets mitt och vanlig även långt därefter. Tidiga exempel finns i Kalmar och Jönköpingsplanerna 1613 och framåt, och ytterligare ett är Göteborg vid flytningen till den nuvarande platsen. Till de sena hör de första planerna för

något fall är det dessutom inte en stadsbefästning utan en skans i anslutning till en stad.

Carlsburg kring 1671 och, blandat med andra former, Wolmar och Carlsburg tio år senare.

Vid mitten av 1650-talet börjar en ny typ av bastion, med flanker i trubbig vinkel mot kurtinen, göra sig gällande, framför allt i Johan Wärnschiöldhs planer. De varierar i proportionerna från tämligen smala till breda och grunda, och flankerna kan vara enkla eller dubblerade. Ibland har de komplicerade övre uppbyggnader. Det tidigaste påträffade exemplet är ett projekt av Wärnschiöldh för citadellstaden vid Slite på nordöstra Gotland 1650. Här är det förhållandevis smala bastioner med korta flanker. I det stora Rigaprojektet ett par år senare, där både Wärnschiöldh och Johan von Rodenburgh var inblandade, ingår fyra bastioner med sneda flanker i östra änden av det mellanstora alternativet. Från cirka 1655 blir sådana bastioner det vanliga hos Wärnschiöldh och efter hand även hos andra. Men under Wärnschiöldhs sista år i början av 1670-talet finns en period med flera exempel på en ny utformning av bastionerna, med indragen, dubblerad flank bakom epauler, exempelvis i Malmö och Nyen. Även Erik Dahlbergh använder sig i något fall av sådana.

På slutet av 1670-talet gick Dahlbergh över från rätvinkliga flanker till sneda. Ett tidigt exempel är en plan för Reval 1677. Bastionerna gjordes där det gick betydligt större och bredare, med dubblerade flanker och mer komplicerad uppbyggnad. I ett bearbetat Göteborgsförslag 1685 införde han så ytterligare en bastionsform, med dubblerade, indragna, konkava flanker bakom orilloner, och de följande åren återkommer sådana, med eller utan flankerna indragna, som alternativ parallellt med de breda bastionerna med sneda men raka flanker.

Stadsbefästningar i Sverige-Finland

Alla de tidiga befästningsarbetena vid städerna i Sverige-Finland, under 1500-talet och 1600-talets början, rörde gränsfästningarna. Vid utvidgningen av Viborg 1562 omgavs den nya stadsdelen av en modern bastionsbefästning. Från samma tid finns även vissa uppgifter om befästningsarbeten i Kalmar liksom i städer i det just erövrade Estland. Betydligt mer vet vi om ett senare Kalmarprojekt, daterat "Datto l'Anno 1585", genom att det återges på en karta. Enligt en ny uppgift tyder pappersmärket dock på att det skulle vara en kopia från omkring 1610. Den måste i så fall ligga nära ursprungskartan, vilken med största sannolikhet upprättades av italienaren Domenicus Pahr. Detta var ett renodlat befästningsprojekt där en ny befästningsgördel med fem bastioner och vallgrav skulle byggas utanför de medeltida murarna.

Att anlägga en stark fästning som skydd för den smala landremsan som förband Sverige med Västerhavet utmed Göta Älv var oerhört viktigt och 1603 gjordes det första försöket att grunda en fästningsstad här – Göteborg på Hisingen. Staden förstördes dock av danskarna efter bara några år och 1619/1621 anlades i stället det Göteborg vi fortfarande har. I båda fallen var

befästningarna avgörande för stadens planering. Under Kalmarkriget brändes även de två gränsfästningarna i söder – Kalmar och Jönköping. Vid återuppbyggandet av Kalmar reglerades stadsplanen och omgavs staden med en modern bastionsbefästning. Jönköping, däremot, flyttades till ett från försvarssynpunkt bättre läge och en lång rad befästningsplaner utarbetades i flera omgångar, först kring 1613, sedan perioden 1617–25 och slutligen 1657–58. Försvarshänsyn och artilleriets utveckling gjorde att man senare ändrade sig om Kalmars läge och beslutade att även flytta denna stad.

En viktig gränsfästning vid rikets östra gräns var staden Kexholm vid Ladogasjöns västra strand. Den hade hållits av svenskarna på slutet av 1500-talet och tillföll Sverige vid freden i Stolbova 1617. Redan Johan III hade låtit förstärka befästningarna. Efter en brand 1634 reglerades staden och i planerna ingick också utbyggnad av nya befästningar mot landsidan. För arbetet svarade Olof Hansson Swart som påföljande år skulle adlas Örnehufvud och utses till den förste chefen för den då ombildade Fortifikationen. Därmed hade en särskild organisation för befästningsväsendet grundats där en lång rad framstående fästnings- och stadsbyggare skulle komma att verka, inte bara med fästningsstäderna utan även många civila städer.¹ (Se vidare avsnittet om planförfattarna, Fortifikationen.)

En bit in på 1600-talet kan man också märka ett intresse att stärka försvaret i de centrala delarna av Sverige-Finland. I den av Örnehufvud sammanställda *Svensche Plante Booken* ingår ett förslag till anläggningsplan för en stad vid Falun 1624. Det kantigt ovala stadsområdet omges av en dubbel sicksacklinje vilken rimligen bör uppfattas som markering av en eventuell befästning. Vad fanns det annars för skäl att välja en så opraktisk form för stadsområdet, med snett avskurna kvarter i ytterkanten som försvårade en rationell tomtindelning? Förslaget visar alltså att man även för en nygrundad stad i landets inre delar kunde fundera på någon form av enklare försvarsanläggning. Men det var naturligtvis inte vilken stad som helst – kopparbergets avgörande betydelse för landets ekonomi är väl känd.

Vid slutet av 1630-talet finns flera uttryck för viljan att förstärka försvaret i Sveriges och Finlands kärnområden genom att befästa städer i inlandet och mer centralt belägna trakter. 1638 beslutades att flytta Helsingfors och planer med befästningar aktualiserades för flera olika lägen innan ett par år senare bestämde sig för det där staden nu ligger. Kartan för den stora utvidgningen av Åbo 1639 visar utöver planförändringarna ett utkast till en bastionskrans runt ett stort, omgivande område. Samma år bör planen för den väldiga utvidgningen av Örebro ha tillkommit. Man tänkte sig att ge staden en regelbunden tolvsidig yttre form, med omgivande stadsbefästning. Men detta blev aldrig verklighet och kanske berodde det på att man

1 Om Örnehufvud och Fortifikationen, se vidare Ericsson, E. 1935 och Munthe VI:1 1916, s 199–211, 294–299 et passim.

1641 lyckades byta till sig lämplig mark för anläggandet av Vänersborg som då kunde byggas ut till en stark fästning närmare norska gränsen, till skydd av den viktiga vattenleden från Mellansverige mot Göteborg. Fast det räckte tydligen inte för senare på 1640-talet utarbetades flera förslag att även befästa Karlstad. Det finns också en uppgift att Axel Oxenstierna 1640 ville anlägga befästningar i Norrköping. 1640-talet var, som framgått, den mest intensiva stadsbyggnadsperioden, då man hade många och vidlyftiga planer. Så också för de svenska befästningarna, men däremot inte i Finland där inget mer gjordes under resten av undersökningsperioden än begränsade förslag för Kexholm 1652 och Viborg 1703.

I det dansk-svenska kriget 1643–45 intog svenska trupper Skåne och 1644 sattes omfattande befästningsprojekt igång i Helsingborg och Landskrona. Vid freden följande år återlämnades dock landskapet till Danmark. Sverige gjorde ändå stora landvinningar – Gotland, Jämtland, Härjedalen och Ösel samt Halland som pant i trettio år – och för att trygga dessa sattes en omfattande befästningsverksamhet igång. Ett stort, helt orealistiskt förslag utarbetades för Visby, med en kraftig bastionsbefästning och utbyggnad av Visborgs slott till ett femsidigt citadell. Lite senare påbörjade man arbetena på två små självständiga citadellstäder, en vid Slite på nordöstra Gotland och en på Andersön i Storsjön i Jämtland. För Halmstad upprättades projekt till förstärkning av stadsbefästningen med slottet avskilt från övriga staden genom en särskild befästningslinje. Det mest betydelsefulla projektet vid denna tid var dock utan tvekan flyttningen av Kalmar till sitt nuvarande läge på Kvarnholmen på slutet av 1640-talet. Ännu så länge var detta östkustens gränsstad och viktigaste försvarspunkt mot Danmark.

När Skånelandskapen och västkustlandskapen slutgiltigt tillföll Sverige 1658 kom en ny våg av befästningsprojekt i dessa områden med flera storvulna projekt. På diskussionen att göra Landskrona till huvudort i stället för Malmö följde flera storslagna utbyggnadsförslag av Nicodemus Tessin d.ä. och Johan Wärnschiöldh 1659 och de närmast följande åren. Även Erik Dahlbergh fanns med på ett hörn. 1680 upprättade sedan Erik Dahlbergh och Johan Drummond en serie projekt som tillhör det mest grandiosa i stormaktstidens stadsplanering.

Däremellan hade vissa stadsrivningar gjorts för att bygga ut slottet till ett verkligt citadell, det vill säga en stark kärnfästning i stadens försvar, och att ge plats för dess nya yttre försvarsverk och en omgivande, obebyggd zon. För en rad andra städer i de nya landskapen utarbetades renodlade befästningsprojekt åren kring 1660 – Marstrand, Ystad och Malmö, där ytterligare sådana följde efter hand.

Erövringen av västkusten påverkade också planeringen av Göteborg och resulterade i Johan Wärnschiöldhs projekt 1659 till de två mycket stora förstäderna med omgivande bastionsbefästningar och skansar till försvar. Hur de samtida befästningsplanerna för Stockholm tog sig ut är däremot oklart;

de är bara kända dokumentariskt. Några nygrundningar med befästningar aktualiserades också – citadellstaden Vättelanda i norra Bohuslän 1667 och den storslagna nya örlogsstaden Karlskrona 1680/1683. Under 1680-talets första del steg antalet projekt markant igen och de blev också mycket omfattningsrika. Landskrona och Karlskrona är de främsta exemplen men planer för helt nya befästningar upprättades också för Kalmar, Göteborg och Malmö. Detta var Erik Dahlberg's "stora tid" och det var han som ansvarade för projekten.

Därefter avtog verksamheten. På 1690-talet finns ett enda projekt – citadellstaden Kungsholmen vid inloppet till Karlskrona – och följande årtionde ett begränsat Viborgsförslag. På 1710-talet följde slutligen ett nytt, stort Landskronaförslag och ett mer hastigt hopkommet förslag att bygga ut Strömstad och omge staden med befästningar.

Förutom de rena fästningsstäderna finns det en del obefästa städer som låg i anslutning till ett slott eller citadell och där försvarsaspekterna påverkade såväl placering som planutformning. De förekommer både i Sverige-Finland och i provinserna. Ett tydligt exempel är Varberg.

Stadsbefästningar i provinserna

Man kan klart se ett mönster att genast efter att Sverige tagit kontroll över ett område sattes befästningsarbeten igång vid de äldre städerna, fram på 1600-talet mycket stora arbeten. Undantag var möjligen Bremen-Verden där inga uppgifter om större befästningsarbeten påträffats under den första period då Sverige besatte flera städer här i början av 1630-talet och där det tycks ha dröjt några år efter att de intagits igen 1645. Men man kan också se att karaktären på arbetena växlade från tid till tid och mellan olika områden.

Delar av Estland underkastades Sverige 1561 och direkt på detta följde ombyggnader av befästningarna i Reval och något senare Narva. Uppgifter finns också om förstärkningar i Pernau som hörde till Livland men hölls av svenskarna under ett drygt årtionde och på andra platser, men det är svårt att bedöma omfattningen av dessa. Som ansvarig för arbetena i Estland, och även i Viborg vid samma tid, utsågs en särskild person, Anders Larsson Målare. Men Erik XIV visade själv stort intresse och tog också aktiv del i utformningen av planerna, eller skamplunerna som de benämndes vid denna tid. Anders Larsson hade börjat sin bana som målare men övergick från 1550-talet till arkitekturen och fästningsbyggandet. I Reval hade han hand om både slottet och staden.¹

Sedan Riga erövrats 1621 utarbetades ett projekt till utvidgning och ny stadsbefästning av vilket man bara lyckades genomföra någon enstaka del. Man anlade även den första skansen vid Neumünde strax utanför Riga och Cobrons skans mitt emot Riga. Under tio års tid initierades sedan inga större

1 Munthe VI:1 1916, s 17–19.

befästningsarbeten i de baltiska provinserna; det enda var några bastioner i Narva 1623. All kraft lades i stället på att flytta fram positionerna i först Preussen och sedan Pommern-Mecklenburg. Det skulle dröja till 1632 innan man gjorde ett nytt försök i Riga, denna gång en renodlad stadsbefästning, utan utvidgning. Den blev också utbyggd och var därefter utgångspunkt för alla fortsatta förändringsförslag.

1626 erövrade Sverige ett kustområde i det polska Preussen, med flera viktiga städer längs floderna. Den främsta staden – Danzig – lyckades man dock aldrig bemäktiga sig; här ingicks i stället en överenskommelse att dela tullinkomsterna. Vid stilleståndet i Altmark 1629 avstod Polen området till Sverige på sex år. Sverige hade säkerligen för avsikt att lägga under sig detta permanent, och förvisso utöka det, för man satte omedelbart igång med omfattande befästningsarbeten vid en rad städer och skansar. Här kan man se en strategi, att inte bara anlägga nya befästningar utan också göra utvidgningar och andra förändringar på samma gång. Det torde uttrycka en vilja att bli kvar och mer långsiktigt utveckla städerna och deras ekonomi. Man utsåg också en särskild person som ansvarig för fästnings- och stadsbyggnaden i hela området, ingenjören Heinrich Thome som tidigare hade arbetat i flera städer i Sverige.¹ Hans planer för Elbing, Marienburg och något senare Memel, innehöll väl tilltagna utvidgningar och befästningar. Även kring det något utvidgade Dirschau, och den lilla slottsstaden Fischhausen samt ett antal skansar anlades nya befästningar.

Sveriges inträde i trettioåriga kriget 1630 med Gustav II Adolfs erövring av stora delar av Pommern och Mecklenburg ledde till en febril befästningsverksamhet; under 1630 och 1631 utarbetades projekt för mer än tio städer i detta område. Men nu var det med ett par undantag fråga om enbart stadsbefästningar, utan några utvidgningar eller andra typer av åtgärder. Det lysande undantaget är Stettin där det utarbetades flera olika utvidgningsförslag, men framför allt utkastet till den storslagna förstaden på andra sidan Oder. Stettin var den stad svenskarna i första hand satsade på och från 1648 blev den huvudstad i Svenska Pommern. Smärre utvidgningar gjordes även i Wismar. Generalkvartermästaren i fält, med stationering i Pommern, Georg Ginther Kräill von Bemebergh utförde ett första befästningsförslag – för staden Wollin – men sedan svarade hans efterträdare Frans de Traytorrens för alla de följande.² 1632 tillkom sedan ett antal projekt med befästningar långt ner i Tyskland och i Baltikum.

Efter kungens död tillkom i de tyska områdena bara ett par renodlade befästningsprojekt omkring 1640 och sedan sju stycken åren 1646–48, vilka alla utom ett var rena befästningsprojekt. Den sista perioden fanns för första gången några projekt i Bremeutrakten med. Några av dessa har dock osäker

1 Om Thome och hans verksamhet, se Munthe VI:1 1916, s 227–231.

2 Kräill och de Traytorrens behandlas i Munthe VI:1 1916, s 186–192 och 196–198.

datering. Sedan har vi ett ensamt förslag som skiljer ut sig från de övriga, utkastet till den jättelika befästa förstaden på Denholmen utanför hamninloppet till Stralsund.

Under början av Karl X Gustavs krig mot Polen 1655 och de följande åren erövrades igen ett antal städer i Preussen och även denna gång följde en våg av större befästningsarbeten för dryga tiotalet städer. Nu var flertalet projekt en kombination av utvidgning eller förstad med befästningar och det fanns också två stadsgrundningsprojekt – de båda storstilade fästningsstäderna Danziger Haupt och Montauer Spitz i trakten av Danzig.

Man kan alltså konstatera att det i Tyskland under perioden från och med 1630 och fram till 1640-talets slut – till skillnad från de inledande erövringarna i Livland, den första perioden i Preussen och Karl X Gustavs krig i Polen – knappast alls gjordes några utvidgningar och andra stadsplaneförändringar. Och den övervägande delen av arbetena var koncentrerade till åren 1630–31.

Antagligen spelade flera faktorer in i detta. Under pågående krig var det viktigt att så fort som möjligt sätta sig fast i vissa basområden och säkra dessa och det var många städer som snabbt behövde förstärkas. Det blev då alltför dyrt och tidsödande att samtidigt utöka städerna och omge dem med helt nya befästningsgördlar; betydligt billigare var att utgå från och bygga om de existerande försvarsanläggningarna. Men det kan också vara ett uttryck för ökande ambitioner efter den inledande fasen av krigsframgångar och svenska erövringar långt inne i Tyskland och Polen, ambitioner att permanent lägga under sig betydligt större områden. Därmed var det bättre att spara de stora satsningarna för tillkommande gränsfästningar längre in i landet. Troligen såg man de befästningar som gjordes som ett första steg och räknade med att en satsning på konsolidering och utveckling av städerna fick följa i ett senare skede. Gustav II Adolfs död måste också ha förändrat inriktningen; efter 1632 upphörde nya projekt i stort sett i de tysk-polska områdena för lång tid.

Att ambitionerna sträckte sig långt utöver kustområdena – man kan fråga sig hur långt – och att det fanns en vilja att skaffa sig stödjepunkter längre bort framgår av ett antal stora projekt en bra bit ner på kontinenten. Grundningen av fästningsstaden Gustavsburg mitt emot Mainz 1632 har tidigare nämnts. Planen var ritad av den unge Olof Hansson Swart [Örnehufvud]. Han hade 1630 utsetts till ingenjör vid kungens armé och fanns kvar i Tyskland fram till sommaren 1634, där han arbetade med olika befästningsuppdrag var svenskarna drog fram.¹ 1632 slog kungen läger vid Neuburg norr om München. Sannolikt var det då ett projekt till en stor, närmast halvcirkelformad stadsutvidgning med omgivande bastionsbefästning kom till. Det finns också ett projekt till ny bastionsbefästning runt staden Hameln sydväst

1 Munthe VI:1 1916, s 200–201.

om Hannover. Hameln intogs av svenskarna 1633 och förslaget bör även här vara av Olof Hansson som deltog i belägringen. Ett senare Hamelnprojekt finns på en karta med årtalet 1648, en regelbundet utformad stadsbefästning av närmast idealstadstyp, med en fortsättning på en ö i floden, så att en full cirkel bildades. Utanför detta låg vattengrav, fältvall och en liten ravelin vid brofästet på andra flodstranden. Troligtvis var detta ett förslag att ha i beredskap om man skulle lyckas lägga under sig staden.

Från Karl X Gustavs krig i Polen på 1650-talets senare del finns ett stort projekt till ny befästningsgördel för staden Brest-Litovsk som idag ligger i Vitryssland vid polska gränsen. Det utarbetades på kungens order av Erik Dahlbergh 1657 och var en kraftig försvarsanläggning med ett femsidigt citadell på ena sidan av staden och en stark bastionsbefästning runt resten av staden samt utanverk i form av några raveliner och ett kronverk.

I de baltiska provinserna blev det ett totalt uppehåll för större befästningsanläggningar tioårsperioden efter 1621, men från 1632 följde en jämn ström av projekt fram till det polska kriget på 1650-talets slut, då allt igen koncentrerade sig till de polska och tyska områdena. Projekten i Ingermanland-Estland-Livland var betydligt mer varierade till innehåll och omfattning. Tvärt emot Tyskland var det efter 1630 bara några enstaka renodlade befästningsprojekt; de allra flesta var kombinationer med andra åtgärder av alla de slag.

Flest var utvidgningarna, men här fanns också projekt till reglering, förstäder och även flera nygrundningar av citadellstäder och ett förslag till stadsflyttning. Många gånger var det också mycket stora utbyggnader. Analogt med resonemangen om Tyskland kan detta uppfattas som att man i de Baltiska provinserna mer inriktade sig på en långsiktig konsoliderings- och utvecklingspolitik än fortsatt expansion. Till de stora projekten hörde den kolossala förstaden i Narva 1647 och Nyenförslagen 1642, 1643 och 1644, där staden skulle byggas ut till en stor fästningsstad med femsidigt citadell på udden mot Neva.

Perioden efter 1660 var befästningsprojekten relativt jämnt spridda över provinserna och de blev också mer sammansatta och varierade. Ett område där det tidigare inte hade hänt så mycket började nu märkas mer, nämligen Bremen-Verden. Här grundades de tre nya fästningsstäderna Bremervörde, Burg an der Wümme och 1672 den största och viktigaste nygrundningen i Tyskland, Carlsburg, där sedan förändringsprojekt återkom gång på gång under 1680- och 90-talen. I Pommern och Mecklenburg koncentrerades ansträngningarna till några få städer, framför allt Stettin med det närbelägna Damm och Wismar där upprepade projekt utarbetades, fortfarande mest renodlade befästningsprojekt.

Under 1680-talets senare del kan man även i provinserna märka en uppgång i fästningsbyggandet. Det var en tid av konsolidering efter kriget med Danmark, Brandenburg och Nederländerna på slutet av 1670-talet, men berodde säkert också till stor del på att den energiske Erik Dahlbergh hade

utsetts till generalkvartermästare 1674. Först 1681 fick han dock det fulla ansvaret även för provinserna. Redan 1677 hade han dock utarbetat en stor plan för Reval och gjorde under åren 1681–86 planer för snart sagt alla de viktigaste städerna i provinserna – dryga tiotalet. Och till detta kommer projekt av Jacob von Kemphen och andra. von Kemphen var 1681–1683 och 1685–1697 ansvarig för de tyska provinserna, under Dahlbergh.¹

¹ Munthe VI:2 1919, s 113–121.

PLANERNAS UTFORMNING

Det grundläggande draget i stadsplaneringen under hela epoken efter medeltidens slut ända fram till 1800-talets slut är en strävan att ordna gatorna enligt ett rätvinkligt rutnätsmönster. Plantypen kallas följaktligen rutnätsplan. Med *rutnätsplan* menas ett system där gatorna i princip löper genom hela stadsområdet på bägge ledderna och skär varandra i mer eller mindre rät vinkel, så att det bildas ett nät av flera parallella gator i båda huvudriktningarna. Även torg och tomter ingår i det regelbundna, rätvinkliga mönstret. Plantypen skapar naturligt ett koncentrerat stadsområde med viss utsträckning på både längden och bredden, och normalt inte ett markant långssmalt område.

Ibland ser man beteckningen "renässansplan" för rutnätsplanerna men som generell benämning är detta inte adekvat. Plantypen är inte något exklusivt uttryck för renässansen även om det var genom renässansens idealplaner den på allvar kom in i svensk stadsplanering. Rutnätsplaner har funnits sedan antiken och uppträdde på många håll i medeltidens nyanlagda städer, exempelvis i Frankrikes så kallade bastides och i de nordösttyska områdena. Också i en del svenska medeltidsstäder fanns en tendens till mer regelbunden stadsplan och ett rutnätssystem, även om det inte var helt rätvinkligt. Det gäller främst Arboga. Den vanligen enkla rutnätsplanen i Sverige har också avlägsnat sig långt från renässanssteoretikernas sofistikerade idealprojekt.¹

En annan benämning som förekommer någon gång är schackbrädesplan men inte heller den är lämplig. Den implicerar en plan där alla kvartersrutor består av exakt likadana kvadrater och där den yttre stadsformen är en jämn

1 Antikens och renässansens stadsplanering har bl.a. behandlats av Thomas Hall i *Planning Europe's Capital Cities, Aspects of Nineteenth-Century Urban Development* (1997), där det finns utförliga källhänvisningar, och i "Från Hippodamos till Howard, Stadsplanering och stadsideal ur ett historiskt perspektiv" i *Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism* (1997). Gerhard Eimer har också en lång redogörelse för "Die Idealstadt als utopische Idee", Eimer 1961, s 43–148. En översiktlig skildring av olika traktater och planschverk ges av Marianne Råberg, Råberg 1987:I, s 17–25 et passim.

kvadrat, vilket ytterst sällan – om någonsin – är fallet. Det stämmer illa när exempelvis Lennart Améen talar om schackbrädesplan i samband med en avlångt rektangulär plan för Philadelphia 1682, med många olika kvartersstorlekar – alla rektangulära – och ett inte helt centrerat kors av bredare huvudgator med ett hörnslutet torg i skärningspunkten.¹

Oregelbundet planmönster

Planer av medeltida, oregelbunden typ var allena rådande i svensk-finsk stadsplanering fram till och med mitten av 1500-talet men förekom också in på 1600-talet. Man får då komma ihåg att stadsbyggandet hade liten omfattning under denna tid. Gatunätet bestod i dessa planer av mer eller mindre krokiga gator som följde topografin och sammantaget bildade ett oregelbundet mönster med en blandning av långa och korta gator i varierande riktningar. På ett rationellt sätt knöts de viktiga punkterna i stadens liv samman – hamnlägen och bryggor med torg och handel, kyrkliga anläggningar och infartsvägar.²

Denna typ av stadsmönster är företrädd i ett femtontal planer i undersökningen och tillämpades i alla former av stadsbyggande. Flyttade städer på 1500-talets första hälft, och mitt, som Östhammar och Björneborg och en nygrundning som Ekenäs, byggdes upp efter sådana planer. Samma för Uleåborg 1605. Men även i en och annan plan längre fram förekommer oregelbundna inslag, då framför allt i utvidgningar och regleringar. I de flesta fall har dessa senare förändrats efter hand. Enstaka är dock kvar, som Ekenäs, Gamla Gävle och Kyrkbacken i Västerås.

Ekenäs plan från grundningen 1528 är fortfarande välbevarad. Staden ligger på en udde och fick en plan som är uppbyggd kring en huvudgata in från hamnen, i vinkel mot stranden och liknar därmed en liten grupp medeltida städer där Simrishamn är det tydligaste exemplet. Även planen för Uleåborg 1605 var av denna typ. Det normala var annars en strandbunden plan där gatunätet låg parallellt med strandlinjen. Ett sent exempel är förslaget till regleringsplan för Skara 1720 där befintliga gator och kvarterslinjer skulle rätas och några nya gatusträckningar tillkomma men mönstret som helhet förbli helt oregelbundet.

Långgatsplan

En särskild typ av plan som likaså har medeltida anor kan kallas långgatsplan. Den består av en enda lång huvudgata genom hela stadsområdet, med korta tvärgränder. Normalt fortsätter huvudgatan utanför staden i form av en landsväg och ibland kan någon kortare gatusträcka finnas parallellt med

1 Améen 1973, s 29.

2 Om olika typer av medeltida stadsmönster i de svenska städerna, se vidare Ahlberg 1998, s 12–20.

huvudgatan, men då bara genom en del av stadsområdet. Långgatsplanen uppstod naturligt när en stad växte upp längs en landsväg eller när de topografiska förutsättningarna bara gjorde ett långt och smalt stadsområde möjligt. De kända exemplen är alla strandbundna, antingen de ligger vid kusten, en insjö eller utmed en å.

Av de något drygt tio långgatsplanerna hörde flertalet till 1600-talets första årtionden, exempelvis Nystad, Torneå och Sundsvall. Möjligen kan också det äldsta Helsingfors 1550 räknas hit. Kanske också Vasa. Sedan finns det några enstaka exempel senare på 1600-talet. Det tydligaste och även bäst bevarade är Kungälv efter flyttningen till sitt nuvarande läge 1658. Det visar också klart betydelsen av de topografiska förutsättningarna; här har älven och den smala landremsan nedanför Fontinbergets brant givit planen dess form. Det sista exemplet på plantypen är Strömstad, sådan staden blev när den växte upp på 1670-talet. Här böjde sig långgatan i en båge runt en bergig udde. Den rätvinkliga rutnätsplan som hade utarbetats för den nygrundade staden visade sig vara alltför svår att tillämpa på den kuperade klippudden och följdes bara i någon enstaka del.

Man kan även tala om en senare, rätvinklig utvecklingsfas av långgatsplanen. I Nyslott kan man se hur plantypen gavs en modernare, mer strikt form med tvärgator i rät vinkel och rektangulära kvarter. Planen bör ha utarbetats i samband med stadens grundning omkring 1639 och var de facto en reglering av en äldre, oregelbunden långgatsplan. I framför allt Finland finns även andra planer som genom sin markant långsträckt form och uppbyggnad kring en kraftigt betonad huvudgata tar upp något av samma idé. Även dessa ligger utmed stränder.

Ett utmärkande drag för Anders Torstenssons planer är just en central, allt dominerande huvudgata som i vissa fall är den enda långgatan. Tydliga exempel är förstaden till Viborg omkring 1640 och regleringsplanen för Södertälje 1650. Av detta skäl har man också velat se honom som upphovsman till planen för Tavastehus omkring 1639. Samma uppbyggnad har Torstenssons Åboplan 1639, men här finns dessutom en krokig gata utmed åstranden. Även de flesta av Claes Claessons många planer i Finland åren omkring 1650 är markant långsträckta och består av två kvartersrader på varsin sida av en central huvudgata, men här är också parallella långgator markerade utmed stadens gränser. Kanske kan detta ha påverkat Per Brahe när han 1652 grundade Gränna som också är mycket långsmal. Fast det främsta skälet torde här vara topografin och den gamla landsvägssträckningen.

I flera svenska städer bebyggdes båda sidorna av en å på detta sätt och man kan då tala om en *dubbelsidig långgatsplan*. Särskilt tydligt är det i Trosa, som flyttades till sitt nuvarande läge under senare delen av 1500-talet eller vid 1600-talets början, och i huvudsak gäller det även Filipstad 1611 och Norrtälje vid grundandet 1622.

Rutplan

En enklare, inte fullt utvecklad variant av rutnätsplanen, där tvärgatorna inte är genomgående utan bara bildar korta gatsträckor mellan långgatorna eller genom delar av stadsområdet, skulle kunna kallas *rutplan*. Konsekvensen blir ju ett rutmönster – mer eller mindre rätvinkligt – där de enskilda kvartersrutorna kan få mycket varierande storlek. Men däremot bildas inte något nät av genomgående gator i båda huvudriktningarna.¹

Det finns bara några få planer av denna typ. Ett par bör vara från 1560-talets sista år medan huvudparten hör till 1600-talets första decennier. Plan-typen ska kanske uppfattas som en ofullgånngen strävan mot en rutnätsplan, ett pragmatiskt sätt att genomföra vad som var praktiskt möjligt, antingen det var fråga om senmedeltida tyska influenser eller nya impulser från renässansens idealplaner. Det danska Skanörs medeltida plan var av denna typ. Skanör är ytterligare en medeltidsstad som var mycket regelbundet anlagd med relativt raka gator i räta eller nästan räta vinklar men med korta tvärgator som inte gick genom stadens hela bredd.

Det tidigaste exemplet i Sverige och det enda helt säkra från 1500-talet är Eksjö vid flyttningen till sitt nuvarande läge 1569. Den norra stadsdelen finns fortfarande kvar. Vimmerby har en mycket likartad plan som inte går att säkert tidfästa men som mest troligt är samtidig med Eksjö. Även Jönköping fick efter flyttningen 1613 en rutplan. Fast så var det inte menat – här skulle det ha varit en rätvinklig, betydligt större rutnätsplan med omgivande bastionsbefästning. En nyanlagd stad som från början delvis hade denna karaktär var Alingsås 1619. I det dansk-norska riket var flera av Kristian IV:s stadsprojekt vid samma tid av detta slag – hans första större stadsbyggnadsprojekt Kristianopel år 1600 liksom Kungälv på fästningsholmen och Varberg på Platsarna, båda 1613. I Finland har däremot inga påträffats.

I provinserna har rutplaner framkommit vid två tillfällen. Det första är den stora utvidgningen av Marienburg i Preussen 1626, där säkerligen de omgivande befästningarna var det viktiga och där man får skylla valet av den enklare lösningen för stadens planläggning på tidsnöd och resursbrist. Den sista rutplanen, långt efter de övriga, är regleringsförslaget för den lilla slottsstaden Nöteborg på sin ö vid Nevas mynning i Ladoga 1696. Även i detta fall var det fråga om att göra det bästa möjliga i en ogörlig situation. Här gjorde det begränsade utrymmet innanför slottsmurarna det omöjligt att anlägga en ordentlig rutnätsplan, men man ansträngde sig ändå att följa tidens krav så långt det gick och göra planen rätvinklig.

¹ I finsk tradition, bland annat i Henrik Lilius skrifter, används beteckningen *rutplan* i stället för *rutnätsplan*; det som i föreliggande arbete kallas *rutplan* skiljs inte ut som en särskild planvariant. Detsamma gör Lennart Améen trots att han i karaktäristiken av planerna talar om *rutnät*, "rutnätsrenässans" till skillnad från "vitruviansk radialrenässans" och "rutnätseran", Améen 1973, s 9, 16, 22 et passim.

Oregelbunden rutnätsplan

Det är först i och med hertig Karls grundningar av Mariestad 1583 och Karlstad 1584 som man i kartmaterialet kan finna helt utbyggda rutnätsplaner. Dessa de tidigaste riktiga rutnätsplanerna var oregelbundna, med gator som inte var helt raka och parallella och vinklar som inte var helt räta. Från och med nu fram till mitten av 1620-talet var detta den gängse plantypen i både Sverige och Finland. Efter det förekommer bara enstaka exempel. Sammanlagt har ett drygt tiotal oregelbundna rutnätsplaner påträffats.

I det skriftliga materialet finns ännu tidigare uttryck för en vilja att bygga på ett regelbundet sätt men exakt vad detta innebar är inte klart. Gustav Vasa hade stora planer för Helsingfors och förordnade 1550 att "så laga, att gatorna ginge rätt fram". Här tänkte man alltså anlägga en ny stad på ett planmässigt sätt, med raka gator. Henrik Lilius vill rent av se detta som planer på ett rutnät i räta vinklar, inspirerat av renässansens idealstäder, vilket i så fall skulle vara första gången i svensk stadsplanering, långt, långt före något annat liknande. Detta känns dock mycket tveksamt med tanke på resultatet och vad som i övrigt gjordes vid denna tid och under det följande halvseket.¹ I samband med planer för vissa regleringar av stadsdelen Vallen i Viborg 1577 krävde Johan III att gatorna inte fick bli lika dåliga som i den gamla staden, vilket Lilius också gärna vill tolka som tankar på en rutnätsplan.

Liknande uppgifter finns för flera andra städer. 1572 gav Johan III byggmästaren Ludwig von Hoffwen i uppdrag att utarbeta en plan för en befäst stad i "fyrekant" i Gullberg för att flytta nya Lödöse dit. I Norrköping skulle enligt ett brev 1572 en plan utstakas "vdi fyrekant medh brede gater effter thet mått, som thette medh följende snöre vtwiser". Men inte i något fall kan man se resultat som pekar på att man redan vid denna tid skulle ha tillämpat en strikt rätvinklighet. Det är mer troligt att "fyrekant" stod för rutnätet som en allmän princip för organisationen av stadens gator och en strävan mot ett rutnätsmönster vilket till en början resulterade i de ofullgångna rutplanerna; här finns som framgått flera tidiga exempel. Rutplanen och rutnätsplanen innebar genom sin grundkonstruktion ett närmande till den räta vinkeln.

En första liten grupp städer där man klart kan se att rutnätsplanen medvetet användes var alltså hertig Karls nygrundningar Mariestad och Karlstad i hans mellansvenska hertigdöme 1583 och 1584. Dessa följdes 1585 av Härnösand. Både Mariestad och Härnösand hade enligt senare kartor en avlång, närmast spolförmig yttre form. Många gatupartier var raka, men det fanns

¹ Eino Jutikkala tycks däremot inte tro på någon egentlig planmässighet alls. Han skriver bl.a. att "De flesta städer, som anlades eller förflyttades under Gustav Vasas och hans söners regeringstid, fick veterligen inga stadsplaner alls", Jutikkala 1963, s 20–21. Marianne Råberg framhåller å andra sidan att det redan från Gustav Vasa finns uttalanden som tyder på en medveten strävan mot viss planmässighet och att man säkerligen kände till det kontinentala Europas nya tankar på stadsplaneringens område, Råberg 1987:I, s 38.

även en hel del krokiga gatusträckningar. I Karlstad var alla gator i stort sett raka och vinklarna i det närmaste räta. Här ger staden intryck att vara arkitektoniskt mer genomplanerad, med ett hörnslutet torg i centrum. Vilken utformning planerna för de övriga 1580-talsstäderna hade är oklart, då inget kartmaterial har bevarats för dem, men det är mycket möjligt att även de hade rutnätsplaner. Senare har i stort sett allt detta förändrats. I Mariestad finns dock en liten rest kvar längst i norr.

Planen för Mariefred 1605 kan också närmast beskrivas som en oregelbunden rutnätsplan, och den är fortfarande helt bevarad. På 1620-talet finns sedan flera exempel i både nygrundade och flyttade städer, såväl i Sverige som i Finland. 1620 fick Olof Bure i uppdrag att upprätta planer för Gamla-karleby, Nykarleby, Torneå och Söderhamn. Gatorna var nu märkbart rakare – eller långgatorna i en jämn, svagt böjd linje parallellt med stranden – och vinklarna nästan räta. Kvarteren var förhållandevis små och mer enhetliga i storlek. Nykarleby och Umeå, som troligtvis också var av Bure, var nära nog rätvinkliga. I Torneå blev det en långgatsplan med en enda långgata – eller kanske var det tänkt som en rutnätsplan, fastän den bakre kvartersraden inte byggdes ut – och i Söderhamn hade staden både ett rutnätsparti i ena änden av staden och en fortsättning utmed stranden i form av en rudimentär långgatsplan. Sådana kombinationer fanns också i Sundsvall och Hudiksvall och det är mycket troligt att Bure likaså svarade för planläggningen av dessa. I Luleå och Piteå på sina äldsta platser – även de med planer av Bure – bredde städerna ut sig runt de medeltida kyrkorna och fick därmed inte samma långsträckta stadsform, men även här är det fråga om oregelbundna rutnätsplaner. Utöver dessa kan även ett par utvidgningar, i Filipstad och Gävle, dateras till omkring mitten av 1620-talet.

Efter 1625 försvann de oregelbundna rutnätsplanerna nästan helt; det var bara några enstaka under resterande delen av 1600-talet. Vid 1640-talets slut utarbetades en regleringsplan för Strängnäs och till samma tid bör även ett odaterat och osignerat projekt till genomgripande reglering av Dorpat höra. I Strängnäs finns bara två skisser bevarade men på grundval av dessa och de genomförda förändringarna kan man utgå från att planen föreskriver rätningar och tillägg av så långt möjligt raka gator i räta vinklar men också av gator i annan riktning. Som helhet blev det alltså en oregelbunden rutnätsplan. Dorpatplanen är inte helt olik i karaktären. Det nya gatunätet var ett rutnät med raka, genomgående gator på bägge ledderna, men de var inte parallella och bildade inte ett rätvinkligt mönster. De var utlagda ganska glest, på ojämna avstånd, och mellan dem skulle många äldre gatusträckningar bli kvar. Därmed fick kvarteren stora variationer i storlek. Dessa två planer är såvitt känt de enda större regleringsplaner på 1600-talet som tog så stor hänsyn till den äldre staden att resultatet blev ett som helhet oregelbundet planmönster.

Från omkring 1670 kan man se att de stränga kraven på symmetri och total rätvinklighet började luckras upp något, för då och då innehöll planerna en del skevheter och sneda vinklar. Men detta gäller nästan enbart lantmätarnas produktion. Att Strömstad fick en så oregelbunden plan vid grundningen på 1670-talet är belysande. På slutet av 1600-talet förefaller också den centrala styrningen ha minskat. Under 1700-talets två första decennier, sedan, blev inslag av oregelbundenheter snarare regel än undantag.

Den rätvinkliga rutnätsplanen

Den första rätvinkliga rutnätsplan som är belagd i kartmaterialet och som också i sina huvuddrag genomfördes var Karl IX:s Göteborg på Hisingen. Den är däremot inte bevarad idag. Göteborg var den viktigaste svenska stadsgrundningen i stormaktstidens uppbyggnadsskede, med syftet att militärt säkra den smala landremsa Sverige ägde till Västerhavet. Men den hade också ett uttalat syfte att locka till sig holländska kolonisationer och utveckla handeln. Planen upprättades av den inkallade holländaren Petter Nicolaus de Kemp 1608 och var en halvrund befästningsplan av närmast idealstadstyp, med symmetriskt planmönster.

Innanför befästningsgördeln låg bergsformationer på bägge sidorna och däremellan projekterades ett stadsområde med rätvinklig rutnätsplan, rektangulära kvarter av några olika storlekar och ett centralt placerat torg som skars av en gata i mittaxeln. Det var ett stort torg som upptog två hela kvarter. Tomtindelningen, som ritats ut i ett av kvarteren, bestod av dubbla rader av tomter och mitt på kortsidorna en enda liten tomt inskuren på andra lednen. Mitt på stadens långsida mot älven placerades en skyddad hamn, inramad av pirar.

Staden hade börjat anläggas redan 1603 efter en plan av en annan holländare som länge varit i svensk tjänst, slottsbyggmästaren Hans Fleming. 1610 fick han åter igen ta över ansvaret och kom då med en del förändringar. Ingen av de flemingska planerna är dock bevarad men sannolikt var även de rätvinkliga rutnätsplaner, precis som de planer han något senare gjorde för Jönköping och Norrköping.

För återuppbyggandet av Jönköping efter Kalmarkriget upprättades ett tiotal planer i två omgångar, först 1611–13 och sedan 1617–27. De första hade vad man kan förstå Hans Fleming som upphovsman och även några av de senare. Det fanns både en plan för att återuppbygga staden på dess gamla plats och en för flyttning och utvidgning av staden, bägge rätt enkla rätvinkliga rutnätsplaner med omgivande befästningar. Vid utbyggnaden blev dock resultatet ett annat, som vi tidigare sett, en oregelbunden rutplan.

Utvidgningen av Norrköping norr om Motala ström 1613 är den äldsta ännu bevarade, strikt rätvinkliga rutnätsplan som framkommit. Det året blev Norrköping huvudstad i det län som hade tilldelats hertig Johan, sonen till

Johan III, och staden började utvecklas till en av landets viktigaste industri-städer. Det var en långsträckt plan med rektangulär yttre form och kvarter av varierande storlek. I utvidgningsprojektet ingick även den kombinerade furstebostaden och försvarsanläggningen Johannisborg, som förbands med staden genom en diagonalt löpande gata vilken hade den gamla stadskärnans båda kyrktorn i blickfånget. Det finns också ett tidigt finskt exempel som får tas med här – den märkliga principplanen för reglering av Viborg 1615 där stadsytan täcks av ett regelbundet rutnät men rutorna är för små för att kunna vara något som skulle genomföras på exakt det sättet.

De mest storslagna av dessa tidiga planer är de som upprättades för gränsfästningarna Jönköping 1619 och de påföljande åren och det nya Göteborg 1621, vid flyttningen till den nuvarande platsen. Man kan konstatera att det i båda fallen var ett "andra försök" där ambitionerna hade höjts betydligt, ytan utökats avsevärt och planerna givits en mycket mer komplex uppbyggnad. I bägge märks det holländska inflytandet än mer, för nu är det inte enbart fråga om rätvinkliga rutnätsplaner och omgivande befästningar utan dessutom ett system av inre kanaler och hamnar.

Att utveckla bergshantering var av central betydelse för den svenska ekonomin, vilket avspeglar sig i planerna för grundning av Falun och Sala 1624. År 1620 hade den holländske ingenjören Johan Carels sänts till Falun för att undersöka hur staden "lämpligen kunde läggas och funderas" och uppges då ha "avritat och utmärkt Falu stad". Mycket talar för att han är upphovsman till den stadsplan som bevarats i en kopia med årtal 1624, vilket också är det år ett omfattande förslag till stadsprivilegier utarbetades. Carels har även förknippats med planen för Sala 1624 och Säter något senare. Båda är enkla, regelbundna rutnätsplaner.

Den viktigaste staden och den man ansträngde sig mest att modernisera och utveckla under perioden som helhet var dock Stockholm. Även här finns ett tidigt exempel på rätvinklig rutnätsplan. De flesta menar att den ska vara utarbetat av Heinrich Thome, också han en inkallad utlänning. Planen är en reglering av ett smalt parti av Stadsholmens västra sida efter en brand 1625. Det är inte någon stor, spektakulär plan utan en av de tämligen enkla rutnätsplaner för ett delområde eller mycket litet stadsområde som skulle bli en vanlig plantyp i Sverige och Finland men även i provinserna. Från och med 1625 blev sedan i princip alla rutnätsplaner rätvinkliga. De enda undantagen var de tidigare nämnda regleringsplanerna för Dorpat och Strängnäs vid slutet av 1640-talet och sedan Lund och Hudiksvall åren kring 1670 samt några planer i början av 1700-talet. Men även dessa hade nästan uteslutande raka gator. Någon gång kan det också förekomma svagt radierande gator.

I provinserna gällde samma idéer men här kom befästningarna och försvarshänsynen i första hand och det var sällan man orkade med mer ambitiösa stadsplaneprojekt. Det var också vanligare här att man i samband med utvidgningar avstod från att göra några genomgripande förändringar av

det äldre stadsområdet. Och nygrundning av den enkla typen av obefäst handelsstad på landet förekom inte. När den svenska expansionen på andra sidan Östersjön började på allvar på 1620-talet fick ett antal utländska fortifikationsingenjörer ansvar för stadsbyggandet i de erövrade områdena och för dem måste ett regelbundet planmönster utifrån tidens ideal, antingen det var rutnätsplaner eller radialplaner, ha varit en självklar utgångspunkt. Men till skillnad från Sverige-Finland var alltså de fortifikatoriska aspekterna allt överskuggande. Många gånger bestod arbetena enbart av befästningsanläggningar och när de även medförde smärre utvidgningar var det inte säkert att man alltid hade tid och kraft att genomföra en fullt ut modern plan. Och för att uppnå bästa möjliga försvarskraft måste man ta hänsyn till topografins oregelbundenheter, med sämre möjligheter till regelbundet planmönster.

Exakt hur den allra första lilla utvidgningen av Riga 1621 var tänkt är oklart eftersom inget gatunät redovisas på kartan, men därefter i Elbing 1626 och Memel 1630 var det rätvinkliga rutnät. I båda de senare fallen var upphovsmannen Heinrich Thome, samme som i Stockholm 1625, och från 1626 ansvarig för fästningarna i de av Sverige ockuperade delarna av Preussen.¹ Där stod han också för utvidgningen av skansen Danziger Haupt 1627, som skulle få en U-formad bebyggelsestruktur, det vill säga en kombination av rätvinkligt rutnät och halv radialplan. Samma idé, fast i mycket större skala, finner man i planskissen till den jättelika förstaden i Stettin 1630, en plan av utpräglad idealstadstyp. Till de tidigaste rätvinkliga rutnätsprojekten utanför Sverige-Finlands gränser hör även fästningsstaden Gustavsburg 1632.

I och med 1600-talets ingång slog alltså den rätvinkliga rutnätsplanen igenom på bred front och tillämpades i viktigare sammanhang. Det var bara på en del mindre och avlägset belägna platser som planerna fortfarande in på mitten av 1620-talet inte var helt regelbundna även om gatorna också här var i huvudsak raka och vinklarna till stor del räta. Därefter finns bara enstaka eftersläntare. Samma sak kan man se på danskt område där Kristian IV anlade det regelbundet planerade Kristianstad som ny gränsfästning mot Sverige 1614. Kristianopel, hans första stadsanläggning år 1600, hade däremot ännu vare sig helt parallella gator eller ett fullt utbyggt rutnätssystem, utan får som nämnts karakteriseras som en inte helt regelbunden rutplan.²

Olof Bures planläggning av städerna kring 1620 gick enligt Henrik Lilius till så att planen stakades ut på platsen och först därefter sattes på papper. Man utgick alltså inte från en i förväg uppgjord karta.³ Detta var säkert ett traditionellt sätt att anlägga en stad. Det nya var bara att den tankemässiga

1 Munthe VI:1 1916, s 228.

2 *NF*; Ahlberg 2000, s 129–130.

3 Lilius 1985, s 89. Jfr under avsnittet Med kartan som arbetsredskap, Utstakning först och plankarta sen.

utgångspunkten var raka gator och räta vinklar i ett rutnät. Men när planen stakades ut i terrängen tog man hänsyn till den praktiska verkligheten med en del oregelbundenheter som följde. Kännedomen om renässansens stadsbyggnadsideal fanns säkert och en strävan att närma sig dessa.¹ Däremot tycks en metod att omsätta förebilderna i praktisk handling ha saknats. Å andra sidan finns det exempel på att man utgick från någon form av i förväg uppgjorda och godkända planritningar som sedan skulle följas. Det framgår att ett brev till ståthållaren i Småland 1544 angående flyttningen av Västervik. Men det talas samtidigt om att förhandla med borgarna, vilket måste innebära att det fanns utrymme för vissa justeringar.

Tidens främsta kunskaps- och utbildningscentrum för stadsbyggnads- och befästningskonst var Leiden i Holland där bland andra Simon Stevin verkade som lärare.² Härifrån hämtade Sverige en lång rad fortifikationsingenjörer. Redan tidigare hade dock flera holländare varit i svensk tjänst. Det var med deras planer som den fullständiga rätvinkligheten kom. De måste ha fört med sig ett annat sätt att arbeta – att först upprätta en anläggningskarta utifrån en teoretisk idealbild och därefter staka ut den på platsen. Kartmaterialet talar för detta. Det är först med de utländska fortifikationsexperterna vi möter verkliga anläggningsplaner i kartmaterialet, exempelvis de olika Jönköpingsprojekten på 1610- och 1620-talen.

Till det man generellt eftersträvade, förutom ett planmönster där gatorna skar varandra i rät vinkel, hörde uppenbarligen så småningom också en rektangulär yttre form för staden. Kvadraten förekom däremot bara någon enstaka gång senare på 1600-talet. Detta gällde staden som helhet men även enskilda utvidgningsområden och förstäder. Den rektangulära stadsformen kan dock inte ha varit ett absolut krav. I drygt 70 eller cirka två tredjedelar av de rätvinkliga rutnätsplaner där man var obehindrad av befästningar att välja yttre form kan man se en långtgående strävan mot rektangulär stadsform. I detta har då ett femtiotal rutnätsprojekt där befästningar styrde den yttre stadsformen räknats bort; däremot ingår en del projekt där de ursprungliga kartorna saknas men man av det utseende staden fick vid utbyggnaden kan sluta sig till intentionerna.

Men inte fler än ett drygt tjugotal bildar en fullständig rektangel med alla fyra sidorna raka. Det vanliga är att bara stadens sidor in mot land inordnades i rektangeln såvitt möjligt, medan höjder och strandlinjer undantogs. Fast det finns också exempel på att man ville räta strandlinjen genom utfyllnader, bland annat i flera av Claes Claessons planer i Finland. Strävan efter en rektangulär form understryks av att man ibland ritade ut raka gränslinjer på kartorna även för delar av staden där kvarteren inte drogs ut ända fram till gränsen, som i Uppsala- och Västeråsregleringarna på 1640-talet. Det är

1 Råberg 1987:I, s 38. Jfr också Carl Jacob Gardberg i *SHF*, s 39 och Lilius 1985, s 86–87.

2 Råberg 1987:I, s 22. Hennes källor är Taverne 1978 och 1982. Stevin levde 1548–1620, *NE*.

mycket möjligt att man här höll öppet för att bygga ut dessa delar vid senare tillfälle.

Första gången viljan till rektangulär form märks är vid utvidgningen av Norrköping på norra sidan av Motala ström 1613. En utom sidan mot ån rektangulär hel stad har vi i Sala 1624 och Säter några år senare, vad man kan förstå av det senare kartmaterialet; anläggningskartorna är inte bevarade. Men efter det hände ingenting förrän kring 1640. Det var med början då och en femtonårsperiod framåt som de allra flesta av de rektangulära städerna tillkom och kraftigt dominerade, för att därefter avta allt mer. Exempel lämnas i avsnitten om Den enkla, regelbundna rutnätsplanen nedan och i det följande avsnitten.

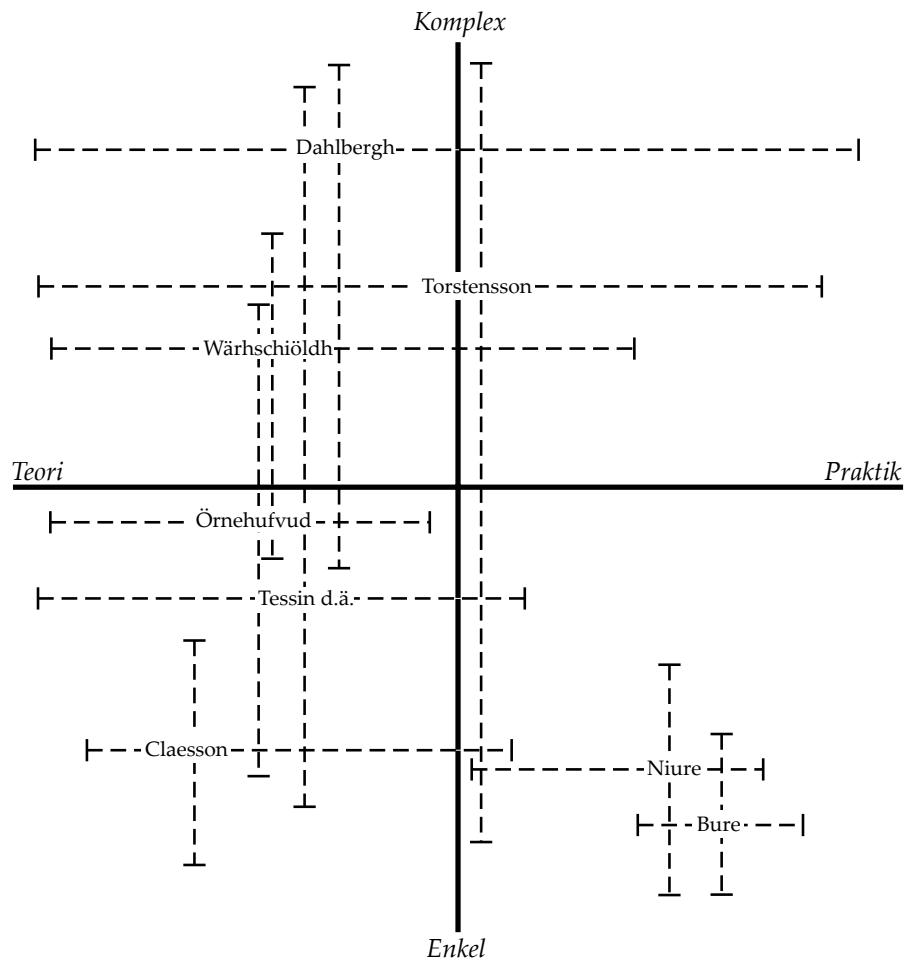
Utöver det rätvinkliga rutnätet och den rektangulära stadsformen var det sedan kanske bra om kvarteren var identiskt lika, även om det alls inte var nödvändigt – det är faktiskt mycket ovanligt. Redan i de första rätvinkliga rutnätsplanerna ser man variationer i kvarterens form. Däremot eftersträvades säkerligen symmetri och likformighet i planmönstret så långt det gick. I detta måste också tomtindelningen ha ingått och de möjligheter den gav att styra bebyggelsens utformning.

Gruppering och formanalys

Stormaktstidens rutnätsplaner har presenterats som enkla, tämligen ensartade, mekaniskt upprepande och i stort sett utan medveten gestaltningsvilja. Och sedan en del mer sofistikerade och konstnärligt högtstående undantag. Dessa de enkla rutnätsplanerna har i svepande ordalag skildrats med några få ord och det mesta utrymmet givits åt de mer spektakulära planerna. Till stor del kan detta gå tillbaka på Gerhard Eimers sätt att ägna sig åt de högtstående "konstnärliga" planerna och skilja ut övriga som "enkla lantmätarbeten".¹ I stadsbyggnadskussioner har de rätvinkliga rutnätsplanerna framställts som "tråkiga" och enahanda. Att beskylla dem för att vara stöpta i samma form och se likadana ut överensstämmer dock inte med verkligheten. Det finns inte två planer som är likadana. Tvärtom är det stora variationer, även om planerna har vissa gemensamma, grundläggande drag. Det förekommer en del mindre grupper av planer som har större likhet med varandra men de allra flesta är ensamma om sina lösningar.

1 Jfr t.ex. Eimer 1961, s 410–434, där lantmätarna som stadsplanerare behandlas, och s 417 där författaren talar om "Entwürfen einfacher Landmesser" och i dessa vanligen förekommande naiva omtolkningar ("naive umdeutung"); Åström, K. 1967, s 22–37, där det stora flertalet av enklare planer bara ges några få rader överst på s 24, samma återkommer i den reviderade och utvidgade upplagan 1993, på s 18–29 respektive s 20; Améen 1973 skriver bl.a. att "De renässansplaner som kom till användning för dessa handelsstäder var vanligen ytterligt stereotypa nät av helt små kvartersfyrcanter" och på ett annat ställe om "den monotoni och stela symmetri" som utmärkte planerna, s 45 respektive 24; Hall 1981, s 8; Hall 1991, s 170; Hall 1997 (Hippodamos), s 35. Även jag själv har tidigare beskrivit planerna på ett alltför schablonartat sätt, Ahlberg 1997, s 84.

För att få överblick och bättre kunna gruppera och sätta in enskilda planer och planförfattare i sitt sammanhang har ett särskilt bedömningschema med två korsande axlar utarbetats. På den horisontella axeln finns i den vänstra änden "teori" och i den högra "praktik", eller med andra ord teoretiska idealstadsförebilder respektive anpassning till stadens och platsens individuella förutsättningar. På den vertikala axeln ligger den enskilda planens karaktär med "enkel" och av mindre omfattning nedtill och "komplex" och av större storlek upptill, det vill säga små planer för en liten stad eller ett delområde av en större stad i botten respektive stora och mer sammansatta planer i toppen. En stor och mer komplex plan med en utformning som ligger nära idealstadsförebilderna placeras alltså högt upp, till vänster i schemat.

Figur 2. Spännvidden i olika planförfattares arbete. Namnet placerat där de har sin tyngdpunkt

En liten, okomplicerad och enhetligt utformad plan hamnar i stället långt ner, till vänster. Mot höger ligger planer som pragmatiskt anpassar sig till platsen och de funktionella kraven och därmed får en mer varierad utformning.

I placeringen efter den vertikala axeln kan man för det mesta också finna en koppling till stadens betydelse, med de små agrara köpstäderna i botten och mångfunktionella städer som gränsfästningarna och de viktigaste förvaltningsstäderna högre upp. I detta schema har sedan enskilda planer och planförfattare placerats in och utifrån detta olika grupperingar 'kunnat göras.

Vid bedömningen av enskilda planförfattare och deras arbeten har personens namn placerats in i schemat där tyngdpunkten i hans verksamhet uppskattats ligga. Med streckade linjer åt båda hållen i horisontell och vertikal riktning har sedan spännvidden i hans samlade planarbeten markerats. Som exempel ligger Claes Claessons tyngdpunkt relativt långt ner till vänster (det vill säga planer för de mindre städerna med en utformning nära en schematisk idealbild) och de streckade linjerna ut från denna punkt är relativt korta (eftersom hans planer är mycket enhetliga och inte uppvisar någon större spännvidd). Erik Dahlberghs tyngdpunkt ligger däremot högt upp, något till vänster (de största städerna med komplicerade planer och en dragning mot idealstadsförebilderna) och de streckade linjerna är långa (på grund av den stora spännvidden i hans arbeten med både små städer, rena idealstäder och även planer med påfallande pragmatisk inriktning).

De rätvinkliga rutnätsplanerna kan utifrån inplaceringen i schemat grupperas i tre olika huvudkategorier som dock delvis överlappar och griper in i varandra. Dessa uppträder parallellt under perioden från 1600-talets början och framåt. Förekomsten utvecklas dock olika över tiden, med förskjutningar i proportionerna dem emellan. Det bör betonas att det inte ligger någon värdering i vad som skulle vara bättre eller sämre än annat i detta.

Den första kategorin består av *enkla regelbundna rutnätsplaner*. De flesta av dessa är av medelstorlek men det finns också en del större och dessutom en hel liten grupp med planer för små städer eller delområden i städer. Hit får också föras den relativt stora grupp planer som inom ramen för en enhetlig form ändå uppvisar olika slags variationer i kvartersformerna. I huvudsak hör planerna i denna kategori till de mindre betydande städerna och städer i ett mellanskikt. Nära två tredjedelar av dem tillkom under 1640-talet och första delen av 1650-talet då de kraftigt dominerade. Ett litet uppsving motsvarande den allmänna utvecklingen kan märkas på 1680-talet, men bortsett från detta är de få till antalet efter 1650-talets mitt. De är särskilt vanliga under 1640-talet då de utgjorde cirka 60 procent av planerna.

Den andra huvudkategorin kan beskrivas som *pragmatiska rutnätsplaner*. Här är planmönstret mycket mer varierat och man kan märka en långtgående anpassning till platsens individuella förutsättningar. Spännvidden är också större än inom de andra två kategorierna – från små till de allra

största planerna, i allt ifrån de enklaste till de mest betydelsefulla städerna. Till kategorin får även räknas en mindre grupp planer som är uppbyggda kring en enda betonad huvudgata men som av hänsyn till topografin inte gjorts symmetriska. Dessa planer gjorde sig särskilt gällande på slutet av 1630-talet, på 1650-talet och hade också en stark uppgång på 1710-talet, men man får då hålla i minnet att det totala antalet planer under detta årtionde var relativt litet.

Till en tredje huvudkategori kan de planer som står närmast de internationella förebilderna i olika traktater och planschverk och i det europeiska stadsbyggandet föras. Det är svårt att finna någon riktigt bra sammanfattande benämning för dem, men kanske skulle man kunna kalla dem *elaborerade planer*. Här ingår olika symmetriskt axiala planer och regelbundna månghörningar, men även en del mer sammansatta planer där man kan känna en kontakt med den faktiska stadsplaneringen på kontinenten. Här hamnar också de flesta mer utvecklade kanalplanerna.

Huvudsakligen är det större planer och planer i de viktigaste städerna men hit får även en grupp mindre citadellstäder räknas. Över huvud taget ingår de regelbundet formade befästningsprojekten här. Den stora majoriteten var också befästa. Dessa planer låg i förhållande till övriga planer lågt på framför allt 1640-talet och i någon mån 1650-talet även om de i absoluta tal också hade en viss ökning då. Deras storhetstid var både i absoluta tal och framför allt i relation till planutvecklingen som helhet 1680-talets första del då de utgjorde över hälften av det totala antalet rutnätsplaner. Även påföljande årtionde var de förhållandevis många.

Exempel på sofistikerad stadsplanering finns i alla dessa tre kategorier men i mindre utsträckning i den första. Släktskap med idealstadsplanerna finns framför allt i den sista men kan också anträffas i den första. Det som ibland har beskrivits som schematiskt och mekaniskt förekommer mest i första kategorin, men också en hel del i den sista.

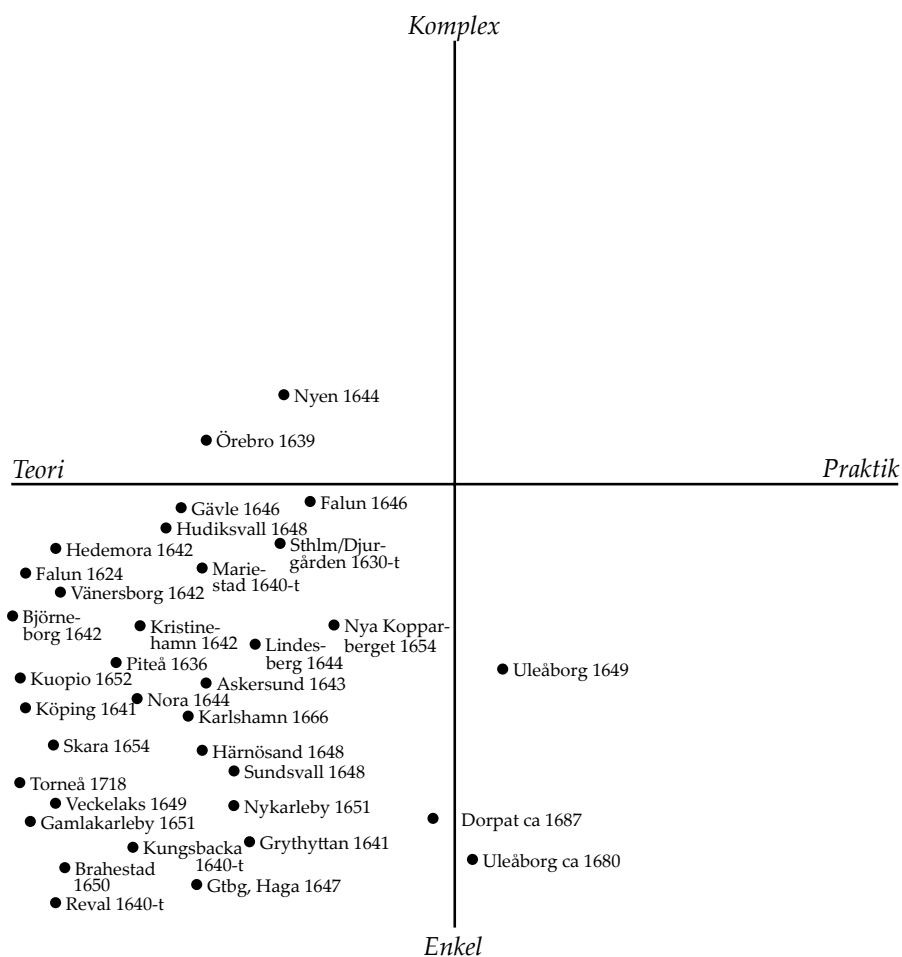
Genom att en och samma plan kan kombinera drag från olika huvudkategorier föreligger det en viss överlappning som gör siffermässiga jämförelser svåra men man kan ändå se att de tre kategorierna någorlunda balanserar varandra; den första innehåller visserligen fler planer än de övriga – närmare 90 – men å andra sidan är dessa i genomsnitt mindre till storleken. De följande två är jämbördiga, med runt 60 vardera. Sammanlagt gör det drygt 200 rätvinkliga rutnätsplaner. I dessa beräkningar har även olika självständiga alternativa och reviderade projekt räknats med.

När man mäter utifrån närhet till de teoretiska idealstadsförebilderna och planernas storlek och komplexitet, och även när man ser till vilka städer planerna tillämpades i, placerar sig radialplanerna på samma sätt som de elaborerade rutnätsplanerna. Om även de skulle räknas in här hamnar denna den tredje kategorin planer mitt emellan de andra två men är fortfarande mindre till antalet än den första kategorin. Radialplanerna är relativt få och

uppträder sporadiskt från 1610-talet fram till mitten av 1680-talet, men med en tydlig koncentration till de sista tjugio åren. De har alltså en spridning med en sen blomstring som liknar de elaborerade rutnätsplanerna.

Den enkla, regelbundna rutnätsplanen

En stor grupp av de rätvinkliga rutnätsplanerna får beskrivas som enkla och okonstlade – närmare 50 eller cirka en fjärdedel av det totala antalet rätvinkliga rutnätsplaner. Det är därmed den största enskilda gruppen. Till detta kommer sedan några få mycket små planer och därtill den grupp som i det följande särskiljs genom sina mer varierade kvartersformer. Ren, stram och enhetlig behöver dock inte betyda torftig, utan kunskap om de upphöjda förebilderna och i avsaknad av gestaltningsförmåga. Det kan lika väl innebära att utformningen grundades på teori och idealbilder mer än praktiska hänsyn

Figur 3. Enkel regelbunden rutnätsplan.

och anpassning till platsen. Den fullständiga likformigheten och perfektionen var säkerligen något eftersträvansvärt, åtminstone hos den beslutande höga överheten.

Den mest regelbundna av alla planerna i undersökningsmaterialet är den för Björneborg 1642. Den har tillskrivits Anders Torstensson som kallats Sveriges främste stadsplanerare på 1600-talet¹ och är en mycket märkvärdig plan för en stad som inte hörde till de större och mest betydelsefulla. Den kan mycket väl beskrivas som en enkel idealstadsplan utan befästningar. Idealstadsplanerna i olika traktater och planschverk var genomgående symmetriska och enhetliga teoretiska konstruktioner; ofta var planmönstret komplext men det kan lika gärna vara enkelt och mekaniskt upppeppande.

Stadsområdet på Björneborgsplanen bildar en regelbunden rektangel. Kvarteren har enhetlig, rektangulär form och enhetlig tomtindelning, gatorna enhetlig bredd. Enformigheten bryts dock av att exakt i mitten, där de två huvudaxlarna skär varandra, ligger ett kvadratisk, hörnslutet torg som samlingspunkt. Vare sig väderstreck, topografi eller några byggnader är redovisade och det har föreslagits att planen skulle vara en principplan för stadens utformning vid en tidpunkt då man ännu inte hade bestämt sig för var den skulle ligga, vilket inte förefaller orimligt. Det finns andra kartor som visar att man arbetade med sådana.

Samma grundidé om en regelbunden rektangulär stad med ett centralt hörnslutet torg höll sig levande långt fram i tiden. 1718 utarbetades ett snarlikt planförslag för Torneå. Skillnaden var huvudsakligen en enklare typ av tomtindelning och att huvudgatorna i planens mittaxlar gjordes bredare än övriga gator. Ett ännu senare exempel av exakt samma slag är anläggningsplanen 1787 för grundningen av Östersund påföljande år.²

När Piteå 1666 flyttades till den långsmala Håggholmen tvingades man ta större hänsyn till platsen och kunde bara göra planen två kvartersrader bred och försköt torget något åt ena sidan. Samma grundtyp men med torget förlagt till ena långsidan och omformat till ett halvt hörnslutet torg förekommer i två planer av Johan Wärnschiöldh – ett utvidgningsförslag för Reval omkring 1641, där även befästningar fanns med, och flyttningen av Varberg 1667, där planen dessutom breddades med ett par kilformade kvartersrader på sidorna. Precis samma typ av plan som i Björneborg, men med en rundad yttre form på grund av stadsbefästningen, uppträder dessutom i ett av de första alternativen för Carlsburg 1670 eller 1671.

En mer utvecklad variant av Björneborgsplanen, med viss anpassning till de topografiska förhållandena men med i grunden samma gestaltungsprincip, är planen för Karl Gustavs stad 1658. Genom sin större komplexitet får den dock föras till de stora, symmetriska rutnätsplanerna (se nedan). Det

1 Hall 1999, s 89.

2 LMV: Y65-1:2.

gäller även en del enkla, strikt regelbundna planer i ett antal fästningsstäder och citadellstäder, där man känner en närmare släktskap med idealstadsförebilderna, som Vänersborg, Narvas förstad 1647 och Andersö skans.

Plangenomgången visar att det är ytterst få planer som är mekaniskt uppreparande på det sättet att alla kvarter har i princip samma form och storlek, gatorna samma bredd och där torget utgörs av ett utsparat kvarter eller del av kvarter. Fast det finns några få åren kring 1650 fram till mitten av 1660-talet, de flesta i Finland. Det enda alltigenom likformiga planprojektet är ett icke genomfört förslag till reglering och utvidgning av Gamlakarleby 1651 av Claes Claesson. Det består av två kvartersrader som alla skulle delas in i två rader med tomter. Effekten förstärks av att kvarteren dessutom är kvadratiska. Alla gator var lika breda och torget, som var mycket litet, bestod av ett utsparat hörn av ett kvarter. Inte långt efter ligger Claessons planer för Brahestad 1650 och Vasa 1651. Över huvud taget har hans många planer i Nordvästra Finland åren kring 1650 en mycket enhetlig utformning, men är trots detta alla olika.

Kännetecknande för Claesson är de påfallande långsträckta planerna, med ett rektangulärt stadsområde utmed stranden, ofta på delvis utfylld mark. Kvarteren är stora och mer eller mindre kvadratiska och ligger för det mesta i två rader, fast ibland är det två och en halv eller fler. Alla torg består av utsparade kvarter eller del av kvarter i ursprungsförslagen men ändrades i ett par fall – Uleåborg och Kristinestad – i senare alternativ. Gatorna har samma bredd (med något undantag) och gator markeras även längs stadens yttre gräns. Längs stranden är kajer utritade på många av planerna. Kvarteren delas in i två tomtrader. Men även Claessons alster innehöll variationer; i hans första Uleåborgsplan 1649 växlade kvarterens längd och gjordes den mittersta tvärgatan bredare än övriga gator. Och här var planen nästan lika bred som lång.

Andra synnerligen regelbundna planer i Finland är anläggningsplanen för Veckelaks 1649, föregångaren till dagens Fredrikshamn, och den plan som slutligen antogs för reglering av Gamlakarleby 1665. Det finns också en utvidgning av förstaden i Viborg 1655 med kvadratiska kvarter som var och en delas i fyra likadana tomter, men här kunde området yttre form inte göras helt regelbunden på grund av läget på en smal udde.

I Sverige utarbetades ett regleringsförslag för Skara 1654 som inte tog minsta hänsyn till det äldre gatunätet – helt orealistiskt och heller inte genomfört. Kvar skulle bara domkyrkan och läget för torget ha blivit. Anläggningsplanen för Karlshamn 1666 är även den sällsynt enhetlig. Karlshamn är också den stad där denna form av perfektion är bäst bevarad. Likformigheten stärks ytterligare av att kvarteren är kvadratiska och att torget utgörs av en hel kvartersruta. Tomterna fick likaså en regelbunden indelning enligt ett dubbeltomtsystem.

En grupp relativt enhetliga planer är de som Nicodemus Tessin d.ä. och Erik Eriksson Niure utarbetade för Norrlandsstäderna 1646–48. De är enkla och tämligen schematiska, men har ändå var och en sina individuella särdrag och inslag som visar att man tog hänsyn till platsens speciella förutsättningar. Gemensamma drag i de flesta planerna var att stadens sidor in mot land inordnades i en rektangulär form, och vidare gator av enhetlig bredd, rektangulära kvarter, torg i form av ett utsparat kvarter eller del av kvarter, samt en tomtindelning med två parallella tomtrader.

Sundsvall och Härnösand 1648 är de två mest ensartade. Störst och mest utarbetad är Gävleplanen 1646, den första i sviten. Här delas det fullt ut rektangulära stadsområdet i två delar av Gavleån. Ån skulle förses med kajer och i vinkel mot ån är en kanal, kantad av gator, inlagd. Torget består av två avkortade kvarter på vardera sidan av en huvudgata som skär tvärs över torget – vad som kan kallas ett axialtorg. Inom stadsfyrcanten, i det sydöstra hörnet av staden, planerades en stor slottsanläggning med tillhörande park. Projektet för Hudiksvall 1648 var långsträckt och bestod av två delar i vinkel mot varandra, hade raka kajer och en hörnsluten platsbildning runt kyrkan. Gävle, Hudiksvall och även ett av de fyra Härnösandsförslagen har tullstaket med små bastionsliknande utskott.

Regleringsplanen för Umeå skiljer sig helt från dessa genom de varierade kvartersformerna, vilka var resultat av långtgående hänsyn till den befintliga planen och den får i stället räknas till de pragmatiska planerna; till skillnad från de nämnda, mer hårdhänta planerna, bör denna vara utförd av medhjälparen Erik Eriksson Niure.

Flertalet av de "schematiska" planerna har – även om kvarteren i huvudsak är likformiga över stadsområdet – ändå olika detaljer som bryter det enhetliga mönstret. I Falun 1624 gjordes stadens yttre form oval och varierades kvarteren utmed den lätt slingrande ån. Förstadsprojektet för västra Djurgården i Stockholm vid mitten av 1630-talet har långa rader av identiska kvarter, men som helhet ändå en påfallande ojämn yttre kontur. I ytterkanten placerades även några offentliga byggnader och kvarter med avvikande form liksom försvarsanläggningar i oregelbundna former.

I Kristinehamn 1642 fick två åar flyta snett genom stadsområdet och torget förlades gränsle över den ena av dem. Och i den helt regelbundna planen för Kuopio 1652, av Per Brahes egen hand, placerades torget som ett sjötorg mitt på ena långsidan. Brahe hade säkerligen god kännedom om de rådande stadsbyggnadsidealerna och i all sin enkelhet kan man i den symmetriska uppläggningsen och balansen i kompositionen ana förbindelsen med förebilderna.

Av planerna i provinserna hör bara några få till de mest schematiska, egentligen bara delar av den utvidgning som Heinrich Thome gjorde i Elbing 1626 och det nyss nämnda förstadsprojektet i Reval omkring 1651. Sedan finns det också en del små, mycket enkla planer som bara består av några kvarter eller

kvartersrader. Dit hör en förstad i Koporie 1645 och ett förslag till förstad sydväst om Domberget i Reval på slutet av 1640-talet. Något mer varierad var den första planen för Nyen när staden anlades 1632, en utvidgning av Reval 1634 och förstaden i Jama 1645. Betydligt senare – omkring 1687 – utarbetades ett tiotal olika förslag till reglering av Domberget i Dorpat med olika varianter på enkel rutnätsplan.

Även i Sverige och Finland finns en grupp små, enkla planer – ibland för delområden i städerna, ibland för en hel, liten stad. Två helt regelbundna förslag till förstaden Haga i Göteborg 1647, med några parallella rader långsmala kvarter, liknar i sin stramhet det samtidiga förslaget till förstad i Reval. De allra flesta uppvisar dock någon variation.

Enkla regelbundna rutnätsplaner med varierade kvartersformer

Sätten att med små medel variera planerna var många; i ett tjugotal annars mycket regelbundna planer kan man se variationer i kvartersformerna som gör det motiverat att särskilja dem som en särskild grupp – regelbundna rutnätsplaner med varierade kvartersformer. Dessutom finns det ett tiotal små planer av samma karaktär. I anläggningsplanerna för Sala 1624 och Säter troligen ett par år senare sköts en rad med kvadratiske kvarter in mellan de i övrigt rektangulära kvartersraderna och en av dessa kvadrater i mitten utnyttjades som torg.

Gerhard Eimer vill se detta som ett holländskt inflytande; de kvadratiske kvarteren ska vara särdrag för Simon Stevins skola i Leiden. Han vill därför koppla samman dessa två planer med Stevins sväger Johan Carels som från 1618 var i svensk tjänst. Till gruppen vill han även föra Borås som han menar ska ha fått samma utformning vid grundningen 1622. Det senare är dock tveksamt. Om Carels vet man att han 1620 skickades till Kopparberget för att avsticka Falun och undersöka hur staden på bästa sätt kunde anläggas och att han arbetade med de svenska befästningarna. Eimer uppger dessutom att han ska ha varit ingenjör vid Bergsamtet.¹ Att han också skulle ha att göra med andra för metallhanteringen viktiga städer som Sala och Säter verkar därmed inte alls otroligt.

Motivet med en inskjuten rad av kvadratiske kvarter mitt i planen förekommer dock i fler städer. Det finns i den stora befästnings- och utvidgningsplanen för Örebro som sannolikt upprättades 1639 av Olof Hansson Örnehufvud; även han ska under någon tid på 1620-talets slut ha varit ingenjör vid bergverken.² Det återfinns också i två planer som Örnehufvuds medarbetare Anders Torstensson varit inblandad i – regleringarna av Västerås, troligen 1644, och Nyköping 1647. Samma tema kan man känna igen i de anläggningsplaner som lantmätaren och ingenjören vid Bergsamtet Thomas

1 Munthe VI:1 1916, s 226–227; Eimer 1961, s 175.

2 Ericsson, E. 1935, s 15–18; Ekstrand 1903, s 195, 283 och 1912, s 3 (nr 2485).

Christiersson Hedræus upprättade för Askersund 1643 och Falun 1646. En variant med två inskjutna rader kvadratiska kvarter mitt i staden kan man se i Anders Torstenssons slutgiltiga plan för Helsingfors 1640 och i det första projektet till Karlshamn av Erik Dahlbergh 1658.

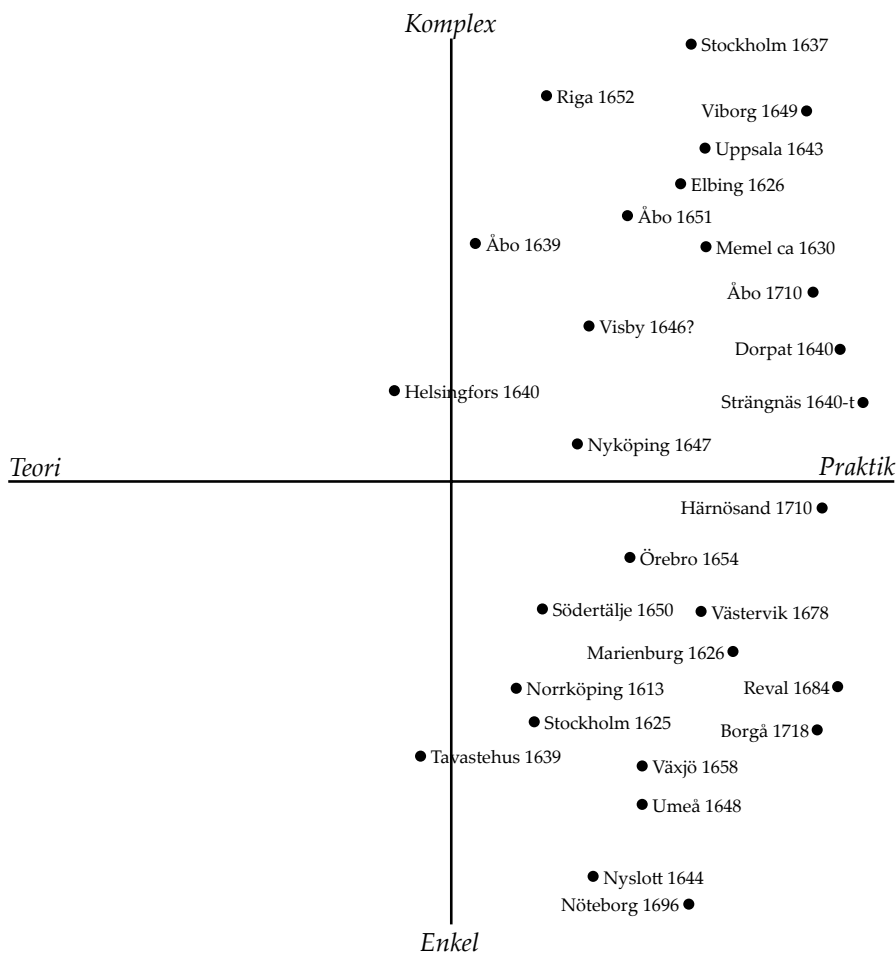
Hedræus upprättade även planer för Lindesberg och Nora 1644. I Lindesberg liknar planstrukturen snarare Anders Torstenssons långsträckta "axialplaner", uppbyggda kring en central huvudgata (se nedan). Här finns inte de kvadratiska kvarteren men däremot en rad något smalare kvarter tvärs genom staden vid torget. I Nora har motivet varierats på så sätt att det är två rader med smalare, rektangulära kvarter genom stadens mitt och kvarterens storlek varierar även en del i övrigt. I både Askersund, Lindesberg och Nora finns samtidigt en variation i tomtindelningen som gav större tomter vid torget eller i det centrala stadspartiet.

Några år senare – 1652 – utarbetade Hedræus en plan för grundning av en stad vid Nya Kopparberget och här finns ytterligare en variation: kvartersrader med smalare, rektangulära kvarter har lagts i båda huvudriktningarna, så att ett kors bildas. Och tomterna har – som i de tidigare städerna – gjorts större i kvarteren vid torget. Det motsatta sättet att få en omväxling, att i stället lägga in en rad bredare kvarter i mitten, finns det också exempel på – en skiss till en liten förstad i Libau i Kurland 1701. Och i den som helhet pragmatiskt varierade Växjöplanen 1658 lade man in ett helt kors av bredare kvarter i planen. Ett helt annat sätt att variera kvarteren kan man se i en i övrigt alltigenom enhetlig plan för Köping, säkerligen för en utvidgning 1641. Här finns en rad av små, kvadratiska kvarter i vardera kortändan. Motsvarande förekommer i planer för Hedemora 1642 och Mariestad några år senare.

Till de små, enhetliga planerna som ändå uppvisar vissa variationer hör de nygrundade städerna Nyslott 1639, Grythyttan 1641, Avesta omkring 1642 och Gränna 1652. Andra exempel är ett förstadsförslag i Reval 1634 och serien med alternativa projekt för Domberget i Dorpat kring slutet av 1680-talet.

Pragmatiska rätvinkliga rutnätsplaner

Dryga trettiotalet av de rätvinkliga rutnätsplanerna kan karaktäriseras som pragmatiska planer genom att de som en följd av hänsyn till topografi och befintliga förhållanden uppvisar ett mer omväxlande planmönster. Till detta kommer sedan ett tiotal små, pragmatiska planer och ungefär lika många som nedan karaktäriseras som "pragmatiska axialplaner". Sedan gammalt fanns ett bruk att anpassa planerna till topografin och förutsättningarna på platsen och ge planen dess slutgiltiga utformning när den stakades ut i terrängen. Även sedan man övergått till att utforma planerna på pappret skaffade man sig först ett underlag i form av noggranna besiktningar av tänkbara stadslägen och uppmätningar. I praktiken gjordes också större eller mindre justeringar när planerna stakades ut och ibland större revideringar av planerna efter

Figur 4. Pragmatisk rättvinklig rutnätsplan.

hand. Det är inte ovanligt att hela avsnitt av en plan ströks eller lämnades åt sidan för framtida utbyggnad.

Även i det arbetssätt som de nederländskt skolade ingenjörerna förde med sig måste ett stort mått av flexibilitet i sättet att hantera de teoretiska idealen ha ingått. Det är uppenbart att man när det kom till kritan var beredd till ganska långtgående avsteg från den absoluta regulariteten, inte minst vad gäller befästningarna där försvarsförmågan var det avgörande. Som jämförelse kan man se på den stora utvidgning av Amsterdam som påbörjades 1609, där ett band av tre kanaler och mellanliggande kvarter lades ut runt de västra och södra sidorna av den medeltida staden.¹ Kvarteren är till grundformen rektangulära men varierar avsevärt i storlek, kanalerna är inte

1 Hall 1997 (Capital Cities), s 234.

överallt helt parallella och utvidgningsområdet som helhet bildar en oregelbunden bågform.

Vissa pragmatiska drag kan man se i Göteborgsplanerna även om dessa som helhet får räknas som elaborerade planer. Planen för det äldsta Göteborg på Hisingen 1608 har en enhetlig, symmetrisk komposition och en halvrund yttre form med tydliga rötter i idealstadsplanerna. Samtidigt markeras dock bergsformationerna och visas hänsynen till försvarskraven genom smärre oregelbundenheter i befästningsgördeln. I verkligheten, vid genomförandet, blev man också tvungen att driva anpassningen till topografin längre och göra stadens yttre form mer ojämn och även justera gatunätet.

När i nästa steg det nuvarande Göteborg anlades 1619, och med en reviderad plan 1621, utformades stadsmönstret med betydligt större hänsyn till den omväxlande terrängen på den nya platsen med dess både låglänta och bergiga partier. Planen blev som helhet asymmetrisk med ett utvecklat system av inre kanaler och hamnar som anpassades till naturförutsättningarna, vilket medförde vissa variationer i kvartersformerna. Även i förslaget att återuppbygga Jönköping på sin gamla plats 1612 och i en del av de följande förslagen för det flyttade Jönköping kan man se avsteg från den absoluta likformigheten.

En rätt följsam inställning framkommer också i regleringsplanen för de västra delarna av Stadsholmen i Stockholm 1625, i sättet att infoga och utforma de nya rätvinkliga kvarteren. Huvudgatorna drogs så parallellt det gick med den södra, ganska raka delen av Västerlånggatan, vilket gjorde att även de till hälften medeltida kvarteren i gränsen blev i stort sett regelbundna. Det var detta avsnitt som hade brunnit och i ett första skede sträckte inte sig regleringsområdet längre norrut. Som tvärförbindelser bibehölls de gamla huvudgatorna i östvästlig riktning vilket medförde att kvarteren kom att variera kraftigt i längd. Detta blev ännu mer påtagligt när sedan området utvidgades mot norr och väster.

De flesta menar att upphovsmannen till planen var Heinrich Thome och i flera av hans projekt i Preussen märks också denna flexibilitet. I både Elbing 1626 och Memel omkring 1630 är det tydligt hur olika delområden fick olika utformning allt utifrån sina förutsättningar och att befintliga strukturer togs som utgångspunkt för det nya gatunätet. Sida vid sida ligger strikt enhetliga rutnätskvarter och stadspartier med kraftigt varierande kvarterstorlekar och inslag av kortare gator som bara gick genom en del av området. Man kan också se exempel på bibehållande av eller begränsad upprätning av ett delvis oregelbundet planmönster.

Den man framför allt förknippar med ett pragmatiskt angreppssätt är dock Anders Torstensson. Utmärkande drag för honom var hans förmåga att anpassa planerna efter förhållandena på platsen, hans mångsidighet och stora spännvidd från idealstadstänkande över viktiga, prestigefulla städer med en komplicerad situation där ändå många kompromisser måste göras,

till enkla planer för mindre städer. Med hans planer följde ett arbetssätt som tog betydligt större hänsyn till topografi och existerande bebyggelse och ett medvetet sätt att utifrån platsens individuella förutsättningar variera planmönstret.

Torstenssons utgångspunkt var naturligtvis också idealstadsplanerna och där det gick tillämpade han ett enhetligt och symmetriskt planmönster och gav staden en regelbunden yttre form. Ett grundkoncept var den betenade, vanligen extra breda huvudgatan, kantad av rektangulära kvarter som vände kortsidan mot huvudgatan. Inte sällan var den lagd så att gatan fick en kyrka eller ett slott i fonden. Tomtindelningen anpassades också efter detta, med dubbla tomtrader och vid kortsidorna en tomtrad på andra ledet, så att det blev en jämn rad av tomter längs huvudgatan. Huvudgatan skar oftast tvärs över torget som bestod av två avkortade kvarter mitt för varandra och därmed blev ett "axialtorg". En annan torstenssonsk favoritform var det hörnslutna torget men han använde sig också av kvarterstorg. Det halva hörnslutna torget, är ytterligare en variant.

I större städer byggdes detta ut till ett karaktäristiskt mönster med varierande kvartersformer och kvartersstorlekar och där kvarteren låg i olika riktning. Största delen var dock långsmalt rektangulära kvarter men ofta sprängdes också rader med kvadratiska kvarter in. Gatorna blev inte alltid genomgående genom hela området utan slutade ibland blint. Med denna gruppering av kvarteren lyckades han många gånger bygga in bergknallar bakom skärmar av bebyggelse.

Detta mönster känns igen i alla de stora, komplexa planer som Torstensson var inblandad i – utbyggnaden av Stockholms malmar och då främst på Norrmalm och Södermalm, Helsingfors, Viborg, Uppsala, Västerås och Nyköping. Det förekommer också flera gånger att någon gata låg snett i förhållande till övriga delar av planen – som i projektet till Helsingfors på Södernäs udd och regleringen av Västerås – eller ibland hela rutnätspartier, som Stockholms malmar och Nyköping. Även vad gäller stadens yttre form var Torstensson betydligt mer flexibel än vad som annars var normalt.

Angreppssättet vid utbyggnaden av Viborg är betecknande. Regleringen gällde både den medeltida delen av stadskärnan och 1500-talsutvidgningen Vallen och till detta kom en ny förstad. I jämförelsen mellan de tre delarna kan man tydligt se Torstenssons pragmatiska angreppssätt och hans mångsidighet – hur han tog hänsyn till de befintliga förhållandena och ansträngde sig att lägga in det nya rätvinkliga gatunätet på ett så skonsamt sätt som möjligt, men också hur han utformade planen när han inte hade dessa begränsningar. I den medeltida stadsdelen kom kvartersstorleken att variera och kvarteren att ligga på olika ledd, och flera av tvärgatorna gick inte genom hela stadsområdet. Torget fick förläggas till ena kanten av området. Vallen blev en förlängning av detta men här kunde gatunätet göras betydligt mer regelbundet. I den nya förstaden fick planen en, så långt topografin tillät,

enhetlig utformning, uppbyggd kring en central, extra bred huvudgata som skar tvärs över ett kvadratisk hörnslutet torg.

Anders Torstensson var en av sin tids mest produktive planförfattare och han ansvarade dessutom för flera av de största och mest komplicerade projekten. Fler planer gjorde vid samma tid bara Olof Hansson Örnehov, som åren 1636 till 1644 var Torstenssons chef vid Fortifikationen, och efterföljaren som generalkvartermästare Johan Wärnschiöldh.¹ Många av Örnehovs planer låg dock före Torstenssons verksamma tid, och Wärnschiöldhs efter. Via Örnehov kom uppdrag och Torstensson övertog även flera av hans planprojekt.

Torstensson samarbetade också med andra personer – Lars Welamsson (eller Vilhelmsson) Björkman i Stockholm och Nyköping, Olaus Rudbeckius i Helsingfors och Västerås, Anders Månsson Streng i Viborg, Henrik de la Vallée i Stockholm och möjligen också i Nyköping, och Johan Åkesson i Uppsala. Han måste ha räknats som en av landets främsta experter på stadsplaneringens område och tillfrågades säkerligen, och var med i diskussionerna även i andra städer än de där han hade direkta uppdrag och kom därigenom att påverka andra.

Olof Hansson Örnehovs planer var i normalfallet mycket regelbundna och enhetliga rutnätsplaner. Ett par av hans senare planer visar dock något annat och kanske kan man spåra ett inflytande från Torstensson här. Alternativt kan Torstensson ha medverkat i upprättandet av planerna. Det stora utvidgnings- och befästningsprojektet för Örebro som av allt att döma utarbetades av Örnehov 1639 stämmer med sin enhetliga, rektangulära kvartersmodul med hans normala planer, men längs ån, i anslutning till den gamla staden och i stadens utkanter har kvarter av omväxlande storlek smugit sig in. I grundläggningsskisserna för Åmål följande år går variationen betydligt längre och är nästan torstenssonsk i sin karaktär; kvarteren är huvudsakligen rektangulära men skiftar kraftigt i storlek och ligger på båda ledderna. Vissa variationer i kvartersstorleken finns också i den stora regleringsplanen för Norrköping 1641 men som helhet är karaktären ändå enhetlig.

Nicodemus Tessin d.ä. gav, som framgått, sina Norrlandsplaner en mycket regelbunden utformning. Betydligt mer följsam var hans medhjälpare Erik Eriksson Niure som av allt att döma var den som ansvarade för Umeås plan 1648. Det befintliga gatunätet skulle stramas upp och bli rätvinkligt och kvarteren byggas ut till full storlek så att en regelbunden stadsrektangel skapades, bortsett från den sneda gränslinjen vid Renmarksbäcken i väst. Resultatet blev en plan med stora variationer i kvarterens storlek och form.

I provinserna utarbetades – sannolikt på slutet av 1640-talet och av Johan von Rodenburgh – det tidigare nämnda helt annorlunda regleringsprojektet

1 Om Torstensson, se Munthe VI:1 1916, s 240–241 och 415–417, om Örnehov s 199–211 och 294–299 och Wärnschiöldh s 233–236 och 320–333.

för Dorpat där gatorna var raka men inte parallella. Resultatet blev ett som helhet oregelbundet planmönster med mycket varierande kvartersstorlek och kvartersform. Orsaken var uppenbarligen hänsyn till det befintliga gatunätet och bebyggelsen, inte minst de många kyrkorna. Likheten med regleringen och utvidgningen av Strängnäs vid samma tid har redan påtalats. Även här gick anpassningen till platsen och den besvärliga topografin så långt att det blev ett som helhet oregelbundet planmönster.

En annan större utbyggnad av en stad där det även måste ha ingått reglering av äldre bebyggelse var den stora förstaden till Riga 1652. Johan Wärnschiöldh svarade för planen, som dock var en bearbetning av ett förslag av von Rodenburgh. Här ger planmönstret ett tämligen regelbundet intryck men vid närmare påseende visar sig kvarteren variera mycket och i ena kanten har ett par kanaler lagts in. Dessutom är det av befästningar omgivna utvidgningsområdet oregelbundet. Det ligger även en flexibilitet i att planen höll öppet för tre alternativa lösningar. Det pragmatiska i arbetet visar sig dock ännu mer när man ser vad som blev resultatet – att man vid utbyggnaden gjorde ytterligare jämkningar med följden att planmönstret inte blev helt rätvinkligt.

En plan som har stora likheter med Anders Torstenssons arbeten är nästa, betydligt mindre omfattande regleringsplan för Örebro 1654. Den tar ovanligt stor hänsyn till de äldre gatorna. Som en följd blev de nya kvarteren mycket varierande i storlek och form. De skulle också ligga på båda ledderna. Torget, på östra sidan om kyrkan, skulle förstöras och delas på mitten av en ny östvästlig gata som skulle komma att få kyrkan i fonden. En av gatorna, tvärgatan norr om slottet, är dessutom ritad som bredare än övriga gator. Det känns rimligt att här tänka sig en påverkan från Torstensson. Även regleringsplanen för Växjö 1658 uppvisar stora variationer i kvarterens storlek och form. Planen för Åbo, sådan den blev 1651, byggde till stor del på Torstenssons plan ett drygt årtionde tidigare.

Även Erik Dahlbergh, senare på 1600-talet, hade ett pragmatiskt sätt att se på stadsbyggandet. Det märks framför allt i befästningsanläggningarna där försvarsdugligheten var det allt överskuggande; genom anpassningen till de topografiska förutsättningarna fick de många gånger bli mer eller mindre oregelbundna. Detta påverkade i sin tur planmönstret. Man kan exempelvis tänka på Dahlberghs projekt till återuppbyggnaden av Carlsburg 1681. Enligt detta skulle staden ges en oregelbundet oval yttre form vilket gjorde att de i grunden symmetriskt anordnade kvarteren blev påtagligt ojämna i ytterkanterna. Dahlberghs realistiska inställning märks också tydligt i hans agerande vid planeringen för utbyggnaden av Landskrona 1679–80, där han försökte begränsa storleken av staden och minska ingreppen, i Karlskrona 1680–83, med många udda inslag, och i förslaget till reglering av Domberget i Reval 1684, som fick en oregelbunden radiell struktur utifrån det befintliga gatumönstret.

Det sista stora Landskronaprojektet under loppet av undersökningsperioden är förslaget till utvidgning mot söder och en förstad på Gråven av Clas Bödker 1714. De stora variationerna i utformningen av planen kan bara förklaras som en långtgående anpassning till de rådande förhållandena på platsen. Det gamla stadsområdet lämnades utan några större förändringar alls medan de nya områdena skulle anläggas enligt rutnätsplaner som inte var helt regelbundna och som skilde sig åt sinsemellan. De genomkorsades av täta men inte helt parallella och rätvinkliga rutnät av kanaler och inom dessa rutor fanns i sin tur en indelning i mindre kvarter som följaktligen inte heller blev helt regelbundna. Förstaden utgjordes av ett relativt stort område med ett mer finmaskigt nät av kanaler och kvarter snett i förhållande till utvidgningsområdet.

Planen hade alltså tre delar med olika karaktär – den gamla stadskärnan/handelsstaden samt utvidgningsområdet respektive förstaden, som båda med sina täta nät av kanaler skulle ha fungerat som hamnområden. Torg, bestående av två utsparade kvarter, finns i både utvidgningsdelen och förstaden. Dessa skulle också ha fått varsin kyrka. Någon tomtindelning är inte utmärkt i de nya delarna. Stadsområdet med de nytillkomna områdena bildade en oval yttre form och omgavs av en kraftig befästning som i nordväst anslöt till citadellet.

Pragmatisk axialplan

Symmetri och axialitet är grundläggande inslag i idealstadsplanerna och i mer sofistikerade planer men förekommer också i planer av enklare karaktär. Ett särskilt tydligt drag i en rad av Anders Torstenssons planer är just att bygga upp stadsplanen kring en betnad, central huvudgata i längdaxeln. Dessa långsträckta planer kan på så sätt sägas följa upp traditionen från de äldre långgatsplanerna. I tioalet planer är hela planen uppbyggd på detta sätt. Men sedan finns det också ett antal större, som helhet mer komplexa planer och andra besläktade planer där samma motiv ingår. Plantypen har en tidsmässig spridning från 1630-talets andra del till omkring 1690.

Ett grundkoncept för Torstensson var som framgick en planuppbyggnad kring en central huvudgata och vanligtvis omgavs denna på båda sidor av långsmala, rektangulära kvarter med kortsidorna mot huvudgatan. Ofta accentuerades gatan genom större bredd, att torget placerades så att gatan skar det i mittlinjen, utformningen av tomtindelningen eller fondmotiv. Utgångspunkten var säkerligen en helt regelbunden idealstad, uppbyggd utifrån ett kors av två sådana centrala huvudgator, med torget i mitten och med flera kvartersrader åt sidorna, alltså precis den typ av plan som utarbetades för Björneborg 1642.

I realiteten fick han dock anpassa detta till vad som var möjligt i den enskilda staden, varvid motivet för det mesta förenklades till en plan med bara en enda långgata eller ibland ytterligare någon långgata vid sidan av.

När städerna låg utmed ett vattendrag gjordes sidorna in mot land om möjligt regelbundet rektangulära medan motsatta sidan följde strandlinjen. Planerna anpassades alltså till topografin vilket gör att de inte blev symmetriska.

Den stora planen för Åbo 1639 är ett första exempel; bortsett från den gata som gick längs åstrandens svängda lopp finns bara den enda, centrala långgatan. Det är tätt med smalare tvärgator men ingen av dem fungerar som betonad tväraxel. Det mest renodlade exemplet är annars Torstenssons förstad i Viborg 1640. Det är också belagt att han svarade för regleringen av Södertälje 1650 och även här finns en sådan torstenssonsk axialplan. Dessa planer är så speciella att man med stor sannolikhet får se Torstensson som upphovsman även till anläggningsplanen för Tavastehus omkring 1639 i dess grunddrag och troligtvis också den ursprungliga planen för Jacobstad omkring 1652, sådan den hypotetiskt kan rekonstrueras.

Även i andra, mer komplexa planer av Torstensson kan man känna igen denna betonade huvudgata, exempelvis de i Uppsala och Nyköping. I Uppsala är det helt tydligt så att i de mer glest bebyggda utkanterna längst i söder och i norr kunde hela konceptet, inklusive de tvärställda kvarteren, genomföras medan de centrala delarna inte medgav detta. Här finns dessutom en tväraxel och ett hörnslutet torg där gatorna möts. Motivet är också tydligt på östra delen av Norrmalm i Stockholm, med Regeringsgatan som huvudgata. Planen för Östermalm är på samma sätt uppbyggd kring Storgatan, med axialtorg, tvärställda kvarter och allt, men här har ytterligare kvartersrader med mindre kvarter lagts till utanför. Och av anpassning till platsen gjordes kvarteren olika långa och breda och områdets yttre gränser ojämna.¹

Att den centrala huvudgatan och torget var viktiga framgår också av de gatur regleringar som började uppträda kring 1650 – i det första regleringsförslaget för Nykarleby 1649, de tre Östgötastäderna Skänninge, Linköping och Vadstena, ett Örebroförslag 1652 och inte minst projektet till en ny huvudaxel i Stockholm från slottet till Brunnsviken 1654. Det finns även en del senare exempel. Att nöja sig med att dra fram en ny huvudgata genom stadsområdet, eventuellt i kombination med ett nytt torg, var säkerligen en anpassning till realiteterna och vad som var möjligt att genomföra vid det tillfället. Sannolikt tänkte man sig att senare fortsätta att bygga ut ett regelbundet stadsmönster, som man efter hand gjorde i Linköping.

Dubbla axlar, T-axlar och tväraxlar

Det normala är alltså att huvudaxeln ligger i stadens längdriktning och ibland, men förvånansvärt sällan, kompletteras denna med en tydlig tväraxel på andra led den genom stadens mitt så att det blir dubbla axlar. Så är fallet i Björneborg, Uppsala, Karl Gustavs stad och Piteå. Lite senare uppträder samma sak i ett

¹ Samma grundkoncept, med yttre rader av mindre kvarter, men regelbundet formade, återfinns i planerna för Hedemora 1642 och Köping 1641. Frågan är om Torstensson kan ha varit inblandad även här.

av de första Carlsburgsförslagen och i ett par Stockholmsprojekt. I åtminstone ett fall – Jacobshamn 1667 – ligger tvärxeln i stället i ena kanten av staden så att de två axlarna inte korsar varandra utan möts i en T-korsning. Några av Carlsburgsplanerna i början av 1670-talet är också uppbyggda utifrån en tydlig T-struktur, men här bildad av kanaler. Sedan finns det ett antal städer med enbart en kort tvärxel i stadens mitt som är ensamt dominerande och där staden tydligt vänder sig åt ena sidan. Tydlig längdaxel saknas alltså. Såväl planer med dubbla axlar som tvärxelplaner förekommer i alla de tre huvudkategorierna av planer men mest bland de elaborerade planerna och bara några få bland de pragmatiska planerna. De nämnda T-axelplanerna har förts till kategorin elaborerade planer.

Tvärxelplanerna finns både i hela städer – reglerade som nyanlagda – och i utvidgningar och förstäder. När det är fråga om en hel stad utgörs axeln i de flesta fall av en gata i rät vinkel in från en hamn i ett stadsområde som vänder sig mot sjöfronten, som i det första Göteborg på Hisingen, Helsingfors efter flytten till sitt nuvarande läge, regleringsförslaget i Mariestad på 1640-talet och Kristinestad. I de två senare placerades till och med torget vid vattnet, symmetriskt lagt med gatan i dess mittlinje. Samma motiv med betonad tvärxel, hamntorg och staden vänd med sin långsida mot vattnet återkommer långt senare i den stora och arkitektoniskt genomarbetade planen för Kaskö i Finland på 1700-talets slut.

Även i projektet till en förstad på nordöstra sidan av Göteborg 1659 finns en tvärxel in från älven, men här i form av en kanal. I Varberg 1667 vänder staden i stället långsidan mot Varbergs fästning fast i detta fall går ingen väg åt det hållet. Orsaken var säkerligen en önskan att ha fri sikt från fästningen in mot staden. Nicodemus Tessin d.ä:s förslag för Arensburg 1652 är också en tvärxelplan. Här har huvudgatan en mycket tydlig riktning från stadsporten, över torget och fram till det stora slottet.

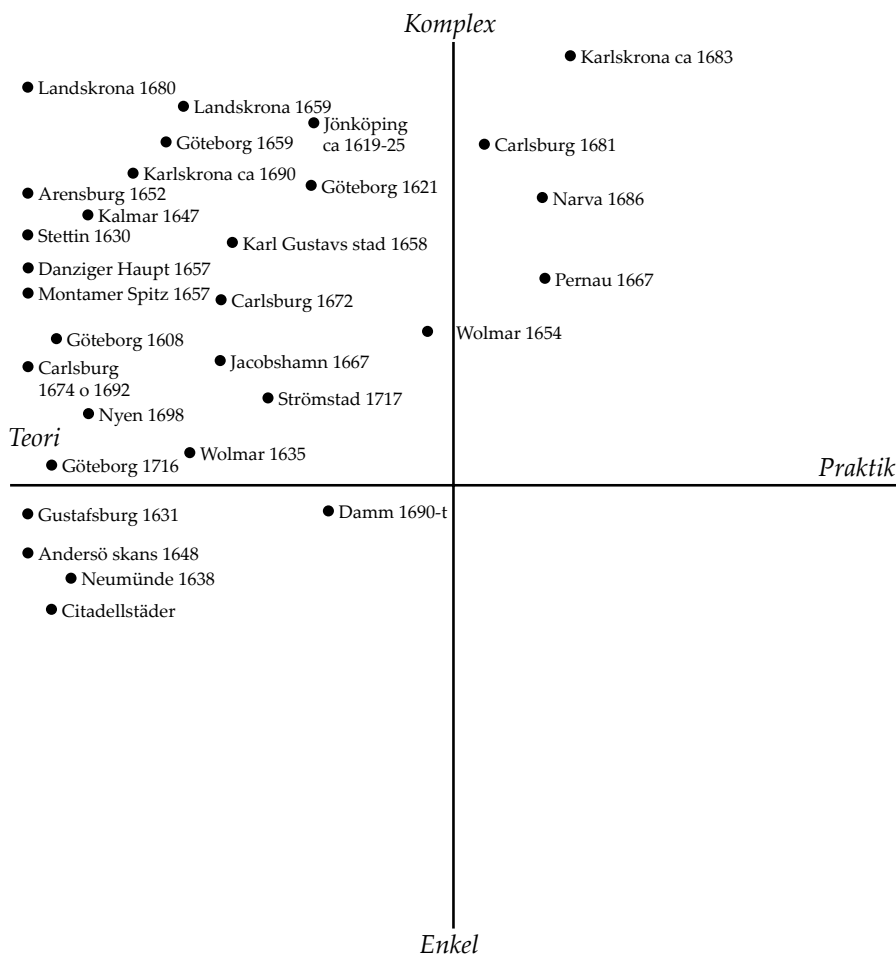
Tvärxelprojekten i utvidgningar och förstäder var alla befästa, låg i några få städer i Estland och Livland och hörde till 1600-talets andra hälft. Det gäller Reval 1651 och 1686, Wolmar 1654 och Narva 1663 och 1686. Här verkar det mest ha varit fråga om en gestaltungsprincip utan annan funktion är att skapa en viss tyngdpunkt och balans inom området, även om gatan i några fall också fungerade som utfartsväg. Annars slutade den blint mot stadsbefästningens insida.

Symmetriskt axial rutnätsplan

Den tredje huvudkategorierna av rätvinkliga rutnätsplaner – de elaborerade – består av mer omsorgsfullt utarbetade planer med en större komplexitet och konstfullhet än de enkla regelbundna rutnätsplanerna och en närmare släktskap med förebilderna i olika traktater och i det faktiska europeiska stadsbyggandet. En kombination med regelbundet formade befästningar är ett drag som visar närheten till mönsterstäderna och hur stadsbyggnads-

konsten och befästningskonsten där vävdes samman. Sammantaget rör det sig om 60 planer. Dessa planer finns med från den första rätvinkliga rutnätsplanen och framåt, växer i antal årtiondena runt 1600-talets mitt men hamnar trots detta helt i skuggan av de enkla regelbundna rutnätsplanerna som ökar ännu mycket mer under framför allt 1640-talet. Sedan avtar de som all planverksamhet under 1660- och 70-talen men får en markant uppgång med Erik Dahlbergh på särskilt 1680-talets första del men också följande årtionde.

Idealstadsplanernas grundläggande gestaltungsprincip var symmetri och axialitet. Detta ger på samma gång en inbyggd riktning från stadens entré mot torg och centrum, en strukturering av staden enligt en hierarkisk ordning där stadens alla delar ingick och en regelbunden yttre form. Axeln kunde framhävas och betonas på olika sätt – genom en större gatubredd,

Figur 5. Elaborerad rätvinklig rutnätsplan.

längden, den omgivande och inramande bebyggelsens placering och utformning, accenter och fondmotiv, torgets form etc. Redan den allra första påträffade rätvinkliga rutnätsplanen i svensk stadsplanering, Petter Nicolaus de Kemps plan för det äldsta Göteborg 1608, var uppbyggd på detta sätt, med en symmetrisk gruppering av stadens kvarter och rum kring huvudgatan i mittaxeln.

Någon form av huvudstråk fanns naturligtvis i alla städer, om inte annat en huvudgata från infarten fram till torget, men det kan vara mer eller mindre av mittaxel. I mer strikt bemärkelse har en bit över 30 av de rätvinkliga rutnätsplanerna en axial uppbyggnad som är fullständigt eller i det närmaste symmetrisk, med en tydlig mittaxel bestående av en huvudgata eller i något fall en kanal kantad av gator. Några hör till de enkla, regelbundna planerna – Björneborg, Kristinestad och ett Carlsburgsprojekt cirka 1671. Några kan räknas som regelbundna rutnätsplaner med varierade kvartersformer – Hedemora, Nora och Lidköping. Några har just nämnts bland tvärxelplanerna – Köping, Mariestad, Varberg och Reval 1685. Däremot finns inga av de pragmatiska planerna med.

De flesta – omkring 25 – hör dock hemma bland de stora, komplexa planer där man tydligast kan känna en släktskap med förebilderna. Flertalet av dessa tillhör 1600-talets senare del, från slutet av 1650-talet till omkring 1690, alltså från Karl X Gustavs tid och framåt. Nära hälften inföll under Karl XI:s regeringsperiod, huvudsakligen 1680-talets första del, och den tid då Erik Dahlbergh var generalkvartermästare för Fortifikationen. Under just dessa år låg en majoritet av projekten i provinserna och de i Sverige nästan uteslutande i Skånelandskapen. Men sammantaget var det en liten övervikt för Sverige. I Finland fanns inga alls.

Efter Göteborg 1608 dröjde det till början av 1630-talet innan nästa stora symmetriskt axiala rutnätsplan, och då blev det tre stycken i provinserna. Först är den märkliga planskissen till den stora förstaden mitt emot Stettin som av allt att döma hade utarbetats av Frans de Traytorrens 1630. Den är ritad med prickade linjer och får ses som en idéskiss. Förstaden skulle få större yta än hela den gamla staden och inneslutas i en bastionsbefästning. Planen är som helhet U-formad, med tre eller fyra rätvinkliga kvartersrader närmast floden, vilka sedan går över i en halvcirkel med radiella gator. Från vattnet leder en mittaxel upp till det mycket stora, kvadratiske torget mitt i stadsområdet och vidare på andra sidan där den efter ett par kvarter skär tvärs över ett litet hörnslutet torg. Dessutom finns två, aningen större, hörnslutna torg på sidorna, vid övergången mellan det rätvinkliga rutnätet och det radiella gatusystemet.

I Stettin arbetade vid denna tid också de unga svenskarna Olof Hansson [Örnehufvud] och Johan Lenæus [Wärnschiöldh] som båda skulle komma att upprätta symmetriskt axiala planer av idealstadstyp och mycket väl kan ha tagit intryck av diskussionerna i Stettin. Olof Hansson följde kungens armé

i Tyskland som ingenjör och förefaller ha utsetts till generalkvartermästare i början av 1632,¹ samma år som fästningsstaden Gustavsborg började anläggas efter hans ritningar. I sin regelbundna, sexkantiga form och med sin symmetriska uppbyggnad kring en gata i mittaxeln kan detta beskrivas som en enkel idealstad. Vid sin tillkomst uppfattades den också som ett mönster för fästningsbyggnadskonsten. Huvudgatan in från stadsporten skar först rakt över ett stort entrétorg och kantades sedan av små rektangulära kvarter. Utanför dessa låg på vardera sidan en rad med något större kvarter.

Tre år senare utarbetade Olof Hansson en serie förslag till reglering av den lilla befästa staden Wolmar i Livland. Här har vi för första gången en särskild typ av långsträckt, symmetrisk plan som smalnar av i den bortre delen från stadsporten räknat. Att det blev så berodde liksom senare i Kalmar och andra platser på de topografiska förhållandena. Planen består av en rad med rektangulära kvarter på vardera sidan av den extra breda huvudgatan i längdaxel och utanför detta, i den bredare änden av staden, en rad med smalare, kilformiga kvarter.

Johan Lenæus [Wärnschiöldh] studerade många år, i flera omgångar, i Holland innan han 1645 efterträdde Örnehufvud som generalkvartermästare. Han utarbetade egna och bearbetade andras planer för en mängd platser i Sverige men även en del i Baltikum. Hans viktigaste arbete är planen för Kalmar vid flyttningen till Kvarnholmen på 1640-talet. Staden fick formen av en långsträckt, avsmalnande niohörning med en symmetrisk plan utifrån en betonad mittaxel. Inom befästningarna bildade gatorna ett rätvinkligt rutnät med kvarter som grupperades likformigt kring den centrala huvudgatan. Denna skar tvärs över det stora, rektangulära torget och var utlagd så att den mot öster skulle få ett planerat citadell på en egen liten ö i fonden och ett halvt, hörnslutet torg vid fästet för bron över dit. Mot väster riktade sig gatan rakt mot mittpunkten i Gamla Stadens centrala torg och i denna ände fanns ett mindre entrétorg. Kvarteren var rektangulära, av varierande längd och låg med långsidan mot mittaxeln. Ytterst låg varsin rad av kilformiga kvarter.

Det finns också ett likartat Kalmarförslag som tillskrivs Nicodemus Tessin d.ä. och dateras till 1648. Här har stadsområdet gjorts något smalare och planmönstret blivit mer enhetligt, med kvarter i jämnare storlek. Men symmetrin förrycks något av att halva kvartersrutor i stadens utkanter i nordväst tagits till ett torg och lite längre bort till en hamnbassäng. I stället för ett citadell ville förslaget bygga ett trelängat slott som vände sig in mot staden och bildade fond för huvudgatan. Mellan slottet och staden skulle, som i det fastställda förslaget, ett skyddat hamnområde anläggas.

Åren 1651–53 var Tessin på studieresa till Tyskland, Italien, Frankrike och Holland och tog där starka intryck av byggnadskonst och stadsplanering.²

1 Munthe VI:1 1916, s 200–201.

2 Munthe VI:1 1916, s 483–484.

År 1652, medan han ännu var i Rom, utarbetade han projektet till reglering av Arensburg på Ösel i Estland för Magnus Gabriel De la Gardie. Denne deltog själv aktivt i planarbetet; den bevarade kartan har flera egenhändiga tillägg i blyerts av honom. Det är en symmetriskt anlagd, rätvinklig rutnätsstad inom en bastionsbefästning, formad som en halv oktagon direkt innanför det befästa slottet. Huvudgatan bildar en mittaxel från stadsporten, över det stora torget, en bred slottsplats och fram till slottets huvudentré. Kvarteren är huvudsakligen rektangulära, av två olika storlekar, samt några kvadratiska och triangulära. På den öppna slottsplatsen närmast slottet skulle en trädgård anläggas med två symmetriskt inplacerade centralbyggnader. Runt torget är trädrader inritade och mitt på torget ligger en större byggnad, sannolikt rådhuset. Inom vissa kvarter har en tomtindelning med dubbla rader tomter ritats in. Dessutom har ett nytt, halvt hörnslutet torg lagts till som entréplats innanför stadsporten.

Planen har beskrivits som något helt nytt i förhållande till Tessins tidigare stadsplaner, en enhetlig komposition där både stad och slott ingår, och som visar på en ny period i svensk stadsplanering. Liknande tankegångar fanns dock, som vi sett, redan i Kalmarplanen. Senare, i ett Carlsburgsprojekt, ska vi också se att Tessin förmådde angripa en stor, komplex plan på ett friare sätt.

De två storstilade projekten till stadsgrundningar i Danzigområdet 1657 – Danziger Haupt och Montauer Spitz – hade även de en långsträckt, symmetrisk planläggning. I båda fallen var upphovsmannen Abraham Loffman. Denne hade i början av 1650-talet arbetat i Kalmar och flyttades 1655 över till armén i Polen där han svarade för flera stora befästningsarbeten.¹ Båda städerna var utvidgningar av äldre skansar vid strategiska flodförgreningar och det var detta som bestämde deras form – de växte ut i en stor droppform från skansarna på de uddar som uppstod mellan flodarmarna och inneslöts i bastionsbefästningar. Danziger Haupt var mer långsmal och hade en plan som byggdes upp runt en lång kanal i mittaxeln och en kortare tvärkanal, alla kantade av gator. Det var gott om broar eftersom rutnätets samtliga gator leddes på bro över kanalerna. De rektangulära kvarteren låg med långsidan mot mittkanalen. Det fanns också ett annat alternativ med två tvärkanaler. I detta omgavs mittkanalen av kvartersrader med betydligt större, svagt rektangulära kvarter lagda på andra ledden och utanför dessa låg en kvartersrad med i princip kvadratiska kvarter, fast de flesta på grund av befästningarna var avsneddade.

Montauer Spitz var i stället uppbyggd kring en extra bred huvudgata i längdaxeln. Några kanaler fanns däremot inte. Gatan skar tvärs över det stora, kvadratiska, centralt placerade torget. De rektangulära kvarteren vände långsidan mot huvudgatan. De hade två olika längder med de något kortare

1 Munthe VI:1 1916, s 448–449.

i ett band vid torget på tvären genom stadsområdet. Den ursprungliga skansen skulle utvidgas mot norr och skiljas från staden med en vattengrav och en stor, öppen plats. Båda dessa stadsplaner stannade dock på pappret och det är säkert skälet till att de tidigare inte har uppmärksammats.

Kombinationen med ett separat citadell eller slott i anslutning till staden förekommer i många av städerna med symmetriskt axiala planer. Sådana fanns, som nämnts, även i Kalmar och Arensburg. Det stora projektet för en rund, befäst förstad på Denholmen utanför Stralsund omkring 1650 har ett femsidigt citadell i ena kanten. Något gatunät redovisas inte, men man får utgå från att en så regelbunden befästningsanläggning av idealstadstyp också planerades få ett regelbundet planmönster. Om man drar en mittaxel genom citadellet och stadsområdet fram till den mittersta bastionen hamnar också en ravelin framför citadellet mitt i linjen. Här kan man tänka sig att huvudgatan skulle ligga. Mest troligt med tanke på jämförbara städer är en axiellt symmetrisk rutnätsplan i räta vinklar, även om en radialplan eller en halv radialplan som den i Nyen 1652 naturligtvis också är möjlig.

En likartad uppläggning återfinns senare i Erik Dahlberghs fastställda projekt för Landskrona 1680. Kombinationen med citadell finns även i några sinsemellan besläktade projekt för Carlsburg, det första troligen av den kände stadsbyggnadsteoretikern Georg Rimpler 1674¹ och det andra, som finns i två olika varianter, av hans elev Jacob von Kempfen 1692. Dessa är i sin teoretiska, strikt symmetriska uppläggning, renodlade befästningsformer och frånvaro av konkreta detaljer som kyrka och andra byggnader av utpräglad idealstadstyp. De tog heller ingen som helst hänsyn till den existerande staden.

Carlsburgs läge, vid en plats där två floder flöt samman, liknade de två 1650-talsprojekten till städer i Danzigområdet. Inför stadens grundning 1672 och senare på 1670-, 1680- och 1690-talen utarbetades en rad projekt i stor stil men med mycket olika inriktning och utseende. De första två planalternativen hade ingenjören Dionijs Bredekow som upphovsman – det ena en radialplan och det andra den tidigare nämnda enkla, regelbundna planen som precis som Björneborgsplanen har en symmetrisk uppbyggnad utifrån två korsande huvudaxlar och ett hörnslutet torg i mitten. Planens yttre kontur blev på grund av befästningarna dock inte helt likformig utan fick en ojämnt rundad form. Men flera förslag togs fram och till slut anlades staden med en oval grundform och inte helt symmetrisk kanalplan i ett läge något längre norrut.

Helt symmetriskt-axial var däremot Rimplerplanen 1674. Den skiljer sig betydligt från övriga Carlsburgskartor, bortsett från von Kempfens närmare tjugo år senare. Staden är avsevärt större än i de andra och delas av en smal

1 Detta är den namnform Munthe använder *NF*. I *Fortifikationens historia* använder han både denna, Rimpler och Rümpler samt den alternativa formen Jurgen för förnamnet. Eimer, som behandlar honom på flera ställen, skriver Georg Rimpler.

kanal i två delar – ett symmetriskt, åttkantigt citadell på den ena sidan och handelsstaden på den andra. Denna är rektangulär till grundformen men med de borte hörnen snett avskurna, har en symmetrisk, rätvinklig rutnätsplan och omges av befästningar. Huvudgatan i stadens mittaxel förefaller vara bredare än övriga gator. Den skär tvärs över två likadana torg, det första en entréplats vid kanalen och det andra mitt i stadsområdet. Kvarteren är svagt rektangulära och lika stora, med undantag för de halva kvarteren vid torgens kortändar och några snett avskurna kvarter i stadens borte hörn. I citadellet var planmönstret ännu mer regelbundet med en korsformad struktur av kvadratiska kvarter grupperade efter två axlar och med geometrisk mittpunkt i en kvadratisk, hörnsluten plats vilken omslötts av små vinkelformade kvarter eller byggnadskroppar.

Planen 1692, av von Kempfen, har i sin första variant precis samma uppläggning som Rimplerförslaget men är annorlunda i detaljerna. Det centrala torget har dubblerats i storlek och kvarteren varierar något mer i formen. Den yttre stadsformen är också mer rundad och befästningarna utformade på annat sätt. Hela staden har förskjutits något mot söder. Det gör att citadelldelen, som fått en bågformad plan, nu ligger på andra sidan den lilla floden Geeste.

De planer som utarbetades för återuppbyggnaden av Carlsburg 1681, efter att staden varit ockuperad av Sveriges fiender och delvis förstörts, utgick i stället från den befintliga staden med dess oregelbundet ovala form. Ett projekt, uppbyggt kring en bred kanal i längdaxeln, med texten "dessein uber Carlsburg von dem Seel. H. Kleÿ gemacht", bör vara från denna tid. Vem denne person var är okänt. Han utnyttjade den västra halvan av den plan staden fått vid sin grundning, med rektangulära kvarter i stadens längdriktning, gjorde den mer enhetlig och dubblerade den så att planen blev symmetrisk.

Precis samma angreppssätt tillämpade Erik Dahlbergh i sitt förslag med datering 1681, men med skillnaden att han utgick från den östra stadshalvan, som hade rektangulära kvarter på andra ledden, och dubblerade den till ett symmetriskt planmönster. Den yttre formen lät han dock vara svagt oregelbunden för att kunna ta till vara och bygga vidare på de befintliga befästningarna. Liksom i Kleÿs förslag leddes Geestefloden in som en bred kanal i längdaxeln genom staden och på mitten grävdes dessutom korta kanalar i den andra riktningen, så att ett kors bildades. Torget placerades som en stor kvadrat mitt över kanalkorset. Dahlberghs förslag var mycket mer detaljerat och var trots sin idealstadsliknande uppläggning en verklig anläggningsplan, med tomtindelning, parställda centralkyrkor och platser för offentliga byggnader utmärkta.

1680–86 är den period då Erik Dahlbergh var som mest produktiv och utarbetade en mängd mycket stora stadsplaner för städer i provinserna, men också några i Skånelandskapen. Där det gick gav han dem en symmetrisk axial utformning i anslutning till de teoretiska förebilderna, men utan att

slaviskt följa dessa. Tvärtom tog han alltid hänsyn till platsens förutsättningar, försvarssynpunkter och kostnaderna för den ständigt lika magra statskassan.¹

Den mest detaljerade av alla de planer Dahlbergh utarbetade för Landskrona är den som fastställdes i maj 1680. I sin renodlade form, axiala symmetri och storslagenhet är det en sann idealstadsplan men samtidigt, i alla detaljerna, en genomarbetad anläggningsplan. Det firsidiga citadellet runt 1500-talsslottet skulle byggas ut med ytterligare befästningar och framför detta skulle den stora, runda staden ligga. Det är en symmetriskt axial rutnätsplan med ett H-format kanalsystem, kantat av gator. Huvudgatan i den östvästliga mittaxeln var en förlängning av en diagonallinje genom citadellet och i denna linje skulle den gamla stadskyrkan hamna liksom ett centralt torg och i borten änden en stadspport. Huvudgatan omgavs av kvartersrader med tvärsållade, rektangulära kvarter och utanför dessa följde en kanal på vardera sidan samt ytterligare kvartersrader som mot stadens periferi delades upp i allt mindre kvartersstorlek. Den tredje kanalen gick i stadens nordsydliga mittaxel. Där den korsade de andra kanalerna placerades två kvadratiske torg med offentliga byggnader och i motsvarande lägen ett par kvarter österut två korsformiga centralkyrkor.

Bland de övriga Landskronaförslagen vid samma tid finns ett utkast till en ännu större, cirkelrund stad med mer än dubbla diametern och med ett helt nytt, femsidigt citadell. Planen skulle i detta förslag byggas upp kring en bred huvudkanal in från den naturliga havshamnen samt två smalare tvärkanaler. Gatunätet är inte markerat. Det finns också två konkurrerande förslag som bör vara av Johan Drummond. Det första är inte heller det mer än en principskiss. Det är mycket likt Dahlberghs största förslag och skiljer sig bara genom att vara lite mindre och att ha fler och tätare liggande kanaler, så att ett helt rutnät av kanaler bildas. Det andra förslaget har i planmönstrets komposition stora likheter med Dahlberghs antagna dessein, men är vridet i en annan riktning. Stadens yttre form skulle dock bli oregelbunden och det gamla slottet ersättas av ett nytt citadell.

Att så många städer med symmetriskt axial plan hade månghörnig eller rundad form berodde på deras stadsbefästningar. Det finns dock ett par sena exempel på plantypen i de fåtaliga rektangulära befästningsstäderna. Planen i förslaget till den långsmala citadellstaden Vättelanda 1667 är uppbyggd kring en kanal, kantad av gator, i mittaxeln. Kanalen skär rakt över ett centralt placerat hörnslutet torg och korsas där av en gata i tväraxeln. En liknande plan, fast inte lika långsträckt och med gator i båda axlarna, återfinns i ett alternativförslag till flyttning av den lilla staden Damm nära Stettin.

Det finns också en och annan obefäst stad med denna typ av stadsplan och med rektangulär grundform. Jean de la Vallées plan för Karl Gustavs

1 Jfr Eimer 1961, s 511–512.

stad 1658 är en anpassad variant av Björneborgsplanen, men har här utvecklats till en arkitektoniskt genomarbetad plan i barockens anda. Planen är uppbyggd kring en central gata i längdaxeln men på grund av brolägena har tväraxeln och torget förskjutits något åt ena sidan. Byggnaderna skulle läggas med gavlarna vända mot huvudgatorna och för att detta också skulle bli fallet längs gatan i tväraxeln har några rader med smalare kvarter och tomter på andra ledden lagts till här. En ny kyrka har placerats in som pendang till den gamla medeltidskyrkan på platsen och staden har också samkomponerats med en stor slottsanläggning på andra sidan ån.

Jacobshamn 1667 – Magnus Gabriel De la Gardies "privata" projekt att grunda en stad inom sitt grevskap på Kållandsö – har också en i princip rektangulär stadsform. Även detta är en arkitektoniskt genomarbetad plan och här finns dessutom en tydlig hierarkisk uppbyggnad i det att husen gradvis minskar ju längre bort man kommer från den centrala huvudgatan. Det finns också en andra huvudgata på den andra ledden, vilken i detta fallet ligger i ena änden av stadsområdet så att en T-struktur bildas. Där dessa möts, i änden av den centrala huvudgatan, ligger det stora torget och i andra änden av gatan det ännu större sjötorget. Huvudgatorna, men också tvärgatorna i övrigt där bostadshusen skulle ligga, har större bredd än de andra långgatorna.

Symmetrisk kvartersaxelplan

Det finns också en annan form av symmetriskt uppbyggda planer där den kärna som de övriga delarna grupperar sig kring inte är ett smalt, öppet stadsrum i skepnad av en gata eller kanal utan i stället en hel kvartersrad där torget ingår och kanske någon friliggande offentlig byggnad. Detta uppträder mer eller mindre utpräglat i dryga tiotalet planer. Många av dessa städer var befästa och i flertalet låg detta centrala band på tvären, inte i stadens längdriktning. Men det förekommer även bland de enklare planerna, som Per Brahes plan för Kuopio. Möjligen kan man också räkna in Sala här; det skulle i så fall vara det första exemplet på denna typ av plan i svensk stadsplanering 1624. Ett tidigt danskt exempel är Kristian IV:s Kristianstad 1614, där staden var symmetriskt uppbyggd utifrån en extra bred mittersta kvartersrad i längdriktningen.

I planen för Vänersborg 1642 placerade Olof Hansson Örnehufvud in ett sådant brett mittstråk med det stora torget mot sjösidan, lite längre in kyrkan och i den bortre änden ett litet entrétorg. I stadens fortsatta utveckling har karaktären av bred centralaxel sedan förstärkts allt mer. Först byggdes landshövdingeresidenset som en skärm mellan vattnet och torget, och efter en brand 1834 gjordes hela kvartersraden om till ett långt parkstråk genom staden, med torg och insprängda offentliga byggnader.

Några andra exempel på symmetriska planer kring en kvartersaxel är Neumünde 1638, utvidgningen av Pernau 1667 och en alternativ utvidgnings-

plan för Reval 1686. Det sista projektet till total ombyggnad av Nyen 1698 liknar Kalmar i sin uppläggning – med en långdragen, avsmalnande yttre form – men skiljer sig genom att symmetrin byggs upp kring en central kvartersrad. I det stora projektet till förstad i Majorna i Göteborg 1716, slutligen, vilket är vinklat i två armar, finns till och med två tvärxlar av detta slag, en i vardera armen, bestående av extra breda kvartersrader med enorma torg.

Kanalplaner och sammansatta planer

I det som tidigare beskrivits som pragmatiska planer finns ett stort mått av variation och komplexitet men ofta utifrån vissa gemensamma motiv, som de varierade kvartersformerna och kvarterens växlande riktning – motiv som förhåller sig relativt självständiga i förhållande till idealplanerna. Det finns också ett drygt tiotal andra mer individuella planer av sammansatt karaktär, men där man tydligare känner influenserna från det kontinentala stadsbyggandet och då inte bara från de teoretiska modellplanerna utan även från existerande städer. Det är planer som inte är symmetriska men som ändå uppnår en jämvikt kring en "balanserad mittpunkt".

Framför allt märks detta i ett antal holländskt påverkade planer där kanaler utgör ett centralt inslag. Kanalplanen hade utvecklats som en naturlig konsekvens av det flacka, lågt liggande holländska landskapet. Genom kanalerna dränerades marken och de uppgrävda jordmassorna kunde användas som fyllning på kvarters- och gatumark. Samtidigt med att marken gjordes byggbar, skapades goda kommunikationer och skyddade hamnlägen. Kanalerna var också en del av renhållningen och brandskyddet.

I svensk stadsplanering förekommer kanalplaner med ett ordentligt utvecklat system av kanaler och hamnanläggningar i det inre av stadsområdet i Jönköping, Göteborg och Landskrona upprepade gånger och i provinserna i projekten för Danziger Haupt 1657 och de flesta Carlsburgsförslagen. Dessa platser var allihop tänkta som huvudpunkter i det svenska försvaret, stora städer som på samma gång var viktiga knutpunkter för handeln, i samtliga fall befästa. Ett gemensamt drag är att de skulle byggas på låglänt och delvis vattensjuk mark, Landskrona till största delen på utfylld mark i Öresund.

Den svenska kronan ansträngde sig mycket för att utveckla dessa platser och för dem alla, med undantag för Danziger Haupt, finns en mängd olika planer gång efter annan under 1600-talet och 1700-talets början – grandiosa planer för både stadsflyttning, reglering, utvidgning, förstäder och nygrundning. I Landskrona återkom kanalstadsprojekt gång på gång alltifrån Nicodemus Tessin d.ä:s omfattande reglerings- och utbyggnadsplan 1659 fram till 1700-talets mitt. För Danziger Haupt finns två olika alternativförslag.

Kanalplanerna introducerades med de allra tidigaste rätvinkliga rutnätsplanerna på 1610- och 1620-talen och det starka holländska inflytandet vid denna tid. Jönköping, Göteborg och även ett förslag med några kanaler i

Elbing hör också till de största projekten. Man försökte förmå holländska handelsmän att slå sig ner i Sverige. I Göteborg anpassades till och med styrelseskick och bebyggelse efter deras önskemål.

En ny grupp likaså mycket stora, komplexa kanalstadsprojekt tillkom på 1650-talet – Danziger Haupt, Tessins Landskronaförslag och förstadsprojektet i Göteborg. För Jönköping utarbetades ett mer begränsat projekt för att avsluta det man tidigare hade påbörjat men aldrig fullföljt. Även den stora förstaden i Riga 1652 innehöll kanaler i en del av området. Åren kring 1680 skapades så ett stort antal planer av Erik Dahlbergh och andra för Landskrona och Carlsburg och 1714 upprättades ett mycket omfattande förslag till utbyggnad av Landskrona.

Även det danska Kristianstad – som genom sin funktion som gränsfästning och sitt sankla läge på en låg ö i Helge ås vattensystem hade likheter med de svenska kanalstäderna försågs med en kanal, men bara en kort och relativt smal tvärkanal som delade staden mitt itu och knappast kan ha haft någon större funktion vare sig för varutransporter eller som hamn. Kanalen löpte mitt i nuvarande Nya Boulevarden vid Stora Torgets södra sida och fylldes igen på 1870-talet.¹

Några få av dessa stora kanalstadsprojekt hade, som framgått, en symmetriskt axial planering – Danziger Haupt, Vättelanda, Erik Dahlberghs fastställda Landskronaprojekt 1680 och vissa Carlsburgsförslag. Heinrich Thomes projekt för Elbing 1626, en plan med flera delområden av olika karaktär, har också nämnts, både som exempel på regelbunden plan i en del av staden och på pragmatiskt angreppssätt. Även förstadsutbyggnaden i Riga 1652 och Landskronaförslaget 1714 får räknas som pragmatiska. De kvarvarande kan föras till den kategori som här beskrivs som "sammansatta planer" – komplexa planer som genom sin icke symmetriska uppbyggnad har en viss släktskap med de pragmatiska planerna, men trots allt får anses stå närmare de internationella förebilderna.

Efter de första relativt enkla Jönköpingplanerna vid flyttningen 1613 följde åren 1617 till mitten av 1620-talet en rad storslagna planer för kraftig utvidgning och befästning där ett stort, i de flesta fallen halvcirkelformat utvidgningsområde skulle läggas till den östra delen av staden. I alla dessa planvarianter ger kvartersindelningen och planmönstret som helhet ett enhetligt, balanserat intryck, fast det hela tiden finns asymmetriska inslag och variationer. Hamnbassäng, kanaler och torg har lagts in på ett inte helt regelbundet sätt och hela planmönstret förskjutits åt ena sidan vilket gör att de yttre kvarteren avviker i formen.

I de första förslagen, sannolikt 1617 och 1619, var kvarteren svagt rektangulära och i stort sett enhetliga. 1619 års förslag introducerade en rektangulär hamnbassäng och runt denna kanaler som bildade en stor rektangel inne i

1 Andersson, Lindblom 1976, s 165.

stadsområdet samt kanaler ut till Vättern och Munksjön. I två förslag, daterade till 1620, varierades kvartersformerna allt mer och i ena fallet låg kvarteren på olika ledd. Förslagen gav också olika alternativ till utformning och placering av hamnbassängen och den till en rektangel formade kanalen.

Den plan man till slut bestämde sig för bör vara från 1625 och innebar en bearbetning av den större planen 1619. Utvidgningen minskades ner något på västra sidan och kvarteren, bortsett från en rad i norr, slogs ihop till mycket långa, rektangulära kvarter. Kvarteren låg alla på samma ledd, men längden varierade en del. Av detta blev hamnbassängen och delar av kanalen genomförda, men har senare lagts igen. Genom former och gatunamn finns dock spåren kvar.

Det främsta genomförda och fortfarande mycket välbevarade exemplet på kanalplan i svensk stadsplanering är Göteborg efter flyttningen till stadens nuvarande läge 1619–21. Här blev planen ännu mer asymmetrisk men fick ändå en slående överskådlighet och tydlig längdriktning genom att alla kvarter var lika breda och låg på samma ledd. Hur den plan man började anlägga staden efter 1619 såg ut är inte känt, men det visade sig snart att en ny plan måste göras som bättre anpassade sig till markförhållandena.

Den genomförda planen är en rätvinklig rutnätsplan, uppbyggd kring en bred inre hamn som är böjd i trubbig vinkel strax efter inloppet mellan två bergshöjder, samt två smalare kanaler i rät vinkel mot den inre delen av denna. Längs kanterna löpte kajer med strandgator. Kvarteren var långsmala, av några olika längder, men låg alla parallellt med Stora Hamnkanalens inre del. Det gjorde att gatorna i den riktningen blev genomgående genom hela stadsområdet medan de i den andra huvudriktningen stannade vid Stora Hamnkanalen så att separata rutnätssystem skapades i olika delar av stadsområdet.

1659 utarbetade Johan Wärnschiöldh förslaget till två stora förstäder till Göteborg. Båda hade rätvinkliga rutnätsplaner med ett system av kanaler och var omgivna av befästningar. Den största av dem, den för Gullberg i nordost, hade en halvrund grundform med ett obebyggt område närmast stadskärnan och en skans i den borte änden. Planmönstret kan beskrivas som balanserat utan att vara symmetriskt uppbyggt kring en exakt mittaxel. Mot vardera ytterkanten låg en bred hamnkanal och däremellan, i partiet närmast älvstranden, fanns ett rutnät av kanaler, kantade av gator. Innanför detta låg kvarter med vanliga gator. Torget var placerat vid ett kanalkors i mitten och snett bakom fanns en öppen plats där sannolikt en kyrka var tänkt att byggas. Kvarteren var i mittpartiet långsmalt rektangulära, av två olika bredder, och ytterst på vardera sidan fanns dessutom en rad med korta kvarter. Den mindre förstaden, på andra sidan stadskärnan där senare Haga byggdes, hade enklare och inte lika enhetlig utformning. Kanalsystemet var inte utbyggt i samma grad. Kvarteren var rektangulära, av enhetlig bredd, men varierade i längd.

Samma år, 1659, upprättade Nicodemus Tessin d.ä. sitt förslag till utvidgning och reglering av Landskrona, det första riktigt stora Landskronaprojektet. Stadens yttre form är oregelbunden och som helhet är planen en asymmetriskt komponerad rutnätsplan. Den delas tydligt upp i två skilda delar – hamnområdet och innanför detta handelsstaden. Liksom i Göteborgsförstaden skulle ett rutnät av breda hamnkanaler anläggas i partiet närmast stranden och en huvudkanal i vinkel mot stranden in genom hela stadsområdet. På insidan av ett nytt femsidigt citadell och runt det gamla slottet strax innanför låg stora hamnbassänger. I den inre delen av staden där det, som i Göteborg, var vanliga kvarter och gator fanns dessutom en korsande, smalare kanal. Kanalerna skulle kantas av kajer och gator. Kvarteren var i huvudsak rektangulära men det fanns också några korta kvartersrader med kvadratiske kvarter. De låg normalt i nordsydlig riktning men var i ett parti mitt i staden vända åt andra hållet.

Att Tessin i främsta rummet var arkitekt märks i hans sätt att arbeta med de offentliga byggnaderna och platsbildningarna. Flera av de kvadratiske kvarteren sparades ut som torg. Det centrala torget bestod av två sådana kvarter, ett på vardera sidan av huvudkanalen och sammanbundna av en bro i mittaxeln. Runt en ny korsformig centralkyrka i nordväst skulle dessutom en hörnsluten platsbildning skapas. Denna och andra byggnader utnyttjades därtill som fondmotiv. I förslaget ingick även två mycket enhetligt hållna förstäder eller i en annan variant en förstad.

Från tiden kring 1660 eller de närmast följande åren finns ytterligare projekt till utbyggnad av Landskrona, med förstärkta befästningar. Ett projekt att utvidga det äldre stadsområdet fram till djupvattenrännan, möjligen upprättat av Johan Wärnschiöldh, återfinns på flera kartor. Planen består av två karaktärsskilda delar och kan beskrivas som en billigare variant av Tessins projekt. Det befintliga stadsområdet skulle bibehållas utan större förändringar men kompletteras med en ny kvartersrad innanför slottet.

Det stora utvidgningsområdet i söder däremot täcktes av en modern, rätvinklig rutnätsplan med ett omfattande system av breda hamnkanaler i båda riktningarna. Huvudkanalen, i vinkel mot stranden, fortsatte längre in i stadsområdet än de övriga. Längst mot väster låg dessutom en stor hamnbassäng. Kanalsystemet har stora likheter med Tessins förslag men också med Wärnschiöldhs förstadsförslag för Göteborg. Torget i utvidgningsområdet består av två avkortade kvarter på vardera sidan av en kanal.

Ett par tidiga axialt symmetriska projekt för Carlsburg har redan behandlats men det blev inte dessa som följdes när staden anlades 1672. Efter att ha undersökt olika lägen och plantyper beslutade man sig i stället för en plan av fransmannen Johan Mell. Staden fick därmed en ojämnt oval form med omgivande befästningsgördel och en i huvudsak regelbunden, men inte helt symmetrisk rätvinklig rutnätsplan med en bred hamnkanal i längdaxeln och en kortare kanalarm av samma bredd ut till Geestefloden, så att en T-form

bildades. Kvarteren varierade i längd och något i bredd. Torget, vid kanal-mötet, upptog större delen av en kvartersruta.

De följande åren hade Nicodemus Tessin d.ä. i uppdrag att rita olika byggnader i staden och kom då också med ett förslag till omarbetning av stadsplanen. Gatunätet förändrades helt och hållet och i fonden av den kortare kanalarmen tillkom ett nytt stort, rektangulärt torg. Genom den nya kvartersindelningen förstärktes den T-formade grundstruktur som kanalerna gav planmönstret. På västra stadshalvan placerades de i huvudsak rektangulära kvarteren liksom torget med långsidan parallellt med kanalen i stadens längdaxel. På motsatta stadssidan förlades kvarteren i stället i andra riktningen och blev alltså parallella med den kortare kanalarmen. På kartan är också en rad offentliga byggnader utmärkta. Under arbetets gång gjordes sedan ytterligare några justeringar – på västra sidan av staden tillkom en kort, smal tvärkanal och dessutom minskades stora torget något, och på den östra halvan delades kvartersraden närmast längdkanalen mitt itu så att två rader med kvadratiske kvarter bildades.

Smärre system av kanaler fanns även med i några projekt för medelstora, obefästa städer. I den plan som stakades ut för Lindesberg vid grundningen 1643 ingick en lång L-formad kanal utmed stadsområdets inre gräns. Nicodemus Tessin d.ä. utarbetade utöver Landskronaprojektet en plan för Gävle där kanaler ingick. Det är reglerings- och utvidgningsplanen 1646, där en kanal löpte genom stadsområdets östra del, med en arm norrut och en söderut från Gavleån. Det ingick också en kanalisering av Gavleån. Ett första projekt till Karlshamns grundläggning av Erik Dahlbergh 1658 innehöll flera kanaler i räta vinklar mot varandra. Och för återuppbyggnaden av Uddevalla efter branden 1690 fanns ett alternativt planförslag som var betydligt mer radikalt än det som senare antogs. Enligt detta skulle staden utvidgas avsevärt mot norr, väst och syd och kanaler läggas in i de västra och norra utkanterna av stadsområdet. Ingen av dessa blev dock utbyggda.

Kanalerna, särskilt de bredare, fungerade som hamnar och i några fall kombinerades de dessutom med stora hamnbassänger inne i stadsområdet. Så var det i de olika Jönköpingsplanerna 1619–27 och 1658, i flera Landskronaförslag 1659 och de följande åren och i Klej-projektet för Carlsburg. Skyddade hamnbassänger, ibland inne i stadsområdet och ibland i utkanten, förekommer också i andra planer än kanalplanerna. Hamnen i Göteborg på Hisingen 1608 grävdes delvis in från stranden och inramades på sidorna av breda pirar med kajer utbyggda i älven, och mellan dem uppfördes en skyddande barriär byggd i vinklar.

I Åboförslaget 1639 grävdes i ett alternativ en rektangulär hamn in i stranden. Vid flyttningen av Kalmar på 1640-talet fanns flera förslag – ett att med pirar eller andra barriärer avgränsa ett skyddat hamnområde vid Kvarnholmens yttre ända och ett mellan Kvarnholmen och Kalmar slott. I

det alternativförslag som tillskrivs Nicodemus Tessin d.ä. ingick även en stor inre hamnbassäng innanför stadsbefästningen i norra delen av staden.

Regleringsplanen för Visby 1646 tänkte sig en stor hamn skyddad av långa pirar och en bastionslinje, och samma idé men utformad som en vinkel, bruten i sektioner ingår i det stora Denholmenprojektet i Stralsund omkring 1650. I Narva finns vid två tillfällen – 1650/51 och 1671 – kartor som visar bassänger eller breda kanaler runt Ivangorod, vilka sannolikt skulle fungera som hamnar. I Carlsburg förekom, förutom i det nämnda projektet av Klej, en inre hamnbassäng i ett radialplansförslag 1681 och i ett av de allra första förslagen 1671 en skyddad, ingrävd hamn i strandlinjen. Inre hamnar finns slutligen i ett par av de citadellstadsprojekt som behandlas i det följande – Ewst 1653 och Cobron 1697.

Till de stora sammansatta planerna, andra än kanalplaner, hör i första rummet Karlskrona och den plan som fastställdes för stadens utbyggnad 1683. Den hade föregåtts av ett första utkast med grundidén för gatunätet i den nordöstra delen av staden och hela befästningskonceptet 1680 och där- efter en utveckling av planen som med stor sannolikhet var utförd av Nicodemus Tessin d.ä. 1680 eller i början av 1681. I denna fanns det mesta med av det som ett par år senare skulle återfinnas i den fastställda planen. Bland annat introducerades det mycket karaktäristiska centrala motivet med två symmetriskt utstrålande gator från Amiralitetsplatsen, vissa kraftigt breddade gator, magnifika kyrkor och offentliga byggnader samt flera arkitektoniskt formade platsbildningar och hamnbassänger.

Den fastställda planen, för vilken Erik Dahlbergh bör ha haft det övergripande ansvaret, bygger vidare på Tessinplanen men gör en hel del detaljusteringar och tillägg. Befästningsgördeln redovisas nu ordentligt runt hela staden liksom grundstrukturen i amiralitetsområdet i söder. Planens organisation med stadens inre differentiering framgår tydligt – på norra delen av ön den civila staden med flera olika hamnbassänger för köpmanshamnar i väster och norr, och i söder och öster amiralitetsstaden med "Stoora Croonehampnen". Det är en rätvinklig rutnätsplan med kraftigt varierande kvartersformer och med inslag av radiella gator och snett orienterade, delvis oregelbundna partier. En svagt radiell uppbyggnad finns också på Björkholmen längst i väst.

I det centrala stadsbyggnadsmotivet med huvudgatan omgiven av de två radierande gatorna utgående från Amiralitetsplatsen och den planerade slottsliknande amiralitetsbyggnaden känns en tydlig kontakt med stadsbyggandet på den europeiska kontinenten; som förebild brukar man peka på Piazza del Popolo i Rom och Versailles. Men det har också framhållits att detta var en naturlig lösning med tanke på topografien. Och även i de övriga sneda och oregelbundna delarna märks en klar vilja att på ett pragmatiskt sätt anpassa sig till de begränsningar den kuperade och flikiga Trossön och intilliggande öar gav. Huvudgatan fortsätter sedan tvärs över Stortorget på

sin väg till den norra utfarten och bron över till fastlandet. Torget består av två utsparade kvarter, men med plats för rådhuset på den västra delen och på den östra en stor tomt som sannolikt redan i detta skede var avsedd för en kyrka.

Förbindelserna med den ledande stadsbyggnadskonsten är likaså uppenbar i de arkitektoniskt formade platsbildningarna och hamnbassängerna liksom i det medvetna användandet av monumentalbyggnader som blickfång. Genom att flera gator breddades kraftigt och att dessutom smala gränder lagts in i det inre av de delvis mycket stora kvarteren har ett differentierat gatunät införts. Tomtsystemet är också delvis en ny variant.

För Karlskrona finns ytterligare ett storstilat projekt med en sammanfatt plan, ett projekt till en separat liten fästningsstad eller befäst förstad på Kungsholmen vid inloppet till Karlskrona skärgård ett stycke söder om staden vilket bör vara utfört av Paul Ludvig Leijonsparre omkring 1690. Enligt förslaget skulle den byggas ut över hela ön och på utfyllnadsmark över en grupp klippor söder om huvudön och få en oregelbunden bågform med den huvudsakliga bebyggelsen på ett bredare område i norr.

Planmönstret bygger på en kvadratisk kvartersmodul och diagonalgator men på grund av områdets yttre form och begränsade yta blev de flesta kvarter på olika sätt beskurna. Ett centralt motiv är en diagonalt inlagd huvudgata tvärs över ön med platsbildningar i båda ändarna. Från båda dessa kommer gator att utgå diagonalt åt sidorna, så att ett "dubbelt Karlskronamotiv" bildas. I västra änden av gatan ligger en triangulär plats och i den östra en betydligt större, rektangulär plats. I förlängningen åt bägge håll finns sedan system av bryggor och symmetriskt ordnade hamnbassänger. De större kvarteren förefaller vara bebyggda med stora, sammanhängande byggnadskomplex med gårdar i det inre. På en sådan öppen plats i ett diagonalt avskuret kvarter har vad som ser ut att vara en rund centralkyrka med fyra portiker lagts in.

Radialplaner

En omhuldad idealform inom den kontinentala stadsbyggnadsteorin, med rötter i de italienska renässanssteoretikernas skrifter om den ideala staden, är den så kallade radialplanen, med gator som likformigt strålar ut från ett centralt torg och tvärgator som bildar koncentriska ringar runt detta samt ytterst har en krans av befästningar. Det förekommer också halva radialplaner. Ibland är de helt regelbundna, som förebilderna, men de kan också ha ett skevt, oregelbundet planmönster. Den yttre formen kan vara en likformig mångkant – i princip rund eller oval – eller annars mer ojämn. Möjligen skulle det vara berättigat att kalla dessa planer med radiellt gatunät för renässansplan, som en renässansens egen nyskapelse (till skillnad från rutnätsplanerna). I praktiken fick plantypen aldrig något större genomslag; bara enstaka exempel

förverkligades. Till de mest kända hör den norditalienska staden Palma Nova från 1590-talet.

I de svenska plandiskussionerna uppträder radialplanerna vid ett drygt tiotal tillfällen, huvudsakligen vid regleringar och stadsgrundningar, men även i ett förstadsprojekt. Ibland förekommer flera olika varianter vid ett och samma planeringstillfälle och sammanlagt blir det något över 15 olika planer. Utöver dessa ingår stora, regelbundet femsidiga stadscitadell med radiell planstruktur i projekt för några större städer. Därtill kan radialplaner mycket väl ha varit tänkta för ytterligare ett antal citadellstäder och andra regelbundet månghörniga stadsanläggningar där det bevarade kartmaterialet inte redovisar något planmönster alls.

Radialplanerna är relativt jämnt spridda över tidsavsnittet från 1610-talet till mitten av 1680-talet, men med en påtaglig uppgång de sista tjugo åren av denna tid och då en viss koncentration till åren från mitten av 1660-talet till 1671 och första hälften av 1680-talet. De följer med andra ord inte alls samma utveckling som planverksamheten i stort, med den markanta uppgången vid 1600-talets mitt. De saknas också helt före 1610-talet och i slutet av undersökningsperioden. I samtliga fall är planerna på samma gång befästningsplaner. De flesta gäller stora eller medelstora städer och hela stadsområdet, men de finns också i några små citadellstäder.

I nuvarande Sverige har det bara funnits en enda radialplan – Kalmar så som staden återuppbyggdes 1613 – men av detta finns inga synliga spår idag annat än fragment av den omgivande stadsbefästningen. Kalmar är också det tidigaste exemplet som framkommit i undersökningen. Det befästa stadsområdet skulle ges en åttkantig grundform med ett runt torg i mitten, 16 radiellt utstrålade gator och två koncentrisk ringgator. Staden var öppen mot sjösidan och mot slottet skulle fyra kvarter ersättas av en stor, snett inplacerad öppen plats. Långt senare – alldeles efter undersökningsperiodens slut – finns ytterligare en genomförd plan av samma typ, som därtill är till stora delar bevarad. Det är Fredrikshamn i sydöstra Finland som ersatte Viborg som gränsstad mot Ryssland efter freden i Nystad 1721. Den är alltså ett resultat av den fred som utgör slutpunkten för denna undersökning och de gränsförändringar den medförde.

De allra flesta radialstadsprojekten i svensk stadsplanering gällde i stället provinserna. Planskissen till den storslagna förstaden till Stettin 1630 har redan nämnts flera gånger. Här skulle en halv radialplan kombineras med en rutnätsplan till en U-formad planstruktur. Idealstadskaraktären är tydlig med den axialt symmetriska kompositionen och de regelbundet inplacerade torgen. En besläktad, U-formad bebyggelsestruktur, men i mycket mindre skala, uppvisar planen för skansen Danziger Haupt några år tidigare.

Flest radialprojekt utarbetades för städer i Bremen-Verdenområdet i nordvästra Tyskland. Vid staden Verden byggdes vid mitten av 1600-talet en större, regelbundet femsidig anläggning med radialplan, bestående av ett centralt

torg samt en mellersta och en yttre ringgata. Möjligen kan planen ha tillkommit vid någon av de besiktningsresor som Conrad von Mardefelt med den unge Erik Dahlbergh som medhjälpare gjorde 1647 och 1648.

För Burg an der Wümme, strax utanför Bremen, utarbetades 1667 ett projekt till nyanläggning av en citadellstad eller liten fästningsstad som skulle ersätta en äldre skans. Anläggningen skulle få en oregelbundet femsidig form, med påfallande skev radialplansstruktur och omgivande bastionsbefästning. Ett par alternativa förslag finns bevarade. Ett har en central platsbildning och ringgata på befästningarnas insida, det andra ytterligare en ringgata. Kartorna är annars nästan identiska, med text på franska, och bör ha utarbetats av fransmannen Johan Mell. Säkerligen är han också upphovsmannen till en mycket lik karta med en oregelbunden, halv radialplan för Carlsburg 1671.

Denna hade dock i initialskedet föregåtts av ett annat, betydligt större radialstadsförslag av ingenjören Dionijs Bredekow för ett stadsläge något längre söderut. Tillsammans med ett parallellt rutnätsalternativ är detta det allra första Carlsburgsförslaget. Det är en som helhet oregelbunden radialplan för ett närmast ovalt stadsområde med omgivande befästning. Ett runt torg med någon form av monument mitt på ligger förskjutet mot ena kanten av staden och från detta utgår radiella gator åt alla håll. I den östvästliga längdaxeln går en central huvudgata och utifrån denna är den östligaste delen av staden symmetriskt planerad enligt ett system med två smala – en bred – två smala kvarter. I den västligaste delen av staden ligger gatorna tätare och mer oregelbundet. Som tidigare framgått beslutade man sig dock för en rätvinklig kanalplan i Carlsburg.

Vid nästa tillfälle, när staden skulle återuppbyggas 1681 efter att den ockuperats och förstörts, finns ännu en gång en radialplan med i diskussionen. Det är en av fransmannen Thomas Pouillet utarbetad cirkulär, svagt oregelbunden plan med sju-sidig yttre form och befästning. Från det centrala torget utgår en radiell gata till vart och ett av hörnen samt en extra fram till stadsporten mitt på en av sidorna. Ut från den första ringgatan har sedan en omgång kortare radialgator lagts till mellan dessa, utom vid "extragatan" till porten. I den yttre kvartersringen blir det därmed 14 radiella gator. Samma princip kan man se i det separata, regelbundet femsidiga citadellet i ett Wismarförslag som bör ha tillkommit vid mitten av 1660-talet. Här är det fem radierande gator ut från det centrala torget till anläggningens hörn och mellan dessa kortare radialgator som börjar vid den inre av de två ringgatorna.

Ett annat område där flera radialplaner var aktuella låg i motsatta änden av de svenska besittningarna, i Baltikum. 1652 utarbetades ett förslag till utbyggnad av Nyen i två alternativ på en och samma karta – i ena fallet en halv radialplan och på ett överläggsblad en rätvinklig rutnätsplan. Radialplanen, som skulle innebära en total reglering av all äldre bebyggelse, är symmetriskt solfjädersformad, med gator som strålar ut från citadellet och ett rektangulärt

torg rakt framför detta. Torget skärs på mitten av huvudgatan som leder rakt fram till citadellets port och bildar mittaxel i hela kompositionen.

Man får räkna med att radialplanen är huvudförslaget av de två; det är den som finns på själva kartan medan rutnätsalternativet bara är ett överlägg för det kvarterslagda området. Befästningarna är samma för båda alternativen. Radialplanen presenteras också först i den tillhörande redogörelsen och får en betydligt längre beskrivning. Här finns även en klar motivering, att på detta sätt kunde man från citadellet skjuta in i de radiella gatorna och ha god kontroll över den obebyggda zonen runt citadellet. Motivet var alltså i första hand försvarstekniskt. Ändå bestämde man sig för rutnätsalternativet.

Arbetena måste dock ha gått trögt och i början av 1660-talet utarbetades nya förslag. Det finns anledning att tro att ett förslag av Jacob Stael von Holstein 1665, som bara är dokumentariskt känt, var en radialplan. Man får räkna med att det följer samma linjer som en bevarad karta av halvbrodern Johan Stael von Holstein, som bör vara från året därpå, och det är en halv radialplan. I detta strålar de radierande gatorna ut från citadellet, men det ingår också ett rätvinkligt rutnätsparti längst i sydväst. Planmönstret är inte helt regelbundet och citadellet ligger inte mitt i skärningspunkten för de utstrålande gatorna. Sannolikt beror det på att citadellet och även delar av befästningarna och gatorna existerade sedan tidigare.

Samma arbetsätt som i Nyen 1652, att med överlägg redovisa två parallella alternativ på en och samma karta, tillämpades 1671 i Neumünde – det ena en rätvinklig rutnätsplan och det andra en plan med radiella gator och två ringgator utanför det avlångt femsidiga torget i mitten. Här blev det alternativet med radiella gator som genomfördes. 1682 var det dags för en större ombyggnad med både reglering, utvidgning och helt nya befästningar efter ritning av Erik Dahlbergh. Anläggningen gavs då en ovalt sexsidig grundform med bebyggelsen organiserad i smala kvarter enligt en radialplan. Närmast befästningarna låg två fullständiga ringgator och in mot centrum kortare och smalare gränder på samma ledd.

Det sista exemplet på en form av radialplan är den plan som upprättades för reglering av Domberget i Reval efter en brand 1684, sannolikt av Erik Dahlbergh. Genom att bredda och räta befintliga gator radiellt ut ifrån domkyrkan och komplettera med någon ny samt anlägga en ringgata längs Dombergets kant skapades ett planmönster som bäst kan beskrivas som en oregelbunden, icke fullständig radialplan.

Inslag som formmässigt har likheter med radialplanerna ingår dessutom i några rutnätsplaner. På flera håll förekommer radiellt utstrålande gator och i Stockholm fick de nya stadsdelarna norr om strömmen en radiell struktur genom att partier av den rätvinkliga rutnätsplanen gavs sinsemellan olika huvudriktning. I de första planerna för Nyen 1632 och 1644 av Georg von Schwengeln strålar tvärgatorna i den nordöstra delen av stadsområdet ut från Nyenskans. von Schwengeln gjorde också ett stort förslag till förstad

i Narva 1645, vilket innehåller ett knippe gator radiellt ut från den gamla staden. Radiella gator ingår likaså i ett förslag till utvidgning av Helsingborg uppe vid Kärnan 1663 och både alternativet till utbyggnad på befintlig plats och flyttning av Varberg 1667. Bland alla Landskronakartorna finns också en karta med en befäst, svagt oval stad där några gator strålar ut från ett stort, regelbundet femsidigt citadell på ena långsidan. Den har tolkats som någon form av förstudie för planeringen av Landskrona 1679–80, vilket dock känns tveksamt. Även Karlskrona 1683 och förstaden Kungsholmen omkring 1690 har, som framgått, ett särskilt stadsbyggnadsmotiv med två gator som strålar ut från en platsbildning.

Radialplaner och inslag av radiella gator tycks i de allra flesta fall ha ett samband med försvarshänsyn och fästningsstäder eller städer vid slott och befästningar. Redan i förebilderna i renässansens teoretiska radialstäder fanns denna koppling. Radialplanen uppstod som en tolkning av den romerske skriftställaren Vitruvius uppfattning om den ideala staden i verket *De architectura*, där han skriver att staden av försvarsskäl inte bör ha fyrkantig form utan i stället vara cirkelrund. Längre fram säger han att gatorna bör läggas så att de åtta skadliga vindriktningarna undviks. Detta gav upphov till den vanliga utformningen med en regelbunden oktagon och sexton gator som strålar ut från ett torg i mitten där det också kan finnas ett torn eller någon form av befäst byggnad. Hela figuren skulle sedan läggas så att gatorna hamnade i rätt vindriktning.¹

Som vi såg i Nyen 1652 motiverades radialplanen uttryckligen med att man därigenom kunde skjuta in i de radiella gatorna från citadellet och ha god kontroll över staden. Samma tanke låg säkert bakom de radierande gatorna i von Schwengels planer för Nyen vid grundningen 1632 och projektet till fortsatt utbyggnad 1644. I hans Narvaprojekt 1645 strålade gatorna inte ut från något citadell men väl från den gamla stadens bastionsbefästning, varifrån man kunde hålla uppsikt över förstaden.

Säkerligen var skälet detsamma när långgatorna i Kristian IV:s nya stad på Platsarna innanför Varbergs slott 1613 hade riktats bort från slottet, och den västligaste av dem divergerade från de två övriga; på så vis hade man fri sikt från slottet in i alla tre och kunde skjuta rakt in i dem vid en eventuell belägring. Än tydligare är detta i de svenska planerna för Varberg 1667. Vid återuppbyggandet efter branden året innan fanns två alternativa förslag. Det ena var att låta staden återuppstå på samma plats som tidigare och utvidga den åt sydväst, varvid ytterligare några radierande gatusträckningar skulle tillkomma längst ut. Det andra alternativet – det som genomfördes – innebar att hela staden flyttades mot öst, en bit längre bort från slottet, och att de yttre gatorna i det annars rätvinkliga stadsområdet blev radiellt utstrålande från slottet.

1 Bakgrunden behandlas bl.a. i Råberg 1987:I, s 17–18.

En halv radialplan kunde alltså försvarsmässigt fungera bra ihop med ett slott eller citadell. Däremot inte en fullständig cirkulär radialplan som i Kalmar; genom att gatorna utgick från ett centralt torg kom tvärtom gatorna närmast slottet att ligga mer eller mindre parallellt med slottets murar och kunde därmed ge angripare skydd vid en belägring. För en fullständig radialplan och även halva radialstäder där det inte fanns något citadell måste hela staden ha setts som en enda stor fästning och fördelen var då att man från en central punkt hade uppsikt åt alla håll och snabbt kunde förflytta sig mellan denna och den yttre befästningsgördeln och därmed få bra försörjningslinjer bakåt för försvararna. Och för överblick och kontroll var det bra med en tornbyggnad i mitten.

För valet av en radialplan i Kalmar betydde naturligtvis de försvarsmässiga fördelar man förknippade med denna helt nya och i stort sett oprövade plantyp en hel del, men ännu mer viljan att visa sig modern och framåt. Kanske kan de förändringar som tycks ha gjorts efter hand vid utbyggnaden – att ringgatorna i sydvästra delen av staden drogs rakt fram mot slottet – vara en justering just för att få bättre uppsikt. Slutsatsen att moderna, internationella förebilder kan ha spelat en viktig roll drar man också i Karlskrona och de två gator som här strålar ut från torget. Men här var det inte fråga om försvarshänsyn.

I Halmstad under dansk tid återuppbyggdes staden efter en förödande brand 1619 enligt en plan utarbetad av holländaren Abraham de la Haye. Inom den närmast halvcirkelformade befästningskransen drogs långgator parallellt med stranden, och i stadens mittdel blev några av tvärgatorna svagt radierande. Möjligen skulle man här kunna tänka sig ett inflytande från kontinentala stadsbyggnadsideal, men mer troligt hade det mycket enklare, praktiska orsaker – att på detta sätt kunde långa partier av det äldre gatunätet utnyttjas.

Beträffande Stockholm har Marianne Råberg framlagt en hypotes att utbyggnaden på 1600-talet skulle ha följt en övergripande plan med polygonal yttre kontur och geometrisk mittpunkt i slottets kärntorn. Hon menar att planen ska ha utarbetats redan på Gustav II Adolfs tid och att den bakomliggande orsaken var en vilja att omge stadsområdet med en regelbundet månghörnig befästningsgördel. Med utgångspunkt från detta skulle gatunätet i de norra stadsdelarna ha fått sin radiella struktur. Att Södermalm däremot inte följde ett radiellt mönster förklarar hon som topografiska hänsyn. Frågan är dock om inte också uppbyggnaden av de norra stadsdelarna beror på topografin – Brunkebergsåsen gav naturligt en uppdelning av Norrmalm i två delar och på Östermalm och Kungsholmen ligger gatunätet parallellt med strandlinjen. Och rent kommunikationsmässigt måste huvudgatorna under alla omständigheter ledas fram till broarna över till Stadsholmen.

Regelbundna månghörningar och andra geometriska planer

Radialplanerna var i idealformen runda eller regelbundet månghörniga, men detta gäller också många rutnätsplaner. Rent cirkulära, med svängd konturlinje, var de dock inte utan mångkanter inskrivna i cirklar. När sidorna blir tillräckligt många uppfattas figuren ändå som rund. I en inte helt ovanlig variant var ett regelbundet format citadell placerat i ena kanten av staden som den starkast befästa delen för slutförsvaret vid en belägring.¹ Man får också intrycket att en bidragande orsak till att sådana anlades många gånger var att skydda de styrande mot en eventuellt fiendlig befolkning i nyerövrade områden.

Flera exempel på dylika stadscitadell för stora städer finns i svensk stadsplanering. Mest grandios är Erik Dahlberghs fastställda plan för Landskrona 1680, med symmetriskt axial rutnätsplan/kanalplan och arkitektoniskt genomarbetad i detaljerna. Stadens yttre form är i princip tolvsidig, men några av sidorna ersätts av det kvadratiske citadellet som är en utbyggnad kring det gamla slottet. Hans ännu mycket större planskiss där bara kanalsystemet är markerat skulle ha fått dryga tjugotalet sidor och ett nytt, stort femsidigt citadell i ena kanten, och ett av de andra samtida förslagen skulle ha blivit tiosidigt. Johan Drummonds största förslag hade omkring tjugo sidor.

Nyenprojektet 1652, med alternativ för både en halv radialplan och en rätvinklig rutnätsplan, var till grundformen regelbundet oktagonalt och citadell i ena kanten en regelbunden pentagon. Befästningarna var identiska med ett förslag som av allt att döma hade utarbetats av Johan von Rodenburgh 1643, fast i detta saknades gatunät. Samma åttkantiga typ har projektet för Bremervörde 1661 men här ligger slottet på något större avstånd från själva staden så att en svagt oval känsla skapas och slottet är heller inte regelbundet format. Planen är en rätvinklig rutnätsplan med en bred mittersta kvarterrad. Oktagonalt grundform, men med slottet oregelbundet och lite snett placerat i förhållande till staden, hade redan Kalmar 1613.

Det väldiga projektet till förstad på Denholmen vid Stralsund omkring 1650 är intressant genom både sin form och storlek och att de närmare detaljerna är okända. Området var till ytan större än hela Stralsund. Grundformen ser ut att vara sextonsidig. I södra kanten skulle ett regelbundet femsidigt citadell uppföras och norr om detta det stora, runda stadsområdet. Detta skulle täcka in hela Denholmen och krävde dessutom omfattande utfyllnader runt i stort sett hela ön.

En annan karta som väcker flera frågor visar en i det närmaste rund stadsbefästning för staden Hameln som låg utanför svenskt område, strax sydväst

1 Jfr *NF*, citadell.

om Hannover. Det är en karta från 1648 med en regelbundet utformad befästningskrans av närmast idealstadstyp. I vilket syfte upprättades denna? Den har sju bastioner och vid floden två halvbastioner samt en fortsättning med två bastioner och mellanliggande kurtin på en smal liten ö i floden, så att en full cirkel bildas.

En yttre, rund eller regelbundet mångkantig form måste ha haft ett värde i sig. Hamelnprojektet bestod enbart i att lägga en ny, regelbunden befästningsgördel runt den gamla staden; någon modernisering i form av reglering eller utvidgning ingick inte. Samma sak kan man se i förslaget för Damm på 1690-talet. För att skapa ett regelbundet, femsidigt stadsområde med omgivande bastionsbefästning skulle till och med de nordöstra och sydvästra ändarna av den gamla staden rivras. Någon reglering av det återstående gatunätet var det däremot inte fråga om. Den stora befästningsplanen för Örebro 1639 var en regelbunden månghörning med fjorton sidor men här ingick också ett stort utvidgningsområde. Gamla staden fick däremot stå orörd.

Den sexkantiga stadsformen ansågs uppenbarligen fungera bra ihop med rutnätsplaner, fast i princip borde den också ha gått att samordna med en radialplan. I båda de kända sexkantiga små mönsterstäderna – Gustavsburg 1632 och Andersö skans 1648 – var det fråga om symmetriskt uppbyggda rutnätsplaner kring en huvudgata i mittaxeln. En tredje sexkantig anläggning är ett alternativt förslag till mycket kraftig utvidgning av Cobrons skans mitt emot Riga 1696, men här är inget gatunät markerat. Detta var en stor anläggning och rimligtvis bör också den ha planerats få en ordentligt utbyggd, regelbunden plan. Innermättet var cirka 265 meter, det vill säga mitt emellan Gustavsburg och Andersö skans.

I de mindre citadellstäderna och i de stadscitadell som ingick i befästningsgördlarna för en del större städer var den regelbundna femhörningen med bastioner i hörnen den normala formen. På de flesta platser där stadscitadell av denna form fanns med i planerna och där man kan utläsa det inre planmönstret hade detta en radiell uppbyggnad – Wismar 1631, Nyenprojektet från 1643 och framåt, och många av Landskronaförslagen 1659 och 1680. I projektet till reglering av Visby med årtalet 1646 och i en plan 1650 skulle det nya femsidiga citadellet däremot inrymma det gamla oregelbundet byggda Visborgs slott.

Hur det inre i de femsidiga stadscitadell som ingår i Göteborgskartorna 1624 och 1659, det flyttade Kalmar 1647, några Vänersborgalternativ vid samma tid och förslaget att flytta Åmål till Säffle 1681 skulle utformas framgår inte av kartorna. Säffle skiljer sig från de övriga genom att själva staden var obefäst. Det återstående, regelbundet mångkantiga stadscitadellet, det i Georg Rimplers Carlsburgsprojekt 1674, avviker helt genom sin oktagonala form, sin speciella typ av långsmala parbastioner och den korsformade rutnätsplanen. Man får dock i sammanhanget komma ihåg att de regelbundet

formade stadscitadellen var rätt ovanliga; det stora antalet bestod av äldre slott som byggdes ut till oregelbundna anläggningar.

Regelbundet femsidiga hela citadellstäder har påträffats i sammanlagt åtta projekt. De uppträdde antingen ären kring 1650 eller under 1600-talets två sista decennier och låg med två undantag i Dünas flodsystem i Rigatrakten. Bland dessa förekom både radialplaner och rätvinkliga rutnätsplaner. Den citadellstad som projekterades och tydligen också genomfördes vid Verden i Tyskland, troligen omkring 1648, hade en radialplan. Det andra exemplet utanför Livland är det nyss nämnda Damm på 1690-talet, där det existerande, oregelbundna gatunätet skulle bibehållas. I de övriga – Kirkholm 1647, Ewst cirka 1649, 1653 och omkring 1698 och Cobron 1685 och 1697 – är gatunätet inte uttrit på kartorna.

För Ewst 1653 markeras dock en fyrkantig hamnbassäng inne i stadsområdet och av dess form och placering i kombination med stadsporten kan man dra slutsatsen att det måste ha varit fråga om en rätvinklig rutnätsplan med en huvudaxel rakt in från stadsporten och vidare utmed hamnbassängens kortsida. Längs långsidorna bör tvärgator ha gått och den sneda ytterkanten parallellt med befästningslinjen säger att det låg en ringgata på insidan av befästningen.

Ytterligare en betydelsefull citadellstad i Rigatrakten var Neumünde som bevakade Dünas utlopp i Rigabukten men den var inte helt regelbunden till formen; den fick vid en ombyggnad 1638 en symmetrisk men aningen avlång femsidig form, där sidornas längd och vinklarna mellan sidorna varierade något. Planen var en rätvinklig rutnätsplan, men ändrades vid ombyggnaden 1671 till en radialplan.

En rektangulär yttre stadsform var, som tidigare framgått, något man eftersträvade för de vanliga, obefästa städerna, särskilt decennierna kring 1600-talets mitt, men bara någon enstaka gång förekommer det rektangulära eller kvadratiska befästningsstäder och då enbart i små citadellstäder, ingen av dem förverkligad. Ändå finns det ganska många sådana bland idealstäderna i de olika teoretiska skrifterna, särskilt hos Simon Stevin och i nord-europeisk stadsbyggnadsteori.¹

Ett tidigt danskt exempel är Kristianstad 1614. I svensk stadsplanering finns bara en sådan plan under 1600-talets första del, ett projekt till utbyggnad av ett äldre slott i Lochstädt i Ostpreussen 1627, dagens Kaliningradexklav. Befästningarna bildar ett långsmalt, rektangulärt område med bastioner i hörnen och en bastion mitt på långsidan in mot land. På sjösidan mitt emot låg det gamla slottet. Något gatunät är inte markerat. Sedan dröjer det till 1667 och planen för Vättelanda i Bohuslän, med en å omformad till rak kanal som mittaxel i längdriktningen. I sin långsmala form med en bastion mitt på långsidan är den i typen mycket lik Lochstädt.

1 Jfr Eimer 1961, s 120–146 et passim.

Åren kring 1680 utarbetades så tre likartade projekt för små kvadratiska eller rektangulära stadsanläggningar. I Damm 1681 beslutades att flytta den medeltida staden ett stycke och bygga upp den igen som en skans. Två kartor med alternativa planlösningar bör hänga samman med detta, i det ena fallet en rektangulär anläggning och i det andra en kvadratisk. Planmönstret var i princip detsamma i båda fast proportioner mellan kvarteren var olika – en symmetriskt axial rutnätsplan med korsande huvudgator och ett hörnslutet torg i mitten.

Förslagen var upprättade av Jacob von Kempfen som 1681 fick ansvar för de tyska provinserna, under Erik Dahlbergh. Han var också upphovsman till en karta som visar en genomgripande omgestaltning av Burg an der Wümme och som bör vara från 1682. Det är en i det närmaste kvadratisk anläggning. Hur gatunätet var tänkt framgår inte. Följande år, slutligen, utarbetade Erik Dahlbergh ett förslag till förstad på Engholmen i Kalmar, dit flottan och amiralitetet skulle förläggas. Det är en kvadratisk anläggning som har så stora likheter med Dammprojekten, att man får tänka sig en påverkan härifrån.

Kvadratiska eller någon gång svagt rektangulära stadscitadell med bastioner i de fyra hörnen var ett inte helt ovanligt alternativ till de regelbundna femhörningarna. Av diskussionerna i Landskrona att döma föredrog man pentagonen men kunde, när det fanns en äldre anläggning att utgå från, i andra hand tänka sig att bygga vidare på denna för att ta tillvara resurserna på bästa sätt. Säkert spelade också platsutrymme och de topografiska förhållandena in. De kvadratiska stadscitadellen var mindre till storleken, hade rakare linjer och en bastion mindre. Därmed var de antagligen enklare, snabbare och billigare att uppföra. Många gånger fanns båda alternativen med i diskussionen, ofta på en och samma plan. Så var det i Göteborgsförstäderna 1659 och flera av Landskronaförslagen 1680. I Vänersborg 1645 och sedan 1655–57 föreslogs först en femhörning, därefter ett lite mindre kvadratisk citadell och till slut ströks det helt. I Halmstad togs planer fram för ett kvadratisk citadell 1646 men man valde till slut att i stället behålla det gamla slottet och uppföra en sned befästningslinje mellan detta och staden.

Planerna för flyttningen av Kalmar på slutet av 1640-talet innehöll ett femsidigt citadell på den lilla ön Södra Knarren rakt utanför Kvarnholmen. I det alternativa förslag som sammankopplas med Nicodemus Tessin d.ä. ersattes detta av en kvadratisk anläggning med ett trelängat slott. Inget av dem blev dock verklighet. På motsvarande sätt ville Tessin i sin plan för Arensburg 1652 innesluta det befintliga, kvadratiske slottet i en yttre, kvadratisk försvarsanläggning. Sedan Skåne blivit svenskt 1658 utarbetades flera olika projekt för Helsingborg med ett kvadratisk citadell runt det medeltida borgtornet Kärnan och i ett förslag dessutom ett andra, likadant stadscitadell i norra änden av staden.

En regelbunden eller i det närmaste regelbunden halvcirkel som grundform för staden, eller några av dem ett cirkelsegment eller en dryg halvcirkel,

finns i ett tjugotal fall. Flertalet av dessa låg i Sverige och hörde till 1610- och 20-talen eller 1640-talet. Relativt många fanns också i Baltikum och några i Preussen. I Finland och övriga delar av provinserna saknas de däremot. Göteborg på Hisingen har nämnts många gånger och, vad man kan förstå, var den första planen vid flyttningen av Göteborg till det nuvarande stadsläget 1619 möjligen också en i det närmaste regelbunden halvcirkel. Men man vet mycket lite om denna plan; det finns bara en enda känd avbildning, ett snedperspektiv som visar befästningsgördeln och några andra grundläggande inslag i staden.

Halvrunda var även utvidgningarna i Jönköpingsförslagen 1619–27 och det gäller också flera befästningsförslag för Vänersborg och Karlstad på 1640-talet. Att Visby i förslaget till reglering fick en korgbågig form är inte så konstigt eftersom formen utgick från den medeltida stadsmuren. Den nya stadsbefästningen skulle följa den gamla muren men göras betydligt jämnare.

De ovan nämnda mångkantiga Nyenprojekten hade alla någon form av koppling till Johan von Rodenburgh medan hans konkurrent Georg von Schwengeln i stället förordade ett bredare, halvcirkelformat stadsområde i två förslag 1643 och 1644. Samma gjorde halvbröderna Jacob och Johan Stael von Holstein i sina förslag på 1660-talet. von Schwengeln tycks ha haft en viss förkärlek för den halvrunda stadsformen för den återkommer också i ett alternativt Pernauförslag 1644.

Några mindre kända halvrunda projekt är alternativförslag i Montauer Spitz 1627 och Marienburg ett par år senare, båda i Preussen, och ett förstadsprojekt i Wolmar 1654. Till kategorin halvrund kan man kanske också föra den halva oktogonen i Arensburg 1652 och den form Pernaу slutligen fick vid sin utvidgning 1667 – närmast att beskriva som en sjuhörning, inskriven i en drygt halv cirkel.

En ovanlig planform är ovalen, men den förekommer liksom en del långsträckta sexhörningar och andra mångkanter i ett och annat idealstadsprojekt och i stadsprojekt på kontinenten.¹ Det tidigaste av de få exemplen i svensk stadsplanering är förslaget till grundning av en stad vid Falun 1624. Det är en enkel, mycket regelbunden, rätvinklig rutnätsplan med en i det närmaste kvadratisk kvartersmodul. Stadsområdet omges av en dubbel sicksacklinje vilken knappast kan vara något annat än en markering av en eventuell befästning.

Förstaden i Narva 1647 var ett i grunden ovalt område utan att delarna i anslutningen till den gamla staden och mot floden blev helt regelbundna. Det tredje exemplet är den utformning Neumünde fick vid utvidgningen och ombyggnaden 1682, med en avlångt sexsidig, men inte fullständigt regelbunden grundform och med radialplan. Ett sista projekt till oval stad är det

1 Se exempelvis avbildningar i Eimer 1961, s 65, 67, 70, 112, 118.

stora förslaget till utvidgning av Landskrona 1714 som även innefattade en bebyggelse på grundet Gråen.

Sist återstår en liten grupp geometriska planer som består i avlånga, symmetriska men annars oregelbundna mångkanter. Att de fått denna form beror på de topografiska förutsättningarna på platsen, kombinerade med en strävan efter en regelbunden form. Bäst känd är Kalmar vid flyttningen till Kvarnholmen. Här är planen en långsträckt, avsmalnande niohörning med symmetrisk uppbyggnad utifrån en mittaxel i längdriktningen, och med den bredare änden in mot land. Där är också de tre bastionerna större än i de övriga hörnen. För att uppnå en så regelbunden form krävdes mycket markarbeten med utfyllnader i vattnet, påförande av jord och terrasseringar, framför allt på norra sidan av ön. Det gjorde att det dröjde många år innan arbetet med befästningarna och utstakning av staden kunde börja.

Planerna för Wolmar 1635 av Olof Hansson [Örnehufvud] hade likaså en långsträckt, avsmalnande stadsform, här med sju sidor. Eller egentligen är det en avlång femhörning med tillägg av ett hornverk i den smala änden. Två av de fyra alternativen är symmetriska medan två är delvis skeva. En annan, men mer oregelbunden sju-sidig plan utarbetades 1627 för skansen Danziger Haupt. Den sista större planen för förändring av Nyen 1698 liknade också dessa men var helt symmetrisk. Enligt planen skulle stadsområdet få en avlång, avsmalnande form med sex sidor. I alla de tre sista exemplen bestämdes formen av att platserna låg på uddar vid sammanflödet av två floder.

STADSPLANENS ELEMENT

På samma sätt som det finns en förenklad bild av 1600-talets rutnätsplaner finns det en stereotyp föreställning om stadsmiljöns uppbyggnad alltsedan medeltiden med "torget mitt i stan" och "kyrkan mitt i byn" och allt annat ordnat runt detta.¹ Riktigt så enkelt är det dock inte. Det finns många variationer på placering och utformning av torget eller torgen – inte sällan är de flera – och på läget för kyrkan, både kyrkans läge inom eller utanför stadskroppen och dess läge i förhållande till torg och huvudgator. Om man tittar närmare på de planer som har en sådan omfattning och karaktär att det är rimligt att lägga in ett torg eller se över placering och utformning av existerande torg ska man finna en del variationer. De planer man då får bortse från är framför allt en del mindre utvidgningar där det inte var nödvändigt med ett nytt torg.

Torg och kyrkplatser

En klar majoritet av torgen är centralt eller relativt centralt placerade i staden. Det kan innebära en dragning i riktning mot hamnen i första hand, eller annars mot något annat viktigt verksamhetsområde i ena kanten av staden eller mot en infart, men ändå att det är beläget en bit in mot stadens mitt. Även en del torg vid stränder får räknas som centralt placerade – när det ligger vid en å eller kanal som går genom stadsområdet eller mitt på ett långsträckt stadsområde som bara består av två smala kvartersrader. En planuppbyggnad där torget placeras i en exakt mittpunkt är däremot mycket sällsynt. Bara i sju av de mer symmetriskt uppbyggda rutnätsplanerna kan man tala om detta. Det är dels planer av Björneborgstypen med ett hörnslutet torg i mitten – Björneborg 1642 och den mycket likartade Torneåplanen 1718, samt de mindre citadellstäderna Slite 1650, Damm 1681 i två alternativ, och förstadsprojektet

¹ Jfr Améen 1973, s 13, där han om medeltidens städer säger att "ett av de ständigt återkommande stadsplanedragen var att 'kyrkan placerades mitt i byn' i anslutning till torg och rådhus. De bildade samman en nästan oupplöslig treenighet." Vad gäller kyrkornas placering i de svenska medeltidsstäderna stämmer detta dock inte, och ännu mindre i fortsättningen.

på Engön i Kalmar 1683. Och det är dels ett par av de enkla rutnätsplanerna – anläggningsplanerna för Sala 1624 och Veckelaks 1649. Utöver dessa tillkommer några radialplaner. Bara Sala blev ordentligt utbyggt och har bevarat torget till idag.

Men i såpass mycket som omkring en femtedel av de planer där gatunät och torg är utmärkta ligger huvudtorget inte centralt i stadsområdet. Det innebär nästan trettiofem planer. Utöver dessa finns det flera alternativa eller reviderade förslag och därtill ett tjugotal planer med ett eller ibland flera sekundära torg i perifera lägen.

Av huvudtorget i utkantsläge är strax under hälften förlagda vid en strand. Säkerligen beror det på närheten till hamnen och all den verksamhet den genererade. Bland 1500-talsgrundningarna är detta fallet i Helsingfors (i sitt äldsta läge) och genom en liten öppen tilläggsyta hade även torget i Härnösand vattenkontakt. I 1620-talsstaden Sundsvall låg torget i den bortre delen av det långsträckta stadsområdet, med en kortsida mot Selångersån.

Utkantstorgen fortsatte sedan i de rätvinkliga rutnätsplanerna under resten av stormaktstiden. De uppträder både vid nyanläggning – som till exempel Vänersborg 1642, Sundsvall 1648, Kristinestad 1651 och Per Brahes Kuopioprojekt på 1650-talet – och vid stadsplaneförändring, bland andra Mariestad på slutet av 1640-talet, det mycket stora torget i Nystad cirka 1649 och de båda regleringsplanerna för Härnösand 1648 och 1710. I den sista skulle förutom Stora Torget ytterligare ett torg längre bort ligga vid vattnet och dessutom ett nytt litet torg anläggas i den inre kanten av staden. Förslaget till reglering av Carlsburg 1681 enligt en halv radialplan placerade likaså torget vid stranden i ena kanten av stadsområdet. I Härnösand och Kristinestad är detta utkantsläge fortfarande tydligt uppfattbart, och i viss mån även i Vänersborg, fast här har residenset senare lagts mellan torget och vattnet.

Till och med något fler eller dryga 15 huvudtorg fick en placering i stadens utkant, utan att ligga vid en strand. För det mesta innebar det placering vid den viktigaste infarten eller stadsporten. I det nygrundade Ekenäs 1528 låg torget i den inre kanten av stadsområdet, vid landsvägsinfarten, och i Eksjö hamnade det stora torget vid flyttningen 1569 längst i söder, intill den medeltida kyrkan. Där bör det ha legat bra i förhållande till landsvägssträckningar och brolägen. Vid landsvägen som passerade genom ena änden av staden och intill kyrkan placerades också huvudtorget i projektet till grundning av Jacobshamn 1667.

I befästa städer kan militära hänsyn ha påverkat placeringen av torget. De små fästningsstäderna/citadellstäderna Gustavsburg 1632, Neumünde 1638 och Andersö skans 1648 hade alla sina platsbildningar direkt innanför stadsporten. Sannolikt ansågs det bra att ha en öppen yta här av försvarsskäl. Den betydligt större fästningsstaden Danziger Haupt 1657 skulle dock ha fått ett relativt litet torg allra längst bort i stadsområdet, i slutänden av kanalen i stadens mittaxel men inte i direkt anslutning till någon stadsport

eller kanalutfart. Fast projektkartan innehåller dessutom en stor öppen yta vid skansen i stadens motsatta ände; kanske var den tänkt att fungera som en kombination av den önskvärda obebyggda zonen runt befästningen, exercisplats och marknadstorg. När det finns sekundära torg låg dessa för det mesta som entréplats – torget vid Vaksalainfarten i Uppsalaregleringen, Visbyregleringen med ett torg innanför Österport, Arensburg och så vidare – men det finns också en del vid vatten eller i andra lägen, Fisketorget i Göteborg exempelvis.

Vid regleringar och kombinerade regleringar och utvidgningar hände det till och med att torget flyttades och fick ett nytt läge i ena kanten av staden. I Wolmarprojektet 1635 placerades exempelvis den enda torgplatsen i ett utvidgningsområde, alldeles innanför stadsporten. Utanför slottet i andra änden av staden skulle det däremot inte finnas någon fri yta. Regleringsförslaget för Arensburg 1652 hade motsatt uppläggning, med ett stort torg som var samordnat med en öppen slottsplats mellan staden och slottet. Man kunde annars tro att utvidgningar skulle göras så att torg som från början låg lite perifert hamnade mer i mitten, men detta är faktiskt ytterst sällsynt. Eksjös utvidgning mot söder på 1620-talet medförde dock att både torget och kyrkan kom att ligga mer centralt. Nej, tvärtom kunde tilläggen av nya områden få omvänd effekt; den väldiga utvidgningen av Örebro 1639 skulle ha förskjutit stadens centrum bort från det gamla torget och något nytt torg är inte markerat på kartan. Samma följd skulle Karlstadprojektet några år senare ha fått.

Att de små förstäderna i Göteborg/Haga och Reval vid slutet av 1640-talet och utvidgningen av Viborgs förstad 1655 saknade torg är kanske inte så märkligt, men det finns också flera planer till mycket stora utvidgningar och förstäder där inget torg alls är utmärkt, som utvidgningsprojektet för Nyen 1644 och förstadsprojektet i Narva 1647. När planerna för Örebroutvidgningen 1639 och förstaden i Riga 1652 inte visar något nytt torg får man ändå, med tanke på områdenas storlek, tänka sig att det rimligen måste ha funnits en avsikt att något av kvarteren skulle ges en torgfunktion.

Placeringen av kyrkorna varierar betydligt mer. Här ligger rent av de flesta i stadens utkant eller till och med utanför stadsområdet, alltså inte "mitt i byn". I bara omkring en dryg fjärdedel av de fall där kartorna ger upplysningar har staden fått en utformning – antingen det skett vid nyanläggning eller genom senare planförändring – där kyrkan ligger centralt, vid torget. Det rör sig om 40 stycken. Sedan finns det ytterligare en tiondel där kyrkan har ett centralt läge, fast inte vid torget. I flertalet städer har detta förhållande i huvudsak bevarats, trots senare utvidgningar och andra förändringar.

Det är också många planer som helt saknar kyrka, även planer för hela nya städer där en kyrka självklart måste ha funnits med från första början. I utvidgningar och förstäder däremot skulle den kanske komma i ett senare

skede. Det säger hur som helst att kyrkans placering inte nödvändigtvis hörde till utgångspunkterna och det som först fixerades i ett planarbete. I planeringen av Jönköping på 1610- och 1620-talen och vid Kalmars flyttning på 1640-talet prövades flera olika lägen innan man bestämde sig. I Kalmar tänkte man sig till att börja med en traditionell långkyrka i den norra utkanten, några kvarter bort från torget. I en senare plan som tillskrivits Nicodemus Tessin d.ä. hade kyrkan flyttats till torgets södra sida. Till slut hamnade den dock på dess norra sida, som en långsträckt, symmetrisk barockkyrka utan västtorn, vilken på ett helt nytt sätt var samkomponerad med det stora torget. I Piteå, efter flyttningen 1666, uppfördes stadens kyrka 1684–86 på fastlandet, utanför staden. I Karlskrona på 1680-talet diskuterades flera lägen för kyrkorna, först mer perifera men till slut hamnade två av dem vid torget.

Vanligast är alltså att kyrkan ligger i utkanten av planområdet; det gäller drygt 40 procent vilket betyder ett sextiotal kyrkor. Detta förhållande uppträder redan i de tidiga nyanläggningarna som Helsingfors 1550, Eksjö 1569 och Mariestad 1583, men också fortsättningsvis, framför allt i nygrundade städer. Listan kan göras lång: Sala 1624, Kristinehamn 1642 och året därpå Askersund, Veckelaks 1649, Karl Gustavs stad 1658, Jacobshamn 1667..... Ännu fler finns dock bland planförändringarna, inte minst regleringarna. Några exempel är utvidgningen av Filipstad på 1620-talet och regleringarna av Hedemora 1642, Gävle 1646 och Uleåborg 1649. Och så den lilla slottsförstaden i Riga 1672. I Hedemora, Gävle, Växjö med flera var detta ett arv sedan medeltiden.

I de cirka 20 procent eller tjugofemtalet städer där kyrkan låg utanför stadsområdet går detta tillbaka till stadsgrundningen eller mer ovanligt en stadsflyttning. I många fall levde det sedan kvar vid olika planförändringar. Härnösand 1585 är ett tidigt exempel, fast här växte staden vid 1800-talets slut förbi kyrkan. Särskilt vanligt var det annars vid stadsgrundningarna på 1600-talets början – Nystad, Nykarleby, Söderhamn, Torneå, Norrtälje och flyttningarna av Trosa, Hudiksvall och Umeå. Men det finns också flera exempel kring mitten av 1600-talet, som Åmål, Sordavala, Kuopio och det flyttade Piteå.

De centralt belägna kyrkorna då? Ja, de är spridda över hela perioden men är vanligast från 1600-talets mitt och framåt. De finns dock i flera tidiga stadsgrundningar som Karlstad och Vasa och i det äldsta Luleå och Piteå – nuvarande Gammelstaden och Öjebyn. Bergslagsstäderna Grythyttan, Lindsberg, Nora och Falun på 1640-talet hade alla kyrkor vid torget (medan Askersund och Nya Kopparberget som hör till samma grupp av städer tvärtom hade kyrkan i utkanten). Karlshamn, Varberg och Karlskrona är senare exempel. Vid regleringar i städer där kyrkan sedan tidigare låg centralt och vid torget har detta normalt bibehållits och kanske förstärkts genom att torget givits en annan form.

Några städer där kyrkan är centralt belägen, utan att ligga vid torget är Ekenäs, Göteborg efter flyttningen till sitt nuvarande läge och lite senare Vänersborg. I Stockholm kom kyrkorna vid utbyggnaden på 1630-talet att ligga centralt i sina respektive stadsdelar, men bara en – Hedvig Eleonora kyrka – direkt vid ett torg. Kyrkan i Borås låg från början i utkanten av staden men hamnade som resultat av regleringen och utvidgningen 1682 mer i mitten, men fortfarande ett stycke från torget.

Frågan är vad som avgjorde placeringen av kyrkan, om det inte framför allt var praktiska skäl som lämplig byggnadsmark för både kyrkan, torget och den övriga stadsbebyggelsen. Hur marken ägdes kunde också spela in. Många gånger fanns redan en kyrka på platsen vid en nyanläggning av en stad och både då och vid senare utvidgningar och förändringar måste man självfallet ta hänsyn till ägoförhållanden och markanvändning. De estetiska skälen förefaller vara svagare. Det är först på 1650-talet man tydligare kan se att de får större betydelse, med förebilder i barockens stadsbyggande där betonade accenter, monumentala blickfång och symmetri i plan, fasader och rumsbildningar var viktiga.

En slutsats man kan dra är att det inte fanns någon bestämd uppfattning om var kyrkan skulle placeras utan att det fick bero på de lokala omständigheterna. Det verkar som om en väl synlig, "upphöjd" och värdig position prioriterades högre än närheten till stadens kommersiella och förvaltningsmässiga centrum. Det var också stor konkurrens om de bästa tomterna vid torg och huvudgator. Lämpliga markförhållanden bör ha varit viktiga, både med tanke på de stora och tunga kyrkobyggnaderna och kyrktornen och begravningsplatsen. En fördel med ett läge i utkanten eller utanför staden var att kunna ligga nära prästgård och prästgårdsmark. Ett sådant förhållande kunde i sin tur konservera situationen och tvinga staden att fortsättningsvis expandera i andra riktningar. Detta har i hög grad styrt Växjös fortsatta utveckling.

Kvarterstorg

Den vanligaste torgformen är när ett helt kvarter tas i anspråk som torg i stället för att bebyggas. Sådana förekommer i omkring 35 procent av fallen. Sedan följer tre andra relativt vanliga torgformer – "hörnslutna torg", "torg som del av kvarter" och "axialtorg" med cirka 25, 20 och 15 procent. Återstoden består av en grupp rundade eller mångkantiga torg som hör samman med radialplanerna och ett antal mer speciella torg som inte gärna låter sig inordnas i några kategorier. Inom alla dessa fem huvudgrupper förekommer olika variationer.

En bra benämning på torget som upptar ett helt kvarter är kvarterstorg. Ofta har de beskrivits som torg i form av "ett utsparat kvarter". De har också kallats "torg med öppna hörn" eftersom gator från båda huvudriktningarna mynnar i hörnen och det följaktligen inte finns några byggnader där, utan fri

sikt in i gatorna i både stadens längd- och tvärriktning.¹ Denna beteckning stämmer dock bara på torg som motsvarar en hel kvartersruta, inte torg som endast upptar en del av ett kvarter. Karaktäristiskt för torgen som motsvarar ett helt kvarter är att de får en sammanhängande torgyta med gator i ytterkanterna runt alla fyra sidorna. Det blir därmed en enkel och välfungerande trafikföring.

Kvarterstorgen förekommer genom hela perioden. Proportionellt sett är de mer företrädda i Sverige och mindre i provinserna medan de i Finland motsvarar en normalfördelning. I princip är det denna typ av torg som finns i de tidigaste oregelbundna planerna som Helsingfors och lite senare Vasa, även om det, på grund av de varierande kvartersformerna, är svårt att säga om torget ska betraktas som ett helt kvarter eller en del av ett kvarter. Det samma gäller rutplanerna. När det kommer till rutnätsplanerna ser man tydligare. Några kvarterstorg i de oregelbundna rutnätsplanerna är de som Mariestad och Gamlakarleby fick vid grundläggningen.

Bland de rätvinkliga planerna blir kvarterstorgen redan från första början mycket vanliga i Sverige – Norrköpingsutvidgningen 1613, Gustaf Adolfs Torg i Göteborg, Falun, Sala och så vidare fram till Karlshamn 1664 och Mariestadsregleringen 1693. De flesta av dessa är också bevarade idag. I Finland ingår kvarterstorg i regleringen av Viborgsstadsdelen Vallen cirka 1640, i Nystad och Veckelaks omkring 1649 och i Kuopioprojektet på 1650-talet. En hel del exempel på kvarterstorg återfinns också i de baltiska delarna av provinserna – bland annat i Nyen vid anläggningen 1632 och senare flera gånger, i Neumünde 1638 men här utvidgat med ett smalt intilliggande kvarter, i alternativförslag i Pernau och Narva på 1640-talet, och i Revalutvidgningen 1686.

Någon gång är dessa torg så stora att de motsvarar ett och ett halvt, två och i ett par fall ännu fler kvarter. Eventuellt skulle man då kunna säga 1½-kvarterstorg, tvåkvarterstorg, trekvarterstorg, flerkvarterstorg. Tvåkvarterstorgen kommer att i ena riktningen skäras på mitten av en gata, vilket ger dem en rumslig karaktär som liknar axialtorgen (se nedan) men skiljer sig från dessa genom de öppna hörnen med inkommande gator i båda riktningarna. Det första torget av detta slag fanns redan i Göteborg på Hisingen 1608 och bestod där av de två mittersta kvarteren i en kvartersrad med lite mindre kvarter. Gatan tvärs över torget är huvudgatan ner till hamnen. Torget i Gustavsburg, direkt innanför stadsporten, utgjordes av två kvartersmoduler av samma storlek som i övriga staden.

Det enda finska exemplet är det mycket stora torget i regleringsförslaget för Nådendal. I Sverige finns ytterligare några – projekten för Jacobshamn 1667

1 Beteckningen "torg med öppna hörn" härrör från Henrik Lilius. Han har intresserat sig speciellt för torgen och skrev 1967 sin doktorsavhandling om en särskild torgtyp, det hörnslutna torget, med utgångspunkt från torget i Brahestad. Om torgens funktion och olika typer av torg, se SHF, s 270–271 och Lilius 1985, s 90 och 216.

och den väldiga förstaden vid Majorna i Göteborg 1716 som båda innehöll två torg av detta slag vardera, fast i det sista fallet var ett av dem ännu större, ett trekvarterstorg utifrån en extra stor kvartersmodul. Rekordet är dock det fortfarande idag intakta torget i Lidköping som motsvarar så mycket som åtta kvarter, men då får man ta med i beräkningen att kvarteren var förhållandevis små. Stora torget i Karlskrona och även Amiralitetstorget i den reviderade planen 1694 bestod i princip av två kvarter men komplicerades av olika byggnader och anläggningar och genom att alla sidorna inte var raka.

Torg som del av kvarter

I Finland var i stället torg som bestod av en utsparat del av ett kvarter särskilt vanliga proportionerligt sett; i absoluta tal var de lika många som kvarterstor- gen. Det fanns också många i Sverige. Men i Finland var det i de flesta fallen ett utsparat hörn, vilket var sällsynt i Sverige där torget i stället upptog halva eller drygt halva kvarteret.¹ Hörntorgen är normalt relativt små och de kommer att ligga med två sidor mot stadens ordinarie gator och få ett inre hörn som blir slutet eftersom husfasaderna där byggs ihop i vinkel. Torgtypen användes i Kexholm och Sordavala, men att den är så vanlig i det finska materialet beror främst på att Claes Claesson gärna nyttjade den i sina arbeten åren kring 1650, exempelvis i förslag för Uleåborg, Gamlakarleby, Nykarleby och Vasa.

Ett genomfört och fortfarande välbevarat exempel är det äldsta torget i Brahestad men detta skiljer ut sig genom att en kort gränd ledde fram till torgets inre hörn som alltså inte blev ett slutet hörn. De enda svenska exem- plen är Luleå vid flyttningen 1649 och Växjöregleringen 1658 men båda dessa har senare utvidgats och helt ändrat karaktär. Sedan fanns det också som ett sekundärt litet torg i det aldrig genomförda Härnösandsprojektet 1710. I provinserna har inget sådant torg påträffats.

Ett torg som består av en utsparat del tvärs över kvarterets hela bredd – ett halvt eller drygt halvt kvarter eller någon enstaka gång mindre än ett halvt kvarter – kommer att omges av de ordinarie gatorna på tre sidor och får följ- aktligen en mer öppen prägel.² Man skulle också kunna beskriva det som ett avkortat kvarter. Även denna typ finns genom hela undersökningsperioden. Den är särskilt vanlig i Sverige men förekommer också i Finland och provin- serna. Bland de tidiga, oregelbundna planerna finns torgtypen exempelvis i Ekenäs, Mariefred och det nya torget i Narva 1610.

I de rätvinkliga planerna i Sverige uppträder den i regleringarna, framför allt, men däremot inte i nygrundningarna. Nicodemus Tessin d.ä. använde typen i sina Hudiksvalls- och Härnösandsförslag 1648. På 1650-talet finns den i det nya torget i Vadstena, sådant det kom att utföras, och två stycken i

1 Henrik Lilius talar om torg som bildas genom att utspara ett hörn av ett kvarter, Lilius 1985, s 216–217, och använder senare benämningen "torg med ofullständiga hörn", SHF, s 271.

2 Denna typ av torg särskiljs inte av Henrik Lilius och han har följaktligen ingen beteckning för den.

det aldrig genomförda Skaraprojektet. Torgen i Mariefred och Vadstena har sedan behållit denna form.

En speciell variant för några av långgatsplanerna är att torget består av en eller ett par obebyggda tomter mitt på ett långsmalt kvarter med tomter som går genom kvarterets hela bredd. Det blir ganska smala torg som på samma sätt som kvarteret i övrigt går ända ner till stranden, vilket innebär att bara en sida ligger mot gata. I Trosa, med sin dubbla långgatsplan, bildades till och med två smala torg mitt emot varandra på vardera sidan ån, förbundna med en bro och det är fortfarande så. Nyslott är ett tydligt finskt exempel.

Hörnslutna torg

Ett torg eller annan platsbildning där gatorna mynnar mitt på sidorna och husen i torgets hörn därmed kan byggas ihop i vinkel skapar en plats med en särskild, sammanhållen rumsverkan. Man talar om slutna hörn och hörnslutna torg. Det kan beskrivas som att ett fyrkantigt torg läggs ut mitt över en gatukorsning. Gatorna skär tvärs över torget, normalt på båda ledderna men det förekommer också att det bara är i ena riktningen. Uppbyggnaden ger en tydlig axialitet och känsla av riktning och symmetri, som i kombination med rummets slutenhet skänker platsen en speciell monumentalitet. En eventuell brunn, staty, obelisk eller dylikt i mittpunkten får en stark visuell effekt. Typen kom också att, tillsammans med axialtorget och en del mer särpräglade torgformer, med förkärlek användas i viktigare städer och för mer representativa torg och platser.

En praktisk nackdel var att de korsande gatorna styckade upp ytan i fyra delar, vilket bör ha försvårat användningen. Tomtindelningen blev också mer komplicerad och för att nå fastigheterna runt torget behövdes någon form av kompletterande gata runt torgets ytterkant. En annan möjlighet var en sammanhållen yta på mitten och gata runt ytterkanten men då försämrades i stället kontakten mellan handelsgårdarna runt torget och själva torget och dessutom blev trafikföringen besvärlig genom de skarpa svängarna. Att man ändå så pass ofta valde typen måste i första hand förklaras med estetiska och representativa skäl. Att inte fler blev förverkligade talar också för att det inte var de praktiska nödvändigheterna som avgjorde valet av utformning.

I sin ideala, symmetriska form är platsen kvadratisk, men den uppträder också rektangulär. Halva hörnslutna torg, med bara två slutna hörn, är relativt vanliga och någon gång stöter man på torg med bara ett slutet hörn. Torgen är oftast regelbundna i formen men det finns även några tidiga exempel på motsatsen. Platser med slutna hörn förekommer inte bara som huvudtorg i städerna utan också som entréplats eller annat sekundärt torg – då normalt den halva varianten – och som platsbildning runt en kyrka.

Torgformen fanns redan i de tidigaste idealstadsplanerna. I det första kända försöket att illustrera Vitruvius tankar om den ideala staden, en bild av den fiktiva staden Sforzinda från början av 1460-talet, utarbetad av Antonio

di Averlino, kallad Filarete, ingår en hel krans av små hörnslutna platser. De ligger i skärningspunkterna mellan de sexton radiellt utstrålande gatorna och en ringgata. Varannan är något större och varannan något mindre. Typen blev sedan vanlig i renässansens olika modellplaner och det var säkerligen så den kom in i svenskt stadsbyggande. Söderut i Europa hade även några enstaka medeltida platsbildningar fått denna form.¹ I svensk stadsplanering kan hörnslutna torg beläggas redan på 1500-talets senare del och de förekom sedan perioden ut, med en markant höjdpunkt på 1640- och 50-talen men relativt många också de följande decennierna. De finns även med efter stormaktstidens slut, på 1700- och 1800-talen, i både Sverige och Finland.

Sammantaget har omkring 25 fullständiga, hörnslutna torg påträffats i planmaterialet, varav de allra flesta hade funktionen av huvudtorg i staden eller i ett utvidgningsområde eller förstad. Till detta kommer lika många halva hörnslutna torg, men hälften av dessa var sekundära torg vid sidan av huvudtorget. Sedan är det några få med bara ett slutet hörn, som kan vara rudimentära eller icke fullt utbyggda torg. Utöver dessa uppträder hörnslutna platsbildningar runt tiotalet kyrkor. Närmare två tredjedelar av torgen med slutna hörn finns i Sverige och resten fördelar sig jämnt mellan Finland, de baltiska provinsdelarna och provinserna i Polen-Tyskland.

Det första hörnslutna torget som kan tidfästas är torget i Karlstad som med största sannolikhet härrör från 1584 då staden grundades på hertig Karls initiativ. Senare kartor visar ett i stort sett regelbundet, rektangulärt torg mitt i stadsområdet. Men möjligen har vi ett ännu tidigare hörnslutet torg, eller ansatsen till ett sådant, redan vid den av Johan III beordrade flyttningen av Eksjö 1569; Stora Torget har på de äldsta kartorna ett slutet hörn i sydväst och även ett mot kyrktomten i sydöst även om proportionerna inte är symmetriska. Både Johan och Karl hade ett stort intresse för stadsbyggnadsfrågor och en bildning där renässansens stadsbyggnadsideal bör ha varit en självklar del.²

Dessutom finns det ett tredje torg som mycket möjligt också är från den här tiden – det i det närmaste kvadratiske och regelbundna torget i Vimmerby som hade fyra slutna hörn. Vimmerby hade bränts av danskarna 1567 och det mest troliga är att torget tillkom i samband med en reglering vid återuppbyggnaden, att en större förändring då aktualiserades här på samma sätt som i de likaså brända Eksjö och Norrköping vid samma tid.

Förslaget till den stora förstaden i Stettin 1630 visar både som helhet och i detaljerna på förbindelsen med de teoretiska förebilderna. Här finns inte mindre än tre hörnslutna torg symmetriskt utlagda runt det mycket stora torget i centrum av den halva radialplanen. De två som flankerar huvudtorget är kvadratiske medan det tredje, mellersta, i krönet av halvcirkelgatorna är

1 Se vidare Lilius 1967, s 151–176 et passim och s 177–182 om de medeltida exemplen.

2 Se vidare under Aktörer och arbetssätt.

något mindre och svagt rektangulärt. Detta skiljer sig från de andra två och alla övriga hörnslutna torg i undersökningsmaterialet genom att inte ligga tvärs över ett gatukors utan mitt på en kvarterssida och vara inskuret i dessa två kvarter. Följden blir att bara en gata går tvärs över torget – huvudgatan i planens mittaxel – och att inte bara hörnen sluts med hopbyggda husfasader utan också torgets båda kortsidor. Motsvarande förekommer däremot i flera av de hörnslutna kyrkplatserna.

Björneborgsplanen 1642 har i sin fullständiga symmetri med det kvadratiske, hörnslutna torget i mitten också karaktär av idealplan, om än i enkel tappning. Året därpå följer Uppsalaregleringen; Stora Torget är idag ett av de bäst bevarade exemplen på torgtypen. Men i planen ingick dessutom en halvt hörnsluten entréplats vid infarten från öst, i samma axel som det centrala torget, och därtill omformades Gamla Torget vid ån till ett långsmalt, inte helt symmetriskt halvt hörnslutet torg. Även i Norrköping finns ett äldre torg som reglerades till halvt hörnsluten form – Skvallertorget.

Att de hörnslutna torgen hörde till "den högre skolan" och särskilt omhulldes av högt uppsatta personer med kunskap om de internationella förebilderna framgår av det reviderade förslaget till reglering av Uleåborg 1651. Här har torget, från att i det första förslaget haft formen av ett utsparat hörn av ett kvarter och ha legat på samma plats som det existerande torget, förskjutits något och utformats som ett hörnslutet torg. Orsaken till detta anges uttryckligen på kartan vara synpunkter från "höge öfwerheeten". Samma intryck får man av förslaget till ny huvudgata rakt norrut från slottet i Stockholm på 1650-talet; en senare kartsnitt för denna visar ett hörnslutet torg på ett utvidgningsområde strax utanför 1652 års tullgräns. Till de stort upplagda och anspråksfulla planerna hörde också anläggningsplanen för Karl Gustavs stad 1658 med sitt hörnslutna torg i mitten. Här ingick dessutom en ny kyrka omgiven av en hörnsluten kyrkplats.

Man vinnlade sig särskilt om planeringen av de befästa städerna och i flera av dessa – små som stora – återfinns också torgtypen. I förslagen till grundning av en liten citadellstad vid Slite på 1650-talet fanns det med. I ett utvidgnings- och regleringsförslag för Narva 1663 ligger ett stort, rektangulärt, hörnslutet torg centralt i området och en mindre, halvt hörnsluten entréplats innanför stadporten i norr.

I projektet för Vättelanda i Bohuslän några år senare ingår ett torg som skiljer sig från alla övriga genom att mittaxeln i stadens längdriktning, tvärs över torget, består av en kanal, kantad av gator. På andra ledet skulle torget på vanligt sätt skäras av en gata, vilken fördes på en bro över kanalen. De två alternativen för flyttning av Damm 1681 byggdes i det ena fallet upp kring ett kvadratisk och i det andra ett rektangulärt hörnslutet torg i mitten. En nära släkting till den kvadratiske planen är projektet till befäst förstad på Engön i Kalmar 1683.

Flera av Carlsburgsplanerna innehöll också hörnslutna torg. Ett av de två första alternativen av Dionys Bredekow, cirka 1671, var ett sådant. Idealstadsplanen som troligen är av Georg Rimpler 1674 har en hörnsluten plats i centrum av det stora citadellet; torget i själva stadsområdet är däremot ett axialtorg. I Karlskrona tänkte sig Nicodemus Tessin d.ä. en liten hörnsluten plats som förplats till en större byggnadsanläggning strax innanför bron till Stumholmen och denna finns också med i den fastställda planen.

De hörnslutna platserna var dock inte enbart förbehållna de stora och prestigefyllda städerna. Även små och avlägset belägna orter som Piteå vid flyttningen efter branden 1666 och förslaget till reglering av Torneå 1718 hade sådana torg, det i Piteå genomfört och fortfarande välbevarat. Vimmerby och Eksjö på 1560-talet var också relativt små medan Uleåborg hade betydligt större folkmängd. Ett exempel på att torgtypen förekom även vid mindre ingrepp är förslaget till gatureglering i Vadstena på 1650-talets början där det bara handlade om nya, raka huvudgator och torget i mitten. Heldragna linjer visar att de gamla gatorna i hörnen var tänkta att byggas igen så att hörnen blev slutna och att de skulle ersättas av de nya gatorna som mynnade mitt på torgets fyra sidor. Man kan också se prov på torgtypen i en liten utvidgning i utkanterna av en stor stad som Stockholm – i Jean de la Vallées lilla manufakturförstad Barnängen längst ut på Södermalm 1691.

De halva hörnslutna platsbildningarna finns alltså i samma mängd som de fullt utbyggda, hörnslutna torgen. Hälften var dock andraringstorg vid sidan av huvudtorget, oftast en entréplats innanför en stadsport som de redan nämnda i Uppsalaregleringen 1643 och förslaget till utvidgning av Narva 1663, där de dessutom kombinerades med hörnslutna huvudtorg. Andra entréplatser ingick i regleringsprojektet för Arensburg och i Erik Dahlberghs fastställda Landskronaförslag 1680. Det halva hörnslutna torget förekom även i några av radialplanerna – Burg an der Wümme och ett Carlsburgsprojekt 1681, i det sista till och med två stycken.

I planerna för Kalmars flyttning låg det i stället som hamntorg längst bort på Kvarnholmen, vid fästet för bron över till det planerade citadellet på den lilla ön strax utanför. Ett par hade också funktionen av sekundära torg inne i stadsbebyggelsen men på andra sidan än i förhållande till huvudtorget. Ett tidigt, fortfarande lite skevt sådant är dagens Stora Torget i Norrtälje som sannolikt fanns redan vid grundningen 1622 och på 1700-talet blev stadens primära torg. Ett annat ingick i Nyköpingsregleringen.

De halva hörnslutna torgen med funktion som huvudtorg i staden eller i ett utvidgningsområde eller förstad låg även de i kanten av stadsområdet eller nära kanten. Antagligen uppfattades denna torgform som särskilt lämplig i ett sådant läge, som entré till staden och när staden tydligt vände sig åt ett visst håll. Vi har det möjligen redan i Eksjö på 1560-talet. Anders Torstensson placerade huvudtorget på Norrmalm i Stockholm – nuvarande Hötorget – nästan längst norrut och gav det, efter att först ha provat en annan

utformning, två slutna hörn. I Helsingfors hamnade det ett kvarter in från hamnen och i Viborg precis vid stranden och fästet för bron över till den nya förstaden. Strandläge har även det fortfarande intakta torget i Kristinestad. I Andersö skans skulle det förläggas direkt innanför stadsporten och i Gam-lakarleby och Varberg på 1660-talet ett kvarter in från kanten. Varberg ligger i skydd innanför Varbergs fästning och hela staden vänder sig tydligt mot denna. Lika påtagligt riktar sig torgen i den förslagna utvidgningen av Reval och förstaden till Wolmar på 1650-talet mot de gamla stadskärnorna.

Axialtorg

Ett torg som består av två avkortade kvarter mitt för varandra, på vardera sidan av en gata, kan kallas för ett axialtorg genom att det får en så tydlig huvudaxel i gatan som skär tvärs över torget. Det blir alltså ett torg som delas i två halvor av en gata och som skjuter in i kvarteren på sidorna. Sidogator mynnar i torgets fyra hörn, men kommer bara in från ett håll, det vill säga bara tvärgatorna i vinkel mot axialgatan i torgets mittlinje. Torgtypen ingår oftast i tydligt axiala planer och är normalt kombinerad med en betonad huvudgata som inte sällan är bredare än övriga gator och får tack vare denna mittaxel en tydlig känsla av riktning. Torgets proportioner varierar dock – det kan vara kvadratisk eller rektangulärt på antingen längden eller tvären.

Tillsammans rör det sig om 30 axialtorg. I en mindre del av dessa slutar axialgatan blint vid torgets borte ände utan att fortsätta på andra sidan torget, så att det bildas en T-struktur, och i några få fall uppträder torg som förlängts ytterligare ett kvarter och därmed får en gata tvärs över torget även på den andra ledden. Det finns också några få där axeln utgörs av en kanal. Förekomsten av torgtypen är relativt proportionerlig mellan Sverige, Finland och provinserna, med viss övervikt för de två senare.

Rent funktionellt har torgtypen likheter med vissa medeltida torg som bara bestod av en ansvällning mitt på en huvudgata. Ansatser till sådana torg finns också i några planer från 1500-talet och det tidiga 1600-talet – i Ekenäs, det första Helsingfors och Uleåborg. På samma sätt får man uppfatta den enkla skiss för flyttning av Jönköping som dateras till 1611, där det mitt på gatan står skrivet "Torget".

Förebilder till axialtorgen finns redan i de tidigaste av renässansens idealstadsplaner, precis som för de hörnslutna torgen.¹ I svensk stadsplanering introduceras de dock på ett sådant sätt att man torde kunna dra slutsatsen att det är en enda mans verk. De första fyra planerna där de uppträder är nämligen samtidigt de första fyra planerna som säkert eller med stor sannolikhet kan knytas till Anders Torstenssons verksamhet som stadsplanerare. Den tidigaste är den kartsbild för de västra delarna av Norrmalm i Stockholm

1 Jfr planer av Francesco di Giorgio Martini vilka förelåg i färdigt manuskript omkring 1491/93 men som ska ha påbörjats redan på 1460-talet, Eimer 1961, s 60, planerna avbildade på s 62–65.

som visar det slutgiltiga regleringsprojektet och kan dateras till 1636 eller början av 1637. Här är torget norr om Beridarebanan, motsvarande dagens Hötorget, ett axialtorg. Gatan i mittaxeln går dock inte vidare söderut utan slutar vid en port in till "Rijdare bahnen". Senare togs emellertid några korta tvärgator bort så att torgets hörn i norr blev slutna. På den första karta som visar hela planen för både Norrmalm och Ladugårdslandet (Östermalm) 1640 finns ett nytt litet torg av samma slag söder om Beridarebanan och dessutom nuvarande Östermalmstorg som är ett ännu idag välbevarat typexempel på torgformen.

Efter Stockholm följde axialtorg i anläggningsplanen för Tavastehus, den stora utvidgningsplanen för Åbo och Torstenssons förslag till Helsingfors på Södernäs udd som alla bör ha tillkommit 1639. Nästa gång torgtypen uppträder är i den anonyma regleringsplanen för Hedemora 1642 och det är inte omöjligt att Torstensson även här kan ha haft ett finger med i spelet. Även senare, i regleringsplanerna för Nyköping och Södertälje, använde han sig av samma torgtyp.

Efter mitten av 1640-talet återfinns axialtorg även hos andra planförfattare och de ingår sedan i repertoaren under resten av undersökningsperioden. Man kan hitta dem i Nicodemus Tessin d.ä:s regleringsplan för Gävle 1646, i planerna för Kalmar där torget ännu är intakt och i den Åboplan 1651 som sedan kom till utförande och som till stora delar byggde på Torstenssons idéer. I det mycket radikala regleringsförslaget för Visby tänktes det största torget bli ett axialtorg direkt innanför Österport.

Omkring 1663 finns ett projekt i Landskrona med ett axialtorg där axeln utgörs av en kanal, troligen utarbetat av Johan Wärnschiöldh. Ett likartat torg, men där ena halvan utgjordes av ett helt litet kvarter, ingick i Tessins Landskronaprojekt 1659. Erik Dahlbergh använde sig med förkärlek av axialtorg. I hans fastställda Landskronaförslag 1680 är det kvadratisk till formen och har någon sorts rund damm i mitten. Annars föredrog han ett brett axialtorg "på tvären" som i Narva och ett alternativförslag för utvidgning av Reval.

Några välbevarade exempel idag är Östermalmstorg i Stockholm, Stortorget i Kalmar och Stora Torget i Nyköping. Det i Västervik har en extra inkommande gata i ena hörnet och det i Hedemora tillkom först vid en reglering på mitten av 1700-talet men bygger i sina grunddrag på idéer som liknar 1640-talets plan.

En mer ovanlig variant av torgtypen är axialtorg där axialgatan slutar blint och alltså inte fortsätter på andra sidan torget – axialtorg med T-struktur. Ett sådant fanns som nämnts redan i den första planen för utbyggnaden av Stockholms malmar 1637 och återkom sedan flera gånger. Ibland var orsaken att torget låg vid vatten, som i Mariestad på slutet av 1640-talet, i Tessins Carlsburgsförslag och i Härnösand 1710. I Örebro 1654 låg kyrkan i fonden. Någon gång är torget avkortat och får beskrivas som ett halvt axialtorg.

Sedan finns också en förstoraad alternativform där torget förlängs till två kvarter och får en gata även i mittlinjen på den andra ledden – ett förlängt axialtorg. Därigenom uppkommer en viss likhet med de hörnslutna torgen. Sådana har vi i projekten för Arensburg 1652, Montauer Spitz 1657 och Carlsburg 1692. Och ett tidigare Carlsburgsförslag, det av den i övrigt okände H Klej omkring 1681, hade lagt torget så att det på ena ledden delades av en bred kanal och på den andra skars av en gata med bro över kanalen. Samma idé följer torget i det mindre av de två Landskronaförslag som tillskrivs Johan Drummond 1680. Alternativt kan dessa beskrivas som dubbla axialtorg åtskilda av en bred kanal. Ännu längre går Erik Dahlbergh i sitt Carlsburgsförslag 1681 där båda axlarna utgörs av breda kanaler. Flera av de mer speciella torgen som behandlas nedan har också grunddrag som utgår från axialtorget.

Rundade torg

Torget i centrum av radialplanerna är i sin ideala form runt eller mångkantigt, på ett sätt som motsvarar planmönstret i övrigt, och symmetriskt inlagt i planen. Så är det också i Kalmarplanen 1613, där det centrala torget är regelbundet runt eller sextonsidigt, och även i det regelbundet femsidiga Verden, troligen omkring 1648. Men när planidealet omsattes i praktisk planering tvingades man för det mesta till olika avsteg från den perfekta regelbundenheten och symmetrin. I projektet till den något oregelbundna, halva radialplanen för Nyen 1665 har torget vissa skevheter motsvarande planmönstret i övrigt. Det gäller också Burg an der Wümme 1667 och Neumünde 1682, där de oregelbundna femsidiga respektive sexsidiga torgen i stort svarar mot den yttre stadsformen, fast de är snett inplacerad i planen. I radialplaneförslaget för Carlsburg 1681 överensstämmer det i detta fall centriskt inlagda, rundade torget med gatunätet men däremot inte med stadens yttre form som på grund av anpassning till de äldre befästningarna blev svagt oregelbunden.

Större avvikelser från planmönstret var det i det första radialplaneförslaget för Carlsburg cirka 1671, där det i stort sett regelbundna, rundade torget ligger åt ena sidan i det ojämnt ovala stadsområdet med de förskjutningar det innebar i gatunätet. Sedan finns det platsbildningar i centrum för radialgatorna som helt bryter med stadens form. Nästa Carlsburgsprojekt 1671 – en halv radialplan – hade ett ovalt torg på tvären. Det var utarbetat av Johan Mell och för Burg an der Wümme hade samme Mell några år tidigare utarbetat ett förslag med ett oregelbundet sexkantigt torg centralt placerat i ett femkantigt stadsområde. Det stora förstadsprojektet för Stettin 1630 säger oss också att det inte alls var nödvändigt att ge det centrala torget samma form som gatunätet; här ligger det ett stort, kvadratisk torg i centrum av en halv radialplan. Samma gäller radialalternativet för Nyen 1652.

Mer speciella torgformer

Det finns också en del torg som genom sin form, inplacering i gatunätet eller genom att de ingår i en kombination med andra platsbildningar inte passar in i ovanstående grupper, även om de konstruktionsmässigt kan ha vissa likheter. När Olof Hansson [Örnehufvud] i sin serie av alternativa projekt för Wolmar 1635 placerade det avlånga torget på tvären direkt innanför en vinkel i stadsbefästningen fick det en sorts låg och bred "husgavelform" där dessutom två små friliggande byggnader var inlagda som "fönster". Själva torgytan skapades av två avkortade kvarter bredvid varandra och delades mitt itu av en gata. Stora Torget i Karlskrona fick i sin slutgiltiga utformning likaså en triangulär avslutning, fast på ena kortsidan, och även här kom två byggnader att ligga fritt på torget – rådhuset och en av stadens kyrkor. Ett helt unikt torg i sättet att lägga in det i planen är det diagonalställda, i det närmaste kvadratiske torget i Nyenplanen 1675 av Erik Dahlbergh.

Med några undantag hör de mer speciella torgen till den senare delen av undersökningsperioden, från 1650-talets slut och framåt, och sammanfaller alltså med barockens epok i svensk arkitektur. En föregångare var Nicodemus Tessin d.ä:s Arensburgsplan som utarbetades medan han fortfarande var på studieresa i Rom och på kontinenten. Att det skedde en omsvängning märks inte minst i kanalplanerna där själva kanalerna förde in ett extra element i stadsbyggandet och bidrog till en större komplexitet.

I Tessins Landskronaplan 1659 bestod torget av två delar på vardera sidan av den breda huvudkanalen, sammanbundna av en bro i mittaxeln, och i fonden placerades en stor offentlig byggnad. I Erik Dahlberghs Carlsburgsförslag 1681 ökades komplexiteten ytterligare genom att breda kanalarmar även lades in på andra ledden och torget kom att bestå av fyra delar runt kanal-korset, hopbundna av fyra broar. Det enorma torget består av sex avkortade kvarter på vardera sidan av huvudkanalen i stadens längdriktning, varav två i ena ändan skulle bebyggas med likadana centralkyrkor. Och mitt för dessa, på andra sidan torget skulle två byggnader med likformiga fasader med framskjutande sidorisliter uppföras. I flera av Landskronaförslagen 1680 kan man se hur i och för sig normala typer av torg och platsbildningar placerades in på ett symmetriskt sätt utmed mittaxeln och hur andra sidoordnades i förhållande till denna.

Det första tillfället där flera platsbildningar i rad samkomponeras och övergår i varandra är Tessins axialt symmetriska Arensburgsplan 1652. Innanför slottet, som skilde staden från Rigabuktens vatten, ligger först en slottsplats i stadens hela bredd och den övergår direkt i det smalare, stora axialtorget med dubbla axlar och en byggnad mitt på torget, sannolikt rådhuset. I serien kan man kanske också räkna in den halva hörnslutna entréplatsen innanför stadsporten i andra änden av den korta huvudgatan. På slottsplatsen skulle en trädgård anläggas och två symmetriskt inplacerade centralbyggnader, möjligen kyrkobyggnader, uppföras. Trädtrader är även inritade runt om och

tvärs över torget. Tessins vilja att samordna arkitektur och platsbildningar är också tydlig i Stortorget i Kalmar där domkyrkan 1660, efter att flera andra förslag prövats, placerades som en integrerad del på platsens norra sida och fick en symmetrisk form utan västtorn.

En hel sekvens av olika torg och öppna platser i en sammanhållen arkitektonisk komposition ingår också i den plan för utvidgning av Ladugårdslandet i Stockholm som tillskrivs Jean de la Vallée och bör ha tillkommit någon gång efter 1671. Ett mycket långsmalt torg lagt på tvären – Artellerie Torget – skärs på mitten av en gata och denna fortsätter sedan mellan Artillerihantverksgårdens två vinkelbyggnader, över den stora gårdsplan som dessa inramar, vidare över en stor öppen plats vid stranden och på en bro till Djurgården, fram till en kolossal arsenalsbyggnad.

Till de arkitektoniskt genomkomponerade torgen hör Erik Dahlberghs nämnda fyrdelade torg i Carlsburg, med tvillingkyrkorna i ena änden och de två palatsliknande byggnaderna mitt emot. Karlskrona är ännu ett exempel på en följd av olika platsbildningar i stadens huvudaxel, kombinerade med offentliga byggnader, kyrkor och så småningom även planteringar – Amiralitetstorget och Stora Torget och även en öppen plats vid stadens entré längre mot norr. De övergår inte direkt i varandra men de två första är hopvävda på ett intrikat sätt genom både huvudgatan i mittaxeln och de diagonala gatorna som utgår från Amiralitetsplatsen och tangerar Stora Torget.

För Karlskronas förstad på Kungsholmen omkring 1690 planerades ett större, rektangulärt och ett mindre, triangulärt torg i vardera änden av den korta huvudgatan tvärs över ön. Bådadera var sjötorg. Genom att huvudgatan och torgen är inlagda diagonalt i rutnätsmönstret kommer gator också att stråla ut diagonalt från de bägge torgen, vilket gör att en mängd gator möts här. Torgen har även varsin brygga eller pir ut i vattnet. Det rektangulära torget är lagt på tvären i förhållande till huvudgatan och får i kortändarna instickande hörnor av de omgivande kvarteren på ett mycket speciellt sätt. Som utfyllnad vid sidorna av dessa är fyra små trianglar ritade – kanske någon liten byggnad eller annan byggd anläggning eller möjligen en plantering – och som någon form av avskärmning mot vattnet två små rektanglar.

Ett helt särpräglat radband av platser återfinns i Erik Dahlberghs regleringsförslag för Domberget i Reval 1684. På ett unikt sätt skulle en krans av små platsbildningar runt bergskanten och med en central punkt i domkyrkoplatsen skapas. Det är sju små halvrunda platser med runda torn i mitten och dessa skulle bindas samman med en helt ny, bred "ringgata".

Helt ensam i sin typ är också alla de samordnade öppna platser och torg som ingick i Nicodemus Tessin d.y:s monumentala förslag för omgivningarna till Stockholms slott under 1690-talet och 1700-talets början fram till det slutgiltiga projektet 1713. Detta har beskrivits som den "utan jämförelse största arkitektoniska kompositionen i den nya tidens Sverige". Onekligen skiljer det sig mycket från den normala stadsplaneringen med dess huvudsakliga vikt

vid organisationen av stadens verksamheter och kommunikationer i gator, platser och kvarter. Här är det i stället fråga om kraven på representativitet som följer av huvudstadsfunktionen för en stormakt och den kungliga miljön, med tyngdpunkten lagd på ensemblen av monumentalbyggnader, platsbildningar och arkitektoniska stadsrum kring dessa.

På slottets södra sida ligger den perspektivistiskt ordnade slottsbacken med sina ramper och trappor och med nya byggnader mitt för slottet samt Storkyrkan med sin omformade fasad som fond högst uppe på krönet. På norra sidan slottet utgår bron över strömmen mitt för ett system av dubbla ramper framför slottets port och leder sedan över till nuvarande Gustav Adolfs torg som skulle formas till en verklig monumentalplats. Torget är konstruerat som ett vanligt kvarterstorg men gränserna bryts upp genom att trappan och portiken till den gigantiska kungliga gravkyrkan i fonden tilläts skjuta in något på torgytan och de två symmetriska sidobyggnaderna i stället drogs tillbaka en kort bit. Flera av byggnadskomplexen i ensemblen utformades med flyglar som inramade stora, öppna gårdar och även dessa bildade öppna stadsrum; det är slottet självt, stallbyggnaderna på Helgeandsholmen och den jättelika arsenalen för trofésamlingarna som skulle ligga framför Kungsträdgården.

Särskilda platsbildningar runt kyrkor

Kyrkorna var viktiga symboler som syntes väl i sig själva. När de låg inne i stadsområdet avsattes normalt ett kvarter eller del av kvarter för kyrkan. Det är inte ovanligt att det var extra stort eller avvikande i formen. När de låg utanför eller i utkanten av det kvarterslagda området fick tomten ofta en mer oregelbunden form. Någon gång kunde kyrkan ligga på själva torget som i Nicodemus Tessin d.ä:s Kalmarplan, Tessins och Erik Dahlberghs Karlskronaplaner och Dahlberghs planer för Carlsburg och Narva. Möjligen kan man även uppfatta Nicodemus Tessin d.y:s kyrka vid Gustav Adolfs torg i Stockholm som fritt liggande på ett kraftigt utvidgat torg. I dessa fall var det fråga om nya barockkyrkor.

Men det fanns också andra möjligheter att markera kyrkans särskilda ställning. Ett sätt var att ge den en tydligare och mer enhetlig inramning genom en medvetet formad arkitektonisk platsbildning. En sådan plats slöt rummet kring kyrkobyggnaden och gav den en värdig ram men var samtidigt ordnad så att kyrkan framhövdes genom kontrasten mot den omgivande bebyggelsen och att den hamnade som blickfång i en eller flera gator.

I åtminstone ett femtontal planer är det motiverat att tala om särskilda kyrkplatser; ibland är det till och med flera sådana i en och samma plan. Med något undantag var de kvadratiske eller i det närmaste kvadratiske. Flertalet var hörnslutna, eller till hälften hörnslutna, men det finns också några som i sin konstruktion motsvarar axialtorgen med dubbla axlar. Sättet att placera in platsen i gatunätet skiljer sig rätt mycket från de normala

torgen, och genom att kyrkobyggnaden står "mitt i gatan" och för det mesta mitt på platsen och därmed ligger rakt i blickfånget blir den rumsliga och visuella karaktären en annan. Någon gång kunde ett vanligt torg få samma effekt, som det i Arensburg, där en byggnad placerades mitt på torget. Ibland skapas långa perspektiv genom hela staden mot kyrkan och ibland är siktlinjerna kortare när inte gatan går så långt. Utöver dessa finns det några kyrkplatser som utgörs av utsparade hörn av kvarter och en som närmast får räknas som en rundad plats i centrum av en radiell struktur – den flera gånger nämnda barockiserade domkyrkoplatsen i förslaget till reglering av Domberget i Reval 1684.

Två tredjedelar av dessa kyrkplatser låg i Sverige, en i Finland och resten i Baltikum. Det stora flertalet tillkom på 1670- och 80-talen, men det finns även några på slutet av 1630-talet och 1640-talet och två 1659. Slutligen kan också ett lantmätarprojekt 1714 räknas hit. En klar majoritet av upphovsmännen är annars personer som parallellt var verksamma som arkitekter – Nicodemus Tessin d.ä., Jean de la Vallée och Erik Dahlbergh. I övrigt har de utformats av de ledande fortifikationsingenjörerna. I de absolut flesta fallen rörde det sig om nya, moderna barockkyrkor, för det mesta centralkyrkor.

Den allra första kyrkplatsen ingår i planen för flyttning av Helsingfors till Södernäs udd 1639. Än en gång är alltså Anders Torstensson föregångsman. Här är det en kvadratisk, hörnsluten plats som bildas genom två rektangulära urtagningar mitt på två motstående kvarter, på vardera sidan av en gata. Platsen ligger alltså "gränsle" över en gata, mitt på kvarteren. Någon gata i den andra riktningen finns inte. Kyrkan är placerad "mitt i gatan" och bildar alltså blickfång för denna, tvärs genom staden. Det är en långkyrka som på traditionellt sätt är östvästligt orienterad och därmed hamnar snett i förhållande till gatunätet.

Att platsen på detta sätt gränslar över en gata mitt i ett kvarter, återkommer i flera andra planer. Precis likadant är det i Jean de la Vallées plan för Karl Gustavs stad 1658, medan Nicodemus Tessin d.ä:s regleringsförslag för Hudiksvall 1648 och de la Vallées Östermalmsutvidgning i Stockholm omkring 1671 dessutom har en gata som kommer in på en tredje sida. I Tessins Landskronaförslag 1659 finns gator åt alla fyra hållen. Här bildar alltså platsen en kvadrat mitt över ett gatukors, precis som de hörnslutna torgen, men i detta fall ligger kyrkan mitt i skärningspunkten. Samma form har en kyrkplats i George Palmstrucks förstad utanför slottsområdet i Riga 1672 men här får den mer karaktär av en inre gård i ett större byggnadskvarter där även ett guvernörspalats och en park ingår.

Till förändringarna i Erik Dahlberghs regleringsplan för Nyen 1675 hör inte bara det tidigare nämnda diagonalställda torget utan också tydligare inramningar runt de två existerande kyrkorna. Kyrkotomterna bestod sedan tidigare av utsparade hörn av två kvarter ett stycke från varandra och dessa frilades nu med hjälp av smala gränder efter de inre sidorna. Vid den ena

kyrkan skulle dessutom sammanhängande husfasader ge tydligare "väggar" åt rummet. Den inre vinkeln skulle dock inte byggas igen, vilket gör att platsbildningens alla fyra hörn bibehölls öppna.

Kyrkplatsen i förslaget till befäst förstad på Kungsholmen utanför Karlskrona omkring 1690 består också av en utsparad kvadrat, men denna gång i ett diagonalt avskuret, närmast triangulärt kvarter, vilket gör att platsens inre hörn får en öppning ut till en gata på baksidan. Tack vare någon form av smala byggnadskroppar avgränsas platsen mot gatorna. Kanske kan det vara arkader eller gravkorslängor. Kyrkplatsen har två diagonalt placerade slutna hörn och entréer i de andra två. I det rätvinkligna kvartershörnet utanför ena entrén har en öppning plats i form av ett litet utsparat hörn skapats.

Ett par av Landskronaprojekten 1680 innehåller också särskilda kyrkplatser. Erik Dahlberghs approberade förslag har anordnats så att den gamla medeltida stadskyrkan kommit att hamna rakt i planens mittaxel och innefattats i vad som motsvarar ett förlängt axialtorg. På detta sätt kommer kyrkan att ligga i blickfånget för gator i båda huvudriktningarna tvärs genom hela staden. Med smala byggnader på östra och västra sidorna formas platsen till ett tydligt avgränsat rum. Längre bort i staden finns två symmetriskt inplacerade, mycket stora centralkyrkor som på ett för kyrkorna mer normalt sätt upptar varsitt halvt normalkvarter.

I det mindre av de båda förslagen som tillskrivs Johan Drummond finns två i planen symmetriskt inlagda kyrkplatser, den ena för den gamla stadskyrkan och den andra för en ny, stor centralkyrka. Platserna har båda utformats på samma sätt, med drag av axialtorg. På tre sidor inramas de av smala byggnadskvarter medan den fjärde är öppen mot den breda huvudkanalen.

Planerna för Karlskrona innehåller en stor kyrkplats i västra delen av staden. I Tessins planskiss är den rektangulär men blir sedan i den fastställda planen kvadratisk. Konstruktionen är dock i princip densamma med drag både från det hörnslutna torget och från axialtorget. Platsen ligger över ett gatukors, med kyrkan lagd i skärningspunkten. Dessutom kommer en gata in snett från ena sida. I alla dessa utgör kyrkan blickfång. I Tessins förslag är ett hörn slutet och i det antagna förslaget två hörn.

Den sista planen där man kan tala om en arkitektoniskt formad kyrkplats är det mer långtgående av de två alternativen till reglering av Västerås 1714, upprättat av lantmätaren Anders Andersin. I förslaget ingick en rätning och kanalisering av ån som gjorde att ån skulle flyttas längre bort från domkyrkan, vilket var en förutsättning för att kunna skapa en sammanhållen, enhetlig kyrkplats. Kvartersfasaderna runt om skulle bli symmetriskt ordnade och genom att göra gatorna runt platsen extra breda skapades en bred ram som kom att skära in något i de omgivande kvarteren och bilda små slutna hörn.

Gatorna

Planerna innehöll vissa gator som till funktion och ibland även till utformning skilde sig från den normala gatan. Man kan också se skillnader mellan olika planförfattare i sättet att behandla dessa gator. Det finns alltid en eller flera huvudgator och dessa kan vara mer eller mindre tydligt framhävda i det sätt planmönstret är organiserat. De var de huvudsakliga kommunikationslederna som band ihop de viktigaste punkterna i staden –infartsvägar, tullportar, torg, hamnar. I kartbilden skilde de sig oftast inte från övriga gator, annat än just genom att de passerade dessa ställen. Fast i verkligheten var det säkerligen helt uppenbart vad som var huvudgata; här fanns en tätare och mer påkostad bebyggelse, större hus, kanske stenläggning. Och på samma sätt torget. Säkert kunde man också se hur denna karaktär successivt förstärktes ju närmare torget man kom.

Tyvär har mer detaljerade uppgifter om gatornas utformning och markbehandling inte stått att få tag på i tillräcklig utsträckning för att försöka sig på några generella slutsatser på denna punkt. Av samma skäl har det heller inte varit möjligt att studera frågor om gatubredden och hur denna utvecklades under perioden. En fördjupning på dessa områden skulle kräva ingående studier av det skriftliga källmaterialet och omfattande fältarbeten. Vissa iakttagelsen om gatorna och skilda gatutyper kan dock göras utifrån kartmaterialet och uppgifter som stått till buds i litteraturen.

En enhetlig gatubredd var säkerligen något eftersträvanvärt på samma sätt som ett enhetligt planmönster och ingick i strävan mot ett regelbundet stadsbyggnadssätt, parallellt med rutnätsplanen. I medeltidens och 1500-talets städer hade inte bara gatunätet varit regelbundet utan även gatorna varierat i bredd, både gatorna sinsemellan och olika partier av en och samma gata. De bestämmelser som fanns i Magnus Erikssons stadslag från omkring 1350 angav att allmänna gator skulle vara åtta alnar breda.¹

Föreskriften i Norrköping 1572, att utstaka en plan "vdi fyrekantt medh brede gater effter thet mått, som thette medh följende snöre vtviser", säger att gatubredden var en viktig fråga i det nya stadsbyggnadstänkandet och att man ville ha bredare gator. Sannolikt innebar det också ett krav på samma bredd för hela gatan. Om några av de sena 1500-talsstäderna och tidigaste 1600-talsstäderna hade jämbreda gator är dock oklart; på denna detaljnivå lämnar kartorna inte något pålitligt svar. Men visst ger de intrycket att en och annan stad hade relativt enhetlig gatubredd och jämbreda gator, som Mariestad, Karlstad och Mariefred. Däremot inte Härnösand, Uleåborg och Vasa. De tre förra grundades av den stadsintresserade hertig Karl/Karl IX och helt omöjligt är det förstås inte att han drev fram likformiga gator. Exempel på varierande bredd på gatorna, som Norrtälje, finns fram till början av 1620-

1 Holmbäck, Wessén 1966, byggningsbalken VI.

talet, men tycks sedan upphöra, vilket naturligtvis har ett samband med att de rätvinkliga rutnätsplanerna helt tar över vid denna tid.

Den första rätvinkliga rutnätsplanen, den för Karl IX:s Göteborg på Hisingen av Petter Nicolaus de Kemp 1608, är inte bara symmetriskt axial utan har också enhetlig gatubredd över hela stadsområdet. Henrik Lilius uppger att i Finland införde Olof Bure ett homogent gatunät där alla gator i princip hade samma bredd i och med planen för Gamlakarlebys grundning 1620.¹ Samma tycks gälla Nykarleby och i den svenska rikshalvan Hudiksvall, Torneå och Umeå. Från och med mitten av 1620-talet och det att den rätvinkliga rutnätsplanen slog igenom, blev jämbreda gator över hela staden det normala och förblev så fortsättningsvis. Det var inte bara i enklare planer detta blev regel utan även i mer sofistikerade och arkitektoniskt genomarbetade planer, som Nicodemus Tessin d.ä:s planer för Kalmar 1648, Arensburg 1652, Landskrona 1659 och Carlsburg 1674. De stämmer också för de allra flesta Nyen- och Carlsburgsplanerna.

Bredare huvudgata

Bredare huvudgator förekommer ändå i så mycket som drygt 50 av de rätvinkliga rutnätsplanerna och av dessa har hälften fler än en extra bred gata. I ytterligare knappa tiotalet planer förefaller det finnas bredare gator, men är mer osäkert. Det gör drygt 25 procent av de rätvinkliga rutnätsplanerna och lite över 30 procent om det skulle visa sig även gälla de sista, mer tveksamma. Och det är alls inte omöjligt att mer ingående undersökningar skulle resultera i fler. I beräkningen har inte gatureglerna räknats med eftersom det inte rörde sig om en hel planstruktur där alla gator ingick, men även här handlade det om att åstadkomma en eller några få nya, bredare gator. Utöver dessa finns också några radialplaner med bredare huvudgator.

Omkring två tredjedelar eller ett drygt trettiotal av de rutnätsplaner som hade en eller flera bredare gator låg i Sverige. Därefter, med knappa tio och en del osäkra, följer Finland och i övrigt är det jämnt mellan de baltiska och de polsk-tyska provinserna med fem–sex stycken vardera. De tidigaste planerna med bredare huvudgata eller ibland flera gator uppträder på 1610-talet. Det är relativt många på 1630-talet – alla, utom en, i Finland och provinserna. Kulmen nås på 1650-talet, då de flesta ligger i Sverige och några i Finland. Förhållandevis många finns också på 1670- och 1680-talen. Sedan är det glest, men med en sista liten grupp på 1710-talet.

De bredare gatorna förekommer i alla typer av stadsplaneåtgärder. De är dock underrepresenterade vid nyanläggning – både nygrundning och flyttning – och i stället proportionerligt sett vanligare bland stadsplaneändringarna, framför allt i regleringarna. Fast man vid nyanläggning

1 SHF, s 267. Han skriver också att gatorna i princip hade samma värde, vilket stämmer med deras värde i planmönstret men knappast värdet funktionellt – jfr resonemanget ovan.

hade störst möjlighet att fritt välja utformning valde man alltså i mindre utsträckning att göra huvudgatorna bredare. Samma gäller även utvidgningar där man också var mindre bunden av de befintliga förhållandena på platsen. Det måste innebära att huvudgator som var bredare än övriga gator inte var något man generellt eftersträvade. Snarare tycks det ha varit vissa enskilda personer som hade en faiblesse för detta. Ett skäl kan också vara att det vid regleringar stötte på motstånd att bredda gatorna och att man därför fick nöja sig med att de viktigaste fick önskad bredd.

En stor del av planerna med bredare gator utarbetades av en begränsad grupp upphovsmän vilket talar för att det var en personlig förkärlek för den breda huvudgatan som avgjorde valet. Några av de tidiga, utländska fortifikationsingenjörerna och två centralt placerade svenskar låg bakom de allra flesta planerna fram till och med början av 1650-talet. Senare kan man också se arkitekterna och andra som upprättade mer arkitektoniskt genomarbetade planer och även några fortifikationsingenjörer som i sina arbeten närmare anknöt till idealstadsplanerna. Men också en och annan lantmätare. Bland beställarna hittar man Per Brahe och lite senare Magnus Gabriel De la Gardie.

Redan bland de allra tidigaste rätvinkliga rutnätsplanerna finns flera exempel på att huvudgatorna utmärktes genom att göras bredare än andra gator. Så är det i ett par av förslagen till återuppbyggnaden av Jönköping 1612/13 och i planen för utvidgning av Norrköping 1613, i båda fallen planer av Hans Fleming. Och några år senare utarbetades ytterligare ett par sådana Jönköpingsförslag. Den bredare gatan introducerades alltså parallellt med planen med enhetlig gatubredd och hade på samma sätt förts till Sverige av en holländare.

Vid mitten av 1620-talet arbetade en annan utländsk ingenjör, Heinrich Thome, och även svensken Olof Hansson [Örnehufvud] i Jönköping och båda dessa kom att använda sig av bredare huvudgator. Thome är av allt att döma upphovsman till regleringen av västra sidan av Stadsholmen i Stockholm efter branden 1625. Här tillämpades flera olika gatubredder. Även i Thomes plan för Memel omkring 1630 varierar gatubredden. Olof Hansson tillämpade normalt systemet med samma bredd för alla gator men i några fall hade han bredare huvudgator – i planerna för Kexholm och Wolmar 1634 respektive 1635. För det mesta är skillnaden i bredd inte så stor; i Memel och Kexholm är den dock högst påtaglig.

Den som allra mest använde sig av bredare huvudgator var dock Anders Torstensson. De förekommer i den stora merparten av de planer som säkert kan förknippas med honom, men utan att vara en fast rekvisita som schablonmässigt användes överallt. Även i detta märks Torstenssons förmåga till anpassning och variation. Första gången var i Stockholmsregleringen 1637 och den fortsatta utbyggnaden av staden. Extra breda huvudgator ingick

också i Torstenssons Åboförslag 1639 och i planen för Helsingfors på Söder-näs udd samma år (men däremot inte i det slutgiltiga flyttningsprojektet året därpå) samt i den förstad som hörde till regleringen av Viborg omkring 1640. (I stadskärnan fick dock gatorna bli jämbreda.) Uppsalaregleringen 1643 var uppbyggd kring två korsande huvudgator och båda var extra breda. I den renodlade, helt symmetriska idealformen av samma plantyp i Björneborg året innan, vilken tillskrivits Torstensson, har däremot alla gator samma bredd. Även regleringskartan för Västerås visar på en enhetlig gatubredd, men ser man till senare kartor och det som genomfördes förefaller det trots allt som om Stora Gatan gjordes bredare. Bredare huvudgator finns likaså i Nyköping 1647 och Södertälje 1650 liksom i de till Torstensson attribuerade planerna för Tavastehus omkring 1639 och Jacobstad cirka 1652.

När Claes Claesson lägger in en markant bredare gata vid det lilla vat-tendraget genom Uleåborg 1649 får man se det som ett avsteg från regeln; annars tillämpade han konsekvent den jämbreda gatans princip. Samma gäl-ler alla Tessinplanerna vid 1600-talets mitt. Hans arkitektkonkurrent Jean de la Vallée, däremot, utnyttjade den bredare gatan som ett sätt att förstärka dess karaktär som överordnad i stadsstrukturen. Ett tydligt exempel på detta är den nya monumentala huvudgatan som tillägg till Norrmalmsregleringen i Stockholm på 1650-talet, vilken skulle gå från Brunnsviken rakt fram mot slottstornet Tre Kronor och en slottsport framför detta, nedgrävd genom Brunkebergsåsen och förd på en bro över strömmen. Temat med de bredare huvudgatorna som centrala axlar i stadens uppbyggnad återkommer i Karl Gustavs stad 1658. Här finns dessutom en bred aveny i kanten av stadsområ-det, fram till en storslagen slottsanläggning. I sina Stockholmsplaner senare på 1600-talet utnyttjar de la Vallée däremot inte detta motiv.

Erik Dahlbergh – tvärtom – använde sig inte av bredare huvudgator i sina tidigare planer utan införde dessa först på 1680-talet. Tidigast är Lands-kronaplanen 1680. Även det samtidiga, konkurrerande projektet av Johan Drummond har bredare huvudgator. Parallellt diskuterades Karlskronas grundande och i den slutgiltiga planen 1683, för vilken Dahlbergh hade det övergripande ansvaret, har ett antal särdeles breda huvudgator lagts in. Tan-ken härrör från ett förslag som med stor sannolikhet är av Nicodemus Tessin d.ä. i dennes sista levnadsår – såvitt känt den enda gång han använde sig av extra breda gator. Gatorna var hela 30 meter breda och enligt en källa från 1770-talet ska denna osedvanliga bredd ha tillkommit av fortifikatoriska skäl.

Samma år lät Dahlbergh de två korsande huvudgatorna i sin plan för en befäst förstad på Engön i Kalmar bli bredare än övriga gator och i hans Narvaplan några år senare finns också bredare gator. Karlskronaplanen 1683 hade ritats av Dahlberghs medarbetare Carl Magnus Stuart och till dennes arbeten hör också ett projekt för total reglering av Nyen 1698, där de två mit-tersta gatorna i stadens längdriktning gjordes extra breda.

Projekten med bredare huvudgator i provinserna var som sagt få. Utanför Sverige-Finland har, förutom Nyen, nämnts Memel och Wolmar åren kring 1630. I Wolmar finns dessutom en plan av Johan von Rodenburgh 1654 där huvudgatorna i både den reglerade gamla stadskärnan och i två nya förstadsområden har extra stor bredd. Som exempel på planer där de bredaste gatorna var markant mycket bredare har tidigare Kexholm och Karlskrona nämnts. Ännu ett är den stora planen för en ny stad vid Montauer Spitz 1657. Här är gatan verkligen kraftigt betonad så som central axialgata i stadens längdriktning, som skär rätt över det stora torget, och som ensam, betydligt bredare gata. På samma sätt är det i de planer av idealstadskaraktär för Carlsburg som bör vara av Georg Rimpler 1674 och Jacob von Kemphen 1692 som i uppläggningsplanen har klara likheter med Montauer Spitzplanen. I sammanhanget får man heller inte glömma bort den arkitektoniskt genomarbetade planen för en slottsstad i Riga 1672.

Som framgått är det främst i större och mer sofistikerade planer som de bredare huvudgatorna uppträder, men från och med 1650-talet förekommer sådana även i en del tämligen enkla planer för små eller medelstora städer. Mest uppenbart är detta i grundningen av Per Brahes Gränna 1652, ytterligare en stad där huvudgatan med sina cirka 22 meter blev betydligt mycket bredare än övriga gator. Gatan fick också en unik utformning genom att den bestod av två körbanor på olika nivå, med en liten sluttning emellan. Dessutom var den trädplanterad. Några andra enkla planer med bredare gator är regleringsplanerna för Öregrund, sannolikt 1652, Hudiksvall 1671, Västervik 1678 och Mariestad 1693. I den senare var det inte någon central gata genom stadsmitten som var bred utan genomfartsgatan/landsvägen i södra kanten av staden.

Utöver dessa har, som sagt, även några av radialplanerna bredare huvudgator. Det är tre stycken mycket likartade, skeva radialplaner, som alla bör vara av fransmannen Johan Mell. De första två är alternativa planer till en liten fästningsstad vid Burg an der Wümme nära Bremen 1667. Det enklaste av de två har markant bredare gator från stadsporten till torget och vidare från torget ner till hamnen. Möjligen har övriga gator två olika breddmått. I det andra alternativet är det bara infartsgatan som har den större bredden, men här finns ytterligare en ringgata vilken är extra smal och därmed ger planen tre olika gatubredder. Den tredje planen är ett förslag till återuppbyggnad av Carlsburg, sannolikt 1671, denna gång en halv radialplan. Här är tre radiella huvudgator från torget ut till stadsperiferin bredare än övriga gator.

Differentierat gatunät

Ett differentierat gatunät i meningen att det finns en hierarki av gator i flera olika nivåer, med olika bredd och huvudgator som ibland även framhävdes på annat sätt, är ovanligt vad man kan utläsa av stadskartorna och tillgängliga

uppgifter i litteraturen. Det kan dock ha funnits fler; en tydlig redovisning av gatubredderna är en detaljnivå som man normalt inte kan förvänta hos kartorna och det är heller inte uppgifter man vanligtvis hittar i litteraturen. I vilken mån detta, när det förekom, var ett medvetet grepp, avsett att synas eller inte är också svårt att avgöra.

I regleringen av västra sidan av Stadsholmen i Stockholm 1625 fanns minst fyra olika gatubredder. Bredast var huvudgatan i området, Stora Nygatan, med cirka 9 meter (15 alnar). Lilla Nygatan gjordes något smalare, cirka 8 meter, Tyska Brinken omkring 7 meter och gränderna ännu smalare. Stegen mellan de olika nivåerna var alltså inte så stora att det blev en tydlig tripp trapp trull-effekt. Kartorna för Heinrich Thomes Memelprojekt visar på åtminstone tre gatubredder och ger intrycket att skillnaden i bredd här var betydligt större. De är dock ritade på ett sätt som känns osäkert vad gäller måttförhållandena. Olof Hanssons plan för reglering av den lilla stadskärnan i Kexholm 1634 ger ett mer tillförlitligt intryck. Här är tre olika gatubredder tydligt markerade. Förändringarna genomfördes till största delen och samma proportioner återfinns på en rad senare kartor.

Vid utbyggnaden av Stockholms malmar från 1637 och framåt blev skillnaden mellan de olika gatorna mer påtaglig än vid de tidigare arbetena på Stadsholmen. Drottninggatan och de andra huvudgatorna fick normalt en bredd av cirka 11–12 meter (18–20 alnar) medan de mindre gatorna höll sig kring 7–8 och ibland 9 meter. Men även här fanns det en glidande skala med många olika bredder och mellanlägen. Allra bredast blev den korta gatusträckningen över Helgeandsholmen med drygt 14 meter (24 alnar). Ungefär den bredden skulle också Jean de la Vallées nya huvudgata norrut på 1650-talet ha fått.¹

De flesta planerna med bredare gator tillkom på 1650-talet, men just då finns inga prov på differentiering med flera gatubredder, utom möjligen den nya huvudgatan i Stockholm. Fast här var det inte fråga om en hel plan med flera gator utan bara ett tillägg av en enda gata som var bredare än de existerande huvudgatorna och därmed skulle tillföra en ny nivå till den hierarkiska gatuordningen. Vid slutet av 1660-talet och under 1680-talets första år kommer dock ytterligare några. De två radialplanerna för Burg an der Wümme 1667 har redan nämnts. Planen för grundandet av Jacobshamn som utarbetades för Magnus Gabriel De la Gardies räkning samma år är, trots att det bara är en skiss, arkitektoniskt genomarbetad på ett ovanligt sätt. Gatorna har tre olika bredder. Den största bredden har dels den östvästliga huvudgatan, som består av ett avsnitt av landsvägen till Läckö slott och ligger i ena änden av det planerade stadsområdet, dels två parallellgator söder om denna och dels huvudgatan i stadens nordsydliga mittaxel. Den östvästliga huvudgatans överordnade karaktär förstärks ytterligare av att den utanför

1 Råberg 1987:I, s 110–111.

stadsområdet fortsätter som en rak och bred landsväg, och huvudgatan i den andra riktningen av att den skär mitt över det väl tilltagna torget och har kyrkan som fond. Mellanbredd har de återstående östvästliga gatorna i den södra delen av stadsområdet och smalast är de gator som löper på utanför huvudgatan i längdaxeln. Gatubredden är helt sammanlänkad med ett system för tomtstorleken och placeringen av bebyggelsen där standardiserade bostadshus låg utmed de östvästliga gatorna, hus som stegvis blev kortare mot stadens ytterkanter.

På 1680-talet har vi först Dahlberghs fastställda plan för Landskrona år 1680. Här finns tre olika gatubredder med huvudgatan i stadens mittaxel som bredast. Huvudgatan är tydligt betonad genom sin symmetriska inplacering, torg och fondmotiv. Allra tydligast är det differentierade gatusystemet i Karlskrona. Det beror inte bara på den stora skillnaden mellan de mycket breda huvudgatorna och de normala gatorna utan även på att kvarteren delvis var så stora att smala gränder fick anläggas för att nå det inre av dem och en bakre rad av små tomter innanför tomterna som vätte mot de stora gatorna. Dessa gränder bildar helt egna, små separata gatusystem som bara gäller inuti ett eller ett par kvarter och inte alls följer det övergripande rutnätssystemet i övrigt. I de flesta fall är de asymmetriskt inplacerade i kvarteren. På den fastställda stadsplanen är de inte ens utsatta. Ett liknande system finns i några kvarter i reglerings- och utvidgningsplanen för Strömstad 1717. Planen hade upprättats av Paul Ludvig Leijonsparré som tidigare varit ansvarig för utbyggnaden av Karlskrona och säkerligen var det därifrån han hade fått idén.

I ett fall har en annan typ av smal gränd i det inre av ett kvarter framkommit – i Sundsvall. Men här är det korta ekonomigator eller servicegator in från kvarterens ena kortsida för att transportera bort avfall och leda ut djuren från gårdarna. Detta framgår av en kvarterskarta från 1750 och uppgifter i domböcker men bör rimligtvis ha funnits alltsedan staden flyttades på mitten av 1600-talet. Sådana gator finns inte utmärkta på de normala stadskartorna. Om det var en lokal företeelse eller förekom på andra ställen är oklart. För att undersöka detta krävs ett ingående studium av senare, mer detaljerade kvarters- och tomtkartor och det skriftliga källmaterialet.

Axelgator, strandgator

Det är inte bara genom gatubredden som vissa gator skiljer ut sig; det kan även ske genom det sätt de läggs in i planmönstret. De centrala axelgatorna och deras framträdande roll som den axel kring vilken hela planen byggdes upp har redan berörts vid genomgången av de olika plantyperna. Fanns det sedan dubbla axlar – en på vardera ledden – förstärktes denna verkan betydligt. Diagonalgatorna har också nämnts. Även det är en typ av gata som definieras genom sin inplacering i förhållande till planmönstret i övrigt. Placeringen

av gator så att de fick blickfång i form av en byggnad i fonden behandlas i ett följande kapitel.

Städerna ligger nästan alla vid vatten, antingen det är vid kusten, en sjö eller ett vattendrag. Trots detta förekommer strandgator inte i mer än cirka en tredjedel av de rätvinkliga rutnätsplanerna, och än mindre vanligt är ordentliga kajer och kanalisering av vattendragen, vad man kan utläsa av kartmaterialet. Men sannolikt fanns det fler än så – att de saknas kan också vara ett sätt att rita. Vissa planförfattare, som Anders Torstensson, Nicodemus Tessin d.ä. och Claes Claesson, markerar strandgatorna oftare medan andra utelämnar dem helt. Många gånger finns det en smal landremsa mellan kvarteren och vattenlinjen där visserligen ingen gata är utritad med där det finns utrymme för en gata och där det på senare kartor ligger en. Ett närmare studium av den lokala topografin torde i andra fall visa att det fanns branter eller annat som gjorde det omöjligt att anlägga en gata. För det mesta är strandlinjen ojämn; när kartorna visar en helt rak kant mot vattnet får detta tolkas som kajer och en rätning av strandlinjen.

Ordentliga strandgator infördes med de första rätvinkliga rutnätsplanerna vid 1600-talets början och finns sedan under återstoden av perioden. Det tidigaste exemplet är än en gång planen för Göteborg på Hisingen 1608. Strandgator ingick även i Jönköpingsprojekten 1612/1613 och av allt att döma i utvidgningen av Norrköping 1613. Även i de följande Göteborgs- och Jönköpingsprojekten finns de med liksom i regleringen av västra sidan av Stadsholmen i Stockholm och utbyggnaden av Skeppsbron på östra sidan samt ytterligare något enstaka förslag på 1620- och 1630-talen. På 1640-talet blir de betydligt vanligare och förekommer fortsättningsvis med jämna mellanrum.

I kanalplanerna kantades kanaler och hamnbassänger regelmässigt av gator och – får man förutsätta – kajer, även om detaljerna inte är särskilt tydliga på kartorna. Vid strandlinjer förekommer ibland att både en gata och en utanförbyggande träkaj, ritad med täta tvärstreck, är ordentligt markerade men även detta är en fråga om ritningsmanér. Några exempel är Askersund 1643 och en räcka av Claes Claessons planer i Finland. I andra fall är det bara en träkaj, utan någon gata. Så är det i Norrmalmsregleringen i Stockholm, bortsett från ett par korta sträckor där det ligger en gata parallellt, i Nådendal och Nystad och några Claessonplaner. Även dessa kajer måste ha fungerat som gator, för transporter av olika slag. Det framgår tydligt av regleringsplanen för Uleåborg 1649 där en strandgata på fasta land direkt övergår i en träkaj på pålar utbyggd i vattnet och sedan fortsätter i en träbro över till den lilla Slottsholmen. Träbroar ritade på liknande sätt finns i en rad planer.

Det finns å andra sidan exempel som mycket tydligt visar att man inte ville ha strandgator eller kajer i det att kvarteren drogs ända fram till strandlinjen och ibland lades ut så att de i princip låg på båda sidorna av ett vattendrag och ån därigenom kom att flyta fram mitt genom kvarteren, bland andra

Falun 1624 och 1646, Örebro 1639, Nyköping 1647, Borås 1682. Vanliga strandtomter, där det inte fanns någon fortsättning av kvarteret på andra sidan en å ingår exempelvis i planerna för Nora 1644, Stockholmsutvidgningarna 1671 och 1691, Mariestad 1693. Att stadens invånare i övrigt fick dålig tillgång till vattnet uppfattades uppenbarligen inte som någon avgörande fråga i de flesta fall; det är först på 1700-talet som man med hänvisning till brandskyddet mer aktivt försöker åstadkomma en bättre vattenkontakt i städerna.¹

Gränsgator

Ytterligare en kategori gator som särskiljer sig genom sin roll i planmönstret är gränsgatorna. Under medeltiden sträckte sig inte sällan tomterna ända fram till stadsmuren i de befästa städerna och hus byggdes direkt mot murarnas insida. Någon gång träffar man på detta även senare. I den i grunden medeltida slottsstaden Nöteborg höll sig exempelvis traditionen kvar; inte ens den genomgripande regleringen 1696 gjorde någon ändring. Samma finns i Visby.

I idealstadsplanerna kan man se hur en gata eller annars en smal, obebyggd zon på insidan av befästningarna hörde till bastionssystemet. Dessa gator kallades larmgator eller vallgator. Larm är en krigsvetenskaplig term som kommer av italienskans all' arme och franskans alarme och är den ljudsignal som kallar till uppställning och beredskap. Man talar om larmkvarter när en trupp vilar i full klädsel, beredd att rycka ut. Larmgatorna hade såväl funktion av gata för transporter som öppna ytor för uppställning och förflyttning av manskap och för upplag och transport av materiel till uppbackning av dem stod i första ledet på vallarna.² Som en illustration till skillnaden i synsättet kan principplanen för reglering av Viborg 1615 tjäna. I det äldsta stadsområdet är det nya rutnätet framdraget ända till de medeltida murarnas insida medan en öppen zon markerats på insidan av bastionsbefästningen i 1500-talsutvidgningen Vallen.

I det undersökta planmaterialet finns, möjligen med något undantag, ett sådant smalt utrymme innanför bastionsbefästningarna, men någon tydlig gata är sällan markerad. Man får då hålla i minnet att det kartorna utvisar egentligen inte är gatorna utan kvartersgränserna. Därmed behöver inte gränsgatans yttre begränsningslinje nödvändigtvis vara med. I de obefästa städerna saknas normalt också stadsområdets yttre gräns – tullstaketet. Två kartor som demonstrerar detta är de två till Arvid Hand attribuerade Jönköpingsprojekten 1619. De är mycket likartade men i ena fallet finns befästningar och gränsgata med och i det andra ingenting utanför kvarterslinjen. Någon gång står byggnader så trångt till innanför vallarna att det begränsade framkomligheten så mycket att man inte kan räkna med en regelrätt

¹ Se vidare Nisser 1970, s 138 et passim; Ahlberg 2000, s 59 och de olika stadstexterna.

² von Kartaschew [1994], s 315; *NF*, Sturtzenbecher 1805, s 331, *SAOB*.

gata hela vägen och vid andra tillfällen hindrade topografin en gata. Några tydliga, bevarade exempel på hur en sådan gata tar sig ut är Södra Vallgatan i Kalmar och Voldgaten i Fredrikstad i Norge. I Göteborg kan man följa större delen av den gamla gränsgatans sträckning i Södra och Östra Larmgatan.

I de obefästa städerna får man på samma sätt räkna med att en gata utmed gränsen normalt ingick i de rätvinkliga rutnätsplanerna, även när detta inte är särskilt utritat. Åtminstone bör detta vara fallet i städer med rektangulär yttre form. Men ibland skapade naturen hinder, som i Lappstrand på sin udde. Gränsgatan skilde sig säkert en del från de andra gatorna, inte enbart genom att bara ha bebyggelse på endast en sida utan också genom att bebyggelsen hade en glesare utkantskaraktär och gatans andra sida en mer odefinierad avgränsning och kanske bitvis vidgades fram till tullstaketet. Vid tullarna fanns också behov av uppställningsplatser.¹ Många gånger kan man på senare kartor se att gator anlagts i dessa lägen trots att de inte var markerade på anläggningskartan. Att det delvis är fråga om ett sätt att rita och kunde variera framgår av två kartor för reglering av Växjö 1659 och 1661, vilka visar samma projekt fast några kvarter saknas på respektive karta; på den första är gränsgatan inritad och på den andra inte.

Några få planförfattare var mer konsekventa. Nicodemus Tessin d.ä. markerar en yttre linje som står för både gata och tullstaket i sina Norrlandsplaner på slutet av 1640-talet medan motsvarande bara finns på någon karta till de projekt hans medarbetare Erik Eriksson Niure svarade för. Claes Claessons bevarade kartor har med ett undantag – det första, mycket enkla regleringsförslaget för Nykarleby – gränsgator utsatta. Hans alternativ nummer två för regleringen av Uleåborg 1651 har dessutom en streckad linje strax utanför gatan, vilket torde vara tullstaketet. På en liten kartsnitt med husfasader för Brahestad ett decennium efter Claessons grundningskarta och senare kartor ligger gränsgatan på sin plats utmed de yttre kvarteren, ut till tullstaketet. En enkel karta för Kajana 1659 visar samma sak men på kartor från 1700-talet och 1800-talets början finns gatan ibland med, ibland inte.

Bland de arbeten som kan knytas till Anders Torstensson tycks själva kartorna vara upprättade av många olika händer och i flera fall saknas originalkartan. I Uppsala 1643 är en gränsgata utritad och utanför denna en sammanhängande rad av lador och sedan en dubbel linje för tullstaketet. Något motsvarande förekommer inte på någon annan karta. I Västeråsplanen på 1640-talet finns en gränsgata och dubbel linje för tullstaketet och Nyköping har en gata längs ytterkanten. Även de två planerna för Köping och Hedemora som möjligen också skulle kunna ha med Torstensson att göra har gränsgator och den sista tullstaket ritat med en dubbel, prickad linje.

1 Jfr SHF, s 270.

Raka infartsvägar

Ibland sträckte sig även intresset till stadens infarter; det finns åtminstone dryga 20 fall där man ville anlägga raka infartsvägar, alla utom tre i Sverige. Flest är de på 1640-talet. Före det finns ett enstaka. Relativt många förekommer också på 1650-talet och några spridda under resten av århundradet. För det mesta är det, vad man kan se, bara fråga om kortare sträckor, men vid ett tillfälle – Uppsalaregleringen på 1640-talet – var det kilometerlånga vägar. Även i Skänninge något senare rörde det sig om långa sträckor ut i det omgivande slättlandskapet. I några fall finns inte originalkartorna kvar eller saknas dessa vägar på den bevarade kartan; i stället grundas kännedomen på skriftliga uppgifter eller på vad som de facto genomfördes och kan konstateras med hjälp av senare kartor.

Om det funnits fler sådana vägprojekt på idag försvunna kartor kan vi naturligtvis inte veta, men helt osannolikt är det inte. För att få klarhet i detaljerna kring dessa vägar skulle ett närmare studium av bland annat kartor över stadens jordar och över ett större geografiskt område runt städerna krävas, vilket inte varit möjligt inom ramen för denna undersökning. På de allra flesta stadskartorna är infartsvägarna över huvud taget inte utmärkta, vilket torde innebära att några rätningar inte var aktuella i åtminstone just det skedet. Ibland kan vägen kanske ha varit ett tillägg som mognade fram under arbetets gång. På den bevarade regleringsplanen för Uppsala saknas exempelvis infartsvägarna. Men de är delvis utmärkta på några fredsmilskartor, varav en daterad 1669, och sträckorna närmast utanför tullarna finns med på en grupp huskartor i snedperspektiv från åren omkring 1680. Hur de till slut kom att utföras, vilket skiljer sig från de första kartorna, kan man se på en tryckt karta av Gustaf Ljunggren 1858.

Det tidigaste påträffade exemplet på rak infartsväg är en Jönköpingskarta med årtalet 1627 i *Svensche Plante Booken*. I början av 1640-talet finns sedan flera stycken – Hedemora, Uppsala och Västerås som möjligen alla tre kan knytas till Anders Torstensson, Askersund och Nora med plan av Thomas Christiersson Hedræus och slutligen ett Vänersborgsförslag av Johan Wärnschiöldh. Till slutet av 40-talet hör troligen förslaget till reglering i Kungsbacka med tullhus, kringliggande gård och en väg rakt ut från denna.

På ett senare Wärnschiöldhprojekt, det till två stora förstäder i Göteborg 1659, finns en lång, rak infartsväg som är föregångare till dagens Södra Vägen. Det är första gången denna raka vägsträcka påträffats i det undersökta materialet. Något tidigare är planerna för Skänninge och Örebro. 1658 respektive 1659 finns ytterligare två kartor med raka infarter. Det är dels Karl Gustavs stad med den breda, trädplanterade gatan i ena kanten av staden, vilken skulle leda fram till den stora slottsanläggningen, dels en Växjö-karta där tre vägar likformigt strålar samman vid den östra tullporten, ett unikt inslag i stormaktstidens svenska stadsplanering. Jacobshamn, Lidköping och Hudiksvall följer åren kring 1670 och de första åren på 1680-talet har vi

slutligen Säffleförslaget (flyttningen av Åmål) och den stora utvidgningen av Borås.

Om det gick ville man säkerligen i första hand fortsätta rutnätsmönstret, det vill säga förlänga huvudgatan rakt fram utanför stadsområdet. I Västerås, Skänninge, Örebro och Jacobshamn tänkte man sig i princip en gata tvärs genom staden med raka utfarter i båda ändarna. Samma idé fanns enligt perspektivkartorna för tväraxeln Drottninggatan-Vaksalagatan i Uppsala. I Lidköping och Borås lyckades man till och med få gator rakt ut åt tre respektive fyra håll. Regleringsplanen för Hudiksvall föreskrev också tre raka utfartsvägar men på grund av att hela planen var vinklad fick inte resultatet samma regelbundna karaktär. I planerna för Hedemora, Askersund och Nora ingick däremot bara en enda utfart, men alltför rakt ut.

Om inte geografien tillät att gatan förlängdes rakt fram utanför tullporten kunde man i stället vinkla den mer eller mindre åt sidan, men fortfarande anlägga en helt rak väg. Riktigt samma monumentala intryck gav det förstås inte. Fast det berodde på hur man lade vägen; i Uppsala riktades de mot domkyrkan som magnifik fond. Två av dem finns med på perspektivkartorna, en i vardera änden av den nordsydliga huvudaxeln Svartbäcksgatan-Kungsängsgatan. Den långa raka Stockholmsvägen som utgår snett från slottet är däremot inte utmärkt på dessa kartor. Jönköping, Vänersborg, Göteborg och Åmål/Säffle har infartsväg snett från sidan. I Växjö blev det en kombination av raka och sneda vägar i det att den mittersta av de tre utfarterna gick rakt fram och fick en väg snett ut på vardera sidan.

Kortare raka vägar till anläggningar utanför själva stadskroppen men som inte är landsvägar finns också på några håll. I utvidgningsplanen för Norrköping 1613 går en rak väg snett ut från ena hörnet av stadsområdet till Johannesborgs slott strax utanför staden och i Anders Torstenssons utvidgningsplan för Åbo 1639 förlängs huvudgatan ut till Åbo slott. Samma funktion har den breda gatan utmed stadsrektangelns ena kant i Karl Gustavs stad 1658, men här fortsätter den, som sagt, åt andra hållet som en längre infartsväg.

I provinserna har bara några få projekt med raka infartsvägar påträffats. Det är oklart om det gällde några längre sträckor och i inget fall blev de genomförda. I Georg von Schwengelns stora projekt för utbyggnad av Narva 1645 går en rak väg ut mot söder från förstadens västra del och i de två alternativa Danziger Hauptprojekten drygt tio år senare är raka utfarter markerade åt flera håll. Ett sista exempel hör till de båda alternativa förslagen att flytta Damm ett kort stycke 1681.

Det normala förhållandet att infartsvägarna inte är utmärkta på stadskartorna tycks inte riktigt gälla i provinserna; tvärtom finns de med för det

mesta. Antagligen beror det på att fortifikationsaspekten var viktigare och att vägarna kunde vara betydelsefulla från militär synpunkt.

Kvartersformer och tomtindelning

Kvartersformerna och den därmed sammanhängande tomtindelningen är av avgörande betydelse för bebyggelsens placering och på så vis även för byggnadernas utformning och gaturummets karaktär.¹ I planeringen av de medeltida städerna var tomterna och deras måttförhållanden en viktig utgångspunkt och fortfarande idag finns på vissa håll en kontinuitet i tomtgränserna ända sedan denna tid. Det var långa, smala tomter tvärs igenom kvarteren. Bebyggelsen bestod av flera hus för varierande funktioner lagda på rad utmed tomtens ena långsida – vid gatan bodar, sedan bostadshus och längre in ekonomibygnader. Mot medeltidens slut kan man se en tendens att huvudbyggnaderna flyttade ut mot gatan och att bebyggelsen blev mer sluten kring gårdarna och i gatulinjen utmed huvudgatan.²

Systemet med en enda rad av långsmala tomter genom kvarterens hela bredd – enkeltomtsystemet – fortsatte under hela 1500-talet och i viss mån även efter det. Tomterna fick alltså en kortsida mot gata i vardera änden och de som låg ytterst i kvarteren dessutom en långsida mot en gränd eller tvärgata. Detta ger flera möjligheter till placering av husen. Bostadshus och bodar kan förläggas omväxlande i den ena eller den andra kortändan av tomten vilket ger gatorna en mycket heterogen bebyggelsekaraktär med en blandning av huvudbyggnader, ekonomibygnader och tomma luckor mot en och samma gata.

Om i stället alla huvudbyggnader hamnar på ena sidan av kvarteret och ekonomibygnader på den andra får gatorna tvärtom en tydlig karaktärsskillnad av huvudgata och bakgata. Sedan finns också möjligheten att på gammalt sätt lägga huvudbyggnaden ett stycke in på tomten eller med bara en smal gavelsida mot gatan. Vid kvarterens hörn och kortsidor kan ytterligare former förekomma.³ Hur vanliga eller ovanliga dessa varianter var och hur detta utvecklades över tiden är oklart.

Senare infördes ett system där tomterna ligger i dubbla rader – ett dubbeltomtsystem – och kvarteren som en följd krävde större bredd. De enskilda tomterna fick också andra proportioner. Detta skapar förutsättningar för en betydligt enhetligare och mer representativ stadsbild med gator som får en mer likartad bebyggelse genom att huvudbyggnaderna naturligt placeras

1 Henrik Lilius har i flera av sina skrifter intresserat sig för detta, se Lilius 1985, s 85, 89–90, 216 et passim; *SHF*, s 267, 269.

2 Ahlberg, Redin 1994, s 112; Andersson, H. 1997, s 55, 63–65.

3 Jfr Lilius 1985, s 85 och 216 och de exempel han redovisar här. Sten Rentzhog skriver att boningshusen ofta låg inne på gårdarna, med magasin och uthuslängor mot gatan, Rentzhog 1997, s 90.

mot gatan och ekonomibyggnaderna i det inre av tomten, i gränsen mot nästa tomt.¹ En komplikation är dock kvarterets kortändar där två tomter dessutom fick ena långsidan mot gata. Hur skulle man bete sig om man även här ville få till stånd en enhetlig bebyggelse längs gatan? Detta blev särskilt viktigt när kvarteren vände kortsidan mot huvudgatan. Det finns flera sätt att hantera detta, med olika variationer av tomtmönstret som följd.

Det har inte funnits utrymme inom ramen för denna undersökning att spåra de olika typerna av tomtindelning bakåt i tiden, med olika förebilder i idealstadsplaner, generella typplaner och konkreta planer i enskilda städer runt om i Europa och de europeiska kolonierna. Tomtgränserna är sällan utsatta i idealprojekten och saknas i många anläggningsplaner och stadskartor över huvud taget. Att dubbeltomtindelningen hade utländska förebilder och fördes in i svensk stadsplanering av utländska planförfattare torde dock stå klart. Det har heller inte gått att undersöka tomternas måttförhållanden.²

Enkeltomtsystemet

Systemet med en enda rad av genomgående tomter tvärs igenom kvarteret gör att kvarteren tenderar att bli förhållandevis smala.³ Bredd och kvartersform kan dock variera en hel del och var framför allt under 1500-talets början och mitt rätt oregelbunden. Den tidigaste staden i undersökningsmaterialet, Ekenäs, visar detta tydligt. En medeltida tradition känns fortfarande levande här; det finns både mycket smala kvarter med korta tomter, vilka då och då som kompensation gjordes extra breda, och djupa kvarter med markant långsmala tomter. Tomtstorleken växlar kraftigt. Kartan visar också hur tomterna vänder sig mot den centrala huvudgatan, Stora Kyrkogatan, och man får förutsätta att huvudbyggnaderna låg åt detta håll.

Vartefter stadsplanerna blev mer regelbundna under 1500-talets andra hälft blev också kvarteren jämnare i storlek och form och tomterna därmed mer jämnstora. Till systemet hörde att tomterna utmed stränder ofta, men långt ifrån alltid, gick ner till vattnet. I exempelvis Ekenäs gjorde de inte det. I Helsingfors och utvidgningarna av Köping och Gävle kring mitten av 1500-talet ingick däremot strandtomter.

Ordningen med enkeltomter gällde till början av 1600-talet; första gången ett konsekvent genomfört dubbeltomtsystem säkert förekom var i Göteborg på Hisingen 1608. I planerna 1613 för de viktiga städerna Jönköping och Norrköping, båda av holländaren Hans Fleming, är det fortfarande enkeltomter och samma i Olof Bures planer på 1620-talets början. Men sedan frångår man i

1 Jfr Lilius 1985, s 89–90 och Rentzhog 1997, s 91.

2 Lilius skriver för de finska städerna att en vanlig tomtstorlek sedan dubbeltomtsystemet införts var 50 x 100 alnar (cirka 30 x 60 m) men att också många andra mått förekom, Lilius 1985, s 89.

3 Utifrån detta använder Henrik Lilius benämningen "det smala kvarteret" för denna typ av kvarter och tomtindelning.

princip systemet. Därmed berörs inte provinserna. Bortsett från några sporadiska eftersläntare finns enkeltomter fortsättningsvis bara som komplement i smala kvarter vid vattendrag eller i perifera lägen samt i en del regleringar och begränsade utvidgningar som anpassning till en gammal plan som var uppbyggd med enkeltomter.

Under återstoden av 1600-talet finns alltså bara ett fåtal spridda fall där planerna som helhet fortfarande är uppbyggda enligt det nu omoderna enkeltomtsystemet. Hit hör två finska stadsgrundningar med planer som båda bör vara från 1639 – Nyslott och Tavastehus. I bägge fallen bör kartorna vara ritade av lantmätaren Laurentius Schroderus. Som tidigare framgått talar dock mycket för att Anders Torstensson låg bakom uppläggnings- och huvuddragen i Tavastehusplanen, men knappast en vid det laget så gammaldags tomtindelning. I Nyslott var det de facto fråga om en reglering av ett existerande samhälle som säkerligen var uppbyggt utifrån ett enkeltomtsystem och där man i både gatudragningarna, kvartersgränserna och alltså även i tomtindelningen tycks ha hållit sig nära det befintliga planmönstret.

En tredje plan är Gränna vid grundandet 1652. Uppbyggnaden utifrån landsvägen på den smala hyllan nedanför bergskanten som enda ordentliga långgata föranledde en mycket långsträckt plan med smala kvarter och då föll det sig antagligen naturligt med enkeltomter. Här är det tydligt hur huvudbyggnaderna konsekvent placerades mot huvudgatan – Brahegatan/landsvägen. Kungälv efter flyttningen på 1650-talet och Strömstad så som staden kom att se ut vid grundningen 1676 följer också ett enkeltomtsystem. Dessa är de sista exemplen på oregelbunden långgatsplan och en medeltida tradition där staden växte fram mer successivt och inte anlades utifrån en strikt, i förväg bestämd plan. Orsaken till detta torde i första rummet vara de topografiska förhållandena. En likhet mellan alla de nämnda sena exemplen på enkeltomtsystem är att städerna är uppbyggda utifrån en dominerande huvudgata, oftast den enda långgatan. Bland dem ingår också alla de sena exemplen på långgatsplan. Det gjorde att huvudbyggnaderna naturligt placerades mot denna gata och att problemet med den splittrade gatubilden därmed inte behövde uppstå.

Sedan finns det också ett par i övrigt moderna, men i vissa avseenden ändå lite speciella rutnätsplaner som har enkeltomter eller en stor del enkeltomter – de på Magnus Gabriel De la Gardies uppdrag utarbetade planerna för Jacobshamn 1667 och Lidköping 1670. Här är det ett system med rektangulära, påfallande små kvarter som delas på tvären i två eller ibland tre kvadratiska tomter, alltså inte längre den långsmala, medeltida typen av tomt. I ytterkanterna av Jacobshamn finns dessutom kvarter som delats ytterligare en gång, på andra ledet, och följaktligen får ett dubbeltomtsystem med hälften så stora tomter. I denna plan kan man även se hur huvudbyggnaderna var tänkta att placeras; de skulle genomgående ligga utmed hela sträckan

av kvarterens kortsidor och bilda enhetliga, slutna gatufasader längs dessa gator.

Som exempel på genomgripande regleringar där man i huvudsak höll kvar vid ett enkeltomtsystem kan nämnas Umeå 1648, Växjö 1658 och möjligen också Uddevalla 1690. Men åtminstone i den sista fanns också ett parallellt, mycket mer radikalt alternativ med dubbeltomtsystem. Från mitten av 1620-talet och framåt användes enkeltomter utmed stränder och i smala, halva kvarter i utkantslägen i alla typer av planåtgärder. Sådana ingår bland annat i nygrundningarna Sala 1624, Kristinehamn 1642, Karl Gustavs stad 1659 och Karlshamn 1666. De förekommer i det flyttade Kalmar på 1640-talet och vi kan se dem i regleringarna och utvidgningarna av Nyköping 1647, Landskrona 1680 och Narva 1686 liksom i förstaden Barnängen i Stockholm 1691. Det är planer av vanliga lantmätare såväl som utländska experter, framstående fortifikationsofficerare och arkitekter – Carels, Örnehufvud, Torstensson, Wärnschiöldh, de la Vallée, Dahlbergh.

Att undersöka kontinuiteten i tomtindelningen och vad som finns kvar av den äldre tomtindelningen idag vore ett omfattande arbete och har inte varit möjligt att genomföra i detta sammanhang. Några platser där typen av tomtindelning bevarats kan dock nämnas. De finns exempelvis i nyanläggningarna Ekenäs, Eksjö, Trosa, Jönköping, Gränna och Kungälv. Borgå och Arboga har medeltida rötter men fick behålla enkeltomterna även vid 1600-talets förändringar. I just dessa finns också välbevarade exempel på strandtomter. Mindre områden med sådana finns dessutom i Västervik och Kristinehamn. De smala kvarteren längst i söder i Kalmar är intakta och vid en översiktlig genomgång framkommer ytterligare ett tiotal städer med rester av enkeltomter.

Dubbeltomtsystemet

Den första plan i svensk stadsplanering där ett system med dubbla tomter säkert kan beläggas är holländaren Petter Nicolaus de Kemps plan för Göteborg på Hisingen 1608. Inslag av dubbeltomter förekommer visserligen på kartor över några ännu tidigare områden men säkerligen är de i dessa fall senare tillskott. Den äldsta tomtkartan över Kyrkbacken i norra utkanten av Västerås 1688 visar dubbla tomtrader i ett eller ett par kvarter men det förefaller inte troligt att dessa skulle härröra från området tillkomst någon gång kring mitten av 1500-talet. I så fall borde det ha varit ett mer enhetligt mönster över hela området.

I Mariestad, som grundades 1583, visar en tomtkarta 1693 att kvarteren sydväst om kyrkan delas i dubbla tomtrader medan staden i övrigt följer ett enkeltomtsystem. Det troliga är dock att tomtgränserna reglerats någon gång under 1600-talet eller förändrats efter hand. Utformningen av de två kvarteren närmast norr om torget och det på torgets östra sida talar för det – här finns både enkeltomter och dubbeltomter och dessutom vad som ser ut att

vara avstyckade små hörn av större tomter. Mariefred fick sina stadsprivilegier först 1605 men det är ändå svårt att tro att en såpass obetydlig stad skulle ha varit så tidig med ett dubbeltomtsystem. Det förefaller mer rimligt att de inslag av dubbeltomter som finns i kvarteren nordväst om torget tillkommit i samband med någon av de bränder som drabbade staden på 1600-talet eller en senare utbyggnadsfas. Även i Trosa bör de få dubbeltomterna i några centrala kvarter bredvid varandra vara senare förändringar.

Ursprungliga dubbeltomter finns efter Hisingestaden i två Jönköpingsprojekt daterade till 1619 och det flyttade Göteborg 1621 – tre kanalplaner i den holländska traditionen. Det är första gången vi ser ett utvecklat system med dubbla rader av rektangulära tomter på kvarterens långsidor men dessutom en enkelrad med likadana tomter på andra ledden vid ena eller båda kortsidorna. Grundtanken måste ha varit att så långt möjligt ge tomterna samma mått mot alla gatorna, på såväl kvarterets kortsidor som långsidor, och att de därmed skulle få en ensartad bebyggelse. Genom att vända den kortare sidan av tomten mot gatan utnyttjade man både ytan effektivt och skapade förutsättningar för en mer sammanhängande och enhetlig bebyggelse runt hela kvarteret.

Att de tvärställda tomterna vid kvarterens kortändar användes som ett sätt att "förhöja" vissa gator framgår av att de särskilt utnyttjades i planer där kvarterets kortsidor var vända mot huvudgator som därmed fick helt enhetliga tomtbredder. I exempelvis det första utkastet till reglering av Norrmalm i Stockholm 1636 är detta tydligt. En komplikation med det rektangulära tomtformatet var dock att hörntomterna blev längre på sträckan utmed kvarterets långsida.

Denna tanke fanns ännu tydligare i Hisingenplanen men här ordnades det så att en enda tomt skars in på andra ledden mitt på kortsidan, varvid de två hörntomterna blev avkortade och fick kvadratisk form. På så vis fick alla tomtsträckorna mot gata identiska längdmått men i gengäld blev fem tomter vid kvartersändarna mindre till ytan än övriga tomter och fick delvis sneda inre tomtgränser. Att detta system därefter aldrig återkom beror förmodligen på att dessa tomter visade sig för små och oattraktiva och därmed kanske fick en sämre bebyggelse än önskvärt. För stadsbilden var kvartershörnen särskilt viktiga.

Ännu en alldeles egen variant av systemet med tomter på två olika ledder, som även den bara uppträder en enda gång, återfinns i den Johan Carels tillskrivna planen för Falun 1624. De i detta fall kvadratiske kvarteren – vilket är ovanligt – har ett intrikat system med tomter i två riktningar – små, kvadratiske vid kvarterets hörn och stegvis allt större och djupare mot kvarterssidans mitt. Härigenom blev alla tomtgränser mot gata lika långa men i stället kom tomtstorleken att variera betydligt. I princip samma system, men med

fler tomter, ingick i en idealplan som finns i en spansk generalinstruktion för stadsanläggningar i kolonierna 1521.¹

Från och med mitten av 1620-talet tar dubbeltomtsystemet över helt – parallellt med den rätvinkliga rutnätsplanen. I princip finns det två grundtyper av utformning. Det är dels den okomplicerade varianten där hela kvarteret fylls av de två raderna likadana tomter mitt för varandra. Och det är dels den mer sammansatta formen där det dessutom lagts in en enkelrad med tomter på andra ledden vid kvarterets ena eller båda kortsidor, som de nämnda i Jönköping och Göteborg (1621). Den första varianten har även kallats det breda kvarteret med en axel och den andra det breda kvarteret med två axlar.²

Den med en axel är den vanligaste. Kring 75 planer har helt och hållet eller övervägande denna sorts tomtindelning. Sedan finns ett femtontal med inslag av sådana kvarter, fast för det mesta mycket begränsade. De planer som enbart eller till största delen byggs upp utifrån den andra formen, med tomter efter två axlar, är klart färre – kring 30. Men därtill förekommer systemet förhållandevis ofta som inslag – och då många gånger rätt framträdande inslag – i planer där flera slags tomtindelning finns parallellt, i en 20 fall.

Planerna med dubbeltomter efter enbart en axel är följaktligen till sin karaktär mer enhetliga och mycket riktigt hör de till två tredjedelar till de plantyper som i den tidigare framställningen karaktäriserats som enkla, regelbundna rutnätsplaner. Den resterande tredjedelen fördelar sig jämnt mellan de mer varierade och komplext uppbyggda pragmatiska och elaborerade planerna. Dubbeltomterna med två axlar delar sig mera lika mellan de tre plankategorierna.

På samma sätt kan man se tydliga skillnader i vilka städer respektive typ av tomtindelning tillämpades. Av de planer som helt och hållet eller övervägande byggs upp utifrån dubbeltomtsystemet med en axel hör merparten till de mindre betydelsefulla städerna, och en liten del till städer i ett mellanskikt. Fast det finns också enstaka planer för några av de viktigaste städerna men då nästan uteslutande begränsade delar av staden. Av dem med dubbeltomtsystem efter två axlar återfinns i stället de allra flesta bland de viktigaste städerna och – ett mindre antal – städer på en övre mellannivå. Bara någon enstaka får karaktäriseras som en plats av mindre betydelse.

Det finns också stora olikheter i hur de två typerna av dubbeltomtsystem sprider sig över tiden. Planerna med dubbeltomterna efter två axlar fördelar sig någorlunda jämnt över tiden från 1600-talets första decennium och framåt, med en ökning från början av 1600-talet fram till höjdpunkten på 1640- och 1650-talen men alls inte lika kraftig som för stadsplaneringen i stort, och sedan avtagande mot århundradets slut. Den enklare formen med en axel, däremot, börjar uppträda senare, vid mitten av 1620-talet, och får på

1 Schemat finns avbildat i Améen 1973, s 27.

2 Detta är Henrik Lilius sätt att benämna dem.

1640-talet en oerhört kraftig uppgång, men ligger också mycket högt på 1650-talets början; mer än hälften av det totala antalet tillkommer under dessa två årtionden. Sedan går de tillbaka till en låg nivå igen.

Kanske ska man se den som en förenkling som framför allt utnyttjades i mer anspråkslösa planer och när tiden inte tillät något mer invecklat. Även tomtindelningen med två axlar är dock en enklare form av de system som var tänkta i det hisingska Göteborg och Falun. Om man ser till hur de två typerna fördelar sig geografiskt finns det inga större skillnader. Mest märkbart är att andelen med två axlar är högre i Sverige och lägre i Baltikum.

Dubbeltomtsystem med en axel

De tidigaste, säkert daterade städerna som enbart eller huvudsakligen är planlagda utifrån den enklare, konsekvent tvåradiga tomtindelningen är Sala vid grundläggningen 1624, regleringen av Stadsholmens västra sida i Stockholm 1625 och den stora utvidgningen av Elbing året därpå. Upphovsman till Sala, liksom den likartade planen i Säter troligen ett par år senare, var sannolikt holländaren Johan Carels – samme som i Falun – och till de andra två Heinrich Thome som sägs ha haft sitt ursprung i Västpreussen.¹ Inslag av dubbeltomtsystemet med en axel fanns också i Faluplanen, i de smalare kvarteren efter ån. Något mer osäker är Borås 1622. Senare kartor visar dock samma system för tomtindelningen även här men det är inte helt säkert att planen var fullständigt rätvinklig redan från början.

Vilken variant av dubbeltomtsystemet som valdes i fortsättningen förefaller i stor utsträckning hänga samman med vilken typ av stad det gällde men också med planförfattaren. Olof Hansson Örnehufvud använder sig, såvitt man kan utläsa av kartmaterialet, av systemet med dubbeltomter efter en axel i nästan alla sina planer, men har ibland inslag av tomter på andra leden. I det första förslaget till reglering av Norrmalm i Stockholm 1636 finns sålunda tvärställda tomter efter den nordsydliga huvudgatan, motsvarande den blivande Drottninggatan, och södra delen av parallellgatan öster om denna. Den stora utvidgningsplanen för Örebro som dateras till 1639 har åtminstone i delar rader med tomter i andra riktningen, och även Norrköping 1641. Den enda gång han konsekvent har tomter efter två axlar är i ett av hans sista arbeten, Vänersborgsplanen 1642.

Claes Claesson i Finland höll sig däremot helt och hållet till dubbeltomter efter en axel med undantag för några tvärställda tomter i den slutgiltiga Brahestadsplanen 1650. Johan von Rodenburghs rutnätsplaner i Baltikum på 1640- och 1650-talen har också, så långt man kan se, denna typ av tomtindelning, med den stora förstaden till Narva 1647 som ett tydligt exempel.

Thomas Christierson Hedræus planer för Bergslagsstäderna bygger på dubbeltomtsystemet med en axel, men i Askersund, Lindesberg och Nora

1 Råberg 1987:I, s 201. Munthe lämnar inga upplysningar om Thomes bakgrund.

finns också tomter på andra ledden utmed vissa partier av huvudgatorna. Nicodemus Tessin d.ä. tillämpade systemet i alla sina planer fram till det sista decenniet av sitt liv, även i de mer sofistikerade som hans Kalmaralternativ. I hans två sista planförslag, Carlsburg 1674 och Karlskrona 1682, finns dock markanta inslag av tomter på två ledder. Men i båda dessa handlade det om bearbetningar utifrån befintliga projekt där andra hade det övergripande ansvaret och rimligtvis inverkat detta. Arkitektkollegan Jean de la Vallées blandade likaså i sin plan för Karl Gustavs stad 1658, där en rad tomter vändes åt andra hållet utmed huvudgatan i stadens tväraxel. I hans sista plan, förstaden Barnängen i Stockholm 1691, är det dock tomter på två ledder som gäller.

Andra planförfattare växlade mellan de två systemen. Johan Wärnschiöldh använde övervägande dubbeltomtsystemet med en axel, framför allt i mindre och enklare planer som Hagaförstaden i Göteborg, både 1647 och 1659 (men däremot inte den större Gullbergsförstaden), och Slite 1656, men även i flera lite större planer för hela städer, som Karlshamn 1666 och Varberg året därpå. För Erik Dahlbergh blev det mer sällan, och han blandade i större utsträckning i en och samma plan; hos honom tillämpades systemet med en axel entydigt bara i utvidgningarna av Reval och Narva 1686. Utöver dessa mer kända upphovsmän användes dubbeltomter efter en axel av många lantmätare och en och annan fortifikationsingenjör.

I nästan alla dessa planer är tomterna rektangulära, för det mesta tämligen långsmala, och av samma storlek. Det finns dock en 15 planer där tomterna i stället är kvadratiske eller nära kvadratiske. Detta var naturligtvis en annan möjlighet att få enhetlig tomtlängd mot gatorna, men å andra sidan blev tomterna antagligen väl små för de behov man hade om strävan var att få huvudbyggnaderna liggande utmed tomtgränsen mot gatan; det blev helt enkelt inte särskilt mycket plats kvar för magasin, uthuslängor, stall och ladugårdar, och för en ordentlig gårdsplan. Ett – säkert inte önskvärt – resultat kan i stället ha blivit att även uthus placerades i gatulinjen när sträckan blev tämligen lång och inte kunde fyllas upp av huvudbyggnaden, särskilt i hörntomterna. Eller att det blev tomma luckor här och där.

Det första exemplet på sådana kvadratiske tomter finns redan i de allra tidigaste planerna med dubbeltomtsystem efter en axel, Sala och Falun 1624, möjligtvis även Borås två år tidigare, samt Säter cirka 1626. Upphovsman bör ha varit Johan Carels, eventuellt med undantag för Borås. På 1640- och 50-talen följer Grythyttan och Öregrund och det finns också några på 1600-talets slut. Störst av planerna var utvidgningen av Borås 1682 och även regleringen av Mariestad 1693 var tämligen omfattande. Det enda utanför Sverige var regleringsförslaget för Domberget i Dorpat.

Ett specialfall är när kvarteren någon gång gjordes kvadratiske och följaktligen fick en indelning i fyra likadana tomter. Här kan man knappast tala om någon axel över huvud taget. Det finns några få planer som helt och hållet

är uppbyggda på det sättet. Det gäller troligen Borås vid grundläggningen 1622 och en utvidgning av förstaden i Viborg 1655. Samma fyratomterssystem, men med svagt rektangulära kvarter och tomter, tillämpas också fullt ut i den plan för Kuopio som Per Brahe själv troligen utarbetade 1652 och i ett regleringsförslag för Torneå 1718. Smärre inslag av kvadratiska kvarter med fyra lika tomter finns i ytterligare ett antal planer, bland annat Askersund 1643 och Nya Kopparberget 1652.

Det förekommer också att tomterna i de båda raderna görs olika stora, vilket får tolkas som ett tecken på medvetet ordnad social skiktning. Men detta gäller även andra typer av tomtindelning och behandlas därför i ett sammanhang nedan. Att man tänkte så när man planerade städerna finns det även andra belägg för.

Dubbeltomtsystem med två axlar

Den andra varianten av dubbeltomtsystemet, den med en rad tvärställda tomter vid kvarterets ena eller båda kortsidor, är alltså inte lika vanlig. De första fullt utvecklade exemplen var de båda Jönköpingsprojekten som bör vara från 1619, och Göteborg 1621; tomtindelningen i det ännu tidigare hisingska Göteborg är snarare en sorts mellanform. Alla dessa har en holländsk anknytning och man får utgå från att det var därifrån impulserna kommit. Å andra sidan tillämpade Hans Fleming i början av 1610-talet fortfarande ett gammaldags enkeltomtsystem medan Johan Carels under första hälften av 1620-talet tycks ha använt sig av flera olika typer av tomtindelning. Fleming, som kom i svensk tjänst senast 1588, tycks ha haft en starkare förankring i en äldre tradition.¹

Vilket man valde verkar ha hängt ihop med den vikt man fäste vid staden. I det ekonomiskt oerhört viktiga Falun tänkte sig Carels den speciella, komplicerade formen av dubbeltomter med två axlar medan han gav Sala, Säter och möjligen Borås den enklare typen av dubbeltomter med en axel, respektive kvadratiska kvarter med fyra likadana tomter. På samma sätt tycks Örnehufvud, som framgångsrikt arbetat. Han kan mycket väl ha lärt sig detta genom sitt arbete i Jönköping 1625, där han rimligen bör ha haft tillgång till de olika förslag som hade diskuterats för staden. Den karta med året 1627 som han själv gjorde bygger uppenbart på tidigare projekt.

Anders Torstensson använde sig huvudsakligen av dubbeltomtsystemet med två axlar i sina planer, men med hans flexibla arbetssätt varierades detta på olika vis; genom att kvarteren skiftade i storlek och låg i olika riktning uppstod många olika figurationer inom ramen för systemet. Grundtypen förefaller ha varit ett rektangulärt, ofta relativt långsmalt kvarter med dubbla tomtrader och en rad tomter på andra ledden vid vardera kortsidan. Denna tillämpades i Åbo 1639, Viborg året därpå och Nyköping 1647 och den är

1 Munthe VI:1 1916, s 124.

helt konsekvent genomförd i den Björneborgsplan som tillskrivs honom. När den ena kortsidan av kvarteret låg mot en utkant av staden, en bergssida, en strand eller en mindre viktig gatusträckning avstod han från tvärställda tomter åt det hållet, vilket man bland annat kan se i Södertälje och några kvarter i förstaden till Viborg.

Av det som genomfördes i Stockholm kan man dra slutsatsen att det följde samma linjer som i de övriga städerna. Här är det tydligt att tomterna vid utbyggnaden kom att variera mycket i storlek även inom ett och samma kvarter. Ibland förekommer det också helt oregelbundna tomtgränser i kvarterens inre, vilket är rester från tiden före regleringen. På samma sätt är det i hans regleringar i Uppsala, Västerås, Nyköping och Södertälje. Annars var detta relativt ovanligt. Även det visar på Torstenssons pragmatiska förhållningssätt. Den av hans planer som mest skiljer ut sig från de övriga vad gäller tomtindelningen är förslaget till flyttning av Helsingfors till Södernäs udd 1639. Här följde han huvudsakligen det vanliga dubbeltomtsystemet med en axel; bara i några få kvarter som är vända på andra hållet eller som minskats ner i bredd på grund av torget finns tvärställda tomter. Avsikten var uppenbarligen att den extra breda, centrala huvudgatan, men också de parallella långgatorna, skulle kantas av enhetliga tomter.

Johan Wärnschiöldh tillämpade bara dubbeltomtsystemet med två axlar i sina största och viktigaste projekt som genomgående gällde befästa städer. Han blandade heller inte utan höll sig i stort sett till ett av systemen i varje planområde. Det flyttade Kalmar 1647 har en mycket konsekvent tomtindelning med tvärställda tomter i båda ändarna av kvarteren; undantag är bara några avkortade kvarter i ytterkanterna och vid torget. I Kalmar ligger kvarteren med långsidorna mot den centrala huvudgatan och de parallella långgatorna, och de tvärställda tomterna fick då funktionen att förhöja värdet av tvärgatorna så att alla gator kom på en någorlunda likartad nivå.

För Karlstad 1650 och Riga två år senare förefaller det som om rader av tvärställda tomter mest placerades på bara ena kortsidan av kvarteret och att det därmed blev större skillnad mellan gatorna. På samma sätt gjorde han i förslaget till utbyggnad av Helsingborg 1659; här förlades en rad av tvärställda tomter i kvartersändarna mot den öppna platsen runt Kärnancitadellet. Wärnschiöldhs plan för de två nya förstäderna till Göteborg 1659 visar tydligt hur olika typer av planutformning och tomtindelning speglar områdets karaktär. I den stora Gullbergsförstaden med den sofistikerade, noggrannt balanserade kanalplanen, valde han en tomtindelning med tvärställda tomter på kortändarna, bortsett från några avkortade kvarter. I den andra, enklare och mer oregelbundet anlagda förstaden i Haga blev det däremot ett vanligt dubbeltomtsystem efter en axel, undantaget några få kvarter.

Erik Dahlbergh använde sig främst av dubbeltomtsystemet med två axlar men kunde blanda rätt friskt med andra typer av tomtindelning. Åtminstone

gällde det hans senare planer; hur han tänkte sig tomtgränserna i de tidiga framgår inte av kartorna. I revideringen av Nyen 1675 lägger han tomterna efter två axlar men på ett mycket varierat sätt som skiljer sig från kvarter till kvarter. Det innebär en i det närmaste total omgestaltning av de tidigare, av Johan Stael von Holstein och Johan Wärnschiöldh utarbetade förslagen 1671, som genomgående hade den gängse typen med tvärställda tomter på två av kvarterens sidor. Hos Dahlbergh kan man till och med tala om en tredje axel, genom raderna av sneda tomter som blev följderna av det diagonalställda torget och som även uppträder i ett snett avskuret kvarter i stadens ena ytterkant.

Landskronaplanen 1680 är till skillnad från Nyenförslaget mycket tydligt strukturerad i sin konsekvent symmetriska uppläggning. Hela det centrala området har breda kvarter med dubbla tomtrader mitt på och en rad tvärställda tomter vid ändarna. Utanför detta, i zonen närmast befästningskranen, följer sedan hälften så breda kvarter som delas in i dubbla rader med tomter efter bara en axel, först kvadratiska men allra längst ut smalare, rektangulära.

I Carlsburgsplanen följande år håller sig Dahlbergh däremot till ett enhetligt system – i de två centrala kvartersraderna tvärställda tomtrader i båda ändarna, bortsett från de halva kvarteren vid torget; här och i de yttre kvartersraderna finns sådana bara på kortsidan in mot stadens mitt. Karlskrona, slutligen, har mycket varierande kvartersformer och likaså tomtindelning. Även tomtstorleken växlar mycket. Bland annat beror detta på att många av de största kvarteren genomskärs av små servicegator och att de inre delarna då gavs en helt annan tomtstruktur. Det finns också ett kvarter med diagonalställda tomter, precis som i Nyenplanen. Den grundläggande principen är dubbla tomtrader, många gånger kompletterade med en rad tomter på andra lederna på kvarterets ena eller någon gång båda kortsidor.

De allra flesta planerna med tomter efter två axlar gäller som nämnt de största och mest betydelsefulla städerna. Men det finns också några som hörde till de mindre eller medelstora. Björneborg, med den märkliga planen 1642, var av medelstorlek och Södertälje 1650 något över medel. Lantmätaren Kettel Classon Felterus gjorde planer för Skara 1654 och Strömstad 1668 som båda var små befolkningsmässigt men å andra sidan hade en särskild betydelse i egenskap av gammal domkyrkostad respektive ny gränsstad med potentiell försvarsfunktion. Lappstrand 1649 hörde definitivt till de allra minsta, långt nere på ranglistan, och Norrtälje 1720 låg en bit under genomsnittet.¹

Kvadratiska eller nästan kvadratiska kvarter förekommer sällan. En orsak till det är sannolikt att det var svårt att få bra tomtlösningar, med lika långa tomtgränser mot gata och med sträckor som var lagom långa för att åstadkomma en enhetlig bebyggelse. I relativt små kvarter kunde den nämnda

1 Lilja 1996, Grundtabell 2; SHF, s 46.

varianten med fyra likadana tomter användas men den innebar att sträckorna mot gatorna blev så långa att givetvis även en hel del uthusbyggnader hamnade mot gata. Den intrikata varianten med allt större tomter mot mitten av kvartersssidorna i Carels Falunplan fick aldrig några efterföljare; denna, liksom andra varianter av tomter efter två axlar, förutsatte större kvarter. Den vanligaste tomtlösningen i kvadratiska kvarter blev i stället att lägga en rad tvärställda tomter på två motstående sidor av kvarteret och bara ett smalt, endast en tomt brett dubbeltomtsband insprängt mellan dessa tvärs över kvarteret.

Sådana kvarter finns i de två Jönköpingsplanerna 1619 och även i Örnehufvuds plan för Jönköping 1627, och därefter några spridda exempel senare på 1600-talet. Någon gång breddades dubbeltomtsbandet till två eller tre tomter och i motsvarande grad avkortades de tvärställda tomterna i kvarterens ändar. Upphovsmännen fanns inom den lilla kretsen Örnehufvud – Torstensson – Wärnschiöldh – Dahlbergh och alla planerna hörde till de viktigaste städerna. Utanför Sverige finns exempel i Viborg, Nyen, Narva och Carlsburg.

Varierande tomtstorlek och social skiktning

Det förekommer i åtminstone ett tjugotal planer att tomterna i en och samma plan varierar i storlek och utformning, vilket måste uppfattas som en medveten planering för den rådande sociala ordningen, med mindre tomter mot stadens periferi, för mindre bemedlade personer och en enklare utkantsbebyggelse. De allra flesta ligger i Sverige, några få i Baltikum och en mer tveksam i Finland. Att detta var ett normalt tänkande framgår med all önskvärd tydlighet av texten på Georg von Schwengelns Nyenprojekt 1644 där det står att en del av staden var avsedd att bebyggas med trähus och en annan med "stenhus för överheten". Att döma av de skillnader i tomtstrukturen som framgår av kartorna fungerade det dock normalt så att tomterna minskade i mer perifera lägen eller i något delområde. När det gäller förstäder kan man räkna med att hela stadsdelen planerades för en särskild befolkningsgrupp och verksamhet, och därmed ett annat socialt skikt.

I enstaka fall förekommer olika tomtstorlekar i ett och samma kvarter. När hörntomterna i Göteborg på Hisingen och det första Falunprojektet blev mindre än övriga tomter, ska det nog inte ses som uttryck för en social skiktning; det naturliga borde tvärtom vara att styra så att mer välbeställda personer slog sig ner just i hörnorna och byggde större hus. I det första av de två Jönköpingsprojekten 1619 är tomtindelningen en annan i ytterkanten av stadsområdet än i de centrala kvarteren. Här ordnades skillnaden i tomtstorlek genom att gränslinjen mellan de båda tomtraderna i ett dubbeltomtsystem med en axel inte låg i mittlinjen av kvarteret utan försköts åt ena sidan. Alla kvarterets tomter blev därmed lika breda, men de på ena sidan av kvarteret djupare än på den andra.

Vanligare i liknande situationer var att tomterna på den sida som låg mot stadens utkant gjordes smalare så att det gick in en eller ett par tomter till. Detta förekommer bland annat på ett konsekvent sätt i den alternativa planen med kanaler för Uddevalla 1690 och Carl Magnus Stuarts Nyenplan 1698. I princip samma sak finns i Karlskrona, delvis med flera storleksnivåer. Fast här ligger dessa tomter huvudsakligen i det inre av de mycket stora kvarteren mitt i stadsområdet, dit man kom med små smala gränder som inte ingick i det övergripande rutnätssystemet. I förhållande till centrumfunktionerna och huvudgatorna får även detta räknas som "perifert läge". Det finländska exemplet som är tveksamt om det ska räknas i sammanhanget består bara i att borgmästarens tomt och intilliggande tomter i Brahestad var bredare än tomterna i den andra halvan av kvarteret.

Det normala var annars att hela kvarteret hade enhetlig tomtstorlek men att tomternas mått minskade mot stadens utkanter. Eller ibland – som i Brahestad – får det snarare beskrivas som att vissa tomter kring torget eller i ett centralt läge av staden var lite större än de övriga. Så är det exempelvis i Nora och Lindesberg. I Askersund är det i stället en hel kvartersrad med kvadratiska kvarter indelade i fyra likadana tomter i stadens mitt. I flera fall finns ett genomfört system med tre avtagande tomtstorlekar, bland annat i Mariestad på 1640-talet, Narva 1647 och Landskrona 1680, men det förekommer att det är ännu fler. I utvidgningen av Pernau 1667 finns det hela fem eller möjligen sex olika storlekar och i planen för den lilla platsen Nya Kopparberget 1652 så mycket som sex stycken. I ett par fall, båda med Erik Dahlbergh som upphovsman, följs den minskande tomtstorleken åt av en motsvarande avtrappning av kvartersstorleken – Landskrona 1680 och Narva 1685–86.

MOTIV OCH BAKOMLIGGANDE FAKTORER

Som bakgrund till den omfattande stadsplaneverksamheten och den inriktning och utformning den fick kan man peka på två typer av motiv. Det är dels funktionellt betingade motiv, dels estetiskt-representativa motiv. Till de faktorer som spelade in för stadsförnyelsen kommer också situationen när man ställdes inför återuppbyggande efter stadsbränder och krigshärjningar.

Funktionella kontra estetiskt-representativa motiv

Frågan om vilken roll funktionella respektive estetiskt-representativa motiv spelade för stadsplaneringen bör förtydligas genom att delas upp i två: vilken betydelse hade respektive motiv som drivkraft bakom för det första stadsförnyelsen och grundandet av nya städer som sådan – att man alls upprättade en plan – och för det andra för utformningen av själva planerna när man väl hade beslutat sig för åtgärden. Att avgöra detta är naturligtvis inte lätt och delvis en ren bedömningsfråga. Mer uttömmande uppgifter om beställarnas och upphovsmännens utgångspunkter och avsikter och hur planerna uppfattades av sin samtid skulle behövas, men har inte funnits att tillgå.

Med funktionellt avses både att staden fyllde en funktion i ett nationellt, politiskt-ekonomiskt perspektiv och att den var praktiskt ordnad. Till det estetiska hör såväl en medveten konstnärlig gestaltning i stort och smått utifrån förebilder i olika traktater och det ledande stadsbyggandet i samtiden, som krav på en representativ miljö. Någon sådan distinktion gjordes knappast under den aktuella perioden; snarare är det eftervärlden som intresserar sig för frågan och vill göra denna åtskillnad. Det som var funktionellt sågs säkerligen också som skönt. Raka och breda gator, rätvinklighet, symmetri, överskådlighet uppfattades säkert på samma gång som estetiskt tilltalande, inte bara som uttryck för det välorganiserade och välordnade.

Det är samma inställning som långt senare återkommer när arkitekten Adolf Wilhelm Edelsvärd 1859 skriver att "just det ändamålsenligaste och

nyttigaste äfven är det skönaste". "Huru mycken estetisk njutning och sinnets lyftning gå icke förlorade genom det virrvarr, den trängsel och fulhet, som i många af våra småstäder ännu herrska." ¹ Det är, för att tala modernismens språk, en rent "funktionalistisk" inställning som gör sig gällande. Den unga stormakten hade en önskan att framstå som välordnad, på hög kulturell nivå, stadd på framåtmarsh, resursstark, och en stark vilja att visa upp en representativ fasad utåt. På så vis fick det estetiska samtidigt en "praktisk" propagandafunktion. Erik Dahlberghs bilder i *Suecia antiqua et hodierna* är ett tydligt uttryck för detta.

Funktionellt betingad stadsbyggnadsverksamhet

En vedertagen uppfattning är att det bakom stadsbyggnadsverksamheten som helhet låg funktionella och politiskt-ekonomiska skäl. Som bakgrund till den oerhörda satsningen inom stadsplaneringens område tecknar Gerhard Eimer Sveriges expansiva politik och behovet att organisera landets förvaltning. Till detta hörde juridiska reformer, effektivisering av den statliga övervakningen och kontrollen av handel och skatteuppbörd, främjande av industri och handel samt en uttalad strävan att stärka huvudstadens ställning.²

Historikern Birgitta Ericsson betonar starkt centralmaktens strävan att modernisera rikets administration, ekonomi och försvar som grund för den svenska stadspolitiken generellt under perioden från 1500-talets slut till omkring 1800 och som orsak till de nygrundade städernas tillkomst.³ Båda bygger vidare på arbeten av äldre historiker. Likaså hänvisar Thomas Hall till den betydelse riksregeringen tillmätte städerna för utvecklingen av landets ekonomi som bakomliggande orsak till att ett utvecklat stadsväsende sågs som en nödvändighet för den nya stormaktsställningen.⁴ Även Marianne Råberg lyfter fram viljan att förnya och utveckla det svenska samhället och kontrollera handeln för att kunna hävda sig gentemot andra länder som grund för stadsbyggnadsverksamheten under det tidiga 1600-talet.⁵

Föreliggande undersökning gör ingen annan bedömning på det stora hela; för stadsbyggnadsverksamheten generellt var till syvende och sist de bakomliggande drivkrafterna funktionellt och praktiskt betingade, och därmed också orsakerna till att man över huvud taget upprättade planerna. Det avgörande skälet var en vilja att utveckla stadsväsendet. Detta ingick som ett led i ordnandet av rikets finanser och administration och främjandet av för landet viktiga näringar och sågs som en förutsättning för att kunna bygga upp och vidmakthålla landets ställning som europeisk stormakt. Det stämmer också väl med ett merkantilistiskt synsätt med en hård centralstyrning.

1 *Tidskrift för byggnadskonst och Ingenjörsvetenskap* 1859.

2 Eimer 1961, s 17–33.

3 Ericsson 1977, s 109–110 et passim.

4 Hall 1991, s 170.

5 Råberg 1993, s 43–44.

I flertalet städer framstår det som uppenbart att de funktionellt-praktiska frågorna måste ha kommit i första hand vid beslut att vidta en planåtgärd. För de nygrundade och flyttade städerna handlade det i de allra flesta fallen om att bygga ut systemet av städer över landet och att se till att de fick en lämplig lokalisering från kommunikations-, handels- och – när det var tillämpligt – även försvarssynpunkt. Befolknings- och näringsituationen i området spelade naturligtvis in, och tillgång till vattenkraft och industriell råvara kunde också påverka.

När det gäller försvarshänsyn och befästningar kom självklart de fortifikatoriska aspekterna främst. En annan i den praktiska verkligheten grundad orsak till att upprätta planer var vad som skulle göras med städerna efter krigshärjningar och stadsbränder, antingen det var återuppbyggande med eller utan planförändringar eller flyttning. Ytterligare ett alternativ var att avskaffa staden helt och hållet. För det mesta var den bakomliggande orsaken funktionell även till regleringar, utvidgningar och förstäder.

Estetiskt-representativt motiverade och formade planer

Det finns dock en hel del enskilda fall där representativa och estetiska skäl bör ha varit den främsta orsaken till att planerna över huvud taget kom till. Att detta förekommit i någon omfattning har inte tidigare framhållits, bara att estetiska motiv haft betydelse för tillkomsten av en och annan enskild plan. Självfallet styrde detta då i nästa steg planernas utformning. Dessa planer gäller inte enbart vissa separata stadsrum eller stråk genom städerna utan även genomgripande förnyelse av en hel stad eller stadsdel, eller nyanläggning av en stad. (Utöver dessa finns sedan många planer där gestaltningen styrts av estetiska hänsyn även om planen som sådan tillkommit av andra, funktionellt präglade skäl, se nedan.)

Till de estetiska kvaliteterna hör en medveten gestaltning av såväl den övergripande stadsstrukturen som olika planelement, utifrån förebilder i idealstadsplaner och det ledande europeiska stadsbyggandet. Det gäller kompositionen i stort med symmetri, axialitet, balans, rytmisering, kontrast. Det gäller speciella stadsbyggnadsmotiv och visuella aspekter som fondmotiv och utblickar; i detta ingår också hur man nalkades staden och anblicken av staden på håll, och då raka infartsvägar. Det gäller placering och utformning av offentliga byggnadsverk och stadsrum, samkomponering med slottsanläggningar, inslag av parker och trädplanteringar och brunnar, vattenkonst eller monument av något slag. Vissa gånger skulle man till och med kunna hävda att stadsbefästningar utformats – åtminstone delvis – utifrån estetiska synpunkter för att ge dem en så långt möjligt jämn och symmetrisk form som gav ett respektingivande och mäktigt intryck. Bilden på kartan eller den mentala föreställningen kunde uppenbarligen ha ett värde i sig, för vissa gånger kunde gestaltningsidéerna svårligen eller inte alls uppfattas i verkligheten, bara på pappret.

Sammanlagt handlar det om ett drygt tjugotal planer som kan beskrivas som estetiskt motiverade och likaledes utformade. Några få av dessa är alternativa planförslag. Det gör något över tio procent av de rätvinkliga rutnätsplanerna. En majoritet ligger i Sverige och resten i provinserna. I Finlands saknas de helt. Ingen annan stad har tillnärmelsevis så många som Stockholm, med sju stycken, även om det här är fråga om planer för begränsade delar av staden eller i några fall utvidgningsområden. Till utsträckningen var de dock stora för det mesta. Närmast följer Carlsburg med tre planer, men då planer för hela stadsområdet. Ett par finns också i Nyen och – av speciella skäl – i Lidköping. Annars är det en i varje stad. Med undantag för några grevliga städer och den lilla fästningsstaden Damm rör det sig om de mest betydelsefulla städerna i riket.

Bortsett från Norrköping och Skeppsbron i Stockholm som tidiga solitärer, hör planerna till tiden från 1640-talets början fram till slutet av 1690-talet och en enda till 1700-talet, nämligen slottsomgivningarna i Stockholm. Denna hade dock föregåtts av flera utkast från omkring 1690 och framåt. Förekomsten följer därmed inte alls samma utvecklingskurva som stadsplaneringen i stort utan får en första uppgång under 1650-talets senare del och ligger på en i förhållande till planeringsverksamheten som helhet mycket hög nivå under 1670- och 90-talen. Det skulle innebära att ett estetiskt helhetstänkande kom in i bilden på allvar långt efter de internationella impulser som startade utvecklingen i början av 1600-talet, och blev allt viktigare efter hand. Man får se detta som en successivt ändrad inställning där krav på representativitet och monumentalitet fick ökad betydelse, och ett inflytande från den framväxande barocken. Man kan också se en koppling till det drag av storvulnhet som fanns under Karl X Gustav och några ambitiösa tjänstemän under mer återhållsamma tider senare på 1600-talet.

Ett tydligt exempel på estetiskt-representativt motiverad och utformat plan är regleringen av Uppsala 1643. Uppsala fungerade som något av en andra huvudstad och var därmed mycket viktig för bilden av Sverige. Här låg ärkesäte och universitet, hovet vistades tidvis här, hit förlades kröningar och riksdagar och staden besöktes av utländska sändebud. Drottning Kristinas förestående myndighetsdag 1644 och planer på giftermål och kröning kan ha varit en utlösande faktor i viljan att skapa en mer representativ miljö, värdig landets nyvunna stormaktsställning. Den nya stadsplanen i Uppsala har också flera monumentala motiv som var väl lämpade för korteger och processioner och att ge ett representativt intryck på besökare, framför allt de extra breda, korsande huvudgatorna med det hörnslutna torget i skärningspunkten och de kilometerlånga, raka infartsvägarna med domkyrkan som storslaget blickfång och slottet väl synligt.

Flera större stadsbyggnadsprojekt som initierades av kungliga eller höga adliga personer i rikets ledning förefaller främst bottna i självförhållande, prestige och önskemål om en representativ miljö. Utvidgning av Norrköping

på norra sidan av Motala ström 1613, med toppmodern rutnätsplan samkomponerad med slottsanläggningen Johannisborg, föranleddes av att staden utsågs till residensstad för det hertiglän som tilldelades hertig Johan, son till Johan III. Han var känd för ett stort estetiskt intresse och sin omfattande byggnadsverksamhet. Porttornet till den kombinerade furstebostaden och försvarsanläggningen placerades som fond i ena änden av den diagonalt löpande Slottsgatan, och åt andra hållet bör de två kyrktornen i den gamla, ännu så länge inte reglerade stadskärnan ha fungerat som blickfång.

Magnus Gabriel De la Gardie hade uppenbart en stark vilja att skapa en konstnärligt högtstående och imponerande miljö kring sin person. År 1648 erhöll han Ösel som grevskap och inte långt därefter lät han Nicodemus Tessin d. ä. utarbeta planer för ombyggnad av det gamla slottet och total reglering av staden Arensburg, med en grandios sekvens av stadsrum och offentliga byggnader som var något nytt i svensk stadsplanering. Sedan förlänningen några år senare dragits in koncentrerade han i stället sina stadsgrundningsambitioner till sitt grevskap i Västergötland. Helst ville han förlägga sin stad mitt emot det medeltida Lidköping, men lyckades till en början inte förvärva marken. I stället upprättades den arkitektoniskt genomarbetade planen för Jacobshamn på Kållandsö 1667, med betonad axialitet, fondmotiv och två stora platsbildningar i vardera änden av den centrala huvudgatan.

Tre år senare fick han dock köpa marken vid Lidköping och kunde anlägga staden där. Utmärkande för planen är det osedvanligt stora torget, dit greven flyttade ett lustslott som rådhus, och gränsande till torget det planerade residenset på en parktomt av samma storlek som torget. I alla dessa fall låg redan handelsstäder på platsen, eller för Jacobshamn i närheten, så motivet att skapa ett centrum för handel och hantverk kan inte ha varit det främsta skälet. Och utformningen visar som framgått på en djup estetisk medvetenhet.

Möjligen kan viljan att stärka näringslivet ha haft större betydelse när Per Brahe grundade Gränna 1652, eller Brahe-Gränna som staden först hette, men sannolikt var skälen även här i första hand av representativ och prestigemässig art. Det estetiska tänkandet tar sig uttryck i det visuella samspelet mellan staden och grevens tre huvudgårdar i området, vilket blev utgångspunkt för Grännas placering och planering mitt i den braheska slottstriangeln. Och det finns flera inslag som var ämnade att ge staden en magnificens utöver det vanliga, som den oerhört breda huvudgatan med sina trädplanteringar, en park och det medvetna utnyttjandet av siktlinjer och utblickar; Brahegatan skulle uttryckligen orienteras så att den hade Brahehus i siktlinjen mot norr. Skillnaden gentemot de städer Per Brahe lät grunda i Finland är slående; inget motsvarande finns där och de får räknas som i huvudsak funktionellt och handelsmässigt motiverade.

I flera fall förekommer vad som kan betecknas som "onödiga" extraförslag till omgestaltning av hela städer, vilka i första hand får skyllas på estetisk gestaltningsvilja och upphovsmannens vilja att visa upp sig och sin förmåga

på stadsbyggnadskonstens område. Inget blev heller förverkligat annat än i delar. Det alternativa Kalmarförslag som tillskrivs Nicodemus Tessin d.ä. 1648 får framför allt ses som en arkitektonisk plan där vikten är lagd vid de offentliga byggnaderna och platsbildningarna och en enhetlig bebyggelse i övrigt. Men planen innebar också ett förändrat gatunät där kvarteren gavs en i princip enhetlig storlek till skillnad från den antagna planen.

På samma sätt gjorde Tessin ett par förslag till omarbetning av gatunätet i Carlsburg 1674 efter att ha blivit inkopplad på först ett kommandanthus och sedan andra byggnader och fasaderna mot gatan. Han ville göra om kvartersindelningen helt och hållet och anlägga ett nytt, betydligt större torg i fonden av den korta tvärkanalen samt två små, symmetriska öppna platser mitt emot. Kring detta centrala stadsrum grupperades sedan de offentliga byggnaderna. Kanske tänkte han sig också här enhetliga gatufasader för den vanliga bebyggelsen. Även Nyen har ett projekt med inriktning på en arkitektonisk helhetsverkan som på samma sätt är ett förslag till revidering av en gällande, påbörjad plan. Det är en *dessein* signerad Erik Dahlbergh 1675. Den stora förändringen, som bara kan vara estetiskt motiverad, är det diagonalställda, närmast kvadratiske torget som infogades mitt i staden. Dessutom gavs de två kyrkorna en tydligare arkitektonisk inramning och gjordes tomtindelningen om samt kantades gatorna med en enhetligt utformad bebyggelse.

I Carlsburg figurerar vid ett par tillfällen renodlade idealstadsprojekt vid sidan av den ordinarie planeringen, vilka inte torde ha haft annan uppgift än att visa upp en estetisk förmåga och kunskap om de internationella trenderna och vara "reklam" för sin upphovsman. Det första är det som attribuerats till Georg Rimpler 1674 och som totalt avviker från den form staden *de facto* hade. På samma sätt är det med två besläktade förslag 1692, vilka säkerligen har Rimplers elev Jacob von Kemphen som upphovsman.

Ett projekt till rivning av viss stadsbebyggelse för att anlägga nya befästningar runt staden Damm är med största sannolikhet från samma tid och av samma upphovsman. Det tycks ha haft som främsta syfte att ge staden en regelbundet femsidig yttre form. Detta mycket omfattande ingrepp kan knappast ha motiverats av enbart försvarshänsyn; i så fall fanns enklare och billigare lösningar att tillgå. Ytterligare ett projekt som på samma sätt visar på en omotiverad estetisk klåfingrighet och föreslår en helt orealistisk reglering av en hel stad är Carl Magnus Stuarts *Nyendessein* 1698. Fast här fanns naturligtvis ett behov att förstärka stadens försvar med i bilden. Att idén inte var funktionell och praktiskt genomförbar framstår tydligt när man betänker att Stuart själv motsatte sig en utbyggnad redan påföljande år.

På samma sätt kan man för utvidgningar och förstäder peka på fall där skapandet av en representativ miljö ser ut att ha kommit i första rummet och varit den huvudsakliga orsaken till planens tillkomst, även om området också fyllde praktiska och funktionella behov. Norrköping har redan

nämnts. Planerna vid slutet av 1650-talet för ett nytt stadsområde på östra delen av Södermalm i Stockholm, uppbyggt kring ett stort kungligt slottskomplex och med Katarina kyrka som en del, hade uppenbarligen främst representativa, estetiska bevekelsegrunder även om det fanns parallella tankar på försvarsanläggningar. Arbetet anförtroddes kunglige arkitekten Jean de la Vallée. Denne utarbetade även en plan till stadsutvidgning längst bort på Ladugårdslandet (Östermalm) och Djurgården cirka 1671, nu med en dominerande prestigeanläggning i form av en arsenal med omgivande befästningar på Djurgårdens nordvästra udde. På samma sätt som slottet skulle den ha blivit väl synlig från Stockholms inlopp och ett överväldigande möte med huvudstaden för de inseglande sjöfararna. Stadsdelen innanför var av allt att döma tänkt som en militärstad med tillhörande servicefunktioner. Bron över från arsenalen ledde till en stort anlagd artillerihantverksgård bestående av två vinkelbyggnader och med stora platsbildningar på bägge sidorna. Längre bort reste sig en korsformad centralkyrka på en hörnsluten kyrkplats.

En likartad karaktär hade den förstad för högre ämbetsmän och officerare som började anläggas utanför slottsområdet i Riga efter en plan av fortifikationsofficeren George Palmstruck 1672. Här ingick en komposition med kyrka på en kvadratisk, hörnsluten plats och guvernörspalats med stor, symmetriskt formad park, ordentligt uttritad med kvadratiske kvarter och i mitten diagonala gångar som möttes i en åttkantig centralplats. Försvarsmässigt var hela förstaden diskutabel och de utförda delarna revs också av Erik Dahlbergh lite senare. Ytterligare ett exempel är Dahlberghs förslag till reglering av Domberget i Reval 1684. Det kom visserligen till på grund av en brand, men de mycket omfattande ändringarna kan knappast förklaras som något annat än estetisk formvilja. Domkyrkan i mitten skulle framhåvas med hjälp av en regelbunden, barockiserad platsbildning och från denna skulle radiella gator leda ut till en krans av små halvrunda platser med runda torn utmed bergets kant.

Sedan finns det ett antal mer begränsade planer, för en gatusträckning eller något stadsrum, där huvudskälet för planens hela existens torde ha varit representativ/estetisk – alla i Stockholm. Ett första och tydligt exempel är anläggandet av Skeppsbron på östra sidan av stadsholmen med början omkring 1629. Därmed skulle en ny, ståndsmässig fasad av ståtliga byggnader värdig huvudstaden i en stormakt uppföras mot vattnet som anslående vy för de anländande skeppen. Därefter dröjde det ända till 1654 innan något likartat inträffade – den planerade nya breda huvudgatan och infarten från norr som skulle grävas genom Brunkebergsåsen och föras på en ny bro rakt fram mot slottets kärntorn.

Bygget av Katarina kyrka på Södermalm 1657 styrdes av önskan att ge kyrkan en storslagen gestaltning och en placering som gjorde den synlig i den viktigaste gatan i Norrmalmsregleringen – Drottninggatan – och det

orsakade flera förändringar av den äldre planläggningen. Här kan man även ana kopplingen till de nämnda slottsplanerna; i bägge fallen var upphovsmannen Jean de la Vallée. Hans plan till förändring av Slussenområdet 1680 får likaså i första hand föras på det estetiska kontot, även om de nya kajerna, strandgatorna, broarna och den nya bebyggelsen utmed vattnet samtidigt skulle förbättra de praktiska funktionerna.

Till sist har vi de storslagna planerna att skapa en representativ miljö runt Stockholms nya slott som utarbetades av Nicodemus Tessin d.y. Den slutgiltiga planen 1713, som har karaktäriserats som den "utan jämförelse största arkitektoniska kompositionen i den nya tidens Sverige", innefattade en lång rad monumentalbyggnader, platsbildningar och arkitektoniska stadsrum som samspelade med varandra och samordnades till en helhet. En bro skulle anläggas rakt norrut i slottets mittaxel, till nuvarande Gustav Adolfs torg, där en enorm kunglig gravkyrka skulle uppföras, och flankerande tvillingbyggnader på torgets sidor. Längre mot öster tänktes en jättelik arsenal och på Helgeandsholmen en stallanläggning. I planerna ingick strandgator med raka kajer och på södra sidan slottet den perspektivistiskt ordnade slottsbacken med sina ramper, trappor och nya arkitektur.

Funktionellt motiverade men estetiskt formade planer

Om nu ändå den allra största delen av stadsbyggnadsverksamheten som sådan motiverades på funktionella grunder återstår frågan vilket som hade störst betydelse för den utformning planerna fick efter det att man väl beslutat sig för en viss åtgärd, om det var ett rättframt, praktiskt och funktionellt tänkande eller om det var estetiska skäl som i första hand avgjorde hur de kom att gestaltas. Bägge uppfattningarna är företrädde. Historikern Eino Jutikkala menar att de avgörande motiven bör ha varit de estetiska. Han argumenterar att om de praktiska och funktionella synpunkterna varit de viktigaste borde borgarna inte ha motsatt sig förändringarna.¹

Mot detta kan invändas att det var inte borgarnas uppfattning det hängde på – de tyckte säkert att de flesta förändringar var onödiga – utan det avgörande var de bedömningar kungen och riksregeringen gjorde. Längre fram skriver Jutikkala också att "Borgarna insåg kanske, att eldsäkerheten genom dessa åtgärder kunde bli större; men uppenbarligen hade de inte sinne för de estetiska idealen som den nya planen skulle förverkliga. Ett bevis för hur stark iver för de estetiska modeteorierna hos det högsta samhällsskicket var, är att man ville införa regulariteten på en gång i alla de mest betydande städerna och att man ej ryggade tillbaka för våldsamma medel, om borgarna inte villigt fogade sig." ² Linnea Forsberg, också historiker, upprepar i sin

1 Jutikkala 1963, s 25–26.

2 Jutikkala 1963, s 37.

avhandling om Stockholmsregleringen vad Jutikkala skriver och trycker särskilt på kravet på representativitet.¹

Kulturgeografen Lennart Améen betonar också starkt de estetiska idealen och betydelsen av stilistiska förebilder i det att han konsekvent använder begreppet "renässansplan" för de rätvinkliga rutnätsplanerna under perioden. I *Stadsbebyggelse och domänstruktur* talar han visserligen om funktionella skäl till att man valde denna plantyp, men menar med detta framför allt att de mät- och karttekniska metoderna utvecklats så att man hade redskapen att lägga ut planerna så som man önskade dem. Men som ett bidragande skäl till att plantypen kom att helt dominera under en så lång period pekar han också på att den stämde väl med ordnings- och försvarskrav.²

I sin stadsplanehistoriska översikt *Stadens gator och kvarter* talar Améen utslutande om de svenska planerna som renässansplaner vilka efterbildade stadsbyggandet på kontinenten; inget sägs om praktiska eller funktionella skäl. Planerna i de obefästa städerna beskriver han dock som en schematisk "fattigrenässans" och säger att de "skilde sig i viss mån från de kontinentala förebilderna genom att inte ha några arkitektoniska ambitioner beträffande kvarterens bebyggelse".³

Albert Lilienberg, stadsplanerare och stadsplanehistoriker, framhäver i stället det praktiska och funktionella när han skriver att "regularitetens princip" kom att passa de svenska förhållandena så bra just för att "den befriats från den organisatoriska och arkitektoniska förfiningen i renässansens stadsbyggnadskonst". "Tekniskt klar, ärlig och manlig, som den var, kunde regularitetens princip på ett par årtionden skaffa sig burskap som en oskriven lag, emot vilken ingen vågar opponera." Han anser också att benämningen renässansplan för de planer som åstadkoms i Sverige saknar berättigande.⁴

Konsthistoriker, för vilka estetiska och stilistiska förebilder och influenser traditionellt varit centrala frågor, tenderar att i första hand lyfta fram de funktionella och praktiska aspekterna som främsta orsaker till planutformningen; sedan sammanföll detta med de estetiska idealen som dock kom i andra hand. Thomas Hall skriver följaktligen att planerna normalt saknar estetiska pretentioner och att släktskapen med renässansteoretikernas avancerade plankonst är mycket avlägsen. Han talar om "rutnätsplanering" – generellt, inte bara för Sverige – och menar att den utmärks av dess praktiska och ingenjörsmässiga inriktning och av att estetiska ambitioner som regel var av underordnad betydelse.

Motsatsen beskrivs som "arkitektonisk detaljplanering" som har till huvudsyfte att tillgodose representationsfunktioner, varvid estetiska aspekter har en central roll. Han anser alltså att en utpräglad estetisk planering bara

1 Forsberg 2001, s 30.

2 Améen 1964, s 38–41.

3 Améen 1973, s 45.

4 Lilienberg 1928, s 99–100, 87.

tillämpades för vissa viktigare stadsrum, inte för hela städer.¹ Marie Nisser företräder en liknande uppfattning i det hon skriver om planförändringarna under 1700-talet att "regleringsåtgärderna i städerna så gott som alltid var helt och hållet praktiskt betingade", och ser de praktiska frågorna, framför allt brandskydd, framkomlighet och åtkomlighet till vattnet, som avgörande för planutformningen.²

Föreliggande undersökning ger uppfattningen att största delen av planerna först och främst utformades utifrån praktiska och funktionella synpunkter, men att estetiska motiv ändå hade avgörande betydelse när det kom till gestaltningen för en stor del av dem. Men även när det estetiskt-representativa övervägde fanns det i de flesta fall bidragande praktiska skäl. På motsvarande sätt kan vissa estetiska hänsyn ha spelat in i det som annars förefaller vara i första hand praktiskt betingat. Undersökningen intar alltså en mellanställning mellan de två nämnda ståndpunkterna. Men att närmast totalt underkänna släktskapen med förebilderna i idealstäderna och det kontinentala stadsbyggandet och ett estetiskt innehåll i de allra flesta planer känns definitivt inte riktigt.

Man kan direkt peka på ett antal planer för hela städer, delar av städer och enskilda element i städerna som ger intrycket att estetiska bevekelsegrunder varit avgörande för planutformningen även om grunden för deras tillkomst är av funktionell art, drygt 25 i alla fall, varav några är alternativförslag, utöver de lite över 20 som tidigare nämnts. Tillsammans gör detta omkring 50 planer vilket innebär nära en fjärdedel av alla rätvinkliga rutnätsplaner. De förekommer redan från 1600-talets första decennium men ligger till att börja med lågt i antal. Särskilt tydligt är detta på 1640-talet. Det kraftiga uppsvinget kommer under 1650-talets senare hälft och på 1680-talets första del, men i förhållande till planaktiviteten som helhet ligger de också högt på 1670- och 90-talen.

På ett mer generellt plan har estetiska utgångspunkter haft stor betydelse för ännu fler städer. Som framgått i det tidigare kapitlet om planernas utformning spelade estetiska principer en avgörande roll för utformningen i många av de planer som förts till huvudkategorin elaborerade rutnätsplaner och även i radialplanerna – de planer som står närmast idealstadsplanerna – och dessa båda utgjorde tillsammans en tredjedel av det totala antalet planer. Till detta kommer sedan en del planer i de två andra huvudkategorierna – enkla regelbundna rutnätsplaner och pragmatiska rutnätsplaner – som uppvisar en sofistikerad stadsplanering som får räknas som "estetisk". Därutöver visar enskilda motiv och stadsplanelement på en estetisk formvilja.

Det äldsta Göteborg, med plan 1608, anlades av handels- och militärstrategiska skäl, som gränsfäste för att säkra den smala landremsa som än så

1 Hall 1991, s 170 och Hall 1997 (Hippodamos), s 15.

2 Nisser 1970, s 103 et passim. Gerhard Eimer och Marianne Råberg tar inte upp frågan på något tydligt sätt.

länge var Sveriges enda kontakt med Västerhavet och den ut- och införsel som gick den vägen. Staden var en oerhört viktig satsning, med stor symbolisk betydelse, och det var säkerligen för att säkra ett konstnärligt – men också tekniskt – högtstående stadsbyggande i klass med det främsta på kontinenten som holländska experter fick hand om planläggningen. Det fanns både ett specifikt intresse att locka utlänningar, främst holländare, att slå sig ner i den nya staden och ett allmänt propagandistiskt syfte. Kanske bottnar den försköning som tycks ha gjorts av bilden på kartan i förhållande till det mer oregelbundna utseendet platsen i verkligheten hade i detta.

Valet av radialplanen i Kalmar 1613 får likaså ses som i första hand estetiskt, hämtat från idealstadstraktaterna, även om grundorsaken till planens tillkomst var att staden bränts under Kalmarkriget ett par år tidigare och att dess funktion som stark gränsfästning måste återställas och förstärkas. Uppdraget gick även denna gång till en holländare och han fick klara direktiv att utgå från den modernaste stadsbyggnadskonsten på kontinenten. Försvarshänsynen måste naturligtvis ha varit betydelsefulla, men trots allt inte det avgörande med tanke på den lösning man valde; för försvaret av Kalmar slott, där det var viktigt att fienden inte kunde ta skydd bakom bebyggelsen runt slottet, var de radiella gatorna inte särskilt funktionella. Om den praktiska fördel som en radiell plan gav i teorin – att man från mittpunkten hade god överblick och snabbt kunde förflytta sig ut till stadsbefästningens olika delar via de radiella gatorna som strålade ut åt alla håll – måste slottet eller slutfästningen ligga i mitten. En placering i kanten fick motsatt effekt. De regelbundet utformade befästningarna med fyra symmetriskt utlagda hornverk på en av Kalmarkartorna i Olof Hansson Örnehufvuds *Svensche Plante Booken* hör till de befästningsanläggningar där också estetiska överväganden förefaller ha spelat in.

När staden dryga fyrtio år senare flyttades hade det försvarstekniska orsaker, framför allt artilleriets utveckling. Men även denna gång läser man främst estetiska tankegångar i planens utformning – i den symmetriska uppbyggnaden kring en mittaxel som åt det ena hållet riktades mot torget och kyrkan i den gamla staden och åt det andra ett tänkt nytt slott, och i det magnifika Stortorget och andra platsbildningar. För att få den regelbundna utformningen tog man besväret med omfattande utfyllnader och markarbeten.

Danziger Haupt och Montauer Spitz 1657 planerades med ambitionen att konkurrera med Danzig, utifrån militär- och handelsstrategiska överväganden. Men utformningen talar snarare om en vilja att manifesteras svensk storhet och överhöghet genom ett idealstadsmässigt stadsbyggande. Detta gäller lika mycket Carlsburg i förhållande till Bremen och flera av planerna för staden ett par decennier senare. Landskrona tänktes bli ny administrativ huvudort i Skåne. Även här kan man i planerna – både 1659 och 1680 – utläsa viljan att skapa ett konstnärligt högtstående uttryck för det nya svenska styret,

vilket visar sig i såväl planutformning som platsbildningar och offentliga byggnader. Samma i Karlskrona.

En obefäst stad utan militärstrategisk betydelse i de centrala delarna av riket är Björneborg. Planen här 1642, med sin totala symmetri med det hörnslutna torget i mitten, har tidigare beskrivits som något av en idealstadsplan i all sin enkelhet och stramhet och får ses som en plan som i första hand utformats utifrån estetiska förebilder. Orsaken till dess tillkomst var dock flyttningen av det medeltida Ulfsby för att få ett bättre hamnläge. Karl Gustavs stad grundades som en manufakturstad för metallhantverk, med en konstfullt genomarbetad plan av Jean de la Vallée 1658. Förutom hela grundkompositionen med de dubbla axlarna, det hörnslutna torget i skärningspunkten och de två kyrkorna tänker man här på mönsterhusen och slottsanläggningen med sin uppfartsväg och stora omgivande park.

Det finns även flera planer för delområden i städerna – för större utvidgningar eller förstäder med stora, sammanhängande stadsområden – där av allt att döma de estetiska hänsynerna haft den avgörande betydelsen. Det stora förstadsprojektet i Stettin 1630 är ett paradexempel, med sin kombination av rutnätsplan, radialplan och platsbildningar i idealstadsmässiga former. Grundorsaken för planens tillkomst var dock den kraftiga utbyggnad och förstärkning av befästningarna i syftet att göra staden till svensk huvudort i Pommern efter Gustav II Adolfs landstigning där 1630 och Sveriges inträde i trettioåriga kriget.

En annan viktig svensk stödjepunkt var Narva. För försvaret av staden och dess befolkning krävdes en utvidgning med kraftiga, moderna befästningar. Ett projekt av Jacob Stael von Holstein 1663 avslöjar i den regelbundet formade befästningskransen, torgformerna och strävan efter axialitet, symmetri och balans de estetiska bevekelsegrunderna när det kom till utformningen. Det gäller likaså Erik Dahlberghs utvidgning 1686, även om befästningarna inte har samma regelbundna form här. Två förstadsprojekt, där försvaret på samma sätt var den primära drivkraften, men där planutformningen tar stora estetiska hänsyn är Göteborg 1659 och Karlskrona/Kungsholmen omkring 1690.

En väldig utvidgning i en obefäst stad är Åboförslaget 1639. Här måste grundorsaken ha varit en vilja att utveckla staden i dess funktion av huvudort i den finska rikshalvan och av handels- och hamnstad. Som en pådrivande kraft fanns Per Brahe som drev en kraftfull stadsutvecklingspolitik men också hade stora konstnärliga intressen. Till de estetiska dragen i planen hör framförallt den så långt möjligt symmetriska uppbyggnaden kring den extra breda, centrala axialgatan och axialtorget. Det har också gjorts gällande att den ursprungliga intentionen var att lägga huvudgatan som en rak linje mellan slottet och domkyrkans torn, fast detta är av allt att döma en missuppfattning. Barnängen i Stockholm, slutligen, tillkom som en liten manufakturförstad 1691. Trots ett mycket oregelbundet planområde lyckas

upphovsmannen, som bör vara Jean de la Vallée, ge planen en inre symmetri med två korsande huvudgator och ett hörnslutet torg i skärningspunkten.

Fondmotiv och visuella aspekter

De estetiska kvaliteterna hos vissa enskilda element i planerna och det sätt dessa kombinerades till sekvenser av samkomponerade stadsrum, med idealstadsplanerna och det ledande europeiska stadsbyggandet som förebilder, har berörts flera gånger. Det gäller flera typer av platsbildningar, betonade mittaxlar antingen det är gator eller kanaler, någon gata som bildar en tydlig stadens fasad, ibland arrangemangen av infartsvägarna. Det faktum att axelgator ibland förekommer i planerna utan att ha någon praktisk funktion av att leda till en viktig punkt talar för att de i första hand var en estetisk gestaltningsprincip. Det kan även röra sig om inplaceringen och utnyttjandet av framför allt kyrkor, men även andra för stadsbilden viktiga byggnader som monumentala accenter. Till detta kommer den mer komplexa uppbyggnaden när gator och platsbildningar kombineras till större, sammanhängande helheter och arkitektoniska kompositioner där kyrkor, andra offentliga byggnader och bebyggelsen i övrigt samordnas runt och på en platsbildning eller serie av platsbildningar, som exempelvis i Arensburg och Karlskrona.

Det fanns också en uttalad strävan att kanta de viktigare stadsrummen med ståtlig bebyggelse; helst skulle hela staden byggas i sten. Kravet på stenhus torde dock lika mycket ha haft funktionella förklaringar – att försvåra bränder. Det finns många konkreta uttryck för önskemålet om stenbebyggelse. 1672 utlovade Johan III skattefrihet för den som byggde i sten eller putsat korsvirke i de fyra brända Östgötastäderna och även i Viborg och andra städer försökte han få borgarna att bygga i sten. Samma önskemål hade Gustav II Adolf vid återuppbyggandet av Kalmar 1613. Ett paradexempel på en pampig skärm av byggnader är Skeppsbroleden i Stockholm som blev ansiktet utåt för besökare och en symbol för landets storhet. I Nyen och Narva återkommer kravet på stenhus flera gånger. Redan vid Nyens grundning utlovades förlängd skattefrihet för den som byggde "medh duglige Steenhus och Byggninger zira och bepryda".¹

Ett särskilt stadsbyggnadsmotiv är utnyttjandet av blickfång. Till idealföreställningarna av staden hörde inte bara den raka gatan med ett sammanhållet gaturum, skapat av en enhetlig bebyggelse på sidorna, utan också den särskilt betonade, monumentala huvudgatan med en byggnad eller ett monument i fonden. På motsvarande sätt kunde en kanal hanteras. Samtidigt var det naturligtvis praktiskt att en gata eller kanal gick rakt fram, kortaste vägen, till en viktig byggnad eller platsbildning. Förebilder fanns i det kontinentala stadsbyggandet, särskilt det omfattande program av gatudragningar

1 Jfr också Lilius 1985, s 86, där han skriver att redan vid mitten av 1500-talet kan man iaktta den konflikt mellan trä- och stenstad som kom att bli kännetecknande för hela den finska trästadens utveckling, och s 87.

i Rom som initierades under påven Sixtus V:s tid från slutet av 1580-talet. Syftet var här att binda ihop de stora vallfartskyrkorna och skapa processionsvägar och alltså delvis praktiskt. Flera liknande gator hade anlagts redan tidigare på 1500-talet.¹

Fondmotiv uppträder även i den svenska stormaktstida stadsplaneringen fastän normalt i enklare tappning. Det kan naturligtvis vara svårt att i varje enskilt fall avgöra i vilken mån planen avsiktligt arbetar med sådana eller om det bara råkar falla sig så att en byggnad kom att hamna i blickfånget men som det ser ut ingår medvetna fondmotiv i åtminstone femtioalets planer. Till dessa kommer en del tveksamma. Sedan ska man komma ihåg att många kartor inte redovisar vare sig kyrkor eller andra byggnader och ännu mindre eventuella monument, och att vi därmed inte kan känna till allt.

Det allra första exemplet hör till 1610-talet. I relation till planverksamheten som helhet märks de på 1630-talets slut men är påfallande fåtaliga på 1640-talet. Följande årtionde däremot ingick de i en mycket stor andel av planerna. Närmare hälften av dem tillkom då, vilket gör omkring en tredjedel av samtliga stadsplaner på 1650-talet, när de som var enbart befästningar räknats bort. Sedan avtar de markant. Kring 30 eller två tredjedelar av det totala antalet låg i Sverige och knappt tio i Finland. I provinserna tillsammans något färre.

Uppgången på 1650-talet överensstämmer med den "estetiska" planeringen i övrigt, fast den för fondmotiven var så mycket starkare och började redan de första åren av decenniet. Däremot inte det förhållandevis höga antalet på 1630-talet och att fondmotiven blev såpass få under resten av århundradet. Detta kan tolkas som att gatan med blickfång fungerade som ett fristående stadsbyggnadsmotiv som främst var inspirerat av ett stadsbyggande med rötter i renässansens Rom, men som i svensk planering slog igenom på större bredd först med de starka romerska influenser som nådde landet på 1650-talet. Det förefaller också som om några enskilda personer spelade in.

Den "estetiska planeringen" i övrigt fick även den sitt stora uppsving på 1650-talet men stärkte sedan sin ställning ytterligare, proportionerligt sett, under slutet av århundradet. Det framstår som om intresset efter hand bredades och försköts från den enskilda, monumentala huvudgatan mot ett större helhetstänkande med samordning av hela sviter av centrala stadsrum med gator, platsbildningar och monumentala byggnader i barockens anda och en mer sammansatt och komplex planuppbyggnad över huvud taget.

Något drygt hälften av blickfången – men inte fler än så – låg i centrala huvudgator eller i något fall en kanal. De allra flesta av dessa var kombinerade med torgformer som låg symmetriskt tvärs över gatan – axialtorg för det mesta, men även några hörnslutna torg och tvåkvarterstorg. Ett annat sätt att

1 Se vidare Hall 1997 (Hippodamos), s 29–31.

framhäva gatan var att göra den extra bred – så är det för närmare hälften av fondmotivsgatorna, framför allt huvudgatorna men också en del andra.

I de flesta projekten med fondmotiv – cirka två tredjedelar – utnyttjades befintliga byggnader som blickfång och det nya gatunätet fick alltså anpassas efter dessa. Det är uteslutande kyrkor och slott/citadell eller i något fall kungsgårdar. Tre fjärdedelar låg i existerande städer och ingick i regleringar, utvidgningar och någon enstaka ny förstad. Men de förekom också i flera nyanlagda städer, framför allt nygrundningar men även en flyttad stad.

De fall där fondmotiv åstadkoms med hjälp av helt nya byggnader är alltså betydligt färre. De flesta hör till den senare delen av 1600-talet. Här förekommer flera andra typer av offentliga byggnader även om kyrkor och slott fortfarande är vanligast. Det finns möjligen också ett par monument av annat slag, men detta är inte helt klart. Vad man kan utläsa av kartmaterialet är alltså förekomsten av obelisker, vattenkonst, statyer eller dylikt som blickfång dålig i svensk stadsplanering. Detta är å andra sidan en detaljnivå som bara undantagsvis redovisas på kartorna. Nära hälften av fondmotiven i form av nyuppförda byggnader låg i nyanlagda städer och när det gäller typ av stadsbyggnadsåtgärd i de existerande städerna har andelen utvidgningar ökat. Bland det knappa tiotalet planer som har fondmotiv i båda ändarna av en gata eller i flera gator utnyttjas ofta både gamla och nya byggnader.

Det tidigaste exemplet på en gata som medvetet utnyttjar fondmotiv är Slottsgatan i Norrköpingsutvidgningen 1613 – diagonalgatan från Johannisborgs porttorn in mot staden, med båda de gamla kyrkornas torn i blickfånget åt andra hållet, även om själva gatan stannade tidigare och det låg lägre bebyggelse emellan. På Heinrich Thomes Memelplan omkring 1630 leder den extra breda huvudgatan fram mot slottet. Det är dock oklart i vilken mån detta är en sedan tidigare existerande gata. Möjligen kan också två små tvillingbyggnader i några planalternativ för reglering och utvidgning av Wolmar 1635 ha fungerat som blickfång i gatuperspektivet, där de ligger på den öppna platsen i änden av den centrala, bredare huvudgatan i planens mittaxel. Det hänger på deras höjd, för de ligger inte mitt i gatulinjen utan flankerar denna. Uppdragsgivare var Axel Oxenstierna, som innehade Wolmar som förläning, och planförfattare med största sannolikhet Olof Hansson [Örnehufvud].

Anders Torstensson utnyttjar blickfång i åtskilliga planer, dock inte alla. Det är heller inte ett motiv som bara används för den eller de viktigaste gatorna utan det blir många gånger där möjlighet yppade sig, för gator lite vid sidan av – återigen det pragmatiska angreppssättet. I Stockholmsplanen 1637 är det följaktligen parallellgatan väster om Drottninggatan som leder rakt mot Klara kyrkas torn, och den på östra sidan tvärs över det blivande Hötorget till Beridarebanans port. En gata som slutade vid Klara kyrka, men inte tornet utan mitt på långhusets västra del, ingick även i den plan som tillskrivs Olof Hansson Örnehufvud året innan, så uppenbarligen försköt

Torstensson den åt sidan för att bättre ta tillvara kyrkans potential som fond. I Torstenssons stora Åboprojekt 1639 ledde den långa huvudgatan fram till slottet, men med en svag böj mot slutet. Trots detta bör det visuellt ha fungerat som ett blickfång. Som redan nämnts verkar däremot tanken att en rak huvudgata mellan slottet och domkyrkan skulle ha varit kärnan i ett första utkast till planen vara fel. En alternativ dragning av huvudgatan på kartan har också påståtts sikta rakt på domkyrkan, men detta stämmer heller inte.

Torstenssons förslag till flyttningen av Helsingfors till Södernäs udd 1639 innehåller två fondmotiv – huvudgatan som via torget leder fram till citadellet och en parallell långgata där kyrkan lagts in som blickfång mitt på. Den slutliga Helsingforsplanen fick däremot inget motsvarande. I den samtida Viborgplanen riktas förstadens centrala huvudgata och enda långgata rakt mot slottet. Om dessutom en gata skulle byggas ut längs den nordöstra sidan av staden hade den på samma sätt som på Södernäs udd avbrutits av kyrkan mitt på.

Uppsalaplanen 1643 har fondmotiv för två mindre gator, en östvästlig med slottets nordöstra torn i fonden och en gata som norrifrån nalkas domkyrkans västfasad. Dessutom ligger domkyrkan som blickfång i flera av de kilometerlånga infartsvägarna. Planen för grundningen av Jakobstad cirka 1652 har likaså tillskrivits Torstensson; här leder den centrala, extra breda huvudgatan fram mot den äldre kyrkan på platsen. Regleringsarbetena i Stockholm innefattade också vissa förändringar i Gamla Stan. På 1650-talet rätades och breddades Storkyrkobrinken och därmed skapades en värdig förbindelse mellan slottet och Riddarholmen med Storkyrkans torn väl synligt i gatans västra del.

I Finland förekommer fondmotiv i ytterligare några projekt utöver Torstenssons och man får räkna med att han och kanske ännu mer Per Brahe och andra högt uppsatta personer i hans närhet starkt bidragit till detta, särskilt som samtliga projekten i Finland uppträder under de år Brahe var generalguvernör, 1637–40 och 1648–54. Brahe var ansvarig för flera stadsgrundningar där sådana förekom och i hans eget Grännaprojekt 1652 finns en motsvarande tanke, och som det verkar också i hans egenhändiga plan för Kuopio vid samma tid. En av Brahes stadsgrundningar var Nyslott och i den i övrigt mycket enkla planen omkring 1639 riktar sig den enda långgatan rakt mot slottet en bit öster om själva staden. Planen bör vara gjord av Laurentius Schroderus som på 1630-talet arbetade i Åbo och där med all säkerhet kommit i kontakt med både Brahe och Torstensson.

I regleringsplanen för Nystad omkring 1649 leder huvudgatan genom staden fram till ett större stenhus alldeles utanför stadsrektangeln. Nystad hade 1646 gjorts till huvudort i grevskapet Vasaborg som inrättades för Gustav II Adolfs illegitime son Gustaf Gustafsson. Denne fick också rätt att uppföra ett slott. Det är mycket möjligt att han kan ha bestämt att en gata skulle leda

fram till den stora stenbyggnaden för att öka magnificensen och framhäva byggnaden i det långa perspektivet rakt genom staden.

Det är osäkert vem som upprättat planen; möjligen kan det vara Claes Claesson som dock normalt inte använde sig av fondmotiv. Sådana finns bara i två av hans säkra planer – båda reviderade planer som åtminstone den ena tillkommit efter synpunkter utifrån. Det är regleringsalternativet för Uleåborg 1651 där torget har förskjutits och omformats till en hörnsluten plats som en följd av direktiv från "höge öfwerheeten", som det står på planen. Detta kan ha varit Brahe eller kanske snarare friherren i det samma år inrättade friherreskapet, riksrådet Erik Gyllenstierna. Denne hade 1637 utsetts till landshövding över Karelen och Viborgs län och alltså funnits där när Torstensson utarbetade sin Viborgplan. Då ligger det nära till hands att det var han som i syftet att ge Uleåborg ett mer representativt utseende såg till att flytta en gata så att kyrkans kor kom att hamna i blickfånget. I Claessons plan för Kristinestad 1652 finns fondmotivet med på den tredje revideringen, några år efter det att anläggningsarbetena hade påbörjats. Till det nya hör att torget i änden av huvudgatan slutits med en byggnad vid vattnet – troligtvis rådhuset – som alltså bildar blickfång i mittaxeln.

Ett sista finskt exempel där en gata placerades så att den ledde fram till en viktig byggnad är Vasa vid mitten av 1650-talet. Även här finns en av rikets högsta ämbetsmän med i bilden – riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna som 1651 fått staden som grevskap och som två år senare införlivade Korsholms kungsgård med grevskapet. Planen innehöll en, som det ser ut, extra bred strandgata som skulle leda fram till just denna. Det främsta skälet att anlägga gatan, trots att detta läge var mycket opraktiskt och skulle kräva omfattande utfyllnader, bör ha varit en vilja att skapa en mer värdig miljö. Kungsgården låg inte rakt i siktlinjen men kanske gick Oxenstierna i nybyggnadstankar.

Anders Torstensson hade en central roll i stadsplaneringen under årtiondena runt 1600-talets mitt och torde direkt eller indirekt ha påverkat andra planförfattares arbeten. Lars Welamsson [eller Vilhelmsson] Björkman, som hade samarbetat med Torstensson i Stockholm och Nyköping, är den som brukar räknas som upphovsman till regleringen av Strängnäs på slutet av 1640-talet. I denna ingår tre nyanlagda eller breddade gator rakt fram mot domkyrkan från olika håll. En av dem är dock mycket kort. En plan som till utseendet har klara likheter med Torstenssons arbeten är regleringsplanen för Örebro 1654; här skulle en ny östvästlig gata mynna i torget, med kyrkan som blickfång.

Vissa torstenssonska drag förekommer också i några av Thomas Christoffersson Hedræus planer och möjligen kan man tänka sig en påverkan. Tydligt markerade fondmotiv i hans planer är landsförsamlingens kyrka i Askersundsplanen 1643, i siktlinjen av en sidogata, och kyrkan i grundningsplanen för Nya Kopparberget 1652, på sin höjd i änden av den centrala huvudgatan.

I grundningsplanen för Nora ligger en kungsgård i förlängningen av en av gatorna, men det är mer tveksamt om denna kan ha haft en sådan utformning att den i realiteten fungerade som fondmotiv. En värdig uppfart blev det dock. Växjö regleringsplan 1658 varierar mycket i kvartersform och -storlek på ett sätt som för tankarna till Torstensson. Här har på ett medvetet sätt en gata lagts rakt mot domkyrkans västportal. I planen ingår också förslaget till tre likformigt utstrålande infartsvägar där en ny, arkitektoniskt uppbyggd stadspört och staden i sig bildar fond.

Ett av de viktigaste och mest prestigefyllda projekten under 1640-talet var flyttningen av Kalmar. Som framgått var den långsträckt planen uppbyggd kring en central mittaxel som skulle få ett planerat citadell med regelbundet femsidig form på den lilla ön Södra Knarren som blickfång i den yttre änden och i förlängningen åt andra hållet hade torget i den gamla staden. Det senare kunde dock bara uppfattas på kartan, men möjligen fanns det en avsikt att kyrkan strax intill skulle kunna synas. På flera kartor är det ritat så. Allt talar för Johan Wärnschiöldh som upphovsman till planen men det är naturligtvis möjligt att han kan ha tagit intryck av Torstensson. Gerhard Eimer går så långt att han av detta skäl vill se Torstensson som den egentlige upphovsmannen. Normalt använder Wärnschiöldh sig inte av fondmotiv. Möjligen kan planen för flyttning av Varberg 1667 ses som ett undantag – onekligen riktar sig alla tvärgatorna i den symmetriskt axiala planen mot slottet. Fast i detta fall är försvarsskäl den mest troliga. Samma finns i förslaget till reglering av Visby 1646, men här känns en strävan efter monumentala effekter än mer avlägsen.

För Nicodemus Tessin d.ä. blev däremot fondbyggnader ett naturligt inslag i hans sena planer och samma för arkitektkollegan Jean de la Vallée från mitten av 1650-talet, och det var framför allt dessa två som i fortsättningen höll fast vid motivet. Första gången hos Tessin är det honom tillskrivna Kalmaralternativet cirka 1648, där ett trelängt slott på den lilla ön Södra Knarren, skulle bli blickfång i Storgatan. I Tessins fall blev blickfången dock i fortsättningen integrerade i ett mer komplext motiv av samordnade stadsrum och arkitektur som i Arensburgsplanens serie av arkitektoniska stadsrum i axeln fram till slottet. I den mer splittrade Landskronaplanen 1659 finns två fondmotiv. Det är dels en av de breda tvärkanalerna som har en större offentlig byggnad i fonden, flankerad av två likformiga byggnader på varsin sida av kanalen, och i den andra änden det nya citadellet, fast inte helt symmetriskt inlagt. Och det är dels en ny korsformig centralkyrka på en hörnsluten platsbildning som skulle komma att bilda blickfång i korta gator från fyra olika håll.

Sedan dröjer det till den planskiss för Karlskrona han bör ha gjort under sitt sista levnadsår 1680/81. Här slås definitivt rekordet i fondmotiv. Amiralitetshuset skulle bli blickfång för de tre utstrålande gatorna, däribland den centrala huvudgatan tvärs över ön. En stor kyrka på en särskild platsbildning

i västra delen av stadsområdet skulle sluta perspektivet för inte mindre än fem gator från olika håll. En långsmal byggnad på en snett orienterad, femsidig platsbildning strax intill skulle bilda fond i två gator. En stor byggnadstomt på torgets östra del – troligen redan i detta skede tänkt för den kyrka som senare byggdes där – skulle avsluta gatan från Stumholmen. Och slutligen skulle en slottsliknande byggnadsanläggning med framförbyggande liten hörnsluten platsbildning nära bron till Stumholmen bli monumentalt blickfång för en gata norrifrån.

Jean de la Vallées första stadsplan över huvud taget är ett enda grandiosast fondmotiv. Tanken var att anlägga en ny, extra bred huvudgata norrifrån i Stockholm, från Brunnsviken, grävd genom Brunkebergsåsen, fram till nuvarande Gustav Adolfs torg och sedan vidare på en ny bro fram till en slottsport mitt för slottets kärntorn. Gatan skulle alltså gå parallellt med Drottninggatan, något väster om dagens Sveavägen. I den konstfullt genomarbetade planen för grundningen av Karl Gustavs stad 1658 har en gata lagts mellan den medeltida Fors kyrka vid ån och en ny korsformig centralkyrka på en hörnsluten kyrkplats i den västra delen av staden. Gatan fortsätter sedan ett stycke på andra sidan kyrkan. I planen ingår också en bred gata kantad med dubbla trädrader utmed stadens nordvästra kant, vilken ledde fram till en praktfull slottsanläggning på andra sidan ån. Den omgivande slottsparken visar även den ett blickfångstänkande i de alléer som solfjädersformigt strålar ut i det omgivande landskapet från ett monument i mitten.

Ett projekt med stor visuell effekt är Katarina kyrka, som del av en utvidgning med ett kungligt slott på Södermalm i Stockholm på slutet av 1650-talet. För att den nya kyrkobyggnaden skulle kunna placeras något längre mot nordöst i syfte att bli ett imponerande blickfång för Drottninggatan förstörades en äldre kyrkogård på platsen, med vissa justeringar av kvarteren runt omkring som följd. Den sista av de la Vallées planer som tar upp fondmotiv är utvidgningen på Ladugårdslandet i Stockholm cirka 1671. Genom att samordna huvudgatan i mittaxeln med flera öppna platser och två flankerande vinkelbyggnader skapades ett monumentalt perspektiv mot den stora arsenalen på Djurgårdens västra spets. I planen ingick det dessutom en korsformig centralkyrka på en hörnsluten kyrkplats som blickfång för tre kortare gator.

Erik Dahlbergh intresserade sig mer för det arkitektoniskt genomkomponerade stadsrummet än för fondmotiven, som i de stora torgen i Carlsburg 1681 och Narva 1686. I Narva bör dock ett torn till en av kyrkorna en bit bort i den gamla staden ha hamnat i blickfånget för huvudgatan i utvidgningsområdet i axeln fram till torget. Möjligtvis kan också det höga Hermanstornet i borte änden av Gamla Staden ha syns lite snett åt sidan. Om fondmotivet varit viktigt för Dahlbergh hade han kunnat vrida det nya gatunätet något för att tydligt få in båda dessa i gatans siktlinje men i stället valde han att ge torget en regelbunden, rektangulär form och lät därför planmönstret utgå från den raka kvartersgränsen i det gamla kvarteret på torgets södra sida.

Det fastställda Landskronaförslaget 1680 är däremot helt uppbyggt kring ett centralt fondmotiv. I blickfånget för den extra breda huvudgatan i mittaxeln låg, sedan man passerat stadporten, ett torg med en rund damm – kanske rent av med något monument tänkt i mitten – och längre bort den stora, medeltida kyrkan i samma längdriktning, följd av en tväreställd, oval damm och därefter det kvadratiske citadellet som skars diagonalt av linjen.

I Karlskronaplanen 1683 övertog Dahlbergh uppläggningsen och detaljerna i stort från Tessins planskiss men byggde ut planen till att omfatta hela staden. Alla fondmotiven finns kvar och har delvis förstärkts – mittaxeln med amiralitetet som blickfång har förlängts mot söder och den östvästliga gatan tvärs över kyrkplatsen i västra delen av staden har nu rätats och dragits ut till en rak linje genom nästan hela staden. Ytterligare ett Karlskronaförslag – det till förstaden på Kungsholmen vid inloppet till Karlskrona som bör vara av Paul Ludvig Leijonsparré omkring 1690 – förefaller också innehålla ett fondmotiv. Det är gatan diagonalt över ön som i båda ändarna ser ut att ha någon form av portbyggnad – den i öster flankerad av två framförbyggande rektangulära figurer och den i väst med en rund figur i gatulinjen, som skulle kunna vara en damm och kanske något monument. Även Leijonsparrés Strömstadplan 1717 innehåller ett par fondmotiv.

Ett sista, grandios projekt där fondmotiv ingick som en viktig komponent, men där dessa var inordnade i en organisk helhet med en mängd monumentalbyggnader och platsbildningar, är Nicodemus Tessin d.y:s plan för omgivningarna till Stockholms slott 1713. Ett arbete att omgestalta slottet och trakterna runt detta hade pågått sedan omkring 1690 och i ett tidigt förslag hade Tessin velat öppna ett perspektiv mellan slottet och Riddarholmskyrkan genom en dubbeltrappa tvärs genom en ny byggnad väster om slottet, ner till Västerlånggatan och möjligen också en ny gata rakt fram därifrån. Det slutgiltiga projektet 1713 innehöll flera fondmotiv. Axeln mellan slottets nordportal över bron till nuvarande Gustav Adolfs torg och den väldiga gravkyrkan i fonden skulle erbjuda storslagna blickfång åt båda hållen. Den perspektivistiskt ordnade Slottsbacken skulle på motsvarande sätt få Storkyrkans kor och torn som anslående fond. Möjligen skulle Drottninggatan också ges en verkningsfull avslutning i de terrasserings och byggnader som planerades vid nuvarande Mynttorget.

Bland de fåtaliga exemplen på fondmotiv i provinserna har Memel, Wolmar, Arensburg och Narva redan nämnts. Sedan återstår en liten grupp planer där huvudgatan riktas mot ett citadell eller litet slott i ena änden av området. Den centrala huvudgatan i regleringsalternativet med radialplan för Nyen 1652 ledde via ett torg och en bro över floden Ohta rakt fram till citadellets port och sedan vidare till en stor, rektangulär byggnad i dess mitt. All bebyggelse inom citadellet är symmetriskt grupperad kring denna axel. Hur portalen skulle utformas är oklart – om den skulle få någon särskilt

pampig utformning – men oaktat detta skulle den, kanske tillsammans med byggnaden i mitten, komma att utgöra blickfång i gatuperspektivet.

På motsvarande sätt ledde huvudgatan i regleringsplanen för Wolmar 1654 tvärs genom staden från stadsporten fram till slottets portal. Båda dessa kan kopplas till Johan von Rodenburghs verksamhet. Även i Abraham Loffmans två idealstadsartade stadsgrundningsprojekt i Danzigtrakten 1657 – Danziger Haupt och Montauer Spitz – ligger citadellet i fonden, men här en bastion respektive ravelin. I princip samma finns också i den Carlsburgsdessein som tillskrivs Georg Rimpler 1674. En skillnad i Danziger Haupt är att den breda mittaxeln består av en kanal, kantad av gator.

Genomgången av fondmotiven visar att i de tidigare planerna var det nästan uteslutande fråga om långa perspektiv och för det mesta byggnader som låg längre bort än gatan sträckte sig, oftast till och med utanför staden. Den normala stadsbebyggelsen var låg och större byggnader var därmed synliga över taken, som kyrkorna i den gamla stadskärnan i Norrköping och långt senare kyrktornet i Narva. Samma, fast på kortare avstånd, gäller Storkyrkobrinken med Storkyrkans torn och den perspektivistiska trappan från slottet mot Riddarholmskyrkan i Stockholm.

Ett förut inte nämnt exempel där fondbyggnaden låg utanför stadsområdet är gaturegleringen i Vadstena i början av 1650-talet. Här framgår den vikt man lade vid det långa gatuperspektivet med all tydlighet, i den enda, breda långgatan tvärs genom staden, med det hörnslutna torget mitt på och lagd så att ett av Vadstena slotts torn hamnade i blickfånget. Dessutom fanns det två raka tvärgator varav den ena siktade mot klosterkyrkans västfasad snett från sidan. Fler exempel på blickfång utanför stadskroppen är Nystad och Varberg. I Nyslott, Viborg, Uppsala och Kalmar med flera utnyttjades byggnader på andra sidan vattendrag. Extremfall med fondbyggnaden mycket långt borta är Katarina kyrka i Stockholm och Gränna med Brahehus.

Någon gång finns ett kortare gatuperspektiv i de tidiga planerna, som gatan mot Beridarebanan i Stockholmsplanen 1637, men dessa korta siktlinjer hör annars som regel till tiden från 1650-talets slut och framåt. Nästan alla är kyrkor på egna platsbildningar, vilka lagts in som avbrott på en gata och ofta så att de bildar blickfång för gator från flera håll. Anders Torstenssons förslag till Helsingfors på Södernäs udd 1639 är det första och ett annat relativt tidigt är alternativförslaget i Uleåborg 1651. Typexempel finns annars i Tessins Landskronaplan, de la Vallées Ladugårdslandsutvidgning i Stockholm och Karlskronaplanerna. Planen för Stockholms slotts omgivningar har också dessa korta gatuperspektiv, dels Slottsbacken mot Storkyrkan och dels slottet mot den nya kupolförsedda gravkyrkan. Lite längre var gatorna som skulle stöta an mot domkyrkan i Västerås enligt regleringsplanen 1714.

Blickfångsbyggnaderna kunde ibland framhävas med hjälp av framförliggande öppna platser som Hötorget/Beridarebanan i Stockholm, Stortorget/

Nikolaikyrkan i Örebro och Amiralitetstorget i Karlskrona. Ytterligare ett exempel är planen för Magnus Gabriel De la Gardies Jacobshamn 1667 där ett mycket stort torg skulle placeras framför den till korsform utbyggda kyrkan i siktlinjen för stadens centrala huvudgata. Ibland skärptes effekten ytterligare av en bro, som i radialplansalternativet för Nyen 1652 och Jean de la Vallées nya huvudgata genom Stockholm, och det händer också att blickfånget inramas av två likadana byggnader på sidorna, till exempel de två små korsformiga centralbyggnaderna i Arensburg. Planerna för Ladugårdslandsutvidgningen med arsenalen respektive slottsomgivningarna i Stockholm innehöll både öppna platser, flankerande byggnader och broar.

Som framgång utnyttjades en rad gamla slott som blickfång och flera nya eller kraftigt ombyggda slottsanläggningar eller slottsliknande byggnader skulle byggas. Johannisborg var hela grunden och utgångspunkten för Norrköpingsutvidgningen 1613. Fast även om det var en furstebostad så hade den karaktären av ett citadell. Sedan har vi det alternativa Kalmarförslaget cirka 1648 (Tessin d.ä.), det stora stenhuset väster om Nystad ca 1649, det moderniserade slottet i Arensburg 1652 och den magnifika slottsanläggningen i kanten av Karl Gustavs stad 1658, även om detta låg som blickfång i en gata längs utsidan av västra tullstaketet, inte en egentlig stadsgata. Arsenalen på Djurgården i Stockholm och Amiralitetet i Karlskrona kan också räknas hit, i sin arkitektoniska storslagenhet. Sist följer, som grande finale, Stockholms slott.

Men det finns även andra slottsliknande anläggningar i städerna som – även om de inte utnyttjade som direkta fondmotiv – måste ha haft funktionen av monumentala accenter i stadsbilden och synts vida omkring. Mycket lite är känt om det allra första förslaget till flyttning av Göteborg till dess nuvarande plats 1619, men det finns en odaterad och osignerad karta i snedperspektiv som möjligen återger en första idéskiss. Kartan visar stadens läge, den omgivande bastionsbefästningen och några viktigare anläggningar, men inget gatunät. På dagens Stora Otterhällan ligger ett praktfullt slott som måste ha varit vida synligt, både från landsidan och för sjöfarare på Göta älv, och på Kvarnberget en stor kyrka.

Nicodemus d.ä:s regleringsförslag för Gävle 1646 innehöll en stor slottsanläggning med intilliggande park i stadens sydöstra hörn. Den låg inte som blickfång i någon gata men skulle säkert ändå ha präglat den södra delen av staden och anblicken för resande söderifrån. Om Jean de la Vallées planer för slottet på Söders höjder i Stockholm i slutet av 1650-talet är inte mycket känt, men det skulle med all säkerhet ha utgjort ett praktfullt landmärke. I Lidköping 1670 skulle staden komma att helt domineras av Magnus Gabriel De la Gardies palats i en stor park och det intilliggande, lika stora torget som till rådhus fått grevens tidigare jaktpaviljong. Två år senare i Riga har vi planen på en förstadsutbyggnad i form av en hel liten slottsstad.

Utöver de tydliga fondmotiven finns på många håll även kyrktorn som låg lite vid sidan av siktlinjen men som åtminstone på avstånd och i vissa vinklar bör ha kunnat uppfattas i gatuperspektivet, särskilt om de var höga. Till dem hör exempelvis domkyrkan i Åbo och kyrkan i Södertälje. Stadsportar i befästningsstäderna och ibland tullportar i obefästa städer bör också i viss mån ha fungerat som blickfång, men här ger kartorna inte mycket ledning. Även de senare kunde ha en arkitektonisk utformning som gjorde dem till väl synliga riktmärken.

I planen för Karl Gustavs stad ingår exempelvis tullportar med parställda tullhus och framföriggande, inhägnad gård på tre sidor av staden och på några huskartor i snedperspektiv för Uppsala tiden kring 1680 kan man se flera välvda tullportar. Växjökartan 1659 visar en rikt formad tullport med pelare, kanske en båge, och såväl vinkelbrutna som konkava väggpartier på sidorna, och mot denna ledde de tre symmetriskt infallande infartsvägarna. Här och i andra fall kan man tala om ett omvänt syfte – hela anblicken av staden som ett blickfång vilket visar på ett annat sätt att ta tillvara de visuella möjligheterna. De raka infartsvägarna in mot Uppsala som främsta exempel har påtalats tidigare. Samma med Skeppsbron som Stockholms stolta fasad och planerna på slottet på Södermalm och Arsenalen på Djurgården som ett första intryck och bevis för stadens storhet för sjöfararna. Och Brahehus förhållande till Gränna handlade kanske mer om att greven skulle kunna se på sin stad från sitt slott än tvärtom.

Det måste ha funnits något attraktivt och eftersträvansvärt i själva idén om siktlinjer och blickfång och bara vetskapen att sådana existerade även i fall då de inte kunde uppfattas annat än på kartan eller bara delvis var synligt. Det är svårt att tänka sig något annat än att det låg en medveten tanke bakom den centrala huvudgatans riktning rakt mot torget i gamla staden i Kalmar. Och självfallet låg det en bestämd idé bakom beslutet om den nya huvudgatan i Stockholm, rakt mot slottets centraltorn, något som tog sig bra ut i teorin men krävde oerhörda arbeten på grund av att stora delar av Brunkebergsåsen måste grävas bort om slottet verkligen skulle synas någon längre sträcka, och allra helst hela vägen upp till Norrtull. Samma sak återkommer senare i det backiga Karlskrona.

På 1650-talet breddades och rätades Storkyrkobrinken i Stockholm, med Storkyrkans torn delvis synligt. Om man drar ut linjen åt andra hållet träffar man det nordliga försvarstornet på Riddarholmen som knappast kan ha varit vara synligt, men kanske kunde bara vetskapen vara värd något. Man kan naturligtvis också ifrågasätta hur mycket man kunde uppfatta av de dammar som ligger i siktlinjen i planer för Landskrona och Karlskrona/Kungsholmen. Kanske var det tänkt att det också skulle stå en brunn eller någon form av monument här precis som på Stortorget i Tessinplanen för Kalmar.

Relativt många – åtminstone uppemot ett tjugotal – av de projekterade fondmotiven kom att genomföras men i flera fall har de genom senare

förändringar mer eller mindre spolierats. I Norrköping finns till exempel bara ett kort fragment av den diagonala gatan upp mot av Johannisborg kvar sedan siktlinjen och hela idén med den magnifika uppfarten till slottet slogs sönder genom den postterminal som byggdes tvärs över gatan i slutet av 1980-talet. Och i Karl Gustavs stad har järnvägen ersatt den gata som gick rakt fram mot Fors kyrka.

I Stockholm pågår en ständig kamp att hålla siktlinjen i Drottninggatan öppen så att Katarina kyrka ska vara väl synlig i fonden. Den högre bebyggelsen idag har också gjort att i stort sett alla blickfången "förminskats" och inte alls ger det avsedda intrycket. Undantaget är Slottsbacken upp mot storkyrkan i Stockholm och kanske den betydligt anspråkslösare vyn mot Storkyrkans torn i västra delen av Storkyrkobrinken. Vissa av de fortfarande småskaliga trädstadsmiljöerna torde ha något av de gamla proportionerna kvar, som Gränna, Strängnäs och Nya Kopparberget, medan förändringarna i bebyggelsekaraktären är större i Klara Norra kyrkogata i Stockholm, och i Nyslott, Askersund, Uppsala, Jakobstad och Växjö. Några platser där man kan uppfatta tankarna, fast det aldrig blev riktigt vad det var tänkt, är Örebro och Karlskrona. På andra ställen finns själva gatan men inte fondbyggnaden – Kalmar, Kristinestad, Norrbo i Stockholm.

Stadsbrändernas betydelse

Uppfattningen att de återkommande stadsbränderna spelade en avgörande roll för regleringsverksamheten tycks vara fast cementerad, framför allt som utlösande faktor för regleringsarbetet men senare också som drivkraft att utforma planer och bebyggelse så att spridning av elden försvårades och släckningen underlättades. Det har tagits för givet att regleringar aktualiserades och genomfördes efter bränderna, men också att normalt inget gjordes förrän det brann, men att man då rätt konsekvent ska ha försökt genomföra en förändring. I vilken mån bränderna kunde ha betydelse för andra typer av stadsplaneåtgärder är däremot inget som särskilt diskuterats.

Ett direkt förbud att påbörja återuppbyggandet av städerna innan en ny plankarta hade godkänts av Kungl. Maj:t infördes dock inte förrän 1828, genom ett cirkulär till landshövdingarna. Sixten Humble skriver att "Däri förordnades, att efter dylika eldsvådor ny tomtreglering alltid borde verkställas" och enligt honom innebar cirkuläret bara att man stadfäste en praxis som man "tämligen regelrätt" iakttagit redan förut. Av hans tidigare resonemang förefaller det som om han med detta i första hand menade 1600-talets slut och 1700-talet.¹

Sigurd Wallin säger om stadsbyggandet på Gustav II Adolfs tid och 1600-talets mitt att "Så snart en eldsvåda röjt ett hål i en gammal stad eller när

1 Humble 1928, s 228. Jfr också s 216–217, 220.

ett nytt samhälle planerades var regularitetsprincipen till hands".¹ Gerhard Eimer påstår att "Endast efter brandkatastrofer kunde nyplaneringar respektive regleringar komma ifråga".² Även Eino Jutikkala lyfter fram brändernas betydelse för regleringarna. Han skriver att "det finns ett stort antal städer, där det var eldsvådan som gjorde frågan om en geometrisk stadsplan aktuell" och att myndigheterna ofta tvekade inför nedrivandet av en oskadd stad och i stället inväntade en brand som man på 1600-talet med ganska stor säkerhet kunde räkna med förr eller senare. Längre fram säger han om frihetstiden att med några militärt betingade undantagsfall "erbjöd de stora eldsvådorna den enda möjligheten att fortsätta med regleringspolitiken". Samtidigt lämnar han exempel på både städer som reglerades utan föregående brand och städer där ingen förändring gjordes efter stora bränder.³

Samma uppfattning återkommer hos Marie Nisser för 1700-talet: "Man räknade med, att bebyggelsen förr eller senare skulle komma att eldhärjas och erforderliga ändringar i stadsplanen fick vänta till dess." ⁴ Gunnar Broberg, slutligen, skriver i en uppsats som explicit handlar om stadsbränderna att "Allteftersom det brann kom äldre organiskt växta städer /.../ att förändras" (det vill säga regleras).⁵

Uppfattningen om denna nära koppling mellan bränder och regleringar bygger säkert på att ett sådant samband växte fram allt tydligare under 1700-talets lopp och 1800-talet och att man utifrån det velat se samma sak för tidigare århundraden. I botten ligger en föreställning att det enda rationella är att göra större förändringar i anslutning till en brandkatastrof, att detta var ett givet tillfälle att börja på nytt. Detta är dock inte nödtvunget. Visst finns det en logik i att människor vid återuppbyggandet efter brand eller förstörelse tar tillfället i akt att se över och ompröva situationen och vill passa på att göra förbättringar. Men för de berörda personerna gällde detta säkert bara i den lilla skalan, för den egna fastigheten. Större förändringar av hela stadsstrukturen och allt som gjorde att man inte genast kunde sätta igång med återuppbyggnaden var säkerligen ovälkommet. En situation där många människor står utan tak över huvudet, kanske med vintern annalkande, är inte självklart den optimala för att dra igång en genomgripande omordning av stadens hela uppbyggnad, med krav på tidsödande underlag i form av stadsplaner och noggranna mätningar och som innebar komplicerade markbyten och att man inte kunde utnyttja gamla husgrunder. I en krigssituation blir detta ännu tydligare; här var det allt annat överskuggande att så fort

1 Wallin 1942, s 33.

2 Eimer 1961, s 35. Citatet ingår i ett avsnitt om "Uniformitetsfrågor och provinspolitik" men är uttryckt som en generell sanning.

3 Jutikkala 1963, s 49–50 och 77 et passim.

4 Nisser 1970, s 101.

5 Broberg 1997, s 147.

möjligt få till stånd ett fungerande försvar och någonstans att bo. Eventuella moderniseringar av gatunät och tomtindelning fick komma i andra hand.

Det som de facto gjordes (eller inte gjordes) talar för att uppfattningen om brändernas betydelse under den aktuella perioden måste omvärderas. Att undersöka detta ordentligt skulle dock kräva en egen, mer ingående studie; det som framkommit i samband med föreliggande arbete är vare sig heltäckande eller tillräckligt detaljerat. Frågan om eventuella bränder har inte alltid varit viktig för dem som skrivit om städernas historia, och säkerligen har fler bränder än vad som nämns ägt rum. Tillgängliga fakta varierar också mycket i kvalitet. Det är bland annat svårt att få en klar bild av brändernas omfattning. Upplýsningar kan lämnas om antal förstörda gårdar, men bara det räcker inte. Dessa behöver också lokaliseras i staden och sättas i relationen till bebyggelsens storlek totalt.

För Sverige och Finland räknar projektet Medeltidsstadens rapporter upp större bränder, men normalt utan närmare detaljupplýsningar och uppgifter om eventuella följder för planutformningen.¹ För de yngre städerna finns ingen motsvarande, systematisk genomgång. I skildringar av stadsutveckling och planer är dock kopplingen brand – reglering en mycket vanlig och enkel förklaring att lägga in, och om författaren känt till något sådant har det troligen tagits med som regel. Kommentarer om motsatsen – att en reglering inte föregåtts av brand – är däremot sällsynta och det är heller inte säkert att uppgifter om bränder som inte lett till några ansatser till förändringar kommit med över huvud taget. För städerna i provinserna finns spridda uppgifter att tillgå, framför allt om krigshärjningar, men sällan mer detaljerade redogörelser om vilken förstörelse detta innebar.

Redan på det tillgängliga underlaget, med sina brister, kan man dock konstatera att kopplingen mellan bränder och regleringar vid denna tid inte är så nära och direkt som den allmänna uppfattningen säger och att brändernas betydelse har överbetonats. Den bild som växer fram är betydligt mer komplex.

De flesta stadsbränderna resulterade inte i några försök till reglering alls. Av cirka 120 bränder under perioden följdes bara ett fyrtiotal av förslag till reglering. Mindre bränder har då uteslutits och även bränder i städer som redan fått en så regelbunden form att det inte fanns någon anledning till ytterligare reglering, exempelvis Kalmar efter att staden flyttats till Kvarnholmen och Södertälje efter regleringen 1650. Detta är en försiktighetsåtgärd för att inte få för höga siffror – att staden är regelbundet anlagd utesluter dock inte med nödvändighet senare planförändringar, vilket framgår av den fortsatta utvecklingen på 1700-talet.² Detta innebär att antalet bränder förmodligen ligger i underkant.

1 Eftersom rapporterna systematiskt sökt uppgifter om bränder har frånvaro av sådana uppgifter räknats som att det inte varit några bränder, även om detta inte uttryckligen sägs.

2 T.ex. Sala 1736 och Falun 1761.

Mängden stadsbränder är ganska ojämnt fördelad över tiden och stiger markant vid några tillfällen, vilket hänger ihop med krigshärjningar: nordiska sjuårskriget 1563–71, då framför allt städerna i Sydsverige förstördes, Kalmarkriget 1611–13, då även städer i Östergötland och Västergötland brändes, och rysshärjningarna 1719–21, då städerna utmed Norrlands och Mellansveriges kust drabbades. Under perioder av krigstillstånd var givetvis förutsättningarna för omfattande planförändringar sämre.

När man diskuterade en förändring efter en brand var det heller inte enbart reglering som kunde komma ifråga utan även andra typer av åtgärd, vilket inte ingår i den gängse bilden av brändernas betydelse. Ett tiotal av de nämnda regleringarna var en kombination där även utvidgning och ibland befästning fanns med. Vid flera tillfällen var utvidgningarna mycket omfattande och detta kan knappast ha haft något direkt samband med branden. I Borås 1682 var utvidgningen till och med flera gånger större än regleringsdelen.

Man tog alltså tillfället i akt att göra helt andra saker, som inte handlade om att ersätta det branden förstört, för att lösa de problem man hade och utveckla staden. En expansiv satsning. I detta kan man också se en förändring över tiden – de kombinerade åtgärderna kommer in i bilden senare och ligger alla från 1640-talets mitt och framåt. Utöver reglering och andra planförändringar i den befintliga staden kunde bränderna få helt andra konsekvenser; i tio fall aktualiserades en flyttning av staden, allt från det allra första planeringstillfället i undersökningen, Östhammar 1521, till förslaget att flytta Åmål 1681. Eksjö och Jönköping är några andra och även flyttningen av Göteborg till sin nuvarande plats får räknas dit. Piteå och Varberg är senare exempel.

Det visar sig också att de projekt som såvitt känt inte föregåtts av brand är betydligt fler än de som följt på en brand; de allra flesta tillkom alltså helt oberoende av eldens härjningar. Det rör sig om ett sjuttiotal regleringar och kombinerade åtgärder där reglering ingick, och av dessa är omkring 30 kombinationer. De är särskilt många under den verkliga höjdpunkten för stadsplaneringen på 1640- och 50-talen, då de kom att totalt dominera och utgjorde så mycket som omkring 85 respektive 70 procent. Även om det framöver skulle visa sig att en del av dessa var följderna av en stadsbrand och siffrorna justeras nedåt, skulle de fortfarande ligga anmärkningsvärt högt. Stadsflyttningarna följer samma mönster, men inte lika utpräglat, och var bara något fler.

Bland dessa planer som tillkom utan föregående brand finns många mycket stora som innebar en total omgestaltning av hela städer. Flera av dem blev genomförda i huvudsak, till exempel den stora Stockholmsutbyggnaden från 1637 och framåt, Viborg, Norrköping, Uppsala, Nystad och Uleåborg på 1640-talet och följande årtionde bland annat Karlstad, utbyggnaden av Riga och Vasa. Senare har vi Narva på 1680-talet. Några där huvuddragen

i planerna så småningom byggdes ut är Västerås, Gävle och Örebro. Nicodemus Tessin d.ä:s Norrlandsplaner och Claes Claessons i Finland kom alla till oberoende av bränder. Exempel på stora, icke genomförda planer är Hedemora 1642, Skara 1654, Landskrona 1659 och 1680 samt Strömstad 1717. Bland flyttningarna ingår Helsingfors, Vänersborg och Sundsvall.

AKTÖRER OCH ARBETSSÄTT

I en furstes utbildning ingick att vara bevandrad på befästningskonstens, stadsplaneringens, arkitekturens och konstens områden, tala främmande språk och följa med i den internationella utvecklingen. Man hade en rik korrespondens och införskaffade skrifter. Det är väl känt att flera av de svenska regenterna hade ett stort personligt intresse för dessa frågor. Drottningarna förde med sig sin kulturella bakgrund och bildning från det kontinentala Europa.

På samma vis eftersträvade adeln ett levnadssätt som manifesterade en högtstående kulturell nivå efter internationella mönster. Adelns söner företog bildningsresor utomlands och studerade vid universiteten på kontinenten. Utlänningar som var väl förtrogna med de rådande idealen kallades in för att leda kronans byggnadsverksamhet. Efter hand skaffade sig även svenska fortifikationsofficerare utbildning i framförallt Holland och skickades de ledande arkitekterna på studieresor till Tyskland, Italien, Frankrike, Nederländerna. Genom alla dessa kontakter nådde renässansteoretikernas skrifter och tankar också Sverige. De översattes till olika språk och kunde genom boktryckarkonstens utveckling få stor spridning. Från 1500-talet och framåt utgavs planschverk med planer, stadsvyer och propagandistiska beskrivningar av städer och byggnadsverk.¹

Utöver regenterna fanns en rad andra aktörer – de fem höga riksämbetsmännen som också kom att utgöra förmyndarregeringar, riksrådet och Krigskollegium, enskilda riksråd, generalguvernörer och landshövdingar, kommandanter, tjänstemän inom fortifikationsväsende och lantmäteri liksom andra grupper av planförfattare, grevar och friherrar som hade vissa rättigheter att grunda städer inom sina domäner. På det lokala planet har vi de enskilda städerna med magistrat, borgerskap och övriga stadsbor.

1 Jfr *DSH* 3 1966, s 260–263, del 4, s 21, 30–31, 230–231; Råberg 1987:I, s 20–25; Hansson 1992; Losman 1980, s 45–55. Uppgifter om regenternas liv och leverne, administrativa förhållanden och den allmänna historiska utvecklingen återfinns i *DSH* och i Lagerqvist 1982. Årtal för regenterna som relateras fortsättningsvis har hämtats från den senare.

Rollfördelningen och det komplicerade spelet mellan aktörerna och de individuella personernas intressen och agerande på stadsplaneringens område är ett stort och intressant kapitel, värt en egen studie.¹ Inom ramen för denna undersökning ryms det inte. Aktörerna förekommer i de olika stadstexterna men det har inte funnits möjlighet att systematisera och sammanställa deras insatser på ett övergripande plan. Några iakttagelser och kommentarer ska dock lämnas.

Regenterna och rikets höga ämbetsmän

Det är uppenbart att regenternas intresse för stadsfrågorna hade en avgörande betydelse för utvecklingen. I litteraturen skildras stadsplaneringen som om regenten personligen hade en starkt framträdande roll och själv initierade och påverkade utformningen av projekten. Om detta verkligen var fallet – generellt och för enskilda regenter och individuella planer – återstår att studera mer systematiskt och ingående; man måste fråga sig om inte deras insatser många gånger överbetonats, både av samtiden och senare. Tidens framställningssätt fylldes av underdånigt glorifierande av kungarnas verk.

Det finns också flera exempel på att man i efterhand särskilt framhöll en regents vilja i en planfråga. Men det behöver inte nödvändigtvis betyda annat än att förespråkarna för en viss åtgärd ville stärka sin position och få mer tyngd i sina argument. I arbetet med utbyggnaden av Stockholms malmar hänvisades åren kring 1630-talets mitt upprepade gånger till en Gustav II Adolfs dessein, och för att hindra bebyggelse i den planerade nya huvudgatan norrut i Stockholm återopade man 1664 en dessein som avfattades såväl på drottning Kristinas som Karl X Gustavs tid.² Regenternas intresse för stadsfrågorna kunde också ligga på olika nivå och innefatta olika saker, alltifrån handel, kontroll, förvaltning och försvar till den konkreta utformningen av stadsplaner och bebyggelse.

Att redan Gustav Vasa intresserade sig för städerna och såg dem som en viktig del i den ekonomiska politiken framgår av Helsingfors grundande 1550 och den hårdhänta översyn som i samband med det gjordes av de äldre finska städerna, där flera av dem avskaffades. Detta ingick i ett medvetet försök att konkurrera med Reval om Rysslandshandeln. Under hans 39 år långa regeringstid (1521–1560) flyttades också flera städer och diskuterades flyttning av andra. Det förefaller alltså som om stadspolitiken i första hand handlade om att förlägga städer till lämpliga platser och se till att de fick bra levnadsmöjligheter. Hur långt kungens intresse för själva stadsplaneringen och städernas fysiska utformning sträckte sig är svårare att säga. Uttalanden om Helsingfors visar att han ställde krav på planmässighet och raka gator

1 För Stockholms del berörs detta i Forsberg 2001.

2 Råberg 1987:I, s 179, 138.

men några spår i den riktningen kan inte upptäckas i det som faktiskt gjordes. På byggnadsområdet sattes slotten, som ännu hade en påtaglig karaktär av försvarsanläggning, främst och det var för dessa som utländska byggmästare började kallas in.

Erik XIV fick liksom sina syskon en grundlig utbildning och har beskrivits som "en av Europas mest bildade och språkkunniga monarker", med många olika intressen inom kultur och vetenskap, men också på förvaltningens område.¹ Under hans åtta år som regent (1560–1568) kan man framför allt se ett intresse för fästningsstäderna och att bygga ut moderna, italienskinspirerade befästningar runt dem. Stora arbeten sattes igång på flera håll i Estland och i Viborg, och uppgifter säger att kungen själv visade stort intresse och tog aktiv del i utformningen av planerna.² Även i Kalmar arbetades på försvarsverken. Det finns också en uppgift att kungen hade önskemål om en ny stad i trakten av Gränna. Liksom fadern hade han stort intresse för slotten, med praktfull inredning, parkanläggning och ett hovliv som det anstod den nya tidens renässansfurstar.

Med Johan och Karl kan man iakttä ett ökande och mer konsekvent intresse för stadsfrågorna. Det är nu stadsgrundningarna börjar ta fart. Och det är uppenbart att det finns en strategi att bygga ut ett system av städer i landsändar där de hittills saknats. Att Johan III intresserade sig mycket för städerna, och då inte bara ordnandet och utbyggnaden av stadsväsendet utan också stadsbebyggelsen, är väl dokumenterat.³ I relation till hans tjugotre år långa regeringsperiod (1568–1592) är dock verksamhetens omfattning inte så stor. Han krävde en regelmässig planutformning – "vdi fyrekantt medh brede gater" som han föreskrev för Norrköping 1572 – och drev särskilt hårt kravet att de centrala delarna skulle bebyggas med stenhus. Ingetdera lyckades dock särskilt bra. Johan var, styrkt av sin första hustru Katarina Jagellonica som var dotter till den polske kungen och hans gemål av den berömda Sforzafamiljen i Milano, mycket kulturintresserad vilket bland annat tog sig uttryck i ett omfattande slottsbyggande. Under Sigismunds regeringsperiod (1592–1599) hände ingenting på stadsplaneringens område.

Den strängt protestantiske Karl var mer kärv och återhållsam och präglades mer av intresse att utveckla näringsliv och förvaltning. Men återupprättandet av Uppsala universitet 1695 talar också för ett visst engagemang för bildning och undervisning. Han bedrev en mycket aktiv stadspolitik inom sitt hertiglän, som han styrde från 1568,⁴ och därefter i hela det svensk-finska riket under de tolv åren som riksföreståndare och kung (1599–1611), med de första finska stadsgrundningarna efter Gustav Vasa. Han måste också ha

1 Lagerqvist 1982, s 148.

2 Munthe VI:1 1916, s 18–19.

3 T.ex. räknar Henrik Lilius upp en rad initiativ av Johan för att förnya städerna i Finland, Lilius 1985, s 87.

4 Lagerqvist 1982, s 153–155, 160, 168.

brytt sig om planutformningen för det är i och med hans grundningar av Mariestad och Karlstad på 1580-talet som man i det bevarade kartmaterialet först träffar på helt utbyggda rutnätsplaner, fastän fortfarande oregelbundna. Och under slutet av hans regering introduceras den första rätvinkliga rutnätsplanen och ett idealstadstänkande i Göteborg på Hisingen.

Att stadsfrågorna blev allt viktigare och ett personligt intresse för regenterna vid denna tid var inte bara ett svenskt fenomen. Man kan se samma sak på dansk-norskt område. Kristian IV:s stora intresse för stadsbyggandet har berörts flera gånger. Under hans tid gjordes ett tiotal nyanläggningar av städer – både stadgrundningar och flyttningar – och dessutom många regleringar, utvidgningar och förstäder.¹

Gustav II Adolfs tjuogo år långa regeringstid (1611–1632) innebar ett markant uppsving för stadsbyggandet. Hans tid framträder som den viktigaste perioden i stormaktstidens stadsplanering. Det var då verksamheten satte igång på allvar och grunden för den fortsatta utvecklingen lades. Som Marianne Råberg skriver, enligt "samstämmiga uppgifter hade Gustav Adolf ett betydande intresse för städernas utveckling och också för deras fysiska utformning". Han stod i kontakt med den ledande europeiska expertisen på stadsplaneringens och befästningskonstens område och var säkerligen insatt i den utländska litteraturen och de nya idéerna på kontinenten.²

Detta går hand i hand med en genomgripande reformering av landets förvaltning och näringsliv där städerna spelade en central roll. Vid kungens sida stod rikskanslern Axel Oxenstierna. Fortifikationsväsendet byggdes ut och Lantmäteriet grundades. Betydelsefulla insatser på kulturens och vetenskapens område var den stora donationen 1624 till Uppsala universitet, inrättandet av ämbetet som riksantikvarie 1630 och grundandet av universitetet i Dorpat 1632. Bokverk och konstskatter fördes till Sverige. Själv hade fått kungen en omsorgsfull utbildning, där han även studerat krigskonsten, och talade sex språk och tog sig fram på ytterligare några.³

Förvaltningsreformerna och den aktiva stadspolitiken fortsattes under förmyndarregeringens tolv år (1632–1644), med Axel Oxenstierna som dominerande person. Det är väl känt att han hade ett stort intresse för, och tillsammans med Gustav II Adolf var den drivande kraften bakom ordnandet av stadsväsendet. Han var också mycket angelägen att främja Stockholms ställning.⁴ Oxenstierna blev 1612 rikskansler och chef för det kungliga

1 Se vidare Lorenzen 1937.

2 Råberg 1987:I, s 190–191. Här presenteras också en rad andra uppgifter om kungens kunnande om och intresse för befästnings-, stadsbyggnads- och arkitekturfrågor, och åsikten att kungen personligen haft stort inflytande på Stockholms framtida utformning.

3 Lagerqvist 1982, s 163, 168, 171; *NE*.

4 Jfr t.ex. Wetterberg 2002, s 356–362; Hall 1999, s 56. Axel Oxenstiernas syn på stadsväsendet och skillnader i förhållande till Gustav II Adolf och tidigare kungar diskuteras i Lundkvist 1986, s 51–64.

kansliet, deltog från 1626 i kriget i Tyskland och återvände till Sverige 1636. Ett memorial 1633 visar att han även under sin bortavaro var engagerad i städernas ekonomi och byggnadsverksamhet. Bland annat hade han synpunkter på Stockholm, Kalmar, Göteborg och Jönköping. Det var också först sedan han återkommit till landet som regleringen av huvudstaden satte igång på allvar.¹ Han var vidare den som först förde tanken att flytta Kalmar till Kvarnholmen på tal.

Vilket intresse han hade och vilken roll han kan ha spelat för stadsplaneringen som sådan är dock oklart. På det hela förefaller det som om denna inte sattes i främsta rummet och att den "högre skolans" estetiskt-representativa krav fick stå tillbaka i den breda översynen och utbyggnaden av stadsväsendet; den stora mängden städer gjorde att man måste gå praktiskt tillväga och för det mesta fick nöja sig med enklare lösningar. Oxenstierna har beskrivits som kyligt analyserande, realistisk och återhållsam. Han var också pragmatisk och flexibel så länge det tjänade hans övergripande syften.² Detta stämmer väl med de som helhet relativt strama planerna under hans tid. Särskilt till att börja med var de planer som kategoriserats som pragmatiska rutnätsplaner många, men sedan kom de enkla regelbundna rutnätsplanerna att kraftigt dominera. Hans inflytande minskade efter drottning Kristinas tronträdande 1644 men han fanns med i bilden till sin död tio år senare.

En annan i högsta grad betydelsefull person för stadsutvecklingen var Per Brahe d.y. som under sina två perioder som generalguvernör i Finland 1637–40 och 1648–54 bedrev en mycket aktiv stads- och näringspolitik. Dessförinnan hade han några år varit Axel Oxenstiernas medhjälpare och ställföreträdare i Tyskland, och 1641 till sin död 1680 var han riksdrots. Brahe hade ett starkt intresse för städernas utformning och det var under hans tid som de allra flesta av Finlands nya 1600-talsstäder grundades. Och för flertalet av de äldre städerna upprättades projekt till genomgripande planförändringar. Brahestad och Brahea fick till och med bära hans eget namn. I sitt vidsträckta grevskap vid Vättern lät han anlägga Gränna – eller Brahe-Grenna som staden ursprungligen kallades – med grevliga privilegier 1652. Han deltog inte bara med detaljsynpunkter i planeringen av städerna, i Kuopio utformade han själv planen.

Det finns flera exempel till på att personer inom högadeln intresserade sig för stadsplanering och ville bygga städer inom sina domäner. Jacob De la Gardie fick 1615 rätt att anlägga en stad i sitt grevskap vid Väneren, men utnyttjade inte detta. I Finland grundade hans änka Ebba Brahe Jakobstad 1652 och uppkallade den efter honom. Sonen Magnus Gabriels planer för Arensburg vid samma tid, Jacobshamn på Kållandsö och Nya Staden i Lidköping har nämnts många gånger. Riksskattmästaren Gabriel Bengtsson

1 Råberg 1987:I, s 191; NE.

2 NE; Wetterberg 2002, s 992–993, 1011, 1025–1026 et passim.

Oxenstierna lät modernisera Vasa. Riksrådet Erik Gyllenstierna tycks som friherreskapets innehavare ha lagt sig i planeringen av Uleåborg.

Drottning Kristinas kärlek till konst, kultur och bildning är väl känd. Frågan är om hon också hade ett personligt intresse för stadsbyggnadskonsten. Har det då kommit så i skymundan av hennes övriga konst- och kulturintresse att det aldrig uppmärksammats? Eller var det i stället Axel Oxenstierna och andra uppsatta personer som i första hand drev stadsfrågorna? Det var under hennes tid, först som omyndig och sedan knappt tio år som regent (1644–1654), som den verkliga höjdpunkten i stadsbyggnadsaktiviteten inträffade. Ett allmänt intresse får man åtminstone förutsätta, men var det mer än så – tog hon själv någon aktiv del i stadsplaneringen och påverkade verksamhetens inriktning och utformningen av enskilda städer? Eino Jutikkala menar att hon ska ha haft ett stort intresse för stadsplaneringen likväl som för arkitekturen.¹ I ett uttalande 1654 visar hon också sin stora uppskattning för Anders Torstensson och hans insatser för förnyelsen av Stockholm och andra städer i landet.² Men ser man till de som helhet enkla planerna, utan några större utsvävningar, som tillkom under hennes tid som regent tycks de tala ett annat språk.

I stort sett hela Karl X Gustavs fem och ett halvt år som regent (1654–1660) upptogs av krig, men icke desto mindre tillkom ett flertal mycket omfattande och viktiga planprojekt under denna tid. Bland dem finns de två fästningsstäderna i Danzigs närhet, Tessins Landskronaförslag, Wårnschiöldhs Göteborgsförstäder och framför allt Karl Gustavs stad – prestigefyllda, högt sofistikerade planer. Det grandiosa projektet till ny huvudgata i Stockholm hör också till hans tid liksom planerna på en slottsstad på Södermalm och stämmer väl med den kraft och dynamik och det drag av övermått och storvulnhet man velat se hos honom och hans starka hävdande av kungamakten.

Karl Gustav hade fått en omsorgsfull utbildning, lärt sig krigskonst, historia och språk. Han deltog träget i det löpande regeringsarbetet och ingrep i hög grad i beslutsfattandet fastän han ständigt var på krigarfot.³ Clas Ellehag beskriver honom i sin bok om Jean de la Vallée som arkitekturintresserad och pekar på en perspektivritning till en stor slottsanläggning och andra ritningar av diletterantkaraktär i kungens efterlämnade handlingar som skulle kunna vara av hans egen hand. Uppenbarligen tog Karl Gustav också aktiv del i byggnadsverksamheten. I fält i Polen granskade han planerna för ombyggnaden av Stockholms slott och godkände dem slutgiltigt i mars 1657, och året därpå kallade han de la Vallée till sig i Göteborg för att diskutera aktuella projekt och lämnade då uppdraget om slottsstaden på Södermalm i Stockholm.⁴ Med tanke på kungens direkta anknytning till en rad av stads-

1 Jutikkala 1963, s 26.

2 Hall 1999, s 89.

3 *DSH* 5 1967, s 12–13; Lagerqvist 1982, s 179.

4 Ellehag 2003, s 52–53.

projekten – i fästningsstäder, huvudstaden, Karl Gustavs stad – och den nya grandeur och förfining i detaljerna som många av planerna uppvisar vid denna tid är det rimligt att tänka sig att han också hade ett personligt intresse i stadsplaneringen och en påverkan på planerna. Uppdrag gavs inte bara till Jean de la Vallée utan även den från studierna i Rom hemkomne Nicodemus Tessin d.ä. Och vid kungens sida stod Erik Dahlbergh förutom Johan Wärnschiöldh och ett antal andra skickliga fortifikationsofficerare. Man kan också se att stadsplaneaktiviteten fick en märkbar uppgång under Karl X Gustavs regeringsperiod, efter att ha sjunkit tvärt under Kristinas sista år. Drottning Hedvig Eleonora, som är känd för sitt stora intresse för byggande och som kom att ingå i förmyndarregeringen efter kungens död och där signera flera viktiga stadsplaner, bland andra för Carlsburg, Neumünde och Nyen, kan också ha haft ett inflytande.

Den följande förmyndarregeringen (1660–1672) innebar en markant nedgång i stadsplaneringen och den förefaller inte ha varit särskilt drivande vad gäller stadsbyggandet. Nu och även fortsättningsvis under Karl XI och Karl XII ser initiativet snarare ut att i första rummet ha legat hos generalkvartermästarna, generalguvernörer och andra ledande personer. Karl XI (1672–1697) var inte lagd åt det intellektuella och konstnärliga utan mer handfast praktiskt inriktad och intresserade sig främst för ordnandet av rikets finanser och förvaltning, med en omorganisation av krigsmakten. Han omgav sig med en krets av rådgivare och är känd för en återhållsam livsföring och sina resor runt om i landet.¹

Karl XII (1697–1718) var ännu inte femton år när fadern dog i april 1697, men som studiebegåvad hade han fått en god utbildning och ansågs så mogen att han redan i november samma år myndigförklarades. I början av år 1700 anfölls Sverige av sina fiender och kungen lämnade huvudstaden för att aldrig återkomma.² Under sådana omständigheter kan han inte ha ägnat stadsplaneringen något större engagemang även om det är välkänt att han hade stort intresse för det nya Stockholms slott och dess omgivning och en omfattande korrespondens med hemlandet.³ De få projekten under denna tid talar heller inte för något särskilt intresse för stadsplaneringen.

Centrala och lokala initiativ

Stadspolitiken, särskilt nygrundningar och stadsflyttningar, sågs som en vital del i den ekonomiska politiken med strävan att effektivisera stadsväsendet och stärka kontrollen över avlägsna delar av riket, och stadsplaneringen var ett instrument i moderniseringen av samhället som tillämpades på både nya och gamla städer. Nyanläggningarna men även förnyelsen av de gamla

1 Lagerqvist 1982, s 183–189.

2 Lagerqvist 1982, s 189–191.

3 Josephson 1947, s 31–35, 60–67.

städerna drevs "uppifrån", från regenten och den centrala statsapparaten, och enligt den gängse bilden ska man lokalt på alla sätt ha motsatt sig regleringar och även andra åtgärder men hårdhänt tvingats foga sig.¹ Vid nedläggning av städer, med påtvingad flyttning till en annan stad för borgarna, eller omlokalisering av en hel stad var naturligtvis motståndet totalt, och säkert stort vid rivning av stadspartier. Olika uppgifter berättar att landsbygdens befolkning var negativ till de nya städerna och vägrade flytta dit. Regleringar stötte på stort motstånd. Utvidgningar och förstäder motarbetades rimligtvis i mindre utsträckning, men även här kunde förvisso tidigare brukare av just den markbiten komma i kläm.

Denna bild är säkert riktig generellt sett, och det finns många belegg för det, men det har också framkommit exempel som visar att städerna själva tagit initiativ till regleringar och andra förändringar. Möjligen får man vara beredd att modifiera uppfattningen på denna punkt. Sannolikt kom motståndet framför allt från enskilda drabbade husägare, medan stadens styrelse inte alltid var negativ till förändringar, utan i vissa fall till och med var den pådrivande parten.

I samband med 1640-talets reglering av Västerås finns uppgifter att borgarna själva hade begärt en breddning av gatorna, "så att man medh två wagnar der må kunna mötas åth, och hvar annan obehindrat förby passera", men motstånd mot förändringarna, särskilt från ägarna till de gårdar som måste flyttas, omtalas också. Initiativet till Strängnäsregleringen vid samma tid ska enligt en uppfattning ha kommit från biskopen och drottning Kristinas lärare Johannes Matthiæ och kanske även stadens oförtrutet verksamme borgmästare. 1679 överföll och brände norska styrkor Åmål och efter det försökte man från stadens sida under flera år få flytta till Säffle vid Byälven, som man menade hade ett mer förmånligt läge. 1681 lät man till och med upprätta en plankarta för den föreslagna nya staden. 1719 förstördes nästan hela Karlstad av en stadsbrand och borgmästarens ska då ha försökt få till stånd en förändring av stadsplanen, vilket omöjliggjordes av den rådande situationen i landet. Senare på 1700-talet finns fler exempel.²

I några fall är alternativa förslag som utarbetats på lokalt initiativ dokumentariskt kända – förmodligen förslag som tog större hänsyn till borgarnas önskemål, och därmed något av "motförslag" och "konstruktivt motstånd". I Norrköping förkastades ett sådant 1641 och i stället antogs en centralt utarbetad plan. När man i Linköping efter branden i januari år 1700 lät utarbeta en plan var problemet att man så snabbt som möjligt ville komma igång med återuppbyggnaden och att kriget på andra sidan Östersjön gjorde att det dröjde med beslut, inte i första hand utformningen som sådan och att det gamla gatunätet skulle regleras, för staden begärde själv att få en ny stads-

1 Jfr t.ex. Ericsson 1977 och Jutikkala 1963, s 39–44, 47.

2 Se vidare Ahlberg 2000, s 25–26.

plan med bredare gator, raka tvärgator och förstorat torg. Men landshövdingen ville inte godkänna den framtagna planen så staden fick ge sig till tåls tills ordinarie lantmätaren hade tid att utföra arbetet. Claes Claessons hårdhänta regleringsprojekt för Vasa 1651 stötte på starka protester och i stället genomfördes en plan som tillkom några år senare. Den är tillskriven en annars okänd upphovsman, en lantmätare Mikael Bång som möjligen arbetade mer lokalt. Man kan också undra över hur de två Lundaplanerna 1669 hänger ihop, om den anonyme Andreas som var upphovsman till den ena planen på kartan kan ha varit någon person på platsen och förslaget framtaget på stadens eget bevåg.

Planförfattarna

De tidigaste kända personerna som på heltid ägnade sig åt stadsbyggandet framträder under Gustav Vasas senare år. Fast i första hand bör dessa nog beskrivas som slottsbyggmästare och fästningsbyggare. Jacob Richter, från Freiburg i Tyskland, arbetade med Stockholms slotts befästningar på 1540-talet och senare i Kalmar med slottets och även stadens befästningar.¹ Det finns också en svensk, Anders Larsson Målare, som började som målare men från 1560 helt övergick till byggnads- och befästningskonsten. Han ansvarade bland annat för stadsbefästningarna i Reval och Pernau och för utvidgningen av Viborg 1562.²

Arendt de Roy var anställd som byggmästare i Vadstena men fick tillika hand om återuppbyggnaden av Eksjö och Norrköping, kanske även Vimmerby, efter att de bränts av danskarna under Nordiska sjuårskriget.³ En känd byggmästarfamilj som arbetade på olika håll i Europa är familjen Pahr som ursprungligen kom från Milano. Bröderna Johan Batista, Franciskus och Domenicus inkallades 1572 av Johan III och var verksamma vid de kungliga slottsbyggena och en fjärde broder, Kristoffer, anställdes av hertig Karl vid slotten i Nyköping och Örebro. Åtminstone Domenicus arbetade också med stadsbefästningar – i Kalmar 1585.⁴

Det fanns alltså en lång tradition att kalla in utländska experter av olika nationalitet för viktigare stads- och fästningsbyggen när vi på 1600-talets början möter de första regelbundna planerna – Petter Nicolaus de Kemps anläggningsplan för Göteborg 1608, Hans Flemings planer för Norrköping och Jönköping 1613 och Andreas Sersanders radialplan för Kalmar samma år. Holländaren Fleming gick i svensk tjänst senast 1588 och var verksam vid Vadstena slott och flera andra kronans byggnader. Han var också den som till en början ansvarade för grundläggningen av Göteborg och som fick överta

1 Munthe VI:1, s 9–11.

2 Munthe VI:1, s 17–19.

3 Munthe VI:1, s 32. Se även stadstexterna i del III.

4 Familjen Pahr skildras i Munthe VI:1, s 47–74.

arbetet sedan de Kemp – likaså holländare – efter några år lämnat landet. Sersander härstammade från Flandern.¹

Nederländerna framträder vid denna tid som ledande på stadsbyggandets och befästningskonstens område. Universitetet i Leiden och en ingenjörsskola med anknytning till detta blev ett internationellt utbildningscentrum, med en berömd lärare i Simon Stevin som var verksam där till sin död 1620. Denne var matematiker, mekaniker och fästningsbyggare, generalkvartermästare för den holländska armén under Moritz av Oranien som ledde det nederländska frihetskriget. Han var författare till en lång rad skrifter, bland annat en befästningslära 1594 och olika arkitekturteoretiska arbeten. Hans samlade skrifter, med en stadsbyggnadslära, kom dock inte ut förrän 1660.

Stevin förordade fyrkantiga planer med rätvinkligt gatunät och vände sig mot polygonala stadsformer och radialplaner med de snedvinkliga tomter och kvarter detta tvingade fram. Ett särdrag för Stevins skola var kvadratiska kvarter. Flera svenskar, bland andra Johan Lenæus [Wärnschiöldh], utbildades här, och utlänningar som kom i svensk tjänst. En av dessa var Johan Carels som var bror till Stevins hustru.² Matematik nämns ofta som ett särskilt intresseområde; i de matematiska vetenskaperna ingick även byggnadskonst, kartografi och perspektivritning.³

Gustav II Adolf visade stort intresse för det holländska kunnandet. Han har beskrivit Moritz av Oranien som sin läromästare i krigskonsten och ska, vad Gerhard Eimer berättar, ha brevväxlat med Stevin. Kungen var särskilt angelägen att utveckla belägringskrigföringen och befästningskonsten i fält.⁴ Redan i slutet av 1611 skickade han iväg den sedan ett par år anställde flamländaren Joan Monickhouen för att värva holländare och som resultat kom Andreas Sersander till landet. 1613 skickades denne i sin tur att värva fler och återkom med åtta konduktörer, fyra timmermän och sex minörer. De följande åren inkallades ytterligare ingenjörer, fyrverkare, verkmästare och andra i flera omgångar.⁵

Fortifikationen

Gradvis byggdes en samlad organisation upp för att ha hand om alla typer av befästningsanläggningar och byggande för krigsmaktens behov – det som skulle bli Fortifikationen. Verksamhetsfältet inbegriper de fasta anläggningarna med fästningsstäderna och andra för krigföring och försvar viktiga städer vid exempelvis slott, men lika mycket byggen och konstruktioner av skilda slag för arméerna i fält, vid belägringar, fältläger och marscher. Dessutom

1 Munthe VI:1, s 124, 130–131, 147–149, 223–226.

2 Eimer 1961, s 29, 121–124, 175; Råberg 1987:I, s 22 (hennes källa är Taverne 1978); *NF*; *NE*; Munthe VI:1 1916, s 227.

3 Magnusson 1992, s 97.

4 Ericsson 1935, s 13; Eimer 1961, s 185, utan angivande av källa.

5 Munthe VI:1 1916, s 179, 224 et passim; Ericsson 1935, s 13–14.

engagerades fortifikationsofficerarna i hög grad i den civila stadsplaneringen i helt obefästa städer och i annan civil byggnadsverksamhet.

Chefstiteln inom Fortifikationen var generalkvartermästare och den förste i svensk tjänst som kallades så var Arendt von Asserie när han 1579 blev chef för en svensk fortifikationsenhet i Livland. Troligen tillhörde han en estländsk adlig familj. Efter hand blev det allt vanligare med rörliga enheter av detta slag vid arméerna i fält, särskilt under 30-åriga kriget, och det förekom även stationära generalkvartermästare i vissa av de svenskkontrollerade områdena. Hemmavid i Sverige förordnades en första generalkvartermästare 1631, Georg Ginther Kräill von Bemebergh, och de följande åren reste denne runt i landet för att besiktiga och förstärka de befästa orterna.¹ Redan 1617 hade dock Gustav II Adolf haft tankar på att inrätta en sådan befattning enligt ett förslag på den militär "som hållas skall i fredlige tider till lands och vatten".²

Vid kungens armé i Tyskland utsågs Olof Hansson [Örnehufvud] till ingenjör 1630 och sannolikt i början av 1632 till generalkvartermästare. Efter Gustav II Adolfs död arbetade han vid ett par av de andra arméerna och 1634 skickades han till Sverige för att bara några månader senare beordras på en lång inspektionsresa till Preussen och Livland, att "alle Festninger och Skantzer der sammastädes i Ögonskeen taga". Tillbaka i Sverige igen mottog han 1635 sitt adelskap och fullmakt att vara "General Qvartermästare och öfver all Fortification". Fortifikationsväsendet samlades nu som en egen enhet med en fast organisation på Artilleriets stat. 1635 räknas därmed som Fortifikationens tillkomstår. 1641 skildes sedan denna från Artilleriet och blev en självständig kår inom armén, den fristående Fortifikationsstaten, underställd Krigskollegium.³ Fortfarande var dock inte chefskapet för fortifikationsverksamheten helt och hållet samlat på en hand; de tyska områdena kom länge än att ligga utanför och även de baltiska områdena styrdes till stor del lokalt.⁴

1645 blev Johan Andersson Lenæus, året därpå adlad Wärnschiöldh, generalkvartermästare "öfwer alle H. K. M:ts Fortifikationer", efter att Örnehufvud avlidit under blockaden av Malmö året innan, i en av alla de epidemier som härjade i arméerna. Trettio år, till sin död 1674, skulle han inneha denna tjänst. I början av perioden och en del mot slutet ägnade han sig åt de baltiska provinserna men annars nästan enbart åt Sverige med de från Danmark-Norge erövrade områdena. De tyska provinserna skötte sig i huvudsak själva. Sedan Erik Dahlbergh blivit kommandant i Malmö 1669 och fått ledningen för befästningarna i Skåne behövde han inte heller arbeta så mycket med denna landsända. Wärnschiöldh hade 1630 utnämnts till ingenjör vid

1 Munthe VI:1, s 4, 175, 188–189. Se också Råberg 1987:I, s 197–201.

2 Munthe I 1902, s 219.

3 Munthe VI:1, s 200–205, 294. Jfr också Ericsson 1935, s 57.

4 Munthe VI:1 1916, s 283, 286–287, 299, 315–316, 331, 337, 345–346, 354, 360.

Svenska armén i Tyskland, studerade flera omgångar mellan 1634 och 1643 i Holland och var en i många avseenden lärd man. Han skrev brev på latin och hade utvecklat sina konstnärliga färdigheter även om han framför allt ägnat sig åt befästningskonsten och matematiken.¹

I september 1674 utsågs Erik Dahlbergh till generalkvartermästare och två år senare beslutade Karl XI att Dahlbergh skulle sköta fortifikationsarbetena och ha hand om fortifikationsmedlen direkt under kungen, helt oberoende av Krigskollegium. Fortifikationskontoret ombildades därmed till ett verkligt ämbetsverk under ledning av riksgeneralkvartermästaren. Först 1680 fick han dock ansvaret för de baltiska provinserna som fram till dess sköts av Paul von Essen och Johan Stael von Holstein, och året därpå för Tyskland som letts av fransmännen Johan Mell och Thomas Poulet.² Dahlbergh stannade på sin post till sin död 1703, nära trettio år, och under hans tid genomgick Fortifikationen stora förändringar med en oerhörd ökning av antalet anställda, från omkring 50 till 441 personer på stat – 99 officerare, 66 civilbetjänter och 276 hantverkare med flera. En högt ansedd utbildning inrättades, stora ansträngningar gjordes att samla och uppordna kartor, ritningar och andra handlingar, en ny fortifikationsordning utarbetades.³

Erik Dahlbergh föddes i Stockholm 1625, blev tidigt faderlös och sattes tolv år gammal i skriv- och räkneskola i Hamburg. 1641 anställdes han som skrivare hos generalkamreraren i Pommernområdet och 1647 började hans fortifikationskarriär då han antogs som konduktör hos generalinspektören för de svenska befästningarna i norra Tyskland Conrad von Mardefelt. Åren efter freden 1648 hade han olika uppdrag och bedrev studier i Frankfurt am Main samt reste mycket i Central- och Sydeuropa. Bland annat vistades han en hel del i Rom och runt om i Italien. 1656 fick han anställning som generalkvartermästarelöjtnant vid den svenska armén i Polen och deltog i fortsättningen i de danska krigerna i Karl X Gustavs närmaste omgivning. Han adlades 1660 och utsågs 1669 till kommandant över Malmö med ansvar för fortifikationen i Skånelandskapen.

Parallellt med uppdraget som generalkvartermästare hade Dahlbergh under perioder även andra befattningar – 1680 guvernör i Skåne, 1687–93 landshövding i Jönköpings län, från 1693 generalguvernör över Bremen och Verden, och 1696–1702 generalguvernör över Livland. 1687 blev han friherre och 1693 greve, fältmarskalk och kungligt råd. Under hela sin karriär bedrev han en febril verksamhet, reste mycket, inspekterade och upprättade planer, ingick i kommissioner och gjorde utredningar om landets befästningar. Han

1 Munthe VI:1 1916, s 234, 297, 320–325, 329, 331–332 et passim. Efter Wårnschiöldhs död utsågs Jacob Stael von Holstein till ny generalkvartermästare men han tycks aldrig ha tillträtt. I stället blev han generalkvartermästare i fält vid Carl Gustaf Wrangels armé i Tyskland, Munthe VI:1 1916, s 359.

2 Munthe VI:2 1919, s 8–10, 17, 21.

3 Munthe VI:2 1919, s 62–63 et passim; *NF*, Fortifikationen.

var en högt bildad person och förutom en av sin tids främste fortifikatör också skicklig tecknare och arkitekt.¹

Näste generalkvartermästare blev Carl Magnus Stuart 1703 men han avled redan 1705. Denne hade tidigare bland annat medverkat i arbetet med Karlskronas grundläggning, gjort en längre studieresa 1685–87 och ett par år senare utsetts till lärare för den unge kronprinsen. 1695, när Dahlbergh reste till sitt generalguvernement Bremen-Verden, blev Stuart ställföreträdare i Sverige. 1706 förordnades så Carl Magnus Palmqvist som ny generalkvartermästare och han följdes 1719 av Axel Löwen. Efter Karl XII:s död förlorade Fortifikationen sin självständiga ställning då organisationen förändrades och inordnades under Krigskollegium.²

Inom Fortifikationen kan det många gånger vara omöjligt att avgöra vem som hade det faktiska ansvaret för den utformning planen till slut fick, med alla de olika personer som var inblandade i utarbetandet av en plan och involverade i den långa processen från första utkast till fastställd plan. Och det är inte ovanligt att ändringar gjordes även efter detta. För det mesta går det inte att närmare säga vad de inblandade personerna och beslutsfattarna bidragit med i samspelet mellan överordnade chefer centralt och lokalt, underställd personal och synpunkter från guvernörer, kungen, Krigskollegium och riksrådet. Det gäller inte minst alla de planer som hör samman med Wärnschiöldh och Dahlbergh, särskilt den senare då antalet anställda inom Fortifikationen ökade så kraftigt. Förekomsten eller frånvaron av signatur kan man i dessa fall inte ta som säkert belägg.

Stadsingenjörerna

Med ingenjör menades från början en militärbyggmästare och konstruktör av krigsmateriel. Efter hand vidgades detta och blev en ledande befattning med ansvar för såväl konstruktion och planläggning som anläggande och byggande inom befästningsverksamhet och stadsplanering men även vägar och kanaler, med tillhörande produktion av kartor, planer och ritningar.³ I Márten Sturtzenbechers lexikon om fortifikationsverksamheten 1805, som kallas just *Ingeniör lexikon*, beskrivs redan i företalet och sedan under uppslagsordet Ingeniör, med hänvisningar till många andra ämnesord, den mycket omfattande verksamhet och kunskap som hörde till ingenjören och ingenjörsvetenskapen. Utöver det som redan nämnts är det bland annat matematikens olika delar, teoretiskt och praktiskt kunnande i alla slags byggnadsarbeten, delar av den civila arkitekturen, krigsföring i alla former och artilleri. Ingenjörer fanns

1 Dahlberghs verksamhet skildras i Munthe VI:1 1916, s 373–396 och VI:2 1919, s 7–69 samt mer kortfattat i Munthes artikel om Dahlbergh i *NF*. En mer levande berättelse finns i Peter Englund's skrifter och i de många uppsatserna i *Stormaktstid* 1992. Dahlbergh som tecknare behandlas av Magnusson 1986.

2 Munthe VI:2 1919, s 71–73, 82, 86, 90–91, 99.

3 *NE; NF, Ingenjörskår; SAOB*.

framför allt inom Fortifikationen men efter hand började också en del städer anställa egna stadsingenjörer.

Första gången titeln ingenjör användes för en militärbyggmästare i svensk tjänst var 1611, för italienaren Johannes Baptista Bresselisij, som funnits i de svenska rullorna sedan 1581 och tidigare benämns byggmästare. Det var en högt uppsatt och betrodd befattning och vid några tillfällen kring 1640 användes titeln generalingenjör som likställd med generalkvartermästare.¹ 1612 antogs Andreas Sersander som ingenjör och i fortsättningen en lång rad andra utländska experter och med tiden också svenskar. Till ingenjörernas skara hörde Johan Carels som 1620 förordnades att "fundera" Falun, Georg Ginther Kräill von Bemebergh vid erövringen av Riga, i Kalmar och i Preussen, vidare Johan Schultz som ledde utstakningen av Göteborg 1621 och Heinrich Thome som kom i svensk tjänst senast 1624 och först arbetade i Stockholm och Jönköping och senare vid den svenska armén i Preussen.² 1630 utnämndes Johan Lenæus [Wärnschiöldh] till ingenjör vid armén i Tyskland, samma år som Olof Hansson [Örnehufvud].³

Några städer var sedan gammalt skyldiga att själva bekosta och sköta befästningsarbetena och anställde för detta ingenjörer eller, med en senare benämning, fortifikationskaptener. Dessa antogs av städernas magistrater men stod under generalkvartermästarens överinseende. Under Dahlberghs tid blev det dock han som försåg städerna med ingenjörer. I Riga städslades Heinrich Muhلمان, senare adlad von Seulenbergh, som stadens ingenjör 1632. Samma skyldighet fanns i Reval och i Wismar, men i den sist nämnda staden överfördes den så småningom på kronan.⁴

1636 fick Anders Torstensson "een charge iblandh ingenieurerne". Han tillhörde därmed fortifikationspersonalen under Olof Hansson Örnehufvuds ledning men kom genast att arbeta med regleringen av huvudstaden och brukar därför räknas som stadsingenjör i Stockholm från och med detta år. Från 1636 fick han också lön av staden och 1641 utfärdades ett donationsbrev på en tomt till "Anderss Torstensson vår Stadz Ingenieur och Mathematicus, [som] nu een lång tijdh stoor beswär mödo och arbeete hafft hafuer med denne stadz och malmernes reformation, igenom gaturnes och tompternes regulerande". 1646 avgick han från Fortifikationen och är senare avlönad på slottsstaten, från 1653 från Byggnings Collegium för Stockholm och 1656 som rådman.

Marianne Råbergs förmodan, att hans avgång från Fortifikationen hänger samman med att Wärnschiöldh blivit generalkvartermästare året innan förefaller mycket rimlig – att en nytillträdd chef ser över verksamheten och vill skära bort sådant som ligger vid sidan av det egentliga uppdraget.

1 Munthe VI:1 1916, s 4, 221–223 et passim.

2 Munthe VI:1 1916, s 186–187, 223–224, 226–228.

3 Munthe VI:1 1916, s 200, 234.

4 Munthe III:1 1908, s 145, 179 och VI:1 1916, s 4, 239, 410–414.

Torstensson skötte stadsingenjörstjänsten ända till 1667, då överståthållaren lät ersätta honom efter att magistraten besvärat sig över hans höga ålder och oförmögenhet.¹

Anders Torstenssons roll vid regleringen och utvidgningen av Stockholm är unik och han förefaller ha haft en självständig ställning som fristående stadsplaneringsexpert vid sidan av Fortifikationen, Lantmäteriet och andra. Han utgick dock från Fortifikationen och fungerade till att börja med som medarbetare till Olof Hansson Örnehufvud som han också övertog flera av sina viktigaste uppdrag från, framför allt utbyggnaden av Stockholm malmar, och senare Uppsalaregleringen. Det innebar att han huvudsakligen var sysselsatt med arbetena i Stockholm under hela sin verksamhetstid. Men han var uppenbarligen mycket uppskattad som stadsplanerare för han anförtroddes dessutom flera stora uppdrag runt om i Sverige och Finland. Däremot arbetade han inte i provinserna.

Ett flertal av dessa uppdrag är kända genom skriftliga uppgifter men sedan finns också ett antal planer som man på formmässiga grunder får tro att han svarat för eller på något sätt varit inblandad i. Det kan röra sig om hela planen, huvuddragen i planernas gestaltning, eller att han kanske funnits med i diskussionen och påverkat inriktningen. Man får också räkna med att han genom sina arbeten influerat och inspirerat andra planförfattare. Eftersom han var så upptagen med utstakning av tomter, markbyten och det praktiska genomförandet av Stockholms utbyggnad kan han knappast ha vistats alltför långa perioder på de andra platserna och mycket riktigt kan man på de flesta av dem se att också andra personer upprättat kartor och haft viktiga roller i realiseringen av arbetet.

Torstensson efterträddes som stadsingenjör i Stockholm av Henrik de la Vallée 1667, en tio år yngre bror och medarbetare till arkitekten Jean de la Vallée. Han hade varit medhjälpare till Torstensson sedan åtminstone 1656, inte bara i Stockholm utan också vid genomförandet av regleringen av Nyköping, arbetat som verkmästare på Stockholms slott och även gjort teckningar och ritningar. Någon direkt anknytning till Fortifikationen tycks han inte ha haft – han behandlas i alla fall inte av Munthe.² 1671 förordnades Johan Olofsson Holm som medhjälpare till de la Vallée för att 1676 bli ensam stadsingenjör. Det finns också en uppgift att han blev stadsarkitekt 1686.

På stadsingenjörstjänsten följde därefter Johan Cortman 1693 och Börje Hag 1709. Den senare hade varit verksam inom Fortifikationen sedan 1697. Siste stadsingenjören under stormaktstiden blev Per Tilleus (även kallad Petrus Tillæus) 1717, som blev kvar på posten ända till 1748, och som är upphovsman till en berömd Stockholmskarta 1733. Direktören över Lantmäteriet Carl Gripenhielm hade 1693 föreslagit att stadsingenjören i Stockholm skulle

1 Uppgifterna om Torstensson här och i det följande grundar sig på Munthe VI:1 1916, s 240–241, 415–416 och stadstexterna i del III samt Råberg 1987:1 s 204–206.

2 Ekstrand 1903, s 24 och 1912, s 65 (nr 2502); Ellehag 2003, s 19; *Svenskt konstnärslexikon*.

underställas Lantmäteriet men Cortman motsatte sig detta och ville kvarstå under magistraten. Det dröjde till 1720 innan dragkampen avgjordes, då det bestämdes att stadsingenjören skulle tillsättas med kunglig fullmakt men lämplig innehavare föreslås av lantmåteridirektören. Som en följd av städernas privilegier kom dock snart hela frågan att helt och hållet ligga hos magistraten.¹

I Göteborg utsågs Johan Eberhard Carlberg till stadens förste stadsingenjör 1717. Även han hade börjat sin bana vid Fortifikationen där han anställdes som konduktör 1702 och arbetade kvar till 1721, parallellt med stadsingenjörssysslan. 1727 lämnade han dock tjänsten för att fortsättningsvis, fram till sin död 1773, vara verksam som stadsarkitekt i Stockholm. Den andre innehavaren av tjänsten i Göteborg 1727–75 blev hans yngre bror Bengt Vilhelm Carlberg. Även han hade tidigare arbetat som fortifikationsofficer.² Stadsingenjörer tillsattes senare i Malmö 1747 och Gävle 1779.³ I Norrköping tillhörde dessutom lantmätaren Jöran Holstensson borgerskapet från och med 1643 och kallades vanligen stadsingenjör. Han erhöll periodvis arvoden från stadens kassa men var inte formellt upptagen på lönelistan och hade alltså inte en fast funktion, motsvarande de övriga nämnda.⁴

Arkitekterna

Bland planförfattarna finns också några som i första hand är kända som arkitekter och som ägnade det mesta av sin verksamhet åt byggnadskonsten. Båda de ledande arkitekterna kring 1600-talets mitt och de följande decennierna – Nicodemus Tessin d.ä. och Jean de la Vallée – arbetade i hög grad med stadsplanering. Även Erik Dahlbergh var en av tidens främsta arkitekter vid sidan av sin verksamhet på befästningskonstens, stadsplaneringens och den samhälleliga förvaltningens områden. Dahlbergh är oöverträffad vad gäller antalet stads- och befästningsplaner, men också de andra två tillhör de mer produktiva planförfattarna. Den följande generationens helt dominerande arkitekt – Nicodemus Tessin d.y. – arbetade likaså med stadsbyggnadsfrågor fastän inte med hela städer utan begränsat till den arkitektoniska helhetsgestaltningen av en avgränsad stadsdel. Liknande hade förekommit hos de andra tidigare. Utöver dessa ägnade sig flera fortifikationsofficerare också åt arkitektur och husbyggande, om än i begränsad omfattning.

Nicodemus Tessin d.ä. var född i Stralsund och kom 1636 till Sverige. Han var i grund och botten fortifikatör och källorna berättar att han 1639 sökte

1 Ekstrand 1903, s 24 (nr 2503, 2504 och 2506); Munthe VI:2 1919, s 380–381.

2 Ekstrand 1903, s 201 (nr 2520 och 2521); Munthe VI:2 1919, s 478–479, 494–495. Se vidare Ahnlund 1984.

3 Karlström 1974, s 104–105; Ekstrand 1903, s 202 (nr 2526).

4 Helmfrid 1965, s 689–690. Det är oklart om detta är samme person som den Göran Hollstensson som 1644–78 arbetade som lantmätare i Kopparbergs län och bl.a. utarbetade en karta för Hedemora 1669, Ekstrand 1903, s 1, 263 och 1912, s 15 (nr 2).

arbete inom Fortifikationen och senast 1641 förordnades som konduktör. Redan 1645 försvinner han dock ur rullorna och följande år utses han till kunglig arkitekt. Efter detta kallas han omväxlande konduktör, ingenjör eller architecteur. 1651–53 gjorde han en studieresa till Tyskland, Italien, Frankrike och Nederländerna. 1661 blev han stadsarkitekt i Stockholm.¹

Även om Tessin efter 1645 hade en fristående ställning i förhållande till Fortifikationen får hans arbeten inom stadsplaneringens område räknas som hörande dit, fast som separata, externa uppdrag. Alla kartor som kan kopplas till hans stadsplaneprojekt utom två förvaras bland fortifikationsplanerna i Krigsarkivet. Det är Norrlandsstäderna och Uleåborg från 1640-talets andra del, de två Kalmarkartorna vid samma tid, Arensburgsplanen för Magnus Gabriel De la Gardie 1652, de två Landskronaalternativen 1659, Carlsburg 1673 och hans sista stadsplanearbete, Karlskronaskissen från 1680 eller 1681.

I detta är även de som bör vara uppgjorda av hans medhjälpare för Norrlandsstäderna Erik Eriksson Niure inräknade. De två återstående kartorna finns i Riksarkivet, i samlingen "Utan känd proveniens"; den ena bör vara en samtida kopia av regleringskartan för Umeå i Krigsarkivet, utförd av Niure, och den andra är en uppmätning av Torneå. Norrlandsstäderna fungerade som en särskild kommission men kartmaterialet sorterades alltså in under Fortifikationen. Övriga arbeten hörde så som fästningsstäder till Fortifikationens område. Det gjorde för övrigt även en del av Tessins byggnadsprojekt, till exempel Borgholms slott. Många andra uppdrag rör också kronans byggnader och verksamheter.²

Tessin hade uppenbarligen ett intresse för stadsplaneringen och stadens gestaltning som helhet, vilket förstärktes efter hans stora studieresa, och flera av planerna tycks ha tillkommit på hans eget initiativ. Det egentliga uppdraget var kyrkorna och andra offentliga byggnader men han verkar då ha passat på att samtidigt komma med förslag till revidering av den liggande stadsplanen. Så var det i Kalmar, Carlsburg och Karlskrona. Hans arbeten handlar såväl om nygrundning och flyttning som om reglering och utvidgning. Och både civila städer och fästningsstäder.

Jean de la Vallée var född i Frankrike som son till murmästaren, sedermera arkitekten Simon de la Vallée som efter några år i prins Henrik av Oraniens tjänst i Holland kom till Sverige 1637. Den unge Jean fick sin första utbildning hos fadern, liksom även Tessin. Åren 1646–50 studerade han i Frankrike och Italien, varefter han 1651 utnämndes till kunglig arkitekt. Han fick ansvar för Stockholms slott men i början av 1660-talet övergick detta till Tessin. I stället blev de la Vallée kunglig arkitekt vid Kammarkollegiet och 1669 överinspektör över ämbetena och byggnadsväsendet i överståthållarens ställe. Från och

1 NE; Munthe VI:1 1916, s 482.

2 Jfr Munthe VI:1 1916, s 483–489.

med 1662 hade han olika befattningar i Stockholms styrelse, och utsågs 1671 till ämbets- och byggningsborgmästare och 1680 till stadsarkitekt.¹

Alla Jean de la Vallées stadsplanarbeten utom ett rör också huvudstaden. Men även det återstående projektet – Karl Gustavs stad 1658 – har nära anknytning till kungamakten och riksregeringen genom att staden var en strategisk satsning att skapa en manufakturstad med tillverkning av vapen med mera, säkert placerad centralt i landet, och med personliga band till Karl X Gustav. Att de la Vallée anförtroddes uppgiften visar en vilja att skapa något utöver det vanliga vilket också avspeglas i den representativa miljön med den storslagna slottsanläggningen.

Inget tyder på att han skulle ha haft någon närmare koppling till Fortifikationen. Möjligen är planen för utvidgningen på Ladugårdslandet 1671 med den stora arsenalen på Djurgården ett undantag, då det här handlade om stora militära anläggningar och sannolikt en befolkning med anknytning till dessa. En plan för själva arsenalen finns i Krigsarkivet medan planen för stadsområdet som helhet förvaras på annat håll. En annan anknytning finns i det stora projektet för Katarina kyrka och en kunglig slottsanläggning på östra delen av Södermalm där han skulle samarbeta med Johan Wärnschiöldh som ansvarade för tillhörande befästningsanläggningar. Planer och ritningar till de la Vallées stadsprojekt finns spridda på olika håll. Ett par förvaras i Uppsala universitetsbibliotek och en i Lantmäteriverkets arkiv. De två planerna för ombyggnad av trakten kring Slussen och Stadsholmens östra och västra sidor i Stockholm 1680 förvaras i Krigsarkivet men någon beröring med fortifikationsverksamheten finns knappast i dessa.

Man får inte glömma att Erik Dahlbergh såväl inom som vid sidan av verksamheten vid Fortifikationen var en av sin tids mest framstående arkitekter.² Hans intresse för byggnadskonsten och konstnärliga gestaltungsformåga framgår med all tydlighet i utformningen av viktigare stadsrum i många av hans planer liksom i hans teckningar. I stadsplanesammanhang hör han helt och fullt till Fortifikationen. Stads- och fästningsbyggandet utgjorde också den allt annat överskuggande delen av hans verksamhet. Men här ingår inte bara själva befästningarna utan också alla typer av byggnader som hör till försvarsanläggningarna och för krigsmaktens behov, alltifrån förläggningsbyggnader, magasin, bagerier och garnisonskyrkor till normalritningar för officersboställen. Där det fanns möjlighet tog han även chansen att ge tillämpliga delar av försvarsverken en arkitektonisk form och utsmyckning. Exempelvis finns det flera ritningar till stadsportar. Till de civila byggnaderna hör ett antal kyrkor, bland annat Finska kyrkan i Narva och ett träkapell för Västra kyrkogården i Jönköping och dessutom flera gravkor, däribland hans eget i Turinge kyrka.

1 NE; Ellehag 2003, s 14, 17; Råberg 1987:I, s 208.

2 Om Dahlbergh som arkitekt, se Eimer 1992 och Lindahl 1992. Även Tessin, de la Vallée och andra berörs.

Under sin tid som landshövding i Jönköping gjorde Dahlbergh en rad nybyggnader, ombyggnader och inredningar, främst hovrättsbyggnaden och rådhuset. Allra mest känd är han ändå kanske för sitt storverk *Suecia antiqua et hodierna* där han avbildar såväl historiska minnesmärken som samtida eller planerade byggnadsverk och platser – stadsvyer, tidens moderna byggnadskonst med dess magnifika slottsanläggningar, parker, kyrkor, befästningsverk och annat.

Många andra fortifikationsofficerare ägnade sig också åt olika former av arkitekturuppgifter och husbyggande och en hel del sådana ingick i befästningsanläggningarna. Stadsportar och olika byggnader för de militära behoven hörde till, liksom kyrkobyggnader många gånger. Dessutom en mängd andra konstruktioner och anläggningar som broar, slussar, bryggor, ugnar och fördämningar. Ett speciellt utformat officerstält kan kanske också räknas hit.¹

I Olof Hansson Örnehufvuds *Svensche Plante Booken* finns flera ritningar över enskilda byggnader. Anders Torstenssons planer för Helsingfors på Södernäs udd och senare kartor av förstaden i Viborg innehåller tydligt utritade kyrkor. I hans direktiv för Viborg ingick även att bestämma "form och regularitet" för det nya rådhuset. George Palmstrucks projekt för slottsstaden i Riga 1672 innehåller en hel förstad med utritade byggnader. Mathias Spihler, elev till Nicodemus Tessin d.ä. och svärson till Jean de la Vallée, ritade bland annat Kungsholmens kyrka i Stockholm och Salsta slott och ägnade sig åt trädgårdskonsten, men var 1682 till sin död 1691 anställd som ingenjör vid Fortifikationen. Där hade han hand om kartor och modeller, undervisning och fortifikationsarbeten i Stockholms skärgård.² Paul von Essen, som under några år i början av 1660-talet arbetat i Rom och sedan Frankrike, ritade senare bland annat stadsportar och ett akademihus i Pernau.³ Listan kan göras lång.

Lantmäteriet

Även organisationen för landets civila kartläggning växte fram steg för steg. En startpunkt är när Anders Bure, "den svenska kartografins fader", tillsammans med sin kusin Johan Bureus 1602 utarbetade en karta över Stockholm – tyvärr inte bevarad – och ännu mer uppdraget till Anders Bure att utarbeta en karta över Norden 1603. Den första, nordliga delen av kartan graverades 1611 men hela kartan var inte färdig förrän 1626. Den har titeln *Orbis Arctoi nova et accurata delineatio* och visar Skandinavien och Östersjöområdet. Parallellt sysslade han med många andra saker – förvaltningsuppgifter inom det kungliga kansliet, diplomatiskt sändebud, gränsreglering mot Ryssland 1617–21,

1 Jfr Sturtzenbecher 1805, under Ingeniör, s 299; *Att illustrera stormakten* 2001, s 138–139 och Eimer 1992.

2 Munthe VI:2 1919, s 333–334.

3 Munthe VI:1 1916, s 455–456; VI:2 1919, s 204; Eimer 1992, s 169–171.

astronomiska studier. Han var också lärare åt Olof Hansson [Örnehufvud] i "ritare- och ingenjörskonsten" och 1625 medverkade de båda tillsammans i utstakningen av Jönköping och Göteborg. Han adlades 1624.¹

En viktig grund för tillkomsten av en lantmäteriorganisation är den allt tydligare viljan att utveckla nätet av civila städer och den alltmer systematiska översyn och utbyggnad av stadsväsendet det ledde till. Något organ som särskilt hade hand om detta fanns inte och när en större kampanj skulle genomföras anförtroddes den åt Anders Bures yngre bror Olof. 1620 fick denne i uppdrag att planlägga de beslutade nya städerna "vthi Öster och Wester Norlanden, vthi Gamble och Nye Karleby och Tornö sochner så och i Helssingelandh wedh Söderhamnph".² Olof Bure hade studerat i Uppsala och vid utländska universitet och sjukhus och disputerade 1611 i medicin i Basel. Han var intresserad av matematiska frågor och publicerade 1609 en handbok i aritmetik i Helmstedt i Tyskland. 1612 blev han livmedikus hos hertig Johan av Östergötland och 1618 hos Gustav II Adolf. Efter att ha planerat städerna i Norrland och Finland utnämndes han 1621 till borgmästare i Stockholm och samma år blev han, som den förste av bröderna, adlad. 1633 utsågs han till vice president i Åbo hovrätt.³ Han måste ha varit en allmänt duglig ämbetsman men förefaller inte ha haft djupare insikter i stadsplanering och de modernaste idéerna på detta område utan besatt främst en administrativ förmåga och kartografiska kunskaper.

Den 4 april 1628, två år efter att den stora kartan över Skandinavien och Östersjöområdet färdigställts, grundades så en särskild organisation för kartläggning av landet genom en instruktion för Anders Bure som "General Matematiker", och detta brukar räknas som Lantmäteriets födelse.⁴ Det genomgående temat är att olika företeelser ska kartläggas för att se efter hur landets resurser mesta möjligt kan förbättras och nyttiggöras – landskapen, socknarna, alla byar, stora vattendrag, skogsmark, hamnar och vattendjup, städer, gruvor och bergsbruk. Det är alltså en lång rad arbetsområden som räknas upp. Bure skulle också anställa och utbilda lantmätare, vara samrådsinstans vid stadsgrundning och planförändring och dessutom ha överinseende över kronans byggnadsverksamhet. Landskapen skulle avmätas och jordrevning hållas, det vill säga att han skulle både upprätta småskaliga,

1 Ekstrand 1903, s XVII–XX; Munthe VI:1 1916, s 199; Råberg 1987:I, s 192–193. Innan Anders Bure adlades skrev han sig Andreas Engelberti och sedan Andreas Bureus. Ätten kom dock senare att kallas Bure och den normala namnformen när han behandlas är Anders Bure, vilken därför används även här, Ekstrand 1903, s XVII. Enligt *SBL* ska han ha adlats med namnet Bure. Kartan finns i flera exemplar, bl.a. i KB, KrA och UUB.

2 *PRFSS* 5, s 469.

3 *SBL*.

4 *Samlingar i Landtmäteri* I 1901, Kungl. instruktion, s 1–3. Avsnittet rörande städerna finns även i *PRFSS* 6, s 413–414. I den första har språket givits moderna ordformer.

geografiska kartor över större områden och storskaliga, geometriska kartor över byarnas ägor.¹

Det som står om städerna är att Bure skulle "göra säkra afritningar² af alla städer här i riket, som nu under Sveriges Krona äro eller härefter vinnas kunna, på det H. K. M:t må kunna se huru de byggda och skickade äro, hvaraf H. K. M:t ock kan märka, huru de bäst och lägligast till en god skickelse och disposition förbättras kunna. Och skall fördenskull, när någon stad skall funderas eller förbättras, detsamma ske med hans råd och vetskap." Dessutom skulle han anstränga sig att införskaffa "planer och afritningar af främmande, särdeles närbelägna städer och fästningar" och hålla dessa i gott förvar. Detta inskräps i ett brev från Kammarkollegiet 1631 där det sägs att "K. M:ts vilja och befallning är, att planer och ritningar af alla städer i hela riket tagas skola".³ Här står också att två lantmätare givit sig av till Västmanland, Östergötland, Södermanland och Småland för att kartlägga städerna.

Den ursprungliga avsikten var alltså att Anders Bure och det lantmäteri-ämbete som byggdes upp runt honom skulle få ett stort ansvar för städerna och att detta skulle vara en av de främsta uppgifterna för den nya organisationen. Och inte bara i Sverige-Finland utan också tillkommande delar av riket, och både gamla och nya städer. Men så blev det inte. I alla fall inte vad man kan se av det bevarade kartmaterialet. Inom Lantmäteriet finns inte en enda stadsuppmätning som med säkerhet är från dessa första år och även fortsättningsvis blev städerna en försvinnande liten del av verksamheten. Bland de närmare 27 000 akterna i Sverige fram till och med 1721 finns bara lite över 100 stadskartor i Lantmäteriverkets arkiv. Och under resten av 1700-talet är det nära 47 000 akter men endast ett 80-tal stadskartor. Sedan finns det en del annat stadsmaterial, men inte så mycket att det förändrar bilden, och till detta kommer ett antal kartor över de finska städerna.⁴

De äldsta kartorna är alla osignerade och odaterade. En Åbokarta i finska riksarkivet kan möjligen dateras till 1634. I Lantmäteriverkets arkiv torde ingen vara tidigare än 1630-talets senare del och det är bara några stycken som kan ligga före 1640. På 1640-talet rör det sig om ett 20-tal kartor i Sverige och följande årtionde något färre. Sedan sjunker det ytterligare och ligger som lägst på 1670-talet med bara några få. Därefter vänder det, men någon större produktion blir det inte förrän vid mitten av 1690-talet. De allra flesta

1 Ekström 1903, s XXI.

2 Sixten Humbles uppgift att med avritning menas stadsplaner för beslutade nya stadsanläggningar eller för brunna städer som skulle återuppbyggas stämmer inte annat än möjligen undantagsvis, Humble 1928, s 201–202. En avritning är en uppmätning av en plats aktuella utseende. Det kan dock gälla både tillståndet före en eventuell förändring och, mer sällan, efteråt. Grundbetydelsen är enligt SAOB att genom ritning avbilda, kartlägga, mäta upp, och motsvarande benämningar är Delineation, Charta, Grundritning och Landkort. Men betydelsen planritning, plankarta nämns också.

3 *Samlingar i Landtmäteri* I 1901, Kam. Koll. brev 5 nov 1631, s 5.

4 Jfr under Inledning, Kartorna.

lantmäterikartorna är uppmätningar och bara en liten del regleringskartor eller anläggningskartor för nya städer. Lantmätarnas medverkan i stadsplaneringen var med andra ord mycket begränsad.

För att utföra arbetet anställdes 1628 sex lantmätare som Bure skulle instruera. De fick redan första året full lön och kan därmed inte ha varit helt utan utbildning. Den undervisning som meddelades kan ha pågått under ett år eller möjligen lite längre, men samtidigt skötte Bure också andra sysslor. Gustav II Adolfs död gav antagligen en helt ny situation. En stor förändring inträdde 1633 när man beslutade att lantmätarna inte längre skulle vara en samlad enhet, stationerad i Stockholm, utan fördelas i olika distrikt runt om i landet, med lön på landsstaterna. Samtidigt ökade antalet lantmätare. Det innebar att Bures tämligen vaga chefskap upphörde. Senare samma år bestämdes att Bure skulle ingå i en beskickning till Ryssland. Hemkommen därifrån blev han 1635 assessor i Krigskollegium och 1640 krigsråd till sin död 1646, närmare 75 år gammal.¹

Fullmakten för lantmätarna 1633 och en något mer utförlig instruktion till ytterligare ett antal lantmätare följande år talar utförligt om kartläggningen av byarnas ägor men inte ett ord om städerna och detta återkommer i andra fullmakter och instruktioner de följande åren. För några enskilda lantmätare nämns dock städerna. I ett memorial för Olof Gangius 1634 talas om att alla städerna i Finland måste avmätas "med hus, byggningar, gator, ägor och alla tillydande lägenheter" och i en fullmakt och pass för Olof Tresk 1637 sägs att han ska göra uppmätningar i såväl städer som på landsbygden, på de orter där behovet är störst. 1643 utfärdades en biinstruktion att göra geografiska kartor och vad dessa skulle innehålla.

Efter beslut på 1655 års riksdag upprättades så kallade fredsmilskartor runt vissa städer. Redan 1633 föreskrevs att lantmätarna skulle leverera sina kartor till Räknekammaren (sedermera Kammarkollegiet) men många gånger tycks det ha varit svårt att få in dem. 1642 hade kartorna blivit så många att en särskild lantmätare anställdes som inspektor över lantmäteriarbetet för att granska och uppordna kartorna, men han fick också en mer övergripande roll i lantmåterifrågor och anförtroddes särskilt ansvarsfulla uppgifter, som olika kommissioner. Den förste på tjänsten var Peder Menlös 1642–65.²

Man kan fråga sig varför Lantmåteriet, trots de uttalade intentionerna vid grundningen, kom att ägna sig så lite åt städerna. Till att börja med gick tiden åt till lantmätarnas utbildning. Det måste också ha varit ett stort och komplicerat arbete att kartera en stad och förmodligen krävde det en hel del förberedelser för att komma igång. Sedan bromsade säkert krigsplanerna

1 Ekstrand 1903, s XXI–XXIII, XXVIII; *Samlingar i Landtmåteri* I 1901, not s 4, KK fullmakt 19 juni 1633, s 6–7.

2 Ekstrand 1903, s XXVIII–XXIX, LXXII (nr G 13); *Samlingar i Landtmåteri* I 1901, KK instruktion 2 april 1634, s 10–11, KK memorial 18 april 1634, s 12–13, Kungl. fullmakt och pass 23 maj 1637, s 22–23, KK biinstruktion 20 april 1643, s 37–39.

och det att kungen befann sig i Tyskland upp arbetet och efter kungens död skedde uppenbarligen en omprioritering av verksamheten. Det kan man se i instruktionerna till lantmätarna när de stationerades ute i landet och att Anders Bures tjänster togs i anspråk för annat som ansågs viktigare. Fortifikationens tillkomst som en egen organisation med god kompetens på stadsområdet 1635 måste också ha förändrat situationen.

I början av 1640-talet hade antalet lantmätare i Sverige ökat till omkring 20 och höll sig sedan på den nivån ända fram till slutet av 1680-talet då det började stiga och var som högst 75 stycken åren 1698–99. Sedan sjönk det kontinuerligt och var 1721 nere i 39. Därifrån vände det uppåt igen. 1633 stationerades lantmätare i Finland och senare också i provinserna. Fram till 1681 rörde det sig om en handfull personer men detta år ökades antalet plötsligen till 41 stycken. Sedan sjönk det igen för att efter 1710 bara vara några få.¹

Någon egentlig chef fick inte Lantmäteriet förrän 1683, då Carl Gripenhielm tillsattes. Reduktionen och indelningsverket gav nya arbetsuppgifter och det föreskrevs att lantmätare skulle medverka i byten och skattläggning. Gripenhielm kallades först överinspektör över lantmätarna och sedan direktör över Lantmäteriet och fanns kvar på posten till sin död 1694, endast 39 år gammal. Han ansträngde sig på alla sätt att få verksamheten mer effektiv. Extra ordinarie lantmätare tillkom 1684, en föreskrift om beteckningarna på de geografiska kartorna utfärdades 1687, året därpå en ny instruktion och senare en lång följd av cirkulär och föreskrifter. Gradvis byggdes en liten medarbetarstab upp och 1689 lyckades han ordna lokaler åt Generallantmäterikontoret i det så kallade Drottning Kristinas lusthus vid Jacobs kyrka, där man sedan blev kvar ända till 1975.

Många av de gamla lantmätarna ansågs odugliga och 1687 infördes krav på examinering, även av de äldre. Fordringarna på dem som antogs till utbildningen skärptes också och undervisningen vid kontoret förbättrades. Han såg också till att alla skaffade lika justerade mätinstrument. Utöver ledningen av arbetet deltog Gripenhielm själv i flera stora kommissioner och större lantmåteriförrättningar. Ett berömt arbete av honom är den stora Mälarkartan 1689 med vyer av bland annat en lång rad städer.²

Som framgått producerades mycket få stadskartor under Gripenhielms tid och årtiondena före det. Ett halvhjärtat försök att förbättra situationen gjordes då han i slutet av en lång order till samtliga lantmätare 1691 skrev att "De städer, som äro belägna i den provins, hvarest landtmätaren nu eller framdeles vistas, får han ej heller försumma att, när tiden tillåter, aftaga; och skall han efterhand, så snart sig göra låter, till Kungl. Kontoret insända ackurata grundritningar af dem med alla deras gator, gränder och mera nödigt".³

1 Ekstrand 1903, tabell s V.

2 Ekstrand 1903, s XXIV–XXXII (nr G 2); Andersson, Bedoire 1988, s 84 (nr 99). Handlingarna finns tryckta i *Samlingar i Landtmäteri* I 1901. Om Mälarkartan, se vidare Berefelt 1966.

3 *Samlingar i Landtmäteri* I 1901, Direktörens order 3 jan. 1691, s 115–120.

I mån av tid, när inte annat viktigare gick före, skulle alltså städerna mätas upp. Men det fanns trots allt ett mål och en förhoppning att detta skulle bli gjort.

Som en del i Karl XI:s reduktion tillsattes skogskommissioner med uppdrag att återföra privatiserad allmänningssmark till kronan och en av dessa, den i Västmanland, innefattade också städernas marker. Det hade blivit uppenbart att mycket av de gemensamt ägda stadsjordarna efter hand hade övergått i privat ägo och som grund för en översyn utgick ett cirkulärbrev till landshövdingarna 1695 med krav att upprätta exakta kartor över alla tomter och ägor i städerna. Uppdraget var alltså inte riktat till lantmäteriorganisationen, men kom ändå att via landshövdingarna läggas ut på lantmätarna. Lantmäteridirektören Johan Transköld beordrade då att kopior skulle skickas in till det centrala kontoret och utfärdade 1697 en grundlig "Metod" hur kartorna skulle utföras. Detta är de första detaljerade föreskrifterna om stadskartornas innehåll och utformning.¹

Tack vare sin noggrannhet, detaljrikedom, tillhörande beskrivningar och att de omfattade både själva staden och dess marker är dessa kartor synnerligen värdefulla för kunskapen om våra städer och genom att så många upprättades under de följande åren ger de särskilda möjligheter till bredare jämförelser.² Vid denna tid påbörjades också en organisatorisk förändring av lantmäteriverksamheten, i det att lantmäterikontor 1696 började inrättas i länen. Med detta etablerades ordningen att konceptkartorna förvarades här och renoveringar i det centrala kontoret.³

I Finland stationerades en första lantmätare, Olof Mårtensson Gangius, i Åbo 1633 och följande år utökades styrkan med Anders Månsson Streng. Under tio år hade de ansvar för hela den finska rikshalvan. 1643 tillsattes så lantmätare i Nylands och Tavastehus län, och i Viborgs och Nyslotts län. Två år senare fick Kexholms län egen lantmätare. Österbotten räknades ända till 1696 ihop med Västerbotten och hade gemensam lantmätare.⁴ En av dessa var Nicodemus Tessin d.ä:s medhjälpare Erik Eriksson Niure. En annan var Claes Claesson.⁵ Ingen inom lantmäteriorganisationen, vare sig i Sverige eller i Finland, kommer i närheten av det antal stadskartor Claesson producerade. Och dessutom skedde detta i ett sammanhållet skede åren 1649–52, alla städerna parallellt.

Mycket talar för att hela denna systematiska förnyelse av stadsväsendet i norra Finland, med tre stadsgrundningar och tre regleringar, fungerade

1 *Samlingar i Landtmäteri* I 1901, Kungl. brev 14 aug. 1695, s 197–198, Direktörens brev 26 nov. 1696, s 223, Direktörens metod 30 mars 1697, s 228–232; Humble 1928, s 212–216. Transköld var direktör 1694–99, Ekstrand 1903, s XXXV, (nr G 3).

2 Uppemot ett fyrtiotal finns i Lantmäteriverkets arkiv.

3 Ekstrand 1903, s XXXVI.

4 Ekstrand 1903, s 214 (nr 2619, 2620), 222, 237, 239 (nr 2939), 253.

5 Ekstrand 1903, s 21 (nr 240), 48 (nr 572).

som någon form av fristående kommission och i själva verket var en fortsättning på Nicodemus Tessin d.ä:s motsvarande arbeten på den svenska sidan 1646–48, efter det att denne slagit in på arkitektbanan och börjat lägga upp planerna för sin stora studieresa. Det är mycket möjligt att Tessin egentligen skulle ha fortsatt med de finska städerna; en uppmätning av Uleåborg cirka 1648 är med största sannolikhet av hans hand. För att uppdraget var fristående från Lantmäteriets ordinarie verksamhet talar också det faktum att hälften av kartorna har hamnat i Krigsarkivet medan den andra hälften ligger i Riksarkivet, men här i samlingen "Utan känd proveniens"; bara en enda ligger i en av Lantmäteriets leveranser. I diskussionen om kategori av upphovsman får dock Claesson föras till Lantmäteriet.

Det finns också exempel på att lantmätare kunde arbeta inom andra näringar, ta uppdrag för olika städer och vara anställda av enskilda personer. Inom bergshantering behövdes kartografiskt kunniga personer. Lantmätaren Elias Östensson har inte kunnat placeras på någon tjänst i länen; om honom vet man bara att han 1650 fick betalt för en uppmätning av Arboga.¹ Olof Falck blev 1661 Magnus Gabriel De la Gardies enskilde lantmätare och hade dessförinnan arbetat som kopist vid Fortifikationen.²

Bergskollegium och dess föregångare

Bergshantering hade en omhuldad ställning och omgavs av särskilda privilegier och rättsliga bestämmelser alltsedan medeltiden. Som ett sätt att främja den för landets ekonomi så viktiga näringen instiftades bergsstäder efter tyska förebilder, med stadsprivilegier som föreskrev att invånarna var skyldiga att ägna sig åt bergsbruk vid sidan av de vanliga stadsnäringarna handel och hantverk.³

För handhavandet av bergsfrågorna byggdes steg för steg en särskild myndighet ut. Till att börja med sköttes de av Kammaren, det centrala förvaltningsorgan som byggts upp på Gustav Vasas tid. 1630 inrättades en bergsöverstyrelse kallad Bergsamtet, vilket fick fullständig instruktion 1634. 1637 bröts bergshantering ut som ett separat ämbetsverk under namnet Generalbergsamtet, vilket 1649 fick namnet Bergskollegium.⁴ Den förste chefen blev riksrådet och landshövdingen i Örebro län, Carl Bonde, som länge varit en drivande person för utvecklingen av bergsnäringen. Han hade redan 1607 blivit ståthållare i Dalarna och Koppar- och Järnbergslagen, vilket efter hand utvidgades med Salberget, Västerås och Västmanlandsbergslagen.⁵ 1641 skapades till och med ett särskilt Järle landshövdingedöme för att främja bergsbruket, omfattande Noraskogs och Linde bergslag samt delar

1 Ekstrand 1903, s 189 (nr 2374).

2 Ekstrand 1903, s 189 och 1912, s 62 (nr 2375); Munthe VI:1 1916, s 583.

3 *NF*, Bergsfrälse, Bergshandtering; Ericsson, B. 1977, s 114.

4 *NF*, Kammarkollegium, Bergskollegium; *NE*, Bergskollegium.

5 *NF*, Bonde; Se också Järle i del III.

av Värmland och Västmanland, med Järle som residensstad och Carl Bonde som landshövding. När det aldrig blev något av staden Järle fick Nora vid grundningen 1643 i stället överta residensfunktionen och länet kom därefter att kallas Nora län. Det blev dock inte särskilt långlivat utan uppgick 1648 i Örebro län. Bergskollegium levde dock vidare.

Det är oklart om det kan ha funnits något utpekad ansvar för stadsfrågorna hos de ämbeten som svarade för bergsfrågorna, men man kan hur som helst konstatera att det skapades många nya städer med nära samband till bergsbruket och att planerna för dessa ofta utarbetades av personer som på olika sätt hade anknytning till bergsverksamheten, och i flera fall arbetade dessa med mer än en sådan stad. Efter Carl Bondes död 1652 tillkom inga ytterligare städer av detta slag och man kan fråga sig om det bara kan vara en tillfällighet. Det faktum att kartan för den tänkta staden i Arjeplog 1640, som aldrig kom längre än till ett utkast, ligger bland gruvhandlingarna i Riksarkivet kan också tala för ett organisatoriskt eller till person knutet samband.

Den första bergsstaden i landet – Filipstad – grundades 1611, sist i raden av Karl IX:s stadsgrundningar. Planens upphovsman är okänd och det är oklart om den centrala förvaltningen av bergshanteringen på något sätt kan ha medverkat. Fast tanken och intresset att utveckla bergsnäringen genom stadsgrundningar fanns uppenbarligen. I fortsättningen tycker man sig dock se ett tydligare och mer samordnat initiativ. 1620 skickades Johan Carels till Falun för att undersöka hur staden "lämpligen kunde läggas och funderas" och ska då ha "avritat och utmärkt Falu stad". Detta kan kopplas samman med två stadsgrundningsplaner med årtalen 1624 och 1628 i den av Olof Hansson Örnehufvud senare sammanställda *Svensche Plante Booken*.

På grundval av planutformningen kan man också räkna med att Carels svarade för planerna i silverstaden Sala 1624 och ett par år senare Säter, där man anlagt ett kopparmyntverk, eventuellt också Borås. På Gustav II Adolfs tid fanns dessutom funderingar på att grunda bergsstäder vid Nora och Linde. Det var dock inte bara genom Carels som gruvnäringen skaffade sig hög kompetens på kartografins och ingenjörskonstens område. Anders Bure hade haft i uppgift att avrita platsen vid Kopparberget och den unge Olof Hansson uppges 1625 ha blivit bergsämbetets ingenjör och utarbetade 1625 och 1629 kartor över gruvorna. Det var han som införde den speciella svenska tekniken att göra gruvkartor med överlägsblad som visade olika nivåer i gruvan.¹

Under 1640- och 50-talens två första år aktualiserades sedan nya städer på ytterligare ett tiotal platser med anknytning till bergs- och metallhanteringen, men därefter inga fler. Alla låg i bergslagsområdet utom en – det nämnda förslaget till staden Arjeplog vid den nyupptäckta silverfyndigheten vid Nasafjället i Lappland 1640. För de två följande, Grythyttan och Avesta, är

1 Ehrensvärd 1997, s 172.

inget känt om upphovsman. Vad anbelangar Järle finns ingen bevarad plan men väl en beskrivning och dokumentariska uppgifter att Olov Hansson Örnehufvud skulle undersöka lämpligt läge och flera gånger besökte platsen. Trolig upphovsman är alltså Örnehufvud men det kan också ha varit Thomas Christiersson Hedræus som sedan 1637 var markscheider – gruvmätare – och ingenjör vid Bergsamtet och alltså underställd Carl Bonde. Dessförinnan hade han varit verksam som lantmätare i Uppland.¹ Hedræus arbetade vid denna tid med bygget av en kanal mellan Örebro och Järle och utförde kring mitten av 1640-talet planerna för Askersund, Lindesberg, Nora, Falun och – efter några års uppehåll – Nya Kopparberget 1652.

Vem gjorde vad?

När man ser närmare på hur stor del av stadsplaneringen som tillkommit inom respektive kategori upphovsmän visar det sig, kanske något överraskande, att en överväldigande majoritet har sitt ursprung inom fortifikationsverksamheten eller har sin bakgrund och förankring här. Det är Fortifikationen och dess föregångare, men hit får även räknas Anders Torstensson, några av de andra stadsingenjörerna och den stadsplanering Nicodemus Tessin d.ä. bedrev. Betydligt färre härrör ur lantmätarnas verksamhet. Dessa beräkningar grundas på antalet sammanhållna planskeden eller planeringstillfällen, det vill säga posterna i databasen och tabellen över samtliga stadsplaneprojekt, med den stadsplan som blev resultatet av en sådan process. Ett enskilt planskede kan sedan innehålla en lång rad alternativa planer på vägen fram till ett avgörande, och även senare revideringar.

Under 1500-talet, och ibland också senare, är det ofta svårt att veta vem som upprättat en plan men av de nära 220 sammanhållna planskeden där man med tillfredställande säkerhet kan avgöra upphovsmannaskapet har för riket som helhet i det närmaste 150 stycken, eller strax under 70 procent, sin upprinnelse i fortifikationsverksamheten. Då har de drygt 60 poster som utslutande består i befästningsanläggningar, inklusive några stadsrivningar, inte tagits med. Motsvarande antal för lantmätarna är knappt 50 stycken eller drygt 20 procent, men då ingår även Olof Bures tiotalet planer, så som föregångare till Lantmäteriet, men däremot inte Claes Claessons arbeten i Finland. De resterande utgörs av planer inom Bergskollegiets domäner och de arkitektplaner som inte hör ihop med Fortifikationens verksamhet.

Utöver dessa finns det cirka 25 planskeden där upphovsmannaskapet är mer osäkert; ett tjugotal hör troligtvis hemma på Fortifikationens konto men alltså bara några få bland lantmätarna. Om dessa, eller åtminstone en del av dem, räknades in skulle dominansen för Fortifikationen bli än större, och ännu mer så om alla de alternativa och reviderade planerna därtill togs med. Man får komma ihåg att fortifikationsprojekten ofta innehåller en lång

1 Ekstrand 1903, s 11, 267 (nr 129).

räcka planalternativ medan detta aldrig inträffar inom Lantmäteriet, där det som mest rör sig om ett par stycken och detta bara någon enstaka gång. (Se vidare avsnittet om Alternativa förslag och revideringar i det följande.) Till yttermera visso har regleringen och utbyggnaden av Stockholms malmar på slutet av 1630-talet och början av 1640-talet räknats som ett enda sammanhållet planskede.

Utanför Sverige-Finland var samtliga projekt upprättade inom Fortifikationen eller dess föregångare, vilket inte är så konstigt med tanke på att det mesta här kretsade kring befästningarna. Lantmätarna var dock verk samma i dessa områden med annan kartering. 75 planeringstillfällen innehåller stadsplaneåtgärder. Inte ett enda är ett projekt för en civil stad. Denna påtagliga kantring åt fortifikationshållet i provinserna gör att siffrorna blir lite jämnare när man enbart ser till Sverige-Finland, men fortfarande är det en otvetydig övervikt för projekten som hör ihop med Fortifikationen. Det är drygt 70 sådana jämfört med 50 för lantmätarna, vilket gör cirka 50 respektive 35 procent av de sammanlagt något över 140 planeringstillfällena. Proportionerligt sett ökar också andelen för återstoden – Bergskollegiet och vissa arkitektplaner – något. Fortfarande gäller dock att med ett inkluderande av de inte helt säkra planerna och alternativ- och revideringsplanerna skulle fortifikationens andel stiga märkbart. Utöver dessa planskeden som handlar om en blandning av olika stadsplaneåtgärder finns i provinserna nära 50 där det uteslutande rör sig om stadsbefästningarna medan Sverige-Finland tillsammans bara har en 15 sådana.

För Sverige faller materialet isär i tre i stort sett jämnstora grupper om trettioalet planeringstillfällen vardera. Det är för det första Fortifikationens stadsplanering i befästa städer, för det andra planer fortifikationsofficerare utarbetade för civila städer, och för det tredje lantmätarnas stadsplaner som alla gäller obefästa städer. Hälften av planeringen i de civila städerna utfördes alltså av fortifikationens folk. Utöver detta finns sedan tiotalet renodlade befästningsplaner, en grupp om något färre planer som har med bergshanteringens städer att göra och några stadsplaner av arkitekter.

Finland är den del av riket som helt bryter mönstret; här är tvärtom lantmäteriplanerna klart förhärskande. I ett femtontal planeringstillfällen är det sådana, och lägger man till Claes Claessons sex eller sju projekt blir det strax över tjugo, vilket gör drygt 60 procent. De som producerats inom Fortifikationen är bara drygt tio stycken, varav den stora majoriteten utgörs av stadsplanering i de befästa städerna och två är uppdrag i civila städer. Sedan finns det också ett par renodlade stadsbefästningar. Bergskollegieplaner eller arkitektplaner förekommer inte.

På samma sätt återfinns alla de mest produktiva planförfattarna inom fortifikationsverksamheten. Fast här blir skillnaden ännu mer påtaglig. Som nämnt finns det dock vissa tveksamheter om vem som de facto hade

huvudansvaret för planutformningen, särskilt under Dahlberghs tid men även Wårnschiöldhs. Inom Lantmäteriets verksamhetsområde förefaller detta mindre komplicerat.

Om man då fortfarande ser till det som blev det slutgiltiga resultatet av de olika sammanhållna planskedena – posterna i databasen – får flest planer, åtminstone dryga 25, föras på Erik Dahlbergh. Någon härrör från hans tidiga verksamhet i Tyskland på 1640-talets slut, fast vid denna tid figurerar han mest som medhjälpare till Conrad von Mardefelt som svarar för ett tiotal planer. De allra flesta av Dahlberghs planer tillkom under 1680-talets första del och var mycket omfattande. Som god tvåa följer Johan Wårnschiöldh med i varje fall tjugotalet planer och därefter Olof Hansson Örnehufvud med något färre. Men om man fördelar det på antalet år skulle Örnehufvud komma långt före de andra två. Å andra sidan är många av hans planer mindre till formatet. Ytterligare några personer med många planer är Anders Torstensson, fast här är många osäkra attributioner, Johan von Rodenburgh och Heinrich Thome.

Räknat per år slår dock Frans de Traytorrens alla andra, för de två åren 1630 och 1631 åstadkom han inte mindre än tio eller möjligen elva planer för olika städer i Pommern. Men med ett undantag – den vid det här laget välkända Stettinplanen – var detta renodlade stadsbefästningar. Även det koncentrerade arbetet inom speciella kommissioner och dylikt kommer naturligtvis högt – Olof Bure med sju städer, eller möjligen ett par till, på tre eller fyra år, Nicodemus Tessin d.ä. och medhjälparen Erik Eriksson Niure med lika många på fyra år och Claes Claesson med sex eller eventuellt sju på tre år.

Thomas Christiersson Hedræus vid Bergsamtet och arkitekten Jean de la Vallée upprättade fem planer vardera. Bland lantmätarna är det som regel inte mer än en stad, i något enstaka fall ett par. De enda som skiljer ut sig är Olof Bure och Claes Claesson, vilket visar att de inte riktigt passar in i den normala lantmätarverksamheten utan att deras stadsuppdrag var något annat.

Skiljer sig då utformningen av planerna åt mellan de olika kategorierna av upphovsmän? Det visar sig att de mer sofistikerade planerna – dit huvudsakligen de som tidigare betecknats som elaborerade planer och de större av de pragmatiska planerna men även några av mindre format får räknas – nästan uteslutande utarbetats av planförfattare inom eller med anknytning till Fortifikationen samt av arkitekterna. Till de fåtaliga undantagen kan man räkna Jacobshamn 1667 av lantmätaren Olof Falck, men här har med all säkerhet beställaren Magnus Gabriel De la Gardie spelat en stor roll. Andra är kanalplanen för reglering och utvidgning av Uddevalla av Fredrik Sixtus 1690 och kanske kan man också nämna Anders Andersins regleringsförslag för Västerås 1714. Det finns även några enkla, enhetliga lantmätarplaner som i sin symmetriska komposition och utnyttjandet av ett hörnslutet torg i

skärningspunkten av de två huvudgatorna visar på ett särskilt raffinering med rötter i idealstadsplanerna – Piteå 1666 och Torneå 1718.

Men även bland de enkla regelbundna rutnätsplanerna dominerar personer med anknytning till Fortifikationen kraftigt. Här placerar sig flera planer av Heinrich Thome, Olof Hansson Örnehufvud och andra, liksom Nicodemus Tessin d.ä:s tidiga arbeten. Hit får man också föra Claes Claesson och planerna med anknytning till bergsnäringen. Bland upphovsmännen till de pragmatiska planerna av mindre storlek och enklare utformning är det däremot mest lantmätare, men först från omkring 1650; de tidigaste, även de små, var utförda av personer inom fortifikationskretsen.

Med kartan som arbetsredskap

I den genomgripande nyorganisationen av det svenska samhället och för de expansiva stormaktsdrömmarna var det av största vikt att få fram kartor både över det egna landet och andra områden man hade intresse av, och både topografiska kartor över större områden och mer detaljerade kartor över enskilda platser. Kartorna var ett viktigt redskap såväl administrativt, juridiskt, ekonomiskt som militärt och ett förträffligt underlag för att kunna utveckla och ta tillvara landets resurser. Detta illustreras tydligt av Lantmäteriets första instruktion 1628 och hur man agerade i militära sammanhang. Fortifikationsen hade tillgång till Lantmäteriets kartor för kopiering medan man själv bara delade med sig av kartor över inlandet; gränsområdena var alldeles för känsliga och hölls strikt hemliga.¹

Vid de svenska arméerna fanns fortifikationsofficerare som hade till uppgift att fortlöpande utarbeta kartor, och i de erövrade områdena stationerades fast fortifikationspersonal med ansvar att underhålla och förstärka befästningarna. De ägnade sig också åt kartering av de nya landsändarna, till exempel Heinrich Thomes karta över det kustområde svenskarna höll i Preussen 1626–35 och den karta som Magnus Beauman upprättade över Jämtland 1679. Även lantmätare anlätades för sådana uppdrag, som Kettel Classon Felterus karta över Bohuslän 1658, omedelbart efter att landskapet blivit svenskt.²

Kartor behövdes för planeringen av trupptransporter och försörjning av truppen, och för att identifiera tänkbara platser för läger, tillfälliga befästningar och slagfält, både för egen räkning och för att vara beredd på fiendens agerande. Vid belägringar var det av avgörande betydelse att ha god information om befästningarnas styrka och beskaffenhet och detta behövdes också som grund för kommande förstärkningsarbeten och ombyggnader sedan platsen intagits. Samma gällde naturligtvis för krigsmakten i andra länder. Utöver detta gjorde man kartor och teckningar för att dokumentera krigshandlingarna.

Spionkartor och "planer i beredskap"

Man försökte på olika sätt skaffa sig den eftertraktade kunskapen för de militära ändamålen och bygga upp en "kunskapsbank" för framtiden. I Lantmäteriets instruktion 1628 specificeras uttryckligen uppgiften till Bure att "Han skall ock efter möjligheten beflita sig att få planer och afritningar af främmande, särdeles närbelägna städer och fästningar". Vissa tryckta kartor fanns att få tag på men det mesta var handritade kartor som man framställde

1 Gäfvert 2001, s 20.

2 KrA: Handritade kartverk 12, nr 1 (fol 3), KrA: Sveriges krig 7:187 och KrA: Topografiska kartor XV A:5. De två senare avbildas i *Att illustrera stormakten* 2001, s 36 resp. 32–33.

själv. Flera exempel på "spionkartor" har bevarats. Eftersom sådana av naturliga skäl inte kunde utföras på samma kontrollerade och noggranna sätt som andra kartor var de behäftade med mer fel och ansågs säkerligen inte lika viktiga att spara.

För Kalmar finns en skissartad karta som visar danskarnas belägring av staden 1611. På kartan finns olika iakttagelser av sådant som kunde observeras utifrån – trupplägrens små tältstäder, uppställning av kanoner och diverse anteckningar om detta och om olika topografiska förhållanden runt staden. Den medeltida stadsmuren och senare befästningar utanför, liksom de låga kanontornen i slottets yttre försvarsgördel är tydligt utritade medan gatunätet har en mycket skissartad form. En annan upprättades genom Erik Dahlberghs försorg över Köpenhamn 1658 – "icke utan stor fara". Till sin hjälp hade han två till drängar förklädda ingenjörer. Enligt sin egen berättelse var Dahlbergh känd av många i den danska huvudstaden och dolde sina avsikter genom att ägna sig åt umgängesliv med danska vänner, men steg upp tidigt i gryningen och utförde sitt värv när andra sov ruset av sig. Han skriver att "hade man vetat, vad jag förde i hjärtat och eljest hos mig fördolt, visserligen hade jag fått annat härbärke".¹

På motsvarande sätt skaffade sig danskarna information om Stockholm; i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn förvaras tre Stockholmskartor från 1640-talet, den ena en något reviderad kopia från Kristinas tid. I grunden bör de vara kopior av en eller flera svenska original, som sedan kompletterats med uppgifter danskarna kände till.² I november 1658, dryga halvåret efter att Skåne tillfallit Sverige, smög sig en dansk dragonkapten, Mikkel Skov, in i Malmö förklädd till bonde för att inhämta upplysningar om stadens tillstånd inför ett planerat uppror. Flera enkla kartskisser med anteckningar om olika svenska försvarsarrangemang, samt tidsplaner och planering av angreppet från detta tillfälle ingår i det danska riksarkivets samlingar.³ Och över Göteborg och städerna i Bohuslän finns en hel serie danska spionkartor från 1600-talets andra hälft.⁴

Skriftliga uppgifter berättar också om att man, när man kunde, passade på att skaffa sig information om platser i främmande områden. När Olof Hansson [Örnehufvud] 1634 sändes iväg på sin långa inspektionsresa till Östersjöprovinserna skulle han passera en rad orter som inte hörde till Sverige men där han "granneligen notera skall hwars och ens egentlige beskaffenheet, fortification, besättning och provision".⁵

1 KrA: Sveriges krig 1:33 st f respektive 6:90 st f. Den senare behandlas i *Att illustrera stormakten* 2001, s 126–127, varifrån citaten hämtats och där den också avbildas.

2 KB(Dk): Kortsaml x-1967/99, 100 och 101; Råberg 1987:II, s 14, kartorna avbildas som nr 4, 15 och 16.

3 RA(Dk): Privark 6345 lbnr I; *Malmös kartor* 2003, s 26–29, där kartskisserna också avbildas.

4 Se vidare Westerbeek Dahl 1992.

5 Munthe VI:1 1916, s 202.

Det finns även några kartor som kan misstänkas vara planer att ha i beredskap vid en eventuell erövring, där man i så fall gick steget längre och i förväg projekterade nya befästningar. I annat fall är det information man lyckats skaffa om planer hos främmande makt. För Hameln strax sydväst om Hannover i Tyskland finns en karta 1648 som visar ett förslag till en regelbundet utformad stadsbefästning av närmast idealstadstyp, med en fortsättning på en ö i floden, så att en full cirkel bildades. Staden hade intagits av svenskarna 1633 men därefter inte varit under svensk kontroll. Den ligger strax söder om Bremen-Verdenområdet som tillföll Sverige vid Westfaliska freden i oktober 1648 och var säkerligen av svenskt intresse. Frågan är om detta är ett projekt som utarbetades för att ha i beredskap om staden skulle komma i svenska händer eller om det är en spionkarta som kopierade ett projekt svenskarna kommit över. Kartan är utförd av Sigismund Weijder som var i svensk tjänst.

Samma fråga kan man ställa om ett senare Hamelnförslag som har likheter med Erik Dahlberghs 1680-talsarbeten och förslag vid ett par tillfällen för staden Kolberg vid den polska Östersjökusten, öster om det svenska Stettin. Kolberg hade besatts av svenskarna 1631 och släpptes motvilligt 1653, efter att ha tillfallit Brandenburg 1648. Att området var begärligt framgår tydligt av att Karl X Gustav som en av sina första åtgärder som kung startade krig mot Polen 1655. Och banden med bundsförvanten Brandenburg kan inte ha varit alltför starka, för ett år senare gick de över till den polska sidan. Det första Kolbergsprojektet bär årtalet 1687 och visar en genomgripande ombyggnad av befästningarna. Sedan finns ett par sinsemellan likartade projekt som bör vara från 1700-talets början och möjligen kan ha ett samband med Karl XII:s krig. Det ena innehåller en ny, separat förstad med fyra kvarter i direkt anslutning till den befintliga staden och det andra en stadsutvidgning som förutsatte att delar av de gamla stadsbefästningarna revs så att en ny stadsdel med sex kvarter kunde anslutas direkt till den gamla staden. Nya befästningar ingick i båda. Något motsvarande återfinns på en rysk karta från 1700-talets första år i Krigsarkivet – ett projekt att anlägga en helt ny befästningsstad vid den lilla svenska skansen Ewst, sydöst om Riga.

Ett exempel på att man på fullt allvar omgående utarbetade befästningsplaner även för erövrade platser långt borta, som man åtminstone inte för ögonblicket kunde behålla, är Erik Dahlberghs plan för Brest-Litovsk 1657, i dagens Vitryssland, på gränsen till Polen. Och det är inget litet förslag; det innehåller ett stort femsidigt citadell och kraftig bastionsbefästning runt resten av staden, samt utanverk. Kartorna redovisar också ett äldre förslag med likartad uppläggning. Kungen hade tvekat att över huvud taget lägga tid på en belägring av den sedan tidigare välbefästa staden, i synnerhet som man nåtts av budskapet att Danmark gått in i kriget, och bara några dagar efter att staden givit sig tågade de svenska trupperna mot Jylland efter att först ha

överlämnat staden till sin allierade. Ändå gav kungen Dahlbergh i uppdrag att "förfärdiga en Grundriss och gjöra deröfver en desseing huru det kunde på bästa sätt fortificeras". Man frågar sig om kungen verkligen hade ambitioner att skapa en fast svensk stödjepunkt ända här.¹

Att utarbeta planer för eventuella framtida behov kan inte ha varit en helt främmande tanke. Många planer var så väl tilltagna att de räckte för stadens expansion lång tid framöver, som utbyggnaden av Stockholms malmar, och ibland så storvulna att de aldrig blev genomförda över huvud taget, till exempel Hedemora 1642 och Borås 1682. På anläggningskartan för Nya Kopparberget 1652 har man till och med särskilt angivit att halva området "kan ock bequempligen bebyggias om så behöfues". Det var alltså tänkt för framtida expansion.

Rekognoscering och första kartering

Inför och under en belägring av en stad utarbetades kartor som grund för anfall och erövring, men de utnyttjades också för planering av nya befästningar eftersom man var angelägen att snabbt sätta sig fast och stärka sin ställning när staden väl intagits. Redan från första början av den verkliga svenska expansionspolitiken på 1620-talet kan man se detta mönster. Georg Ginther Kräill von Bemebergh deltog 1621 i Gustav II Adolfs belägring av Riga och fick så fort staden var intagen order att ha hand om en förstärkning av försvarsverken.² Hans arbete framgår av en karta med den beskrivande titeln "Belegerung Der Stadt Riga, in Lieflandt Den 15 Augusti 1621. Erobert den 16 September derselbigen Jahrs" (Belägring av staden Riga i Livland den 15 augusti 1621. Erövrade den 16 september samma år). Denna visar förutom Rigas befintliga befästningar och viss bebyggelse de belägrande trupperna med tre befästa läger, truppställningar, fältbefästningar och kungens skepp liggande på floden. Sekundärt har även en första snabbskiss till förändring av försvarsverken ritats in – en utbyggnad av de befintliga anläggningarna med en krans av nya, relativt stora bastioner runt staden, inklusive ett utvidgningsområde i söder. På en och samma karta finns alltså såväl en bild av stadens aktuella utseende, en skildring av belägringen som ett första förslag till nya befästningar.

Kräill efterträddes 1630 av Frans de Traytorrens som generalkvartermästare i fält och denne utarbetade ett stort antal planer för de befästa orterna i framför allt Pommern och Mecklenburg dit kriget förskjutits vid denna tid. Olof Hansson [Örnehufvud] deltog som ingenjör vid kungens armé i belägringar av en mängd städer, upprättade kartor, anlade mindre befästningar och hade hand om förstärkningarna av stadsbefästningarna på olika håll,

1 Jfr *Att illustrera stormakten*, s 114.

2 Munthe VI:1 1916, s 186–187.

bland annat i Mainz som svenskarna hade intagit 1631. Och följande år påbörjades byggandet av fästningsstaden Gustavsburg enligt hans ritningar.¹

Som ytterligare ett exempel på arbetssättet kan man peka på Erik Dahlberghs insatser under Karl X Gustavs krig i Polen och Danmark på 1650-talet, som blev början på hans långa anställning inom Fortifikationen. Dahlbergh, som vistades i Mellaneuropa och Italien, fick brev från sina beskyddare att skyndsamt bege sig till den svenska armén i Polen för att där söka sin lycka, och 1657 fick han tjänst som generalkvartermästarelöjtnant. Han rekognoscerade områden och städer, deltog i belägringar och upprättade kartor och befästningsförslag. Bland annat spejade han på Brest-Litovsk och utarbetade den ovan nämnda befästningsplanen sedan staden givit sig. Han gjorde teckningar av olika platser och krigshändelser och brände ner och förstörde flera intagna slott och skansar.

När sedan Danmark förklarade krig följde Dahlbergh med armén dit som del av en hel stab av fortifikationsofficerare. Han rekognoscerade olika platser och stakade ut befästningar. Bland annat genomförde han ensam ett närgånget nattligt spaningsuppdrag av Fredriksodde (från 1664 Fredericia), där en större dansk här stängt sig inne, och tack vare detta kunde de svenska trupperna framgångsrikt storma staden. Dahlbergh själv ledde som vägvisare en ryttarstyrka. På vintern färdigställde han sedan en stor "Carte Der Gegent und Situation, Zwischen dem Königl: Schwedischen Fäldtlager in Norderluthlandt, vndt der Städte als Coldingen, Medelfart, Fridrichsodde und Sophiasodde". För tåget över Bälten 1658 spelade Dahlbergh och de rekognosceringar han gjorde en betydelsefull roll, även om han själv har kraftigt överdrivit sin insats. Efter fredsslutet i Roskilde den 26 februari inspekterade Dahlbergh tillsammans med kungen Malmö och Landskrona. Kartor och förslag till förstärkning av befästningarna upprättades. Sedan följde Kristianstad och Bodekull, nya kartor och på den sista platsen förslag till anläggning av staden Karlshamn. Därefter gick färden vidare via Halmstad och Varberg till Göteborg.² På motsvarande sätt ingick fortifikationsofficerare i de danska trupperna i Skånelandskapen och dessa har efterlämnat ett flertal kartor. Samma sak under skånska kriget 1676–79.³

Uppmätningar och underlagskartor

1600-talets stadsplaner har beskyllts för att vara skrivbordsprodukter, utarbetade utan större kännedom om topografi och rådande mark- och bebyggelseförhållanden. Men detta motsägs av det faktum att man först undersökte olika tänkbara lägen och gjorde uppmätningsskartor som underlag

1 Munthe VI:1 1916, s 196, 200–201.

2 Munthe VI:1 1916, s 378–384; Munthe II 1906, s 327, 330–332, 343–347; KrA: Sveriges krig 6:55 st f; Losman 1992, s 55.

3 Westerbeek Dahl 1987 (Christoph Heers); Westerbeek Dahl 1987 (Gottfried Hoffmans); Westerbeek Dahl 1988; Westerbeek Dahl 1991.

för planläggningen; när en uppmätningsskarta kombineras med förslag till förändringar kan det inte botten i annat än en strävan att relatera planen till förhållandena på platsen antingen man ville anpassa sig till och ta tillvara förutsättningarna eller ej. Uppmätningar finns visserligen inte alltid, men de är ändå så pass vanliga att man får räkna med att sådana var en del i den normala gången. Alla de planer som pragmatiskt anpassades till omständigheterna på platsen förutsätter också att man skaffat sig en ingående kunskap om de lokala förhållandena. Sedan finns det alltid undantag.

Som nämnt tog man vid belägringar fram planer som visade det aktuella läget och dessa fick ofta ligga till grund för förslag till ombyggnader av befästningarna och andra förändringar. På samma sätt gjorde man i städer man själv behärskade, såväl i de gamla svenska områdena som på nyvunnen mark. Det är vanligt att både uppmätning och förslag finns på en och samma karta, ibland flera alternativa förslag. Så är det till exempel på en av Dahlberghs Malmökartor 1658.¹ Då och då återanvände man till och med en äldre karta och ritade in förslaget på denna i stället för att göra en ny uppmätning. På en plan över Wismar 1647 har det ursprungliga årtalet strukits över i samband med att ett par skisser till nya befästningar runt staden lagts till 1662, och i stället det nya året skrivits dit tillsammans med upphovsmannens, Conrad von Mardefelts, namnteckning.²

Svårare är det att upptäcka och dechiffrera motsvarande på en Landskronakarta där man vare sig har hjälp av årtal eller andra upplysningar. Fram tills nu har den också fått stå odaterad och innehållet saknat närmare uttolkning.³ Den har samma vattenmärke och grundinformation som vad som måste vara Olof Hansson Örnehufvuds kombinerade uppmätning och befästningsplan 1644, med vissa detaljer till och med identiskt utformade. Men den har dessutom tillägg i form av en kvadratisk befästningsanläggning tvärs över den breda hamnfåran och ett stort kronverk upp mot staden och det gamla slottet, samt flera alternativ till ny stadsbefästning med breda bastioner med sneda flanker och en yttre fyrsidig befästning runt slottet vilka definitivt är av senare datum, omkring 1660 eller något av de följande åren. Kartans äldre tidsskikt visar heller inte det exakta tillståndet kring 1660, för det ingår delar av 1644 års plan som aldrig blev utbyggda och dessutom saknas en bastion som danskarna byggde ut efter att de intagit Landskrona 1645.

På samma sätt kunde man ta en karta med ett förkastat förslag till förändring och på detta rita in ett nytt och bättre förslag. Så får man tolka en Pernaukarta som bör vara från 1640, med tillägg 1642.⁴ Bland Stockholmskartorna finns flera som uppvisar senare kompletteringar i något parti och de nämnda

1 KrA: SFP Malmö 90.

2 KrA: SFP Tyskland Wismar 4.

3 KrA: SFP Landskrona 743. I Krigsarkivets förteckning dateras den till "1665 (?)".

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 24.

spionkartorna som bör ha sammanställts av flera kartor och därmed visar olika tidsskeden i olika delar av kartan.¹

Även i obefästa städer gjordes normalt en kartering av det aktuella läget som ett första steg och en grund för fortsatt arbete, fast den inte alltid är bevarad. Det gäller nygrundade och flyttade städer och i än högre grad regleringar. I de senare var det viktigt inte bara för hur planen skulle utformas utan också legalt och ekonomiskt för överenskommelserna om markbyten.² De bevarade exemplen är färre för utvidgningar och förstäder, och kanske var det inte lika viktigt här, åtminstone när det var mindre områden som tidigare inte hade någon mer omfattande bebyggelse; det fanns inte så många alternativa lägen att välja på och antagligen var situationen mer allmänt känt för de inblandade och därmed inte lika nödvändig att redovisa i kartform. På samma sätt kan det säkert vara med flyttning en mycket kort sträcka, som i Jönköping 1613. När uppmätningar inte togs fram under senare delen av perioden får man räkna med att någon äldre karta i stället fyllde samma funktion. Kartmaterialet hade vid denna tid blivit betydligt rikhaltigare. Särskilt efter beslutet 1695 att städerna skulle ta fram detaljerade kartor över tomter och marker tillkom mycket noggranna uppmätningar.³

Ibland vet man på annat sätt att förstudier gjordes. Viljan att stärka situationen för både handel och försvar vid Göta älvs mynning går långt tillbaka och det finns uppgifter som berättar att man flera gånger letade efter lämpliga stadslägen. 1559 gav Gustav Vasa uppdrag att undersöka var en stad bäst kunde läggas och 1583 erbjöd en holländare Johan III att anlägga en holländsk kolonistad där Göteborg ligger idag. Valet av plats för det äldsta Göteborg på Hisingen föregicks säkert av noggrann prövning innan man stannade för lokaliseringen till Göta älvs norra strand mitt för Älvsborgs slott, vid det första bra hamnläget innanför älvmynningen och med bergsformationer som skyddade den blivande staden. Andra arkivaliskt kända lokaliseringsundersökningar är när Olof Hansson Örnehufvud i april 1640 befalldes resa och utse lämplig plats till dels en stad vid endera Amola bro, Byälven eller Köpmansbro (det som blev Åmål), dels vid Bro (Kristinehamn) och dels vid Järle.⁴

Fram till omkring 1640 är få stadskartor bevarade och det är följaktligen svårt att med större säkerhet säga hur man arbetade med kartorna. Den nämnda "spionkartan" från den danska belägringen av Kalmar 1611 är den första karta som avbildar det existerande planmönstret i en svensk stad även

1 Råberg 1987:II, s 5, 6. Exempel på kartor är karta 4 och 32 och många av stadskartorna från omkring 1650 och senare som baseras på samma grunduppmätning.

2 På ett mer detaljerat plan kunde särskilda tomtböcker upprättas, som vid regleringen av Stockholms malmar. Se vidare Råberg 1987:I, s 92–95 et passim och Forsberg 2001, s 111–112 et passim.

3 Dessa kartor behandlas bl.a. i Örback 1989, s 84, 86 och Ehrensvärd 1997, s 174–175.

4 Munthe VI:1 1916, s 208.

om det inte är en direkt uppmätning, framför allt inte en uppmätning i syfte att ligga till grund för en stadsplaneförändring och med den noggrannhet det skulle kräva.¹ Förslaget till reglering av Jönköping, troligen året därpå, innehåller variationer i kvartersformer och gatubredd som talar för att man utgått från och anpassat sig till det äldre planmönstret på platsen, även om uppmätning saknas.

Ett första exempel på en karta där den existerande bebyggelsestrukturen och vissa topografiska företeelser redovisas samtidigt med den nya planen – det som så småningom skulle bli den gängse typen av regleringsplan – är en Falukarta 1628 (formellt en stadsgrundning).² Samma finns på det idealstadsartade förslaget till förstad i Stettin 1630. Vi har det sedan i Norrmalmsregleringen i Stockholm 1636 och 1637, utvidgningen/regleringen av Åbo 1639, samt regleringarna av Viborg, Hedemora och Uppsala på 1640-talets första år. Men det är heller inte ovanligt att den befintliga staden och förslaget till ny utformning presenteras på två separata kartor – Reval 1634, Nyslott 1639 (formellt en nygrundning), Tessins projekt på slutet av 1640-talet utom en kartkopia. Vid flyttningar och nygrundningar finns ibland en separat situationsplan som visar topografin på den tilltänkta nya platsen. En flyttning av Kalmar diskuterades länge innan den verkligen blev av. Tanken framfördes första gången 1639 och samma år gjordes en karta som visar den grundläggande topografin på Kvarnholmen och utkast till stadsbefästning. Exempel på detta finns också i Nicodemus Tessin d.ä:s och Erik Eriksson Niures projekt för Norrlandsstäderna på slutet av 1640-talet och Claes Claessons arbeten i Finland åren kring 1650.

Uppmätningar av stadens jordar gjordes mycket tidigt och finns med bland de äldsta lantmäterikartorna, i jordeböcker och andra kartor. Några exempel är en Norrköpingskarta av Johan de Rogier 1636 och en Linköpingskarta av Johan Larsson Groth 1639.³ Efter 1695 tillkom de nämnda mycket noggranna karteringarna av hela staden, med stadens marker, tomtindelning och ägarförteckningar, för ett stort antal städer. Det finns också detaljerade kartor som redovisar enskilda tomter eller kvarter och särskilda tomtböcker. Många sådana finns exempelvis i Stockholm.⁴

1 Enkla planskisser som dateras till 1580-talets slut finns för de vid denna tid fortfarande danska Lund och Landskrona, i Anders Sørensen Vedels samling i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn.

2 Det har dock ifrågasatts att det undre skiktet på kartan skulle visa en äldre bebyggelsestruktur, se Falun i del III.

3 LMV: D4:10-11 respektive D64-1:1, den senare behandlas i Borna Ahlkvist, Tollin 1994, s 20–21, där den också är avbildad. Ytterligare några är en Söderköpingskarta av Johan de Rogier 1642 och en osignerad karta över Härnösand som likaså bör vara från 1640-talets början, avbildade i Örback 1989, s 83 respektive Näslund 1980, s 43.

4 Flera exempel avbildas i Råberg 1987:I och Forsberg 2001.

Teoretiska planer och principplaner

En del planer får trots allt betraktas som mer av skrivbordsprodukt och teoretisk konstruktion, åtminstone i sitt utgångsskede. Men bara för att en plan är strikt enhetlig och inte i någon högre grad anpassas till de befintliga förhållandena behöver den inte vara oreflekterad och utan kännedom om platsen. Det kan lika väl vara ett medvetet val. För att uppnå önskat utseende och funktion var man beredd att ta det extraarbete som krävdes för att omforma den motsträviga naturen. Man hade undersökt platsen och ändå kommit fram till att det var möjligt att genomföra och värt priset. Om sedan bedömningen var orealistisk är en annan sak. Framför allt handlar det om planer som ligger nära idealstäderna och som utgår från en estetisk formvilja snarare än en praktisk anpassning till förhållandena på platsen. Den enhetliga och symmetriska planen i det flyttade Kalmar krävde exempelvis mycket stora och arbetskrävande utfyllnader, vilket man var helt medveten om från första början. Det framgår av den nämnda uppmätningsskartan med utkast till stadsbefästning 1639. Men det kan även röra sig om de enkla, mycket enhetliga rutnätsplanerna som Falun på 1620-talet. Ett annat exempel är Brahestad där det liksom i Kalmar krävdes mycket omfattande utfyllnader, vilket klart redovisas på sviten av kartor som togs fram inför stadsgrundningen, med situationsplan och alternativ anläggningsplan.

Det finns några få bevarade planer som inte visar färdiga projekt med full anpassning till en given lokalisering utan snarare principer och utgångspunkter för ett fortsatt arbete där planutformningen måste utarbetas i detalj och modifieras efter platsen. Det är mycket möjligt att det funnits fler – detta är en typ av idéer och utkast som inte är särskilt användbara i den fortsatta hanteringen och därför snabbt blir överspelade och kasserade. Två förvaras i Krigsarkivet och en i Lantmäteriverkets arkiv vilket säger att arbetsättet förekom inom båda kategorierna. Den första – ett mycket tidiga exempel – återfinns på en karta med påskriften "Dessein af Viborg 1615" på baksidan. Någon upphovsman är däremot inte angiven. "Dessein" innebär att det är en karta för utstakning av befästningsanläggningar eller en stad.

Planmönstret säger dock att det inte är en färdig plan. Hela stadsytan täcks av ett regelbundet, i det närmaste rätvinkligt rutnät av enkla linjer, där alla rutor är jämnstora. Inne i det medeltida stadsområdet saknar dock en större fyrkant rutmönster. Linjerna är ordentligt ritade med bläck och kan inte vara någon form av hjälplinjer för kartkonstruktionen. Rutorna är för små för att kunna vara kvarter och linjerna utlagda på ett sätt som inte skapar något realistiskt, till platsen avpassat gatunät. Den enda rimliga förklaringen är att kartan visar en principplan för reglering av gatunätet, en utgångspunkt för diskussion och beslut där den exakta utformningen fick avgöras i det fortsatta planeringsarbetet.

En odaterad plan med namnet "Biörneborg" som enda identifikationsuppgift har tvärtom noggrant utarbetade detaljer ner på tomtnivå. Staden brann 1640 och kartan bör ha tillkommit strax efter det. I sin totala enhetlighet, avsaknad av varje antydning till topografi, orientering eller utgångspunkt i den plats där staden skulle byggas bör planen betraktas som en idealutformning till utgångspunkt för den konkreta planläggningen, inte en färdig plan att sätta i verket. Efter branden fanns en diskussion om olika lägen, antingen en återuppbyggnad på den gamla platsen eller en flyttning, och med denna karaktär kan planen mycket väl ha fungerat som en principplan, tillämpbar för båda lägena. Även den mycket enkla planen för Christinehamn i Nya Sverige 1654 torde vara en principplan för utbyggnaden och inte en färdig anläggningsplan, en utgångspunkt för de första delarna av staden och för framtida tillväxt.

Vad som får uppfattas som en enkel regleringsskiss för Torshälla på slutet av 1680-talet visar på samma arbetssätt. Över det existerande, medeltida gatunätet har ett rätvinkligt rutnät där alla kvarteren är kvadratiska och lika stora ritats med enkla linjer. Linjerna dras ut åt sidorna, även på andra sidan ån, och slutar i intet. Hur långt planen skulle breda ut sig och stadens yttre form var alltså en öppen fråga. De nya gatorna tog liten hänsyn till de befintliga förhållandena, men utgångspunkten tycks ha varit ett avsnitt av Storgatan och en tvärgata på kyrkans ena sida. Den schematiska utformningen får ses som en idéskiss; om arbetet fortsatt och omsatts i konkret handling hade säkerligen ett mer ingående detaljstudium med en hel del justeringar fått göras.

Hur den skamplun eller plan som omtalas i ett brev om flyttningen av Västervik 1544 såg ut är omöjligt att säga. Det talas om "torg, gather, waller, rundeler och annen läglighet" så den måste ha varit relativt detaljerad. Ståthållaren beordrades att "stadenn aldellis motte anläggges och effter thet sätt han föregiffuitt haffuer" men fick på samma gång i uppdrag att förhandla med borgarna, vilket måste innebära att när man kom till detaljutformningen fanns det möjligheter att i viss mån modifiera utformningen.

Utstakning först och plankarta sen

Ett arbetssätt som praktiserades av Olof Bure vid anläggandet av städerna i Norrland och Finlands västkust kring 1620 var enligt Henrik Lilius att man började med att staka ut gator och tomter på platsen, och först därefter gjorde en plankarta; någon i förväg uppgjord stadsplan ska inte ha funnits.¹ Detta stämmer med Gustav II Adolfs fullmakt för grundningen av ett antal av städerna 1620, där det sägs att Bure skulle ordna "tompter i bredd och längder /.../ och sedan ett wist afrijth derupå göra".² Självklart måste han ändå ha

1 Lilius 1985, s 89. Vad han grundar detta på framgår dock inte.

2 PRFSS 5, s 469.

utgått från någon föreställning om hur staden skulle se ut, vare sig den satts på papper eller ej. Han kan mycket väl ha haft någon form av principplan som utgångspunkt, i likhet med de ovan nämnda. Det tidigaste exemplet på sådan hör ju också till just denna tid.

Att Bures utgångspunkt var en regelbunden, eller så långt möjligt regelbunden, enkel rutnätsplan kan man sluta sig till av resultatet. Exakt vilka insikter han hade i den europeiska stadsplaneringen och de rådande stadsplaneidealerna är oklart, men man får med tanke på hans utbildning, internationella kontakter och de sammanhang han verkade i förutsätta att han hade en allmän kännedom om stadsplanering. Någon större kunskap om den mer sofistikerade stadsbyggnadskonsten förefaller han dock inte ha haft.

Någon på förhand uppgjord plankarta som skulle motsäga att Olof Bures stadsanläggningar gick till som Lilius beskriver det finns inte (jämför dock de just nämnda skriftliga uppgifterna om Västervik), men heller inte någon karta som visar den färdiga planen efter att det utstakade gatunätet mätts upp och nedtecknats. Att sådana förekommit framgår dock av ett brev från kungen till ståthållaren över Norrland och Österbotten den 23 maj 1621, med befallning att denne skulle driva på att husen blev byggda och att de följde Bures stadsplan. Kungen skriver: "Wij haffue bekommit Eder schriffuelsse, Christopher von Wernstett, dee nye steder belangende, som i Österbothn funderas skole och I förmäle der till myckett timber wara kommitt. Så är vår nådige willie, at I der vppå driffuen, dett bygningerne måtte warda vthj wärkett stelste(!) och städerne funderade effter den vthrijtningh, som doctor Olaus Buræus der vppå giffuitt haffuer." ¹

Detta var säkerligen ett traditionellt sätt att anlägga en stad som även omfattades av andra, både tidigare och vid samma tid, även om vi inte har kartor kvar som visar detta. Det förklarar varför städerna länge inte var helt regelbundna trots att renässansens stadsideal måste ha varit känt inom åtminstone de ledande kretsarna.

Utkast och skisser efter hand

Bevarade planskisser, alternativa planutformningar och reviderade förslag visar att det pågick en fortlöpande diskussion och att man anpassade sig till förändrade förutsättningar och synpunkter som kom fram när förslagen konfronterats med "verkligheten". Att detta var ett normalt arbetssätt inom Fortifikationen framgår tydligt av det bevarade kartmaterialet. Men även inom Lantmäteriet finns en del kartor som visar motsvarande. Att det är fråga om skisser och utkast, och inte färdiga planer, avslöjas av den enkla och hastiga karaktären och att de inte är ordentligt genomarbetade i alla detaljer. De är ritade i bläck och har ibland tillägg i blyerts men är inte färglagda annat än i vissa delar någon gång. Ibland ger de intryck att vara ritade i ett sammanhang,

¹ PRFSS 6, s 32.

men lika ofta att ha kompletterats, ändrats och vuxit fram efter hand. Rena skisser kan också finnas som tillägg på äldre planer.

Fortifikationens kartmaterial, framför allt, innehåller en hel del skisser, utkast till lösningar och halvfärdiga förslag som visar att man i mångt och mycket arbetat som ett modernt arkitektkontor där projekten under kontinuerlig dialog växte fram från första utkast till färdigt förslag. Det framgår också att flera olika personer varit inblandade i processen, både fortifikationspersonal och på "beställarsidan". Ändå måste man räkna med att det mesta av denna typ av arbetsmaterial som visar de tidiga skedena i utarbetandet av ett projekt försvunnit och att det vi har kvar till stor del är ett slumpmässigt urval. Mest finns i städer där man gång efter annan återkom med befästningsplaner utan att bygga ut dem, som i Landskrona; i sådana fall fanns det rimligtvis större anledning att bevara dem för att kanske kunna ha nytta av dem vid ett senare tillfälle.

Ett första exempel på planskiss för en stad inom de svenska domänerna gäller Jönköping och visar tankar på en flyttning redan före det att staden brändes 1612. Det är en enkel teckning med en enda lång gata kantad av obrutna rader schematiskt ritade små husgavlar. Och bakom dessa finns streck som signalerar kvarter med genomgående tomter. Här och var har namn och någon förklaring skrivits in, bland annat "Torget" mitt på gatan. Den snabbt nedkastade skissen till nya befästningar runt Riga 1621, på en befintlig, noggrant utarbetad karta, har nyss nämnts. Mer utarbetade i detaljerna och längre komna i processen, men fortfarande inte slutgiltiga förslag, är exempelvis de två snarlika utkastet till reglering av Norrmalm i Stockholm som har daterats till 1636 och tillskrivits Olof Hansson Örnehufvud.

Även den enkla plan som, bortsett från någon avvikande detalj, visar gatunätet som det till slut blev och som ansetts vara utförd av Anders Torstensson 1637 har en skissartad karaktär. Flera forskare har menat att den bör vara utförd när arbetena redan kommit igång, men den slutgiltiga, fullständiga planen är det dock inte eftersom gatunätet i den södra delen och tomtindelningen fortfarande saknas. Ett fullständigt projekt, men alltför på ett skisstadium, är utkastet till den stora förstaden i Stettin troligen 1630. Här ingår hela området, med gator, platsbildningar och konturen av den omgivande stadsbefästningen, men ritat med enkla streck och utan någon större exakthet. Mer utarbetat i detaljerna, men fortfarande rätt skissartad och med flera alternativ och tillägg, är vad som måste vara Anders Torstenssons projekt till utvidgning av Åbo 1639.

I arbetsmaterialet vid genomförandet av en planåtgärd har det naturligtvis ingått kartskisser av olika slag som bearbetades efter hand. En osignerad och odaterad sådan från Stockholm har daterats till 1635 och visar den sedan tiotalet år tillbaka pågående regleringen av Riddarholmen med en del tomtgränser ritade med bläck och förslag till ytterligare gränser och annat med

blyerts. Hur en plan bearbetades efter hand och dessutom hur den i detta fall private och mycket engagerade uppdragsgivaren – Magnus Gabriel De la Gardie – hade synpunkter kan man se på projektet till reglering av Arensburg 1652. Dessenin bör i grunden vara utarbetad av Nicodemus Tessin d.ä. som dock befann sig i Rom. På planen finns en rad tillägg och justeringar i blyerts av De la Gardie själv med byggnader, tomtindelning, platsbildningar och trädrader längs huvudgatan och de viktigaste öppna platserna. Dessutom har denne efterlämnat ett par ritningar med idéskisser till offentliga byggnader, däribland rådhuset. I det fortsatta undersökningsmaterialet finns många fler exempel på skisser, utkast, tillägg efter hand och kartor som aldrig blev färdiga förslag.

De nämnda exemplen hör ihop med städer eller planförfattare inom eller med nära anknytning till Fortifikationens arbete. Dit har också Stockholm och den verksamhet som utgår från Anders Torstensson förts. Det bevarade kartmaterialet har i mycket högre grad än inom Lantmäteriet karaktär av arbetsmaterial som visar olika steg i processen och hur arbetet framskred. Inom Lantmäteriet tycks sådant systematiskt ha sorterats ut. Att man här bara behöll det slutgiltiga materialet berodde säkert på att kartorna hade funktionen av juridiska dokument. Det fick inte råda något tvivel om vad som gällde och det kunde vara förvirrande om det fanns annat material med motstridig information. Skisser, förarbeten och förändringar efter hand måste dock ha ingått i arbetet, för i några enstaka fall finns även sådant material kvar.

I Lantmäteriverkets arkiv finns två skissartade planer för Strängnäs, som hör ihop med regleringen på 1640-talets slut. Den första visar läget före regleringarna. Den är bättre utförd än den andra och linjerna är punkterade med små hål, vilket betyder att den kopierats. Den har dessutom några blyertsstreck vid domkyrkan, som visar tankar på nya gatusträckningar i det fortsatta arbetet. Den andra, enklare utförda planen är ett utkast till reglering, dock inte det slutgiltiga projektet med alla planerade ingrepp, eftersom vissa dokumentariskt kända, beslutade förändringar inte finns med. Den har många tillägg i blyerts med förslag till ytterligare gator, tomter och bryggor, och har alltså legat till grund för fortsatta diskussioner och bearbetats efter hand.

En annan plan som visar ett utkast eller ett inte färdigt förslag är planen för Magnus Gabriel De la Gardies första försök till stadsgrundning i Västergötland, Jacobshamn. Den saknar både titel, datum och signatur men är med stor sannolikhet upprättad av De la Gardies enskilde lantmätare Olof Falck. De allra yttersta kvarteren är inte färdigritade och norr om kyrkan förefaller det som om fler kvarter skulle tillkomma. Den nämnda principplanen för reglering av Torshälla är ytterligare ett exempel på vad som måste betraktas som en skiss.

Alternativa förslag och revideringar

Det är alls inte ovanligt med olika alternativa planförslag parallellt eller att fullt utarbetade alternativförslag successivt följer på varandra, och även efter det att en plan fastställts gjordes många gånger revideringar. En revidering kan både innebära ändringar i det liggande förslaget och tillägg eller utökningar av detta. Det finns också exempel på att ett helt nytt, självständigt planalternativ som inte byggde vidare på den antagna planen tillkom i efterhand. För det mesta uppträder alternativ och revideringar i de större och viktigare fästningsstäderna och ibland kan det handla om många alternativ, under en följd av år. Men det finns också ett och annat exempel i mindre städer och bland fortifikationsofficerarnas och lantmätarnas planer i civila städer. De förekommer vid 115 planeringstillfällen med tillsammans omkring 260 enskilda alternativ- eller revideringsförslag utöver de förslag man bestämde sig för. Av de två sorterna är alternativförslagen vanligast och utgör cirka 80 procent. Vid 15 planeringstillfällen är det fem eller fler alternativ/revideringar, i två av dem så många som dryga tiotalet. Dessa är förstaden och övriga planförändringar i Narva åren kring 1647 och regleringen av Domberget i Dorpat 1687, fast i det sista handlar det bara om ett mindre område och en serie tämligen likartade planer. Många förslag utarbetades också i samband med Carlsburgs grundande 1672. I Riga ingår alternativ och ibland även revideringar vid samtliga sex planeringstillfällen under 1600-talets lopp, i Göteborg i fem av de sju tillfällena, i Jönköping och Carlsburg samtliga tre och i Kalmar och Damm tre av fyra.

Utvecklingen följer i stort den normala stadsplaneringsaktiviteten, med en kraftig uppgång årtiondena kring 1600-talets mitt, fast kulmen ligger något senare, på 1650-talets början. Sättet att arbeta med olika alternativ och revideringar efter hand kan ha funnits redan tidigt, även om man inte kan vara säker på hur planarbetet gick till och vad det närmare bestod i då det inte finns några kartor. Om inte annat kan det ha förekommit alternativ i form av direktiv om en viss gestaltning, ställda mot andra uppfattningar om planutformningen. Om Gustav Vasas förordnande vid grundningen av Helsingfors 1550, att "så laga, att gatorna ginge rätt fram", verkligen var ett reellt, någorlunda regelbundet planalternativ så frångicks det uppenbarligen vid stadens utbyggnad och i stället valdes det oregelbundna alternativet som återfinns på senare kartor. I en del tidiga befästningsanläggningar, som i Reval och Kalmar, kan man kanske tala om successiva revideringar i det etappvis utförda arbetet och när Nya Lödöse skulle flyttas 1571 diskuterades två olika alternativ till lokalisering med, får man förutsätta, skilda planer.

Mer säkert blir det när man kommer till det äldsta Göteborg, även om kartmaterial till stor del saknas också här. En första plan omtalas när utkastet till privilegier undertecknades 1603, utarbetad av Hans Fleming som vid detta tillfälle skickades till platsen för att "utsticke gatorne, torgett och hwar

kyrckian stå skall, effter som than Skampelunen som han hafwer medh sigh". 1607 kom en delegation holländska handelsmän som de styrande ville locka att slå sig ner i staden och efter deras önskemål gjordes en ny plan upp av Petter Nicolaus de Kemp, den som sedan började anläggas. Det är den som finns bevarad. Ett konkurrerande alternativ ska dessutom ha framställts av Fleming. Under ett par års tid ledde de Kemp sedan utbyggnaden men 1610 fick Fleming överta ledningen och kom då med förslag till revideringar. Även för det andra Göteborg, på den nuvarande platsen, fanns flera alternativ. Det gick inte att bygga efter den första planen som stakades ut 1619 utan en helt annan fick tas fram och vissa uppgifter tyder på att denna förelåg i flera alternativ, med varierande antal tvärgator. Det verkar också som om några olika alternativ för befästningarna och den östligaste delen av staden diskuterades. I många avseenden är Jönköping ett parallellfall till Göteborg. Även här finns ett första och ett andra utbyggnadsskede och ännu fler holländskt inspirerade planalternativ under en följd av år.

Hur man ska se på Stockholmsutbyggnaden på 1630-talets slut och framåt finns det delade uppfattningar om. En säger att det var en enda övergripande plan ända från starten, även om den byggdes ut en del i sänder. Mer troligt är dock en successivt utarbetad plan som började med den kombinerade regleringen och utvidgningen av västra Norrmalm och etappvis utökades med nya, allt större planer till att slutligen omfatta alla de nya stadsdelarna. Naturligtvis kan det ändå redan från början ha funnits en föreställning om att staden på sikt skulle växa åt alla håll, fast detta inte tog sig konkret uttryck i en sammanhållen plan. Det bevarade kartmaterialet talar för att tillvägagångssättet var att först utarbeta planen för västra Norrmalm – eventuellt bara norra delarna av västra Norrmalm – för att sedan steg för steg revidera denna 1637 antagna och påbörjade plan och därvid lägga till den ena stadsdelen efter den andra.

Bland de planer som uteslutande består av befästningsanläggningar och rivningar finns många med flera olika alternativförslag och även en del revideringar. I bland annat Riga, Reval och Malmö inträffar detta vid flera tillfällen. I början av 1640-talet togs exempelvis flera alternativ till försvarsverk runt slottsområdet i Riga fram och för det som fastställdes 1643 följde sedan tre revideringsförslag i slutet av årtiondet. Och från mitten av 1670-talet, under nästan tjugo år framåt, kom så en ny omgång. När västkust- och Skånelandskapen blev svenska gjordes på åtskilliga håll befästningsplaner med flera olika alternativa lösningar – Halmstad, Marstrand, Ystad, Malmö. Då och då står också ett renodlat befästningsförslag mot alternativ som innehåller en kombination av befästningar och stadsplaneåtgärder.

Vanligast är att planförslagen följer successivt på varandra, med nya alternativ efter hand, ibland under ganska många år. För det mesta är då flera planförfattare inblandade och emellanåt kan det bli en hel serie av förslag

och motförslag. Av naturliga skäl uppträder detta särskilt i provinserna, som en dialog mellan de lokala fortifikationsofficerarna och den centrala ledningen i Stockholm. Det inträffade upprepade gånger i Riga – i de nämnda diskussionerna om slottsområdets befästning på 1640-talet, den stora förstadsutbyggnaden följande årtionde och befästningar runt slottsområdet och stadskärnan på slutet av århundradet. Och motsvarande hände i Narva, Neumünde, Nyen, Reval. I Carlsburg, både vid grundandet i början av 1670-talet och vid återuppbyggnaden de första åren av 1680-talet, var det så mycket som en tre-fyra planförfattare inblandade med i högsta grad olikartade förslag. I Landskrona åren kring 1660 finns desseiner av både Erik Dahlbergh, Nicodemus Tessin d.ä. och Johan Wärnschiöldh, och 1680 blev det en häftig kamp mellan generalkvartermästaren Dahlbergh å ena sidan och den nytillträdde generalguvernören i Skåne, riksrådet greve Johan Gyllenstierna, tillsammans med den för fortifikationen i Skåne ansvarige Johan Drummond å den andra. Samtidigt pågick planeringen av Karlskrona, men här tycks arbetet ha präglats av ett gott samarbete mellan både de tre medverkande på stadsplanesidan och presidenten i Amiralitetskollegium, sedermera generalguvernören Hans Wachtmeister.

Bara för att ett nytt förslag tagits fram var inte nödvändigt de gamla överspelade och bortglömda. Om inte annat kunde man i diskussionen peka på tidigare projekt som otillräckliga eller för omfattande och dyra. På en Narvaplan av Erik Dahlbergh 1681 redovisas, förutom hans egen dessein till utvidgning av staden, också två äldre utbyggnadsprojekt, dels 1640-talets förstad som han ansåg undermålig, dels ett utvidgningsprojekt 1663 som ansågs för stort. Dahlbergh gjorde fortsättningsvis flera bearbetningar av sitt förslag, varav en fastställdes 1684, men även denna reviderades och först två år senare approberades den slutgiltiga desseinen. Den tidigare nämnda, återanvända kartan över Pernau visar på motsvarande sätt två äldre förslag, sannolikt av Johan von Rodenburgh 1640, vilka förkastades av Johan Wärnschiöldh 1642, som i stället ritade dit det tredje förslaget.

På en Nyenkarta som måste vara från 1643 har von Rodenburgh i sin tur kombinerat sin egen dessein med ett förslag som säkerligen är av den arge konkurrenten Georg von Schwengeln, ett förslag von Rodenburgh helt dömde ut. I detta fall bör bägge vara från samma tid, vilket torde vara det normala när flera förändringsalternativ är ritade på en och samma kartbild. Sådana kartor är inte helt ovanliga; åtminstone ett femtontal har påträffats. Oftast hänger de alternativa lösningarna på dessa ihop bättre och för det mesta har de samma upphovsman. Det kan vara en större och en mindre variant av annars mycket likartade förslag som i utvidgnings- och befästningsförslagen för Thorn omkring 1656–57, eller bara skillnader i befästningskransens utformning som i Jönköping och Ystad de följande åren. I andra fall skiljer det i stort sett bara på någon utbytbar del, som hamnbassängen i Åbo 1639, eller

valet mellan två olika befästningslinjer i ena kanten av staden eller en variant helt utan befästning i Örebro vid samma tid. Normalt rör det sig om samma typ av åtgärd men det finns också exempel på motsatsen som i Varberg 1667 där det stod mellan å ena sidan en kombinerad reglering och utvidgning av den befintliga staden och å andra sidan en flyttning till ett helt nytt läge lite längre bort.

Ett annat, mer ovanligt, sätt att redovisa två eller flera parallella alternativ var att klistra på uppvikbara överlägg över en del av kartan. Tekniken förekom på kontinenten hos arkitekter och tekniker och samma idé utnyttjades som framgick av Olof Hansson [Örnehufvud] när han införde en sådan "bläddringsmetod", men med fler blad över varandra, i den svenska gruvkarteringen 1629. På gruvkartorna är det dock fråga om olika nivåer, inte alternativ. Till samma år dateras den äldsta påträffade stadsplanekartan med överläggsblad. Det är en karta över Heinrich Thomes stora utvidgning och förstad i Elbing, med inte mindre än tre sådana blad över olika delar av kartan. Om man lyfter på dessa kommer den befintliga bebyggelsen fram och ytterligare några alternativ till utvidgningen, både mindre och större varianter, och även dessa med omgivande stadsbefästning.

För Nyen 1652 och Neumünde cirka 1670 visas med samma tillvägagångssätt två diametralt olika alternativ till planmönster – dels en rätvinklig rutnätsplan, dels en radialplan. Ett sista exempel är förslaget till reglering av Uddevalla 1690, det enda som är gjord av en lantmätare, nämligen Fredrik Sixtus. Samtidigt med sysslan som lantmätare behöll han sin tidigare post som kapten vid artilleriet och kom att, även om han inte var fortifikationsofficer, nästan uteslutande ägna sig åt ingenjörsuppgiften sluss- och kanalbyggen. Kanske kan han ha tillägnat sig arbetssättet denna väg. På det undre kartsiktet finns en uppmätningsskarta med en enkel variant av regleringsplan medan överläggsbladet visar det betydligt radikalare och mer utarbetade alternativet med kanalisering av ån och kanaler genom delar av stadsområdet, antagligen huvudalternativet.

Revideringar efter det att en plan fastställts och arbetet påbörjats förekommer i ganska många städer, men sällan mer än en eller möjligen ett par efter varandra. Fast det finns några som utmärker sig. Stockholm – om man nu väljer att se det så – har en räkka, och bara några år senare Vänersborg. När staden flyttades till sin nuvarande plats 1642 började den byggas upp enligt en fastställd plan av Olof Hansson Örnehufvud. Efter hans död togs sedan under loppet av ett drygt årtionde det ena förslaget till revidering efter det andra fram av efterträdaren Johan Wärnschiöldh, ett första 1646 och sedan fem olika varianter kring mitten av 1650-talet. Bland alla förslagen till Rigas slottsområde och Narvas förstad på 1640-talet och framåt finns likaså ett flertal revideringar på slutet. Växjö kan också nämnas; regleringsplanen 1658

följdes av en mer utvecklad plan året därpå och några år senare en utvidgad plan, vilket ter sig anmärkningsvärt för en såpass liten stad.

Det är alltså inte enbart i de största och mest betydelsefulla städerna man träffar på alternativförslag och revideringar. Det finns flera exempel från de mindre fästnings- och citadellstäderna. 1634–35 reste Olof Hansson [Örne-hufvud] till de baltiska provinserna och utarbetade då planer för bland annat Wolmar och Kexholm. För Wolmar har en hel serie om fyra små kartblad med olika varianter till reglering, utvidgning och stadsbefästning bevarats och i Kexholm finns Hanssons plan och flera revideringsförslag av olika upphovsmän den följande tioårsperioden. Och planmaterialet för Ewst och Slite på 1650-talet och Burg an der Wümme följande årtionde visar att man även i samband med nygrundningar upprättade alternativa planer.

Arbetsmetoden att upprätta alternativa förslag och ibland även revideringar efter det att ett förslag fastställts förekom, som framgått, ofta inom Fortifikationen men från mitten av 1600-talet uppträder den också någon gång bland lantmätnarna. Sammanlagt handlar det om ett 15-tal planeringstillfällen i den mindre skalan och med några undantag rör det sig bara om ett enda alternativ. Man kan också konstatera att flertalet ligger lite vid sidan av Lantmäteriets ordinarie verksamhet.

Den tidigaste är anläggningsplanen för Lindesberg 1644, av Thomas Christiersson Hedræus som visserligen var lantmätare i botten men sedan 1637 arbetat som markscheider vid Bergsamtet. Här finns en variant med kanal utmed två av stadsrektangelns sidor och en utan.

En planförfattare som genomgående arbetade med alternativförslag är Claes Claesson i sina uppdrag för de finska städerna åren kring 1650. I ett par av dem gjorde han också revideringar. Tidigare har Växjö, med så mycket som två revideringar, nämnts. I Lund 1669, troligen, finns ett exempel på att två alternativ, dessutom med olika upphovsmän, har ritats på samma karta och i regleringsförslaget för Uddevalla 1690 har som framgått lantmätaren och kanalbyggaren Fredrik Sixtus utnyttjat tekniken med ett fastlimmat överläggsblad. Ytterligare ett par alternativförslag återfinns i Västerås 1717 och Torneå 1718–19. Som framgått i avsnittet om Centrala och lokala initiativ finns det också belägg för att alternativa planer utarbetades på uppdrag av enskilda städer.

Några gånger tillkom nya, självständiga planalternativ efter det att man hade fastställt ett visst projekt – förslag som inte byggde vidare på den antagna planen och därmed inte var revideringar utan hade ett helt annat innehåll. På samma sätt kan det också vara med alternativförslag tidigare i planprocessen. Det stora idealstadsalternativet för förstaden i Stettin troligen 1630 ligger onekligen vid sidan av övriga samtidiga förslag.

När det är fråga om alternativet att flytta staden till ett annat läge blir förslagens innebörd och utseende självfallet helt annorlunda, som i Helsingfors

kring 1640, Narva 1642 och igen 1659, långt efter att man hade antagit utbyggnadsplanen 1647. Även i Karlstad 1648 och Visby omkring 1660 diskuterades alternativet att flytta staden i stället för reglering och nya befästningar. Det tydligaste exemplet på ett alternativ helt skilt från den pågående hanteringen av en stadsutbyggnad, efter att man beslutat sig för en viss utformning, måste ändå vara det Carlsburgsförslag som troligtvis utarbetades av Georg Rimpler 1674. Även det befästnings- och utvidgningsförslag i Riga som av allt att döma upprättades av George Palmstruck 1692 går tydligt sina egna vägar.

Bebyggelseplaner

En del planer utmärks av ett betydligt större intresse för bebyggelsen än annars, vilket ger dem en helt annan karaktär. Det är framför allt planer som utarbetats av arkitekterna, men det finns även andra. Det förekommer att vanliga fortifikationsofficerare och lantmätare redovisar bebyggelsen eller delar av den och i några fall har även uppdragsgivaren lagt till anvisningar om bebyggelsen i form av små skisser. Detta kan sedan ackompanjeras av ett separat ritningsmaterial för enskilda byggnadsverk, som kyrkor och andra monumentalbyggnader. På fortifikationsritningarna finns inte sällan konstruktioner och andra ritningar för försvarsverk och militära byggnader och även här kan det finnas separata byggnadsritningar.

I arkitektplanerna ingår för det mesta en hel del av de offentliga byggnaderna. Undantag är Nicodemus Tessin d.ä:s Norrlandsstäder. Fast inte alla – den första, Gävleplanen 1646, innehåller en ny, stor slottsanläggning med intilliggande park i ena hörnet av staden. Dessutom är den gamla stadskyrkan och slottet markerat och vad som ser ut att vara en stor, arkitektoniskt planerad park på en ö i åmynningen. Tessins senare planer innehåller betydligt mer byggnadsverk. Det gäller särskilt Kalmarförslaget med snedperspektivkartan som visar all bebyggelse i en standardiserad utformning, både offentliga byggnader och de vanliga husen. Här finns också någon form av brunn eller monument mitt på torget och trädplanteringar utmed ena sidan av den lilla hamnbassängen i norra delen av staden. Till detta kommer sedan det separata ritningsmaterialet för domkyrkan.

Arensburgsplanen är inte ett fullgånget förslag där alla detaljer är genomarbetade, vilket inte är så konstigt med tanke på att Tessin befann sig i Rom vid tillfället. Och Magnus Gabriel De la Gardie ville uppenbarligen gå längre, när han skissade in byggnader och trädtrader i huvudaxeln och på de centrala stadsrummen framför slottet. Det finns till och med ett par idéskisser till planlösning och fasad för flera av de offentliga byggnaderna av hans hand. Tessins Landskronaförslag 1659 innehåller ett tiotal särskilt utritade offentliga byggnader med tillhörande innergårdar och i många fall platsbildningar – en centralkyrka och flera mycket stora civila byggnadskomplex med flerlängade byggnader där olika byggnadskroppar och komplicerade takformer

är markerade. I hans Carlsburgsplan 1673–74 är de däremot bara utmärkta med bokstäver medan skissen för Karlskrona inrymmer en kyrka och flera offentliga byggnader ihop med de mer arkitektoniskt formade delarna av själva stadsplanen.

Det förekommer inte bara planer och ritningar för kyrkor och viktigare publika byggnader, utan någon gång även anvisningar om den normala bebyggelsen. För Karl Gustavs stad utarbetade Jean de la Vallée till och med typritningar. Det är dels en situationsplan med husens planering på tomterna och gatufasaden med raden av friliggande, gavelvända hus, sammanbundna av plank med portaler in till gårdarna, och dels en ritning som visar grundplanen av ett hus och långsidans fasad. Det var kombinerade verkstäder och bostäder som innehöll en stor smedja längs ena gaveln, intilliggande smidesrum och bostadsdel, en bakugn och trappa upp till vinden och ner till källaren. Tessins perspektivkarta över Kalmar ger en mer schablonartad bild av stadsbebyggelsen och Dahlberghs Nyenplan 1675 visar bara huskropparna med sina valmade tak, men även detta säger mycket om hur han ville forma stadsbilden.

Det planutkast som kopplats samman med grundning av staden Jacobshamn 1667 och Magnus Gabriel De la Gardies private lantmätare Olof Falck visar att också lantmätarna kunde. Fast i detta fall var förutsättningarna speciella genom den arkitekturintresserade uppdragsgivaren och man får räkna med att han, precis som i Arensburg, blandade sig i arbetet. Som kopist vid Fortifikationen hade Falck också kommit i kontakt med annat än lantmätarnas normala arbeten. Å andra sidan visar lantmätarnas "huskartor" med rader av små hussymboler och traditionen att sätta ut kyrka och kanske rådhuset som små perspektivistiskt ritade byggnader att man inte var främmande för att avbilda husen. På Jacobshamnskartan är det dock bara de valmade taken och därmed de enskilda huskropparna som redovisas för en del av stadsområdet, och säkerligen är detta enbart huvudbyggnaderna.

Ett magnifikt exempel på bebyggelsekarta i snedperspektiv är en i Krigsarkivet förvarad karta över Stralsund 1647, med individuellt utformade, mycket noggrant återgivna detaljer. Den visar en tät bebyggelse med gotiska kyrkor, gathus och gårdsbyggnader, tomter med murar och planteringar, den medeltida stadsmuren och de nya bastionsbefästningarna. I hamnen ligger rader av segelfartyg utmed de långa bryggorna. Skepp och detaljer som väderkvarnar, spridda byggnader och vegetation är något som återfinns på många fortifikationskartor. Flera likartade perspektivkartor, men tryckta och i enklare utförande med mer schematiska byggnader, finns över Uppsala åren kring 1680.

Den plan fortifikationsofficeraren Georg Palmstruck upprättade för slotts-förstaden i Riga 1672 är fullt ut arkitektoniskt genomkomponerad, med en

kyrka på en hörnsluten plats som bildas av vinkelbyggnader och guvernörs-palatset, en symmetriskt anlagd park och vad som antagligen är bostads-kvarter eller kasernbyggnader i regelbundna former. Det ganska enkelt utförda förslaget till anläggning av den lilla fästningsstaden Kungsholmen vid inloppet till Karlskrona omkring 1690 är likaså ritat med en bebyggelse som täcker hela området, men med en utformning som är svårtolkad. Den får tillskrivas Paul Ludvig Leijonsparre, som senare fick ansvar för Göteborg och även där visat sitt kunnande på byggnadskonstens område. Han berättar själv att han 1705 "förfärdigade /.../ åtskilliga desseiner och förslag över dessa här i Göteborg varande Magasiner, Tyg- och Ammunitionshus".¹ Ytterligare ett exempel på att fortifikationsofficerare intresserade sig för arkitekturen är Carl Magnus Stuarts förslag till total reglering av Nyen 1698, där flera byggnader ritats ut runt torget.

Praktkartor, presentation och propagandastycken

Kunskaper i kartritning, skicklighet i teckning och förmåga att skapa dekorativa detaljer och en konstnärlig helhetsverkan värdesattes högt inom Fortifikationen. Att kopiera kartor var ett led i utbildningen och de färdigheter man uppnådde en viktig merit för anställning. När Erik Dahlbergh 1698 utarbetade meritförteckningar över sina underställda fortifikationsofficerare framhölls särskilt att många var skickliga tecknare.² Bland arkitekternas arbeten finns likaså konstnärligt drivna planer och ritningar och även lantmätarnas kartor har stora estetiska kvaliteter, om än av mer enkelt slag.

Den nederländske konstnären Samuel van Hoogstraaten skriver i en måleritraktat som publicerades 1678 att "Hur underbar är inte en bra karta, i vilken man tack vare teckningskonsten kan se världen som från en annan värld". Och den långt mer kände Jan Vermeer har i en interiörmålning av konstnären i sin dyrbart inredda ateljé avbildat en stor och praktfull karta på fondväggen. Detta säger mycket om hur man såg på kartan på 1600-talet och vilket statusobjekt den kunde vara. I kartorna kunde såväl teoretiska och praktiska insikter på matematikens, geometrins och andra vetenskapers områden som en klassisk bildning och förtrogenhet med antikens myter och tankevärld visas upp. Det var ett sätt att förpacka och förmedla ett budskap men på samma gång ett sätt för både upphovsmannen och uppdragsgivaren att skapa respekt och demonstrera sin egen kulturella och intellektuella nivå.³

Kartorna blev också samlarobjekt med ett stort ekonomiskt värde och det uppstod en handel med kartor. Om de öden ett kartverk kunde gå igenom

1 *Att illustrera stormakten* 2001, s 138, varifrån citatet också hämtats.

2 *Att illustrera stormakten* 2001, s 24. Se också Ehrensvärd 2000 (kartuscher).

3 Jfr *Att illustrera stormakten* 2001, s 16–18, varifrån citatet hämtats.

kan man läsa i den lilla historik Erik Dahlbergh skrev in i en volym kartor han ursprungligen hade ritat 1648. Dahlbergh hade skänkt den till fältmarskalken Torstensson som i sin tur givit den till drottning Kristina. Men senare tog bibliotekarien Vossius den till Holland och sålde den, där Magnus Gabriel De la Gardie köpte den för 600 riksdaler och 1683 förärade den till Karl XI. Kungen lämnade den så till förvaring i Fortifikationskontoret. Och, konstaterar Dahlbergh, "Altså går det till, denn häst som förtjänar hafwren, får den intedt; jag feck icke den ringaste penning för mitt Arbete, Men Vossius lät sig derföre wäl betahla".¹

Vid grundandet av Göteborg ville man locka invandrare, framför allt holländska handelsmän, att slå sig ner i staden. Anläggningsplanen 1608 utarbetades efter synpunkter från en delegation holländare som besökt staden året innan. Ett handelskompani bildades och man försökte förmå människor att flytta dit. De bevarade plankartorna stämmer dåligt med de faktiska förhållandena på platsen och det är inte omöjligt är detta gjorts avsiktligt för att "sälja in" den nya staden. När Göteborg sedan återuppfördes på den nya platsen 1619 sökte man återigen intressera holländare att flytta dit. En enkel men vackert ritad karta i snedperspektiv som visar platsen med omgivande bastionsbefästning, en rundad, långsmal hamnbassäng, slott och kyrka, men däremot inget gatunät, skulle kunna vara gjord som en presentation av de storslagna framtidsutsikterna.

Att planer och bilder utnyttjades förstår man av brevväxlingen med kungens utsände i Holland, Peter Falck som hade uppdraget att värva invånare till den blivande staden. Där framkommer det att holländarna hade detaljerade synpunkter på planutformningen. De var också mycket angelägna att staden skulle befastas. En vackert utarbetad Göteborgskarta med den latinska titeln "Gotho Burgum Urbs Præclara Emporium Celebre Portus Aptissimus Anno 1655" (Den berömda staden Göteborg, livlig handelsplats med ytterst välordnad hamn, år 1655) är mycket möjligt tänkt som en förlaga till en gravyr för att locka nya personer att slå sig ner här och ge en bild av Sverige som eminent stadsbyggarnation.²

Kartor och bilder var ett viktigt medel att i propagandistiskt syfte sprida budskapet om landets storhet. För Gustavsborg 1632 finns en tryckt vy utgiven av den berömda kopparstickar- och förläggarfamiljen Merian i Frankfurt am Main som producerade en mängd bilder av detta slag från hela Europa under loppet av 1600-talet.³ Från en höjd ser man ut över landskapet med flodförgreningen, små samhällen och trädklädda höjder. I förgrunden, där det

1 KrA: Handritade kartverk 21, den s.k. Erik Dahlberghs ritbok.

2 Jfr *Att illustrera stormakten* 2001, s 28, 44–45.

3 NF. Om familjen Merians verksamhet, se vidare Losman 1980, s 110–130 och Losman 1992.

ligger kyrkor och en del bebyggelse, står några personer och pekar mot den nyanlagda fästningsstaden.

Genom en bild som denna kunde man både sprida kännedomen om den lilla mönsterstadens utseende och därmed den framstående svenska stadsbyggnadskonsten och om de svenska krigsframgångarna som gjort att man anlagt en svensk stad så långt ner i Tyskland. Det finns också en mycket vackert utarbetad handritad karta som visar Gustavsburg och dess omgivningar, med detaljrika utsmyckningar.¹ Liknande tryckta stadsvyer finns exempelvis över Riga från 1600-talets sista år.

Stadsporträtt av samma slag ingår också i Erik Dahlberghs *Suecia antiqua et hodierna* – det forna och nuvarande Sverige. Några exempel där den moderna stadsutformningen tydligt framgår är Stockholm, Uppsala, Sala, Lindesberg, Göteborg och Åmål. Dahlbergh hade fått privilegium att utge detta planschverk 1661 och 1667–68 kunde ett sjuttioal plåtar graveras i Paris. Men sedan gick det trögt fram till mitten av 1680-talet då arbetet tog fart igen med hjälp av till Sverige inkallade gravörer. Först 1715 var graveringen i princip färdig; några kompletteringar fick dock göras senare.

Något utgivningsår finns inte eftersom verket aldrig fullbordades med de tänkta ackompanjerande texterna och alltså inte kom att ges ut i fullständigt skick. En planerad del som skulle ha innefattat de erövrade områdena med provinserna och Skåne blev heller aldrig utförd. Hela syftet var att visa upp Sveriges storslagna förflutna och den högtstående samtida byggnadskonsten och kulturella nivån på skilda områden. Bilderna är överdrivna och förskönade och bygger delvis på projekt som aldrig fullbordades men har ändå en stark verklighetsförankring. Deras tillförlitlighet får bedömas från bild till bild.²

Vid flera tillfällen utarbetade Dahlbergh två kartor jämsides, varav en var den officiella fastställsekartan och den andra någon form av särskilt vackert utarbetad presentationskarta. Av det approberade Landskronaprojektet 1680 finns det två exemplar med samma innehåll men helt olika i färgsättning och med vissa skiljaktiga kringdetaljer. Senare på 1680-talet utarbetade han en serie praktfulla stadskartor över några av sina stora stadsprojekt i framförallt provinserna. Ett gemensamt drag är titel och textförklaringar inom en rikt formad, oval bladkartusch, krönt av Karl XI:s monogram. Det har förmodats att deras extra granna utförande beror på att de skulle förevisas ständerna.³

1 KrA: Sveriges krig 2:168 st f.

2 Åke Ohlmarks förord till den bearbetade upplagan av *Suecia antiqua et hodierna* 1975, s 10–14; Magnusson 1992, särskilt s 100–106, 108.

3 *Att illustrera stormakten* 2001, s 66, jfr också s 28–29.

Hur som helst är det inte en arbetsritning utan en presentation av ett färdigt projekt att visa upp, där det kan ha varit viktigt att ge ett förmånligt intryck. Just detta, att förmedla informationen om och "sälja in" ett förslag, måste ha varit ett viktigt skäl till att man lade så stor vikt vid teckningsförmåga och konstnärliga färdigheter. Några av dessa praktkartor – Stralsund 1683 och Dorpat omkring 1687 – har approberats genom att Karl XI skrivit sin namnteckning mitt i kartbilden medan det för andra finns parallella kartor med kungens fastställelse.¹ Så som ett hemligt material var de däremot inte avsedda att tryckas, åtminstone inte i detta skede; men kanske kan det ha funnits en baktanke att i sinom tid publicera dem.

Dokumentation, överblick och utvärdering

Inom Fortifikationen fanns ett konstant behov av överblick och utvärdering av tillståndet för fästningarna i det vidsträckta riket. Man samlade in kartor och ville uppenbarligen ha en dokumentation av situationen och av planerade och genomförda arbeten. Olika upphovsmän ställde själva samman egna och andras planer i kartböcker, ibland för egen del, kanske för att kunna visa upp sina arbeten, ibland som gåva till högt uppsatta personer och ibland för Fortifikationens behov.² Från provinserna skickades rapporter in och gång efter annan sändes ledande personer inom Fortifikationen iväg på inspektionsresor. Under slutet av 1600-talet och senare på 1700-talet tillsattes upprepade kommissioner för att se över fästningarnas status.

Heinrich Thomes kartbok i Krigsarkivet är till största delen en sammanställning av de svenska fästningsarbetena i Preussen, som han ansvarade för 1626–35, och hela boken inleds med en utvikningskarta i fyra delar över kustområdet mellan Danzig och Memel. Men här finns också ett par kartor han upprättade för Riga och några i Sverige samt ett par i Preussen efter det att Sverige lämnat ifrån sig området och då Thome inte längre var i svensk tjänst. Likaledes visar Frans de Traytorrens kartbok hans arbeten i Pommern-Mecklenburg i början av 1630-talet tillsammans med andra kartor. På samma sätt gjorde andra ansvariga återkommande resor inom sina områden – Conrad von Mardefelt i sällskap med den unge Erik Dahlbergh, Johan von Rodenburgh, Jacob von Kempfen och många fler.³

I augusti 1634 skickades Olof Hansson [Örnehufvud] ut på sin långa inspektionsresa till Preussen och Livland, varifrån han fortsatte till Ingermanland för att sedan åka tillbaka över Viborg och Åbo och komma hem

1 Till gruppen hör också Stettin 1683, Narva 1686 och Reval 1686. En likartad karta, men med annan kartusch finns för Neumünde 1682 och en enklare variant för Pernau 1686. Det finns också en inte helt färdigställd Göteborgskarta 1684.

2 De olika handritade kartverken presenteras i KrA:s arkivförteckning och i Ehrensvärd 2001 och 2005.

3 Se avsnitten om dessa personer i Munthe VI:1 1916 och VI:2 1919.

igen i början av 1635.¹ I den av honom sammanställda *Svensche Plante Booken* återfinns många kartor som torde vara från denna resa sist i boken, efter en räckta svenska platser där flera är kopior av äldre planer och ritningar och några från året efter hemkomsten. Det finns också lösa kartor som säkerligen härrör från denna resa. Alla kartorna i boken är ritade på papper med samma vattenmärke och har med all sannolikhet tillkommit i ett sammanhang. Det visar att man kopierade äldre planer för att ha som dokumentation och underlag vid senare tillfällen. Det finns också ett antal tomma blad där utan tvivel fler skulle ha ritats in. Från juli 1636 var Örnehov stationerad i Sverige och fortsatte där med ständiga resor till olika landsändar ända fram till sin död 1644.² På samma sätt reste Johan Lenæus [Wärnschiöldh] mycket i Sverige från 1640-talet och framåt, och vid några tillfällen 1640 och kring 1650 till de baltiska provinserna.³ Han har dock inte efterlämnat någon kartbok utan dessa planer ligger som separata blad.

Direkt efter Roskildefreden 1658 då hela syd- och västkusten blivit svenskt genomförde Erik Dahlbergh, delvis i kungens sällskap, en inspektionsresa från Bodekull – det blivande Karlshamn – upp till Bohus, med en serie kartor som resultat. Och sedan han 1669 fått "directionen öfwer skånische, hallandische och bleekingske fortificationerne och fästningsbyggningerne" följde ytterligare resor i dessa områden.⁴

Dahlbergh insåg mer än någon annan behovet av att skaffa en överblick över rikets fästningar och deras tillstånd och reparationsbehov, och när han blivit generalkvartermästare inleddes ett idogt resande runt om i riket, med åtföljande redogörelser och förslag. Sommaren 1675 hade han uppdrag att bese samtliga svenska fästningar. 1677 upprättade han ett memorial om de svenska och finska fästningarna, där han inskräppte deras i allmänhet "släta" tillstånd och ofullbordade skick. Efter freden 1679 reste han med kungen till de viktigaste skånska orterna och till Blekinge, där kungen beslutade att anlägga Karlskrona. Översynen resulterade också i diskussionen och de olika förslagen till utbyggnad av Landskrona.⁵

Senare följde resor på västkusten och efter att han fått ansvaret för även de tyska besittningarna besöktes Wismar och Bremenområdet. Och så fortsatte det.⁶ Inför sin avresa som generalguvernör i Bremen 1695 sammanfattade Dahlbergh sin syn på de svenska befästningarna i ett memorial till Karl XI, där han framhöll de stora insatser som gjorts under kungens tid men också särskilt tryckte på behovet av att skyndsamt förstärka Nyen och faran han såg i en rysk vilja att expandera fram till Östersjön. 1697 krävdes redogörelser

1 Munthe VI:1 1916, s 202–204.

2 Munthe VI:1 1916, s 205–211, 294–297.

3 Munthe VI:1 1916, s 235–236, 324 et passim.

4 Munthe VI:1 1916, s 383–384, 394.

5 Munthe VI:2 1919, s 8, 13, 16 et passim.

6 Munthe VI:2 1919, s 20–22 och följande sidor.

över fästningarnas tillstånd in från generalguvernörerna med flera personer, vilka Dahlbergh yttrade sig över, och 1698 skrev han en utförlig relation "Om alle Ricksens fästningars förtijden warande tillstånd /.../" bestående av 27 foliosidor och tillhörande planer.¹

Ett stort antal av Fortifikationens kartor är relationer, det vill säga avrapporteringsrapporter av utfört arbete. De allra flesta av dessa är från 1600-talets slut och framåt. Enligt den fortifikationsordning Erik Dahlbergh utfärdade 1695 skulle den ansvarige vid fästningarna runt om i riket inte bara skicka in årliga relationer och förslag till fortsatta arbeten utan också en ingående skriftlig redogörelse för de arbeten som utförts. Den planritning som hörde till detta skulle med olika färger visa vad som gjorts under året.² Man kan även se vad som var utbyggt sedan tidigare och vad som återstod att göra.

Redan långt tidigare fanns det dock separata relationskartor. En enstaka sådan har påträffats för Göteborg 1646, men det är först från mitten av 1660-talet som antalet blir lite större.³ Omfattningen beror naturligtvis på vilka arbeten som pågick. I Kalmar finns kartserier åren 1664–70, ibland flera kartor per år, och för de flesta åren 1678 och framåt. Andra städer med många relationskartor är Göteborg, 1666–69 och efter 1676, Helsingborg 1669 och några år framåt och Marstrand 1686–88. En av Erik Dahlbergh sammanställd volym innehåller relationer för ett stort antal befästa orter i Sverige och provinserna åren 1675–97.⁴ Annars finns det få relationskartor för orterna utanför Sverige före 1700-talet.

Kartan som arbetsprov

Det finns vissa kartor som förefaller ha fungerat som arbetsprov och då naturligtvis skulle visa upp både kunskaperna om befästningskonsten och förmågan att presentera dessa i kartform. Det kan vara förklaringen till några kartor som inte riktigt passar in i utvecklingsbilden utan snarare förefaller vara ett sätt för upphovsmannen att demonstrera sina färdigheter på området. Det är kartor av idealstadskarakter som på ett konsekvent och närmast dogmatiskt sätt följer en viss linje.

Det Carlsburgsprojekt som troligtvis är utfört av den framstående fästningsingenjören och stadsbyggnadsteoretikern Georg Rimpler 1674 skiljer sig i sin symmetriska idealstadsform och extra tilltagna storlek från övriga samtida förslag, och tar inte minsta hänsyn till den stad som redan var påbörjad på platsen. Kartan är mycket möjligt den Rimplers "invention" – det vill säga uppfinning, originellt skapande eller gestaltande – som hans elev Jacob von Kemphen det året skickade till Carl Gustaf Wrangel tillsammans med en perspektivteckning över Carlsburg. Wrangel var i egenskap av riksmarsk,

1 Munthe III:1 1907, s 328, 246–256.

2 Ehrensvärd 1997, s 173.

3 KrA: SFP Göteborg 562 och kartförteckningar i Krigsarkivet.

4 KrA: Handritade kartverk 13.

och därmed rikets högste militäre ämbetsman, en allmänt inflytelserik person. Han ledde också den svenska inryckningen i Brandenburg 1674–75 och var en synnerligen lämplig person att vända sig till för den som sökte anställning inom fortifikationsväsendet.¹ Från tiden efter 1680, då Carlsburg skulle återuppbyggas efter att danskarna intagit staden, har vi ett annat projekt av mer teoretiskt slag av den i övrigt okände H. Klej. Kanske kan även detta vara ett "arbetsprov" för att söka svensk tjänst?

För Narva finns några befästningsplaner vid 1680-talets början som har en teoretisk, schematisk karaktär utifrån en idealbild av hur befästningar bör utformas vid samma tid som Erik Dahlbergh höll på att utarbeta ett nytt förslag till utvidgning och befästning av staden. Det första är signerat "N[iklas] Eosander 1681", men vid denna tid var han i dansk tjänst; först 1683 kom han till Riga och 1690 till Narva. En tänkbar förklaring är att planen skickades in i syfte att söka anställning. Ett andra Narvaförslag är signerat "G[eorg] P[hilip] Müller ao 1682". Denne fick tjänst 1680 eller 1681 men krånglade med sin anställning och kom i onåd hos Erik Dahlbergh. Kanhända hoppades han med denna plan kunna säkra sin ställning.

Man kan misstänka att några av de kartböcker som tidigare nämnts kan ha haft funktionen att visa upp upphovsmannens arbeten. Heinrich Thome behöll själv sin och inkluderade ett par kartor efter det att han slutat i svensk tjänst. Först långt senare kom boken i svensk besittning, som en anteckning på pärmens insida säger: "denna book kom 1656 ifrån Poln och lågh ibland dhe gamle Suenska handlingar som togos uthi Warsow".

Frans de Traytorrens kartbok innehåller en samling av kartor från olika delar av Europa. Det är många från Nederländerna men också från Tyskland, och även en hel del från Frankrike. Det finns flera exempel på städer som var kända för sin stads- och fästningsplanering och städer med stora befästningsplaner som måste ha framstått som förebildliga, exempelvis Breda, Genève, Hamburg, Valletta, Mannheim, Palma Nova och Turin. Här finns också en Bremen-karta med texten "Bremen avec le dessein de la nouvelle fortification par F. De Traytorrens General des fortifications et castrametations du Roy de Danemarc 1627" (Bremen med desseinen till de nya befästningsanläggningen av F. De Traytorrens, danske kungens general över fortifikation och befästningsverk) och något tidigt svenskt arbete som Elbing. Och sedan finns det en rad av hans arbeten i svensk tjänst i början av 1630-talet. Allra sist ligger en mängd ritningar över bataljuppställningar och liknande.

Man kan tänka sig att detta var material som de Traytorrens sammanställt – det är uppenbarligen ritat av samma hand – för sin egen del under studieresor och när han kommit över något intressant, men också för att kunna visa upp egna och andras arbeten och sina färdigheter vid diskussioner om olika projekt. Efter Gustav II Adolfs död tycks han ha lämnat svensk tjänst

1 NE.

och vad som hände honom därefter är inte känt. Kartboken kom från Karl XI till Erik Dahlbergh 1696.¹

Stadsplanemodeller

Uppgifter om modeller i någon form finns redan från slutet av 1500-talet. 1582 ska Johan Batista Pahr, tillsammans med den i sydöstra Finland och Baltikum verksamma byggmästaren Peter Hertig, ha tillverkat schampluner i trä för en rad fästen, bland annat Narva, Ivangorod, Jama, Koporie och Wesenberg. Ordet schamplun, skamplun eller schablon betecknade på 1500-talet en ritning som skulle ligga till grund för utstakning och byggande av en fästning eller en stad, samma som på 1600-talet börjades kallas desseiner.² 1668 skickade generalguvernören i Livland över ett förslag till förändring av Neumünde för Krigskollegiums granskning i form av en modell.

1672 kom frågan upp om att tillverka modeller av trä eller papp för alla fästningarna men det visade sig vara för dyrt och två år senare beslutade man att skjuta detta på framtiden.³ Möjligen kan tanken ha kommit från Frankrike där sådana modeller började tillverkas 1668, med den berömda samling om ett hundratal modeller över befästningar och fästningsstäder från denna tid och fram till 1800-talets slut som numer finns i Musée des plans-reliefs i Paris.

I Armémuseum i Stockholm finns en samling om dryga 15 fästningsmodeller, tillkomna under Erik Dahlberghs tid som generalkvartermästare.⁴ Det är både renodlade fästningar men i flera fall också hela städer med kvartersindelning och någon offentlig byggnad. Huvudsaken var dock befästningarna, som är utarbetade i detalj. Den äldsta gäller Halmstad 1677 och följande år tillkom modeller av Göteborg och Bohus med Kungälv. Flertalet är dock från Dahlberghs "glansperiod" under 1680-talets första del fram till 1686, sista året hela fyra stycken. Bland dessa finns Kalmar, Karlskrona, Dorpat och Reval. För Riga finns två modeller av slotts- och citadellområdet.

1 KrA: Handritade kartverk 22; Munthe VI:1 1916, s 198.

2 Karling 1948, s 44; Munthe VI:1 1916, s 114–117; *NF*.

3 Munthe II 1906, s 458, not 2.

4 Dessa behandlas i en uppsats av Brita Englund 1967. Följande framställning bygger på denna.

II. SYNTES SAMMANFATTANDE HELHETSILD

SVENSK STADSPLANERING 1521–1721

Den bild som kommer fram när man ställer samman alla stadsplaneprojekten under perioden efter medeltidens slut till den svenska stormaktens fall ter sig som en illustration till den politisk-ekonomiska utvecklingen i det svenska riket och den genomgripande nyordningen av samhället under denna epok. I detta spelade städerna en central roll. Det tar sig uttryck i en radikal modernisering av stadsväsendet och av städernas fysiska form. I omfattningen och inriktningen av stadsplaneringen och hur denna utvecklades kan man se samband med krigen och krigsutvecklingen, tidsidealerna och inställningen hos regenterna och andra ledande personer. Det stapeldiagram över nya planätgärder per årtionde som sammanställts åskådliggör detta på ett tydligt sätt (sist i kartdelen).

Stadsplaneverksamheten tar en försiktig början kring 1500-talets mitt, och under resten av århundradet kan man iakttä en fortsatt ökning, fast ryckig och med långa uppehåll då inget händer. Den stora uppgången inleds vid 1600-talets början, med en mycket kraftig stegring upp till kulmen på 1640- och 50-talen. Därefter avtar verksamheten kontinuerligt, men bryts av en mindre uppgång på 1680-talets första del.

Av de tillsammans 338 sammanhållna planskedena under loppet av undersökningsperioden – posterna i databasen och bilagetabellen över samtliga stadsplaneprojekt – låg knappt två tredjedelar i Sverige-Finland och en dryg tredjedel i provinserna och övriga områden under svensk kontroll utanför kärnländerna. Många av dessa, framför allt den stora majoritet som utarbetades inom Fortifikationen, innehöll ett flertal alternativplaner och revideringar efter hand, vilket gör antalet enskilda planer betydligt större, drygt 600.

Det finns en stor spännvidd från små, enkla planer för något delområde i en stad till komplexa planer för hela städer. Allra högst sattes Stockholm och fästningsstäderna vid gränserna med stora satsningar och en avancerad stadsbyggnadskonst där både stadsplanering och befästningsbyggande ingick. Hög prioritet hade också administrativa och industriella centra men här var planerna normalt något enklare.

Olika typer av åtgärder

När stadsplaneprojekten i de enskilda städerna ställs samman kan man urskilja olika typer av åtgärder och hur dessa grupperar sig i tre huvudkategorier utifrån innehållet (bilagetabellen över stadsplaneprojekt i åtgärds-kategorier) Man kan utläsa mönster i deras förekomst över tiden och över rikets delar som visar på planverksamhetens inriktning, förskjutningar i intresset och geografiskt fokus för de olika typerna av åtgärder vid skilda tidpunkter.

Den första huvudkategorin gäller nyanläggning av städer, att bygga upp nya städer från grunden. Hit hör dels grundning av helt nya städer, dels flyttning av existerande städer till ett nytt läge. Kategorin ligger tidigare än de övriga i utvecklingen; den är en direkt fortsättning på det medeltida stadsbyggandet och löper fram till 1680, tämligen exakt, bortsett från ett enstaka projekt av lite annorlunda slag i slutet av 1690-talet. En första kraftig uppgång sker på 1620-talet – före de andra kategorierna – och den verkliga toppen infaller på 1640-talet.

Allt som allt handlar det om 100 nyanläggningar, varav lite över 80 ligger i Sverige och Finland. En fjärdedel är flyttning och tre fjärdedelar nygrundningar. Det allra första stadsplaneprojektet i undersökningen – Östhammar 1521 – är just en stadsflyttning och denna typ av åtgärd är den vanligaste i början, fram till omkring 1570, men förekommer också därefter. Nästan alla flyttningsprojekten återfinns i Sverige och Finland. Den första stadsgrundningen infaller några år senare och uppgången för dessa följer lägre fram i tiden; först på 1580-talet tar utvecklingen ordentlig fart och som allra flest är de på 1620-, 1640- och 1650-talen. Sammantaget blir det något drygt 75 stadsgrundningar, men då räknas också en mindre grupp av små fästnings- eller citadellstäder in. Den absolut största delen ligger i Sverige och Finland, men det finns också en del nygrundade städer, somliga mycket anmärkningsvärda, runt om i provinserna och till och med långt nere i Tyskland. Även en i Nordamerika.

Den andra huvudkategorin består av olika former av stadsplaneförändringar i existerande städer på sina befintliga platser – regleringar, utvidgningar, förstäder och kombinationer av dessa. De kommer in i bilden senare än nyanläggningarna och fortsätter in på 1700- och 1800-talen. Några spridda planförändringar finns kring mitten av 1500-talet, men det är inte förrän på 1610-talet som de på allvar börjar förekomma, och det är dessa som ökar så

kraftigt i antal på 1640- och 50-talen att vi då får den så markanta höjdpunkten i stadsplaneringsaktiviteten. Men de löper sedan vidare hela perioden ut och är också relativt många i fortsättningen.

Projektet till stadsplaneförändring är betydligt fler än nyanläggningarna, cirka 170. En klar majoritet – något drygt 65 procent – ligger i Sverige och Finland och av återstoden lite fler i de baltiska än i de polsk-tyska områdena. Bland planförändringsprojekten finns 50 renodlade regleringar, något färre utvidgningar och omkring 15 separata förstäder samt drygt 60 som är kombinationer av dessa. Regleringarna och de kombinerade åtgärderna återfinns till tre fjärdedelar i Sverige-Finland, och hälften av utvidgningarna medan en liten majoritet av förstäderna ligger i provinserna. Både regleringar och utvidgningar varierar mycket i storlek. En reglering kan gälla hela staden, vilket är det absolut vanligaste och förekommer i cirka två tredjedelar av fallen, eller ibland del av staden eller bara en gatureglering, det vill säga en rätning och breddning av en huvudgata och kanske ytterligare någon gata och även torget.

Om man vill se det totala antal projekt där reglering ingår måste man lägga ihop de 50 renodlade regleringarna med dem som ingår i kombinationer med andra åtgärder och får då tillsammans cirka 110 stycken. På motsvarande vis blir det omkring 100 utvidgningar och 30 förstäder. Detta sätt att räkna innebär dock en överlappning, där de kombinerade projekten räknas flera gånger.

Till stadsplaneringen hör inte bara gator, platsbildningar och tomtindelning utan hela dispositionen av marken, och som en tredje huvudkategori får man betrakta de planåtgärder som har med befästningsverksamheten att göra. Stadsbyggnadskonst och befästningskonst var intimt förenade, vilket framgår tydligt i idealstadsförebilderna i tidens alla traktater om den ideala stadens utformning. Till kategorin hör dels några få fall av den "negativa" åtgärden att riva ett större stadsparti för att skapa en tom, obebyggd yta framför en befästning eller ge plats åt en försvarsanläggning, dels stadsbefästning som ensamåtgärd. Bortsett från några enstaka tidiga fall hör de till perioden från 1620-talet till cirka 1700.

Det rör sig om en 70 stycken, nästan alla stadsbefästningar. Utöver dessa finns sedan 90 projekt där befästningar ingår som en del i nyanläggningar och planförändringar, bland de senare huvudsakligen utvidgningar och förstäder. Av alla dessa ligger en klar majoritet – cirka 75 procent – i provinserna där befästningar ingick i nästan alla projekt. De kvarvarande finns till största delen i Sverige medan Finland bara har några få.

Nyanläggningarna var alltså framför allt en angelägenhet för kärnländerna. Stadsplaneförändringarna likaså, men i lägre grad. Befästningsverksamheten däremot hörde huvudsakligen till provinserna och övriga områden under svensk kontroll utanför Sverige-Finland. Nyanläggningarna var en fortsättning på medeltidens stadsbyggande och upphörde på 1600-talets slut.

Planförändringarna kom senare och inleddes på allvar först vid 1600-talets början för att sedan fortsätta obrutet efter stormaktstiden. Befästningsverksamheten inskränktes i stort sett till perioden från 1620-talet till 1700.

Försiktig början vid 1500-talets mitt

Stadsgrundningar och flyttning av städer var inte ovanliga under medeltidens slut och de första planåtgärderna under Gustav Vasas tid på 1520-talet får ses som en fortsättning av detta. Men från mitten av 1540-talet kan man märka en försiktig början till ett systematiskt agerande utifrån en helhetssyn på stadsplaneringen, där denna blir en central del i en samlad strategi för landets utveckling; under de sista 16 regeringsåren kommer det ett tiotal relativt jämnt spridda stadsplaneåtgärder.

För Gustav Vasa förefaller stadsbyggandet i första hand ha varit en ekonomisk och handelspolitisk fråga, för det han gjorde var att se över beståndet av städer och vidta åtgärder för att förbättra deras möjligheter på handelsområde. Det rörde sig om lämplig lokalisering och fördelning av städer och en kamp mot landsbygdshandel och bondeseglation. Men man kan också se en vilja till regelmässig utformning av städerna, med raka gator, även om det aldrig omsattes i praktiken; städerna fick fortfarande oregelbundna planer av medeltida typ. Kungens främsta insats på stadsområdet, grundningen av Helsingfors 1550, var ett medvetet försök att konkurrera med Reval (Tallinn) om Rysslandshandeln och här förordnade han att "så laga, att gatorna ginge rätt fram". Samtidigt, för att gynna den nya staden, avskaffades största delen av de existerande finska städerna och beordrades invånarna att flytta till Helsingfors. Detta återtogs dock efter några år.

Nyanläggningarna dominerade men det gjordes också några planförändringar av mindre omfattning mot slutet av Gustav Vasas regeringstid. Kungens stora intresse för byggande tog sig främst uttryck i de många slottsbyggena. Fast även detta var till stor del en stadsfråga och en fråga om rikets säkerhet; slotten hade fortfarande en påtaglig försvarskaraktär och kan ses som ett led i att stärka kungamakten och Sveriges oberoende. Med slotten började också den strida ström av inkallade utländska byggmästare som skulle komma att få så stor betydelse för fortifikationsverksamheten och stadsbyggandet framöver.

Tyska ordens upplösning och Hansans försvagade ställning hade tillsammans med det rysk-moskovitiska rikets konsolidering och Polens expansion vid Östersjön förändrat maktförhållandena och handelssituationen. Detta kom i konflikt med de urgamla svenska handelsintressena i österled och ledde till stridigheter på 1550-talet. Med Erik XIV och Revels och delar av Estlands anslutning till Sverige 1561 inleddes en ny fas i kampen om landvinningar och herravälde över Östersjön. Stadsplaneåtgärderna visar på detta intresse österut: genast påbörjades moderna stadsbefästningar i Reval,

Pernau (Pärnu) och den gamla svensk-finska gränsstaden Viborg. Inom de nya befästningarna i Viborg rymdes dessutom en stor stadsutvidgning kallad Vallen. I dessa arbeten möter vi för första gången en svensk fortifikationsbyggmästare, Anders Larsson Målare.

Därefter blev det inte tid för några särskilda satsningar på städerna, för Eriks regeringsperiod blev också inledningen till de utdragna krigen med Danmark och senare Polen, Ryssland och andra inblandade, som skulle komma att prägla stor del av de följande dryga 150 åren. Hösten 1563 förklarade Danmark krig och under det nordiska sjuårskriget skövlades en lång rad städer på både den svenska och danska sidan, särskilt åren 1667–68 då Jönköping, Vadstena, Eksjö, Linköping, Söderköping och Norrköping brändes.¹ Vid återuppbyggnaden, sedan Johan III utropats till kung i september 1568, kom framför allt stadsflyttningar ifråga – Eksjö och lite senare Nya Lödöse, och planer fanns även för Norrköping. Troligtvis gjordes också vissa regleringar av Vimmerby vid denna tid. Bortsett från detta märks ingen stadsbyggnadsaktivitet av någon omfattning de närmaste dryga tio åren. Man kan med andra ord inte se något aktivt intresse för stadspolitik och stadsplanering under de tidiga åren för vare sig Johan eller Karl i hans hertigdöme, vilket han styrde från 1568.

I två av de planer som kan föras till det sena 1560-talet har vi kännedom om planutformningen – Eksjö och Vimmerby – och i bägge kan man ana ett inflytande från de internationella stadsbyggnadsidealerna. Det är ännu inte fullt utbyggda rutnätsplaner utan i båda fallen det som i föreliggande arbete kallas rutplaner, det vill säga planer där tvärgatorna bara består av korta gatsträckor mellan långgatorna eller genom delar av stadsområdet. På detta sätt bildas ett rutmönster men däremot inte ett fullt utbyggt nät av genomgående gator på båda ledderna.

Det finns bara några få planer av denna typ, huvudparten från 1600-talets inledande decennier, och man får uppfatta dem som en ofullgången strävan mot en rutnätsplan. Planerna i Eksjö och Vimmerby har tydligt närmat sig det rätvinkligna idealet men är fortfarande inte helt regelbundna. Det märks särskilt i ytterkanterna. Kvarteren är också olika stora. Torget i Vimmerby är ett fullt utbyggt så kallat hörnslutet torg, ett torg med hörnen hopbyggda i vinkel och gator som mynnar mitt på torgets sidor. Även i Eksjö förefaller det vara en ansats till ett sådant torg. Det hörnslutna torget var en omhuldad torgtyp i renässansens idealstadsplaner. I svenskt stadsbyggande förekommer de framför allt på 1640- och 50-talen men även fortsättningsvis, och flera på 1700- och 1800-talen. Ett belägg för att de förkom redan på 1500-talets slut är torget i Karlstad 1584.

1 DSH 3 1966, s 198–206.

Johan III och Karl IX

En första våg av stadsgrundningar med inte mindre än sju nya städer på lika många år kom på 1580-talet.¹ Stadsgrundningarna dominerade totalt; i övrigt fanns bara ett par befästningsanläggningar. Alla dessa nya städer låg i Sverige, i två skilda geografiska regioner. Det är dels Norrlandskusten med Hudiksvall 1582, Härnösand 1584 och Umeå 1588. Och det är dels vid Väneren: Brätte som är en föregångare till Vänersborg – oklart vilket år – Bro där Kristinehamn nu ligger 1582, Mariestad 1583 och Karlstad 1584.

De tre sista låg inom Karls hertigdöme, och efter femton års uppehåll, när han intagit platsen som regent, grundade han på kort tid ytterligare fem städer i Sverige och två i Finland. Efter den första kraftfulla insatsen på 1580-talet tyckte man kanske att det blivit en betydligt bättre spridning av städer över landet och ville se hur dessa utvecklades innan man tänkte på fler. Under Sigismunds regeringsperiod på 1590-talet låg all stadsplaneverksamhet nere.

Många av dessa städer kom efter hand att få en framträdande position. Flertalet blev residensstäder och det gäller även de två i Finland – Uleåborg och Vasa – och den viktigaste av dem alla, Göteborg. Flera blev också domkyrkostäder och skolstäder. Göteborg framstår som den i särklass mest betydelsefulla av alla stadsgrundningarna under hela Stormaktstiden. Göteborg anlades som en internationell handelsstad, utförselhamn för det mellansvenska området och fästning som skulle säkra den smala svenska landremsan ut till Västerhavet vid Göta älvs mynning. Under fortsättningen av 1600-talet skulle stora satsningar komma att göras och ingen annan stad få så mycket fortifikationsmedel.² Med det första Göteborg inleddes också ett nytt skede i stadsplaneringens historia. Staden låg på Hisingen, mitt för Älvsborgs slott, snett emot dagens stadskärna. Preliminära privilegier utfärdades 1603 och slutgiltiga 1608. Den sista i raden av Karl IX:s stadsgrundningar, Filipstad 1611, fick även den en särskild betydelse som den första så kallade bergsstaden i Sverige, en stadstyp med särskilda privilegier som krävde att borgarna också ägnade sig åt bergsbruk och som var en viktig satsning för att utveckla bergsnäringen.

Redan nu kan man se ett klart mönster i stadspolitikerna, en uppenbar vilja att utveckla för landet viktiga näringar och avlägsna landsändar, och därigenom öka kontrollen och höja kronans inkomster. Bergshanteringen skulle främjas, tillgången till Västerhavet och den livsviktiga internationella handeln säkras, försvaret av gränsstäderna stärkas. De nya städerna lokaliseras med något undantag längs med Norrlandskusten och i ett bälte snett

1 Då har både Bro och efterföljaren Karlstad räknats som stadsgrundningar; alternativt skulle man kunna betrakta Karlstad som en flyttning av Bro.

2 Kartaschew 1992, s 152.

över Mellansverige, med det ekonomiskt viktiga Bergslagsområdet och vattendämnarna från Väneren till Göta älvs mynningsområde. Detta skulle komma att förtätas allt mer fram till och med mitten av 1600-talet. Därefter grundades bara några få nya städer i de från Danmark-Norge erövrade landskapen. I Finland lokaliserades städerna på traditionellt vis till kusten – sydkusten på 1500-talet och västkustens norra del vid 1600-talet början. Senare fylldes detta på och dessutom tillkom en del städer i de sydöstra gränstrakterna och i inlandet. Parallellt sökte man förbättra de gamla städernas utvecklingsmöjligheter genom att flytta dem till lämpligare lägen. Detta framtvängades framför allt av landhöjningen och uppgrundningen av hamnarna. I andra flyttningar var försvarshänsynen den främsta orsaken.

Från och med Mariestad, Karlstad och Härnösand på 1580-talet blev planerna nästan enbart regelrätta rutnätsplaner, fast ännu så länge oregelbundna. Både långgator och tvärgator var alltså utbyggda genom hela eller största delen av stadsområdet så att det blev ett nät av flera parallella gator i båda huvudriktningarna. Men fortfarande varierade kvarteren mycket i storlek, och var städernas yttre form oregelbunden. Karlstadsplanen innehöll ett fullt utbyggt hörnslutet torg, medan de andra och även de från 1600-talets första år, med ett undantag, hade den vanligaste torgformen, kvarterstorget, eller den mindre varianten när en del av ett kvarter sparats ut som torg. Dessa förekom genom hela perioden och även före och efter. Ibland bestod torget till och med av flera obebyggda kvartersrutor.

Den stad som skilde ut sig var Uleåborg där torget hade en svårdefinierad form; i ena änden liknade det vissa medeltida torg som bara bestod av en ansvällning av huvudgatan, men övergick sedan i ett fyrkantigt torg. Ett ansvällningstorg markerades något år senare på en enkel skiss för flyttning av Jönköping. Ansatser till sådana förefaller också ha funnits i de två första stadsgrundningarna på 1500-talet, Ekenäs och Helsingfors.

Det medeltida systemet med tomter som gick tvärs genom hela kvarterets bredd, oftast långa och smala tomter, var ännu allena rådande. Det var en enkel rad av tomter och kallades lämpligen enkeltomtsystem. Tomterna fick därmed en kortsida mot gata i vardera änden och de som låg ytterst i kvarteren dessutom en långsida mot en gränd eller tvärgata, vilket gav flera olika möjligheter till placering av husen. Om huvudbyggnaderna respektive ekonomibyggnader och tomma luckor hamnade omväxlande mot än den ena och än den andra sidan av kvarteret blev följden en mycket heterogen bebyggelsebild. Om i stället alla huvudbyggnader kom att ligga mot samma gata blev det tvärtom mycket enhetligt och en uttalad karaktärsskillnad mellan olika gator.

Göteborg – ett nytt skede

Med Göteborgsplanen 1608 inträdde något nytt. För första gången i svensk stadsplanering möter vi den befästa, på idealstadsförebilderna grundade

staden och den strikt rätvinkliga rutnätsplanen. De allra första planerna för staden från 1603, när preliminära privilegier utfärdades, är inte kända. Det fanns en avsikt att locka holländska handelsmän att slå sig ner i Göteborg och den slutliga planen utarbetades av holländaren Petter Nicolaus de Kemp efter önskemålen från en nederländsk delegation som besökte staden 1607. Följande år fastställdes planen och började sedan byggas ut. Med holländarna på plats utarbetades också de slutliga privilegierna, vilka utfärdades den 14 augusti 1607. I ansträngningarna att göra staden attraktiv för utländska handelsmän ingick faktorer som det förmånliga läget som enda svensk utförselhamnen vid Västerhavet, de anpassade privilegierna, säkerhetsaspekten/befästningarna och inte minst att ge staden en högtstående utformning i nivå med det främsta inom dåtidens stads- och befästningskonst. Mycket talar också för att plankartan är en förskönad propagandabild av vad som skulle komma; i verkligheten tillät inte topografin en så regelbunden stad.

Det är en sofistikerad plankomposition med symmetrisk uppbyggnad kring en huvudgata i stadens mittaxel, lagd vinkelrätt mot stranden, upp från den stora hamnanläggningen med dess inramande pirar och genom det halvcirkelformade stadsområdet. Huvudgatan skär tvärs över det ansenliga torget, vilket består av två utsparade kvarter. Kvartersraderna skiljer sig i längd och kvarteren närmast vattnet kortas stegvis av mot mitten av stadsområdet och omsluter på så vis den i stranden inskurna hamnbassängen. I ytterkanten av staden, ett kvarter från torget, ligger en rund byggnad med en liten portik på västra sidan och en välvd kolonn gång invändigt, sannolikt en centralkyrka.

Även i tomtindelningen introducerades något helt nytt; kvarteren indelas nu i dubbla rader med tomter – första gången ett dubbeltomtsystem säkert kan beläggas i svensk stadsplanering. Mitt på kvarterens kortsidor har dessutom en enda tomt skurits in på andra ledden och som en följd av detta förminskades granntomterna. Tomterna vid kvarterets kortsidor blev alltså mindre till ytan än de övriga, men med denna indelning blev alla tomtgränser mot gatorna lika långa. Det nya tomtsystemet skapade förutsättningar för en betydligt enhetligare och mer representativ stadsbild, med gator som fick en mer likartad bebyggelse genom att huvudbyggnaderna naturligt placerades mot gatan och ekonomibygnaderna i det inre av tomterna.

Gustav II Adolf

I slutet av 1611 övertog den bara sjuåriga Gustav Adolf tronen i en situation där Danmark just hade anfallit Sverige under den av slaganfall försvagade Karl IX. Sedan tidigare pågick krig med Polen och Ryssland. Han kastades abrupt in i den krigiska verkligheten och krigshärjningarnas hemsökelse. Under Kalmarkriget brändes de tre viktigaste gränstäderna Kalmar, Jönköping och det ännu inte färdigbyggda Göteborg.

Kungen hade fått en mångsidig utbildning och hade stort intresse för och kunskap om stadsbyggande och befästningskonst. Stadspolitiken och den ekonomiska utvecklingen låg honom varmt om hjärtat liksom en effektivisering och utbyggnad av förvaltningen och regelsystemet. Till de för städerna särskilt viktiga förordningarna hörde handelsordinantierna 1614 och 1617 där en indelning gjordes i stapelstäder och uppstäder, utkastet till stadga för städernas administration 1619, som dock aldrig blev fastställd, och införandet av den så kallade lilla tullen 1622 som fick till följd att tullstaket uppfördes runt städerna. Av grundläggande betydelse än idag är den organisering av rikets förvaltning med centrala förvaltningsorgan och landshövdingedömen som kodifierades i regeringsformen 1634. I detta spelade också rikskanslern Axel Oxenstierna en viktig roll och efter Gustav Adolfs död kom han att som tongivande inom förmyndarregeringen fortsätta det arbete som påbörjats. På kartografins och stadsplaneringens område byggdes Fortifikationen och Lantmäteriet upp.

Vid denna tid hade Nederländerna trätt fram som ledande inom stadsbyggande och befästningskonst. Universitetet i Leiden och en ingenjörsskola med anknytning till detta blev ett internationellt utbildningscentrum med en berömd lärare i Simon Stevin. Denne var matematiker, fästningsbyggare och generalkvartermästare för den holländska armén under Moritz av Oranien som ledde det nederländska frihetskriget. Gustav II Adolf har beskrivit Moritz av Oranien som sin läromästare i krigskonsten och ska ha brevväxlat med Stevin. Redan 1611 började han systematiskt rekrytera holländare, och framöver skulle även flera svenskar komma att utbildas här.

Vid återuppbyggandet efter Kalmarkrigets slut 1613 hade uppenbarligen en kraftfull förstärkning av gränsfästningarna högsta prioritet. Kalmar och Jönköping förändrades totalt. Även för Viborg gjordes en utbyggnadsplan efter några år. Arbetet med Göteborg sattes igång direkt det stora Älvsborgs lösen var betalt och Sverige återfått landområdet vid Göta älvs mynning 1619. Det var vid denna tid det svenska stadsbyggandet tog fart på allvar. I detta kan flera olika faser med satsningar på olika geografiska regioner urskiljas.

Gustav II Adolfs tid framstår som den viktigaste perioden i stormaktstidens stadsbyggande, även om kulmen på verksamheten inföll några decennier senare. Det är nu grunden läggs, vägen stakas ut och arbetet sätts igång. Det är också en experimentell period då idéer introduceras och prövas innan man riktigt finner formerna. Kontakten med stadsbyggandet på kontinenten och intresset för och kändedomen om de teoretiska förebilderna är uppenbar. Flera renodlade idealstadsplaner upprättas. Det görs försök med radiella plantyper, kanalplanerna införs och den rätvinkliga rutnätsplanen slår igenom på bred front. Bland planerna finns en stor spännvidd från stora, sofistikerade planer för de viktigaste städerna till enkla planer med kvardröjande

traditionella drag för nygrundningar i avlägsna delar av landet och mindre förändringar, samt rena befästningsprojekt där enda syftet var militärt.

Återuppbyggnad efter Kalmarkriget

Sedan Kalmar återlämnats skrev kungen att staden var den förnämsta gränsfästningen i riket och att han ville att den skulle byggas upp igen med det första "mere ordentelig och på thet sätt, som ähr brukeligt vthi well funderede städer vthi Tysslandh", och för att upprätta planen skickas den holländske ingenjören Andreas Sersander dit. Resultatet blev en total reglering med en så kallad radialplan, det enda exemplet på en sådan i nuvarande Sverige och det tidigast kända i svenskt stadsbyggande. De bevarade kartorna visar ett åtkantigt stadsområde på den medeltida stadens plats innanför slottet, med ett runt torg i mitten, 16 radiellt utstrålande gator, två koncentrisk ringgator och omgivande befästningsgördel. Den fullständiga symmetrin avbryts dock av en stor öppen plats snett framför slottet.

I Kalmarplanen och den samtida planen för Jönköping finns de första påträffade bastionerna med raka flanker i rät vinkel mot kurtinen – huvudvallen mellan bastionerna – det som fram till mitten av århundradet skulle vara allena rådande och förekomma även långt efter det. Staden återuppbyggdes men det är inte helt klart hur nära planen följdes. I och med att den senare flyttades revs hela det gamla stadsområdet och idag finns bara fragment av befästningarna kvar som synliga lämningar.

Det obefästa, medeltida Jönköping och dess slott låg på västra sidan av vattendraget mellan Vättern och Munksjön. Redan innan staden brändes hade det funnits diskussioner om en genomgripande förändring och vid återuppbyggandet beslutades att flytta staden österut. Det nya området var låglänt och delvis sankt men bättre försvarsstrategiskt eftersom staden kom längre bort från slottet. Artilleriet hade utvecklats och fått större räckvidd, slagkraft och träffsäkerhet och man ville därför skapa en fri zon närmast slottet för att en fiende inte skulle kunna ta skydd bakom bebyggelsen vid ett anfall.

Förslaget, som bör vara upprättat av den från Holland bördige slottsbyggmästaren Hans Fleming 1613, visar en befäst, relativt liten stad med ett par svagt kilformade kvartersrader närmast slottet, vilka i den östligaste delen breddas till fyra kvartersrader med huvudsakligen långsmala, rektangulära kvarter av enhetlig storlek. Innanför de första två kvartersraderna skulle en kort kanal med förbindelse ut till Munksjön anläggas. Vid utbyggnaden blev dock planen förenklad och inte fullt så regelbunden. Den byggdes heller inte ut helt på bredden. De korta, smala tvärgatorna gick bara i något fall tvärs genom hela det smala stadsområdet och planen får därmed karaktäriseras som en rutplan.

I ett andra utbyggnadsskede diskuterades hela sju nya, betydligt mer storlagda planalternativ för en kraftig utvidgning åren 1617–25. De innebar i

flertalet förslag en halvrund stad med kraftiga befästningar och rätvinklig rutnätsplan med inre hamnbassäng och en kanal i form av en stor rektangel inlagd i stadsområdet. Planerna är med andra ord typiskt holländskt influerade kanalplaner. Upphovsman till de flesta är troligtvis Hans Fleming, men även ett annat namn – Arvid Hand – har satts i samband med några av dem. För den slutgiltiga planen 1625 svarade sannolikt Heinrich Thome, och en karta av Olof Hansson [Örnehufvud] kan möjligen innebära att han varit inblandad på något hörn.

Planerna visar flera varianter av tomtindelning baserade på dubbeltomt-systemet. För första gången möter vi ett utvecklat dubbeltomtsystem med tomter efter två axlar, det vill säga dubbla rader av tomter mitt på kvarterens långsidor men dessutom en enkel rad av tomter på andra lederna vid ena eller båda kortsidorna. När kvarteren var korta kunde det leda till att dubbeltomterna på mitten bara blev ett smalt band tvärs över kvarteret.

I ett av planalternativen finns ett kvarter i stadsområdets utkant med ett dubbeltomtsystem där den ena av de två tomtraderna består av betydligt mindre tomter än den andra. Detta är säkerligen en medveten planering för den rådande sociala skiktningen, med mindre tomter för mindre bemedlade personer och en enklare bebyggelse mot stadens periferi. Sådant förekommer åtminstone i ett tjugotal planer under 1600-talet. Att detta inte var något främmande sätt att tänka framgår med all tydlighet av en utvidgningsplan för staden Nyen 1644 där texten berättar att en del av stadsområdet skulle bebyggas med "stenhus för överheten" och en annan del med trähus.

Tanken bakom att lägga tomterna i två riktningar i kvarteren måste ha varit att så långt möjligt ge tomtgränserna mot gatan samma längd för att få en sammanhängande och enhetlig bebyggelse, alltså lika som i Göteborg på Hisingen, men med skillnaden att hörntomterna nu fick samma storlek som övriga tomter och därmed en lite längre sträcka mot gatan på ena sidan. Sannolikt hade de förminskade hörntomterna i Göteborg visat sig oattraktiva.

Viborg hade under senmedeltiden utvecklats till en av Sverige-Finlands viktigaste städer och hade som gränsfäste mot Ryssland stor betydelse. På 1470-talet började en stadsmur byggas, den enda i medeltidens Finland. 1562 gjordes, som framgått, en större utvidgning och påbörjades en ny stadsbefästning. En märklig karta med påskriften "Dessein af Viborg 1615" på baksidan visar planerna efter Kalmarkrigets slut. Med dessein menas en karta för utstakning av befästningsanläggningar eller en stad. Kartan innehåller ett projekt till radikal ombyggnad av befästningarna och den får också tolkas som ett förslag till genomgripande reglering av gatunätet enligt ett strikt rutnätsmönster i både det medeltida stadsområdet och 1500-talets utvidgningsområde. Hela stadsytan täcks av ett helt regelbundet, aningen snett rutnätsmönster som ritats med enkla linjer och där alla rutor är lika stora. Inne i den medeltida delen saknar en större fyrkant rutmönster. Senare kartor

som visar det medeltida gatunätet säger att här låg ett litet torg och alldeles i närheten huvudgatan. Det troliga är att hela rutnätsmönstret är ett principförslag till reglering av det gamla gatunätet, med ett stort, fyrkantigt torg i mitten och ett regelbundet, i det närmaste rätvinkligt gatunät, men att gatornas exakta lägen inte var fastlagda ännu, utan fick bestämmas när planen stakades ut på platsen eller i det fortsatta arbetet med planen.

Göteborg var till dess att Älvsborgs lösen var betalat, så länge danskarna ockuperade området, en "vilande" stad, men kungen ville så fort det gick återuppliva den. I mars 1619 besiktigade han själv området och säkerligen bestämdes redan då att staden skulle flyttas till den plats där den fortfarande ligger, skyddad mot vattnet av tre bergshöjder. Innanför var marken låglänt och delvis sank och lämpade sig därmed utmärkt för en kanalplan av holländskt snitt. För de första planerna svarade Hans Fleming men mycket lite är känt om hur de såg ut. Det finns en odaterad och osignerad karta i snedperspektiv som mycket möjligt kan visa tankarna om den nya staden. Man kan se bergen med en slottsbyggnad och en stor kyrka, en långsmal, rundad hamnbassäng innanför och den vida stadsbefästningen, men inget gatunät. Arbetet påbörjades men avbröts snart, troligen för att man stötte på berg vid grävningen av hamnen.

1620 bör en helt ny plan ha förelegat, i huvudsak den som senare byggdes ut och fortfarande är bevarad i allt väsentligt. Vem upphovsmannen var vet man inte – kanske de två holländarna Jan Aertsen och Jost van Werdt som i slutet av 1619 skrev kontrakt som arbetsledare för stadsbygget. Synpunkter på utformningen kom också via kungens utsände i Holland, Peter Falck som hade uppdraget att värva invånare till den blivande staden,. Först i maj 1621 började anläggningsarbetet på allvar.

Det är en rätvinklig rutnätsplan med bred inre hamn som vek av i trubbig vinkel strax efter inloppet, och dessutom två smalare, idag igenfyllda tvärkanaler. Runt torg och hamnar planterades rader med träd, sannolikt också det ett holländskt inflytande. Plantor köptes 1622 från Holland och på 1690-talet planterades ytterligare flera hundra träd. Detta är det tidigaste påträffade säkra exemplet på trädplantering av gator och offentliga platser i svensk stadsplanering. Stadsområdet omgavs av en kraftig befästningsgördel med bred vattengrav mot landsidan.

Det förefaller som om några olika alternativ till befästningarna och den östligaste delen av staden diskuterades, och att frågan tills vidare fick stå öppen. Detta gäller även älvfronten. På en karta 1624 i Heinrich Thomes kartbok har den första utbyggnadsfasen markerats och utanför denna har den följande etappen med den rundade fortsättning som senare byggdes ut prickats in. Dessutom ingår ett förslag till utfyllnader och befästningslinje mot älven och stora utanverk i sydväst. En annan karta samma år visar i stället en mer långsträckt avslutning av staden med ett femsidigt citadell längst bort. Även älvsidan har en annorlunda utformning.

Den första strikt rätvinkliga rutnätsplanen i en civil stad tillkom av allt att döma även den året för Kalmarkrigets slut 1613 genom en utvidgning av Norrköping på norra sidan av Motala ström. Det är det tidigaste ännu bevarade exemplet i svensk stadsplanering. Upphovsman var åter igen Hans Fleming. Det året blev Norrköping huvudstad i det hertiglän som innehades av hertig Johan, son till Johan III. Denne är känd för stort estetiskt intresse och omfattande bygnadsverksamhet och var säkerligen drivande i förändringen av Norrköping.

Plankartan är inte bevarad men vad man kan förstå av senare kartor hade planområdet rektangulär yttre form. Det är första gången vi möter detta. I projektet ingick också den kombinerade furstebostaden och försvarsanläggningen Johannisborgs slott ett stycke öster om det nya området. Slottet förbands med staden med en diagonal gata rakt fram från porttornet, och denna bör ha haft de båda kyrkorna i det gamla stadsområdet på södra sidan strömmen som blickfång i andra änden, även om själva gatan inte gick ända fram – det första påträffade exemplet på ett medvetet utnyttjande av fondmotiv.

Sverige-Finlands norra kuster och Bergslagsområdet

1619 inleddes en mycket aktiv stadsbyggnadsperiod. Göteborg och Jönköping var nu inne i sina andra utvecklingsfaser och det var också året för utkastet till stadgan om städernas administration. Under de sex åren 1619 till 1624 aktualiserades inte mindre än tio stadsgrundningar i Sverige och två i Finland, vilket gör detta till en av de mest intensiva stadsgrundningsperioderna över huvud taget med så mycket som tre eller fyra städer vissa år. Men inte nog med det – vid ungefär samma tid fanns det dessutom aldrig förverkligade tankar på ytterligare några städer i Finland och ett par i Bergslagsområdet, och samtidigt gjordes tre stadsflyttningar, alla i Sverige.

För sju av dessa, eller möjligen ett par till, svarade Olof Bure som 1620 fick i uppdrag att planlägga de beslutade städerna "vthi Öster och Wester Norlanden, vthi Gamble och Nye Karleby och Tornö sochner så och i Helssingelandh wedh Söderhamnph". Bure var kungens livmedikus, med ett intresse för matematik, och en allmänt duglig tjänsteman. Som yngre bror till Anders Bure, "den svenske kartografins fader" och upphovet till Lantmäteriet, var han säkert kunnig på kartområdet men det förefaller däremot inte som om han hade någon djupare insikt i stadsplanering. Han kom heller inte att ägna sig åt den fortsättningsvis.

De gamla städerna Hudiksvall och Umeå flyttades till sina nuvarande lägen och längst i norr tillkom Piteå, Luleå och Torneå. Det fanns ännu inte någon fast organisation för stadsplaneringen och Bure tycks ha tillämpat ett arbetssätt där först gator och tomter stakades ut och sedan en plankarta upprättades. Detta var säkerligen ett traditionellt sätt att anlägga en stad. Gammaldags drag är också de små kvarteren och enkeltomtsystemet, och

på hävdvunnet vis gavs städerna en efter terrängen följsam, strandbunden form, eller grupperades i ett par fall – Piteå (Öjebyn) och Luleå (Gammelstaden) – runt en kyrka. Själva planen är inte helt rätvinklig men ändå betydligt mer regelbunden än tidigare, med mer jämnstora kvarter och – förefaller det – enhetlig gatubredd, och man får räkna med att detta bottnar i en kännedom om de moderna stadsbyggnadsidealerna och en strävan att närma sig dessa.

Ett skäl till att planerna inte fick den strikt rätvinkliga formen kan kanske ha varit att kungen själv inte engagerade sig särskilt i dessa avlägsna städer; de här åren måste Göteborg, gränsfästningarna och utvecklingen av stadspolitikerna allmänt ha tagit hans kraft i anspråk, och inte minst krigsupprustning och det pågående polska kriget.

Koppar- och järnexporten och att utveckla bergsnäringen och metallhanteringen blev allt viktigare för kronan. Det var så Älvsborgs lösen hade betalats och stor del av krigsfinansieringen ordnades.¹ En grupp stadsprojekt på 1620-talets mitt kan ses som en medveten satsning för att utveckla verksamhetsområdet. Stora Kopparberget stod ensam för kopparbrytningen och var naturligtvis föremål för särskild uppmärksamhet. 1620 hade den holländske ingenjören Johan Carels skickats dit för att undersöka hur en stad "lämpligen kunde läggas och funderas" och ska då ha "avritat och utmärkt Falu stad". 1624 utarbetades förslag till stadsprivilegier och det finns också en anläggningsplan med samma årtal.

Det är ett ovalt stadsområde med mycket regelbunden stadsplanestruktur, med en i det närmaste kvadratisk kvartersmodul som bara frångicks utmed åns slingrande lopp och i stadsområdets periferi. De kvadratiske kvarteren planerades med ett dubbeltomtsystem med två axlar men med en mycket speciell utformning med små, kvadratiske tomter vid kvarterets hörn och stegvis allt djupare tomter mot kvarterets mitt. Detta är en helt unik variant som liksom Göteborg på Hisingen måste vara gjord för att alla tomtgränser mot gata skulle få samma längd. De smala, rektangulära kvarteren skulle däremot delas in i två rader med lika stora tomter. Detta och Sala samma år är de tidigaste säkert daterade planerna med denna typ av dubbeltomtsystem efter en axel, där partomterna alla ligger på samma ledd.

Carels har även förknippats med anläggningsplanerna för silverstaden Sala 1624 och Säter något år senare, där man anlagt garverk och kopparmyntverk. Carels var svåger till Simon Stevin och ett särdrag i Stevins skola är kvadratiske kvarter, som förekommer i båda dessa planer. Det är regelbundna rutnätsplaner där en rad med kvadratiske kvarter lagts in mellan de i övrigt rektangulära kvartersraderna och en av dessa kvadrater i mitten utnyttjas som torg. Sala är det första exemplet i svensk stadsplanering på en helt ny, mindre stad med rätvinklig rutnätsplan.

1 Jfr *Den svenska staden* 4, s 144–146.

Det finns också uppgifter att Gustav II Adolf hade tankar på att grunda städer vid Nora och Lindesberg. Planmässiga utvidgningar av bergsstaden Filipstad och Gävle, som sedan gammalt var en av de viktigaste utförselhamnarna från Bergslagsområdet, kan på sannolika grunder också föras till denna tid, alltså ytterligare stadsprojekt med anknytning till bergsbruket.

Kring 1620 grundades också de två städerna Alingsås och Borås i ett för handeln viktigt västsvenskt område, och under 1620-talets första hälft finns det även en del småplaner för utvidgning eller reglering av någon mindre del av stadsområdet. Till de regleringar som bara berörde en begränsad del av staden hör den som gjordes på västra sidan av Stadsholmen i Stockholm efter en brand 1625. Det är en av de relativt enkla rutnätsplanerna för ett litet stadsområde, som skulle bli en vanlig plantyp i Sverige och Finland men även i provinserna. Anpassningen till de äldre tvärgatorna och därmed sammanhängande variationer i kvartersstorlek säger att det knappast kan ha varit en del av en större förnyelseplan, utan måste vara en förändring som skulle fungera ihop men den gamla staden, hastigt hopkommen på grund av branden.

De flesta menar att upphovsmannen var Heinrich Thome. Han hade kommit i svensk tjänst som ingenjör senast 1624 och även upprättat kartor över Jönköping, Göteborg och Kalmar. 1626 överflyttades han till den svenska armén i Preussen. Intresset fokuserades från och med nu och en tioårsperiod framöver helt på erövringarna på andra sidan Östersjön, och vandrade där från Baltikum till Polen och sedan vidare till Tyskland. I Sverige och Finland initierades i stort sett inga nya arbeten.

Den rätvinkliga rutnätsplanen och någon radialplan

Från och med 1625 blev i princip alla rutnätsplaner rätvinkliga. Det finns dock en stor spännvidd från små, enkla planer för ett delområde i en stad eller ett mycket litet stadsområde, till de mest komplexa och storslagna planer för hela, ibland mycket stora, nya städer eller reglerade och kraftigt utvidgade äldre städer.

Stormaktstidens rutnätsplaner har framställts som enkla, stereotypa, monotona och i stort sett utan medveten gestaltningsvilja. Och sedan en del mer sofistikerade och konstnärligt högtstående undantag. Att beskylla dem för likformighet och mekaniskt upprepande stämmer dock inte. Tvärtom är det stora variationer, även om planerna har vissa gemensamma grunddrag. Ren, stram och enhetlig behöver inte betyda torftig, utan kunskap om förebilderna i traktater och det europeiska stadsbyggandet och i avsaknad av gestaltningsförmåga. Utformningen kan lika väl vara grundad på teori och idealföreställningar. Idealstadsplanerna var genomgående symmetriska och enhetliga, oftast med ett komplext planmönster men ibland skäligen enkla.

Det sägs också att planerna karaktäriseras av bristande hänsyn till topografi och befintliga förhållanden och de har beskyllts för att vara skrivbordsprodukter, utarbetade utan större kännedom om den aktuella lokaliteten. Detta motsägs dock av de undersökningar man gjorde av tänkbara lägen och de många uppmätningarna. Det kan lika väl ha varit ett medvetet val, att man var beredd att ta det extra arbete som krävdes för att få den utformning man önskade. Och det finns även många planer som pragmatiskt anpassades till omständigheterna på platsen.

Till det man generellt eftersträvade hörde uppenbarligen en rektangulär yttre stadsform. Det förekommer i cirka två tredjedelar av de rätvinkliga rutnätsplaner där det fanns förutsättningar att fritt välja, och framför allt under 1640-talet och 1650-talets första del. Det normala är att stadens sidor in mot land inordnades i rektangeln medan strandlinjer och höjder undantogs; en fullständig rektangel är däremot ovanlig. Säkerligen eftersträvades också symmetri och likformighet så långt det gick i planmönstret och kanske fanns det en önskan att kvarteren skulle vara identiskt lika, även om detta är sällsynt i det som blev gjort.

De rätvinkliga rutnätsplanerna kan grupperas i tre olika huvudkategorier som dock delvis överlappar och griper in i varandra. Enskilda planer kan också ha drag från flera av dem. De uppträder parallellt men utvecklas olika och deras förekomst i relation till varandra växlar. Den första kategorin är de enkla, regelbundna rutnätsplanerna. De flesta är av medelstorlek men det finns även större planer och en hel del planer för små städer eller delområden i städer. Hit får också räknas en relativt stor grupp planer som inom ramen för en enhetlig form uppvisar olika slags variationer i kvartersformerna. I huvudsak hör plantypen ihop med de mindre betydande städerna och städer i ett mellanskikt och de förekom framför allt under 1640-talet och första hälften av 1650-talet när stadsplaneverksamheten var som mest intensiv.

De enkla, regelbundna rutnätsplanerna är den största gruppen med nära 90 planer (eller drygt 40 procent av de rätvinkliga rutnätsplanerna), men man får då komma ihåg att de i snitt är relativt små till storleken. De övriga två kategorierna ligger kring 60 (eller något under 30 procent). Sammanlagt gör det drygt 200 rätvinkliga rutnätsplaner, men då har även självständiga alternativplaner och reviderade planer inkluderats, utöver de som blev slutresultatet av en planprocess.

Den andra huvudkategorin kan kallas pragmatiska rutnätsplaner. Här är planmönstret mycket mer varierat och man kan se en långtgående anpassning till platsens individuella förutsättningar. Spännvidden är också större än inom de andra två kategorierna – från små till de allra största planerna, i allt ifrån de enklaste till de mest betydelsefulla städerna. De märks särskilt på slutet av 1630-talet, på 1650-talet och på 1710-talet.

En tredje huvudkategori består av de planer som ligger nära idealstadsplanerna i olika traktater och planschverk och förebilderna i det faktiska

europiska stadsbyggandet. Förslagsvis kan man kalla dem elaborerade planer. Det är olika symmetriskt axiala planer och regelbundna månghörningar, men även en del mer sammansatta planer där delarna balanserar varandra utan att vara fullständigt symmetriska. I denna kategori återfinns de flesta utvecklade kanalplanerna och de regelbundet formade befästningsprojekten. Den stora majoriteten var också befästa. Huvudsakligen rör det sig om större planer och planer i de viktigaste städerna, men det finns även en grupp mindre citadellstäder. De var i relation till övriga rutnätsplaner få på 1640-talet och påfallande många på 1680-talet. I detta har även alternativa och reviderade planförslag räknats in, och särskilt många sådana finns i denna tredje huvudkategori.

På samma sätt som de elaborerade planerna placerar sig radialplanerna när man grupperar utifrån närheten till de teoretiska idealstadsförebilderna och den typ av städer de tillämpades i. Om dessa båda slås ihop hamnar den tredje kategorin storleksmässigt i stället mitt emellan de andra två. Sammantaget finns det ett femtontal radialplaner från 1610-talet fram till mitten av 1680-talet, men med en tydlig koncentration till de sista 20 åren. De har alltså en spridning med en sen blomstring som liknar de elaborerade rutnätsplanerna. De allra flesta låg i provinserna.

I och med att den rätvinkliga rutnätsplanen slog igenom vid mitten av 1620-talet blev jämbreda gator över hela staden det normala och förblev så under resten av perioden, inte bara i enklare planer utan även i mer sofistikerade och arkitektoniskt genomarbetade planer. Samtidigt kom det okomplicerade dubbeltomtsystemet med en axel, där kvarteren delades i två rader likadana tomter, och detta blev från och med nu det absolut vanligaste. Det ingår framför allt i de enkla, regelbundna rutnätsplanerna men uppträder också i de pragmatiska och elaborerade planerna. Dubbeltomtsystemet med två axlar – i olika varianter – förekommer i mer jämnt antal i de tre plankategorierna.

Erövringen av Livland och Preussen

Efter att fred slutits med Ryssland 1617 riktades uppmärksamheten mot det polska kriget som pågick alltsedan Sigismund avsattes 1592. Riga intogs 1621 och de följande åren erövrades Livland. Riga var den största och viktigaste staden i det baltiska kustområdet och redan på en karta som skildrar belägringen av staden har en skiss till ny, kraftig befästningskrans och stadsutvidgning ritats in med några snabba penndrag. Hur gatunätet i det nya området var tänkt framgår dock inte. På olika håll i Livlands gränstrakter anlades skansar som längre fram skulle komma att byggas ut eller föreslås byggas ut i stadsplanemässiga former, exempelvis Cobron och Neumünde.

1626 flyttade kriget vidare till det polska Preussen. En rad platser intogs och snabbt påbörjades utvidgningar och befästningsarbeten och även en liten stadsgrundning. Vid stilleståndet i Altmark 1629 fick Sverige Livland och erhöll dessutom ett kustområde med flera viktiga städer i Preussen på

sex år. Den största och mäktigaste staden, Danzig (Gdańsk), lyckades man dock inte lägga under sig; i stället ingicks en överenskommelse att dela tullintäkterna.

Att döma av den omfattande stadsbyggnadsaktiviteten och åtgärdernas karaktär var målet inte bara att sätta sig fast med hjälp av förstärkta befästningar utan det förefaller också redan från början ha funnits en långsiktig konsolideringspolitik där det gällde att ge städerna expansionsutrymme och förutsättningar att utveckla handeln. Säkert var avsikten att lägga under sig området permanent. Man utsåg också en särskild person med samlat ansvar för stads- och fästningsbyggandet i Preussen, den tidigare nämnde Heinrich Thome.

Särskilt i Elbing (Elbląg), Marienburg (Malbork) och Memel (Klaipėda) gjordes stora utvidgningar, de två första redan 1626 och den sista omkring 1630. Elbing var efter Danzig den största staden i området och utsågs till svenskarnas huvudort. Planen visar på en mycket omfattande utvidgning med en kraftig, omgivande befästningskrans som i huvudalternativet gavs en jämn, rundad form. I två stadspartier närmast den gamla stadskärnan är det regelbundna rutnätsplaner medan en förstad på andra sidan floden fick behålla ett inte helt rätvinkligt gatunät. Det finns flera olika alternativförslag, bland annat ett med kanaler.

Inmarsch i Tyskland

Med Sveriges inträde i trettioåriga kriget i och med Gustav II Adolfs landstigning i Tyskland i juni 1630 kan man se en förändrad strategi i stads- och fästningsbyggandet. Stora delar av Pommern och Mecklenburg erövrades snabbt och man tågade vidare söderut. En febril verksamhet sattes igång med ett tjugotal stora stadsprojekt de första åren av 1630-talet. Nästan alla låg i Pommern och Mecklenburg men 1632 följde också ett par långt ner i Tyskland samt några i Baltikum. I Sverige och Finland inga alls.

Med några undantag rörde det sig om renodlade befästningsprojekt. Strategin tycks med andra ord ha varit att fort sätta sig fast ordentligt och skapa en tryggad bas i norra Tyskland för att därifrån kunna fortsätta erövringarna och utvidgningen av det svenskkontrollerade området. I det som gjordes i Baltikum kan man däremot se mer av en långsiktig konsoliderings- och utvecklingspolitik.

Den enda stad i Nordtyskland där man gjorde mer än att anlägga nya, starka befästningar var Stettin (Szczecin), huvudstaden i Pommern som också gjordes till svensk huvudort på tysk mark. Här utarbetades 1630 och 1631 flera förslag till omfattande utbyggnad av staden inklusive befästningar. En enkel planskiss visar ett projekt till en förstad på andra sidan Oder som skulle ha blivit större än hela den gamla staden. Den bör vara utförd av den i Pommern stationerade generalkvartermästaren i fält Frans de Traytorrens som upprättade så gott som samtliga planerna i norra Tyskland.

Det är en plan av idealstadstyp som är sammansatt av en rätvinklig rutnätsplan närmast floden och fortsättning i form av en halv radialplan så att det sammantaget bildas en U-form med omslutande befästningsgördel. Planmönstret är symmetriskt uppbyggt kring en gata i mittaxeln, som leder från floden upp till ett mycket stort, kvadratisk torg mitt i stadsområdet. I den inre delen av staden skulle dessutom tre mindre, hörnslutna torg läggas in.

Man kan undra hur långt de svenska ambitionerna sträckte sig och på hur lång sikt man agerade. 1631–35 höll svenskarna Mainz långt nere i Tyskland och 1632 lät Gustav II Adolf anlägga en hel liten fästningsstad med namnet Gustavsburg på en strategisk udde där floden Main rinner ut i Rhen, mitt emot staden Mainz. Redan året därpå var den nya staden i huvudsak färdig och sågs då som ett mönster för fästningsbyggnadskonsten. Den hade en regelbundet sexsidig form med bastioner i hörnen, omgivande vattengrav och raveliner som yttre skydd. Planen var en enkel, rätvinklig rutnätsplan med ett stort torg direkt innanför stadsporten. Staden hade ett innermått av närmare 350 meter och rymde 600 hus vilket inte är någon liten stad; med en befolkning på fyra personer per hus skulle det göra 2 400 invånare att jämföra med medianvärdet för folkmängden i Sverige-Finlands städer som har beräknats till 528 personer år 1610 och 575 på 1650-talet.¹

Upphovsman till planen var Olof Hansson Swart som några år senare skulle bli den förste generalkvartermästaren för Sveriges samlade fortifikation och adlas Örnehufvud. Han bör också ha ansvarat för ett utvidgningsprojekt för staden Neuburg strax norr om München samma år. Kungen slog då läger där. Det är en stor, närmast halvcirkelformad stadsutvidgning med omgivande bastionsbefästning men inget gatunät redovisat.

I juni 1632 utfärdade Gustav II Adolf från sitt härläger i Tyskland ett fundamentsbrev med preliminära privilegier för staden Nyen i Nevas västra mynningsområde, strax innanför den plats där Sankt Petersburg senare anlades. Här fanns sedan tidigare en svensk skans. Till planerna hörde dessutom flera andra städer i Ingermanland och Karelen. Privilegierna gav invånarna sex års skattebefrielse så att staden kunde växa till i "Handel och Vandel" och komma "uthi Floor och Esse". För den som byggde "medh duglige Steenhus och Byggninger zira och bepryda" förlängdes skattefriheten ytterligare.

Det var med andra ord ett uttalat syfte att långsiktigt utveckla handeln och att skapa en solid och välbyggd stad med stenhus. Om det redan i detta skede ingick att staden skulle befästas är dock oklart. En stadsplan stakades ut följande år men arbetet måste ha stannat upp för det dröjde tio år innan slutgiltiga privilegier utfärdades. De planer som gjordes upp för Riga var mer återhållsamma än de första skisserna; man nöjde sig med att anlägga en helt ny, betydligt kraftigare stadsbefästning. Heinrich Thome skickades efter från Preussen 1632 och följande år påbörjades arbetet.

1 Lilja 1996, s 32. Om genomsnittlig storlek på stadshushällen, se s 17–19.

Med Gustav II Adolfs död avstannade stadsverksamheten och kom att ligga på en låg nivå, med relativt försiktiga åtgärder under en följd av år för att sedan börja öka vid slutet av 1630-talet. Och nu hamnade åter igen den helt övervägande delen av verksamheten i Sverige och Finland samt en mindre del i Baltikum. Städerna och kustområdet i Preussen tvingades Sverige lämna tillbaka 1635 och i de tyska områdena märks bara ett par befästningsprojekt i Pommern vid slutet av 1630-talet, förmodligen som en följd av beslutet att införliva Pommern med Sverige efter att det pommerska furstehuset sloknat ut 1637, och några vid slutet av 1640-talet, som antagligen var ett sätt att positionera sig för de sedan 1641 pågående fredsförhandlingarna.

Fortifikationen, Lantmäteriet och andra planproducenter

Utländska slottsbyggmästare som också ägnade sig åt befästningar och stadsbyggandet hade, som tidigare nämnts, kallats in till Sverige alltsedan Gustav Vasas tid. Under 1600-talets början fick flera holländare stor betydelse. Steg för steg byggdes en organisation upp för att sköta befästningsanläggningar och byggande för krigsmaktens behov. Det var ett brett verksamhetsområde. Här ingick såväl de fasta anläggningarna, med fästningsstäderna och andra för försvaret viktiga städer, som alla slags byggen och konstruktioner för arméerna i fält, vid belägringar, fältläger, marscher och på erövrade platser. Men dessutom engagerades fortifikationsofficerarna i stor utsträckning i stadsplaneringen i helt obefästa städer och annan civil byggnadsverksamhet.

Vid arméerna i fält och även i vissa av de svenskkontrollerade områdena skapades under framför allt Gustav II Adolfs tid särskilda fortifikationsenheter under ledning av en generalkvartermästare, och i Sverige förordnades en första generalkvartermästare 1631. Det dröjde dock till 1635 innan en fast organisation för ett samlat fortifikationsväsende inrättades. Fortifikationen bildade då en egen enhet med den till adligt stånd upphöjde Olof Hansson Örnehufvud som förste "General Qvartermästare och öfver all Fortification". Det är detta som räknas som Fortifikationens grundande. Ända fram till 1681 ansvarade dock provinsområdena för sitt fortifikationsväsende lokalt.

1645 efterträddes Örnehufvud av Johan Andersson Lenæus, året därpå adlad Wärnschiöldh, och från 1674 till sin död 1703 var Erik Dahlbergh generalkvartermästare. Under hans ledning ombildades Fortifikationen till ett verkligt ämbetsverk och expanderade oerhört.

Den centrala uppgiften för fortifikationsofficerarna var naturligtvis att konstruera och utforma befästningsverk och att leda byggnadsverksamheten. Som grund för detta utarbetades kartor och ritningar. Kunskap i kartritning och skicklighet i teckning värderades högt. Det finns många exempel på konstnärligt högtstående arbeten och kartor blev också eftertraktade

samlarobjekt. För planeringen och genomförandet av krigsoperationerna var kartorna ovärderliga.

Det gjordes rekognosceringar och uppmätningar och man kan i teoretiska principplaner, skisser och alternativa planförslag se hur diskussionerna gick och planerna växte fram. I Fortifikationens kartmaterial ingår en mängd parallella alternativ, successiva alternativ och konkurrerande alternativ mellan olika planförfattare. Det gjordes också revideringar efter det att en plan fastställdes och ibland helt nya alternativ längre fram samt avrapporteringar av utfört arbete. Man arbetade även med stadsplanemodeller.

Den andra särskilda organisationen som ägnade sig åt karteringsverksamhet var Lantmäteriet som hade till uppgift att sköta den civila kartläggningen. Lantmäteriet grundades genom en instruktion för Anders Bure 1628. Han hade bland mycket annat utarbetat en karta över Skandinavien och Östersjöområdet och varit lärare åt den unge Olof Hansson [Örnehufvud] i "ritare- och ingenjörskonsten". Säkert finns det också kopplingar till den yngre brodern Olofs uppdrag 1620 för planläggningen av städerna i Norrland och Finland.

Det genomgående temat i instruktionen är att kartlägga olika företeelser för att kunna ta tillvara och utveckla landets resurser – landskapen, socknarna, alla byar, stora vattendrag, skogsmark, hamnar och vattendjup, städer, gruvor och bergsbruk. Om städerna står det att Bure skulle "göra säkra afritningar af alla städer här i riket, som nu under Sveriges Krona äro eller härefter vinnas kunna" i syftet att undersöka "huru de bäst och lägligast till en god skickelse och disposition förbättras kunna", och vid stadsgrundningar och planförändringar skulle Bure rådfrågas. Tanken förefaller med andra ord ha varit att lantmäteriorganisationen skulle bli det organ som ansvarade för förnyelsen av stadsväsendet i Sverige-Finland, med både äldre och nytillkommande städer och även för städer i de nya landområden man planerade att erövrade. Detta skulle vara en huvuduppgift parallellt med annan kartering.

Så blev det dock inte. Inte vad man kan se av det bevarade kartmaterialet. Varför, undrar man? Till att börja med gick tiden åt för att utbilda lantmätarna. Och att kartera en hel stad var ett stort arbete och krävde troligtvis så omfattande förberedelser att man inte kom igång de första åren. Sedan gjorde antagligen krigsplanerna och kungens landstigning i Tyskland att frågan sjönk undan och efter hans död skedde uppenbarligen en omorientering av verksamheten. Bure togs i anspråk för andra uppdrag och 1633 placerades lantmätarna ut i olika distrikt i landet och fick nya instruktioner där det talas utförligt om kartläggningen av byarna, men inte sägs ett ord om städerna. När sedan Fortifikationen tillkom som ett självständigt organ under Olof Hansson Örnehufvud fanns det god kompetens där för att ta hand om en större del av stadsplaneringen.

Det finns inte en enda bevarad lantmäterikarta över någon stad som med säkerhet är från dessa första år. De tidigaste kartorna är visserligen osignerade och odaterade men ingen torde vara tidigare än 1630-talets mitt. Från 1640-talet rör det sig om ett tjugotal stadskartor men sedan minskar det betydligt. De allra flesta är uppmätningar och bara ett fåtal regleringskartor eller anläggningskartor för nya städer. Det är först vid mitten av 1690-talet som en större produktion kan märkas, efter att det utgått ett cirkulär med krav att upprätta noggranna kartor över städernas alla tomter och ägor. Men fortfarande är det huvudsakligen uppmätningar och mycket få kartor för nyanläggning eller planförändring.

Förutom Fortifikationen och Lantmäteriet följde så småningom även några andra kategorier av planproducenter. I Stockholm tillkom en särskild befattning som stadsingenjör för Anders Torstensson 1636 och motsvarande tjänst i Göteborg 1717. Bägge innehavarna hade sin bakgrund inom Fortifikationen men fick på detta sätt en mer självständig roll, direkt knuten till stadens styrelse.

Flera av det sena 1600-talets arkitekter ägnade sig också åt stadsplaneringen, framför allt Nicodemus Tessin d.ä. och Jean de la Vallée. Tessin var i botten fortifikatör och under hela sitt liv, långt efter att han 1646 utsetts till kunglig arkitekt, hade han omfattande stadsplaneprojekt inom Fortifikationens område.

Ytterligare en grupp planer har kopplingar till bergshanteringen. Genom olika personer med anknytning dit hade man skaffat sig en hög kompetens på kartografins område och dessa har också framställt planer för en rad städer. Här är det enbart fråga om stadsgrundningar.

Vid en sammanställning av hur många planer de olika kategorierna planförfattare producerat under perioden som helhet, begränsad till det som blev resultatet av de olika stadsplaneprocesserna, visar det sig att den överväldigande majoriteten planer – närmare 150 eller strax under 70 procent av de sammanlagt cirka 220 projekten där man med tillfredställande säkerhet kan avgöra upphovsmannskapet – har sitt ursprung inom Fortifikationens verksamhet eller har sin bakgrund och förankring där. Då har även vissa av stadsingenjörerna och Nicodemus Tessin d.ä. räknats hit. Planer som enbart består av befästningar har uteslutits. Om man dessutom inkluderade de olika alternativa planerna och revideringarna, för att få med alla individuella planer, skulle Fortifikationens andel öka ännu mycket mer; sammantaget finns det lite drygt 260 sådana och av dessa är det bara ett fåtal som inte hör hemma inom Fortifikationens sfär.

De planer som härstammar från Lantmäteriet är bara knappt 50 eller drygt 20 procent om man också räknar in Olof Bures arbeten. Utöver detta skulle möjligen en grupp finska städer av Claes Claesson kring 1650 kunna läggas till. Detta är förvånansvärt få med tanke på att de flesta städer var obefästa och inte hade någon naturlig anknytning till Fortifikationen. Men man får då

hålla i minnet att Lantmäteriets stadsverksamhet enbart berörde Sverige och Finland; geografiska kartor gjordes däremot i provinserna. Den återstående delen planprojekt består av planer som har med bergshantering att göra och de arkitektplaner som inte hör ihop med Fortifikationen.

Alla de mest produktiva planförfattarna hör också hemma inom Fortifikationens område, med Erik Dahlbergh, Johan Wärnschiöldh, Olof Hansson Örnehufvud och Anders Torstensson i spetsen. Bland lantmätarna är det som regel inte mer än en stad, i något enstaka fall ett par. Inom Fortifikationen kan det dock vara svårt att avgöra vem som hade det faktiska ansvaret för en plan på grund av att många personer kunde finnas med i arbetet på en och samma karta, framför allt under andra hälften av 1600-talet, vartefter organisationen expanderade. Det var många som ingick i processen – chefer centralt och lokalt, underställd personal, guvernörer, regenterna, Krigskollegium, riksrådet – och alla kunde ha synpunkter. Och inte sällan gjordes tillägg och förändringar efter hand.

Man kan också se skillnader mellan de olika kategorierna planförfattare i utformningen av planerna. Upphovsmännen till de mer sofistikerade planerna återfinns nästan enbart inom Fortifikationens krets och bland arkitekterna. Men även de enkla regelbundna rutnätsplanerna domineras kraftigt av personer med anknytning till Fortifikationen. Bland de pragmatiska planerna av mindre storlek och enklare utformning är det däremot mest lantmätare, men först från omkring 1650.

Stockholms utbyggnad

Ända från mitten av 1620-talet fram till mitten av 1630-talet hade det varit tomt på stadsplaneprojekt över huvud taget i Sverige och Finland. Det som markerar vändningen var Stockholm. Huvudstaden var den viktigaste staden som man på alla sätt sökte främja och där man gjorde de allra största satsningarna under hela den behandlade perioden. Vid denna tid tillkom ett stort, aldrig utfört projekt till en rutnätsstad på västra delen av Djurgården men framför allt den stora utbyggnaden av Stockholm malmar. Kartan till förstaden på Djurgården är vare sig daterad eller signerad men kan med hjälp av papprets vattenmärke och planutformningen föras till mitten av 1630-talet och Olof Hansson Örnehufvud.

Det ojämförligt största av alla stadsplaneprojekten under hela den studerade perioden är utbyggnaden av Stockholms malmar. Den trånga lilla medeltidsstaden och den oordnade bebyggelsen på malmarna motsvarade på intet sätt de krav den nya stormaktspositionen ställde. Invånarantalet växte och med 1634 års regeringsform blev det allt tydligare hur huvudstadsfunktionerna stärktes och hur rikets administration byggdes ut och förlades hit. Olika åtgärder som möjliggjorde en större omdaning av staden vidtogs.

1636 lämnades uppdraget att utarbeta en dessein med så breda gator som möjligt "så på malmarne som här i staden" till Olof Hansson Örnehufvud. Samma år anställdes Anders Torstensson som ingenjör vid Fortifikationen och han kom redan från början att ägna sig åt regleringsverksamheten i Stockholm och ansvarade som stadsingenjör fram till 1667 för genomförandet. 1637 satte den stora regleringen igång på allvar med områdena norr om Stadsholmen och fortsatte sedan som utvidgning på tidigare obebyggd mark. Steg för steg stakades gatorna ut på dagens Östermalm, Södermalm och Kungsholmen. 1648 beslutades om en större utvidgning mot norr och de följande åren gjordes flera justeringar av tullstaket och tullportar runt om staden. I stadsdelarna på norra sidan av strömmen kom planmönstret att byggas upp i olika segment radiellt ut från slottsområdet, medan Södermalm fick ett enda sammanhängande, rätvinkligt rutnätssystem.

Enligt en uppfattning ska den radiella strukturen vara ett resultat av en utbyggnadsplan från Gustav II Adolfs tid med polygonal yttre kontur och geometrisk mittpunkt i slottets kärntorn; att motsvarande inte gjordes på Södermalm förklaras av terrängförhållandena. Den bakomliggande orsaken ska ha varit en vilja att anlägga befästningar.

Det är en fascinerande tanke. Några säkra belägg finns dock inte; bara vissa indicier kan anföras. Detta utesluter naturligtvis inte att en generalplan kan ha funnits. Det finns dock mer näraliggande och naturliga förklaringar till den delvis radiella strukturen, och det förefaller mer troligt att det handlar om en successivt framvuxen reglering och utvidgning, där delarna anpassades till de speciella topografiska förutsättningarna.

Det finns också olika meningar om vem som ska ha varit den huvudsaklige upphovsmannen till planen. Det mesta talar dock för Anders Torstensson även om uppdraget initialt gick till Örnehufvud. Huvudskälet är planutformningen. Att uppdraget gick till generalkvartermästaren förefaller naturligt men med tanke på allt annat han hade att stå i är det heller inte underligt om han överlät det på sin medarbetare Torstensson. Ett sådant samarbete dem emellan finns även i andra städer.

Planen innehåller flera för Torstensson typiska drag i en kombination som han var ensam om vid denna tid och visar på ett pragmatiskt arbetssätt och en variation i uttrycksmedlen som är kännetecknande för honom. Det är bland annat den bredare huvudgatan med rektangulära, ofta rätt långsmala kvarter vända med kortsidan mot denna och det karaktäristiska mönstret med varierande kvartersformer och kvartersstorlekar där kvarteren ligger i olika riktning. Det är sättet att använda flera av de mer sofistikerade torgformerna i en och samma plan, och i synnerhet den torgtyp som kan kallas axialtorg och består av två avkortade kvarter mitt för varandra och en gata i mittaxeln tvärs över torget. Stockholmsplanen är första gången ett sådant torg förekommer i svensk stadsplanering och alla de tidigaste torgen av denna typ kan kopplas

till Torstenssons verksamhet. Det förekommer också hörnslutna torg, som är en annan torgtyp han med förkärlek använder. Ett annat torstenssonskt drag är att, där det går, utnyttja fondmotiv i gatornas siktlinjer.

Kulmen: Sverige-Finland och lite Baltikum

Efter Gustav II Adolfs död 1632 avstannade stadsplaneverksamheten nästan helt och under den första hälften av förmyndarregeringen förblev aktiviteten låg. Det man kan se är en liten grupp planer av Olof Hansson [Örnehufvud] som resultat av en inspektionsresa till Preussen och Baltikum 1634–35, och annars en fullständig fokusering på Stockholm och att fastlägga formerna för rikets administration. Men efter att omstöpningen av huvudstaden kommit igång inleddes en uppgång.

1639 tog stadsplanerandet fart ordentligt och ökade fram till 1652 då det började sjunka igen. Det finns dock stora variationer enskilda år och mellan Sverige, Finland och provinserna. Det ligger också en osäkerhet i att inte alla projekt är exakt daterade. En markant nedgång skedde Kristinas första år på tronen 1645 men sedan steg det till den högsta nivån under hela undersökningsperioden med i genomsnitt nära nio projekt årligen de sju åren fram till 1652, för att sedan minska tvärt.

Förmyndarregeringens ledande person var rikskanslern Axel Oxenstierna. Det är väl känt att han hade ett stort intresse för och var den drivande kraften bakom utvecklingen av stadsväsendet liksom av nyordningen av landets förvaltning. Det förefaller dock inte som om han varit särskilt engagerad i stadsplaneringen som sådan och i den närmare utformningen av planerna. Snarare handlade det om översynen av systemet av städer, med såväl nygrundningar som förändring av de existerande städerna, och att utveckla stadsnäringarna som ett led i att öka kronans inkomster.

Ambitionen tycks ha varit att förnya så många städer som möjligt, helst av allt samtliga. Med den stora mängd städer det kom att innebära fick den konstfullt estetiskt-representativa gestaltningen stå tillbaka för enklare och mer följsamma lösningar. De planer som utarbetades under perioden från 1630-talets slut till mitten av 1650-talet var som regel strama och återhållsamma. De som betecknats som pragmatiska rutnätsplaner var många särskilt i början och slutet medan toppåren på 1640-talet och de första åren av 1650-talet kraftigt dominerades av de enkla, regelbundna rutnätsplanerna. Men även dessa plantyper kunde rymma ett stort mått av komplexitet eller en renodlad, symmetrisk utformning och vara stora och imposanta, fast på ett lite "torrt" sätt. Flertalet var dock rätt små och oansenliga. Karaktäristiken gäller såväl förmyndaråren som Kristinas regeringstid och man kan på samma sätt fråga sig om hon hade något personligt engagemang för stadsbyggnadskonst och planutformning.

I planerna kan man utläsa en strävan att stärka rikets centrala försvar och förvaltning, med en koncentration av verksamheten till den östvästliga axeln från Göta Älvområdet, med Stockholm som centralpunkt, till Viborg och vidare i Baltikum, och hur detta bälte efter hand breddades. Så småningom följde också andra delar av riket.

Med det första kom ett antal städer utmed den finska sydkusten. I Sverige, från 1640-talets början, märks en rad platser med anknytning till bergsnärningen, den industriella verksamheten och förvaltningsstäderna, och i de dansk-norska områden som erövrades 1644–45 flera fästningsstäder. In på 1640-talet kom en del projekt till i Baltikum, varav några mycket omfattande. Vid slutet av decenniet följde så en särskild Norrlandskommission och direkt på den en stor satsning i Finland. Och som nämnt var det några projekt i Tyskland vid 1640-talets slut.

Planförändringarna dominerade under denna den oerhört markanta höjdpunkten för stadsplaneringsverksamheten. På 1640-talet var det övervägande kombinerade projekt, vilket gjorde att de blev mycket stora, men sen blev det flest renodlade regleringar och utvidgningar. Men det var också många nygrundningar och en del stadsflyttningar. Däremot förhållandevis få renodlade befästningsprojekt.

Förvaltnings- och fästningsstäder i Finland och Sverige

Åren 1639–40 gjordes flera viktiga satsningar på städer utmed Finlands sydkust. Detta var under Per Brahe d.y:s första period som generalguvernör i Finland och visar på ett mycket aktivt arbete att utveckla Finland och dess stadsväsende. Framför allt intresserade man sig för att stärka Åbo, Helsingfors och Viborg, men det grundades också ett par nya städer vid viktiga borgar ett stycke längre in i landet.

Åbo var som centrum för förvaltningen i den östra rikshalvan och den näst största staden i Sverige-Finland särskilt angelägen. Här grundades också det tredje universitetet i det svenska riket år 1640. Året innan hade Anders Torstensson fått i uppdrag att undersöka om "någon regularitet" kunde åstadkommas i staden. Resultatet blev ett förslag till kraftig utvidgning på västra sidan av ån och en partiell reglering av det lilla bebyggelseområdet vid bron över till domkyrkoområdet. Huvuddelen av staden, på östra sidan, berördes inte.

Planen är uppbyggd kring en extra bred huvudgata med ett stort axialtorg mitt på och rektangulära, tvärställda kvarter. Några streckade linjer visar alternativ eller tillägg, framför allt en annan dragning av huvudgatan och ett utkast till bastionsbefästning runt staden. Det har hävdats att ett utsuddat streck skulle visa en ursprunglig avsikt att dra huvudgatan i rak linje från slottet mot domkyrkan, men vid en närmare undersökning går något streck inte att upptäcka; det som på ett fotografi ser ut som ett streck är ett veck i

kartan. Inte heller uppgiften att den alternativa dragningen av huvudgatan skulle få domkyrkans torn rakt i siktlinjen stämmer.

Torstensson ansvarade även för flyttningen av Helsingfors och reglering och förstad i läns- och stiftstaden Viborg. Flera olika lägen prövades för Helsingfors och det fanns även tankar att befästa staden. I Viborg framstår Torstenssons pragmatiska angreppssätt, mångsidighet och förmåga att anpassa sig till förhållandena på platsen särskilt tydligt. I den medeltida stadsdelen kom kvartersstorleken att variera och kvarteren att ligga på olika ledd som anpassning till den äldre bebyggelsen. Flera av tvärgatorna gick inte genom hela stadsområdet och torget fick läggas vid ena kanten av området. 1500-talsutvidgningen Vallen blev en förlängning av detta men här kunde gatunätet göras betydligt mer regelbundet. Den nya förstaden fick så långt topografin tillät en enhetlig plan, uppbyggd kring en central, extra bred huvudgata med ett i detta fallet hörnslutet torg mitt på och slottet som fondmotiv. Kvarteren var rektangulära, låg med kortsidan mot huvudgatan och hade en tomtindelning med dubbeltomter och tvärställda tomter vid ändarna så att alla tomtgränser mot huvudgatan fick samma mått.

Detta är det grundkoncept Torstensson valde när han kunde. Han utgick naturligtvis också från idealstadsplanerna och tillämpade där det gick ett enhetligt och symmetriskt planmönster och en regelbunden yttre stadsform. En plan av enkel idealstadskaraktär med just denna uppbyggnad, fullt ut genomförd med två huvudaxlar och ett hörnslutet torg där dessa skär varandra, finns för Björneborg något senare och får tillskrivas Torstensson. Av de två nygrundade små städerna vid de gamla borgarna 1639 – Tavastehus och Nyslott – har den första en liknande grunduppläggning och även den har kopplats samman med Torstensson.

Uppenbarligen fanns det åren kring 1640 en stark vilja att bygga ut det fasta försvaret i den centrala östvästliga riksaxeln med nya fästningsstäder och förstärkning av befästningarna i de redan existerande. Bakom detta låg säkerligen önskan att slutgiltigt besegra ärkerivalen Danmark och farhågor att Polen och Ryssland då kunde ingripa. Danmark anfölls också 1643. Utöver Åbo, Helsingfors och Viborg finns uppgifter om planer på befästningar i Örebro 1639 och Norrköping 1640. Åren från 1639 och början av 1640-talet satsades därtill mycket stora summor för att bygga färdigt Göteborgs försvarsverk och 1642 grundades Vänersborg som en flyttning av staden Brätte. Planeringen av dessa sköttes av Olof Hansson Örnehufvud.

Örebroplanen, som återfinns på ett par senare kartkopior, innebar på samma gång en mycket stor utvidgning av staden till en rund form; det medeltida stadsområdet lämnades däremot orört. Landshövdingen Carl Bonde var en drivande kraft för utvecklingen av bergsnäringen och kanalbyggande och vid samma tid slutfördes bygget av Hjälmare kanal. Dessutom tvingades gevärsfaktoriets smeder att flytta in till staden. I Norrköping tog

sig befästningstankarna veterligen aldrig konkret form. Däremot gjordes en genomgripande reglering av staden.

Vänersborg anlades som gränsstad mot det norska Bohuslän och skydd för vattenlederna mot Göteborg. Det är en till formen närmast rund stad, omgiven av en kraftig befästningsgördel och med en ytterst regelbundet formad rutnätsplan. Efter Örnehufvuds död 1644, mitt under brinnande krig, och sedan norrmännen intagit och bränt det ännu inte färdiga Vänersborg övertog den nye generalkvartermästaren Johan Wärnschiöldh uppgiften och utarbetade följande år en ny plan som följdes i fortsättningen. Under kriget hade Örnehufvud legat i fält och bland annat varit med och intagit Helsingborg och Landskrona och utarbetat desseiner för nya befästningar till dessa. Ett sista försök att skapa en fästningsstad i det mellansvenska bältet gjordes åren 1647–51 då en rad alternativa befästningsförslag togs fram för Karlstad.

En flyttning av Kalmar till Kvarnholmen hade diskuterats sedan 1639, alltså parallellt med de finska städerna, Örebro och Norrköping. Beslutet fattades året därpå och anläggningsarbetena påbörjades. Markarbetena var mycket omfattande och sedan kom kriget emellan och först 1647 utarbetade Johan Wärnschiöldh den plan man kom att följa. Huvudskälet till flyttningen var än en gång artilleriets utveckling och att man därför ville ha staden på större avstånd från slottet.

De topografiska förhållandena gav staden en långsträckt, avsmalnande niosidig form. Innanför befästningarna byggdes den rätvinkliga rutnätsplanen upp symmetriskt kring en gata i mittaxeln. Denna skulle som blickfång i östra änden få ett nytt citadell och i väster riktades den mot torget i den gamla staden. Kyrkan placerades från början i stadens norra utkant men flyttades senare till torget mitt på huvudgatan. Till planen hör också förstaden Malmen på fastlandet, det enda exemplet på en separat förstad i en nyanlagd stad.

Det finns också ett liknande alternativförslag som bör vara av Nicodemus Tessin d.ä., där kvarteren fått enhetlig storlek och en hamnbassäng omgiven av trädplanteringar lagts in på norra sidan i stället för utfyllnader. En karta i snedperspektiv visar stadens alla hus med flera offentliga byggnader och mitt på torget en brunn eller stort monument. Det är mycket ovanligt att sådana arkitektoniska och konstnärliga detaljer över huvud taget redovisas men det är inte uteslutet att sådant var tänkt på många fler ställen, om än i mindre format.

Med Brömsebrofredens landvinningar 1645 följde ett behov att befästa ställningarna i de nya landsändarna. Redan året därpå gjordes noggranna uppmätningar av Visby med förslag till ombyggnad av Visborgs slott till ett femsidigt citadell, och snart följde ett projekt till total omgestaltning av hela staden. Det var ett mycket hårdhänt förslag som varken tog hänsyn till topo-

grafi, gatunät eller bebyggelse. Detaljlösningarna verkar på många punkter inte vara färdiga och sannolikt är kartan bara ett utkast.

Den medeltida stadsmuren skulle byggas om till en kraftig bastionsbefästning och ett femsidigt citadell uppföras runt Visborgs slott. En ny, stor hamn med långa pirar skulle anläggas. Gatunätet skulle regleras till ett rätvinkligt rutnät, med vissa nödvändiga variationer i kvartersformerna, och breda ut sig ända fram till stadsmuren, vilket innebar en väldig utvidgning av bebyggelseområdet. Kvar av det gamla blev bara Stora Torget, kyrkorna och en del korta gatusträckningar i anslutning till dem.

Jämtland-Härjedalen hade också tillfallit Sverige och 1648 påbörjades Andersö skans vid södra stranden av Storsjön. Det är en liten, regelbundet sexkantig citadellstad med en symmetriskt uppbyggd rutnätsplan. Ett par år senare finns ett liknande projekt för Slite på Gotland.

På samma sätt kan man se en vilja att förnya de förvaltningsstäder som inte var befästa. Uppsala fungerade i många avseenden som en andra huvudstad med ärkebiskopssätet, universitetet, kröningar, riksdagar och besök av utländska sändebud. Staden kom också som nummer två i rangordning vid riksdagar och allmänna möten. Liksom i Stockholm gick uppdraget att reglera staden 1643 till Olof Hansson Örnehufvud som snart överlät det på Anders Torstensson. Och som i Stockholm känner man igen de torstenssonska särdragen, framför allt uppbyggnad kring en extra bred huvudgata – här två stycken som bildar ett kors med ett hörnslutet torg i skärningspunkten på samma sätt som Björneborgsplanen – och vidare varierade kvartersformer och pragmatisk anpassning till de befintliga förhållandena på platsen. Tomtmönstret är det vanliga – dubbla tomtrader och en rad tvärställda tomer på kvarterets ena eller båda kortsidor – men mycket av de gamla, oregelbundna tomtgränserna blev också kvar inne i kvarteren.

De följande åren var Torstensson dessutom inblandad i regleringar av Västerås och Nyköping. Fler städer med förvaltningsfunktioner där regleringsplaner utarbetades är Strängnäs, Linköping och ett par Norrlandsstäder. I Baltikum finns ytterligare några. Det skapades till och med nya städer för att bli residens i nyinrättade län – Järle med efterföljaren Nora och Falun.

Städer i Sverige för bergsbruket och den industriella verksamheten

För att sköta de viktiga bergsfrågorna byggdes efter hand en egen myndighetsstruktur upp. 1630 inrättades Bergsamtet och 1637 ett separat ämbetsverk som först kallades Generalbergsamtet och från 1649 Bergskollegium. 1641 skapades till och med ett särskilt Järle län, sedermera Nora län, för att främja bergsbruket men detta gick efter en tid upp i Örebro län. Inom bergshanteringen hade en hög kartografisk kompetens byggts upp – Anders Bure och den unge Olof Hansson [Örnehufvud] hade arbetat med gruvkartering och vid Bergsamtet fanns en särskild tjänsteman, markscheidern, som skötte gruvmätningar.

Det är oklart om denna myndighet kan ha haft något utpekade ansvar för att utveckla nätverket av städer inom bergsbygderna. Man kan dock konstatera att det skapades många nya städer som hörde samman med bergsbruket och att planerna ofta utarbetades av personer med anknytning till bergsverksamheten. I flera fall arbetade dessa också med mer än en sådan stad. Johan Carels på 1620-talet har redan nämnts.

En drivande person i allt som rörde bergsnäringen alltsedan 1600-talets första årtionde var landshövdingen och chefen för Generalbergsamtet Carl Bonde. Under 1640-talet och fram till året för hans död, 1652, aktualiserades ett tiotal nya städer med nära koppling till bergshanteringen, men därefter inga fler. Kan det bara vara en tillfällighet? Den lilla karta som finns för en tänkt stad i Arjeplog 1640 kan också tala för ett organisatoriskt eller personanknutet samband i det att den ligger bland gruvhandlingarna i Riksarkivet.

Det mesta hände under 1640-talets första del och det var i samtliga fall fråga om stadsgrundningar. Alla städerna, utom Arjeplog, låg i bergslagsområdet. De första åren fick Grythyttan, Avesta, Falun, Säter och Järle stadsprivilegier. I Järle svarade troligtvis Olov Hansson Örnehufvud för planen. Alternativt kan det ha varit Thomas Christiersson Hedræus som sedan 1637 var markscheider. Han arbetade vid denna tid med en kanal mellan Örebro och Järle för transporten av järnet och upprättade de följande åren planerna för Askersund, Lindesberg, Nora och Falun, samt lite efter de övriga Nya Kopparberget 1652.

Olika stadsplaneåtgärder vidtogs även i en rad andra städer som var viktiga för handeln med och utförseln av järn och koppar, som Köping, Kristinehamn, Gävle och Arboga. På en del håll var förädlingen av metallerna det huvudsakliga och bland alla de aktuella stadsplaneprojekten återfinns flera städer där den industriella verksamheten hade stor betydelse – regleringarna av Norrköping 1641 och Nyköping 1647. I förändringarna av Örebro åren kring 1640 och regleringen 1654 spelade inflyttningen av gevärsfaktoriets smeder från den omgivande landsbygden en stor roll. Även i Söderhamn var vapensmide en viktig faktor.

Nicodemus Tessin d.ä. och Norrland

I slutet av 1640-talet gjordes en samlad insats för stadsförnyelsen i en hel region, då Nicodemus Tessin d.ä. fick i uppdrag att mäta upp och se över städerna efter Norrlandskusten. Arbetet ingick i en särskild Norrlandskommission med syfte att utveckla metallhantering, skogsbruk, fiske och andra näringar. Här finns alltså en tydlig koppling mellan den ekonomiska politiken och en medveten satsning på utveckling av städerna.

Tessin fick beställning på de sydligaste Norrlandsstäderna 1646 och följande år tillkom resten, inklusive Torneå och på finska sidan Uleåborg. I november 1648 skickades Tessins medhjälpare, lantmätaren och konduktören vid Fortifikationen Erik Eriksson Niure, för att avsticka staketen efter

Tessins anvisningar och de godkända desseinererna, och följande år fick han instruktion om reglerandet av städerna från Gävle upp till Torneå. Kartorna förvaras med något undantag i Krigsarkivet vilket måste tydas som att även om Tessin inte längre var direkt anställd av Fortifikationen låg uppdraget här.

Det vanligaste vid regleringar är att en uppmätning och förslaget till ny plan kombineras på en och samma karta men Tessin valde i sina projekt den andra lösningen, att dela upp dem på två separata kartblad. Uppmätningsskator finns för alla städerna, Uleåborg inkluderad, men för några saknas projekten till förändringar. Sundsvall och Luleå flyttades till sina nuvarande lägen och det finns även uppgifter om planer att förlägga Piteå till Storåke. För de övriga rörde det sig om reglering och i de flesta fall även stora utvidgningar.

Planerna är enkla rutnätsplaner. Två av dem skiljer dock ut sig en del från de övriga – Gävle och Hudiksvall – vilket speglar deras betydelse. Hudiksvall fungerade som residensstad för södra delen av Norrland 1634–54, varefter Gävle övertog denna funktion. Gävle var också den äldsta och största staden. Planen, en rätvinklig rutnätsplan med rektangulär yttre form – ligger på båda sidorna av den kanaliserade Gavleån och innehåller dessutom två tvärkanaler. I ena hörnet har Tessin placerat en stor slottsanläggning med intilliggande park. I Hudiksvall bestod planen av två delar i vinkel mot varandra, med långa, raka strandgator på utfyllnadsmark, och som ett inslag utöver det vanliga finns en hörnsluten platsbildning runt kyrkan.

Koncentrerad satsning i Finland

I norra Finland genomfördes en översyn av stadssituationen åren 1649–51. I och med att detta gjordes på ett så systematiskt sätt under några få år och följde direkt på de norrländska städerna får man räkna med att det var ett samlat uppdrag och en fortsättning på det som hade gjorts på den svenska sidan. Om inte annat bör Per Brahe ha legat bakom och varit den sammanhållande faktorn; 1648–54 var han en andra period generalguvernör över Finland. En av städerna var också den av honom grundade Brahestad.

Den som fick hand om den finska delen var lantmätaren Claes Claesson. Här handlade det inte bara om de befintliga städerna utan också om grundning av nya; projekt till reglering i kombination med kraftiga utvidgningar utarbetades för samtliga existerande städer i norra Finland och nya städer grundades så att det blev ett band av städer på relativt jämna avstånd. Planerna är mycket enhetliga, påfallande långsträckta med ett rektangulärt stadsområde liggande utmed stranden, ofta på delvis utfylld mark.

Det är mycket troligt att det från början var tänkt att Tessin även skulle ha ansvarat för de finska städerna. De följer naturligt på de svenska och Uleåborg fanns redan med bland de städer som hörde till hans åligganden. En uppmätning av staden cirka 1648 är med största sannolikhet av hans hand.

Dessutom fanns det ett nära förvaltningsmässigt samband mellan Öster- och Västerbotten. Periodvis fungerade de som ett gemensamt län och de hade länge gemensam lantmätare; både Niure och Claesson bodde på den svenska sidan men arbetade på båda sidor av Bottenviken. Tessins verksamhet fick dock en annan inriktning, mot arkitekturen och det offentliga byggandet. 1651–53 skickades han på en lång studieresa till södra Europa.

1640-talets sista år och början av 1650-talet var över huvud taget höjdpunkten i den finländska stadsplaneringen, mer koncentrerat och utpräglat än i riket i övrigt. Därefter förekom bara sporadiska åtgärder. Utöver vad som nämnts gjordes flera stadsgrundningar och planförändringar i den södra delen av landet av olika planförfattare. I norra Finland bryter sig en stad ur mönstret – Jakobstad 1652. Den ligger på alldeles för kort avstånd till omkringliggande städer för att passa in i systemet. Planmönstret har också en helt annan komposition och har därmed attribuerats till Anders Torstensson.

Förklaringen är säkert att Jakobstad grundades på privat initiativ av Ebba Brahe, änka efter Jacob De la Gardie som fick ge den dess namn. Det finns en rad exempel på att personer inom högadeln grundade städer, framför allt i Finland. Brahestad, Brahea och Brahe-Grenna, som Gränna vid Vättern kallades från början, har till och med fått sina namn efter grundaren Per Brahe.

Provinserna och Nya Sverige

Perioden 1630-talets slut till mitten av 1650-talet kan man urskilja tre grupper bland stadsplaneprojekten utanför Sverige och Finland. I det baltiska området finns först och främst en samling stora projekt i de gamla fästnings- och förvaltningsstäderna och till detta kommer sedan en grupp bestående av nya citadellstäder och äldre slottsstäder. Projekten är få i förhållande till Sverige-Finland och relativt jämt spridda med drygt ett per år i snitt. Den tredje gruppen utgörs av ett antal städer i Tyskland på slutet av 1640-talet. Sedan tillkommer några anmärkningsvärda solitärer.

Även i Baltikum fokuserade man alltså på fästnings- och förvaltningsstäderna. Projekt utarbetades för samtliga de största och viktigaste städerna, ofta flera stycken. De absolut flesta innehöll såväl befästningar som olika former av stadsplaneåtgärder med påfallande många utvidgningar och förstäder, vilket får ses som uttryck för en strävan att långsiktigt utveckla städerna och trygga den svenska närvaron. Någon gång diskuterades också en expansion utan att befästningar ingick. Till detta kommer sedan grundningarna av citadellstäderna som komplement till de normala städerna – ännu ett led i att sätta sig fast, med det särskilda syftet att stärka gränsförsvaret.

I Dorpat (Tartu), sätet för den svenske generalguvernören (till 1642), hovrätt och Sveriges andra universitet, utarbetades redan 1636 ett projekt till utvidgning och ny stadsbefästning, och någon gång på slutet av 1640-talet

bör ett odaterat regleringsförslag ha tillkommit. Detta skiljer sig från alla övriga regleringar i provinserna. Det är det enda i en större stad som omfattar hela stadsområdet utan att samtidigt innehålla några befästningsåtgärder. Det är också det enda som för ett så stort stadsområde tar sådan hänsyn till de befintliga förhållandena att gatunätet inte blir helt rätvinkligt. Veterligen finns inget samband med någon brand.

Planen är en rutnätsplan där gatorna är raka men inte parallella och de ligger heller inte på jämna mellanrum vilket gör att det blir mycket stora variationer i kvartersstorlek. De är lagda så att en hel del av de gamla gatorna kunde utnyttjas, fast rätade och jämbreda. Men långa sträckor är också helt nya. Många äldre, krokiga gator skulle behållas också, liksom de gamla tomtgränserna. Enda parallellen till typen av planutformning vid denna tid är regleringen av Strängnäs. En rad nya projekt följde sedan i början av 1650-talet, projekt som tvärtom bestod av utvidgningar och befästningar, men inga förändringar av det befintliga gatunätet. Senare kom ännu fler.

Planerna för Nyen hade avstannat efter Gustav II Adolfs död men 1638 tog riksrådet upp frågan igen. 1642 utfärdades slutgiltiga privilegier, och flera projekt till utvidgning, befästning och citadell utarbetades av de arga konkurrenterna Johan von Rodenburgh och Georg von Schwengeln. Bägge hade fått fullmakt, men med oklar innebörd, att ansvara för de baltiska områdena och råkade gång efter annan i luven på varandra. Den sista desseinen är av von Schwengeln 1644 och visar planer att med en kraftig utvidgning göra Nyen till en mycket stor stad. Syftet med Nyen var både handelsstrategiskt och försvarsstrategiskt. Härifrån kunde den omfattande handeln och all kommunikation via Ladoga och de ryska floderna kontrolleras. Den gamla borgen och slottsstaden Nöteborg (Petrokrepost) behärskade Nevas mynning i Ladoga och Nyen mynningsområdet i Finska viken.

Narva betraktades, såsom starkt fäste och gränsstad mot Ryssland, som mycket viktig och på 1640-talet ska det till och med ha funnits tankar att göra Narva till något av en andra huvudstad för det svenska riket. Alltsedan staden blev svensk 1581 hade olika förstärkningar av försvarsverken gjorts, men det var först på 1640-talet som en större utbyggnad aktualiserades. Under en följd av år diskuterades en befäst förstad som var betydligt större än den gamla staden, vilken också genomfördes, men också alternativet att flytta staden till en ny plats.

För den viktiga kuststaden Pernau strax söder om dåvarande Estlandsgränsen utarbetades i början av 1640-talet flera desseiner till utvidgning och nya försvarsverk. 1650-talets första år finns ett antal förslag för Reval, bland annat flera alternativ till mycket stora utvidgningar och i Riga byggdes en jättelik förstad med omgivande befästningar i en vid halvcirkel runt den gamla stadskärnan, det som fortfarande är kärnan i gatunätet runt Gamla Staden. Förslaget innehöll flera alternativ på samma karta, det största cirka

tre gånger så stort som den existerande stadskärnan och med kanaler i en del av området.

Två städer med annorlunda förutsättningar var Wolmar och Arensburg som var förläningar till Axel Oxenstierna respektive Magnus Gabriel De la Gardie. Båda herrarna hade stort intresse för stadsfrågorna och för bägge städerna utarbetades flera olika planer och delvis ganska speciella sådana. Den inspektionsresa Olof Hansson [Örnehufvud] gjorde 1634–35 innefattade Wolmar och här gjorde han en serie om fyra alternativ till reglering och utvidgning av staden, med en rutnätsplan uppbyggd kring en betoad mittaxel. Den följdes av en del befästningsprojekt och 1654, troligen, ett stort upplagt förslag till reglering, en mindre utvidgning, två förstäder och befästningar.

Ösel hör till det som tillföll Sverige vid freden i Brömsebro 1645 och åren 1648–54 var ön ett grevskap med Arensburg (Kuressaare) som residens. Efter att först ha prövat en flyttning av staden beslutade Magnus Gabriel De la Gardie sig i stället för reglering. Uppdraget gick till Nicodemus Tessin d.ä. som vid denna tid befann sig i Rom. Inom den halva oktogon som befästningarna skapar inryms en symmetriskt axial rutnätsplan, planerad utifrån en central huvudgata som leder in från stadsporten, över det kvadratiska torget, en bred slottsplats och fram till slottet.

Flera tillägg i blyerts på kartan visar hur greven själv tog aktiv del i planarbetet – trädgård och två symmetriskt inlagda centralbyggnader på slottsplatsen, trädrader längs huvudgatan och runt torget och en större byggnad mitt på torget, sannolikt rådhuset. Dessutom finns det ett par ritningar med idéskisser till offentliga byggnader av hans hand.

Planen har beskrivits som något helt nytt i förhållande till Tessins tidigare arbeten, en enhetlig komposition där både stad och slott ingår, och som visar på en ny period i svensk stadsplanering. Liknande tankegångar fanns dock redan i Kalmarplanen. Det är däremot första gången flera platsbildningar i rad samkomponeras till en sammanhållen helhet.

Ordet citadellstad har myntats för anläggningar i stadsplanemässiga former men som i första hand var för försvarsbruk. Till typen liknar de i normalfallet mindre fästningsstäder som Gustavsborg även om de inte når upp till samma storlek. Men flera av dem var trots allt större än de minsta av de vanliga handelsstäderna. Den mest förekommande grundformen var en regelbunden eller i det närmaste regelbunden mångkant med bastioner i hörnen, oftast fem- eller sexhörningar, men det förekommer också rektangulära planer och andra former. För det mesta hade de rutnätsplaner men någon gång är det en radialplan. I flera fall är dock inget planmönster utsatt.

Av de sammanlagt dryga tio citadellstäderna hörde flertalet till denna tid och största delen låg i Livland, där de placerades ut efter Düna (Daugava) som förstärkning av gränsen mot Kurland: Neumünde (Daugavgrīva) vid flodmynningen 1638, Cobron (Kobron) mitt emot Riga 1641 och längre in

Kirkholm (Salaspils) 1647 och Ewst (Skanstenieki) 1653. Parallellfall i Sverige vid samma tid är de nämnda Andersö skans och Slite.

På motsvarande sätt utnyttjade man gamla slottsstäder som Kokenhusen (Koknese) och Nöteborg, och i Ingermanland reglerades till och med förstadsbebyggelsen vid två sådana – Jama (Jamburg, Kingisepp) och Koporie (Kaprio), i bägge fallen 1645. Utöver de omtalade citadellstäderna finns det ytterligare några längre fram på 1600-talet, och för flera av de nämnda återkommer utbyggnadsprojekt gång efter annan.

Gruppen planer i de tyska provinserna vid slutet av 1640-talet var ganska liten och låg både i Pommern och i Bremen-Verden. De innehöll i samtliga fall stadsbefästningar och några dessutom stadsplaneåtgärder, och ger intryck att i första hand ha syftat till att från svensk sida bita sig fast och säkra sin ställning, knappast någon långsiktig utvecklings- och konsolideringspolitik. De kom också till åren före freden eller fredsåret 1648.

Ett exempel är Stade som intogs av svenskarna 1645 och efter freden blev huvudort för den svenska förvaltningen i området. 1647, sannolikt, utarbetade generalinspektören över de svenska befästningarna i Tyskland Conrad von Mardefelt med den unge Erik Dahlbergh som medhjälpare en dessein till kraftig förstärkning av befästningarna som också kom till utförande. Dessa båda låg troligen också bakom projekt till en fästningsstad vid Ottersberg och citadellstaden Verden vid samma tid, den senare en regelbundet femsidig anläggning med radialplan.

Ett svårplacerat projekt som även det kan vara från dessa år men troligen är lite senare gäller en enorm förstad på ön Denholmen utanför Stralsund. Det är en i det närmaste rund anläggning av idealstadstyp, men kartan visar tyvärr bara stadsbefästningarna och ett citadell i ena kanten, inget gatunät.

Dessa decennier är också tiden för det misslyckade svenska koloniala försöket i Nordamerika, Nya Sverige vid Delawarefloden strax söder om nuvarande New York. Redan Gustav II Adolf hade godkänt ett kompani för handel med världen utanför Europa men det var först 1637 som någon verksamhet kom igång. 1638 anlände de första skeppen och mark inköptes av indianerna.

Centrum för kolonin blev Fort Christina, i nuvarande Wilmington, och efter många svårigheter grundades staden Christinehamn här 1654, året innan Sverige förlorade kolonin. Planen är en mycket enkel rutnätsplan och får uppfattas som en principplan för stadens fortsatta utbyggnad. Det var ingen stor stad; med sina cirka 300 gånger 190 meter skulle den ungefär motsvara Riddarholmen i Stockholm, men den visar ändå på de vittfamnande ambitionerna hos den uppåtgående svenska stormakten.

Karl X Gustav – Polen och de nya landskapen

Karl X Gustavs endast fem och ett halvt år långa regentperiod upptogs nästan helt och hållet av krig mot Polen, Ryssland och Danmark och har inte lyfts fram som särskilt betydelsefull från stadsbyggnadssynpunkt. Ett skäl är säkerligen att det var en så kort epok och att så lite blev genomfört, av de mer grandiosa förslagen nästan ingenting. Under denna tid tillkom dock en rad remarkabla projekt, varav några inte uppmärksammats tidigare. Man kan också se att stadsplaneaktiviteten vände uppåt igen efter en nedgång de sista åren under Kristina och steg till en kulmen 1657 för att efter kungens död falla till en mycket låg nivå.

Karl X Gustav hade fått en omsorgsfull utbildning där krigskonsten som alltid var viktig. Han hade ett intresse för arkitekturen och har beskrivits som dynamisk, med ett drag av övermått och storvulnhet, vilket väl stämmer med de projekt som utarbetades under hans styre. Trots att han ständigt låg i krig deltog han aktivt i de löpande regeringsbestyren på hemmaplan.

I stadsplanerna kommer det in en ny grandeur och ett estetiskt tänkande som mycket troligt bottnar i ett personligt engagemang från kungens sida. De mer storslagna projekten gällde också städer han hade nära anknytning till – huvudstaden, olika fästningsstäder, Karl Gustavs stad. Uppdrag gavs till Jean de la Vallée och Nicodemus Tessin d.ä. och vid kungens sida stod Erik Dahlbergh, förutom Johan Wärnschiöldh och ett antal andra skickliga fortifikationsofficerare. Drottning Hedvig Eleonora kan likaså, med sitt stora intresse för arkitektur och byggande, ha haft ett inflytande på stadsbyggnadsfrågorna.

Under Karl X Gustavs tid kan man se en ökad monumentalitet i mycket av stadsplaneringen och att de estetiskt-representativa sidorna får större betydelse. Här har säkerligen impulser från barockens Italien och Frankrike spelat in; både de la Vallée, Tessin och Dahlbergh hade nyligen kommit hem efter långa studieresor i södra Europa. Motiv som visserligen förekommit tidigare, särskilt fondmotiv och visuella kvaliteter, blir vanligare och får förstärkt verkan. Man arbetar mer med inplaceringen av och utnyttjandet av kyrkor och andra offentliga byggnader som monumentala accenter i stadsbilden. Detaljerna blir mer genomarbetade och konstfulla. Det märks också en större komplexitet i planerna än tidigare.

Även befästningsformerna utvecklades. Bastionerna med flank i rät vinkel mot kurtinen fortsatte att förekomma ytterligare några decennier, men vid mitten av 1650-talet började en ny typ av bastion, med flanker i trubbig vinkel mot kurtinen, göra sig gällande, framför allt i Johan Wärnschiöldhs planer. Bastionerna kunde variera i proportionerna från tämligen smala till breda och grunda och flankerna kunde vara enkla eller dubblerade. Ibland hade de komplicerade övre uppbyggnader och ibland gjorde topografin att de blev skeva.

Med något undantag i Sverige och i Finland fanns i allt som gjordes ett tydligt syfte att förstärka försvaret och den militära ställningen. I flertalet fall innehöll projekten utvidgningar, förstäder och nyanläggningar – ofta mycket omfattande – vilket får ses som uttryck för en vilja till långsiktig utveckling och konsolidering av den svenska närvaron. Men det fanns också en grupp som uteslutande bestod i befästningar och där det huvudsakligen verkar ha varit fråga om att säkra positionerna. Av de mycket få projekt som inte innehöll befästningar hade ett – grundningen av Karl Gustavs stad, dagens Eskilstuna – ändå en viktig försvarsfunktion i egenskap av manufakturstad för vapentillverkning och annat metallhantverk, där verksamheten flyttats från det utsatta Livland till inlandet i centrala Sverige. Till att börja med låg nästan alla projekten i Polen och något i Pommern men från 1658 blev det i stället nästan enbart de i från Danmark erövrade landskapen och Sverige.

Erövringståg i Polen och Danmark

Den absolut största delen av projekten åren 1655–57 låg i Preussen, framför allt i trakterna runt Danzig och ner mot Thorn (Toruń), och uppenbarligen var det detta område som i första hand var av svenskt intresse. Den stora och mäktiga hansastaden Thorn hölls av Sverige 1655 till december 1658 och under denna tid utarbetades ett projekt till ny förstad och ombyggnad av befästningarna. Fälttågen gick dock kors och tvärs genom hela Polen. Krakow och Warszawa erövrades och ända borta i nuvarande Vitryssland intogs staden Brest-Litovsk (Brest). Efter hand blev dock läget allt svårare och man tvingades retirera. De flesta projekten tillkom 1657 vid en tidpunkt när svenskarna blev allt mer trängda. Då förstärktes också flera städer i Pommern, bland annat Stettin och Greifswald.

I Brest-Litovsk upprättade Erik Dahlbergh 1657, på kungens order, ett stort projekt till nya, starka befästningar – ett anmärkningsvärt förslag med tanke på att staden ligger så långt borta och omfattningen av arbetena och att svenskarna åtminstone inte i det skedet kunde behålla den. Hade man verkligen ambitionerna att skapa en fast svensk punkt ända här?

Dahlbergh hade efter Westfaliska freden fått lämna tjänsten hos Conrad von Mardefelt och haft växlande uppdrag och bedrivit studier med resor runt om i Mellan- och Sydeuropa. Bland annat vistades i han Frankfurt am Main, i Rom och på olika håll i Italien. När kriget bröt ut begav han sig hastigt till Polen där han fick anställning som generalkvarterlöjtnant vid den svenska armén. Detta blev början på hans lysande karriär inom Fortifikationen. Fortsättningsvis deltog han i de danska krigen i kungens närmaste krets.

Den största och viktigaste staden i det polska kustområdet var Danzig, men den lyckades Sverige aldrig erövra. Två förut inte uppmärksammade projekt till stadsgrundning – Danziger Haupt och Montauer Spitz 1657 – torde visa på försök att i stället anlägga konkurrerande städer i närheten. Syftet måste ha varit såväl handelstrategiskt som att skapa militära stödje-

punkter. Samtidigt vill den idealstadsmässiga planutformningen förmedla ett budskap om den svenska stormaktens kraft och kulturella storhet.

Bägge städerna var utvidgningar av skansar som svenska trupper hade uppfört 1626 vid strategiska flodförgreningar i Weichsels flodsystem och detta bestämde också deras form; de växte ut i en stor droppform från skansarna på de uddar som uppstod mellan flodarmarna. Båda planerna var axiellt symmetriska, i Danziger Haupt uppbyggd utifrån ett centralt kanalkors och i Montauer Spitz en extra bred huvudgata i längdaxeln. Upphovsman var i båda fallen ingenjören vid armén Abraham Loffman som tidigare varit verksam i Kalmar och som svarade för flera stora befästningsarbeten i Polen.

Skånelandskapen, Bohuslän och det gamla Sverige

När den svenska situationen i Polen började bli alltmer prekär förklarade också Danmark krig. Karl Gustav tågade då mot Jylland där fästningsstaden Fredriksodde (Fredericia) belägrades och intogs. På vintern 1658 följde sedan de djärva tägen på isen över Lilla och Stora Bält, och genom freden i Roskilde i februari avträdde hela kusten från Blekinge till Bohuslän till Sverige och dessutom Bornholm och Trondheims län. Detta är den största utbredning Sverige någonsin haft.

Det märks tydligt i stadsplaneringen att all kraft flyttades över på det svenska närområdet, framför allt de nya landskapen, med ett syfte att trygga försvaret och de erövrade positionerna, men också att långsiktigt utveckla städerna i både de gamla och nya delarna av landet. Den enda staden där man inte kan se några militära motiv är Växjöregleringen efter en brand 1658.

I Jönköping togs projekt fram att avsluta de för länge sedan påbörjade försvarsverken med en betydligt mindre befästningskrans. Grundandet av Karl Gustavs stad för metallmanufakturen har redan nämnts. Och i Stockholm fanns storvulna tankar på en helt ny slotts- och förvaltningsstad på östra delen av Södermalm med planer av arkitekten Jean de la Vallée och en diskussion om befästningar runt hela staden. de la Vallée hade några år tidigare utarbetat ett stort projekt för att bygga om Stockholms gamla kungaborg till ett modernt slott, värdig huvudstaden i en stormakt, och i samband med detta bör planen för en ny, bred huvudgata norrut ha tillkommit, rakt fram från slottets huvudtorn och skuren genom Brunkebergsåsen och den befintliga bebyggelsen. Om planerna för det nya slottet på Södermalm och befästningarna är mycket lite känt men ett litet parti av den nya stadsdelen – Katarina kyrka med närmaste omgivning – kom till utförande och placerades som magnifikt fondmotiv i blickfånget för Norrmalmsregleringens huvudgata, Drottninggatan.

Jean de la Vallée var också upphovsmannen till den konstfulla planen för Karl Gustavs stad. Förutom den rektangulära staden med korsande, extra breda huvudgator, hörnslutet torg i skärningspunkten och två regelbundet

inplacerade kyrkor ingick det en monumental kunglig slottsanläggning på andra sidan ån i kompositionen, med en av dubbla alléer kantad uppfartsväg och omgivande park. Olika fondmotiv hade lagts in, och därtill hade arkitekten gjort typritningar för att få en enhetlig stadsbebyggelse där husen skulle läggas så att långa, sammanhängande trädgårdsstråk bildades i det inre av kvarteren.

I de nyvunna landskapen vidtogs en rad åtgärder. Kungen, Erik Dahlbergh och andra inspekterade omgående de nya områdena. Uppmätningar och förslag till förändringar gjordes av städerna. Befästningsprojekt utarbetades för Marstrand, som betraktades som en mycket strategisk stad, och för Malmö, Helsingborg, Ystad med flera.

Det brända Kungälv flyttades bort från Bohus fästning. Först beslutades att lägga ner staden och tvinga borgarna att flytta till Göteborg, Marstrand eller Uddevalla, men sedan fick de lov att slå sig ner längre bort, vid den gamla utkantsbebyggelsen efter landsvägen där staden fortfarande ligger. De topografiska förhållandena på platsen och den befintliga bebyggelsen gjorde att den fick en helt otidsenlig långgatsplan av medeltida karaktär, uppbyggd kring en enda krokig gata, med bara en antydning till rutnät i området runt torget. Den är ännu idag ett mycket välbevarat exempel på en sådan. De många övriga projekten, med viktigare städer att satsa på, och kungens planer på ett nytt anfall mot Danmark spelade säkert också in.

Den stad man fäste störst vikt vid var dock Landskrona som hade en utomordentlig naturlig hamn och diskuterades som huvudort för Skåne-landskapen i stället för Malmö. 1659 fick Nicodemus Tessin d.ä. i uppdrag att upprätta en ny plan. Hans förslag innebar en total reglering av den gamla staden, kraftig utvidgning på utfyllnadsmark och en, alternativt två förstäder. Zonen närmast vattnet skulle genomkorsas av ett tätt system av breda kanaler och några kanaler anläggas även i den inre delen av stadsområdet. Det ingick ett nytt, femsidigt citadell i ena kanten av staden även om det gamla slottet fick vara kvar, liksom den medeltida stadskyrkan. Arkitekten Tessin ger sig till känna i de många offentliga byggnaderna, de sofistikerade platsbildningarna och fondmotiven. Det finns bland annat en centralkyrka på en hörnsluten plats och ett torg i två delar på vardera sidan huvudkanalen samt flera mycket stora civila byggnadskomplex med flerlängade byggnader.

Vid samma tid upprättade Erik Dahlbergh ett första förslag till det blivande Karlshamn och Johan Wärnschiöldh ett projekt till två befästa förstäder i Göteborg som innehöll likartade system av varandra korsande kanaler i delar av stadsområdet. Göteborgsförstäderna skulle tillsammans ha blivit större än hela den befintliga staden. Liksom i Landskrona fanns det ett omfattande system av kanaler i framför allt partiet närmast älven och ett citadell i bortre änden av området.

Platsbildningar, kyrkor och gator

På samma sätt som det fanns en stor variation i planmönstrets utformning i 1600-talets rutnätsplaner växlade placeringen av torg och kyrkor. Den schablonmässiga föreställningen om torget mitt i stan och kyrkan vid torget stämmer inte allt igenom. En klar majoritet av torgen var dock centralt placerade, fast ofta innebar det en dragning mot hamnen eller något annat verksamhetsområde. Det är ytterst sällan torget ligger i den exakta mittpunkten.

I så mycket som omkring en femtedel av huvudförslagen låg emellertid de primära torgen i ett utkantsläge; till detta kommer sedan ett antal alternativplaner och sekundära torg. Flertalet var förlagda vid den viktigaste infarten och knappt hälften i direkt anslutning till ett vattendrag i ena kanten av staden. De förekom både i nyanläggningar och i stadsplaneförändringar och i såväl obefästa som befästa städer. Vid regleringar och utvidgningar hände det till och med att torg flyttades och kom att ligga mer perifert än tidigare.

Som framgått varierade också utformningen av torg och platsbildningar mycket. Vanligast var kvarterstorget med cirka 35 procent av fallen och sedan följer hörnslutna torg, torg som utgör en del av ett kvarter, axialtorg och till slut en grupp av rundade torg som hör samman med radialplanerna, eller mer speciella torg. Populariteten för dessa torgformer skilde sig åt mellan rikets delar. Exempelvis var kvarterstorget vanligare i Sverige medan torgen som består av en del av ett kvarter var betydligt mer frekventa i Finland än någon annanstans, särskilt de i form av ett utsparat hörn. De rundade och mer speciella torgen förekom mest i provinserna medan de inte alls fanns i Finland.

Någon gång var kvarterstorget så stora att de omfattade flera kvarter. När en del av ett kvarter sparades ut som torg kunde det vara en större hörntomt, eller cirka ett halvt kvarter i hela dess bredd eller någon gång några genomgående tomter mitt på ett långsmalt kvarter. De hörnslutna torgen var relativt ofta bara halva, med endast två slutna hörn. En speciell variant av axialtorget som förekommer ibland uppstod när gatan tvärs över torgen slutade stumt, i en T-korsning, oftast mot en strandlinje eller någon viktig byggnad. Det förekom också att torget förlängdes till två kvarter och därmed fick en gata även i mittaxeln på andra ledden. De "speciella torgen" hörde med något undantag till tiden från 1650-talets slut och framåt. Det var ofta stora och sammansatta torg där torget ingick i en arkitektonisk ensemble med olika publika byggnader, och i flera fall ökades komplexiteten genom att kanaler blandades in.

Kyrkornas läge varierade ännu mer än torgens. En klar majoritet låg rent av i stadens utkant eller till och med utanför stadsområdet när man kan avgöra placeringen. Det gällde särskilt nyanläggningar men fick också leva vidare vid många regleringar. Bara en dryg fjärdedel fanns vid torget och ytterligare några centralt, fast inte precis vid torget. Det var också många planer som helt saknade kyrka, även planer för hela nya städer där en kyrka

självlkärt måste ha ingått från början. I utvidgningar och förstäder kanske den skulle komma i ett senare skede.

Det säger hur som helst att kyrkans placering inte nödvändigtvis hörde till utgångspunkterna och det som först fixerades i ett planarbete. Och det förefaller inte ha funnits någon bestämd uppfattning om var kyrkan skulle ligga, utan det fick bero på de lokala omständigheterna. En väl synlig, "upphöjd" och värdig position tycks ha prioriterats högre än den absoluta närheten till stadens kommersiella och förvaltningsmässiga centrum och säkerligen spelade också markförhållandena en stor roll.

När kyrkorna låg inne i stadsområdet avsattes ett kvarter eller en del av ett kvarter för dem, inte sällan extra stort eller avvikande i formen. När de låg utanför eller i utkanten av kvartersstaden fick kyrktomterna ofta en mer oregelbunden form. Någon gång kunde kyrkan ligga fritt på själva torget. Ett sätt att markera kyrkans ställning var att skapa en särskild, arkitektoniskt formad kyrkplats som slöt rummet kring kyrkobyggnaden och gav den en värdig ram men samtidigt var ordnad så att kyrkan framhävdes i kontrasten mot den omgivande bebyggelsen och genom att den hamnade som blickfång i en eller flera gator.

Åtminstone ett femtontal planer innehåller särskilda kyrkplatser; ibland flera i en och samma plan. Två tredjedelar låg i Sverige, en i Finland och resten i Baltikum. Det stora flertalet hörde till 1670- och 80-talen, men det förekom också några på slutet av 1630-talet och 1640-talet och ett par år 1659. Mestadels fanns upphovsmännen bland arkitekterna men några var också ledande fortifikationsingenjörer och en lantmätare. Med något undantag hade de kvadratisk eller i det närmaste kvadratisk form och flertalet var hörnslutna, eller till hälften hörnslutna.

Genom att kyrkobyggnaden kom att stå "mitt i gatan" och därmed ligga rakt i blickfånget blev den rumsliga och visuella karaktären en annan än för torgen med samma form. Ibland skapades långa perspektiv genom hela staden mot kyrkan och ibland var siktlinjerna kortare. Sedan fanns det några kyrkplatser som bestod av ett utsparat hörn av ett kvarter och en närmast rundad plats i centrum av en radiellt uppbyggd plan.

Också gatorna som sådana kunde behandlas olika. Säkerligen var en enhetlig gatubredd över hela stadsområdet eftersträvansvärd på samma sätt som ett enhetligt planmönster. I medeltidens och 1500-talets städer hade inte bara gatunätet varit oregelbundet utan även gatornas bredd varierat, både gatorna sinsemellan och olika partier av en och samma gata. Vissa uppgifter tyder på att man redan vid slutet av 1500-talet försökte få till stånd jämbreda gator och i en del städer kan det också ha blivit så. Den första rätvinkliga rutnätsplanen – Göteborg på Hisingen 1608 – hade enhetlig gatubredd och från och med det att den rätvinkliga rutnätsplanen slog igenom vid mitten av 1620-talet blev identiskt breda gator över hela staden det normala och förblev så stormaktstiden ut.

Huvudgator som gjordes bredare än övriga gator förekommer ändå i åtminstone en fjärdedel av rutnätsplanerna och i hälften av dessa är flera gator extra breda. Omkring två tredjedelar av dem låg i Sverige, några i Finland men få i provinserna. De förekom i alla typer av planätgärder men var proportionerligt sett vanligast i regleringarna. Att de användes i mindre utsträckning i nyanläggningar, då friheten att utforma planerna var som störst, måste innebära att det inte var något man generellt eftersträvade. I stället tycks det ha varit något som vissa personer hade en särskild förkärlek för. Motståndet mot att bredda gatorna vid regleringar kan naturligtvis också ha spelat in på så vis att bara de viktigaste gatorna fick önskad full bredd.

Redan bland de tidigaste rätvinkliga rutnätsplanerna på 1610- och 20-talen finns flera exempel på bredare huvudgator, bland annat i planer av Hans Fleming och Heinrich Thome. Den allra flitigaste användaren var dock Anders Torstensson som utnyttjade bredare huvudgator i den stora merparten av de planer han arbetade med, från Stockholmsregleringen och framåt. Flest är de på 1650-talet då de bland annat uppträder i ett par av Jean de la Vallées arbeten. Hos Erik Dahlbergh införs de i många av hans 1680-talsprojekt, men inte tidigare. Spridda exempel finns också hos en rad andra personer. Ibland förekommer ett differentierat gatunät, med flera olika gatubredder, men detta är mindre vanligt. De bredare gatorna ingår framför allt i större och mer sofistikerade planer. Men inte enbart – de finns också i en del tämligen enkla planer och i små och medelstora städer. Likaså ingår de i några radialplaner.

Gator kan även skilja ut sig genom det sätt på vilket de läggs in i planmönstret. Den centrala axialgatan får en framträdande roll genom att hela plankompositionen byggs upp kring den. Då och då finns det till och med dubbla, korsande axlar. Någon gång figurerar diagonalgator. Nästan alla städer ligger vid vatten men strandgator är bara utmärkt i cirka en tredjedel av de rätvinkliga rutnätsplanerna, och än mindre ordentliga kajer och kanalisering av vattendrag. I de flesta fall är det bara en fri zon mellan bebyggelsen och vattnet. I vissa planer framgår det dock att man inte ville ha någon sådan genom att tomterna drogs ända fram till strandlinjen. När ibland båda sidorna av en å var bebyggda på det sättet fick det effekten att ett slingrande vattendrag smög sig fram mitt inne i kvarteren. Raka kajer och strandgator fanns med alltsedan det första Göteborg. De ingår i kanalplanerna men också i en hel del andra planer. På vissa kartor är särskilda träkajer markerade, ibland utan att det finns någon strandgata innanför men även sådana måste ha haft en funktion för kommunikationerna. En rad planer har också träbroar ritade på samma sätt.

I befästningsstäderna löpte så kallade larmgator eller vallgator, som var en kombination av gata och uppställningsplats, på insidan av befästningarna; under medeltiden hade tomterna gått ända fram till stadsmuren och hus byggts direkt mot denna. De är sällan utmärkt som en gata, bara ett

obebyggt område, men man får då komma ihåg att det kartorna egentligen utvisar är kvartersgränserna, inte gatorna.

På samma sätt är det med gränsgator runt de obefästa städerna; troligen har det i de flesta fall funnits någon form av gata längs ytterkanten i de rätvinkliga rutnätsplanerna även om detta inte är särskilt markerat. Om de finns med eller ej förefaller också vara ett personligt ritningsmanér.

Då och då ville man till och med anlägga raka infartsvägar till städerna; det förekommer i åtminstone dryga tjugo planer, nästan alla i Sverige och de flesta på 1640-talet. Sedan mer spritt fram till omkring 1680. Vad man kan se av kartorna är det mest kortare stycken, fast vid ett tillfälle – Uppsalaregleringen 1643 – var det kilometerlånga sträckor åt flera håll. Ett unikt fall är en Växjö-karta 1659 där tre vägar strålar ut likformigt från vad som ser ut att vara en särskilt praktfull, arkitektoniskt formad stadspart. Då och då visar kartmaterialet på sådana, mer utbyggda tullportar.

Estetiska motiv i planeringen

Det har framförts olika uppfattningar om vilken roll funktionella respektive estetiskt-representativa motiv spelade i stadsplaneringen. I det funktionella ligger både att staden fyllde en funktion i ett nationellt, politiskt-ekonomiskt perspektiv och att den var praktiskt ordnad. Till det estetiska hör såväl en medveten konstnärlig gestaltning i stort och smått utifrån förebilder i olika traktater och det ledande stadsbyggandet i samtiden, som krav på en representativ miljö. Någon klar gränslinje mellan de två finns dock inte; det är snarare en glidande skala där de griper in i varandra. Det som var funktionellt sågs säkerligen också som skönt. Raka och breda gator, rätvinklighet, symmetri, överskådlighet uppfattades säkert på samma gång som estetiskt tilltalande, inte bara som uttryck för det välorganiserade och välordnade. Och det estetiska fick en "praktisk" propagandafunktion genom att sprida budskapet om den unga stormaktens kapacitet och kulturella storhet.

Som den huvudsakliga orsaken till stadsbyggnadsverksamheten generellt och att planerna över huvud taget upprättades får man i de allra flesta fall peka på de funktionella motiven. Det avgörande var att man ville utveckla stadsväsendet som ett led i ordnandet av rikets finanser och administration; det sågs som en förutsättning för att bygga upp och vidmakthålla en stormaktsställning.

Men det finns också en hel del fall där de estetiskt-representativa motiven bör ha varit den främsta drivkraften bakom planens tillkomst, betydligt fler än vad som tidigare framhållits. Och givetvis styrde detta då också planens utformning. Det kan både gälla vissa separata stadsrum eller stråk genom städerna och genomgripande förnyelse av en hel stad eller stadsdel, eller nyanläggning av en stad. Sammanlagt rör det sig om ett drygt tjugotal, inklusive några alternativförslag. Övervägande delen låg i Sverige och resten i

provinserna medan de helt saknas i Finland. Ingen annan stad har på långa vägar så många som Stockholm. Ett tydligt exempel är annars regleringen av Uppsala.

Men i nästa steg när väl ett beslut var fattat, antingen det var funktionellt eller estetiskt betingat, och det kom till utformningen av själva planen fick de estetiska skälen en avsevärt större betydelse. Fortfarande dominerade dock de praktiska bevekelsegrunderna. Utöver de tidigare nämnda kan man direkt peka på dryga 25 planer för hela städer, delar av städer och enskilda element i städerna där intrycket är att de estetiska motiven varit avgörande för utformningen även om grunden för deras tillkomst är av funktionell art.

Tillsammans gör det cirka 50 planer eller nära en fjärdedel av de rätvinkliga rutnätsplanerna. De förekommer redan från 1600-talets första decennium men är till att börja med få; särskilt markant är detta på 1640-talet. Det kraftiga uppsvinget kommer under 1650-talets senare hälft och det är också en uppgång på 1680-talets första del, men i förhållande till planaktiviteten som helhet ligger de högt även på 1670- och 90-talen. En "estetisk planering" gör sig alltså framför allt gällande under Karl X Gustavs tid och Erik Dahlberghs "glansperiod" under 1680-talets första del, men ökar i betydelse över huvud taget under 1600-talets andra hälft.

På ett mer generellt plan hade de estetiska utgångspunkter stor betydelse för ännu fler städer. Estetiska principer spelade, som påpekats tidigare, en avgörande roll för utformningen av en stor del av de planer som förts till kategorin elaborerade rutnätsplaner och även radialplanerna – de planer som stod närmast idealstadsplanerna. Sedan finns det också en del planer i de två andra huvudkategorierna – enkla regelbundna rutnätsplaner och pragmatiska rutnätsplaner – som uppvisar en sofistikerad stadsplanering som får räknas som "estetisk".

I det estetiska ligger en medveten gestaltning av såväl den övergripande stadsstrukturen som olika element i planerna. Det är kompositionen i stort med symmetri, axialitet, balans, rytmisering, kontrast. Det är placering och utformning av stadsrum och publika byggnader, samkomponering av flera platsbildningar, samordning med slottsanläggningar och inslag av parker och trädplanteringar eller brunnar och monument. Det är visuella aspekter som fondmotiv och utblickar liksom anblicken av staden utifrån. Ibland förefaller det till och med som om estetiska överväganden spelat in i utformningen av befästningsverken, i önskan att ge dem en så långt möjligt jämn och symmetrisk form och ett respektingivande och överväldigande uttryck.

Fondmotivet, där ett gatuperspektiv avslutades med en byggnad, ett monument eller något annat som blickfång i fonden, skiljer sig delvis från den estetiska planeringen i övrigt. Till idealföreställningarna hörde inte bara den raka gatan med ett sammanhållet gaturum, skapat av jämna rader av husfasader, utan också den särskilt betonade huvudgatan med blickfång. Förebilder fanns framför allt i Rom.

I den svenska stormaktstida stadsplaneringen kan man identifiera fondmotiv i åtminstone ett femtiotal planer, även om de inte har samma grandeur som i Rom. Efter ett enstaka exempel på 1610-talet följde ett antal på 1630-talets slut. I relation till planverksamheten som helhet var de påfallande fåtaliga på 1640-talet men följande decennium ökade de däremot kraftigt och ingick i så mycket som cirka en tredjedel av samtliga stadsplaner. Närmare hälften av dem tillkom då. Under senare delen av perioden avtog antalet markant. Omkring 30 eller två tredjedelar av det totala antalet låg i Sverige, knappt tio i Finland och något färre i provinserna.

Uppgången på 1650-talet stämmer med den "estetiska planeringen" i övrigt, men var så mycket starkare och började tidigare, redan de första åren av decenniet. Däremot särskiljer sig fondmotiven genom det relativt höga antalet på 1630-talets slut och genom att de blev såpass få under resten av århundradet.

Det förefaller som om gatan med blickfång fungerade som ett fristående stadsbyggnadsmotiv som främst var inspirerat av ett stadsbyggande med rötter i renässansens Rom, men som i svensk planering slog igenom på större bredd först med de starka romerska influenser som nådde landet på 1650-talet. Det tycks också som om några enskilda planförfattare och andra personer spelade in, framför allt Anders Torstensson, Per Brahe, Nicodemus Tessin d.ä. och Jean de la Vallée.

Den estetiska planeringen i övrigt fick som framgång även den sitt stora uppsving på 1650-talet, fast lite senare, men stärkte sedan sin ställning ytterligare, proportionerligt sett, under slutet av århundradet. Efter hand bredades intresset och försköts från den enskilda, monumentala huvudgatan mot ett större helhetstänkande med samordning av hela sviter av centrala stadsrum med gator, platsbildningar och monumentala byggnader i barockens anda och en mer sammansatt och komplex planuppbyggnad över huvudtaget.

Karl XI:s förmyndarregering – att befästa ställningarna

Aktiviteten på stadsplaneringens område sjönk markant under Karl X Gustavs sista år och låg de följande dryga tio åren, under förmyndarregeringen 1660–72, på en relativt låg nivå, men med några små toppar. De allra flesta planerna hade med fästningsstäderna eller andra städer med anknytning till försvaret att göra och av dessa låg flest i det baltiska området och de nya landskapen efter Sveriges väst- och sydkust samt något färre i Tyskland, men nu med tyngdpunkt på Bremen-Verdenområdet där tidigare rätt lite hade gjorts. Flera var renodlade befästningsprojekt och med något undantag ingick befästningar också i planprojekten. I de gamla svenska landsdelarna förekom en del civila planer, varav några på privat initiativ, medan mycket lite hände

i Finland. Sammantaget var hälften planförändringar av olika slag, en dryg fjärdedel nyanläggningar och en knapp fjärdedel rena befästningsåtgärder.

De flesta projekten var i förhållande till Karl X Gustavs tid och vad som skulle komma på 1680-talet förhållandevis återhållsamma, även om stadsbefästningar alltid blev omfattande och kostbara. Man backade också från flera av de mest storvulna idéerna från föregående skede. I Landskrona ersattes exempelvis Tessins stora dessein av betydligt enklare förslag där den gamla stadskärnan fick behålla sitt oregelbundna gatunät, och i Göteborg blev bara Haga, den mindre och anspråkslösare av de två planerade förstäderna, kvar.

För Helsingborg och Malmö togs det ena förslaget efter det andra fram till ny stadsbefästning. I Helsingborg innebar det samtidigt en utvidgning uppe på landborgen, men den gamla bebyggelsen skulle inte regleras i någon av städerna. En påtaglig förändring i Malmö var dock att västra änden av staden, åt slottet till, revs varvid den karakteristiska raka Slottsgatan skapades. På samma sätt revs i Landskrona den närmaste bebyggelsen i samband med utbyggnaden av slottets yttre befästningskrans. Återigen var orsaken att skapa ett fritt område utanför befästningen.

I norra Bohuslän planerades en rektangulär, förhållandevis stor citadellstad, Vätzelanda 1667, och året därpå är den första planen för den blivande staden Strömstad daterad. Även Strömstad och de två återstående städerna i de gamla danska landskapen – den nu förverkligade nygrundningen av Karlshamn och det flyttade Varberg – hade ett nära samband med försvar och befästningar fast städerna själva var obefästa.

I provinserna finns dock en del stora och speciella projekt. Bland annat diskuterades radialplaner upprepade gånger. Det är framför allt nu som dessa uppträder, och några i början av 1680-talet. Sammantaget under hela perioden finns det över femton radialplaner vid drygt tio planeringstillfällen, de allra flesta i provinserna och där flest i Bremen-Verden. Utöver dessa kan man hitta en radiell planstruktur i innandömet av ett antal stadscitadell och inslag av radiella gator eller gatupartier i en del rutnätsplaner.

I Nyen är flera planer dokumentariskt kända åren kring 1665 men bara en karta finns kvar. Den visar en kombinerad reglering och utvidgning med ett befäst, halvrunt stadsområde bakom citadellet och en halv radialplan. För en utbyggnad av Neumünde 1671 tog man fram både ett rutnäts- och ett radialplansalternativ. Här utnyttjades en för städerna ovanlig kartteknik där ett påklistrat överläggsblad visar den ena planen. Motsvarande finns vid ett tidigare tillfälle i Nyen.

Den fria riksstaden Bremen ingick inte i det svenska Bremen-Verdenområdet och var en nagel i ögat på svenskarna; trots flera försök, det sista ett separatkrig 1665–66, lyckades man aldrig lägga under sig staden. I stället ansträngde man sig att stärka sin ställning i området och konkurrera. 1667 utarbetades planer för en citadellstad eller liten fästningsstad vid Burg an der

Wümme strax utanför Bremen. Det är en oregelbundet femsidig helradial, där gatorna strålade ut åt alla håll från ett centralt torg, som i de olika planalternativen omgavs av en eller två ringgator.

Ett avsevärt större och betydelsefullare projekt var staden Carlsburg i nuvarande Bremerhaven vid Wesers mynning utanför Bremen. Ett led i att utveckla staden var att förmå landsflyktiga kalvinister att slå sig ner där på samma sätt som man hade lockat till sig holländare vid Göteborgs grundning.

Strategin att anlägga starkt befästa städer i de stora flodernas mynningsområden och på så vis skaffa sig kontroll över handeln och konkurrera med befintliga städer känns igen från Nyen och 1650-talets båda stadsprojekt i Danzigs närhet. Det låglänta läget vid flodförgreningar gav också städerna likartade planeringsförutsättningar. Ett bidragande skäl till att anlägga Carlsburg var säkert också att förstärka inringningen av Danmark och skydda sig mot danskarna i händelse av krig. I grundningsskedet 1671–72 upprättades en lång rad alternativa planer, följda av flera förändringsförslag några år senare. Ytterligare projekt kom i början av 1680- och 90-talen.

I inledningsfasen prövades ett par stadslägen med förslag av flera olika planförfattare – en oregelbunden radialplan, en regelbunden rutnätsplan och en halv radialplan innan man slutligen bestämde sig för en oval stadsutformning och en rutnätsplan med bred, inre hamnkanal och omgivande befästningar. Upphovsmannen Johan Mell, som också hade gjort planen för Burg, var generalkvartermästare för de tyska områdena och en av flera fransmän som arbetade för Sverige.

Men efter det tillkom ytterligare förslag – först en vidareutveckling av Mells antagna förslag, gjord av Nicodemus Tessin d.ä. som hade fått i uppdrag att utarbeta ritningar till olika byggnader, och sedan ett förslag som helt och hållet skilde sig från de tidigare och sannolikt var utfört av den framstående stadsbyggnadsteoretikern Georg Rimpler i ett försök att erhålla svensk tjänst. Det är en plan av idealstadstyp, betydligt större än övriga förslag och delad i ett symmetriskt, åttkantigt citadell på ena sidan av en smal kanal och handelsstaden på den andra. Denna är rektangulär, fast med snett avskurna hörn, och har en symmetriskt axial rutnätsplan.

Efter Karl X Gustavs död utsågs den konst- och kulturälskande Magnus Gabriel De la Gardie till rikskansler och medlem av förmyndarregeringen. Hans storstilade planer för staden Arensburg hade gått i stöpet när grevskapet på Ösel drogs in 1654 sedan han råkat i onåd hos drottning Kristina. Men han fick snart nya möjligheter och koncentrerade i stället sina stadsambitioner till sitt grevskap i Västergötland, där han ligger bakom ytterligare två projekt till "grevestäder".

Först utarbetades en plan för staden Jacobshamn på Kållandsö, men det blev aldrig mer än ett utkast. Redan av detta framgår dock en sofistikerad utformning med en symmetriskt axial plan uppbyggd kring två huvudgator

som bildar en T-struktur. Här finns ett stort torg i vardera änden, varierande gatubredd och fondmotiv, och planen hör också till de fåtaliga arkitektoniska planerna där huvuddragen i bebyggelsen är utsatt. Husen blir mindre ju längre bort man kommer från huvudgatan, vilket speglar en planerad hierarkisk ordning.

År 1670 lyckades dock De la Gardie köpa marken mitt emot det medeltida Lidköping och kunde lägga sin stad här i stället. Den karaktäriseras av ett ovanligt stort torg och bredvid detta ett kvarter av samma storlek för grevens residens med omgivande park.

Det finns också ett par mindre planer de första åren av 1670-talet, som utmärker sig genom sin arkitektoniskt genomarbetade gestaltning, dels en utvidgning i Stockholm, dels en förstad i Riga. Stockholmsprojektet hade med all säkerhet Jean de la Vallée som upphovsman och kan dateras till 1671. Det var en ny militärstadsdel längst bort på dagens Östermalm, uppbyggd kring en dominerande tvärxel med en hel sekvens av öppna platser. Dessa separerades av den stora artillerihantverksgårdens två flankerande vinkelbyggnader och avslutades i en bro över till Djurgården, fram till en enorm arsenalsbyggnad i fonden. I planen ingick också en särskild hörnsluten platsbildning med en centralkyrka mitt på.

Förstaden i Riga är signerad Georg Palmstruck 1672. Den består av en separat del av citadellet utanför slottet och längst bort en befäst stadsdel för högre ämbetsmän och officerare, med guvernörspalats, stor park, kyrka på en hörnsluten platsbildning, regelbundna bostadskvarter och extra breda huvudgator.

Karl XI och Erik Dahlbergh

Bara ett par år efter att den endast sjuttonårige Karl XI förklarats myndig i december 1672 drogs Sverige in i krig mot Brandenburg, Danmark och Nederländerna som en följd av en allians med Frankrike. De tyska besittningarna föll och 1676 intog Danmark Skåne och Blekinge. Vid freden 1679 återfick Sverige dock de tidigare områdena, bortsett från någon mindre landavträdelse i Tyskland.

Krigssituationen och de lärdomar man drog av kriget avspeglas tydligt i stadsplaneringen. Den mycket låga stadsplaneaktivitet tiden fram till fredsslutet bestod huvudsakligen av befästningar i särskilt de tyska provinserna. Åren efter freden, till och med 1686, steg aktiviteten betydligt och man kan se en kraftfull satsning att bygga upp ett fast svenskt försvar men också skapa förutsättningar för utveckling och en konsolidering av den svenska överhögheten i de nya landskapen och provinserna. En klar majoritet av projekten låg i provinserna.

Detta är Erik Dahlberghs glansperiod med en lång rad mycket omfattande stads- och fästningsprojekt i Skånelandskapen och runt om i provinserna

samt i Göteborg och Kalmar; här har vi de mest storslagna stadsprojekten under den svenska stormaktstiden. Till detta kommer några större civila projekt i Sverige och något enstaka av mindre omfattning.

Det verkar även som om kraven på symmetri och fullständig rätvinklighet började luckras upp något för från omkring 1670 märks mer av skevheter och sneda vinklar, fast detta gäller nästan enbart lantmätarnas arbeten och enklare planer. Det kan också vara ett tecken på minskad central styrning.

På 1680-talets slut avtog stadsplaneverksamheten, både i antalet nya projekt och i projektens storlek, och kom att ligga på en låg nivå perioden ut. En orsak till detta var säkerligen att de många 1680-talsprojekten tog så lång tid och stora resurser att bygga ut och naturligtvis krigen under 1700-talets första decennier.

Det förefaller knappast som om Karl XI själv hade något speciellt intresse för stadsbyggnadsfrågorna annat än försvarsaspekten; han var inte lagd åt det intellektuella och konstnärliga utan hade mer praktisk inriktning med de militära kraven som överordnade. 1680-talets grandiosa och gestaltungsmissigt sofistikerade stadsplaneprojekt står i skarp kontrast mot den enkelhet och sparsamhet som kännetecknade kungen. Omorganisationen av krigsmakten var den centrala frågan och mot denna bakgrund ska också de insatser som gjordes i städerna ses. En förutsättning var uppordningen av landets ekonomi med reduktionen av adelns jordinnehav från 1680 och framåt.

Som dyslektiker hade kungen problem med det skrivna ordet. Förslag presenterades muntligt och kungen omgav sig med ett antal rådgivare och nära medarbetare som fick stort inflytande. Flera av dessa var starkt drivande i stadsbyggnads- och befästningsfrågor. Men kungen var också angelägen att själv bilda sig en uppfattning i olika frågor på ort och ställe och är känd för sina resor runt om i landet.

De svenska kustfästningarna – Landskrona och Karlskrona

På senhösten 1679, direkt efter att Sverige hade återfått Skånelandskapen, inspekterade Karl XI med bland andra Erik Dahlbergh i sällskap de skånska orterna – Helsingborg, Landskrona, Malmö, Ystad, Kristianstad – och reste sedan vidare till Blekinge, där han fattade beslutet att förlägga den nya örlogshamnen och staden Karlskrona till Trossön.¹ En erfarenhet från kriget var att den svenska flottans stationering i Stockholm var olycklig, både genom att den låg instängd så länge på grund av isförhållandena och att den med landvinningarna i söder och de framflyttade svenska positionerna framför allt behövdes i de södra delarna av Östersjön.

Kungens främste rådgivare, riksrådet Johan Gyllenstierna som just hade tillträtt som generalguvernör över Skånelandskapen, var en tillskyndare av Karlskrona på Trossön men drev framför allt en enorm utbyggnad av Lands-

¹ Munthe III:1 1908, s 224.

krona som han ville göra till huvudort och residens i regionen. Det finns en lång rad projekt som visar dragkampen mellan å ena sidan Gyllenstierna, med förslag utarbetade av den ansvarige för fortifikationen i Skåne Johan Drummond, och å andra sidan Erik Dahlbergh som på grund av kostnaderna ville ha en mindre stad.

Den plan som till slut fastställdes 1680 var ett mellanstort förslag av Dahlbergh, fast även detta mycket omfattande. Det är en närmast rund plan av idealstadstyp med det gamla slottet kvar i ena kanten, som innebar en total reglering av den gamla staden och stora utfyllnadsarbeten. Planen är strikt symmetrisk, med ett H-format kanalsystem och en central huvudgata i förlängningen av slottets diagonallinje. I denna skulle den gamla stadskyrkan ligga liksom ett axialtorg och i borten änden en stadspört med liten förplats. Kvarteren och tomterna avtog i storlek mot stadens periferi i parallellitet med de tre olika gatubredderna. Här finns fondmotiv och symmetriskt inlagda platsbildningar och offentliga byggnader, bland annat två korsformiga centralkyrkor.

Staden skulle omges av en mycket kraftig befästningsgördel och på grundet Gråen, mitt för kanalen in till staden, skulle en "Winterhamn" anläggas med en bred, halvcirkelformad hamnkanal och två korta tvärkanaler. Arbetena sattes igång men avstannade efter att Gyllenstierna kort därefter avlidit och man bestämde att i stället koncentrera sig på Karlskrona.

Erik Dahlberghs mogna planer från omkring 1680 och framåt är normalt upplagda efter en symmetriskt axial grundprincip utifrån idealstadsförelbilderna, med samordnade, monumentala platsbildningar och offentliga byggnader. De innehåller en stegring i uttrycket som märks i att såväl gatubredd som kvarters- och tomtstorlek ökar mot centrum av stadsområdet och i utformningen av de centrala stadsrummen, med utnyttjande av arkitekturen och olika blickfång.

Det mest renodlade exemplet är Landskrona och kanske ville Dahlbergh med detta visa på det utopiska och orealistiska i projektet. I Landskrona har komplexiteten ökat än mer genom systemet av kanaler och att en tväraxel lagts in, här i form av en kanal. Dubbla, varandra korsande axlar förekommer i flera planer och till och med att båda axlarna består av kanaler. Dahlberghs förtrogenhet med idealstadsplanerna framkommer också i att han någon gång använder sig av en radialplan.

Men Dahlbergh var inte någon stelbent dogmatiker. Ett karaktäristiskt drag hos honom är tvärtom en vilja och förmåga att pragmatiskt anpassa sig till de topografiska förutsättningarna på platsen, vilket framför allt tar sig uttryck i befästningarna. Försvarsdugligheten var det allt annat överskuggande och befästningsverken blev därför normalt mer eller mindre oregelbundna, vilket gjorde att också kvarteren närmast innanför kom att variera i form och storlek. Även inne i städerna kunde avvikelser som sneda gator

eller gatupartier förekomma. Ett tydligt exempel är Karlskrona. I vissa regleringar, som Domberget i Reval och gamla staden i Narva var han beredd att i huvudsak behålla de gamla, inte helt regelbundna gatusträckningarna men komplettera med nya. Och utan problem fogade han nya, rätvinkliga utvidgningar till äldre, oregelbundna stadspartier.

Karlskrona fick stadsprivilegier redan på hösten 1680 men först ett par år senare kom husbyggandet igång på allvar och den slutgiltiga stadsplanen fastställdes inte förrän 1683. Det övergripande ansvaret bör ha legat hos Erik Dahlbergh medan arbetet på platsen leddes av Carl Magnus Stuart. Dessutom fick Nicodemus Tessin d.ä. i uppdrag att tillsammans med Dahlbergh utforma de publika byggnaderna och kom också att starkt påverka stadsplanen, framför allt i de centrala stadsrummen.

Trossön gav tillsammans med intilliggande småöar utmärkta förutsättningar för en skyddad örlogshamn, med goda möjligheter att också kontrollera inloppen. Den kuperade terrängen med alla uddar och vikar skapade dock svårigheter för en regelbunden stadsplan. I det fastställda förslaget skulle staden och de många och stora hamnarna inneslutas i en starkt oregelbunden befästningsgördel. Planen var en rätvinklig rutnätsplan med kraftigt varierande kvartersformer och inslag av radiella gator och snett orienterade, delvis oregelbundna partier. Den var uppbyggd kring en central huvudgata som kombinerades med olika platsbildningar, offentliga byggnader och hade det stora, slottsliknande amiralitetshuset som fond.

Från amiralitetsplatsen utgick radierande gator på vardera sidan av huvudgatan, vilket bildade ett mycket karaktäristiskt stadsbyggnadsmotiv med förbindelse till det ledande stadsbyggandet på kontinenten. Piazza del Popolo i Rom och Versailles har nämnts som förebilder. Men det har också pekats på att detta var en naturlig lösning utifrån topografin. Även de arkitektoniskt formade platsbildningarna och hamnbassängerna och det medvetna användandet av monumentalbyggnader som blickfång visar på kontakten med barockens stadsplanering. Kombinationen av dessa motiv gör Karlskrona till något nytt och unikt i svenskt stadsbyggande.

Planen innehåller också ett antal osedvanligt breda gator och i det inre av de största kvarteren separata system av smala gränder, kantade av betydligt mindre tomter än mot de bredare gatorna, vilket skapar en uttalad differentiering i både gatunät och tomtstorlek och därmed även socialt. Man kan även tydligt se uppdelningen i stadens dubbla funktion – den civila staden i norr och amiralitetsstaden i söder.

Större delen av flottan placerades i Karlskrona men 1683 bestämdes att den i stället skulle förläggas till Kalmar dit även Amiralitetet skulle flyttas. Förslag av Erik Dahlbergh visar hur stadsbefästningarna skulle byggas om. Det finns också en plan för en befäst förstad för kronovarvet och Amiralitet på Engön nordöst om Kvarnholmen men dessa arbeten avstannade snabbt,

för redan på hösten flyttades huvudparten av flottan tillbaka till Karlskrona. Även Göteborg sågs över; vid samma tid upprättade Dahlbergh flera förslag till ombyggnad och komplettering av befästningarna. Och 1686 gjorde han ett förslag till nya, kraftiga befästningar i Malmö – ett tecken på att man vid det här laget givit upp tankarna på en utbyggnad av Landskrona.

I Sverige i övrigt hände mycket lite. I Stockholm utarbetade Jean de la Vallée ett omfattande förslag till omgestaltning av trakten kring Slussen och Stadsholmens östra och västra sidor 1680. Stora projekt var också Åmåls begäran att få flytta staden 1681 och planen för reglering och mycket kraftig utvidgning av Borås året därpå. I Finland gjordes bara några smärre planförändringar.

Provinserna – från Carlsburg till Narva

Aktiviteten i provinserna var betydligt större än i kärnländerna, med ett tjugotal projekt åren 1680–87 för en lång rad viktiga orter hela vägen från Carlsburg i väst till Narva i öst, jämt fördelade mellan de tyska provinserna och Livland-Estland. Däremot fanns det inga i Ingermanland. Övervägande delen var synnerligen omfattande projekt och även återstoden hade i de flesta fall avsevärd storlek. Samtliga låg i fästningsstäder, och bara ett par av de mer begränsade projekten hade civil karaktär, utan samband med några befästningsåtgärder; i Sverige med de nya landskapen var som jämförelse hälften av alla projekt civila. En majoritet innehöll planförändringar men nästan lika många var renodlade befästningsprojekt. I ett fall diskuterades en flyttning.

Sedan Sverige fått tillbaka de tyska besittningarna i freden 1679 tillsattes en kommission för att se över försvarstillståndet. I Bremenområdet började man riva flera fästningar. En av dessa var Carlsburg, men man kom snart på andra tankar och flera olika återuppbyggnadsprojekt utarbetades. Det finns en radialplan, en kanalplan av mer teoretisk idealstadstyp och – det man beslutade sig för – en storslagen plan som Erik Dahlbergh upprättade sedan han besökt platsen 1681.

Den utgick från den äldre staden men gjorde genomgripande förändringar så att det centrala partiet blev helt symmetriskt. Den yttre formen och befästningarna blev däremot, som en anpassning till terrängen och försvarskraven, inte fullständigt regelbunden. Bifloden Geeste skulle ledas in som en bred hamnkanal i stadens längdaxel och en kort tvärkanal anläggas på mitten. Runt kanalkorset skapades ett magnifikt torg i fyra lika delar, sammanbundna med broar och inramade på två sidor av publika byggnader – i ena änden två likadana centralkyrkor på varsin sida av huvudkanalen och i den andra två byggnader med likformiga fasader med framspringande sidoriserier. I övrigt gjordes i Bremen-Verden ett förslag till ombyggnad av Burg an der Wümme och några år därefter en kraftig utbyggnad av befästningarna runt Stade, efter Dahlberghs ritningar.

I Mecklenburg och Pommern var de stora arbetena ombyggnader av stadsbefästningarna i Wismar 1681 och Stettin två år senare, samt i viss mån Stralsund, alla med planer av Dahlbergh. Det finns också förslag av Jacob von Kemphen som under Dahlbergh var ansvarig för de tyska områdena. Dessa två arbetade uppenbarligen nära ihop; det finns parallella alternativförslag av dem för flera olika platser och det förefaller som om de också ömsesidigt påverkat varandra.

1681 beslutades att ersätta den lilla staden Damm i närheten av Stettin med en skans och troligen är det detta som visas på två kartor som med stor säkerhet upprättats av von Kemphen. Snarast kan man kalla det en citadellstad. Förslagen har likheter med det nämnda ombyggnadsförslaget för Burg, som är av von Kemphen. Den ena varianten är dessutom nära identisk med planen för den befästa förstaden på Engön i Kalmar 1683, vilken bör vara Dahlberghs; det är det kvadratiske Dammalternativet med symmetrisk rutnätsplan, uppbyggd utifrån gator i mittaxeln i båda huvudriktningarna och med ett hörnslutet torg i mitten samt befästningar med bastioner i hörnen. Den andra varianten är rektangulär men har annars samma uppläggning. Inget av dem kom dock till utförande, utan staden återuppbyggdes i sin gamla form. 1686 approberades i stället ett förslag av Dahlbergh till ombyggnad av de gamla befästningarna. Även för den lilla staden Wollin på ön med samma namn vid Oders mynning norr om Stettin gjorde Dahlbergh ett förslag till fullständig ombyggnad av stadsbefästningarna 1686.

I Livland och Estland var de stora arbetena Riga, Narva, Reval och Dorpat med nya, mycket kraftiga befästningar och i Reval och framför allt Narva även utvidgningar. I alla dessa, utom Dorpat, svarade Dahlbergh för de slutgiltiga planerna, liksom han gjorde för ytterligare ett antal planer på mindre platser. På flera håll hade dock alternativ utarbetats av lokala fortifikationsofficerare. I Riga uppstod en hård kamp där den lokalt ansvarige Georg Palmstruck, pådriven av guvernören Robert Lichten, obstruerade mot Dahlbergh och de centralt fattade besluten så till den grad att han hotades med generalkrigsrätt. Redan 1675 hade en befästningsplan av Dahlbergh fastställts, men efter att Lichten tillträtt 1681 presenterades det ena nya motförslaget efter det andra och vägrade man arbeta efter den beslutade planen.

1684, slutligen, fastställdes ett helt nytt förslag av Dahlbergh och arbetena påbörjades för att sedan pågå i varierande takt resten av århundrade. Förslaget innebar en total ombyggnad av både slottsområdets och stadens befästningar. Palmstruck gav sig dock inte utan kom några år senare med ett nytt, ännu mycket större förslag, där befästningarna var än kraftigare och staden dessutom skulle utvidgas betydligt, men av detta blev intet. För försvaret av Riga och Livland upprättade Dahlbergh parallellt, de första åren av 1680-talet, desseiner för utvidgning och fullständig ombyggnad av de två citadellstäderna Neumünde och Cobron i Rigas närhet, den första med oval form och aningen skev radialplan.

Vid mitten av 1680-talet tillkom på samma sätt ett projekt för nya, mycket kraftiga befästningar i Reval. Här var det en fullständig ring runt staden och dessutom skulle en mindre, rätvinklig planutvidgning göras. Ett par av de mäktiga bastionerna byggdes så småningom ut och finns fortfarande kvar.

Strax innan – efter en brand 1684 – hade Dahlbergh upprättad en plan av helt annat slag för reglering av Domberget i Reval, ett annorlunda förslag där gamla gator skulle rätas och breddas men i huvudsak ligga kvar i sina oregelbundet radiella sträckningar ut från domkyrkan i mitten. Som en inramning till denna skulle en regelbunden, barockmässig kyrkplats skapas och efter bergets kant skulle runda torn på små halvrunda platsbildningar anläggas, sammanbundna av en ny ringgata. Som helhet kan planen karaktäriseras som en oregelbunden plan med radial uppbyggnad och den visar väl på Dahlberghs pragmatiska grundinställning och förmåga och vilja att anpassa sig till förutsättningarna på platsen. Lite låg detta i tiden. Även i den serie förslag till reglering av Dorpats domberg som upprättades några år senare kan man se en flexibilitet i det att rutnätet inte gjordes fullständigt rätvinkligt och att kvartersstorleken varierade kraftigt.

Narva, slutligen, hade stor strategisk betydelse vid gränsen mellan Ingermanland och Estland och den smala landremsan mellan Ryssland och Östersjön. Här återupptogs en diskussion om förstärkning och utbyggnad som förekommit flera gånger under förmyndarregeringen. 1681 upprättade Dahlbergh en karta där han förutom sin egen dessein redovisade 1640-talets förstad som han utdömde helt och ett förslag till utvidgning 1663 som han menade var för stort och dyrt. De följande åren gjordes flera bearbetningar och först 1686 approberades den slutliga desseinen som också i allt väsentligt byggdes ut. Narva bombades under andra världskriget och revs sedan av de sovjetiska myndigheterna, men de imponerande befästningarna finns till stora delar kvar.

Staden skulle omges med en ny, kraftig befästningsgördel som även inrymde ett stort utvidgningsområde. Den äldre stadskärnan skulle regleras i viss mån, de gamla befästningarna rivas och utvidgningsområdets rätvinkliga gatunät därigenom ansluta direkt till det gamla, fortfarande som helhet oregelbundna planmönstret. I och med utbyggnaden kom de närmaste delarna av 1640-talets förstad att raderas ut. Det nya området hade en symmetrisk plan, uppbyggd kring en extra bred huvudgata i mittaxeln, men med oregelbunden yttre form för att på bästa sätt anpassa befästningarna till topografin. Huvudgatan ledde in från stadsporten till det stora torget där en ny korsformig centralkyrka skulle uppföras vid ena sidan. Både kvarters- och tomtstorleken avtog mot stadens utkant.

Ett blandat 1690-tal

När verksamheten fortsatte på 1690-talet, efter ett uppehåll de sista åren på 1680-talet, hamnade antalet nya projekt på en lägre nivå. De var färre till

antalet och som regel även mindre till storleken. Kurvan fortsatte att sjunka fram till 1700-talets första årtionde då nivån blev som lägst. Under 1690-talets första hälft låg de allra flesta projekten i Sverige och några i de tyska provinserna medan samtliga projekt under decenniets andra del hörde hemma i de baltiska provinserna. I Finland var hela perioden från 1685 till de första åren av 1700-talet tom. De arbeten som initierades på 1680-talet måste ha tagit största delen av resurserna i anspråk. Någon fortsatt satsning och tydlig linje från centralt håll går inte att urskilja i det som gjordes; intrycket är snarast trötthet och att tillfälligheterna fick styra. Initiativet förefaller mer ha legat lokalt och regionalt där ambitiösa tjänstemän försökte få igång nya, men i realiteten ofta omöjliga arbeten.

Det är en stor spridning bland projekten. Många var bara små ingrepp med smärre utvidgningar och regleringar. I Sverige orsakade bränder ett par genomgripande regleringar och en anläggning får räknas som förstad. Det var den enda där befästningar ingick. I provinserna var däremot alla platserna befästa och i alla, utom en mindre reglering, var förstärkning av försvarsverken, oftast mycket omfattande sådana, den huvudsakliga åtgärden. Det gällde ett antal stora städer och några citadellstäder. Vid ett par tillfällen ingick mindre utvidgningar. Ett projekt skilde ut sig helt – ett förslag till fullständig nyordning av Carlsburg.

Efter en brand i Uddevalla 1690 togs två förändringsförslag fram av lantmätaren Fredrik Sixtus. Han hade huvudsakligen ägnat sig åt sluss- och kanalbyggen och detta märks i det radikala förslaget till reglering och utvidgning där staden skulle omformas till en regelbunden rektangel, ån kanaliseras och ett system av kanaler läggs in i de yttre delarna av stadsområdet. Det blev dock det andra förslaget som genomfördes, en betydligt enklare reglering men fortfarande med ett rätvinkligt rutnätssystem fast med betydligt större hänsyn till de befintliga gatorna.

Den andra stora regleringen i Sverige gällde Mariestad ett par år senare med en konsekvent rutnätplan som också byggdes ut. I Stockholm utarbetades en plan för den lilla manufakturförstaden Barnängen, säkerligen av Jean de la Vallée, med en för honom typisk axial plan med hörnslutet torg i mitten.

Det mest anmärkningsvärda projektet i Sverige vid denna tid var ett utkast till en liten fästningsstad eller befäst förstad på Kungsholmen vid inloppet till Karlskrona skärgård som sannolikt utarbetades av den lokalt ansvarige Paul Ludvig Leijonsparré på eget initiativ. Den skulle byggas ut över hela den lilla ön och på utfyllnadsmark över en grupp klippor söder om huvudön.

Rutnätstrukturen bygger på en kvadratisk kvartersmodul, och som ett centralt motiv har en diagonal huvudgata lagts in tvärs över ön, avslutad med intrikat formade platsbildningar i båda ändarna. Från båda dessa kommer gator att utgå snett åt sidorna, så att ett "dubbelt Karlskronamotiv" bildas. En bebyggelse är markerad, men med svårtolkad utformning. Det förefaller

vara stora, sammanhängande byggnadskomplex och, i de större kvarteren, gårdar i det inre. På en sådan gård i ett snett avskuret kvarter har vad som ser ut som en rund kyrka med fyra portiker lagts in.

Samtliga de fyra projekten i Tyskland hörde till 1690-talets första del och kan knytas till Jacob von Kemphen. De är alla utförda i 1680-talets "stora stil". För Stettin och Demmin innebar förslagen till nya, mycket kraftiga stadsbefästningar också smärre utvidgningar medan försvarsverken i Damm tvärtom minskade stadsområdet för att få till stånd en helt regelbunden, femsidig anläggning. Att gå så hårt fram kan knappast ha haft någon annan orsak än en vilja att ansluta till idealstadsförebilderna, och på denna punkt förefaller von Kemphen generellt sett ha velat gå längre än Dahlbergh.

Det förslag von Kemphen upprättade i två varianter till total omgestaltning av Carlsburg 1692 var i sin teoretiska, strikt symmetriska uppläggning, de renodlade befästningsformerna och frånvaron av konkreta detaljer av utpräglad idealstadstyp. Inte minsta hänsyn togs till den befintliga bebyggelsen. Själva staden skulle förläggas till det gamla stadsområdet på norra sidan av Geestefloden, men med huvudaxeln vänd i andra riktningen mot tidigare och med ett helt annat gatunät. Som en fortsättning skulle en liten, triangulär stadsdel anläggas på södra sidan. Planen hade därmed samma uppläggning som Rimplerförslaget ett par decennier tidigare; Rimpler ska också ha varit lärare till von Kemphen.

I februari 1696 utsågs den då sjuttioårige Erik Dahlbergh till generalguvernör i Livland, men med bibehållande av sitt uppdrag som generalkvartermästare, och sedan han kommit dit följde en grupp projekt även i det baltiska området. Dahlbergh insåg hotet från öst och framförde vid flera tillfällen behovet av att stärka försvaret här.¹ Han utarbetade en ny plan för befästningar runt Dorpat och en för utbyggnad av Cobron.

Från denna tid finns också planer för en ny och större citadellstad vid Ewst och en reglering av bebyggelsen inom den gamla fästningen Nöteborg. Ett stort projekt var ett förslag till total ombyggnad av den del av Nyen som låg på udden mellan Neva och Ohta 1698, av Carl Magnus Stuart, Dahlberghs ställföreträdare som generalkvartermästare på hemmaplan och den som senare kom att efterträda honom på posten. Förslaget innefattade såväl reglering av gatunätet som nya publika byggnader, nytt citadell och nya befästningar. Det var hårdhänt och orealistiskt och följande år backade Stuart själv från idén.

Karl XII – krig och Stockholms slott

Från och med sista året av 1600-talet blev stadsplaneringaktiviteten mycket låg och ojämn. Som lägst var den under 1700-talets första årtionde medan man på

1 Munthe VI:2 1919, s 42, 44, 52–53.

slutet av 1710-talet kan skönja en svag uppgång. Små projekt för någon mindre del av en stad blandades med regleringar av medelstora städer orsakade av bränder, men även något fortifikationsprojekt och större prestigeprojekt. Det som helt skilde ut sig var planeringen av Stockholms slott och dess omgivningar. Nästan all verksamhet låg i Sverige. I Finland var det några spridda projekt och i provinserna ingenting efter 1701. Tendensen från 1690-talet, att initiativet låg lokalt och styrdes av tillfälliga omständigheter, höll i sig och stärktes; det var bara några få där man kan tala om ett överordnat nationellt intresse och som kan ha föranletts av centrala order.

Den benägenhet att se mindre strängt på den strikta regelbundenheten som kunnat märkas de sista decennierna av 1600-talet blev betydligt mer påtaglig på 1700-talet. Det hängde sannolikt samman med en svagare central styrning och ett starkare lokalt initiativ i stadsplaneringen. Man kan också se ett samband med att fortifikationsofficerarna var upptagna i kriget och att huvuddelen av planerna för tillfället utarbetades av lantmätare; det är till allra största delen i deras planer dessa skevheter och inslag av sneda gator uppträder. Det framstår tydligt i flertalet av regleringarna – Linköping 1700 och Härnösand 1710, och ännu mer i Borgå och Åbo kring 1710, och Norrtälje och Skara tio år senare där man nöjde sig med att bara rätta och komplettera det gamla, oregelbundna gatunätet. Alla dessa, utom Åbo, tillkom efter bränder. I den situation landet befann sig i mäktade man inte med genomgripande regleringar. Inte i någon av de många städer som härjades av ryssarna i Finland på 1710-talet och efter den svenska kusten 1719–21 gjordes några större, strikt rätvinkliga planförändringar.

Några regelbundna planer för hela städer eller större stadsområden upprättades dock, men blev inte genomförda. I Västerås utarbetade lantmätaren Anders Andersin två planalternativ 1714 för återuppbyggandet efter en brand samma år. De byggde vidare på de delar som hade genomförts av 1640-talets regleringsplan.

Detta är något som efter hand skulle inträffa i många städer, att det som påbörjats på 1600-talen blev stomme och utgångspunkt för den fortsatta utvecklingen, vilket är en del i att 1600-talets planering fortfarande idag ger grundkaraktären till de flesta av våra äldre stadskärnor, även i flera fall som de facto till största delen byggdes ut senare.

I ett av planalternativen skulle Svartån rätas ut till en rak kanal, kantad av gator. Kanalisering av åar, fast de inte alltid gjordes helt raka, var inte helt ovanliga under 1600-talet. Några exempel är Åbo, Uppsala, Nyen, Gävle, Växjö och Uddevalla. Under 1700-talet skulle detta bli en huvudfråga i stadsplaneringen, som ett medel att få bättre tillgång till vattnet i händelse av brand.

I Göteborg donerade Karl XII Gamla Varvet och de så kallade Ladugårdsägorna till staden 1716 för tomtläggning och bebyggande, och samma år

utarbetade Johan Eberhard Carlberg, som året därpå utsågs till Göteborgs förste stadsingenjör, flera projekt till en förstad som var så stor att den motsvarade hela den gamla staden. Det är ett långsträckt stadsområde utmed älvstranden, böjt i vinkel och med två mycket stora torg. För reglering och utvidgning av Torneå efter en brand 1718 utarbetades en fullständigt regelbunden plan som har stora likheter med den enkla idealstadsplanen för Björneborg på 1640-talet, med korsande huvudgator och ett hörnslutet torg i mitten. Det blev dock en förenklad och förändrad variant som genomfördes.

Till den lilla grupp planer som kan sägas ha sin grund i ett nationellt intresse och som kan ha tillkommit på centrala direktiv hör de som hade med försvaret att göra. Det är förutom ett par mindre projekt förslagen till kraftig utbyggnad av Landskrona 1714 och Strömstad 1717. Det förra utarbetades av fortifikationslöjtnanten Clas Bödker som var placerad i Landskrona.

Staden skulle ges en oval yttre form med mycket kraftiga befästningar och mer än fördubblas till storleken. Den gamla staden lämnades i stort sett orörd och utvidgningsområdet planerades med flera oregelbundet formade rutnätssystem bestående av ett nät av kanaler och gator som i många fall var snett inlagda. Vilka motiv som kan ha legat bakom detta val är oklart – man får anta att det fanns praktiska orsaker, att det innebar en bättre anpassning till markförhållandena och förbilligade en utbyggnad.

Strömstad fungerade som bas för Karl XII:s krigsoperationer i Norge och möjligen kan kungen ha haft planer att anlägga en befäst örlogshamn här. 1717 upprättade Paul Ludvig Leijonsparre, som nu ansvarade för befästningarna i Göteborg och Bohuslän, ett förslag till reglering, kraftig utvidgning och enklare stadsbefästning samt ett sjökastell till skydd för hamninloppet. Det innebar stora utfyllnader, kanalisering av Strömsån och en strikt reglering av den gamla, oregelbundna staden, vilket betydde mycket omfattande arbeten med tanke på den kuperade terrängen.

Det verkliga prestigeprojektet var självfallet planeringen av Stockholms slott och dess omgivningar. Det har beskrivits som den "utan jämförelse största arkitektoniska kompositionen i den nya tidens Sverige". Arbetet att förnya slottet och trakterna runt detta hade pågått sedan omkring 1690 och tog ny fart efter slottsbranden 1697. Det slutliga förslaget utarbetades 1713. Projektet skilde sig mycket från den normala stadsplaneringen med dess tyngdpunkt på organisationen av stadens verksamheter och kommunikationer i gator, platser och kvarter. Här handlade det i stället i första hand om att tillfredställa de krav på representativitet som huvudstaden i en stormakt och den kungliga miljön ställde, med tonvikt på ensemblen av monumentalbyggnader, samordnade med platsbildningar och arkitektoniska stadsrum.

De medel som utnyttjades för att åstadkomma detta känns dock igen från många andra planer men har här drivits betydligt längre. Det är i grunden ett rutnätssystem, men inte slaviskt rätvinkligt, och här finns också snett inlagda delar och triangulära och rundade former. Grundläggande gestalt-

ningsprinciper är axialitet, symmetri, balans och kontrast, men kontrasten och dess inneboende dramatik har i barockens anda förstärkts. En serie magnifika stadsrum skulle skapas med hjälp av en lång rad nya, grandiosa byggnader och omgestaltning av gamla – var och en särpräglade individer. Med utfyllnader, kajanläggningar och broar omformades och inkluderades de omgivande vattenrummen. De visuella effekterna i anblicken av staden från vattnet exploaterades till fulla liksom fondmotiv, utblickar och perspektivistiska anordningar. Nivåskillnader utnyttjades genom terrasseringsar, ramper och trappor.

Slutreflektioner

Denna undersökning har behandlat stadsplaneringen i 175 stadssamhällen, spridda över hela det vidsträckta svenska riket och även områden av svenskt intresse långt utanför detta, de tvåhundra åren efter medeltiden fram till den svenska stormaktstidens slut. Nästan lika många har sorterats bort då inget närmare material om dessa påträffats. Tusentals kartor har studerats och en stor mängd skriftligt material. Någon så omfattande undersökning av svensk stadsplanering under den aktuella perioden, med en sådan systematisk och detaljerad redovisning av resultaten i såväl övergripande tematiska kapitel som studier av de enskilda städerna har tidigare inte gjorts.

Det har funnits mycket forskning och faktaunderlag att utgå från, men också stora kunskapsluckor. Äldre resultat har granskats, kompletteringar har gjorts och materialet bearbetats till en ny helhet. De uppgifter som stått till buds har genom processen prövats dels i en mer ingående kontroll av det primära källmaterialet, framför allt de historiska kartorna, dels i ljuset av den nya helhetsbild som vuxit fram, med de möjligheter den givit att bedöma enskilda fakta. I bearbetningen har en systematisering av materialet gjorts på olika nivåer, från individuella element i stadsplanerna till stadsplanerna som helhet, den enskilda staden, det geografiska delområdet och hela det svenska riket. Verksamhetens innehåll, bakomliggande faktorer, aktörer och arbetssätt har belysts. Varje stad och varje stadsplan är dock en särpräglad individ som var och en måste behandlas utifrån sina speciella förutsättningar. Användbarheten har genom åren prövats när materialet utnyttjats inom kulturmiljövård och samhällsplanering, i skrifter och vid seminarier och föreläsningar.

Undersökningen har givit en mer fullständig, sammanhängande och preciserad bild av hur stadsplaneringen utvecklades under den aktuella perioden och dess korrelation med krig, den politisk-ekonomiska och förvaltningsmässiga situationen, långsiktig utvecklingspolitik, det intresse regenterna och olika höga ämbetsmän visade för stadsfrågorna och andra bakomliggande faktorer.

Praktiskt-funktionella motiv har ställts mot de teoretiska förebilderna och stadsbrändernas betydelse har belysts.

Den nya överblicken över den svenska stadsplaneringen i dess helhet gör det möjligt att jämföra stadens uppbyggnad och utformning på olika nivå, för hela det dåvarande svenska riket. Den ger därmed ett nytt perspektiv, en ny förståelse och en ny bedömningsgrund och skapar förutsättningar för fortsatt forskning och internationella studier. Detta ger också en förbättrad utgångspunkt för tillvaratagandet av de kulturhistoriska värdena i den fortsatta utvecklingen av städerna, i riksintressehantering och samhällsplanering, och som grundval för gestaltning av den yttre miljön. Ett sådant jämförande, utvidgat riksintresseperspektiv är nytt i svensk historisk stadsbyggnadsforskning.

Undersökningen har genom sin omfattning och det sätt materialet systematiserats möjliggjort kvantitativa jämförelser i en utsträckning det tidigare inte funnits förutsättningar för; hitintills har man i de flesta sammanhang fått förlita sig till mer eller mindre intuitiva bedömningar om vad som är vanligt eller mindre förekommande, representativt eller unikt.

Nya insikter har vuxit fram om vad stadsplaneringsverksamheten bestod i, med en diversifiering och gruppering av olika typer av planåtgärder, och hur dessa förhöll sig till varandra och utvecklades och förändrades över tiden. I detta ingår också bakomliggande orsaker och skillnader mellan rikets olika delar.

Kunskapen om kartan som stadsbyggnadshistorisk källa har fördjupats, liksom om planförfattarna och deras arbete. Särskild uppmärksamhet har ägnats de olika kategorierna av upphovsmän, de organisatoriska sammanhang inom vilka stadsplanerna upprättades och kartans användning som mångsidigt arbetsredskap.

Ett för framtiden värdefullt resultat av undersökningen är den omfattande databas som byggts upp, med en mängd grundfakta och ett inneboende system för systematisk jämförelse. Det är ett användbart och utvecklingsbart redskap som kan utnyttjas i många olika sammanhang, för fortsatta fördjupningar och studier. Det gäller även det stora material av kartkopior och detaljundersökningar och jämförande analys av äldre kartor som sammanställts.

Begreppsapparat, terminologi och definitioner av olika företeelser har preciserats och vidareutvecklats. Försök att etablera nya och mer pregnanta begrepp har gjorts.

Planernas utseende och de gestaltungsprinciper som legat till grund för utformningen är centrala frågor i ett studium av stadsplaneringen. Undersökningen har gått längre i identifiering och precisering av skilda plantyper, i systematisering i olika grupper och i analysen av hur plantyperna utvecklats och förhåller sig till varandra. Det gäller också olika grundläggande element i planerna. Särskilt har de enklare rutnätsplanerna, som tidigare behandlats

på ett alltför schablonmässigt och förenklat sätt, lyfts fram, och mångfalden och variationen bland de rätvinkliga rutnätsplanerna. Att mängden städer där representativa och estetiska skäl bör ha varit den främsta orsaken till att planerna över huvud taget kom till är så pass stor har inte tidigare påvisats, och inte heller i vilken omfattning estetiskt-representativa motiv varit avgörande för planutformningen i enskilda städer.

En inte obetydlig del av undersökningens resultat ligger i den grundforskning och analys som gjorts av de enskilda städerna. Nya fakta och tidigare inte uppmärksammade planer har framkommit för många städer. Bredden i arbetet har givit helt andra möjligheter till jämförelse, både vad gäller utvecklingen i stort och i enskilda detaljer, och tack vare detta har det varit möjligt att fylla kunskapsluckor och precisera och justera äldre uppfattningar i många städer. Ett flertal städer som hittills inte varit kända eller behandlade i svensk stadshistorisk forskning har fått en grundläggande genomgång.

En undersökning som denna väcker naturligtvis också nya frågor och visar på möjligheter för fortsatt forskning. Databasen kan vidareutvecklas på många fronter, med kompletterande fakta, nya typer av uppgifter, annat källmaterial. Utvecklingen efter 1721, som är en ren fortsättning på stormaktstidens stadsplanering, kan läggas till. Uppgifter om viktiga utgångspunkter som medeltida lämningar och förhållanden, topografiska förutsättningar, omlandsfrågor med mera kan föras in.

Det finns anledning att gå vidare med kartmaterialet och enskilda planförfattares eller grupper av planförfattares verksamhet och frågor som hör samman med detta. Vad gjorde exempelvis de tidigaste lantmätarna på stadsområdet och vad innebar kraven att arbeta med städerna i den första instruktionen? Här finns intressanta paralleller till den pågående jordeboksundersökningen vid Riksarkivet. Anders Torstensson har inte ägnats någon större studie. Inte heller Erik Dahlbergh som stadsplanerare. Och det finns en lång rad andra som vore värda att studeras närmare. Det skulle på samma sätt vara värdefullt att undersöka vissa regenter och styrande personer och deras förhållande till stadsplaneringen, exempelvis drottning Kristina, Axel Oxenstierna och Karl X Gustav.

Kartmaterialet i sig rymmer många frågor. I flera enskilda fall skulle tekniska undersökningar behöva göras av papper, kartframställningen, ändringar och tillägg mm. Vilka förlagor fanns för olika detaljer och vilka direktiv för utformningen? Ännu saknas en sammanställning av svenska vattenmärken, vilket är en ovärderlig grund för datering av alla slags äldre pappersdokument, och för undersökning av detta är kartmaterialet särskilt lämpat.

Det finns alla möjligheter att fördjupa studiet av olika stadsplaneelement och lägga till ytterligare delar som är av betydelse för stadsbyggnadshisto-

rien och stadens gestaltning. För att få en mer tredimensionell bild av stadsbyggandet krävs att bebyggelsen läggs till på ett annat sätt än vad som här varit möjligt. Gatan och infartsvägarna liksom torg och platsbildningar och deras utformning, material och "möblemang" borde studeras mer i detalj. En besvikelse är att det inte gått att få fram någon hel bild om stadens parker och grönska under den aktuella tiden. För detta behöver de sporadiska uppgifter som påträffats kompletteras med annat källmaterial.

Fördjupningsstudier av vissa särskilt intressanta eller fortfarande lite studerade städer skulle tillföra ytterligare en dimension till förståelsen av stadsplaneutvecklingen. Städernas och olika aktörskategoriernas agerande tarvar ytterligare studier liksom genomförandet i praktiken. Med ett lämpligt urval av städer i olika kategorier, spridda över riket och tidsavsnittet kan olika aspekter och viktiga utvecklingssteg belysas.

I ett vidgat internationellt perspektiv vore det särskilt relevant att undersöka den samtida stadsplaneringen i det dansk-norska riket, men även vad som gjordes i de europeiska kolonierna på den amerikanska kontinenten och i Fjärran Östern. Det skulle också vara värdefullt att närmare penetrera idealstadsförebilderna, den kännedom som fanns om dessa i Sverige och den direkta påverkan de kan ha haft, liksom den undervisning som förmedlades i Nederländerna till en rad svenskar och utlänningar som kom i svensk tjänst. Som jämförelse med den svenska planeringen är den nederländska över huvud taget av stort intresse.

Andra viktiga frågor för kunskapen om städerna hamnar mer på historikernas bord och hos andra vetenskapsgrenar, som de ekonomiska och politiska förutsättningarna, vilka föreställningar de styrande hade och om det svenska riket här skiljer sig från andra länder, liksom varifrån stadsbefolkningen kom och den fortsatta utvecklingen av befolkning och verksamheter. Hit hör även ett fördjupat studium av besluts- och genomförandeprocessen med politiska beslut, förvaltningsmässiga förhållanden och hur det organisatoriskt hängde ihop, olika aktörer och samspelet mellan dessa samt intresse och agerande hos en rad personer och grupper – regenter, de höga riksämbetsmännen och riksråden, generalguvernörer, landshövdingar, kommandanter, de enskilda städerna och borgerskapet, liksom olika myndighetsstrukturer som Krigskollegium och Bergskollegium.

Ett annat område där undersökningsresultaten kan utnyttjas och vidareutvecklas är för praktisk användning inom kulturmiljövård och samhällsplanering, exempelvis modeller för analys och presentation av stadshistoriska strukturella värden, de historiska värdena som resurs i en långsiktigt hållbar samhällsutveckling, tillämpning i tekniker som miljökonsekvensbeskrivningar och indikatorer. Ytterligare ett angeläget område är utvecklingen av datoranvändning och virtuella stadsmodeller som planeringshjälpmedel och pedagogiskt instrument.

Summary:

New Foundations and Changes of Plan. Swedish Town Planning 1521–1721

During the late 16th century, and even more so in the 17th century, when Sweden was a great power, the extent of Swedish town-planning activity was unparalleled in Europe. Large areas around the Baltic were under Swedish rule – including today's Sweden and Finland, which had been part of the kingdom since the Middle Ages and, for longer or shorter periods, Estonia and parts of Russia, Latvia, Poland and Germany. Swedish interests even reached as far as North America and the coasts of Africa. Many new towns were founded and old ones relocated. In already existing towns extensive changes of plan took place. Much more was envisioned but never carried out. The scale of these operations was matched only by the colonial towns of Latin America and the Far East.

However Swedish town-planning was based on the same principles as in the rest of Europe and its colonies. Foreign experts played a significant role in the town-planning projects of 'greater' Sweden. Swedish town-planning of the 17th century is therefore of international interest and many towns outside its present-day borders share a common cultural heritage. Most of the older towns in Sweden and Finland can be said to take their character from this era. In spite of the significance of this period, there has been a lack of detailed knowledge of key aspects and a need for a comparative study of town-planning in a wider context.

Aims of the book

The study aims therefore at the broader picture of Swedish town-planning of this period, based on a re-assessment of existing knowledge of individual towns, but adding new material and asking new questions pertinent to the period as a whole. It is intended this will provide opportunities for systematic

comparison with similar studies in other countries and thus enhance our understanding of urban development in early modern times.

Alongside this, the study seeks to help identifying the particular cultural values of individual towns and assist the conservation and future planning and design of the urban environment, both in terms of the overall layout, public spaces and buildings. It seeks to encourage a wider use of historic maps in urban research and advance the methodology and terminology of analysing town plans and these key documents. As a model therefore, it hopes to establish between researchers, managers of heritage sites, planners, architects and landscape architects in this field a better mutual understanding of the common cultural heritage in northern Europe.

Major questions raised concern different kinds of planning measures, the design of plans and how they were devised, to what extent functional demands were tempered by aesthetic considerations, the impact of great fires and the significant figures of the time. A general question has been what differences there were to the prevailing pattern across the kingdom as well as differences between towns relating to their function. It has also been a particular interest to, where information is obtainable, document what was carried out and how much of this survives today.

The scope of the work

The study covers all Swedish town-planning in the areas under Swedish rule 1521–1721, but also includes what were obviously places of interest to the Swedish Crown outside this. In Swedish history, 1521 marks the end of the Middle Ages with the foundation of the nation-state. 1721 is marked by the Peace of Nystad, when Sweden lost most of the territories on the eastern side of the Baltic, ending the period as a great power. The borders and names of the period have been used. As a general rule, the granting of a charter qualifies the town for inclusion, but other 'urban-like' settlements are discussed where aspects of contemporary town-planning have clearly had an influence.

Initially, almost 450 places were investigated for town-planning activity. Of this number, slightly more than 100 are in 'core' Sweden, just above 30 in Finland, and approximately 100 in what was known as the provinces. In addition, about 100 towns further away, in places which Sweden controlled for short periods or had a particular interest in, were also looked at. When no information on any town-planning activities was found, the town was removed from the list, leaving 175 sites in total. Since several different projects occurred in many places, the total number of projects included in this study numbers 338. In addition, the database contains some Danish projects in towns that later became Swedish and there is appended a list of places where it is believed activity might have happened but there is no certain information at present. Some maps show only fortifications or the outline of the town, sometimes

including extensions, leaving 295 projects with information on the design of the street-net. Since many of the projects have alternative or modified plans (just above 10 in exceptional cases) slightly more than 600 individual town plans in total are considered (about 560 of these have marked streets). All this information is registered on the database.

Sources for the work and structure of the investigation

A main source is the truly outstanding collections of hand-drawn historic maps in Swedish archives and libraries, but maps in Finland, Denmark, Latvia and Poland have also been consulted. Other sources are earlier research, reports resulting from the investigation of cultural heritage, monographs and other writings on individual towns, and further original historical documents. The present towns, their condition and physical fabric, are obviously also a key source. Towns have mostly been studied on an individual, site-specific level but it is hoped that this study brings these diverse sources together into a broader picture by identifying the things they share and applying techniques of investigation used for one place to another, and with some consistency

The first stage of the work involved the scrutiny of individual towns; the conclusions form part III of the book. The next stage was to examine this material and establish firstly what was factually correct and then weave certain thematic concepts into what may be described as a hermeneutic whole. As themes were addressed and woven in, so the pattern became clearer and the context richer. Initial ideas for chapters took their final shape: types of town-planning measures, the design of the plans, the presence of certain important and dominant elements such as squares, streets and plots, historical factors behind the moves towards new town plans, the various people involved and their way of working. This forms part I of the book and in part II, this is summed up into a broader picture of the town-planning development. A separate volume contains some 370 of the most important maps and a few other images reproduced in colour.

The history of Swedish town-planning: some general developments

The overall picture of Swedish town-planning in the period following the Middle Ages up to its fall as a great power illustrates the political and economical development of the kingdom and the radical change of society that took place in this era. In this modernization process with its strong attempts to develop the administration and economy, the towns played a fundamental role, reflected in both the general urban policy and the physical form of the towns. In both general terms and in terms of particular characteristics there is a correlation between the town-planning and the political situation, the

fortunes of war, planning ideals and the views and interest of the monarchs and others in leading political positions.

Apart from a few early examples intensive town-planning activity starts in the mid-1500s and continues with a slow if irregular increase for the rest of the century. The major rise in activity begins in the early 17th century and reaches its peak in the 1640s and '50s. Then followed a fall in activity and a continuous decrease for the rest of the century, with the interruption of a small rise in the early 1680s.¹

Three main categories of town-planning measures

A first main category is **new construction** – the building up of a town from nothing. This includes both *relocation* of older towns and *new foundations*.² There are 100 all told, and of these are some 25 relocation projects and 75 new foundations. Among the latter there are about 10 small fortified garrison towns. Both relocation and new foundations follow the same pattern, directly continuing medieval town-planning, and they are initiated at all times up until 1680, with one somewhat different late-comer in the 1690s. The very first town-planning project in the study was a relocation in 1521, and to begin with this type dominated. The first new foundation took place in 1528, a group of 7 came in the 1580s, but the real peak was around 1620 and even more in the 1640s and 50s. The all-time high was in 1643 when 4 towns were founded in one year.

The second main category consists of **town plan changes** in existing towns. This group contains completely different preconditions and complications, especially concerning the *redevelopment* of plans in living towns, where new streets were laid out, plots shifted and houses moved. Another type of change is through *extension* of older sites and yet another one the creation of a separate *suburb*. Often these changes are *combined* in the same plan, especially redevelopment and extension. There are more town plan changes than new constructions, about 170 all together, but on the other hand they vary much more in size; a redevelopment can be anything from a new main street to a complete town. There are approximately 50 projects for redevelopments only, and about 60 more redevelopments included in the combined projects. Counting the same way there are some 40 separate extensions and in addition 60 within the combined projects, and 15 or so suburbs plus another 15. A few scattered examples of town plan changes occurred in the 16th century, but it was not until the 1610s they started happening in any great number, the peak years being the 1640s and '50s when there were more than 30 each decade. They then decreased, but some are recorded during the whole of the period and continued into the 18th and 19th centuries.

1 This and the type of planning is shown in the diagrams on pages 139, 145 and 153.

2 See table in Appendix 3.

Town-planning does not only concern the layout of streets, squares and plots, but the whole arrangement and use of the land, and as a third main category should be counted **measures relating to fortifications**. The arts of town-planning and fortification were closely linked, which is evident from all the ideal city plans, illustrating various theoretical works on the ideal form and function of towns. These measures include a small number of *demolitions* to create open land next to fortifications, and a great many *fortifications around the towns*, including some 65 projects for fortifications only and in addition 90 included in new constructions of towns and town plan changes. With a few early and late exceptions they all belong to the time from about 1610 to 1700.

This means that the various town-planning measures develop differently over time. The new constructions were a continuation from the Middle Ages and stopped at the end of the 17th century, the fortifications were concentrated in the 17th century and the town plan changes, on the whole, started at about 1610 and carried on into the 18th century. They also show different geographical patterns. The new constructions were mainly a concern for Sweden-Finland (more than 80 percent found here), the town plan changes are also concentrated in Sweden-Finland, but to a lesser extent (just above 65 percent), while the fortifications mainly belonged to the provinces (about 75 percent).

The early plans

The early town plans were irregular, medieval in type, and adapted to the topography of each site. Among these are a number of single-street plans. For the foundation of Helsingfors (Helsinki) in 1550 the king asked for straight streets and this suggests there was probably some knowledge of the new European planning ideals already by this time. The king's request had no impact however on the final plan. In the late 1560s a couple of plans are built-up with parallel long-streets but only short cross-streets through parts of the town area. They should be seen as an immature variant of the gridiron plan and could perhaps be called a 'quadrangular' plan since the streets form four-sided blocks but not a complete grid of streets. Proper gridiron plans, where the streets pass through the whole town area in both directions, creating a net of streets, first appear in the 1580s. However at this time they are still somewhat irregular.

For the new foundations the policy is already clear at this stage – to fill in with new towns along the coast of Northern Sweden and along a line diagonally through Central Sweden, including the important mining districts and the waterways to the west coast. Later would come new towns along the northern part of the Finnish coast and some in the areas on the

south and west coasts of Sweden that were captured from Denmark-Norway in 1658.

The first right-angled grid is a plan by the Dutchman Petter Nicolaus de Kemp in 1608 for the foundation of Göteborg. At the time this was the only Swedish piece of land on the west coast, and the city was of utmost military and commercial importance. The building of Göteborg was a deliberate attempt to attract Dutch immigrants and this is probably the reason for the sophisticated, semi-circular plan to a symmetrical design, with a protected harbour, surrounding fortifications, and what is probably a round church. The connection with the ideal city plans is obvious.

Gustavus Adolphus

In a war with Denmark 1611–13 several towns were burned. For the rebuilding of Kalmar, the border town on the east coast, the young King Gustav II Adolf (Gustavus Adolphus) ordered a modern plan “like in well-built towns in Germany”, which resulted in a radial layout drawn by the Dutch engineer Andries Sersander. For Jönköping, the border town in inland Sweden, a number of alternative plans were produced, either for redevelopment or relocation and the building of a very large, new town. In the end it was moved a short distance and built on a Dutch model of rectilinear grid plan with canals and fortifications. The same happened to Göteborg, which in 1619 was transferred to its present location.

The reign of Gustav II Adolf (1611–32) stands out as the most important period for town-planning and urban development, even if the peak years of activity followed a couple of decades later. It was in his time that principles were laid down, the path staked out and the work begun. It is also an experimental era when new ideas were brought in and tried before assuming more definite shape.

The right-angular gridiron plan

From the mid 1620s, new plans as a rule became right-angular gridiron plans. Generally a rectangular shape of the town was desired, and also symmetry and uniformity as far as possible, as well as streets of equal width throughout the town. The way of dividing plots also changed from an older system of one row of narrow plots straight through the blocks, to a double-row system. A more complex variant of the latter happens when a single row of plots in the other direction is added at the end of the block – a double-row system with two axes.

These plans have been described as simple, stereotypical and lacking aesthetic pretensions. And in addition to these a few sophisticated exceptions. This is however inaccurate. Even if there are common traits, there is a great diversity, reaching from small and simple plans to the most complex and

grandiose, and even among the simple, straight-forward examples there is a wide variety. Austerity and restraint of character does not necessary mean poor, without knowledge of the international models and lacking artistic ability. The ideal city plans of the time were consistently symmetrical and uniform, and some of them rather simple. It is also said that the plans were drawn up without much knowledge of the locality, paying little attention to topography and existing conditions. This is however contradicted by the numerous investigations of possible locations and the many survey maps made prior to the making of a decision.

From a morphological point of view the right-angular gridiron plans can be divided into three main groups, which however overlap to some extent.¹ The first one is the **simple, regular gridiron plan**. Most of these are middle-sized, but there are also a number of larger plans and quite a few plans for small towns or parts of towns. They mainly belong to the less important towns and towns of middling size and most of them date from the peak years in the 1640s and beginning of the 1650s. These form the largest of the three groups, making up some 40 percent, compared to the other two of about 30 percent each.

The second group could be called **pragmatic gridiron plans**. In these the street network is much more varied and adjusted to the individual prerequisites of the town. The span is much greater, from small towns to the largest and most important cities. They are particularly noticeable at the end of the 1630s, in the 1650s and in the 1710s. Typical features are an individualized treatment of various sections of the plan, a variation in size and direction of the blocks, and asymmetrical components in some parts.

The third group consists of the town plans closest to the ideal city plans and the models in the actual European town-planning of the time. These could perhaps be labelled **elaborate gridiron plans**. They are symmetrical, axial plans and regular polygons, but also some more complex layouts where the parts balance without being completely symmetrical. In this group are found most of the more developed canal plans and the symmetrical fortified towns. The great majority were, in fact, fortified. They are mainly made up of larger plans in the more important cities and towns, but also a number of small garrison towns fall into this category. They are, in proportion to the total numbers, relatively rare in the 1640s, but many more occur in the 1680s.

Politics and town-planning

The way that town-planning reflects political developments, with the policy of expansion and legal and administrative reforms, comes out clearly in the 1620s and '30s. In 1621–26 Riga, Livonia (northern Latvia and southern Estonia)

1 See figures in p 136, 139, 145, and 153.

and parts of the coastlands of Prussia were captured, and this was followed by a number of plans for extensions and fortifications that indicate a wish to remain permanently and develop the towns and their economy. For about a decade there were no projects at all in Sweden-Finland.

In 1630 Sweden entered the Thirty Years' War and in the first couple of years there were some 20 large projects in Germany, almost exclusively fortifications, which obviously shows a change in strategy – to secure a strong base in northern Germany as a first step and starting-point for further expansion. There was even a sizable new garrison town as far south in Germany as Mainz – Gustavsburg in 1632 – and a large project for extension with surrounding fortifications at Neuburg, close to Munich. On the eastern front Nyen was founded, a predecessor of St Petersburg

The administrative reforms included the creation of a special National Land Survey in 1628 and the reorganization of the Fortifications Administration in 1635. Foreign military engineers had been hired since the mid-16th century, but from now on the leading officers were Swedish, with a large part of their training having been undertaken in the Netherlands. Head of the Fortifications Administration was Olof Hansson Örnehufvud, who had previously been in the army in Germany. It was he who made the drawings for Gustavsburg. A study of the maps demonstrates a many-sided way of working: surveys of enemy land and towns for battles and sieges, plans made to prepare quick reinforcements after a town's capture, spy maps, delineations, theoretical projects, outline plans for new constructions and town plan changes, sketches and finally approved plans, a great many alternatives and consecutive revisions, reports on work performed and so on. There are particularly magnificent specimens for presentation or propaganda, and what are obviously showpieces seeking employment. Some 15 town plan models in relief have also been preserved.

It has been taken for granted that the land-surveyors did most of the town-planning in non-fortified towns, which formed the great majority of settlements in Sweden and Finland. The first instruction of the National Land Survey clearly indicates this, and it also later proved the case. But the study instead shows that fortification officers or others with a close connection to the Fortifications Administration drew up almost 70 percent. All the most productive authors of plans also belonged to this group. Only some 20 percent of the town-planning originated from the land-surveyors. The remainder was carried out by a couple of leading architects or derived from the mining authority. The latter had no particular role in town-planning but under a very active leadership in the 1640s and early '50s land surveyors working for the authority produced a number of plans.

The peak period

After the death of Gustav II Adolf in 1632 town-planning activity more or less came to a stop for a number of years. What changed this was the redevelopment and enormous extension of Stockholm, which began in 1637. This is without any question the largest single project during the whole of the period studied. It is an evident expression of the growing strength of the young great power and the expansion of the administration and centralization in the capital. The population of Stockholm grew from estimated 9,000 in the 1610s, to 35,000 by the beginning of the 1650s and 57,000 by the 1690s. The town plan type for the capital can be labelled a pragmatic gridiron plan, with radial segments of right-angular grids on the north side of a medieval core on the central island, and one single grid system on the south side. It has been suggested that the radial structure is the result of a master plan from around 1620, with a polygonal outer shape and fortifications, and at the centre the main tower of the royal castle, but there is little concrete evidence for this, and other, more practical explanations.

The number of new plans culminated in the end of the 1640s and the beginning of the 1650s when just above 60 projects were produced in only 7 years, the bulk being town plan changes to existing towns. This is the period of the art-loving Queen Christina (1644–54), but there are no signs that she personally took any particular interest in the town-planning. The plans of this era were on the whole rather strict and restrained, and a great majority belonged to the group of simple, regular gridiron plans. The priority seems to have been the modernization of as many towns as possible, eventually hopefully all of them. From what was generated it is possible to read a special ambition to strengthen defence, administration and industrial enterprises in central parts of the kingdom, along an east-western axis with Stockholm in the middle. This was gradually widened to include other parts of the realm.

In Finland around 1640 there was a proposal for a large extension of the regional capital and second largest Swedish city, Åbo (Turku). Helsingfors was relocated to its present-day location, and in the eastern boarder town Viborg (Vyborg) a redevelopment was carried out, and a large suburb built. The fortification engineer and City Engineer of Stockholm Anders Torstenson drew up these plans and most probably also the Stockholm plan. In western Sweden the fortified town Vänersborg was added, and in the southeast Kalmar somewhat later relocated and built up on an island to a symmetrical, long and narrow plan. The final drawings were made by Johan Wärnschiöldh, who in 1645 was appointed head of Fortifications Administration.

From the end of the 1640s there were also many new constructions and town plan changes of smaller towns in remote parts of the country, above all campaigns along the coasts in the north of Sweden and Finland, affecting some 15 towns all together. The provinces can boast of large projects in Nyen,

Dorpat (Tartu), Narva and Riga, starting a series of recurrent projects in later decades. Following the Peace of Westphalia in 1648 large areas in Northern Germany also officially became Swedish, and a few projects were initiated here. In 1654 there was even a new foundation in the little New Sweden colony in North America – Christinehamn, the origin of today's Wilmington on the Delaware river.

Charles X

After a quick drop the numbers rose again under King Karl X Gustav (Charles X). During his short reign (1654–60) he was away in the wars in Poland and Denmark almost the whole time, but still a number of remarkable plans were produced, and most of them with direct connection to the king. Very little of this was, however, carried out and some of the projects have not been noticed before, which is probably why the king has not previously been highlighted as of any importance to town-planning. In the plans there is a noticeable new monumentality and more weight is attached to aesthetic and representative aspects, probably as an influence from baroque Rome, Paris and continental Europe, and brought in by, above all, two leading architects, Jean de la Vallée and Nicodemus Tessin the Elder.

As far away as Brest-Litovsk (Brest) in today's Byelorussia a large project for new fortifications was worked out in 1657. The same year there were plans for two new foundations of large fortified towns with strictly symmetrical, axial plans in the delta of the Weichsel (Wisła) – Danziger Haupt and Montauer Spitz – the first one with a system of interior canals. This was in the vicinity of Danzig (Gdańsk), the most important city along the Polish coast, which Sweden never managed to gain control over.

In central Sweden Jean de la Vallée executed a grand plan in 1658 for the foundation of Karl Gustavs stad, today's Eskilstuna, as a centre for extensive metal works. A cross of wide main streets met in a central square with closed corners, and there were two symmetrically placed churches. To get uniform buildings, model drawings were made for detached, combined houses and workshops with gardens. Along the side of the town there was an avenue of double rows of trees leading up to a royal palace with a large park.

In a peace made with Denmark in 1658 all the land along the south and west coasts became Swedish and in the new areas a series of inspections and town-planning measures were undertaken. In 1659 Nicodemus Tessin drew up two alternatives for Landskrona, which was discussed as a new chief town of southern Sweden. The plan included redevelopment, large extension and suburbs. There was a grid of canals, a number of splendid public open spaces and public buildings as well as fortifications and a new citadel. The same year a somewhat similar project for two large suburbs in Göteborg was made by Johan Wärnschiöldh.

Erik Dahlbergh

In the regency period of the infant King Karl XI (Charles XI) town-planning was kept to a low level; what was done was mainly related to fortification works in the new areas captured from Denmark and in the provinces. There were projects for instance at Nyen, Narva and Wismar, but the most remarkable one was the foundation of Carlsburg, a large fortified town by the mouth of the Weser north of Bremen, to control the trade on the river and hoping to attract Calvinist refugees and even compete with Amsterdam. In 1671–74 eight plans were produced by a number of people of different nationalities, including gridiron plans, radial plans and canals, and this was followed by new plans on a couple of occasions in coming decades, after the town had been destroyed in a war. Plans on a radial layout had been suggested several times since the first one in Kalmar in 1613; all together there are about 15 of them, with a certain concentration in the 1670s and '80s.

The reign of Karl XI (1672–97) started with a war, but was otherwise the longest period of peace during the whole 17th century. The king was concerned with the economy and defence matters but otherwise he seems to have had little interest in town-planning. Still, a number of remarkable projects came into being, especially in the first part of the 1680s, after the peace treaty of 1679 when Sweden regained the lost land in southern Sweden and Northern Germany. This is very much due to the new head of the Fortifications Administration, the engineer and architect Erik Dahlbergh, who then remained in this office until his death in 1703. These are the most grandiose projects in the whole of Sweden's period as a great power.

Once more under discussion was the idea to make Landskrona the chief town of southern Sweden, and a series of very large proposals were prepared for this. The finally approved plan is a middle-sized one. It is a combination of redevelopment and large extension – round, with a citadel at one side, a completely symmetrical layout and an H-shaped system of canals. The wide central street runs along a line beginning at the old castle, which forms the core of the citadel. It passes the medieval church, which together with the castle is the only remain of the older town, and then the main square with some kind of well, or little basin, perhaps with a fountain or monument intended in the middle, on its way to the gate. There were two symmetrically-placed churches on a Greek-cross design and a system where the width of the streets and the size of the blocks and plots gradually diminished towards the periphery of the town. A distinctive feature of Dahlbergh's is the very sturdy fortifications with particularly big bastions and series of ravelins and outworks.

Dahlbergh, with the assistance of Tessin, was also responsible for the new foundation and naval base Karlskrona, which was founded in 1680 and got its final plan in 1683. With the conquering of the southern parts of the

Scandinavian peninsula the strategic situation changed; the Swedish navy had previously been based in Stockholm but needed to get closer to the Danish enemy to secure the new position. For this a series of rocky islands with a good natural harbour was chosen, which made a fully regular plan impossible. This shows another side of Dahlbergh's work – his pragmatic attitude and ability to adapt to local conditions, especially when it came to fortifications. Again you find a grid plan, built-up around a central axis, with a series of monumental public open spaces and co-ordinated public buildings, but also with irregular parts towards the sides. The main street passes across the central square and ends in front of the palace-like Admiralty. A special feature here is the combination of radiating streets on each side of the main street, which is often said to be inspired by Piazza del Popolo in Rome or Versailles. But there could also be a practical explanation – that this was due to the topography.

Most of the '80s projects were, however, located in the provinces and almost all involved fortifications. The Dahlbergh plan for Carlsburg in 1681 contained an outstanding square in four parts around the crossing of two canals, those in Wismar, Stettin (Szczecin), Stralsund, Riga and others consisted mainly of fortifications, and in Narva in 1686 there was a large extension. In garrison town of Neumünde, close to Riga, and the Cathedral Hill of Reval (Tallinn) Dahlbergh used radial layouts.

Change and decline

By the end of the 1680s the production slowed down and stayed at a comparatively low level for the rest of the period studied, rising somewhat in the 1710s. One project, however, stands out clearly – the redevelopment of the surroundings of the royal palace in Stockholm. The old castle was burned in 1697 and a new, very large palace had been designed by Nicodemus Tessin the Younger, whom by then had taken over from his father as the leading architect. In 1700 Sweden under the seventeen-year old Karl XII (Charles XII) was attacked by Poland, Denmark and Russia. The king went to war, never to see his capital again. He was shot dead in 1718. In the Peace of Nystad in 1721 Sweden lost the provinces on the eastern side of the Baltic, marking the end of the period as a great power.

The final plan for the surroundings of the Stockholm Royal Palace was drawn up in 1713. It is different from normal town-planning, with its emphasis on the organization of activities and communications by way of streets, open public spaces and blocks. Here it is instead primarily a matter of meeting demands derived from Stockholm's position as the capital of a great power and the need to surround a great royal power base, concentrating on monumental buildings, coordination of public open spaces and the creation of an architectural 'urban room' for ceremony and display. However, the

means being used to achieve this still derive from other forms of town-planning, even if they have been taken much further. It is basically a gridiron system even though it is not uncompromisingly right-angled; and this time oblique parts as well as triangular and rounded shapes have been added. The basic design principles are axuality, symmetry, balance and contrast, but the contrast and its inherent sense of drama has been reinforced in a baroque manner. A series of magnificent 'urban rooms' were to be created with the help of new, grandiose buildings and the redesigning of others, but each one with a character of its own. By filling up land and building embankments and bridges, the surrounding areas of water, also meant as 'room' spaces were to be included. The visual effects at the sight of the city from the sea were exploited to the full, as was the use of eye-catching sights, views and careful perspectival effects. Advantage was taken of differences in level by the use of terraces, ramps and flights of steps.

III. GRUNDMATERIALET: UTVECKLINGEN I DE ENSKILDA STÄDERNA

SVERIGE

Alingsås 1619

Alingsås ligger på platsen för en kyrkby som är känd sedan 1357, i västra delen av Västergötland nära den gamla danska gränsen, vid Gerdska ström som har sitt utlopp i Säveån vilken i sin tur rinner ut i Göta älv strax innanför Göteborg. De viktigaste näringarna var boskapsskötsel och handel med Bergslagen. Staden utvecklades vid 1700-talets början till en av Sveriges viktigaste industriorter.¹

Stadsgrundning 1619

1613 flyttade delar av borgarna i den under kriget med Danmark brända staden Nya Lödöse till Alingsås, som i samband med detta fick vissa privilegier. Först 1619 utfärdades dock mer fullständiga privilegier.² Det äldsta stadspartiet torde vara området i den nordvästra delen av den gamla stadskärnan. Kyrkan är dock senare, invigd 1651 eller 1652; den äldre, före detta landsförsamlingens kyrka ligger nordöst om staden.³

Här finns på kartorna två långgator och ett antal korta tvärgränder som inte bildar sammanhängande gator genom hela stadsområdet. De ligger på ojämna avstånd från varandra och inte i räta vinklar. Planen kan alltså

1 NE; *Alingsås stadskärna 1977*, s 9–10.

2 SU.

3 NE.

karaktäriseras som en oregelbunden rutplan, vilket stämmer väl med en datering till denna tid. Det långsmala, rektangulära torget utmed huvudgatan består av ett utsparat hörn av ett kvarter. Den äldsta kända kartan, en kombinerad uppmätningsskarta och plan för reglering och utvidgning av lantmätaren Wilhelm Kruse 1726, visar detta och på en karta 1750 kan man dessutom se tomtindelningen.¹ Kvarteren i denna del av staden har ett system med en rad av genomgående tomter, vilket var det normala fram till mitten av 1620-talet men sedan snabbt blev ovanligt.

Projekt till reglering och utvidgning 1639 (?)

1639 fick Alingsås slutgiltiga privilegier och i en instruktion i juni befalldes generalkvartermästaren vid Fortifikationen Olof Hansson Örnehufvud att på bästa sätt utforma en dessein för staden och staka ut denna.² Det är oklart vilken typ av förändring detta rörde sig om – någon karta är inte bevarad – men det som blev genomfört, vad man kan förstå av planutformningen på den äldsta bevarade kartan, var en mindre utvidgning mot öst.

Området har till skillnad från den nordvästra delen av staden en tydlig rutnätsstruktur, om än inte helt rätvinklig. Tomtindelningen är också en annan. Här indelas kvarteren huvudsakligen i dubbla rader med tomter, något som helt tar över i svensk stadsplanering från mitten av 1620-talet. Av uppgifter i stadens Politie-Collegiums beskrivning 1679 över "stadzens fördelning, så uthi vissa quarters som gators och gränders namngijfning /.../" framgår det också att huvudgatan och tvärgatorna i östra delen av det dåvarande stadsområdet – det vill säga stadsdelen norr om ån – vid denna tidpunkt hade fått de sträckningar som senare kartor visar.³

Att planen inte är regelbunden stämmer dock illa med Örnehufvuds övriga arbeten och andra planer från samma tid; det finns inga kända oregelbundna planer av honom. Den oregelbundna planstrukturen upphörde omkring 1625, med något enstaka senare undantag. Det normala 1639 hade varit en enhetligt formad rätvinklig rutnätsplan, vilket skulle ha medfört en genomgripande reglering och utvidgning. Om någon ordentlig plan verkligen utarbetades bör det ha varit en sådan.

Bevarat idag

Denna, den grundläggande planstrukturen från 1600-talet, finns fortfarande kvar i sina huvuddrag. Långgatorna i rätad form och några av gränderna är fortfarande desamma. Torget utvidgades fram till ån vid en reglering vid mitten av 1700-talet. Samtidigt tillkom några nya tvärgator och utvidgades

1 UUB: Dav nr 853 respektive LMV: O5-1:1.

2 SU; Munthe I 1902, s 533.

3 *Alingsås stadskärna* 1977, s 13.

staden söder om ån och även i norr och öst, så att den fick en rektangulär yttre form. Dessutom kanalisades ån och anlades strandgator.¹

Andersö skans 1648–1660

Andersön är en långsmal, mindre ö vid östra stranden av Storsjön i Jämtland, mitt för Sunne medeltida kyrkoruin på fastlandssidan.²

Grundning av citadellstad 1648

I februari 1648, tre år efter att Jämtland-Härjedalen blivit svenskt, skickades konduktören vid Fortifikationen Peder Clarman till Ångermanland och Jämtland för att undersöka lederna mot Norge och utse en lämplig plats för en skans vid Storsjön. Den plats han valde blev Andersöns södra udde. Clarman utarbetade också en dessein som fastställdes av drottning Christina samma år. Dessförinnan hade den granskats av Johan Wärnschiöldh men det är oklart i vilken mån detta kan ha påverkat utformningen. På våren 1650 återvände Clarman sedan för att staka ut och påbörja anläggningsarbetet.³ Arbetena fortsatte fram till 1658, då Trondheims län tillföll Sverige, vilket minskade platsens militärstrategiska betydelse. Två år senare bestämdes att skansen skulle raseras men resultatet tycks snarare ha blivit att den övergavs och lämnades åt sitt öde.⁴

Kartan visar en liten citadellstad i form av en regelbunden sexkant med bastioner i hörnen, vilken fyllde upp hela den södra spetsen av den smala udden. Innermättet rörde sig om cirka 215 meter. Planen var en rätvinklig rutnätsplan med i grundformen rektangulära kvarter, vilket gav plats för tre kvarter på ena lederna och fyra på den andra. Den var symmetriskt uppbyggd kring en central huvudgata som utgick från ett halvt hörnslutet torg direkt innanför stadsporten, det vill säga ett torg där husen i två av hörnen var sammanbyggda i vinkel och huvudgatan mynnade mitt på torgets sidor. På insidan av befästningarna löpte en gränsgata. Tomtindelningen följde ett system där kvarteren delades in i dubbla rader med tomter.

På 1680-talet intresserade man sig uppenbarligen för skansen igen och det tycks ha funnits planer att sätta den i stånd. En serie kartor från denna tid visar vad som beskrivs som den "Gamble förfalne Schantz". Bara ett parti av den norra delen med två bastioner och ett avsnitt av vattengraven i söder är markerad. 1686 ska kungen med Erik Dahlbergh i sällskap ha besökt platsen

1 Avsnitten om utvecklingen efter 1721 och vad som är bevarat idag i de svenska städerna här och i det följande bygger på Ahlberg 2000 om inget annat anges.

2 NE, Sunne.

3 Munthe VI:1 1916, s 323, 403; KrA: SFP Andersö skans 1.

4 Munthe II 1906, s 179, 190, 204, 210, 490–491.

och då beslutat att anlägga en stad där.¹ Enligt uppgift ska vissa synliga lämningar av vallarna och bastionerna fortfarande finnas kvar.²

Arboga (1275) 1285

Arboga ligger vid Arbogaån 15 km före dess utlopp i Mälaren och var en av de främsta utförelserterna för bergslagsmalmen och en av landets viktigaste städer under medeltiden. En rad riksdagar och viktiga möten hölls här. Det medeltida gatunätet var ovanligt regelbundet. Johan Anund har studerat planutvecklingen under medeltiden och tolkat det äldre kartmaterialet i ljuset av de arkeologiska undersökningarna under senare år. Han menar att planstrukturen är resultat av regleringar under högmedeltiden.³

Regleringsförslag omkring 1650

Omkring 1650 befallde drottning Kristina att gatunätet i Arboga skulle förändras.⁴ En annan uppgift säger att lantmätaren Elias Östensson 1650 fick betalning för att avrita staden och kanske kan man se ett samband här.⁵ Det finns dock inga uppgifter om förslagets omfattning och innebörd och inga belägg för att något mer än möjligen breddningar av vissa gator kom till utförande. Viktigast var en vidgning och förlängning av Nygatan. Vid tidpunkten för den äldsta kända kartan, en odaterad konceptkarta från 1660-talet bör vidare Järntorget ha varit relativt nyanlagt.⁶

Också Eino Jutikkala talar om förändringar som möjligen hör till denna tid, även om inget datum nämns. Han anger att infartslederna ska ha flyttats och en smal medeltida gränd gjorts om till huvudgata; ytterligare några gator ska ha breddats, men kvartersformerna i stort sett bibehållits.⁷

1650 ska området söder om ån ha brunnit.⁸ Planen kan vid återuppbygandet ha stramats upp – den är något mer rätvinklig än på norra sidan. Kanske var det detta drottning Kristinas påbud handlade om. En källargrund under Räntmästargatans norra del visar att denna sträcka av gatan breddats på östra sidan efter medeltiden. Redan på kartan från 1660-talet är detta gatuparti markerat som bredare än den södra delen, men ett hack i sydvästra

1 Munthe III:1 1908, s 287; KrA: SFP Sunne skans 1 (1682), 2 (1683), 3 (1683) och 4 (1687). En karta 1699 visar dock betydligt mer av den yttre konturen av skansen, KrA: SFP Andersö skans 4.

2 Muntlig uppgift från förre arkivarien vid Krigsarkivet Stig Svenson som besökte Andersö skans sommaren 2003.

3 *NF*; Anund 1998, sid 297

4 Lindhagen 1976, s 11.

5 Ekstrand 1903, s 189 (nr 2374).

6 LMV: T3-1:1 som är en tomtkarta med ägarna angivna; *M* 2, s 8 och 10, karta 3. Det finns också en tomtkarta med tomtnumrering som bör vara från samma tid, LMV: T3-1:2.

7 Jutikkala 1963, s 48.

8 Lindhagen 1976, s 11, 13.

hörnet av nuvarande kvarteret Giktringen skulle kunna tolkas som om ändringen ännu inte var fullt genomförd.

Bevarat idag

Man kan räkna med att de nuvarande gatornas sträckningar och kvartersformerna i stort sett har bevarats sedan medeltiden, även om breddningar och andra mindre förändringar gjorts. Några mer genomgripande regleringar har alltså inte förekommit. På 1700- och 1800-talen genomfördes bara smärre ändringar men under efterkrigstiden har en del gatugenombrott och andra ingrepp skett.

Arjeplog

I början av 1630-talet upptäcktes silverfyndigheter i Nasafjäll i Pite lappmark. 1635 sattes brytningen igång och pågick med stora svårigheter fram till 1659 då dansk-norska trupper brände anläggningarna. 1640 blev Arjeplog vid sydändan av Hornavan marknadsplats. Ett nytt försök att exploatera malmen gjordes cirka 1770–1810.¹

Planer på stadsgrundning 1640

Man hade uppenbarligen stora förhoppningar på silverbrytningen, för 1640 utarbetades en plan för grundandet av en hel stad vid södra änden av sjön Hornavan. Detta framgår av en karta med titeln "Enfaldigh förteckningh om Arieplogs orten i pijthea Lappemarck huruledes der kan byggias. 1640" i Riksarkivet.²

Planen visar en rätvinklig rutnätsplan som består av två delområden. Vid sjöstranden ligger den egentliga staden, "platzen innan planket, der staden beqwämeligast kan byggias", och utanför denna, med den svängda gränsen markerad genom ett staket, en förstad med tre bebyggelseområden för olika grupper av samer. Denna avgränsas i sin tur utåt av en gärdesgård i den slingrande gränsen. En mängd små kåtor med rök bolmande ur toppen är inritade här.

Tvärs genom båda stadsdelarna löper tre bredare långgator och närmast sjöstranden en lika bred huvudgata på andra ledden. Ännu en gata är genomgående på denna ledd, men i övrigt är det bara kortare sträckor och det bildas på så vis flera separata rutnätssystem. Kvartersstorleken varierar också en hel del. Någon strandgata eller gränsgata finns inte. Torget, ett halvt hörnslutet torg, ligger i skärningen mellan den mittersta långgatan och den breda gatan parallellt med stranden. Intill torget är en ordentlig gårdsbebyggelse med flera timmerhus – "H: Philips gård" – utritad och lite längre bort

1 Viklund 1988, s 6–7, 15, 18.

2 RA: Komm koll, Gruvkartor Tomter o situationer, Norrbottens ln nr 3 (kartavd m:a form).

”Fougde stugan” samt i det bortersta hörnet av staden ”Prästegårdz Tompt” och kyrka.

För den som ville slå sig ner i Arjeplog utlovades frihet från tull och andra stadspålagor i trettio år. 1641 påbörjades bygget av den första kyrkan men i övrigt blev mycket lite genomfört.¹

Askersund 1643

Askersund har ett kommunikationsmässigt fördelaktigt läge där flera vägar sammanstrålar vid Vätterns norra spets. Här fanns en god hamn och på platsen har funnits ett handelscentrum och en utskeppningshamn för järnvaror sedan medeltiden. Landsförsamlingens kyrka är känd sedan början av 1300-talet. 1550 hade Gustav Vasa planer på en marknadsplats och under Johan III: s tid fungerade Askersund som köping under Vadstena.

När stadsprivilegier utfärdades i juni 1643, ett halvår före Nora och Lindesberg, fanns alltså sedan länge en bebyggelse på platsen och vid genomförandet av den nya stadsplanen tvingades man riva ett flertal äldre hus ”för att bringa staden i regularitet”. Den drivande kraften bakom grundandet av alla tre städerna och även det första försöket till stad i bergslagsområdet, staden Järle ett par år tidigare, var chefen Generalbergsamtet Carl Bonde.²

Stadsgrundning 1643

Planen för staden framgår av en ”Geometrisch Afrijtning öfwer Askersunds Stadh Såsom han nu Afrijtat och Uthstakat ähr Anno 1643”. Kartan är osignerad men med all säkerhet utförd av Thomas Christiersson Hedræus, lantmätare och sedan 1637 markscheider – gruvmätare – och ingenjör vid Bergsamtet.³ Hedræus, som alltså var underställd Carl Bonde, utförde även planer för Lindesberg, Nora, Falun och Nya Kopparberget, den sista signerad.

Kartan visar en rätvinklig rutnätsplan som täcker ett rektangulärt stadsområde, bortsett från södra sidan som följer den naturliga strandlinjen. Kvartersindelningen är tämligen schematisk, utan hänsyn till topografin med kuperade partier i nordväst och syd. Kvarteren är rektangulära, av enhetlig storlek bortsett från dels en kvartersrad med kvadratiska kvarter mitt genom staden, av vilka ett sparats ut som torg, dels en rad med bredare kvarter utmed stadens västra kant. Tomtindelningen följer ett dubbeltomtsystem med två rader tomter genom kvarteret. Men i de breda, västra kvarteren finns dess-

1 Viklund 1988, s 19; Lundholm 1993, s 109–110.

2 Edlund 1975, s 138–140; *Bevarandeplan Askersunds stad* 1993, s 5–7; Jonasson 1993, s 55, 64 et passim.

3 LMV: S5-1:1; Ekstrand 1903, s 11, 267 (nr 129); NF. Stavningen av Christiersson varierar och han kallas även Kristoffersson.

utom en rad med tomter lagda på andra ledde. Tomternas storlek varierar en del – de kvadratiske kvarterens fyra tomter är större än de i normalkvarteren, och flertalet tomter i de västra kvarteren blir dubbelt så djupa.

Torget ligger förskjutet mot väst, åt hamnen till, och kyrkan placerades i stadens utkant, ett litet stycke nordväst om torget. Två broar är utritade över Alssundet på västra sidan om staden och mot detta är först en strandgata och sedan ordentliga träkajer utritade. Den östvästliga gatan ett kvarter söder om torget är lagd så att den medeltida landsförsamlingskyrkan på andra sidan sundet hamnar i blickfånget. Till planen hör också en rak infartsväg norrifrån.

Planen genomfördes också till allra största delen; det som inte blev förverkligat är de yttre kvarteren i norr och öster, där det i stället blev odlingslotter och ängsmark för borgarna. Efter en stadsbrand 1776 återuppbyggdes staden efter den gamla planen, med den markanta förändringen att kyrkan flyttades ett kvarter mot nordöst, men i övrigt har planen i allt väsentligt bevarats till idag.

Avesta 1641–1687

Platsen ligger på en ö i Dalälven i sydöstra Dalarna, nära Västmanlandsgränsen, med god tillgång på vattenkraft i Avestaforsen. Området var obebott fram till det att kopparverket grundades.¹

Stadsgrundning 1641 med stadsplan cirka 1642

År 1636 grundades vad som skulle bli ett av Europas främsta och största kopparförädlingsverk vid forsens och i anslutning till detta började ett samhälle växa upp. 1641 fick platsen stadsprivilegier och följande år skrev man till landshövdingen och begärde att en lantmätare skulle skickas dit för att planlägga den nya staden – "die Strassen ordienieren". 1646 finns uppgifter om rivningar för utläggandet av den nya planen och av en mantalslängd 1653 kan man utläsa att samhället ligger i bestämda kvarter. Myntmästare- och inspektorsboställen uppfördes vid torget och på dess södra sida en stenkyrka som färdigställdes 1655. Vid stadsgrundningen var folkmängden 175 invånare och detta ökade snabbt till drygt 550 år 1650 och hade 1665 nått sin högsta nivå med över 900 personer. 1687 drogs stadsrättigheterna in och platsen blev i formell mening en bruksort. I en beskrivning 1757 sägs dock att "Gårds-numrer äro 130. Orten liknar aldeles en Stad med stenlagde gator och torg".²

Någon anläggningskarta eller annat kartmaterial från stadstiden är inte bevarat. Av en karta av lantmätaren Karl Ekman 1705 framgår dock att staden

1 NE; Andersson, R. 1976, s 5.

2 Andersson, R. 1976, s 5–12. Lilja 1996, grundtabell 2. Enligt NF avskaffades stadsrättigheterna 1686.

var uppbyggd enligt en rätvinklig rutnätsplan.¹ Kvarteren varierade i storlek och det fanns både kvadratiska och rektangulära kvarter. Torget, som bestod av ett utsparat kvarter, fanns i östra delen av stadsområdet, ett kvarter bort från det som måste vara den nordsydliga huvudgatan. På torgets södra sida låg kyrkan. Någon tomtindelning finns inte med på de äldre kartorna.

En rutnätsplan blev alltså utbyggd och är bevarad på flera 1700-talskartor – en karta över Avesta kronobruk av Erik Geisler 1759 och en karta 1770–76 av lantmätarna Nils Kjellström och Henrik Hilleström.² 1803 härjades Avesta av en ödeläggande brand. Bara dryga tjugotalet gårdar och stugor klarade sig. Idag ingår byggnader från före branden i ett tiotal fastigheter. Några av dem härstammar från 1600-talet; äldst torde det så kallade Lundgrens hus vara, där "1656 AVESTA" är inristat i portgången.

Vid återuppbyggnaden följdes den gamla stadsplanen. Den största förändringen var att huvudgatan, nuvarande Kyrkogatan, breddades och kom att bilda en tydlig gräns mellan samhällets båda delar – kyrkan och bruket på ena sidan och bostadsområdet på den andra. Dessutom försköts norra delen av Badhusgatan något mot väster och försvann den västra delen av gatan på torgets norra sida helt och hållet. Den nya bebyggelsen fick en helt annan karaktär – de sammanbyggda småhusen i kvartersform ersattes av långa, nordsydliga arbetarlängor av typiskt slag för brukssamhällen. Det tidigare stadsområdet – Gamla Byn kallat – har därefter inte genomgått några mer genomgripande förändringar.³

Borås 1622

Borås ligger i sydvästra delen av Västergötland, vid Viskans övre lopp i ett kuperat och till stora delar skogbevuxet område där handel och hantverk tidigt utvecklades till viktiga binärningar till jordbruket. En långväga gårdfarihandel är känd sedan medeltidens slut och 1620 fick bönderna en kunglig befallning att antingen sluta med denna handel eller grunda en stad och betala skatt. På platsen låg Torpa medeltida kyrka.⁴

Stadsgrundningen 1622

Säkra belägg för hur den äldsta stadsplanen såg ut saknas men med utgångspunkt från den karta som upprättades 1682, efter en brand året innan (se nedan), gör Gerhard Eimer gällande att staden redan från början hade en regelbunden rutnätsplan som man senare byggde vidare på. Han menar att

1 LMV: U2-1:2; Ekstrand 1903, s 263–264 (Tillägg, nr 5).

2 I Avesta järnverks bildarkiv, avritning i Andersson, R. 1976, s 14–15; LMV: U2-1:4. Upphovsmannen till den första finns inte med i Ekstrand 1903 och de två senare ingår i tillägget, s 264 och 264 (nr 8 respektive 28) och supplementet 1912.

3 Andersson, R. 1976, s 17–29.

4 *Borås kommun*, s 7; NE.

det centrala stadspartiet söder om kyrkan ska ha haft en struktur med en rad av kvadratiska kvarter, varav ett utgjorde torg, inskjuten mellan rader av rektangulära kvarter på samma sätt som planerna i Sala och Säter. De kvadratiska kvarteren beskrivs som ett särdrag för holländaren Simon Stevins planer och han vill därför se Stevins svåger ingenjören Johan Carels som upphovsman till alla tre. Carels var verksam i Sverige sedan 1618 och det är känt att han 1620 fick i uppdrag att bege sig till Kopparberget för att avsticka Falun och undersöka hur staden på bästa sätt kunde anläggas. I övrigt vet man att han arbetade med de svenska befästningarna.¹

Det är dock inte helt säkert att Borås vid grundandet hade ett rätvinkligt gatunät. Och det senare kartmaterialet talar snarare för att samtliga kvarter var åt det kvadratiska hållet. På kartan 1682 sägs att det är en plan över Borås "sedan han varit afbrändh och gatorna samt tompterna Regulerade". En äldre karta över stadens marker, upprättad 1646–47 av lantmätaren Kettil Classon Felterus, ger också vissa antydningar om utseendet, även om den bara visar hussymboler för stadsområdet.²

Kyrkan och torget, strax sydöst om denna, ser ut att ha samma läge som på senare kartor och en jämn rad av hussymboler söder om torget stämmer i riktningen väl med de östvästliga gatorna på senare kartor och den gata som leder fram till bron över Viskan. Även vid torgets östra – och kanske också västra – sida finns raka led av hus, men ju längre bort man kommer från detta centrala parti, desto mer oregelbundet och glest är hussymbolerna utplacerade.

Av hussymbolernas gruppering och spridning inom stadsområdet och jämförelser med senare kartor³ kan man dra slutsatsen att det söder om kyrkan fanns ett stadsparti med en rutnätsstruktur och att bebyggelsen i stadsområdets periferi var mer oregelbundet ordnad och tätast längs utfartsvägarna. Stadsområdet var relativt litet och låg en bit ifrån Viskan. Samma typ av kartor för Ulricehamn och Vaxholm har visat sig på motsvarande sätt överensstämma med senare, mer exakta kartor. Om det centrala rutnätspartiet var rätvinkligt eller inte är däremot svårt att säga. Men även om så inte var fallet bör det ha utgjort kärna och utgångspunkt för senare regleringar och utvidgningar.

Borås ligger mitt i brytningsskedet då planerna blir rätvinkliga. Det stora flertalet projekt till stadsanläggningar på 1620-talets början var dock fortfarande något oregelbundna och troligast är ändå att även Borås hörde hit.

1 Eimer 1961, s 174–176, 431; Munthe VI:1 1916, s 226–227. Enligt *SU* ska staden vid sin grundning ha stakats ut av Nils Stiernsköld. Denne hade som generalståthållare på Älvsborg och generallantherre i Västergötland och på Dal ett överinseende över stadsgrundningen men kan knappast ha varit ansvarig för planens utformning och utstakning. Om Stiernsköld, se *NF* och Almquist 1929, s 6–7. Uppgiften måste härröra från privilegiebrevet, *PRFSS* 6, s 135.

2 KrA: SFP Borås 1a respektive LMV: O4:50-4.

3 Framför allt LMV: O4:50-4 och O17-1:2; se vidare Ahlberg 1998, s 88–89.

Undantagen är de för landets ekonomi mycket betydelsefulla grundningarna av Falun och Sala, båda 1624. Men det fanns också några exempel på rätvinkliga rutnätsplaner från åren runt 1610 – Göteborg, Jönköping och Norrköping, alla utarbetade av holländare i svensk tjänst. Planen för Falun, som med större säkerhet kan knytas till Carels, skiljer sig från Eimers uppfattning om Boråsplanen genom att kvarteren var betydligt större och hade en annan typ av tomtindelning och att de genomgående var kvadratiska. Det som å andra sidan kunde tala för Carels är tomtindelningen med kvadratiska kvarter med fyra lika stora tomter på planen 1682 – samma som i de kvadratiska kvarteren i Sala och några i Säter.

Reglerings- och utvidgningsplan vid 1640-talets början

Enligt Borås kommun finns det en karta "från Kristinas tid" som troligen är en regleringsplan. Även Eino Jutikkala säger att en stadsplan "sannolikt" ska ha utarbetats, men att den inte godtogs för de oregelbundna kvarteren norr om kyrkan och att den bara delvis efterlevdes söder om kyrkan.¹ Vilken karta som avses framgår inte. Det har dock framkommit en osignerad och odaterad karta i Riksarkivet, som visar en rätvinklig rutnätsplan och som stämmer bra med detta. Av kyrkans form att döma måste den vara före 1661, då den nuvarande Caroli kyrka började byggas.² Avgörande för dateringen är dock att pappret är identiskt med kartor vilka med stor säkerhet hör samman med anläggningen av Kristinehamn 1640 och en utvidgning av Köping 1641 och ett antal kartor senare under 1640-talet. Boråskartans vattenmärke är tydligt i detaljerna och ännu utan tecken på slitage och får därför föras till 1640-talets första år.

På denna karta är alla kvarter i det centrala stadsområdet söder om kyrkan kvadratiska och utanför detta har de varierande storlek och rektangulär form eller är längst i norr mer oregelbundna. I förhållande till tidigare kartor innebar planen en avsevärd utvidgning över markerna ner mot Viskan. Det allra mesta av de kvadratiska kvarteren och de raka gatusträckningarna återfinns sedan på 1682 års plan och senare kartor. På dessa kartor kan man också se att de kvadratiska kvarteren var indelade i fyra lika stora tomter och de rektangulära kvarteren på motsvarande sätt delades i två tomtrader.

Plan för utvidgning och reglering 1682

1681 drabbades Borås av en stadsbrand och följande år fastställdes en ny stadsplan. Detta svarar mot den ovan nämnda "Planta och Geometrisk afritningh öfwer Boerås stadh, huruledes den är funderad, sedan han warit afbrändh och gatorna samt tompterna Regulerade /.../". Den är signerad "C:G:L:B: fecit"

1 *Borås kommun*, s 7; Jutikkala 1963, s 54.

2 RA: Städens acta, Borås (kartavd m form); NE.

men vem detta kan vara är oklart.¹ Stadsområdet är kraftigt utvidgat, framför allt på Viskans västra sida, och har en i det närmaste kvadratisk yttre form. Denna mycket omfattande utvidgning kan förklaras av att Borås 1680–81 fungerade som residensstad i Älvsborgs län.²

Det är en strikt rätvinklig rutnätsplan med enhetliga, rektangulära kvarter på västra sidan ån och omväxlande kvartersrader med kvadratiske rektangulära kvarter på den gamla, östra stadssidan. Kvarteren drogs ända fram till åstranden och lades ut så att de enskilda kvarteren i princip låg på båda sidorna om ån, som därigenom kom att flyta fram mitt genom dem. Tomtindelningen följer ett system med tomter utlagda i dubbla rader. De kvadratiske kvarteren i den äldsta delen av staden får därmed en indelning i fyra likadana tomter. Från alla fyra hållen är raka infartsvägar markerade.

Planen kom att genomföras till stora delar, men inte fullt ut. Framför allt kom inget på Viskans västra sida till utförande. På östra sidan av ån visar detaljerade tomtkartor från 1728 och 1822³ ett gatunät som i stort sett överensstämmer med 1682 års plan; oregelbundet formade delar finns dock i syd-östra och nordvästra hörnet av stadsområdet samt vid brofästet, på västra sidan ån. En annan skillnad är att torget ligger en kvartersmodul längre mot väster, men detta stämmer bättre med både 1646–47 års karta och kartan från omkring 1650. Antingen ville man flytta torget 1682 eller så är det en felritning. I sydvästra delen av staden finns också några obebyggda områden, vilka enligt 1728 års karta var "Mycket Sanckachtige". Dessa från rutnätsplanen avvikande stadspartier är sannolikt rester av ett oregelbundet stadsplanemönster från stadens grundläggningstid, eller i annat fall en mer fritt framvuxen utkantsbebyggelse.

Bevarat idag

Efter en brand 1727 utträtades och breddades gatorna och senare på 1700-talet utvidgades torget mot väster. Även efter en brand 1822 gjordes vissa gatubreddningar. De stora förändringarna följde dock på en stadsbrand 1827. Flera gator breddades kraftigt och planen utvidgades mot väster och söder. Grundstrukturen var dock fortfarande 1600-talets rutnätsplan och delar av det som nu tillkom var de facto ett förverkligande av 1682 års plan. Trots omfattande ombyggnader under efterkrigstiden är denna planstruktur i huvudsak bevarad.⁴

1 KrA: SFP Borås 1a. Möjligen skulle upphovsmannen kunna vara Carl Gustaf Lindebergh som blev fortifikationslöjtnant i Kalmar 1693, Munthe VI:2 1919, s 444.

2 Ericsson, B. 1977, s 109.

3 LMV: O17-1:2 respektive Borås stads arkiv, avbildade i *Borås kommun*, s 10 och 13.

4 Se vidare Ahlberg 1998, s 116–117, och Ahlberg 2000, s 85–88.

Bro 1582–1584

Hamnplats och kronobruk vid den medeltida sätesgården Bro vid sammanflödet mellan Varnan och Lötälven strax före Varnans utlopp vid Vänerns nordöstra hörn – samma plats där senare Kristinehamn anlades. Här passerade järnet från Värmland på sin väg ut i världen.¹

Stadsgrundning 1582

1582 utfärdades stadsprivilegier för staden Bro på norra sidan av Varnan, väster om det nuvarande torget i Kristinehamn. Efter bara två år avskaffades privilegierna i och med att hertig Karl beslutade sig att i stället förlägga sin Värmlandsstad till Karlstad.² Alternativt skulle man kunna se detta som en flyttning av staden, men i så fall bara av en tänkt funktion som centrum i Värmlandsdelen av Karls hertigdöme, inte av ett existerande borgerskap och byggnader, som normalt vid en stadsflyttning.

Någon karta är inte bevarad och det är tveksamt om det hann bli någon planmässig bebyggelse på denna korta tid. Möjligen skulle den avvikande tomtstrukturen i det nordvästra hörnet av anläggningskartan för Kristinehamn sextio år senare kunna förklaras av att det låg någon mindre bebyggelsegrupp här men det kan i så fall lika väl ha varit från tiden före stadsförsöket.

Brätte, se Vänersborg

Eksjö 1406

Eksjö ligger i nordvästra delen av småländska höglandet i ett vattensystem med förbindelser norrut via Svartån och mot sydost via Emån. Två viktiga vägar möttes också här. Huvudnäring i trakten har varit jordbruk och boskapsskötsel.³

Stadsflyttning 1569

1569 flyttades staden efter att ha bränts av danskarna året innan; det exakta läget för det medeltida Eksjö är inte känt. Flyttningen hade beordrats av Johan III av militära och strategiska skäl, enligt Medeltidsstaden. På vilket sätt det nuvarande läget skulle vara mer gynnsamt från försvarssynpunkt diskuteras dock inte. Den nya staden byggdes upp efter "Arent Byggemästares" utstakning, det vill säga den holländske byggmästaren Arendt de Roy som

1 SU.

2 SU; Ericsson, B. 1977, s 106.

3 M 65, s 6–8.

framför allt var verksam vid Vadstena slott. På platsen fanns vad man kan förstå redan en medeltida kyrka, föregångaren till dagens stadskyrka.¹ Det gör att det också måste ha funnits äldre vägsträckningar fram till och förbi kyrkan och man får räkna med att någon av stadens gator mer eller mindre sammanfaller med dessa och kanske också att någon sned gatusträckning i utkanten av stadsområdet kan vara en rest från tiden före stadsflyttningen.

De äldsta bevarade kartorna är ett antal kartor av lantmätaren Johan Petter Jonsson Duker åren 1697–1703.² För den norra stadsdelen visar kartan en relativt regelbunden plan med genomgående, något svängda långgator och korta tvärgator som bara går mellan två långgator eller delar av området, vad som kan kallas en rutplan. Torget är stort och ligger i södra änden av staden tillsammans med kyrkan. Det är ett kvadratisk, till hälften hörnslutet torg men asymmetriskt genom att gatorna från norr och söder inte mynnar mitt på torgets sidor. Dessutom finns ett litet torg i stadens norra utkant, strax söder om Eksjöån. De förhållandevis smala kvarteren delas in enligt ett enkeltomt-system, med en enda rad av långsmala tomter tvärs genom kvarteret.

Utvidgning omkring 1620

I södra delen av staden har planstrukturen vridits ett halvt varv så att långgatorna ligger i östvästlig riktning. På båda ledderna finns i stort sett raka gator som löper genom hela stadsområdet och skär varandra i nära nog räta vinklar, vilket gör planen till en rutnätssystem och nästan rätvinklig sådan. I ytterkanten finns dock en del kvarter som är mer oregelbundna i formen och inte helt följer rutnätssystemet, men de kan mycket väl ha kommit till senare. Rutnätskvarteren är relativt små och även i denna del av staden är tomterna utlagda enligt ett enkeltomt-system. En torgplats ligger vid stadsporten i sydväst.

Längst norrut i staden, på andra sidan Eksjöån, finns ett annat rutnätssystem av samma karaktär fast orienterat åt andra hållet. Det är i det närmast rätvinkligt och består av två kvartersrader med jämnstora kvarter av ungefär samma bredd på kvarteren som i det södra utvidgningsområdet och med samma system av genomgående enkeltomter.

Eino Jutikkala skriver att södra delen "påtagligen uppkommit senare" och att den "i någon mån reglerats efter en brand på 1650-talet". Han anger dock inte någon källa och anför inte heller något resonemang till stöd för detta. Och på den nämnda tomtkartan anges att den äldre stadsdelen blivit "sedermera nogh utvidgat". Enligt *Kulturhistorisk utredning* är detta de två kvarters-

1 M 65, s 10, 13; Humble 1928, s 203. Munthe uppger att de Roy 1577 anförtroddes återuppbyggandet av Eksjö, men detta har sannolikt blivit fel för i fortsättningen skriver han att de Roy senast 1572 var tillbaka i Vadstena, Munthe VI:1 1916, s 32.

2 Den mest informativa är tomtkartan LMV: E29-1:5. Det som presenteras som äldsta kartan i *Medeltidsstaden* är en sammanställning av de avsnitt som täcker själva stadsområdet på fyra delkartor av en annan karta, M 65, karta 3.

raderna längst norrut och man daterar utvidgningen till mitten av 1600-talet.¹ Plantypen med den nästan rätvinkliga rutnätsplanen, de små kvarteren och fortfarande enkeltomtsystem talar dock för en betydligt tidigare datering. Den har stora likheter med de planer som Olof Bure anlade för en lång rad städer i Norrland och Finland i början av 1620-talet och en datering till omkring 1620 förefaller därmed mest sannolik.

Bevarat idag

Vid jämförelse med en modern karta framgår det att norra delen av stadsområdet, norr om torget och kyrkan, till största delen har bevarats till idag. Området har aldrig brunnit och täcks av tät, välbevarad träbebyggelse. Den södra delen av staden reglerades helt och hållet enligt en plan 1857 och har idag en regelbunden, rätvinklig rutnätsplan där bara delar av de gamla gatorna "återanvänts".

Enköping (1150) 1250

Staden växte ursprungligen upp vid Enköpingsåns utlopp i en vik av Mälaren, på en utlöpare av Enköpingsåsen, men ligger idag på grund av landhöjningen över tre km från sjön. En handelsplats uppstod naturligt på denna omlastningspunkt mellan land- och vattenkommunikationer. 1572 förstörde en brand hela Enköping och 1609 drabbades staden av ännu en mycket omfattande brand.²

Regleringsprojekt på 1640-talet (?)

Enligt Eino Jutikkala ska en regleringsplan ha utarbetats för Enköping på 1640-talet, men bara ha lett till smärre förändringar. Han anger dock inte någon källa och lämnar inte några mer preciserade upplysningar i övrigt.³ Någon Enköpingskarta från 1600-talet har inte påträffats. Enköping bevarade sitt oregelbundna, till typen medeltida gatunät ända till en genomgripande reglering år 1800, efter en brand året innan. 1600-talets stadsplanering har alltså inte lämnat några spår i Enköping.

1 Jutikkala 1963, s 20; *Kulturhistorisk utredning* 1978, s 4.

2 *M 12*, s 6, 8.

3 Jutikkala 1963, s 47.

Eskilstuna, se Karl Gustavs stad

Falköping (1350) 1399

Staden ligger på en högslätt i centrala Västergötland, i utkanten av ett rikt jordbrukslandskap med anor tillbaka till stenåldern. Den var en av landets minsta städer. 1520 och 1566 drabbades Falköping av allvarliga stadsbränder.¹

Reglering av norra stadsområdet i början av 1620-talet

På 1620-talet genomfördes en stadsplanereglering av den norra delen av stadsområdet, dagens Gamla Staden. Vid detta tillfälle tillkom Storgatan, Stora torget och tomterna nordöst om Storgatan enligt vad Bo V:son Lundqvist skriver i en uppsats 1970. Dateringen har han fått fram genom att knyta kvarterens namn till personer som var aktiva vid denna tid. Uppfattningen stöds av Medeltidsstaden.² Den äldsta bevarade kartan, en uppmätning av lantmätaren Sven Broddesson 1696, visar att kvarteren i det reglerade, eller möjligen utvidgade, norra stadsområdet var olika stora men någorlunda rätvinkliga.³ De delades in i en enkel rad av långsmala, genomgående tomter. Detta stämmer väl med en datering till i första hand början av 1620-talet.

På 1680- och 90-talen omtalas tomtregleringar, gaturätningar och allmän uppsnyggning av staden. En del mangårdsbyggnader flyttades fram till Stora Gatan.⁴ Inget säger dock att detta skulle vara en större, samlad regleringsåtgärd.

Bevarat idag

1600-talets förändringar finns fortfarande kvar och har möjligen stramats upp ytterligare efter hand. I området kring kyrkan i Gamla Staden kan vissa medeltida drag finnas kvar medan den södra delen av stadsområdet förändrades vid en reglering 1834.

Falun (medeltidens slut) 1641

Falun var ända sedan medeltiden en ekonomiskt mycket viktig ort med stor befolkning; sannolikt har en tätare bebyggelse funnits redan vid medeltidens slut i området kring gruvan och i delar av nuvarande norra Falun. Den äldsta gruvbrytningen i Stora Kopparberget kan dateras till mellan 850 och 1080 och

1 M 27, sid 6–8.

2 M 27, s 31–32. Lundqvists uppsats refereras på s 31.

3 LMV: P41-1:2.

4 Lundqvist, B. 1946, s 76–78, 84–87.

från och med 1300-talet hölls regelbundna torgdagar. Stora Kopparbergets kyrka är från 1400-talet.¹

Projekt till stadsgrundning med flyttning och eventuell reglering 1624

Två kartor med årtalen 1624 och 1628 i Olof Hansson Örnehufvuds *Svensche Plante Booken* visar ett första projekt till ny stadsanläggning. Bara detaljer skiljer dem åt.² Kartorna visar samma förslag till rätvinklig rutnätsplan inom ett ovalt stadsområde som i storlek motsvarar dagens stadskärna. Det är en mycket regelbunden stadsplanestruktur, med en i det närmaste kvadratisk kvartersmodul som bara frångås utmed åns slingrande lopp och i stadsområdets periferi där det finns smala, rektangulära kvarter och kvarter med snedskuren yttre kant.

I ett par kvarter har tomtindelningen ritats ut. De smala, rektangulära kvarteren skulle delas in i två rader med lika stora tomter, den enklaste formen av dubbeltomtsystem. För de normalstora kvarteren är det ett intrikat system med tomter efter två axlar – små vid kvarterets hörn och stegvis allt större mot kvarterssidans mitt. Detta är en helt unik utformning som måste vara gjord för att alla tomtgränser mot gata ska bli lika långa. I stället kom tomtstorleken att variera betydligt. Det normala blir annars ett system med enhetlig tomtstorlek där det ligger en jämn rad tomter med gavlarna mot kvarterets kortsidor och som mitt på kvarterets långsidor har ett band av dubbeltomter i den andra riktningen. När kvarteren var kvadratiske eller i det närmaste kvadratiske – vilket var ovanligt – kunde detta tvärbånd komma att bestå av bara två tomter i bredd.

På den första kartan omges stadsområdet av en dubbel sicksacklinje, vilket har uppfattats som en markering av en eventuell befästning runt staden. Med tanke på stadens kantigt ovala form och det sätt som varje rak sida i konturlinjen motsvarar en utgående vinkel ter sig detta inte orimligt. Det kan knappast vara något annat; ett tullstaket i denna form förefaller inte särskilt ändamålsenligt. Utan tanken på befästningsanläggningar fanns heller inget skäl att välja en så opraktisk form för stadsområdet, med snett avskurna kvarter i ytterkanten som försvårade en rationell tomtindelning och husplacering. Som linjen ligger i förhållande till stadskvarteren förefaller försvarsanläggningarna vara tänkta som ett stjärnverk av enkla, brutna befästningslinjer; utrymmet till stadsbebyggelsen är för litet för att en bastionsbefästning skulle få plats.

1628 års karta visar, förutom projektet till ny rutnätsplan, en struktur av bebyggelsekoncentrationer eller kvarter med rundat oregelbundna former

1 NE.

2 KrA: Handritade kartverk 11, nr 22 (1624) respektive nr 21 (1628). En tredje, odaterad karta som är mycket lik finns dessutom i Kungliga Biblioteket, KB: KoB Tilas II:527.

samt spridda små fyrkantiga tomter och byggnader. De mer sammanhängande partierna finns i ett bälte norr om ån och i den sydöstra delen av det planerade nya stadsområdet, nära utloppet i sjön Tisken. Med utgångspunkt från kartan har i olika sammanhang hävdats att en medeltida bebyggelse funnits längs Faluåns båda sidor ner mot utloppet i sjön och inte bara längre upp i området kring gruvan och Stora Kopparbergs kyrka.

Arkeologiska undersökningar har dock inte kunnat påvisa någon sådan bebyggelse före 1600-talet; vid utgrävningar i kvarteret Dalpilen vid Häl-singetorget i sydöstra Falun har de äldsta husen daterats till 1630-talet, och först därefter kom en tätare bebyggelse. Och före nästa bebyggelsefas efter 1600-talets mitt har området reglerats, varvid omfattande utfyllningar gjorts.¹

Ett drag som å andra sidan tyder på att det funnits en äldre bebyggelsestruktur på platsen för den nuvarande staden är att tomtgränserna i det inre av de regelbundna kvarteren kom att bilda ett relativt oregelbundet mönster i stora delar av stadsområdet. Detta är något som förekommer i reglerade städer, medan nyanlagda städer får regelbundna tomtfigurer. Texten till den första kartan säger också: "Dessein: om Staden Fahlun huru denn gaturna Reguleras skole. Stelt Anno. 1624".

Denna, den första kartan har förknippats med den holländske ingenjören Johan Carels som var i svensk tjänst och som 1620 beordrades till Falun för att undersöka hur staden "lämpligen kunde läggas och funderas" och då uppges ha "avritat och utmärkt Falu stad". Kartan 1624 skulle vara en renritning av denna plan gjord av Olof Hansson [Örnehufvud]. 1624 måste diskussionen ha varit i full gång, för det är också året för ett omfattande förslag till stadsprivilegier. Vare sig anläggningsplanerna för den nya staden eller privilegierna kom dock att förverkligas.²

Olof Hansson gick 1624, på Gustav II Adolfs uppdrag, i lära hos Anders Bure för att studera "ritare- och ingenjörkonsten". Han var då 24 år gammal. De följande åren hade han olika uppdrag i Livland och framför allt Preussen men måste också ha arbetat en del i Sverige. Enligt en uppgift ska han 1625 ha blivit bergsämbe-tets ingenjör och 1625 och 1629 utarbetade han kartor över gruvorna i Kopparberget. Även Anders Bure hade haft med den planerade staden vid Kopparberget att göra då han 1620 hade i uppgift att avrita platsen.³ I *Svensche Plante Booken*, som sammanställdes 1634–37⁴, är alla kartor ritade på likadana papper, med samma vattenmärke, och har alltså med all sannolikhet utförts i ett sammanhang. Följaktligen måste flera av kartorna

1 Andersson, Holmström 1990, s 77, 81, 83.

2 Ericsson, Hall 1992, s 9, 11.

3 Ericsson, E 1935, s 15–18; Ekstrand 1903, s 195, 283 och 1912, s 3 (nr 2485). Uppgiften att Olof Hansson ska ha varit ingenjör betvivlas dock av Ekstrand som i stället framhåller att han 1625–27 kallas geografus och från 1628 konduktör.

4 Ehrensvärd 2001, s 104.

vara kopior. Av de daterade kartorna är den äldsta en Kalmarkarta 1610 och det finns flera från 1620-talet.¹

Stadsgrundning 1641 med reglering och flyttning enligt plan från 1646

Först 1641 fick Falun sina stadsprivilegier. I och med detta började man på allvar arbeta med stadsplanefrågorna. 1646 bekräftades privilegierna av drottning Kristina och samma år fastställdes en ny stadsplan som hade utarbetats av lantmätaren och ingenjören vid Bergsamtet Thomas Christierson Hedræus och det blev denna plan som kom att ligga till grund för stadens fortsatta utveckling. Plankartan är inte bevarad men bör överensstämma med en karta från 1664 som visar det nya gatunätet.²

1646 års plan är en stadsgrundningsplan men samtidigt ett exempel på en omfattande reglering utan föregående brand. Planen innebar en förskjutning av det äldre samhällets bebyggelsecentrum mot söder och en total reglering av vad som fanns av äldre bebyggelse inom det nya stadsområdet. Men, som tidigare framkommit, råder det viss osäkerhet om i vilken omfattning området var bebyggt i början av 1600-talet.

Det är en rätvinklig rutnätsplan som täcker ett mycket stort, rektangulärt stadsområde från sjön och en bra bit bortom och ovanför Stora Kopparbergs kyrka. Kvarteren är huvudsakligen rektangulära men varierar en hel del i storlek. Torget består av ett utsparat kvarter och vid detta ligger den nya stadskyrkan, Kristine kyrka. Enligt vad som framgår av en rekonstruktionskarta för år 1770 bör kvarteren ha varit indelade i dubbla tomtrader.³

Bevarat idag

Planen genomfördes i sina huvuddrag i det centrala stadspartiet, men de yttre delarna kom endast delvis till utförande. Kvarteren öster om den nuvarande stadskärnan finns medtagna på olika kartor in på 1700-talet, men tycks inte ha varit bebyggda. Marie Nisser pekar på stadsdelarna Hanrö och Slaggen som områden där det gamla oregelbundna bebyggelsemönstret fick leva kvar.⁴ I den nuvarande stadsplanen finns dessutom några oregelbundna gatusträckningar i stadsdelarna Östanfors och Gamla Herrgården som skulle kunna vara spår av förhållanden från tiden före 1646. De finns inte med på kartan

1 Birgitta Ericsson och Thomas Hall har framkastat möjligheten att årtalet 1624 är felaktigt och att kartan i stället skulle vara utförd i samband med kartan 1628, som i så fall skulle vara en förstudie till denna, Ericsson, Hall 1992, s 11; jfr också Eimer 1961, s 210–213. Den tredje kartan med samma plan behandlas vare sig av Eimer eller Ericsson, Hall.

2 Ericsson, Hall 1992, s 11–13, kartan avbildad på s 14. Ett exemplar av kartan 1664 finns i KB: KoB Tilas IV:65 och en sentida kopia i UUB: Dav nr 908. Om Hedræus, se Ekstrand 1903, s 11 och 267 (nr 129).

3 Ericsson, Hall 1992, karta 6.

4 Nisser 1970, s 104.

1664 men däremot på en karta 1717.¹ På den senare kartan har också några korta tvärgator som inte ingår i 1600-talsplanen tillkommit, men som ändå håller sig inom rutnätssystemet.

1761, efter två allvarliga bränder på kort tid, utarbetades ett regleringsförslag men bara delar av detta blev genomförda – en del gatuförändringar, men inget som påverkade helheten. Under 1800-talets första hälft tillkom några gatusträckningar och broar men den stora förändringen kom först efter järnvägen 1859, med framför allt en expansion på östra sidan som delvis var ett fullföljande av 1640-talsplanen.

Filipstad 1611–1695, 1835

Filipstad grundades för att fungera som centrum och handelsplats i ett område med rika järnmalmsfyndigheter. Avgörande för lokaliseringen var sjöarna och vattendämnarna ner mot Väneren och den gamla handelsplatsen Bro. De första privilegierna utfärdades av Karl IX år 1611.² Filipstad är den första egentliga så kallade bergsstad i Sverige, det vill säga en stad där invånarna var skyldiga att ägna sig åt bergsbruk vid sidan av de vanliga stadsnäringarna handel och hantverk.³

Stadsgrundning 1611

Den äldsta bebyggelsen bör ha legat i den nordvästra delen av dagens stadskärna, i området kring nuvarande Hötorget. Här placerades en hitflyttad kyrka och här uppfördes det äldsta rådhuset och bostäder för stadens ledande personer.⁴ Av en regleringskarta utförd av lantmätaren Karl Fredrik von Hiltbrandt 1760 framgår att denna del av staden var uppbyggd kring en enda, svagt böjd långgata parallellt med stranden, och i någorlunda rät vinkel mot denna låg korta gränder ner till vattnet med ojämna avstånd. Samma mönster finns på södra sidan älven, men här ger den östra delen av långgatan intryck att vara rätad. Planen kan med andra ord karakteriseras som en dubbelsidig långgatsplan. Även på södra sidan, vid brofästet, finns ett litet torg eller öppen plats. Tomterna är stora och breda och ligger i en enkel rad genom kvarterets hela bredd ända fram till vattnet.⁵

Utvidgning vid mitten av 1620-talet

Efter hand växte staden mot öst, mot den plats där sjöfarten var koncentrerad. Det nedre torget – dagens Stora Torget – tillkom. Den nya kyrkan uppfördes

1 KB: KoB Tilas II:528; avbildad i Ericsson, Hall 1992, s 18.

2 NF; *En bok om Filipstad*, s 167. Privilegierna förnyades sedan åren 1625, 1628, 1639, 1643, 1647, 1650 och 1652.

3 Ericsson, B. 1977, s 114.

4 *En bok om Filipstad*, s 172.

5 LMV: R19-1:3.

1616 ännu lite längre bort, på en höjd i stadens östra ände, och efter utfyllnader bebyggdes de sankare mellanliggande områdena.¹

Kartan 1760 visar också en tydlig skillnad mot den äldre stadsdelen. Området mellan "Nedra Torget" och kyrkan har en tydlig, i det närmaste rätvinklig rutnätsstruktur med flera gator i båda riktningarna. Av en uppmättningskarta av lantmätaren Magnus Steinvall, utförd åren 1775 och 1782, kan man dra slutsatsen att kvarteren var indelade i dubbla rader med tomter.² Det är ett tomtmönster som blev helt förhärskande från omkring 1625; det förekom tidigare men bara i mer sofistikerade planer. Och vid samma tid blev i stort sett alla planer rätvinkliga rutnätsplaner. Sannolikt har alltså området tillkommit vid mitten av 1620-talet. En datering till denna tid förefaller också rimlig med tanke på utfyllnadsarbetena.

Brand 1694 och indragna stadsrättigheter

1694 drabbades Filipstad av en förödande brand. Sammanlagt 85 gårdar förstördes i de nordvästra delarna och kvarteren söder om Skillerälven. För att spara på skogen, som behövdes till bergsbruket, förordade Kammar-, Bergs- och Kommerskollegierna att inte återuppbygga staden och detta blev också beslutat 1695. Borgarna skulle flytta till Kristinehamn eller Karlstad; Filipstad skulle i fortsättningen fungera som marknadsplats med två gästgiverier och för att klara detta fick flera borgare tillåtelse att stanna kvar. Delar av staden måste alltså ha byggts upp igen. 1720, efter åtskilliga framställningar om att återfå stadsrättigheterna, beslutades att Filipstad skulle bli köping och att 50 hushåll skulle få finnas där. 1727 ökades detta till 60 hushåll.³

Bevarat idag

Efter en brand 1760 rätades Kungsgatan och en ny brand 1775 tycks inte ha resulterat i annat än möjligen vissa smärre justeringar. Under årtiondena efter andra världskriget har stora delar av bebyggelsen förnyats men planmönstret är ändå i huvudsak bevarat.

Grythyttan 1641–1682

I början av 1600-talet upptäcktes silverfyndigheter i trakten av Grythyttan och en omfattande invandring av finnar inleddes. 1632 byggdes en kyrka. 1640 inrättades den nya tingsplatsen Grythytte och Hällefors härad och samma år befalldes landshövdingen i Örebro att bygga landsväg mellan Örebro och Grythyttan och i samband med detta gästgivargård. 1641 utfärdade så Bergsämbetet i Kungl. Maj:ts namn privilegier för "bergsfläcken" Grythyttan.

1 *En bok om Filipstad*, s 172.

2 Brandförsäkringsverkets arkiv, karta KX-00112-001.

3 *En bok om Filipstad*, s 169–171.

Privilegierna och att platsen betraktades som stad bekräftades sedan vid flera tillfällen. Utvecklingen blev dock inte den man hade hoppats på och i december 1682 avskaffades stadsrättigheterna.¹

Stadsgrundning 1641

Anläggningsplanen framgår av en karta i Kungliga Biblioteket.² Det är en detaljerad karta med tomternas mått och ägarna till vissa tomter utsatta. Den visar en liten, enkel, rätvinklig rutnäsplan med gator av enhetlig bredd. Hela planen bygger på multiplar av en kvadratisk tomt. En östlig kvartersrad består av rektangulära kvarter med sex sådana tomter utlagda enligt ett dubbeltomt-system. Sedan följer tre kvartersrader med en blandning av kvadratiska och rektangulära kvarter. Mitt i stadsområdet har ett kvadratisk kvarter sparats ut som torg. På västra sidan av detta ligger kyrkan i ett förlängt kvarter i en något smalare kvartersrad, och som en följd blir det bara ett halvt kvarter med två tomter norr om detta, vilket betecknas "Crone Platz".

Av senare kartor kan man se att huvuddragen av gatorna och kvarteren i planens centrala del byggdes ut men inte fullt så regelbundet som det var tänkt. På en karta över "Grythyttedens Ägor" av lantmätaren Erik Wetterstedt 1767, sedermera adlad af Wetterstedt, saknas gatan söderut från torgets sydöstra hörn, men en karta från laga skiftet 1828–33 och de bevarade byggnaderna visar att här ändå fanns en kort gränd.³ Genom rivning av uthusbyggnader har denna senare förlängts mot söder. Kvarterens yttre kanter blev annorlunda och de fick därmed inte den i huvudsak regelbundna formen på anläggningskartan. Kyrkotomten har också förlängts mot norr.

Gränna 1652

Gränna ligger vid en gammal nordsydlig landsvägssträckning från Mellansverige ner till den viktigaste gränsstaden i det svenska inlandet, Jönköping, och vidare till den danska gränsen och Helsingborg. Sträckan förbi Gränna ingick också i den medeltida Eriksgatan.⁴ Kvarndrift etablerades tidigt vid Röttlefallen strax söder om platsen där Gränna senare anlades och som kyrkplats har Gränna medeltida anor. 1569 utvidgades Visingsborgs grevskap till att omfatta Gränna socken och flera andra socknar på Vätterns östra och västra sidor. Redan Erik XIV ska ha haft önskemål om en stad i området. 1633 ärvdes grevskapet av Per Brahe d.y. (1602–80). På 1630-talet började han förverkliga

1 Lindqvist 1972, s 13–16. Hos Gustaf Jonasson finns i stället citatet "en fläck eller bergsstad", Jonasson 1993, s 58.

2 KB: KoB Tilas II:512. Kartan är en kopia från 1769.

3 LMV: S20-26:3 respektive Lantmäterienheten i Örebro län: akt 66, Grythyttans socken. af Wetterstedt var 1777–1822 chef för Generallantmäterikontoret, Ekstrand 1903, s L–LVI (nr G7). Ett utsnitt av den senare avbildas i Morger 1986.

4 Gren, Norman 1994, s 49; *Grosser Historischer Weltatlas* II 1979, s 86.

sina tankar på en storslagen slottstriangel med Visborgs slott som västligt hörn och Gränna kyrka i mitten. Som det nordöstra hörnet igångsattes bygget av lustslottet Brahehus 1637 och 1641 köpte han in Västanå, det sydöstra hörnet, och lät bygga om huvudbyggnaden där.¹

Stadsgrundning 1652

Sannolikt ingick tankar på en stad vid Gränna redan i Per Brahes tidigaste planer för slottstriangeln och utvecklingen av grevskapet. Åtminstone i början av 1640-talet bör de ha tagit sig mer konkreta uttryck eftersom Jönköping 1645 agerade för att stoppa planerna och Brahe uttryckte en förhoppning att landshövdingen inte skulle stödja borgarnas försök att "cassera fläcken". När de grevliga privilegierna officiellt utfärdades den 24 januari 1652 måste förberedelserna ha varit i full gång. I augusti 1651 nämns en stadsplan som förelåg hos greven och i början av oktober den pågående tomtindelningen. Vid ett regeringssammanträde den 28 november samma år yttrade drottning Kristina att Per Brahe "lätit utmed Wetteren för någon tid sedan inrätta en fläck eller lithen stadh Gränna wedh nampn, den han medh särdeles privilegier lätit försee". Att grundningen kom vid denna tid kan hänga samman med drottningens förordning den 26 januari 1651, där grevarnas gamla rätt att anlägga städer bekräftades och de befriades från kronopålagor under en första period och sedan fick rätt att själva behålla delar av tull och avgifter.²

Brahe hade ett stort intresse för städer och skaffade sig en omfattande erfarenhet av stadsgrundningar under de två perioder han var guvernör i Finland 1637–40 och 1648–54, då ett tiotal städer grundades. För de flesta av dessa var det han själv som utfärdade privilegierna och flera fick bära hans eget namn – Brahestad och Brahea.³ I Sverige blev det Brahe-Gränna, som staden hette till att börja med och troligen tänkte han sig också en stad på andra sidan Vättern – Brahe-Lena.⁴

Någon anläggningskarta är inte bevarad. Av den äldsta kända kartan 1698 att döma – en uppmätning av lantmätaren Anders Ekebohm – och med kännedom om de stadsplaner Brahe medverkade i i Finland kan man dock utgå från att det var en rätvinklig rutnätsplan.⁵ Den består av huvudgatan – dagens Brahegatan – och en parallell långgata på vardera sidan, samt korta tvärgator. På grund av topografin blev den ovanligt långsmal och genom sin längsträckthet, placeringen på en smal hylla i landskapet och den kraftigt betonade huvudgatan känns en viss släktskap med långgatsplanerna. Huvudgatan är säkerligen en rätning av den gamla landsvägen, men kan

1 Franzén 1997, s 7–10.

2 Grennfelt m.fl. 1980, s 166–173.

3 SHF, s 43–46; Åström, S. 1977, s 173–176.

4 Franzén 1997, s 9.

5 LMV: E43-1:1. En kopia med annat utförande finns i Gränna stads arkiv och avbildas i Grennfelt m.fl. 1980, s 151.

naturligtvis vara justerad en del för att stämma med Brahes intentioner, så som han uttrycker det i ett brev: "vi vilja lägga staden så, att vi från vårt slott Brahehus kunna se dess stadsgator"¹

Kartan 1698 visar hur staden sedan byggdes ut, att långgatorna inte blev helt parallella och att flera av tvärgatorna inte löper genom hela stadsbredden. Med tanke på de planer som Brahe var inblandad i i Finland får man utgå ifrån att detta är avvikelser från den ursprungliga planen som uppstod på grund av den besvärliga topografin. Stadsområdet borde ha varit rektangulärt, bortsett från kanten mot berget, och kvarteren i stort sett jämnstora. Någon uppgift om den ursprungliga planens upphovsman är inte känd; enligt Gerhard Eimers uppfattning ska det vara Brahe själv.²

Huvudgatan var med sina cirka 22 meter betydligt bredare än övriga gator i staden och vad som var normalt i landets städer i övrigt. De nya huvudgatorna på Norrmalm i Stockholm var som jämförelse cirka 11–12 meter breda.³ Carl von Linné beskriver 1735 Brahegatan som "En gata med en rad träd midt på gatan, att man kan säga det var 2 gator" och skriver 1749 att "Stora gatan är långsamt delt itu med en graf och planterad på bägge sidor med löfträn, och torget är helt grönt, som den vackraste trädgårdsparterre".⁴

Gatan måste följaktligen ha bestått av två skilda körbanor på olika nivå, med en mittremsa med en liten sluttning, ett dike och en trädrad, och med träd utmed ytterkanterna. Och även torget, som bestod av ett utsparat kvarter mitt i staden, hade alltså försetts med växtlighet; i hörnen hade träd planterats och mitt på uppfördes en brunn med vattenkonst 1665–68.⁵ Väster om staden anlades en park, vilken är tydligt markerad på kartan 1698 och på bilden av Gränna i *Suecia antiqua et hodierna*. Kyrkan kom att ligga i den södra utkanten av staden, några kvarter bort från torget. Kvarteren delades in i en enda rad av långsmala tomter tvärs igenom dem, ett vid det här laget mycket ålderdomligt system.

Stadsutvidgning kring början av 1690-talet

På kartan 1698 finns ett par kvartersfigurer utmed norra delen av den västra stadssidan, det vill säga västra sidan av dagens Sjögatan, med beteckningen 22 och beskrivningen "Är några Tompteplatzar, som för någre åhr sedan, af Magistraten är utsynt till at bebyggias, men ännu intet skieedt, tagne af gamble åckerjorden".⁶ Det innebär alltså att man några år tidigare – säg i början

1 Citatet från Wallin 1942, s 34. Det hör inte till Per Brahes donationsbrev som Gerhard Eimer skriver, Eimer 1961, s 322. Donationsbrevet återges i Grennfelt m.fl. 1980. s 170–171.

2 Eimer 1961, s 324.

3 Wallin 1942, s 34–35; Råberg 1987:II, s 110–111.

4 Citat från Wallin 1942, s 35 och Franzén 1997, s14.

5 Franzén 1997, s 10. Eimer anger i stället året 1675.

6 Citat från Eimer 1961, s 324.

av 1690-talet, kanske i samband med att kungliga privilegier utfärdades 1693 – beslutat om en utvidgning av stadsområdet på delar av stadens odlingsmark.

En karta av Ekebohm 1701, bevarad i kopia från 1822,¹ visar dessa tomter. De fortsätter nummerserien från stadens äldre tomter och börjar med nr 147 längst i norr, går mot söder ner till nuvarande Prästgränd och vänder sedan uppåt igen i ett yttre varv upp till Hamnvägen där den sista tomten har nr 194. Några tvärgator finns inte så det skulle bli ett mycket långsmalt kvarter i nordväst. Tomterna är genomgående genom kvarteret och varierar mycket i bredd och tomtgränserna är delvis sneda. Av Gustaf Ljunggrens karta 1855 kan man utläsa att någon bebyggelse inte kom till stånd vid denna tid. Senare på 1800-talet återkommer dock idén men det är först på 1940-talet som de sista delarna av Sjögatan i norr byggs ut.²

Bevarat idag

Som framgått blev staden inte fullständigt regelbunden vid utbyggnaden på 1600-talet. Vissa avsnitt av långgatorna är inte helt parallella och även några tvärgator är sneda och ojämnt utplacerade. 1600-talsplanen finns fortfarande kvar idag, med tillägg av flera av de sträckor av tvärgatorna som då inte byggdes ut. Så småningom har också byggnadskvarter tillkommit på det tomtlagda området från 1690-talet och i modern tid har helt nya bebyggelseområden lagts till utanför detta.

Gävle (1400) 1413

Gävle är Norrlands enda medeltidsstad och därmed den nordligaste i nuvarande Sverige. Staden ligger vid en skyddad hamn i Gävleåns mynning i slutet av två viktiga östvästliga vattenvägar i korsningen med goda landförbindelser mot norr och söder. Fisket i de närbelägna vattendragen och utmed Norrlandskusten var den viktigaste näringen men experten av järn och koppar från Bergslagen hade också stor betydelse.³

Utvidgningsområdet Gamla Gävle, mitten av 1500-talet (?)

Gamla Gävle bevarar en grundstruktur av senmedeltida typ, som åtminstone är äldre än den äldsta kartan från 1630-talet och Nicodemus Tessin d.ä:s karta på 1640-talet (se nedan) men inga belägg finns för att området skulle vara medeltida. Detta gäller de bevarade långgatorna Västra Islandsgatan, Lilla Brunnsgatan och Smedjegatan samt tvärgående vattugator. Med tanke på planmönstret och i jämförelse med andra städer, exempelvis de nygrundade

1 Brandförsäkringsverkets arkiv, karta KX-00032-001.

2 Franzén 1997, s 20–21 där en karta från 1883 återges med kommentarer om senare förändringar.

3 M 62, s 6–9.

Ekenäs 1528 och Helsingfors 1550, kan man kanske våga sig på en gissning att området tillkommit kring mitten av 1500-talet.¹

Under 1500-talet expanderade Gävle kraftigt och var vid århundradets mitt en av landets viktigaste exporthamnar. De viktigaste varorna var sedan gammalt järn och koppar från Bergslagen, vilket också ansetts vara grunden för stadens uppkomst. Med det bottniska handelstvånget 1636 beskars dock möjligheterna till utrikes handel, men mot slutet av 1600-talet lättade restriktionerna.²

Området fick sedan fortsätta att växa på sitt oregelbundna sätt in på 1700-talet och vid denna tid uppstod de flesta gatorna inom dagens Gamla Gävle.³ En tomtkarta av lantmätaren Christopher Jakobsson Stenklyft 1706, bevarad i en kopia från 1892, och senare kartor visar att åtminstone kvarteren närmast Gavleån delades in i en rad av tomter genom hela kvarteret och ända ner till stranden.⁴

Utvidgning i nordost vid mitten av 1620-talet

1569 drabbades Gävle av en omfattande brand som förstörde nästan hela staden, inklusive rådhuset. Ture Karlström återger en tanke från O. Fyhrvall 1901, att den i det närmaste rätvinkliga rutnätsplanen i den nordöstra delen av staden på de äldsta stadskartorna skulle ha tillkommit efter denna brand. Johan III, som var intresserad av stadsbyggnadsfrågor, skulle själv ha påverkat återuppbyggnadsarbetet. Eino Jutikkala säger i stället 1600-talets första hälft, och att området möjligen kan ha anlagts enligt en plan.⁵

Det genomförda rutnätet och hur detta påtagligt bryter från det oregelbundna mönstret i den övriga staden talar onekligen för en planmässig utvidgning. Området finns med på den äldsta bevarade kartan som har daterats till omkring 1630, men också 1640.⁶ Med tanke på att ingen annan lantmäterikarta är så tidig som 1630 bör man kanske försiktigtvis hålla sig till en senare datering. Av en uppmättningskarta från åren 1741 och 1747 av lantmätaren Lars Lindenberg kan man se att kvarteren var indelade i dubbla tomtrader.⁷

Denna typ av tomtmönster blir helt förhärskande från 1625; det förekommer tidigare men inte i denna typ av enklare planer. Vid samma tid blev i stort sett alla planer rätvinkliga rutnätsplaner. Detta talar för en datering av

1 Jfr *M 62*, s 50–54 och *SHF*, s 55–61.

2 *M 62*, s 9, 53–54.

3 Svensson 1984, s 3.

4 Stadsingenjörskontoret i Gävle kommun, Akt 5. Originalkartan har förkommit. Kopia avbildas bl.a. i Carlestam 1996, s 44.

5 Karlström 1974, s 48; Jutikkala 1963, s 48.

6 LMV: V14-1:1. *M 62*, s 12 och Carlestam 1996, s 36.

7 LMV: V14-1:3 som består av fyra delkartor. Dessa har renritats och sammanställts till en karta i Svensson 1984, kartbilagan.

utvidgningen till mitten av 1620-talet. Av områdets, i förhållande till dagens rutnätsystem, snett orienterade kvarter finns idag inget kvar.

1646 års reglerings- och utvidgningsplan

År 1646 utarbetades en uppmättningsplan och en reglerings- och utvidgningsplan för Gävle av Nicodemus Tessin d.ä.¹ Det är en strikt rätvinklig rutnätsplan, utlagd över ett rektangulärt stadsområde som omges av vad som ser ut som en tunn mur med små bastionsliknande utskott. Planen innebar en kraftig utvidgning av stadsområdet mot både norr och söder.

Kvarteren är utformade efter en enhetlig, rektangulär kvartersmodul, men utmed Gavleåns stränder, och vid det gamla slottet, kyrkan och torget blev vissa modifieringar nödvändiga. Längs ån skulle breda strandgator anläggas och genom östra delen av stadsområdet kanaler vinkelrätt mot ån. Av de raka linjerna att döma måste det vara fråga om ordentliga kajanläggningar. Torget låg på norra stadssidan – ett kvadratisk torg som bestod av två avkortade kvarter mitt för varandra och skars på mitten av den östvästliga huvudgatan. I ett av kvarteren har tomtindelningen markerats, ett system med dubbla tomtrader. Två äldre byggnader är utritade – stadskyrkan och det gamla vasaslottet. Utformningen av slottet har uppfattats som att det skulle byggas om till kyrka. Den stora Alderholmen i åmynningen täcks av markeringar i en regelbundna, arkitektoniska former, vilket tolkats som ett förslag till en park.² I det sydöstra hörnet av stadsrektangeln ligger en ny, storslagen slotts-anläggning med stor park bredvid, upp mot Gavleån.

Planen kom inte att genomföras i sin helhet men de delar som förverkligades har ändå bildat utgångspunkt för den fortsatta stadsplaneutvecklingen. Två nya, raka huvudgator anlades: Kungsgatan – inklusive den flyttade Nybron – som nordsydlig huvudaxel och Drottninggatan som östvästlig i den norra stadshalvan. Beslut om detta fattades 1652 och omkring 1660 påbörjades utbyggnaden.³ På den nämnda tomtkartan av Christopher Stenklyft 1706 bryter dessa gator tydligt det äldre oregelbundna gatumönstret.

På den tidigare nämnda uppmättningskartan åren från 1741 och 1747 kan man dessutom lägga märke till att de centrala avsnitten av tullstaketet i norr och söder inordnar sig i det rätvinkliga mönstret och i placeringen väl stämmer med 1646 års regleringsplan. Längs den norra sträckan är också en gata markerad precis som på regleringsplanen – dagens Staketgatan – men bebyggelse saknas. Den södra gränsen motsvarar den senare tillkomna Södra Staketgatan, idag bara bevarad i sin östra del under namnet Tullbomsgatan.

1 KrA: SFP Gävle 27 respektive 28. Den sista är daterad "Stockholm den 22 Junij A:º 1646".

2 Karlström 1970, s 179. Detta upprepas också av Carlestam 1996, s 41.

3 Eimer 1961, s 330; Karlström 1974, s 68.

Göteborg 1603/1607–1611, 1619/1621

Genom tiderna har flera olika stadsbildningar funnits i Göta älvs mynningsområde. De har levt sida vid sida, flyttats och avlöst varandra. Gamla Lödöse existerade fram till 1646 medan Nya Lödöse avskaffades och gick upp i Göteborg 1621.¹ Flera gånger har man letat efter lämpliga nya stadslägen. 1559 undersökte hertig Johan på uppdrag av Gustav Vasa var en stad bäst kunde läggas och rekommenderade den plats där det nuvarande Göteborg ligger, och 1583 erbjöd en holländare Johan, som nu blivit kung, att anlägga en holländsk kolonistad här.²

Stadsgrundning – Göteborg på Hisingen med plan 1608

I april 1603 undertecknades ett utkast till privilegier för det äldsta Göteborg på Hisingen, på Göta älvs norra strand mitt för Älvsborgs slott (Gamla Älvsborg). Här fanns det första skyddade hamnläget innanför älvmynningen och topografiska förhållanden som gav den blivande staden skydd. En plan med slottsbyggmästaren Hans Fleming som upphovsman bör ha funnits 1603 för i januari följande år skickades han till platsen för att "utsticke gatorne, torgett och hwar kyrckian stå skall, effter som than Skampelunen som han hafwer medh sigh". Skamplun var benämningen på en ritning som skulle ligga till grund för en fästnings eller stads utstakning. Hur planen var utformad är okänt liksom hur mycket som genomfördes; något kartmaterial har inte bevarats.³

Karl IX ville skapa ett starkt lås för älvmynningen och den smala landremsa som var Sveriges enda kontakt med Västerhavet. Ett annat mål var att utveckla och kontrollera den svenska utrikeshandel som gick denna väg och för detta locka holländska handelsmän att slå sig ner i staden, vilket också lyckades efter några år. 1607 kom en delegation över och efter deras önskemål gjordes en ny plan upp av Petter Nicolaus de Kemp, vilken fastställdes följande år och sedan började anläggas. En konkurrerande plan ska dessutom ha framställts av Hans Fleming. Med holländarna på plats utarbetades också de slutliga privilegierna vilka utfärdades den 14 augusti 1607. Samma år bildades ett handelskompani och inkallades två tegelslagare och en grupp holländska bönder som skulle förbättra jordbruket så att det kunde leverera de varor stadens nya invånare önskade.⁴

1 M 21, s 12; se vidare under Nya Lödöse.

2 Lilienberg 1928, s 148–149; Almquist 1929, s 19–20. Den följande framställningen baseras huvudsakligen på Lilienberg, som dock är oklar på en del punkter och inte ordentligt analyserar och klargör det äldre kartmaterialets tillkomst. Eimer bygger sin skildring på Lilienberg, men har missförstått honom på flera punkter, Eimer 1961, s 161–168.

3 Lilienberg 1928, s 115–116, 120–121; NF.

4 Lilienberg 1928, s 121, 128–133; de Kemp behandlas i Munthe VI:1 1916, s 147–149.

Tre kartor i Krigsarkivet visar den tänkta stadsplanen. De två första är identiska medan den sista skiljer sig på vissa punkter.¹ Det är en befästningsplan av närmast idealstadstyp. Stadsområdet avgränsas av stadsbefästningen i en halvcirkelform, men där bastionerna och de raka kurtinerna mellan dem inte är helt regelbundet utlagda. Bastionerna har indragen flank bakom epauler (utskjutande kantig skuldervinkel eller "skuldra") och någon form av högverk eller uppbyggnad mitt på, men varierar något i form.

Innanför befästningsgördeln ligger bergsformationer på sidorna och där emellan stadsområdet med rätvinklig rutnätsplan och rektangulära kvarter av några olika storlekar. I mitten är det stora, rektangulära torget placerat, vilket till ytan motsvarar två av de mindre kvarteren. Det skärs på mitten av en gata som utgår från hamnen och bildar mittaxel i staden. Tomtindelningen, som ritats ut i ett av kvarteren, består av dubbla rader med tomter – första gången detta säkert kan beläggas i svensk stadsplanering. Mitt på kvarterens kortsidor har dessutom en enda liten tomt skurits in på andra ledet, med en triangulär inre avslutning, och som en följd av detta minskades granntomterna. Tomterna vid kvarterets kortsidor skulle alltså bli mindre till ytan än de övriga. En stor hamnbassäng som delvis skulle grävas in i stranden avgränsas på sidorna av breda pirar ut i vattnet och mellan dem en skyddande barriär byggd i vinklar.

I ena ytterkanten av staden, ett kvarter bort från torget, ligger en rund byggnad med en liten portik på västra sidan och en välvd kolonnomgång i det inre. Enligt Albert Lilienberg ska detta vara ett slott eller befästningstorn. Frågan är om det inte i stället kan vara en centralkyrka; bara några år tidigare hade en sådan påbörjats i den holländska fästningsstaden Willemstad.²

På den sista av de tre kartorna över staden har bastionerna delvis förändrats med ett högverk strax innanför varje bastion i stället för på själva bastionen. Strandmurens vinklar har fått en annan utformning och hamnbassängen formas i stället till en avlång sexkantig figur. Även kvartersformerna har förändrats en del i ytterkanterna av stadsområdet och den runda byggnaden har ersatts av en i det närmast kvadratisk byggnad med torn i alla hörnen.

Enligt Lilienberg stämmer planen dåligt med topografin på platsen; han menar att den var en teoretisk konstruktion som i alltför liten grad grundade sig på de verkliga förhållandena. I realiteten måste staden ha fått en mer ore-gelbunden yttre form och stadskvarteren kunde svårigen trängas in på den lilla dalsänkan i mitten. Kanske kan bilden på kartan helt avsiktligt ha förskönats för att i propagandistiskt syfte förstärka intrycket av en högtstående stadsbyggnadskonst som kunde mäta sig med det främsta på kontinenten.

1 KrA: SFP Göteborg 74a, 74b och 74c.

2 Lilienberg 1928, s 136; Hamberg 1955, s 81–82. Även Eimer tror mer på en kyrka, Eimer 1961, s 164.

Under ett par års tid ledde de Kemp anläggningsarbetena. Arbetet gick dock trögt och 1610 fick Hans Fleming överta ledningen. Han kom då med förslag till revideringar. Utbyggnaden hann dock aldrig helt fullbordas innan danskarna sommaren 1611 intog och skövlade staden.¹

Stadsflyttning – det nuvarande Göteborg 1621

Som årtal för Göteborgs grundande anges normalt 1619 eller ibland 1621 vilket är året för de slutgiltiga stadsprivilegierna. Det torde dock vara mer korrekt att se detta som en flyttning av en redan existerande stad. Eftersom området var under dansk kontroll från freden i Knäred 1613 fram till det att Älvsborgs lösen hade slutbetalats i januari 1619, var det helt enkelt inte möjligt att återuppbygga staden under dessa år. Några kan naturligtvis ändå ha bott kvar precis som i Nya Lödöse som också hade bränts under kriget. Där hade flera borgare, trots förbud, stannat medan övriga tillfälligt flyttat till Alingsås, Brätte och andra städer i Västsverige. I ingressen till det slutliga privilegiebrevet framställs staden också som en ny skepnad av det hisingska Göteborg, det kungen ville "ånyo uppbygga", och av första paragrafen framgår att stadens vapen i allt väsentligt var detsamma som tidigare.²

Motsvarande avbrott finns även hos andra städer, utan att deras återupplivande betraktas som att en ny stad grundats. I Finland drogs exempelvis Borgå, Ekenäs, Raumo och Ulfsby in en kort period för att främja det nygrundade Helsingfors. Ulfsby är ett parallellfall till Göteborg på så sätt att staden lokaliserades till en helt ny plats i samband med att borgarna fick tillstånd att flytta tillbaka. Till yttermera visso bytte den namn till Björneborg. Ett annat är Nya Lödöse vid Älvsborgs slott som förstördes 1563 under nordiska sjuårskriget varefter invånarna spriddes på olika håll till dess att staden återupprättades på en annan plats 1571.

Att Göteborg bara varit "vilande" och att Gustav II Adolf så fort det gick ville återuppliva staden och i förväg hade utarbetat en strategi för detta framgår också av att planeringen av dess nya gestalt påbörjades så fort Sverige fått tillbaka landsändan. I mars 1619 besiktigade kungen området och bestämde med all säkerhet redan då var staden skulle ligga.³ Den nya platsen var skyddad mot älven genom berg som stupade brant ner i vattnet och innanför var marken låglänt och delvis sank. Mellan och på östra sidan av bergen gick djupa vikar in.

Den som initialt ansvarade för planeringen av det nya Göteborg var Hans Fleming. Han nämns i ett memorial för ståthållaren på Älvsborg den 19 mars, där det står att "om platsen, der staden skall bygges, må han gifua borger-skapet förtröstningh, att så snart Mr Hans och ingenieurerne komma op till

1 Lilienberg 1928, s 133–147.

2 Lilienberg 1928, s 148; Almquist 1929, s 4–5, 50–51.

3 Almquist 1929, s 12.

H.K.:z, skole de få weta beskedh och sådant vist till pingesdag". En odaterad och osignerad karta i snedperspektiv visar vad som mycket möjligt är en första idéskiss till den nya staden. Den har titeln "Gothborghz Dessein" men detta är med all säkerhet påskrivet senare, sannolikt av Johan Peter Kirstenius som åren kring 1660 ordnade upp fortifikationsarkivet.¹ Planen skulle kunna vara ett utkast som Fleming eller hans medhjälpare gjorde för att illustrera sina tankar för kungen i samband med interimsprivilegierna 1619. Eller kanske gjordes den för att intressera holländare att slå sig ner i staden.²

Kartan visar stadens läge, den omgivande bastionsbefästningen och några viktigare anläggningar, men inget gatunät. Staden ligger rakt innanför de tre bergshöjderna som idag kallas Lilla Otterhällan, Stora Otterhällan och Kvarnberget och har en mer jämnt halvrund form än vad som sedan blev fallet. På Kvarnbergets insida tänkte man sig en rundad, långsträckt hamnbassäng med smalare kanalförbindelser ut till älven vid nuvarande Stora och Lilla Bommens hamnar. På Lilla Otterhällan är befästningsanläggningar utritade, på Stora Otterhällan ett slott och på Kvarnberget en stor kyrka.

Redan 1619 måste det också ha funnits en dessein för gator och tomter. Något kartmaterial som visar detta är dock inte bevarat. I interimsprivilegierna samma år sägs att staden skulle uppföras efter den "fördelning och avritning" som kungen redan hade låtit göra och i juli fick generalståthållaren Nils Stiernsköld en instruktion att "Staden der sammestådes late afsticka effter den Afrijtningh som Ingenieuren (namnet utelämnadt) der opå giordt hafwer, och H. K. M:tt här nu præresenteret, hwilken och Stådtholleren här ifrån medskicket är". När utstakningen var klar skulle fördelningen av tomterna ske. Vem denne ingenjören kan vara är okänt, Lilienberg framkastar att det skulle vara någon av Flemings medhjälpare.³

Lilienberg menar också att anläggningsarbetena ska ha satts igång, men stoppats när man stötte på berg vid grävningen av hamnkanalen. Den "grop" som längre fram omnämns på flera håll och som markeras på tidiga kartor ska vara lämningar av detta. På kartorna finns också en kyrkogård nedanför Kvarnberget och platsen för den kyrka som enligt perspektivkartan var tänkt att ligga där. Utstakning och fördelning av tomterna hade även påbörjats, men i april 1620 – sedan planerna ändrats – fick borgarna i Nya Lödöse kontraorder att stanna kvar "på dette åhr wedh dheres gamble och vahnliche Booställe uti Nylödsiö" men ägna tiden åt att skaffa fram byggnadsmaterial.⁴

1 Munte VI:1 1916, s 440.

2 Lilienberg 1928, s 149, 153–156; KrA: SFP Göteborg 78.

3 Lilienberg 1928, s 154, 157, 162. Citatet – inklusive den inskjutna parentes – efter Munthe I 1902, s 256. Eimer skriver med hänvisning till Munthe (men med felaktig sidangivelse – det ska vara s 257) att upphovsmännen var Jost och Johan Arendz, men om man läser närmare framgår det att dessa inte började sitt arbete förrän senare, Eimer 1961, s 165; Munthe VI:1 1916, s 244–245.

4 Lilienberg 1928, s 157–168.

I slutet av 1619 skrevs kontrakt med två holländare, Jan Aertsen och Jost van Werdt, som arbetsledare för stadsbygget och i januari 1620 bör de ha funnits på plats. Den 4 april var man klar med en arbetsplan enligt vilken de skulle utföra "denn nya Hampnenn" på entreprenad och samtidigt stoppades alltså bebyggandet av tomterna. Enligt Lilienberg var detta början på Stora Hamnkanalen i den form den sedermera fick. Han menar också att den nya planen för Göteborg ska ha utarbetats vid denna tid. Upphovsmannafrågan är dock oklar. Kanske var det de två holländarna. I ett brev hösten 1620 till kungens utsände i Holland, Peter Falck som hade uppdraget att värva invånare till den kommande staden, utlovade kungen att stadsbefästningarna skulle påbörjas följande vår. I januari 1621 skrev Falk tillbaka att han fått kritik att staden skulle bli för liten på grund av de många hörnhusen. Lilienberg tolkar detta som att 1620 års plan hade fler tvärgator, och följaktligen fler hörntomter, än vad som sedan blev fallet. En slutgiltig justering av planen ska alltså ha gjorts 1621.¹

Först i maj 1621 började staden byggas på allvar. Då utsåg kungen en särskild kommissarie, Johan Adler Salvius, att leda arbetet och organisera förvaltningen. Som medhjälpare skickades ingenjören Johan Schult till Göteborg för att låta "afsticka och afdela" staden med hus, torg, gator och gränder i enlighet med den fastställda stadsplanen, utan hänsyn till "den utdelning, som förr är skedd". Strax efteråt tillkom de slutgiltiga privilegierna. I slutet av året tillsattes borgmästare och råd och på hösten 1622 meddelades att största delen av borgerskapet från Nya Lödöse hade flyttat över och byggt hus i den nya staden.²

Lilienbergs skildring ger inte någon klar bild av själva planen, med justeringar och alternativa lösningar. Han ger sig inte in på någon närmare analys och bedömning av de olika kartorna, deras förhållande till varandra och upphovsmännen. Det står ändå klart att planen som den sedan blev utförd, med systemet av hamnkanaler och kvartersindelningen, i allt väsentligt bör ha funnits vid denna tid. Befästningarna var ett viktigt krav från de holländska kolonisternas sida och fanns uppenbarligen med i diskussionerna.³ De måste ha ingått i planerna från början även om de säkerligen justerades efter hand. Munthe uppger att de två holländska arbetsledarna 1622, om inte tidigare, fick ansvar för befästningsarbetena.⁴

När man ser närmare på kartorna förefaller det som om några olika alternativ för befästningarna och den östligaste delen av staden diskuterades, och att frågan tills vidare fick stå öppen. Detta gäller även sjöfronten. På en karta 1624 i fortifikationsingenjören Heinrich Thomes kartbok har den inledande

1 Lilienberg 1928, s 164–168. De två holländska konduktörerna kallas av Munthe Jost van Wierdt och Johan van Arendz, Munthe VI:1 1916, s 244–245.

2 Almquist 1929, s 60–61, 49, 67, 68.

3 Almquist 1929, s 30.

4 Munthe VI:1 1916, s 245.

utbyggnadsfasen fram till och med den första kvartersraden bortom Östra Hamnkanalen ritats ut och denna avslutas mot öst med en enklare, tillfällig befästningslinje rakt ut till älven.¹ Men utanför detta har dessutom den rundade fortsättning som senare byggdes ut markerats med prickade linjer. Det var alltså ett alternativ redan i detta skede. Dessutom finns, med prickade streck, ett förslag till utfyllnader och befästningslinje mot sjösidan, och i sydväst – in mot land – en serie tätt liggande hornverk och kronverk. Kvartersmönstret var uppenbarligen ännu inte helt fixerat, för närmast innanför befästningarna har begränsningslinjerna inte ritats ut.

En odaterad och osignerad karta visar samma förslag men i fullt utbyggd form och ordentligt utarbetad i detaljerna. Hela befästningskransen, inklusive de mycket speciella utanverken och ojämnheter i bastionsutformningen i den avslutande östra delen, finns med och dessutom har försvarsverken kompletterats med skansar uppe på Stora och Lilla Otterhällan, enligt dagens sätt att benämna bergshöjderna. Kvarteren är nu helt utritade, även kvartersraden i utbyggnadsområdet längst i norr, och vissa justeringar har gjorts av kvartersformerna.²

I det omfattande kartmaterialet finns också en annan karta med årtal 1624 som visar samma första utbyggnadsfas men med en annorlunda utformning av fortsättningen mot öst.³ Den är här mer utsträckt och avslutas med ett femsidigt citadell längst bort. Även befästningarna mot sjösidan har utformats på ett annat sätt. Motsvarande återkommer på flera olika kartor, en del med betydligt senare årtal, vilket inte behöver betyda annat än att planerna fortfarande gällde. Hit hör till exempel en karta med texten "Gothenbürgs Planta som det ähr Anno. 1636" i Örnehufvuds *Svensche Plante Booken*.⁴

I februari 1624 besökte kungen Göteborg och lovade därefter att skicka en ingenjör för att utarbeta en fortifikationsplan. Han beordrade också att byggnadsmaterial skulle tas fram. I april anlände Georg Ginther Kräill von Bemebergh med uppdrag att "afrita vällen" och ha uppsikt över arbetet och i maj var detta i full gång. Den 16 juni 1624 godkände kungen den av Kräill översända "afritningen". Fortifikationsarbetet fortsattes men med mindre kraft 1625 och tycks sedan ha avstannat. Efter påstötningar från stadens råd meddelade kungen till och med att först när staden "med bygnadh, Borger-

1 KrA: Handritade kartverk 12, nr 20 (fol 32).

2 KrA: SFP Göteborg 84. Kartan har stora likheter med en Jönköpingskarta med årtal 1627 i *Svensche Plante Booken*, KrA: Handritade kartverk 11, nr 15. Den har också samma vattenmärke som den nämnda perspektivkartan som visar det första förslaget till stad på den nya platsen och samma slags sekundär textning. Tidigare har den daterats betydligt senare, till 1663 av Ljungberg 1924, s 57, men detta bestrids av Lilienberg som menar att utformningen av befästningarna snarare för tankarna till planen 1643, Lilienberg 1928, s 182.

3 KrA: SFP Göteborg 76.

4 KrA: Handritade kartverk 11, nr 17.

skap, Handell och Wandell tiltager och starkare blifwer" skulle han låta "dett påbegynte wärk kringh om staden förfärdiga".¹

Det är knappast troligt att Kräill utarbetade ett helt nytt förslag på den korta tiden; snarare gjorde han detaljritningar och kanske vissa justeringar samt organiserade det praktiska arbetet. Enligt Munthe ska han ha lämnat Göteborg relativt snart. 1632 och åren därefter aktualiserades en fortsatt utbyggnad då man befarade ett angrepp mot Göteborg, men det blev inte särskilt mycket gjort.²

Åren kring 1640 kan man se flera andra projekt till fästningsstäder i Sverige och Finland och detta ingick säkert i en strategi att bygga ut det fasta försvaret inför ett angrepp på Danmark-Norge. 1639 skickades den annars i Baltikum stationerade Johan von Rodenburgh till Göteborg för att lämna synpunkter på försvarsverken och under en följd av år höll generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud själv i befästningsarbetena. En karta med året 1643 bör vara av honom.³ I princip innebar detta ett fullföljande av de befästningar mot landsidan som Heinrich Thome redovisade på sin karta redan 1624, men omarbetade och förstärkta. Hornverken försvann och i stället tillkom ett par små raveliner. Den norra fronten och sjösidan förändrades däremot helt.

Den stora utbyggnadsfasen inträdde från 1639 och under början av 1640-talet; mycket stora medel anslogs åren 1639–43 medan uppgifter saknas de två följande åren. Först 1641 var fästningsverken så färdiga att de kunde beväpnas.⁴ När Johan Wärnschiöldh efter Örnehufvuds död 1644 övertog ledningen byggdes vallarna högre och gjordes vattengraven djupare.⁵

Den genomförda planen var en rätvinklig rutnätsplan med bred inre hamn som böjde i trubbig vinkel strax efter inloppet – Stora Hamnkanalen

1 Almquist 1929, s 328–329; Munthe I 1902, s 261–262, varifrån citaten också hämtats..

2 Munthe VI:1 1916, s 188; Almquist 1929, s 329–330. Mer detaljer om befästningarnas utformning och fortsatta utbyggnad finns i en uppsats av Göte Nilsson Schönborg i *Lejonet & Kronan* 1989, s 133–143. Se också Langenbach 2004.

3 Lilienberg 1928, s 194; Munthe VI:1 1916, s 214; KrA: SFP Göteborg 363.

4 Langenbach 2004, s 152–153; Langenbach 2003, s 370–371. Henning Langenbachs doktorsavhandling (2004) har lagts fram efter det att avsnittet om Göteborg skrivits. Den förtydligar det som redan framkommit men förändrar inte bilden på några avgörande punkter. Langenbachs huvudfråga gäller utbyggnaden av befästningarna, medan utformningen är av underordnad betydelse och stadsplanen inte ingår alls. Han bygger framför allt på räkenskaper och skriftligt material och kan på grundval av detta avläsa hur arbetena framskred år för år. Han skriver att forskningen hittills menat att 1624 års plan byggdes ut, och visar att så inte var fallet. Men som framgått säger redan Munthe 1902 och Almquist 1929 att arbetena avstannade på slutet av 1620-talet. Ett förtydligande är att Langenbach kan påvisa vilka år den verkliga utbyggnaden skedde. Han betonar också att detta var en förutsättning för ett framgångsrikt krig mot Danmark. Han vill dock se den plan som följdes 1639 som en helt ny plan och tycks bara ha uppmärksammat planvarianten med ett citadell längst i öst 1624, även om han också avbildar den andra. Se särskilt s 175, 223–225.

5 Andersson, B 1996, s 42.

– och dessutom två smalare hamnkanaler i rät vinkel mot denna. Längs kanalerna löpte kajer med strandgator. En gränsgata följde också befästningarnas insida. Kvarteren var långsmala av några olika längder men låg alla på samma ledd parallellt med Stora Hamnkanalen. Det gör att gatorna i den riktningen blev genomgående genom hela stadsområdet medan de i den andra huvudriktningen avbröts av Stora Hamnkanalen så att separata rutnätssystem skapades i olika delar av stadsområdet. Enligt Lilienberg var huvudgatan – Kungsgatan – troligen bredare än övriga gator.¹ Tomtindelningen framgår inte av det äldsta kartmaterialet men av en noggrann tomtkarta som upprättades av Herman Hallberger 1807, efter att flera allvarliga bränder drabbat staden, kan man utläsa att det var fråga om ett system med dubbla tomtrader mitt på kvarterens långsidor och dessutom en rad tomter på andra ledden vid den ena eller båda kortsidorna.² Stadsområdet omgavs av en kraftig befästningsgördel med bred vattengrav mot landsidan.

Runt torg och hamnar planterades rader med träd. 1622 köptes plantor från Holland och på 1690-talet planterades ytterligare flera hundra träd.³ Sannolikt är också detta ett uttryck för holländskt inflytande – trädplanterade gator är kända på 1600-talet, i bland annat Amsterdam och Willemstad.⁴

Enligt en uppgift ska en kunglig fullmakt ha utfärdats för Anders Torstensson som inspektor över bygningsverket och gaturätningarna i Uppsala, Göteborg och Helsingfors den 3 april 1645.⁵ Vad detta närmare innebar för Göteborgs del är dock oklart.

Projekt till förstad 1647

Mot slutet av 1640-talet började tomterna i staden att ta slut. 1647 begärde riksrådet Lars Kagg "tomter härefter utom Fortifikationen, emedan intet flere platser funnes där vara ini staden". Samma sak påpekade Johan Wärnschiöldh och i oktober beslutade Kungl. Maj:t att nya gator och tomter skulle få stakas ut på lämplig plats utanför försvarsverken "till en Malm eller förstadh". Magistraten begärde att den skulle ligga på sydvästra sidan av staden och för detta utarbetade Wärnschiöldh en dessein. I april följande år skrev nämligen Kungl. Maj:t till honom och beviljade att den "må anläggias och opbyggias på den ort så och sätt och wis, som sielfwe desseignen thet uthwiser".⁶

I Krigsarkivet finns några odaterade kartor som visar en förstad i detta läge och som kan hänföras till denna tid. De visar ett enkelt, rektangulärt bebyggelseområde på norra sidan av den förbindelselinje som fanns till en skans på Ryssberget och snett orienterad i förhållande till denna. I ett fall

1 Lilienberg 1928, s 192–193.

2 Göteborgs stadsmuseum, GMA:7722:154. Kartan avbildas också i Andersson, B. 1996, s 153.

3 Schänberg 1975, s 25.

4 Nisser 1970, s 138.

5 Ekstrand 1903, s 198 (nr 2501).

6 Almquist 1929, s 799–800; Munthe II 1906, s 159.

bestod det av två och ett halvt kvarter, de fullbreda kvarteren med dubbla tomtrader, och i ett fall av fyra långsmala, parallella kvarter som alla delades in i dubbla rader med tomter.¹ Sannolikt blev inget av detta satt i verket, för när det kom ett nytt förslag ett drygt årtionde senare hade gatorna en annan orientering.

Projekt till förstäder 1659–1660

Åren 1658–59 utarbetade Johan Wärnschiöldh fyra förslag till förstäder i Göteborg på order av Karl X Gustav. Ett skäl till detta bör vara att Kungälv bränts under kriget och kungen beslutat att staden skulle avskaffas och borgarna flytta till Göteborg, Marstrand eller Uddevalla. Kungen ville över huvud taget stärka Göteborgs ställning. Förslagen var färdiga 1659 och av dessa valde Krigskollegium ut ett att visa kungen, som då befann sig i Danmark. I ett brev berättar Wärnschiöldh att förslaget innehöll ett område väster och ett öster om staden.²

En karta i Krigsarkivet stämmer väl med detta.³ Den är utarbetad av Johan Wärnschiöldh och visar ett betydligt mer sofistikerat förslag än det 1647. Det har två stora förstäder som tillsammans torde vara större än den befintliga staden. Båda har utvecklade rutnätsplaner med ett system av inre kanaler och är omgivna av befästningar. Dessa är svagare än stadskärnans, men har en modernare typ av bastioner med flanken i sned vinkel mot kurtinen. Längs insidan finns en smal, obebyggd zon där man får räkna med någon form av gata. På höjder i borte änden av respektive förstad är skansar eller citadell ritade i några alternativa utformningar: regelbundet femsidigt, närmast kvadratisk och oregelbundet.

Den största av de två förstäderna, den i Gullbergsvass i nordost, har en halvrund grundform med obebyggda områden närmast stadskärnan och skansen. Planmönstret är balanserat utan att vara symmetriskt uppbyggt kring en exakt mittaxel. Mot vardera ytterkanten ligger en bred hamnkanal och däremellan, i delen närmast älvstranden, finns ett rutnät av kanaler,

1 Den första har signum KrA: SFP Göteborg 80a st f. Den andra, med ett äldre signum III CCC b)3, har inte kunnat återfinnas. Denna planvariant, men utan det mittstreck som gör att det blir två tomtrader, återfinns på en odaterad karta som 1682 återanvändes som en relation, KrA: SFP Göteborg 2. Lilienberg avbildar de båda första kartorna på s 201 respektive 202 och menar också att de hör till denna tid men han säger inget om upphovsman, Lilienberg 1928, s 199. Varianten med fyra långsmala kvarter finns också med som en liten detalj på en "Charta aff Swenske och Danske Hisingen /.../". Den är odaterad men har i Krigsarkivet sorterats in som operationsområdet för kriget 1643–45, KrA: Sveriges krig 4:170. Den bör dock vara något senare för på en karta över motsvarande område med året 1645 saknas förstaden, KrA: Sveriges krig 4:171.

2 Lilienberg 1928, s 199–200; Andersson, B 1996, s 39.

3 KrA: SFP Göteborg 81 ext st f. Den är odaterad och osignerad men har på baksidan påskriften "Wärnschiöldhs Stoorä Deseinen öfwer Giöteborgh".

kantade av gator och – får man utgå från – kajer. Ungefär i mitten går också en kanal rakt in genom hela förstaden.

Bakom detta parti ligger kvarter med vanliga gator. Torget är placerat vid ett kanalkryss i mitten och snett innanför finns en öppen plats där troligtvis en kyrka var tänkt att byggas. Kvarteren är i mittpartiet långsmalt rektangulära av två olika bredder och ligger parallellt med kanalerna och älvstranden. Ytterst på vardera sidan finns dessutom en rad av korta kvarter. Kvarteren delas in i dubbla tomtrader och i kortändarna en rad av tomter lagda på andra ledden. Kvartersraden längst i nordöst saknar dock sådana tvärställda tomter.

Den mindre förstaden – Haga i sydväst – har en enklare och inte fullt så enhetlig utformning. Kanalsystemet är inte lika utbyggt. Kvarteren är rektangulära, av samma bredd men med varierande längd, och delas in i dubbla tomtrader. Ett par kvarter har dessutom en tvärställd tomtrad i ena kortändan. På kartan finns därtill en lång, rak infartsväg söderifrån till den centrala staden, en föregångare till dagens Södra Vägen. Det är första gången denna raka vägsträcka påträffats i det undersökta materialet.¹

Magistraten förordade det senare läget för en förstad men enligt Lilienberg avslog kungen båda två och han menar att ingen fullt ordnad eller permanent förstadsbebyggelse ska ha kommit till stånd under 1600-talet. Helge Almquist skriver däremot att Kungl. Maj:t följande år förklarade att man gjort en planritning och ville se den förverkligad snarast. Han ser därmed 1660 som året för Hagas första stadsplan och grundning.² Det regelbundna gatunät som bland annat finns på kartor 1678 och 1684 och på kartor av Erik Kuus 1696 visar att även om inte Wärnschiöldhs stort upplagda förstadsprojekt genomfördes så blev Haga efter hand bebyggt med ett grundmönster som i sina grunddrag överensstämmer med planen.³

Plan för gaturegleringar 1669

Vid två bränder 1669 förstördes de norra och östra delarna av staden. För återuppbyggandet upprättades en karta av fortifikationsingenjören Hector Loffman samma år och den innehöll vissa nyheter.⁴ Den stora förändringen var förslaget att dra fram en helt ny gata parallellt med och öster om Östra Hamnkanalen; denna blev dock inte förverkligad. En annan gata är Kvarnbergsgatan som dock funnits i någon form tidigare även om den normalt inte varit utmärkt på kartorna. På Kettel Classon Felterus karta 1644 finns den dock

1 Baum 2001, s 284, nämner inget om gatans äldre historia annat än att den före 1882 kallades Stora Landsvägen eller bara Landsvägen.

2 Lilienberg 1928, s 205–209; Almquist 1929, s 802.

3 KrA: SFP Göteborg 372a och 96a; LMV: N31-1:4 och en snarlik karta i Stadsingenjörskontoret i Göteborg.

4 Göteborgs stadsmuseum, GM:17306. Avbildad i Lilienberg 1928, s 213.

med.¹ Dessutom tillkom ett antal broar över Östra och Västra Hamnkanalerna. Lilienberg skriver också att Tyggårdsgatan ska vara ett resultat av denna plan, men detta kan inte stämma. Den förekommer tidigare, exempelvis på en karta i Krigsarkivet 1655 och på Johan Wärnschiöldhs förstadsprojekt 1659.²

Befästningsplan 1684

1683 utarbetade Erik Dahlbergh ett förslag till ombyggnad och komplettering av stadens befästningar och efter vissa justeringar fastställdes detta av kungen den 6 mars 1684.³ Den innehöll också ett kastell på Stora Otterhällan och visar även en förstadsbebyggelse vid Haga. Bastionerna mot landsidan skulle förstöras och få sneda, dubblerade flanker, bortsett från de längst i söder där två gamla bastioner skulle rivas och ersättas med tre mindre bastioner längre in mot bergskanten. Nya, större raveliner skulle komma i de gamlas ställe, vattengraven breddas och en fältvall med utanförliggande smal vattengrav anläggas. Ombyggnaderna mot sjösidan var mindre omfattande. Kastellet på Stora Otterhällan var tänkt som en oregelbunden, avlång sexhörning med bastioner i hörnen och ett runt, centralt torn. Det skulle också fungera som "Kongl: Maj:tz Residenzhuus". 1685 granskades detta och många andra aktuella befästningsförslag för landets fästningar av en kommission och följdes sedan under de kommande åren.⁴

Dahlbergh började dock arbeta på ett annat förslag – kanske som en konsekvens av diskussioner inom kommissionen – vilket finns på en karta med titeln "Gen: Dahlbergs andra Dessein af Giötheborgh Anno 1685". Bastionerna har nu fått en helt annan form med indragna, konkava flanker bakom orilloner och kastellet finns inte längre med. En tillhörande karts-kiss visar dock ett blyertsutkast till en ännu större anläggning med bastioner och ett mycket kraftigt, runt torn i mitten.⁵ Ett befästningsförslag med detta innehåll, men utan kastell, fastställdes av kungen 1690 och ett något reviderat förslag 1693.⁶

Hur utbyggnaden framskred år för år kan följas i en lång serie relationskartor i Krigsarkivet. Det finns också flera ritningar till stadsportar och olika byggnader, bland annat ett par stadsportar av Dahlbergh 1695.⁷ De var ännu inte färdiga när kriget bröt ut år 1700 men klarade trots det att stå emot angrepp 1717 och 1719. Därefter började de förfalla tills en ny byggnadsperiod

1 LMV: N31-1:1.

2 Lilienberg 1928, s 209–216; KrA: SFP Göteborg 683, avbildad i Ahlberg 1998, s 31. Även Baun 2001, s 296, uppger att Tyggårdsgatan anlades efter branden 1669.

3 KrA: SFP Göteborg 94, som är ett första utkast med flera påklustrade överläggsflikar, respektive 96a. Den senare är en av Dahlberghs "praktkartor" från denna tid.

4 Munthe III:1 1908, s 279, 307.

5 KrA: SFP Göteborg 97a respektive 97b.

6 KrA: SFP Göteborg 109 respektive KrA: SFP Göteborg 119a.

7 KrA: SFP Göteborg 128a och 128c.

inföll på 1640-talet fram till 1756.¹ En karta i 1733 års fästningskommission visar att det mesta byggts ut men texten redovisar en rad detaljer som ännu inte var fullbordade och att annat hunnit förfalla.²

Projekt till förstad vid Majorna 1716

1716 donerade Karl XII Gamla Varvet och de så kallade Ladugårdsägorna till Göteborg för tomtläggning och bebyggande med minst tvåvåningshus. Samma år utarbetade Johan Eberhard Carlberg en karta över området och denna följdes av flera projekt till en jättelik förstad. Carlberg hade börjat sin verksamhet vid Fortifikationen och detta var han första egentliga uppdrag. Året därpå utsågs han till Göteborgs förste stadsingenjör. Senare blev han stadsarkitekt i Stockholm.³

Det var ett långsträckt stadsområde utmed älvstranden, brutet i vinkel och delvis byggt på utfyllnadsmark. I storlek motsvarade det hela den befintliga staden. Den rätvinkligna rutnätsplanen bestod av enhetliga, rektangulära kvarter, utom vid de två stora torgen och i skärningslinjen där stadsområdet vek av mot sydöst. Här var flera kvarter byggda i trubbig vinkel. De två torgen var mycket stora och motsvarade två hela kvarter och dessa kvartersrader var inlagda som breda mittstråk i kompositionen. Delvis innebar planen en reglering av äldre, oregelbunden bebyggelse. Med tanke på de topografiska förhållandena och det pågående kriget var projektet helt orealistisk och det blev heller inte genomfört.

Bevarat idag

År 1806 upphörde Göteborg att fungera som fästning och följande år skrevs ett kontrakt mellan kronan och staden om rivning av vallarna. En stadsplan för fästningsområdet av stadsarkitekten Carl Wilhelm Carlberg fastställdes 1808. Vattengravens sicksackformer skulle i huvudsak bibehållas, och den tidigare befästningsmarken innanför och utanför graven fyllas av nya kvarter. Som yttre begränsning för området skulle en bred, trädplanterad boulevard anläggas. Under de följande åren utarbetades flera alternativa planförslag. Inom vallgraven byggdes delar av kvarteren i öster och det centrala partiet ut, men på utsidan bara några kvarter vid Pusterviken längst i väster. De senare följde dock inte planen helt. I övrigt förvandlades största delen av området till parkmark.⁴

1 KrA: SFP Göteborg 3a och följande och 569 och följande samt uppifter i kartförteckningen.

2 von Kartaschew [1994], s 191–192, kartan "Litt C" återges på s 215.

3 Ahnlund, H. 1984, s 28–29. Planen behandlas också av Lilienberg 1928, s 229–235, där den återges i renritad form på s 237. Originalen har tidigare funnits i Göta Coldinuordens bibliotek, Göteborg men har på oklara vägar försvunnit därifrån. Ett fotografi av originalkartan finns på Göteborgs stadsmuseum men eftersom kartan är mycket svag i linjerna återges i stället renritningen.

4 Lilienberg 1928, s 293–298, planen avbildad på sid 295. Jfr också Nolin 1999, s 122–125.

1600-talets gatunät är till allra största delen intakt; stora förändringar har dock gjorts i den nordöstra delen. Den östra av de smalare kanalerna på Stora Hamnkanalens södra sida fylldes igen 1898–1900 och den västra till 1903–05, men det dröjde ända till 1936 innan sista delen, Östra Hamnkanalens norra sträcka, blev igenlagd.¹ Fortfarande särskiljer de sig dock genom den stora gatubredden och namnen – Östra och Västra Hamngatan.

Halmstad (1100/1264) 1645

Halmstad ligger i södra Halland vid Nissans mynning i Laholmsbukten. Staden uppstod i en knutpunkt för kommunikationerna där också två viktiga vägar till lands möts – den nordsydliga kustvägen och Nissastigen in till Småland och Jönköping. Staden bör ha haft sin ekonomiska grund som exporthamn för järn och boskap från framför allt det småländska höglandet. Det äldsta Halmstad, på 1200-talet, låg på Nissans norra sida två km inåt landet från nuvarande stadskärnan. På 1320-talet flyttades staden och 1322 fick Halmstad på den nya platsen stadsprivilegier. Efter denna tid kallades den gamla staden Övraby.²

Planförändringar under dansk tid

Under 1500-talets lopp förstärktes befästningarna med vallar, gravar och flera halvrunda kanontorn samt, vid århundradets slut, med en mur längs ån.³ 1598–1605 genomfördes en omfattande utbyggnad av befästningsverken på landsidan och i samband med detta byggdes slottet i stadens sydöstra hörn. Bevarade delar idag är slottet (i stort sett färdigt 1619), Norre port (1601) och Norre Bastion med Norre Katt samt rester av befästningsmurarna.⁴ Dessutom finns spår i form av gatusträckningar som följer befästningarnas form. Ansvarig för befästningsanläggningarna var från början Hans van Stenwinkel och arbetet fullföljdes sedan av Willum Cornelissen. Denne svarade också för slottsbygget.⁵ I vilken mån äldre bebyggelse revs för uppförandet av slottet och dess befästningar är oklart.

1619 påbörjades en omfattande reglering av stadsplanen efter en förödande brand samma år.⁶ Den nya planen byggdes upp inom de befintliga befästningarna och blev följaktligen även den halvcirkelformad. Den hade långgator parallellt med stranden samt ett stort, i det närmaste kvadratisk torg och några svagt radierande gator i stadens mittdel, medan andra, kortare tvärgator i kvartersraden närmast stranden och i norra delen av staden

1 Schånberg 1975, s 41.

2 *M 20*, s 6–8.

3 *M 20*, s 55.

4 *M 20*, s 55, 85.

5 *SU*.

6 *M 20*, s 10.

inordnade sig i ett rätvinkligt mönster. Det är denna plan som är avbildad på den äldsta mer detaljerade kartan 1648 och en tomtkarta 1698¹ och som, vad gäller kvartersindelningar och gatusträckningar, ännu präglar stadskärnan. Upphovsman till regleringsplanen 1619 var den holländska arkitekten Abraham de la Haye.²

Befästningsplan 1651

På hösten 1645, sedan Halland tillfallit Sverige, gjorde generalkvartermästaren Johan Andersson Lenæus, senare adlad Wärnschiöldh, en inspektionsresa till området för att rekognosera och utarbeta kartor. Följande år skickade den nyutnämnde guvernören Caspar Otto Sperling in en dessein till ett citadell som Kungl. Maj:t "ej behagade illa" och gav Wärnschiöldh i uppdrag att utarbeta en ordentlig ritning. En odaterad och osignerad Halmstadkarta visar just ett sådant förslag.³ Det är ett kvadratisk citadell med bastioner i hörnen i södra kanten av stadsområdet, vilket skulle ha inneburet en rivning av det gamla slottet. Som skydd för de två portarna skulle raveliner läggas.

Efter synpunkter från Wärnschiöldh beslutades emellertid att i stället behålla slottet och uppföra en befästningslinje mellan detta och staden. Projektet diskuterades sedan under flera år och först 1651 kunde planen fastställas och arbetet komma igång på allvar; i augusti rapporterade Wärnschiöldh att han mätt av "afsnedet" och att arbetena börjat.⁴ Kartan visar två alternativa förslag, ett med en bastion mitt på och på ett litet överlägg ett som dessutom hade halvbastioner i ändarna. Bastionerna är små, med flank i rät vinkel mot kurtinen. Det fortsatta kartmaterialet visar att det blev det senare man kom att följa.⁵ I projektet ingick även en förstärkning av stadsbefästningen med två raveliner och fältvall samt en utbyggnad av ravelinen på Nissans östra sida.

Befästningsplan på slutet av 1670-talet

I ett memorial 1677 skrev Erik Dahlbergh att "Halmstadh behöfwer icke allena att fullferdiga sine för anlagde wärk, uthan ock någre raveliner till större säkerheet, hwilke uthan någon faara j desse krigs tijder kunna oppbyggias" och två år senare att staden skulle vara i tämligen gott försvarstillstånd bara dess "allförstackote flanqver kunde till Twå tredendeel förlängas". Vid båda tillfällena beslutade dock Kungl. Maj:t att frågan fick anstå.⁶

1 M 20, karta 13 respektive karta 22. Var kartorna förvaras anges inte. Den första har dock påträffats i Krigsarkivet, KrA: SFP Halmstad 27.

2 *Byggnadsinventering*, s 6.

3 Munthe II 1906, s 151; KrA: SFP Halmstad 29. Dateringen bekräftas av vattenmärket – "Christinarundeln".

4 Munthe II 1906, s 152, 157, 162, 170, 467, 502 et passim. KrA: SFP Halmstad 28.

5 T.ex. KrA: SFP Halmstad 40a och 40b från 1655 och 44a från 1684.

6 Munthe III:11908, s 208–209, 212, 224–226, 228.

I Krigsarkivet finns en odaterad och osignerad karta som visar på liknande tankegångar och som sannolikt kan föras till denna tid. Den stämmer också i huvudsak med den Halmstadmodell Dahlbergh levererade till Fortifikationskontoret 1677.¹ Förslaget innebar en utbyggnad av alla bastioner med dubblerade, aningen sneda flanker, tre raveliner utanför stadspartarna samt en breddad vattengrav och fältvall. En ravelin på andra sidan Nissan, som skydd för brofästet, skulle förstärkas genom dubbla vattengravar och fältvall som dessutom skulle sträcka ut sig åt sidorna längs flodstranden.

En karta 1684 visar dock att vissa arbeten som ligger i linje med förslaget gjorts, även om de inte fått exakt samma utseende.² Ravelinen på andra sidan Nissan är på plats, men utan de yttre utanverken. Likaså finns det tre raveliner på stadssidan, fast med annorlunda utformning än på planförslaget. Någon ombyggnad av bastionerna har däremot inte gjorts. Detta är också det utseende kartorna visar på 1700-talet.³

Hedemora 1414

Hedemora är Dalarnas enda medeltida stad, belägen på Badelundaåsen som utgjorde en viktig kommunikationsled ner mot Västerås och vidare upp mot Siljanområdet. Dessutom går Dalälven strax intill. Stadens uppkomst hör nära samman med bergsbruket i trakten.⁴

Projekt till reglering och utvidgning 1642

1642 utarbetades en regleringsplan som täckte hela den gamla staden och även innebar mycket omfattande utvidgningar.⁵ På kartan redovisas också det befintliga, oregelbundna gatunätet. Det stora rektangulära stadsområdet täcks av en rätvinklig rutnätplan som har en ovanligt enhetlig utformning; bara åsen, sjöarna och en del mindre variationer i kvartersbredden bryter den fullständiga symmetrin.

En rak infartsväg norrifrån som fortsätter i huvudgatan bildar en tydlig mittaxel i planmönstret. Denna skär rakt över det lilla, rektangulära torget mitt i stadsområdet, men slutar sedan blint här, i ett T-möte med en tvärgata. Torget består av två avkortade kvarter mitt emot varandra. Planförfattaren tycks dock ha hållit öppet för möjligheten att låta gatan fortsätta på andra sidan torget, för i de följande tvärgatorna finns korta avbrott i linjerna där de skulle ha korsats av en förlängning av gatan. Huvudgatan kantas av långa,

1 KrA: SFP Halmstad 42; modellen förvaras i Armémuseum, signum 16929. *NF* uppger att en av Dahlbergh uppgjord förstärkningsplan inte kom till utförande och kan möjligen avse denna karta.

2 KrA: SFP Halmstad 44a.

3 T.ex. KrA: SFP Halmstad 56 från 1724.

4 *M 8*, s 6–8.

5 RA: Städens acta, Hedemora (kartavd m form).

rektangulära kvarter som vänder kortsidan mot denna. Utanför detta, på båda sidorna av staden, ligger ytterligare en kvartersrad med kortare, rektangulära kvarter. Runt hela stadsområdet är en gränsgata markerad.

Samma motiv med uppbyggnaden kring en central huvudgata är ett typiskt drag för Anders Torstensson och finns i en rad av hans planer. Och av vad som framkommit var han också den som introducerade den speciella torgtypen – axialtorget – i svenskt stadsbyggande och till en början den ende som använde sig av den. Torstensson var under 1640-talet engagerad i regleringar av en rad städer i Mellansverige och i Finland och det är alls inte omöjligt att han kan ha haft något att göra även med planen för Hedemora.

En dagboksanteckning av A Hülphers 1757 berättar att drottning Kristina 1641 skulle ha givit staden förmåner, och att torget och de fyra större gatorna kunnat åtgärdas. En karta av Jöran Holstenson 1669 ger dock inget stöd för att några regleringsarbeten skulle ha genomförts.¹

När en reglering så småningom genomfördes efter en brand 1754 togs vissa idéer upp från 1642 års plan, men justerades för att bättre ta tillvara det befintliga gatunätet. Någon regleringskarta finns inte bevarad men på en uppmätningsskarta av lantmätaren Nils Kiellström 1779 kan man i det som genomfördes se att den centrala huvudgatan och hela rutnätet vridits något.² Huvudgatan skär på samma sätt som i 1642 års plan över det lilla, rektangulära torget men har nu förlängts fram till kyrkan. På så vis kunde flera gamla gatusträckningar och mer av det gamla torget utnyttjas.³

Helsingborg (1050/1085) 1658

Det tidigmedeltida Helsingborg låg uppe på landborgen, troligen runt en kungsgård och den borg som började uppföras vid 1100-talets mitt. Idag återstår bara centraltornet i anläggningen – Kärnan – som tillkom vid 1300-talets början. På 1300-talet bebyggdes strandområdet nedanför landborgen och under 1400-talet försköts stadens centrum definitivt dit.⁴

Under 1600-talet och 1700-talets början drabbades Helsingborg svårt av de återkommande krigen mellan Sverige och Danmark. 1628 uppförde danskarna ett retranchement runt staden. 1658 blev staden svensk, men hölls vid flera tillfällen fram till början av 1700-talet av danskarna. Befästningar uppfördes, byggdes om och revs vid upprepade tillfällen under denna period, för att till slut helt tas bort, och även andra förändringar genomfördes, delvis som en följd av befästningsarbetena.⁵

1 *Bebyggelse i Hedemora stad*, s 13; LMV: U18-1:1.

2 LMV: U18-1:5, avbildad i *Bebyggelse i Hedemora stad*, s 18.

3 Se vidare Ahlberg 2000, s 109–110.

4 *M 32*, s 48–57.

5 Wilborg 1984, s 74–75.

Projekt till utvidgning och stadsbefästning 1644

1644 intogs Helsingborg av svenskarna och från denna tid finns ett projekt till en kraftig bastionsbefästning runt hela staden, upprättat av Olof Hansson Örnehufvud.¹ Befästningen bildar en oregelbunden halvcirkelform runt ett område som innefattade både Kärnan och ett stort obebyggt område söder och öster om denna uppe på landborgen och det senmedeltida stadsområdet nedanför. Något gatunät är dock inte utmärkt på utvidgningsområdet runt Kärnan. Stadsbefästningen skulle bestå av fem bastioner och en halvbastion i vardera änden vid stranden och längs stranden planerades en enklare befästningslinje. Inget av detta hade dock utförts när Skåne återlämnades vid freden i Brömsebro följande år. Däremot hade Kärnan förstärkts med en enkel frysiktig befästning med halvbastioner i hörnen.²

Danska utvidgnings- och befästningsprojekt vid mitten av 1650-talet

1654–57 påbörjade i stället danskarna en stadsbefästning med sju bastioner och grav samt en vall mot havet.³ I det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn finns flera 1650-talskartor med förslag till en rätvinklig rutnätsstad uppe på landborgen och en regelbundet anlagd stadsbefästning runt hela staden.⁴

De nya kvarteren, i en krans runt Kärnan, är rektangulära och av varierande storlek, bortsett från de snett avskurna sidor som blir en följd av befästningsgördelns polygonala form. Den gamla infartsvägen från öst, som grenade sig med en arm på norra och en på södra sidan av Kärnan, är också markerad. Den är inte inordnad i rutnätsmönstret utan skär med svagt böjda linjer snett över kvartersformerna, vilket visar att gator och kvarter ännu befann sig på projektstadiet. Av senare kartor att döma kom heller inget till utförande.

Projekt till utvidgning och befästningar 1663

I mars 1658, efter att Skånelandskapen tillfallit Sverige i Roskildefreden, gjorde Karl X Gustav i sällskap av bland andra Erik Dahlbergh en inspektionsresa till de befästa orterna i Skåne. Dahlbergh ska då ha utarbetat en geometrisk plan över Helsingborg och förslag till förstärkning av befästningarna. Följande år finns också uppgifter att Johan Wärnschiöldh ska ha arbetat med desseiner för Helsingborg. Den 21 december 1659 fastställde Karl Gustav ett projekt som ser ut att vara av Wärnschiöldh.⁵

1 NF; KrA: SFP Hälsingborg 7a.

2 Wilborg 1984, s 74–75.

3 Wilborg 1984, s 74–75.

4 Samma förslag återfinns också på en karta i Helsingborgs museum, HM 899-41. Se vidare Westerbeek Dahl 1987.

5 Munthe II 1906, s 348, s 468, not 1, och VI:1 1916, s 327; KrA: SFP Hälsingborg 10a.

Planen byggde vidare på den av danskarna påbörjade stadsbefästningen, med en mindre utvidgning mot norr, och dessutom skulle ett kvadratisk citadell med bastioner i hörnen anläggas runt Kärnan. En karta tre år senare visar planmönstret för de nya kvarteren uppe på klinten.¹ En ravelin vid norra utfarten har utgått men annars är befästningarna lika. Planen innebar att de gamla rätvinkliga bastionerna skulle förstärkas och få dubbla flanker och de nya bastionerna vid utvidgningsområdet i norr en skev form med flanker i trubbig vinkel mot kurtinen. Även citadellet hade bastioner med sneda flanker.

Nya kvarter skulle läggas ut över hela högstadsområdet runt om det nya citadellet som omslöt Kärnan. Det är en rätvinklig rutnätsplan med långsmala kvarter av varierade bredd. Kvarteren delades in i dubbla tomtrader samt vid kortsidan mot citadellet en rad av tomter på den andra ledden; normalt är tomterna rektangulära men i ett kvarter är de kvadratiska. Några smalare kvarter i ytterkanterna av området fick dock bara en enda rad av genomgående tomter.

Befästningsarbetena sattes igång, trots att Wärnschiöldh fortfarande arbetade med huvudritningarna, och bedrevs med så stor intensitet att man på hösten 1659 redan hade kommit ganska långt. I april 1661 beslöt dock Krigskollegium att stadsbefästningen blev för stor och kostsam men att man skulle fortsätta med citadellet.

Samtidigt utarbetade Wärnschiöldh ett nytt förslag med ett andra citadell av samma kvadratiska typ med bastioner i hörnen på norra sidan av staden.² Två alternativa lägen markeras för detta. Bastionerna har – precis som på det centrala citadellet – flanker i sned vinkel mot kurtinen. Förslaget innebar en något större utvidgning av staden mot norr. Med tunna linjer markeras också ett förslag att ge staden en helt annan och mycket snävare avgränsning mot öst.

Denna avgränsning återkommer på en karta som fastställdes 1663. Stadsbefästningen skulle anslutas direkt mot Kärnancitadellets sidor, vilket gjorde stadsområdet långsmalt till skillnad från det tidigare, närmast halvrunda. På så vis minskades bebyggelseområdet uppe på landborgen betydligt. Bortsett från södra stadssidan har alla bastioner flanker i sned vinkel mot kurtinen. Något gatunät är inte markerat. Kartan är daterad den 19 mars 1663 och signerad av Hedvig Eleonora och de fem höga riksämbetsmännen.³

Förslaget tycks sedan ha blivit vilande men återkommer i en serie kartor 1674. En av dessa är fastställd av kungen och visar också planmönstret.⁴

1 KrA: SFP Hälsingborg 14.

2 Munthe II 1906, s 468–469, 476–477; KrA: SFP Hälsingborg 13b.

3 KrA: SFP Hälsingborg 15a.

4 KrA: SFP Hälsingborg 17c. Kartan är daterad "den 29 october Ao 1674". En karta som visar att det inte fanns någon bebyggelse, annat än enstaka hus, uppe på landborgen är KrA: SFP Hälsingborg 50, "Helsingborg med dess Situation afftagit uthi Augustj Månadh åhr 1666".

Uppe på landborgen skulle helt nya kvarter läggas ut norr och söder om citadellet. Den södra delen bildade ett inte helt rätvinkligt rutnätsmönster med kvarter av varierande form och storlek, och de i norr ett rutnätsmönster med de nordsydliga gatorna radiellt utstrålande från Kärnan. På insidan av befästningarna löpte, liksom i tidigare förslag, gränsgator. I lågstaden tillkom ett stort torg i norr och förslaget innebar också vissa regleringar här med rätning av några gator och utvidgning av kvarteren i norr.

I vad som bör vara en något senare bearbetning av förslaget har kvartersformerna blivit mer regelbundna och ytterligare en tvärgata lagts in i norra delen av högstaden.¹ Även kvarteren i ytterkanterna av lågstadsområdet har rätats en del och det planerade torget i norr tagits bort. Med tunna linjer är också ett förslag till hornverk på citadellets östra sida markerat. Inget av detta blev dock genomfört, vad man kan utläsa av senare kartor.²

Gatureglering – Stortorget 1693

1679 brände danska trupper Helsingborg och satte igång att riva stadsbefästningen. Detta fullföljdes sedan av svenskarna, efter att de samma år tagit tillbaka staden, och var avslutat 1681. Danskarna hade också byggt en befäst kommunikationslinje från citadellet ner till en hamnbrygga och detta område utlades 1693 till ett nytt torg, nuvarande Stortorget. Vid 1600-talets slut fick också den västra delen av Springpostgränd en ny sträckning; under medeltiden hade denna mynnat mitt för Strömgränden. 1710 gjorde danskarna ett sista försök att återta Skåne och uppförde då en vall runt staden.³

Bevarat idag

Det tydligaste uttrycket för 1600-talets förändringar i dagens stadsplan är Stortorget och Springpostgränd. De bevarade spåren av befästningarna från 1600-talet utgörs av en cirka 100 m lång sträcka av en vallgrav i Öresundsparken och ett kort avsnitt av en vall i kvarteret Ruuth.⁴ Dessutom följer flera senare gatusträckningar de gamla bastionerna i den övre delen av stadsområdet.

Hudiksvall 1582

Hudiksvall ligger vid en äldre hamn- och marknadsplats där vägarna från det inre av Hälsingland mötte kustlandsvägen. Staden växte snabbt och var omkring 1630 Norrlands näst största stad efter Gävle. Utskeppningen bestod framför allt i trävaror och järn. 1634 bildades ett Norrlandslän med Hudiksvall

1 KrA: SFP Hälsingborg 19.

2 Exempelvis KrA: Sveriges krig 8:139 från 1679.

3 Wihlborg 1984, s 74–76; *Helsingborgs stadskärna*, s 18–19. Stortorget historia och framväxt behandlas mer ingående av Torkel Eriksson 1998.

4 Muntlig uppgift från Lars-Göran Kinnström 1993.

som residensstad. Efter hand delades det upp i flera län och 1654 inordnades det kvarvarande området i Gävleborgs län.¹

Stadsgrundningen 1582

Det äldsta läget för Hudiksvall var nordväst om Lillfjärden, där Nya Kyrkogården ligger idag. Någon karta som visar planens utformning finns inte bevarad. Synliga spår är markeringar i marken av kyrkogrunden samt några gravstenar. Dessutom kan man uppfatta några källargropar och rester av husgrunder utanför kyrkogården. I samband med E4:ans dragning genom området och moderna gravgrävningar har mycket av lämningarna under mark förstörts.²

Flyttning till dagens läge omkring 1620

Stadens äldsta läge måste redan från början ha varit svårt att nå annat än med mindre båtar och den fortgående uppgrundningen gjorde snart en flyttning till ett bättre hamnläge aktuell. Uppfattningarna om tidpunkten för flyttningen varierar dock en del. Gerhard Eimer hänvisar till ett brev 1615, att ingen längre skulle bo i den gamla staden och menar att det gamla rådhuset var rivet och ett nytt uppfört i den nya staden. Till denna åsikt ansluter sig även Sten Rentzhog.³ I en längre version av samma brev beviljar dock kungen de som bor i gamla staden att bo kvar, men ingen nybyggnation fick förekomma, "så endogh wij hadhe hälst seedt, at stadhen tilhopa bleufve der, som wij nu hafue lathet fundere nye stadhen".⁴

En annan uppgift är att 1622 befallde Gustaf II Adolf att staden skulle flyttas.⁵ Av ett brev den 21 maj 1622 framgår att kungen befallt att staden skulle "tillhope bygges, så att dhe, som vth[i] den jndre staden boo, skolle alle flyttia till den [yttre]" och för att öka utrymmet donerades en kungsgård till staden. För att underlätta och påskynda överflyttningen lämnas sedan i ett kungligt brev 1626 fyra års skattefrihet för att de borgare som "boo vthi gamble staden i Hudwichswaldh, skola flyttia inn i nye staden och der byggia gode och bequemblige hus."⁶ Ytterligare en uppgift är att staden skulle ha flyttats 1640.⁷ Även med tanke på några kartor från 1640-talet (se nedan) och den plantyp och fullt utbyggda stadsstruktur som dessa visar förefaller ett så sent datum mindre troligt.

Av 1640-talskartorna framgår att det i den västra delen av staden fanns ett relativt rätvinkligt rutnätsmönster medan den mer långsträckt östra delen

1 SU; Näslund 1980, s 18.

2 Muntlig uppgift från Anders Holmstedt, Hälsinglands museum 1994.

3 Eimer 1961, s 171, not 21; Rentzhog 1986, s 37.

4 PRFSS 5, s 133.

5 SU och Fiskarstan och Östra Storgatan, s 5.

6 PRFSS 6, s 133, 339.

7 NF.

av staden var uppbyggd efter ett i huvudsak regelbundet mönster med en långgata parallellt med stranden och korta tvärgator. Kvarteren gick ändå ner till vattnet. De två delarna skildes åt av ett vattendrag som avvattnade Lillfjärden på stadens norra sida.¹ Denna förhållandevis regelbundna kärna var säkerligen planlagd men i utkanterna och längst i öster fanns också betydligt mer oregelbundna områden som sannolikt var resultat av en successiv tillväxt efter 1620-talet.

Torget, i den östra stadsdelen, bestod av ett och ett halvt utsparat kvarter. Dessutom fanns ett torg vid brofästet på västra stadshalvan i form av ett avkortat kvarter. Av en tomtkarta av lantmätaren Johan Verving 1698 och senare kartor kan man dra slutsatsen att kvarteren delades in i en enkel rad av genomgående tomter.² Planen har stora likheter med ett antal städer i Norrland och Finland som planlades av Olof Bure på 1620-talets början och det är mycket möjligt att han även ansvarade för Hudiksvall; 1620 hade han fått i uppdrag att upprätta planer för ett antal nya städer i Norrland och Finland.³

Enstaka rester av det äldsta gatunätet har bevarats till idag, framför allt i området öster om kyrkan och i Fiskarstans östra del. Detta framgår av jämförelser med senare kartor.⁴ På kartan från 1640-talet återfinns de snett orienterade kvarteren och gatusträckningarna i området närmast öster om kyrkan, liksom själva kyrkan och läget för bron över Sundskanalen i Stora Kyrkogatans förlängning samt en öppen plats vid brofästets västra sida. Ända tills för några decennier sedan fanns dessutom den sneda Postgränden kvar genom kvarteren norr om Kyrkan. Södra delen av nuvarande Rådhusparken motsvarar läget för 1600-talstorget och flera av dagens raka och rätvinkliga gator sammanfaller delvis med gamla gator, framför allt Marknadsgatan, Fiskaregatan och östra delen av Långgatan.

Gamla gränser och infartsvägar har vidare avsatt spår, exempelvis i sträckningen av Järnvägsgatan och Kungsgatans södra del, och tullar och tullgator återspeglar de gamla infarterna. Sundskanalen fanns som ett vattendrag i 1600-talets stad och kvarteret Bäckén i Fiskarstan bevarar minnet av en bäck längre österut; den nordsydliga gränden genom kvarteret följer alltsedan 1600-talet bäckens lopp. De topografiska förutsättningarna återspeglas också i de tre indragna kvarteren Åran, Valen och Lotsen i Fiskarstan, vilka fått sin form av den ursprungliga strandlinjen.

Från tiden före den stora regleringen av den östra stadsdelen på slutet av 1700-talet härrör också Lotsgatan och några tomtgränser i kvarteren Matrosen, Sjöstjärnan och Styrmannen och möjligen också i kvarteren Skomakaren och Bäckén. På 1600-talskartorna är viss bebyggelse markerad i dessa

1 Bl.a. LMV: V22-1:1.

2 LMV: V22-1:2, uppdelad på flera delar.

3 PRFSS 5, s 469.

4 Kartor från 1640-talet, 1699, 1792, 1823, 1878/79 och moderna kartor i kopia från Hälsinglands museum. De finns återgivna i *Underlag för centrumplan 1996*.

stadens verkliga utkanter och på 1700-talet hade en ordentlig gatustruktur byggts ut.

Reglerings- och utvidgningsprojekt 1648 (fastställt 1652)

1648 utarbetade Nicodemus Tessin d.ä. dels en uppmätning av det befintliga gatunätet och dels en plan för reglering och omfattande utvidgning som sedan fastställdes av drottning Kristina 1652.¹ Den nya planen var en strikt rätvinklig rutnätsplan, som inte tog hänsyn till befintlig bebyggelse eller topografi, bortsett från Sundskanalen. Den förutsatte också stora utfyllnader i vattnet, både på norra och södra sidan.

Öster om kanalen skulle ett långsträckt, rektangulärt stadsområde med tre rader rektangulära kvarter läggas ut parallellt med stranden. I stort sett inget av det gamla gatunätet togs tillvara. Bara torget ligger på samma plats, och kyrkan. I sin nya form utgör torget i det närmaste ett halvt kvarter. Väster om kanalen fortsatte rutnätet och stadsområdet drogs ut mot söder, med en hörnsluten platsbildning runt kyrkan. Strandgator skulle genomgående anläggas och de raka linjerna talar för att ordentliga kajer var tänkta att byggas. Mot landsidan skulle på motsvarande sätt gator läggas i stadsgränsen och utanför dessa, mot den yttre gränslinjen, är små bastionsliknande utskott markerade. I ett av kvarteren är tomtindelningen inritad – ett system där det långsmala kvarteret delades in i två rader med tomter. Inget av Tessins plan kom emellertid till utförande.

Regleringsplan 1671

1670 drabbades Hudiksvall av en brand och efter denna upprättade lantmätaren Peder Guldbrandsson Palm en regleringsplan.² Enligt planen skulle gatorna göras raka och i det närmaste rätvinkliga och den östvästliga huvudgatan betydligt bredare än övriga gator. Det ser även ut som om raka infartsvägar skulle anläggas i både väster, norr och öster. Bara några små kvarter längst bort i väster och i öster och vid torget skulle undgå reglering. I stadens nordöstra utkant planerades ett nytt torg – en rektangulär, hörnsluten plats som skars på mitten av en av stadens utfarter. Även tomtindelningen skulle förändras i stora delar av staden; de större kvarteren skulle delas upp i dubbla rader tomter.

Vissa mindre delar av detta ska ha genomförts under senare delen av 1600-talet.³ Tomtkartan av Johan Verving 1698 visar dock i stort sett samma

1 *Fiskarstan och Östra Storgatan*, s 5; KrA: SFP Hudiksvall 1a är en uppmätningsskarta av den existerande staden, 1b en kombinerad uppmätningsskarta och regleringsplan, 1c enbart regleringsplanen med dateringen "Datum Stockholm den 4 Decemb. Åhr 1648" och signerad "Christina". Dessutom finns en karta som visar stadens omgivning, 1d.

2 Humble 1928, s 210, karta i Lantmäterimyndigheten i Gävleborgs län. Ett utsnitt av området närmast öster om kyrkan finns publicerat i *Fiskarstan och Östra Storgatan*, s 5.

3 *Fiskarstan och Östra Storgatan*, s 5.

oregelbundna gatunät som kartorna på 1640-talet. Skillnaden ligger i att enstaka korta gatusträckningar försvunnit och några nya tillkommit samt att bebyggelseområdet vuxit något i stadens ytterkanter. En del av tomtförändringarna tycks ha genomförts.

Planer på reglering 1721

1721 brändes i stort sett hela staden ner av ryssarna, och vissa uppgifter tyder på att man vid återuppbyggnaden hade planer att ge staden en mer regelbunden form. Någon karta som visar detta är dock inte känd. Men så blev inte fallet utan staden uppfördes efter den gamla oregelbundna planen. Prästen och författaren Olof Broman skrev till och med att "Efter ryska branden 1721; skulle fuller stora gatorne bättre regleras, efter fyrkanten; Men stadnade i värre än förr". Staden blev alltså mer regelbunden än tidigare.¹

Bevarat idag

Efter en brand 1792 genomfördes en regelbunden rutnätsplan i de östra delarna av staden; bara några delar längst i öst som inte brunnit fick förbli vid det gamla och finns fortfarande kvar. De västra delarna reglerades under mitten och senare delen av 1800-talet enligt en plan 1823.

Härnösand 1585

Härnösand anlades på Härnön 1585, vid en gammal handelsplats, och har under åren 1646–54 och från och med 1778 varit residensstad. Härnösands stift bildades 1647 och tre år senare fick staden ett gymnasium som under ett par århundraden skulle förbli det enda i övre Norrland.²

Stadsgrundningen 1585

Stadsplanen vid grundningen 1585 kan utläsas i den äldsta bevarade stadskartan som har daterats till cirka 1637–38 och tillskrivits lantmätaren Olof Tresk.³ Den visar en oregelbunden rutnätsstad med en långsträckt, strandbunden form. Torget består av ett litet utsparat kvarter strax innanför stranden i den sydvästra delen av staden men via en öppen, triangulär tilläggsyta har det direkt vattenkontakt. Någon bro över till fastlandet fanns ännu inte. Av en detaljerad tomtkarta upprättad av lantmätaren Nils Spole 1699 kan man utläsa att kvarteren delades in i en enkel rad av tomter genom kvarterets hela bredd.⁴

1 *Fiskarstan och Östra Storgatan*, s 5. Olof Broman blev 1719 rektor i Hudiksvalls trivialskola och 1728 kyrkoherde i Hudiksvall. Han skrev en mängd lärda arbeten, bl.a. den geografiska, etnografiska och antikvariska *Glysisvallur*, varifrån citatet är hämtat; *NF*.

2 Näslund 1980, s 18; *SU*.

3 Näslund 1980, s 42; *LMV*: X26-1:1.

4 Lantmäterimyndigheten i Västernorrlands län (Härnösand). Avbildad i Näslund 1980, s 51.

Reglerings- och utvidgningsplan 1648

Den 4 december 1648 fastställdes en plan för reglering och omfattande utvidgning av Härnösand. Den är med all säkerhet utarbetad av Nicodemus Tessin d.ä., möjligen med bistånd av en medhjälpare.¹ Det är en helt rätvinklig rutnätsplan med i princip jämnstora, rektangulära kvartersmoduler i tre rader. Strandlinjen medförde dock att några kvarter i raden närmast vattnet blev förminskade eller fick en sned sida. I planen ingick en strandgata liksom en gränsgata på sidorna in mot land. Där löpte dessutom en linje med små bastionsliknande utskott som bör vara en markering av tullstaketet. De raka linjerna mot vattnet säger att här skulle ordentliga kajer på delvis utfyllt mark anläggas. Torget låg på sin gamla plats men hade utvidgats betydligt och var nu öppet mot vattnet. Utmed stranden fanns också flera andra öppna platser. I ett av kvarteren är tomtindelningen inritad – dubbla rader lika stora rektangulära tomter.

En variant av samma plan visar samtidigt en uppmätning av den befintliga staden. Enda skillnaderna är annars att de små "bastionerna" saknas och att strandgatan och kajerna bara är markerade med ett tunt streck.² Dessutom finns det en tredje karta med ett större alternativ där kvarteren gjorts aningen smalare men ytterligare en kvartersrad lagts till i öst. Kvartersformerna utmed stranden skiljer sig också en del och en ny, kort tvärgata har tillkommit söder om kyrkan. Denna karta saknar strandgata, kajanläggningar och de bastionsliknande utskotten in mot land. Liksom på den föregående är det befintliga gatunätet markerat.³

1652, efter motstånd från borgerskapet, fick lantmätaren Jacob Christophersson i uppdrag att upprätta ett reviderat förslag vilket också fastställdes av Christina.⁴ Den nya planen liknar Tessins större förslag men kvartersraden vid stranden har bara halv bredd vilket gör att långgatorna förskjutits mot väster. Kvarteren är kortare och även tvärgatorna ligger därmed i andra lägen. De är på samma sätt som tidigare indelade i två rader likadana tomter, bortsett från några kvarter i mitten som har en del större tomter och på något håll en oregelbunden indelning. Torget ligger på i stort sett samma plats.

Trots uppmaningar och hot att till och med skicka in soldater för att utföra de nödvändiga rivningarna hände mycket lite. 1660 sköts förändringarna på framtiden. En gatusträckning kom dock till utförande – Storgatan upp till platsen där gymnasiet senare byggdes (det vill säga ungefär från brofästet till

1 KrA: SFP Härnösand 3a, daterad "Stockholm den 4 Decemb. Åhr 1648", approberad "Christina" och försedd med sigill.

2 KrA: SFP Härnösand 3c.

3 KrA: SFP Härnösand 3b.

4 Lantmäterimyndigheten i Västernorrlands län (Härnösand). Denna och en mindre detaljerad karta med samma förslag finns återgivna i Näslund 1980, s 48–49. Det är okänt i vilket arkiv den senare – den som har Christinas namnteckning – förvaras.

Nybrogatan i dagens läge), och denna bör ha varit färdig före 1665.¹ Storgatan blev senare en viktig utgångspunkt för den fortsatta utvecklingen.

Kraftig tillväxt och successiva förändringar under 1600-talets senare del

Under 1600-talets andra del ökade befolkningen med cirka 80 procent och bebyggelsen expanderade kraftigt mot norr, öster och söder, vilket framgår av den nämnda tomtkartan 1699. År 1658 byggdes den första bron – över Mellanholmen i söder – och på 1660-talet finns de första beläggen för bebyggelse på Mellanholmen.² 1699 års karta visar att infarten – det vill säga Storgatans förlängning i söder, över till fastlandet – fått en rak sträckning och att början till en rätvinklig tomtstruktur hade utvecklats på Mellanholmen.

Regleringsförslag 1710

1710, 1714 och 1721 härjades Härnösand av bränder. Vid det sista tillfället var det ryssarna som brände ner hela staden. Efter den första branden utarbetades dels en karta över stadens utseende före branden, dels ett genomgripande regleringsförslag för hela stadsområdet.³ Båda har tillskrivits en Salmon Salmonsson som 1711 fick ersättning för en avritning av staden.⁴ Regleringsförslaget är en rätlinjig rutnätsplan som syftar till största möjliga rätvinklighet. Men planen utgick ändå från det befintliga gatunätet, vilket gjorde att gatorna inte blev helt parallella överallt och att rutnätet fick olika riktning i skilda delar av staden. Tomtindelningen är inte markerad.

Trots regleringsplanen återuppbyggdes staden efter det gamla, oregelbundna mönstret. 1753 berättas att staden var fullbyggd. Det finns också uppgifter längre fram om smärre ingrepp för att rätta gatorna, förändringar som sammanföll med intentionerna i regleringsförslaget 1710.⁵

Bevarat till idag

På 1760-talet och de följande decennierna utvidgades gatunätet mot öst på ett i huvudsak rätvinkligt sätt. Stortorget omformades och vissa gator förefaller ha rätats. Vid mitten av 1800-talet började kajer anläggas och 1870 fastställdes en ny stadsplan som innebar att de äldre gatorna skulle rätas och många av de gamla gränderna ersättas av nya tvärgator. Mot öst och nordöst gjordes också stora utvidgningar.

Trots senare förändringar finns grundstrukturen från den äldsta tiden fortfarande kvar i sina huvuddrag, fast gatorna successivt har rätats ut och fått en mer rätlinjig och rätvinklig form. Det oregelbundna gatunätet är dock fortfarande

1 Näslund 1980, s 45–50.

2 Näslund 1980, s 50–53.

3 Lantmäterimyndigheten i Västernorrlands län (Härnösand). Avbildad i Näslund 1980, s 62.

4 Näslund 1980, s 61, not 7. Han är i övrigt okänd och saknas i Ekstrand 1903.

5 Näslund 1980, s 60–62.

tydligt i området Östanbäcken i söder och i kvartersraderna närmast stranden norr om Pumpbacksgatan. Stora Torget har förändrats, men ligger kvar på samma plats. Kyrkotomtens läge sammanfaller delvis med dagens; den har dock senare utvidgats mot norr och kyrkobyggnaden flyttats något.

Jacobshamn, se Lidköping

Järle 1642

Trakten kring Järle var sedan gammalt ett centrum för järnförädling. Vattenkraft fanns i Järleån och flera hyttor och hammare är kända från mitten av 1500-talet och framåt. Landshövdingen i Örebro län och från 1636 förste chefen för det nybildade Generalbergsamtet Carl Bonde var en drivande person för utvecklingen av bergsnäringsen och kanalbyggande för att skapa bra transporter för järnet. 1640 slutförde han arbetet med Hjälmare kanal. Han hade också planer på en fortsatt utbyggnad av kanaler från Örebro till Vättern och vidare till Väneren och Göteborg. Dessutom skulle en nordlig arm av kanalsystemet leda från Örebro in i Bergslagen med Järle som slutpunkt och här skulle staden Järle ligga som utförselhamn.¹

Stadsgrundning 1642

Planerna på den nya staden diskuterades i riksrådet vid ett par tillfällen våren 1639. Det finns uppgifter att en dessein visades upp och en promemoria som redovisar förslaget. I denna behandlas offentliga byggnader och stadens styre men framför allt järnhandeln, dess transportproblem och hur dessa kunde lösas med bygget av kanalen till Järle. I april följande år fick Olof Hansson Örnehufvud order att så fort det gick bege sig till Järle för att undersöka lämplig plats för staden. Parallellt fick landshövdingen Gustaf Leijonhufvud i uppdrag att röja av skogen så att staden kunde avstickas, att "låta dit fordra till en sextio knektar /.../ vilke den efter dess avritning väl skole jämka och slätt göra". Dessa skulle också börja gräva kanalen. Året därpå beordrades sedan Örnehufvud dit för att undersöka byggandet av slussar.²

1641 skapades också ett Järle landshövdingedöme, omfattande Noraskogs och Linde bergslag samt delar av Värmland och Västmanland, med Järle som residensstad och Carl Bonde som landshövding. I oktober 1642 utfärdades så privilegier för staden. Det stora problemet var att få folk från gamla centra för järnhanteringen i trakterna, som Nora och Lindesås (Lindesberg),

1 Tham 1949, s 14–17; Jonasson 1993, s 55–56. Enligt *NE* bildades Generalbergsamtet 1637, *NE*, Bergskollegium.

2 Munthe I 1902, s 536 och VI:1 1916, s 208, 295; Tham 1949, s 17–20.

att flytta till Järle. Uppenbarligen förmådde man inte det och redan följande år övergavs planerna.¹

Det uppges i olika sammanhang att något formellt beslut att upphäva privilegierna aldrig fattades och det har hävdats att staden därmed skulle existera även fortsättningsvis.² Om den inte officiellt avskaffades beror det säkerligen på att det bara var en stad på pappret och inte fanns någon egentlig stad att dra in. Funktionen som residensstad i länet överfördes på Nora och rent formellt skulle man därmed möjligen kunna se det som att Järle flyttades till Nora.

Hur den nya staden var tänkt att se ut och exakt var den skulle ligga är inte klart; någon karta som visar detta är inte känd. Det talas om en dessein och rimligtvis måste det ha funnits en anläggningsplan med tanke på den storstilade satsningen, hur långt den formella hanteringen framskridit och att platsen redan 1640 hade avröjts för att planen skulle kunna stakas ut. Trolig upphovsman var Örnehufvud men det kan också ha varit Thomas Christierson Hedræus som var lantmätare och sedan 1637 markscheider – gruvmätare – och ingenjör vid Bergsamtet och alltså underställd Carl Bonde. Han arbetade med kanalbygget och utförde planer för Askersund, Lindesberg, Nora med flera.³ Med största sannolikhet var det en rätvinklig rutnätsplan och troligen ett rektangulärt stadsområde.

Jönköping (1275) 1283

Det obefästa medeltida Jönköping låg på västra sidan av vattendraget mellan Vättern och Munksjön. Här möttes vägar från de svenska centralbygderna, de danska landskapen och Smålands inre delar, och läget har beskrivits som "sydsveriges viktigaste vägmöte". Under Gustav Vasas tid, efter Kalmarunionens upplösning, återfick Jönköping sin gamla roll som gränsstad i inlandet, med en viktig försvarsfunktion. En hamn anlades. 1550 påbörjades Jönköpings slott som sedan brändes 1567 under nordiska sjuårskriget, varefter det dröjde till 1593 innan det återuppbyggdes. Under 1600-talets första hälft förstärktes befästningen med utanverk – förborg, vallgravssystem, raveliner.⁴

Flyttning av staden 1613

I samband med ett danskt anfall 1612 satte svenskarna själva eld på Jönköping. Av försvarsstrategiska skäl beslutades sedan att flytta staden österut till det nuvarande läget för den äldsta stadskärnan, Sanden kallat. Artilleriet hade

1 Tham 1949, s 21–27.

2 T.ex. i turistbroschyren "Besök Järle Sveriges enda stad ...". Detta har också utnyttjats när "borgmästaren" i det moderna samhället kungjort bojkott mot franska varor som protest mot atomsprängningar, *Dagens Nyheter* 28 aug 1995.

3 Tham 1949, s 20; Ekstrand 1903, s 11, 267 (nr 129).

4 M 58, s 8, 11.

utvecklats och detta gjorde att man ville ha en fri zon närmast slottet. Det nya området var en låglänt sandrevel och i vissa delar vattensjukt, vilket gjorde det betydligt sämre att bygga på, men å andra sidan låg det skyddat mellan Vättern, Munksjön och sankmarker.¹

Redan före branden hade det funnits planer på en flyttning. Det framgår av ett brev från kungen den 19 april 1611, där det bland annat sägs att staden inte skulle ha mer än en gata med ett torg på i mitten i enlighet med den skamplun som medskickades. Med detta har en enkel planskiss sammankopplats.² Denna visar just en enda lång, rak gata med en obruten rad av gavelställda hus på vardera sidan. Bakom dessa har på ett schematiskt sätt kvarter, indelade i långsmala, genomgående tomter markerats. Mitt på gatan står det skrivet "Torget". Det utgjorde alltså på medeltida vis en ansvällning av gatan.

Det finns också ett projekt till en ny stad på den gamla platsen, vilket har tillskrivits holländaren Hans Fleming som ledde byggnadsarbetena vid slottet och staden från tiden för branden till sin död 1623. Det har daterats till 1612, men även till före 1609. Hur som helst måste planen ha tillkommit före december 1612 då kungen befallde stadens invånare att obevekligen flytta.³

Kartan visar slottet utbyggt till ett kvadratisk citadell med bastioner i hörnen och från detta utgår en kraftig befästning som skydd för stadsområdet. Denna har två bastioner med indragna flanker bakom epauler och någon form av högverk – mycket lika planen för Göteborg på Hisingen 1608. Staden skulle regleras enligt en rätvinklig rutnätsplan med en i det närmaste kvadratisk kvartersruta utsparat som torg i mitten. De huvudsakligen rektangulära kvarteren varierar en hel del i längd och bredd. Det är också en märkbar skillnad mellan bredare huvudgator och smalare tvärgator och sidogator.

Förutom den reglerade staden visar planen första delen av ett smalt stadsområde på andra sidan av den kanaliserade ån mellan Munksjön och Vättern. Det var alltså samtidigt fråga om en utvidgning åt detta håll. Som *Medeltidsstaden* påpekar är kartan mycket möjligt bara en del av en större plan som även innehöll ett västligt stadsområde.⁴

I juni 1613 meddelade kungen att en ny plan över den nya staden på Sanden hade sänts över till mästern Hans. Erik Johansson menar att detta måste

1 M 58, s 11.

2 Munthe I 1902, s 148–149; KrA: SFP Jönköping 2; Johanson, E. 1932, s 5. Johanssons uppsats är en grundläggande genomgång av de äldsta Jönköpingskartorna.

3 KrA: SFP Jönköping 5; Johanson, E. 1932, s 18, där också den sena dateringen finns. M 58, s 14, refererar ett opublicerat manuskript av Per Ericsson 1984, där den tidiga dateringen förekommer. Även Bo E Karlsson lutar åt den tidiga dateringen, Karlsson 2004, s 61–62. Detta är Karlssons doktorsavhandling om Jönköpings bebyggelse som framlades i en enkel disputationsutgåva och som kommer att i bearbetad form ges ut av Jönköpings läns museum. Avhandlingen har framkommit sedan avsnittet om Jönköping skrevs och förändrar inte bilden, men ger ytterligare information på olika punkter.

4 M 58, s 14.

vara en karta i Krigsarkivet som visar en befäst stad med ett par svagt kilformade kvartersrader vid Vättern närmast slottet och som i den östligaste delen breddas till fyra kvartersrader med huvudsakligen långsmala, rektangulära kvarter av enhetlig storlek. Denna plan ska sedan ha gällt till 1617.¹

Bastionerna har nu en modernare form med raka flanker i rät vinkel mot kurtinen. Det rektangulära torget består av ett utsparat kvarter i mitten av den andra kvartersraden och i det första kvarteret, alldeles vid torget, ligger kyrkan. Innanför de första två kvartersraderna skulle en kort kanal, kantad av smala gator, med förbindelse ut till Munksjön anläggas. Även några kortare tvärgator är smalare än övriga gator. På insidan av befästningarna går en gränsgata.

Vid genomförandet blev dock planen förenklad och inte fullt så regelbunden. Den byggdes heller inte ut helt på bredden. Senare uppmätningar, exempelvis en karta av Heinrich Thome 1625, visar en oregelbundet formad, strandbunden plan med två svagt böjda långgator parallellt med Vätterns strand.² De korta, smala tvärgatorna löpte huvudsakligen i rät vinkel mot långgatorna, men gick bara i något fall tvärs genom hela det smala stadsområdet. Planen kan alltså karaktäriseras som en rutplan. Av en tomtkarta omkring 1696 kan man se att de långsträckta, olikstora kvarteren delades in i en enda rad av genomgående, smala tomter som vid stränderna sträckte sig ända ner till vattnet.³

Projekt till utvidgning omkring 1625

Ett första förslag som visar en utvidgning av detta stadsområde återfinns på en karta som har årtalet 1617 påskrivet på baksidan. Troligen är det ett verk av Hans Fleming.⁴ Planen innebar en utvidgning mot öst och syd där den nya delen skulle få en i princip rektangulär yttre form, men med hörnen i söder snett avskurna. Medan de redan utbyggda delarna fått oregelbundet utlagda tvärgator har fortsättningen en mycket enhetlig rutnätsplan med rektangulära kvarter av i stort sett enhetlig storlek och i mitten av området ett torg i form av en utsparad kvartersruta. Den tidigare kanalen skulle förlängas mot öster och kyrkan flyttas ett kvarter åt öst och därmed inte längre ligga direkt vid torget. Utvidgningsområdet skulle omges med en kraftig bastionsbefästning och längs Vättern var en rak befästningslinje med lite mindre bastioner tänkt att anläggas.

1 KrA: SFP Jönköping 8; Johanson, E. 1932, s 18.

2 KrA: SFP Jönköping 18.

3 Lantmäterimyndigheten i Jönköpings län: Jönköpings stad nr 20. En renritning med tomt-numrering men utan tomtägare finns i Jönköpings stadsingenjörskontor. En annan renritning, där dessutom slottsområdet tagits från LMV: E61-1:6, finns publicerad i bl.a. Karlson 1984, s 9.

4 KrA: SFP Jönköping 14; Johanson, E. 1932, s 18.

Åren kring 1620 följde så fyra förslag till betydligt större utvidgning över ett närmast halvrunt utvidgningsområde. De första två har daterats till 1619 och tillskrivits Arvid Hand, med utgångspunkt från ett brev den 8 januari 1620 där kungen uppdrar åt mästern Hans att avsticka staden enligt en medskickad plan och säger att Arvid Hand då ska vara med. Vilken roll Hand spelade är dock oklar. Han hade ingått i Moritz av Oraniens livgarde i Nederländerna och 1615 kommit i svensk tjänst men hörde inte till Fortifikationen och har inte förknippats med några andra stadsplaner.¹

På båda dessa kartor är de två kvartersraderna närmast Vättern, vilka redan bör ha varit utbyggda, böjda i en svag vinkel mitt på och för dessa kvarter markeras ingen tomtindelning. Sedan följer det regelmässigt uppbyggda utvidgningsområdet där det ingår en rektangulär hamnbassäng i norra kanten. Från denna utgår en kanal som formas till en stor rektangel genom stadsområdet och dessutom finns en kort kanalarm norrut till Vättern och en västerut till Munksjön. Längs kanalerna löper strandgator, hamnbassängen omges av breda kajtytor och utmed kanalarmen ut till Vättern ligger så stora öppna ytor att de får uppfattas som torg. Gatan utmed västra sidan av denna kanal och hamnbassängen måste vara huvudgatan – den är bredare än övriga gator och två av stadens tre kanalbroar binder ihop dess olika delar. På insidan av befästningarna finns, liksom i de övriga förslagen, ett smalt utrymme för en gata.

Kvarteren är på båda kartorna av enhetlig, svagt rektangulär form. I bägge förslagen förekommer flera olika varianter av tomtindelning. Det är kvarter med ett smalt band bestående av bara två tomter efter varandra tvärs genom kvarterets mitt samt en enkelrad av tomter vända på andra ledden vid kvarterets kortsidor. Det är kvarter med dubbla tomtrader och en rad tvärställda tomter längs ena kortsidan. Och på det första förslaget finns dessutom ett kvarter med ett dubbeltomtsystem där den ena av de två tomtrader består av betydligt kortare och mindre tomter än den andra raden.

Skillnaderna ligger i att det första av de två förslagen 1619 är större än det andra och att på denna karta är inga befästningar och heller ingen gränsgata utmärkta. Den kantiga yttre formen säger dock att en befästningsgördel ingick i projektet och att den bör ha haft samma utformning som på den andra kartan. Förslaget ville också förlägga en mycket stor centralkyrka till det som förut varit torget, vilket torde vara ett av de tidigaste exemplen på en sådan i Sverige. Det andra, något mindre förslaget är mer detaljerat, med alla de nya tomterna och befästningarna utritade. Det har även en kraftig befästningslinje mot Vätterstranden. En annan olikhet är att centralkyrkan

1 KrA: SFP Jönköping 42 och 15; Johanson, E. 1932, s 18–19. Bo E Karlsson ställer sig tveksam till att Hand skulle vara upphovsmannen, Karlsson 2004, s 75. Uppgiften om Hand kommer från Eimer 1961, s 182, men vad han grundar den på framgår inte. Hand finns inte med i Munthes biografiska volymer.

inte finns med. Det första av de två förslagen fastställdes av kungen men tycks snabbt ha frångåtts.

De följande två förslagen dateras till omkring 1620 och ska enligt Johanson vara utförda av Hans Fleming. I ett brev 1621 sägs nämligen att han hade gjort ett nytt förslag som godkänts av kungen.¹ De har en bastion mindre men ungefär samma yttre form som de två tidigare. Andra skillnader är att de nordligaste två kvartersraderna inte böjs av i vinkel utan är ritade helt raka och att befästningslinjen mot Vättern är betydligt svagare än den övriga stadsbefästningen. Sedan finns det bara ett kanalutlopp – det till Munksjön.

Planmönstret är också annorlunda, både i förhållande till de tidigare förslagen och dessa två sinsemellan. Det gäller kvartersindelningen, placeringen av hamnbassängen och utformningen av den inre, som en rektangel formade kanalen. Kvarteren varierar i form och storlek och ligger i ett av förslagen också på olika ledder. Någon kyrka finns heller inte på torget. I det andra av de två förslagen är en av de nordsydliga huvudgatorna bredare än övriga gator. Tomtindelningen är inte markerad.

Det finns också ett par kartor från mitten av 1620-talet. Den redan nämnda uppmätningen av stadens utseende 1625 av Heinrich Thome visar att de två kvartersraderna vid Vätterstranden i norr var utbyggda.² Utanför själva staden, längst i väster breder vad som ser ut att vara en förstadsbebyggelse ut sig, eller om det ska uppfattas som kålgårdar.³ Från de tidigare utvidgningsförslagen känner man igen hamnbassängen i ett läge som motsvarar något av förslagen 1619. Samma gäller början till den inre kanalen.

På kartan är också konturerna av en stadsbefästning med fem bastioner och någon form av halvbastion i ändarna utmärkt med tunna linjer. Detta måste vara den aktuella, men ännu inte utbyggda planen. Man kan då konstatera att den inte fullt ut överensstämmer med något av de tidigare förslagen men däremot med en ”Jönköpingz desse in huru det ähr ährnet fortificeres. Anno 1627 delineerat” i Olof Hansson Örnehufvuds *Svensche Plante Booken*.⁴ Även det existerande gatunätet och slottet stämmer, bortsett från någon mindre detalj.

Planmönstret har stora likheter med det större förslaget 1619 men har minskats ner på västra sidan och kvarteren har, bortsett från en rad i norr, slagits ihop till mycket långa kvarter. Kvarteren ligger alla på samma ledd, men längden varierar en del. På södra sidan av hamnbassängen har också ett

1 KrA: SFP Jönköping 7 och 9; Johanson, E. 1932, s 19.

2 KrA: SFP Jönköping 18. Den förekommer i några olika varianter – KrA: SFP Jönköping 17 är något avkortad i ytterkanterna och en motsvarande karta med årtalet 1624 i Thomes kartbok, KrA: Handritade kartverk 12, nr 19 (fol 31), har ytterligare en kvartersrad mot söder. Det finns också en mycket lik karta med årtalet 1636 i *Svensche Plante Booken* som bör vara en kopia utförd av Olof Hansson Örnehufvud, KrA: Handritade kartverk 11, nr 14.

3 Bo E Karlsson tolkar det som kålgårdar, Karlsson 2004, s 68.

4 KrA: Handritade kartverk 11, nr 15.

stort torg lagts in. Tomtindelningen följer ett system med dubbla tomtrader och en rad tvärställda tomter vid kvarterens ändar. I de mindre kvarteren blir det bara ett smalt band av två tomter tvärs genom kvarterets mitt. Något som inte finns på tidigare kartor är den raka infartsvägen från söder.

Johanson behandlar detta som ett självständigt projekt av den unge Olof Hansson. Denne hade på kungens uppdrag gått i lära hos Anders Bure 1624 för att studera "ritare- och ingenjörkonsten" och fick följande år följa med sin lärare till Jönköping, 25 år gammal. I juni samma år utnämndes han till "geographus" och reste som sådan till Livland. De följande åren fram till 1634 var han stationerad i Preussen och vid armén i Tyskland men måste också tidvis ha vistats i Sverige.¹ I *Svensche Plante Booken*, som sammanställdes 1634–37,² är alla kartor ritade på papper med samma vattenmärke och har alltså utförts i ett sammanhang. Följaktligen får man utgå från att de kartor som bär ett tidigare årtal är kopior av äldre kartor.

Man måste då ifrågasätta om Jönköpingsplanen 1627 verkligen är ett eget verk av Olof Hansson, inte minst med tanke på att samma stadsbefästning finns med på Thomes karta 1625. Snarare är det en kopia av den 1627 gällande plan, möjligen med vissa tillägg och förändringar av Hansson. Munthes uppfattning att designen sannolikt utarbetats av Thome förefaller inte alls orimlig, tvärt emot vad Johanson säger.³ Att Thome förmådde göra stora befästningsplaner framgår tydligt av hans arbete i Elbing under andra hälften av 1620-talet. Den mycket speciella varianten av utanverk i form av tätt sammanställda, radiella hornverk och en inskjuten prästmössa runt Jönköpings slott på Hanssons karta var något som Thome använt på sin Göteborgskarta 1624.⁴ Denna plan, med sina utanverk, återkommer sedan i utvecklad form på en karta som har stora likheter med Olof Hanssons Jönköpingskarta i detaljerna och sannolikt är ritad av honom.⁵

Utvidgnings- och befästningsförslag 1657–1658

I lantmäterimyndigheten i Jönköpings län har ett antal kartor påträffats som visar att man återigen, under Karl X Gustavs krig med Polen och Danmark, ville befästa det strategiskt viktiga Jönköping. En är signerad ingenjören Hector Loffman som var stationerad i Göteborg men också skickades på uppdrag till flera andra orter. Borgarna hade begärt att få en stabilt byggd befästning

1 Munthe VI:I 1916, s 199–201; Ericsson, E. 1935, s 15–18.

2 Ehrensvärd 2001, s 104.

3 Munthe I 1902, s 241; Johanson, E. 1932, s 21.

4 KrA: Handritade kartverk 12, nr 20 (fol 32), dvs. kartan efter Jönköpingskartan i Thomes kartbok. Även kartan före – Kalmar 1625, nr 18 (fol 29) – har en liknande krans av radiella hornverk.

5 KrA: SFP Göteborg 84.

och Loffman fick i uppgift att utarbeta en sådan efter anvisningar från Johan Wärnschiöldh.¹

Det är nu en betydligt mer blygsam utvidgning än tidigare – en kvartersrad söder om hamnbassängen och närmast Munksjön ytterligare två kvarter – och säkerligen var syftet bara att avsluta den påbörjade staden med ordentliga försvarsverk. Torget skulle också utvidgas mot söder. Kartorna visar att delar av kvarteren redan var påbörjade. Det är en fortsättning och i viss mån fullföljande av 1620-talets rutnätsplan. Tomtindelningen är inte utmärkt men rimligtvis bör man ha följt det tidigare systemet med dubbla tomtrader och en rad tomter på andra ledden vid kvarterens ena eller båda kortsidor.

En första karta 1657 innehåller två olika förslag. Ett skulle ge en något mindre yta och mer rundad yttre form och befästningar med moderna, breda bastioner med sneda flanker. Det andra är det som man i något förenklat utförande sedan beslutade sig för, vilket framgår av två kartor 1658.² Detta är aningen större och har fler, men betydligt mindre bastioner med flank i rät vinkel mot kurtinen. I det slutliga förslaget ströks befästningslinjen mot Vättern.

Genomfört och bevarat idag

Ingen av 1600-talets planer fullföljdes helt. Den genomförda planen blev betydligt enklare än de nämnda, för svenska förhållanden vid denna tidpunkt avancerade projekten. Till det som framgår av Thomes uppmättningskarta 1625 kom under resten av 1600-talet bara ytterligare en rad kvarter i söder, men inte ens hela det gatunät som ingår i planen 1658. Ett avsteg från planerna är ett kanalutlopp till Vättern längst bort i öst. Detta framgår av den tidigare nämnda tomtkartan från omkring 1696. Här syns också tydligt hur tomtmönstret skiljer sig i den senare utbyggnadsfasen.

Planen som helhet är fortfarande välbevarad och flera byggnader från 1600-talet finns också kvar. Gator har breddats, några få tvärgator har försvunnit och några andra tillkommit. Den inre hamnen fylldes igen 1829–30 och förvandlades till Nya Torget, från 1930-talet kallat Östra Torget, och kanalerna fanns kvar till 1926–27, då de fylldes igen.³ De lever dock kvar i form av den breda Kanalgatan.

Kalmar (1200) 1243

Som gränsstad vid den svenska östkusten, 40 km från Danmarksgränsen, var Kalmar en av landets viktigaste städer, och fick förnyad betydelse efter Kalmarunionens upplösning. Platsen ligger där avståndet till Öland är som

1 Munthe II 191904, s 205; Munthe VI:1 1916, s 25.

2 Lantmäterimyndigheten i Jönköpings län: Jönköpings stad 2:2, som är signerad, respektive 2:1 och 2:3.

3 Karlson 1984, s 21, 26.

minst, vid den internationella farleden utmed kusten. Utförseln har framför allt rört produkter från jordbruk och skog och handeln sträckte sig ner på kontinenten. En rad internationella möten och viktiga nationella möten ägde rum i Kalmar. 1603 avskildes en superindendentia ur Linköpings stift och 1678–1915 bildade Kalmar eget stift. Den medeltida staden, som var en av de få svenska städer som omgavs av en stadsmur, låg på fastlandet innanför slottet och hade en oregelbundet rundad form, med en största diameter av drygt 500 meter.¹

Befästningsprojekt 1585

År 1561 fick slottsbyggmästaren Jacob Richter ansvar för stadsbefästningen och därefter påbörjades uppförandet av enkla bastejer utanför fem av stadsportharna. Befästningsarbeten fortsatte sedan under hela Erik XIV:s regeringstid men utan några större nytillskott. Johan III var mycket angelägen att förstärka befästningarna men även nu tycks det ha gått trögt. Enligt Medeltidsstaden ska ett första projekt till ny, yttre befästningskrans utanför den medeltida muren ha påbörjats på 1560-talet och den enda kvarvarande delen av detta vara Sankt Eriks skans, i kvarteret Skansen utanför det gamla stadsområdets sydvästra del.²

Betydligt mer är känt om ett projekt att omge staden med nya befästningar utanför de gamla murarna 1585. Det återges på en karta som i sitt ursprung bör vara upprättad av italienaren Domenicus Pahr. Den brukar beskrivas som den äldsta bevarade svenska stadskartan men enligt en ny uppgift tyder vattenmärket på att det snarare skulle vara en kopia från omkring 1610.³ Texten är dock på italienska och innehåller dateringen "Datto l'Anno 1585 in Calmar alli 24 Majio" och utformningen av befästningarna säger att den hur som helst bör ligga nära förlagan. Pahr hade 1575 fått fullmakt som byggmästare för både slottet och staden och avled 1602.⁴ Kartan visar en befästningsgördel runt hela staden, inklusive sjösidan, bestående av murar/vallar och fem bastioner med dubbla, indragna flanker bakom orillon (rundade "öron") samt en grav utanför detta. Den återger även den medeltida stadsmuren, men däremot inte gatunätet.⁵

Arbetena påbörjades men avstannade snart för att åter ta fart igen i slutet av 1590-talet sedan hertig Karl kommit till makten. En karta med texten "Calmare Slott och Stadh Anno 1610" i *Svensche Plante Booken* och den så kallade spionkartan med den långt senare påskriften "Calmars Belägring 1611" visar

1 *M 61*, s 6, 8, 12–14.

2 Munthe I 1902, s 28–29, 57–67; Munthe VI:1, s 11; *M 61*, s 24.

3 Uppgift från Stig Svensson och Krigsarkivet.

4 KrA: SFP Kalmar 47 st f; Munthe I 1902, s 67–68 varifrån citatet också hämtats; Munthe VI:1, s 68. Om Domenicus Pahr och den övriga familjen Pahr, se Munthe VI:1, s 47–74.

5 *M 61*, s 15.

att tre bastioner och delar av vallarna fanns på plats vid denna tidpunkt.¹ Kartan har också några halvrunda formationer utanför stadsmuren som kan vara 1560-talets bastejer. En av bastionerna är den ovan nämnda Sankt Eriks skans men både den och de andra två har ny utformning sedan 1685, med indragna flanker bakom epauler, och frågan är om inte detta är en förändring på 1590-talet även om den i kärnan kan innehålla delar från 1560-talet.

Radialplan 1613

I början av Kalmarkriget 1611–13 brände svenska trupper ner staden, sedan den hade intagits av danskarna. Efter freden återlämnades Kalmar den 6 april 1613 och den 2 juni skrev kungen och förbjöd uppförandet av varaktiga hus till dess en plan hade upprättats. Han säger att staden är den förnämsta gränsfästningen i riket och ska därför på bästa sätt upprättas igen, inte bara försvarsverken utan också staden innanför "så bygd och vpretedt blifue, att wij och effterkommande Sweriges konunger måge hafwe ther ähre, hielp och bistanth vth[aff emott] wår och dess rijkes fijender". Både befästningarna och själva staden skulle med andra ord utformas utifrån försvarshänsynen.²

I ett brev den 11 augusti skriver kungen vidare att han vill att staden med det första byggs upp igen men att han inte vill ha gator och tomter så som de var tidigare utan "mere ordentelig och på thet sätt, som ähr brukeligt vthi well funderede städer vthi Tysslandh" och att han önskar husen byggda i sten. I november skickades så den från Holland inkallade ingenjören Andreas (eller Andries) Sersander till Kalmar för att utarbeta ny stadsplan. I instruktionen till Sersander den 1 december sägs sedan att gatorna skulle ha "sin rätte prospect emoot slättedh".³

Resultatet blev en radialplan, det enda exemplet på en sådan i nuvarande Sverige och det tidigast kända i svenskt stadsbyggande. Planen finns avbildad på två kartor från 1620- och 30-talen. Det ursprungliga projektet anses vara det som redovisas på den karta som ingår i Olof Hansson Örnehufvuds *Svensche Plante Booken* och bär årtalet 1636.⁴ Stadsområdet har här en åttkantig grundform med ett runt torg i mitten, 16 radiellt utstrålande gator och två koncentrisk ringgator samt omges av en kraftig befästningsgördel med sex bastioner, vallgrav och skyddande utanverk. Direkt mot insidan av befästningarna, utanför den yttre ringgatan, ligger mycket smala kvarter, något som inte förekommer i andra befästningsplaner. Ett avsteg i symmetrin är att befästningsgördeln bryts mot sjösidan och att fyra kvarter ersatts av en stor öppen plats snett framför slottet.

1 Munthe I 1902, s 69, 139–144; KrA: Handritade kartverk 11, nr 8 respektive KrA: Sveriges krig 1:33 st f. Avbildade i M 61, karta 36 respektive *Kalmar stads historia* I, s 314.

2 M 61, s 14; Munthe VI:1 1916, s 224; *PRFSS* 5, s 40.

3 Munthe VI:1 1916, s 224–225; *PRFSS* 5, s 45, 62.

4 KrA: Handritade kartverk 11, nr 10. Båda kartorna är avbildade i *Kalmar stads historia* II, s 334.

Den andra av de två kartorna har daterats till 1627 och har ansetts visa den plan Gustav II Adolf slutligen godkände eller annars vara en uppmättningsritning.¹ Gatunätet har här en mer rund form och kyrkan och kyrkogården finns kvar från den medeltida staden. Norr och öster om kyrkan är den inre ringgatan inte utbyggd. Här ligger i stället några oregelbundna gatusträckningar. I sydvästra delen av staden har ringgatorna dragits rakt fram mot slottet, och mot sjösidan och slottet är kvarterslinjen oregelbunden. Dessutom saknas de mycket smala kvarteren på insidan av befästningsgördeln.

Mest troligt är att detta visar staden sådan den såg ut 1627, med planen till största delen utbyggd, men vissa rester av ett oregelbundet gatunät kvar och en del avsteg som gjordes vid genomförandet. Det är svårt att tänka sig att kungen ska ha godkänt dessa från regulariteten helt avvikande inslag. Att ringgatorna dragits fram mot slottet kan förklaras av att man på så vis kunde skjuta in i gatorna från slottet och fick bättre kontroll över staden och eventuella angripare, en försvarsmässig förbättring man blev medveten om under arbetets gång.

Olika påbud från centralmakten åren efter 1613 visar också att man med kraft sökte förverkliga regleringen, men också att det fanns ett stort motstånd från stadsborna. Som belägg för att planen genomfördes – åtminstone delvis – anför *Medeltidsstaden* bland annat en skiss av en dansk resenär, och vidare att kyrkogårdens av planen beskurna form återfinns på flera senare kartor och att spår av torget och några av gatorna påträffats vid utgrävningar. *Kalmar stads historia* skriver att den senare forskningen är överens om att man sannolikt följt planen, även om man tvingats till vissa avsteg.²

Marianne Råberg betonar å andra sidan den osäkerhet som finns (även hos andra författare) om planeringen av Kalmar under 1600-talets början och att det är oklart hur mycket som genomfördes av radialplanen. Hon menar att det kan ha funnits flera förslag än det Sersander utarbetade och att det inte ens finns klara bevis för att det var han som var upphovsman till radialplanen; den skulle kunna vara något senare och hon nämner härvid Georg Ginther Kräill von Bemebergh som vid 1620-talets början arbetade med befästningarna i Kalmar.³

Radialplanen finns med på ytterligare en karta som dessutom visar den nya staden på Kvarnholmen och som därmed kan ha tillkommit tidigast på 1640-talet.⁴ Gatunätet har på denna karta den mer rundade formen, men symmetrin och regelbundenheten är betydligt mer genomförd än på kartan 1627. Avstegen består i den oregelbundna kyrkotomten och att kvarteren som omger den öppna platsen innanför slottet inte har samma "tårtbitsform" som övriga kvarter.

1 KrA: Handritade kartverk 11, nr 9; *Kalmar stads historia* II, s 333–335.

2 M 61, s 66; *Kalmar stads historia* II, s 343.

3 Råberg 1987:I, s 43–44.

4 KrA: SFP Kalmar 62.

Flyttning och förstad 1647

1639 förde Axel Oxenstierna första gången fram tanken att anlägga en stad på Kvarnholmen och följande år beslutade riksrådet att låta genomföra detta. Det är också årtalet på en första karta som visar ett utkast till stadsbefästning på Kvarnholmen.¹ Texten säger: "Calmar 1639. Af Johan Meijer afrijtat." På kartan finns även ett alternativt förslag till utformning av befästningarna. Något gatunät är däremot inte med. Strandlinjen är utritad och det framgår att framför allt på norra sidan krävdes omfattande utfyllnader. Grundförslaget, som är ritat med kraftiga linjer, är asymmetriskt och innehåller en blandning av stora bastioner och halvbastioner. Alternativet, med tunn linje, är i det närmaste symmetriskt, med bastioner som alla är av ungefär samma storlek, och har i sin uppläggning stora likheter med det som senare blev genomfört.

Munthe redogör för hur arbetena framskred år för år. 1641 påbörjades planerings- och befästningsarbetena under ledning av just ingenjören Johan Fredrik Meijer och i juni rapporterades att de var i full gång. När kriget mot Danmark bröt ut 1644 avstannade arbetena, men i januari 1646 beslutades att man skulle fortsätta, vilket man också gjorde. I april 1647 fick Johan Wärnschiöldh i uppdrag att staka ut befästningarna med tre större bastioner mot land och sex mindre mot sjösidan i enlighet med sin egen dessein men, om det gick bra, förstora den något. I maj anmälde han sedan i ett brev till Axel Oxenstierna att detta var genomfört och att utvidgningen hade ökat både regulariteten och försvarbarheten. 1647 fick också borgarna tillstånd att bygga på Malmen på fastlandssidan, bara bebyggelsen fick regelbunden form, och därmed hade den lilla förstaden påbörjats. I juli året därpå meddelade Wärnschiöldh att gator, torg och kvarter med sammanlagt 360 tomter hade stakats ut och att 192 av dessa var färdiga att bebygga. Följande år gjorde han dock bedömningen att man borde vänta ett eller två år med att flytta dit. 1651 ska en "originaldessein" ha approberats.²

Den plan man byggde efter var alltså en revidering i maj 1647 av ett tidigare förslag, båda upprättade av Wärnschiöldh, och om det inte är den karta som drottning Kristina satte sin namnteckning på 1651 så måste den i allt väsentligt överensstämma med denna. Kanske kan någon detalj ha justerats.

Kalmar stads historia presenterar förloppet på ett helt annat sätt och skriver att det dröjde ända till februari 1647 innan staden meddelades beslutet om flyttningen, vilket ter sig svårförståeligt med tanke på alla skriftliga belägg Munthe redovisar. Man säger vidare att den brand som i september samma år förstörde tre fjärdedelar av staden snarare försvårade genomförandet, för innan tomterna kunde stakas ut och husen börja byggas måste utfyllnader

1 Kartan finns i tre varianter, KrA: SFP Kalmar 49a och 49b, RA: Utan känd proven, nr 24a (kartavd m form).

2 Munthe II 1906, s 15, 17, 19–20, 21, 150, 154, 157–159, 162, 165, 169. Eimer återger ett långt citat ur brevet till Oxenstierna den 15 maj 1647, Eimer 1961, s 230. Den approberade kartan har signum KrA: SFP Kalmar 57a.

göras, marken planas ut, gamla fiskarstugor flyttas och befästningsarbetena påbörjas. Och under tiden måste provisoriska bostäder anordnas. Uppgiften att husbyggandet var igång ordentligt först vid mitten av 1650-talet stämmer bättre med vad Munthe säger – att i maj 1657 rapporterade Wårnschiöldh att 95 bostadshus var uppförda och i juni beordrades borgerskapet att snart flytta över till den nya staden. Från början krävdes att alla hus skulle byggas i sten men från 1652 tilläts också trähus.¹

Av Munthes framställning framgår att generalkvartermästaren Wårnschiöldh själv hade ansvaret för planeringen av det nya Kalmar från åtminstone 1647 och möjligen tidigare. Han hade 1645 utnåmmts till generalkvartermästare och högsta chef för fortifikationen i riket. Och under en lång följd av år hade han överinseende över arbetena.²

Trots alla uppgifter om Wårnschiöldhs medverkan ställer sig Gerhard Eimer tveksam till att han skulle vara den egentliga upphovsmannen till planens gestaltning. Uppenbarligen menar han att Wårnschiöldh inte var kapabel till "den konstnärliga idén" med en huvudaxel som riktar sig mot torget i det gamla stadsområdet och för i stället fram tanken att motivet skulle gå tillbaka på Anders Torstensson. Hans enda motivering till detta är att en dominerande längdaxel är karakteristisk för Torstensson.³

Detta förefaller dock långsökt. Wårnschiöldh hade under sin tid i Stettin 1630, under många års studier i Holland och som ansvarig för befästningsarbeten i Jönköping 1640 kommit i kontakt med en högt sofistikerad stadsbyggnadskonst. Mycket av det man i övrigt förknippar med Torstensson saknas också, som den extra breda huvudgatan, att kvarteren vänder sin kortsida mot huvudgatan, och inte minst det pragmatiska angreppssättet som tog stor hänsyn till de topografiska förutsättningarna. Den tydliga längdriktningen var en naturlig konsekvens av Kvarnholmens form.

I det första planeringsskedet 1639 bör rimligtvis dåvarande generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud ha spelat en viktig roll med tanke på Kalmars betydelse som gränsfästning. Hans planer var om det gick symmetriskt axiala – man kan exempelvis jämföra med Wolmar 1635 – men givetvis kan han också ha tagit intryck av sin nära medarbetare Torstenssons då aktuella planer. Och det stämmer att Torstensson var den som mest använde sig av fondmotiv vid tiden för planens tillkomst. Ett annat torstenssonskt drag är axialtorget.

Den fastställda planen för Kvarnholmen är breddad i förhållande till planen 1639 och krävde alltså ytterligare utfyllnader. Den består av en långsträckt, avsmalnande niohörning med den bredare sidan mot fastlandet i väster. De

1 *Kalmar stads historia* II, s 335–341; Munthe II 1906, s 197–198. Munthe nämner inget om stadsbranden 1647. Någon mer ingående genomgång och analys av kartmaterialet görs inte; en sådan borde kunna ge en betydligt bättre bild av olika förslag och hur planen utvecklades.

2 Munthe II 1906, s 157–159, 162, 165–166, 177 och Munthe VI:1 1916, s 322.

3 Eimer 1961, s 285, 334.

tre bastionerna i denna ände är större än de sex övriga. Som skydd för stadsporten ligger en ravelin och utanför denna ett kronverk. Detta inkräktar på Gamla Stadens befästningar på ett sådant sätt att man får förutsätta att alla eventuella tankar på att behålla den övergivits.

Planen är oregelbunden i formen men symmetrisk utifrån en mittaxel. Inom befästningarna bildar gatorna ett rätvinkligt rutnät med kvarter som grupperas likformigt kring mittaxeln, dagens Storgatan. Huvudgatan skär tvärs över det stora, rektangulära torget och är utlagd så att den i öster skulle få ett planerat citadell med regelbundet femsidig form på den lilla ön Södra Knarren i fonden. Innanför befästningarna löper en gränsgata. Torget består av två avkortade kvarter mittför varandra, på varsin sida av huvudgatan – vad som kan kallas ett axialtorg. Mot väster riktade sig gatan rakt mot mittpunkten i Gamla Stadens centrala torg. I västra änden fanns ett mindre entrétorg och i den östra ett halvt, hörnslutet torg innanför bron över till citadellet.

Kvarteren var rektangulära, av varierande längd och låg med långsidan i stadens längdriktning. Tomtindelningen följde ett system med tomter i dubbla rader och på vardera kortändan av kvarteret en rad med tomter på den andra ledan, utom de halva kvarteren vid torget och några smala kvarter i stadens ytterkanter som hade en enkel rad av genomgående tomter.

Kyrkan låg i detta förslag i stadens norra utkant, ett kvarter bort från det stora torget. Citadellet på Södra Knarren skulle förbindas med staden genom en lång bro och mellan citadellet och staden skulle en hamn förläggas i skydd av någon form av barriärer eller pirar.

I planen ingick också den lilla förstaden Malmen på fastlandssidan nordväst om Kvarnholmen, där framför allt en fiskarbefolkning tänktes slå sig ner. Den bestod av en rad om fyra rektangulära kvarter som blev olika långa på grund av strandlinjen. Gatorna mellan dem riktades mot den nya staden på Kvarnholmen och det är mycket möjligt att det låg en försvarsmässig tanke bakom detta – att det skulle vara möjligt att från staden skjuta rakt in i dem så att inte en fiende kunde ta skydd där. Kvarteren indelas i två rader med tomter och på kortsidorna mot Kvarnholmen en tomtrad på andra ledan.

Alternativ tillskrivet Nicodemus Tessin d.ä.

Ett par odaterade och osignerade kartor i Krigsarkivet innehåller ett alternativförslag till utformning av staden som Gerhard Eimer menar att Nicodemus Tessin d.ä. ska ha utarbetat 1648, i samband med projekt för de offentliga byggnaderna och den övriga bebyggelsen. Det är dels en tomtkarta och dels ett snedperspektiv med utritade hus. Före Eimer har flera andra forskare attribuerat kartorna till Tessin.¹

1 KrA: SFP Kalmar 53a respektive 53b; Eimer 1961, s 336–340. Kartorna återges på s 335 och 336 men har i båda fallen fått felaktiga signum. Han hänvisar till att också Ragnar Josephson och Harald Köhlin attribuerar kartorna till Tessin, s 338, not 17. *Kalmar stads historia* relaterar att Martin Olsson tillbakavisat detta med hänvisning till att Tessin inte omnämns över huvud taget

Många detaljer stämmer också med andra planer av Tessin, som den så långt möjligt enhetliga kvartersstorleken, den okomplicerade tomtindelningen med två rader tomter genom kvarteret och att alla gator håller samma bredd. Torget som skärs på mitten av en gata förekommer även hos Tessin – i hans Gävleplan 1646 – och det andra av de två torgen, ett utsparat halvt kvarter, är hans normala torgtyp. Tidpunkten och innehållet i förslaget stämmer också bra med ett uttalande av Axel Oxenstierna i ett riksrådsprotokoll den 18 oktober 1647, där han om Kalmar säger att "Man kan först låta göra projekt på bygningarne. Och efter sådane reda vore giorde, kunde man af dem utvellinga den bästa. Vore bäst alle huus vore lijka /.../ Och måste alle gaflarne vändas åt gatan."¹

I dessa kartor har stadsområdet gjorts något smalare varvid de yttre, långsmala kvarteren i östra delen av staden försvunnit. Tvärgatorna har, till skillnad från tidigare, lagts ut med jämna mellanrum så att det blir en enhetlig, rektangulär kvartersform, bortsett från de yttre kvarteren och några små kvarter vid torget. I norra delen av staden har ett halvt kvarter tagits till en inre hamnbassäng och här var en rad med träd tänkta att planteras på befästningsvallen. Långgatorna ligger kvar på samma sätt som i den fastställda planen, med en mittaxel som skär tvärs över Stortorget. Detta hamnar aningen längre österut än i det antagna förslaget och upptar drygt hälften av två kvarter. I torgets mittpunkt står en brunn eller någon form av monument och kyrkan hade nu flyttats till torgets södra sida. På den norra var en större, trelängad offentlig byggnad tänkt att uppföras.

Entrétorget i västra änden av huvudgatan har förskjutits mot norr och upptar nu en halv kvartersruta. På så vis kom stadsporten och stadens entré att ligga i torgets ena hörn och för att ge torget en fyrkantig form fick två små triangulära kvarter läggas in i stadsområdets östra spets. På tomtkartan är även vid detta torg en större, trelängad byggnad inritad, medan perspektivkartan visar samma schematiska husrader här som i övriga staden – sammanbyggda hus med gavlarna vända mot långgatorna. Bakom husen ligger gårdar som bildar ett sammanhängande öppet rum genom det inre av kvarteren och som är öppet mot tvärgatorna mitt på kvarterens kortsidor. Detta stämmer med tomtindelningen, som är enklare än på den fastställda kartan och består av två rader lika stora tomter som alla vänder kortsidan mot långgatorna.

i samband med planerna för Kvarnholmen, *Kalmar stads historia* II, s 342. Eimer vill dessutom föra ett kartfragment för den östligaste delen av stadsområdet, RA: Utan känd proven, nr 125, bl 1 (kartavd m form), till Tessin, men detta kan inte stämma – den visar samma lösning som det antagna förslaget och skiljer sig helt från Tessinförslaget vad gäller tomtindelning, förekomsten av en entréplats och utformningen av citadell på Laboratoriehölen.

1 SRP 12, s 205–206.

På Södra Knarren var tanken att bygga ett trelängat slott som vände sig mot staden och bildade fond för huvudgatan. Det skulle omges av en yttre, kvadratisk befästning med bastioner i hörnen. Mellan slottet och staden låg, som i det fastställda förslaget, ett skyddat hamnområde.

När Kalmar domkyrka till slut började byggas efter Tessins ritningar 1660,¹ sedan han kommit hem från sin långa studieresa till framför allt Italien, hade den flyttats till torgets norra sida och givits en helt annan utformning. Det är en långsträckt, symmetrisk byggnad utan västtorn mitt på torgets norra halva, som visar på ett helt nytt arkitektoniskt helhetstänkande i sättet att komponera platsbildningar, där kyrkan ingick som en del i ett samordnat stadsrum.

Ombyggnad av befästningarna 1686 och förslag till förstad 1683

Man arbetade efter Wärnschiöldhs plan fram till 1683 men då föreslog Erik Dahlbergh omfattande förändringar av stadsbefästningarna och tillägg av olika yttre fästningsverk. Ett skäl bör ha varit tankarna på en flyttning av Amiralitetet och flottan till Kalmar, vilket också beslutades och genomfördes men snart ändrades igen. I ett kungligt brev den 28 augusti 1683 bestämdes att om möjligt de befintliga bastionerna med flank i rät vinkel mot kurtinen skulle förstöras och byggas om så att flankerna blev trubbvinkliga. I realiteten kunde dock bara bastionerna på den södra sidan byggas om eftersom så mycket redan var gjort på övriga delar av stadsbefästningen.² En karta med årtal 1683 visar ett utkast. Den slutgiltiga, något förändrade planen fastställdes av kungen den 5 januari 1686.³

Enligt förslaget skulle de tre stora bastionerna på västra sidan av staden breddas med dubblerade, sneda flanker och de två bastionerna på södra långsidan byggas ut något och då förses med aningen sneda flanker. På de små holmarna norr och söder om Kvarnholmen planerades olika raveliner och skyddsvärn. På södra sidan skulle dessa bindas ihop med vallar fram till slottet.

1683 kom också ett uppdrag att utarbeta ett förslag till en befästning på den relativt stora ön Engön strax nordöst om Kvarnholmen. Hit skulle byggnader för befäl och arbetare vid kronovarvet och Amiralitetet förläggas. Enligt texten på en bevarad karta påbörjades anläggningen den 10 september.⁴ Vad man kan se av senare kartor blev det dock aldrig något av med detta. Projektet hänger alltså samman med att man 1683 flyttade flottan från Karlskrona och Amiralitetskollegium från Stockholm till Kalmar. Men redan på hösten

1 NE.

2 Munthe III:1 1908, s 265–267.

3 KrA: SFP Kalmar 63 respektive 66a.

4 Munthe III:1 1908, s 267; KrA: SFP Kalmar 64.

flyttades större delen av flottan tillbaka till Karlskrona och 1689 den återstående delen och Amiralitetet.¹

Förslaget visar en befäst förstad – en kvadratisk befästning med bastioner i hörnen och en rutnätsplan med två rader om fyra rektangulära kvarter och i mitten ett kvadratisk, hörnslutet torg. Runt ytterkanten löper en gränsgata. Den är i det närmaste identisk med ett projekt för Damm i Pommern, vilket bör ha tillkommit 1681, och liknar till den yttre formen även ett projekt för Burg an der Wümme som bör vara från 1682. Båda dessa var upprättade av Jacob von Kemphen som 1681 fått ansvar för de tyska provinserna, under Erik Dahlbergh, och det ter sig inte orimligt att se en påverkan från dessa. Skillnaderna mot Dammförslaget är att i Kalmar har bastionerna enkla flanker, de två portarna ligger mitt emot varandra och de två korsande huvudgatorna är bredare än övriga gator.

Genomfört och bevarat idag

Kalmar är en av de städer där ett projekt till total stadsplaneförändring också byggdes ut. Vid genomförandet gjordes bara några mindre förändringar. På den fastställda kartan var båda de halva kvarteren vid torget indelade i tomter men senare beslutade man sig för att i stället flytta kyrkan till det på norra sidan. Det halva hörnslutna torget i stadens östra ände försvann alldeles och likaså hamnen och det planerade citadellet på Södra Knarren. På slutet av 1600-talet gjordes vissa förändringar av stadsbefästningarna.

Den gamla staden övergavs helt efter 1600-talets mitt. 1659 revs de kvarvarande byggnaderna utom kyrkan som stod kvar till 1670-talet. Av befästningarna finns dock delar kvar och även spår i form av senare gatusträckningar och tomtgränser. Vid 1700-talets början togs det gamla stadsområdet åter i anspråk, men nu för odlingar och stugor och främst i de västra och sydvästra delarna. Den Krusenstjerneska gården är en bevarad rest av detta.

Omkring 1850 påbörjades en utbyggnad av hamnen söder om Kvarnholmen, vilken skulle fortsätta under resten av århundradet och på 1900-talet.² Garnisonen avskaffades 1792 och 1822 utdömdes befästningarna. På ravelinen Prins Carl, vid den gamla utfarten mot väst, uppfördes 1852 ett stort cellfängelse och 1853–54 tillkom den nya Tullbron.

1863 övertog staden de gamla befästningsmarkerna runt Kvarnholmen samt Malmen och Gamla Staden. Detta öppnade vägen för betydligt större förändringar – den stadsplan av lantmätaren Karl Jakob August Magnét som fastställdes 1867. Som en följd av detta påbörjades samma år en rivning av vallarna på Kvarnholmens norra sida samt omfattande utfyllnader och en utbyggnad av de smala kvarteren längs stadsområdets tidigare utkant. Det dröjde dock in

1 Munthe III:1 1908, s 265–266, not 1; *NF*, Karlskrona.

2 *Hus i Kalmar*, s 15–18.

på 1900-talet innan detta var färdigt¹ Planstrukturen i de centrala delarna av staden är dock intakt och betydande delar av befästningarna på östra, sydvästra och västra sidorna av staden. Även Malmen finns i sina huvuddrag kvar, inbäddad i senare bebyggelse.

Karl Gustavs stad (Eskilstuna) 1659

Eskilstuna var under medeltiden ett viktigt kyrkligt centrum och har i litteraturen beskrivits som en medeltida stad även om formell stadsstatus saknades. Några arkeologiska belägg för en tätortskaraktär finns inte men Medeltidsstaden håller inte för osannolikt att sådan funnits. I Gamla Staden, finns fortfarande en strandbunden långgatsplan med smala gränder ner till vattnet. Det har ansetts att Köpmangatan är en medeltida landsväg men att ett stadslignande samhälle bildades först under hertig Karls tid.²

En kungsgård hade funnits på platsen sedan 1500-talet och denna hade successivt byggts ut till den slottsanläggning som avbildas i *Suecia Antiqua et hodierna*. 1624–34 var den också centrum i ett Eskilstuna län. Trakten hade gamla industritraditioner och möjligen hade redan hertig Karl planerat en stad vid Tunafors alldeles i närheten. 1647 förlänades ett område med Eskilstunahus, Tunafors, Torshälla med mera till Karl Gustav, sedermera Karl X Gustav, vilket torde vara en grunden till att han ville anlägga ett nytt, magnifikt slott här och dessutom en manufakturstad.³ Uppdraget att utarbeta planer för slottsanläggningen lämnades till kunglige arkitekten Jean De la Vallée. 1652 bör han ha varit i full gång med arbetet för att ha planerna färdiga något år därefter.⁴

Stadsgrundning med plan 1658

1659 utfärdade Karl X Gustav privilegier för en stad på västra sidan av Eskilstunaån. Den innefattade även den gamla bebyggelsen på östra sidan ån. Några år tidigare hade industriidkaren Reinhold Rademacher fått kungens privilegium att flytta över sin manufakturverksamhet till platsen efter en kort tid i Livland och tanken var att grunda en stor manufakturstad för metallhantverk med tillverkning av vapen och en mängd olika typer av metallföremål.⁵

Den grandiosa planen för den blivande staden är utarbetad av Jean de la Vallée 1658.⁶ Det är en regelbunden rutnätsplan, uppbyggd kring två

1 M 61, s 46.

2 M 16, sid 23, 35–38; Nanryd 1995, sid 11.

3 Schnell 1959, s 42–44, 53, 62–63, 70.

4 Ellehag 2003, s 65.

5 Schnell 1959, s 64, 70, 74–75.

6 Schnell 1959, s 66–67; Originalkartan LMV: C13-1:1 är sliten och svag i detaljerna. En kopia från 1759 är tydligare, UUB: Dav nr 895. Den återges bl.a. i Nanryd 1995, s 13 och Eimer 1961, s 373.

korsande huvudgator med ett hörnslutet torg i skärningspunkten. Dessa är bredare än övriga gator och det gäller även gatorna längs stadsområdets södra och västra gränser. I det västligaste hörnet av staden skulle en ny korsformig centralkyrka uppföras som pendang till den medeltida Fors kyrka vid ån och mellan dessa en gata läggas ut som alltså fick kyrkorna i blickfånget. Runt den nya kyrkan skulle en hörnsluten kyrkplats med gator in från två motstående sidor anläggas.

Kvarteren har enhetlig, rektangulär form, utom en rad av hälften så stora kvarter längs den nordsydliga mittaxeln och kvarteren mot ån. Normalkvarteren indelas i två rader likadana tomter. De halvstora kvarteren längs stadens tvärsaxel har däremot en tomtstruktur där tomterna mot huvudgatan är vända på andra ledden. På så vis blir det samma tomtlängd mot alla huvudgator och en enhetlig räckta av hus. Samma system förekommer i ett av kvarteren efter ån och här finns också flera kvarter med en enda rad av genomgående enkeltomter som går ända ner till vattnet; strandgata skulle bara anläggas på en kortare sträcka.

I västra kanten av stadsområdet ligger en bred gata, kantad av dubbla trädalléer, vilken leder fram till en storslagen kunglig slottsanläggning på norra sidan ån. Åt andra hållet fortsätter den som en rak utfartsväg. Slottet skulle omges av en vidsträckt park som längst i norr avslutades i en halvcirkel med radiellt utstrålade alléer vilka fortsatte ut i det omgivande landskapet. På övriga tre sidor av staden ligger tullportar med parställda tullhus och framföriggande, inhägnade gårdar.

Av kart- och ritningsmaterialet framgår att även stadens bebyggelse var noggrant planerad, med enhetligt formade typhus, också de ritade av Jean de la Vallée. En situationsplan visar de vitputsade tegelhusens placering på tomterna och gatufasaden med raden av friliggande, gavelvända hus, sammanbundna av plank med portaler in till gårdarna. En annan ritning visar husens grundplan och långsidans fasad. De var en kombination av verkstäder och bostäder – en rymlig smedja längs ena gaveln, intilliggande smidesrum och bostadsdel i övrigt, med stor bakugn och trappa upp till vinden och ner till källaren.¹ Genom det inre av kvarteren skulle sammanhängande, breda trädgårdsstråk löpa i östvästlig riktning och på så vis skulle öppna trädgårdsrum skapas mot tvärgatorna, mitt på kvarterens kortsidor, bortsett från den centrala tvärsaxeln.²

Huvuddragen av detta kom att genomföras men staden byggdes aldrig ut i sin helhet. De förverkligade delarna har dock bildat utgångspunkt för fortsatta utvidgningar och detta ger stadskärnan dess karaktär idag. Rekonstruktionskartor av Ivar Schnell för år 1660 och 1770-talet visar att stor del

1 ULA 10226:0001:00002 respektive 10226:0001:00001.

2 Jfr Eimer 1961, s 372–375.

av gatunätet fanns på plats men att bebyggelsen fått en helt annan karaktär.¹ Bara halva torget blev utbyggt och den nya kyrkan ströks helt.

Karlshamn 1664

Karlshamn ligger till största delen på östra sidan av Mieån vid dess utlopp i Östersjön, på platsen för den äldre handels- och hamnplatsen Bodekull. Bebyggelsen på den västra sidan av ån tillkom senare. När Skånelandskapen övergick till Sverige fanns en rad befästa orter i Skåne men i Blekinge bara Kristianopel allra längst i Öster och redan från början intresserade man sig för Bodekull och att anlägga fasta försvarsanläggningar där.²

Stadsgrundning 1664 med plan 1666

Efter Roskildefreden i februari 1658 besiktigade Karl X Gustav tillsammans med bland andra Erik Dahlbergh Skåne och Blekinge och i Bodekull fick Dahlbergh uppdrag att utarbeta en plan för en stad på platsen. Det måste vara den osignerade och odaterade karta i Krigsarkivet som har texten "Bodekulls Hamn".³

Den visar en rätvinklig rutnätsplan med omväxlande kvadratiska och rektangulära kvarter. På tvären, mitt genom stadsområdet går två rader kvadratiska kvarter – ett av dem utsparat som torg – omgivna av rektangulära kvarter av ett par olika längder. Längst i norr avslutas stadsrektangeln med en rad med kvadratiska kvarter. I det inre av staden har dessutom ett system av hamnkanaler i räta vinklar mot varandra lagts in, kantade av gator.

Beslutet att anlägga en stad på platsen fattades av 1664 års riksdag och i juni följande år skrev Kungl. Maj:t till Krigskollegium och begärde en anläggningskarta. Då hade redan borgmästare utnämnts och bett att den nya planen skulle stakas ut. Att frågan gick till Krigskollegium hängde samman med tankar på att eventuellt befästa staden i en framtid. I juli och augusti 1666 rapporterade Johan Wärnschiöldh att han hade upprättat en ny dessein för Bodekull eftersom den gamla skulle ha krävt alltför mycket arbete att utföra. Det måste vara den karta som på baksidan har texten "Regulirung der gassen in Bodeculla".⁴ Det var denna som kom att ligga till grund för stadens utbyggnad.

Den är betydligt enklare än den föregående planen och består av en mycket enhetlig rätvinklig rutnätsplan med i det närmaste kvadratiska

1 Kartor i Schnell 1939, efter s 34 och s 74.

2 *SU*; Munthe II 1904, s 208, 210, 215. *SU* och även *NE* uppger dock felaktigt att den plan Karlshamn senare anlades efter hade utarbetats av Erik Dahlbergh.

3 Munthe II 1904, s 348; KrA: SFP Karlshamn 83.

4 Munthe II 1906, s 496, 498; KrA: SFP Karlshamn 10. Krigsarkivet och Eimer sätter året 1664 med ett frågetecken, Eimer 1961, s 236. Samma plan finns på en enkel blyertsskiss, KrA: SFP Karlshamn 52, vilken av Krigsarkivet dateras till 1666.

kvarter, bortsett från några smala kvarter på båda sidorna av ån. Kvarteren är indelade i dubbla rader tomter, utom de smala kvarteren vid ån som bara har en tomtrad. Längs ån finns en bred strandgata och kaj. Torget utgörs av ett utsparat kvarter i mitten. Dessutom finns ett litet torg som förefaller vara en rest av den äldre bebyggelsen längst i sydväst. Det framgår också att det låg gårdar hela vägen utmed östra sidan av ån.

För utstakningen av Karlshamn, som staden nu kallades, beordrades landshövdingen att kalla på lantmätaren i Kronobergs län eller någon annan som var verksam i trakten. Det blev tydligen lantmätaren Nils Eriksson (Njurén) som samma år utarbetade en uppmätningsskarta över "Stadhen Carls-shamn, med des, nu bebyggda Tompter och andra små huus, sampt den förordnade platz wijdare att bebyggia".¹

När planen sedan genomfördes gjordes en större förändring, att kyrkan flyttades till kvarteren norr om torget. Detta finns markerat på en annan karta i Krigsarkivet. Planen måste ha byggts ut mycket snabbt att döma av en karta i det danska Rigsarkivet från 1676 då Karlshamn var besatt av danskarna.² Vad man kan förstå av en detaljerad uppmätningsskarta med tomtindelningen noggrant angiven, upprättad av lantmätaren Matias Hesselgren 1720, ändrades tomtindelningen när planen byggdes ut; i en del kvarter mot öst och sydöst finns nämligen också rader av tvärställda tomter kvarterens ena sida.³

Utvidgning mot söder och norr på 1690-talet (?)

Kartan 1720 visar också att staden vid denna tid hade vuxit med två kvartersrader mot norr och tre mot söder. Planmönstret för de nya delarna är regelbundet format och bör ha tillkommit på ett planlagt sätt, även om ingen utvidgningsskarta som visar detta kunnat påträffas. Kvarteren bygger vidare på det gamla mönstret men vissa oregelbundenheter har dock smugit sig in så att några gatupartier inte är helt rätvinkliga, vilket torde hänga samman med de topografiska förhållandena. Som tidigare inordnades staden i en yttre, rektangulär form. Det troliga är att utvidgningen skett under 1600-talets sista decennium; befolkningen ökade då mycket kraftigt, från 142 hushåll 1684 till 286 år 1699.⁴

Denna planstruktur har sedan bibehållits och präglar fortfarande stads-kärnan. Staden växte kraftigt under 1700-talets första hälft och 1764 upprättades en plan för en helt ny stadsdel på västra sidan ån. Även denna byggde, så gott det gick, vidare på det gamla rutnätet.

1 Humble 1928, s 209; KrA: SFP Karlshamn 51.

2 KrA: SFP Karlshamn 82 respektive RA(Dk): Kortsaml Krigsmin afl mp 33 nr 17.

3 LMV: I16-1:1.

4 Lilja 1996, s 80.

Karlskrona 1680

Karlskrona ligger i östra delen av Blekinge där det finns en skärgård som bildar en yttre barriär av stora öar med flera trånga infarter till de öppnare vattnen innanför. I kombination med bra hamnmöjligheter gav detta utmärkta förutsättningar för en skyddad örlogsstad. Vid infarterna kunde ett yttre försvar anläggas och långa sträckor kunde de egna fartygen gå inomskärs. Genom läget på en grupp av öar fanns också ett bra försvar mot angrepp från fastlandet.

Stadsgrundning 1680

På senhösten 1679, direkt efter fredsslutet, gjorde Karl XI i sällskap med bland andra Erik Dahlbergh en inspektionsresa "till Aspöön, Tjurköön, Tråsöön och recognocerades bådhe hambner, inlopp, vijker, holmar och skiär, och blef resolverat att oppå Tråsöön skulle byggas en stad, som då feck det namn och kallades Carls Crona". Samtidigt anbefalldes Dahlbergh "att med forderligaste giöra deropå Desseigner".¹

Redan tidigare hade dock en vinterförläggning av flottan till södra Sverige diskuterats; det var ett stort problem att flottan var stationerad i Stockholm där den på grund av isförhållandena länge låg instängd och inte fanns till hands i södra Östersjöområdet där den framför allt behövdes. I augusti 1678 hade kungens främste rådgivare, riksrådet och från oktober 1679 generalguvernören i Skåne, Halland och Blekinge Johan Gyllenstierna bett amiralen Hans Wachtmeister undersöka lämpliga platser i Blekinge och flera personer hade gjort rekognosceringsturer. I september 1679 undersökte amirallöjtnanten Verner von Rosenfelt inlopp, seglingsförhållanden och vattendjup samt utarbetade ritningar och beskrivningar av hamnen och röjde av ett område för bebyggelse och skeppsvarv.²

I beslutet att grunda Karlskrona den 12 november 1679 ingick att staden skulle ha funktion som örlogshamn. Stadsprivilegier utfärdades den 10 augusti 1680. Ansvaret för planläggningen och försvarsanläggningarna låg på Dahlbergh medan arbetet på platsen leddes av Carl Magnus Stuart som hade att upprätta nödvändiga desseiner efter Dahlberghs anvisningar. Dessutom uppdrogs åt Nikodemus Tessin d.ä. att tillsammans med Dahlbergh göra ritningar till "publique huus, såsom Kyrckior, Scholoar, Arsenal och Rådhuus, samt flehre sådanne byggninger".³

Stuart svarade 1680 för "situationsmätningen och den första Cartans förfärdigande, med afvägning af dälder och höjder". Han upprättade även en generaldessein för stadens befästningar enligt direktiv från Dahlbergh och

1 Munthe III:1 1908, s 224. Citatet härrör från Dahlberghs dagbok. Jfr också Bromé 1930, s 30–31 och *DSH* 5 1967, s 114–125.

2 Bromé 1930, s 18–28; *NF*; *NE*.

3 Munthe III:1 1908, s 232–233; *NF*. Jfr även Bromé 1930, s 95–96.

stakade därefter ut både befästningarna och själva staden, samt byggde en bro över till fastlandet.¹ En karta med hans signatur visar platsens utseende: "Träsöön medh däromkring liggande hålmår, hwar uppå sedermera Carls-Croona bygd är, såsom dett sigh befant förr an fästningzarbetet där begyntes A:o 1681." ² Det var en klippig ö med många uddar och vikar, bevuxen med spridda trädbestånd, och med en gård på norra sidan. Med svaga blyertsstreck är också den nya planen med kvarter, tomtindelning och befästningslinjer utmärkt – den som fastställdes 1683. Riktigt alla detaljer är dock inte utritade.

I projektet ingick redan från början staden med dess befästningar mot både sjö- och landsidan och dessutom befästningsanläggningar på två öar som flankerade stora hamninloppet, Kungsholmen och Drottningsskäer.³ På en karta över Trossön och omgivande öar som med all säkerhet är av Stuarts hand 1680 finns ett utkast till plan för den nya staden som visar hela det befästningskoncept som sedan, i mer detaljerad form, fastställdes och för den nordöstra delen av stadsområdet grundidé för gatunätet. Den kuiperade, svårhanterliga nordvästra delen och den södra delen av staden, som var reserverad för amiralitetet, hade däremot lämnats därhän.⁴

Det är en rätvinklig rutnätsplan, men med några sneda kvarter längs sjökanten, och med kvarter av växlande storlek. Som en central axel löper en nordsydlig gata, vilken skär tvärs över det svagt rektangulära torget mitt på ön, på dess högsta punkt. Torget har en sammansatt form där den västra delen består av ett utsparat kvarter men där rådhusomten är ritad som om den upptar halva detta kvarter och den östra delen utgörs av ett halvt hörnslutet torg. Längst i norr skulle en vik göras om till en rektangulär hamnbassäng och i anslutning till denna ligger ett mindre torg. Tomtindelningen är inte markerad.

Nästa steg i stadsplanens utveckling kan man se på en planskiss över den norra delen av stadsområdet som med största sannolikhet är utförd av Nicodemus Tessin d.ä. 1680 eller i början av 1681.⁵ I vilken mån han samrått med Dahlbergh får vara osagt. Här finns det mesta med av det som ett par år senare skulle återfinnas på den fastställda planen.

Rutnätspartiet i nordöst är kvar sedan den tidigare planen, men proportionerna mellan kvarteren har ändrats så att den mittersta av de tre kvartersraderna blivit bredare än de övriga. Gatan öster om denna kvartersrad och gatan i planens nordsydliga mittaxel har breddats kraftigt. Den senare skär tvärs över Stortorget och avslutas i Amiralitetsplatsen i söder, med en slotts-

1 Munthe III:1 1908, s 233.

2 KrA: SFP Karlskrona 312.

3 Munthe III:1 1908, s 233–234.

4 KrA: SFP Karlskrona 138.

5 KrA: SFP Karlskrona 32. Jfr också Eimer 1961, s 502. Tessin avled den 24 maj 1681, Munthe VI:1 1916, s 489.

liknande byggnad för amiralitetet som fond. Denna skulle samtidigt fungera som blickfång i två symmetriskt inlagda, radiella gator på vardera sidan av gatan i mittaxeln. Stortorget utgörs av två utsparade kvarter; det har samma utformning som den ett par år senare fastställda planen och sannolikt var redan nu en kyrka tänkt att placeras i torgets östra ände. Den skulle då ligga som blickfång för gatan från Stumholmen i öst.

De två nya, radiella gatorna utgår från de norra hörnen av Amiralitetsplatsen och bildar ihop med de två torgen och den centrala huvudgatan ett dominerande, mycket karaktäristiskt motiv i planens gestaltning. Som förebild brukar man peka på Piazza del Popolo i Rom och Versailles, men det har också framhållits att detta var en naturlig lösning med tanke på topografin.¹ Runt omkring detta grupperas kvarteren på ett varierande sätt, så långt möjligt i rätvinkliga rutnätsmönster fast med kvarter av växlande storlek och orientering. Men topografin tvingade också fram flera sneda gator och andra oregelbundenheter. Kvarteren delades in i dubbla tomtrader, men med så stora tomter att det rimligtvis får ses som en princip för indelningen snarare än ett verkligt förslag.

Kyrkor och andra offentliga byggnader låg utspridda. Den största kyrkan placerades på en stor, rektangulär platsbildning några kvarter väster om Amiralitetsplatsen och skulle där utgöra blickfång för fem olika gator. Flera gator hade samma stora bredd som den centrala huvudgatan. Enligt en senare källa, en skrivelse till Kungl. Maj:t på 1770-talet, ska dessa osedvanligt breda gator ha kommit till på grund av fortifikatoriska hänsyn.² I änden av gatan österut, mitt för Stortorget, placerades en liten hörnsluten platsbildning som förplats till en slottsliknande byggnadsanläggning. Denna är mer utarbetad i detaljerna än något annat på kartan och måste vara ett av de byggnadsverk Tessin skulle rita. Med sin placering skulle den utgöra ett monumentalt blickfång för en gata norrifrån. Ytterligare fondmotiv uppstod genom en långsmal byggnad på en snett orienterad, femsidig platsbildning strax väster om Stortorget.

I planen ingår också flera stora, arkitektoniskt formade hamnbassänger i den nordvästligaste delen av staden, med halvrunda in- eller utbuktningar och kantade av strandgator, vilket förutsatte utfyllnader eller i vissa delar utgrävningar. På Björkholmen längst i väst skulle kvarteren runt den största av dessa halvcirklar få en radiell struktur.

I april 1681 diskuterade en kommission Dahlberghs desseiner och andra förslag tillsammans med kungen, så uppenbarligen fanns det flera olika alternativ under de första åren. Det är dock oklart vad dessa innebar mer

1 Jfr t.ex. Eimer 1961, s 490–501, 504 och Lindahl 1991, s 6–7. Johan Mårtelius diskuterar i en artikel strävan mot idealstaden och förebilderna i Rom, i stadsplanemönstret men framför allt i torgets arkitektoniska gestaltning, Mårtelius 1991, s 34–41.

2 Bromé 1930, s 96. Enligt Göran Lindahl var gatorna 30 m breda och därmed mer än dubbelt så breda som huvudgatorna i Kalmar och Kristianstad, Lindahl 1991, s 6.

exakt. Det förefaller också ha pågått en dragkamp mellan olika inblandade personer. Husbyggande och inflyttning av borgare tycks inte ha kommit igång på allvar förrän 1682.¹

Först 1683 fastställde så kungen en plan för hela staden med dess befästningar. Själva kartan – för ovanlighetens skull på pergament – är tecknad och signerad av Stuart men som huvudansvarig får ändå Dahlbergh räknas och den har uppenbarligen också starkt påverkats av Tessin. Dahlberghs namnteckning finns även den på kartan, där han intygar att kartan är "den rättan original deseing af Carlscrona som Hans Kongl: Majj:^t den 21 Martij Anno 1683 nådigst hafwer behagat approbera och subscribera". En drivande person var också Hans Wachtmeister som innan utsågs till president i Amiralitetskollegium och 1683 till generalguvernör.²

Den fastställda planen bygger vidare på de tankar som framkom i Tessinplanen men gör en hel del detaljusteringar och tillägg. Ytterkanterna med den oregelbundet formade befästningsgördeln är nu ordentligt redovisade liksom grundstrukturen i amiralitetsområdet i södra delen av staden och olika anläggningar på södra sidan av den stora kronohamnen. En hel del enskilda byggnader och namn är också utsatta.

Hela planens organisation och stadens inre differentiering framgår tydligt – på norra delen av ön den civila staden med flera olika hamnbassänger med beteckningen "Kiöpmanshampn" i väster och norr, och i söder amiralitetsstaden med "Stoora Croonehampen" innanför befästningskransen och en "Materialhampn" på insidan av Stumholmen i öst som på kartan benämns "Tygholme". Väster om materialhamnen, där Tessin hade ritat en större byggnadsanläggning ligger nu Timmergården.

De olika fondmotiven i Tessins planskiss finns kvar och har delvis förstärkts; den nordsydliga mittaxeln med amiralitetet i blickfånget har förlängts mot söder och den östvästliga gatan som skär tvärs över kyrkplatsen i väster har rätats och dragits ut till en rak linje genom nästan hela stadens bredd.

På norra sidan av stora kronohamnen är ett "Skieppswärf" placerat och på södra sidan ligger "Magazinshuus", "Arredoir" och "Arsenal". På en skiss av Hans Wachtmeister själv i Krigsarkivet och en ordentligt utarbetad liten plankarta i Riksarkivet, som närmare motsvarar utseendet på den fastställda kartan, benämns den mellersta, smala och cirka 260 alnar (155 meter) långa byggnaden "Takelhuset". Det är alltså en byggnad för tackel eller tågvirke till segelfartygen som precis som de övriga två är till för utrustningen av

1 Munthe III:1 1908, s 238; Eimer 1961, s 486–488; Bromé 1930, s 76–77.

2 KrA: SFP Karlskrona 23; Eimer 1961, s 490. Bromé menar att planen är ett samarbete mellan Dahlbergh, Stuart och Wachtmeister, men nämner inte Tessin, Bromé 1930, s 95–96. Wachtmeister utnämndes 1680 till guvernör över Kalmar län, Öland och Blekinge och 1683 till generalguvernör över samma område, 1681 till kungligt råd och 1682 till president i Amiralitetskollegium, NF.

krigsskeppen. Med tanke på den mycket långsmala formen kan byggnaden ha haft funktionen av repslagarbana; det var också en sådan som kom att byggas här några år senare, fast med annan utformning och placering och nästan dubbelt så lång.¹

I vinkel mot kajerna är rader av skepp inritade med svaga blyertsstreck. Infarter till hamnarna finns på flera håll men det stora hamninloppet ligger på kronohamnens östra sida. Den västligaste av köpmanshamnarna har delvis förenklats i förhållande till Tessinplanen, och Björkholmen – här kallad "Packhuus holmen" – fått en helt annan bebyggelsestruktur med många små, rätvinkliga, i norra delen svagt radierande, enheter.

Blandningen av mycket breda gator och gator av mer normal bredd finns kvar liksom kvartersindelningen i stort. Skillnaderna ligger främst i den södra delen av den civila staden där fler kvarter är utritade och andra förändrade. Kyrkplatsen för den tyska kyrkan i väst har också justerats; den är nu kvadratisk och gatorna mot öst och väst ligger mitt för varandra varigenom platsen får två slutna hörn. Läget för en andra stor kyrka – "Svensk Kyrkia" – har markerats på Stortorgetts östra ände, och den stora byggnaden mitt emot benämns "Statshuus".

Många kvarter är så stora att man blev tvungen att anlägga smala gränder till de inre delarna av dem för att nå fram till de bakre rader av mycket mindre tomter som låg här, bakom de stora tomterna utmed gatorna.² Detta system med små tomter i kvarterens inre som enbart nås via korta gränder saknar motsvarighet i tidigare svensk stadsplanering.³ Den grundläggande principen för tomtindelningen är dock den normala – dubbla tomtrader, många gånger kompletterade med en rad tomter på andra ledden på kvarterets ena eller någon gång båda kortsidor. Men det är en betydligt större variation av både tomternas utformning och tomtstorlek än annars. Här finns till och med ett kvarter med diagonalställda tomter, något som Dahlbergh tidigare använt i sin Nyenplan 1675.

Munthe uppger att befästningarna i det fastställda förslaget 1683 var Dahlberghs tidigare dessein men "i betydligt sammandraget skick". Detta stämmer dock inte med det nämnda första utkastet till plan som i allt väsentligt motsvarar den senare kartan. Han skriver också att 1683 framlades ett förslag till "slutningsverk" mellan staden och kronohamnen.⁴ Ett dylikt är markerat på den fastställda kartan, men med prickade linjer och på ett sådant sätt att det sannolikt är sekundärt inritat. Det sätt linjen skär tvärs över den

1 KrA: SFP Karlskrona 34 respektive RA: Tessinska saml, vol 8 (E5721); SAOB; Lepasoon 2005, s 61–62, kartorna avbildas på s 20 och 21.

2 Det framgår tydligt av senare kartor, bl.a. en detaljerad tomtkarta 1693, KrA: SFP Karlskrona 30a och den reviderade och fastställda planen följande år, KrA: SFP Karlskrona 36a.

3 Ett senare exempel finns i en Strömstadsplan 1717, utarbetat av Paul Ludvig Leijonsparré som säkerligen tog med sig idén från Karlskrona.

4 NF. Artikeln är skriven tillsammans med J. O. Holmdahl och P. S. C:son Sparre.

magnifika anläggningen av trappor och ramper framför Amiralitetshusets entré och delar av texten på kartan talar för detta.

Den förminskade befästningen kan möjligen vara en sammanblandning med en uppgift 1682, att Dahlbergh i enlighet med kungens befallning skulle försöka dra ihop befästningarna så att de kom inom Trossöns gränser för att de skulle bli billigare och gå fortare att bygga. Det finns en odaterad och osignerad karta med just ett sådant alternativ, en befästning för bara Trossön och Björkholmen.¹ En prickad linje visar konturen av en bastionerad befästning utmed Trossöns södra strand.

Större delen av flottan hade förlagts till Karlskrona men redan 1683 flyttades den till Kalmar. Samtidigt överfördes Amiralitetet från Stockholm till Kalmar. På hösten flyttades dock huvuddelen av flottan till Karlskrona igen och 1689 den resterande delen tillsammans med Amiralitetskollegium. Karlskrona motarbetades och åren 1684–89 drogs befästningsanslaget in. Därefter återupptogs arbetena men koncentrerades nu på färdigställandet av Drottningsskär.²

Några befästningar runt den norra, civila staden kom alltså aldrig till stånd och 1694 övergavs tanken när kungen fastställde en reviderad plan.³ I stället skulle en bastionerad befästningslinje byggas i en svag båge mellan amiralitetsområdet och den civila staden. Med stadsbefästningen försvann också utfyllnaderna och de stora hamnbassängerna i de västra och nordvästra delarna av stadsområdet. Även i kronohamnen i söder minskades utfyllnaderna och förenklades formerna.

För stadsplanen var förändringarna mer begränsade och berörde huvudsakligen ytterområdena. I nordöst tillkom nya kvarter i stället för ett hornverk och andra befästningsanläggningar, och Björkholmen fick en helt annan utformning med några få, betydligt större kvarter som flankerade det centralt placerade Amiralitetssjukhuset. Amiralitetshuset minskades i storlek och drogs tillbaka en del med följderna att torget förstörades och kom att i princip motsvara två kvarter. Framför Amiralitetet sköt dock en vinkel av befästningslinjen in på torget.

En stor förändring i stadsbilden var att den tyska kyrkan flyttades från sitt först planerade läge på en särskild platsbildning i sydväst till södra sidan av Stortorget och att den tidigare kyrkplatsen därmed halverades. Den svenska stadskyrkan är nu tydligare utritad på sin tomt på torgets östra del liksom rådhuset, flankerat av skola och prästgård på den västra sidan.

1 Munthe III:1 1908, s 251, KrA: SFP Karlskrona 29.

2 Munthe III:1 1908, s 265–266, not 1, 272–273, 303–304, 308, 312; NF. 1776 flyttade Amiralitetskollegium tillbaka till Stockholm.

3 KrA: SFP Karlskrona 36a. På en kopia av kartan i Marinmuseet i Karlskrona är dock konturerna av de gamla befästningarna utsatta, avbildad i Bromé 1930, fig 14.

Projekt till fästningsstad/förstad på Kungsholmen omkring 1690

En osignerad och odaterad plan i enkelt utförande visar vad som måste vara ett utkast till en hel liten fästningsstad på Kungsholmen vid stora inloppet till Karlskrona skärgård ett stycke söder om staden. Närheten till och beroendet av Karlskrona gör att den får betraktas som en befäst förstad. Gerhard Eimer attribuerar planen till Paul Ludvig Leijonsparré på grundval av likheter med dennes övriga arbeten och daterar den till omkring 1694.¹

Leijonsparré hade studerat i Holland och Frankrike 1683–86. 1689 tillträdde han inspektionen över Karlskronas, Kalmars och Karlshamns fästningar men eftersom fästningsbyggandet i Karlskrona i stort sett låg nere vid denna tid ägnade han sig åt att "framställa sådane desseiner, som til Skepps-Flottans behof och Kongl. Ammiralitetets, nödigt fants at uppbyggas". Efter uppdrag på annat håll kom han 1690 tillbaka till Karlskrona och 1692 utarbetade han en plan över sjökastellen vid Karlskrona och en dessein till Kungsholmen. 1694 utsågs han sedan till generalkvartermästarelöjtnant med ansvar för Göteborgsområdet.²

Kungsholmsplanen 1692 återfinns på en signerad och daterad karta i Krigsarkivet.³ Det är en betydligt mindre anläggning och flertalet bastioner är av en senare typ, med insvängda flanker. Någon likhet finns bara i de två nordligaste bastionerna. Det förefaller mer troligt att det större projektet ligger tidigare och snarare är idéskiss till en plan gjort under tiden då befästningsverksamheten låg nere och Leijonsparré kunde ägna sig åt lite friare förslag grundade på teoretiska förebilder och intryck från sina studieresor.

Förslaget innebar att en liten fästningsstad skulle byggas ut över hela ön och på utfyllnadsmark över en grupp klippor söder om huvudön.⁴ Men det finns också en prickad linje som bör innebära ett alternativ där det smala utfyllnadsområdet i söder inte ingick. Platsen skulle därmed få en oregelbunden bågform med den huvudsakliga bebyggelsen på det bredare området i norr. Den skulle omges av en befästningsgördel med en blandning av breda och långsmala bastioner med sneda flanker, halvbastioner och vinklade utskott samt i vattnet utanför detta olika utanverk, pirar och barriärer. På insidan av befästningarna löpte en gata. Vid bågformens hjässa mitt på västsidan placerades en stor, rund byggnad, antagligen ett kraftigt försvarstorn. Även flera bastioner har en rund, övre uppbyggnad.

Planmönstret bygger på en kvadratisk kvartersmodul men på grund av områdets yttre form och begränsade yta blev de flesta kvarter på olika sätt beskurna. Alla gator har samma bredd. Ett centralt motiv är en diagonalt inlagd huvudgata tvärs över ön med platsbildningar i båda ändarna. I och med att dessa ligger snett i förhållande till rutnätssystemet kommer diagonala

1 KrA: SFP Karlskrona 37; Eimer 1961, s 507.

2 Munthe VI:2 1919, s 144–146. Före adlandet 1689 hette han Landsberg.

3 KrA: SFP Karlskrona 27a.

4 Det kan man se vid jämförelse med KrA: SFP Karlskrona 22a.

gator att utgå symmetriskt åt sidorna, så att det bildas ett "dubbelt Karlskronamotiv". Kvartershörnen har sparats ut och på så vis skapas en triangulär plats i västra änden av diagonalgatan och en betydligt större, rektangulär i östra änden. Mitt på den triangulära platsen finns en rund figur som skulle kunna vara en damm eller någon form av monument som blickfång. I gatans förlängning åt bägge håll finns sedan vad som ser ut att vara någon form av portbyggnad, den i öst flankerad på insidan av två rektangulära figurer, samt system av bryggor och symmetriskt ordnade hamnbassänger.

Kvarteren är ritade med en bebyggelse, men med svårtolkad utformning. Det ser ut som stora, sammanhängande byggnadskomplex med gårdar i det inre av de större kvarteren. I hörnet av ett diagonalt avskuret, i grundformen kvadratisk kvarter ligger vad som förefaller vara en rund centralkyrka med fyra portiker inne på en öppen plats. Denna bildar ett avskilt rum tack vare någon form av smala byggnadskroppar som avgränsar mot gatorna. Kanske kan det vara arkader eller gravkorsslängor. Kyrkplatsen har två diagonalt placerade slutna hörn och entréer i de andra två. Det rätvinkliga kvartershörnet vid ena entrén har en öppen plats i form av ett litet utsparat hörn och på denna är en kvadratisk yta markerad. Till skillnad från alla byggnader saknar den blyertsskräffering och får tolkas som någon form av damm, upphöjning eller monument. Motsvarande finns på de båda platsbildningarna i vardera änden av huvudgatan.

Genomfört och bevarat

Byggnadsverksamheten i Karlskrona under de första årtiondena var mycket livlig och det mesta av stadens nära 1 400 tomter blev snabbt bebyggda; redan 1710 klagades över brist på lämpliga byggnadsplatser. Till detta kommer den omfattande bygghuset för flottan och befästningsanläggningarna i den södra delen av staden. Redan på början av 1690-talet hade staden drygt 4 000 invånare och var därmed Sverige-Finlands sjätte största stad. 1718 beräknas den ha haft en befolkning om 7 000 personer och på 1730-talet över 8 000, vilket då gjorde den till näst störst.¹

Den plan Karlskrona fick vid grundandet och utbyggnaden de första årtiondena är fortfarande välbevarad. De största förändringarna består i nya bebyggelseområden som tillkommit genom omfattande utfyllnader på stadens västra och norra sidor. Sundet mellan Trossön och Stora och Lilla Björkholmen började fyllas igen i samband med att man på 1750-talet började anlägga Nya Dockebyggnaden. 1811 beslutade borgerskapet att den vik i norr som från början var tänkt som en liten hamnbassäng skulle förvandlas till stadens första park, Hoglands park och den anlades sedan på 1820-talet. Längre fram gjordes stora utfyllnader norr om denna då järnvägen tillkom på 1870-talet. Utmed järnvägen har sedan en allt bredare landremsa

1 Bromé 1930, s 102 Lilja 1996, s 81 och Grundtabell 2.

till fastlandet uppstått. Efter en brand 1887 fick Ronnebygatan en storskalig stenstadsarkitektur och kring tiden för andra världskriget inleddes en omfattande sanering av bebyggelsen.¹

Karlstad 1584

Karlstad grundades 1584 av hertig Karl som centrum i Värmlandsdelen av hans hertigdöme, på platsen för den gamla handels- och tingsplatsen Tingvalla vid Klarälvens mynning i Vänern. En föregångare till Karlstad, som det aldrig blev något av, var staden Bro där senare Kristinehamn anlades. Bro hade fått privilegier 1582 men dessa avskaffades i samband med tillkomsten av Karlstad. Möjligen skulle man därmed kunna se Karlstad som en flyttning av en funktion som staden Bro var tänkt att få, men någon egentlig flyttning där ett existerande borgerskap och där byggnader ingick förefaller det inte ha varit fråga om. 1639–54 och från och med 1779 har Karlstad varit residensstad och 1647 blev Karlstad stiftsstad.²

Stadsgrundning 1584

Den äldsta kända kartan, en "Plan af Carlstadh som den nu ähr A: 1646", visar en inte helt rätvinklig rutnätsplan.³ Planmönstret är mer regelbundet än i de samtida stadsgrundningarna Mariestad och Härnösand. Gatorna är i stort sett raka men ligger inte överallt i rät vinkel mot varandra. De ligger inte heller på regelbundna avstånd vilket ger de rektangulära kvarteren varierande storlek och något skev form. I mitten finns ett rektangulärt, hörnslutet torg och vid detta är stadens kyrka placerad.

Tomtindelningen är inte markerad men av en jämförelse med en tomtkarta av Christer Roman 1696 kan man dra slutsatsen att det var fråga om ett system med en enda rad av tomter genom kvarterets hela bredd. Det kan man se i de kvarter utmed Klarälven som fortfarande var oförändrade och delar av andra kvarter längs den nordsydliga huvudgatan.⁴

Reglering, utvidgning och förslag till befästningar 1650

I mars 1647 fick ingenjören i Kalmar, Johan Fredrik Meijer, i uppdrag att göra en uppmätning av Karlstad och att utarbeta en dessein till stadsbefästning mot både land-, älv- och sjösidorna samt att staka ut gatorna i enlighet med desseinen. Detta måste vara en karta i Lantmäteriverkets arkiv som visar

1 Önstad 1971, s 7, 9; Nolin 1999, s 130–133. Se också Urve Lepasoons nyligen publicerade bok om örlogsvarvet och dess byggnader, Lepasoon 2005.

2 Ericsson, B. 1977, s 106, 109; *SU*.

3 LMV: R39-1:2, karta 1 som är en konceptkarta. Den finns även som färdig karta men har då titeln "Plan aff Carlstadh såsom dedt nu förewetter" och årtalet 1646 skrivet på baksidan, LMV: R39-1:2, karta 2.

4 LMV: R39-1:3.

staden med dess omgivningar och topografi och stadsområdet inneslutet i en närmast halvcirkelformad befästningsgördel.¹ Gatunätet är i princip detsamma som på uppmätningen 1646, bortsett från att delar av kvarteren närmast älvstranden fått lämna plats åt de tilltänkta befästningarna.

Planen innebar också en omfattande utvidgning av stadsområdet mot söder och öster, men här är inget planmönster markerat. Befästningen skulle få sju bastioner med flanker i rät vinkel mot kurtinen och mot älven enkla befästningslinjer, brutna i vinklar, samt en ravelin som skydd för brofästet på andra sidan älven. Samma plan återfinns på en karta som på baksidan har texten "Affrithning på Carlstadh medh des befästels och huru han fortificeras schall den 22 Aprilis 1648 Matthias Monson Blom."²

På sommaren 1648 inspekterade Johan Wärnschiöldh Karlstad och vid avrapporteringen yttrade han sig om kartan och förslaget som han ansåg vara för vidlyftigt. I stället utarbetade han en egen dessein. Av Wärnschiöldhs instruktion framgår att det även fanns funderingar på att flytta Karlstad. Man får förutsätta att även i det fallet var fråga om en befäst stad. Wärnschiöldhs dessein är säkerligen en plan för befästning, genomgripande reglering och utvidgning som finns i Krigsarkivet.³ Utvidgningen var mindre än i det föregående förslaget och befästningen mer enhetlig. Den hade nu sammanlagt nio bastioner, inklusive en mindre och grundare bastion mitt på älvsidan. I stället hade ravelinen strukits. Bastionerna har flanker i rät vinkel mot kurtinen.

Kartan visar både det befintliga gatunätet – med tunna, prickade linjer – och det nya. Torget skulle utvidgas mot söder och väster och även fortsättningsvis ha slutna hörn. Den befintliga gatan rakt norrut från torget rätades något men bibehöll sin bredd medan alla övriga gator skulle ges en ökad bredd. Längs insidan av befästningarna, även fronten mot Klarälven, löpte en gata. Kvarteren skulle få en enhetlig rektangulär form, bortsett från de sneda linjer som orsakades av befästningarna och några kvarter i norra delen av staden som delvis sammanföll med gamla gatupartier. Från att tidigare ha varit huvudsakligen nordsydligt orienterade kom nu kvarteren att ligga i östvästlig riktning. Tomtmönstret redovisas inte men av tomtkartan 1696 att döma bör det ha varit ett system med dubbla tomtrader och en rad tomter på andra lednen vid kvarterets ena eller ibland båda kortsidor. Kvarteren utmed stranden har sedan gammalt en enkel rad tomter.

Planen måste dock ha blivit liggande till hösten 1650. Då fick nämligen Wärnschiöldh ännu en gång i uppdrag att besöka Karlstad för att Krigs-

1 Munthe II 1906, s 160; LMV: R39-1:1.

2 KrA: SFP Karlstad 1. Blom var troligen konduktör i läran hos Meijer, Munthe VI:1 1916, s 532.

3 Munthe II 1906, s 163; KrA: SFP Karlstad 2b. En enklare karta som bara visar själva staden är KrA: SFP Karlstad 2a. Gerhard Eimer daterar av någon okänd anledning kartan till 1646; han för inget resonemang om detta och anger ingen källa.

kollegium sedan skulle kunna fastställa "en viss forma på gatur och Tårgh, som borgarne sedermera finge bygga efter, så att den tillämnade fortificationen ej hindrades". Detta efter att staden skrivit och begärt ett klarläggande om vad som skulle gälla. Senare på året stakade Wärnschiöldh ut både gatorna och befästningarna.¹

Det finns också en reviderad plan med en ett mindre alternativ till reglering.² Den bär årtalet 1651 och är osignerad men bör även den vara av Wärnschiöldh. Det är nu bara en mycket begränsad utvidgning mot söder och öster – den västra delen och de sydligaste kvarteren har skurits bort – men fortfarande skulle staden omges av en bastionsbefästning. Förslaget till nytt gatunät skiljer sig på några få punkter – torgets utvidgning mot väst minskades något, gatan norrut från torget breddades och fick därmed samma bredd som övriga gator och två små halva hörnslutna platsbildningar var tänkta i norra respektive östra utkanterna av stadsområdet. En motsvarande öppen plats vid södra infarten planerades däremot som ett vanligt utsparat hörn av ett kvarter.

En karta av lantmätaren Gabriel Thoring 1679 och den nämnda tomtkartan 1696 visar att största delen av gaturegleringen relativt snabbt förverkligats.³ Nya gator är bland andra nuvarande Drottninggatan och en senare försvunnen parallellgata norr om denna. Kvartersstrukturen blev efter regleringens genomförande betydligt mer regelbunden, framför allt i kvarteren söder om torget, utan att för den skull bli helt rätvinklig över hela stadsområdet. Däremot kom inte befästningarna till utförande; det enda som skulle kunna tolkas som en påverkan av de tänkta försvarsanläggningarna är den sneda gatan och några kvartersbegränsningar längst i väst, vilka är parallella med befästningslinjen i denna kant av staden.

Regleringsförslag 1719 (?)

1719 drabbades Karlstad av en stadsbrand som förstörde nästan hela staden. Sixten Humble uppger att borgmästaren gjorde försök att reglera stadsplanen i samband med återuppbyggnaden men att detta omöjliggjordes av det svåra läget i landet.⁴ Något kartmaterial som visar att frågan drevs på allvar har dock inte kunnat påträffas; sannolikt kom tankarna aldrig längre än till diskussionsstadiet. En stor förändring genomfördes däremot i det att domkyrkan

1 Munthe II 1906, s 168, not 1 och Munthe VI:1 1916, s 324. Gerhard Eimer uppger att en brand 1652 gav möjlighet att genomföra regleringen; uppgift om denna brand saknas dock på annat håll och frågan är om det inte är en sammanblandning med 1752 års brand. Han säger också att först 1673 antogs en modifierad plan, Eimer 1961, s 227–228.

2 KrA: SFP Karlstad 3 och 4. Här har Eimer blandat ihop uppgifterna när han skriver att detta skulle vara en större variant, Eimer 1961, s 227, not 36.

3 LMV: R11. Detta är en geografisk karta över stora delar av Värmland med infällda kartor över Karlstad 1679 och Kristinehamn 1676 i kanten.

4 Humble 1928, s 218.

efter branden flyttades till sin nuvarande plats ett par kvarter öster om torget. Bygget påbörjades 1723.¹

Bevarat idag

1752 drabbades Karlstad av en stadsbrand och följande år förelåg en ny stadsplan som hade utarbetats av överintendenten Carl Hårleman och som byggde vidare på 1650 års plan. Delar av de förändringar som markerats på kartan kan dock möjligen ha tillkommit efter branden 1719 på samma sätt som flyttningen av domkyrkan. De norra delarna av staden rätades nu upp och torget utvidgades mot söder. På 1830-talet byggdes sedan kanalen öster om stadskärnan, efter en plan av Nils Ericson.

Efter en förödande stadsbrand 1865 utlystes en tävling om ny stadsplan men det man beslutade sig för var ett av tävlingskommittén själv utarbetat projekt – en plan där kvarteren gjordes helt rätvinkliga, med undantag för några av de yttre kvarteren. Vissa gator försvann helt medan andra breddades kraftigt. Torget försköts mot öster och blev därmed betydligt större och fick en östvästlig orientering i stället för nordsydlig som tidigare. Stadsområdet utvidgades mot väster och öster. Denna plan har sedan bevarats till idag.

En jämförelse mellan den äldsta kartan och senare kartor visar att vissa grunddrag fortfarande finns kvar från stadens äldsta tid. Det gäller gatunätets orientering och torgets läge; det motsvarar den nordvästra delen av dagens Stora Torget. Och flera enskilda gator lever kvar i breddad och uträdd form – bland annat den nordsydliga huvudgatan (Västra Torggatan) och den östvästliga huvudgatan (Kungsgatan). Det gäller vidare Älvgatan, Järnvägsgatan, en sträcka av Tingvallagatan och delar av Herrgårdsgatan. Från regleringen vid mitten av 1600-talet härrör bland annat nuvarande Drottninggatan.

Kristinehamn 1642

Redan 1582 hade privilegier utfärdats för en stad på platsen, den medeltida sätesgården och hamnen Bro, men bara efter ett par år avskaffades den till förmån för Karlstad (se vidare Bro).

Stadsgrundning 1642

Trots att stadsrättigheterna gick platsen förbi på 1580-talet ökade ortens betydelse för utskeppning av järn och handel, och 1642 utfärdade drottning Kristinas förmyndarregering privilegier för en ny stad på samma plats. I en diskussion om föreslagna nya städer i riksrådet 1639 nämndes Bro i Värmland och följande år fick Olof Hansson Örnehufvud i uppdrag att utarbeta och

1 SU.

avsticka en dessein för staden med direktivet att den skulle ligga "mellan begge strömmarne".¹

En odaterad och osignerad karta i Riksarkivet visar säkerligen den äldsta planen och är med stor sannolikhet grundläggningsskarta eller en karta från grundläggningstiden.² Det är en strikt rätvinklig och mycket enhetlig rutnätsplan som täcker ett rektangulärt stadsområde. De två vattendrag som rinner snett genom staden – Varnan och Lötälven – och får sitt sammanflöde i dess västra kant gör dock att vissa av kvarteren får sneda avgränsningar. Efter åtminstone delar av stränderna förefaller gator vara tänkta.

Alla kvarter är i grundformen rektangulära och lika långa, bortsett från kvartersraden där torget ingår, som är lite kortare. Tomtindelningen består av två rader lika stora tomter i varje kvarter. Undantag är en del tomter vid de sneda kvarterssidorna och tomterna i stadens nordvästra hörn som är större än övriga tomter och delvis varierar i bredd. Här finns också några rader av långsmala enkeltomter. Torget består av en utspärad kvartersruta och ligger på båda sidor om Varnan. Kyrkan har placerats i stadens nordöstra hörn. Runt hela staden är en gränsgata utträd.

Av en "General Geometrisk Delineation utöfwer Staden Kristinehamn" 1676, av lantmätaren Gabriel Thoring, och en detaljerad uppmätningsskarta med alla tomter och tomtägare markerade av lantmätaren Christer Roman 1695 framgår att staden också byggdes ut på detta sätt.³ En förändring kan man dock lägga märke till – att tomtmönstret ändrats så att det ligger en rad tväreställda tomter mot huvudgatan (Kungsgatan) i dess södra del. Samma system av tomter på två ledder finns också i det smala kvarteret väster om torgets södra halva.

Denna plan har bevarats till idag och varit utgångspunkt för senare utvidgningar. I framför allt de sydvästra delarna av det äldsta stadsområdet har dock bebyggelsekaraktären helt förändrats under efterkrigstiden.

Kungsbacka (1408–1539, 1558–1578, 1582) 1645

Kungsbacka är den nordligaste staden i Halland, nära gränsen mot det smala svenska landområdet vid Göta älvs mynning. Staden ligger på en udde i sammanflödet av Kungsbackaån och Söderån ett par km innanför mynningen

1 Munthe I 1902, s 536. Eimer 1961, s 219 har samma uppgift men stödjer sig på Axel E. Löf: *Kristinehamns historia*, Kristinehamn 1942, s 172–174.

2 RA: Rev akt 1779 18/1, Kristinehamns stad, bl2 (kartavd m form). Kartan hör till ett tiotal kartor på identiskt papper och med stora likheter i utförandet som påträffats, varav några är daterade till 1640-talet och andra med stor sannolikhet kan föras dit, bl.a. en utvidgningsplan för Köping, regleringskartan för Västerås, en anläggningskarta för Lindesberg och en uppmätningsskarta för Torneå.

3 LMV: R11, som är en geografisk karta över stora delar av Värmland med infällda kartor över Karlstad 1679 och Kristinehamn 1676; LMV: R42-1:1.

i Kungsbackafjorden. Via vattenvägarna hade den goda förbindelser med Västergötland och genom kustlandsvägen med den ekonomiskt viktiga Götaälvdalen och övriga Halland söderut. Under medeltiden fanns ytterligare en stad i området – Gåsekil strax utanför Kungsbacka, på Onsalahalvöns östra sida.¹

Förslag till reglering, troligen på 1640-talets slut

Den äldsta kända uppmätningen av Kungsbacka är en karta i Lantmäteriverkets arkiv. Den är i litet format och saknar årtal och signatur men har daterats till strax efter 1645 då Halland tillföll Sverige. Enligt Medeltidsstaden har man menat att den tillkommit av militära skäl. Detta sägs dock inte i den källa man hänvisar till och någon argumentation presenteras inte.²

Uppmätningar liknande denna gjordes normalt som utgångspunkt för större förändringar. Visserligen finns några raka streck vid nuvarande Skansenområdet i spetsen mellan sammanflödet av de två åarna som skulle kunna visa på tankar om någon enklare befästning men det har inte framkommit några uppgifter som säger att Kungsbacka betraktades som militärstrategiskt viktigt eller att man planerat några befästningsanläggningar här.

Däremot finns det en annars inte uppmärksammas karta till total reglering av staden som möjligen skulle kunna höra ihop med uppmätningen.³ Kartan är odaterad och osignerad och bör av vattenmärket att döma vara en kopia utförd på 1600-talets slut. Att det är en trogen kopia framgår av att linjerna är punkterade med små nålmärken som gjorts vid kopieringen. Dessa säger att förutom själva planen även den enkla ramen och den perspektivistiskt ritade måttstocken är kopierad. Allt detta stämmer i utformningen väl med en datering till 1640-talet, liksom det lilla formatet; efter 1640-talet blev kartorna större. Det är också det decennium då allra flest regleringsplaner tillkom.

Det är en enkel, schematisk rutnätsplan med i grundformen kvadratiske kvarter, symmetriskt utlagda på det avsmalnande stadsområdet vid sammanflödet av de två vattendragen. Även tomtindelningen är enkel och helt enhetlig, med kvarteren indelade i dubbla tomtrader. En kvartersruta mitt i staden är utspärad som torg och intill detta ligger kyrkan. Mellan torget och kyrkan skulle en huvudgata ligga på tvären genom staden, fram till broar över de två åarna.

Kyrkan har i den nya planen kommit att ligga snett intryckt i ena hörnet av kvarteret. I förhållande till uppmätningsskartan har den västra delen av kyrkan och vapenhuset på södra sidan försvunnit. Arkeologiska utgrävningar har visat att den medeltida stenkyrkan hade allvarliga grundproblem och

1 M 25, s 8–10.

2 LMV: M33-1:1; M 25, s 11. *Medeltidsstadens* källa är Johansson, Grill 1966, s 12.

3 KrA: SFP Kungsbacka 1.

1664 tvingades man riva den helt och hållet för att ersätta den med en korskyrka i trä.¹ Det troliga är då att kartan visar ett förslag till ombyggnad och partiell rivning av den gamla kyrkan. Placeringen talar för att det fortfarande är den gamla kyrkan.

En gränsgata löper utmed den raka, nordöstliga stadskanten och utanför denna ligger ett tullhus med omgivande gård. Därifrån utgår en rak utfartsväg. De flesta kvarter lämnar en smal landremsa obebyggd mark fram till vattenlinjen men någon strandgata finns inte.

Kungälv (1100/1135) 1658

Kungälv och dess föregångare ligger i det norska Bohuslän men området behärskades också tidvis av svenskarna. 1613 flyttades den tidigmedeltida staden Kungahälla från sin plats vid nuvarande Kastellegården till det mer skyddade läget vid Bohus fästning på en ö vid förgreningen mellan Nordre älv och Göta älv, efter att den året innan hade bränts av svenskarna. Platsen kom att kallas Ny-Kongelf.²

Flyttning under dansk-norsk tid 1613

Det äldre kartmaterialet visar att Kungälv låg på fästningens västra sida och att Fästningsholmens västligaste del utgjorde en separat ö som även den täcktes av stadsbebyggelsen. Den mest utvecklade planen finns på en karta som benämns "Das veste Schlos Bahus und die Stads Konghel", vilken Sölve Gardell daterar till före 1645, och en "Plan af Hans Exell:ce Wälborne Herr General Lars Kagges, fältdläger på Hisingen för Baahus /.../ Anno 1645 in Augusto".³ Vid det tillfället blev staden nedbränd och det bör vara orsak till att gatunätet är mer rudimentärt på den karta som upprättades av Isaac van Geelkerck 1648. Detta år utlovades skattefrihet för återuppbyggandet av den krigshärjade staden.⁴

Kartorna visar ett oregelbundet planmönster med en svängd huvudgata som löper från fästningens västra sida, via ena kanten av det centralt placerade torget, fram till bron längst i nordväst. Det fanns ytterligare en lite längre gata norr om denna och några korta gatusträckningar i samma riktning. Nära fästningen fanns den enda genomgående gatan i nordsydlig

1 M 25, s 15. Johansson, Grill 1966, s 165, tolkar i stället utgrävningsresultaten som att träkyrkan uppförts på 1590-talet efter att den medeltida stenkyrkan skadats allvarligt 1587 och att det var denna träkyrka som 1664 var så förfallen att den inte gick att reparera. Detta förefaller dock mindre troligt – en träbyggnad har normalt betydligt längre livslängd än så.

2 M 29, s 6, 10; Berg 1988, s 9.

3 KrA: SFP Bohus 82, vilket är en 1700-talskopia, Gardell 1927, s 15, respektive KrA: Sveriges krig 4:172.

4 Aasma 1969, s 15. Kartan avbildas på s 13 utan angivande av var den förvaras, men troligen finns originalet i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn.

riktning. På 1648 års karta saknas många av de kortare gatorna i framför allt stadspartiet närmast slottet, och torget har förlängts mot söder. Kartorna 1645 visar också att det vuxit fram en förstadsbebyggelse utmed vägen på norra stranden av Nordre älv.

Flyttning 1658

1658 övergick Bohuslän till Sverige. Kungälv hade brunnit under kriget och Karl X Gustav beordrade att staden skulle flyttas till det nuvarande läget på den smala landremsan nedanför Fontinberget på Nordre älvs norra sida, ett stycke väster om Bohus, där det redan fanns en äldre bebyggelse. Han frångick därmed ett tidigare beslut att dra in stadens privilegier och att borgarna i stället skulle flytta till Göteborg, Marstrand eller Uddevalla. 1658 finns uppgifter om rivning av skola, prästgård och kyrka och om arbeten med uppförandet av en ny kyrka. Inför hotande anfall 1676 brändes staden vid fästningen en sista gång, för att sedan inte återuppföras, och även den nya staden, och först 1679, efter att krigshandlingarna upphört, kunde den nuvarande kyrkan påbörjas.¹

1678, i samband med belägring, upprättades två kartor över den nya staden, den ena osignerad, den andra med lantmätaren Kettil Classon Felterus namn.² De visar en vid det här laget helt otidsenlig strandbunden, långsträckt, oregelbunden plan bestående av en enda krokig långgata och med en enda rad av långsmala tomter på vardera sidan. Tomterna gick ända ner till stranden och på andra sidan gatan fram till den branta bergskanten. Bara i partiet vid torget och närmast öster om detta finns antydningar till ett rutnät. Men även här är kvarteren på ålderdomligt sätt indelade i en enda rad av genomgående enkeltomter. Torget får karaktäriseras som en utspärad del av ett kvarter.

Planen hade uppenbarligen växt fram mer successivt, i en medeltida tradition, och inte utifrån en strikt, i förväg bestämd plan av modernt slag. De topografiska förhållandena medgav ingen regelbunden plan och alla andra stora planarbeten de sista åren av 1650-talet måste ha tagit krafterna på centralt håll. Dessutom sysselsattes kungen med planer på ett nytt anfall på Danmark och ägnade knappast Kungälv någon större uppmärksamhet.

Efter att krigshandlingarna på slutet av 1670-talet var över återupbyggdes staden enligt det gamla mönstret. Detta framgår av flera kartor som upprättats av lantmätaren Eric Kuus 1696.³ Med endast enstaka förändringar har denna plan bevarats till idag. Skillnaden är att utfyllnader gjorts vid älvstranden och nya gator och kvarter lagts ut här under 1900-talet.

1 Aasma 1969, s 15–18; Gardell 1927, s 10; Lilienberg 1928, s 200.

2 KrA: SFP Bohus 87 respektive 88, avbildade i Aasma 1969, s 17 respektive *Bevarandeplan* s 29.

3 I LMV. Särskilt tydlig är en detaljerad tomtkarta med ägarförteckning, LMV: N57-1:2.

Köping 1349

Köping ligger längst inne i Mälaren på Köpingsåsen vid Köpingsån, idag drygt tre km före dess mynning i Mälaren. Staden var relativt obetydlig och låg i skuggan av de närläggna Arboga och Västerås. Den torde ha uppkommit som en följd av bergsbruket och fugerat som utskeppningshamn.¹

Utvidgning på 1550-talet

De två äldsta kända uppmättningskartorna för Köping upprättades 1685 av lantmätaren Jonas Carlsten. De visar olika delar av staden, den ena Prästgården på östra sidan Köpingsån och den andra det äldsta medeltida stadsområdet utmed åsryggen på åns västra sida, söder om Stora Gatan. För den nordligaste delen av staden, inklusive några kvarter på åns östra sida, gjordes en uppmätning av lantmätaren Fredrik Bergman. Årtalet är inte angivet, men bör ligga omkring år 1700. Ingen av kartorna är bevarad i original utan alla tre är renoverade kopior av lantmätaren Abraham Hesselgren 1732.²

Medeltidsstaden återger uppgifter hos Oskar Björnånger om förändringar i staden på 1550-talet. Det nämns dels att staden vid denna tid ska ha utvidgats på östra sidan av Köpingsån, dels att Mullgatan ska ha tillkommit i västra kanten av den äldsta stadskärnan.³ Av uppmättningskartorna att döma bör det vara fråga om ett litet område längst i nordöst, norr om nuvarande Torggatan, som i gatu- och tomtmönster liknar de medeltida delarna av staden på åns västra sida. Detta är också Björnångers uppfattning.

Det relativt rätvinkliga planmönstret är uppbyggt kring en långgata parallellt med stranden, en kort tvärgränd och långsmala, genomgående tomter genom kvarterens hela bredd, ända ner till åstranden. Idag motsvaras området av norra delen av kvarteret Manheim och en grönyta utmed ån norr om Torggatan. Eventuellt kan Tunadalsgatan sammanfalla med den östra gränsen.

Det är inte otroligt att också delar av kvarteren på åns västra sida i den norra delen av staden kan höra till samma tid. De har en likartad, förhållandevis rätvinklig struktur och skiljer sig därmed från det medeltida stadsområdet längre söderut. *Medeltidsstaden* föreslår emellertid att området mellan den medeltida sockenkyrkan och ån tillkommit samtidigt med de utbyggnader man kan konstatera i kyrkobyggnaden under senare delen av 1300-talet och 1400-talet. Säker kan man dock inte vara – det finns inga belägg för att

1 M 11, s 6–8.

2 LMV: T33-1:1, T33-1:2 och T33-1:11. I *Medeltidsstaden* har dessa kartor kopierats ihop till en karta, M 11, karta 3. Fredrik Bergman var extra ordinarie lantmätare i Västmanlands län från 1693 till sin död 1706. En skrivelse av honom 1703 är daterad Köping, Ekstrand 1903, s 89 (nr 1073). Hesselgren är den Abraham Hesselgren som ingår i tillägget i Ekstrand, s 268 (nr 133).

3 M 11, s 8, 24; Björnånger 1974, s 43, 24.

området som helhet eller den centrala delen med Stora Torget skulle vara medeltida.¹

Stadsutvidgning öster om ån 1641

År 1641 donerade drottning Kristina Prästgården öster om ån till staden och enligt Björnånger ville regeringen att området skulle planmässigt regleras, och för ändamålet gjorde en lantmätare "ett avstick och en planta".² En odaterad och osignerad karta i Riksarkivet måste höra samman med detta.³ Den kan dateras till denna tid med hjälp av vattenmärket som är samma som på en hel grupp om ett tiotal kartor vilka i några fall är daterade till 1640-talet och i andra fall på goda grunder kan föras till detta årtionde. Det finns också likheter i ritningsmanéret mellan dessa.⁴

"Köping Stad" är angivet i en kartusch men det enda som ger en antydning om platsen är linjer som markerar åstranden. Stranden skulle uppenbarligen rätas så att den blev fullständigt rak utmed det projekterade utvidgningsområdet. Av det sätt strandlinjen böjer sig utanför detta kan man sluta sig till att kartan visat ett område på åns östra sida.

Det är en enhetlig, rätvinklig rutnätsplan som täcker ett helt och hållet rektangulärt stadsområde. En mittaxel vinkelrätt mot ån och alltså i planens tvärriktning omges på vardera sidan av två rader långsmala, rektangulära kvarter med kortsidorna vända mot mittaxeln, och utanför dessa avslutas stadsområdet med en rad av små, kvadratiska kvarter.

Gatan i mittaxeln bör motsvara Stora Gatan med bron över till den gamla staden och nästa gata mot norr stadens andra bro. Detta avstånd ger den rektangulära kvartersmodulen. I ytterkanterna runt området löper en strandrespektive gränsgata och den i östra kanten motsvarar relativt väl gränsen för stadsområdet på de äldsta uppmätningsskartorna. Alla gator har samma bredd. Någon tomtindelning är inte utmärkt. Planen är alltså mycket schematisk och får betraktas som en principskiss till utformning av området, kanske en utgångspunkt som skulle vidareutvecklas i samband med genomförandet (vilket också skedde). Den stämde inte med den donerade markens gränser utan förutsatte att ytterligare mark införskaffades både i norr och söder. Dessutom måste den bebyggelse som redan fanns på östra åstranden längst i norr regleras.

1 *M 11*, s 25, 12.

2 Björnånger 1974, s 58. Någon källa anges inte. Det måste vara detta som *Medeltidsstaden* uttrycker som att "Nybebyggelsen på Prästgården skulle läggas runt ett planerat rätvinkligt gatusystem i enlighet med förordning, utfärdad av Kungl. Maj:t", med hänvisning till den aktuella sidan hos Björnånger, *M 11*, s 10.

3 RA: Städernas acta, Köping (kartavd m form). Detta menar även Eimer 1961, s 418, och *Medeltidsstaden*, *M 11*, s 10. Björnånger skriver däremot att kartan är försvunnen, Björnånger 1974, s 58.

4 Bl.a. regleringskartan för Västerås, en uppmätningsskarta för Torneå och anläggningsskartor för Kristinehamn och Lindsberg. Flertalet finns i Riksarkivet.

Av de senare uppmätningsskartorna kan man dra slutsatsen att delar av planen i det centrala partiet byggdes ut. Stora Gatan gjordes dock bredare och de rektangulära kvarteren på gatans södra sida delades mitt itu med en helt ny gata – Repslagaregatan. Ett kvarter kortades också av så att Hökartorget skapades. Tomtindelningen i det som genomfördes ser ut att ha följt ett system med dubbla rader av kvadratiska tomter men vid utbyggnaden blev uppenbarligen en hel del tomter mycket stora och kom att motsvara två ordinarie tomter. Gatumönstret präglar fortfarande denna del av staden. Torget har senare utvidgats fram mot ån och några gatuavsnitt har försvunnit. Tanken att förlänga planområdet mot söder förverkligades genom en plan 1769.¹

På den äldsta uppmätningsskartan av Köping är Stora Torgets norra sida påfallande rätvinkligt och kvarteret norr om detta har en helt annan typ av tomtindelning än normalt i stadens äldre delar – ett system där kvarteret delas i dubbla rader av tomter. Denna typ av tomtmönster blev helt förhärskande i svensk stadsplanering efter 1625. Torget bildas av två avkortade kvarter mitt för varandra och skärs på mitten av en gata som kommer in från väst men som slutar blint i ett T-möte mot en gata på andra ledden vid östra kanten. Det kan alltså närmast karaktäriseras som ett axialtorg. Denna typ av torg introducerades i svensk stadsplanering omkring 1640 och de första säkra planerna där den förekommer kan alla knytas till Anders Torstenssons verksamhet. Den regelbundet formade norra sidan av torget ligger parallellt med rutnätsmönstret i utvidgningsområdet på andra sidan ån och skulle möjligen kunna vara samordnat med detta.

Kanske törs man rent av pröva tanken att Anders Torstensson på något sätt skulle vara inblandad i både utvidgningsplanen och en förändring av torget, åtminstone att han påverkat utformningen. Grundkonceptet med en rektangulär plan uppbyggd kring en central gata som på båda sidor omges av långsmala, rektangulära kvarter med kortsidan mot huvudgatan känns igen från hans planer, fast Köpingsplanen är vänd på andra ledden. En växling mellan rader med rektangulära och kvadratiska kvarter är vanlig hos Torstensson och uppläggningsplanen med en rad av mindre kvarter ytterst förekommer exempelvis på Östermalm i Stockholm. Ett utmärkande drag för honom är anpassningen till platsens förutsättningar vilket ofta gav variationer i planmönstret, men där ny mark bebyggdes och ingen äldre bebyggelse lade hinder i vägen blev planen enhetlig och symmetrisk, med en regelbunden yttre form och en gränsgata markerad.

Bland de nämnda kartorna med samma vattenmärke står det klart att Torstensson haft att göra med regleringen av Västerås medan hans chef och samarbetspartner i flera planer Olof Hansson Örnehufvud ansvarat för anläggningen av Kristinehamn. En annan av kartorna är en kopia av regleringsplanen för Umeå av Nicodemus Tessin d.ä. och Erik Eriksson Niure

1 LMV: T33-1: 18.

(Niurenus). Det är inte omöjligt att de allihop är kopior som ursprungligen hörde till respektive stad och som ritades av någon kopist i Örnehufvuds eller Fortifikationens tjänst. Flertalet ingår i samlingen Städerna i Riksarkivet och Kristinehamnskartan har uppenbarligen kommit in till Justitierevisionen i samband med en tvist mellan Kristinehamns stad och en enskild person 1779. Originalen till Umeåkartan finns i Krigsarkivet.

Landskrona (1410/1413) 1658

Landskrona är en anlagd medeltida stad med ovanligt regelbunden plan och skiljer sig därigenom från flertalet medeltida städer i Sverige. Den ligger vid Öresundskusten nära en gammal färdled från Malmö och Lund i söder vidare upp mot Helsingborg. Mellan stadsområdet och grundet Gråen i bukten utanför gick en djupvattenränna som utgjorde en utmärkt naturlig hamn. Staden grundades av den dansk-svenske unionskungen Erik av Pommern och har setts som ett försök att bryta den tyska Hansans handelsdominans. Kring mitten av 1400-talet omgavs Landskrona med en stadsbefästning och 1549 påbörjades uppförandet av slottet.¹

Stadsbefästning 1644

Den 30 mars 1644 kunde svenskarna under fältmarskalken Gustaf Horn inta själva staden Landskrona utan strid och påbörjade genast en belägring av slottet. En karta i Krigsarkivet visar hur danskarna hade förstärkt slottet med "Een Insekurin foussebreij Linij utanför muren forsatt med Stacketter" liksom belägringsarbetet, med grävda löpgravar och en flottbro över den breda vattengraven. Den danske befälhavaren kapitulerade den 7 april. I de fortsatta förhållningsorderna ingick att "framledes medh raveliner och eliest något bätter at försäkra" staden.²

En annan karta visar planerna för utbyggnad av ny stadsbefästning.³ Den medeltida stadsmuren och vattengraven skulle förstärkas och förses med nio bastioner och utanför bron till slottet skulle en liten ravelin anläggas. Planen bör vara gjord av generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud i samband med att staden intogs. Örnehufvud ansvarade för fortifikationsarbetena vid anfallet och satte direkt igång med istandsättningen av slottet

1 M 48, s 6–8.

2 KrA: Sveriges krig 4:165; Jönsson 1990, s 37–39. Ett utsnitt av belägringskartan återges på s 42–43. Någon ingående studie av det omfattande kartmaterialet för Landskrona har inte gjorts; här finns mer kunskap att hämta om de många olika förslagen och deras tillkomst.

3 KrA: SFP Landskrona 821. Kartan visar också stadsplanen och publiceras av *Medeltidsstaden* som den äldsta bevarade detaljerade stadskartan, M 48, karta 3b. Även *Medeltidsstaden* daterar kartan till 1644 och stöder sig därvid på Wählin 1939. I flera andra sammanhang har den dock daterats till 1658 och Krigsarkivets förteckning säger "1665 (?)".

och förstärkning av stadsbefästningen. Han avled i augusti 1644 i en epidemi som härjade i armén.¹

Kartan har samma måttstock med tillhörande text som Örnehufvuds anläggningsplan för Vänersborg och en mycket likartad kompassros. Av senare kartor framgår att förslaget, med undantag för en bastion mitt på östra stadssidan, också byggdes ut. Efter att Danmark återfått Landskrona vid freden 1645 gjordes ytterligare förstärkningar. Bland annat tillkom ännu en bastion på södra sidan.²

Projekt till reglering, utvidgning, förstäder och befästningar 1659

Vid freden i Roskilde i februari 1658 tillföll Landskrona Sverige. Karl X Gustav företog omgående en inspektionsresa till de nya områdena i följe av bland andra Erik Dahlbergh, som i Landskrona upprättade kartor och förslag till förstärkning av befästningarna. Staden ansågs viktig, framför allt på grund av den goda hamnen. En stor garnison förlades hit och man diskuterade till och med att göra Landskrona till huvudort för flottan. Under de följande åren tillkom en rad olika förslag till utvidgning och nya befästningar av Erik Dahlbergh, Nicodemus Tessin d.ä. och framför allt generalkvartermästaren Johan Wärnschiöldh.³

1659 fick Nicodemus Tessin d.ä. i uppdrag att utarbeta en ny plan för Landskrona. Resultatet blev ett förslag som innehöll såväl genomgripande reglering som kraftig utvidgning och förstäder och som skulle ha medfört omfattande utfyllnader i sundet, fram till djupvattenrännan en bit ute i vattnet. Förslaget föreligger i två alternativ, ett med två förstäder och ett med en enda, mindre förstad.⁴

Det större förslaget är mer utarbetat i detaljerna och får räknas som huvudförslag. I detta har en rad stora offentliga byggnader lagts in, men annars skiljer sig förslagen inte åt vad gäller stadskärnan. Runt det oregelbundet formade stadsområdet går en bastionsbefästning med förhållandevis små bastioner med flank i rät vinkel mot kurtinen, och i stadens sydvästra hörn, utanför det gamla slottet, ligger ett nytt, femsidigt citadell. Detta har däremot bastioner med trubbvinkluga flanker. Mot land finns också en bred vattengrav och fältvall.

1 Munthe VI:1 1916, s 296.

2 Det framgår bl.a. av KrA: SFP Landskrona 113g och 114 från omkring 1660 och RA(Dk): Kortsaml Krigsmin afl mp 33 nr 11 från 1676.

3 Munthe II 1906, s 348, 467, 477, 492–493 et passim; Munthe VI:1 1916, s 328–329; Jönsson 1990, s 49–50.

4 KrA: SFP Landskrona 741 respektive 107. Det senare har påskriften "Tessins Desseing von Landzchron in Schonen A:° 1659" på baksidan. Projektet behandlas i Eimer 1961 på s 344–348. Det senare, mindre förslaget avbildas i något beskuren form i Jönsson 1990, s 52.

Av den gamla staden skulle bara kyrkan och några sneda gatusträckning runt denna samt slottet bli kvar. Det är en rätvinklig rutnätsplan med ett rikt förgrenat system av inre hamnkanaler i framför allt partiet närmast stranden, där det bildas ett helt rutnät av breda hamnkanaler. På så vis delas staden tydligt upp i olika delar – hamnområdet och handelsstaden innanför. Huvudkanalen, i vinkel mot stranden, fortsätter dock in genom hela stadsområdet och längre in korsas den av en smalare kanal. På östra sidan av det nya citadellet och runt slottet finns dessutom stora hamnbassänger. Kanalerna skulle kantas av kajer och gator och på insidan av befästningarna skulle en gränsgata löpa.

Kvarteren är till största delen långsmalt rektangulära men på ett par ställen har också en del i det närmaste kvadratiske kvarter lagts in. Flera sådana har sparats ut som torg; det centrala torget består av två stycken, ett på vardera sidan av huvudkanalen, sammanbundna av en bro i mittaxeln. Någon tomtindelning är inte utritad i stadskärnan, men jämför man med förstäderna kan man anta att tanken även här var ett system med dubbla tomtrader.

Runt en ny korsformig centralkyrka i nordväst skulle en hörnsluten platsbildning skapas och kyrkan på så vis komma att bilda blickfång för korta gator åt fyra håll. Dessutom utnyttjade Tessin en mycket stor offentlig byggnad och två flankerande, likformiga byggnader i sydöst som fondmotiv för en av de breda kanalerna; i andra änden låg en av bastionerna i det nya citadellet, men inte symmetriskt i förhållande till kanalen.

Sydväst om stadskärnan skulle en större förstad anläggas på huvudsakligen utfyllnadsmark, och en mindre förstad på grundet Gräen söder om staden. Båda hade långsträckt, rektangulär form. Den stora förstaden skyddades mot land av en enkel, bastionerad befästningslinje. Området skulle genomkorsas av breda kanaler och var uppenbarligen tänkt att fungera som en ren kanalstad med de viktiga kommunikationerna på vattnet. Längs kanalerna gick kajer och gator och mellan kanalerna låg två långsmala kvarter delade i dubbla tomtrader med mycket små tomter. Den mindre förstaden bestod av två rader långsmala kvarter, vilka likaså delades in i dubbla tomtrader, men inga kanaler. Tomterna var större än i den andra förstaden men, av kvarterens bredd att döma, mindre än i stadskärnan.

I det mindre alternativförslaget tänkte sig Tessin bara en förstad, placerad på Gräen. Den bestod av en enda rad av rektangulära kvarter, denna gång av samma bredd som kvarteren i stadskärnan. De var tvärställda, med kortsidan vänd mot vattnet. I detta förslag ingick inte kanaler och någon tomtindelning var inte utmärkt.

Inget av detta blev dock förverkligat, men liknande tankar återkom senare vid flera tillfällen under 1600- och 1700-talen – tankar på omfattande reglering, att bygga på utfyllnadsmark, ett system av inre hamnkanaler samt bebyggelse på Gräen. Att planerna lades åt sidan hänger säkerligen samman

med Karl X Gustavs död 1660 och att hans storvulna inställning ersattes av en betydligt försiktigare hållning hos förmyndarregeringen.¹

Fler utvidgnings- och befästningsprojekt kring 1660

Utöver Tessins projekt omnämns flera andra vid samma tid och de följande åren. Att Dahlbergh upprättade kartor har redan nämnts. 1659 beslutades att ett blockhus skulle byggas och Wärnschiöldh skickades till Landskrona för att upprätta förslag. Blockhuset omtalas också de följande åren. 1662 fick Wärnschiöldh i uppdrag att "calcylera" en dessein till Landskronas befästade som tagits fram av generalguvernören Gustaf Otto Stenbock och gjorde då en egen. 1663 och igen 1664 finns uppgifter om hans desseiner till hamnens och stadens utvidgande och befästade.²

Ett par kartor visar ett projekt med en stor, kvadratisk befästningsanläggning med bastioner i hörnen tvärs över den breda djupvattenrännan, vilken delvis skulle stängas av med någon form av pirar eller barriärer.³ Från denna, upp mot staden, skulle ett stort kronverk läggas, och detta och hela stadsområdet, inklusive slottet, inneslutas i en yttre befästningsgördel med breda bastioner med sneda flanker. Det tidigaste påträffade, säkert daterade exemplet på att denna typ av bastioner konsekvent används i en stadsbefästning är Wärnschiöldhs Vänersborgsprojekt 1656 men sedan blir detta det normala i hans stadsprojekt. På den första kartan har slottet fortfarande sin gamla form, utan omgivande bastionsbefästning (se nedan), vilket säger att kartan tillkommit före 1667.

Den andra kartan har dessutom ett alternativ där staden och befästningen tvärs över djupvattenrännan inte binds ihop utan bildar två separata enheter (ritad med brunt blåck och gulskuggad linje). Hamnanläggningen fick här formen av en regelbunden femhörning med bastioner i hörnen, utan kronverk. Slottet skulle byggas ut till ett citadell med en yttre kvadratisk befästning med bastioner i hörnen och från denna skulle en helt ny bastionsbefästning runt stadsområdet utgå. På det obebyggda stadsområdet öster om citadellet har dessutom en rad med nya, rätvinkliga kvarter skisserats. Alla bastionerna, både i hamnbefästning, kronverk, stadsbefästning och citadell, hade sned flank.

1 Jfr Ahlberg 1998, s 98–99, där ett flertal av kartorna finns avbildade i samma skala och vända åt samma håll.

2 Munthe II, 1904, s 215, 489–490, 492–493; Munthe VI:1 1916, s 328–329. Dessa projekt behandlas inte av Eimer.

3 KrA: SFP Landskrona 744 respektive 743. Den senare måste vara en återanvänd och kompletterad karta från 1644. Den har vattenmärke, grundinformation och detaljer gemensamt med KrA: SFP Landskrona 821 och innehåller ett tredje befästningsalternativ från denna tid (markerat med svart/grönt).

Det finns också en grupp kartor som visar en utvidgning av stadsområdet ända fram till djupvattenrännan.¹ Förslaget består på samma sätt som Tessins av två karaktärsskilda delar och kan betecknas som en billigare variant av Tessins projekt. Det befintliga stadsområdet skulle behållas utan större förändringar men kompletteras med en ny kvartersrad mot slottet.

Det stora utvidgningsområdet i söder, däremot, täcktes av en modern, rätvinklig rutnätsplan med ett omfattande system av breda hamnkanaler i båda riktningarna, varav huvudkanalen, i vinkel mot stranden, fortsatte längre in än de övriga. Längst mot väster låg dessutom en stor hamnbassäng. Kanalsystemet har stora likheter med Tessins förslag 1659 men också med det förslag Wärnschiöldh utarbetade för två förstäder till Göteborg 1659–60.

Torget i utvidgningsområdet bildas av två avkortade kvarter på vardera sidan av en kanal och kan alltså beskrivas som ett axialtorg där kanalen utgör axeln. Någon tomtindelning är inte utmärkt. Nya sträckor av stadsbefästning skulle uppföras längs utvidgningsområdet och på grundet Gråen, på andra sidan djupvattenrännan, ett litet hornverk. Bastionerna var av den gamla typen med flank i rät vinkel mot kurtinen – de på östra sidan var större än de existerande men med normala proportioner medan de på västra sidan var mycket breda och grunda.

Det känns med tanke på detta tveksamt att det skulle vara Wärnschiöldhs projekt; kanske kan det vara den nämnda Stenbocks dessein från 1662. I nordväst, utanför slottet, skulle ett nytt, stort, regelbundet femsidigt citadell uppföras. Här hade bastionerna i stället sneda, dubblerade flanker.

Stadsrivningar för utbyggnad av slottsbe­fästningen 1667

De äldsta delarna av Landskrona slott uppfördes mellan 1549 och 1559 och i samband med detta revs den medeltida Vesterport och delar av den medeltida staden.² När svenskarna återlämnade staden till Danmark 1645 var en stor del av bebyggelsen öde och raserad. Efter kriget förstärkte danskarna både slottet och stadens befästning. Enligt Åke Jönsson ska det ha varit en genomgripande omvandling som förvandlade stadsbefästningen till en modern bastionsfästning.³ Medeltidsstaden relaterar uppgifter om en större stadsbrand 1644 och Landskrona berättar att bebyggelsen närmast slottet revs på 1640-talet. Inga uppgifter lämnas om eventuella planförändringar i staden.⁴

Efter 1658 utarbetades, som framgått, en lång rad förslag att omge slottet med en kraftig befästning och därmed göra det till ett verkligt citadell eller kärnfästning i stadens försvar. Flertalet förslag ville ge citadellet en

1 KrA: SFP Landskrona 113g, 114, 748 respektive 742. De tre första dateras i Krigsarkivets förteckning till 1680, vilket inte kan stämma med tanke på avsaknaden av yttre befästning runt slottet, och den fjärde till "1659 (?)".

2 M 48, s 8, 53 och *Landskrona* 1960, s 13.

3 Jönsson 1990, s 39, 45–46.

4 M 48, s 13; *Landskrona* 1960, s 13.

regelbundet femsidig form och förlägga det strax väster om slottet som då skulle rivas, men det fanns också förslag att bygga en likadan eller kvadratisk anläggning runt själva slottet.

1666 beslutades att Wärnschiöldh skulle staka ut båda varianterna kring slottet för att man skulle kunna avgöra vilket som lämpade sig bäst. Följande år beslutades att välja det kvadratiske alternativet och samma år sattes arbetet igång. I augusti 1669 övertog Erik Dahlbergh "directionen öfwer skånische, hallandische och bleekingske fortificationerne och fästningsbyggningerne" under Wärnschiöldhs chefskap och satte genast igång en hektisk verksamhet. Arbetena fortsatte under 1670-talet och när krig utbröt mot Danmark 1675 var citadellet i stort sett färdigt.¹ Några förstärkningar av stadsbefästningen gjordes däremot inte, trots att den var i stort behov av reparation och ombyggnad och 1676 kunde danskarna inta staden. Enligt Jönsson ska de sedan under de tre år de höll Landskrona ha utfört omfattande arbeten på stadens befästning.²

En osignerad och odaterad karta i Krigsarkivet visar planen man kom att följa vid 1660- och 70-talens utbyggnad.³ Runt slottet ligger en kvadratisk yttre befästning med bastioner i hörnen, och utanför detta en vattengrav och raveliner på de nordvästra och nordöstra sidorna. Bastionerna har dubbelrade flanker i sned vinkel mot kurtinen. Kartan visar också att en eller ett par rader kvarter på stadens västra sida fått stryka på foten för att ge plats åt slottets yttre befästningar och skapa en obebyggd zon runt det.

En annan karta visar i stort sett samma gatunät, men betydligt mer rätvinkligt.⁴ Om detta var tankar på en reglering eller bara ett mer schematiskt sätt att rita är svårt att veta. Det bör vara en anläggningskarta från tiden för beslutet, för här finns även det befintliga tillståndet noggrant markerat, med den gamla, oregelbundna vattengraven och en del mindre utanverk. Vid sidan av kartbilden finns också profiler för de nya verken. Kartan visar dessutom på planer att bygga ut de befintliga bastionerna på stadens norra och östra sidor.

Reglerings-, utvidgnings- och förstadsförslag 1680

I slutet av oktober 1679, direkt efter att Skåne återgått till Sverige vid freden i Lund, inspekterade Karl XI Landskrona tillsammans med Erik Dahlbergh, som några år tidigare hade utsetts till generalkvartermästare. Kungen "resolverade om fortifikationen" och den 2 december beordrades Dahlbergh att

1 Munthe II 1906, s 498, 500–502 och VI:1 1916, s 329, 394.

2 Jönsson 1990, s 53, 57–62. En karta som visar situationen när danskarna intog staden 1676 är RA(Dk): Kortsaml Krigsmin afl mp 33 nr 11 och ett projekt till kraftig utbyggnad av befästningarna 1677 RA(Dk): Kortsaml Krigsmin afl mp 33 nr 22.

3 KrA: SFP Landskrona 111.

4 KrA: SFP Landskrona 746.

upprätta ett förslag som skulle vara betydligt större än den befintliga staden och ge plats för så många som 5 000 borgare.¹

Den drivande kraften bakom den väldiga utbyggnaden av Landskrona, med viljan att göra staden till huvudort i Skåne-regionen, var den nyttillträdde generalguvernören i Skåne, Halland och Blekinge, riksrådet Johan Gyllenstierna. Denne var Karl XI:s främste rådgivare och hade kungens stöd i Landskronafrågan. Erik Dahlbergh menade däremot att tanken var orealistisk och att ett sådant projekt skulle ta alltför mycket av resurserna i anspråk. På eget bevåg utarbetade han därför ett mer begränsat förslag med åtta hela och två halva bastioner.²

Gyllenstierna ville dock inte gå med på detta och beordrade den för fortifikationen i Skåne ansvarige Johan Drummond att utarbeta en dessein för 3 000 borgare, vilken fick fjorton hela och två halva bastioner. Inte heller Dahlbergh var nöjd, ens med sin egen plan, utan förordade ett ännu mindre förslag med sex hela och två halva bastioner. Den plan kungen till sist fastställde den 10 maj 1680 blev dock Dahlberghs "mellanstora". När emellertid Gyllenstierna avled snart därefter, den 10 juni, försvann den främsta tillskyndaren av utbyggnaden och arbetena avstannade.

I flertalet förslag återkommer ett närmast runt stadsområde, inramat av kraftiga befästningar och med ett citadell i västra änden av staden. Andra inslag var stora utfyllnader i vattnet, ett system av inre hamnkanaler, ett symmetriskt planmönster som byggde på ett rätvinkligt rutnät och monumentala platsbildningar. Bebyggelse på Gråen fanns med i många förslag. Bortsett från det minsta Dahlberghförslaget är det fråga om storslagna projekt av idealstadstyp.

För det allra största förslaget, det för 5 000 borgare, finns bara ett utkast bevarat, där endast befästningarna, kanalsystemet och konturerna av den befintliga staden redovisas.³ Det är en cirkelrund stad med mer än dubbelt så stor diameter som det sedermera fastställda förslaget. Detta förutsatte mycket omfattande utfyllnader i vattnet. Cirkeln skulle även innefatta en del av grundet Gråen och djupvattenrännan därmed komma att bilda en båge in i ena kanten av staden. Strax innanför denna, på stadssidan, är konturen av en befäst sjöfront med fyra halvbastioner markerad.

1 Munthe III:1 1908, s 224, 228, 230. Dessförinnan, den 24 november tycks enligt Munthe kungen ha approberat ett av Dahlbergh utarbetat förslag där det befintliga citadellet bibehölls och en ny stadsbefästning med åtta hela och två halva bastioner anlades runt en stad som skulle rymma 1 200 à 1 500 borgare. Någon karta med det datumet har dock inte kunnat påträffas. Den följande skildringen ansluter sig till Jönsson 1990, s 63–67 som dock inte identifierar de olika projekten. Jfr också Åberg 1947 och Eimer 1961, s 466–482. Uppgifterna hos Munthe ger inte någon klar bild av förloppet och de olika planerna.

2 Jönsson 1990, s 63; Munthe III:1 1908, s 231.

3 KrA: SFP Landskrona 109g.

Ett helt nytt, femsidigt citadell skulle uppföras något närmare havet än det gamla och från detta utgick stadsbefästningens regelbundna bastionskrans med tjugo hela och två halva bastioner. Planen var uppbyggd kring en bred, central huvudkanal rakt in från djupvattenrännan och denna korsades av två tvärkanaler. Inte något av den gamla staden skulle bibehållas. Huvudkanalen fortsatte också in i stadsdelen på Gråen och även här fanns en tvärkanal. Gatunätet är inte markerat men måste utifrån kanalernas utformning ha varit en rätvinklig rutnätsplan.

Drummonds förslag är inte heller det mer än en principskiss.¹ Det är mycket likartat Dahlberghs och skiljer sig bara genom att vara mindre och att ha fler och tätare liggande kanaler, så att det bildas ett helt rutnät av kanaler. Befästningarna redovisas något mer i detalj – liksom i Dahlberghs förslag är det bastioner med sneda flanker och det framgår också att flankerna var dubblade.

Det fastställda förslaget är det mest detaljerade av alla de planer som utarbetades för Landskrona åren 1679–80.² Förslaget förekommer på en mängd kartor som skisser, inritad kontur, och med smärre variationer i detaljerna. Över det centrala området med torget och två korskyrkor finns dessutom en liten detaljplan.³

Förslaget är också det som i sin axiala symmetri och storslagenhet har mest karaktär av idealstadsplan. Samtidigt tar det betydligt större hänsyn till den befintliga staden i det att två av de viktigaste byggnadsverken bevarades – det kvadratiske citadellet som skulle byggas ut ytterligare, med fler raveliner och utanverk, och den stora, medeltida stadskyrkan. Med en tunn linje visas dessutom ett alternativ att utvidga citadellet mot sydväst, till en avlång, sexsidig anläggning.

Den stora, runda staden skulle ligga framför och i anslutning till citadellet. Det är en symmetriskt axial rutnätsplan med ett H-format system av kanaler, kantade av gator. Huvudgatan – i den östvästliga mittaxeln – är extra bred; sammanlagt finns tre olika gatubredder. Den är en förlängning av en diagonallinje genom citadellet och i denna linje skulle först en tvärställd, oval damm ligga, sedan den gamla stadskyrkan, ett centralt torg och i borte änden en stadsport. Torget består av två avkortade kvarter mitt för varandra och i mitten finns en stor, rund damm.

Huvudgatan omges av kvartersrader med tvärställda, breda, rektangulära kvarter och utanför dessa följer en kanal på vardera sidan samt ytterligare kvartersrader som mot stadens periferi delas upp i mindre enheter.

1 KrA: SFP Landskrona 110.

2 Den av kungen påskrivna kartan är KrA: SFP Landskrona 112a st f, medan den som normalt avbildas är KrA: SFP Landskrona 112b ext st f.

3 KrA: SFP Landskrona 115. Denna karaktäriseras av Eimer som en av de märkvärdigaste planskisserna i svensk stadsbyggnadskonst på grund av den samordnade kompositionen med huvudgata i mittaxeln, axialtorg, kanaler och tvillingkyrkorna, Eimer 1961, s 474–477.

Den tredje kanalen, Konungskanalen, går i stadens mittaxel på andra ledde. Där den korsar de andra två har kvadratiska torg med offentliga byggnader placerats och i motsvarande lägen ett par kvarter österut två korsformiga centralkyrkor.

De större kvarteren följer en tomtindelning med dubbla tomtrader och en rad tväreställda tomter på kvarterens båda, eller någon gång bara ena kortsidor. De smalare kvarteren i zonen utanför, fram till befästningarna, delas däremot i två rader kvadratiska och allra längst ute något mindre, svagt rektangulära tomter (men inga tomter vända på den andra ledde).

Staden skulle omges av en mycket kraftig befästningsgördel med åtta hela och två halva bastioner. Det är stora, breda bastioner med sneda flanker. Utanför ligger en serie vinkelformade contregarder och vid portarna raveliner samt ytterst en fältvall. På Gråen, mitt för kanalen som leder in i staden, skulle en "Winterhamn" anläggas med en bred, halvcirkelformad hamnkanal och två korta tvärkanaler.

En variant av planen finns på en karta där flera förslag är inritade. Hela planen har här vridits något så att stadskyrkan inte hamnar i mittlinjen, och planmönstret har förändrats på olika punkter.¹ Samma plan finns på en annan karta men nu skulle dessutom det existerande citadellet ersättas av ett större, femsidigt citadell lite längre mot sydväst, vilket även påverkade de anslutande delarna av stadsbefästningen.²

Dahlberghs minsta förslag – det han själv förordade, med sex hela och två halva bastioner – återfinns även det på flera olika kartor.³ Detta är det mest sparsamma och pragmatiska förslaget. Stadskyrkan och en stor del av gatunätet skulle bibehållas men gatorna rätas. Mot norr och öster skulle dock ett helt rätvinkligt planmönster skapas genom reglering och smala utvidgningszoner. Utvidgningarna var en följd av den nya, kraftiga stadsbefästningens runda form. Det är samma typ av befästning som i det fastställda förslaget och samma citadellutbyggnad. På kartan markeras också konturen av det större förslaget med åtta hela bastioner.

Gerhard Eimer presenterar ett helt annat förslag som Johan Drummonds och nämner över huvud taget inte det ovan behandlade. Han hänvisar dock till en uppgift att Drummond ska ha lämnat in två alternativa projekt, det ena med orilloner och det andra efter "Heidemans Manier".⁴ En orillon är en del av ett fästningsverk som skjuter fram framför och skyddar en annan del och detta kan möjligen passa ihop med de plogliknande främre delarna av de

1 KrA: SFP Landskrona 109e ext st f, kartbilder på både fram- och baksidan.

2 KrA: SFP Landskrona 113c st f.

3 KrA: SFP Landskrona 109h (utan gatunät), 109i och 113f.

4 KrA: SFP Landskrona 113d; Eimer 1961, s 479, not 11. Uppgiften härrör från KrA: SFP Landskrona, handlingar om fästningsverken 1679–1845, bunt 20. Christoph Heidemann publicerade ett teoretiskt verk i München 1664.

större bastionerna i det av Eimer presenterade förslaget. Det stämmer dock inte riktigt, för normalt är en orillon rundad, inte rakt avslutad.¹

Förslaget skiljer ut sig från de övriga just genom utformningen av bastionerna och den oregelbundna yttre stadsformen med en utsträckning ner mot djupvattenrännan liknande förslagen kring år 1660. Eimer framhäver likheter med Tessins projekt 1659, och pekar särskilt på torget som består av två delar på varsin sida om den breda huvudkanalen, sammanbundna av en bro.²

Ser man till planmönstret som helhet är dock skillnaderna mot Tessinförslaget stora medan likheterna med Dahlberghs fastställda dessein är mycket påtagliga – en symmetrisk uppbyggnad utifrån en central huvudgata i östvästlig riktning och med nordsydligt orienterade kvarter, det H-formade systemet av kanaler, stora kvarter i det centrala partiet och mindre mot utkanterna. Ett par olika gatubredder är markerade. Två kyrkor har också lagts in som pendang till varandra, men här är den ena den gamla stadskyrkan. En skillnad är att det gamla citadellet skulle rivas och ersättas av ett större, regelbundet femsidigt lite längre mot väster, vilket skulle komma att hamna i fonden av huvudgatan. Citadellets inre organisation skulle ges en radiell uppbyggnad. På Gråen skulle en förstad anläggas med en central, bred hamnkanal och omgivande, lite svagare bastionsbefästning.

Bland Landskronakartorna i Krigsarkivet finns också en karta som Gerhard Eimer diskuterar ingående och beskriver som ett idealprojekt eller någon form av förstudie för planeringen av Landskrona, utförd av Erik Dahlbergh 1679.³ Detta känns dock tveksamt – både att den skulle vara ett Landskronaprojekt, av Dahlbergh och från denna tid. Kartan skiljer sig från det övriga kartmaterialet genom att den är ett litet blad som ser ut att ha ingått i en bok. Den är osignerad och odaterad och har på halva baksidan en för hand skriven text om hur kyrka, rådhus och andra grundmurade byggnader bör placeras i förhållande till ett kastell.

Staden är svagt oval, med ett stort, regelbundet femsidigt citadell mitt på ena långsidan. Planen är helt symmetriskt uppbyggd kring en mittaxel rakt ut ifrån citadellet. I gatans ände närmast citadellet ligger huvudtorget – ett halvt hörnslutet torg – och i andra änden, liksom i ändarna på gatan i tväraxeln finns små, likaså halva hörnslutna entréplatser innanför stadsportarna. Planen är en rutnätsplan – rätvinklig i den centrala delen av staden medan

1 NF. Faucherre beskriver dock en orillon (av franskans oreille, öra) som en utskjutande förlängning av bastionens face (franska, ansikte eller framsida) vilken täcker för flanken och som kan vara antingen rundad eller rakt avskuren, Faucherre 1990, s 20. Den rakt avskurna brukar i Sverige kallas epaule. (franska, axel, skuldra). Sturtzenbecher beskriver en orillon som en motsvarighet till epaulen, fast rundad, Sturtzenbecher 1805, s 385.

2 Eimer 1961, s 479–481.

3 KrA: SFP Landskrona 747; Eimer 1961, s 470–473. Kartan avbildas på s 470 och den långa baksidestexten återges på s 471.

gatorna i de yttre partierna radierar ut från citadellet. Stadsbefästningens bastioner är små, med flanker i rät vinkel mot kurtinen.

Kartan uppvisar emellertid inga detaljer som på något sätt knyter den till Landskrona. Här finns ingen antydning om det speciella läget och topografin och inget som säger att det skulle vara en hamnstad. Utformningen är heller inte på något sätt typisk för Dahlbergh vid denna tid; framför allt såg hans befästningar ut på ett helt annat sätt, med påfallande stora bastioner med sneda flanker. Den enda likheten med Landskrona är att det är en stad med rundad form och ett citadell i ena kanten och en symmetrisk plan, uppbyggd kring en mittaxel, men detta var ingen ovanlighet bland de teoretiska modellplanerna. Det schematiska planmönstret skiljer sig också mycket från de varierade och mångfasetterade planer Dahlbergh gjorde för Landskrona och andra städer. Möjligen kan Eimers uppfattning vara riktig, att kartan ingått i någon typ av skrift med principer för stadsplaneringen och kanske vara något som Dahlbergh (eller någon annan) tagit fram i samband med Landskronaarbetet.

Redan några veckor efter Johan Gyllenstiernas död i juni 1680 bestämdes att planerna tills vidare fick läggas åt sidan och att man i stället skulle koncentrera krafterna på Karlskrona. Följande år beslutades att reparera citadellet och senare fick invånarna tillstånd att bebygga sina gamla tomter, men inte närmast citadellet. Sedermera blev det också bestämt att stadsbefästningen skulle rivras men citadellet förstärkas och detta pågick sedan de följande åren.¹

Plan för utvidgning och förstad 1714

En karta 1714 visar ännu ett projekt till genomgripande förändring av Landskrona. Det hade utarbetats av Clas Bödker som 1698 förordnats som löjtnant vid Fortifikationen och placerats i Landskrona där han med vissa avbrott var verksam till sin död 1722.² Staden skulle enligt planen utvidgas mot söder och få en stor förstad på Gråen. Det gamla stadsområdet lämnades utan större förändringar. Befästningarna skulle dock rivras och ersättas av helt nya och utanför detta en bred våt grav anläggas samt en krans av raveliner och fältvall.

De tillkommande delarna skulle anläggas enligt rutnätsplaner som inte var helt regelbundna. De skulle genomkorsas av täta men inte helt parallella och rätvinkliga rutnät av kanaler, kantade av gator, och inom dessa rutor fanns sedan en indelning i mindre kvarter av växlande form och storlek som följaktligen inte heller blev helt regelbundna. Förstaden var relativt stor och hade ett mer finmaskigt nät av kanaler och kvarter, snett orienterat

1 Munthe III:1 1908, s 231–232, 239, 253, 267. *M 48*, s 18, skriver att raseringen påbörjades 1682 och Munthe att den fortsatte det året.

2 KrA: SFP Landskrona 124a (bunt 11); Munthe VI:2 1919, s 450–451.

i förhållande till det i utvidgningsområdet. I de nya delarna skulle det ligga kanaler på insidan av befästningarna, med små bassänger i det inre av bastionerna. På utsidan låg en våt grav.

På så sätt fick planen tre karaktärsskilda delar – den gamla stadskärnan/handelsstaden samt utvidgningsområdet respektive förstaden som båda, med sina många kanaler, skulle ha fått funktion av hamnområde. I utvidgningsdelen och förstaden fanns nya torg som i båda fallen motsvarade två utspärade kvarter. Bägge områdena hade också egen kyrka. Någon tomtindelning är inte utmärkt i de nya delarna.

Stadsområdet, inklusive citadellet, de nytillkommande områdena och förstaden på Gråen, bildade tillsammans en oval yttre form och omgavs av en kraftig befästning som i nordväst anslöt till citadellet. De långt utskjutande bastionerna hade sneda flanker och utanför dessa låg en våt grav och mot land en krans av raveliner och fältvall. Inget av planen blev förverkligat.

Senare förändringar

1747 fattade riksdagen beslut om att åter göra Landskrona till fästning och att bygga en helt ny stad. Flera planer utarbetades och 1749 antogs den slutgiltiga som också började byggas ut.¹ Den tog upp flera drag från 1600-talsplanerna, som en omfattande utbyggnad på utfylld mark, ett symmetriskt planmönster med ett H-format system av kanaler och kraftiga, omgivande befästningar. Av detta kom bara den östra delen till utförande. Senare har delar av kanalerna lagts igen och kvarterslinjerna delvis förändrats men huvuddragen finns fortfarande kvar. Citadellet är i huvudsak bevarat medan stadsbefästningarna rivits och ersatts av en zon av parker och offentliga byggnader.

Lidköping 1446

Lidköping ligger vid Lidans utlopp öster om halvön Källandsö och var fram till 1580-talet den enda staden vid Väneren. Man bedrev sjöfart och handel runt hela sjön med produkter från jordbruket, skogen och bergshanteringen. Den medeltida staden låg på Lidans östra sida.²

Planer att grunda staden Jacobshamn 1667

År 1615 upphöjdes Jacob De la Gardie till greve med Läckö som grevskap och med rättighet att grunda en stad inom detta, vilket han dock inte utnyttjade. 1651 utökades grevskapet med staden Lidköping men redan 1655 återtog den till kronan.³ Magnus Gabriel De la Gardie, som 1652 övertog grevskapet efter faderns död, hade stort intresse för stadsbyggnadskonsten och utvecklingen

1 KrA: SFP Landskrona 772.

2 M 33, s 6–8.

3 SU.

av stadsnäringarna, vilket inte minst framgår av de stolta planerna för staden Arensburg i Estland. Dessa gick dock om intet när han råkade i onåd hos drottning Kristina och grevskapet på Ösel drogs in 1654.

När Lidköping togs tillbaka försökte De la Gardie få köpa marken på Lidans västra sida, mitt emot den medeltida staden, för att anlägga en stad där men lyckades inte med detta. Under de följande åren utarbetades i stället förslag till en helt ny stad kallad Jacobshamn vid Otterstads kyrka på Kållandsö, men detta kom aldrig längre än till projekteringsstadiet.¹ Kyrkan och den planerade bron från staden till slottet nämns på kartan. Platsen måste med andra ord ligga söder om ruinkullen efter Otterstad gamla kyrka, som revs när den nuvarande kyrkan byggdes 1854, och bron passera över ett sund i norra delen av Fröfjorden, över till Råholmen.²

Ett utkast till plan eller i alla fall inte helt färdigt förslag i Riksarkivet visar projektet. Planen saknar titel, är odaterad och osignerad men utan tvekan, skriver Gerhard Eimer, den som beskrivs i ett brev från Olof Falck till De la Gardie 1667. Det finns även ett bevarat koncept till privilegier för staden.³ Olof Falck var sedan 1661 Magnus Gabriel De la Gardies enskilde lantmätare och hade tidigare arbetat som kopist vid Fortifikationen.⁴

Planen är i princip rektangulär, men med en spets i söder. Den är uppbyggd kring två gator som bildar en T-struktur. Den östvästliga tvärxeln i norra änden av staden är ett avsnitt av en landsväg som mot öst gick vidare över en bro och till Läckö slott. Åt andra hållet skulle den fortsätta som en bred, helt rak utfartsväg – nyanlagd får man utgå från. På dess norra sida låg Otterstad kyrka som blickfång för den andra huvudgatan, i stadens längdaxel. Det framgår att kyrkan skulle byggas ut med korsarmar till en modern korskyrka. Framför den placerades det stora, kvadratiske torget, som bestod av två utsparade kvarter, och i andra änden av gatan det ännu större "Siötorgett".

Det är en arkitektoniskt genomarbetad plan, med utritade byggnader, och här finns dessutom en tydlig hierarkisk uppbyggnad i det att kvartersbredden och därmed tomter och hus gradvis minskar ju längre bort man kommer från den centrala huvudgatan. Kvarteren är långsmalt rektangulära, av samma längd; de vid gatan i längdaxeln består av två tomter, följande kvarter likaså – fast med smalare tomter – och de därefter av fyra ännu lite smalare tomter. I sydväst går tomterna ända fram till strandkanten. De allra yttersta kvarteren är inte färdigritade och även norr om kyrkan förefaller det som om fler kvarter skulle tillkomma.

Huvudgatorna, men också tvärgatorna i övrigt, har större bredd än resterande långgator; tvärgatorna längst i söder förefaller dock bli något smalare.

1 Eimer 1961, s 378.

2 *Tidernas Lidköping*, s 190–191.

3 RA: KA kartor o ritn, nr 140 (kartavd m form); Eimer 1961, s 380, 382.

4 Ekstrand 1903, s 189 och 1912, s 62 (nr 2375); Munthe VI:1 1916, s 583.

Detta hänger säkerligen samman med att bostadshusen skulle förläggas i jämna rader utmed tvärgatorna; på kvarterens långsidor är däremot inga byggnader utritade. I vilken mån det skulle ligga ekonomibyggnader här eller vara öppna trädgårdstråk är omöjligt att säga. Husen har en enhetlig utformning, med den långa sidan mot gatan och samma typ av helvalmade tak. I det att längden trappades av ju längre ut man kom från huvudgatan kan man på ett ovanligt sätt utläsa en social skiktning.

Nya Staden 1670 och gatureglering i Gamla Staden

1670 fick emellertid De la Gardie till slut köpa marken mitt emot det gamla Lidköping och två år senare kunde anläggandet av den nya staden påbörjas. Upphovsman till planen bör även denna gång ha varit Olof Falck. 1670 är också det år De la Gardie fick privilegier för den nya staden.¹

Formellt var det alltså fråga om en nygrundad stad, men i realiteten handlar det snarare om en stadsutvidgning (eller möjligen förstad). Det var inte en "fullständig" stad med alla stadsfunktioner. Nya Staden fick exempelvis ingen egen kyrka men däremot ett betydligt större torg som måste ha fungerat som huvudtorg för båda delarna av staden. 1683, vid reduktionen, indrogs Lidköping också helt till kronan. Ända fram till 1705 hade dock de bägge stadshalvorna varsin borgmästare.²

Den nya staden lades ut efter en regelbunden, rätvinklig rutnätsplan med långsmala, rektangulära kvarter och ett ovanligt stort, kvadratisk torg. Detta ligger mitt för bron och är, i förhållande till planens mittaxel, förskjutet ett kvarter mot norr. Hit flyttade De la Gardie en jaktpaviljong som rådhus. Torget motsvarar hela åtta kvarter, med då får man komma ihåg att kvarteren är förhållandevis små. Som pendang till torget planerade De la Gardie ett område av samma storlek för sitt eget residens med en stor park. Största delen upptogs av parken men i de fyra hörnen placerades byggnader. Det så kallade Grevhuset är en del av detta. Det kan man utläsa av en detaljerad tomtkarta av lantmätaren 1687.³

Kartan visar också de smala och små, nordsydligt orienterade kvarteren. De yttre kvartersraderna är längre än de övriga vilket påverkar tomtindelningen – kvarteren i mitten har två kvadratiska tomter genom hela bredden medan de yttre har tre tomter. Enligt Eimer ska huvudgatorna ha gjorts aningen bredare än övriga gator.⁴ Utmed delar av stadens ytterkant anlades en gränsgata.

1 Eimer 1961, s 385–390; *SU*. Kartan är inte bevarad. Kartmaterialet för Lidköping behandlas i *Nya staden 300 år*, 1970. Här nämns en kopia av en "Magnus Gabriel De la Gardies plan för Nya Staden av år 1671", av sammanhanget att döma tillhörig Lidköpings kommun.

2 *Tidernas Lidköping*, s 220.

3 LMV: P130-1:1.

4 Eimer 1961, s 386.

På andra sidan bron drogs en ny, rak gata – Skaragatan – genom det medeltida stadsområdet, så att en genomgående östvästlig huvudgata skapades. Denna övergick sedan i raka utfartsvägar utanför stadsområdet. Mot söder drogs nuvarande Mellbygatan vidare som en rak infartsväg och mot väster Stenportsgatan. Parallellt med denna gick en väg som en fortsättning på stadsfyrcantens södra gränsgata, vilken sammanfaller med dagens Esplanaden. Detta kan också utläsas av kartan 1687 och andra kartor.¹

1670 års plan är välbevarad och präglar fortfarande helt den västra stads- halvan. De största förändringarna är att ett antal kvarter har slagits samman, främst i de västra delarna av Nya Staden och att området för den stora parken kvartersindelats och bebyggt.

Lindesberg 1643

På platsen för Lindesberg låg en kyrkby och handelsplats – Lindesås – med anor sedan 1300-talet. Bebyggelsen låg efter en åsrygg på östra sidan av Stora Lindesjön och sträckte sig från bron över sundet till Lilla Lindesjön i söder upp till marknadsplatsen vid kyrkan i norr. Den äldsta kända skattelängden 1538 tar upp 32 gårdar.²

Redan Gustav II Adolf hade haft tankar på att grunda bergsstäder vid Lindesberg och Nora, vilket framgår av stadsprivilegierna 1643. Kungen hade besökt båda platserna 1617.³ Hans mest intensiva stadsgrundningsperiod följde under 1620-talets första del, med bland annat planer på bergsstäderna Falun och Sala, så kanske kan man räkna med att tankarna på städer vid Nora och Linde också hör till denna tid.

Stadsgrundning 1643 med plan 1644

Stadsprivilegierna för Lindesberg utfärdades den 20 december 1643, samma dag som för Nora och med samma ordalydelse, bortsett från specifika saker för respektive stad. På samma sätt överensstämde de med de tidigare privilegierna för Järle och Askersund.⁴ I början av april 1644 drabbades den nya staden av en allvarlig brand och i en instruktion den 17 april gav landshövdingen i det särskilt skapade bergslagslänet, Carl Bonde, ett uppdrag till Thomas Christierson Hedræus att "afsticka" platsen utan hänsyn till den befintliga tomtindelningen. Hedræus var lantmätare och hade 1637 utsetts till markscheider – det vill säga gruvmätare – och ingenjör vid Bergsamtet.⁵ Han utförde även planer för Askersund, Nora, Falun och Nya Koppaberget.

1 Exempelvis Gustaf Ljunggrens karta över Lidköping 1856, *Atlas öfver Sveriges städer*.

2 Svalin 1993, s 133–134.

3 Tham 1949, s 11.

4 Jonasson 1993, s 69.

5 Svalin 1993, s 133–136; Ekstrand 1903, s 11, 267 (nr 129); NF.

Den bevarade kartan har titeln "Geometrisch Afrijtningh Uppå Lindsåhs Stadh Såsom han nu Regulerat ähr Anno 1644".¹ Det måste innebära anläggningsplanen för staden med reglering av den äldre bebyggelsen och att den tillkommit i samband med återuppbyggnaden efter branden. Kartan är osignerad men helt klart av samma hand som de likaså osignerade kartorna för Askersund och Nora och den signerade kartan för Nya Kopparberget några år senare.

Den långsträckt, rätvinkliga rutnätsplanen med alla gator lika breda har en rektangulär avgränsning in mot land men följer annars den naturliga sjöstranden, utan några utfyllnader. Planen är uppbyggd kring en central, nord-sydlig huvudgata som säkerligen är en rätning av den tidigare huvudgatan. På bägge sidor av denna ligger långsmala, rektangulära kvarter med kortsidan vänd mot huvudgatan. Kvarteren har samma bredd, utom kvartersraden där torget ingår, som är något smalare. Torget är kvadratisk och består av en utspärad del av ett kvarter. På dess norra sida ligger kyrkan och prästgården och mot öst rådhuset. Ytterligare några boställen och offentliga byggnader är utmärkta i kvarteret mitt för kyrkan.

Kvarteren delas in i dubbla tomtrader och längs norra delen av huvudgatan ligger dessutom en rad tomter på andra ledden. Kvarteren och tomterna går ända fram till strandkanten. Tomtstorleken varierar en del med bredare tomter i de två centrala kvarteren vid torget och kyrkan. En gata löper utmed stadens två sidor mot land och på utsidan av dessa följer en vall eller brett bälte av uppkastad jord och därefter en grävd kanal av samma bredd som gatorna. På utsidan av denna kommer ännu en gata och sedan ytterligare kvartersformer, "Tiänlige till kålgårdar", med samma typ av tomtindelning som kvarteren inne i staden.

En odaterad och osignerad karta med titeln "LindsBergs Stadh" i Riksarkivet visar en revidering av planen. Hela kanalzonen har utgått och det finns också en del förändringar av tomtfigurerna, framför allt att kålgårdstomterna delats in i mindre men i några fall även större enheter. Pappret kartan är ritad på är identiskt med ett tiotal andra kartor som kan föras till 1640-talet och torde höra till årtiondets senare del och visa den plan man slutgiltigt stannade för och som till allra största delen blev utbyggd.² Det kan man bland annat utläsa av en noggrann tomtkarta av lantmätaren Vilhelm de Besche 1728.³ Det är bara några av kvarteren i norr och ett halvt kvarter i sydöst som saknas. Denna plan har sedan i allt väsentligt blivit bestående till idag.

1 LMV: S47-1:1.

2 RA: Städens acta, Linde (kartavd m form). I gruppen av 1640-taleskartor ingår bl.a. en utvidgningsplan för Köping, anläggningskartan för Kristinehamn, regleringskartan för Västerås och en uppmätningsskarta för Torneå. Flera kartor är daterade.

3 LMV: S47-1:3.

Linköping (1075) 1287

Linköping ligger mitt på Östgötaslätten på platsen för ett vägmöte och en bro över Stångån som ingår i ett system av vattenvägar åt flera olika håll. Redan vid början av 1100-talet var det en kyrklig centralort och funktionen som stiftsstad, skolstad och administrativt centrum har sedan varit avgörande för den fortsatta utvecklingen. Staden brändes 1567 under det nordiska sjuårskriget.¹

Gaturreglering/utvidgning 1652 och 1653

1652 godkände riksregeringen en plan för reglering eller snarare utvidgning av Linköping. Denna hade utarbetats av lantmätaren i Östergötland Johan de Rogier året innan, efter ett initiativ av landshövdingen 1646, med främsta syfte att få en ny rak och bred huvudgata samt en ny bro över Stångån och ny infart från öster. Utan att ens tillfråga borgerskapet hade landshövdingen träffat avtal om bron och först därefter meddelat borgmästare och råd befallningen att bygga ny infart. Planen hade inte föregåtts av någon brand. Bron uppfördes redan 1646 och från denna drogs den nya gatan, nuvarande Storgatan, fram till torgets sydöstra hörn.² Av 1651 års karta framgår dock att den västligaste delen av gatan inte byggdes ut i detta första skede.³

I planen ingick dessutom början till en rutnässtruktur i stadsområdets östra del närmast än genom en tvärgata mot söder – dagens Snickaregatan – och en kort gata från denna mot öst, motsvarande den östligaste delen av nuvarande Nygatan, samt rätvinkliga kvarter med stora, enhetliga tomter. Det större, kvadratiske kvarteret indelades i två tomtrader medan det mindre kvarteret bara hade halv storlek och en enda rad tomter. Östra delen av staden var glest bebyggd, vilket underlättade genomförandet. Redan 1653 tycks Storgatan ha varit i stort sett utbyggd och av mantalslängderna kan man utläsa en markant befolkningsökning i denna del av staden under 1650-talets lopp.⁴

1653 beslutade landshövdingen att förlänga den nya huvudgatan mot väst, från torget fram till slottet. Detta var dock betydligt mer komplicerat att genomföra eftersom den nya gatusträckningen gick genom den tätast bebyggda delen av staden; först omkring 1660 var arbetet i huvudsak färdigt. Dessutom måste delar av kvarteret på torgets södra sida rivas, vilket dock inte genomfördes förrän framemot århundradets slut. Den tidigare gatan mot väster, vilken mynnade mitt på torget, styckades och delades ut som tomtmark till kompensation för den mark som tagits till den nya gatan. Den finns dock fortfarande kvar på en detaljerad tomtkarta som upprättades av

1 *SU*.

2 Lindberg, F. 1976, s 84–85.

3 LMV: D64-1:3.

4 Lindberg, F. 1976, s 85, 87.

lantmätaren Anders Nilsson 1696. För att även i fortsättningen få en direkt förbindelse mellan torget och domkyrkan beslutade man 1659 att ta upp en ny gata västerut från torgets nordvästra hörn, dagens Domkyrkogatan, vilket genomfördes under 1660-talet.¹

Tomtkartan 1696 visar också att de förändringar som skett efter århundradets mitt visserligen var mycket små, men ändå bidrog till att bygga ut rutnätssystemet. Gatan utmed domkyrkotomtens östra sida hade dragits vidare ett stycke söderut, ner till Sankt Korsgatan. Längst i öster hade ytterligare en tvärgata söderut från Storgatan tillkommit – det första avsnittet av vad som idag är Hamngatan. Nygatan hade förlängts den korta biten fram till Stångån och den lilla Vattengatan anlagts söder om Nygatan. En annan förändring var att några kortare, äldre gatusträckningar försvunnit. Vid infartsvägarna, utanför tullarna, hade dessutom nya tomter vuxit ut, framför allt utmed nuvarande Hunnebergsgatan, vid Storgatans västra fortsättning och Djurgårdsgatan, men även ett par tomter vid Tanneforsgatans förlängning.

Reglering och utvidgning efter brand år 1700

I januari år 1700 härjades Linköping av en förödande brand som förstörde allra största delen av staden, tillsammans 136 gårdar. Till det som klarade sig hörde domkyrkan, biskops- och domprostgårdarna samt bebyggelsen utmed Hunnebergsgatan väster om domkyrkan. För att snabbt komma igång med återuppbyggnaden begärde staden själv att en ny stadsplan med bredare gator, raka tvärgator och förstorat torg skulle utarbetas. Men på andra sidan Östersjön hade krig utbrutit så det dröjde ända till maj innan något beslut kom, ett beslut som innebar att upprätta kartor över dels stadens utseende före branden, dels hur den skulle återuppbyggas "efter regulariteten".²

Under tiden hade staden utarbetat ett eget förslag till plan, men detta godtogs inte av landshövdingen. Vad det innehöll är okänt; någon karta har inte bevarats. Man fick vänta tills ordinarie lantmätaren för Östergötland, Anders Nilsson, hade tid att utföra arbetet. Till sin hjälp hade han extra ordinarie lantmätaren Nils Lundberg, som är den som signerade den i juli slutligen fastställda planen. Landshövdingen yrkade på vissa förändringar, bland annat att en av de nya tvärgatorna skulle strykas eftersom två delvis bevarade stenhus låg i vägen, men inga avsteg beviljades och därmed kunde utstakningen påbörjas.³

1 Lindberg, F. 1976, s 85–86, 88. 1696 års kartan avbildas på s 89. Originalen är sedan länge försvunnet. En variant av kartan, med tomtnummering och ägarförteckning, har givits ut som nytryck av Östergötlands länsmuseum 1987. Det är även oklart till var originalet till denna finns.

2 Lindberg, F. 1976, s 95–98.

3 Lindberg, F. 1976, s 98–100, kartan avbildad på s 102. Originalen har tidigare förvarats i Lantmäterimyndigheten i Östergötlands län men ska efter skanning överföras till Landsarkivet i Vadstena. En kopia från 1757 finns i Riksarkivet, RA: Utan känd proven, nr 138 (kartavd m form). Ekstrand 1903, s 112, 113 (nr 1364, 1379). Lindberg skriver att den extra ordinarie lantmätaren skulle heta

Den nya planen, Karl XII:s stadsplan kallad, byggde vidare på de regleringar och utvidgningar som hade gjorts under 1600-talet och innebar en radikal reglering till en i det närmaste rätvinklig rutnätsplan med relativt jämnstora kvarter. Av senare kartor att döma tilläts däremot tomtgränserna inom kvarteren i huvudsak förbli vid det gamla.¹ Två nya långgator skulle läggas ut, en norr och en söder om Storgatan, och dessutom förlängdes gatan som gick utmed torgets norra sida (dagens Borgmästaregatan) ett stycke mot öster, så att man fick en gata från domkyrkan ända fram till Sankt Lars kyrka. Enligt planen skulle sammanlagt nio genomgående tvärgator finnas, vilka i några fall sammanföll med befintliga men rätade gatusträckningar. Tre av dem fanns till största delen sedan 1600-talet – dagens Apotekaregatan, Snickaregatan och Hamngatan.

Jämförelser med senare kartor visar att regleringsplanen var gällande under lång tid, men att ändå bara delar kom till utförande och att det gamla gatunätet till stor del levde vidare.² Mycket berodde detta på att det dröjde så länge med beslut om ny plan och att många i mellantiden hade byggt upp sina hus på de gamla grunderna. Någon del av planen kom att justeras ganska snart, en del byggdes ut under 1700-talets lopp och annat blev genomfört långt senare, efter att ha inkluderats i 1800-talets stadsplaner.

Den största förändringen i planen år 1700 var den nya långgatan söder om Storgatan, det vill säga nuvarande Nygatan. Första delen, mellan Läroverksgatan och Tanneforsgatan, anlades direkt efter branden, men sedan gick det långsamt; inte förrän omkring 1760 iordningställdes delen fram till Hamngatan. Avsnittet ner till Stångån tillkom 1817 och den kvarvarande delen i väst, fram till Västertull påbörjades först på 1840-talet. Vid genomförandet försköts gatan något mot norr. Några av tvärgatorna byggdes ut tämligen snart efter branden – den återstående korta sträckan av nuvarande Apotekaregatan söder om Sankt Korsgatan och Platensgatan mellan torget och Ågatan; fortsättningen söderut från torget kom däremot aldrig till utförande.³

På Jonas Brolins karta 1769 ser nuvarande Läroverksgatan, Klostergatan och Sankt Larsgatan söder om Storgatan ut att vara färdiga. Köpmansgränd är den enda utförda delen av en tvärgata som vid mitten av 1700-talet flyttades något mot öster, till en befintlig gata öster om Sankt Lars kyrka, det vill säga dagens Repslagaregatan. Denna var utbyggd mellan Storgatan och Ågatan före 1769. Borgmästaregatans östra del fram till Sankt Lars kyrka hade också

Erik Lundberg men detta måste alltså vara felaktigt.

1 En detaljerad uppmättningskarta av Carl Jacob Wallberg 1757, LMV: D64-1:22 och en tryckt karta i Tollstorp 1834.

2 Framför allt kartan 1757 och tryckta kartor av Johan Silberling 1734 och Jonas Brolin 1769 samt den utvidgade stadsplanen 1850, de tre senare avbildare i Lindberg, F. 1976, s 104, 106 och 112.

3 Lindberg, F. 1976, s 103–108.

blivit genomförd. Det blev däremot inte den västligaste av regleringsplanens tvärgator.

Bevarat idag

Under 1700-talets lopp genomfördes också en del förändringar som inte ingick i stadsplanen år 1700. Nytillskotten tycks ha tillkommit styckevis, utan någon sammanhållande plan. Det gäller exempelvis Järntorget efter 1736, Sankt Larstorget vid 1700-talets mitt, Magasinstorget 1776 (idag bussterminal) och att Sankt Persgatan drogs förbi domkyrkans västsida efter beslut 1795.¹

1850 fastställdes en ny stadsplan som i första hand var en utvidgningsplan som byggde vidare på regleringsplanen 1700 och de justeringar och tillägg som hade gjorts sedan dess.² Men det ingick också att fullfölja icke genomförda delar av den tidigare planen.

Luleå 1621

Det äldsta Luleå låg vid Nederluleå kyrka i nuvarande Gammelstaden på norra sidan av Luleälvens mynningsområde i Gammelstadsfjärden tio km nordväst om dagens Luleå. Vid den stora senmedeltida stenkyrkan fanns sedan gammalt en viktig marknads- och hamnplats.³

Stadsgrundningen 1621

Av privilegiebrevet den 12 juli 1621 framgår att Olof Bure stakat ut staden.⁴ Stadsplanen har inte undersökts mer ingående, men den torde i delarna norr och nordöst om kyrkan kunna gå tillbaka på den plan för den äldsta stadsbildningen som finns på en karta i Krigsarkivet och i stort sett samma på en karta i Lantmäteriverkets arkiv.⁵

Den visar en förhållandevis rätvinklig struktur med ett litet rutnätsparti i mitten, uppbyggt utifrån en utfartsväg mot nordöst. Torget måste vara den öppna plats som ligger på kyrkans norra sida. Samma grundstruktur återfinns på en karta över Luleå Gammelstad som lantmätaren Lars Peter Bergner upprättade 1817 medan andra delar av Gammelstaden uppvisar ett betydligt mer oregelbundet mönster.⁶

Stadsflyttning 1649

Borgarna begärde själva att få flytta staden till en för sjöfart och handel lämpligare plats och i en resolution 1648 biföll riksregeringen detta, men först när

1 Lindberg, F. 1976, s 106–110.

2 Lindberg, F. 1976, s 112.

3 *SU*.

4 *PRFSS* 6, s 90.

5 KrA: SFP Luleå 4; LMV: Å19-1:1.

6 LMV: Å19-1:6.

man hade undersökt vad det fanns för lämpliga platser. För detta skickades lantmätaren och konduktören vid Fortifikationen Erik Eriksson Niure upp till staden; han skulle rapportera om vilka möjligheter som fanns och utarbeta planer. Den plats han valde var det nuvarande Luleå, som redan tidigare hade använts som uthamn, och i ett brev 1649 meddelade drottning Kristina att hon beslutat att staden skulle flyttas till den av Niure utstakade platsen. Redan samma år påbörjades byggnationen.¹

Erik Eriksson Niure hade tidigare varit medhjälpare till Nicodemus Tessin d.ä. och man får förutsätta att planen fick en utformning som liknade de planer Tessin hade utarbetat för en rad Norrlandsstäder de föregående åren – en strikt rätvinklig rutnätsplan. Sannolikt var den dock mindre strikt regelbunden än Tessins planer, särskilt vad gäller stadens yttre form. Niure hade ett mer flexibelt angreppssätt vilket framgår vid en jämförelse med regleringsplanen för Umeå.

En rekonstruktionskarta för år 1690 i *Luleå stads historia* och en tomtkarta av lantmätaren Esaias Hackzell 1750 visar också en i grunden rätvinklig rutnätsplan, men med kvarter i varierande storlek och kvarterlinjerna mot stränderna mycket "taggiga" och ojämna.² Torget bestod, vad man kan förstå, av ett utsparat hörn av ett kvarter och tomtindelningen följde ett dubbeltomt-system, med två rader av tomter genom kvarteret. Huvuddragen av Niures plan torde alltså ha kommit till utförande och senare kartor visar att dessa till största delen fortfarande finns kvar och har bildat utgångspunkt för den fortsatta stadsplaneutvecklingen.

Bevarat idag

Med utgångspunkt från 1600-talets plan har sedan den centrala rutnätsstaden byggts vidare. 1790 togs en plan fram för uppstramning av det befintliga gatunätet och viss utvidgning och detta präglar fortfarande stadskärnan.

Lund (985/1085) 1658

Lund växte upp i övergången mellan åkerbygden och mer kuperade skogsområden omkring nio km från Öresundskusten, på en plats som aldrig haft förbindelse via vattenvägar med havet. Redan omkring 1060 blev staden biskopssäte och 1102/1104 ärkesäte för hela Norden. Lunds storhetstid inföll under den tidiga medeltiden.³

När Skåne efter freden i Roskilde 1658 blev svenskt beskrevs staden som tämligen betydelselös. Presidenten i Kommerskollegium skrev bland annat att "uti honom finner jag nu ringa recommendabelt och av något värde, mera

1 Steckzén, Wennerström 1921, s 67–69, 80.

2 Steckzén, Wennerström 1921, efter s 80; LMV: Å19-1:2, karta 1.

3 M 26, s 6–8.

än blotta antiquiteten".¹ Befolkningsmässigt var det ändå en relativt stor stad, den fjortonde i ordningen bland Sverige-Finlands städer med sina dryga 1 500 invånare. Fram till 1690-talet sjönk dock folkmängden till drygt 1 200, vilket gjorde att Lund halkade ner till en 23:e plats.² 1666 grundades universitetet och två år senare invigdes det.³

Regleringsprojekt 1669

1668 sände riksregeringen en skrivelse till landshövdingen i Malmö angående "gatornas rättelse" i Lund.⁴ Med detta har en karta utan årtal, men daterad till 1669 eftersom den ingår i Skånska kommissionens handlingar 1669, sammankopplats. Den innehåller två olika regleringsförslag och är enligt texten utförd av Andreas. Han skriver också att "dhe rödhe sträken och linierna äro efter ingeuniorns Nilss Erickssons förslag til gatur och dhe med blyarss mine".⁵ Vem denne Andreas var är inte känt. Ragnar Blomqvist uppgift i Lunds historia, att det möjligen kan vara Andreas (eller Anders) Månsson Streng, kan dock inte stämma; Streng var hela sitt arbetsliv verksam i Finland och dog sannolikt redan 1644.⁶

Med utgångspunkt från domkyrkoområdet ville Andreas dra raka gator norrut (en rätning av Kyrkogatan) och söderut (i den övre delen delvis sammanfallande med Stora Södergatan) samt dessutom lägga in två raka, mot dessa korsande gator tvärs genom stadsområdet – den norra en förlängning av Paradisgatan, den södra en rätning och förlängning av Västra och Östra Mårtensgatan. Möjligen var de nordsydliga gatusträckningarna tänkta att bli bredare än de andra.

Det andra regleringsförslaget på samma karta måste vara uppgjort av lantmätaren Nils Eriksson Njuren som blev lantmätare i Skåne troligen 1660. Det är alltså inte Nils Eriksson Njurenius (eller Niure) som Blomqvist skriver, utan möjligen en bror till honom.⁷ Förslaget innebar att en rätlinjig men inte helt rätvinklig rutnätsplan skulle läggas ut över hela stadsområdet, utan någon hänsyn till det befintliga gatunätet. En gata skulle till och med skära av domkyrkans absid. Gatorna skulle dras ut till den existerande gränsgata som gick runt större delen av staden. Inget av förslagen kom hur som helst att genomföras.

1 Blomqvist 1978, s 133.

2 Lilja 1996, s 31, Grundtabell 2.

3 Blomqvist 1978, s 140–142.

4 *Kartornas Lund*, s 16. Här avbildas och presenteras ett 50-tal kartor över Lund.

5 RA: Stora skånska kommissionen 1669 handl vol CC (kartavd m form).

6 Blomqvist 1978, s 165; Ekstrand 1903, s 214 (nr 2620).

7 Ekstrand 1903, s 155 (nr 1914); Blomqvist 1978, s 165.

Regleringsförslag 1680

1678 brändes den norra halvan och de centrala delarna av Lund av retirerande danska styrkor; 163 av stadens 304 gårdar förstördes.¹ 1680 gav generalguvernören uppdrag till ingenjören Peter Bruse att upprätta en dessein med förslag till rätning av gatorna så gott det gick, att rätta sig efter vid återuppbyggnaden. En odaterad och osignerad karta i Krigsarkivet har sammankopplats med detta. Blomqvist relaterar en uppgift, att kartan tillskrivits Erik Dahlbergh, som fungerade som generalguvernör en period från juni 1680, och håller inte detta för otroligt.² Bruse var sedan 1677 ingenjör vid Malmö fästning och samarbetade uppenbarligen mycket bra med Dahlbergh.³ Naturligtvis kan Dahlbergh ha haft viss inverkan på planens utformning, men det är ändå svårt att tänka sig honom som upphovsman till denna mycket enkla plan, med tanke på de storslagna projekt han utarbetade vid samma tid.

Regleringsförslaget innebar att ett system av breda och rätade huvudgator skulle skapas men att det gamla oregelbundna gatunätet i övrigt skulle få vara kvar. Bara två av de nya gatorna skulle komma att skära varandra i rät vinkel. En genomgående nord-sydlig huvudgata skulle åstadkommas genom att Stora Södergatan och Kyrkogatan bands ihop framför domkyrkan; de skulle också breddas och rätas. I norr och söder skulle nya, breda och raka tvärgator tillskapas med utnyttjande av korta avsnitt av Sankt Petri Kyrkogata och Svanegatan, och mitt genom staden, strax söder om domkyrkan, skulle en breddad och någorlunda rätad tvärförbindelse bildas med Lilla Fiskaregatan och Skomakaregatan som utgångspunkt. Dessutom skulle Mårtensgatan rätas och breddas.

Det enda av detta som kom till utförande var gatusträckningen framför domkyrkans västfasad, för att binda ihop Kyrkogatan och Stora Södergatan. Den utstakades senast 1687 och var färdig 1702. I samband med detta utvidgades också den gamla förplatsen till Lundagård.⁴

Bevarat idag

Detta planmönster har till allra största delen bevarats till idag, men inom dess ram har förtätningar och detaljförändringar gjorts. På 1740-talet förändrades området kring Lundagård norr om domkyrkan. Under 1800-talets lopp skapades flera parkmiljöer och grönstråk i framför allt stadens periferi. Stortorget och domkyrkoområdet har förändrats liksom de västra delarna av stadskärnan som en följd av järnvägsbygget vid 1800-talets mitt.

1 Blomqvist 1978, s 156.

2 Blomqvist 1978, s 165–167; KrA: SFP Lund 2. I Krigsarkivets förteckning dateras kartan till "1690-talet (?)". Samma regleringsförslag finns också på en karta 1688 av lantmätarna Olof Naeringh och Anders Schiöning, Lantmäterimyndigheten i Skåne län (Malmö): Lunds stad akt 2.

3 Munthe VI:2 1919, s 319.

4 Blomqvist 1978, s 165–167; *Lunds stadsbild*, s 9.

Malmö (1250/1275) 1658

Ur en tidigmedeltida kyrkby växte staden Malmö upp på sydsidan av Lomabukten i Öresund, i ena kanten av det rika Söderslätt. Vid 1300-talets början bör staden ha varit en större handelsort och ha passerat de äldre kuststäderna i betydelse. På 1400-talet uppfördes en stadsmur och 1536–42 Malmöhus. 1500-talet var en markant blomstringsperiod då många påkostade stenhus byggdes och vissa stadsplaneförändringar genomfördes.¹

Stadsbefästning/rivning för slottsbefästningen 1663

Efter freden i Roskilde 1658 blev Malmö svenskt och residensstad i det nyinrättade generalguvernementet för de erövrade landskapen.² Flera kartor 1658 visar att befästningarna vid det svenska övertagandet endast bestod av den medeltida stadsmuren med vattengrav och tillägg av några senare bastioner och portraveliner. Dessutom fanns på slottets västra sida ett hornverk och längre ut ett litet oregelbundet kronverk. På landsidan bidrog de omgivande sankmarkerna till skyddet. Slottet låg innanför stadsmuren, i direkt anslutning till stadsbebyggelsen.³

En av dessa kartor är upprättad av Erik Dahlbergh i mars 1658 och innehåller förutom uppmätningen ett förslag till helt ny stadsbefästning med jämnt utplacerade bastioner – bastioner med flanker i rät vinkel mot kurtinen – och våt grav. Dessutom skulle hornverket på slottets västra sida förstärkas och ett nytt kronverk med divergerande sidor byggas utanför detta. Redan tidigare – den 21 februari, fem dagar före fredsslutet – hade dock Dahlbergh utarbetat en skiss med utkast till två olika befästningsalternativ. Ett av dem liknade marsförslaget, men med bastionerna i andra lägen. I det andra hade hela stadsbefästningen flyttats ut ett litet stycke, kompletterats med par raveliner och runt slottet en kvadratisk, yttre befästning med bastioner i hörnen.⁴

1659 och 1661 finns uppgifter att Johan Wärnschiöldh arbetade med desseiner till Malmös befästningar. Det uppkom en diskussion om att till att börja med att bygga om slottets yttre befästning och på så vis skapa ett starkt citadell som var skilt från staden för att först därefter ta itu med stadsbefästningen. 1662 beslutade man att göra så och att följa Wärnschiöldhs dessein. Arbetet påbörjande följande år.⁵

En odaterad karta, approberad av Hedvig Eleonora och de fem höga riksämbetsmännen, och en renritad karta med årtalet 1662 visar vad som måste

1 M 67, s 8, 13, 17.

2 NE, Skåne, Försvenskningen.

3 KrA: SFP Malmö 260 och 88, den senare också ett befästningsförslag av Erik Dahlbergh. Den förra avbildas och presenteras tillsammans med omkring 140 andra kartor i *Malmös kartor*.

4 KrA: SFP Malmö 90.

5 Munthe II, 1904, s 469, 477, 489, 492.

vara Wårnschiöldhs dessein, med både citadellet och stadsverken.¹ Befästningarna är nu kraftigare, med breda bastioner med sneda, dubblerade flanker, våt grav och två portraveliner. Det gäller även det kvadratiska citadellet med sina bastioner i hörnen. Även mot sjösidan skulle en befästningslinje med bastioner anläggas. På en karta 1665 kan man se att citadellets yttre befästning förstärkts ytterligare – med en portravelin på östra sidan, in mot staden, och en likadan vid utfarten mot väster. Stadsbefästningen markeras med tunna linjer.²

För att ge plats åt de nya befästningarna runt slottet revs en hel del bebyggelse, bland annat omkring 35 fastigheter och hospitalsanläggningen, det tidigare franciskanerklostret, i stadens västra del.³ På detta sätt skapades ett obebyggt skyddsområde mellan staden och slottet, med den karaktäristiska raka begränsningslinjen av bebyggelsen mot väster, dagens Slottsgatan.

Utbyggnad av stadsbefästningen 1671

1671 fastställde förmyndarregeringen en plan för nya stadsbefästningar. Även den hade utarbetats av Johan Wårnschiöldh.⁴ Det är en kraftig bastionsbefästning med förhållandevis breda och trubbiga bastioner, men nu med och indragna flanker bakom epauler, samt vattengrav och några raveliner. I östra änden av staden och utanför citadellet i väst skulle man dessutom förstärka med vissa utanverk. Mot sjösidan skulle en vall med grunda halvbastioner anläggas.

Under 1670-talets första år utarbetade Erik Dahlbergh sedan flera förslag till ändring av desseinen, men 1675, när krig med Danmark hotade och man var angelägen att så fort som möjligt få de skånska städerna i gott försvarstillstånd beslutade kungen att man även fortsättningsvis skulle följa Wårnschiöldhs påbörjade befästningar.⁵ Den fastställda kartan motsvarar i allt väsentligt Wårnschiöldhs dessein från 1671. Bastionerna mot sjön har dock ändrats till små halvbastioner, de övriga bastionerna är mer detaljerat ritade och dessutom har olika utanverk lagts till mot land.

Stadsbefästning 1686

1684 godkände kungen ett nytt förslag av Erik Dahlbergh till utbyggnad av befästningarna runt Malmö. Detta tillstyrktes följande år av en särskilt tillsatt

1 KrA: SFP Malmö 95 respektive 386.

2 KrA: SFP Malmö 262. Det aktuella förslaget men med stadsbefästningen mer i detalj visas på KrA: SFP Malmö 388. Även här hade vissa tillägg gjorts.

3 Ersgård 1989, s 163–164.

4 KrA: SFP Malmö 94; Munthe II 1906, s 507.

5 Bl.a. KrA: SFP Malmö 97, 99 och 101; den fastställda kartan 1675 är KrA: SFP Malmö 103a. Erik Dahlbergh intygar att den är det rätta, av kungen underskrivna originalet men en särskild "Nota" säger att det är "General Quarteer mest: Wårnschiöldhs Dessein"; Munthe VI:1 1916, s 395; III:1 1908, s 181–182, 184–185.

fästningskommission och approberades av kungen den 5 januari 1686.¹ Förslaget innebar en betydligt kraftigare befästningsgördel. Kurtinen fick en svagt böjd form och bastionerna skulle ges en annan uppbyggnad med minskad bredd och sneda flanker. Till detta skulle läggas en krans av stora raveliner och andra utanverk. Sjöfronten skulle förstärkas med en liten ravelin och en yttre mur. Arbetet sattes igång och bedrevs med kraft under 1680- och 1690-talen. Senare kartor visar att själva bastionsbefästningen också byggdes ut, men bara delar av ravelinerna och utanverken.²

Bevarat idag

1805 beslutades att stadsbefästningarna skulle rivas, fästningsgraven fyllas igen och en ny vattengrav grävas lite längre ut – de blivande Park-, Södra Förstads-, Rörsjö- och Östra Förstadskanalerna. På den nya marken anlades 1806–1807 Gustaf Adolfs torg och senare en krans av huvudsakligen rätvinkliga rutnätskvarter längs det gamla stadsområdets södra och östra delar. Under 1800- och 1900-talen har hamnen på norra sidan av den gamla stadskärnan byggts ut kraftigt på utfyllnadsmark.

Av befästningarna från 1600-talets andra hälft återstår idag delar vid slottet, och Parkkanalen följer också i huvudsak den gamla gravens sträckning. Rester finns också kvar i Hamnkanalen. Slottsgatan utgör fortfarande en tydlig gräns för det öppna område som skapades mellan stadsbebyggelsen och slottet genom rivningarna på 1660-talet.

Mariefred 1605

Mariefreds stad har ett nära samband med Gripsholms slott som började uppföras på 1370-talet. Slottet hade behov av hantverkare och annan service och en handelsplats torde snart ha uppstått i dess närhet. På 1490-talet grundades här dessutom Sveriges enda kartusianerkloster, vilket bör ha gjort det attraktivt för ytterligare människor att slå sig ner på platsen. Det är klostret – Monasterium pacis Mariae – som sedan givit staden dess namn.³

Stadsgrundning 1605

1605 utfärdade hertig Karl, som på alla sätt ville främja handel och näringar inom sitt område, stadsprivilegier för Mariefred. Mark hade donerats till staden och invånarna givits speciella förmåner. Beroendet av Gripsholms slott var dock fortsatt starkt; ofta var ståthållaren på slottet tillika borgmästare i staden.⁴

1 Munthe III:1 1908, s 274, 281; KrA: SFP Malmö 109.

2 Munthe III:1 1908, s 287, 298 et passim; t.ex. KrA: SFP Malmö 393 från år 1724.

3 *Mariefred* 1978, s 3–4.

4 *Mariefred* 1978, s 4.

Planen kan studeras på den äldsta kända kartan, en "Situations Carta ifrån och Öfwer Mariefreds Stad" 1759, signerad Johan Fredrik Ruuth, där även tomtindelningen visas.¹ I vilken mån den innehåller delar från tiden före stadstillblivelsen eller helt och hållet är en plan från detta tillfälle är osäkert. Säkerligen rymmer den också delar som tillkommit under 1600-talets lopp och 1700-talet. Det finns heller inte några uppgifter om planens upphovsman.

Den kan närmast beskrivas som en något oregelbunden rutnätsplan och har uppenbarligen fått sin form genom anpassning till topografin. Flertalet gator är långa och raka och i många fall skär de varandra i rät eller nära rät vinkel. I mitten ligger torget som motsvarar ett halvt kvarter. Det finns också två andra små torg. Kyrkan ligger på en höjd i stadens sydöstra utkant.

Av kartan kan man också utläsa en tomtindelning med dubbla tomtrader i de centrala, lite bredare kvarteren och enkeltomter i de smala kvarteren i stadens ytterkanter. 1605 ter sig dock väl tidigt för ett dubbeltomtsystem – första gången med säker datering är den idealstadsartade planen för Göteborg på Hisingen 1608. Mer troligt har detta tillkommit i samband med någon av bränderna på 1600-talet eller är resultat av successiva förändringar.

Tre gånger drabbades Mariefred av bränder – på 1630-talet, 1675 och 1682. Vid det sista tillfället brann största delen av staden ner. Några uppgifter om eventuella förändringar av gatunätet efter bränderna finns inte.² Detta gatunät finns fortfarande kvar helt intakt, även om smärre breddningar och rätningar kan ha skett. De stora förändringarna ligger i utfyllnader i vattnet och att stadsområdet vuxit. Även tomtindelningen är till stor del bevarad.

Mariestad 1583

Mariestad grundades 1583 av hertig Karl som ett led i hans politik att främja handel och viktiga näringar och skapa administrativa centra inom sitt område. Staden övertog handelsfunktionerna från den äldre handelsorten Ullervad, vid Tidån en dryg halvmil inåt landet; omkring 1530 hade denna benämnts "kiöpstad". På den nya stadens plats, på en ås vid Tidåns utlopp i Väneren, låg sedan gammalt en sätesgård som 1560 hade upphöjts till kungsgård. Den kallades Tunaholm men omdöptes i samband med stadens tillkomst till Marieholm. 1660 blev Mariestad residensstad.³

Stadsgrundning 1583

Den äldsta stadsplanen kan spåras med hjälp av en regleringskarta som sannolikt tillkommit under slutet av 1640-talet, på vilken både det existe-

1 KB: KoB Handrit vol 5:111, General-Tull-Arrende-Societetens Svenska Tullatlas.

2 *Mariefred* 1978, s 4.

3 *Mariestad* 1982, s 1; *SU*.

rande gatunätet och förslag till nytt är markerat, och en tomtkarta som visar tillståndet före en brand 1693.¹ Om man bortser från vissa avvikelser vad gäller gatornas raket och kvarterens vinklar stämmer kartorna överens i allt väsentligt.

Med utgångspunkt från dessa kartor kan den äldsta stadsplanen karaktäriseras som en oregelbunden rutnätsplan – gatorna bildar ett genomfört rutnätsmönster med en bredd av fyra kvarter i den södra delen av staden och tre i den norra, men kvarteren är olika stora, vinklarna inte räta och gatorna inte raka. Torget är ett utsparat kvarter i södra delen av stadsområdet, kyrkan ligger i den nordöstra delen och längst i söder bildar kungsgårdens trädgård en egen stor kvadrat. De nordsydliga långgatorna följer på ett naturligt sätt åsens sträckning. Av detta äldsta planmönster finns idag bara smärre delar kvar, i kvarteren norr om kyrkan.

Kartan som visat tillståndet 1693 innehåller två olika system för tomtindelning – i den södra och västra delen av stadsområdet samt allra längst i norr delas kvarteren i en enda rad av tomter genom kvarterets hela bredd medan flertalet kvarter sydväst om kyrkan delas i två rader med tomter. Ett dubbeltomtsystem redan vid stadens grundläggning förefaller dock alltför tidigt. Det troliga är att tomtgränserna reglerats någon gång under 1600-talet eller förändrats efter hand. I de två kvarteren norr om torget och det på torgets östra sida finns enkeltomten men också två dubbeltomter och vad som ser ut att vara avstyckade små hörn av större tomter.

Förslag till reglering och utvidgning kring 1640-talets slut

Vid slutet av 1640-talet bör alltså den nämnda kartan med ett förslag till genomgripande reglering av Mariestad ha utarbetats. Kartan är osignerad och odaterad och några andra uppgifter som kan leda till upphovsmannen har inte påträffats. Den har dock stora likheter med flera andra kartor från denna tid. Det som ger dateringen är i första hand vattenmärket; ett tiotal kartor på identiskt papper och med stora likheter i utförandet har påträffats, varav några bär årtal på 1640-talet och andra fall på goda grunder kan föras dit.² Pappret till Mariestadskartan har ett något slitet vattenmärke vilket talar för en datering till slutet av årtiondet.

Den nya planen var en rätvinklig rutnätsplan med en bred kvartersrad i mitten, en något smalare längs östra stadssidan och några smala kvarter av växlande bredd mot väster, på var sida om ett stort, centralt sjötorg.

1 RA: Städernas acta, Mariestad (kartavd m form); 1693 års karta finns i flera varianter, bl.a. en kopia från 1797 av F. A. Wiblingen där också också den nya stadsplanen efter branden finns med, UUB: Dav nr 1137.

2 Bl.a. en utvidgningsplan för Köping, anläggningskartor för Kristinehamn och Lindesberg, regleringskartan för Västerås och en uppmättningskarta för Torneå. Josephson 1923 daterade Mariestadskartan till mitten av 1600-talet medan Eimer säger omkring 1650, Eimer 1961, s 423.

Kvarteren längst i norr och söder var kortare än de övriga kvarteren. Torget skulle komma att skäras på mitten av en gata i stadens östvästliga mittaxel och kring den var hela stadsplanen symmetriskt grupperad; planen riktade sig mot torget och hamnen och längs denna sida av staden visar konturen symmetriskt formade, breda, torgliknande kajer. Utmed det kvarterslagda områdets ytterkant är en gata markerad men däremot inte någon strandgata på västra stadssidan. Kvarteren delas in i dubbla tomtrader, utom de smalaste kvarteren på västra stadssidan. Det finns en variation i tomtstorlek med de största tomterna vid torget och mindre tomter i stadens utkanter.

Den östra av de två nordsydliga långgatorna skulle i stort sett sammanfalla med den befintliga stadens östra begränsning; stadsområdet skulle alltså utvidgas med en kvartersrad åt detta håll. Inget av förändringarna tycks emellertid ha kommit till utförande. Jämförelsen mellan kartorna vid 1640-talets slut och 1693 visar bara på små förändringar under 1600-talets andra del och dessa kan delvis bero på olika ritningsmanér hos planförfattarna.

Reglering och utvidgning efter brand 1693

1693 förstördes i det närmaste hela staden vid en förödande brand; bara bebyggelsen allra längst i norr och till en del kyrkan klarade sig.¹ På den ovan nämnda kartan över stadens utseende före branden finns en parallell kartbild som visar den plan staden skulle återuppbyggas efter. Den är upprättad av lantmätarna Sven Brodesson och Christopher Hierpe (Kristofer Hjerpe).

Det är en rätvinklig rutnätsplan som i relativt stor utsträckning utnyttjade det äldre gatunätet. En jämförelse mellan de två separat ritade kartbilderna visar att utgångspunkten var dels nuvarande Kyrkogatan (vilken mellan kyrkan och torget i stort sett sammanfaller med den äldre gatan), dels Prästgårdsgatan (som överensstämmer med en tidigare gata i sträckan på kyrkotomtens södra sida), dels torgets västra och östra begränsningslinjer. Torget är ett utsparat kvadratisk kvarter mitt i stadsområdet. Kvarteren är med något undantag rektangulära och de varierar en del i storlek. Det gör även tomterna. I huvudsak följs ett system med dubbla tomtrader men några kvarter har i stället en enkel tomtrad med långa, smala tomter genom kvarterets hela bredd. Även detta är en anpassning till indelningen före branden.

Från det regelbundna planmönstret avviker kvarteren runt kyrkan. På kyrkotomtens västra och norra sidor projekterades breda, öppna ytor och kvarteret söder om kyrkan planerades bli bredare än övriga kvarter. Detta hänger säkerligen ihop med att kyrkoherdebostället, i kvarterets nordöstra hörn, klarat sig undan branden. Stadsområdet skulle vidare utvidgas något mot söder genom att två rader om tre nya kvarter lades ut över kungsgårdens trädgård. Dessa avskildes från det äldre stadsområdet genom en bredare

¹ *Mariestad* 1982, s 7.

gata – landsvägen genom staden – och kvarteren blev mindre och i det närmaste kvadratiska.

Vid genomförandet lyckades man dock inte åstadkomma den fullständiga rätvinklighet som hade planerats, vilket framgår vid en jämförelse med Gustaf Ljunggrens karta 1856 och en modern karta. Det är framför allt några av tvärgatorna som avviker en aning från den fullständiga parallelliteten. Regleringsplanen förverkligades annars i allt väsentligt och präglar fortfarande största delen av stadskärnan. Efter en brand 1895 förändrades dock delar av de centrala och västra partierna.

Marstrand (1291) 1658

Marstrand växte fram i södra delen av det norska Bohuslän på en ö i det yttre kustbandet, utanför södra mynningen av det system av fjordar som leder in mot den senare staden Uddevalla. Marstrand ligger på insidan av den klippiga Marstrandsön där det bildas en naturlig, skyddad hamn med två inlopp.¹

Reglering 1644, under dansk tid

En regleringsplan 1644, av Isaac van Geelkerck, visar två alternativa förslag till genomgripande reglering, men redovisar däremot inget av det befintliga gatunätet.² Det som får betraktas som huvudförslag täcker hela stadsområdet och har ritats med heldragna linjer. Den är sammansatt av raka gatusträckningar men bildar sammantaget ett oregelbundet planmönster uppbyggt kring en nordsydlig huvudgata. Södra delen är dock rätvinklig, med korta tvärgator på relativt jämna mellanrum. Det andra förslaget är ritat med streckade linjer och omfattar bara stadsområdets mellersta och norra del. Sannolikt är det en alternativ lösning för denna del av staden medan huvudförslaget fortfarande gällde för södra delen.

1647 fastställdes en ny dessein som var en utveckling av huvudförslaget 1644.³ Den är betydligt mer detaljerad; bland annat är tomtindelningen utmärkt. Denna plan låg åtminstone delvis fast även efter det att Marstrand tillfallit Sverige. Det framgår av en detaljrik tomtuppmätning 1671. Vid denna tid hade det mesta av Rådhusstorget och vissa partier av gatorna i närheten blivit verklighet.⁴

1 M 22, s 8.

2 Se vidare Ahlberg 2000, s 157–158. Planen förvaras i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn. Ett utsnitt finns publicerat som karta 3a i M 22.

3 Två kartor som visar denna plan finns i Krigsarkivet, KrA: SFP Marstrand 102 och 343.

4 KrA: SFP Marstrand 352. Man kan också jämföra med den äldsta detaljerade kartan, en tomtkarta av Kettil Classon Felterus 1669, LMV: N76-1:1.

Projekt till stadsbefästning 1658

Av de platser som tillföll Sverige i freden 1658 värderade Karl X Gustav Marstrand särskilt högt och beordrade Johan Wärnschiöldh att så fort det gick resa dit för att utarbeta förslag till försvarsanläggningar. Vid ett första besök i maj ska två förslag ha färdigställts och vid ett följande tillfälle i juli en ny dessein där även sjösidan ingick.¹ Kartmaterialet visar flera olika projekt. Först är sannolikt en dessein till en enkel bastionsbefästning på västra och norra sidan av staden, som också inkluderade bergsryggen bakom staden med den högt belägna skansen.² Efter den raka, västra sträckan finns två hela bastioner med rätvinkliga flanker, medan en skev hörnbastion och ett par halvbastioner har flank i sned vinkel mot kurtinen.

Vad förslag nummer två från detta tillfälle skulle innebära är oklart. Kan- ske motsvarade det något av de mer utvecklade befästningsprojekten som finns på flera andra kartor – två alternativa sträckningar till stadsbefästning och som ett tredje alternativ en krans av fyra små skansar.³ Den mindre varianten av stadsbefästning har i förhållande till det allra första förslaget breddats i söder och avkortats i norr; det större har dessutom breddat i nord- väst. I båda fallen ingick nu också en enklare befästning mot sjösidan, med vissa utfyllnader som följd. Även i dessa förslag har bastionerna en bland- ning av rätvinkliga och aningen sneda flanker.

Inget av dessa förslag till stadsbefästning blev dock genomfördt utan i stället uppfördes en del mindre befästningar, bland annat den i trä uppförda Wahlen skans på bergskränet ovanför staden "vidh stora väderqvarnen". 1666 började man bygga om denna till en rombisk redukt eller tornbyggnad med fyra små raveliner och 1671–73 byggdes tornet på med en våning. Från och med nu kallades anläggningen Karlsten och denna utvidgades succes- sivt till den fästning som fortfarande finns kvar.⁴

Nora 1643

Bergshanteringen i trakten av Nora har rötter tillbaka till 1300-talet och säker- ligen har en handels- och kyrkplats funnits sedan medeltiden. 1527 omtalas en marknadsplats och i den nuvarande kyrkan ska vissa murrester från en föregångare från 1580-talet ingå. Vid en brand 1608 förstördes större delen av de 44 gårdar som då fanns på platsen.⁵

Redan på Gustav II Adolfs tid fanns tankar på att grunda bergsstäder vid Nora och Linde, vilket framgår av stadsprivilegierna 1643. Att det inte

1 Munthe II 1906, s 208–209.

2 KrA: SFP Marstrand 103.

3 KrA: SFP Marstrand 345 (med den dubbla dateringen "in julio 658" och "in 9bri 658"), 348b och 104.

4 NF, Karlsten; Munthe II 1906, s 497, 499, 506.

5 SU.

genomfördes då förklarar med att kungen under hela sin regeringstid fått ägna sig åt "stora och mäktiga krig". 1617 hade kungen besökt båda platserna och i en kunglig skrivelse 1624 kallas invånarna i Nora kyrkby för borgare,¹ så kanske kan man räkna med att planerna på en ny stad hör till 1620-talets första år. Detta var den period då stadsgrundningsverksamheten var som mest intensiv och två andra bergsstäder planerades, Falun och Sala.

Grundning av Nora 1643 med plan 1644

Den 20 december 1643 utfärdades stadsprivilegier för Nora – samma dag som för Lindesberg och ett halvår efter Askersund. Därmed övertog Nora funktionen som residensstad i det tidigare Järle län, som nu kom att kallas Nora län, med Carl Bonde som landshövding. 1648 uppgick dock länet i Örebro län.² Möjligen skulle man därmed kunna betrakta Nora som en flyttning av staden Järle som dock fortsatte att existera på pappret. Någon flyttning i fysisk bemärkelse, av borgare och deras hus, var det inte.

Anläggningsplanen framgår av en karta med titeln "Geometrisch Afritningh Uppå Norastadh såsom han nu Regulerat ähr Anno 1644".³ Den är osignerad men säkerligen utarbetad av markscheidern vid Bergsamtet Thomas Christiersson Hedræus, liksom kartor för Askersund, Lindesberg och lite senare för Falun och Nya Kopparberget. Av titeln förstår man att utläggningen av planen också innebar en reglering av den äldre bebyggelsen på platsen och texten på kartan berättar att kvarteren i norra delen av staden inte kunde "i sina nya Tompter fördelas" på grund av att här stod fortfarande gamla hus.

Det är en enhetlig, rätvinklig rutnätsplan som täcker ett rektangulärt stadsområde bortsett från östra sidan som följer stranden. Kvarteren är genomgående rektangulära, har samma bredd, utom de vid sjöstranden, men varierar i längd. Genom stadsområdet mitt går två rader med kortare kvarter, ett av dem utsparat som torg och det intill upptaget av kyrkan. Utanför dessa ligger kvarter som är längre, och sedan följer de yttersta kvartersraderna med lite kortare kvarter i söder och lite längre i norr. Kvarteren delas in i två rader med tomter och vissa kvarter även en rad på andra ledet utefter ena kortsidan. Tomtstorleken varierar så att vissa tomter vid torget och kyrkan är större än de övriga.

För kvarteren i norr – där gammal bebyggelse fortfarande stod kvar – är inte tomtindelning utritad, men rimligtvis bör den ha följt samma linjer som i den övriga staden. Rådstugugatan, på torgets västra sida, fortsätter mot söder som en lång, helt rak infartsväg med två broar markerade, medan parallellgatan på torgets östra sida – Kungsgatan – leder fram till Kungsgården.

1 Tham 1949, s 11.

2 SU; Jonasson 1993, s 69, 74; NF, Nora stads län.

3 LMV: S53-1:1.

Senare kartor visar att planen byggdes ut nästan fullständigt; det enda som saknas är kvarteren i de nordvästra och sydvästra hörnen av staden.¹ Två av de nordligaste kvarteren delades upp med korta, aningen snett inlagda tvärgränder varav Fogdegatan fortfarande finns kvar och runt den stora prästgårdstomten tillkom Vattugränd. Denna stadskärna finns fortfarande kvar idag och utifrån den har flera av gatorna förlängts och nya kvarter lagts till. Av Gustaf Ljunggrens karta 1857 kan man utläsa att den raka infartsvägen inte kom till utförande annat än möjligen någon kort sträcka i början.

Norrköping (1350) 1363

Det medeltida Norrköping låg på södra sidan av Motala ström nära dess utlopp i Bråviken. Strömmen bryter här genom en ås, vilket skapar forsar med god tillgång på vattenkraft, vilket varit avgörande för stadens utveckling.²

Projekt till stadsflyttning efter 1567 års brand

1567 brändes Norrköping i samband med ett danskt anfall. Följande år föreskrev den nytillträdde kung Johan III att staden skulle byggas upp norr om strömmen och enligt ett brev 1572 skulle holländaren Arendt de Roy utstaka en plan "vidi fyrekant med brede gater effter thet mått, som thette medh följende snöre vtviser".³ 1572 utlovade Johan vidare skattefrihet för den som byggde i sten eller putsat korsvirke för fyra krigshärjade Östgötastäder, däribland Norrköping. Resultatet blev dock bara ett enda korsvirkeshus.⁴

Belägg för att någon flyttning eller reglering kom till stånd saknas emellertid.⁵ Möjligen skulle några kvarter söder om strömmen, längst åt väster och öster, på den äldsta kartan 1640 kunna höra till detta skede.⁶ De uppvisar ett betydligt större inslag av rätvinkliga kvarter och raka gator än de centrala delarna av staden. *Medeltidsstaden* gör uppenbarligen bedömningen att dessa delar tillkommit efter medeltiden, då de till större delen skärs bort när man samkopierar den äldsta kartan och dagens karta.⁷ Björn Helmfrid vill dock sammankoppla det östliga området med utbyggnadsplaner 1614 (se nedan).⁸

1 Bl.a. LMV: S53-1:3 från 1775–76 och några tomtkartor som återges i Tham 1949, s 533 och 542, utan angivande av arkiv.

2 *M 50*, s 6.

3 Helmfrid 1965, s 37; Råberg 1987:I, s 39

4 Helmfrid 1965, s 37–38.

5 Helmfrid 1965, s 38.

6 Bevarad i kopia, UUB: Dav nr 1160.

7 *M 50*, karta 9.

8 Helmfrid 1965, s 45.

Stadsutvidgning på Saltängen 1613

År 1613, av allt att döma, upprättades en stadsplan av slottsbyggmästaren Hans Fleming, samma år som Norrköping blev residensstad i det hertiglän som innehades av hertig Johan, son till Johan III i dennes andra äktenskap. 1612 hade hertigen gift sig med sin kusin Maria Elisabeth, Gustav II Adolfs yngre syster. Efter Sigismunds avsättning och ännu en gång vid Gustav Adolfs myndighetsförklaring hade han av sagt sig sina anspråk på tronen. Som hertig drev han ett aktivt arbete att utveckla sitt hertigdöme, i synnerhet Norrköping. Han hade ett stort estetiskt intresse och bedrev en omfattande byggnadsverksamhet.¹ Med tanke på detta och den avancerade utformningen av planen får man räkna med att han var den drivande kraften bakom förändringarna.

Ett nytt stadsområde lades ut på Saltängen norr om strömmen och där skulle man med hjälp av skattefrihet förmås att bygga sten- eller korsvirkeshus. I projektet ingick också den kombinerade furstebostaden och försvarsanläggningen Johannisborgs slott på Saltängen öster om stads kvarteren (ursprungligen kallat Norrköpingshus) och en bro över till det gamla stadsområdet på strömmens södra sida. Båda dessa påbörjades 1614. Men även på södra sidan av strömmen skulle nya tomter läggas ut öster om de båda kyrkorna. 1614 fick Fleming i uppdrag att göra detta.² Det fanns också planer att riva den gamla bron och flytta torget till en plats vid den nya bron södra fäste, och kring detta skulle nya tomter läggas ut. Någon brorivning blev dock inte av och inte heller flyttningen av torget. Däremot byggdes nya torg ut som fungerade parallellt med Gamla Torget – Nya Torget vid södra brofästet och Nystadstorget vid norra brofästet.³

Planen för det nya stadsområdet på Saltängen byggde på ett strikt rätvinkligt rutnätssystem och är det tidigaste genomförda, ännu bevarade exemplet på detta i svensk stadsplanering. Ursprungskartan finns inte kvar men planen, sådan den blev när den byggdes ut, är med på 1640 års karta. Den ger intrycket att den centrala huvudgatan var bredare än övriga gator och visar att kvarteren varierade i storlek. Med tanke på det genomförda planmönstrets utseende får man räkna med att ursprungsplanen föreskrev en rektangulär yttre form för utvidgningsområdet och att den diagonala gatan från Johannisborgs slott anslöt vid hörnet. Öster om bron går en gata utmed stranden och strandlinjen är så rak att kajer bör ha hört till. Av en tomtkarta som ingår i en serie detaljerade tomtkartor för stadens olika delar 1783–84 kan man dra slutsatsen att kvarteren delades in i en enkelrad av smala, genomgående tomter, möjligen med något undantag, men detta kan också vara en senare förändring.⁴

1 NE; Lagerqvist 1982, s 154, 159, 160, 163.

2 Helmfrid 1965, s 41–45.

3 Helmfrid 1965, s 46–47.

4 LMV: D75-1:28, del 4 (Charta öfwer Nordan Qwarteret). Upprättad av kommissionslantmätaren Jonas Cederblad.

Johannisborgs slott placerades i östra delen av Saltängen ett stycke ifrån det planlagda området och förbands med detta med en diagonal gata. Denna går rakt fram från porttornet, är ritad som ännu bredare än huvudgatan och bör ha haft de båda kyrkorna i det gamla stadsområdet på södra sidan strömmen som blickfång i andra änden, även om själva gatan inte gick ända fram. Långt senare – på Gustaf Ljunggrens karta 1853 – är en allé markerad längs gatan, men om en sådan funnits redan på 1600-talet är oklart.

1640 års karta visar alltså att den grundläggande planstrukturen vid denna tidpunkt hade lagts ut på Saltängen; den har sedan i huvudsak bestått och präglar fortfarande stadsdelen. Kartan visar de östvästliga långgatorna Bråddgatan–Saltängsgatan och Slottsgatan. Av nästa gata återstår idag bara en kort sträcka – Rodgagatan – och den yttersta gatan (som bara fanns i den västra delen av området) kan möjligen motsvara Norra Promenadens södra sida. Även många av de korta nordsydliga tvärgatorna finns kvar och ett kort fragment av den diagonala gatan upp mot av Johannisborg; siktlinjen och hela idén med den magnifika uppfarten till slottet slogs dock i spillror när man i slutet av 1980-talet uppförde en ny postterminal som helt skär av gatan.

Den äldsta bron var snett placerad i förhållande till dagens, men låg på ungefär samma plats, och vid dess norra fäste öppnade sig Nystadstorget som motsvarar dagens Karl Johanspark. Det skriftliga materialet visar att det gick trögt med husbyggandet, men att några hus påbörjades de första åren, och att 18 hushåll hade slagit sig ner på Saltängen år 1619.¹

Utveckling under 1620- och 1630-talen

På 1620-talet grundades Holmens bruk, vilket kom att få stor betydelse för Norrköpings fortsatta utveckling. 1638 flyttades norra tullporten och året därpå inkallades Olof Hansson Örnehufvud för att göra en plan för en tullmur som skulle ersätta det gamla förfallna tullstaketet. I samband med detta måste den till 1640 daterade äldsta kartan ha tillkommit. För att förkorta muren ville Örnehufvud att kvarteren i stadens sydöstra del skulle skäras av snett. Under åren 1640–44 byggdes delar av muren, åtminstone en 600 meter långs sträcka, upp till en sådan höjd att byggnadsställningar blev nödvändiga.²

1641 års reglering och utvidgning

1640 meddelade Axel Oxenstierna, som året innan hade besökt Norrköping, sin avsikt att befästa staden och att "ingenjören" skulle ges i uppdrag att uppätta en stadsplan som stegvis skulle genomföras. Enligt Björn Helmfrid torde detta avse Olof Hansson Örnehufvud. Marianne Råberg har dessutom hittat en uppgift i ett riksrådsprotokoll 1643 att Örnehufvud skickades runt i landet

1 Helmfrid 1965, s 47–48.

2 M 50, s 8; Helmfrid 1965, s 682–683.

för att planera olika städer, bland dessa Norrköping. 1641 godkändes planen av Kungl. Maj:t medan ett alternativt förslag som troligen hade utarbetats på uppdrag av magistraten förkastades. Därmed kunde arbetet med utstakning av den nya planen sättas igång under ledning av ingenjören eller lantmätaren Jöran Holstensson.¹

En odaterad och osignerad karta i Krigsarkivet beskrivs av Björn Helmfrid som "Örnehufvuds stadsplaneförslag" och han anser att den, åtminstone i delar, överensstämmer med det godkända förslaget.² Detta förefaller inte orimligt, men sannolikt är det ett första, inte helt färdigt förslag. Kartan är inte särskilt noggrant ritad och det finns en del detaljer som inte är avslutade, framför allt kvarteren på Holmenområdets östra sida. Det saknas också ett torg i den centrala delen av staden, om inte den stora öppna ytan på strömmens östra sida ska ses som plats för torget.

Planen är en rätvinklig rutnätsplan där kvarteren har samma bredd, utom några vid strömmen, medan deras längd – det östvästliga måttet – varierar. Några av gatorna är ritade som bredare än övriga – Drottninggatan, Generalsgatan, Trädgårdsgatan – men troligen är det bara slarvigt ritat, för gatorna är heller inte helt jämbreda. Tomtindelningen är inte utmärkt men av de tidigare nämnda tomtkartorna 1783–84 att döma förefaller det ha varit ett system med dubbla tomtrader genom kvarterets mittparti och en rad tvärställda tomter på kortsidorna. Några kvarter vid Drottninggatans norra del har dock den äldre typen av indelning med enkeltomter som går genom kvarterets hela bredd; troligen kan detta vara en anpassning till förhållanden före regleringen.

Planen innebar också en avsevärd utvidgning av staden, framför allt i sydöst. Här skulle stadsområdet få en sned yttre gräns, men efter en helt annan linje än vad som bör vara Örnehufvuds just uppförda mur, som också markeras på kartan. Även det nordvästra hörnet av staden är snett avskuret. Den yttre kvartersraden på Saltängen har breddats och man kan också lägga märke till att den diagonala gatan mot Johannisborg inte finns med.

1645 godkände drottning Kristina regleringsplanen en andra gång – sannolikt i reviderad och mer utvecklad form – och gav order att den skulle utföras snarast. Därefter påbörjades ett energiskt arbete att lägga ut gatorna. Nuvarande Drottninggatan förklarades 1648 öppnad från Saltängsbron till Södertull. Flera hus stod dock fortfarande kvar i vägen och försvann inte förrän i slutet av 1650-talet. Samtidigt beslutades att lägga ut några av tvärgatorna. 1648 påbörjades också arbetet med Drottninggatans parallellgata mot väster och följande år togs beslut om en förbindelse mellan Norr- och Södertull, sannolikt dagens Västgötegatan. Fortsättningen på leden var nuvarande Kungsgatan från Bergsbron till Norrtull; bron hade av allt att döma

1 Helmfrid 1965, s 688–690; Råberg 1987:I, s 203, not 5.

2 Helmfrid 1965, s 684; KrA: SFP Norrköping 3.

färdigställda 1641. 1648 var också tullstugorna flyttade för att stämma med de nya gatorna.¹ 1655 utbröt en stadsbrand som främst drabbade de centrala delarna av Norrköping; de västra och östra delarna av staden tycks i stort sett ha klarat sig och områdena norr om strömmen undkom helt. Efter branden fortsatte regleringen som nu kunde drivas mer effektivt.²

En jämförelse mellan kartan som visar regleringsplanen och en karta över Norrköping före branden 1719 visar att vissa justeringar hade gjorts.³ En del av dessa ingick sannolikt i den av drottning Kristina godkända planen 1645, exempelvis förskjutningen av den 1648 påbörjade västra parallellgatan till Drottninggatan, vilken bara kan vara dagens Gamla Rådstugugatan; någon gata i detta läge finns inte med på 1600-talskartan.

Ytterligare en justering är Västgötegatan, som till stora delar torde vara en uträkning av en äldre gata. Även några andra gator som saknas på regleringsplanen kan förklaras som redan befintliga gator som var tänkta att försvinna men inte gjorde det. Hit hör det oregelbundna gatunätet väster om Gamla Bron och den fortfarande något sneda Vattengränden på Saltängen. Att ingen reglering föreslogs av kvarteren söder om Holmenområdet i sydväst torde även det bero på hänsyn till den existerande miljön. Nuvarande Skvallertorget är också en omformning av en oregelbunden, öppen plats som fanns på den äldsta kartan till ett halvt hörnslutet torg.

Under perioden fram till att ryssarna brände Norrköping 1719 byggde man i stort sett ut staden i enlighet med regleringsplanen med undantag för de sydöstligaste kvarteren. I nordväst och söder utvidgades i stället stadsområdet något, men den sneda yttre begränsningslinjen bibehölls, om än i förändrad form. Även kvarteren söder om Holmenområdet blev reglerade och fick ett rutnät med avvikande orientering, och inte lika regelbundet som i övriga staden. Också längst i öst, på båda sidorna av strömmen, tillkom några nya gator som bryter mönstret.

Återuppbyggnad och projekt till stadsutvidgning 1720

Efter ryssarnas härjningar 1719, då bara några få byggnader klarade sig, byggdes staden upp igen efter den befintliga planen, med målet att rätta till sådant som inte riktigt följde den nya regulariteten.⁴ 1720 planerades dessutom för en stadsutvidgning åt nordväst, i och med att Dragsgårdet uppläts för de anställda vid bruken och fabrikerierna. Planerna, som hade utarbetats av lantmätaren Sven Ryding, innebar att ett trettiotal huvudsakligen kvadratiska kvarter skulle läggas ut. Nio kvarter blev utstakade, men någon bebyggelse

1 Helmfriid 1965, s 693–699.

2 Helmfriid 1965, s 702–703.

3 KrA: SFP Norrköping 5. En motsvarande karta finns i Lantmäteriverkets arkiv, LMV: D75-1:9.

4 Gejvall-Seger 1976, s 1, 4.

kom aldrig till stånd.¹ De flesta kvarteren har en tomtindelning med dubbla tomtrader och tomter lagda i båda riktningarna, gjort på lite olika sätt, men det finns också några kvarter där alla tomter ligger åt samma håll.

Bevarat idag

Under 1800-talets första del gjordes endast någon enstaka gatuförändring. Kring halvsekelskiftet tog den industriella utvecklingen fart och en period av stark tillväxt inleddes. På 1850-talet påbörjades utbyggnaden av promenader runt staden med parkanläggningar, offentliga byggnader och nya kvarter som i högsta grad skulle komma att präglade Norrköping. I det äldre stadsområdet förändrades bebyggelsen kraftigt under 1800-talets slut och 1900-talets början och i vissa kvarter har stora förändringar också skett på 1960- och 70-talen. 1600-talets gatustruktur är dock till största delen bevarad och ger fortfarande staden dess grundläggande karaktär.

Norrtälje 1622

En medeltida by är känd på platsen, en handelsplats för bönder och skärgårdsbefolkningen med bra hamn och en av de platser varifrån man seglade över till Finland. 1589 tillät Johan III skärkarlarna att bedriva handel, så länge tull upptogs till kronan. Vid riksmötet 1595 erkändes Norrtälje som gammal frihamn. Gustav II Adolf bekräftade Norrtäljes rättigheter i sin handels- och seglationsordning 1614. Två år senare planerade kungen att anlägga en stad vid Björkön, men detta blev aldrig av.²

Stadsgrundning 1622

Den 29 mars 1622 utfärdades privilegier för en ny stad vid Norrtälje. Staden skulle byggas upp efter en förelagd plan, med goda gator och vackra hus. Någon sådan plankarta finns dock inte bevarad. Ytterligare privilegier tillkom 1625 för att stärka näringarna och det gevärsfaktori som hade grundats i staden.³

En karta 1687 visar 1600-talets stadsplan – ett oregelbundet gatunät av närmast medeltida karaktär med långgator som på lite avstånd följer åstrandens båda sidor, tätt med korta tvärgator ner mot vattnet och något färre tvärgator åt andra hållet.⁴ Planen kan med andra ord karaktäriseras som en "dubbelsidig långgatsplan". Kartan ger ett något schematiskt intryck och antagligen var gatorna inte var fullt så raka som kartbilden visar.

Huvudtorget låg norr om ån men det fanns också ett på södra sidan; det norra bestod av en utspärad del av ett kvarter och det södra hade till hälften

1 Gejvall-Seger 1976, s 4; LMV: D75-1:10.

2 Kjellberg, C. 1922, s 2–8.

3 Kjellberg, C. 1922, s 9, 16–17, 33.

4 LMV: A69-1:1.

hörnsluten form. På 1700-talet övertog det södra torget – idag Stora Torget – rollen som stadens centrum.¹ Tomtindelningen är inte markerad på den äldsta kartan utan finns först med på en karta 1722, efter att staden bränts av ryssarna och sedan delvis reglerats (se nedan). I hela staden, utom några kvarter längst i norr, följde tomterna ett system med en ensam rad av tomter tvärs igenom kvarterens hela bredd, vilket var det normala fram till mitten av 1620-talet, och med all säkerhet ingick detta i den ursprungliga planen. Alldeles utanför stadsområdet i norr låg kyrkan.

Grunddragen i denna plan präglar fortfarande Norrtäljes gamla stadskärna. Torgen, förbindelserna över ån och huvudgatorna finns kvar – säkerligen rätade och breddade – medan vissa av de kortare tvärgatorna och några av de nordöstligaste kvarteren försvunnit. En del nya gatusträckningar har dessutom tillkommit.

Återuppbyggnad och begränsad reglering efter 1719 års rysshärjningar

1719 brändes Norrtälje av ryssarna; bara något enstaka hus klarade sig.² Den nämnda, detaljerad tomtkartan 1722, av lantmätaren Lars Kietzling, visar hur staden "å nyo är worden anlagd, och Gatorne Regulerade".³ Kartan är en återuppbyggnadsplan där de gamla gatorna i stort sett har bibehållits men rätats. Några korta gatusträckningar har försvunnit, någon enstaka ny gata har tillkommit men det är inte fråga om någon genomgripande förändring av stadsplanen. Troligen har också tomtindelningen gjorts om i de tre eller fyra kvarter i norr där tomterna följer ett system med dubbla tomtrader och med tomter lagda på två ledder. Tomtgränserna är dock inte helt regelbundna.

Störst är förändringarna i nordöstra delen av staden, där Nygatan norr om Sjötullsgatan tillkommit och ett par äldre, sneda gatusträckningar försvunnit. Några kvarter och gator på östra sidan av nuvarande Roslagsgatan har också tagits bort sedan 1687 års karta. Nya är även den triangulära lastageplatsen nordöst om Lilla Brogatans norra brofäste och en del korta gränder och öppna platser längs åns västra del – Gröna gränd, Kvarntorget vid norra änden av Kvarngränd och troligen också norra delen av Vikens gränd. Vid faktoriet på norra sidan ån hade dessutom ett torg (idag en del av Zetterstenska parken) och några korta gränder tillkommit.

En detaljerad tomtkarta 1813 av lantmätaren Efraim Johan Granell visar bara på marginella förändringar.⁴ 1844 bildades ett badhusbolag och därmed inleddes en ny era för Norrtälje. Olika byggnader för badortsliv och

1 *Bevarandeprogram för Norrtälje stadskärna*, s 32–33.

2 Kjellberg, C. 1922, s 57.

3 LMV: A69-1:4. Med tanke på de begränsade förändringarna kan kartan knappast betraktas som en regleringsplan, vilket Sixten Humble tycks göra; Humble 1928, s 219.

4 LMV: A69-1:14, del 9 och 11. Kartan avbildas på omslaget av *Bevarandeprogram för Norrtälje stadskärna*.

rekreation uppfördes och Norrtälje utvecklades till en välbesökt sommarstad. Gustaf Ljunggrens karta 1857 visar nästan inga skillnader alls i jämförelse med kartan 1813 och inte heller under de följande decennierna ser staden ut att ha expanderat, trots alla sommargäster.¹

Nya Kopparberget (Kopparberg)

1624 upptäcktes en kopparfyndighet i det glest bebodda området i Västmanlands nordvästligaste del. Några år senare började brytningen och anläggandet av hyttor. Bland intressenterna fanns Louis De Geer. 1637 utsågs en förste bergmästare och 1641 beviljades privilegier för bergslaget, vilka senare bekräftades av drottning Kristina 1647.²

Projekt till stadsgrundning 1652

En anläggningskarta upprättad av lantmätaren Thomas Christierson Hedræus 1652 och fastställd av drottning Kristina visar planerna på en ny stad – ”Nya Kopparberget /.../ huruledes dersammastedes en liten stadh, eller fläk funderat ähr, hwar effter ordenteligen och Regulariter framdeles bebyggias skall”. Texten berättar vidare att planen hade stakats ut den 12 juni 1652 av Hedræus.³

Det är en strikt rätvinklig rutnätsplan som täcker ett långsträckt, rektangulärt stadsområde om fyra gånger sju kvarter, delat mitt itu av Garhytteån. Det utstakade området är ritat med heldragna linjer och ligger på åns norra sida medan området på södra sidan är ritat med streckade linjer och ”kan ock bequemligen bebyggias om så behöfues”. Det var alltså tänkt för framtida expansion.

Kvartersformen är en blandning av kvadratiska eller i det närmaste kvadratiska och rektangulära kvarter. En kvartersrad i vardera riktningen, med smalare kvarter bildar ett asymmetriskt inlagt kors genom stadsområdet, där kvarteret i skärningspunkten sparats ut som torg. Med kyrkan som blickfång längst i norr går huvudgatan via torgets västra sida vidare över en bro till det framtida, södra expansionsområdet. På torget är rådstugan markerad, och även bergmästarens tomt – dagens Stora Gården – finns med. Kvarteren är indelade i dubbla rader av tomter och tomterna avtar i storlek utifrån torget. Det finns så mycket som sex olika storlekar och utformningar av tomterna. De är både kvadratiska och rektangulära.

Åtminstone ett par av gatorna blev utbyggda och finns fortfarande kvar idag – den nordsydliga huvudgatan (nuvarande Gruvstugutorget) och tvärgatan nedanför kyrkan (Laxbrogatan). Möjligen hör också Kapellansgatan hit.

1 *Bevarandeprogram för Norrtälje stadskärna*, s 22.

2 Hult 1918, s 10–14.

3 KB: KoB Tilas IV:63. Det finns också en kopia 1775, KB: KoB 51:K-12 nr 270.

Nya Lödöse 1471–1621

1473 beslutades att anlägga en ny stad på Sävholm vid Sävåns mynning i Göta Älv, strax innanför dagens Göteborg. Den kallades först Götaholm men fick efter ett år namnet Nya Lödöse eller Nylöse. Troligen berodde detta på att man ville locka hit borgarna från det gamla Lödöse, cirka 5 mil inåt land från Göta älvs mynning, men båda städerna fortsatte att existera parallellt.¹

Stadsflyttning 1547 – Älvsborgsstaden

1547 flyttades Nya Lödöse ett par kilometer söderut till ett läge på södra sidan av Älvsborgs slott, främst av försvarsskäl. Mycket lite är känt om stadens utseende; bara fragment har framkommit. 1563, under nordiska sjuårskriget, förstördes denna stad och invånarna spriddes därefter på olika håll till dess att kriget var över och staden kunde återuppbyggas, men nu flyttad tillbaka på sin första plats.

Av älvsborgsstaden finns idag inga synliga lämningar; under 1500-talets slut och 1600-talet byggdes slottet ut över stadsområdet. 1661 började man sedan riva slottet och från 1800-talet har området använts för industriella ändamål. Något kartmaterial som visar stadsplanen är inte känt.²

Återflyttning av staden 1571

Efter att nordiska sjuårskriget var över flyttades Nya Lödöse 1571 tillbaka till sin ursprungliga plats och fick året därpå nya stadsprivilegier. Ett annat alternativ som diskuterades var att flytta staden till Gullberg; samma år gav Johan III byggmästaren Ludwig von Hoffwen i uppdrag att utarbeta en plan för en befäst stad i "fyrekant" av ungefär samma storlek som Kalmar härad. 1573 beordrade kungen von Hoffwen att staka ut både slott och stad vid Gullberg enligt den godkända planen. Resultatet blev dock inte att staden flyttade dit. 1612 brändes Nya Lödöse på order av Gustav II Adolf. Delar av borgarna flyttade till Alingsås som i samband med detta fick vissa privilegier. 1619 tilläts man dock återvända och Lödöse fick interimistiska privilegier.³

1621 drogs slutligen Nya Lödöses privilegier in till förmån för det flyttade, nya Göteborg. Stadsområdet blev jordbruksmark och kom att ligga under Göteborgs landerier. Vid 1900-talets början uppfördes industrier och bostäder och under 1960- och 70-talen har en stor trafikplats byggts. Inga rester av den forna staden återstår ovan mark och intet kartmaterial som visar stadens utseende finns bevarat.⁴

1 M 60, s 7.

2 M 60, s 7–8, 13.

3 M 60, s 13; Lilienberg 1928, s 78–79; Alingsås stadskärna 1977, s 9. Munthe VI:1 1916, s 41–42, där ett motsvarande citat lyder "ett fyrkanth skamplun".

4 M 60, s 7, 12–13.

Nyköping (1100) 1280

Nyköping växte upp vid en skyddad vik av östersjön, vid Nyköpingsåns mynning och slutpunkten för flera kommunikationsleder inåt landet. På en klippa vid åns utlopp uppfördes Nyköpingshus vid mitten av 1200-talet, vilket blev centrum för administrationen i Södermanland och ett av landets viktigaste fästen. En storhetstid var slutet av 1500-talet då staden var huvudort i Karls hertigdöme och olika industriella verk byggdes ut i forsarna.¹

1647 års regleringsplan

År 1647 fastställde drottning Kristina en regleringsplan, som hade upprättats året innan. Planen är inte bevarad och det finns olika uppfattningar om upphovsmannen. Munthe uppger att den 3 juli 1646 sändes Anders Torstensson till Nyköping för att göra ett förslag till reglering och när detta sedan var färdigt beordrades han den 20 augusti till Värmland för andra uppdrag. Ekstrand skriver att Torstensson 1646 reste till Nyköping för att upprätta en "planta och göra en desseing, hvarefter de kunna rätta sig när de vele bygga något". Även Gerhard Eimer instämmer och säger att en karta efter branden 1665 tydligt visar på inflytande från Torstensson.²

Medeltidsstaden menar i stället att planen ska ha utarbetats av Lars Welamsson [eller Vilhelmsson] Björkman.³ Om honom skriver Munthe att han i början av 1640-talet enligt en skrivelse från Krigskollegium hade "brukats vid stadens (Stockholms) justering" och att han den 26 juni 1646 förordnades att "förrätta 'gatureefning och reformation' i Nyköping i enlighet med däröfver uppgjord planta" samt att detta arbete ska ha varit färdigt 1650.⁴ I Stockholm hade Björkman arbetat under Torstenssons ledning och det troliga är att han även i Nyköping hade den underordnade rollen, det vill säga att ha hand om utstakning och genomförande av en plan som Torstensson hade upprättat.

Av Munthes uppgift att döma bör åtminstone delar av detta ha varit utfört 1650. Men först efter en stadsbrand 1665 kunde en reglering genomföras på allvar och nu följde man en karta som hade upprättats av Henrik de la Vallée samma år. Planen, som visar både det gamla, oregelbundna och det nya gatunätet, bedöms ha samma eller i stort sett samma utformning som 1647 års regleringsplan.⁵

1 *M 13*, s s 6–8, 40.

2 Munthe VI:1 1916, s 415–416; Ekstrand 1912, s 64 (nr 2501); Eimer 1961, s 285.

3 *M 13*, s 10, och där angiven litteratur. Ekstrand kallar honom enbart Lars Velamsson Björkman, Ekstrand 1903, s 276 (nr 995).

4 Munthe VI:1 1916, s 493. Jfr också Ekstrand 1903, s 82 och 276 (nr 995). *Nyköpings stads historia* utelämnar märkligt nog tidsavsnittet 1622–1700 helt och hållet.

5 LMV: C57-1:1. I LMV: finns också en enklare kopia som bara visar det nya gatunätet och som har årtalet 1665, LMV: C57-1:3. *M 13*, s 10; *Nyköping* 1979, s 15. Claes Ellehag skriver i stället att upphovsmannen var Jean de la Vallée, Ellehag 2003, s 79.

Det är en rätvinklig rutnätsplan som innehåller rätt stora variationer i kvarterens storlek och form, med kvarter som ligger i olika riktning och med gator som inte alltid går genom hela stadsområdet – drag som känns igen från andra Torstenssonplaner. Utmed ån går tomterna ner till vattnet och i några fall är det en enkel rad av tomter. Typiska torstenssonska drag är den bredare huvudgatan som bildar en central axel och skär rakt över ett torget bestående av två avkortade kvarter mitt för varandra, liksom de långsmala, rektangulära kvarteren med kortsidan vänd mot huvudgatan. På andra sidan ån ligger ett rutnätsparti diagonalt mot det övriga gatunätet och här finns en annan av hans vanliga torgformer – det hörnslutna torget, i detta fall ett halvt hörnslutet torg.

En tomtkarta från 1674, kompletterad med nya mätningar 1791, i Brandförsäkringsverkets arkiv visar en indelning med tomter i dubbla rader och på båda eller ibland bara den ena kortänden en rad tomter lagda på den andra ledden, vilket var normalt för Torstensson men också för många andra.¹ Vidare är stadens yttre form regelbunden utan att vara slaviskt inordnad i en strikt rektangel, vilket annars är vanligt. Annat som känns igen är att gator ritats utmed stadsgränsen.

Vid genomförandet gjordes dock vissa förändringar, vilket man kan se av de senare kartorna. Den sydöstra delen av staden fick inte det avvikande, diagonalställda rutnät som var tänkt, utan blev i stället en fortsättning av rutnätet på västra åsidan. Vidare kom några kvarter på ömse sidor om ån längst i norr inte till utförande. Slottsgatan och Behmbrogatan är på kartan inte framdragna till ån i söder. På en karta av lantmätaren Erik Agner, vilken visar tillståndet före branden 1719,² finns dessutom ett par gatusträckningar som saknas på regleringsplanen – Stallbacksgränd och en gränd söderut från Stora Torget, genom kvarteret Rådhuset; den senare fanns kvar till åtminstone omkring 1950 men har senare försvunnit.³ Dessa bör alltså vara senare tillägg till regleringsplanen.

1719 brändes i stort sett hela staden ner av ryssarna, men återuppbyggdes snabbt efter den gamla stadsplanen, med oförändrad tomtindelning. Vissa jämkningar och tomtbyten ägde rum, men gatunätet förändrades knappast.⁴ Som helhet är planmönstret fortfarande idag mycket välbevarat; bara små förändringar har gjorts sedan 1600-talet.

Piteå 1621

Det äldsta Piteå låg vid det sedan medeltidens slut kända samhället vid kyrkplatsen i dagens Öjebyn på norra sidan av Piteälvens mynning. Det

1 Brandförsäkringsverkets arkiv, karta KX-00027-001.

2 LMV: C57-1:2.

3 Jfr karta i *SU*.

4 *Nyköpings stads historia 2*, s 342.

var ett centrum för handeln med samerna i Pite lappmark. För den fortsatta utvecklingen kom silverbrytning i Nasafjäll 1634–59 att få betydelse.¹

Stadsgrundning 1621

1621 fick Piteå stadsrättigheter, samtidigt med Luleå och Torneå.² Beslutet hade föregåtts av en diskussion om var staden skulle ligga, vid Bergviken eller vid sockenkyrkan. Av handlingarna framgår att Olof Bure hade förordat den senare och där avstuckit planen.³ En karta som bör vara från 1640-talet visar hur stadsplanen bildar en triangulär struktur med kyrkan i centrum. Nicodemus Tessin d.ä:s uppmätning 1648 ger samma bild men med vissa detaljskillnader. Bland annat är kvarterslinjerna mer ojämna.⁴

Mot öster ligger ett stadsparti med ett i det närmaste rätvinkligt rutnätsmönster bestående av två långgator och huvudsakligen rektangulära kvarter av varierande storlek. Torget, närmast kyrkan, utgörs av en utspärad del av ett kvarter. Även på andra sidan kyrkan är kvarteren i stort sett rätvinkliga men inte fullt så regelbundet utlagda. Tomtindelningen framgår inte av kartmaterialet.

Också i dagens bebyggelse på platsen finns en triangulär grundstruktur i gatunätet runt kyrkan och det är mycket möjligt att denna går tillbaka på förhållandena under stadstiden.

Projekt att flytta staden till Storkåge 1649

Åren 1646–48 hade Nicodemus Tessin d.ä. i uppdrag att mäta upp alla städerna efter Norrlandskusten och även Uleåborg i Finland. Till sin hjälp hade han lantmätaren och konduktören vid Fortifikationen Erik Eriksson Niure. Denne befalldes i november 1648 att resa till Norrlandsstäderna för att avsticka staketen i enlighet med Tessins anvisningar och de av Kungl. Maj:t godkända desseinererna och följande år fick han en instruktion om reglerandet av städerna från Gävle upp till Torneå.⁵ För alla dessa städer finns också uppmätningsskator som kan kopplas till Tessins och Niures arbete, och i många fall finns också enkla situationskartor som visar topografin runt staden.⁶ För de allra flesta finns även kartor som visar en regleringsplan eller planen för en flyttad stad. I Piteå saknas dock en sådan.

I en instruktion för Niure 1649 sägs emellertid att han skulle staka ut en stad vid Storkåge strax Norr om Skellefteå.⁷ Precis som i Sundsvall och Umeå måste man alltså ha tänkt sig en flyttning till ett läge med bättre hamnförhållanden.

1 NE.

2 Axelson 1989, s 74, där bakgrunden till stadsbildningen skildras.

3 PRFSS 6, s 15, 17, 19.

4 LMV: Å28-1:1 respektive KrA: SFP Piteå 1.

5 Munthe VI:1 1916, s 482–483, 499–500; Ekstrand 1903, s 21, 271 (nr 240).

6 Uppmätningsskartan för Piteå (Öjebyn) är KrA: SFP Piteå 1.

7 Munthe VI:1 1916, s 499–500.

Den tilltänkta platsen ligger mitt emellan Umeå och Luleå, så då skulle det också ha blivit mycket jämnare avstånd mellan städerna. Någon anläggningsplan är, som sagt, inte känd men vid genomgången av kartmaterialet har däremot en situationskarta för den nya platsen påträffats. Den är omisskännligen av samma hand som uppmätningsskarta och andra kartor från Tessins och Niures arbete i Norrlandsstäderna. Det är en enkel karta med en rektangulär inramning av en yta vid stranden av "Stor Kåge" som tidigare har kopplats ihop med planer på 1660-talet att anlägga staden Hedvigstad på samma plats.¹

Alla dessa planförnyelseprojekt har en i princip likartad utformning och man får anta att det flyttade Piteå skulle se ut på motsvarande sätt – en enkel rutnätsplan med om möjligt rektangulär yttre form och tre rader kvarter utmed vattnet. Av samma skäl får man räkna med en indelning av kvarteren i två rader med tomter.

Flyttning av staden 1666

1666 brann staden och samma år bestämde man att den skulle flyttas. Först beslutades att lägga det nya Piteå vid Kåge men senare ändrades detta till det nuvarande läget på Haggholmen. Hösten 1667 var området i stort sett avröjt. Arbetet brådskade eftersom lantmätaren fanns på plats för att upprätta stadsplanen.² Vem denne lantmätare var är dock oklart.

Anläggningsplanen redovisas på en osignerad karta 1667.³ På grund av topografin fick den flyttade staden en långsmal, rektangulär yttre form. Det är en rätvinklig rutnätsplan med en central huvudgata, två kvartersrader om fem kvarter och ett hörnslutet torg. De rektangulära kvarteren har alla samma storlek och indelas i två rader med lika stora tomter. Bara vid torget blev indelningen annorlunda. Stadens kyrka placerades när den byggdes 1684–86 på fastlandet, utanför staden.⁴

Detta planmönster har med små förändringar bevarats till idag och bildat utgångspunkt för den fortsatta utbyggnaden av staden. 1716 och 1721 härjades Piteå av ryssarna. Branden vid det senare tillfället drabbade staden mycket hårt men en tomtkarta 1750 visar att den byggdes upp på samma sätt igen.⁵ 1783 utarbetades en plan av lantmätaren Olof Clausén för förstaden Norrmalm på fastlandet öster om den gamla stadskärnan. Genom landhöjningen kunde stadsområdet efter hand breddas och efter ett beslut 1878 gjordes en utfyllnad av sundet mellan Haggholmen och fastlandet och Strömsundet förvandlades till en kanal.⁶ Senare har dock även denna fyllts igen.

1 KrA: SFP Hedvigstad 1.

2 Axelson 1989, s 85–87.

3 LMV: Å28-1:2.

4 NE.

5 Axelson 1989, s 110; LMV: Å28-1:10.

6 Axelson 1989, s 236; LMV: Å28-1:6.

Sala 1624

Malmen i Sala silvergruva i nordöstra Västmanland har troligtvis brutits sedan 1400-talets slut. Söder om gruvan uppstod ett stort gruvsamhälle men på samma sätt som vid Stora Kopparberget dröjde det till 1620-talet innan en stadsgrundning aktualiserades och då cirka tre km från gruvan och med den speciella förvaltningsformen som bergsstad.¹

Stadsgrundning 1624

Bortsett från den för statsmakterna så viktiga gräns- och fästningsstaden Göteborg är Sala tillsammans med Falun det första säkra exemplet i svensk stadsplanering på en nyanlagd stad eller projekt till ny stad med rätvinklig rutnätsplan. Detta är säkerligen ett uttryck för den stora betydelse Sala och Falun tillmättes som ekonomiskt viktiga bergsstäder.²

Gerhard Eimer vill se holländaren Johan Carels som upphovsman till planen på grundval av dess speciella utformning med en rad av kvadratiska kvarter i mitten, omgiven av rader med rektangulära kvarter. Samma gäller Borås och Säter. Planutformningen framgår av en odaterad och osignerad karta som Eimer daterar till omkring 1635.³ Stadsområdet har en rektangulär yttre form, med undantag för sidan mot ån, med en gata utmed gränsen. Det mittersta av de kvadratiska kvarteren har sparats ut som torg och kyrkan har placerats längst bort i stadens sydvästra hörn.

På en karta 1696–97 är också tomtindelningen markerad.⁴ Flera av de kvadratiska kvarteren är indelade i fyra kvadratiska tomter och likadana tomter finns också på många håll i de rektangulära kvarteren. Systemet är ovanligt men uppträder också i Borås och Säter och en del andra städer. Många av tomterna har dock bara halv storlek och sannolikt är detta resultat av uppdelningar efter hand under 1600-talet. Detta har gjort att vissa kvarter fått tomter på två ledder. Mot ån är det delvis bara en rad av mycket långa och förhållandevis stora tomter som går ända fram till strandlinjen.

Bevarat idag

Vid en brand 1736 blev i stort sett all bebyggelse förstörd. För att förbättra brandsäkerheten försökte man få en glesare bebyggelse och i stället utvidga stadsområdet. För detta utarbetade lantmätaren Matthias Hagman en plan i april följande år.⁵ Enligt denna skulle det gamla gatunätet bibehållas men

1 NE.

2 Se vidare Ericsson, B. 1977, s 114–115.

3 UUB: Dav nr 1203; Eimer 1961, s 174–175.

4 Kartan är infälld i en karta över bergsmans- och gruvjorden 1696 och 1697 som avbildas i Näsmark 1923, s 45. Tomtindelning finns också med på LMV: T49-1:1 från 1737.

5 LMV: T49-1:2. Den befintliga planen redovisas på LMV: T49-1:1, upprättad av Hagman i mars månad samma år.

tomterna slås ihop till större enheter. Tomtmark skulle dessutom avsättas för trädgårdar som tillsammans bildade långa grönstråk genom kvartersraderna. Staden skulle vidare utvidgas på norra sidan av ån med en och en halv kvartersrad som även de hade sammanhängande trädgårdsbälten.

En sådan radikal omdaning av staden mötte dock starkt motstånd. När planen tio år senare kunde fastställas hade många redan byggt upp sina hus och några större förändringar var inte längre möjliga.¹ 1600-talets planstruktur är alltså i allt väsentligt bevarad. Den största förändringen är att de mittersta av de rektangulära kvarteren på södra sidan av staden delats mitt itu med en gata.

Sigtuna (985) 1237

Sigtuna ligger vid Mälarviken Skarven och farleden upp till Gamla Uppsala, ytterst på en halvö och på en långsmal strandremsa, utan något egentligt omland. Det är Sveriges äldsta nu existerande stad och hade sin största betydelse under den tidiga medeltiden då den fungerade som biskopssäte med udden riktad mot det hedniska Uppsala.²

Tankar på reglering på 1640-talet (?)

Vid genomgången av de äldre kartorna har en grupp om ett tiotal kartor med samma vattenmärke, pappersformat och likheter i ritningsmanéret påträffats, flertalet i samlingen Städers acta i Riksarkivet.³ Texten daterar dem i flera fall till 1640-talet och i andra fall kan de på goda grunder kopplas ihop med kända händelser detta årtionde. Till allra största delen är det kartor för stadsplaneförändringar och nygrundningar men här ingår även några uppmättningskartor, bland annat en över Sigtuna.⁴

Åtminstone en av uppmättningskartorna i övrigt – en karta över Torneå – bör ha ett samband med regleringsplaner och med tanke på att sådana kartor normalt upprättades inför en reglering är det mycket möjligt att det även gäller Sigtuna. Någon uppgift som pekar åt det hållet har dock inte påträffats. Mot bakgrund av alla övriga regleringar vid denna tid, Sigtunas närhet till Stockholm och att staden rangordnades som den trettioförsta bland Sverige-Finlands strax över hundra städer förefaller detta inte helt orimligt. Invånarantalet på 1650-talet har beräknat till 429 personer, men då hade en brand 1648 ödelagt tio gårdar.⁵

1 Näsmark 1923, s 41, 48–49. Utvecklingen behandlas också av Nisser 1970, s 104–108.

2 M 6, s 6–10.

3 Bl.a. en utvidgningsplan för Köping, anläggningskartor för Kristinehamn och Lindesberg, regleringskartan för Västerås och en uppmättningskarta för Torneå.

4 RA: Städers acta, Sigtuna (kartavd m form). I Sigtuna finns också en av de äldsta lantmäterikartorna, av *Medeltidsstaden* daterad till 1636, LMV: A88-1:1; M 6, s 10.

5 SHF, s 47; Lilja 1996, Grundtabell 2. Medianvärdet för det beräknade invånarantalet i rikets

Skara (1040) 1239

Viktig tidigmedeltida domkyrko- och sedermera skolstad vid en knutpunkt för ett flertal vägar på Västgötaslättens norra randområde mot Väneren. Redan på slutet av 1000-talet beskrevs Skara som "den stora/betydelsefulla orten". På 1580-talet började en liten slottsanläggning byggas som landshövdingens residens men vid ett danskt anfall 1612 brändes denna varefter landshövdingen flyttade, först till Götala men snart vidare till Mariestad.¹

Genomgripande regleringsprojekt 1654

Årtalet 1654 återfinns på en genomgripande regleringsplan, utarbetad av lantmätaren Kettel Classon Felterus. Någon brand hade inte föregått planarbetet. Det är den äldsta detaljerade kartan över Skara och visar både det existerande, mycket oregelbundna gatunätet och förslaget till nytt.²

Det är en schematisk, rätvinklig rutnätsplan som täcker ett rektangulärt stadsområde och tar mycket liten hänsyn till de befintliga förhållandena. Runt ytterkanten löper en gränsgata. Utgångspunkt för det nya gatunätet var domkyrkokvarteret och här utnyttjades några få gamla gatusträckningar; den nya gatan söder om domkyrkan sammanföll delvis med Södra Kyrkogatan och Rådhusgatan, och den korta gatsträckan på kyrkans västra sida togs som utgångspunkt för en nordsydlig gata. Dessutom skulle Stortorget behålla sin plats och utvidgas mot söder, så att det motsvarade hela den nya kvartersbredden och upptog en drygt halv kvartersmodul i den nya planen. På samma sätt skulle nuvarande Skoltorget ha utvidgats till närmare en halv kvartersstorlek.

Alla kvarteren skulle få samma rektangulära form och storlek, utom den nordligaste kvartersraden som var smalare och de kvarter som blev över när torgen sparades ut. I ett kvarter har tomtindelningen märkts ut – ett band av dubbla rader med tomter genom kvarterets mitt och en tomtrad på andra led den vid vardera kortsidan.

Regleringsförslag 1720

Enligt Medeltidsstaden ska flera regleringsförslag ha utarbetats från 1600-talet och framåt, men så vitt man vet inte medfört annat än vissa rätningar och breddningar av de befintliga gatorna. Det enda förslag som nämns är dock det från 1654; inget konkret sägs om något annat projekt och det finns heller inga källhänvisningar.³

Vid en genomgång av kartmaterialet har däremot ett något senare regleringsförslag påträffats, en karta från 1720 i Lantmäteriverkets arkiv, upprättad

städer vid denna tid är 575 invånare och för den nedre kvartilen 328.

1 M 24, s 6–10.

2 LMV: P180-1:2; Ekstrand 1903, s 172 (nr 2143). M 24 uppger av misstag årtal till 1653.

3 M 24, s 10.

av lantmätaren Kristofer Hjerpe. Förslaget tillkom efter att staden 1719 härjats av en förödande stadsbrand som ödelade 75 procent av tomterna och drygt 80 procent av bebyggelsen.¹ Enligt förslaget skulle Kvarteren runt torget och domkyrkan skäras av så att begränsningslinjerna blev raka, men man gick inte så långt som att göra platserna helt rätvinkliga och rektangulära. Gatorna som strålade ut från domkyrkan och torget skulle med något undantag rätas och där det behövdes breddas. Dessutom skulle varsin ny, rak tvärgata tillkomma i öster, söder och väster. Som helhet innebar planen alltså varken något rutnätssystem eller någon form av regelbunden radiell struktur.

Ingen reglering kom dock till utförande. Fram till 1720 kan man bara se att tomtindelningen ändrats på några håll. Och vad man kan utläsa av en tomtkarta 1750 stannade också detta regleringsförslag på pappret.² Möjligen hade kvarterslinjerna på torgets och domkyrkans södra sidor rätats. Man kan också lägga märke till några små justeringar som inte hade med regleringen att göra. Den medeltida planen har också, med små förändringar, bevarats till idag.

Skänninge (1175) 1237–1543, 1570

Skänninge växte upp mitt i en rik jordbruksbygd på slättlandskapet i västra delen av Östergötland, vid en knutpunkt för flera viktiga vägar, bland annat den stora riksvägen "eriksgatan". Staden ligger vid den lilla Skenaån men det är tveksamt om den kan ha haft någon betydelse som transportled. Skänninges storhetstid inträffade under andra delen av 1200-talet och början av 1300-talet, då bland annat flera viktiga möten ägde rum i staden. Senare hamnade Skänninge i skuggan av Vadstena. Under en period på mitten av 1500-talet förlorade man också stadsrättigheterna.³

Reglering av genomfartsvägen omkring 1650

Den största förändringen av gatunätet sedan medeltiden är framdragandet av den nya, raka genomfartsvägen Vadstenagatan–Linköpingsgatan. En plan för detta utarbetades av Johan (Jean) de Rogier, utan att någon brand hade ägt rum; planen är inte bevarad och det exakta innehållet och tillkomståret är inte känt. Medeltidsstaden anger att förändringen skedde under 1600-talets första hälft men skriver också att en jordebokskarta 1638–39 över stadsområdets västra del visar att Vadstenagatans nuvarande sträckning då ännu inte fanns.⁴

Bengt Åkerlund har en annan datering; han säger att den nya vägen tillkom på 1670-talet. *Skänninge stads historia* redogör för skrivelser 1650 och 1660,

1 LMV: P180-1:6; Ekstrand 1903, s 182 (nr 2273); M 24, s 10. Denna karta berörs dock inte av *Medeltidsstaden*.

2 LMV: P180-1:11. Kartan är utförd av Sven Leffler.

3 M 40, s 6–10.

4 M 40, s 10, 57.

att landsvägen från Linköping till Jönköping skulle dras genom Skänninge, och att Karl XI år 1674 beordrade att den sedan länge beslutade vägen omedelbart skulle utföras i enlighet med en dessein av de Rogier. Samma år konstateras att stora kostnader lagts ner på gaturätning, brobygge och vägröjning.¹

Johan de Rogier arbetade i Östergötland från 1630-talets slut och kallades 1667 till Stockholm. 1670–75 ska han ha varit i Skåne, 1677 utförde han mätningar i Linköping och 1681 lämnade han sin tjänst.² Det ser alltså ut som om planerna för den nya genomfartsgatan upprättades kring 1650 eller åren därefter, men att iordningställandet sannolikt inte var färdigt förrän långt senare. Vid samma tid upprättade de Rogier också en plan med liknande innehåll för Linköping och sannolikt är han också upphovsman till en närbesläktad plan i Vadstena.

Linköpingsgatans östra del, fram till slutet av kvarteret Rådmannen, följer den medeltida Sprettegatans sträckning, men därefter tycks denna ha vikt upp mot norr. Förlängningen fram till torget och fortsättningen i form av Vadstenagatan, genom tidigare kvartersmark, samt en ny bro över Skenaån är däremot helt och hållet resultat av 1600-talsregleringen. I samband med att den nya genomfartsvägen drogs fram bör även en senare försvunnen kort gata, snett över kvarteret Prelatens nordvästra hörn, ha tillkommit.³ Sannolikt härrör också de raka infarterna utanför själva stadsområdet från denna tid. På Gustaf Ljunggrens karta 1854 kan man se att de sträcker sig långt utanför staden.

Successiva förändringar under 1600-talet och 1700-talets första del

Under 1600-talets lopp utvidgades stadsområdet mot söder och nordväst, på andra sidan Skenaån, och fick därmed den utbredning som den äldsta kända kartan 1713 visar.⁴ Denna skiljer sig bara i detaljer från dagens förhållanden. 1718 härjades staden av en förödande stadsbrand. Vid återuppbyggandet bibehölls dock den befintliga stadsplanen.⁵

Slite

Slite ligger på Gotlands nordöstra kust, 30 km från Visby. Platsen hade en utmärkt hamn och det finns uppgifter om tankar på en stadsgrundning vid flera tillfällen.⁶

1 Åkerlund 1973, s 38; *Skänninge stads historia* 1970, s 185–186.

2 Ekstrand 1903, s 111 (nr 1360).

3 *M 40*, s 57–59.

4 *M 40*, s 55; LMV: D98-1:5.

5 Åkerlund 1973, s 41.

6 *NE, SU*.

Enholmens skans – nygrundning av citadellstad 1656

1650 beordrades Johan Wärnschiöldh att på hemresan efter en lång inspektionsresa i Livland ta vägen via Gotland för att där undersöka dels en förstärkning av Visby slott och dels om en fästning vid Slite hamn kunde vara ett bättre och billigare alternativ för rikets säkerhet. Från detta tillfälle finns likartade planer för både Visborgs slott och Enholmens skans på en liten ö vid inloppet till Slite hamn. Två år senare fick konduktören Peder Clarman i uppdrag att upprätta en karta över området. 1656 omarbetade Wärnschiöldh sin dessein och denna fastställdes sedan av kungen med order att genast sätta igång byggnationen. Följande år kom Clarman dit för att leda arbetena.¹

Man började med de två västligaste bastionerna men gjorde sedan avbrott vid flera tillfällen. Efter freden 1658 avstannade utbyggnaden men man beslutade så småningom att fortsätta. Det fanns till och med förslag att flytta Visby till Slite men 1663 beslutade kungen att "på Enholmen skall ej arbetas mer" och att "Wijsby blir som det är".² Gerhard Eimer har dessutom en uppgift att ett stadsprojekt för Slite diskuterades i regeringen 1669.³

Av de bevarade kartorna är två daterade 1650 medan ytterligare två är odaterade men bör vara från samma tid. Bara en av dem visar kvarters- och tomtindelning.⁴ Det är en i det närmaste regelbunden femsidig anläggning med bastioner i hörnen. Bastionerna har flanker i sned vinkel mot kurtinen och detta är det tidigaste påträffade, daterade exemplet på denna typ av bastion i det genomgångna stadsmaterialet.

Planen är en rätvinklig rutnätsplan, symmetriskt uppbyggd kring en central huvudgata och med ett svagt rektangulärt, hörnslutet torg så exakt i mitten man kan komma och med en gata längs insidan av befästningarna. Gatorna är alla av samma bredd. Kvarteren delas in i dubbla tomtrader. De ändringar som gjordes 1656 ska huvudsakligen ha bestått i en inkortning av sidan mot hamnen och anordningar till skydd för ingången.⁵

Av en karta från omkring 1710 framgår att de två västligaste bastionerna var till stor del utbyggda, och även de två i syd och öst är markerade medan den femte i norr saknas. Detta år beslutades att bygga en skans – nu kallad Karlsvärd – enligt en ritning där landshövdingen "korrigerat" den gamla desseinen. Arbeten sattes igång följande år men avbröts. I stället skulle ett par batterier och en redutt anläggas.⁶

1 Munthe II 1906, s 167, 171–172, 190–191. Flera olika benämningar förekommer – Enholmens skans, Ene skans, Enholmen och senare Karlsvärd.

2 Munthe II 1906, s 201, 205, 478, 490.

3 Eimer 1961, s 435. Hans källa är RR 8/12 1669 och 1052^r.

4 KrA: SFP Karlsvärd 78c och ett kartfragment 78d är daterade medan 78a och 78b är odaterade. Planmönstret redovisas på 78a.

5 Munthe II 1906, s 190–191.

6 KrA: SFP Karlsvärd 79; NF, Karlsvärd.

Stockholm (1250) 1270

Stockholms oerhört strategiska läge ekonomiskt, politiskt och försvarsmässigt framstår tydligt vid en blick på kartan. Den som behärskar denna ö kontrollerar också sjöfarten från hela Mälaronrådet, med den viktiga handeln med järn och andra varor från det pärlband av städer som växte upp runt Mälaren under 1200-talet, och på samma gång de nordsydliga landsvägskommunikationerna som måste passera denna punkt. Med Finlands införlivande i riket under 1200-talets andra del och Östersjöhandeln blev också Stockholms läge mycket centralt ur ett nationellt perspektiv.

Återuppbyggnad efter brand 1585

På Stadsholmens västra sida härjade bränder 1555 och igen 1585. Och 1586 godkände Johan III en plan för återuppbyggandet efter en brand på östra delen av ön. Möjligtvis kan dessa tillfällen ha inneburit vissa regleringar.¹

Reglering av Stadsholmen och Riddarholmen från 1625

1625 drabbades västra delarna av Stadsholmen av en brand och efter detta genomfördes en radikal reglering av området, varvid det rätvinkligna rutnätsmönstret som finns idag tillkom. Södra delen av Nygatskvarteren redovisas på en karta över Stadsholmen med årtalet 1626, vilken ingår i den kartbok som sammanställts av Heinrich Thome. Thome hade senast 1624 kommit i svensk tjänst som ingenjör, en av de högsta befattningarna inom fortifikationsverksamheten, och har även producerat kartor för Jönköping, Kalmar och Göteborg. 1626 fick han ansvaret för befästningsverksamheten i Preussen.²

Thomas Hall, Gerhard Eimer med flera menar att Thome också är upphovsman till planen, medan Marianne Råberg anser att detta inte kan beläggas och att kartan är en kopia som tillkommit tidigast ett årtionde efter regleringen. För detta talar det faktum att alla kartorna i boken är ritade på samma sorts papper och en karta över Pillau säger att det tidigast bör ha skett 1636. Kartan över stadsholmen är förhållandevis rättvisande men vissa felaktiga namndetaljer och utformningen av Norrmalm skulle kunna innebära att den kompletterats senare fritt ur minnet.³ Med tanke på den mycket schematiska och oprecisa utformningen av Norrmalmskvarteren förefaller alternativet att det skulle röra sig om en reglering inte särskilt troligt.

Det är en rätvinklig rutnätsplan med rektangulära kvarter av varierande storlek, vilka indelas i dubbla tomtrader. Den centrala huvudgatan – dagens Stora Nygatan – är bredare än övriga gator med en bredd av 15 alnar (cirka 9 meter). Lilla Nygatan blev något smalare, cirka 13 alnar, Tyska Brinken

1 M 17, s 12; Råberg 1987:I, s 57.

2 M 17, s 10; KrA: Handritade kartverk 12, nr 17 (fol 27); Munthe VI:1 1916, s 227–228.

3 Hall 1970, s 36, och 1999, s 60–61; Eimer 1961, s 190–195; Råberg 1987:I, s 201–202 och 1987:II, s 10, karta nr 2.

omkring 12 alnar.¹ Av senare kartor framgår att gränderna i den fortsatta utbyggnaden blev ännu smalare.

De nya kvarteren låg mitt för den södra, relativt raka delen av Västerlånggatan och är lagda så parallellt det gick med denna. På så vis skapades i det närmaste regelbundet rektangulära kvarter i gränsen mot det medeltida stadsområdet. Som tvärförbindelse behölls de gamla huvudgatorna mot väster, Tyska Brinken och Kåkbrinken. När den västligaste av de två kvartersraderna senare förlängdes mot norr blev kvarteren mindre och mer kvadratiska i formen. Dessutom tillkom ytterligare en kvartersrad mot väster. Anpassningen till de äldre tvärgatorna, med de varierande kvartersstorlekar som följd, säger att det knappast kan ha varit en del av en större omdaningsplan utan en hastigt hopkommen förändring som skulle fungera ihop med den gamla staden, orsakad av branden.

Under Gustav II Adolfs tid bör också en plan för en genomgripande reglering av Ridderholmen ha fastställts. Den enkla och röriga bebyggelsen skulle ersättas med storslagna adelspalats. För detta donerades en första tomt till Åke Axelsson Natt och Dag 1625 och ytterligare donationer följde under 1630-talet. En enkel, skissartad karta som dateras till 1635 visar det pågående arbetet med Ridderholmens omgestaltning. En del tomtgränser är ritade med bläck och förslag till gränser och annat med blyerts.² I jämförelse med det oregelbundna gatunätet på den äldsta kända Stockholmskartan från före 1625³ hade gatunätet nu reglerats till jämbreda och så långt möjligt raka gator i rätta vinklar. Som helhet var dock planen fortfarande oregelbunden. Huvudgatan från bron och runt Ridderholmskyrkan och det planerade Lars Sparres palats mitt på ön var bredare än gränderna ner till vattnet.

Från åren kring 1630 finns flera dokument som visar att man också arbetade med förnyelsen av Stadsholmens östra sida. På strandmark och utfyllnadsmark anlades Skeppsbron och tomterna som vätte mot denna reglerades för att här uppföra en ny, ståndsmässig fasad mot vattnet och hamnen, värdig huvudstaden i den nya stormakten. Försäljningen av tomter påbörjades 1629 och den sista såldes 1669 till Nicodemus Tessin d.ä.⁴ Det första stenhuset började uppföras cirka 1630 och arbetet fortsatte sedan fram till 1600-talets slut.⁵

Projekt till förstad på Djurgården vid mitten av 1630-talet

För den västra delen av Djurgården finns en karta med ett aldrig genomfört projekt till en mycket stor och tätbebyggd förstad. Förslaget är bara känt genom denna odaterade och osignerade karta och finns inte omnämnt i det

1 Råberg 1987:I, s 110.

2 Råberg 1987:I, s 74–75; KrA: SFP Stockholm 233; Råberg 1987:II, s 24, karta nr 9.

3 SSA Handritade kartor 68; karta nr 1 i Råberg 1987:II.

4 Hall 1999, s 61.

5 Råberg 1987:I, s 72–74; *Stockholms gatunamn* 1992, s 69–70.

skriftliga källmaterialet. Marianne Råberg daterar det försiktigtvis till "möj-
ligen 1630-tal" på grundval av pappret och rittekniken och menar att Gerhard
Eimers attribution till Anders Torstensson 1667 sannolikt är fel.¹

Det papper kartan är ritad på har ett ovanligt vattenmärke, samma som
alla kartorna i Olof Hansson Örnehufvuds *Svensche Plante Booken*, vilken
sammanställdes 1634–37.² De trådramar som användes för papperstillverk-
ningen, och där tunna trådar för vattenmärkena fanns inflätade, nöttes vid
den hantverksmässiga tillverkningen av ett papper i taget och hade bara
en livslängd av några år.³ Pappret kan naturligtvis ha blivit liggande, men
även planutformningen och ritningsmanéret talar för en datering till denna
tid och en attribution till Örnehufvud. Eimers datering och attribution till
Anders Torstensson förefaller därmed mycket osannolik, också genom att
planen i både sin schematiska utformning och detaljer alltför mycket skiljer
sig från Torstenssons arbeten.

Planen visar en rätvinklig rutnätsstad med ovanligt långsträckta, rek-
tangelära och så långt topografin medgav enhetligt stora kvarter. Det ingick
utfyllnader av stränderna på några ställen, och längs den norra stranden
och delar av den södra skulle en strandgata anläggas. På södra sidan är detta
bara markerat med tunna blyertsstreck. Runt hela den västra udden går en
enkel befästningslinje som med jämna mellanrum bryts i vinkel. Kvarteren
delas in i dubbla tomtrader med lika stora tomter. Undantag är några kvarter
längst ute på udden i väster där tomterna är betydligt större och ligger som
enkeltomter genom kvarterets hela bredd. Dessutom finns det ett par tomter
på andra ledden i ena änden av kvarteret. Ett enda, dubbelt så brett kvarter
har dock tomter i dubbla rader. Något egentligt torg finns inte men däremot
ett par öppna platser i utkanten av bebyggelsen. På en höjd i det sydvästra
hörnet av området ligger vad som bör vara ett kapell och på västra udden en
större byggnad med valmat tak. Längs den norra stranden ligger en mycket
lång och smal anläggning som liksom kvarteren och byggnaderna är röd-
skuggad; troligtvis är detta en repslagarbana.

Reglering och stadsutvidgning på Malmarna 1637

Från 1630-talet expanderade bebyggelsen mycket kraftigt på malmarna runt
om Stadsholmen och med början på västra Norrmalm lades ett system av
rätvinkliga rutnätsplaner ut. Stockholm växte mycket kraftigt; befolknings-
mängden har beräknats till cirka 9 000 på 1610-talet, 35 000 på början av
1650-talet och hela 57 000 på 1690-talet.⁴

Till att börja med var det en reglering men det utvecklades till att bli en
mycket omfattande utvidgning. Med tanke på att de nya stadsdelarna täckte

1 KrA: SFP Stockholm 202; Råberg 1987:II, s 22, karta nr 8; Eimer 1961, s 285.

2 Ehrensvärd 2001, s 104.

3 Enligt muntlig uppgift från Ulla Ehrensvärd och Stig Svensson.

4 Lilja 1996, s 119.

en yta som var många gånger så stor som den gamla stadskärnan kan man inte gärna betrakta dem som förstäder även om de ibland kallades för det. I stadsdelarna norr om strömmen kom planmönstret att byggas upp i olika segment radiellt ut från slottsområdet, medan Södermalm fick ett enda sammanhängande, rätvinkligt rutnätssystem.

Förnyelsen av Stockholms malmar kom att förverkligas i allt väsentligt och ger än idag den huvudsakliga prägeln åt stadsplanen i dessa delar av centrala Stockholm. 1600-talets planer har även bildat utgångspunkt för senare utvidgningar av rutnätstrukturen.

Marianne Råberg driver i sin doktorsavhandling hypotesen att utbyggnaden ska ha följt en övergripande plan med polygonal yttre kontur och geometrisk mittpunkt i slottets kärntorn och att denna plan ska ha utarbetats redan på Gustav II Adolfs tid, omkring 1620. Med utgångspunkt från det ska de norra stadsdelarna ha fått sin radiella struktur, medan motsvarande av topografiska skäl inte var möjligt på Södermalm. Den bakomliggande orsaken ska ha varit en vilja att omge stadsområdet med befästningar. Men när sedan planen, efter översyn och revidering, genomfördes från slutet av 1630-talet och framåt hade intresset förskjutits till gatu- och tomtreglering. Råberg vill också se Olof Hansson Örnehufvud som upphovsman till den form planen tog vid genomförandet.¹

Gerhard Eimer, Thomas Hall och andra uppfattar i stället omvandlingen av Stockholms malmar som en steg för steg framvuxen process, vilken började med västra Norrmalm och gradvis utvidgades till att omfatta alla de nya stadsdelarna.² Hall gör i *Huvudstad i förvandling* en noggrann genomgång av regleringen och utvidgningen av Stockholm på 1600-talet och den tidigare forskningen på området. Han behandlar också ett stort antal av kartorna och deras datering. Hall menar att bevis saknas för Marianne Råbergs hypotes om en generalplan från Gustav II Adolfs tid och pekar på en rad andra omständigheter som talar emot hypotesen. Han har också en annan åsikt i upphovsmanfrågan, att det mesta talar för Anders Torstensson som huvudansvarig för planens utformning.³

Historikern Robert Sandberg pekar likaså på bristen av stöd i källmaterialet och ställer sig skeptisk till att det skulle ha funnits en konkret generalplan med moderna befästningsanläggningar på Gustav II Adolfs tid. Han menar att det sannolikt inte fanns resurser att befästa "det topografiskt närmast omöjliga Stockholm" och att man ändå inte skulle ha lagt pengar på en så defensiv åtgärd under denna period av offensiv svensk krigsföring.⁴

Fredrik Bedoire, däremot, har inga större invändningar mot Marianne Råbergs hypotes men håller frågan öppen i det han skriver att sista ordet

1 Råberg 1987:I, s 180–183, 211–213 et passim.

2 Eimer 1961, s 219, 269; Hall 1970, s 39, och 1999, s 80.

3 Hall 1999, s 87–88 et passim.

4 *Historisk tidskrift* 1988:4, s 555–558.

säkert inte är sagt. Han påpekar att Råberg inte diskuterar andra tänkbara alternativ till utformning av generalplan än det geometriskt enhetliga hon kommit fram till och menar att de oregelbundna förskjutningar av gatuvinklar och den avsaknad av exakt mittpunkt som de facto existerar kan ha varit helt medvetna och att även ett sådant byggnadssätt har stöd bland stadsbyggnadsteoretikerna.¹

Den tanke Marianne Råberg framför är onekligen mycket lockande – så lockande att man bör förhålla sig extra försiktig till den. Man får då konstatera att inga konkreta bevis föreligger. Detta utesluter naturligtvis inte att det kan ha funnits en generalplan från omkring 1620 eller åtminstone generella tankar på en utbyggnad. Men de invändningar Thomas Hall gör känns välunderbyggda och ger bra och mer näraliggande och naturliga förklaringar till de olika kartorna och skeendet.

Hall menar bland annat att de tidigaste omnämnandena av en "afritning" för hela Stockholm vid mitten av 1630-talet kan ha avsett en uppmättningskarta och att inget nämns om något äldre projekt när uppdraget att göra en regleringsplan lämnades. Att hänvisa till den döde kungen låg helt i linje med förmyndarregeringens intresse att få stadens sannolikt motsträviga styrande mer medgörliga och detta var en metod som Axel Oxenstierna tog till många gånger. Han frågar sig också varför de första planförsöken var så trevande och skissartade om det redan från början fanns en given generalplan. Dessutom krävs en mängd modifieringar och undantag för att passa in det som byggdes i det tänkta regelbundna systemet.

Och mer kan anföras. Den delvis radiella strukturen likväl som avvikelserna från det geometriskt regelbundna mönstret i andra delar faller sig naturlig med tanke på topografin och kommunikationerna, och behöver inte alls ha haft en övergripande plan som förklaring. Att alla landkommunikationer leder fram till broarna till Stadsholmen är en självklarhet. Med raka gator och Brunkebergsåsen som en kil i mitten får man då snett utstrålade gator. Om slottets kärntorn skulle vara geometrisk mittpunkt i den radiella strukturen borde också en huvudgata i den västra delen av Norrmalm ha riktat sig mot tornet och så är inte fallet. På kartorna verkar det snarare som om rutnätsplanen för västra Norrmalm var tänkt att ligga i rät eller i det närmaste rät vinkel mot slottets norra länga, men med en förskjutning mot väster.

Idealet med en radiell uppbyggnad och en polygonal yttre stadsform är heller inget som särskilt kan knytas till Gustav II Adolfs tid utan fanns med under hela perioden fram till 1600-talets slut – de allra flesta av de fåtaliga radialprojekten i svensk stadsplanering hör tvärtom till senare delen av århundradet. Det kan mycket väl vara så att man tydligare insåg möjligheterna när

1 Recension av Marianne Råbergs avhandling I *Bebyggelsehistorisk tidskrift* Nr 15, 1988, s 137–141.

arbetet satte igång vid 1630-talets senare del och det visade sig att den kraftiga befolkningstillväxten krävde allt större utvidgningar, och att man då försökte anpassa planen till en sådan idealbild så gott det gick.

Är det å andra sidan rimligt att tänka sig att man redan 1620 ska ha förutsett den oerhörda folkökningen senare under 1600-talet – det som var själva grunden för stadens utvidgning? Om en övergripande plan för Stockholms utbyggnad funnits redan omkring 1620, som man senare ska ha följt vid utbyggnaden av Stockholms malmar, ter det sig också underligt att den reglering som gjordes av västra sidan av Stadsholmen efter branden 1625 inte alls är samordnad med gatunätet på malmarna; Nygatorna har en helt annan riktning än gatorna ett decennium senare på Norrmalm.

Och sist, men inte minst, en sådan plan borde ha haft ett stort propagandavärde för att sprida bilden av Sveriges och den svenska huvudstadens storhet på samma sätt som stadsvyerna och byggnadsverken i så många andra europeiska städer och Erik Dahlberghs *Suecia antiqua et hodierna*, och därmed ha funnits i en mängd tryck och avbildningar.

Början på västra Norrmalm

1637 påbörjades en total reglering av västra Norrmalm, vilket innebar att det oregelbundet formade gatunätet och den befintliga bebyggelsen revs för att ersättas av en rätvinklig rutnätsplan och nya byggnader. 1635 hade den sedan 1602 självständiga Norre Förstaden åter slagits ihop med Stockholm. Stadens styrelseskick hade reformerats och nya privilegier utfärdats vilket ökade stadens inkomster betydligt, och allt detta har satts i samband med stadens möjligheter att genomföra en reglering. 1636 anställde Fortifikationen ingenjören Anders Torstensson och han kom redan från början att ägna sig åt regleringsverksamheten i Stockholm.¹

1636 hade Olof Hansson Örnehufvud, så som chef för Fortifikationen, fått i uppdrag att utarbeta en dessein med så breda gator som möjligt "så på malmarne som här i staden". Enligt Marianne Råberg är den enda karta som kan kopplas till detta en odaterad och osignerad karta över Stadsholmen.² Thomas Hall med flera vill däremot hänföra två skissartade kartor för området kring Klara kyrka och norrut på västra Norrmalm i Örnehufvuds *Svensche Plante Booken* till detta tillfälle.³ Råberg menar, trots att de ingår i denna, att kartornas koppling till Örnehufvud inte är bevisad och framkastar att de kan vara betydligt äldre.⁴

1 Råberg 1987:I, s 52, 78–80. Om Torstensson, se också s 204–206 och Munthe VI:1 1916, s 240–241 och 415–417. Han behandlas även i Ekstrand 1903, s 198–199, 284 och 1912, s 64–65 (nr 2501).

2 KB: KoB 51:4 nr 161, karta nr 10 i Råberg 1987:II.

3 KrA: Handritade kartverk 11, nr 2 och 3; karta nr 6 och 7 i Råberg 1987:II.

4 Råberg 1987:I, s 81, 97–98; Hall 1989, s 38, och 1999, s 64.

De båda kartorna visar samma regleringsförslag, med någon liten skillnad i detaljerna. I ena fallet finns även det gamla gatunätet med. Ingen av dem visar däremot den plan som kom att bli genomförd. Planutformningen är rätt osofistikerad – en rätvinklig rutnätsplan som börjar i höjd med Klara kyrka och fortsätter norrut, med alla gator av samma bredd och ett par modeller för kvarterens form och tomtindelning. I Norr är en gränsgata utritad men efter stränderna finns ingen gata utan här går kvarteren ända fram till strandlinjen. En nordsydlig gata skulle leda rakt emot Klara kyrka, men inte tornet utan den västra delen av långhuset. Alla kvarteren har samma bredd, utom några i ytterkanterna, men något olika längd.

Grundsystemet för tomterna är en uppdelning i dubbla rader av tomter, men mot den nordsydliga huvudgatan och södra delen av parallellgatan mot öster ligger dessutom en tomtrad vänd på andra ledden. Längst i norr finns även två smala kvarter med bara en rad av genomgående tomter. Tomtindelningen följer alltså samma mönster som det tidigare nämnda projektet till förstad på Djurgården och stämmer väl med andra planer som kan knytas till Örnehufvud. Det mesta talar för att han är upphovsmannen.

Enligt Marianne Råberg var Olof Hansson Örnehufvud den som upprättade hela Stockholmsplanen och hade huvudansvaret för arbetet ända fram till sin död 1644.¹ Thomas Hall menar däremot att det mesta pekar på Anders Torstensson som den egentliga upphovsmannen, efter det att Örnehufvud i ett initialt skede dragit upp riktlinjerna; det var Torstensson som ledde det praktiska arbetet vid genomförandet och han belönades rikligt för sina stora insatser för "malmernes reformation, igenom gaturnes och tompternes reglerande". Örnehufvud hade helt enkelt för mycket att stå i för att kunna fullfölja projektet.² Det är också den uppfattning föreliggande undersökning ger, mycket baserat på jämförelser med Torstenssons arbeten i övrigt och planutformningen.

I mars 1637 utfärdades en befallning från förmyndarregeringen att regleringen skulle verkställas och detta underströks flera gånger de följande åren. Redan året innan hade arbeten påbörjats vid nuvarande Gustav Adolfs torg och i början av 1637 hade en ny tvärgata stakats ut på västra Norrmalm.³ Från denna tid finns en odaterad, skissartad karta som, bortsett från någon detalj, visar den slutgiltiga planen och som av flera författare anses vara utförd av Anders Torstensson. Marianne Råberg daterar kartan till 1636–37 och Thomas Hall till senast i mars 1637.⁴ Hans Hansson har framfört att kartan troligen användes vid själva utstakningen, Marianne Råberg menar att den bör vara utförd i nära sammanhang med regleringsarbetet och Thomas Hall

1 Råberg 1987:1, s 204.

2 Hall 1989, s 38, och 1999, s 67, 74, 88–89.

3 Råberg 1987:1, s 82–83, 87.

4 KrA: SFP Stockholm 198 st f; karta nr 11 i Råberg 1987:II. Exempelvis Eimer 1961, s 257 och Hall 1999, s 65, menar att kartan är av Torstensson. Råberg framför ingen åsikt.

skriver att den bör ha ritats när arbetena redan kommit igång.¹ Den slutgiltiga, fullständiga planen är det dock inte eftersom gatunätet i den södra delen och tomtindelningen saknas.

Kartan innehåller flera för Torstensson typiska drag i en kombination som han var ensam om vid denna tid – den bredare huvudgatan, en kvartersstruktur med varierande kvartersformer och längdriktning på kvarteren samt, inte minst, en torgtyp som består av två avkortade kvarter mitt för varandra och en gata som skär mitt över torget – vad som kan kallas axialtorg. Det är första gången ett sådant torg förekommer i svensk stadsplanering och alla de tidigaste torgen av denna typ kan kopplas till Torstenssons verksamhet. Senare försvann några korta tvärgator vilket gjorde att torgets hörn i norr blev slutna. 1638 revs bebyggelsen för framdragandet av nuvarande Drottninggatan. 1643 finns uppbördslängder för tomtören för västra Norrmalm, vilket torde innebära att tomtregleringen till största delen var färdig.²

Den genomförda Norrmalmsplanen, liksom de planer som efter hand lades ut över Östermalm, Södermalm och Kungsholmen, skiljer sig i karaktären och detaljerna mycket från det till 1636 daterade första förslaget och för in en betydligt större variation och anpassning till de befintliga förhållandena. Här finns många likheter med andra av Torstenssons planer.

Det gäller grundkonceptet med en betonad mittaxel i form av en extra bred gata och rektangulära, ofta rätt långsmala kvarter som ligger med kortsidan mot denna. Men även att kvartersform och -storlek varierar och att kvarteren ibland ligger på olika ledder. Detta gör att en del gator inte löper genom hela stadsområdet utan slutar blint, i en T-korsning.

Torstensson tycks också vid denna tid ha varit i stort sett ensam om att använda de mer sofistikerade torgformerna och den ende som blandade dem i samma stad – det hörnslutna eller halva hörnslutna torget (dagens Hötorget norr om Beridarebanan) och axialtorget som skärs på mitten av en huvudgata (nuvarande Östermalmstorg). I blandningen kunde någon gång även den normala typen av torg i form av ett utsparat kvarter ingå – i detta fall Gustav Adolfs torg.

Han har också på flera håll medvetet arbetat med varierande gatubredd och fondmotiv i gatornas siktlinjer. I Stockholm är bland andra huvudgatorna Drottninggatan, Fredsgatan, Regeringsgatan, Nybrogatan, Storgatan och Götgatan bredare än övriga gator³ och i blickfånget för Klara Norra Kyrkogata väster om Drottninggatan ligger Klara kyrkas torn medan parallellgatan öster om Drottninggatan leder fram mot porten till Beridarebanan. Runt framför allt Ladugårdslandet och Södermalmsområdet löper gräns-

1 Råberg 1987:II, s 28 där också Hansson 1946 refereras; Hall 1999, s 66.

2 Råberg 1987:I, s 87, 91.

3 Råberg 1987:I, s 110–111.

gator. Efter stränderna finns däremot inga gator, men på flera håll vad som måste vara tråkajer.

Tomtindelningen framgår inte av de äldsta helhetskartorna men att döma av en "Karta öfver S:ta Catharina församling år 1674", som är en sammanställning på 1800-talet av en tomtbok upprättad av Johan Holm, och en "Karta öfver St Jacobs församling. Sammandragen och lithograferad 1847 af C. J. Küsel" var kvarteren indelade i dubbla tomtrader och hade normalt, i de fullstora kvarteren, därtill en rad tomter på andra ledden vid kvarterens ena eller båda kortsidor. I en del smala kvarter kan man också se ett enkeltomtsystem med tomter som går genom kvarterets hela bredd. Marianne Råberg avbildar flera sidor ur olika tomtböcker som visar samma sak. Man kan också lägga märke till att det i kvarterens inre ibland finns helt oregelbundna tomtlinjer som är kvar sedan tiden före regleringarna.¹ Allt detta är sådant som känns igen från andra Torstenssonplaner. Linnea Forsberg har i sin avhandling gjort kvartersundersökningar av ett antal kvarter på Norrmalm och Ladugårdslandet och där ritat upp tomtgränserna. Det framgår att tomternas storlek vid utbyggnaden ofta kom att variera betydligt inom ett och samma kvarter.²

Utbyggnaden på malmarna i övrigt

Efter att arbetet påbörjats på västra Norrmalm fortsatte man 1638–39 med utstakningen av gatorna på Ladugårdslandet, dagens Östermalm. "Anno 1639 Menso Augusto Nähr affstackningen medh gathorne och tompterne skedde uthi Nye förstaden på Ladegårdzlandet" skriver Torstensson i en designation, det vill säga en tomtbeskrivning. 1643 finns en längd för erläggande av tomtören åren 1641–43, vilket bör betyda att tomtregleringen då var genomförd i huvudsak.³

1640 drabbades den östra delen av Norrmalm av en brand då 247 gårdar förstördes och samma år, enligt en påskrift på baksidan, finns en första plan som visar det nya gatunätet för hela Norrmalm och Ladugårdslandet. Kartan har kallats för Anders Torstenssons generalplan.⁴ Här kan vi bland annat se hur man tänkte sig stränderna. I den södra delen av Norrmalm skulle utfyllnader göras så att kvarteren blev rätvinkliga, men inte så långt att de fick samma längd. Resultatet blev i stället en ojämn trappstegskontur och

1 SSA: Holms tomtbok 1674 (Katarina församling) och SSA: Küsel, St Jacobs församling. I SSA finns även en Holms tomtbok 1679 (Maria församling) och kartor av Küsel för andra församlingar i Stockholm. Avbildningar i Landell 1992, s 28 och 84; Råberg 1987:I, s 89, 93, 95, 104. Den sista visar tydligt de oregelbundna tomtgränserna.

2 Forsberg 2001, s 117–159.

3 Råberg 1987:I, s 85 not 1, 87, 91.

4 KrA: SFP Stockholm 234; karta nr 13 i Råberg 1987:II med kartanalys på s 32. Råberg framför inte någon synpunkt i upphovsmannafrågan medan Hall instämmer i att planen upprättats av Torstensson, Hall 1999, s 67.

längs denna skulle träkajer byggas, men däremot ingen särskild gata. Ett liknande arrangemang gjordes på östra sidan, i det inre av Nybroviken. Men här ligger på ett par korta sträckor en gata parallellt med kajen. I övrigt är stränderna oreglerade, med kvarter som går ända ner till vattenlinjen. Flera långa träbroar är också markerade – Nybron, bron till Skeppsholmen, bron till Kungsholmen och de kortare broarna över Helgeandsholmen.

Branden 1640 underlättade säkerligen planens genomförande på östra Norrmalm. 1644 finns en uppbördslängd för tomtören, och därmed skulle alltså huvuddelen av tomtregleringen på östra Norrmalm vara genomförd.¹

På Södermalm började man staka ut de nya gatorna 1641 och följande år – vilket är det år som normalt brukar anges för Södermalmsregleringen – påbörjades rivningar där Götgatan och Hornsgatan skulle gå fram. Planen redovisas på en separat karta i Lantmäteriverkets arkiv. 1648 redovisas uppbörden av tomtören på ett sådant sätt att man kan räkna med att tomtregleringen till största delen var genomförd.²

1642 fattades ett principbeslut av riksrådet att Kungsholmen skulle bebyggas. Några år tidigare – 1635 – hade en ny bro mellan Norrmalm och Kungsholmen byggts på änkedrottning Maria Eleonoras initiativ, möjligen som en del av hennes planer att uppföra ett slott med tillhörande trädgårdar och en kyrka på Kungsholmen, planer som aldrig kom till utförande. 1644 donerade så kronan den östra delen av Kungsholmen till staden (ungefär fram till nuvarande Sankt Eriksgatan). Utstakning av gatorna och byggnadsverksamheten kunde sedan omedelbart börja i enlighet med den "afritning som där öfver giord är". 1647 donerades återstoden av ön till staden, med undantag för ett tegelbruk och tomter som tidigare givits till enskilda.³

Huvudgatan fick redan från början namnet Hantverkargatan, vilket återspeglar avsikten att framför allt hantverkare och industriidkare och sådana verksamheter som inte kunde rymmas inom de mer tätbebyggda centrala delarna av staden skulle slå sig ner här.⁴

Stadsutvidgning och vissa regleringar omkring 1650

1648 beslutades om en ordentlig utvidgning av Norrmalmsplanen mot norr, upp till Kungstensgatan, och en plan för det nya området måste ha funnits senast vid slutet av året. Flera kartor visar de nya rutnätskvarteren men med Rådmansgatan som gränsgata i norr. Fyra år senare flyttades tullstaket och tullport, som legat kvar på sin gamla plats vid nuvarande Wallingatan, ännu längre norrut, till ungefär Odengatans läge. Vid samma tid bör en utflyttning

1 Råberg 1987:I, s 87, 91.

2 Råberg 1987:I, s 87, 91. Jfr också Hall 1970, s 62, not 13, och Hall 1999, s 70–74. LMV: A99-1:4; karta nr 3 i Råberg 1987:II.

3 Råberg 1987:I, s 76, 89.

4 *Stockholms gatunamn* 1992, s 90–92.

av tullstaketet på Ladugårdslandet ha skett.¹ Norrmalm fortsatte alltså att växa mot norr och hade enligt uppgifter i tomtböcker från 1660- och 1670-talen nått ungefär den omfattning som en karta av lantmätaren Anders Andersin 1701 utvisar, det vill säga med viss bebyggelse utmed Drottninggatans förlängning Norrtullsgatan, nästan ända upp till nuvarande Norrtull.²

Även planeringen av Blasieholmen härrör från denna tid. Flertalet tomter här donerades till enskilda åren 1650–52, men redan 1645 och 1646 hade några tomter överlåtits. Kring 1650 måste alltså en plan för Blasieholmens reglering och bebyggande ha förelegat, efter att tidigare planer på ett stort tyghus övergivits. Gatunätets utformning, ett rätvinkligt rutnät med en strandgata mot Norrström, framgår också av flera kartor som daterats till omkring 1650.³

På Södermalm flyttades den västra tullen till Horn 1652, för att 1668 flyttas över till Liljeholmen, efter att en ny bro hade uppförts. Den södra tullen flyttades senast 1660 ut till Skanstull. Vid samma tidpunkt fanns det även en vintertull vid Hammarbysjön och det bör likaså ha funnits en tull vid Danviken.⁴ En kopia av en karta som daterats till omkring 1650 visar ett förslag till utvidgning av sydöstra Södermalm med en förlängning av de nordsydliga gatorna men bara några få gator i den andra riktningen. Det är tveksamt om något av detta kom till utförande, men tomtböcker från 1660- och 1670-talen visar dock att bebyggelsen på Södermalm vuxit ut mot tullarna och mot sydöst, där Nytorget anlades före 1670. Den tidigare nämnda kartan 1701 av Anders Andersin visar den utbredning som staden i huvudsak hade fått på 1670-talet.⁵

Plan på ny huvudgata norrut 1654 (?)

På 1650-talet omtalas planer på en ny huvudaxel norrut, från slottet till Brunnsviken, parallellt med Drottninggatan. Den skulle utgå mitt för slottstornet Tre Kronor och en slottsport framför detta, sedan föras över strömmen på en ny bro, grävas genom Brunkebergsåsen och dras vidare norrut. Det innebär att gatan skulle mynna vid Regeringsgatans början vid nuvarande Gustav Adolfs torg och löpa något väster om dagens Sveavägen.

Bron och gatan finns med i beskrivningen av ett förslag till gestaltning av slottets omgivning 1654 av Jean de la Vallée och hör säkerligen ihop med planerna på den omfattande ombyggnaden och moderniseringen av slottet med en ambition att skapa en imponerande ensemble värdig en huvudstad i en stormakt. Gerhard Eimer och Thomas Hall vill också se de la Vallée

1 Råberg 1987:I, s 106–108 och 1987:II, s 14. Exempel på kartor är Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn, kortsamlingen x-1967/99 och LMV: A99-1:11, karta 4 och 19 i Råberg 1987:II.

2 LMV: A99-1:22; Råberg 1987:II, s 78, karta nr 36.

3 Råberg 1987:I, s 102. Exempel på kartor är LMV: A99-1:11, SSA Handritade kartor 52 och LMV: A99-1:10; nr 19, 23 och 25 i Råberg 1987:II

4 Råberg 1987:I, s 108.

5 UUB: Dav nr 583 och 584, Råberg 1987:II, karta nr 26 och 36; Råberg 1987:II, s 78.

som upphovsman till tanken och Claes Ellehag har ingen annan uppfattning. Marianne Råberg undviker frågan, men anför en skrivelse 1664 där man i syfte att hindra bebyggelse i den tilltänkta gatans sträckning påminner om desseinen på gatan som avfattades såväl på drottning Kristinas som Karl X Gustavs tid.¹

Frågan är om det finns någon motsättning i detta – Jean de la Vallées projekt 1654 torde förutsätta att tanken på den nya huvudgatan diskuterats under Kristinas sista regeringsår och för att förankra planen och underlätta genomförandet kan man ha velat förstärka bilden att detta var sedan tidigare bestämt och att det rädde enighet i frågan. En karta i Nationalmuseum visar de förändringar de la Vallée ville göra på Stadsholmen med den nya bron över till Norrmalm, en kantigt halvrund platsbildning vid Västerlånggatans norra ände, ordentliga kajer runt ön och ordnandet av Slussen.²

1656 anslogs medel för arbetet med den nya huvudgatan, 1664 förbjöd man tills vidare bebyggelse utmed gatans tänkta sträckning, 1672 beordrades 200 man arbeta med gatan och efter en omfattande brand 1686 skulle gatan åter stakas ut. Från Rådmanngatan upp till Markvardsgatan kan ett markreservat beläggas på 1680-talet och på en kartskiss 1672 av Henrik de la Vallée, yngre bror och medarbetare till Jean, har ett hörnslutet torg och en rak gata mot norr markerats på det obebyggda området norr om tullgränsen vid nuvarande Odengatan.³

Utöver denna har bara en enda karta påträffats som visar på projektet, en karta över området närmast norr om slottet, upprättad 1689 av Johan Holm.⁴ Här har den nya bron över Norrström ritats in ovanpå den existerande kartbilden och den nya gatans mynning prickats in vid Regeringsgatans början. Bron har texten "Nya Norre Broo". Den skulle göras något bredare än de gamla broarna och de nya gatorna på Norrmalm. Gatan betecknas "Desein af den Nya Nora Gatan" och skulle bli en och en halv gång så bred som Regerings- och Fredsgatorna. Av kartan att döma är det också fråga om en utvidgning av torget mot öst så att den nya gatan inte skulle börja i ett hörn utan en bit in på långsidan.

Mycket lite av den storstilade planen förefaller alltså ha blivit genomfört och 1692 avskrevs planen slutgiltigt efter stark kritik från Nicodemus Tessin d.y. som 1690 fått i uppdrag att modernisera slottet.⁵

1 Eimer 1961, s 348; Hall 1999, s 90; Ellehag 2003, s 78; Råberg 1987:I, s 138.

2 Nationalmuseum, Fullerösamlingen CC 797. Kartan avbildas och beskrivs i Råberg 1987:II, s 70–71, karta 32.

3 UUB: Dav nr 650, avbildad i Råberg 1987:1, s 140. Kartan beskrivs av Åke Davidsson och Eimer som en skiss till en stadsanläggning vid Stallmästargården, vilket alltså inte stämmer, Davidsson 1956, s 70 och Eimer 1961, s 392; Ellehag 2003, s 19.

4 KrA: SFP Stockholm 252 ext st f. Kartan är signerad och daterad.

5 Råberg 1987:I, s 138–141. Här avbildas också de båda kartorna som visar gatan. Tessins betydelse och den roll tanken på en bred huvudgata norrut från slottet spelade i den fortsatta stadsplaneringen i Stockholm diskuteras i Hall 2004.

Utvidgning på Söder och befästningsplaner omkring 1659

Diskussioner och planer för befästningar runt Stockholm finns belagda vid flera tillfällen årtiondena kring 1600-talets mitt, men ingen karta som visar detta har bevarats. 1643, när frågan behandlades i riksrådet, ville Axel Oxenstierna att en dessein skulle utarbetas men det är oklart om något gjordes. Ett resultat blev dock att en skans byggdes vid Grind (Skanstull). Och lite senare uppfördes en försvarsanläggning vid Danviken.¹

Det är också känt att generalkvartermästaren Johan Wärnschiöldh 1658 fick i uppdrag att skyndsamt låta göra en uppmätning av Södermalm med noggrant angivande av topografin. Kartan skulle därtill innehålla en dessein för en kunglig slottsanläggning med "Kongl appartementer så och våningar till Collegierne såsom och oppå en Arsenal eller tyghuuss", utarbetad i samarbete med Jean de la Vallée. I övrigt skulle området "fördeelas i Quarteer och gatur, at medh tijden kan bliffwa bebyggt och fortificerat så myckit som orthen och situationen kan bääst medgiffwa". Arkitekten ansvarade för det "Civilske byggerijet" och generalkvartermästaren för "fortificationen".²

Uppdraget innehöll alltså en utvidgning för både en stor slotts- och förvaltningsanläggning och nya, kvarterslagda områden för framtida bebyggelse. Och planen skulle utformas så att befästningar kunde anläggas. Kungens personliga engagemang framgår av att han särskilt kallade Jean de la Vallée till sig i Göteborg senvåren 1658 för att diskutera aktuella byggnadsprojekt och lämna uppdraget.³

Något år tidigare hade Jean de la Vallée utarbetat planerna för Katarina kyrka i samma område, med vissa förändringar av den äldre planläggningen av denna del av Södermalm som följd. Framför allt hade kyrkogården till det äldre Sturekapellet förstörats för att den nya kyrkobyggnaden skulle kunna placeras något längre mot nordöst med vissa justeringar av kvarteren runt omkring som följd. Uppenbarligen var syftet att ge kyrkan en storslagen gestaltning och en placering som gjorde den till ett monumentalt blickfång för den viktigaste gatan i Norrmalmsregleringen, Drottninggatan.⁴ Självfallet måste kyrkan och dess omgivningar också ha ingått i planen för slottsanläggningen och den nya bebyggelsen.⁵

Något kart- eller ritningsmaterial eller uppgifter som visar att det verkligen utarbetades ett slotts- och stadsprojektet är inte kända och några arbeten kom heller aldrig till stånd. Vad gäller Wärnschiöldhs befästningar omtalas den 1658 och 1659 upprättade planen i olika sammanhang men någon karta finns inte kvar. Planen innehöll en bastionsgördel runt hela staden,

1 Råberg 1987:I, s 130–132.

2 Råberg 1987:I, s 136–137, där även den instruktion varur citaten är hämtade återges.

3 Ellehag 2003, s 53.

4 Hall 1999, s 75–80.

5 Claes Ellehag skriver också att kyrkan skulle "ingå i stadsplanen till det nya kungaslott som Karl X Gustav planerade", Ellehag 2003, s16.

kompletterad med flytande vattenverk. Befästningskransen skulle gå mellan olika bergshöjder i en oregelbunden form. Det utarbetades också förslag till mer tillfälliga "provisionalwärck". Kungen beslutade dock att planerna fick anstå men frågan återkom igen vid flera tillfällen de följande decennierna.¹

Gaturregleringar på Stadsholmen från 1650-talet

Under 1600-talets lopp revs de sista av den äldre stadsmurens portar, varvid gatorna i anslutning till dessa normalt reglerades kraftigt. Särskilt gäller detta Storkyrkobrinken vid Nicolaiporten på 1650-talet och Köpmanorget vid den tidigare Köpmanporten, som var den sista att rivas 1685. Genom rätningen och breddningen av Storkyrkobrinken skapades en värdig förbindelse mellan slottet och Riddarholmen med övre delen av Storkyrkans torn synligt som blickfång i gatans västra del.²

Under 1600-talet ordnades också trakterna kring slottet. I samband med detta revs Norre Port 1672 och därefter anlades Mynttorget och drogs Myntgatan fram från Riddarhusorget som hade tillkommit under första hälften av 1600-talet; det är tidigast omnämnt i samband med att Riddarhusbygget påbörjades 1641. Slottsbackens södra del reglerades och bebyggdes med nya stenhus.³

Stadsutvidgning mot norr 1670

1670 gjorde kronan den sista stora markdonationen till staden och efter detta flyttades tullgränsen ut till vad som fortfarande är Norrtull och Roslagstull, och Ladugårdslandstullen kom att hamna nära nuvarande Karlaplan. Den första karta som visar att gatunätet utvidgats mot de nya gränserna är den redan nämnda "Ichnographisk Afritning öfwer Residens Staden Stockholm Och alla Des omkringliggiande Situationer. Renoverad /.../ 1701 uti Junij Månadh af And. Andersin". Kartan stämmer med uppgifter i de bevarade tomtböckerna från 1660- och 1670-talen och bör bygga på ett underlag från 1600-talets andra hälft.⁴ Gatunätet har förlängts norrut men gatorna har inte blivit helt parallella. Den ansvarige bör nu ha varit Henrik de la Vallée som 1667 hade ersatt Anders Torstensson som stadsingenjör.⁵

1 Råberg 1987:I, s 131–136, 209; Munthe II 1906, s 216–217, 490 et passim. Provisionalverken är markerade på KrA: SFP Stockholm 199 st f och LMV: A99-1:2, karta 29 och 30 i Råberg 1987:II.

2 *M 17*, s 196; Råberg 1987:I, s 71. Enligt Råberg ska gatan i andra änden ha haft det norra försvarstornet på Riddarholmen i blickpunkten men det är tveksamt om detta verkligen kan ha varit synligt med tanke på den bebyggelse som låg i vägen.

3 *Stockholms gatunamn* 1992, s 59, 61–62, 66, 71.

4 Råberg 1987:I, s 106–108 och 1987:II, s 78–78, där kartan också är avbildad.

5 Munthe VI:I 1916, s 416.

Projekt till stadsutvidgning på Ladugårdslandet cirka 1671

En odaterad och osignerad karta i Uppsala universitetsbibliotek visar ett projekt till stadsutvidgning mot öst på Ladugårdslandet, dagens Östermalm, och en stor arsenal på Djurgårdens västra spets.¹ Gerhard Eimer skriver att detta utan tvekan är ett projekt av Jean de la Vallée 1667. Han anger inte hur han kommit fram till detta, men säkerligen grundas det på en plan över enbart arsenalen i Krigsarkivet, vilken är daterad 1667 och signerad av de la Vallée.² På utvidgningsplanen betecknas dock en stor tomt vid vattnet "Borgmästarens H: Jean de Lavallées Trägårdz Tompt" vilket säger att kartan inte kan ha tillkommit förrän i juni 1671, då de la Vallée utsågs till borgmästare inom ämbetskollegium, även om planarbetet påbörjats tidigare.

Eimer beskriver stadsdelen som en hantverksstad vilket inte är helt korrekt; det som står på kartan är "Artollerie. Handtwärckare Gården" och området bör snarare ha varit tänkt som en militärstad med tillhörande servicefunktioner av olika slag. Eimer menar att projektet ingick i en konkurrens med två andra projekt – ett av Nicodemus Tessin d.ä. som inte är bevarat och en karta han vill tillskriva Anders Torstensson, nämligen det tidigare behandlade projektet till förstad på Djurgården som en undersökning av vattenmärkena visat hör hemma vid mitten av 1630-talet. Någon källa till uppgiften om Tessin lämnas inte.³

Planen är en rätvinklig rutnätsplan, uppbyggd kring en förlängning av Storgatan fram till platsen för nuvarande Nobelparken och med en sned gränsgata som yttre gräns. Den gamla kungsladugården är markerad med streckade linjer och skulle rivas. Artillerihantverksgården bestod av två vinkelbyggnader som åtskildes av stadsdelens tväraxel vilken sedan fortsatte som en bro över till Djurgården och den väldiga arsenalsbyggnaden. På båda sidor om hantverksgården låg platsbildningar och ett stycke norrut en hörnsluten kyrkplats där en korsformad centralkyrka skulle uppföras. Denna skulle hamna som blickfång i en kort parallellgata till Storgatan. Kvarteren är huvudsakligen rektangulära och växlar i storlek och riktning. Arsenalen skulle omges av befästningar och uppta hela den nordvästra udden av Djurgården, vilken skulle skäras av med en bred vattengrav. Vid bron skulle en särskild hamn anläggas.

1 UUB: Dav nr 807.

2 KrA: SFP Stockholm 201.

3 Eimer 1961, s 367, 390. Råberg 1987:I behandlar på s 208–209 de la Vallées insatser i Stockholmsplaneringen. Hon nämner dock inte detta projekt. Claes Ellehag relaterar i sin bok om Jean de la Vallée uppgifterna från Eimer. Han upplyser också om att tomten hade donerats till de la Vallée 1652 och byttes bort 1682, och att ämbetskollegium 1673 slogs ihop med byggningskollegium, Ellehag 2003, s 15–18, 79.

Projekt för utvidgningar i Slussenområdet och Stadsholmens stränder 1680

Två kartor i Krigsarkivet visar ett projekt av Jean de la Vallée till omgestaltning av trakten kring Slussen och Stadsholmens östra och västra sidor 1680, som delvis bygger vidare på hans tankar på 1650-talet.¹ De är båda signerade "den 23 septemb: Ao 1680 Jean de la Vallée".

Genom utfyllnad av Stadsholmens stränder skulle ny bebyggelse tillkomma på västra sidan av de befintliga kvarteren och den västligaste av de gamla kvartersraderna förlängas mot söder. I den södra delen skulle också Munkbrogatan förlängas till en ordentlig strandgata och breda, raka kajer anläggas, med ett rätvinkligt hörn i söder. Gatan drogs sedan vidare snett fram till Slussen, utmed Slussens västra sida och på en bro över slusskanalen. Där mötte den en bred strandgata och kaj som skulle gå på utfylld mark både ett stycke mot väster och mot öster längs Södermalms norra strand.

Skeppsbron är ritad som en bred gata med raka kajer. Själva gatan närmast vattnet skulle fortsätta över en bro på östra sidan av Slussen, över slusskanalen och ansluta till den södermalmska strandgatan. På båda sidor om själva slussen och längs Munkbron planerades en omfattande bebyggelse av salubodar och offentlig verksamhet.

Manufakturstad vid Barnängen 1691

1691 approberades en "Geometrisch Delineation och Desegen öfwer BarnEngen" av borgmästaren. Den är signerad "Afmädt A.o 1690 af Holm", det vill säga stadsingenjören Johan Olofsson Holm. Han ska också ha fungerat som stadsarkitekt. Enligt Gerhard Eimer ska detta vara ett förslag som Jean de la Vallée hade utarbetat 1690. Vad han grundar denna uppfattning på framgår inte och han lämnar inga upplysningar om projektets bakgrund. Inget sägs heller om Holm och dennes förmåga till självständigt planarbete.² Planens utformning stämmer dock väl med de la Vallées arbeten.

Karttexten berättar att platsen, i enlighet med planen, "kan utdelas till Tompter och Gårdar åth handtwerkare. till Manufacturernes befrämjande". Området ligger på sydöstra delen av Södermalm, sydöst om Vita Bergen, ner till sjökanten. I kartans övre vänstra hörn syns Nytorget.

Det är en rätvinklig rutnätsplan med ett hörnslutet torg i mitten. Kvarteren är i grundutförandet rektangulära och varierar kraftigt i storlek. Tomterna följer ett system med dubbla tomtrader och en rad tomter på andra ledde

1 KrA: SFP Stockholm 251a st f och 251b st f. Förslaget behandlas i Ellehag 2003, s 79 och Eimer 1961, s 391–393. Jfr också västra stadsholmens utseende på KrA: SFP Stockholm 240 och de la Vallées förslag från 1650-talet, Nationalmuseum, Fullerösamlingen CC 797, avbildade i Råberg 1987:II, karta 24 respektive 32.

2 UUB: Dav nr 785; Ekstrand 1903, s 199 (nr 2503); Eimer 1961, s 393. Även Claes Ellehag ser de la Vallée som den egentliga upphovsmannen, Ellehag 2003, s 80. Han hänvisar till en uppgift hos Josephson 1918, s 136 f.

vid kvarterets kortsidor. I ytterkanterna av området förekommer en del långa tomter som inte ligger i dubbla rader samt tomter som går ända fram till strandlinjen. Även tomtstorleken varierar betydligt. Att döma av senare kartor kom delar av gatunätet till utförande och finns fortfarande kvar.

Plan för ordnandet av slottets omgivning 1713

I olika förslag till Stockholms slott efter branden 1697 ingick ordnandet av slottets omgivning. Det slutgiltiga projektet av Nicodemus Tessin d.y. 1713 beskrivs av Ragnar Josephson i första meningen av hans bok om Tessins slottsomgivning som den "utan jämförelse största arkitektoniska kompositionen i den nya tidens Sverige".¹ Projektet skiljer sig också till sin karaktär mycket från den normala stadsplaneringen med dess huvudsakliga vikt vid organisationen av stadens verksamheter och kommunikationer i gator, platser och kvarter.

Här är det i stället fråga om de speciella kraven på representativitet som följer av huvudstadsfunktionen för en stormakt och den kungliga miljön i en absolut monarki. Tyngdpunkten ligger på ensemblen av monumentalbyggnader, platsbildningar och arkitektoniska stadsrum kring dessa och hur de olika delarna samspelar med varandra och kan samordnas till en helhet. Med hjälp av gruppering, utformning och placering visades rangordning, funktion och symbolisk betydelse. På ett medvetet sätt arbetade Tessin med fondmotiv och utblickar där inte minst vattenrummen spelade en stor roll.

En utgångspunkt för Tessin var Jean de la Vallées planer från 1650-talet. Det framgår inte minst av de blyertstillägg som Tessin ritat in på den tidigare nämnda de la Vallée-kartan över Stadsholmen med förslag till modernisering av slottet och olika stadsplaneåtgärder. de la Vallée ville bygga om slottet till ett så långt möjligt enhetligt, symmetriskt utseende, med en i det närmaste kvadratisk huvudvolym och till detta en rektangulär del med en stor rännar bana mot öster.²

Tessin ville för det första göra den centrala delen av slottet helt kvadratisk och sedan bygga till flyglar mot väst. Den nordliga var tänkt att få samma längd som motsvarande del av rännarbanan medan den sydliga på grund av Storkyrkan blev mycket kort. Innanför flyglarna skulle dessutom två bågformiga byggnadskroppar tillkomma. Genom öppningen mellan dem, i slottets östvästliga mittaxel, skulle en fri siktlinje mot Riddarholmskyrkan och det karolinska gravkoret skapas.

I denna linje har Tessin ritat en perspektivistisk dubbeltrappa "in prospettiva wie à la Vatican", det vill säga med Berninis berömda Scala Regia som förebild, tvärs genom en ny byggnad, ner till Västerlånggatan. Möjligt var den också tänkt att fortsätta i en ny, rak gata. Något årtal för dessa

1 Josephson 1925, s 13.

2 Nationalmuseum, Fullerösamlingen CC 797; Råberg 1987:II, s 70–71; Ellehag 2003, s 49–50.

förändringar anges inte. Josephson säger att det tog tjugofem år innan Tessin kom fram till sitt slutliga projekt, 1688–1713,¹ och man får räkna med att detta är ett tidigt förslag.

Det slutliga projektet upprättades 1712–13 och avbildas på en karta i Överintendentsämbetets arkiv i Riksarkivet.² Det visar Tessins nya slott, nya byggnader och omgestaltning av gamla byggnader på slottets södra och västra sidor, den helt förändrade Helgeandsholmen med en bro rakt norrut i slottets mittaxel och en parallell bro mot väster som band samman Västerlånggatan och Drottninggatan – båda bredare än de gamla gatorna – samt en rad öppna platser och monumentala byggnader längs Norrmalmsstranden. En i grundformen triangulär plats skulle skapas vid Västerlånggatan norra ände och nya terrasserings och byggnader där sluta perspektivet i Drottninggatan.

På slottets södra sida ligger den breda, perspektivistiskt ordnade slottsbacken med sina ramper och trappor och med nya byggnader mitt för slottet, samt Storkyrkan, med sin omformade fasad som fond högst uppe på krönet. Helgeandsholmen skulle upptas av en stor stallbyggnad med flyglar och med utfyllnader skulle ön ges en rektangulär form, med en stor halvrundel på östra och en halv oktagon på västra sidan. Här liksom i övrigt skulle strandgator med raka kajer anläggas. Bron mitt för slottet anslöt på södra sidan till ett system av dubbla ramper upp till slottets norra port och ledde i norr till nuvarande Gustav Adolfs torg som formades till en monumentalplats med en kolossal, kupolkrönt kunglig gravkyrka i fonden och två symmetriska byggnader på sidorna. Öster om detta, framför Kungsträdgården, skulle slutligen den kanske mest grandiosa byggnaden uppföras – en arsenal för trofésamlingarna. Det är en rektangulär anläggning med huvudlängan parallellt med strandkanten och två flyglar som inramar en gård.³

Av detta genomfördes bara Slottsbacken – fast det dröjde ända till 1760 liksom de sista delarna av slottet. Men liknande tankar för Norrbro, Lejonbacken och i viss mån Gustav Adolfs torg återkom senare och förverkligades på slutet av 1700-talet och 1800-talet. Och i början av 1900-talet tillkom en parallell bro i samband med riksdagshusbygget.⁴ Även kajer har anlagts. Tanken att omge detta centrala stadsrum med offentliga byggnader känner man också igen i den senare utvecklingen.

1 Josephson 1925, s 26.

2 Josephson 1925, s 13–15. RA: ÖIÄ PS 189:1 (kartavd).

3 För en mer ingående skildring av Tessins planer, se Josephson 1925. De skildras även av Eimer 1961, s 541–562.

4 Mårtelius 1998, s 290–298. I denna rikt illustrerade uppsats i utställningskatalogen om *Vattenstäder, Sankt Petersburg – Stockholm* behandlas slottsomgivningarna från 1600-talets slut fram till 1900-talets början.

Strängnäs (1100) 1268

Strängnäs ligger på en starkt kuperad halvö på Mälarens södra sida vid den första plats väster om Stockholm där det fanns bra möjligheter att ta sig över Mälaren. Här möttes de östvästliga vattenvägarna och flera viktiga landsvägar, bland andra vägen från Uppland som sedan fortsatte söderut mot Östergötland och utgjorde en del av eriksgatan. Vid 1100-talets början omnämns platsen som biskopssäte men var troligen en samlingspunkt långt före det. Funktionen som domkyrko- och skolstad har sedan haft avgörande betydelse för Strängnäs utveckling.

Reglering och utvidgning på slutet av 1640-talet

På 1640-talet genomfördes regleringar av gator och torg i Strängnäs. Sigurd Wallin har daterat två skissartade kartor över staden till denna tid och menar att den ena visar läget före regleringarna och den andra ett förslag till reglering, dock inte det slutgiltiga projektet med alla planerade ingrepp eftersom vissa beslutade förändringar inte finns med.¹

Den första av de två kartorna är bättre utförd än den andra och linjerna är punkterade med små hål, vilket betyder att den har kopierats. Den har dessutom några blyertsstreck vid domkyrkan som visar tankar på nya gatusträckningar. På den andra kartan är linjerna inte punkterade. Den har många tillägg i form av blyertsstreck som är förslag till ytterligare gator, tomter och bryggor, vilket visar att kartan legat till grund för fortsatta diskussioner och bearbetats efter hand.

Anläggandet av nuvarande Trädgårdsgatan som gränsgata sydväst om det medeltida stadsområdet beslutades 1646 och Gyllenhjelmsgatan 1648. I ett brev den 11 november 1648 beviljade drottning Kristina fem års skattelättnader för en modernisering av staden. Det talas om "at wela förfärdiga Torget, och byggia Ett Rådhuus j staden, helst af steen, så och at regulera gaturne dersammastädes". Sigurd Wallin kopplar det till vissa donationer och tomtaffärer och menar att initiativet till förändringen kom från biskopen Johannes Matthiæ, som var drottningens lärare och hade hennes öra, och kanske även stadens oförtrutet verksamme borgmästare.²

1649 besöktes Strängnäs av lantmätaren Lars Velamsson [eller Vilhelms-son] Björkman som hade kunglig fullmakt att sörja för "gatureglering och reformation" i Södermanlands städer och att upprätta planer för detta, men inget är känt om vad det resulterade i. Under många år framöver finns uppgifter om rivning och flyttning av hus och en "Kongl. Dessein" men någon detaljerad regleringsplan finns inte bevarad. Det skriftliga materialet visar

1 LMV: C71-1:2 respektive C71-1:3; *Strängnäs stads historia*, s 146–147.

2 *M 10*, s 38–40; *Strängnäs stads historia*, s 146–149, 202.

att man ännu in på 1680-talet drev arbetet att fullfölja intentionerna bakom drottning Kristinas brev 1648.¹

En jämförelse mellan de två 1640-talskartorna och en detaljerad tomtkarta, upprättad av lantmätaren Anders Forssman 1785,² visar bland annat att Stora Torget hade utvidgats mot nordöst, till halva sin nuvarande storlek, och att en ny eller flyttad/rätad gata tillkommit genom nuvarande kvarteret Rådstugan (Askegränd, borttagen efter 1871). Öster om domkyrkan hade Gymnasiegränd lagts ut och smala kvarter bildats på domkyrkans norra sida, mot Mäster Olofs-gatans sedermera försvunna förlängning mot öst. Storgatan hade rätats och breddats, och därigenom fått en ny sträckning i den västra delen där den avslutades med en öppen plats. Många andra gator ger också intryck av att ha rätats och breddats – Kyrkogatan (med domkyrkan i fonden), Lektorsgatan (med ny sträckning i sydväst), Sturegatan, Hospitalsgatan.

Tomtindelningen följde fortfarande vid 1700-talets slut ett enkeltomtsystem med genomgående tomter genom kvarterets hela bredd. Bara i några kvarter nordväst om domkyrkan fanns ett system med dubbla tomtrader, vilket måste innebära att även vissa tomtregleringar hade genomförts på 1600-talet.

I gränsen mot utvidgningsområdet hade Gyllenhjelmmsgatan lagts ut, varvid flera äldre gatusträckningar tagits bort. Den har dragits parallellt med Storgatan och så att domkyrkans torn bildar ett imponerande blickfång. Ytterligare ett stycke mot sydväst hade nuvarande Trädgårdsgatan tillkommit; den ersatte en äldre väg och sammanföll möjligen med denna i det mellersta partiet. Även här och lite längre österut tycks en del äldre vägsträckningar ha försvunnit. I stort sett torde allt detta kunna kopplas till 1640-talets regleringsprojekt; det allra mesta finns med på kartskissen med förslag till regleringsåtgärder och Gyllenhjelmmsgatan – som saknas på 1640-talskartorna – är alltså känd genom det skriftliga materialet. Fortfarande på 1700-talets slut täcktes utvidgningsområdet till största delen av stora trädgårdar. Utöver detta hade bebyggelsen på Kvarnbacken vuxit ut mot norr och något mot väst, efter ett oregelbundet mönster som var betingat av topografin.

Redan från början hade det centrala stadspartiet norr om domkyrkan inslag av rutnätsstruktur och genom framför allt Gyllenhjelmmsgatan och ombyggnaderna vid torget byggdes denna ut och förstärktes rätvinkligheten påtagligt. I andra delar av staden gjorde topografin detta omöjligt. Man får räkna med att icke genomförda delar av regleringsplanen följde samma linje och därmed hade formen av en oregelbunden rutnätsplan med så långt möjligt raka och jämbreda gator.

1 *Strängnäs stads historia*, s 149, 206–207. Om Björkman, se Ekstrand 1903, s 276 (nr 995) och Munthe VI:1 1916, s 493–494.

2 LMV: C71-1:6, avbildad i *Strängnäs stads historia*, s 326–329.

Den fortsatta utvecklingen

Fram till mitten av 1800-talet hade, enligt vad man kan utläsa av Gustaf Ljungrens karta 1857, hela Kvarnberget bebyggt och en strandgata tillkommit i stadens nordvästra del. Vidare hade de smala kvarteren på domkyrkotomtens norra sida lagts ut till park och några smärre gatuförändringar genomförts.

1871 härjades staden av en brand som förstörde större delen av norra stadshalvan med de tätast bebyggda centrumkvarteren. Det som klarade sig var Kvarnbacken och kvarteren nordväst och söder om domkyrkan. En ny stadsplan utarbetades av lantmätaren Anders Gustaf Flodin och fastställdes samma år.¹

Med utgångspunkt från de raka 1600-talsgatorna försökte man lägga ut ett så regelbundet och rätvinkligt gatunät som möjligt. Men bara delar av detta genomfördes – framför allt den östra delen av staden med Stora Torget och kvarteren på båda sidor om detta, samt förändringar och utvidgningar i stadens västra och sydvästra utkanter där Nygatan lades till utanför Trädgårdsgatan. Stora Torget fördubblades och vid Västerviken tillkom Västervikstorget.

Strömstad 1676

Strömstad anlades på en starkt kuperad udde söder om Strömsåns utlopp i Skagerack i norra Bohuslän, 25 km söder om den norska gränsen. Den huvudsakliga avsikten var att motverka den norska handeln men staden skulle också fylla militära funktioner och hade en roll i försvenskningen av Bohuslän. Vid samma tid diskuterades flera platser i trakterna för befästningar. 1667 utfärdades privilegier för en köping, landets första fria köping med egna handelsrättigheter som inte var underordnad en stad. Vid 1672 års riksdag var Strömstad representerad bland städerna. Donationsjord tilldelades 1675 och i samband med detta tillsattes borgmästare och råd; först i och med detta kan Strömstad betraktas som stad. Följande år stadfästes privilegierna. Det årtal som brukar anges för stadsgrundningen – 1672 – stämmer alltså inte. 1676 brändes staden av danskarna men byggdes snabbt upp igen.²

Stadsgrundningen 1676

En karta 1668 av lantmätaren Kettel Classon Felterus visar den plan som först utarbetades för det nya samhället, en rätvinklig rutnätsplan uppbyggd kring ett centralt torg.³ På grund av den kuperade terrängen fick planen dock en oregelbunden yttre form och en utfartsväg mot öst som var rak men löpte i sned vinkel mot det centrala rutnätspartiet. Torget utgjordes av ett utsparat,

1 LMV: C71-1:15; *Strängnäs stads historia*, s 157–158, 180–181, kartan avbildas på s 336, 337 och 339.

2 Andersson, Jahnberg 1997, s 5–9; *Strömstad, kulturhistorisk undersökning*, s 14. Se också Vättelelanda.

3 LMV: N110-1:3.

rektangulärt kvarter. Kvarteren hade rektangulär grundform eller var i ett par fall vinkelformade, och varierade i storlek och riktning. De delades in i dubbla tomtrader och längs ena kortsidan dessutom en rad tomter på andra ledden. Flera smalare kvarter hade dock bara en enkel tomtrad.

Vid genomförandet blev dock planen en helt annan. Detta framgår av en tomtkarta som upprättades av lantmätaren Johan Kempensköld 1695–96.¹ Den enda likheten med anläggningsplanen var det ungefärliga läget för torget och bron över Strömsån på norra sidan av stadsområdet samt utfartsvägen mot öst.

Utmed stranden låg i stället kvarter med en enkel rad av långsmala tomter ner till vattnet, ett sedan länge omodernt system, och innanför dessa en långgata som följde strandens svängda kontur. I nordväst fanns även kvarter på insidan av långgatan och några korta tvärgator. Kyrkan var placerad vid torgets nordöstra hörn och bergen mitt i stadsområdet saknade bebyggelse. Planen skulle med andra ord kunna karaktäriseras som en strandbunden långgatsplan som böjer sig runt en udde. Uppenbarligen tilläts den växa fram mer successivt, i en medeltida tradition, och inte utifrån en strikt, i förväg bestämd plan.

På Nordsidan, norr om bron över Strömsån, hade dessutom en enkel bebyggelse vuxit upp. Marken tillhörde Blomsholms säteri och införlivades först 1758 med Strömstad.² Kartan visar att även detta område hade en strandbunden långgatsplan bestående av en långgata och bebyggelse på bägge sidor om den.

Projekt till reglering, utvidgning och befästning 1717

1617 beordrade Karl XII att Nordsidan och den bebyggelse som fanns där skulle överföras från Blomsholms säteri till staden. 1721, efter kriget, tvingades dock staden lämna tillbaka marken. Strömstad fungerade som bas för kungens krigsoperationer i Norge och möjligen kan han ha haft planer att göra platsen till en befäst örlogshamn.³ Sommaren 1717 upprättade Paul Ludvig Leijonsparre, som vid denna tid ansvarade för befästningarna i Göteborg och Bohuslän, ett förslag till reglering, utvidgning och stadsbefästning samt ett sjökastell på Killingholmen till skydd för hamninloppet. Stora befästningsarbeten blev också utförda men 1719 raserades dessa av norska trupper som hade intagit staden efter Karl XII:s död. Planen framgår av en karta i Krigsarkivet.⁴

1 LMV: N110-1:5.

2 Andersson, Jahnberg 1997, s 16, 20.

3 Andersson, Jahnberg 1997, s 15–16. Att det finns ett konkret projekt till omfattande planförändring och befästning berörs däremot inte. Omfattningen av bebyggelsen på Nordsidan framgår av LMV: N110-1:6, avbildad som karta 1 i Andersson, Jahnberg 1997.

4 Munthe III:21911, s 630–632, 677; VI:21919, s 150–151; KrA: SFP Strömstad 3. Planen finns också, i mindre skala och förenklad form på KrA: SFP Strömstad 4 och KrA: Sveriges krig 14:19.

Stadsområdet skulle utvidgas mot söder, väster och norr. Genom omfattande utfyllnader skulle hela den ursprungliga udden försvinna och en rak strandlinje skapas där den enda resten av Bugten i söder blev en inskuren, rektangulär hamnbassäng. Strömsån skulle kanaliseras och få ett rakt och jämbrett lopp där mynningspartiet vinklades snett åt sidan och gjordes till en bredare hamn.

Kvar från den gamla stadsplanen är bara kyrkan, orienteringen av gatunätet nordöst om ån och sannolikt läget för bron. Nordväst om kyrkan ligger dessutom några större byggnader i samma riktning som kyrkobyggnaden. Platsen för torget skulle också bibehållas men torget vridas och få en regelbunden, rektangulär form med två slutna hörn i änden in mot land. Det kom därmed att bestå av ett utsparat litet kvarter med en fortsättning in i intilliggande kvarter.

Den nya stadsplanen var en rätvinklig rutnätsplan med rektangulära kvarter liggande på olika ledd, och partiet på åns nordvästra sida snett orienterad i förhållande till övriga gatunätet. Utmed kajerna gick strandgator. I norra delen av staden finns på några håll ett system av korta återvändsgränder för att nå det inre av kvarteren, något som förekommer i Karlskrona, där Leijonsparre tidigare hade varit verksam, men som i övrigt inte har påträffats i svenskt stadsbyggande vid denna tid. En gata från hamnen stryker utefter torgets ena sida och skulle komma att få kyrkans torn i fonden. Ett annat fondmotiv finns i den norra stadsdelen, i en anläggning av byggnader grupperade kring en större gård med en axel som löper mellan två vinklade hamnpirar och riktas mot en fondbyggnad. Tomtindelningen är inte utmärkt.

Befästningen runt staden är markerad med tunna linjer. Det är en bastionsbefästning enbart mot landsidan med breda bastioner med sneda flanker, halva bastioner på södra sidan och en fyruddig stjärnskans på södra sidan av ån. Sjökastellet på Killingsholmen hade en likadan fyruddig bas, men över detta reste sig en kraftig tornbyggnad.

Det finns också ett par kartor som visar en enklare befästning av mer tillfällig karaktär runt staden, en "Plan af Strömstad med des projecterade Retrenchement" utan några planförändringar.¹ De är odaterade och osignerade men bör även de vara av Leijonsparre och från samma tid. Sannolikt är detta en enklare lösning man fick ta till i brist på tid och pengar. Stjärnskansen är densamma och dragningen av befästningslinjen i huvudsak lika på södra sidan av staden medan den skiljer sig mer på den norra. Det finns också ett mindre alternativ som bara omfattade de högst liggande delarna av staden söder om ån. Att döma av en karta "Plan af Strömstad med des anlagde Retranchement. 1717" var det en kombination av dessa som byggdes

1 KrA: SFP Strömstad 1 och 2.

ut för staden söder om ån.¹ Däremot tycks inga förändringar av gatunätet ha kommit till stånd.

Bevarat idag

Planstrukturen från grundläggningstiden har i sina huvuddrag bevarats till idag; gatorna har rätats och breddats, nya gator har tillkommit, strandgator har anlagts på utfyllnadsmark och bebyggelseområdet utvidgats, men allt detta utgår från och bygger vidare på det äldsta gatunätet. 1779 påbörjades brunnskurer med vatten från några nyupptäckta källor och på 1810-talet utvidgades verksamheten med salta bad. Därmed skapades en av landets första havskurbadorter. Efter hand uppfördes brunns hus och anläggningar för behandling, bad och rekreation, och planteringar och promenader anlades. 1847 beslutades att påbörja en förbättring av hamnen med ordentliga kajer.² En karta 1855 av Gustaf Ljunggren visar de förändringar som skett – några korta nya gatusträckningar i det centrala stadsområdet, bebyggelsen i sydväst, men framför allt ett område av närmast oregelbunden rutnätskaraktär i nordväst.

Sundsvall 1624

Det äldsta Sundsvall anlades cirka en kilometer väster om den nuvarande stadskärnan, på södra sidan av Selångersån, där ån gjorde en krök. Bygden hade fungerat som centralort i landskapet, med rötter tillbaka till förhistorisk tid. Här möttes den gamla kustvägen Norrstigen och handelsvägen och pilgrimsvägen mot Nidaros. 1620 gjordes en första överenskommelse om den nya staden och följande år utfärdades ett fundamentsbrev med preliminära privilegier. Dessa följdes 1624 av det slutgiltiga privilegiebrevet.³

Stadsgrundningen 1624

I september 1620 hade Olof Bure fått i uppdrag att staka ut planerna för flera nya städer i Norrland och Finland och det troliga är att han även är upphovsmannen till det äldsta Sundsvalls plan som har likheter med hans kända arbeten.⁴ Flera kartor visar stadsplanen. En äldsta karta dateras av Inger Liliequist till 1642 medan Gerhard Eimer skriver omkring 1623. Dateringen

1 KrA: Sveriges krig 14:22. Årtalet är ditskrivet med annan handstil.

2 Andersson, Jahnberg 1997, s 27–30.

3 Liliequist [1983] s 13–14; Liliequist 1996, s 117. Liliequist uppsats från 1983 är en första rapport i hennes forskningsarbete kring Sundsvalls bebyggelsehistoria. Hon har också haft den stora generositeten att låta mig ta del av ett senare utarbetat manusutkast till avhandling (1994). Detta sammanfattas i hennes kapitel om "Stadsplanering och bebyggelseutveckling från 1621 fram till branden 1888" i *Sundsvalls historia*, Del I (Liliequist 1996). En viktig källa för henne är Nils Ahnlund: *Sundsvalls historia*, del 1, Uppsala 1921. Om stadens förutsättningar och tillblivelse, se vidare Blomkvist 1996, också i *Sundsvalls historia*, Del I. Diskussionen kommer även in på Norrlandsstäderna i övrigt.

4 PRFSS 6, s 469. SBL anger att Bure är upphovsman till planen.

till 1640-talet förefaller betydligt mer sannolik med tanke på den utbyggda stadskaraktären, där också en del oregelbunden utkantsbebyggelse hunnit uppstå, och att planen i allt väsentligt överensstämmer med en karta av Nicodemus Tessin d.ä. 1647 eller 1648.¹

Staden var uppbyggd efter en som helhet oregelbunden rutnätsplan av långsträckt, strandbunden typ. Huvuddelen av kvarteren var dock i stort sett rätvinkliga. De var relativt smala och man får utgå från att de delades in i en enda rad av långsmala, genomgående tomter, vilket var det normala vid denna tid och för Bures planer. Torget, som motsvarade ett par kvarter, låg i vad som ser ut att vara ett mer tätbebyggt stadsparti vid åkröken längst i väster och kyrkan hade sin plats utanför stadsbebyggelsen. Huvudgatan, parallellt med ån, utgjorde en del av landsvägen mot väster och torde åtminstone delvis sammanfalla med de västra delarna av nuvarande Storgatan, men i övrigt har inga spår ovan mark bevarats. Senare har området åter bebyggt och utgör nu den västra delen av Sundsvalls stadskärna.

Stadsflyttning 1648

1647 eller 1648 utarbetade Nicodemus Tessin d.ä. den tidigare nämnda kartan, vilken visar både den existerande staden och ett förslag till stadsplan vid en flyttning av staden ett stycke österut, till dagens läge vid Selångersåns mynning. Det har emellertid ifrågasatts om den skulle vara av Tessins egen hand, eftersom man menat att den till sin karaktär är enklare än andra planer Tessin upprättade för Norrlandsstäderna vid samma tidpunkt. Det stämmer dock inte riktigt – den har en stilren, rikt formad kartusch som inte förekommer på de enklare kartorna – snarare är de fråga om ett första utkast. Även Eimer är av uppfattningen att upphovsmannen är Tessin och inte någon medhjälpare. Pappret har också samma vattenmärke som den 1648 fastställda planen, men med en liten skada.²

Det är en strikt rätvinklig rutnätsplan med stora, rektangulära kvarter, alla av samma grundstorlek. Mitt i området ligger en liten tjärn som anpassats till kvartersformen, fast med ett avskuret hörn. Den blev också lite bredare och medförde därmed att kvarteret på södra sidan bara blev halvt. Strandlinjen är ritad med raka linjer och måste ha inneburit utfyllnader och anläggande av ordentliga kajer. Här finns också utrymme för en strandgata och på motsvarande sätt en gränsgata runt övriga staden. Gatorna var cirka 20 alnar eller knappt 12 meter breda.³ Torget ligger vid hamnen i stadens nordöstra hörn. Någon kyrka är inte utmärkt, men senare kartor visar att den placerades i södra kanten av stadsområdet. Kvarteren delades in i dubbla rader med lika stora tomter.

1 LMV: X57-1:2; KrA: SFP Sundsvall 2; Liliequist, opublicerat manus 1994, fig 2; Eimer 1961, s 173.

2 Liliequist [1983], s 17–19, 32–33; Eimer 1961, s 328–332; KrA: SFP Sundsvall 3.

3 Liliequist, opublicerat manus 1994, s 42.

Inger Liliequist har hittat en kvarterskarta från 1750 och uppgifter i Sundsvalls domböcker som visar att det också förekom korta ekonomigator in från kvarterens ena kortsida för att transportera bort avfall och leda ut djuren från gårdarna. Och i ett rådstuguprotokoll 1727 berättas att "såsom allt från gamla tider en öppning eller bakgata varit mellan tomterna på Stora och Tullgatan".¹ Sådana korta återvändsgränder är annars inte utmärkta på stadskartorna. Kvarteret – dagens kvarteret Penningen – känns igen på en detaljerad tomtkarta av Johan Törnsten med årtalen 1776 och 1782, där även vissa byggnader är utmärkta, och här kan man se att motsvarande fanns i flera andra kvarter.²

Av en detaljerad karta över stadens tomter och ägor, upprättad av lantmätaren Nils Spole 1698 framgår att huvuddragen i planen också kom till utförande. De södra kvarteren blev dock bara utbyggda till hälften och några kajer syns heller inte till. Denna rutnätsstruktur finns fortfarande kvar idag. Bevarade gatusträckningar är Sjögatan, Storgatan och Kyrkogatan i östvästlig riktning samt de nordsydliga Tulegatan och Centralgatan.³

Säffle, se Åmål

Säter 1626/1642

Säter ligger i sydöstra Dalarna vid sjön Ljustern och Ljusterån som rinner vidare till Dalälven. På platsen för en äldre kungsgård grundades 1619 ett garverk för förädling av koppar och 1624 ett kopparmyntverk på initiativ av Gustav II Adolf.⁴

Stadsgrundning 1626

I ett brev 1621 gav kungen ståthållaren över Västmanland, Bergslagen och Dalarna i uppdrag att låta utstaka en plats där de kunde bo och ta fram timmer för byggnaderna för de hantverkare som skulle slå sig ner på platsen. Samma år gavs också ett kungligt privilegium för en kopparkvarn vid Sätters gård. 1626 finns flera dokument som visar på planer för en ny stad. I maj avfattades en kunglig befallning att bygga en kyrka och den 7 juni ett "Priiilegie bref för ny stadh wid Sättra gård i Kopparbergz slagen" med preliminära stadganden om stadslag, viss skattefrihet och markdonation. Det är dock osäkert om brevet blev utfärdat någon gång. Ett annat kungligt brev ett par dagar senare

1 Liliequist, opublicerat manus 1994, s 43. Hennes källa är Sundsvalls domböcker ur C. Anderssons avskriftssamling. Avskrifts- och kopiesamlingen, vol 6, Härnösands landsarkiv. Kartan är en kvarterskarta som förvaras i LMV.

2 Brandförsäkringsverkets arkiv, karta KX-00144-001. Kartan finns i flera andra varianter.

3 Enligt kartsammanställning i *Sundsvalls stenstad*, s 3.

4 NE.

handlar om inrättandet av ett skrå för kopparsmederna. Detta har dessutom på baksidan texten "Fuldmacht at låta fundera och byggia een stadh här wid Säter och denn medh kopparhammarsmeder och gåärmakare och andre embeter försörja".¹

Troligtvis har man också börjat anlägga staden och stadsbefolkningen börjat flytta in för i april 1628 skriver kungen att "wij nådigste hafwe begynt att fundera en stadh widh Sättra" och beklagar att på grund av omständigheterna finns inte tillfälle att förse den med fullständiga privilegier. De som sig där "allerede nedsatt hafwe" eller senare ska slå sig ned på platsen beviljas dock fyra års skattefrihet. Den formella stadstillblivelsen ägde inte rum förrän 1642, då slutliga privilegier utfärdades.² Sannolikt kom kriget och kungens bortovaro från landet emellan.

Den äldsta bevarade kartan, en plan över "Säter weed Kopperberget Anno. 1630" ingår i Olof Hansson Örnehufvuds *Svensche Plante Booken*. Vid denna tid fanns Hansson vid armén i Tyskland så det måste vara en senare utförd kopia av en karta som någon annan upprättat.³ Någon anläggningskarta som visar hur planen i sin helhet var tänkt är inte bevarad, men på grundval av kartan i *Svensche Plante Booken* kan man ändå räkna med att staden planerades med en rektangulär yttre form, bortsett från sidan mot ån – en av de första i landet. Kartan ger intryck att vara en redovisning av en utlagd plan men där ännu inte alla hus kommit på plats. Troligtvis redovisar den läget något av åren kring 1626.

Det är en rätvinklig rutnätsplan där en rad med kvadratiska kvarter skjutits in mellan rektangulära kvartersrader och där en av de kvadratiska rutorna i mitten utgjorde torg. Samma system finns i planen för Sala 1624. Gerhard Eimer vill se detta som holländsk påverkan; de kvadratiska kvarteren ska vara särdrag för Simon Stevins skola i Leiden och han menar att båda dessa planer och även Borås ska vara upprättade av Stevins sväger Johan Carels som sedan 1618 var i svensk tjänst. Carels hade 1620 skickats till Kopperberget för att avsticka Falun och undersöka hur staden på bästa sätt kunde anläggas. Han arbetade också med de svenska befästningarna och enligt Eimer var han ingenjör vid bergsämberet.⁴ Det förefaller därmed inte otroligt att han skulle ha haft att göra med andra för metallhanteringen viktiga städer som Sala och Säter.

Kyrkan är placerad i utkanten av stadsområdet, flera kvarter bort ifrån torget. Tomtindelningen framgår inte av de äldsta kartorna. Först 1779 finns en detaljerad tomtkarta och av denna kan man dra slutsatsen att kvarteren delats in i dubbla tomtrader med kvadratiska tomter.⁵ De yttre av de

1 PRFSS 6, s 350–354.

2 PRFSS 6, s 419–420.

3 KrA: Handritade kvartverk 11, nr 20.

4 Munthe VI:1 1916, s 226–227; Eimer 1961, s 174–176.

5 LMV: U52-1:3.

kvadratiska kvarteren fick därmed en indelning i fyra lika stora tomter. De inre, på vardera sidan torget, och kvartersraden mot ån följde däremot ett enkeltomtsystem. Kartan ger också intrycket att både uppdelningar och sammanslagningar av tomter gjorts efter hand.

Söderhamn 1620

Söderhamn är en gammal hamnplats vid mynningen av Söderhamnsån i Bottnhavet, där man ägnat sig åt fiske och handel. Under medeltiden uppfördes en borg – Faxehus – på en ö lite längre österut i åns utlopp. I den blivande staden fanns gott om vattenkraft och hit ville man flytta det vapensmide som bedrevs på landsbygden.¹

Stadsgrundningen 1620

1620, det år som Söderhamn grundades, fick Olof Bure uppdraget att upprätta en plan för staden.² Gerhard Eimer sammankopplar en osignerad 1600-talskarta med detta och daterar den till 1623. Sixten Humble anser i stället att kartans upphovsman ska vara den förste lantmätaren som placerades i Norrland, Olof Tresk; 1637 fick denne i uppgift att kartera både städer och landsbygd och under de följande åren gjordes uppmätningar av bland andra Söderhamn, Sundsvall och Härnösand.³ Kartbilden ger onekligen intryck av att bebyggelsen vuxit ut på ett mer oreglerat sätt kring en förhållandevis regelbundet anlagd kärna, vilket skulle innebära att kartan tillkommit några decennier efter stadens grundande.

Det är en rutnätsplan med till stor del raka gator och vissa kvarter rektangulära och rätvinkliga men majoriteten mer sneda i formen. Planen täcker ett stadsområde med oregelbunden yttre form på båda sidorna av Söderhamnsån vid trakten runt nuvarande Rådhusorget. Torget bestod av ett utsparat kvarter ett snäpp upp från ån och utanför stadsområdet i norr låg kyrkan. Det fanns också av en rad med oregelbundna kvarter österut, längs södra åstranden. Kvarteren varierade i storlek och form, särskilt de i sydöst, och i hela stadsområdet gick kvarteren vid ån ända fram till strandkanten. Av en tomtkarta av Kristofer Mört 1698 kan man dra slutsatsen att de delades in i en enkelrad med tomter som gick genom hela kvarteret.⁴

Bevarade spår idag är den grundläggande planstrukturen i kvarteren kring Rådhusorget (även på södra sidan ån) och – i mer oförändrad form – delar av den norra kvartersraden i stadsdelen Öster. Broläget vid nuvarande Kyrkogatan finns också kvar, och kyrkan i gatans norra ände.

1 *Söderhamns stadsbebyggelse*, s 10–13.

2 *PRFSS* 6, s 469.

3 *LMV*: V50-1:2; Eimer 1961, s 171–172; Humble 1928, s 206–207.

4 *LMV*: V50-1:3, del 1. En kopia från 1894 avbildas i *Söderhamns stadsbebyggelse*, s 22.

Projekt till reglering och utvidgning omkring 1646?

För en sen datering av den ovan nämnda äldsta kartan talar också likheten med en karta i Krigsarkivet, vilken med största sannolikhet är en uppmätning av Nicodemus Tessin d.ä. 1646 eller snart därefter. Det året hade han i uppdrag att upprätta en karta över Söderhamn och följande år att staka ut staket runt staden.¹ I uppdraget ingick samma sak för övriga Norrlandsstäder och även Uleåborg i Finland och med något undantag finns också planer för reglering eller flyttning av dessa städer.

Till skillnad från de flesta andra planförfattare gjorde Tessin ofta två separata kartor vid sina regleringar, en uppmätning av den befintliga staden och en som visade projektet till reglering. För Söderhamn har inte någon regleringsplan bevarats men man får förutsätta att det funnits en sådan även här och att det var en reglering av hela stadsområdet enligt en rätvinklig rutnätsplan liksom de övriga. För att få en rektangulär stadsyta, vilket de övriga hade, måste det också ha ingått avsevärda utvidgningar. Och säkerligen ville Tessin även här dela in kvarteren i två rader med tomter. Några större förändringar blev hur som helst inte genomförda, vad man kan utläsa av senare kartor.

Den fortsatta utvecklingen

1675 drabbades Söderhamn av en omfattande stadsbrand; 60 smedsbostäder och tillhörande verkstäder förstördes. Staden byggdes dock upp efter den gamla, lite oregelbundna rutnätsplanen. Av tomtkartan 1698 framgår att stadsbebyggelsen vuxit betydligt, främst längs ån i väster och öster. Ytterligare några broar hade tillkommit och ån hade reglerats vid forsarna och gevärsfaktoriet i väst.²

1721 brändes staden av ryssarna; bara några enstaka byggnader klarade sig. En flyttning mot öster diskuterades men kom aldrig till stånd, utan staden återuppbyggdes efter det gamla mönstret. En karta från 1700-talets mitt eller andra hälft visar på närmast obefintliga förändringar.³

1835 ödelade en brand över 50 byggnader i det centrala stadsområdet, främst på södra sidan av ån, och efter detta, 1837–39, upprättades en ny stadsplan med regleringar och gatujusteringar av lantmätaren Per H Widmark.⁴ Av detta blev dock mycket lite förverkligat – Rådhusorget utvidgades och delar av ån rätades. På Gustaf Ljunggrens karta 1857 har dessutom ett område lagts in med streckade linjer väster om rådhuskvarteren, vilket talar för att man här tänkte genomföra Widmarks plan. Av senare kartor att döma verkar detta också ha genomförts. Den stora förändringen av Söderhamn ägde rum efter den allvarliga stadsbranden 1875 då den norra stadssidan

1 Munthe VI:I 1916, s 482–283; KrA: SFP Söderhamn 1.

2 *Söderhamns stadsbebyggelse*, s 21–22.

3 *Söderhamns stadsbebyggelse*, s 23–24. Kartan avbildas på s 24, original i Nordiska museet.

4 LMV: V50-1:8.

reglerades och utvidgades enligt en strikt rutnätsplan med markanta inslag av breda parkstråk.¹

Södertälje (990–1010, 1350) 1378

Södertälje har växt upp i dalbotten på den landtunga som bildades när det sund som i förhistorisk tid förband Mälaren och Östersjön grundades upp som en följd av landhöjningen. När båtarna inte längre kunde passera blev platsen i stället en omlastningsort. Här möttes också flera viktiga landsvägar. Ursprungligen kallades platsen Tälje; namnet Södertälje härrör från tiden när Norrtälje fick stadsprivilegier. En kort storhetstid inföll när hertig Karl var hertig över Södermanland och Tälje var en mycket viktig hamn. Redan då fanns planer på en kanal.²

Reglering efter branden 1650

1650 drabbades Södertälje av en förödande stadsbrand. Vid återuppbyggandet genomfördes en radikal stadsplanereglering, efter en plan av Anders Torstensson.³ Denna bildar fortfarande grundstommen i stadskärnans gatunät (även om stora förändringar skett vid citysaneringen på 1960-talet). Någon regleringskarta är inte bevarad men den nya planen framgår av en detaljerad tomtkarta av lantmätaren Johan Hambraeus år 1700.⁴ Stadens gamla utseende, med sitt oregelbundna gatunät, kan utläsas av en uppmätningsskarta 1648, signerad Sveno Magno F, det vill säga Sven Månsson Falk.⁵

Den nya planen är en rätvinklig rutnätsplan, uppbyggd kring en betonad mittaxel i form av en extra bred huvudgata. I norra delen av stadsområdet skär den tvärs över torget som består av två avkortade kvarter mitt för varandra. Vid havsviken i södra änden av huvudgatan finns ett annat litet torg som har ett enda slutet hörn men som mycket väl kan ha varit tänkt som halvt hörnslutet torg från början. Även några av tvärgatorna är ritande som påfallande breda. På bägge sidorna av huvudgatan ligger rektangulära kvarter av lite varierande bred, men alla med kortsidan mot huvudgatan. Utgångspunkt för dessa gator var säkerligen den gamla nordsydliga huvudgatan som rätats upp, och sannolikt sammanfaller åtminstone en del av tvärgatorna i vissa avsnitt med äldre gatusträckningar, vilket förklarar variationerna i kvarterens bredd.

1 *Söderhamns stadsbebyggelse*, s 32, 44–46.

2 *M 15*, s 6–10.

3 Munthe VI:1 1916, s 416.

4 LMV: A102-1:3.

5 LMV: A102-1:1; Ekstrand 1903, s 67 och 275, Ekstrand 1912, s 33–34 (nr 806). Hans namn har tolkats på olika sätt – Gelotte 1980, s 20 skriver Sven Magnusson och detta har även *Medeltidsstaden tagit upp*, *M 15*, s 11. Ekstrand ger honom också efternamnet Schroderus.

En parallell långgata mot öster, vid ån, verkar ha byggts ut till största delen och förefaller ha ingått i planen. På västra sidan bara finns korta gatusträckningar längst i norr och söder som inte möts och troligen var det inte tänkt att någon gata skulle finnas på denna sida. Tomtmönstret talar för detta. Av kartan år 1700 kan man utläsa att kvarteren på huvudgatans östra sida har en tomtindelning med dubbla rader tomter och en rad på andra lednen vid kvarterets båda kortsidor, vilket säger att det bör ha funnits en gata även vid ån. De västra kvarteren har däremot bara tvärställda tomter i änden mot huvudgatan. Sedan finns det också en hel del oregelbundna tomtgränser i det inre av kvarteren, vilket bör vara rester av indelningen före regleringen.

Trots att det inte fanns någon gränsgata på västra sidan kan staden med tanke på andra planer av Torstensson mycket väl ha varit tänkt att få en rektangulär yttre form. På kartorna har dock de södra delarna av stadsområdet och några kvarter allra längst i norr liksom den västra kanten en mer oregelbunden planstruktur. Om detta var en planerad anpassning till topografin och befintliga förhållanden eller ej är svårt att avgöra. Möjligen är det rester av bebyggelse som klarade sig undan branden.¹

Den fortsatta utvecklingen

1661 byggdes en första Södertälje kanal under ledning av Erik Dahlbergh, eller snarare en avtappningsränna för att reglera Mälarens vattenstånd. Ett tidigare projekt hade gjorts upp 1640, efter att vissa grävningar utförts samma år, och ytterligare planer utarbetades senare under 1600-talet. Vid 1700-talets slut gjordes förnyade försök och 1780, efter ett rekordhøgt vattenstånd, kom vissa grävningar till stånd.²

1719 härjades staden av ryssarna, men byggdes upp efter det gamla mönstret. 1806–1819 genomfördes det första större kanalbygget och efter mitten av 1800-talet började långsamt en bebyggelse breda ut sig på den östra sidan av kanalen.³

Torneå (Tornio) 1621–1809

Stad på ön Svensarö i Torne älvs mynning, längst upp i Bottenviken, i den del av det svenska Västerbotten som avträdde till Ryssland 1809. Redan 1585 ska Johan III ha haft planer att grunda en stad på platsen och Gerhard Eimer har hittat en uppgift att ett uppdrag att staka ut en plan för staden gavs till en Mäster Daniel 1604. Privilegier utfärdades 1621. Från 1664 och några år framåt var Torneå centrum för Västerbottens och Österbottens län.⁴ Den nämnde

1 Jfr Gelotte 1980, s 24.

2 Gelotte 1980, s 20, 22, 31–32.

3 *M 15*, s 11; Gelotte 1980, s 34–36.

4 *NF*, Torneå, Västerbotten; Åstöm 1977, s 172; *SHF*, s 45; Lilius 1985, s 87; Eimer 1961, s 172, not 24.

Mäster Daniel bör vara byggmästaren Daniel Brandt som vid denna tid också arbetade i Uleåborg.¹

Stadsgrundningen 1620

1620 fick Olof Bure i uppdrag att planlägga nya städer i "Öster och Wester Norlanden", bland annat Torneå. Enligt Henrik Lilius gick arbetet praktiskt till så att planen först stakades ut i terrängen och därefter fästes på papper.² Planen finns avbildad på ett flertal kartor från 1640-talet och utgör fortfarande grunden för Torneås gatunät.³

Planen är uppbyggd kring en enda lång huvudgata parallellt med strandlinjen. Den är rak i ändarna och har en böj på mitten, där torget är placerat. På bägge sidor av gatan ligger långsmala, relativt rätvinkliga kvarter. Utmed stranden har rader med små fyrkanter ritats, sannolikt strandbodnar. Mellan dessa och kvarteren finns en smal remsa som med tanke på kvarterens lite ojämna begränsningslinjer knappast kan räknas som en gata. Innanför stadsbebyggelsen, mot land, ligger kyrkan helt separat längst i norr och utmed kvarteren är små hussymboler utspridda, gissningsvis lador på gränsen till borgarnas odlingslotter. Av några tomtkartor från 1697/98 kan man utläsa att kvarteren hade en enda rad av smala, genomgående tomter.⁴

Reglerings- och utvidgningsförslag 1648

En uppmätningsskarta av det slag som brukar föregå Nicodemus Tessins d.ä:s regleringar av städerna utmed Norrlandskusten dateras till omkring 1648 av både Gerhard Eimer och Juhani Kostet.⁵ Något regleringsförslag är inte känt men man får utgå från att ett sådant funnits. Till skillnad från många andra planförfattare gjorde Tessin nästan alltid två separata kartor – en uppmätning och en förändringsskarta. Med största sannolikhet har det då varit fråga om en genomgripande reglering av hela stadsområdet efter en rätvinklig rutnätsplan som i de andra Tessinregleringarna. Alla Tessins Norrlandsplaner gav städerna en så långt möjligt rektangulär yttre form med en bredd av åtminstone tre kvartersrader och man får räkna med att det också var fallet i Torneå. Det skulle innebära att staden också utvidgades. Kvarteren brukade vara rektangulära och indelade i två rader tomter.

Det man vet med säkerhet är att Tessin i slutet av 1646 fick i uppdrag att avsticka staket runt Torneå med flera städer längs Norrlandskusten och att

1 Munthe VI:1 1916, s 141–142.

2 PRFSS 6, s 469; Lilius 1985, s 89.

3 Bl.a. RA: Lantmät lev 1892, nr 40 (kartavd m form) och RA: Utan känd proven, nr 434 (kartavd m form).

4 RA: Lantmät lev 1892, nr 41 (kartavd m form) och RA: Lantmät lev 1892, nr 43 (kartavd m form).

5 RA: Utan känd proven, nr 433 (kartavd m form); Eimer 1961, s 173; Kostet 1995, bilagorna. I bildtexten på s 57 skriver han dock 1647.

hans medhjälpare Erik Niure 1648 skickades iväg för att utföra detta i enlighet med Tessins direktiv och av Kungl. Maj:t godkända ritningar.¹ Några stadsplaneförändringar blev hur som helst inte genomförda, vilket framgår av de nämnda tomtkartorna från århundradets slut.

Reglering och utvidgning 1719

År 1718, efter att Torneå hade bränts av ryssarna, utarbetades en plan att förskjuta stadsområdet närmare den södra udden av ön. Texten berättar att den hade upprättats av lantmätaren Hans Kruse på order av landshövdingen Magnus Cronberg samt projekterats av borgmästare och råd och utstakats i april 1719.²

På kartan saknas det gamla stadsområdet; här står bara "Stadsens afbrände Tompter". I stället visar den en stadsrektangel om 4 x 6 nordsydligt orienterade kvarter längre söderut. Alla kvarteren har samma storlek, rektangulära form och indelning i fyra lika stora tomter utom hörnkvarteren i söder som bara har halv storlek. I mitten har också fyra hörntomter sparats ut så att ett hörnslutet torg bildas. Mitt på torgets sidor, i planens mittaxlar, mynnar huvudgatorna, vilka är ritade som bredare än övriga gator. Kyrkan skulle även i fortsättningen ligga ett gott stycke utanför staden.

Vid genomförandet förändrades dock planen. En odaterad karta som bör vara från samma tid eller något senare avbildar den plan man byggde upp staden efter.³ Förslaget har blivit mer realistiskt – det gamla gatunätet har behållits men reglerats och planen från 1718 förenklats och vridits något så att den bildar en utvidgning och naturlig förlängning av det äldre gatunätet. Långgatorna och den västligaste tvärgatan är bredare än övriga gator och torget har helt tagits bort.

Regleringen innebar att det äldre gatunätet rätades upp, men utan att bli fullständigt rätvinkligt och enhetligt. En andra långgata byggdes ut och nya tvärgator lades in så att de allra flesta kvarteren blev små, med bara två tomter som gick genom hela kvartersbredden. Framför allt gäller detta området söder om torget. Till förändringarna hör också att torget förstörades en del. I utvidgningsområdet ströks alltså det tänkta torget och även några av kvarteren. Både regleringen och större delen av utvidgningen blev genomförda, vilket framgår av en tomtkarta 1782, upprättad av lantmätaren Adolf Fredrik Merckell,⁴ och bägge områdena återfinns på dagens karta.

1 Munthe II 1906, s 138–139.

2 RA: Lantmät lev 1892, nr 42 (kartavd m form). Lilius talar i stället om en plan av lantmätaren Nils Brenholm, Lilius 1985, s 93, och på ett annat ställe skriver han att förslaget hade utarbetats av Nild Brändhjelms och Hans Kruse och att det var ett förslag att flytta staden till Svensarö, SHF, s 285.

3 KrA: SFP Finland Torneå 3. Kartan saknas hos Kostet 1995.

4 RA: Lantmät lev 1892, nr 43a (kartavd m form); Ekstrand 1903, s 51–52 (nr 607).

Torshälla (1300) 1317

Det starkt kuperade Torshälla växte upp på den branta västra sluttningen av Torshällaån som avvattnar Hjälmarens och rinner ut i den närbelägna Mälaren. Orten ligger vid ett vattenfall och bör ha uppstått som omlastningsplats men framför allt utvecklats på grund av vattenkraften med kvarndrift och smedjor. 1596–1610 lät Karl IX bygga en kanal väster om staden vilken dock slutade att fungera vid mitten av 1600-talet.¹

Tankar på reglering på 1640-talet (?)

Vid genomgången av kartorna har en grupp om ett tiotal kartor med samma vattenmärke, pappersformat och likheter i ritningsmanéret påträffats.² Texten daterar dem i flera fall till 1640-talet och i andra fall kan de på goda grunder kopplas ihop med kända händelser detta årtionde. Det är till allra största delen kartor för stadsplaneförändringar och nygrundningar men även några uppmättningskartor, bland annat en över Torshälla.³ Ätminstone en av uppmättningskartorna – en karta över Torneå – bör ha ett samband med regleringsplaner och med tanke på att sådana normalt upprättades inför en reglering är det mycket möjligt att det även gäller de övriga.

Någon uppgift som pekar åt detta håll har dock inte påträffats för Torshälla och frågan får i nuvarande läge ses som ett rent antagande. Å andra sidan planerades stora stadsplaneförändringar i alla städerna runt omkring vid denna tid – undantaget Mariefred och Trosa – och Torshälla var med sin 27:e plats i rangordningen för rikets städer vid 1647 års riksdag inte någon helt obetydlig stad.⁴

Förslag till reglering och utvidgning på slutet av 1680-talet

I Lantmäteriverkets arkiv har en odaterad Torshällakarta som på baksidan är signerad Hans Ranie påträffats. Denne utsågs till ordinarie lantmätare i livgedinget Gripsholms och Svartsjö län 1684 och avgick därifrån 1692.⁵ Kartan måste alltså vara från denna tid. Det är ett enkelt utkast med en kartbild över det existerande gatunätet, ritad i bläck och snett inplacerad i högra kanten av bladet. På detta har ett regelbundet, rätvinkligt rutnät med lika stora, kvadratiska rutor ritat in med enkla blyertsstreck. Den vänstra delen av kartbladet innehåller en aldrig färdigställd kartusch med titel inskriven och textförklaring. Början av textförklaringen är i bläck och resten i blyerts.

1 M 16, s 7–9, 41.

2 Bl.a. en utvidgningsplan för Köping, anläggningskartor för Kristinehamn och Lindesberg, regleringskartan för Västerås och en uppmättningskarta för Torneå.

3 KrA: SFP Torshälla 2.

4 SHF, s 46.

5 LMV: C78-1:2; Ekstrand 1903, s 87 (nr 1056).

Det mesta talar för att detta är en principskiss till reglering, någon form av "diskussionsunderlag" eller första steg i processen, som sedan skulle bearbetas i det fortsatta arbetet. Kartor som måste ha fungerat på det sättet har påträffats i några fall, men med tanke på att tidiga utkast och arbetsmaterial systematiskt tycks ha sorterats ut, särskilt inom Lantmäteriet, finns det inte så mycket att jämföra med och därmed en viss osäkerhet om hur kartan ska tolkas. Något färdigt förslag kan det inte vara.

Alternativt skulle det kunna röra sig om hjälplinjer vid en förstoring eller kopiering. Men varför skulle då kartbilden ha placerats snett inklämd i ena kanten av kartbladet och så stor möda lagts ner på skissen till den rikt formade kartuschen. Det senare förefaller vara en överloppsgärning om enbart själva kartbilden sedan skulle överföras till ett annat kartblad, liksom att lägga in texten (i normalstorlek), om det bara var fråga om en ritteknisk konstruktion som skulle kasseras.

Man kan också fråga sig varför kartbilden är snett inlagd; det stämmer inte med gatunätets huvudriktning och bästa sättet att presentera detta på, och inte med väderstrecken. På samma sätt ligger rutnätet snett; det följer alltså gatunätets och åns orientering. Det är också så att rutnätet inte täcker in infartsvägarna och bergsformationerna i stadens östra utkant medan det å andra sidan ritats ut flera rutor i sydväst där det inte finns några som helst linjer att överföra till en annan karta. Skala saknas på kartan men vid jämförelser med andra kartor ser rutorna inte ut att motsvara något jämnt alnmått, vilket kunde ha varit rimligt vid förstoring.

Kartbilden för den existerande staden är även den rätt skissartad och kan inte vara någon noggrann nyuppmätning; den är betydligt mer felvisande än kartorna från 1640-talet, vilket framgår vid en jämförelse med en karta av Hans Graf 1783, som i proportionerna stämmer väl med dagens karta. Om detta varit något som skulle förstoras eller kopieras och användas som ny grundkarta över staden borde den ha varit betydligt mer exakt i detaljerna.¹

Rutnätslinjerna dras ut åt sidorna och slutar i intet; någon tanke om stadens yttre form kan man alltså inte utläsa. De nya gatorna tar liten hänsyn till de befintliga förhållandena, men utgångspunkten tycks ha varit kyrkotomtens östra gräns och för nästa långgata ett avsnitt av Storgatan i stadens södra del samt en något utflyttad tvärgata på kyrkans norra sida (dagens Munkgränd och Strömgränd). Det gav förutsättningar för en mer jämn kyrkotomt med kyrkan symmetriskt inplacerad och ett större torg rakt framför denna.

Den nordligaste nya tvärgatan skulle sammanfalla med den yttersta kvartersgränsen och en tvärgata i södra delen av staden med en infartsväg (Järnväggsgatan) och i övrigt ligga nära ett system av broar över ån. Långgatorna ligger i nordsydlig riktning, det vill säga parallellt med ån, men på lite avstånd från stranden. Både de och tvärgatorna följer samma huvudriktning

1 LMV: C78-1:4 och dagens karta i M16.

som det äldre gatunätet. Rutnätet fortsätter sedan lika regelbundet med en långgata och tvärgator på östra sidan ån och innebär även en utvidgning mot väster och söder. På östra sidan förefaller rutnätet vara väl anpassat till de topografiska förhållandena och stämmer väl med det rätvinkliga gatusystem som senare byggdes här, med Aliforsgatan som huvudgata.

Hur som helst tycks det aldrig ha blivit mer än en ett utkast; något färdigt regleringsförslag har inte påträffats och några förändringar i denna riktning genomfördes inte. Dagens gatunät går av allt att döma tillbaka på medeltida förhållanden; det är starkt präglat av topografin och mycket lite förändrat sedan de äldsta kartorna. Vissa rätningar och breddningar har dock gjorts, bland annat som följd av en regleringsplan 1799, efter en stadsbrand året innan.¹

Trosa 1383

Det medeltida Trosa låg vid Trosaån, cirka 7 km norr om den nuvarande staden, i närheten av Vagnhärad. Den enda synliga resten idag är Trosa landskyrka. På grund av landhöjningen uppgrundades Trosaån och under senare delen av 1500-talet eller 1600-talets första decennium flyttades staden till sitt nuvarande läge vid kusten. Sista gången gamla Trosa omtalas som stad är 1555.²

Stadsflyttning vid 1600-talets första årtionde

1585 fanns fem fiskargårdar vid platsen för den nya staden och när samma år en marknad beviljades för Trosa bör det vara det nya stadsläget som avsågs. 1606 talades om det nya Trosa "där skall byggas och bliva köpstad" och 1610 utfärdades stadsprivilegier för det nya Trosa.³ Sannolikt uppstod det nya Trosa som en uthamn som gradvis växte till och övertog viktiga delar av stadens funktioner redan innan beslutet om en flyttning.

Stadsplanen, så som den framgår av en tomtkarta upprättad av lantmätarna Erik Agner och Abraham Hesselgren 1703, torde med all säkerhet gå tillbaka till stadens uppkomst.⁴ Det är en oregelbunden, långsträckt, plan med en långgata en bit upp från stranden på vardera sidan ån och kvarter på ömse sidor om dessa – vad som kan kallas en dubbelsidig långgatsplan. Korta tvärgator går med ojämna mellanrum från långgatorna ner till ån och ungefär hälften så många åt andra hållet.

Något söder om stadens mitt ligger det lilla torget, på båda sidor om ån och med en sammanbindande bro. Det motsvarar i storlek en tomt på vardera sidan ån. Ytterligare en bro har markerats längre norrut. Kyrkan har sin plats utanför stadsbebyggelsen, på västra sidan av ån. Kvarteren delas in i en enkel rad av tomter som går genom kvarterets hela bredd, utom några lite bredare

1 LMV: C78-1:1 respektive LMV: C78-1:6; M16, s 26; Sörmlandsbygden 1988:2, s 249.

2 M 14, s 6, 10.

3 M 14, s 14, 16.

4 LMV: C81-1:2.

kvarter vid kyrkan som har dubbla tomtrader. Troligtvis är detta dock en senare uppdelning; den nordligaste tomten i dessa kvarter – en extra stor, genomgående enkeltomt – talar för det. Sannolikt gick kvarteren ursprungligen ända ner till åstranden även om det på kartorna finns en smal remsa mellan kvartersgränsen och vattenlinjen.

I allt väsentligt har denna plan bevarats till idag. Förändringarna består i att några tvärgator försvunnit och några nya tillkommit, den norra bron flyttats ett stycke, några mindre planteringar anlagts, promenader anordnats längs åstränderna och Västra Långgatan rätats och förlängts mot söder. Utanför detta, det äldre stadsområdet, har sedan nya gator och bebyggelseområden lagts till. 1719 förstördes hela staden, utom kyrkan, vid ryssarnas härjningar men av en tomtkarta, upprättad av Gustaf Ljunggren 1845, framgår att endast marginella förändringar skett sedan 1703 års karta.¹ Utmed åstränderna hade pilträd planterats redan på 1780-talet.²

Uddevalla (1495) 1658

Den senmedeltida staden Uddevalla växte upp längst inne i Byfjorden i mellersta Bohuslän som ännu hörde till Norge, nära svenska gränsen och cirka 20 km väster om Vänerns södra spets. Den enda väg mellan Sverige och Norge som nämns i ett dokument om allmänna landsvägar 1540 gick via Lidköping och Uddevalla. Staden ligger på bägge sidor av Båveån strax före dess utlopp i fjorden. I ån fanns gott om kvarnar och sågar. För Uddevallas utveckling fick gränshandeln med jordbruksprodukter och trävaror stor betydelse.³

Krig, bränder och flyttningsplaner under 1500- och 1600-talen

Under 1500- och 1600-talen drabbades Uddevalla upprepade gånger av bränder. I ett kungligt brev 1568 meddelades att staden skulle flyttas så snart det blev fred, men detta rann ut i sanden. 1612 härjades staden av svenskarna och påföljande år aktualiserades återigen en flyttning utan att något hände.⁴ 1612 hade också en befästning påbörjats på Skansberget, på stadens västra sida, norr om Båveån. 1644 brändes Uddevalla ännu en gång av svenskarna, varvid bland annat kyrkan förstördes. 1658 blev så Uddevalla svenskt, men intogs året därpå av norska trupper, som dock tvingades återlämna staden till Sverige vid freden 1660.⁵

1 LMV: C81-1:7. Kartan hör alltså inte till Ljunggrens tryckta kartor i *Atlas öfver Sveriges städer*.

2 Redelius 1971, s 5.

3 M 23, s 8–10.

4 Lorenzen 1937, s 244.

5 M 23, s 10, 14; NF. Frågan om eventuella förändringar av stadsplanen efter bränderna behandlas inte.

Reglering 1690

1690 ödelades större delen av Uddevalla i en stadsbrand – hela staden söder om ån och området väster om torget på den norra stadssidan. Detta framgår av den äldsta kända stadskartan, en karta upprättad av lantmätaren Fredrik Sixtus 1690–91, där de avbrända kvarteren markerats. Sixtus hade 1684 utsetts till ordinarie lantmätare i Älvsborgs, Dals och Bohus län men kom nästan uteslutande att ägna sig åt sluss- och kanalbyggen. Han var sedan tidigare anställd som kapten vid artilleriet och behöll även fortsättningsvis denna post.¹ Efter branden beslutade Karl XI att staden skulle regleras och i väntan på att planen blev klar utfärdade landshövdingen byggnadsförbud. Han drev också på för att få till stånd breda gator och en bebyggelse som motsvarade tidens krav.²

På kartan har också regleringsförslaget ritats in med streckade linjer. Det är en rätvinklig rutnätsplan med enhetliga, rektangulära kvarter. Förslaget tar ovanligt stor hänsyn till det äldre gatunätet, vilket ter sig naturligt med tanke på att den äldre staden var såpass regelbunden. De två östvästliga långgatorna på norra åsidan och den nordligaste på södra sidan, liksom de tre nordsydliga tvärgatorna väster om torget sammanfaller alla till stora delar med äldre gator, men är betydligt bredare.

I utkanten av det gamla stadsområdet skulle ytterligare en gata läggas ut på de södra och västra stadssidorna och övriga gator förlängas. De skulle även dras ut över några lite mer oregelbundna kvarter nordöst om torget, vilka hade klarat sig vid branden, men annars lämna den östra delen av staden orörd. Torget skulle ligga kvar på sin gamla plats men rätas och därmed vidgas något på västra sidan. Tomtsystemet är inte utritat och vad man kan utläsa av senare kartor gjordes heller inga förändringar. Med tanke på att kvartersbredden i stort sett bibehölls kan möjligen avsikten ha varit att låta det gamla systemet med en rad av långsmala tomter tvärs genom kvarteret och sjötomter vara kvar, även om det normala vid den här tiden var ett dubbeltomtsystem.

Som ett påklistrat överläggsblad på samma karta finns också ett betydligt radikalare alternativ till reglering och dessutom utvidgning av staden.³ Även denna plan är en rätvinklig rutnätsplan med rektangulära kvarter av i huvudsak enhetlig storlek, men kvarteren är bredare. Här ingick också en avsevärd utökning av stadsområdet mot norr, väst och syd och att staden därigenom fick en rektangulär yttre form. Ån skulle kanaliseras och i västra och norra kanten av staden skulle ett system av kanaler läggas in och även

1 LMV: N128-1:1, kartan under överläggsbladet. Uppmätningen dateras enligt titeln till "A° 1690 d 23 Junij" och på baksidan av kartan finns dessutom dateringen "d 4 Apr: A° 1691; M 23, s 33; Humble 1928, s 210; Ekstrand 1903, s 172 (nr 2144). Sixtus finns inte med i Munthes biografiska volymer.

2 Kristiansson 1951, s 285–286.

3 LMV: N128-1:1, överläggskartan.

utmed dessa ordentliga strandgator. Det finns också gränsgator i stadens ytterkant.

Torget förstörades och gavs en regelbunden form, motsvarande ett kvadratisk kvarter, utökat med en triangulär yta mot ån. För den avbrända delen av staden har en tomtindelning med dubbla rader av tomter markerats; kvarteren närmast ån och halva nästa kvarter har lite större tomter medan de i fortsättningen blev något mindre. Ytterst i utvidgningsområdet ligger halva kvarter och dessa har en enkelrad tomter av den mindre storleken. Kvarter har också lagts ut över hela den oskadda östra delen av stadsområdet, men utan tomtmarkeringar. Sten Kristiansson beskriver denna karta som den verkliga regleringsplanen, vilken man så småningom retirerade från.¹

Harald Hals hävdar i bokverket om Kristian IV:s stadsanläggningar att projektet stannade på pappret och även Sten Kristiansson menar att branden inte medförde några nämnvärda förändringar av planen. Detta motsägs dock av en detaljerad tomtkarta från 1696 som i stället visar att det första av de två förslagen blev genomfört i sina huvuddrag.²

Enligt kartan har de oskadda kvarteren i östra delen av staden bibehållits oförändrade, men i den avbrända delen genomfördes de tre raka och breda östvästliga gatorna och den mellersta av de nordsydliga gatorna. Detta ser ut att motsvara dagens Kilbäcksgatan, Kungsgatan, Södergatan och Kålgårdsbergsgatan–Stora Hellevigsgatan. Ytterligare några gator rätades och förefaller i vissa fall att också ha breddats, medan andra förblev i stort sett som de var. Ännu en förändring är att några korta nordsydliga gatusträckningar vid södra stranden försvunnit. Men dessutom hade ett par nya nordsydliga gator lagts ut, utöver de som ingick i 1690 års regleringsplan, och en helt ny tomt tillkommit nordväst om brofästet. Som helhet gav detta en i stora delar rätvinklig rutnätsstruktur, där regleringsplanens stora, rektangulära kvarter på åns norra sida delades mitt itu av nytillkomna eller kvarvarande gamla gator, till i det närmaste kvadratiske kvarter.

Den fortsatta utvecklingen

Under 1700-talet ökade sjöfarten, handeln och befolkningen kraftigt men trots detta gjordes bara mindre förändringar. 1806 drabbades Uddevalla av en förödande stadsbrand, den värsta i stadens historia. Bara fyra små hus i stadens utkanter ska ha klarat sig. På initiativ av landshövdingen utarbetades en regleringsplan efter ett regelbundet, rätvinkligt rutnätssystem. Enligt Sten Kristiansson försköts det nya gatunätet i förhållande till det gamla, så att med något undantag alla gator kom att skära rakt genom de gamla kvarteren.³

1 Kristiansson 1951, s 285–286.

2 Lorentzen 1937, s 245; Kristiansson 1953, s 247; LMV: N128-1:3, Uddewalla Grundriktning och Stadz Tompters Beskrifningh (N128-1:3 består av flera olika delar); jfr också resonemanget i M 23, s 34.

3 Kristiansson 1956, s 18–19, 25–26, 44–48.

Vid en samkopiering av kartorna ser det onekligen ut så. Men med tanke på att det befintliga gatunätet var ett i stora drag rätvinkligt rutnätssystem ter det sig mycket märkligt att man skulle lägga ut ett helt nytt, rätvinkligt rutnät där de nya gatorna låg strax vid sidan av de befintliga gatorna och följden blev att man måste skära rakt över tomtmarken i stället för att utnyttja existerande breda, raka gator alldeles bredvid. Enligt den karta som i *Uddevalla stads historia* visar både det gamla och det nya gatunätet skulle bara någon enstaka gammal gatusträckningar delvis sammanfalla med de nya gatorna, alla korta och smala. Däremot ingen av de långa raka huvudgatorna. Detta verkar mycket opraktiskt och stämmer illa med det normala tillvägagångssättet. Hur det verkligen förhåller sig behöver alltså utredas ytterligare.

Umeå 1588

Umeå anlades i Umeälvens mynningsområde och som normalt vid en plats med gamla traditioner som centrum i området och ett centralt läge med tanke på det existerande kommunikationsnätet, både vägar till lands och vattenvägar inåt landet och utmed kusten.

Stadsgrundningen 1588

De äldsta privilegierna för Umeå utfärdades 1588, för en stad vid den gamla handelsplatsen Backen vid Umeå sockens kyrka, cirka 5 km väster om nuvarande Umeå centrum. Försöket att etablera en stad misslyckades dock, mycket beroende på att Umeälven på grund av landhöjningen redan vid denna tid hade uppgrundats och inte kunde nås av större båtar.¹ Något kartmaterial som kan ge en uppfattning om stadens tilltänkta utseende är inte känt.

Stadsflyttning 1622

1622 fick den flyttade staden interimprivilegier. Stadsplan hade säkerligen utarbetats av Olof Bure, troligen året innan. Denne upprättade vid samma tid planer för en rad andra städer i Norrland och Finland.² Originalkartan har inte bevarats, men en osignerad och odaterad karta som tillskrivits lantmätaren Erik Widman och daterats till 1643 visar hur planen var tänkt. Det är en enkel rutnätsplan där två långgator, parallellt med älven, och fem tvärgator bildar rektangulära kvarter av lite varierande storlek. Det relativt oansenliga torget utgörs av ett avkortat kvarter något mot väster i stadsområdet. Storgatan – långgatan närmast älven – var ett avsnitt av landsvägen och fortsatte

1 Ericsson, B. 1977, s 105–106; Eriksson, K. 1975, s 15.

2 *PRFSS* 6, s 145–150; *PRFSS* 5, s 469; Eriksson, K. 1975, s 15. Karin Eriksson skriver utan förbehåll att Bure var upphovsman till planen, med hänvisning till Eimer 1961, s 171. Där sägs dock inte uttryckligen att så var fallet. *SBL* anger att planen var av Bure.

utanför stadens gräns. Mot väster bildade en bäck som senare fick namnet Renmarksbäcken en sned gräns för stadsområdet.¹

I den östligaste kvartersraden fanns ytterligare en kort gatusträckning parallellt med Storgatan, mellan Storgatan och älven. Flera andra av kvarteren närmast älven slutade någorlunda i linje med denna gata. De två mittersta kvarteren i stadsområdet var dock betydligt bredare och gick längre ned mot älven. Möjligen kan detta vara delar av en tredje långgata som aldrig blev utbyggd; planmönstret skulle i så fall ha blivit betydligt mer regelbundet, med jämbreda kvarter. Tomtindelningen är inte utmärkt på 1600-talskartorna men det tomtmönster som återfinns för dessa kvarter på en tomtkarta av Matias Hackzell 1745 visar den normala tomtstrukturen för Bures planer och härrör säkert från grundläggningen – en enkel rad med tomter som går genom kvarterets hela bredd.²

1648 upprättades två kartor, båda troligen av medhjälparen till Nicodemus Tessin d.ä. Erik Eriksson Niure. Den första av dem är en uppmätningsskarta som visar att den i stort sett rätvinkliga bild som 1643 års karta gav inte helt och hållet stämde med stadens verkliga utseende. Det framgår än mer tydligt av senare kartor. Gatorna var relativt raka, men inte alldeles parallella och skar varandra i flera fall i något sneda vinklar. Längs Storgatan och centrala partier av övriga gator tycks bebyggelsen ha varit i stort sett sammanhängande, medan många luckor fanns i mer perifera lägen.³

Det som i dagens stadsstruktur är bevarade spår av det tidiga 1600-talets Umeå är sträckningen av Storgatan och Västra Rådhusgatan samt läget för Rådhusstorget, kyrkan och residenset. Renmarksbäcken lever i viss mån kvar genom Renmarksplanaden–Renmarkstorget. Hur stadsplanen som kom till efter branden 1888 förhåller sig till de äldre gatorna och tomterna framgår av en karta som upprättades av kommissionslantmätaren C. H. Huldt 1889–90.⁴

Regleringsprojekt 1648

1646 fick Umeå på den nya platsen definitiva stadsprivilegier. Det året påbörjades också byggandet av kyrkan, vilken placerades öster om själva stadsrektangeln. Ännu längre mot öst, utanför stadens tullgräns, byggdes residenset vid samma tid. Några år tidigare, 1637, hade Umeå blivit residensstad i det nybildade Västerbottens län.⁵

1 LMV: Z32-1:1; Eriksson, K. 1975, s 15–16. I denna doktorsavhandling avbildas också flertalet av de Umeåkartor som nämns i det följande.

2 LMV: Z32-1:2; Ekstrand 1903, s 48 (nr 577). Kopior av kartan finns i Stadsingenjörens arkiv i Umeå och i Överintendentsämbetets arkiv i Riksarkivet.

3 KrA: SFP Umeå 1; Eriksson, K. 1975, s 17–18.

4 Stadsingenjörens arkiv i Umeå. Avbildad i Eriksson, K. 1975, s 147.

5 Eriksson, K. 1975, s 17, 20; Näslund 1980, s 18.

Den andra av de nämnda två kartorna från 1648 var en regleringskarta.¹ Även om Nicodemus Tessin d.ä. hade det övergripande ansvaret för uppdraget i de norrländska städerna så bör det denna gång vara Niure som var upphovsmannen, inte bara utförde själva kartan. Planen skiljer sig alltför mycket från de hårdhänta regleringar Tessin gjorde i de andra städerna, med enhetlig kvartersstorlek och regelbundet planmönster. Umeåplanen utmärks tvärtom av långtgående hänsyn till den befintliga staden.

Gatunätet skulle stramas upp och bli rätvinkligt och kvarteren byggas ut till full storlek så att en regelbunden stadsrektangel skapades, med undantag för den sneda gränslinjen vid Renmarksbäcken i väst. Den nordliga kvartersraden, framför allt, skulle därmed komma att breddas men på det stora hela innebar det inte någon större utvidgning av staden. Några gator är inte utritade längs stadsgränsen och den raka kvarterslinjen mot älvstranden, men med tanke på att Tessins planer har sådana och att gator de facto anlades i dessa lägen är det rimligt att anta att de ingick i planen.

Senare kartor ger vid handen att delar av detta också genomfördes; bland annat blev stadens yttre form mer regelbundet rektangulär. Gatan utmed stadsområdets norra kant sammanfaller delvis med nuvarande Kungsgatan (i dess västra del). Huvuddelen av staden hade ett enkeltomtsystem som säkerligen var ett arv från anläggningstiden, men det finns också några kvarter i sydöstra hörnet av staden med ett dubbeltomtsystem med kvadratiska tomter. En indelning i dubbla tomtrader, men rektangulära till formatet, är det som ingår i de andra kända planerna av Tessin och Niure för Norrlandsstäderna och man får räkna med att det var så de egentligen ville ha det.

Stadsplaneutvidgning i öster före 1707

Genom äldre litteratur är en karta från 1707 känd, men denna har senare inte kunnat återfinnas. Den hade upprättats av en person vid namn Kruse vilket rimligen bör vara ordinarie lantmätaren i Västerbottens län Hans Kruse som bodde i Umeå och som 1719 upprättade en karta över Torneå.

Sannolikt hade redan nu en utvidgning påbörjats i stadens nordöstra del – den första delen av en ny långgata på stadens norra sida (vilken senare på 1700-talet och 1800-talets början skulle byggas ut längs hela det gamla stadsområdet). Troligen hade också nya kvarter vuxit ut mot öster, på norra sidan av kyrkan. Området avslutas med en gränsgata i öster. På Hackzells karta 1745 finns dessa gator och kvarter med. Man kan se att fortfarande tillämpades en gammaldags tomtindelning med en enda rad av tomter genom kvarterets hela bredd. Närmast norr om kyrktomten hade dessutom ett nytt torg anlagts – Kyrkotorget, vilket var betydligt större än det gamla torget.²

1 KrA: SFP Umeå 2. Den regleringskarta som Karin Eriksson avbildar är dock inte Tessins/Niures original i Krigsarkivet utan en samtida kopia i Riksarkivet, RA: Städens acta, Umeå (kartavd m form). Ytterligare en kopia, med annorlunda kartusch, finns i Krigsarkivet, KrA: SFP Umeå 3.

2 Eriksson, K. 1975, s 19; Ekstrand 1903, s 48 (nr 574).

Av dessa nya gatusträckningar sammanfaller ett par delvis med nuvarande Östra och Västra Kyrkogatan och torget motsvarar södra delen av Vänortsparken. Under åren 1714–21 brändes staden vid flera tillfällen av ryssarna, men återuppbyggdes varje gång enligt den gamla planen.¹

Den fortsatta utvecklingen

Under 1700-talet och fram till mitten av 1800-talet skedde inga drastiska förändringar; staden växte sakta efter det befintliga mönstret. I slutet av 1830-talet gjordes en utvidgning mot öster. 1864 fastställdes en plan för en omfattande utvidgning av staden mot både väst och öst, men även lite mot norr. Och på samma gång var detta en plan för framtida reglering av det äldre stadsområdet. Utvidgningsområdena kom också till utförande och har i sin grundstruktur bevarats till idag.

För det gamla stadsområdet innebar regleringsförslaget att de existerande gatorna skulle breddas, rätas och inordnas i samma regelbundna rutnäts-system som utvidgningsområdena. Det befintliga gatunätet sammanföll i västra delen av staden i relativt hög grad med de nya gatusträckningarna, men avvek i stor utsträckning i den östra stadshalvan. Rådhusorget skulle utvidgas mot norr och öster och dess storlek därmed fyrdubblas. Tomterna gjordes enhetliga – fyra i varje kvarter – vilket innebar en stor förändring. Längs stranden skulle en ny strandgata läggas ut och sjöbodrar och magasin ordnas upp. Detta blev inte genomfört vid denna tidpunkt, men kom att ligga till grund för de förändringar som gjordes efter den förödande stadsbranden 1888.²

Uppsala (1150) 1247

Uppsala växte upp i ett slättområde på platsen där Fyrisån skär igenom den nordsydliga Uppsalaåsen. Som resultat bildas en vattentröskel, vilken spärade fortsatt sjöfart högre upp längs ån. Åt andra hållet hade ån förbindelse med Mälardalens Ekoln. Flera vägsträckningar har även påvisats. Efter beslut 1258 flyttades det 1164 grundade svenska ärkebiskopssätet från dagens Gamla Uppsala till Östra Aros, det nuvarande Uppsala. 1477 grundades det första universitetet i Norden. 1549 påbörjades byggandet av Uppsala slott. Med detta följde en uppdelning av stadens liv och verksamhet i en domkyrko- och lärdomsstad med officiella funktioner för hela riket och en borgerlig handelsstad vars huvudsakliga roll gällde varuutbytet i det lokala området.³

1 Eriksson, K. 1975, s 21, 23.

2 Eriksson, K. 1975, s 66–72.

3 M 3, s 6–10, 14.

Reglering/utvidgning vid anläggandet av Kungsträdgården på 1550-talet

Resultaten av de arkeologiska utgrävningarna under senare år visar att området på åns västra sida, sydväst om domkyrkan hade en bebyggelse redan på 1200- och 1300-talen. Johan Anund, Ronnie Carlsson och Bent Syse har i en uppsats 2001 lagt fram starka argument för att den "Medeltida stadsplanen" som finns i Atlasbandet till Olof Rudbecks *Atlantica* har en verklighetsbakgrund och speglar det utseende Uppsalas västra delar hade omkring år 1280.¹

Bebyggelsen existerade under åtminstone 150 år men övergavs senare helt eller delvis. Efter 1500-talets mitt anlade Gustav Vasa Kungsträdgården på området och enligt Nils Sundquist ska hela stadspartiet sydöst om domkyrkan ha tillkommit vid denna tid. Dessutom ska ytterområdena i de nordvästra och – på andra sidan ån – de sydöstra och allra nordligaste delarna av staden härröra från denna tid. Utseendet bör i huvudsak överensstämma med det äldre tidsskiktet på regleringskartan 1643 (se nedan).²

Även om området hade varit övergivet under en längre tid bör tillräckligt med lämningar ha funnits kvar för att det ska vara motiverat att tala om en reglering. Men åtminstone delvis bör det kanske ses som en utvidgning. Genom de parallella långgatorna – en vid åstranden och en innanför denna – och de långsträckta, nordsydligt orienterade kvarteren skiljer sig planmönstret från de äldre delarna av staden, vilket talar för att området anlagts efter en plan. Hela vägen innanför detta låg Kungsträdgården. De övriga nya utkantsområdena var däremot mycket oregelbundna, vilket snarare tyder på en successiv tillväxt utan sammanhållande plan.

Under 1500-talet skedde även andra markanta förändringar. 1543 härjades den östra stadssidan av en brand som bland annat drabbade de tre kyrkliga anläggningarna Sankt Pers kyrka, Vårfrukyrkan och Franciskanerklostret, vilka revs efter detta.³ På 1540-talet byggde Gustav Vasa en borganläggning av något slag ett stycke väster om domkyrkan, vid nuvarande Universitetsplatsen, och vid samma tid påbörjades arbetet med en stadsgrav i försvarssyfte, men det är osäkert om detta fullföljdes. 1549 påbörjades Uppsala slott högt uppe på åsen söder om det äldre stadsområdet.⁴

Efter branden 1543, tillkom efter hand nya gator och tomter på delar av den mark som tidigare hört till de kyrkliga anläggningarna, men bortsett

1 Anund m.fl. 2001, s 78–82 et passim. Här presenteras en mycket intressant analys av 1600-talskartorna i ljuset av det omfattande arkeologiska undersökningsmaterialet och här finns även kartorna avbildade.

2 Anund m.fl. 2001, s 81–82, 90–91. Här refereras också Nils Sundquists synpunkter från *Uppsala stads historia*, del 1.

3 M 3, s 10, 13

4 M 3, s 14–15.

från detta återuppbyggs staden enligt det gamla mönstret.¹ 1572 drabbades Uppsala av ännu en brand; bland annat skadades domkyrkan och som en följd av detta förändrades den både exteriört och interiört.² Det är oklart om det också medförde några stadsplaneförändringar.

Reglering 1643

1643 beslutades att upprätta en plan för total reglering av Uppsala. Staden fungerade i många avseenden som en andra huvudstad – här låg ärkesätet och det ännu så länge enda universitetet inom nuvarande Sveriges gränser, hovet vistades tidvis här, hit förlades kröningar och riksdagar och staden besöktes av utländska sändebud. Uppsala kom också i rangordning som nummer två efter Stockholm vid riksdagar och allmänna möten. En utlösande faktor i viljan att skapa en mer representativ miljö kan ha varit Drottning Kristinas förestående myndighetsdag 1644 och planer på giftermål och kröning. Men vid denna tid gjordes över huvud taget många förändringar i de viktigaste förvaltningsstäderna i det mellansvenska och sydfinska bältet tvärs över landet.

Regleringen anförtroddes generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud men tycks efter kort tid ha överlåtits på Anders Torstensson. Det är säkerligen också hans utformning av planen som återges på den bevarade regleringskartan.³ Regleringskartans undre skikt visar det befintliga gatunätet vid tiden för regleringen och på detta har lagts en ny rätvinklig rutnätsplan. I den nya planen bibehölls dock delar av det gamla, oregelbundna gatunätet runt domkyrkan och inte heller Fyrisån kunde inordnas i ett rätvinkligt mönster. De topografiska förhållandena och befintlig bebyggelse gjorde också andra kompromisser nödvändiga. Framför allt fanns inte möjlighet att passa in västra stadssidan i den i övrigt rektangulära stadsformen.

Planen är uppbyggd kring en nordsydlig långgata genom hela östra stadsområdet (dagens Svartbäcksgatan–Kungsängsgatan) och en korsande gata med bro över till västra stadssidan (Drottninggatan–Vaksalagatan). Dessa två är markerade som bredare än övriga gator. I skärningspunkten placerades det kvadratiska, hörnslutna torget, med gator som mynnar mitt på sidorna. Vid Vaksalagatans östra ände, innanför stadsporten, projekterades dessutom ett halvt torg av samma typ och därtill omformades Gamla Torget vid än till ett långsmalt, inte helt symmetriskt halvt hörnslutet torg. På östra

1 Gustafsson 1986, s 111–113, 119.

2 Ahlberg, Hall 1983, s 9.

3 LMV: B70-1:3; Ahlberg, Hall 1983, s 11–12; SHF, s 46–47. I Ahlberg, Hall avbildas flera andra viktiga Uppsalakartor liksom regleringskartan i renritad form på s 9. Det är inte klart om det är Torstenssons egenhändiga originalkarta eller en kopia utförd av någon annan. Det har till och med föreslagits att detta skulle vara ett exemplar från slutet av 1600-talet. Anund m.fl. ifrågasätter också om inte kartans äldre tidsskikt i grunden skulle vara en uppmätning av Johan Åkesson 1638, Anund m.fl. 2001, s 90–91.

stadssidan skulle, utöver huvudaxeln, tre gator läggas ut i nordsydlig riktning – en strandgata och öster om torget en kortare gata som bara gick genom det centrala stadsområdet (mellersta avsnittet av dagens Dragarbrunnsgatan) samt en gata längs stadens yttre gräns.

På västra stadssidan skulle inga genomgående nordsydliga gator dras fram; den gamla bebyggelsen på åsryggen, kvarnen–domkyrkan–Trefaldighetskyrkan, bröt långgatorna och delade området i två separata rutnätssystem. Tvärgatorna utgjorde däremot förlängningar av motsvarande gator på östra stadssidan och höll samman planen till en helhet. En av gatorna placerades så att den fick slottets nordöstra torn som blickfång och på samma sätt utnyttjades domkyrkans västfasad som fond för en gata norrifrån.

Strandgatorna och de smala, öppna remsorna utmed åstränderna innebar rimligen någon form av kanalisering och kajanläggningar efter åtminstone delar av ån. Längs de yttre kvarteren löper en gränsgata och utanför dessa är en sammanhängande rad av lador markerad och sedan en linje som borde beteckna tullstaketet. Ladorna är kända från andra kartor och avbildningar av Uppsala.

Kvarteren var i hela staden huvudsakligen rektangulära, men med olika storlek och riktning. Ett vanligt drag hos Torstensson är den centrala huvudgatan som omges av långsmala, rektangulära kvarter som vänder kortsidan mot huvudgatan; i Uppsala återfinns detta i norra delen av stadsområdet på båda sidor ån och i den sydöstra delen av staden. Tomtmönstret blev på grund av gamla tomtgränser delvis mycket oregelbundet i det inre av kvarteren. Men man kan också se en strävan mot det tommsystem som normalt återfinns i Torstenssons planer – dubbla tomtrader och på kvarterets ena eller båda kortsidor en rad tomter på andra ledden. Detta framgår av en detaljerad tomtkarta upprättad av Lars Hoffstedt 1702.¹

Regleringen av Uppsala är ett av de få exemplen i landet på en i huvudsak genomförd radikal stadsplanereglering utan föregående stadsbrand. Att man upprättade regleringsplaner utan att det först hade brunnit finns det dock många exempel på. Arbetet påbörjades av allt att döma 1644 med torget och huvudgatorna och omkring 1660 hade huvuddragen i planen genomförts.

I samband med regleringen anlades dessutom kilometerlånga, raka utfartsvägar mot norr, öster och söder.² Dessa saknas på regleringsplanen men är delvis utmärkta på några fredsmilskartor, varav en är daterad 1669, och sträckorna närmast utanför tullarna på en grupp mycket likartade huskartor i snedperspektiv från åren omkring 1680.³ Hur de till slut kom att

1 LMV: B70-1:11.

2 Ahlberg, Hall 1983, s 13.

3 LMV: B70-1:2, B70-1:4 och B70-1:8 (1669). En av perspektivkartorna ingår som "Tab. 34. Fig. 128" i Atlasbandet till Olof Rudbecks *Atlantica* och en finns som kopparstick med titeln "Nova Vpsala" av Dionysius Padt Brügge, KB: KoB 2/Uppsala. Exemplar finns även i UUB.

utföras, vilket skiljer sig från de första kartorna, kan man se på Gustaf Ljungrens karta 1858.

På fredsmilskartorna finns de genomförda utfarterna med – snett ut från vardera änden av stadens nordsydliga huvudaxel Svartbäcksgatan-Kungsängsgatan går vägarna mot Norrland respektive Danmarks kyrka, vidare den långa, raka Stockholmsvägen snett ut från slottet och den helt raka fortsättningen mot öst av Vaksalagatan. Bortsett från den sista riktar de sig mot domkyrkan och än i dag ligger domkyrkans torn som tydliga blickfånget för särskilt landsvägen norrifrån. På perspektivkartorna saknas Stockholmsvägen medan det finns en streckmarkerad väg rakt ut mot väster så att det alltså skulle bli en utfart i vardera änden av tvärxeln Drottninggatan-Vaksalagatan.

1667 finns en karta som visar gator och viktigare byggnader.¹ En jämförelse med en detaljerad tomtkarta 1702 och senare kartor ger intrycket att gatunätet i princip är riktigt återgivet, men att proportioner och vinklar inte stämmer lika bra. Kartbilden visar att de nordsydliga av regleringsplanens gator nu i stort sett blivit utförda. Undantag var en gata norrut från domkyrkans västfasad och Dragarbrunnsgatan, som inte hade byggts ut söder om Vaksalagatan, bortsett från en ensam, kort sträcka allra längst i söder. De östvästliga gatorna var i stort sett på plats från Vretgränd och norrut. I stadsområdets sydligaste del hade däremot bara en enda kort gatsträcka kommit till utförande – ett stycke av Kålsängsgränd, österut från Kungsängsgatan.

Det som inte hade genomförts var strandgatorna och regleringen av strandzonen på ömse sidor om ån samt ett flertal kortare gatusträckningar runt domkyrkan, främst på de västra och norra sidorna. Nedre Slottsgatan ger också, genom sin något sneda sträckning, intryck att ha undgått reglering. Och utöver dessa kom alltså tvärgatorna längst i sydöst och den södra delen av Dragarbrunnsgatan inte till utförande. Det halva torget vid Vaksalagatans östra ände blev heller inte förverkligat.

Vid genomförandet gjordes en del förändringar av Torstenssons plan. Den karta som finns i Rudbecks atlas till *Atlantican* förefaller visa en reviderad stadsplan, eller snarare situationen på 1670-talets slut och vad man då räknade med att genomföra inom den närmaste tiden.² Planen måste ha utarbetats relativt snart efter 1643 för det mesta var genomfört redan 1667.

Den största förändringen var att den korta nordsydliga långgatan öster om huvudgatan, det vill säga nuvarande Vaksalagatan, uppenbarligen var tänkt att förlängas så att den gick genom hela stadsområdet; fram till 1702 drogs den fram till dagens Linnégatan och byggdes en kort bit ut längst i söder. I stället för den gata Torstensson planerade norrut från domkyrkans

1 KVHAAB: Biblioteca Rosenhaneana Ups 6. Den finns avbildad i *Upplands fornminnesförenings tidskrift* XLVI, Uppsala 1938–1943, s 118.

2 Kartan behandlas ingående av Anund m.fl. 2001, s 83–88 et passim.

västfasad fick den något sneda men rätade Sankt Larsgatan bli kvar. Väster om denna tillkom en ny gata – Rundelsgatan – varav den västligaste kvartersträckan snabbt byggdes ut. Och i nästa kvarter lades en gata in på andra lednen – Svartmangatan. Övre Slottsgatan förlängdes också ett stycke mot söder, fram till Drottninggatan.

Förändringarna var annars små fram till 1702 – Strandgatan på östra sidan ån byggdes ut allra längst i söder på ett område som enligt regleringskartan saknade bebyggelse 1643 och några korta gränder närmast nordväst om kvarnen försvann. 1655 anlades den botaniska trädgården (nuvarande Linnéträdgården) och under senare delen av 1600-talet tillkom även Slottsträdgården (dit Botaniska trädgården flyttades 1807), båda anlagda av Olof Rudbeck d.ä.¹

Återuppbyggnad efter bränderna 1702 och 1766

1702 brann cirka tre fjärdedelar av Uppsala ner vid en förödande brand; bara ett område norr och väst om domkyrkan klarade sig medan både domkyrkan och slottet fick allvarliga skador. Den stora förändringen vid återuppbyggnaden var att östra åstranden frilades från bebyggelse på en sträcka från nuvarande Sankt Olofsbron i norr, ner till nuvarande Islandsbron och att stenkajer skulle byggas. Förändringarna av stadsplanen var i övrigt minimala – Rundelsgatan bands ihop med en kort gata längs Gustavianums norra gavel och en passage genom kvarteret Ubbo försvann.²

1766 drabbas staden åter av en brand, men denna gång inte fullt så omfattande. Sammanlagt brann 97 gårdar i stadens sydöstra del, från torget och söderut, samt några kvarter i sydväst, nedanför slottet. Vid återuppbyggnaden drogs Dragarbrunnsgatan vidare ett kvarter söder om Vaksalagatan i enlighet med 1643 års regleringsplan, men i övrigt ändrades inte det befintliga gatunätet.³

Vadstena (1350) 1382

Vadstena ligger vid en liten vik på Vätterns nordöstra sida i kanten av den bördiga Vadstenaslätten. Grunden för stadens uppkomst och tidiga utveckling är birgittinerklostret som tillkom vid mitten av 1300-talet och blev en viktig vallfartsort. Staden växte fram på klostrets mark och klostrets ledning hade överinseende över dess styrelse. Men Vadstena blev inte bara ett servicesamhälle till den verksamhet klostret genererade utan fick också stor betydelse för handeln mellan Bergslagen och Östergötlands jordbruks- och skogsbygder liksom för sjöfarten och kontakterna över Vättern.⁴

1 SU.

2 Ahlberg, Hall 1983, s 16 och karta VII, en rekonstruerad tomtkarta 1750.

3 Ahlberg, Hall 1983, s 17.

4 M 36, s 6–10, 44.

Rivning av stadsdelen Sanden för slottsbygget 1544

1545 påbörjades byggandet av Vadstena slott efter att man året innan hade rivit den äldre bebyggelsen på området, en stadsdel kallad Sanden. Slottsbygget pågick därefter under mer än ett halvsekel och avslutades inte förrän i början av 1600-talet. En redovisning från 1545 ger vid handen att 30 tomter röjts av. Bebyggelsen hade en stadsliknande karaktär. Den var huvudsakligen uppförd i trä men rester av ett stenhus har också påträffats. Här fanns olika hantverksgårdar men även flera stormannagårdar.¹

Beslutet att anlägga slottet i Vadstena ingick som en del i en nationell försvarsplan som Gustav Vasa presenterade och fick antagen vid riksdagen i Västerås 1544. Ernst Ericsson uppger att enligt planen borde staden befästas. Någon stadsbefästning kom dock aldrig till stånd.²

Gaturreglering på 1650-talets början

I ett kungligt brev 1642 befalldes landshövdingen att med hjälp av lantmätaren i orten låta planera en reglering i Vadstena. Vid denna tidpunkt tillkom den äldsta bevarade kartan, en "Afrittningh eller planta uppå Wastena Stadh. effter såsom han 1642 ähr belägen medh torgh gator, både uthi längd och bredh". Den är osignerad men har tillskrivits lantmätaren Sven Månsson Falk.³ Som ett första steg vid en reglering gjordes normalt en uppmätning av den befintliga staden och det är säkerligen en sådan karta det är fråga om här.

Möjligen kan det nya, centralt belägna torget ha påbörjats redan vid denna tid; det menar åtminstone *Medeltidsstaden*. På den regleringskarta som sannolikt tillkom några senare är torget inritat med heldragen linje medan några föreslagna, helt nya genombrottsgator ritats med streckad linje – kanske kan det vara ett tecken på att torget var beslutat tidigare och platsen avriven.⁴

Av de tjocka, heldragna linjerna framgår att de gamla gatorna i hörnen skulle byggas igen så att hörnen blev slutna när de ersattes av de nya, breda gatorna vilka skulle mynna mitt på torgets fyra sidor. Torget skulle bli rektangulärt, helt rätvinkligt och ta hälften av ett tidigare kvarter i anspråk. För detta måste även vissa rätningar göras av kvarterslinjerna i två eller tre andra kvarter.

Den troliga dateringen av regleringskartan är något av åren före 1655; det året finns en utgift i räkenskaperna för "dem som avmätte staden".⁵ Skillnaderna i redovisningen av det befintliga gatunätet gentemot den äldsta kartan

1 M 36, s 47; Unnerbäck 1996, s 19–24, 150–156 et passim; *600 år i Vadstena*, s 233.

2 Ericsson 1935, s 4–5.

3 Humble 1928, s 208; LMV: D121-1:2; M 36, s 11.

4 M 36, s 17; LMV: D121-1:1. Eimer 1961, s 414, vill dock datera även denna karta till 1642, på grundval av uppgiften hos Humble.

5 M 36, s 11; *600 år i Vadstena*, s 486, men man påpekar också att det finns en möjlighet att utbetalningen avser en fortifikationskarta 1655.

1642 är inte stora men finns, vilket stödjer en datering av regleringskartan till ett tiotal år senare. Några korta gatusträckningar ser ut att ha ändrats något, den äldre kartans lilla platsbildning vid bryggan i nuvarande Helgeandsgatans förlängning finns inte kvar längre och ett stycke österut har ytterligare en gränd tillkommit på den senare kartan. Stadsområdet har också utvidgats något, dels med södra delen av kvarteret Båtsmannen (och då har också den allra sydligaste delen av Strågatan rätats), dels med ett område öster om Lastköpingsgatan.

Vare sig Gerhard Eimer eller *Medeltidsstaden* diskuterar vem upphovsmanen till regleringsprojektet kan vara. Liknande projekt upprättades vid samma tid för Linköping och Skänninge av Johan de Rogier. Vad man kan avgöra syftade dessa två regleringar – liksom Vadstenaprojektet – främst till att dra en rak huvudgata genom det existerande, oregelbundna gatunätet. Det kan också ha varit meningen att i viss mån reglera torgens form och anlägga någon tvärgata. Men inget av projekten gällde alltså en total omdaning av hela stadsområdet. Johan de Rogier var ordinarie lantmätare för Östergötlands län från slutet av 1630-talet till 1681 och har bland annat också upprättat en karta över Söderköpings jordar 1642. Det finns alltså en rad faktorer som gör det frestande att tänka sig honom som upphovsman också till regleringsplanen för Vadstena.¹

Regleringsförslagets nya gator var bredare än de gamla gatorna, helt raka och låg i rät vinkel mot varandra. En ny östvästlig huvudgata skulle dras genom hela stadsområdet i en linje som utgjorde en förlängning av slotets huvudlänga och fick slottets nordöstra torn i blickfånget. Gatan skulle mynna mitt på långsidan av det nya, rektangulära torget mitt i staden och sedan fortsätta på andra sidan. Mitt på torgets kortsidor, i rät vinkel mot den första gatan, skulle en ny nordsydlig huvudgata komma in.

De tjocka, heldragna linjerna visar att avsikten var att ta bort de gamla gatorna in till torget och bygga ihop hörnen; torget tillsammans med de nya gatorna skulle därmed bilda ett hörnslutet torg. För att få en perfekt rektangulär form måste inte bara nya byggnader tillkomma i hörnen utan hela de södra och östra sidorna av torget rätas upp. Ytterligare en ny, rak gata skulle läggas ut mot söder bortom Rödkyrkan, delvis sammanfallande med Kyrkogatan–Skänningegatan och med klosterkyrkans västfasad i fonden.

Det enda som kom till utförande av detta och som också finns kvar idag var Stora Torget som skapades genom att bebyggelsen i ett halvt kvarter togs bort. Det hamnade på den plats, och fick ungefärligen den storlek som regleringsplanen föreskrev, men blev inte helt regelbundet. Den västra sidan förefaller följa planen medan de rätningar som var tänkta på södra och östra sidorna och

¹ Ekstrand 1903, s 111 (nr 1360); *M* 5, s 12. Attribueringen till de Rogier har tidigare framförts i Ahlberg 1995:II, s 121–122 och Ahlberg 2000, s 219, och stöds av *600 år i Vadstena*, s 486.

möjligen också den norra sidan inte förverkligades. Genom att de nya gatorna inte byggdes ut blev det heller inget hörnslutet torg.

Successiva förändringar från 1600-talets slut

Åren 1696–1700 genomfördes en del mindre förändringar av gatunätet. Detta finns markerat på en karta upprättad 1705 av ordinarie lantmätaren i Vadstena län/livgedinget Johan Ekebom.¹ Bland annat har Storgatan–Motalagatan rätats; den drogs närmare Rödkyrkan varvid ett nytt torg – Kyrktorget – bildades och fick en helt ny, rak sträckning längst i öst. Vidare har Nygatan rätats mellan Fyllagatan och Kråkegatan, Sånggatan lagts ut på Rödkyrkans västra sida och flera nya bryggor tillkommit. Stadsområdet ser också ut att ha utvidgats något i sydväst, motsvarande dagens kvarteret Kopparslagaren.

Varberg (1275/1409–1578, 1613) 1645

Varbergs slott påbörjades vid 1200-talets slut och i skuggan av detta utvecklades den äldsta staden Getakärr alldeles norr om dagens stadskärna. 1578 drogs dock stadsrättigheterna in. Under första hälften av 1400-talet anlades ytterligare en stad parallellt med Varberg 3–4 km mot nordost, kallad Ny Varberg eller Nyby. Den fortlevde till 1613. Förbi platsen löpte kustvägen från Skåne och norrut till Lödöse, och i området fanns flera vägar in mot Västergötland. Varberg låg däremot inte vid något större vattendrag. Det bedrevs en omfattande handel över den svenska gränsen och export till framför allt den tyska nordsjökusten.²

Varberg på Platsarna – dansk stadsflyttning 1613

1613 grundades ännu en stad, Varberg på Platsarna, på en höjd alldeles sydöst om fästningen, i och med att invånarna i Ny Varberg beordrades att flytta dit efter att staden hade skövlats två år tidigare under Kalmarkriget. Christian IV, som av försvarsskäl ville ha staden här, ska enligt Medeltidsstaden själv ha medverkat i planeringen.³

En karta med årtalet 1645 visar staden så som den kom att byggas – ett långsträckt stadsområde med två långa, parallella huvudgator och väster om dessa ytterligare en, som bara var hälften så lång, i ungefär samma riktning.⁴ Dessa skars huvudsakligen i räta vinklar av korta tvärgator, som dock inte var genomgående genom stadsområdets hela bredd. Något rutnät bildades alltså inte och planen får i stället karaktäriseras som en rutplan. Staden skulle befästas med en stenmur och det är möjligen denna som markerats med en

1 LMV: D121-1:4; M 36, s 11; Ekstrand 1903, s 120, 278 (nr 1481).

2 M 31, s 8–13, 28–29.

3 M 31, s 31–32, 57.

4 KrA: SFP Varberg 49 ext st f. Samma finns på den odaterade KrA: SFP Varberg 50 och – som skiss – 51.

dubbelstreckad sicksacklinje sydväst om stadsområdet. Även i stadens östra hörn finns något som skulle kunna vara en befästningsanordning.¹

Medeltidsstaden uppger att stadsplanen i stort sett har bevarats till idag, vilket torde vara en överdrift.² Det nuvarande gatunätets orientering och vissa grunddrag ser visserligen ut att kunna överensstämja med delar av den gamla staden, men man får komma ihåg att området stod obebyggt fram till 1800-talets slut. En karta 1778 av lantmätaren Erik Niklas Lundh och Gustaf Ljunggrens karta 1855 visar inte någon bebyggelse på det tidigare stadsområdet, men däremot att ägo gränserna hade en rutstruktur med samma orientering som dagens gatunät.³

Stadsflyttning 1667

1666 ödelades hela staden av en brand. För återuppbyggnaden togs två alternativa projekt fram; båda finns inritade på en och samma karta. Upphovsmanen är med stor sannolikhet generalkvartermästaren Johan Wärnschiöldh. Munthe kan berätta att flera desseiner hade utarbetats och att Kungl. Maj:t i februari 1667 beslutade sig för förslaget till stad på den "nya platsen". Han skriver mycket om Wärnschiöldh i texten runt omkring, men nämner honom inte explicit i samband med Varbergförslagen.⁴

Det första av de båda alternativen innebar en reglering och utvidgning av den befintliga staden på Platsarna. Genom att lägga in nya, genomgående tvärgator och flytta några av de gamla skapades ett regelrätt rutnätssystem och detta skulle i den sydligaste delen byggas ut mot väst. Några gatusträckningar i kvarteren längst mot väst bildade, tillsammans med den "halva", västligaste långgatan i det befintliga stadsområdet, ett mönster av gator som strålade ut radiellt från fästningen. Förklaringen till detta är med all sannolikhet att man härigenom fick fri sikt och kunde skjuta in i dem vid en eventuell belägring. Med tanke på de topografiska förhållandena är det dock tveksamt om detta skulle fungera i praktiken.

Det andra alternativet finns på ett överläggsblad på samma karta. Det innebar att staden skulle flyttas mot öst, en bit längre bort från fästningen, och var alltså det man beslutade sig för. Orsaken var framför allt försvarsteknisk – man ville ha en obebyggd zon närmast fästningen. Även här är

1 *M 31*, s 57.

2 *M 31*, s 59.

3 LMV: M79-1:2, del 2 och *Atlas öfver Sveriges städer*; Ekstrand 1903, s 164 (nr 2025).

4 KrA: SFP Varberg 14a och 14b; 14c är en enkel tomtkarta med tomtnummer för det andra planalternativet; Munthe II, 1904, s 499–500. Även Gerhard Eimer menar att kartan bör vara av Wärnschiöldh, Eimer 1961, s 238. Ytterligare en uppgift är att planen ska ha ritats av ingenjören Erich Johansson Molijthæus, Stackell 1974, s 93. (Hans källa är Sandklef 1963, s 356 och 341ff.) I Munthes biografiska anteckningar om Wärnschiöldh och om Molijthæus nämns inget Varbergsprojekt, Munthe VI:1 1916, s 320–333, 454–455.

det en plan som tydligt utgår från fästningen och där de försvarsstrategiska synpunkterna måste ha varit avgörande för utformningen.

Det är en regelbunden rutnätsplan med rätvinkligt mittparti om fyra gånger fyra svagt rektangulära kvarter och med torget förlagt i mittaxeln, ett kvarter in från fästningssidan. Det har formen av ett halvt hörnslutet torg och inramas av två smala, vinkelformade kvarter. Troligtvis är en av de särskilt markerade tomterna här avsedd för kyrkan. Normalkvarteren delas in i två rader lika stora tomter.

Detta centrala stadsparti omges i norr och söder av ytterligare två kvartersrader som, genom att gatorna strålar ut från fästningen, får en divergerande form. Även här bör orsaken vara att man skulle ha fri sikt och kunna skjuta rakt in i gatorna från fästningen.¹ På detta sätt fick alla dessa gator slotet i blickfånget. Några gator i den yttre stadsgränsen är inte markerade men ingick sannolikt i planerna. Senare kartor visar också att sådana anlades.²

1669 stakades det nya gatunätet ut. Planen genomfördes och är mycket välbevarad än idag. De förändringar som senare skett är att torget/kyrkotomten utvidgats, att ett halvt kvarter mitt för kyrkan lagts ut till park och att den yttersta kvartersraden så småningom breddats. 1685 uppfördes en kyrka invid torget. Enligt *Medeltidsstaden* byggdes den i korsvirke.³ Tomten tog i anspråk en yta som motsvarade ett helt kvarter och inkräktade därmed på torget, så som det hade projekterats efter branden 1666.

Vaxholm 1652 (?)

På Gustav Vasas tid uppfördes den första kända befästningen på platsen, för att skydda segelleden in mot Stockholm. Ett beslut vid Västerås riksdag 1544 brukar tas som utgångspunkt för dateringen. 1558 bytte kronan till sig två gårdar på Vaxön från Per Brahe d.ä. på Rydboholm och därmed hade också förutsättningarna för ett servicesamhälle och den kommande staden skapats. Omkring 1630 avsöndrades Vaxholm i kyrkligt avseende från Östra Ryds socken och blev eget pastorat.⁴ Den mark som inte behövts för fästningens behov har alltsedan kronan köpte Vaxön upplåtits till enskilda. De äldsta bestämmelserna för detta finns i ett kungligt brev 1647 och har senare förnyats 1684, 1772, 1794, 1798, 1817, 1848 och 1879. Först 1930 överläts marken på staden.⁵

1 Även Eimer är av denna uppfattning, Eimer 1961, s 238.

2 T.ex. LMV: M79-1:1 och Brandförsäkringsverkets arkiv, karta KX-00067-001.

3 M 31, s 59, 60.

4 Petersens, Rehnberg 1963, s 6; Jansson 1960, s 54.

5 SOU 1926:30, s 6; Cyrus 1947, s 14.

Stadsgrundningen 1652 (?)

Årtalet 1652, som brukar anges som grundningsår för staden Vaxholm, är enligt Alfred Jansson felaktigt. Han anför olika handlingar som visar att Vaxholm ännu på slutet av 1700-talet inte officiellt räknades som stad, trots att det fanns rådstuga och magistrat och invånarantalet var större än i både Norrtälje, Öregrund och Östhammar. Å andra sidan tycks platsen i olika sammanhang ha betraktats som stad. 1668 skrev exempelvis landshövdingen "den lilla staden" om Vaxholm. Från 1680-talet fanns ett pädagogium, vilket var ett kännetecken för en stad.¹

Mats Rehnberg pekar på olika åtgärder vid mitten av 1600-talet, som visar på avsikten att göra Vaxholm till stad, bland annat tillkomsten av Vaxholms pastorat och 1644 en ordentlig kyrka, diskussioner i riksrådet 1647 och ordnandet av rättsväsendet 1653. En förklaring till att inga riktiga privilegier tycks ha utfärdats kan ha varit att drottning Kristina 1647 förordnade att området skulle underställas amiralitet. Detta upphörde 1681, då Vaxholm liksom övriga städer hamnade under landshövdingens överinseende. Det faktum att Vaxholm 1690 fick eget stadsvapen visar på att platsen åtminstone vid denna tid betraktades som stad. Allan Cyrus påpekar vidare att skräddareämbetets i Vaxholm skralåda haft årtalet 1627 och att "Staden Vaxholm" omtalas i ett rådsprotokoll 1644.²

Under 1700-talet sökte man få privilegier, eller vad som uttrycktes som förnyade privilegier som ersättning för de gamla, vilka inte kunde påträffas. Fortfarande 1806 kallades Vaxholm "en ansenlig köping, som i allmänhet anses för en liten stad", först 1844 fick man delta i valen till riksdagens borgarstånd och 1867 utsågs en förste borgmästare. Vaxholm är alltså ensamt bland landets eftermedeltida städer att sakna grundningsdatum.³

En karta 1729 av lantmätaren Lars Kietzling visar bara hussymboler, inget gatunät, för själva stadsområdet.⁴ Husen är dock ordnade längs en rak linje som ser ut att motsvara dagens Hamngatan som i sin östra del går utmed stranden och antagligen en kaj för hamnen. I den inre, västra änden av gatan ser bebyggelseområdet ut att vidga sig något. Den sydligaste udden är också tätt bebyggd, men med ett mer oregelbundet mönster. Längre mot norr och nordväst är bebyggelsen glesare och även här oregelbunden.

En detaljerad tomtkarta 1776, upprättad av lantmätaren Gabriel Boding bekräftar denna bild;⁵ området vid Hamngatans västra del består dock av fler raka gator som bildar ett rutnät, vilket vi i stort sett känner igen ännu idag, och utanför detta är bebyggelsen mer oregelbunden. Man kan också

1 Jansson 1960, s 48–53, 67.

2 Petersens, Rehnberg 1963, s 18–19; Cyrus 1947, s 14.

3 Petersens, Rehnberg 1963, s 19–20.

4 LMV: A115-1:1. En bearbetning av kartan 1750, LMV: A115-1:2, visar i stort samma sak. Denna finns avbildad i *Uppland* 1960, s 77.

5 LMV: A115-1:4; finns även utgiven i faksimilutgåva.

se att kvarteren i det centrala stadsområdet till största delen delas in i enkeltomter som går genom kvarterets hela bredd och att gatorna här inte är jämbreda och helt raka. Det finns också många sneda gränder och tomtgränser. De större kvarteren på Hamngatans norra sida har dock dubbla tomtrader, men med delvis rätt oregelbundna tomter i den bakre raden, och på västra sidan av Trädgårdsgatan ligger några kvarter som följer ett mer regelbundet dubbeltomtsystem.

Mats Rehnberg pekar på det faktum att Vaxholm aldrig drabbats av någon mer omfattande brand och att detta talar för att grunddragen i gatunätet skulle kunna gå tillbaka till 1600-talet.¹ Med tanke på indelningen i enkeltomter oregelbundenheterna i det centrala stadspartiet verkar det mest troliga vara att planmönstret i dessa delar etablerats redan på 1600-talets början eller rent av ännu tidigare och senare kanske stramats upp något och utvidgats mot väst och norr.

Vimmerby 1350–1532, 1604

Vimmerby ligger på en östvästlig grusås i en sjörik skogsbygd i nordöstra Småland. Med all säkerhet har kommunikationslederna avgjort lokaliseringen hit; Väster om platsen gick vägen från Stockholm till Kalmar och i östvästlig riktning vägar mot Västervik och Eksjö.²

Reglering på 1560-talets slut?

1532 drog Gustav Vasa in stadsrättigheterna för medeltidsstaden Vimmerby men man kunde ändå fortsätta att hålla en årlig marknad och 1604 återfick platsen stadsprivilegier. 1567 brändes Vimmerby av danskarna och 1612 plundrades staden vid ett danskt anfall, men klarade sig denna gång från brand.³

Vimmerbys äldsta planutveckling är mycket osäker. *Medeltidsstaden* gör bedömningen att vissa grunddrag i gatunätet härstammar från medeltiden, framför allt Storgatan på åsens krön och den snett norrifrån inkommande Norrtullsgatan. Från dessa bör sedan gatusystemet ha byggts ut, med en långgata på vardera sidan om Storgatan och tvärgator men när detta skedde är oklart. Det centrala partiet av torget på bägge sidor av Storgatan torde vara av medeltida ursprung, liksom den ungefärliga platsen för kyrkan. Man menar att delar av den förhållandevis regelbundna rutstrukturen mest troligt härrör från tiden efter medeltiden och föreslår att den kan vara ett resultat av tillväxt och ökat välstånd efter att stadsrättigheterna återfåts 1604.⁴

1 Petersens, Rehnberg 1963, s 22.

2 M 55, s 6–8.

3 M 55, s 8. På flera håll uppges i stället året för den sista härjningen till 1610, NF, SU, Sverige.

4 M 55, s 10, 13, 24, karta 3a och 3b.

Planen, sådan den återges på den äldsta detaljerade kartan 1658,¹ visar en oregelbunden rutplan som har uppenbara likheter med den plan det närbelägna Eksjö fick vid stadsflyttningen 1569. På båda platserna är det en långsträckt plan, uppbyggd kring en central huvudgata med en långgata på vardera sidan. Utanför dessa ligger ytterligare tomtrader. Långgatorna går ihop något mot den ena änden av staden och i den motsatta ligger kyrkan i stadens utkant. Mellan långgatorna går kortare och längre tvärgator genom delar av stadsområdet men det är inte fråga om raka gator genom stadens hela bredd. Gatunätet bildar ett rutmönster men inte ett nät av genomgående gator på bägge ledderna och kan följaktligen karaktäriseras som en rutplan.

Kvarteren är indelade i en enkel rad av långsmala tomter tvärs genom kvarterens hela bredd. Bara vid en kort sträcka av en tvärgata genom ett kvarter finns en tomt som är uppenbart smalare än de övriga tomterna och där man kan förmoda att en remsa av tomtmarken tagits i anspråk för en senare tillkommen gata – tomten 38 vid nuvarande Kyrkogårdsgatan mellan Storgatan och Sevedegatan. Det förefaller helt logiskt att lägga till denna sträcka om de övriga redan fanns, för att skapa en sammanhängande om än inte fullständigt rak tvärförbindelse genom staden.

Torget har en speciell form, med slutna hörn och gator som mynnar mitt på sidorna. Detta är en omhuldad torgtyp i renässansens idealstadsplaner. Ett sådant torg finns på de äldsta Karlstadskartorna och bör härröra från stadens grundning 1584. Men också torget i Eksjö har till hälften denna form, men med bara två slutna hörn.

Av de två tidpunkterna – 1560-talets slut och 1600-talets första decennier – talar de yttre omständigheterna mer för den första. En större förändring av detta slag är mer trolig efter en stadsbrand. I både Norrköping och Eksjö som brändes 1567 och 1568 aktualiserades en flyttning. Att annars genomföra en genomgripande reglering av detta slag på en plats av relativt liten betydelse förefaller mindre sannolikt. Kanske törs man också gissa på samma upphovsman som i Eksjö och Norrköping, nämligen holländaren Arendt de Roy som var slottsbyggmästare vid Vadstena slott?² Däremot kan man naturligtvis tänka sig smärre förändringar, som den av tvärgatan, och en successiv tillväxt. Det faktum att Vimmerby behöll sin marknad innebär att platsen också vid 1500-talets mitt och senare del måste ha hållit sin ställning som knutpunkt för den lokala handeln. Staden bör ha bibehållit en stadsmässig karaktär och måste, för att motivera förnyad stadsstatus, ha återhämtat sig efter skövlingen 1567 och rimligen också ha växt till sig.

1 LMV: G105-1:2.

2 Munthe VI:1 1916, s 32–35.

Den fortsatta utvecklingen

Kring mitten av 1600-talet växte staden en del mot väster. Det framgår av en jämförelse mellan de två äldsta kartorna, en karta över stadens marker 1648 som också visar en enkel bild av gatunätet¹ och den tidigare nämnda, detaljerade kartan från 1658. Detta fortsatte sedan under senare delen av århundradet. 1683 förstördes större delen av staden vid en förödande stadsbrand men vid återuppbyggandet tycks inga större förändringar ha gjorts.

Efter en ny brand då två tredjedelar av staden förstördes 1821 genomfördes däremot vissa regleringsåtgärder. Den största förändringen var den kraftiga utvidgningen av torget åt både norr och söder, så att det blev cirka tre gånger så stort som tidigare. I huvudsak har dock planen bevarats.

Visby (1000/1225) 1645

Visby växte upp på Gotlands västra kust, på kraftigt sluttande mark och med några små holmar och sandrevlar som skydd för den äldsta hamnen, under en tid då den internationella sjöfarten höll sig till leder efter kusterna. Detta gav platsen ett viktigt handels- och militärstrategiskt läge i anslutning till farleden utmed den svenska ostkusten och vidare upp till Mälardalen och över till Finland, Baltikum och Ryssland.²

Plan för genomgripande reglering och utvidgning inom murarna 1646 (?)

1646, året efter att Gotland blivit svenskt, skickades ingenjören Johan Fredrik Meijer från Kalmar till Gotland för att upprätta kartor över dels hela ön och dels Visby stad och slott. Det finns tre något olika uppmätningar av Visby som kan kopplas samman med detta, av vilka två bär årtalet 1646.³ Den av de tre som är odaterad innehåller dessutom ett utkast för ombyggnad av Visborgs slott till ett regelbundet femsidigt citadell men sannolikt är detta ett senare tillägg, för förslaget överensstämmer helt med ett projekt 1650.⁴

Det finns också ett förslag till total reglering av hela Visby med texten "Dessein öfwer Wisby slott och stadh Anno. 1646" på baksidan. Kartan är osignerad, men bör vara utförd av Johan Wärnschiöldh, både med tanke på utförandet och att Wärnschiöldh vid denna tid hade det övergripande ansvaret för de befästa städerna och själv engagerade sig i de största projekten.⁵

1 LMV: G105-1:1.

2 M 71, s 7–9.

3 Munthe VI:I 1916, s 414; KrA: SFP Visby 1a, 1b ext st f och 2 ext st f, den sista odaterad. En sammanställning av viktigare Visbykartor finns i M 71, s 23–22. Ragnar Engeström har även publicerat en liten skrift med en förteckning över det äldre kartmaterialet, Engeström 1988.

4 KrA: SFP Visby 3.

5 KrA: SFP Visby 5 st f. Detta är även Gerhard Eimers uppfattning, Eimer 1961, s 233.

Munthe, som ingående redogör för Wärnschiöldhs åtaganden år för år, nämner dock inget om Visby eller något besök på Gotland vid denna tid; den instruktion som utfärdades för Wärnschiöldhs arbete 1646 innefattade att personligen leda arbeten i Göteborg, Vänersborg med mera, och samtidigt pågick projekteringen av det nya Kalmar. De uppgifter Munthe lämnar om Visby är att Kungl. Maj:t i oktober 1649 beslutade att Visbys befästning borde repareras, att Wärnschiöldh 1650 beordrades att på hemvägen från en resa i Livland ta vägen över Gotland och "dher förfahra huruledehess Vissby Slott skall kunna fortificeras" och att kungen 1656 meddelade att man skulle vidta åtgärder till skydd av hamnen och slottet samt att Krigskollegium i ett svar på detta skrev att en befallning om Visbys skyddande skulle utfärdas.

Munthe anger även att desseinen till reglering av Visby upprättades 1656, men detta måste vara en förväxling. Upphovsman berörs inte. Årtalet dyker sedan upp gång på gång i senare skrifter. I *Medeltidsstaden* daterar dock Ragnar Engeström kartan till 1646 på grundval av texten på baksidan. Men försiktigtvis säger han att detta kan vara en sekundär påskrift.¹

Kolorit och kompassros stämmer med Wärnschiöldhkartor från omkring mitten av 1640-talet och tycks vara något han övertagit från Olof Hansson Örnehufvud.² Formen på bastionerna, med flank i rät vinkel mot kurtinen, talar för att kartan bör ha tillkommit före mitten av 1650-talet, då Wärnschiöldh i stället går över till att använda bredare bastioner med sneda flanker. Den totala bristen på hänsyn till de befintliga förhållandena talar för att det är en ren skrivbordsprodukt och inte ett genomarbetat förslag gjort på plats. Det skulle också kunna förklara varför det inte finns någon uppgift att Wärnschiöldh eller någon annan besökt Visby och arbetet med förslaget. Möjligen skulle påskriften på kartans baksida kunna betyda att utgångspunkten – kartans redovisning av den befintliga situationen – är uppmätningen 1646 och att förslaget till reglering och befästningar tillkommit något senare.

Planen innebar en total omgestaltning av hela Visby och var helt orealistisk med tanke på kostnader och arbetsinsatser. Den kom heller inte till utförande. Planen tog varken hänsyn till den speciella topografin eller till gatunät och bebyggelse och skulle ha medfört ett oerhört arbete med rivandet av alla stenhus. Vad gäller gatunätets utformning, detaljlösningar och kartans utförande verkar den på många punkter inte vara färdig. Någon tomtindelning är heller inte markerad. Sannolikt är det bara ett utkast för att visa på möjligheten att reglera bebyggelsen, vad vi idag skulle kalla ett diskussionsunderlag, och inte ett färdigt projekt. Mer genomarbetade verkar förslaget till befästningar och

1 Munthe VI:I 1916, s 323 och II 1904, s 165, 167, 190–191, 193; M 71, s 24. Regleringskartan är avbildad som plansch nr 62 i Munthe II, efter s 384, och på denna har av någon outgrundlig anledning titeln från uppmättningskartan KrA: SFP Visby 1a lagts till, fast ändrad så att årtalet är 1656. Dateringen 1656 återfinns bl.a. hos Eimer 1961, s 232.

2 Bl.a. återfinns mycket likartade varianter av kompassrosen på kartor från Örnehufvuds sista år, t.ex. KrA: SFP Landskrona 821 och KrA: SFP Vänersborg 2.

hamnanläggning, och det var av Munthes uppgifter att döma det man i första hand intresserade sig för.

Enligt planen skulle stadsmuren byggas om till en kraftig bastionsbefästning med bred vallgrav, raveliner och fältvall, och ett femsidigt citadell med bastioner i hörnen uppföras runt Visborgs slott. Framför utfarten mot söder placerades en ravelin. Man kan notera att citadellet är aningen större än ett mycket likartat förslag 1650 och har en något annorlunda orientering. Det skulle också anläggas en ny, stor hamn med långa pirar och skyddande bastionslinje.

Stora torget och en del korta gatusträckningar i anslutning till kyrkorna var tänkta att behållas men annars skulle gatunätet regleras till ett rätvinkligt rutnät som breddade ut sig ända fram till stadsmuren och den gata som skulle gå på murens insida. Även i gränsen mot vattnet löpte gator och vid hamnen breda kajer. Det var alltså även fråga om en mycket omfattande utvidgning av stadsbebyggelsen över obebyggda områden. I den centrala delen av stadsområdet blev man dock tvungen att tillåta stora variationer i kvartersstorleken och en hel del oregelbundenheter. Nya, stora platsbildningar planerades vid hamnen och stadsportarna, den innanför Österport i form av ett "axialtorg" bestående av två avkortade kvarter som skars på mitten av huvudgatan från stadsporten ner till hamnen. Detta är den enda gatan som någorlunda utnyttjade gamla gatusträckningar. Av den befintliga bebyggelsen är i stort sett bara Visborgs slott och kyrkorna markerade som att de skulle bli kvar, inklämda med nöd och näppe.

Förändringar under 1600-talets slut

De första årtiondena av den svenska tiden har ansetts vara en allmän nedgångsperiod som gjorde att den ekonomiska basen för en reglering saknades. En kunglig kommission liknade 1665 staden vid det förstörda Troja med många kyrkor och andra byggnader i ruiner.¹ Det fanns till och med förslag att riva slott och murar och flytta staden till Slite, men 1663 beslutade kungen att "Wijsby blir som det är".² Man får förutsätta att det i flyttningsplanerna ingick befästningar.

Under 1600-talets andra hälft skedde inga stora förändringar av gatunät och bebyggelsens utbredning, vad man kan se av en jämförelse mellan de äldsta kartorna 1646 och en detaljerad tomtkarta upprättad 1696–97 av lantmätaren Matthias Schilder. Redovisningen av bevarat medeltida murverk i *Medeltidsstaden* ger inte någon annan bild.³ Nya tomter tillkom utmed strandmurens båda sidor och på murens utsida en ny gata, som i stort sett motsvarar dagens Korsgatan–Hamngatan–Tage Cervins gata.

1 Svahnström 1984, s 163–164.

2 Munthe II 1906, s 490.

3 Kartan finns i flera exemplar varav två i Lantmäteriverkets arkiv, LMV: H88-1:1 och H88-1:26; M 71, s 25–27, 140–329, fig 9.

Redan vid denna tid hade många av gränderna från stranden upp mot Klinten i det gamla stadsområdet försvunnit, och i ytterkanten av det äldre bebyggelseområdet har några få nya gränder eller passager in i kvarten markerats. Till dessa hör Residensgränd, Klockgränd, Klockgjutaregränd och en gränd som slingrande sig över Klinten från Österport till Nedre Finngränd. I mellersta delen av nuvarande kvarteret Södertull har nya tomter markerats och tomter finns också i stadsområdets norra utkant och mot Klinten i nordöst. Av kartbilden att döma kan också stora delar av dessa vara nytillkomna.

1676–79 besatte danskarna Gotland. Visborgs slott i södra änden av staden och andra försvarsanläggningar förstärktes, men vid krigsslutet – då det stod klart att de måste lämna ön – sprängdes hela slottet.¹

Fortsatt utveckling

Under början av 1700-talet ägde en kraftig befolkningsökning rum. Denna fortsatte med allt större styrka under århundradets andra hälft och som en följd av detta byggdes flera nya områden ut. I den sydöstra delen av de glest bebyggda markerna fram till stadsmuren bebyggdes bland annat Biskopsåkern från 1732, och från 1760-talet det tidigare slottsområdet i söder samt ett par stora bebyggelseområden i norr, kring Nikolai kyrkoruin och uppe på Klinten. På 1800-talet tillkom Rådhusplan och flera offentliga byggnader, parker och en ny hamn.

Vänersborg/Brätte 1580-talet/1603

Brätte låg vid södra änden av sjön Vassbotten, som då utgjorde den sydligaste viken av Vänern, och var den naturliga slutpunkten för Vänersjöfarten. Fallen i början av Göta älv förhindrade sjöfarten och tvingade fram en omlastning. Dessutom passerade landsvägen från Skara och Västergötland och vidare till det norska Bohuslän cirka en och en halv mil bort och anslöt en väg från Dal.²

Stadsgrundningen – Brätte på 1580-talet

Någon gång på 1580-talet torde Brätte fått ställning som stad. I en skrivelse till 1587 års riksdag omnämns Brätte tillsammans med Nya Lödöse, Lidköping och Skara som köpstad. Det äldsta bevarade privilegiebrevet är daterat 1603 och det förnyades vid upprepade tillfällen de följande decennierna. Inga kartor eller avbildningar finns bevarade men utgrävningar visar ett oregelbundet planmönster. Det är oklart om det var en oregelbunden rutnätsplan, som de övriga av 1580-talets stadsgrundningar där kartmaterialet visar planerna,

1 Svahnström 1984, s 164–165.

2 Johansson, P. 1989, s 1.

eller en oregelbunden plan av normal medeltida karaktär. Sedan 1940-talet vårdas platsen som parkområde där vissa spår av gator och grundmurar är synliga.¹

Flyttning till det nuvarande läget 1642

Brätte var svår försvarat och låg illa till militärstrategiskt. Det saknades också mark att expandera på. Redan Gustav Vasa 1544 och Erik XIV på 1560-talet hade planer att anlägga en stad vid Huvudnäs där Vänersborg nu ligger och detta diskuterades också vid flera tillfällen under 1600-talets början. Problemet var att marken tillhörde ett frälsehemman. 1641 kunde detta dock inlösas och röjningsarbetena för den nya staden påbörjas. 1642 flyttades staden och fick nytt namn. Normalt brukar detta år anges som Vänersborgs grundningsår. 1644 utfärdades privilegier och 1689 blev Vänersborg residensstad.²

Vänersborg hade funktionen av gränsstad mot det norska Bohuslän och planerades som en fästningsstad. I april 1641 befalldes Olof Hansson Örnehufvud att så snart skogen på platsen för den nya staden var avröjd åka dit och upprätta en stadsdessein med "Gatur, Fortification och Citadell" och därefter staka ut staden och fördela tomterna. Resultatet kan studeras på en karta i Krigsarkivet.³ Kartan saknar visserligen citadell men har i många detaljer stora likheter med andra Örnehufvudkartor.⁴

Det i det närmaste runda stadsområdet skulle få en kraftig befästningsgördel med fem hela och två halva bastioner samt två små bastioner på sjösidan. Mot land omgavs detta av en bred vattengrav och fältvall och de tre stadsportarna skyddades av raveliner liksom brofästet på andra sidan Huvudnässundet, dagens Lilla Vassbotten. Staden hade en regelbunden rutnätsplan som var snett orienterad i förhållande till sjöstranden och avslutades med en gränsgata mot befästningarna. Kvarteren var kvadratiska men sneddades av i stadens ytterkanter. De delades in i dubbla rader tomter och en tomtrad på andra lederna på två av sidorna. Den centrala kvartersraden innehöll kyrka och hade ett torg i vardera änden.

1644 avled Örnehufvud och samma år intog och brände norrmännen den fortfarande ofullständigt befästa staden. Därefter övertog efterträdaren som generalkvartermästare Johan Wärnschiöldh ansvaret för planarbetet. Han utarbetade en ny plan 1645 och följande sommar, sedan planen hade approberats, stakades staden ut och fördelades tomterna. Av dokumenten framgår också att det ingick ett femsidigt citadell norr om staden. Detta måste

1 Johansson, P. 1989, s 4, 7–9, 13, 16–17.

2 Johansson, P. 1989, s 2–3, 11–13; Ericsson, B. 1977, s 107, 109.

3 Munthe I 1902, s 536–537; KrA: SFP Vänersborg 2.

4 T.ex. är måttstock med tillhörande text närmast identisk med KrA: SFP Landskrona 821 från år 1644, och kompassros och den enkla ramen mycket likartade. Även Eimer och de källor han åberopar gör samma datering och attribution, Eimer 1961, s 222.

vara en plan som finns i två exemplar i Krigsarkivet, båda odaterade och osignerade.¹

Den är en utvidgning av Örnehufvuds stadsplan med tillägg av en kvartersrad i öst och en i syd. Kyrkan är ritad ett kvarter längre mot väst, men frågan är om inte detta bara är en felaktig minnesbild från Wårnschiöldhs besök snarare än ett förslag till flyttning. Någon förändring genomfördes hur som helst inte och på senare kartor är kyrkan tillbaka på sin ursprungliga plats. Stadsbefästningen har förstörats och i norra änden av staden har ett regelbundet femsidigt citadell tillkommit. Bastionerna har genomgående flanker i rät vinkel mot kurtinen, vilket för Wårnschiöldh ger en datering före 1650-talets mitt. Både citadellet och stadsbefästningen skulle omges av en våt grav och runt staden också fältvall. Början på en rak infartsväg är markerad mot sydöst och en likadan var tänkt mot söder.

1655 och 1656 utarbetade Wårnschiöldh nya desseiner. Den 1655 kom bort i en transport men ska enligt en bevarad beskrivning ha varit en förbättring av den föregående och innehållit ett kastell "af Fem bolwårck", det vill säga bastioner, norr om staden. Desseinen 1656 återfinns på två daterade, men osignerade kartor.²

Förslaget innehåller ett större och ett mindre alternativ som båda utgår från Örnehufvuds ursprungliga plan. Det mindre, som är tydligast ritat och får betraktas som huvudförslaget, innebar att den östligaste kvartersraden i stort sett skars bort men att i stället en och en halv ny kvartersrad tillkom i norr. Och längst norrut skulle ett mindre, kvadratisk citadell med bastioner i hörnen anläggas. Både citadellets och stadsbefästningens bastioner har nu sneda flanker. De i staden förekommer i två varianter – ett med breda och grunda bastioner och ett med samma bredd men betydligt längre utskjutande bastioner. I det större alternativet skulle hela den östra kvartersraden från Örnehufvuds plan bibehållas och här markeras bara konturen av den största varianten av bastion.

Följande år meddelade Krigskollegium att bara provisoriska verk fick anläggas och som en följd minskade Wårnschiöldh ner deras storlek. För bastionerna valdes den breda och grunda varianten och citadellet togs bort helt. I ett alternativ skars dessutom norra delen av stadsområdet bort med en sned linje.³ Detta sista stämmer också med vad som blev byggt vilket framgår av senare kartor, bland annat några detaljerade tomtkartor.⁴

1 Munthe II 1906, s 66, 71, 83–84, 155–156; KrA: SFP Vårnersborg 3a och 3b. På den senare finns också ett exempel på hur en kartbild kunde förstöras.

2 Munthe II 1906, s 181, 188–189; KrA: SFP Vårnersborg 4a och 4b.

3 Munthe II 1906, s 199–200; KrA: SFP Vårnersborg 5, 6a och 6b. Ett av alternativen finns också med på KrA: SFP Vårnersborg 4b.

4 KrA: SFP Vårnersborg 23 och en tomtkarta av lantmåtaren Bo Kempensköld år 1700, bevarad i en kopia av Hans Lindskog 1782 i Brandförsäkringsverkets arkiv, karta KX-00103-01. Kartan är signerad med namnformen Boëtius Kempensköld.

Vänersborg intogs flera gånger under 1600-talet av fientliga trupper varvid staden brändes och de påbörjade befästningarna raserades. Ordentliga befästningar blev aldrig utbyggda. Efter freden i Roskilde 1658, då Bohuslän blev svenskt, förlorade staden också sin militärstrategiska betydelse som gränsfästning.

Gatunätet i 1600-talets stadsområde har med små förändringar bevarats till idag. De enda skillnaderna är att Edsgatan och Vallgatan senare har breddats. Men utöver detta har andra för stadsbilden viktiga förändringar gjorts, framför allt att den centrala kvartersraden förvandlats till ett brett stråk av platsbildningar, parker och offentliga byggnader. En reminiscens av försvarsanläggningarna är den sneda södra delen av Residensgatan som utgör en del av gatan på befästningarnas insida och den rest av en bastion som fängelset ligger på. Bastionen vilar i sin tur på en skans från kriget vid mitten av 1640-talet.¹

Västervik/Gamleby 1275

Det ursprungliga läget för staden Västervik var dagens Gamleby längst inne i Gamlebyviken, som tidigare kallades Västerviken, vid norra Smålandskusten. Under åren 1429–33 bör en första flyttning av staden till platsen för nuvarande Västervik nära vikens mynning ha ägt rum. Men sedan Ny-Västervik bränts av danskarna 1517 flyttade man tillbaka till den gamla platsen och 1523 utfärdades ett nytt privilegiebrev för Gamleby/Västervik.²

Den äldsta kartan över Gamleby, som upprättades av kommissionslantmätaren Esaias Klint 1781, visar en relativt regelbunden plan med ett stort torg i centrum och fyra gator. Torget är i grundformen kvadratisk men har ett hörn bortnupet. Det motsstående hörnet är slutet medan övriga hörn har två rätvinkligt inkommande gator vardera. Gatorna är förhållandevis raka. Detta är fortfarande grunden i dagens gatunät och faller enligt *Medeltidsstaden* också tillbaka på de medeltida förhållandena och det tidiga 1500-talets stad.³

Flyttning 1544

1543 uppmanades invånarna att flytta till Kalmar och följande år till vad som idag är Västervik. 1544 flyttades alltså staden till detta läge en andra gång och 1547 utfärdades privilegier för den flyttade staden. Stadsområdet var under medeltidsperioden betydligt mindre än idag och låg i den norra delen av

1 Skansen, i stadens södra ände, nämns bl.a. i Munthe II 1906, s 66, 84 och 200. Den är markerad på kartorna 1656 och 1657. Det finns också en dessein till förstärkning av den år 1645, KrA: SFP Vänersborg 1a.

2 M 68, s 8.

3 M 68, s 11–12, 56; Ekstrand 1903, s 135 (nr 1658); kartan förvaras i Lantmäterimyndigheten i Kalmar län.

staden, intill kyrkan. Först efter 1544 bör en utvidgning mot sydväst ha ägt rum. Hur stadsplanen utformades är dock okänt.¹ I ett brev till ståthållaren i Småland, Birger Nilsson Grip, i december 1544 berättas att en skamplun (eller plan) hade upprättats av Henrik Menck över stadens "bygning och befestning, hure samme stad skickeligest och profiteligst må och skall bygd bliffue". Grip får order att förhandla med borgarna så att "stadenn aldelis motte anläggges och effter thet sätt han föregiffuitt haffuer, bygd bliffue med torg, gather, waler, rundeler och annen läglighet ther sammestädz".²

Det som återfinns på senare kartor (se nedan) och kan gå tillbaka till denna tid är grundstrukturen med smala kvarter parallellt med stranden med ett system av enkeltomter, och även en del sjötomter. Den regelbundna formen planen har på kartorna förutsätter dock en senare reglering. Tankarna på befästningar tycks man ha gått ifrån.

1612 drabbades Västervik av en brand, varvid bland annat kyrkan skadades. I *Medeltidsstaden* görs antagandet att ett mer regelbundet stadsbyggnadsideal skulle ha tillämpats vid stadens återuppbyggnad. Detta baseras på en uppfattning att "i början av 1600-talet började renässansens stadsplan slå igenom i landet" och att man ska ha tillämpat dessa idéer vid återuppbyggnaden. Efter en omfattande stadsbrand 1665 ska man också ha tillåtit bebygga sina befintliga tomter "hälst efter thet berättas, att then förbrände Orten skall hafva warit med tämmeligen regulaire Gatur försedd".³

Uppfattningen om "renässansens stadsplan" och införande av ett regelbundet planmönster i småstäderna så tidigt som 1612 stämmer dock dåligt med vad som framkommit om stadsplaneutvecklingen i denna undersökning. Dessutom diskuterades regleringar bara undantagsvis vid denna tid och då i de största och viktigaste städerna som Kalmar och Jönköping.

Reglering och utvidgning 1678

1677 drabbades Västervik av en förödande stadsbrand, då endast kyrkan och skolan klarade sig, och efter denna genomfördes en reglering av stadsplanen. Den nya planen framgår av den äldsta bevarade stadskartan, upprättad 1678 av Anders Bergh. Detta måste vara ingenjören vid Fortifikationen Anders Olofsson Bergh som hade arbetat i Estland, Livland och vid olika befästningar i Sverige och som 1647 fick ledningen för arbetena med det nya Kalmar på Kvarnholmen. Men även efter detta hade han många uppdrag runt om i landet. Västervikskartan var ett av hans sista arbeten, året innan han dog 1679.⁴

1 M 68, s 8, 60.

2 PRFSS 2, s 216–217; NF.

3 M 68, s 46, 60.

4 NF, M 68, s 11, 26, 60; Munthe VI:1 1916, s 427–431 och VI:2 1919, s 298–300; Ekstrand 1903, s 287 (nr 3186). Kartan förvaras i Västerviks kommuns mätningkontor. Den avbildas i M 68, karta 8.

Kartan visar bara det nya planmönstret och inte, som många andra regeringskartor, även det existerande gatunätet. Det är en rutnätsplan med två olika gatusystem som något lite skiljer sig från varandra i orienteringen och som söder om Fiskaregatan och väster om Brunnsgatan griper in i varandra. De allra nordligaste kvarteren och kvarteren i sydväst antyds bara på kartan vilket får uppfattas som tankar på fortsatt utvidgning.

I det södra området, med Storgatan som gräns, är de större gatorna ritade som bredare än i den norra delen av staden och sannolikt är det här huvudsakligen fråga om utvidgning. Den sydöstligaste delen är också strikt rätvinklig till skillnad från det aningen skeva rutnätet i övrigt. Kvarteren varierar betydligt i form och storlek vilket säkert är en anpassning till det äldre gatunätet.

Av en tomtkarta 1707 kan man dra slutsatsen att även tomtgränserna till största delen reglerades; det förefaller som att man i första hand följde ett system med dubbla tomtrader och en rad med tomter på andra ledden längs kvarterets ena eller någon gång båda kortsidor. I en del smala kvarter finns också det äldre systemet med en rad av genomgående tomter kvar, bland annat i kvarteren med sjötomter hela vägen längs Gamlebyviken.¹ Torget utformades med hälften på vardera sidan av Storgatan, det vill säga som ett axialtorg, på samma sätt som Stortorget i Kalmar.

Med undantag för någon mindre detalj kom förändringarna att genomföras, men det blev inte fullt så rätvinkligt som planen föreskrev. Den präglar fortfarande helt och hållet de norra och centrala delarna av stadskärnan. Även tomtindelningen är till stora delar välbevarad. De förändringar som senare gjorts rör framför allt strandzonen. Sedan 1677 har Västervik inte råkat ut för någon större stadsbrand.

Västerås (1100) 1244

Västerås ligger vid Svartåns mynning i Mälaren och i anslutning till Badelundaåsen som gav goda kommunikationer med de Västmanländska centralbygderna och Dalarna. Platsen omnämns som biskopsort 1164 eller möjligen redan i ett dokument från 1120-talet. Stadens betydelse grundades på utskeppning och handel med silver, koppar och järn från Bergslagen och Dalarna.²

Utvidgningsområdet Kyrkbacken på 1500-talet mitt eller senare del

Någon säker datering av området Kyrkbacken norr om domkyrkan går inte att få fram. Enligt Medeltidsstaden finns inga uppgifter som talar för

1 LMV: G111-1:4. Jfr också M 68, s 60–61.

2 M 4, s 6–8.

en medeltida härkomst även om det oregelbundna planmönstret pekar på en tidig datering. En analys av grundtopografin kommer också fram till att Skolgatan följer det medeltida stadsdiket och därmed skulle Kyrkbacken ligga utanför medeltidens stadsområde. I en revningslängd 1617 finns noggranna måttuppgifter för tomterna och på grundval av framför allt denna har Sven Olsson utarbetat en rekonstruktionskarta som visar att Kyrkbacken då var ordentligt utbyggt.¹

Under 1500-talet befann sig Västerås i de politiska händelsernas centrum med flera riksdagar och andra viktiga händelser. Reformationsriksdagen ägde rum här 1627. Slottet hade stor strategisk betydelse i inrikespolitiken och besöktes ofta av Gustav Vasa. På 1540- och 50-talen byggdes det om grundligt. Vid Västeråsriksdagen 1544 beslutades att göra Sverige till arvrrike. Erik XIV hölls en tid fången här och begravdes efter sin död 1577 i domkyrkan. Från 1570-talets slut till in på 1590-talet gjordes nya ombyggnader av slottet. Det var också en ekonomiskt expansiv tid; under 1500-talets senare del ökade kopparexporten och i detta hade Västerås en viktig del.²

Det kan vara en rimlig gissning att Kyrkbacken tillkommit vid denna tid, säg kring mitten av århundradet eller dess andra hälft. Tomtmönstret på den äldsta bevarade tomtkartan 1688 (se nedan) visar huvudsakligen ett system av en enkel rad tomter som gick genom kvarterets hela bredd. Men i några fall finns också dubbla rader av tomter. Att sådana skulle ha tillkommit så tidigt förefaller dock inte särskilt troligt.

Andra förändringar under 1500-talet var anläggningen av nuvarande Fiskartorget efter att dominikanerklostret rivits 1527, framför och delvis över klostrets västra delar. 1585 är Slottsbron skriftligt belagd och året innan finns uppgifter om en bro i Köpmangatans läge över dåvarande Lillån. Vid en svår brand 1569 förstördes förutom bebyggelsen också stadens medeltida handlingar. Några uppgifter om eventuella förändringar av stadsplanen efter detta har inte påträffats.³

Förändringar under 1600-talets första del

Efter 1617, enligt Sven Olssons rekonstruktionskarta, tillkom ytterligare några stadsplaneförändringar som till karaktären hör till det oregelbundna planmönstret från tiden före 1640-talets stadsplanereglering. De finns avbildade på 1688 års karta men inte på regleringskartan. Det gäller den något sneda gatan som idag heter Prästgatan (inklusive den del som idag motsvarar Stora Torgets norra sida) och en utvidgning mot både norr och söder av torgets västra del – dagens Bondtorget – samt några korta gatusträckningar i Kyrkbacken.

1 M 4, s 38–44, karta 10.

2 Annuswer m.fl. 1990, s 92–99, 103.

3 M 4, s 12–13 och karta 6; Annuswer m.fl. 1990, s 104–105.

En gata som inte stämmer med 1640-talets regleringsplan, även om den passar in i en rätvinklig struktur, är den korta Snickargatan i östra delen av stadskärnan. På 1688 års karta har den ritats med samma bredd som det äldre gatunätet (medan de reglerade gatorna är betydligt bredare), vilket talar för att den tillkommit före 1640-talet. Under 1600-talets första hälft anlade Johannes Rudbeckius Sveriges första botaniska trädgård vid gymnasiet – också det landets första, grundat 1623.¹

1640-talets reglerings- och utvidgningsplan

På 1640-talet påbörjades en reglering av Västerås. Den bevarade regleringskartan är osignerad och odaterad och flera olika årtal och inblandade personer nämns i sammanhanget. I ett riksrådsprotokoll i april 1641 beordrades Olof Hansson Örnehufvud att ordna så att någon av ingenjörerna "drager till Ubsala och Vesterås och gör ther dessein på the förnemste gaturne, att der någon vill ther byggia, att them tå thet samma måtte tilförende vara vitterligt".²

Sven T. Kjellberg talar om "den 1644 påbjudna regleringen av stadens gator" och om eldfaran som den främsta orsaken till att drottning Kristina föreskrev en reglering. I en instruktion för ordinarie lantmätaren i Västmanlands län Johan Åkesson sägs "att staden med torg och gator må komma uti en god ordning och skick, och i synnerhet måste han med gatorna observera parallelliteten och angulos rectos". Han skulle noga avrita stadens befintliga utseende och därefter upprätta ett förslag till ny plan. Vid fördelningen av tomterna skulle han se till "att de tomter som vid torget och de förnämsta gatorna äro belägna, sådana män tilldelta bliva, som dem kunna och vilja med sköna hus och byggningar, staden till heder och prydnad, bebygga och handhava, och de, som av ringare medel äro, bliva avsides och vid tvärgatorna tomter tilldelta".³

1644 är också det år Gerhard Eimer ger planen, och i detta stöder han sig på olika dokument från 1643, 1644 och 1647 i riksregistraturet. Olsson och Annuswer daterar däremot kartan till 1647 och enligt den senare ska kartan ha granskats av Axel Oxenstierna och godkänts av drottning Kristina.⁴ Den har dock inte någon påskrift av Kristina.

Den ingenjör Örnehufvud skickade till Uppsala – och även till en rad andra städer – för att utföra denna typ av uppdrag var Anders Torstensson.

1 SU.

2 RA: Städens acta, Västerås (kartavd m form). Denna och ett urval andra äldre kartor och några rekonstruktionskartor, diagram mm. har publicerats i Olsson, S. 1985, i en separat del som kallas Figurblock; Munthe I 1902, s 534 och VI:1 1916, s 211.

3 Kjellberg, S. 1923, s 202, därifrån citatet också är hämtat. Originalhandlingen finns i Städens acta 79 i Riksarkivet, enligt Olsson, S. 1985, s 110–110, not 9. Kjellberg kallar Johan Åkesson för ingenjör men att han var lantmätare framgår av Ekstrand 1903, s 88 (nr 1062). Han finns heller inte med i Muntés biografiska anteckningar, Munthe VI:1–2, 1916 och 1919.

4 Eimer 1961, s 417; Olsson, S. 1985, Figurblock, Fig 4; Annuswer m.fl. 1990, s 122.

Västeråsplanen innehåller också en rad torstenssonska drag, som den relativt stora hänsynen till de befintliga förhållandena vilket tar sig uttryck i en variation i kvartersstorlek och -form och att kvarteren ligger i olika riktning. Det finns också några sneda gator kvar i det annars rätvinkliga rutnätsmönstret och dessa bör vara existerande gator som bara rätades och breddades. Det gäller bland annat Västra Kyrkogatan–Köpmangatan och Munkgatan som gick utmed stranden till den tidigare Lillån. Även några av gatorna i det rätvinkliga gatusystemet ser ut att sammanfalla med äldre gator.

Att de rektangulära kvarteren vänder kortsidorna mot en huvudgata är också typiskt för Torstensson – detta är tydligt i Åbo, de yttre delarna av Uppsala, Södertälje, Nyköping med flera städer. I till exempel Nyköping återfinns också motivet med en kvartersrad av kvadratiska kvarter som omges av rader med långsmala rektangulära kvarter. Platsbildningar med slutna hörn är en favorit och i södra kanten av Västerås, på Svartåns västra sida, föreslogs en sådan.

På regleringskartan har dessutom viktigare byggnader och trädgårdsanläggningarna på Munkholmen markerats, men däremot inte det befintliga gatunätet. Mot öst och väst skulle raka infarter anläggas; av Gustav Ljungrens karta 1854 kan man se att den östliga också blev utbyggd. Någon tomtindelning finns inte med, men av en detaljerad tomtkarta av lantmätaren Jonas Carlsten 1688 och de genomförda delarna av planen som markeras där kan man dra slutsatsen att det var fråga om ett dubbeltomtsystem och att det vid kvarterens kortända mot huvudgatan skulle ligga en rad kvarter på andra ledde – ett normalt tomtsystem för Torstensson.¹

Torstensson brukar också, så långt det var praktiskt genomförbart, ge staden en regelbunden yttre, vanligen rektangulär form. I flera städer markeras en sådan gräns och en gata längs denna även om inte kvarteren byggs ut över hela området. I Västerås var det också fråga om en utvidgning av stadsområdet i och med att det nya rätvinkliga gatunätet drogs ut över ett stort obebyggt område i nordöst; i nordväst däremot ritades inga gator ut fastän området innefattas av gatan som markerar den yttre gränsen för det rektangulära stadsområdet. Sedan finns det också vanliga torstenssonska drag som inte uppträder på regleringskartan, exempelvis en bredare huvudgata. Av en detaljerad karta 1688 (se nedan) förefaller det dock som om Stora Gatan gjordes bredare än övriga gator.

Torstenssons medverkan bekräftas även av en uppgift i räkenskaperna 1647 att Olaus Rudbeckius ska ha assisterat Anders Torstensson vid "avritningen" av staden. Och de hade samarbetat tidigare; det var han som stakade ut Torstenssons Helsingforsplan 1640–41. Men Sven Kjellberg, som hittat denna uppgift, menar ändå att den troliga upphovsmannen till kartan är Johan Åkesson. Sven Olsson anger att Torstensson vistades i staden vid

1 LMV: T72-1:15.

denna tid och förekommer lika mycket som Åkesson i stadens räkenskaper, men skriver inte rakt ut hur han bedömer Torstenssons roll.

Gerhard Eimer vill ju gärna se Torstensson som den store gestalten och konstnärlige förnyaren av svensk stadsplanering vid denna tid och kan med den utgångspunkten naturligtvis inte uppfatta den pragmatiska och tämligen enkla Västeråsplanen som ett verk av Torstensson; hos honom klumpas Västeråsplanen utan någon diskussion ihop med några andra kartor under beteckningen "enkla lantmätarbeten".¹

Med tanke på planens utformning och de olika uppgifterna om Torstensson ter det sig dock mycket sannolikt att han haft en avgörande roll för planens utformning och att det är han som utarbetat det grundläggande plankonceptet, kanske redan 1641. Uppenbarligen har han funnits med i bilden åtminstone till och med 1647. Sedan kan det naturligtvis ändå vara någon annan som ritat den enda bevarade kartan. Enligt Kjellberg ska ytterligare en person ha svarat för utstakningen av de delar som genomfördes av planen, nämligen lantmätaren Elias Östensson. Om honom vet vi annars bara att han 1650 fick betalt för en avritning av Arboga.²

Eimer anger att borgarna själva hade begärt en förändring av gatorna, "så att man medh två wagnar der må kunna mötas åth, och hvar annan obehindrat förby passera". Bo Annuswer talar däremot om det motstånd förändringsplanerna mötte, i första hand från ägarna till de gårdar som måste flyttas.³

Gaturregleringen påbörjades, men gick trögt. Viktigast av det som genomfördes var den nya östvästliga huvudaxeln Stora Gatan–Storbron. 1668 drabbades staden av en förödande brand som förstörde större delen av det centrala stadsområdet, över 60 gårdar, och efter detta kunde regleringen ta fart.⁴ 1688 års karta visar att bara enstaka gator genomförts i de norra delarna av staden medan merparten av det nya gatusystemet förverkligats i de södra delarna; här finns de östvästliga Västgötegatan och Stora Gatan, vilken är ritad som bredare än övriga gator, och de nordsydliga tvärgatorna upp till Kungsgatan på västra sidan ån och upp till ungefär Smedjegatan på östra stadssidan. I norr verkar Östra Kyrkogatan och Skolgatan rätade och breddade. Det gäller även Kungsgatans del närmast Apotekarbron på västra stadssidan. Kungsgatan var dock en äldre gata som inte ingick i regleringsplanen.

Av kartan 1688 framgår det dessutom att några korta gatusträckningar som passar in i ett regelbundet gatumönster, men inte ingår i regleringen

1 Kjellberg, S. 1923, s 202–203. Han har dock fel i att detta skulle vara sonen till biskopen Johannes Rudbeckius; Munthe VI:1 1916, s 494; Olsson, S. 1985, s 110–111; Eimer 1961, s 285 et passim, 417.

2 Kjellberg, S. 1923, s 204; Ekstrand 1903, s 189 (nr 2374). Källberg skriver dock ingenjören men i Munthes biografiska anteckningar finns ingen uppgift om Östensson.

3 Eimer 1961, s 417; Annuswer m. fl. 1990, s 122.

4 Annuswer m. fl. 1990, s 122. Vad som genomfördes av denna och en senare reglering, och när detta skedde, skildras i Ahlberg 1998, s 92–95.

hade lagts ut. Det är en tvärgata allra längst i öst (dagens Karlsgatan), Köpmangatans förlängning söder om Storgatan, Vasagatans nu försvunna sydligaste del och västra delen av den tidigare Trädgårdsgatan utmed Vasaparkens norra sida.

Många år senare, vid 1800-talets slut, byggdes flera av 1640-talets gator ut i norra delen av stadskärnan; Norra Källgatan, Vasagatan och Sturegatan förlängdes mot norr. Och även Biskopsgatan väster om ån och delar av Västra Ringvägen sammanfaller med de på 1600-talet planerade gatusträckningarna.

1714 års reglering

1714 drabbades Västerås av en allvarlig brand då hela den centrala delen av staden förstördes; bara de yttre delarna i väst, norr och nordöst, inklusive slotet och domkyrkan, klarade sig. För återuppbyggandet upprättades samma år en regleringsplan av ordinarie lantmätaren i Västmanlands län Anders Andersin. Den finns i två alternativa varianter.¹

Regleringsplanen byggde vidare på de genomförda delarna av den strikt rätvinkliga rutnätsstrukturen i 1644 års plan, men med en breddning av Stora Gatan och vissa rätningar av de andra gatorna. Stora Gatan ser ut att vara bredare än övriga gator. Flera nya östvästliga gator lades också in och rutnätet utsträcktes till Munkholmen i sydöst. Kvarteren kom att variera mycket i storlek och form. Planen täckte bara in det befintliga stadsområdet, vilket gjorde att den fick en mycket oregelbunden yttre form.

Som huvudalternativ får man se det mest utarbetade av de två förslagen som också är det som kommer först av dem i Lantmäteriets kartserie. Här är alla kvarteren utritade på ett sätt som ger staden en "taggig" kontur av stegvis avtrappande kvarter. Längs ytterkanten löper en gränsgata. Ett stort ingrepp var att förvandla den slingrande Svartån till en rak och jämbred kanal snett genom staden. Utmed sidorna skulle nya gator anläggas. Stora Torget skulle utvidgas kraftigt och ges en rektangulär form, bortsett från den sneda västsidan som öppnade torget mot den nya kanaliserade ån. Även Nya Torget – dagens Fiskartorget – skulle ges en fyrkantig form.

I detta förslag drogs också nya gator genom det centrala stadspartiet mellan de två torgen. Den västligaste av dessa, som skar tvärs över torgen, skulle få domkyrkan i fonden. Runt domkyrkan skulle en stor, rektangulär plats skapas genom en extra bred gata som skulle komma att skära in i de omgivande kvarteren. Det innebar att de medeltida byggnaderna Biskopsgården och Konsistoriehuset på kyrkans västra sida måste rivas.

Förmodligen innebar detta planalternativ alltför stora förändringar och i stället valde man det andra, inte fullt så radikala. Men även detta innehöll en genomgripande ombyggnad av gatunätet. Ån lämnades oförändrad. Antalet nordsydliga gator minskades i både det centrala stadsområdet och på åns

¹ Annuswer m.fl. 1990, s 134–136; LMV: T72-1:17 och T72-1:18; Ekstrand 1903, s 88 (nr 1064).

västra sida. Vissa gator har också förskjutits något i sidled. Bland annat har gatan på åns västra sida flyttats så att den fick slottet i fonden. Den yttre kvarterlinjen och gränsgatan har inte ritats ut men genom att linjerna inte sluts antyds en fortsatt utbyggnad. Den nya gatan på domkyrkans västra sida har strukits och av de extra breda gatorna runt domkyrkotomten återstår bara den på östra sidan. Hur tomtindelningen var tänkt framgår inte.

Av allt detta kom mycket lite till utförande; den enda större förändringen av gatunätet var att Hantverkaregatan västra del, mellan Köpmangatan och Vasagatan, byggdes ut, vilket framgår av senare 1700-talskartor.¹ Jämförelser med de äldre kartorna visar att gatan delvis sammanfaller med gatusträckningar från tiden före 1640-talet. Vid 1800-talets slut förlängdes sedan gatan ett kvarter mot öster. Utvidgningen av Stora Torget mot öst, som också ingick i planen, kom till stånd på 1900-talets början,² men då inte enligt ett strikt rätvinkligt schema.

Vättelanda

Platsen för Vättelanda ligger i norra Bohuslän, ett stycke sydöst om Strömstad. En viktig fråga efter freden i Roskilde 1658, då Sverige erhöll stora landområden från Danmark-Norge, och freden i Köpenhamn 1660, då Trondheims län och Bornholm gick förlorade igen, var hur de nya landvinningarna kunde säkras. I norra Bohuslän gällde det både att befästa sig militärt och att försöka styra över handeln från Norge till de svenska områdena.

Projekt till grundning av citadellstad 1667

1667 utfärdades privilegier för Strömstad som fri köping och samma år är en karta daterad som visar ett projekt till den lilla citadellstaden Vättelanda. Av ett memorial från Krigskollegium i december två år senare framgår att man tillsammans med Vättelanda diskuterade flera alternativa platser för en fästning i norra Bohuslän eller Värmland. I Bohuslän var Svinesund och den djupa havsviken Dynekilen norr om Strömstad aktuella.³ Däremot finns inget som säger att Vättelanda sågs som ett alternativ till etableringen av Strömstad.

Planen visar en långsträckt, rektangulär anläggning mitt i en öppen dalgång där en å flyter fram. Det lilla stadsområdet har förlagts på ömse sidor om ån som här kanaliserats och blivit helt rak, med kajkanter och gator på

1 Tomtkarta upprättad av Georg Gustaf Holsten 1751 och renoverad av Ludvig Orneman 1786 och en tomtkarta i Västerås stadsingenjörskontors arkiv som bör vara av samme Holsten och upprättad vid samma tid; Ekstrand 1903, s 90 (nr 1082). Den förra finns i Krisarkivets fotostatsamling och är en kopia av ett original som funnits i Brandförsäkringsverkets arkiv men som sedan länge saknas där.

2 SU.

3 KrA: SFP Vättelanda skans 1; Munthe II 1906, s 502.

sidorna. Kanalen bildar därmed en tydlig mittaxel i planens längdriktning och kring denna byggs ett helt symmetriskt kvartersmönster upp – en kvartersrad om fyra rektangulära kvarter på vardera sidan, de mittersta betydligt längre än de yttre. I mitten är ett kvadratisk torg med slutna hörn placerat; det skärs av kanalen i ena riktningen och i den andra av en gata som leds på bro över kanalen. Som yttre gräns löper en gata och utanför den följer en befästningsgördel med bastioner mitt på långsidorna och i de fyra hörnen. De på långsidorna är påfallande stora och breda och har flank i rät vinkel mot kurtinen medan hörnbastionerna har aningen sneda flanker.

Växjö 1342

Växjö ligger i det inre av Småland, på sydslutningen av sydsvenska höglandet, i anslutning till sjöar som ingår i Mörrumsåns vattensystem. I Växjö sammanstrålade också flera vägar. Platsen var av allt att döma ett gammalt centrum för de omgivande bygderna. Stiftet inrättades på slutet av 1100-talet och spelade tillsammans med domskolan en stor roll för stadens utveckling, vid sidan av handel och hantverk. 1634 blev Växjö residensstad i det nybildade Kronobergs län.¹

Reglering efter branden 1658

Efter en omfattande brand 1658, som förstörde största delen av stadsområdet väster om Guldsmedsbäcken, utarbetades en regleringsplan. Detta är den äldsta kända Växjökartan, upprättad av lantmätaren Hans Persson Ruuth 1658.² Den innehåller både det gamla gatunätet och ett första förslag till ny, rätvinklig rutnätsplan. Följande år upprättade Hans Ruuth ytterligare en plan, "Den Nyia Dessein öfwer Wexiö stadh", där gatunätet fick en mer utvecklad form och 1661 gjorde han en plan som även visar en utvidgning av stadsområdet.³

1658 års plan är en rätvinklig rutnätsplan där kvarteren varierar i form och storlek och ligger på olika ledd. De nya gatorna och kvarteren är ritade med streckade linjer och avslutas vid det gamla stadsstaketet eller ritas inte färdigt i ytterkanten. Detta ger staden en oregelbunden yttre form och lämnar fortfarande öppet för hur de yttre kvarteren skulle utformas. Någon tomtindelning är inte utmärkt. Gatorna tog stor hänsyn till det befintliga gatunätet. Den sydligaste långgatan var en breddning och förlängning av en äldre, kort gata framför domkyrkans västfasad och utnyttjade alltså domkyrkan som fondmotiv. Torget utgjordes av ett utskuret hörn ur ett av de centrala kvarteren och motsvarar den sydöstra delen av dagens torg. Guldsmedsbäcken

1 M 46, s 6–8.

2 *Växjö centrum*, s 15; KB: Handskrift Fm 53, f 54a; Ekstrand 1903, s 126 (nr 1564).

3 LMV: F89-1:1 respektive F89-1:2.

på domkyrkans västra sida skulle läggas om till en rak kanal med en gata på vardera sidan. Den andra bäcken, Snickarbäcken i stadsområdets västra kant, fick däremot behålla sitt gamla, slingrande lopp från nordväst ner mot Växjösjön i sydöst.

Kartan 1659, med det mer utvecklade förslaget, är skadad i vänstra kanten, men det framgår ändå att staden skulle få en i det närmaste kvadratisk yttre form med en gata som följde stadsgränsen. Dessutom finns det några linjer som visar på en möjlig fortsättning av planen mot söder. En gata skulle anläggas runt tre av domkyrkotomtens sidor och med fortsättning längs stranden mot öster. Den sista, helt raka, sträckan skulle till stor del ligga på utfylld mark. Ett i stormaktstidens svenska stadsplanering unikt inslag är förslaget att anlägga tre raka infartsvägar som på ett symmetriskt sätt skulle stråla ut från östra tullen och en arkitektoniskt uppbyggd stadspört där.

På den tredje kartan, den 1661, har planen från 1659 utvidgats mot väster med två rader med större kvarter men mönstret är inte helt regelbundet genom att gatan i norra delen av stadsområdet inte förlängts mot väster. Genom utvidgningen fick stadsområdet en regelbunden, rektangulär yttre form. Någon gränsgata har inte markerats och även gatan runt domkyrkan och de utstrålande utfartsvägarna i öster saknas från det tidigare förslaget.

Tomtgränser finns inte med, men av en detaljerad tomtkarta, upprättad av lantmätarna Assar Rohman och Peter Hamnel 1697, kan man utläsa att det gamla systemet med en enkel rad av genomgående tomter fanns kvar i flera kvarter men att det också fanns kvarter med dubbla tomtrader och i något fall även tvärställda tomter vid kvarterets ena eller båda kortsidor som bör ha tillkommit vid regleringen kring 1660. Man kan därtill se en del oregelbundna tomtgränser i det inre av ett av kvarteren, vilket bör vara en rest av den medeltida tomtindelningen.¹

1697 års karta visar att det är den successivt framvuxna planen efter 1658 års brand som nu präglar Växjö. De centrala partierna, inklusive utvidgningen mot väster har till största delen genomförts även om gatunätet inte blivit helt rätvinkligt. Jämförelser med senare kartor och det äldre gatunätet på 1658 års karta säger också att vissa delar av stadsplanen ritats rakare än de i själva verket var. Det gäller stadsområdets gräns i söder och några smågator nära denna samt rätningen och kanaliseringen av Guldsmedsbäcken, som bara delvis kommit till utförande, och även Storgatan öster om Guldsmedsbäcken. Gränsgatan, de utstrålande utfartsvägarna i öster och gatan runt domkyrkan blev dock aldrig förverkligade.

En tomtkarta 1726 av lantmätaren Anders Ulfström visar – förutom felaktigheterna i 1697 års karta – att ett mönster av delvis oregelbundna tomter uppstått i stadens sydvästra hörn, den så kallade Båtsmansbacken. Det är också en hel del skillnader vad gäller tomtindelningen i främst de centrala

1 LMV: F89-1:5.

och östra delarna av stadsområdet.¹ I skrifter av bröderna Samuel och Carolus Linnæus berättas att träd hade planterats längs gatorna på 1730-talet på förslag av landshövdingen och att det även fanns planer att anlägga alléer utefter infartsvägarna utanför tullarna.²

Ystad (1250/1258) 1658

Ystad, vid mynningen av Vassaån på Skånes sydkust och i skydd av ett rev, växte troligen fram ur ett fiskeläge. Den rika sillfångsten och den så kallade Skånemarknaden drog till sig handelsmän från hela norra Europa, och ett handelsutbyte med jordbruksprodukter utvecklades med de tyska hansastäderna. En blomstringstid inföll under 1500-talet och 1600-talets första hälft, och Ystad var vid det svenska övertagandet 1658 en av de större städerna med ett beräknat invånarantal av nära 1 600 personer.³

Projekt till stadsbefästning 1659

I juni 1659 anlände ingenjören Peder Clarman till Skåne för att ha överinseende över befästningsarbetena. Två år senare utsågs han till generalkvartermästarlöjtnant i det skånska guvernementet. Tidigare hade han bland annat arbetat med Andersö skans och försvaret av Jämtland-Härjedalen och Trondheim, 1652 hade han följt med Johan Wärnschiöldh på hans inspektionsresa till Livland och därefter framför allt arbetat med Enholmens skans vid Slite på Gotland. I Skåne skickades han först till Ystad för att utarbeta ett förslag till befästning och staka ut denna.⁴

Den bevarade kartan visar två alternativ till stadsbefästning.⁵ Befästningsringen går runt hela staden, inklusive sjösidan, och har i ena fallet sex och i det andra sju bastioner. Det är breda bastioner med sneda flanker, i det mindre förslaget dubblerade. Något gatunät är inte utsatt. Däremot markeras en äldre, enkel befästningslinje, bruten i vinklar.

Åmål 1643

Åmål ligger vid Åmålsåns mynning i nordvästra Vänern, på en äldre handels- och marknadsplats som kallades Åmula backe, där det funnits en kyrka troligen redan på 1200-talet. Syftet med staden var främst att få kontroll över den lokala handeln och den omfattande timmerexporten till Norge, men

1 LMV: F89-1:7.

2 Selling, E. 1976, s 14.

3 M 44, s 6, 10–11; Lilja 1996, Grundtabell 2.

4 Munthe VI:1 1916, s 405–406.

5 KrA: SFP Ystad 1. Den är signerad "P. Clarman delin" men odaterad.

staden fyllde även en funktion för järntransporterna mellan Bergslagen, de dalsländska järnbruken och Göteborg.¹

Stadsgrundning 1643 med plan 1640

I maj 1639 diskuterade riksrådet olika förslag till nya städer och bland dessa var en vid By i Värmland, det vill säga i Säffletrakten. Ett knappt år senare, april 1640, skickades generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud till "Amola Eelff" för att välja ut en lämplig plats för en ny stad, endera vid Amola bro, Byälven eller Köpmannebro, och därefter upprätta och avsticka en dessein för denna. Den 10 augusti kunde han sedan i ett brev till Axel Oxenstierna rapportera att Åmål delvis var utstakat.² 1643 fick staden sina stadsprivilegier. Den brändes flera gånger under 1600-talets gränsstrider – 1645, 1675 och 1679 – men byggdes upp igen efter samma plan.³

Stadsplanen avbildas på en karta 1686 och två olika kartor av lantmätaren Bo Kempensköld 1696–97.⁴ Det är en rätvinklig rutnätsplan som täcker ett stadsområde med raka sidor i norr och väst och ojämn yttre form i övrigt. Utmed ån, som löper i vinklar genom staden, går gator. Kvarteren är rektangulära, av skiftande storlek och orientering – norr om ån nordsydligt orienterade och söder om ån östvästligt. De delas in i dubbla tomtrader och vissa av dem har även tomter utlagda på andra ledden. Dessutom finns några rader med smala kvarter som bara har en tomtrad. Torget i stadens mitt är stort, kvadratisk och ligger på båda sidor om ån. Det består i princip av ett utsparat kvarter. Kyrkan och kyrkogården ligger utanför stadsbebyggelsen. Denna plan har med små förändringar bevarats till idag och bildat utgångspunkt för senare utvidgningar.

Projekt till flyttning 1681

I och med att Bohuslän blev svenskt 1658 fick Åmål hård konkurrens om gränshandeln med Norge från framför allt Uddevalla och alltsedan stadsgrundningen fanns det en kamp med Karlstad och Vänersborg om handelsrättigheterna i Vänerområdet. 1679 överföll och brände norska styrkor Åmål och efter detta påbörjades ett försök att få flytta staden till Säffle vid Byälven. 1681 lämnades en begäran in till Kungl. Maj:t. och en karta för den tilltänkta staden, signerad lantmätaren Petter Olofsson Jernfelt, upprättades. Följande år beslutades dock att staden inte skulle flyttas.⁵

1 *Kulturhistorisk utredning 18*, 1977, s 4.

2 Munthe I 1902, s 536, VI:1 1916, s 210.

3 Eimer 1961, s 219; *Kulturhistorisk utredning 18*, 1977, s 4, 7.

4 1686 års karta är en uppmätning av Fredrik Sixtus som bevarats i en kopia 1739 av Nils Marelius, Åmåls kommunarkiv, avbildad i renritad form i *Kulturhistorisk utredning 18*, 1977, s 10; LMV: O210-1:1 och O210-1:2 som båda är stora kartsammanställningar med flera kartbilder vardera; Ekstrand 1903, s 174 (nr 2158).

5 Holmberg 1943, s 137, 141, 143–145, 150; kartan förvaras i Kommunarkivet i Åmål; Ekstrand

Det tänkta stadsområdet skulle ligga på östra sidan Byälven. Det följer älvens slingrande form men har in mot land en regelbunden, rektangulär form. På andra sidan älven har en regelbunden, femsidig skans eller litet citadell ritats. Det är en rätvinklig rutnätsplan med kvarter av enhetlig bredd men något varierande längd. Ett kvarter i mitten är utsparat som torg och kvarteret på torgets södra sida upptas av kyrkan. Ytterligare ett torg ligger vid stranden och upptar där ett mindre kvarter. Tomtindelningen följer ett system med dubbla tomtrader.

Örebro (1275) 1285

Det medeltida Örebro utgjorde en smal, långsträckt stadsbildning utmed Örebroåsen, där denna korsades av Svartån, strax före åns utlopp i Hjälmaran. Åsen bör ha ingått i ett kommunikationssystem som knöt ihop södra Bergslagen, mälarområdet och Väster- och Östergötland. Stadens betydelse torde grundas på järnexporten och funktionen som administrativt centrum för Närke och södra Bergslagen. Riksfästet Örebro slott finns tidigast omnämnt på mitten av 1300-talet.¹

Projekt till stadsutvidgning och befästning 1639

I en diskussion i riksrådet den 8 mars 1639 talades om olika befästningar, däribland "om Örebroos befestningh, och vjste General-Quartermestaren een dessein han deröffver gjordt haffver".² Samma år utfärdade regeringen en direkt befallning att gevärsfaktoriets smeder skulle flytta in till staden. 1640 upprepades detta och det sägs då att de skulle slå sig ner på ett område "der till nu förordnat och afstuckin ähr".³

Ett gevärsfaktori hade funnits redan på Karl IX:s tid och genom privilegier 1624 tog det fastare form. Smederna bodde till största delen på landsbygden men på 1630-talet försökte man genom upprepade påbud förmå dem att flytta in till Örebro. Verksamheten hade stor omfattning under 1600-talets andra del, men minskade på 1700-talet. 1798 köptes faktoriets upp och flyttades därefter till Huskvarna.⁴

1641, i ett brev från Kammarkollegiet, beordrades ordinarie lantmätaren i Örebro län Olof Ragnvaldsson Falk att avmäta faktorismedernas tomter och följande år – berättar Munthe – fick Johan Lenæus [Wärnschiöldh] i uppdrag "att taga 'pourtraict' av staden Örebro, där några frälsetomter skulle assigneras till bebyggande av hantverkare".⁵ En uppgift 1644 säger sedan att

1903, s 96 (nr 1174).

1 M 9, s 6–8, 29.

2 Munthe VI:1 1916, s 207.

3 Lenander 1993, s 85; Eimer 1961, s 412.

4 Palmær Waldén 1965, s 40–42.

5 Humble 1928, s 211; Ekstrand 1903, s 95, (nr 1164). Observera dock att detta inte är samme

kvartermästaren Anders Siggesson beordrades att med sitt folk bege sig till Örebro för att förbereda befästningarna.¹

Det finns en enda karta som visar ett projekt till befästningar för Örebro.² Den bär årtalet 1690 men en datering av projektet till denna tid ter sig mycket osannolik. Kartbilden för det gamla stadsområdet överensstämmer med de äldsta stadskartorna från 1650-talets början och saknar de förändringar som tillkom i samband med regleringar på mitten 1650-talet (se nedan).

Efter 1658 utarbetades heller inga nya projekt till stadsbefästningar i de gamla, svenska kärnområdena; alla sådana låg fortsättningsvis i de från Danmark och Norge erövrade områdena, framför allt i Skåne och Blekinge, eller i provinserna. Och varför skulle man 1690 starta ett helt nytt, mycket omfattande befästningsarbete i Örebro när medlen var knappa och inte räckte till för strategiskt betydligt viktigare städer där omfattande försvarsverk redan var påbörjade men inte fullbordade? Ser man dessutom till utformningen så stämmer den inte alls med de projekt som Erik Dahlbergh och hans underställda utarbetade vid slutet av 1600-talet.

Enligt planen skulle en mycket omfattande utvidgning göras på östra sidan av den befintliga staden, och med streckade linjer markerades dessutom en bastionsbefästning runt hela stadsområdet, vilket skulle ge en i princip rund form med fjorton bastioner. Utvidgningen innefattar faktoriområdet nordöst om slottet och just detta är ritat på ett mer detaljerat sätt, med tomtindelningen utsatt i ett par av kvarteren. För den gamla staden föreslogs inga förändringar alls, annat än en rak gata i västa kanten. Delar av de sydligaste kvarteren skulle dessutom komma att skäras bort om befästningarna byggdes ut.

Kvarteren vid ån och i anslutningen till det gamla stadsområdet växlar en del i form och storlek, men som helhet är det en tämligen schematisk rutnätsplan med enhetliga, rektangulära kvarter, vilket stämmer väl med Örnehufvuds övriga planer. Det gäller även stadens regelbundna yttre form och utformningen av befästningarna, med bastioner med flank i rät vinkel mot kurtinen. Man kan exempelvis tänka på Vänersborg två år senare. En i grunden likartad uppläggning, fastän utformningen är helt annorlunda, har för övrigt den plan som Örnehufvuds underställd Anders Torstensson utarbetade för Åbo vid samma tid: oförändrad stadskärna, stort utvidgningsområde och ett alternativ med bastionsbefästning, ritat med streckade linjer. Ett kännetecken för Torstensson är hans förmåga att anpassa sig till

person som arbetade för Magnus Gabriel De la Gardie, nr 2375; Munthe VI:1 1916, s 332. Lenæus var vid denna tid ingenjör, underställd Örnehufvud.

1 Eimer 1961, s 413. Vem denne Anders Siggesson var är oklart.

2 UUB: Dav nr 1418, vilket är en kopia av originalkartan men som av utformningen att döma bör ligga nära originalet. Det finns också en kopia gjord av F. A. Wiblingen 1798, UUB: Dav nr 1417.

förhållandena på platsen, och de varierade kvartersformerna och att inte förändra den befintliga staden kan mycket väl vara en påverkan från honom.

Kvarteren är till skillnad från befästningarna ritade med heldragna linjer, och längst i söder finns några nya kvarter som skjuter ut utanför den streckade befästningskonturen och alltså går stick i stäv mot befästningstanken. Just den planutformningen, utan försvarsverken, finns på en annan karta och det troliga är att detta var huvudförslaget.¹

Varianten med omgivande stadsbefästning får ses som en alternativ lösning. Troligtvis ville man hålla öppet för möjligheten att lägga till en bastionskrans runt staden i ett senare skede, om de inte kom till stånd redan från början. De i huvudförslaget utskjutande kvarteren i söder har också en alternativ begränsningslinje som är anpassad till försvarsverken och som lämnar utrymme för en gata på kurtinens insida på samma sätt som runt staden i övrigt.

På kartan med befästningarna finns dessutom en antydning till ytterligare ett alternativ med en enklare utformning av verken på stadens östra sida där marken var sank och det inte nödvändigtvis behövdes lika starkt försvar. Den sydligaste bastionen är omgjord till en stor halvbastion och fästningslinjen fortsätter sedan mot nordöst i en snävare dragning och utan bastioner.

Kring 1640 fanns uppenbarligen en vilja att förstärka försvaret i de svenskfinska kärnlanden. Det är nu Göteborg byggs ut och det finns flera andra projekt. Bakgrunden är säkert tankar på en uppgörelse med Danmark-Norge som också angreps 1643. När man 1641 fick möjlighet att anlägga Vänersborg minskade säkert intresset för Örebro. 1647 funderade man också på att befästa Karlstad men efter freden i Roskilde 1658, då hela västkusten och Skånelandskapen blev svenska, förändrades strategin.

En "Örebro Stadhs Affrijtningh år 1652 af Johan Thoring" visar att de delar av utvidgningsplanen som utgjordes av faktoriet också blev utbyggda.² Det är en liten, rätvinklig rutnätsplan om två kvartersrader norr om ån; den nedre, med strandtomter mot ån är dock ofullständig. Och på åns södra sida finns några tillhörande mindre, inte helt regelbundna kvarter. Torget utgörs av ett halvt kvarter på vardera sidan ån, med en bro emellan. På kartan är också två större trädgårdar markerade – "Slätzträgården" sydöst om slottet och "Norra Slotz trägården".

En "Geomet: Planta Af Öhrebro Smediebacka" 1680 visar även tomtindelningen, med ett system med dubbla tomtrader och en rad tomter på andra ledden en sida. I några mindre kvarter finns också ett enkeltomtssystem, med

1 KrA: SFP Örebro 1. Kartan dateras av KrA: till 1640-talet, men ritad på 1680-talet, medan Eimer säger cirka 1653, Eimer 1961, s 412.

2 Originalkartan, Örebro stadsarkiv 1880K-D2, är mycket sliten. Det finns också en sentida renritning, Örebro stadsarkiv 1880K-D3. Johan Thoring var från 1649 till sin död 1699 lantmätare över Närke och blev 1665 inspektor vid lantmäterikontoret, Ekstrand 1903, s LXXII (nr G 14).

en enda rad av tomter tvärs genom kvarteret. Man kan också se att området då hade utvidgats med ytterligare några små kvarter i sydöst.¹ Faktoriområdet kom att utgöra en viktig utgångspunkt för reglering och utvidgning av Örebro, både på 1650-talet och på 1800-talet, och kan följas i kartmaterialet fram till idag.

1654 års reglering

Enligt en kunglig fullmakt 1652 fick lantmätaren i Södermanland och Närke Johan Thoring i uppdrag att utföra "regularitetsverket" i Örebro "efter den dessein, som däröver fattad är eller bliver". Planarbetet föregicks inte av någon stadsbrand. Samma år gjorde Thoring en uppmätning av det existerande gatunätet som utgångspunkt för arbetet.²

1652 upprättade han också den tidigare nämnda "Örebro Stads Affrijtingh". Denna visar, förutom den gamla staden och faktoriområdet, ett första förslag till reglering med svaga linjer. Det är en begränsad gatureglering där den långa huvudgatan på åsens krön skulle rätas och breddas och detsamma gällde en gammal gata som gick söderut från slottet och i södra änden av stadsområdet anslöt mot huvudgatan i spetsig vinkel. 1653 slapp borgarna betala skatten på ladugårdsjärnet med anledning av de krav ny stadsplan och rådstugubygge ställde, vilket kan betyda att arbetet med den nya, raka huvudgatan, dagens Drottninggatan–Storgatan, redan hade påbörjats.³

Den slutgiltiga, mer utvecklade regleringsplanen fastställdes av drottning Christina 1654.⁴ Kartan redovisar både det äldre gatunätet och förslag till ny, rätvinklig rutnätsplan för ett avlångt, rektangulärt område som täcker in största delen av den befintliga staden. Däremot har faktoriområdet helt utelämnats. Runt hela stadsområdet är en gränsgata markerad.

Den oregelbundna infartsbebyggelsen i norr och söder, utanför stadsrektangeln, var antagligen tänkt att tas bort helt och hållet eller åtminstone anpassas till de nya, raka infartsvägarna, i norr en lång sträcka i Storgatans förlängning och i söder en kortare sträcka. Utanför stadsområdet ligger också Slottsträdgården i öst. Längst i sydöst finns dessutom en utskjutande ruta som är uppdelad i tre lite smalare kvarter där tomtindelningen också markeras – ett system med dubbla tomtrader. Detta och även delar av tomtindelning och gator i anslutning till faktoriområdet i nordöst är ritat med streckade

1 UUB: Dav nr 1416. Ett annat exemplar finns i KB: KoB Tilas IV:59.

2 Humble 1928, s 209; LMV: S73-1:1. Kartan beskrivs av *Medeltidsstaden* som den äldsta kända kartan, M 9, s 8.

3 Lenander 1993, s 106.

4 *Örebro stadsbebyggelse*, s 5, kartan avbildad på s 7. Var origialet förvaras är oklart. Det finns också en kopia i litet format av Gabriel Thoring 1675, som dock skiljer sig mot originalet i vissa detaljer, Örebro stadsarkiv 1880K-D5, och en sentida kopia i stort format, Örebro stadsarkiv 1880K-D7. *Medeltidsstaden* skriver om kartan "med antagen datering 1654", M 9, s 10.

linjer, vilket antagligen innebär att här var det fråga om en principutformning och att man fortfarande höll öppet för eventuella detaljusteringar.

De nya kvarteren skulle bli rektangulära men få mycket varierande storlek och form. De skulle också ligga på olika ledder. Detta är en konsekvens av att planen tar så stor hänsyn till de äldre gatorna och för tankarna till Anders Torstenssons sätt att arbeta. Många kvarter skulle bli så stora att man får tänka sig att de vid utbyggnaden skulle delas upp i mindre kvarter, precis som de streckade partierna antyder. Torget, på östra sidan om kyrkan, skulle förstöras och delas på mitten av en ny östvästlig gata vilken skulle komma att få kyrkan i fonden. En av gatorna, tvärgatan norr om slottet, är ritad som bredare än övriga gator.

Endast vissa huvuddrag av 1654 års regleringsplan kom att förverkligas vid denna tid, men ytterligare delar fullföljdes vid mitten och slutet av 1800-talet. En karta 1784 av lantmätaren Erik Nyberg visar vad som då hade kommit till utförande; det är främst huvudstråket Drottninggatan–Storbron–Storgatan med infartsvägarna.¹ Dessutom hade korta sträckor av Olaigatan samt kvarteren Krämaren och Filaren byggts ut och Stortorget utvidgats något på norra sidan. Kartan visar också att några kortare äldre gatusträckningar försvunnit, men även att man på vissa håll byggt vidare på det gamla, oregelbundna gatunätet. Uppskov med genomförandet begärdes flera gånger och först i början av 1660-talet revs det gamla rådhuset som en följd av utvidgningen av torget och därefter uppfördes det nya rådhuset på den nuvarande platsen.²

Öregrund 1491–1530, 1554

Öregrund i Upplands nordöstra skärgårdslandskap anlades 1491 som ersättning för det äldsta Östhammar, som på grund av landhöjningen fått allt besvärligare hamnförhållanden. Både invånare och privilegier flyttades över till den nya staden. 1508 (eller 1509) och ytterligare en gång 1521 brändes Öregrund av danskarna och efter den sista skövlingen då hela staden förstördes anlades ett nytt Östhammar dit man flyttade tillbaka.³

Stadsgrundning 1554

Delar av stadens invånare och verksamheter måste dock ha stannat kvar i Öregrund och 1554 hade omfattningen fått en sådan storlek att stadsprivilegier utfärdades. Tanken var att invånarna i Östhammar då skulle ha flyttat hit, men detta tycks inte ha blivit fallet; i stället kom båda städerna att existera sida vid sida. Näringslivet utvecklades på olika sätt och städerna blev komplement till varandra. I Öregrund expanderade sjöfarten och järnfrakterna kom att bli

1 LMV: S73-1:8.

2 Lenander 1993, s 103–104, 107.

3 M 63, s 10–11, 16.

särskilt betydelsefulla för stadens utveckling, medan däremot stadsjordbruk och handel med jordbruksprodukter fick en underordnad betydelse.¹

Öregrund är alltså en senmedeltida, anlagd stad och kan ha varit uppbyggd efter en övergripande plan från första början och därmed varit relativt regelbunden. Å andra sidan kan man konstatera att topografin är mycket bergig och att det finns en del oregelbundna inslag i planmönstret, vilka kan vara spår av en i så fall oregelbunden plan. Hur den äldsta planen varit beskaffad finns det dock inga upplysningar om.²

1573 drabbades Öregrund av en stadsbrand som tycks ha omfattat hela staden. Efter detta fanns planer att flytta staden till Rotskär vid Dalälvens mynning, men detta genomfördes aldrig. Det är osäkert om gatunätet på något sätt förändrades vid återuppbyggandet.³

Reglering efter branden 1652

1652 förstördes Öregrund helt vid en stadsbrand. I ett riksrådsprotokoll meddelas att "K. M:t bevillade för Öregrundz stadh, effter han är afbrunden, att han åter afstickes". Det finns också ett brev till Erik Dahlbergh 1691 där borgmästaren uppger att "Staden sedan efter Drottning Christina befallning regulariter inrättad samt till alla tompter å nyo bebygd". Någon regleringskarta eller uppgifter om vem som ska ha utarbetat regleringsplanerna är emellertid inte kända.⁴

Den äldsta bevarade pålitliga kartan är en detaljerad tomtkarta av lantmätaren David Kammecker 1814.⁵ Den visar en rätvinklig rutnätsstruktur uppbyggd kring de två huvudgatorna Rådhusgatan och Långgatan på västra och södra sidan om den vik som utgör Öregrunds hamn. En tredje bredare gata är Kyrkogatan medan övriga gator är smalare. I den inre delen av hamnviken går tomterna inte ner till vattnet; här finns i stället en strandgata markerad. Kvarteren är förhållandevis enhetliga, av två typer – dels kvadratiska kvarter delade i fyra likadana tomter, dels rektangulära kvarter som i storlek motsvarar två av de kvadratiska och som indelas i två rader med kvadratiska tomter. Planen har också en hel del oregelbundna inslag, framför allt i stadsområdets utkant. Detta är en planstruktur som mycket väl kan härröra från 1600-talets mitt och som då bör vara en reglering av hela stadsområdet men där allt inte genomfördes fullt ut.

Men det finns också en annan tolkning. 1744 drabbades Öregrund åter igen av en omfattande brand och det har hävdats att det var vid detta tillfälle som staden fick sin nuvarande rutnätsplan. Enligt *Medeltidsstaden* saknas

1 M 63, s 10–13, 16–17, 58.

2 M 63, s 62–65; Ahlberg 2000, s 249.

3 M 63, s 12, 64.

4 M 63, s 13, 64.

5 M 63, s 17. Kartan är bevarad i tre exemplar, LMV: A124-1:2, Lantmäterimyndigheten Uppsala län: Öregrund nr 2 och Östhammars kommun, byggnadsnämndens arkiv.

dock belägg för att några stadsplaneförändringar skulle ha genomförts vid detta tillfälle, även om det inte hålls för otroligt.¹ 1719 hade hela staden bränts av ryssarna men några stadsplaneförändringar efter detta har inte kunnat styrkas.²

1814 års karta överensstämmer i stort sett med dagens stadsbild. Strandlinjen gick dock längre in vid denna tid och var mer oregelbunden än idag. Bland annat täckte vattnet delar av dagens Strandgatan, Hamngatan och Hamntorget.

Östhammar (1350) 1368–1491, 1521

Det äldsta Östhammar låg vid Gammelbyn några hundra meter väster om nuvarande Östhammars stadskärna i det inre av Granfjärden i nordöstra Upplands kustband. Det ägde bestånd till 1491, då staden på grund av den fortgående landhöjningen och de allt besvärligare hamnförhållandena flyttades och bytte namn till Öregrund. Dokument finns dock som visar att de som stannade kvar på platsen inte bara ägnade sig åt jordbruk, utan också fortsättningsvis utövade de gamla stadsnäringarna, även om detta nu blev olagligt.³

Stadsflyttning 1521

1521 anlades det nuvarande Östhammar vid Gullskäret, något hundratal meter öster om det gamla stadsläget, som en flyttning av Öregrund efter att staden hade bränts av danskarna samma år; 1539 utfärdades stadsprivilegier. Uppgiften att det andra Östhammar anlagts efter skövlingen av Öregrund härrör från en minnesskrift 1615, men redan 1531 finns Östhammar belagt i en skrivelse.

Öregrund fortlevde emellertid också det och fick 1554 nya privilegier. Tanken var vid detta tillfälle att Östhammars invånare skulle flytta dit, men så blev inte fallet. I stället fick man två självständiga och delvis konkurrerande städer, även om näringslivet skilde sig åt och de båda städerna därigenom kompletterade varandra. I Östhammar utvecklades särskilt hantverket och i jämförelse med Öregrund hade stadsjordbruket och handel med omgivande jordbruksbygd större betydelse. I Öregrund blev i gengäld sjöfart och järnfrakt viktigast.⁴

1 *Bygd att vårda* 1984, s 89; *M 63*, s 13, 64.

2 *M 63*, s 12–13, 64. *Medeltidsstaden* skriver att en karta i Krigsarkivet som åsatts dateringen 1738–1769 och redovisar ett helt rätvinkligt gatunät, offentliga byggnader, tullar och tullstaket skulle kunna visa en icke utförd reglering av staden, *M 63*, s 19, 64–65. Kartan är KrA: SFP Öregrund 1. Detta är dock en av alla de tullkartor som upprättades vid denna tid och som genomgående visar gatunätet i städerna på ett mycket schematiskt och alltför rätvinkligt sätt, och alltså inte något regleringsförslag.

3 *M 63*, s 10, 58–59.

4 *M 63*, s 10–12, 21, 58.

Med all säkerhet byggdes staden upp efter en medeltida typ av oregelbunden plan. Vad som i dagens stadsplan går tillbaka till denna tid och vad som kan vara resultat av regleringar under 1700-talets tidigare del kan inte avgöras; något skriftligt material eller några kartor som ger upplysningar om detta är inte kända. Enligt *Medeltidsstaden* kan spår från den äldsta tiden anas bara i områdena söder och sydöst om Gullskäret (i kvarteret med samma namn).¹

Även på andra håll finns dock en del gatusträckningar som skulle kunna passa in i ett äldre, mer oregelbundet planmönster, exempelvis Nordanviksgatan på norra sidan av kvarteret Nordanvik och dess fortsättning Återvändsgränd som tidigare kan ha lett fram till torget. På en karta 1822 (se nedan) finns ett oregelbundet tomtmönster inom de allra flesta kvarteren, medan bara något enstaka kvarter har regelbunden tomtindelning. De oregelbundna tomtfigurerna är mycket troligt spår av en äldre planstruktur.

1616 beskrevs stadsområdet som bara en holme och under hela 1600-talet gjordes försök att få utvidga stadens mark. Först 1675 fick man en egen kyrka och denna placerades utanför stadens sydvästra hörn.²

Reglering vid återuppbyggnad efter branden 1719 (?)

1719 brändes Östhammar av ryssarna; rådhuset och 78 gårdar förstördes men kyrkan klarade sig. Några uppgifter om eventuella regleringar vid detta tillfälle är inte kända.³ Vissa drag i stadsplanen tyder dock på att en del regleringsåtgärder vidtogs när staden byggdes upp igen.

De äldsta bevarade kartorna visar staden under 1700-talets andra hälft, efter återuppbyggnaden. Det är dels en storskifteskarta för Gammelbyn 1759–60, som även visar stadsområdets kontur och anslutande vägar och ägor men däremot inte stadsplanen, dels en enkel, odaterad karta av Fredrik Adolf Wiblingen, som på ett schematiskt sätt visar gatunät och några publika byggnader och anläggningar. Wiblingen var verksam vid Lantmäteriet 1784–90 och ägnade sig därefter åt kopiering av kartor. Just denna karta finns dessutom i en kopia av Carl Peter Hagström 1801 och måste alltså ha tillkommit före det.⁴

Wiblingens karta är uppenbarligen bara en skiss, vilket framgår av hela karaktären och en överstruken felskrivning i kartförklaringen. Den är schematisk, med en betydligt mer rätvinklig utformning än vad som verkligen var fallet och den brister i skalenslighet. Hur dåligt proportionerna stämmer med

1 M 63, s 70.

2 M 63, s 12.

3 M 63, s 13, 71.

4 Lantmäterimyndigheten Uppsala län: Börstil nr 12 respektive UUB: Dav nr 1432; M 63, s 21; Ekstrand 1903, s XC (Nr G 89). Jfr också Ehrensvärd 1997, s 176 och 307–310 där en tablå över samlade serier av svenska stadskartor finns.

verkligheten framgår tydligt när *Medeltidsstaden* gör en samkopiering mellan denna och dagens karta.

Med utgångspunkt från infartsvägar, huvudgatorna och andra lätt igenkännliga punkter går det dock utmärkt att överföra Wiblingens karta till den tidigare nämnda kartan 1822, av lantmätaren Alexander Hammarstrand, vilken på ett detaljerat och proportionerligt sätt redovisar gatunät, tomter och byggnader.¹ Denna stämmer också bra med dagens förhållanden och visar därmed att stadsplanen vid 1700-talets senare del, med undantag för några korta gatusträckningar, fortfarande är intakt.

Det som talar för att vissa regleringar eller rätningar av gatunätet gjordes är att många gator är relativt raka och ligger i någorlunda rät vinkel. Och många kvarter är förhållandevis regelbundna medan tomtgränserna inne i kvarteren på flera håll bildar påfallande oregelbundna figurer. Det gäller bland annat kvarteren Hattmakaren och Snickaren. Det är inte ovanligt att gamla tomtgränser på detta sätt behålls i det inre av kvarteren vid en reglering. I det i stort sett rätvinkliga kvarteret Guldsmeden, å andra sidan, är tomterna mycket regelbundna, vilket bör betyda att en reglering som även innefattade tomterna, eller en utvidgning, genomförts här.

Någon reglering är inte känd från 1600-talet och det är då mycket troligt att den kan ha skett vid återuppbyggnaden efter 1719. Sättet att dela in ett kvarter i fyra lika stora tomter som kvarteret Guldsmeden har stämmer bra med tiden. Och att den i verkligheten sneda Guldkärsgratan är så rakt ritad på Wiblingens karta kan mycket väl tänkas återspegla en plan att ändra den; den skulle då kunna sammanfalla med några i stort sett raka tomtgränser i samma linje närmare stranden.

1 LMV: A130-1:2. En kopia finns i Brandförsäkringsverkets arkiv, karta KX-00021-001.

FINLAND

Björkö (Koivisto/Primorsk)

Björkö är en ö vid inloppet till Viborgska viken som sedan 1940 hör till Ryssland. Platsen förtecknas i *Stadsväsendets historia i Finland* som den första i raden, med året 1617, under rubriken "Planerade städer eller städer som verkade under en kort tid" och markeras på en översiktskarta för tiden fram till 1636.¹ Inget har framkommit om dess planutformning.

Björneborg (Pori) 1365–1550, 1557–1809

Stad med medeltida anor vid utloppet av Kumo älv i södra delen av Finlands västkust. Det är därmed den nordligaste medeltidsstaden i det svensk-finska riket. Ursprunget till Björneborg är Ulfsby, med stadsrättigheter 1365, cirka 7 km längre upp efter älven. Det enda synliga spåret av den medeltida staden är kyrkan. 1550 beordrades borgarna att flytta till det nygrundade Helsingfors men fick 1557 komma tillbaka igen. 1641–51 var Björneborg centrum i ett eget län och 1651–55 huvudort i Björneborgs grevskap.²

Stadsflyttning 1558

1558 flyttades staden till sitt nuvarande läge vid mynningen av Kumo älv, till kungsgården Björneborg som också gav staden dess nya namn. Orsak till flyttningen var landhöjningen och bakom initiativet låg hertig Johan.³ På sin nya plats byggdes staden upp efter en oregelbunden plan.⁴

Utvidgning och reglering 1642

1640 drabbades Björneborg av en allvarlig stadsbrand och enligt ett första förslag skulle staden flyttas en gång till, till en plats närmare havet. En plan för

1 NE; SHF, s 44.

2 NF; NE; Åström, S. 1977, s 171; SHF, s 17–18, 36, 45.

3 NE; NE.

4 Lilius 1985, s 87.

detta ska ha utarbetats av lantmätaren Anders Månsson Streng. Någon sådan har dock inte bevarats. I stället beslutade man sig för en reglering.¹

En odaterad karta i Krigsarkivet, med titeln "Björneborg" som enda upplysning, måste höra samman med detta tillfälle.² Gerhard Eimer daterar den till 1641 medan Henrik Lilius och Juhani Kostet säger 1642. Alla tre attribuerar den till Anders Torstensson, vilket verkar troligt med tanke på Torstenssons position och övriga planer, med hans särskilda förkärlek för hörnslutna torg, betonad axialitet och tomtstruktur med tomter på två ledder.³ Å andra sidan är ingen av hans säkra planer så schematisk och vanliga drag, som bredare huvudgata, saknas. Ritmanéret är också annorlunda. Ett kännetecknande drag för Torstensson är annars hans pragmatiska hållning med god anpassning till den lokala topografin.

Förslaget till ny plan innebar en helt igenom regelbunden, rätvinklig rutnätsplan med ett kvadratisk, hörnslutet torg exakt i centrum och rader med rektangulära kvarter som alla hade samma storlek och tomtindelning. Tvärs genom kvarterens mittparti är tre långa tomter utritade, men säkerligen var dessa avsedda att delas på mitten, och vid vardera kortsidan låg en rad med tomter på andra ledden.

I sin totala regelbundenhet och avsaknad av kyrka och varje topografisk detalj ger planen intrycket av en teoretisk konstruktion av enkel idealstads-karaktär. Att det är fråga om Björneborg framgår dock av titeln. Henrik Lilius framför att det vid planens tillkomst ännu inte var avgjort om staden skulle flyttas eller återuppföras på samma plats och att den ska ses som en principplan som skulle tillämpas eller vara utgångspunkt för en slutgiltig plan oberoende av vilken plats man valde.⁴

En uppmätning 1696 visar att grunddragen av planen byggdes ut, men att den aldrig blev så regelbunden som var tänkt.⁵ Tomtindelningen är betydligt enklare, med ett vanligt dubbeltomtsystem, utan tvärställda tomter vid kvarterens ändar. Det är framför allt kvarteren söder om torget som liknar kartan medan de på norra sidan, fram till älven, och i ytterområdena är betydligt mer oregelbundna. En möjlig förklaring till detta är att delarna norr om torget motsvarar det äldre stadsområdet och var svårare att reglera till regelbunden form medan de södra delarna är utvidgningar. Planen bör då i första hand betraktas som en utvidgningsplan.

Sannolikt är det också så att kvarteren vid genomförandet lagts på andra ledden, varvid längdriktningen blev parallell med stranden. 1640-talskartan har visserligen ingen nordpil men om man utgår från att det hörnslutna

1 SHF, s 273; Ekstrand 1903, s 214 och 1912, s 68 (nr 2620). Jutikkala 1963, s 50, skriver att branden var 1641, men det grundar sig på ett missförstånd av Eimer 1961, s 273.

2 KrA: SFP Finland Björneborg 1.

3 Eimer 1961, s 273; SHF, s 273; Kostet 1995, s 119.

4 SHF, s 273.

5 RA: Lantmät lev 1892, nr 1 (kartavd st form).

torget anlades på den från början tänkta platsen talar stadsområdets proportioner och avståndet till stranden för detta. En tomtkarta från 1734 visar bara små förändringar.¹

Den nuvarande stadskärnan präglas av en stadsplan som tillkom efter en stadsbrand 1852 och denna byggde i sin tur på omfattande förändringar som hade genomförts efter en stadsbrand 1801.² Vissa grunddrag känns dock igen från 1600-talet, framför allt gatornas orientering och torgets placering. Några av gatorna kring torget och utmed älven bör också ligga kvar i samma läge.

Borgå (Porvoo) 1387–1550, 1557/1579–1809

Medeltida stad på Finlands sydkust, uppvuxen vid en borg och en viktig knutpunkt för olika vägar och vattenleder. 1347 besökte kung Magnus Eriksson Borgå och man har menat att staden då fick sina privilegier; det första pålitliga stadskriteriet är dock från 1387. 1550, när Helsingfors grundades, beordrades invånarna i Borgå och flera andra städer att flytta till den nya staden. Efter 1557 kunde man dock börja flytta tillbaka men stadsrättigheterna förnyades inte förrän 1579. Borgå brändes av danskarna 1508 och av ryssarna 1571, 1590 och 1708.³

Reglering omkring 1710

Efter att ryska trupper bränt staden 1708 upprättades en regleringsplan av lantmätaren Samuel Broterus. Den har årtalet 1711 påskrivet men bör enligt Henrik Lilius vara från 1710.⁴ Det befintliga, betydligt mer oregelbundna gatunätet framgår av en detaljerad tomtkarta av Broterus 1696.⁵

Gatorna skulle rätas ut, breddas och förlängas och därmed delvis få helt nya sträckningar. Samtidigt skulle en del äldre gatusträckningar tas bort och många tomter ges en mer regelbunden form. Det förefaller också som om torget skulle vidgas mot väster. Men även med dessa förändringar skulle stora delar av den oregelbundna grundstrukturen finnas kvar.

Jämförelser med senare kartor visar att delar av gatuförändringarna genomfördes, huvudsakligen i den södra delen av det gamla stadsområdet. Detta finns också kvar idag, bortsett från de allra sydligaste delarna som helt förändrades i enlighet med en stadsplan av Carl Ludvig Engel 1832.⁶

1 RA: Lantmät lev 1892, nr 2 (kartavd st form).

2 Lilius 1985, s 100–101, 114.

3 *Medeltidsstaden 1, Borgå*, s 4, 6; *SHF*, s 36.

4 RA: Lantmät lev 1892, nr 21 (kartavd m form); Lilius 1985, s 93.

5 RA: Lantmät lev 1892, nr 20 (kartavd s:ta form).

6 Lilius 1985, s 93, 106. Stadsplanen avbildas på s 67. Jfr också *Medeltidsstaden 1, Borgå*, s 29–30.

Brahea (Lieksa) 1652/1663–1688

Stad i norra Karelen i östra Finland, vid Lieksa älvs inflöde i Pielisjärvi. Den grundades av Per Brahe d.y. 1652 och fick stadsprivilegier 1663. Privilegierna drogs dock in redan 1688. Vid stadsgrundningen hade socknen genom köp förenats med Brahes friherreskap. Platsen brändes av ryssarna 1656 och återgick till kronan i och med att friherreskapet avskaffades 1681. Brahea förtecknas i *Stadsväsendets historia i Finland* under rubriken "Planerade städer eller städer som verkade under en kort tid".¹

Stadsgrundningen 1652

Några kartor eller uppgifter om stadens planläggning och utseende har inte påträffats. Med tanke på Per Brahes plan för Kuopio och vad som gjordes i övrigt vid denna tid får man dock räkna med att staden var uppbyggd enligt en regelbunden rutnätsplan. Detta är också Gerhard Eimers uppfattning.²

Brahestad (Raahe) 1649/1652–1809

Stad vid Österbottens kust i norra Finland, grundad av Per Brahe d.y. 1649 och försedd med grevliga privilegier 1652, vilka konfirmerades av Karl XI 1682. Åren 1652–80 var staden underställd greven.³

Stadsgrundningen med plan från 1650

Den tidigaste kartan visar en uppmätning av platsen för den planerade staden. Den är osignerad och odaterad men säkerligen utförd av lantmätaren Claes Claesson 1649.⁴ En första stadsplan bör ha tillkommit samma år och året därpå den plan som sedan togs till grund för stadens anläggning.⁵ Den senare har uppgiften att den är "Afstakat och tompterne afdelte af Claess Claesson" och på baksidan årtalet 1654 påskrivet, vilket alltså anger när arbetet med utstakningen av planen ägde rum.⁶

Båda stadsplanerna visar ett långsträckt, rektangulärt stadsområde som till stor del var tänkt att byggas på utfylld mark i vattnet. Två kvartersrader med i det närmaste kvadratiska kvarter är utritade och längst ner i sydväst, utanför dessa, ligger ett enda, något smalare kvarter alldeles ensamt. Längs

1 NF; Åström, S. 1977, s 175; SHF, s 44. NF uppger grundningsåret till 1653.

2 Eimer 1961, s 306.

3 Åström, S. 1977, s 174.

4 RA: Utan känd proven, nr 419 (kartavd m form).

5 RA: Utan känd proven, nr 375 (kartavd m form) respektive KrA: SFP Finland Brahestad 4.

6 Datering och attribuering till Claesson stöds av både Eimer 1961, s 318 och Lilius 1985, s 90. Kostet 1995, s 120–123 och bilagorna, talar omväxlande om 1650, 1651 och 1652 för de två plankartorna. Texten har helt feltolkats av Kostet – han skriver att det står "affritat och kompletat af Claes Claesson".

ytterkanterna in mot land är en gränsgata markerad. I det första planförslaget har en tomtindelning med dubbla tomtrader ritats in i ett av kvarteren.

I den plan man sedan följde har de sex nordöstligaste kvarteren markerats med tjockare streck. Dessa kvarter låg på fast mark och är de som också byggdes ut. Markeringen torde, som Henrik Lilius påpekat, visa på det omedelbara utbyggnadsbehovet medan resten var för framtida expansion.¹

En förändring i förhållande till det första förslaget är att de två mellersta kvarteren har gjorts något kortare. Torget, i det västligaste av dessa, har också minskats betydligt och även förskjutits mot söder. Det ligger nu i hörnet mot stranden och har fått formen av ett utsparat hörn av kvarteret men har, till skillnad från den normala utformningen av denna torgtyp, en kort tvärgata som leder fram till torgets inre hörn. Om den verkligen kom till utförande, blev den snart igenlagd. På denna plan uppvisar tomtstrukturen flera variationer utöver det regelbundna dubbeltomtsystemet. På ett par ställen finns tvärställda tomter på en av kvarterets sidor och kvarteret norr om torget har dessutom flera olika tomtstorlekar. Någon strandgata är inte markerad, men var antagligen tänkt att finnas – i utbyggnadsområdet i söder finns en träkaj och en gata som förlängning av en strandgata och en sådan skulle också fullborda den strikt rektangulära stadsformen.

En schematisk huskarta från 1659 visar hur staden sedan byggdes ut i ett första skede. Planen är felaktig i proportionerna, men har bedömts som tillförlitlig vad gäller huvuddragen i planmönstret.² Man kan också jämföra med en tomtkarta från 1750.³ I öster har en extra kvartersrad lagts till och det nordligaste kvarteret är antingen delat på mitten av en tvärgående gränd som sedan försvunnit eller också har redan vid denna tid det extra kvarteret i norr, som finns på kartan 1750, tillkommit.

Detta 1650-talets planmönster med de extra kvarteren i öster och norr finns i allt väsentligt kvar än idag och har bildat utgångspunkt för fortsatta utvidgningar. En stor, senare förändring är tillkomsten av ett nytt, hörnslutet torg som lades ut över en gatukorsning i utkanten av det äldsta stadsområdet i enlighet med en plan 1811, året efter en omfattande stadsbrand.⁴ Det äldsta torget är dagens Myhrbergs park.

1 SHF, s 271.

2 Lilius 1985, s 90, avbildad på s 48, fig 11. Kartan är först avbildad i Alma Söderhjelm: *Brahestad 1649–1899*, Helsingfors 1911, men originalet har senare inte kunnat återfinnas. Kartan saknas hos Kostet.

3 RA: Lantmät lev 1892, nr 34 (kartavd st form). Den avbildas i Eimer 1961, fig 185.

4 Lilius 1985, s 104. Torget är också utgångspunkten för Lilius doktorsavhandling *Der Pekkatori in Raabe* 1967.

Ekenäs (Tammisaari) 1528/1546–1550, 1556–1809

Stad vid Finlands sydvästra hörn, grundad 1528 i ett försök att motverka bon-
deseglationen och konkurrera med Reval, men den fick inte stadsprivilegier
förrän 1546. Redan 1550 drogs dessa in och invånarna beordrades flytta till det
nyanlagda Helsingfors. 1556 fick man dock återvända igen. Fram till 1681 var
Ekenäs underställt Raseborgs grevskap.¹

Stadsgrundningen 1528

Ekenäs är uppbyggt efter en oregelbunden plan av medeltida typ, liknande
den i Simrishamn och även det senare tillkomna Uleåborg, med en central
huvudgata – Stora Kyrkogatan – i vinkel mot strandlinjen och mynnande vid
hamnen. Från denna enda långgata utgår sedan korta tvärgator åt båda hållen.
I den inre änden breddas huvudgatan på ett sätt som liknar vissa medeltida
torg som bara bestod av en ansvällning av en gata. Detta övergår sedan i det
fyrkantiga torget som utgörs av en utspärad del av ett kvarter. Något liknande
förekommer senare i Helsingfors och framför allt i Uleåborg.

Kvarteren och tomterna varierar i storlek och form. Tomtindelningen föl-
jer ett enkeltomtsystem med långsmala tomter som går genom kvarterens
hela bredd. I något fall har dock en tomt delats på annat sätt, sannolikt en
uppdelning efter hand. Man kan också lägga märke till att det inte finns
några strandtomter; hela vägen rund udden går en smal landremsa
utmed vattenlinjen.²

Staden har inte varit föremål för någon genomgripande reglering och har
bevarat detta planmönster till idag. Den enda lite större förändringen är en
rätning och breddning av Stora Kyrkogatan efter en brand 1821.³ Nya områ-
den har tillkommit mot öster och nordöst.

Esbo (Espoo)

Kustsocken i södra Finland, väst om Helsingfors. Enligt Henrik Lilius ska
hertig Johan haft tankar på att grunda en stad i Esbo 1559, men han nämner
inget närmare om detta.⁴ Några kartor eller uppgifter om den planerade
staden har inte påträffats.

1 *NE; SHF*, s 35–36, 45.

2 De äldsta kartorna från 1696 är uppmätningar av stadens tomter och jordar, RA: Lantmät lev
1892, nr 26, bl 1–2 (kartavd st form).

3 *Tammisaari-Ekenäs 2002*, s 10.

4 Lilius 1985, s 87.

Gamlakarleby (Karleby/Kokkola) 1620–1809

Stad i mellersta Österbotten, vid vad som tidigare var en ganska djup och bred havsvik men idag bara finns kvar som ett smalt vattendrag, kallat Sundet. Staden grundades och fick privilegier 1620. Åren 1651–75 var den huvudort i Gamlakarleby friherreskap.¹

Stadsgrundningen 1620

Den ursprungliga planen från stadens grundläggning 1620 finns avbildad på flera kartor från mitten av 1600-talet.² Det var en oregelbunden rutnätsplan som följde den svängda västra stranden av Sundet. Vissa partier var dock tämligen rätvinkliga. Kvarteren var små och långsmala och innehöll i de flesta fallen bara tre genomgående tomter.³ Vid stranden gick tomterna ända ner till vattnet och ute i vattnet är någon form av båthus eller sjöbodas markerade. I och med denna plan infördes ett system med ett homogent gatunät där planens alla gator i princip hade samma bredd och värde i Finland.⁴

Uppdraget att göra upp stadsplanen lämnades till Olof Bure i ett kungligt brev den 7 september 1620. Enligt Henrik Lilius gick det till så att planen utarbetades på platsen genom att Bure stakade ut tomterna och därefter karterade resultatet; någon i förväg utarbetad plan ska inte ha funnits.⁵ Staden reglerades totalt senare under 1600-talet, men med bibehållande av flera gatusträckningar, gatornas orientering och torgets läge.

Projekt till utvidgning och reglering 1651

1649 utarbetade lantmätaren Claes Claesson ett första regleringsförslag för Gamlakarleby och 1649–51 en ny plan.⁶ I båda fallen var det fråga om en total reglering av den äldre stadsbebyggelsen och att ersätta den med en långsträckt, rätvinklig rutnätsplan. Det första förslaget omfattade bara den befintliga staden. Det nya stadsområdet är markerat som rektangulärt med hjälp av begränsningslinjer ute i vattnet men det är tveksamt om detta ska tolkas som tankar på utfyllnader, möjligen på längre sikt. Kvarteren är rektangulära, relativt små och varierar i längd och bredd mellan de tre kvartersraderna, vilket måste hänga samman med att en strävan att utnyttja

1 Åström, S. 1977, s 172.

2 Bl.a. en regleringskarta 1649, RA: Utan känd proven, nr 378 (kartavd m form), en karta över stadens jordar 1653, RA: Lantmät lev 1892, nr 47 (kartavd m form), och en tomtkarta från 1662 i K. A. Renlunds museum i Gamlakarleby.

3 Detta framgår av kartan 1662. Avbildad i Kostet 1995, karta 23.

4 Henrik Lilius i *SHF*, s 267.

5 *PRFSS* 6 s 469; Lilius 1985, s 89.

6 RA: Utan känd proven, nr 378 (kartavd m form). Observera att kompassrosen är felritad och pekar mot söder i stället för norr. Planen 1651 återfinns på två kartor, RA: Utan känd proven, nr 379 (kartavd m form) och i Riksarkivet i Helsingfors, RA(Fi): MHA Gamlakarleby E56 7/1.

de äldre gatusträckningarna så gott det gick – en ovanligt långtgående anpassning för att vara Claesson. Torget skulle ligga kvar på samma plats, som ett utsparat hörn i ett kvarter, och kyrkan som tidigare i stadens utkant, ett stycke från torget. Någon strandgata skulle inte finnas men däremot en gata utmed gränsen in mot land.

Det andra förslaget 1651 är betydligt mer enhetligt och liknar mer Claessons normala arbeten. Det är ett regleringsprojekt men framför allt ett projekt till mycket kraftig utvidgning av staden mot väster och söder, med omfattande utfyllnad av viken. Efter stranden går en gata med utanförliggande träkaj och som tidigare följer en gata utmed sidorna in mot land. Alla kvartererna är nu kvadratiska och betydligt större än i det tidigare förslaget. De indelas i två tomtrader och varje tomt är så stor att den motsvarar ett helt kvarter i den befintliga staden. Torget ligger kvar på sin gamla plats men skulle antagligen utvidgas något mot öst, för en gammal byggnad här måste rivas om den inte till större delen skulle bli stående mitt i en ny gata. Kyrkan skulle med utvidgningarna komma att ligga centralt i staden, men som tidigare en bit bort från torget. Resultatet blev dock magert; en uppmätning 1662 visar att inga ingrepp hade gjorts.¹

Reglering och utvidgning 1665

Först efter en brand 1664 kom en förändring till stånd.² En karta som Juhani Kostet daterar till 1665 och som bör vara utförd av Johan Persson Gedda, visar det nya förslaget.³ Vid ett första påseende kan man få intrycket att Claessons regleringsförslag från 1649 tagits fram igen och bearbetats – att de centrala kvartererna skulle läggas ut på samma sätt och vissa förändringar göras i ytterkanterna – men så är inte fallet. Likheten består i att båda förslagen tycks försöka utnyttja det befintliga gatunätet så långt möjligt, men man utgår från olika gator, visar det sig.

1 Den nämnda kartan i K. A. Renlunds museum i Gamlakarleby (Den förvaras alltså inte i Maanmittaushallitus arkisto, dvs. Lantmäteristyrelsens arkiv i finska Riksarkivet, som Kostet skriver i bilaga D.)

2 Lilius 1985, s 91.

3 Riksarkivet i Helsingfors, RA(Fi): MHA Gamlakarleby E56 8/1. Det råder dock en viss förvirring om både kartans datering och upphovsmannen. Den har påskriften "Gamble Carleby stadz Nya Dessein såsom han efter Branden är regulerat 1663" på baksidan. Kostet daterar den ändå till 1660-talet i bildtexten och 1665 i faktaupställningen. Fast i bilaga C, E och F står det 1663. Den tidigare nämnda uppmätningsskartan som visar tillståndet före regleringen har enligt Kostet 1995, s 62, titeln "Geometrisk afrijtningh oppå Gamble Carleby stadh, som bygd för brandhen, afritadt i 31 Martio Anno 1662" och signaturen "Giedda". Detta måste vara den Johan Persson Gedda som 1661 fick fullmakt och instruktion att mäta upp Öster- och Västerbotten, Ekstrand 1903, s LXXII–LXXIII (nr G 15). När Lilius skriver att kartan är av Jöns Persson Gädde 1664 har det alltså blivit fel; denne fick fullmakt som lantmätare över Öster- och Västerbotten först 1667, Lilius 1985, bildtexten till fig. 7; Ekstrand 1903, s 48 (nr 573). Kostet skriver Jonas Giedda och menar samma person som Lilius. Frågan är om året för branden är korrekt.

Om man, med kyrkan som fast punkt, ritar in 1649 och 1665 års förslag på en kopia av uppmätningsskartan 1662 framgår det att i stort sett bara tvärgatorna norr och söder om kyrkan sammanfaller i de båda regleringsförslagen. Långgatorna i 1665 års förslag har förskjutits ett steg mot väster och kvarteren gjorts längre vilket medför att området utökats mot norr. I söder har det däremot kortats något och i väster har man lagt till en helt ny kvartersrad. En gata löper utmed sidorna in mot land och det går också en smal remsa utmed den böjda strandlinjen som får tolkas som en gata. Torget har flyttats mot väster så att det ligger på två sidor om en gata och fått formen av ett halvt hörnslutet torg. Kyrkan kommer att ligga mot utkanten av stadsområdet. Kvarteren indelas i fem dubbla tomtrader.

Av en uppmätningsskarta 1710 kan man utläsa att planen genomförts, men att kvarteren i syd och öst inte byggdes ut till full storlek.¹ En jämförelse med dagens karta visar att denna planstruktur fortfarande finns kvar och att den bildat utgångspunkt för stadens fortsatta utbyggnad. Torget har förstörats något och kyrkotomten fått en mer regelbunden form.

Helsingfors (Helsinki) 1550/1569–1809

Helsingfors anlades av Gustav Vasa år 1550 vid Vanda ås utlopp i Finska viken, på den plats som idag kallas Gammelstaden cirka 5 km nordöst om dagens stadskärna. Privilegier utfärdades av Johan III 1569. Avsikten var att skapa en handelsstad som kunde konkurrera med Reval (Tallinn) om handeln mellan Ryssland och Holland och 1569 fick Helsingfors följaktligen ställning som stapelstad. Det fanns också en vilja att stävja landsbygdshandel och bondeseglation.²

Stadsgrundningen 1550

Man hade stora planer för den nya staden och i oktober 1550 förordnade Gustav Vasa att "så laga, att gatorna ginge rätt fram". Här tänkte man alltså anlägga en ny stad på ett planmässigt sätt, med raka gator. Henrik Lilius vill rent av se det som planer på ett rutnät i räta vinklar, inspirerat av renässansens idealstäder.³ I så fall skulle detta vara första gången i svensk stadsplanering, långt före något annat liknande. Detta känns dock tveksamt.

Något sådant genomfördes hur som helst inte, utan staden byggdes upp på traditionellt sätt, med en huvudgata parallellt med stranden, kantad av smala kvarter av varierande storlek. Planen ger intryck att bara ha haft en enda genomgående långgata och skulle i så fall kunna karaktäriseras som en långgatsplan. Genom delar av stadsområdet tycks dock en kortare parallellgata

1 RA: Lantmät lev 1892, nr 48 (kartavd st form).

2 NE; Åström, S. 1977, s 141, 170.

3 Lilius 1985, s 86.

ha funnits. Torget består av en utsparad, långsmal triangulär yta vid stranden men kan också uppfattas som en breddning mitt på huvudgatan. Det liknar på så vis vissa medeltida torg som bara bestod av en ansvällning mitt på en gata. Planens utformning framgår av flera kartor från 1600-talets mitt och andra hälft.¹

Av stadsstrukturen och bebyggelsen finns idag inga synliga spår ovan mark annat än kyrkogrunden. Minnet av det första Helsingfors bevaras dock av att platsen fortfarande kallas Gammelstaden (Vanhakaupunki). Det är idag ett grönområde som är skyddat som fornminnesområde.

Stadsflyttning 1640

Det äldsta Helsingfors utvecklades dåligt och fick aldrig den betydelse man hade tänkt sig. På 1610-talet beräknas staden inte ha haft mer än 636 invånare. Diskussioner kom upp om att flytta staden till en bättre plats och 1638 beslutades att utarbeta en plan för en ny stad på Sandön, dagens Sandhamn strax sydöst om centrala Helsingfors. Några månader senare utfärdades privilegier. Av riksrådets protokoll framgår också att staden skulle befästas.²

Redan i maj 1639 hade man dock ändrat sig och beslutade att staden i stället skulle förläggas till Södernäs udd (eller Sörnäs udd) ett stycke nordöst om den plats där stadskärnan nu ligger. Idag är det ett hamn- och industriområde på delvis utfylld mark. Privilegier utfärdades den 2 oktober samma år. Uppdraget att upprätta stadsplan anförtroddes Anders Torstensson. Staden skulle planeras så att den fick bra hamn, goda kommunikationer och var lämplig att så småningom befästa.³

En osignerad karta visar planerna.⁴ En rätvinklig rutnätsplan skulle läggas ut över det kuperade området och vissa utfyllnader göras för att skapa raka kajer. På en höjd längst ute på uddens spets planerades en kvadratisk skans med bastioner i hörnen och i andra änden av staden, som gräns in mot land, är en befästningslinje markerad med streckade linjer. Denna hade en stor bastion mitt på, en mindre bastion i östra änden och en halvbastion i den andra.

Kyrkan ligger på en höjd centralt i stadsområdet, mitt på en hörnsluten plats som bildas med hjälp av indragna, rektangulära partier mitt på två motstående kvarter på vardera sidan av en gata. Mitt på platsen, i gatans siktlinje, står kyrkobyggnaden, en långkyrka som på traditionellt vis är östvästligt orienterad och därmed hamnar snett i förhållande till gatorna. Ett stycke

1 Bl.a. RA: Lantmät lev 1850, nr 78 (kartavd st form), se vidare nedan.

2 Lilja 1996, s 72; Munthe I 1902, s 534–535.

3 Munthe I 1902, s 535, VI:1 1916, s 240–241.

4 Originalen i Riksarkivet har inte kunnat återfinnas. En sentida kopia finns i Weckströms kartsamling i Helsingfors universitetsbibliotek, signum III.5.c/2. Det finns också en tryckt kopia av kartan och ett exemplar av denna förvaras i Helsingfors stadsmuseum, signum XIV-3a.

därifrån, vi nästa långgata, är torget placerat. Det består av två avkortade kvarter mitt för varandra och skärs i mitten av stadens huvudgata – vad som kan kallas ett axialtorg. Huvudgatan löper i stadens mittaxel, är bredare än övriga gator och har citadellet i blickfånget.

Kvarteren varierar mycket i storlek och form; de flesta är dock långsträckta och rektangulära. I nordöst skulle ett stort kvarter anläggas med en skärm av bebyggelse runt en kraftig bergknalle i kvarterets inre. De indelas normalt i dubbla tomtrader efter en enda axel och tomterna har i princip samma storlek och långsmala form över hela stadsområdet. I några kvarter finns dock tomter utlagda även på den andra ledden. Avsikten var uppenbarligen att den centrala huvudgatan, men också de parallella långgatorna, skulle kantas av enhetliga tomter och därmed en jämn husrad.

1640 beslutade man till sist att flytta Helsingfors till sin nuvarande plats vid Estnäs udd. I november skickades lantmätaren Olof Rudbeckius över för att staka ut en plan som hade utarbetats av Anders Torstensson.¹ Vid den här tiden utgjorde platsen en halvö med bara en mycket smal landförbindelse i sydväst.

Den äldsta kartan över det flyttade Helsingfors visar en rätvinklig rutnätsplan där gatorna ofta avbryts när det ligger en bergknalle i vägen.² I ett nordsydligt band genom stadens mitt går två rader kvadratiska kvarter och dessa flankeras av dubbelt så stora, rektangulära kvarter. Vid vattnet längst i söder ligger en kvartersrad med kvadratiska kvarter och innanför denna torget med slutna hörn på den norra sidan. Den nordsydliga gatan som skär torget på mitten skapar en viss axialitet, men vare sig den eller någon annan gata har markerats som bredare än övriga gator. Någon kyrka är inte utsatt.

Det finns också en uppgift att man planerade att befästa staden. Johan von Rodenburgh fick nämligen i uppdrag att på genomresa till Livland i slutet av 1640 besöka platsen och skriva ett yttrande om hur det nya Helsingfors på Estnäs udd på bästa sätt skulle befästas när det vuxit till sig.³

Torstensson hade även ansvaret för det fortsatta genomförandet av planen. Ett brev 1645 säger att han själv eller ersättare skulle ha överinseende över byggnadsarbetena så att de i enlighet med fastställda planer "med gatursz och byggningsarz regularitet och ordentelige skick, blefve affattade och bebygde".⁴

Ett par uppmätningsskator från 1696, reviderade 1707, visar att de sydligaste delarna av staden också byggdes ut, men inte så regelbundet som planen angav, och ju längre norrut man kom, desto mer oregelbundet blev

1 Munthe VI:1 1916, s 241.

2 RA: Lantmät lev 1850, nr 78 (kartavd st form). Kartan dateras av Eimer till 1641, Eimer 1961, s 272. Kostet 1995 säger 1645 i bildtexten på s 43 och i bilagorna både 1640, 1642 och 1645.

3 Munthe VI:1 1916, s 218.

4 Munthe VI:1 1916, s 415.

det.¹ Grunddragen i Helsingfors planmönster var därmed etablerade och har sedan byggts ut till vad som finns idag. Flera gator ligger fortfarande kvar, exempelvis Alexandersgatan – den gamla Storgatan – Sofiagatan, Katarinagatan och Helenagatan. Av flera olika regleringsförslag på 1700-talet framgår det att man vid den fortsatta expansionen försökte rätta upp ojämnheterna.²

Jakobstad (Pietarsaari) 1652/1660–1809

Stad vid Österbottens kust, anlagd strax norr om den medeltida hamn- och handelsplatsen Pedersöre. Staden är uppkallad efter Jacob De la Gardie och grundad av hans änka Ebba Brahe 1652. Privilegier utfärdades 1660. 1652–82 var staden underställd greven. 1714 brändes den ner helt och hållet.³

Stadsgrundningen 1652

Den äldsta kända kartan över Jakobstad är upprättad av lantmätaren Jakob Johan Vikar 1735.⁴ Norr om ån, där kyrkan ligger, uppvisar gatunätet inslag av rutnät men med många oregelbundna drag. Söder om ån finns en genomförd rutnätsplan men inte heller den är helt regelbunden. Den centrala huvudgatan bildar en tydlig mittaxel som skär tvärs över torget och har den högt liggande kyrkan i fonden. Gatan är också ritad som bredare än övriga gator. Torget är rektangulärt och har ett enda slutet hörn.

Den ursprungliga plankartan är inte bevarad, men att det i åtminstone södra delen av staden var fråga om en medveten gestaltning känns ändå övertygande, liksom att planen från början var tänkt som en rätvinklig rutnätsplan; det är ingen ovanlighet att en sådan vid utbyggnaden blev aningen skev och oregelbunden, särskilt i de yttre delarna, precis som i detta fall.

Det är inte känt vem den "duktiga ingenjör" som omtalas som upphovsman kan ha varit. Gerhard Eimer talar om en torstenssonsk lösning med huvudgatan som skär torget.⁵ Även andra drag känns igen från Anders Torstenssons arbeten – att huvudgatan är extra bred och utnyttjar kyrkan som

1 RA: Lantmät lev 1892, nr 27 (kartavd st:a form) och 28 (kartavd m form).

2 Ett icke genomfört regleringsförslag av Axel von Löwen 1723, KrA: SFP Finland Helsingfors 1, avbildat i Lilius 1985, fig 17, och flera förslag av Augustin Ehrensward, bl.a. 1753 enligt en kartkopia i RA: Tosterupsamlingen nr 1, bl 26 (kartavd m form) och omkring 1755, KrA: SFP Finland Helsingfors 52, avbildat i SHF, s 292.

3 *Finlands städer 1947*, s 142; NF; Åström, S. 1977, s 175; SHF, s 45.

4 Grund Ritning öfwer Iakob Stad, RA: ÖIÅ Fi PJ 1:1 (kartavd); Ekstrand 1903, s 240 (nr 2943). Samtidigt upprättade Vikar också en karta över staden med dess omgivning, med en något förenklad plan över själva staden, RA: Lantmät lev 1892, nr 50 (kartavd m form). En tryckt utvidgningskarta av Carl Gustaf Holm 1821, med tomtindelningen noggrant markerad, bekräftar riktigheten av Vikars karta. Exemplar i Uppsala universitetsbibliotek avbildat i SHF, s 319.

5 Eimer 1961, s 422. Om Torstensson som stadsplanerare, se även Hall 1999, s 89.

fondmotiv. Hans vanliga torgformer är det hörnslutna torget eller annars ett "axialtorg", bestående av två avkortade kvarter mitt för varandra.

Torget i Jakobstad ser ofullgånget ut och skulle mycket väl ha kunna varit tänkt som ett kvadratisk hörnslutet torg från början, men där bara den södra halvan blev utbyggd och en extra gränd, som inte ingick i det regelbundna mönstret, tillkom och mynnade i torgets sydvästra hörn. Denna gränd bryter helt med proportionerna i planen i övrigt. Om man i stället tänker sig torget dubbelt så stort mot söder får man ett torstenssonskt axialtorg.

Man kan också jämföra med planen för Tavastehus och hur den efter hand förändrades. Den bestod från början av en enda central huvudgata som skar över ett axialtorg och kantades av långsmala, rektangulära kvarter med kortsidan mot huvudgatan. En karta 1762 visar att nya långgator senare lades ut på vardera sidan av den huvudgatan och därmed åstadkom en planstruktur av samma slag som den vi har i Jakobstad vid 1700-talets början.

I Jakobstad förändrades den södra delen av staden kraftigt genom en reglering 1835 men vissa grunddrag förefaller ändå finnas kvar – torgets läge, huvudgatan som leder upp till kyrkan och som skär torget och en eller ett par tvärgator. Delar av det oregelbundna gatunätet söder om kyrkan ser också ut att överensstämma med den äldsta kartan.

Kajana (Kajaani) 1651–1809

Stad i Österbottens inland, vid fallen i Kajana älv inom Ule träskis sjösystem. 1607 påbörjades byggandet av Kajaneborgs slott på en holme i älven. 1650 fick Per Brahe d.y. Kajana län i förläning och tillsammans med en del andra områden bildade detta Kajana friherrskap. 1651 anlade han staden Kajana och gav den samma år privilegier, vilka 1698 konfirmerades av Karl XII. Staden var huvudort i friherreskapet 1650–81.¹

Stadsgrundningen 1651

Enligt Gerhard Eimer ska inga äldre kartor över Kajana finnas bevarade, men däremot skriftliga uppgifter som berättar att Claes Claesson var ansvarig för planen.² I Riksarkivet har dock en enkel karta i en inbunden volym framkommit.³ Kartan visar en regelbunden, rätvinklig planstruktur med två rader om fyra lika stora, svagt rektangulära kvarter längs åstranden, samt kyrka, hussymboler, men inget torg. Längs stadens ytterkant, innanför tullstaketet, löper en gränsgata. En bro leder ut till slottet i älven. Jämförelser med en modern karta säger att exakt detta planmönster fortfarande finns kvar.

1 NF; Åström, S. 1977, s 175.

2 Eimer 1961, s 168, 319.

3 RA: KA Städers acta, Kajana, pag 7 (kvarligger i akten). Kartan bör härröra från 1650-talets senare del med tanke på att bladen före och efter har årtalen 1659 respektive 1655. Kartan saknas hos Kostet men finns med i Lilius 1967 och 1985, fig 18, och dateras där till 1659.

En uppmättningskarta från 1764 visar hur staden kom att byggas ut och här återfinns också de typiska dragen i Claessons planer: två rader om fyra stora, i detta fall kvadratiska kvarter, fast inte helt utbyggda i norr och väster, och ett tomtmönster av dubbla rader med långsmala, rektangulära tomter. Torget är mycket litet och ligger vid den centrala huvudgatan som ett utsparat hörn i ett av kvarteren.¹ Normalt är Claessons planer också påfallande långa så man kan tänka sig att den ursprungliga planen möjligen kan ha innehållit ytterligare något kvarter. På 1700-talskartan finns också en tredje rad ojämna kvarter utmed stranden och slottet på sin ö. Däremot är inte gränsgatan utmärkt men den förekommer på andra kartor.²

Kastelholm

Plats på nordöstra Åland där Ålands enda medeltida borg ligger. Säte för slottsfogdar och under en tid centrum i Kastelholms län som omfattade hela den åländska skärgården.³ Henrik Lilius nämner att Gustav Vasa hade planer att anlägga en stad vid Kastelholm men lämnar inga mer preciserade upplysningar om dessa.⁴ Munthe nämner inget om några sådana planer. Hur allvarligt planerna var menade och hur långt de framskred är alltså oklart och hur som helst blev ingen stad anlagd.

Kexholm (Käkisalmi/Priozjorsk) 1580–1597, 1611/1617–1710/1721

Stad med senmedeltida ursprung vid Vuoksens utlopp på västra sidan av Ladoga i Karelen. På platsen fanns sedan tidig medeltid ett fäste som intogs av svenska trupper i slutet av 1200-talet. 1580 erövrades det igen och förstärktes av svenskarna för att 1597 lämnas tillbaka till ryssarna. 1611 tog svenskarna det ännu en gång och vid freden i Stolbova 1617 tillföll staden Kexholm och Kexholms län Sverige. Staden föll för ryska trupper 1710, överlämnades 1812 till storfurstendömet Finland och är sedan andra världskriget rysk.⁵

Befästningsarbeten på 1580-talet

Sedan svenskarna 1580 erövrat Kexholm och andra platser i Kexholms län och Ingermanland beordrade Johan III att befästningarna skulle förstärkas. Särskilt angelägen var han om Kexholm och under de följande åren finns upprepade skrivelser om detta. Dessutom byggdes en ny kyrka.⁶

1 RA: Lantmät lev 1892, nr 35 (kartavd m form).

2 T.ex. en tullkarta, KrA: SFP Kajaneborg 6. På denna är torget ritat som ett kvadratisk, hörnslutet torg.

3 NF; NE, artiklarna Kastelholm och Åland, Historia.

4 Lilius 1985, s 86.

5 NF; NE.

6 Munthe I 1902, s 95–96.

Reglering och flyttning av förstad 1634

1634 hade Kexholm brunnit och i slutet av året besökte Olof Hansson [Örne-hufvud] platsen under en inspektionsresa i besittningarna för att se till att portar och vallar reparerades och därefter "sticka af gaturne så att the regular och ordentligen må blifwa formerade".¹ En karta som bör vara från slutet av 1630-talet ger en uppfattning om stadens äldre utseende men visar också genomförda delar av regleringen.²

Den lilla staden låg på en ö innanför slottsholmen och hade ett helt oregelbundet planmönster. Det sydvästra hörnet skars av en liten å och runt staden löpte en befästning med små bastioner. Broar ledde från slottsholmen till staden och mellan staden och fastlandet, där det låg ett rätt stort förstadsområde utmed den enda långgatan och med korta gränder åt sidorna – ett typexempel på en "strandbunden långgatsplan".

Regleringsplanen avbildas på flera olika kartor, bland annat i den av Örne-hufvud själv sammanställda *Svensche Plante Booken*.³ Den bestod av ett litet rutnät med en nordsydlig mittaxel, två tvärgator och en ringgata på insidan av befästningarna. Den nordligaste tvärgatan, som löpte mellan de två broarna och hade det fyrkantiga torget i östra änden, är ritad som betydligt bredare än övriga gator. Torget är ritat som ett utsparat hörn av kvarteret. Något smalare, men ändå bredare än övriga gator, ser den nordsydliga mittaxeln ut att vara. En ny bro skulle dessutom byggas i norr. Det förefaller som om bara smärre delar av det gamla gatunätet utnyttjades i den nya planen; den breda tvärgatan bör i alla fall delvis sammanfalla med en tidigare gata mellan bron till fastlandet och bron över till slottsholmen på andra sidan staden.

I projektet ingick också utanverk mot landsidan, bestående av tre raveliner med framförliggande vattengrav, vilket måste ha inneburit att större delen av förstaden behövde rivras. Med prickade linjer markeras även alternativet att anlägga ett hornverk framför den västra stadsporten.

Örnehufvud kom också överens om att flytta förstaden till en annan plats och 1637 utstakades den där efter hans dessein.⁴ På en karta 1695 finns en förstad med rätvinklig rutnätsplan på fastlandet ett stycke nordväst om staden.⁵ Detta bör vara Örnehufvuds förstad – utformningen med de enhetliga, rektangulära kvarteren och det okomplicerade tomtmönstret med dubbla tomtrader talar för detta. Ett par kartor av lantmätaren Erik Beling två år senare visar dessutom den äldsta, oregelbundna delen av förstaden närmast stadskärnan som säkerligen funnits hela tiden trots att den inte varit utmärkt

1 Munthe I 1902, s 564.

2 RA: Utan känd proven, nr 394 (kartavd m form).

3 KrA: Handritade kartverk 11, nr 44. Kartan saknas hos Kostet. En annan karta är KrA: SFP Finland Kexholm 1. Med stor sannolikhet är den utförd av Johan von Rodenburgh, se vidare följande avsnitt.

4 Munthe I 1902, s 572.

5 KrA: SFP Finland Kexholm 11.

på kartorna.¹ Den första är en detaljerad tomtkarta och för den bortre delen, med rätvinklig rutnätsplan, kan man konstatera att vissa tomtdelningar och andra förändringar av det från början regelbundna tomtmönstret måste ha gjorts, vilket säger att det var ett tag sedan området anlades.

Arbetena med regleringen av stadskärnan satte igång tämligen omgående.² På den tidigare nämnda kartan från slutet av 1630-talet kan man se att de två huvudgatorna är utbyggda till största delen och på en karta 1650 att det mesta av de nya gatorna är på plats, men så sent som på en karta 1680 finns rester av det gamla gatunätet kvar.³

Revideringar av planen

Senare kom Örnehufvuds projekt att vidareutvecklas vad gäller befästningarna i ett par omgångar. Vintern 1639/40 var Johan von Rodenburgh i Kexholm för att upprätta en plan för "Uthan werck eller fortifikation uthan någon exessiv omkostnad".⁴ En karta i Krigsarkivet kan kopplas samman med detta.⁵ Den har stora likheter med andra kartor från samma tid, vilka på goda grunder kan föras till von Rodenburghs verksamhet⁶ men är däremot inte alls lik Örnehufvuds kartor i exempelvis *Svensche Plante Booken*. Kartans innehåll stämmer också väl med uppdraget – den visar ett rätt beskedligt förslag till ombyggnad av stadsbefästningen, med något inflyttade vallar för att ge plats för större bastioner mot landsidan, innanför ravelinerna. Som en följd skulle man även tvingas förskjuta gatan på vallarnas insida något.

Från 1640-talets första år, sannolikt 1642, finns också ett annat förslag till stadsbefästning och nu även slottet. Det återfinns med små variationer på flera kartor, varav två bär signaturen Traianus Becker. Denne hade i december 1636 utsetts till "Ingenieur öffuer Ingermanland".⁷

En tredje, osignerad karta är daterad 1645, året efter att Becker avlidit och efterträts av Georg von Schwengeln. Kostet tillskriver kartan en Johan von Schwangeln, men detta måste vara en missuppfattning av namnet – någon sådan person finns inte med i Munthes biografiska anteckningar.⁸ Kartan har dock inte alls von Schwangelns mycket karaktäristiska ritningsmanér. Texten är däremot mycket lik skriften på några Viborgkartor av lantmätaren

1 RA: Lantmät lev 1892, nr 13, bl 2 (kartavd m form) respektive nr 13, bl 3 (kartavd m form).

2 Munthe I 1902, s 568.

3 RA: Utan känd proven, nr 394 (kartavd m form) och KrA: SFP Finland Kexholm 3 respektive 5.

4 Munthe I 1902, s 575.

5 KrA: SFP Finland Kexholm 1. Kostet menar dock att kartan är av Örnehufvud 1635, Kostet 1995, s 46–47.

6 Bl.a. KrA: Östersjöprovinserna Dorpat 13, Narva 49 och Nyen 2.

7 KrA: SFP Finland Kexholm 2 och RA: Utan känd proven, nr 395 (kartavd m form); Munthe IV:1 1916, s 241.

8 RA: Lantmät lev 1850, nr 101 (kartavd m form); Munthe del VI:1–2, 1916–1919; Kostet 1995, s 50.

Anders Månsson Streng från 1640-talets första år. Det är känt att Streng bar upp lön i Viborg 1641 och 1642 samt att han 1640 mätte upp Viborg. Det troliga är alltså att detta är en karta av honom och, om det förmodade årtalet för hans död 1644 stämmer, att den möjligen kompletterats på någon punkt och då försetts med årtalet 1645, som är något annorlunda i skriften.¹

På dessa kartor är Örnehovs gatunät oförändrat och vallarna ligger kvar i samma läge, bortsett från sidan mot slottet där linjen rätats upp. Den stora skillnaden är att bastionerna förstörats och att en bred vattengrav skulle grävas mot landsidan och ravelinerna därmed slopas. Även slottet skulle byggas om – till en fyrkant med bastioner och halvbastioner i hörnen samt en bastion mitt på sydöstra sidan – och likaså broarna. Mot land skulle bara den nya norra bron finnas kvar.

Att von Rodenburgh var ansvarig för det första förslaget och Becker för det andra bekräftas av en rapport från Becker till Kungl. Maj:t den 21 juni 1643 där han redogör för de pågående arbetena och säger att han ska följa Kungl. Maj:ts order att inte minska verken utan rätta sig efter Örnehovs dessein. Han klagar samtidigt på att han därigenom råkat i allvarlig konflikt med von Rodenburgh. Och några dagar senare skickar von Rodenburgh en skrivelse i vilken han bifogade en dessein över Kexholm där ett utmärkande drag var just de förstörade bastionerna mot landsidan.²

På den tidigare nämnda kartan från 1650 kan man se att de nya, större bastionerna i enlighet med det senare förslaget, utom den nordöstligaste, hade byggts ut och att graven mot land breddats. Den nya bron mot norr finns också med.³

Befästningsprojekt 1652

I februari 1651 beslutade Krigskollegium att en ny dessein skulle upprättas för Kexholms stad, efter att Johan Wärnschiöldh, Johan von Rodenburgh och Heinrich von Seulenbergh hade hållit ett möte där. Följande år ska också Wärnschiöldh och von Rodenburgh ha utarbetat en förbättrad dessein för Kexholm.⁴

Någon karta som visar denna är dock inte känd men förmodligen rörde det sig enbart om befästningarna. I juni 1656 belägrade ryssarna Kexholm. Enligt Munthe utgjordes befästningarna då av en ringmur med bakomliggande smal jordvall runt slottet och en smal jordlinje kring staden, med tre bastioner mot landsidan och en i söder.⁵

1 RA: Utan känd proven, nr 440 och 441 (kartavd m form); Ekstrand 1903, s 214 (nr 2620).

2 Munthe II 1906, s 22–23.

3 KrA: SFP Finland Kexholm 3.

4 Munthe II 1906, s 224–225.

5 Munthe II 1906, s 313.

Regleringsprojekt 1662

1662 är tillkomståret för en karta med Johan Stael von Holsteins signatur vad en påskrift på baksidan berättar. Enligt Eino Jutikkala ska den ha tillkommit efter en brand.¹ Den visar en förändring av den ännu inte genomförda regleringen av stadens sydöstra del – den sydligaste tvärgatans östligaste hälft skulle förskjutas något mot norr och sannolikt är också tomtindelningen med sina snedställda tomter en nyordning. Dessutom ingår en ny liten bastion vid slottsmurens södra front.

Av två kartor som visar tillståndet före en brand 1679, också de av Johan Stael, framgår dock att dessa förändringar inte blev genomförda. I stället hade Örnehufvuds plan byggts ut över området.² Fortfarande fanns också några gator från tiden före 1630-talets reglering kvar.

1681, i oktober, besökte Erik Dahlbergh Kexholm under fem dagar på en av sina många resor. I sin rapport till kungen vid hemkomsten ansåg han att slottet och staden borde utvidgas och förstärkas. Kungen gav då order om att börja förbereda stenhuggararbetet för att ge Kexholm murade verk.³ Detta tycks dock inte ha blivit genomfört

Gatureglering 1684

1684 kom en ny reglering som innebar att två nordsydliga gator skulle anläggas i stället för den enda som redan fanns och som en konsekvens av detta flyttades bron i norr och kom att ligga i förlängningen av den nya långgatan närmast slottet. Detta framgår av en karta av Henrik Berentz 1684, vilken också redovisar alla tomter.⁴ Det var även nu en rätvinklig rutnätsplan. De i grundformen nära kvadratiska kvarteren delades in efter ett inte helt regelbundet system med dubbeltomter och en rad tvärställda tomter på en eller ibland två sidor.

Av en karta 1695, också den av Berentz,⁵ och senare kartor kan man utläsa att förändringarna blivit genomförda, bortsett från att tomterna delvis ser annorlunda ut. Kartan visar en rätning av ån och sannolikt en kanalisering i dess norra del, så att den nu mynnar på andra sidan bron till slottsholmen. Detta innebar också att ett litet kvarter med ett par tomter vid brofästet avlägsnats och att vägen från slottet dragits via en liten bro över ån.

1 KrA: SFP Finland Kexholm 4; Jutikkala 1963, s 50. Samma innehåll återfinns på KrA: SFP Finland Kexholm 6 st f, som utfördes 1670 av Lorentz von Nummers. Denna saknas hos Kostet.

2 RA: Städens acta, rannsakingen rör vådeld i Kexholm 1679 20/10–6/11 (kartavd m form) och KrA: SFP Finland Kexholm 5. Den första saknas hos Kostet.

3 Munthe III:1 1908, s 242–245.

4 KrA: SFP Finland Kexholm 9 st f.

5 KrA: SFP Finland Kexholm 11. Detta är den tidigare nämnda kartan som visar en rätvinklig rutnätsplan för den bortre delen av förstaden.

Kimito (Kemiö)

Kimito är en socken på den stora ön med samma namn i sydvästra delen av Finland, strax söder om Åbo. 1614 donerades ett friherreskap på ön till Axel Oxenstierna, vilket sedan utökades vid ett par tillfällen. Orten förtecknas i *Stadsväsendets historia i Finland* under rubriken "Planerade städer eller städer som verkade under en kort tid" som den tredje i raden med årtalet 1621, och markeras på en översiktskarta för åren fram till 1636.¹ Man får förutsätta att planerna övergivits när ett försök till stadsgrundning aktualiserades i det närbelägna Pargas 1632. Inget har framkommit om planutformningen.

Kristinestad (Kristiinankaupunki) 1649/1652–1809

Stad i Österbotten vid utloppet av Tjökån i en vik av Bottenhavet. Den anlades av Per Brahe 1649 och försågs med stadsprivilegier 1652. Kristinestad är en av de få städer som aldrig drabbats av en stadsbrand.²

Stadsgrundning med plan från 1651

I början av 1650 eller möjligen redan 1649 utarbetade Claes Claesson ett första förslag till stadsplan för den nya staden.³ Det är en för Claesson typisk plan med ett långsträckt rektangulärt stadsområde bestående av två rader om sex kvadratiske kvarter, utom det längst i sydöst som på grund av strandlinjen bara blev hälften så brett. Dessutom upptog torget ett halvt kvarter vid stranden mitt i staden. Utmed vattnet och runt stadsrektangeln i övrigt är en gata ritad, delvis på utfyllnadsmark.

Nästa karta, signerad "Anno 1651 Claess Claesson", måste vara den man sedan beslutade att följa. Den visar dessutom tomtindelningen med dubbla rader av långsmala, rektangulära tomter.⁴ Den enda förändringen av planen gäller torget som har minskats betydligt och i längd bara motsvarar ett halvt kvarter. Det har också förskjutits något mot norr och lagts så att det nu skärs av den mittersta tvärgatan, får två slutna hörn i väst och en öppen kortsida mot vattnet i öst. Dessutom är vad som torde vara en träkaj utritad längs med stranden, utanför strandgatan.

En tredje karta med årtalet 1652 redovisar hur långt arbetet framskridit vid denna tid.⁵ Texten säger "Uthstakat och tomterne fördelte af Claess Claesson" och att anläggningsarbetena påbörjades på våren 1650. En stor del av tomterna är utritade och namnen på ägarna inskrivna. Kartan skiljer sig i förhållande till den föregående genom att två kvarter i norr och två i söder

1 NF; SHF, s 44.

2 Åström, S. 1977, s 174; Lilius 1985, s 91.

3 RA: Utan känd proven, nr 397 (kartavd m form).

4 RA: Utan känd proven, nr 398 (kartavd m form).

5 KrA: SFP Finland Kristinestad 3.

saknas och att torget slutits med en byggnad utmed kortsidan mot vattnet, sannolikt rådhuset.

Vid den fortsatta utbyggnaden gjordes sedan några markanta förändringar. Framför allt delades kvartersraden närmast sjön på mitten av ytterligare en långgata. På så vis skapades två rader långsmala kvarter med genomgående tomter närmast stranden. Stadsområdet förlängdes också med ett par kvarter mot söder utöver vad Claessons plan 1651 föreskrev och utvidgades även något mot norr och nordväst. Mitt för kyrkan, som låg utanför stadsrektangelns västra gräns, delades ett kvarter i två av en ny tvärgata. Detta framgår av en karta som Juhani Kostet daterar till 1658–59 och tillskriver lantmätaren Jonas Streng.¹ I ett tidigt skede förminskades också torget något på norra sidan, vilket framgår av ett par detaljerade tomtkartor från 1751.²

Denna planstruktur finns kvar ännu idag, men har efter hand byggts ut ytterligare. Längs stranden har en smal kvartersrad tillkommit som en effekt av landhöjningen och även mot norr och söder, och i viss mån väster, har ny bebyggelse lagts till.

Kronoborg (Kurkijoki)

Socken i Karelen, vid Ladogas nordvästra sida, strax norr om Kexholm, idag i Ryssland. Platsen förtecknas i *Stadsväsendets historia i Finland* som den sista i raden, av "Planerade städer eller städer som verkade under en kort tid", med årtalet 1668, och markerar den på en översiktskarta för tiden 1654–82. Den ligger därmed senare än de övriga som hör till åren 1617–21, 1632 och 1652.³ Inget har framkommit om dess planutformning.

Kuopio 1652–1678, 1782–1809

Stad i de inre delarna av mellersta Finland, belägen vid Saimens sjösystem. Den grundades 1652 av Per Brahe men förlorade redan 1678 sina stadsrättigheter. 1782 fick Kuopio nya stadsprivilegier. Orten förtecknas i *Stadsväsendets historia i Finland* som den sjätte under rubriken "Planerade städer eller städer som verkade under en kort tid", efter Brahea samma år.⁴

Stadsgrundningen 1652

I Krigsarkivet finns en odaterad och osignerad karta över Kuopio som visar Per Brahes egenhändiga grundläggningsplan för den nya staden. Detta berättar en påskrift från 1744 – "Denna Riksdrotsen Gref Brahes Dessein, til en ny

1 RA: Utan känd proven, nr 396 (kartavd m form); Kostet 1995, s 104–105. Henrik Lilius har i SHF, s 273, daterat den till 1658 och i Lilius 1985, s 91, till 1660-talet.

2 Avbildade i Kristiinankaupunki-Kristinestad 2001, s 6.

3 NF; SHF, s 44.

4 NE; SHF, s 44.

Stads anläggning i Savolax, torde i denna tiden, då Sverige hafver ingen Stad i det landskapet, komma i vidare consideration".¹

Den lilla staden skulle ligga vid sjöstranden, på sydvästra sidan av den äldre kyrkan som låg utanför stadsfyrkanten. Det svagt rektangulära stadsområdet bestod av tre gånger tre identiska kvarter som indelades i fyra lika stora tomter. Den mittersta kvartersrutan i kvartersraden närmast stranden hade dock sparats ut som torg. En av gatorna är ritad så att den får kyrkans torn i blickfånget. Men någon stadsanläggning blev det inte vid denna tid. Om någon del av planen eventuellt kom till utförande har den inte lämnat några bestående spår.

Lappstrand/Villmanstrand (Lappeenranta)

1649/1652–1683, 1721–1741

Stad vid Saimens sjösystem några mil in ifrån kusten och från Finlands nuvarande gräns mot Ryssland. Staden anlades med namnet Lappstrand 1649 och fick privilegier 1652. Dessa upphävdes dock redan 1683, varefter platsen blev köping under Viborg. Efter freden i Nystad 1721 återfick orten stadsrättigheter och befästes under 1730-talet. Då fick den också sitt nya namn. 1741 intogs den av ryssarna och var sedan rysk fram till 1811 då Viborgs län återlämnades till storfurstendömet Finland.²

Stadsgrundning 1649

Stadsplanen för den nyanlagda staden 1649 utarbetades av lantmätaren i Viborgs och Nyslotts län Erik Nilsson Aspegren.³ Kartan är odaterad och osignerad men tillskrivs Aspegren av både Gerhard Eimer och Juhani Kostet. Eimer daterar den till 1652 medan Kostet anser att den hör samman med stadgrundningen 1649.⁴

Det är en rätvinklig rutnätsplan som på grund av läget uppe på en höglänt udde får en oregelbunden yttre form. Någon strandgata eller utfyllningar för att göra staden mer regelbunden förekommer inte. Grundtypen för kvarteren är ett rektangulärt kvarter av proportionerna 1 till 2. Ett halvt sådant kvarter i mitten är utsparat som torg medan den andra halvan sannolikt är rådhus-tomten. Kyrkan är belägen i stadens utkant, längst söderut. De fullstora kvarteren är indelade efter ett dubbeltomtsystem med tomter i två riktningar.

Den enda egentliga gatan i området idag kan möjligen sammanfalla någorlunda med den nordsydliga huvudgatan i den ursprungliga planen

1 KrA: SFP Finland Kuopio 1. Juhani Kostet daterar kartan till 1653 i bildtexten och till 1652 i bilagorna, Kostet 1995, s 116.

2 NF; Åström, S. 1977, s 174.

3 RA: Utan känd proven, nr 443 (kartavd m form); Ekstrand 1903, s 237 (nr 2924).

4 Eimer 1961, s 423–425; Kostet 1995, s 117–118.

och kanske kan några andra gatupartier fortfarande ligga kvar. Den senare utvecklingen av området till fästning med gles bebyggelse av kaserner och militäranläggningar har dock helt förändrat karaktären.

Nykarleby (Uusikaarlepyy) 1617/1620–1809

Stad i Österbotten, vid utloppet av Lappo älv i Bottenviken. Den anlades 1617 och fick privilegier 1620. 1648–54 var Nykarleby centrum för Österbottens län och 1652–74 huvudort i Carleborgs grevskap.¹

Stadsgrundningen 1620

1620 fick Olof Bure uppdraget att göra upp och staka ut stadsplanen för Nykarleby. Enligt Henrik Lilius gick det till så att gatorna märktes ut på platsen, utan någon i förväg utarbetad karta, och därefter gjordes en uppmätning som fästes på papper och blev den officiella plankartan.²

Två kartor med årtalen 1649 och 1651 visar hur planen blev.³ Det är en i det närmaste rätvinklig rutnätsplan med långgator parallellt med stranden och smala, rektangulära kvarter. I utkanten av staden är bebyggelsen mer oregelbunden. Ett kvarter i mitten hade sparats ut som torg och kyrkan låg allra längst bort i sydväst. Av en detaljerad tomtkarta 1750, som visar samma planstruktur, kan man utläsa att det var fråga om ett enkeltomtsystem med långsmala tomter som gick genom hela kvarterets bredd.⁴

Projekt till reglering och utvidgning 1651

Kartorna 1649 och 1651 är båda förslag till reglering av Nykarleby, utarbetade av lantmätaren Claes Claesson. Det första förslaget innebar enbart rätning och breddning av huvudgatan. Som nämnt hade staden redan en rutnätsplan med nära nog rätvinkligt gatunät. Möjligen skulle de raka, yttre begränsningslinjerna för stadsområdet dessutom kunna innebära en tanke att bygga ut staden till en regelbunden rektangel, bortsett från den ojämna strandlinjen på stadens västra sida.

Det andra av de två regleringsförslagen gick betydligt längre. Här ser vi Claessons normala stadsplan med två rader stora, kvadratiska kvarter. För att kunna utnyttja så mycket som möjligt av de befintliga gatusträckningarna blev dock några kvarter inte helt kvadratiska och kvarteren efter ån anpassades till strandlinjen. Längs gränsen in mot land och sannolikt också mot stranden skulle gator anläggas. Någon tomtindelning är inte utritad men med största sannolikhet var det fråga om dubbla rader av långsmala,

1 NF; Åström, S. 1977, s 172; SHF, s 45.

2 PRFSS 6, s 469; Lilius 1985, s 89.

3 RA: Utan känd proven, nr 410 respektive nr 411 (kartavd m form).

4 RA: Lantmät lev 1892, nr 57 (kartavd m form).

rektangulära tomter som i andra planer av Claesson med samma typ av breda, kvadratiska kvarter.

Den nämnda tomtkartan 1750 visar att inget av förslagen till reglering blev genomfört. Efter en storbrand 1858 fick staden en helt ny stadsplan.¹ Vissa grunddrag från 1620-talsplanen förefaller dock finnas kvar. Det gäller gatunätets orientering och kyrkotomten och sannolikt sammanfaller en del av de nya gatorna också med de gamla.

Nyslott (Savonlinna) 1639/1649–1683, 1784–1809

Stad i östra Finlands inland, på en ö i Saimens sjösystem, vid den medeltida fästningen Olofsborg. Staden grundades av Per Brahe, troligen 1639, under dennes första period som generalguvernör i Finland, och fick grevliga privilegier 1649 under Brahes andra guvernörsperiod. 1639 (1641)–1651 var Nyslott centrum i ett eget län. Privilegierna konfirmerades sedan av Karl XI 1676 men drogs in 1683, då Nyslott blev köping under Viborg. 1784 återfick Nyslott stadsrättigheter.²

Stadsgrundning och reglering enligt plan från omkring 1639

En odaterad karta över "Nyslätz Staadh" visar ett större samhälle med oregelbundet planmönster av medeltida typ – en inte helt rak långgata parallellt med stranden och kvarter ner mot vattnet av olika storlek och form. Juhani Kostet daterar den till 1639 och vill se lantmätaren Laurentius Schroderus som upphovsman.³ Han menar följaktligen att kartan visar den äldre bebyggelse som fanns på platsen vid stadens grundande, vilket ter sig helt korrekt.

Schroderus var på 1630-talet stationerad i Åbo och utsågs 1640 till den förste lantmätaren i Nylands och Tavastehus län.⁴ Sannolikt skickades han av Per Brahe, som var generalguvernör i Finland en första period 1637–40, till Brahes stadsgrundningsföretag i Tavastehus och Nyslott 1639 och även till Nöteborg, och fick som belöning för väl utfört arbete tjänsten som ordinarie lantmätare i Tavastehus län följande år. Från alla dessa platser finns likartade kartor. Ingen av dem är daterad men en av Tavastehuskartorna är signerad av Schroderus.

En odaterad regleringsplan visar en genomgripande förnyelse av planen.⁵ Troligen är detta anläggningskartan, eller de facto en regleringsplan för den äldre bebyggelsen som fanns på platsen, och även den kan dateras till omkring 1639. Den har stora likheter med den första uppmätningsskarta

1 Lilius 1985, s 79.

2 Åström, S. 1977, s 173; NE; SHF, s 45.

3 RA: Utan känd proven, nr 412 (kartavd m form); Kostet 1995, s 51.

4 Ekstrand 1903, s 285 (nr 2736). Här skrivs han Lars Schroderus.

5 RA: Lantmät lev 1850, nr 148 (kartavd st form).

vad gäller ritningsmanéret – färger, sättet att markera vatten, olika detaljer – och bör ha samma upphovsman.

Eino Jutikkala skriver att en "ingenjör" ska ha stakat ut tomterna och menar med det uppenbarligen Anders Torstensson.¹ Detta känns dock inte särskilt troligt – planen är alldeles för enkel och gammalmodig för det och kartan skiljer sig också mycket från Torstenssons arbeten. Kanske kan det i stället ha varit lantmätaren Anders Månsson Streng som några år tidigare kallades ingenjör över norra borte Finland och 1641 och 1642 fick lön från Nyslott; även om lönen senare återbetalades måste det ha funnits någon anledning till den.²

Planmönstret är rätvinkligt, med en enda lång, rak och bred östvästlig huvudgata parallellt med stranden och den bör ha tagit till vara stora delar av den befintliga gatan. Mot öster har den slottet i blickfånget. Nära ändarna av gatan finns korsande, smala tvärgator och mitt på, en bred tvärgata mot norr samt lite mot väster ytterligare en smal gata ner till stranden. Att de är såpass oregelbundet utplacerade talar för att även de utnyttjade äldre gränder. Plantypen skulle därmed kunna beskrivas som en rätvinklig långgatsplan. Torget är placerat på södra sidan av långgatan, ner mot vattnet, och alla tomter ligger i enkla rader och är lika breda. Någon strandgata finns inte utan tomterna går ända fram till sjön. Det vid det här laget omoderna enkeltomtsystemet berodde säkert på att tomtindelningen tidigare följt ett sådant mönster.

Utvidgning 1644

En annan plan, med påskriften "Ankom den 4 junij 1644 Nyslots Malm" på baksidan (inte "Anno den 4 junij" som Kostet skriver) och signaturen "Authore Lorentz Röös", visar en utvidgning av anläggningsplanen.³ Ytterligare en långgata har nu lagts till innanför den gamla, vissa tomter har delats upp medan andra slagits ihop och den korta gränden ner mot vattnet har försvunnit. I stället har den gamla gatan mot norr förlängts åt andra hållet så att den nu går ända ner till vattnet. Och vid dess norra ände, uppe på backkrönet, utgår en helt ny gata snett mot väster, kantad av kvarter med enkeltomter. Att man än en gång valde enkeltomtsystemet berodde antagligen på en kombination av konservatism där man ville ha samma system som i övrigt och de topografiska förhållandena. I det gamla stadsområdet har tomterna mot sjön kortats av så att en smal landremsa nu skiljer dem från vattnet. Möjligen kan man ha tänkt sig en gata här.

Juhani Kostet menar i stället att ordningsföljden mellan de två kartorna är den omvända; den karta som här daterats till omkring 1639 tidfäster han

1 Jutikkala 1963, s 27.

2 Ekstrand 1903, s 214 (nr 2620).

3 RA: Lantmätlev 1850, nr 149 (kartavd st form). Lantmätaren kallas hos Ekstrand Lars Sigvardsson Röös, Ekstrand 1903, s 237 (nr 2923).

till 1645. När han jämför de två kartorna kommer han fram till att båda måste ha Lorenz Rööss som upphovsman, vilket ter sig förvånande med tanke på de markanta skillnaderna i ritningsmanéret; bland annat har kartan 1644 ett mycket karaktäristiskt, sirligt och ornamentalt sätt att rita berg, helt annorlunda än den andra. Denna har i sin tur ett särpräglat sätt att markera vattnet.

Kartan med året 1644 beskriver Kostet som mer skissartad och anser att den måste vara den äldre. Den enligt honom yngre kartan, daterar han på grundval av titeln – "Nye Slåt samt Stadz affrijtningh" – till efter den 25 januari 1645, då han säger att privilegierna ska ha stadfästs på nytt.¹ Men detta är inte ett konsekvent resonemang, för tidigare har han daterat uppmättningskartan med det äldsta, oregelbundna planmönstret till tiden för stadsgrundningen 1639 och denna karta bär titeln "Nyslätz Staadh".²

Ser man till kartornas innehåll kan en sådan datering inte gärna stämma. Kartan 1644 kan knappast vara något annat än en vidareutveckling av den första planen efter några år – de lite ologiska förändringarna av tomterna är sådana som uppstår efter hand medan den helt regelbundna tomtindelningen den andra kartan är typisk för ett projekt till genomgripande omdaning eller nyanläggning.

Man kan också se att en del av de utritade tomterna i det första regleringsförslaget inte blivit bebyggda, vilket säkerligen hänger samman med de topografiska förhållandena. Sådant händer när ett "skrivbordsprojekt" vid utbyggnaden anpassas till verkligheten. Utformningen av utvidgningarna och tilläggen talar dessutom för en senare tillkomst; i dessa delar finns den konsekventa tomtindelning som är karaktäristisk för nyprojektering.

Även Gerhard Eimer berör de bägge kartorna och talar lite vagt om "fram emot 1645" för den första (den som här dateras till cirka 1639). Den andra för han definitivt till ett senare utvecklingsskede, och säger svävande "kanske redan före 1654 då kyrkbygget påbörjades"; uppenbarligen har han inte lagt märke till året 1644.³

En jämförelse med dagens karta visar att den första regleringen i samband med stadsgrundningen i huvudsak genomfördes och även delar av förändringarna 1644, och att detta finns kvar ännu idag.

Nystad (Uusikaupunki) 1616/1617–1809

Stad i sydvästra Finland, vid en vik av Bottenhavet norr om Åbo, anlagd 1616 och med privilegier året därpå. 1681 drogs stadsrättigheterna in men återställdes redan samma år. Under åren 1646–81 var Nystad huvudort i grevskapet

1 Kostet 1995, s 107–109; kartans titel är inte helt korrekt återgiven. Åström 1977 nämner inget om privilegier 1645.

2 Kostet 1995, s 51; inte heller denna kartas titel är helt korrekt återgiven.

3 "wohl noch bevor 1654 mit dem Kirchbau begonnen wurde", Eimer 1961, s 416–417.

Vasaborg som inrättades för Gustav II Adolfs son Gustaf Gustafsson som i samma veva utsågs till riksråd. Han fick också rätt att uppföra ett slott som skulle kallas Vasaborg.¹

Stadsgrundning 1616

Stadens utseende från början framgår av en regleringskarta som sannolikt är från slutet av 1640-talet.² Plantypen är vad som kan kallas en långgatsplan – en enda lång huvudgata parallellt med stranden och korta tvärgator åt sidorna. Mindre än hälften av dessa ligger mitt för varandra så att gatukors bildas och bara vid det centralt placerade torget kan man se en tendens till ett mer regelbundet planmönster.

Henrik Lilius skriver att kungen uppmanade borgarna att bygga ordentliga gator och hus när staden grundades. Närmare direktiv skulle komma senare men dessa uteblev och man fick själva uppföra staden efter bästa förmåga. Gerhard Eimer menar däremot att en plan låg till grund för anläggandet. Han anför dock inga belägg för detta och det är svårt att tro att han har rätt.³

Reglering och utvidgning omkring 1649

Den nämnda regleringskartan, som sannolikt är från slutet av 1640-talet, innebar en total reglering av staden men också en omfattande utvidgning. Den har påskriften "Wasabürgz Affritning" vilket innebär att den tillkommit tidigast 1646, det år staden blev huvudort i Vasaborgs grevskap. Kartan är osignerad och odaterad.

Gerhard Eimer tillskriver utan tvekan planen till Claes Claesson och daterar den till omkring 1649. Juhani Kostet talar i stället om Hans Hansson som upphovsman och daterar den till 1640-talets slut (men i bilaga A–E till 1649 och i bilaga F till 1647). Han menar att det finns stora likheter i handstil och sätt att rita klippor jämfört med de kartor över Åbo och Nådendal som tillskrivs Hansson. Även Henrik Lilius nämner Hansson som planförfattare, men utan någon särskild argumentation, och daterar kartan till 1649.⁴

Planen har många innehållsmässiga likheter med Claessons projekt även om själva kartan ser lite annorlunda ut. Det gäller den typiska utformning av stadsplanen med ett påfallande långsträckt, rektangulärt stadsområde utmed stranden, de omfattande utfyllnaderna i vattnet med gator längs stadens yttre gräns samt de stora kvarteren som är kvadratiska eller nära kvadratiska. I Nystad varierar dock kvarterens storlek mer än normalt – flertalet

1 Åström, S. 1977, s 172; *NF*, Vasaborg.

2 KrA: SFP Finland Nystad 6 st f.

3 Lilius 1985, s 88–89; Eimer 1961, s 171.

4 Eimer 1961, s 320; Kostet 1995, s 111–172; *SHF*, s 267, bildtexten till bild 79. Jutikkala 1963, s 44, redogör för planens genomförande men nämner ingen upphovsman.

är något kortare medan kvarteren i axeln där det gamla torget låg är betydligt längre.

Oftast ligger Claessons kvarter i två rader, men ibland är det två och en halv – precis som här – och någon gång fler. Och som vanligt hos Claesson utnyttjade det nya gatunätet bara i liten utsträckning de äldre gatusträckningarna. Något annat var å andra sidan knappast möjligt om man skulle få till stånd en någorlunda regelbunden rutnätsplan. Av en tryckt karta som publicerades 1750 och en utvidgningskarta 1799 kan man dra slutsatsen att kvarteren var indelade i dubbla tomtrader, vilket alla Claessons säkra projekt är.¹

Det finns också en lång kaj med små tvärstreck, vilket torde betyda att den skulle byggas i trä. Likadana ingår i flertalet av Claessons projekt.² Bara ett par andra finska kartor har liknande kajer – en Tavastehusplan som bör vara från 1639 och den Hans Hansson tillskrivna Nådendalkartan omkring 1649.³

Torget skulle flyttas ett steg mot söder och uppta hela det smala kvarteret vid vattnet. Alla Claessons projekt har torg som består av utsparade kvarter eller del av kvarter i ursprungsförslagen och bara i två fall ändrades detta i ett senare alternativ. I Uleåborg gjordes detta efter direkta direktiv från "höge öfwerheeten". I nästan hälften av hans planer ligger också torget vid vattnet, något som annars är ovanligt.

Skillnader mot Claessons kartor är att Nystadskartan inte är signerad, vilket de allra flesta – men inte alla – av Claessons kartor är, och att den saknar kompassros och andra typiska detaljer. Skriften är också en annan liksom kartans format. Man kan även notera att huvudgatan är lagd så att den får ett större stenhus med hörntorn i blickfånget längst i väster. Detta ligger på en höjd utanför stadens kortsida och i en båge runt höjden är ett förslag till befästning med fyra bastioner uttritad med rödprickade linjer. Fondmotiv förekommer inte i Claessons projekt, annat än i de två reviderade planerna för Uleåborg 1651 och Kristinestad 1652, och befästningar ingår inte i något förslag. Samma gäller å andra sidan också Hans Hansson.

Mot Claesson talar också det faktum att han var lantmätare i Uleåborgs län⁴ och att hans säkra arbeten alla ligger längre norrut. Å andra sidan kan man ju tänka sig att den grevlige herren tog sig friheten att anlita vem han ville. Och det är mycket möjligt att han själv kan ha bestämt att en gata skulle leda fram till det stora stenhuset för att öka magnificensen och framhäva byggnaden i det långa perspektivet rakt genom hela staden.

1 Plan des Forteresses les plus celebres situées dans la Finland, avbildad i Jutikkala 1963, s 43, respektive en karta i Uudenkaupungin mittaustoimisto (Nystads mättningskontor), avbildad i Lilius 1985, fig 82.

2 Till exempel KrA: SFP Finland Brahestad 4 och Kristinestad 3.

3 RA: Utan känd proven, nr 422 (kartavd m form), RA(Fi): MHA Nådendal A69 5/1.

4 Ekstrand 1903, s 48 (nr 572).

I attribueringen till Hans Hansson pekar Kostet på likheter i handstil och sättet att rita berg på de två Åbokartor som tillskrivs Hansson. Och han säger att Hansson år 1646 blev Per Brahes lantmätare och tidsmässigt är den enda tänkbara upphovsmannen. Claesson förbigås helt.¹

Jämför man med övriga arbeten som tillskrivs Hansson kan man invända att den enda plan där han inte arbetade vidare på tidigare projekt av Anders Torstensson (som i Åbo) utan självständigt kunde utforma planen är Nådendal omkring 1649. Och här är planmönstret helt annorlunda, med långsmala, rektangulära kvarter av i stort sett enhetlig storlek och lagda i stadens längdriktning – inte som i Nystad huvudsakligen kvadratiska kvarter. Det är heller inte ett strikt rektangulärt stadsområde. Vidare är torget av en helt annan typ än i Nystadsplanen, som är ett mycket stort torg som skärs på mitten av en huvudgata, på samma sätt som i alla de planer som tillskrivits Hansson. Det mesta förefaller därmed tala för Claesson men att i så fall själva kartan är ritad av någon annan.

Senare kartor visar att regleringen genomfördes i stora drag.² Kvarteren förefaller dock vara mer jämnstora och kvadratiska och stadsområdets yttre kontur oregelbunden. Detta är också grunden i det gatunät som finns idag. På kartan omkring 1750 upptar torget dessutom hela det fullstora kvarteret innanför torget på regleringskartan, vilket gör det osedvanligt stort. 1799 hade det dock minskats till ett hörn av detta kvarter medan resten och hela kvarteret vid vattnet delats upp i tomter.

Nådendal (Naantali) 1443–1809

Medeltida stad vid kusten i sydvästra Finland, strax väst om Åbo, anlagd 1443 samtidigt med det birgittinerkloster som då förlades hit. Staden grundades som ett servicesamhälle till klostret, åtskild från klosterområdet genom en liten vik. Den har under långa perioder fört en tynande tillvaro i skuggan av det närbelägna Åbo.³

Utvidgning och reglering 1649 (?)

Den äldsta kända kartan från slutet av 1640-talet visar för den befintliga staden ett avlångt stadsområde med bara fyra kvarter utefter en långgata och en kort tvärgata åt vardera hållet ungefär mitt i staden.⁴ Kartan är ett projekt till omfattande utvidgning och även reglering av det medeltida gatunätet. Den är

1 Kostet 1995, s 112. Enligt Ekstrand var Hansson åtminstone från 1655, men möjligen från 1649, lantmätare i Åbo län, Ekstrand 1903, s 214 (nr 2623).

2 De tidigare nämnda kartorna omkring 1750 och 1799 samt en uppmätning 1801, UUB: Dav nr Finland 146, avbildad i Eimer 1961, s 321, fig 189.

3 *Medeltidsstaden 4*, Nådendal, s 8–13.

4 Karta i Riksarkivet i Helsingfors, RA(Fi): MHA Nådendal A69 5/1.

osignerad och odaterad men har attribuerats till lantmätaren Hans Hansson och daterats till 1649 eller något av åren på 1640-talets slut.¹

Från det äldre lilla stadsområdet längst i väster skulle staden utvidgas kraftigt mot öst och nordöst och delvis anläggas på utfylld mark. Topografin tillät dock inte att stadens yttre form blev regelbunden. Det nya gatunätet var mycket enhetligt med rektangulära kvarter av aningen varierande storlek och ett mycket stort torg motsvarande två hela kvartersrutor. Detta skars på mitten av huvudgatan som var en rätning och förlängning av den gamla huvudgatan. Strandgator är utritade mot den lilla viken på stadens norra sida och träkajer efter en kort sträcka i sydväst. Kyrkan skulle även fortsättningsvis komma att ligga utanför stadsområdet. Av en uppmätningsskarta av lantmätaren Johan Jakob Petesche 1825 kan man se att tomtindelningen följde ett system med dubbla tomtrader genom kvarteret.²

Regleringen av gatunätet genomfördes i stora drag, men kvarterens ytterkanter är än idag till stor del oregelbundna. Huvudgatan förlängdes också mot sydöst och en liten del av torget kom på plats, men den allra största delen av utvidgning blev aldrig förverkligad. Förändringarna genomfördes utan att någon brand hade ägt rum och någon stadsbrand har heller inte inträffat senare.³ En jämförelse med ett förslag till reglering och utvidgning 1893⁴ och den moderna kartan visar att förändringarna från 1640-talets reglering fortfarande finns kvar och även de äldre, oregelbundenheterna i stadens ytterkanter mot väst.

Pargas (Parainen)

Skärgårdssocken i sydvästra Finland, utanför Åbo. Platsen förtecknas i *Stadsväsendets historia i Finland* under rubriken "Planerade städer eller städer som verkade under en kort tid" som den fjärde i raden, med året 1632, och markeras på en översiktsskarta för tiden fram till 1636.⁵ Den följer dryga 20 år efter de tre första av vilka en var det närbelägna Kimito. Inga uppgifter har framkommit om planutformningen.

1 Kostet 1995, s 95 och där angivna källor. Jutikkala 1963, s 47, skriver 1647. Carl Jacob Gardberg skriver i en bildtext 1645 och Henrik Lilius anger på en kartsammanställning 1649, *SHF*, s 19 och 268. *Medeltidsstaden* skriver att kartan sannolikt utarbetades under vintern 1648–49, *Medeltidsstaden 4*, Nådendal, s 13.

2 RA(Fi): MHA Nådendal 5/2–3. Kartan avbildas i *Medeltidsstaden 4*, Nådendal, s 17. Petesche ändrade sitt namn 1818 från att förut ha hetat Lindström, Ekstrand 1903, s 219 (nr 2690).

3 *Medeltidsstaden 4*, Nådendal, s 12. Om plangenomförandet, jfr också s 16–18.

4 Lilius 1985, fig 111.

5 NF; *SHF*, s 44.

Raumo (Rauma) 1442–1550, 1557–1809

Medeltida kuststad i sydvästra Finland, med de äldsta kända stadsprivilegierna från 1442. År 1550 beordrades borgarna i Raumo och flera andra städer att flytta till det nygrundade Helsingfors men 1557 fick de tillstånd att återvända igen.¹

Gatureglering på 1680-talet (?)

En tredjedel av staden brann ner 1640 men det finns inga uppgifter som visar att detta skulle ha följts av något förslag till genomgripande förändring. Inget kartmaterial från 1600-talet är känt. Markus Hiekkänen i *Medeltidsstaden* framför dock antagandet att ett regleringsförslag med en rutnätsplan ska ha utarbetats och vill se Kungsgatan (Kuninkaankatu) och Stora Kyrkogatan (Isokirkkokatu) som genomförda delar av detta; de är jämfört med övriga gator raka och breda och skär varandra i rät vinkel. Tanken förefaller inte alls orimlig. Men samtidigt skriver han att Stora Kyrkogatan iståndsattes 1663 och att man då tog fram sand och sten för fyllningsarbeten.²

1661 uppmanades staden att låta bygga Köpmansgatan (Kauppakatu, dåvarande Kungsgatan) "från torget till tullporten". Hiekkänen antar att det var nu den raka och breda sträckan av Köpmansgatan mellan Rådhusorget och Lilla Torget tillkom och menar med utgångspunkt från tomtgränser inne i kvarteren söder om gatan att det var ett helt nytt gatugenombrott som ersatte en äldre gata i ett sydligare läge. Eino Jutikkala talar i stället om rätning och breddning av en existerande gata.³ I samband med detta bör också torget ha fått den utformning som visas på den äldsta tillförlitliga kartan 1756, en mycket långsmal, men regelbunden, rektangulär form där Köpmansgatan mynnar mitt på den östra kortsidan.⁴ I princip är det vad som kan beskrivas som ett axialtorg, ett torg med en gata i mittaxeln och med avkortade kvarter på sidorna. Denna torgtyp introducerades i svensk-finskt stadsbyggande vid 1630-talets slut i och med regleringen av Stockholms malmar.

Den vanligaste uppfattningen tycks annars vara att det i huvudsak var på 1680-talet, efter den mest förödande branden i Raumos historia 1682, som gaturegleringarna kom till stånd. Borgarna uppmanades då att "bygga rymligare" och man satte igång att räta och bredda gatorna. Även tomterna

1 *SHF*, s 18–19, 36.

2 *Medeltidsstaden 2, Raumo*, s 6–8, 40–41. Den äldsta kända tillförlitliga kartan är en enkel tomtkarta upprättad av Daniel Gadolin 1756 (se nedan).

3 *Medeltidsstaden 2, Raumo*, s 40–41. Jutikkala skriver i stället att man ålagts att bygga Kungsgatan "från tullport till tullport", Jutikkala 1963, s 49.

4 "Charta öfver Raumo stad belägen i Björneborgs Län författad år 1756 af undertecknad Landtmätare D. Gadolin". Originalen förvaras i Åbo och Björneborgs läns lantmäterikontor och det finns flera kopior i Riksarkivet i Helsingfors; *Medeltidsstaden 2, Raumo*, s 8, karta 3a. En kopia, renoverad 1850, är RA(Fi): SM Raumo 1 55M 4/10.

förändrades. Den långa och raka Kungsgatan ska vara det främsta resultatet av detta.¹ Det tidigare påbudet att låta bygga Köpmansgatan behöver inte stå i något motsatsförhållande till detta; det kan mycket väl helt eller delvis ha skjutits på framtiden för att åter aktualiseras efter branden.

Successiva förändringar fortsatte sedan fram till 1700-talets slut och det stora, i det närmaste rektangulära Salutorget (Kauppatori) i stadens mitt fick inte sin nuvarande storlek förrän in på 1900-talet. Området för torget är fortfarande markerat som ett kvarter på en stadsplan 1915.

Som helhet är planen i de centrala delarna en oregelbunden rutnätsplan, men med en del gatusträckningar som helt bryter sig ur ett regelbundet mönster i framför allt utkanterna av staden. Tomtgränserna inne i kvarteren är delvis påfallande sneda och oregelbundna. Staden är också ett exempel på att kyrkan ligger utanför stadsområdet, i detta fall skild från staden genom ett vattendrag. Både Lilius och Hiekkänen menar att man måste ställa sig tveksam till uppfattningen att Raumos stadsplan skulle vara medeltida.²

Salmis (Salmi)

Socken i Karelen på nordöstra sidan av Ladoga som fram till 1940 utgjorde gränssocken mot Ryssland, men därefter kom i rysk besittning. Platsen förtecknas i *Stadsväsendets historia i Finland* under rubriken "Planerade städer eller städer som verkade under en kort tid" som den fjärde i raden, med årtalet 1632 och nya stadsrättigheter 1643, och markeras på översiktskartor för tiden fram till 1636 och 1637–53. Man skriver dock att Salmis aldrig utvecklades till någon egentlig stad. I *Nordisk familjebok* beskrivs orten som en köping som uppstod under Gustav II Adolfs tid men förföll vid mitten av 1600-talet.³ Inget har framkommit om planutformningen.

Sordavala (Sortavala) 1632/1643–1721

Stad vid Ladogas norra spets, Kexholms län, i dagens Ryssland. Platsen fick stadsrättigheter 1632 men först efter tio år grundades staden. Från 1651 fram till reduktionen 1680 var Sordavala huvudort i ett grevskap med samma namn.⁴

1 Lilius 1985, s 88; *Medeltidsstaden 2, Raumo*, s 6, 40; Jutikkala 1963, s 56. Deras källa är Aina Lähteenoja: Rauma 1600–1721, Rauman kaupungin historia II, Rauma 1932, s 28–39.

2 *Medeltidsstaden 4, Nädendal*, s 40, 42–43. Stadsplanen 1915 finns avbildad i *Built Heritage and Locality*, s 14.

3 *NF; SHF*, s 44, 46.

4 Åström, S. 1977, s 148; *NF*.

Stadsgrundning 1643

En uppmätningsskarta 1697, av lantmätaren Erik Beling, visar ett litet stadsområde med en regelbunden rutnätsplan med rektangulära kvarter och förhållandevis breda gator.¹ Staden ligger på en udde och har en oregelbunden yttre form. Torget utgörs av ett utsparat hörn av ett kvarter och en smal remsa genom resten av kvarteret, ner till hamnen. I tomtindelningen kan man spåra ett regelbundet system med dubbla tomtrader, men efter hand har vissa tomter delats itu och andra förändringar gjorts.

En karta 1835 visar samma planmönster, men uppstramat så att det blir helt rätvinkligt. Av ett planförslag två år senare framgår dock att vissa oregelbundenheter i ytterkanterna fortfarande fanns kvar.² På en karta över Sordavala 1939 återfinns man några kvarter som har samma orientering som på 1600-talskartan, och som nu ligger diagonalt i förhållande till det senare gatunätet.³

Taipale

Skans och köping vid Vuoksens utlopp på västra stranden av Ladoga i dagens Ryssland. Vid flera tillfällen under 1600-talet kallades den stad. En stad grundades 1618 men tynade så småningom bort helt. Platsen förtecknas i *Stadsväsendets historia i Finland* som den andra i raden under rubriken "Planerade städer eller städer som verkade under en kort tid" och markeras på översiktskartor för tiden fram till 1636 och åren 1637–53.⁴ Inget har framkommit om dess planutformning.

Tavastehus (Hämeenlinna) 1639/1651–1809

Stad vid det medeltida fästet Tavastehus, vid Vanjavesi sjö i inlandet norr om Helsingfors. Staden anlades 1639, under Per Brahes första period som generalguvernör i Finland, och fick 1651 privilegier, under hans andra guvernörperiod. Dessa konfirmerades senare av Karl XI:s förmyndarregering och av Karl XI 1676. År 1777 flyttades staden från sin plats norr om slottet till sitt nuvarande läge.⁵

Stadsgrundning med plan från 1639 (?)

En karta i Riksarkivet, sannolikt av lantmätaren Laurentius Schroderus omkring 1639, visar platsens utseende innan staden byggdes upp. Runt slottet finns några enstaka hussymboler och norr om slottet ligger ett stort, tomt

1 RA: Lantmät lev 1892, nr 14, bl 1 (kartavd m form); Ekstrand 1903, s 253–254 (nr 3106).

2 Lilius 1985, fig 68 respektive 69.

3 Kartan i Jaatinen 1997, s 35.

4 SHF, s 44, 46.

5 Åström, S. 1977, s 173; NE.

område dit sedan staden förlades.¹ Det ter sig rimligt att datera kartan till tiden för stadens anläggande 1639. Vid denna tid fanns Schroderus i Åbo och 1640 utsågs han till den förste lantmätare i Nylands och Tavastehus län.² Troligen skickades han av Per Brahe, som var generalguvernör i Finland en första period 1637–40, på särskilt uppdrag för Brahes stadsgrundningar i Tavastehus och Nyslott 1639 och även till Nöteborg. Från alla dessa platser finns kartor med likartat utseende. Ingen av dem är daterad men en är signerad av Schroderus. När han sedan 1640 blev den förste på posten som ordinarie lantmätare i Tavastehus län var det kanske som belöning och för att genomföra projekten.

Det finns två odaterade kartor som visar planen för den nya staden, en av dem den signerade kartan.³ Sannolikt är det i båda fallen anläggningsplanen – man kan se både det nya planmönstret och några äldre vägsträckningar. Däremot finns inga tecken på någon äldre bebyggelse på platsen.

Juhani Kostets uppgift att de två plankartorna tycks ha tillkommit år 1650 i samband med att Per Brahe besökte staden och att de skulle vara ett regleringsförslag förefaller mindre trolig just med tanke på att staden anlades 1639 och att kartorna inte redovisar någon befintlig bebyggelsestruktur. Rimligen bör de ha tillkommit i samma skede som den separata uppmätningsskartan; det normala är att sådana utarbetades tillsammans i samband med en nyanläggning eller större förändring.⁴ Tomtstrukturen med ett enkeltomtsystem talar också för en tidig datering; redan 1639 var detta ett system som man sedan länge frångått.

Den nya planen var uppbyggd kring en enda långgata i nordsydlig riktning, vilken korsades av tvärgator i räta vinklar så att det bildades långsmala kvarter med kortsidan mot huvudgatan. I den södra delen av stadsområdet skar huvudgatan rakt över torget som består av två avkortade kvarter mitt för varandra. På en udde ett stycke norr om stadsområdet skulle kyrkan ligga. Av den andra kartan framgår att kvarteren planerades att byggas ut i väst så att staden fick en regelbundna rektangulär form in mot land och den visar även en kajanläggning som följer den oregelbundna strandlinjen på östra stadssidan.⁵

Gerhard Eimer beskriver projektet som en nyplanläggning omkring 1650 med Anders Torstensson som upphovsman, även om kartan är utförd av Schroderus, och Eino Jutikkala skriver att Tavastehus genom Per Brahes försorg fick en plan som hade utformats av Anders Torstensson. Om detta

1 RA: Utan känd proven, nr 445 (kartavd m form).

2 Ekstrand 1903, s 222, 285 (nr 2736). Även Kostet 1995, s 51, daterar kartan till 1639.

3 RA: Lantmät lev 1850, nr 194 (kartavd m form), som är den signerade kartan, respektive RA: Utan känd proven, nr 432 (kartavd m form).

4 Kostet 1995, s 98. Han lämnar ingen datering för de två plankartorna i uppställningen av grundfakta och bildtext men skriver i bilagorna 1650.

5 RA: Utan känd proven, nr 432 (kartavd m form).

skulle vara vid anläggningen av staden eller i samband med att privilegierna utfärdades sägs inte.¹

Onekligen har planen uppenbara likheter med Torstenssons förslag för Åbo 1639 och även hans Södertäljeplan 1650. Den är på samma sätt uppbyggd kring en enda lång gata som på båda sidor omges av långsmala kvarter. Dessa gjordes där det gick rektangulära – det vill säga med en rak gräns på sidan in mot land – men anpassades annars efter topografin, i det här fallet den svängda strandlinjen. Gatan bildar också en markerad mittaxel som skär tvärs över det kvadratiske axialtorget som är en för Torstensson karaktäristisk torgform. Mycket talar alltså för att han var den egentliga upphovsmannen.

En skillnad mot Torstenssons planer är dock den enkla tomtstrukturen. Där får man snarare räkna med Schroderus som upphovsman. Runt torget fanns bredare tomter medan kvarteren i norr var indelade i mycket långsmala tomtremsor med kortsidan mot huvudgatan och som gick genom kvarterets hela längd. Även en koppling till Torstensson talar för en datering till 1639, då han hade flera uppdrag i Finland och hade mycket kontakt med Per Brahe.

En uppmätningsskarta 1762 visar att planen byggdes ut men att planmönstret ändrades på vissa väsentliga punkter i delen norr om torget.² Här anlades ytterligare två långgator, en på vardera sidan om den centrala huvudgatan, vilket i stället gav en struktur av rektangulära kvarter i nordsydlig riktning och ett utbyggt rutnät av gator. Detta är faktiskt antytt på de bägge anläggningsskartorna; den västra gatan finns som en linje och på den ena kartan har den östra gatan ritats in med tunna blyertsstreck. Möjligheten finns naturligtvis att detta kan vara en revidering 1651.

1777 flyttades Tavastehus till sitt nuvarande läge ett stycke söder om slottet. Det gamla stadsområdet utgörs idag av parkering och ett grönområde som är skyddat som nationell stadspark. Några synliga lämningar av den tidigare staden finns inte.

Torneå (Tornio), se under Sverige

Uleåborg (Oulu) 1605/1610–1809

Stad vid Österbottens norra kust, vid Ule älvs utlopp i Bottniska viken. Den anlades 1605 på platsen för en viktig gammal marknadsplats, fick stadsprivilegier 1610 och utvecklades till norra Finlands viktigaste stad. 1570–1687 alternerade platsen med Vasa som residens för landshövdingen över Österbotten.

1 Eimer 1961, s 282; Jutikkala 1963, s 27. Eimer anger ingen källa utan pekar bara på likheten med Torstenssons Södertälje- och Åboplaner. Jutikkala grundar sig på Eimer.

2 Avbildad i *SHF*, s 578. Original Riksarkivet, Helsingfors.

1590 beslutade Johan III att uppföra en befästning på en holme alldeles utanför den nuvarande staden, på resterna av ett medeltida fäste. I början av 1600-talet byggdes denna delvis om i sten. 1606–20 bodde ståthållaren över Österbotten i Uleåborg, 1634–42 var staden residens för landshövdingen över Österbottens län och 1642–48 för landshövdingen i Uleåborgs län. 1651 inrättades Uleåborgs friherreskap för riksrådet Erik Gyllenstierna.¹

Stadsgrundning 1605

Den äldsta planen i Uleåborg framgår av flera kartor åren 1648 och 1649.² Gatunätet är uppbyggt kring en svagt böjd huvudgata från uddens spets in mot land, ett annars ovanligt mönster vi känner igen från vissa medeltidsstäder, exempelvis Simrishamn, och även 1500-talsstaden Ekenäs.³ Gatans nordvästra del vidgar sig påtagligt och liknar på så vis vissa medeltida torg som bestod av en ansvällning av huvudgatan, men detta övergår sedan i ett fyrkantigt torg som skärs på mitten av gatan, som därefter fortsätter mot sydöst. Kring detta centrala parti finns några tvärgator i någorlunda rät vinkel vilket tyder på en medveten planering. Vid uddens spets längst mot nordväst och i stadsområdets ytterkanter är mönstret betydligt mer oregelbundet, sannolikt resultatet av en oplanerad, successiv tillväxt under 1600-talets första hälft.⁴

Inga uppgifter har påträffats om planens upphovsman. Däremot är det känt att byggmästaren Daniel Brandt, som arbetade med befästningarna i Livland, 1605 fick kungens uppdrag att tillsammans med Jöns Pedersson bege sig till Ula för att skaffa fram material till slott och befästning där och att denne några år framöver tjänstgjorde i Finland. Möjligen kan detta ha något samband med stadsgrundningen.⁵

Reglering och utvidgning 1649

En av de nämnda uppmätningsskartorna har tillskrivits Nicodemus Tessin d.ä. Han hade vid denna tid i uppdrag att mäta upp och se över de svenska Norrlandsstäderna. Bland de städer där han skulle avsticka staket och sedan skicka in kartor över detta nämns även Uleåborg.⁶ På samma sätt som för de

1 Åström, S. 1977, s 171; NF; SHF, s 45.

2 KrA: SFP Finland Uleåborg 6 och de av Claes Claesson upprättade RA: Utan känd proven, nr 436 (kartavd m form), RA: Lantmät lev 1892, nr 44 (kartavd st form) m.fl. kartor för den kommande regleringen av staden (se nedan). Kartan i Krigsarkivet har tillskrivits Nicodemus Tessin d.ä.

3 Se vidare Ahlberg 1998, s 15, och Améen 1981, s 13–14.

4 Eimer 1961, s 311, skriver med hänvisning till RR 4/3 och 25/2 1642 att då förlängdes en skattebefrielse med fyra år för dem som drabbats av en "gaternes justering" och att staden samma år begärde att befästningar skulle anläggas, men utan resultat. Jutikkala 1963, s 42, not 2, säger dock att brevet den 4 mars 1642 gäller Viborg, inte Uleåborg.

5 Munthe VI:1 1916, s 142.

6 Munthe VI:1 1916, s 483.

andra uppräknade städerna måste detta innebära reglering eller – om det ansågs lämpligare – flyttning och nyanläggning på en annan plats. Någon karta för en sådan förändring av Tessins hand är dock inte känd.

1649 utarbetade i stället Claes Claesson ett första projekt till total reglering och större utvidgning av Uleåborg.¹ Det hade föregåtts av noggranna uppmätningar av staden och staden med dess jordar.² Den nya planen är en rätvinklig rutnätsplan med i det närmaste kvadratiska kvarter av något varierande storlek. Claesson tog uppenbarligen sin utgångspunkt i den gamla huvudgatans östra del, torget och gatan längs kyrkotomtens västra sida. Kvarteren är betydligt större än förut och torget – med ungefär samma läge och storlek som tidigare – utgörs av ett utsparat hörn av ett av de nya kvarteren.

Den mittersta gatan i nordväst–sydöstlig riktning är markant bredare än övriga gator och delar staden i två delar. Utmed stranden i nordöst skulle en strandgata läggas på delvis utfylld mark och denna skulle i rak linje fortsätta i vad som måste vara en träkaj på pålar i vattenlinjen och sedan en ny bro över till Slottsholmen. Kajen och bron är ritad på samma sätt som i andra Claessonplaner med tvärstreck och dubbla punkter på varje bit. I nordväst planerades däremot inte någon strandgata; här fick den oregelbundna strandlinjen vara kvar, åtminstone tills vidare. Tunna gatulinjer har dragits ut åt detta håll men avslutas inte ordentligt vilket får tolkas som att man inte riktigt visste hur man ville ha det här.

1651 gjorde Claesson ett nytt, helt annorlunda förslag.³ Likheter är gatornas orientering och en grundstruktur med kvadratiska kvarter och rektangulär stadsform, men kvarteren är färre, avsevärt större och breder ut sig längre mot sydväst. I stället för fyra kvarter på bredden är det nu tre. Runt staden går som tidigare en gränsgata, men nu finns dessutom en streckad linje utanför, sannolikt tullstaketet. En påfallande bred gata ligger i samma läge som den bredare gatan i det första förslaget men stannar nu efter två kvarter. Placeringen gör att den delar två normalkvarter mitt itu. Gatan på kyrkotomtens sydvästra sida, som utnyttjade delar av den gamla huvudgatan, finns också kvar, men torget har förskjutits mot sydöst och bildar nu en hörnsluten plats mitt över en gatukorsning.

Torget förändringar hade enligt texten på kartan tillkommit efter synpunkter från "höge öfwerheeten". Kanske var detta den nye friherren Erik Gyllenstierna, som 1637 blivit landshövding över Karelen och Viborgs län och alltså funnits där när Anders Torstensson utarbetade sin plan. Det kan också ha varit han som i syfte att ge staden ett mer representativt utseende såg

1 RA: Utan känd proven, nr 437 (kartavd st form).

2 De redan nämnda RA: Utan känd proven, nr 436 (kartavd m form) och RA: Lantmät lev 1892, nr 44 (kartavd st form).

3 RA: Utan känd proven, nr 438 (kartavd m form).

till att flytta gatan som i det första projektet låg utmed kyrkotomtens västra kant mot höger så att kyrkans kor kom att blida blickfång.

Strandgatan i nordöst känns också igen, men bara i halva sin sträckning; dess fortsättning, tråkajen som till största delen skulle ha gått på utfylld mark, har ersatts av en gata som flyttats in något och nu ligger på fasta land, och den nya bron i förlängningen har helt försvunnit. En annan gata som ligger kvar på samma plats är gränsgatan i sydöst. I ett par av kvarteren är tomtsystemet uttrit – det är Claessons vanliga, med dubbla rader av långsmala tomter.

Förklaringen till utformningen måste vara att dessa delar som överensstämmer med Claessons första projekt men som delvis bryter sig ur mönstret i det senare förslaget redan hade byggts ut eller åtminstone påbörjats och därför fick vara kvar. Vid den fortsatta utbyggnaden, som kunde genomföras lättare efter omfattande stadsbränder 1652 och 1655, förefaller man också ha hållit kvar vid 1649 års plan i första hand.¹

Senast vid 1700-talets första år hade de två gatorna på kyrkotomtens västra och östra sidor byggts ut i sina norra delar och mycket möjligt också huvudgatan söderut i sin fulla längd. Det framgår av 1700-talskartorna (se nedan). 1669 finns uppgifter som säger att åtminstone de centrala delarna av staden hade fått ett regelbundet gatunät.² Under loppet av 1700-talets första hälft byggdes betydligt mer av 1649 års plan ut och detta har sedan bildat utgångspunkt för fortsatta förändringar.

Utvidgning och reglering vid slutet av 1600-talet

Kartorna från 1700-talets första del visar dock att de senare tillkomna delarna inte blev fullt så regelbundna som planen föreskrev. I den nordöstra delen av staden skedde en betydande expansion utöver 1649 års plan och den följer ett så pass rätvinkligt och enhetligt mönster att man får räkna med en planlagd reglering och utvidgning. Av en detaljerad tomtkarta av Gustaf Ulstadius från omkring år 1700 framgår att det dels var fråga om en förtätning, genom att en helt ny tvärgata lades in och delade den nordligaste av Claessons kvartersrader mitt itu, och dels en utvidgning med ett par kvarter längs utfartsvägen mot öster.³ Detta var en förlängning av Claessons gatunät med kvarter av samma bredd. Ytterkanterna blev dock inte regelbundna.

Någon uppgift om när dessa förändringar planlades har inte framkommit men rimligen bör det ha skett någon gång på slutet av 1600-talet – utbyggnaden på 1650-talet bör ha täckt behoven för några decennier så att det först därefter blev aktuellt med ytterligare expansion. Mot slutet av århundradet

1 Mannberg 2000, s 6. Jutikkalas uppgift att inget hade gjorts före branden 1652 kan inte vara riktig. Han uppger också att det ska ha funnits en tredje plan av Claesson som inte bevarats, Jutikkala 1963, s 42.

2 Jutikkala 1963, s 42.

3 RA: Lantmät lev 1892, nr 45 (kartavd st form). Ulstadius arbetade i Österbotten 1694 till sin död 1705, Ekstrand 1903, s 239 (nr 2939).

drevs inte heller kravet på strikt rätvinklighet och regelbunden yttre form för stadsområdet lika hårt. Tomtindelningen på Ulstadius karta visar på ett system med dubbla tomtrader, men en del oregelbundenheter har hunnit uppstå, vilket talar för att planen tillkommit något decennium tidigare, uppskattningsvis någon gång omkring 1680.

Utvidgning med reglering efter 1705

Vid utfarten mot sydväst hade i stället en oregelbunden bebyggelse vuxit fram, säkerligen helt utan plan, medan det södra hörnet av Claessons regelbundna stadsfyrcant inte alls blivit bebyggt. Eino Jutikkala skriver att Hahtiperäområdet söder om stadens centrum reglerades först efter två stora eldsvådor som båda drabbade Uleåborg 1705.

På en karta av Jakob Johan Vikar 1748 kan man se att Claessons långgator och tvärgator byggts ut i sina centrala partier, fram till den sydvästra gränsen för planen 1649.¹ Dessutom hade de två mittersta långgatorna rätats och förlängts en bit söder om detta, men här blev tvärgatorna inte reglerade utan behöll sina sneda, oregelbundna sträckningar. Av en tomtkarta 1763 framgår det att kvarteren i huvudsak delas i dubbla tomtrader men att det också finns mycket oregelbundna tomtgränser i det inre av kvarteren.²

I en utbyggnadsplan av lantmätaren Henrik Holmbom 1786 utvidgades rutnätet åt både öster, söder och väster så att en rektangulär stadsform skapades, men detta blev inte genomfört.³ Även i Johan Ludvig Ehrenströms och Carl Ludvig Engels stadsplan 1824 behölls hela det regelbundna rutnätet i de centrala delarna av staden och med detta som utgångspunkt förlängdes gatorna åt alla sidor utom mot nordöst, så att en enhetlig stadsrektangel skapades. Utvidgningen mot söder var betydligt större än planen 1786. Detta har sedan blivit bestående och på dagens karta ser man fortfarande tydliga spår i form av de tre smala kvartersraderna vid domkyrkan i nordöst, sedan en något bredare kvartersrad och först därefter de kvadratiska kvarteren.

Vasa (Vaasa) 1606/1611–1809

Stad vid södra Österbottens kust, anlagd 1606 vid den medeltida borgen Korsholm cirka 7 km nordöst om nuvarande Vasa. De äldsta privilegierna utfärdades 1611. 1642–48 var Vasa centrum i ett eget län och 1651–74 huvudort i Korsholms och Vasa grevskap som förlänades riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna. Från 1674 var staden centrum för Österbottens län. Efter en brand 1852 flyttades Vasa till dagens läge.⁴

1 Jutikkala 1963, s 429. 1748 års karta är avbildad i *Oulu-Uleåborg 2002*, s 11.

2 Kartan återgiven i Niskanen, Okkonen 2002, s 33.

3 RA: Lantmät lev 1892, nr 46, bl 1–2 (kartavd st form).

4 Åström, S. 1977, s 171; *NF*; *SHF*, s 36, 45. Enligt *NF*, artiklarna Korsholm och Vasa drogs grevskapet in 1680.

Stadsgrundning 1606

Den nya staden anlades vid den medeltida kyrkbyn Mustasaari, som också blev stadens namn de första åren. Det var en hamnplats på en liten ö som redan då hade grundats upp och börjat växa ihop med fastlandet. Vasa är en av de städer där landhöjningen haft allra störst inverkan och till slut gjorde en flyttning nödvändig. 1608 fördelades tomterna och stakades gatorna ut.¹

Den äldsta stadsplanen finns med på ett par regleringskartor från 1650-talets början, vilka visar både den befintliga staden och förslag till förändring.² Det är en oregelbunden plan med kvarter som går ner till vattnet och innanför dem en förhållandevis rak, genomgående långgata parallellt med stranden. Längre in slingrar sig en gata fram på samma ledd. Ett par längre tvärgator genom stadens hela bredd finns också, men mest är det fråga om korta gränder åt ena eller andra hållet från långgatan vid stranden. Kvarteren har mycket varierande storlek. I de centrala partierna uppvisar de en viss rätvinklighet men mot utkanterna i norr och öster blir de helt oregelbundna.

Det är mycket möjligt att det mer regelbundna området utmed stranden söderut från kyrkan var resultat av en planlagd utbyggnad medan de markant oregelbundna delarna i periferin är rester av den gamla byn eller visar på en oplanerad tillväxt efter hand. Sannolikt var det från början fråga om en långgatsplan, uppbyggd kring en enda lång huvudgata. Det framgår också att kvarteren på västra sidan av långgatan var indelade i en enda rad med genomgående tomter som gick ända fram till stranden. Sydväst om stadsområdet låg Korsholms kungsgård.

Reglering och utvidgning vid mitten av 1650-talet

1651, när Vasa blev en del av Gabriel Oxenstiernas grevskap, fick Claes Claesson i uppdrag att utarbeta en plan för total reglering av staden.³ Uppenbarligen ville greven modernisera sin stad. Det är ett för Claesson typiskt förslag till reglering som även innebar viss utvidgning – ett påfallande långsträckt, strikt rektangulärt stadsområde med två rader om sex kvadratiska kvarter. Mot vattnet finns en smal landremsa kvar men någon strandgata är inte utritad. Det är inte omöjligt att en sådan ändå var tänkt, på samma sätt som den gränsgata som går utmed de övriga sidorna av staden.

Med en så schematisk uppläggning kunde mycket lite av det befintliga gatunätet utnyttjas. Torget – en utspärad rektangel i ena hörnet av ett kvarter – skulle ligga kvar på sin gamla plats på kyrkans södra sida och den korta gatan därifrån ner till bron över havsviken nedanför staden var en breddad äldre gata, men annars sammanföll bara något enstaka gatuparti med de nya gatorna.

1 Spoof 1989, s 7–8.

2 KrA: SFP Finland Wasa 3 och RA: KA kartor o ritn, nr 231 (kartavd m form).

3 Den tidigare nämnda KrA: SFP Finland Wasa 3; SHF, s 274. Kostet daterar kartan till 1652, Kostet 1995, s 113.

Detta skapade protester och några år senare utarbetades därför en ny plan för reglering och någon utvidgning. Den är osignerad men har tillskrivits en lantmätare Mikael Bång.¹ Det var även denna gång en strikt rätvinklig rutnätsplan med långsträckt, rektangulär yttre form, men kvarteren var mindre, varierade en del i storlek och låg i tre rader. Betydligt större hänsyn har tagits till den befintliga planen – planen har vridits något så att nästan hela långgatan kunde behållas i rätad och breddad form, och även flera av tvärgatorna och vissa gatusträckningar som ingår i nästa långgata mot öst. Torget låg också kvar på sin gamla plats. Planen innehöll även, som det ser ut, extra bred strandgata som till största delen skulle ligga på utfyllnadsmark, och en ny, rak bro tvärs över viken.

Strandgatan var lagd så att den ledde rakt fram till Korsholms kungsgård strax utanför stadsrektangeln, vilken Oxenstierna hade bytt till sig och 1653 fått införliva med grevskapet. Av den fortsatta, kraftiga landhöjningen förstår man att det måste ha varit långgrund och att det kan ha varit bra att på detta sätt få bättre hamnmöjligheter, men det viktigaste skälet för den nya gatan, med allt arbete den krävde, bör ändå ha varit att skapa en mer representativ miljö.

Efter hand byggdes planen ut, vilket framgår av senare kartor. Dessa visar även att man bibehöll det gamla enkeltomtsystemet med genomgående tomter genom kvarteren.² Bara några få byggnader överlevde branden 1852. Idag finns den gamla kyrkan kvar som ruin och stadens enda stenhus har blivit museum. Bebyggelsen i övrigt består till största delen av villor från 1930-, 40- och 50-talen. I södra änden av stadsområdet ligger hovrätten med sina dubbla alléer från 1700-talets slut. I området söder och väster om kyrkan har 1600-talets gatunät i huvudsak bevarats men tomtindelningen förefaller vara förändrad.³

1 RA: KA kartor o ritn, nr 231 (kartavd m form). Bång behandlas inte av Ekstrand, men nämns av Kostet, Lilius och Spoof 1987, s 9, där han kallas Mikael Matsson Bång. Kostet daterar i bildtexten kartan till 1650-talets slut och i bilagorna till 1653 och han har också ett felaktigt signum för kartan, Kostet 1995, s 114. Lilius anger i *SHF*, s 274, att kartan tillkom 1654.

2 Bl.a. en detaljerad tomtkarta och förslag till utvidgning av lantmätaren Fredrik Rönnholm 1783, RA: Lantmät lev 1892, nr 59, bl 1 (kartavd st form); Ekstrand 1903, s 241 (nr 2954). Kartan är signerad "Fried. Rönnholm" och finns avbildad i Lilius 1985, tillsammans med ett förslag till Vasa hovrätt 1776, fig 39 och 40. Lilius skriver dock Lars Rönnholm.

3 Spoof 1987, s 34–35. Hennes beskrivning att "Gatunätet följer ganska exakt stadsplanen från tiden före branden" är dock överdriven; en jämförelse med den aktuella kartan på s 67 visar tydligt att i området norr och närmast runt kyrkoruinen finns bara enstaka gator kvar.

Veckelaks (Vehkalahti, senare Fredrikshamn, Hamina) 1653–1743

Stad vid Finska vikens inre del, anlagd 1653 med privilegier av Per Brahe. Den förstördes helt under Karl XII:s krig med Ryssland, men byggdes upp igen och bytte namn till Fredrikshamn 1723. Vid freden 1743 tillföll staden Ryssland men överfördes tillsammans med "Gamla Finland" till storfurstendömet Finland 1811.¹

Stadsgrundning enligt plan 1649

En karta 1649 av lantmätaren Erik Nilsson Aspegren visar anläggningsplanen för Veckelaks.² Det är en helt regelbunden, rätvinklig rutnätsplan med lika stora rektangulära kvarter som delas in i två rader om sex lika stora, rektangulära tomter. Det mittersta kvarteret har sparats ut som torg med rådhuset liggande i norra änden. Kyrkotomten i nordöst tar upp ett och ett halvt kvarter och på dess västra sida skapas därmed ett hälften så brett kvarter.

När staden byggdes upp igen på 1720-talet fick den en helt annan planstruktur – en radialplan. Det enda synliga spåret det gamla Veckelaks idag är den evangelisk-lutherska kyrkan i stadens nordöstra del.

Viborg (Viipuri/Vyborg) (1300-talet) 1403–1710/1721

Medeltida befäst stad på Karelska näset i det inre av Finska viken, idag i Ryssland. Ett slott började anläggas på en liten ö på 1290-talet och i anslutning till detta växte staden fram. Den omnämns på 1300-talet men fick stadsprivilegier först 1403. Under senmedeltiden utvecklades den till en av Sverige-Finlands viktigaste städer och det främsta gränsfästet mot Ryssland. En stadsmur började uppföras under 1470-talet – den enda i medeltidens Finland. Viborg var länsstad och blev stiftsstad 1554. På 1610-talet beräknas staden ha haft strax under 1 500 invånare och var därmed Sverige-Finlands åttonde stad i storlek. 1710 kapitulerade staden för ryssarna och överfördes i freden 1721 till Ryssland men från 1811 kom Viborg och de gamla finska områdena att ingå i storfurstendömet Finland. Befästningarna byggdes ut på 1730-talet, vid 1800-talets mitt och under första världskriget, och ända fram till 1918 fungerade staden som fästning.³

Förordning om gatureglering 1545

Det äldsta, muromgärdade stadsområdet låg på en halvö sydöst om slottsholmen och hade ett mycket oregelbundet gatunät, vilket kan utläsas av en

1 NF; Åström, S. 1977, s 176.

2 KrA: SFP Finland Fredrikshamn 1.

3 NF; SHF, s 15, 44–45; Lilja 1996, grundtabell 2.

karta från slutet av 1630-talet i Riksarkivet.¹ Ett tidigt försök till reglering framkommer av en kunglig förordning 1545 där det föreskrivs att tvärgatorna skulle breddas. Vid denna tid bestod bebyggelsen huvudsakligen av små trähus. Inga byggnader skulle heller få ligga mindre än 10 alnar (cirka 6 meter) från stadsmuren. Vidare skulle gatorna stenläggas.² Om något av detta blev genomfört är oklart.

Utvidgning och befästningsarbeten 1562

1562 påbörjades befästningarna runt en omfattande utvidgning av staden direkt utanför den gamla stadsmuren i sydöst, vilket kom att pågå med kortare och längre avbrott till början av 1600-talet. Arbetena skulle följa en anläggningskarta som hade utarbetats av Anders Larsson Målare under överinseende av Erik XIV. Den nya stadsdelen, kallad Vallen, Nybefästningen eller I-vallen, avbildas på bland annat en karta i Krigsarkivet med årtalet 1615 och en karta i Olof Hansson Örnehufvuds *Svensche Plante Booken* från 1634–37, vilka båda visar befästningarna, men däremot inget gatunät.³

Området har formen av en något skev fyrkant med raka murar och relativt kraftiga, också lite skeva bastioner i de två fria hörnen. Med tanke på deras utformning med aningen indragen flank bakom epaule på ena sidan är det mycket möjligt att inte hör till den ursprungliga planen, vilket däremot de små, runda bastejerna vid anslutningen till den gamla staden bör göra. En uppgift säger att bastionerna ska ha uppförts 1575 och 1579–81.⁴ Enligt Munthe byggdes bastionen på nordöstra sidan av den medeltida stadsdelen 1588–90 och två år senare den på motsatta sidan, vilken dock snart fick göras om efter att ha förstörts i en storm – relativt små bastioner med indragen flank bakom orilloner.⁵ Dessa två saknas dock på kartan 1615 men finns med på senare kartor och av allt att döma är det bara en felritning.

Planer på gaturegleringar 1577

Det finns uppgifter som berättar att Johan III försökte få borgarna att bygga sina hus i sten och att han vid flera tillfällen försökte reglera stadsplanen. Trähusbebyggelsen fick hålla till i den nya stadsdelen och 1577 krävde han att gatorna inte fick bli lika dåliga som i den gamla staden. Henrik Lilius vill gärna se detta som ett tidigt uttryck för ett nytt stadsbyggnadsideal med rutnätsplan, en sammanhållen bebyggelse och omgivande bastionsbefästning.⁶

1 RA: Utan känd proven, nr 439 (kartavd m form).

2 Kauppi, Miltšik 1993, s 168.

3 NF; Munthe I 1902, s 32–34, 83–89, 170–172; KrA: SFP Finland Viborg 1 ext st f och KrA: Handritade kartverk 11, nr 45. Båda dessa kartor saknas hos Kostet.

4 Kauppi, Miltšik 1993, s 171.

5 Munthe I 1902, s 88–89.

6 Lilius 1985, s 87.

Men hur planen och bebyggelsen var tänkt att se ut vet vi tyvärr inget om och med tanke på vad som i övrigt gjordes i det svenska riket under 1500-talets slut och 1600-talets första decennier är det svårt att tro att det skulle vara fråga om någon genomarbetad totalplan i renässansens anda.

Projekt till reglering och befästningar 1615

Den tidigare nämnda kartan 1615 har påskriften "/.../ Dessein af Viborg 1615" på baksidan och detta stämmer bra med kartans innehåll. Med dessein menas vid denna tid en karta för utstakning av befästningsanläggningar eller en stad.¹ De befintliga befästningarna runt det fyrkantiga utvidgningsområdet är i stort sett samma som på Örnehufvuds karta på 1630-talet medan förslaget till två nya små bastionerna i östra och västra ändarna av det medeltida stadsområdet på Örnehufvuds karta och senare kartor inte finns med.

1615 års karta är ett projekt till radikal ombyggnad av befästningarna och den får också tolkas som ett förslag till genomgripande reglering av gatunätet enligt ett strikt rutnätsmönster för både det medeltida stadsområdet och utvidgningsområdet Vallen – ett av de allra tidigaste. Runt hela det fyrkantiga utvidgningsområdet skulle fem nya, stora bastioner med indragen flank bakom epauler uppföras och delvis nya kurtiner. En av bastionerna skulle på så vis hamna inne i det medeltida stadsområdet. Utanför hela anläggningen skulle en torr grav anläggas. För den gamla stadsmuren kring den medeltida staden och för slottet föreslogs däremot inga förändringar.

Hela stadsytan, både i den gamla staden och i utvidgningsområdet, täcks av ett helt regelbundet, aningen snett rutnätsmönster där alla rutor är lika stora. Linjerna är ordentligt ritade med bläck och kan inte vara någon form av hjälplinjer för själva kartkonstruktionen. Man ser också att de är ifyllda renritningar av linjer som ristats i pappret.

I det medeltida stadsområdet är rutorna i det närmaste rätvinkliga, men i 1560-talsutvidgningen har rutorna blivit svagt rombiska genom att gatorna lagts parallellt med två av stadsdelens raka yttersidor. Till skillnad från den äldsta delen av staden finns här en gränsgata och obebyggd zon innanför befästningarna. Inne i det medeltida stadsområdet saknar en större fyrkant rutmönster. Senare kartor som visar det medeltida gatunätet säger att här låg ett litet torg och alldeles i närheten huvudgatan.

Den troliga tolkningen blir att hela rutnätsmönstret är ett principförslag till reglering av det gamla gatunätet, med ett stort, fyrkantigt torg i mitten och ett regelbundet, i det närmaste rätvinkligt gatunät, men att gatornas exakta lägen inte var fastlagda utan fick bestämmas när planen stakades ut på platsen eller i det fortsatta arbetet att ta fram en plan.

1 Jfr *NF*, schablon. Kartan är uppklistrad på papper och början av texten svårläst.

Reglering och förstad åren kring 1640

1639 skickades Anders Torstensson till Viborg för att utarbeta ett regleringsförslag på grundval av Per Brahes idéer om en förändring och i ett brev 1641 sägs att han även bestämde "form och regularitet" för det nya rådhuset. Den som sedan genomförde projektet var lantmätaren Anders Månsson Streng och av hans hand finns flera kartor bevarade från 1640 och de följande åren.¹

Utgångspunkten var uppenbarligen den gamla stadsdelen och att kunna ta till vara så mycket som möjligt av gatorna – ett pragmatiskt arbetssätt som är utmärkande för Torstensson. En karta av Anders Månsson Streng 1640 visar tydligt hur man ansträngde sig att lägga in det nya rätvinkliga rutnätet så skonsamt som möjligt.²

Kvartersstorlekarna varierar, kvarteren ligger på olika ledd och flera av gatorna i ena riktningen går inte genom hela stadsområdet. Den nordöstligaste långgatan har också fått behålla en sträckning som inte var helt parallell med övriga gator. Innanför befästningarna, även i den medeltida stadsdelen, löper en gränsgata. Torget – ett halvt hörnslutet torg – fick läggas som entréplats innanför stadsmuren och porten vid bron över till de nordvästra förstäderna. Gatan från torget och dess parallellgator löpte däremot allihop tvärs genom hela gamla staden och fortsatte sedan in i 1500-talets utvidgningsområde Vallen, där planmönstret kunde göras mer regelbundet med genomgående gator på båda ledderna. Torget här utgjordes av ett utsparat kvarter i mitten. I ett första förslag 1640 var kvarteren stora, men i ett reviderat förslag två år senare hade de minskats i storlek och det var detta man sedan följde vid utbyggnaden.³ För tomterna i närheten av rådhuset ställdes krav att man byggde i sten.⁴

Även förstaden Siikaniemi på fastlandet nordväst om slottsholmen ingick i projektet. En odaterad karta av lantmätaren Erik Nilsson Aspegren visar planen. Aspegren var verksam i Viborg från 1643 till sin död 1672 och det är rimligt att tänka sig att kartan härrör från början av denna period med tanke på att den visar hela Torstenssons regleringsplan. Kostet daterar den till 1645.⁵ En annan möjlighet är att den är en uppmätning av situationen inför utvidgningen av förstaden 1655.

Planen för Siikaniemi är en rätvinklig rutnätsplan, uppbyggd kring en enda, central långgata som börjar vid bron över från den gamla staden och som efter två kvarter skär rakt över det hörnslutna torget. Huvudgatan, som

1 Munthe I 1902, s 533; Eimer 1961, s 244–246.

2 RA: Utan känd proven, nr 440 (kartavd m form).

3 RA: Utan känd proven, nr 441 (kartavd m form) respektive KrA: SFP Finland Viborg 2 st f. På den senare är tomtindelningen markerad i ett av kvarteren i den gamla staden.

4 Kauppi, Miltšik 1993, s 169.

5 RA: Lantmät lev 1850, nr 205 (kartavd st form). En kopia med nära identiskt innehåll är nr 206 (kartavd st form); Ekstrand 1903, s 237 (nr 2924). Kostet 1995, s 93.

är bredare än övriga gator, var dock inte en rak förlängning av bron utan i stället dragen så att den fick slottet i blickfånget.

Allt som allt visar kartorna att samma typ av tomtindelning skulle tillämpas i alla stadsdelarna – ett system med dubbeltomter i mittpartiet av det avlånga kvarteret och en rad tvärställda tomter på kvarterens kortsidor, den normala utformningen för Torstensson. Även förstadens bredare huvudgata med en monumentalbyggnad som fondmotiv och det hörnslutna torget är typiska för Torstensson. Ett brev 1645 säger också att Torstensson själv eller genom ersättare skulle ha överinseende över byggnadsarbetena i Viborg (och i Helsingfors) så att de i enlighet med fastställda planer "med gatursz och byggningsarsz regularitet och ordentelige skick, blefve affattade och bebygde".¹

Utvidgning av förstaden 1655

En annan karta av Aspegren har daterats till 1655. Den visar, utöver Torstenssons reglering och förstad, en utvidgning av förstaden söderut på en udde, kallad Tervaniemi eller Siikaniemi udde. Kartan har också en ny dragning av bron, så att den leder från den gamla staden rakt fram till förstadens huvudgata.² Här på udden är det ett helt annat och mycket mer schematiskt planmönster än i den äldre delen av förstaden. Kvarteren är kvadratiska och indelade i fyra likadana, kvadratiska och betydligt större tomter. Den enda variationen svarar topografin för – som en följd av läget på en udde har de två kvartersraderna blivit snett orienterade i förhållande till det tidigare planmönstret. Några kvarter hamnar dessutom "vid sidan av" och några är inte fullstora.

På grund av de kvadratiska kvarteren i två rader vill Gerhard Eimer attribuera planen till Claes Claesson, vilket känns mycket tveksamt.³ Den har inte alls lika stora kvarter som Claesson brukar ha och en typ av tomtindelning som aldrig förekommer hos honom. Dessutom tar den större hänsyn till topografin än vad Claesson vanligen gör och har inga utfyllnader i vattnet.

Av kartan 1655 att döma hade Torstenssons regleringar från omkring 1640 genomförts; den är ordentligt utritad och utvidgningen måste betyda att det nu fanns behov av ytterligare tomter. Enligt en uppmätningsskarta upprättad av Lorentz Christopher Stobæus 1703 hade fram till denna tid flertalet kvarter i Vallen delats itu och många även utvidgats något fram emot befästningarna.⁴ Första delen av förstaden Siikaniemi är likaså utritad (återstoden

1 Munthe VI:1 1916, s 415.

2 KrA: SFP Finland Viborg 4 st f. Både Eimer och Kostet daterar kartan till 1655, men att döma av pappret den är ritad på kan den vara en senare kopia från åren före 1672 då Aspegren dog, också med tanke på att den inlevererades till Stockholm så sent som 1698; Eimer 1961, s 247 och Kostet 1995, s 94.

3 Eimer 1961, s 281, 321.

4 KrA: SFP Finland Viborg 7a–b st f. Dessa saknas hos Kostet.

ligger utanför kartbilden) och en hel kvartersrad och början till några av kvarteren i den senare utbyggnadsfasen på Siikaniemi udde.

Enligt Eimer brändes såväl Vallen som förstäderna 1706, när ryssarna närmade sig, för att inte byggas upp igen. På en karta från 1707 är dock planen för Vallen och början av Siikaniemi utritade, men däremot bara ett hörn av Siikaniemi udde.¹

Befästningar 1703

1703 utarbetade fortifikationskaptenen Lorentz Christopher Stobæus en dessein till förstärkning av befästningarna.² Planen visar nya utanverk mot landsidan och en ravelin i nordöst. Anläggningsarbetet sattes genast igång och anslag för fortsättningen finns sedan under åren 1705–10.³

En karta 1705 visar ett alternativt förslag, att anlägga en befästningslinje med tre skeva bastioner och framförliggande våt grav mellan staden och Vallen (här kallad "Hornwärket") och i stället stryka utanverken mot landsidan innanför Vallen.⁴ Befästningslinjen skulle ligga på Vallens mark vilket innebär att stadsdelen minskades kraftigt. Kartan har titeln "Den Tridie oför-gripeliga Desseinen öfwer Wiborg affattat dⁿ 21 November Anno 1705 af L C Stobæus" och i nedre kanten står namnet Carl Niclas Holm som bör vara den som ritat kartan av skrivstilen att döma. Den första delen av förstaden finns med och det hörnslutna "Sicaniemi Torgh" är lagd i den sydligare långgatan och inte den som riktas mot slottet, men detta är enbart en felritning; på en karta från belägringen 1706 återfinns torget på sin riktiga plats.⁵

Senare förändringar

Efter en brand i stadsdelen Vallen 1738 övertog militären hela området varvid vissa förändringar gjordes av stadsplanen. Av en karta 1780 kan man se att de centrala långgatorna finns kvar, men att kvartersstrukturen förändrats genom att flera tvärgator och kortare gränder försvunnit. Torget har flyttats mot sydöst och av den gamla stadsmuren som skilde den äldsta stadskärnan från Vallen syns inga spår. 1794, efter en brand året innan, gjordes en ny stadsplan som medförde ytterligare förändringar av Vallen. En karta 1820 visar detta. På 1850- och 60-talen revs det mesta av befästningarna och efter 1905 ännu mer. En ny stadsplan 1861 gjorde att den gamla staden växte ihop med förstadsområden längre österut.⁶

1 Eimer 1961, s 281; KrA: Handritade kartverk 31, nr 8. Kartan saknas hos Kostet.

2 KrA: SFP Finland Viborg 6 m.fl. kartor; Munthe VI:2 1919, s 246–247.

3 Munthe III:2 1911, s 464, 292, 296). I Krigsarkivet finns en lång rad Viborgkartor från 1700-talets första årtionde som saknas hos Kostet.

4 KrA: SFP Finland Viborg 14. Kartan saknas hos Kostet.

5 KrA: Sveriges krig 11:154a och b. Kartorna saknas hos Kostet.

6 Kauppi, Miltšik 1993, s 170–172. Kartan 1780 avbildas på s 152 och den 1820 på s 70.

Dagens Viborg bevarar många spår av sin historia. I den äldsta stadsdelen är planmönstret fortfarande i huvudsak intakt sedan 1640-talets reglering, medan Vallen har förändrats mer, så att bara vissa grunddrag återstår. Slottet – stadens viktigaste historiska byggnad – och några kyrkor står kvar efter många ombyggnader. Det rekonstruerade Rådstornet är det enda synliga spåret av den medeltida stadsmuren, Runda tornet en rest från 1500-talets mitt och ett par bastionerna från de senare svenska befästningarna.¹

Åbo (Turku) omkring 1300–1809

Finlands viktigaste stad och centrum för förvaltningen under hela den svenska tiden, belägen vid Aura ås mynning, på en plats där flera viktiga vägar möttes. Omkring 1280 började den nuvarande domkyrkan uppföras och längre ut vid åmynningen slottet. 1309 omnämns Åbo på ett sådant sätt att det kan förstås som stad med stadsprivilegier. 1546 drabbades staden av en större stadsbrand och Gustav Vasa ville då flytta staden. På 1570-talet hade hertig Johan planer på en förnyelse av staden, som då var residens i hans finska län. 1623 inrättades den andra hovrätten och 1640 det tredje universitetet i det svenska riket.² Under hela perioden var Åbo var den största staden i Finland och under 1500- och 1600-talen den näst största i hela Sverige-Finland för att på 1700-talet ligga på fjärde till femte plats.³

Projekt till utvidgning och viss reglering 1639

Av de äldsta kartorna – tre uppmätningsskator från mitten och senare delen av 1630-talet – framgår att det medeltida Åbo huvudsakligen låg på östra sidan av Aura å, runt om och framför allt söder om domkyrkan, och att bara en mindre bebyggelse fanns på andra sidan ån. Längre ut låg slottet alldeles ensamt. Planen var mycket oregelbunden, men en viss regelmässighet finns i de gator som följde åstranden och gränderna i vinkel mot ån.⁴

1639 fick Anders Torstensson i uppdrag att under Per Brahes ledning undersöka om "någon regularitet" kunde åstadkommas i Åbo. Resultatet framgår av en odaterad och osignerad, rätt skissartad karta med flera ändringar och alternativ i Riksarkivet.⁵ Planen innebar en kraftig utvidgning av stadsområdet väster om Aura å men också en partiell reglering av det lilla bebyggelseområdet vid bron. Huvuddelen av staden, på andra sidan ån,

1 Kauppi, Miltšik 1993, s 172–176.

2 NE; SU; SHF, s 13, 35; Medeltidsstaden 3, Åbo, s 18; Lilius 1985, s 87.

3 Lilja 1996, Grundtabell 2.

4 RA(Fi):MHA Åbo A105/1b, KrA: SFP Finland Åbo 1 och RA: Utan känd proven, nr 446 (kartavd m form). Avbildade i Kostet 1995, karta 1–3.

5 Munthe VI:1 1916, s 241. RA: Utan känd proven, nr 447 (kartavd m form). Både Eimer 1961, s 248–249, Lilius 1985, s 89, och Kostet 1995, s 85–86, daterar den till 1639 och tillskriver den till Torstensson. Jutikkala 1963, s 40, skriver däremot att Torstensson ritade sin plan 1638.

berördes däremot inte alls. Det är alltså en utvidgningsplan i första hand; att beskriva den som en regleringsplan, vilket är det normala, är missvisande.

Planen är uppbyggd kring en dominerande, extra bred huvudgata som utgår från slottet, böjer av något och sedan fortsätter helt rakt mot nordöst. Själva bebyggelseområdet ligger i den bortre delen, mitt emot den gamla staden, och i hjärtat av detta är ett stort, kvadratisk torg placerat. Det består av två avkortade kvarter mitt för varandra och skärs på mitten av huvudgatan – vad som kan kallas ett axialtorg. Den enda långgatan utöver huvudgatan följer åstrandens svängda kontur och man får här förutsätta en kanalisering av ån med kajer på sidorna. I rät vinkel mot huvudgatan är tvärgator utlagda på jämna mellanrum, vilket ger ett "revbensmönster" med markant långsmala, jämbreda kvarter av rektangulär grundform. Tomtindelningen följer ett system med dubbeltomter mitt på kvarteren och en rad med tvärställda tomter på kortsidorna mot huvudgatan och strandgatan. På andra sidan huvudgatan är tomterna inte utritade.

Längs den del av huvudgatan som är närmast slottet, utanför det egentliga stadsområdet, ligger det bara tomter på ena sidan av gatan, i en enkel rad ned mot stranden. De går dock inte ända fram till vattnet. I mitten av detta avsnitt finns en tom yta som kan vara någon form av torg eller marknadsplats. För huvuddelen av det äldre, lilla bebyggelseområdet vid bron över till domkyrkosidan i andra änden av staden är ingen reglering alls markerad, och här anpassas också de nya gatorna i stor utsträckning till det gamla mönstret. Bland annat är landsvägen som kommer in från nordväst och går fram till bron – Aningaisgatan – kvar, fast i breddad och rätad form.¹

På kartan finns också några alternativa lösningar för olika delar av planen, inritade med streckade linjer. Det är först en liten rektangulär hamnbassäng mitt på Slottsvägen, före stadsområdet. Denna skulle skapas med hjälp av en kombination av utgrävningar och utfyllnader och runt kanten skulle raka kajer och en strandgata av allt att döma anläggas. Längsidan följer kanten av huvudgatan.

Ett annat, också streckat alternativ, vilket helt bröt mot planen i övrigt var att ge huvudgatan ytterligare en svag böjning så att den bortre delen genom det nya stadsområdet vinklades nedåt och gick rakt mot bron och anslöt till en äldre gata fram till denna. Detta måste vara en rätning av den existerande Slottsvägen. Den nya sträckningen gick snett över den plats där hamnbassängen var tänkt att grävas ut och den innebar, om ett rätvinkligt stadsmönster skulle upprätthållas, att hela planen måste vridas en aning.

Ännu ett alternativ var att dessutom omge staden med befästningar. Runt den gamla stadskärnan på domkyrkosidan har det befintliga tullstaketet, som är ritat med heldragen linje, försetts med streckade bastioner och på utvidningssidan har de streckade konturerna av en befästningsgördel med

1 De medeltida gatunamnen redovisas på en karta i *Medeltidsstaden 3, Åbo*, s 59.

bastioner ritats ut runt ett avsevärt större område än bara den nya staden – ända fram till Östersjöstranden nära slottet. Det finns en uppgift att Johan von Rodenburgh mot slutet av 1640 fick i uppdrag att, på resa från Stockholm till Livland, besiktiga Åbo för att utarbeta ett förslag till dess befästande, om staden befanns vara i tillväxt.¹ En möjlighet är att utkastet till befästningar är sekundärt och har tillkommit vid detta tillfälle.

Gata mot domkyrkan

Snett till höger om huvudgatan, lite närmare än, menar sig Gerhard Eimer kunna se ett utsuddat streck ända från slottet, rakt till domkyrkans torn. Av detta drar han slutsatsen att Torstenssons ursprungliga intention var att anlägga en rak huvudaxel mellan slottet och domkyrkan. Därmed skulle Torstensson ha introducerat stadsbyggnadsmotivet med en dominerande huvudgata som förbinder två monumentalbyggnader i nordeuropeiskt stadsbyggande, en idé som enligt Eimer kan ha inspirerats av Sixtus V:s gaturegleringar i Rom. En sådan gata skulle dock ha förutsatt så omfattande utfyllnader av ån och förflyttning av dess lopp att det knappast gick att genomföra av praktiska skäl. Enligt Eimer ska Torstensson då i stället försökt vinkla huvudgatans norra hälft så att domkyrkans torn hamnade i fonden, det vill säga det tidigare nämnda alternativa förslaget som är ritat med streckade linjer på kartan. Men för att slippa att vägen böjde sig på flera ställen ska han enligt Eimer också ha frångått detta och slutligen valt den lösning som kartan visar.²

Tanken är onekligen lockande, men det är tveksamt om den håller vid närmare granskning. Det som Eimer menar vara ett utsuddat streck, och som på fotografier kan uppfattas som ett sådant, ligger mitt i ett veck i kartan, vilket vid konserveringen pressats ut och förstärkts på baksidan. Inte någonstans finns tydliga blyertsspår kvar. Jämför man däremot med den underliggande blyertsskissen för bergsformationer, kvarterskonturer och andra detaljer så är de tydliga och förefaller vara kvarlämnade helt medvetet. Frågan är varför man skulle suddat ut väglinjen så ordentligt men inte alls de andra linjerna. Särskilt som det andra, enligt Eimer också förkastade alternativet med den sneda huvudgatan fick stå kvar så tydligt. För att bekräfta att det verkligen finns ett blyertsstreck behövs en noggrann teknisk undersökning.

Förslaget till den vinklade huvudgatan, som alltså enligt Eimer skulle vara Torstenssons andra förslag, har också en mycket mer praktisk och närliggande förklaring – det är den befintliga Slottsvägen i rätad form och med denna sträckning kunde husen i det mer tätbebyggda området närmast bron sparas. För det smala, men relativt raka avsnitt av den gamla gatan

1 Munthe VI:1 1916, s 218.

2 Eimer 1961, s 250, 257. Även Jutikkala 1963, s 40, och Lilius 1985, s 89, talar om idén om en monumentalaxel mellan slottet och domkyrkan och Lilius framhäver särskilt fondmotivet med domkyrkans torn som point de vue.

genom det existerande bebyggelseområdet är inte någon breddning eller rätning markerad och det stämmer bra med hela inriktningen av projektet, att göra en större, modern stadsutvidgning men där det gick spara den äldre bebyggelsen. Torstensson är också känd för ett praktiska och pragmatiska angreppssätt. Ett utmärkande drag för honom är just att han tar stor hänsyn till topografi och befintliga förhållanden.

Slottsvägen är inte markerad utanför det bebyggda området på de äldsta kartorna, men det är heller inte de andra utfartsvägarna. Att den gick här kan man sluta sig till genom ett avbrott i tullstaketet och att staketet gjorde en svag böjning här på några av kartorna, på just den punkt där den nya gatan passerar. Eimers uppgift att gatan skulle få kyrktornet rakt i siktlinjen är dessutom helt fel – den missar med ett stenkast. Fast genom sin storlek syntes kyrkan naturligtvis ändå. Samma gata finns därtill med på den följande planen som tillskrivs Hans Hansson, och den kan rent av vara ett senare tillägg på Torstenssons karta som utkast till en annan lösning. Streckad linje betyder normalt inte ett förslag som förkastats utan är oftast ett tillägg eller alternativ vid sidan av huvudförslaget.

Utvidgning och reglering 1651

Varken planförändringarna eller befästningarna blev genomförda och 1651 meddelades i stället att staden skulle "förändras och rivas" i enlighet med "en dessein och förordning" som Per Brahe låtit uppgöra. Den ska ha utarbetats av lantmätaren Hans Hansson. En odaterad och osignerad karta i Riksarkivet förs av Kostet till denna tid medan Eimer menar att den är en arbetsteckning av Hansson ett par år senare.¹

Förslaget bygger på Torstenssons tidigare projekt men har förändrats på en rad punkter. Även denna gång är det i första hand ett utvidgningsprojekt och gäller bara den västra sidan av ån. Utvidgningen är dock en hel del större. Fortfarande skär en långgata tvärs över ett kvadratisk axialtorg, men planen är nu en utbyggd rutnätsplan med fyra parallella långgator samt strandgatan. Dessutom har orienteringen vridits något. Den yttersta långgatan går i stadsområdets gräns. Frågan är om inte den raka gatan närmare stranden ska betraktas som huvudgatan eftersom den är förbindelsen mellan slottet och bron över till domkyrkosidan. Den är också identisk med den sneda, streckmarkerade alternativa huvudgatan på Torstenssons karta och möjligen ritad som något bredare.

Det ökade antalet långgator gör att kvarteren blivit mindre. Tomterna är ritade som genomgående genom hela kvarteret, utom i ett kvarter där de är delade på mitten. Det troliga är ändå att alla skulle delas på samma sätt

1 Jutikkala 1963, s 40; RA: Utan känd proven, nr 448 (kartavd m form); Kostet 1995, s 87; Eimer 1961, s 252. 1653 är också det år Henrik Lilius anger på en översiktskarta över de finska städerna och deras stadsplaner, *SHE*, s 268.

– annars skulle de bli orimligt stora. Det finns exempel från andra städer som visar att man ibland ritade så.¹ I det första avsnittet av Slottsvägen utanför det egentliga stadsområdet skulle till skillnad från planen 1639 tomter anläggas på båda sidor av gatan.

Det finns också en karta som visar en något senare utveckling av planen, av Kostet daterad till 1652.² Här har dessutom vissa förändringar tillkommit på andra sidan ån – en utvidgning längs med vattnet med strandgata och en lång kvartersrad med smala, rektangulära kvarter samt en rätning och breddning av utfartsvägen mot sydöst, den medeltida Fägatan.

1651 års plan kom att genomföras raskt; en stadsbrand några år senare bidrog till detta.³ I ytterområdena blev den dock inte utbyggd vad man kan se av senare kartor. Planen bestod sedan fram till den stora branden 1827 då en genomgripande omstrukturering gjordes, men med bibehållande av grunddragen i den gamla planen. Orienteringen av gatunätet är fortfarande densamma liksom sträckningen av Strandgatan, Slottsgatan och flera tvärgator i den centrala delen av området. Det gamla torget motsvarar sydvästra hörnet av det nya. Detta framgår av en tryckt "Karta öfver Åbo Stad enligt gamla Plan och nya Regleringen År 1828".⁴

Reglering 1710

Från 1710 finns en karta som visar på en reglering av stadspartiet runt om domkyrkan på östra sidan ån. Kartan är signerad av lantmätaren Magnus Bergman och till sin hjälp hade han haft Johan Vettervik och Johan Östring. Någon brand hade inte föregått projektet.⁵

Den mest markanta förändringen är den långa och breda huvudgata, en nydragning av Tavastgatan, som skulle bli parallell med 1650-talets långgator på västra sidan ån. I övrigt skulle kortare, raka gator och små rutnätspartier där gatorna var i huvudsak parallella men inte skar varandra i rät vinkel läggas ut på domkyrkans norra, östra och södra sidor. Om det också ingick en förändring av den öppna platsen runt domkyrkan är svårt att avgöra. Sammantaget bildade detta en oregelbunden planstruktur, men med raka gator.

Av en mycket exakt karta som bör vara från 1743 kan man se att förändringarna till största delen genomfördes och av den nämnda kartan 1828 och

1 Tex. Björneborg 1642, Göteborgsförstaden Haga 1647 och Christinehamn i Nya Sverige 1654.

2 I Riksarkivet i Helsingfors, RA(Fi): MHA Åbo A105 69/1; karta 48 i Kostet 1995.

3 Enligt Eimer 1961, s 253, ägde branden rum 1656. *Medeltidsstaden 3, Åbo*, s 16 anger i stället 1655.

4 KrA: SFP Finland Åbo 28.

5 KrA: SFP Finland Åbo 20 st f. En konceptkarta från året innan finns i Åbo och Björneborgs läns lantmäterikontors arkiv, Turku 2. Båda kartorna avbildas i Kostet 1995, s 82–83, karta 45 respektive 44. Namnformerna enligt Ekstrand 1903, s 214–215 (nr 2627, 2635 och 2636). Kända större bränder redovisas i *Medeltidsstaden 3, Åbo*, s 16.

jämförelser med moderna kartor framgår att Tavastgatan utgör kärnan i dagens gatunät och att flera gatusträckningar på norra sidan av domkyrkan finns kvar.¹

1 Originalet till 1743 års karta förvarades i Ryska Kejsrerliga Ingenjörskademin i Sankt Petersburg och en kopia från 1887 finns i Museiverket, Helsingfors. Den presenteras och avbildas i *Medeltidsstaden 3, Åbo*.

PROVINSERNA

Anklam 1630/1648–1720

Stad vid floden Peene i Pommern i nordöstra Tyskland. Hansastad som sannolikt fick sina stadsrättigheter 1283. Det var en relativt stor stad med cirka 5 000 invånare kring år 1600. Staden besattes av svenskarna 1630 och blev i freden 1648 svensk. 1676–79 var staden besatt av Brandenburg, 1713 härjades den av ryssarna och 1714 intogs den av Preussarna. År 1720 avträdde Anklam slutligen till Preussen. 1762 lades fästningsverken ner.¹

Projekt till ny stadsbefästning 1648

1648 utarbetade Erik Dahlbergh ett projekt till ombyggnad av hela stadsbefästningen runt Anklam, vilket redovisas på två identiska, daterade kartor i Krigsarkivet.² En äldre bastion och en sträcka kurtin bibehölls och två raveliner byggdes om till bastioner, men i övrigt skulle allt göras om – fyra nya bastioner, ny kurtin och ett litet verk med två bastioner på andra sidan Peene.

En karta av Johan Heinrich Crausse 1657 visar att bara enstaka delar av detta blivit genomfört – ombyggnaden av ravelinen i stadens sydvästra hörn till bastion med anslutande sträckor av kurtinen.³

Projekt till ombyggnad av stadsbefästningen 1657

På den nämnda kartan av Johan Heinrich Crausse 1657 finns också ett nytt förslag till ombyggnad av stadsbefästningen med sex nya bastioner, sammanbindande kurtin och en ravelin. En "Grundriss der Vestung Anklam"

1 NF, Ewe 1996, s 23–24; Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 4.

2 KrA: Handritade kartverk 21, nr 6, som är en kartbok av Dahlbergh, och den osignerade KrA: SFP Tyskland Anklam 8. Den senare har texten "Nebenst den Diszeing wie Es weiter kan fortificiret werden".

3 KrA: SFP Tyskland Anklam 9.

med årtalet 1664 visar att smärre delar av förändringarna hade blivit utförda och en karta 1713 att inget ytterligare kom till stånd.¹

Arensburg (Kuressaare) 1645–1710/1721

Stad på den estniska ön Ösel/Saaremaa vilken 1645 tillföll Sverige. 1648–54 ingick staden i ett grevskap som tilldelades Magnus Gabriel De la Gardie och 1654–89 blev Ösel en del av drottning Kristinas underhållsländer. 1710 intogs staden av ryssarna och därefter förstördes en stor del av befästningarna.² Under 1200-talets andra hälft grundades biskopsborgen och innanför denna växte staden upp. 1536 fick den stadsprivilegier. Det ännu bevarade gatunätet i de centrala delarna av staden var utvecklat vid slutet av 1600-talet.³

Projekt till flyttning av staden omkring 1650

Det äldsta kartmaterialet för Arensburg gäller enbart slottet. Redan 1641 hade Georg von Schwengeln varit där och på spionuppdrag och 1645 återkom han ännu en gång, vilket framgår av två signerade och daterade kartor.⁴ 1649 besökte Johan von Rodenburgh platsen för att undersöka en ombyggnad av slottet med omgivande befästning. Hans bedömning blev att låta slottet vara och i stället anlägga en helt ny stad vid Swalferort, dagens Sörve på Ösels sydvästra udde.⁵ Skälet måste ha varit militärstrategiskt; från spetsen av den långa udden fanns goda möjligheter att kontrollera inloppet till Rigabukten.

Något förslag av von Rodenburgh för den flyttade staden har inte bevarats, men däremot en uppmätning av platsen och två olika förslag till befästning som skulle skydda den norra änden av det lilla stadsområdet, in mot land. På östra och västra sidorna var det vatten och i söder var det tänkt att bygga en kort befästningslinje mot det smala näset som fortsätter söderut. Ett av förslagen är daterat 1650 och signerat "G. V. B.", det vill säga Georg von Borchert medan det andra saknar motsvarande upplysningar. Alla tre kartorna måste dock ha samma upphovsman.⁶

Det första förslaget visar ett relativt litet befäst område i form av ett kronverk. Strax utanför ligger en grupp trähus och tvärs igenom den någon form av yttre befästningslinje. Troligen betyder detta att det var en äldre by som nu måste flyttas på grund av de föreslagna försvarsanläggningarna. Det andra förslaget är mer utarbetat och får betraktas som huvudförslaget. Det visar

1 KrA: SFP Tyskland Anklam 10 och 11.

2 NF, Arensburg, Ösel.

3 Tohvri 1998, s 12.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Arensburg 1 och 2.

5 Karling 1938, s 20. von Rodenburghs projekt för Arensburgs slott återfinns på KrA: SFP Östersjöprovinserna Arensburg 3, 18a och 18b.

6 KrA: SFP Östersjöprovinserna Swalferort 1 respektive 2. Uppmätningen, som bör vara före de andra, har signum Swalferort 3. Ehrensverd 2001, s 181–182.

en betydligt större anläggning – den yttre befästningslinjen från den föregående kartan är inritad och med hjälp av denna får man en bra uppfattning om storleken. Vallen är svängd och har tre bastioner och i ändarna varsin halvbastion. Utanför ligger en bred vattengrav och en taggig fältvall.

Projekt till reglering och befästning 1652

En karta 1652 visar ett omfattande projekt till reglering och befästning, utarbetat på initiativ av Magnus Gabriel De la Gardie.¹ Hans avsikt var att göra slottet till residens i sitt nya grevskap, bygga om det och även reglera staden innanför slottet. Kartan har på baksidan påskriften "Grundtriss der befestigung des Schlosses Undt Stadt Arensburg auf Ösell f. N. T. 1652" vilket måste hänvisa till Nicodemus Tessin d.ä. Denne befann sig visserligen i Rom sedan ett år tillbaka men det är känt att han upprättat ett tidigare, icke bevarat förslag till helt nytt slott och reglering av staden.²

1652 besökte Johan Wärnschiöldh Arensburg för att se över befästningsmöjligheterna och ska då ha upprättat en dessein för utvidgning av befästningen.³ Möjligen kan han ha påverkat den slutliga utformningen, så som den ser ut på den bevarade kartan, åtminstone vad gäller befästningarna. Regleringen av staden ska ha aktualiserats av en stadsbrand 1652.⁴

Tessins första förslag är enbart känt genom en detaljerad "explikation". Det gamla slottet skulle rivas och ersättas med ett nytt palats som tydligt återspeglade de starka intryck den moderna italienska byggnadskonsten gjort på Tessin – en fyrkantig byggnadskropp med två framskjutande flyglar som inramade en förgård. Slottet omgavs av en befästning som i sina huvuddrag fanns sedan tidigare. Framför slottet skulle stadsplanen läggas ut, med trädplanterade huvudgator och kyrka och andra offentliga byggnader. Man får utgå från att det rör sig om en regelbunden rutnätsplan. Inget sägs om några stadsbefästningar.

Planen 1652 visar en symmetriskt anlagd, rätvinklig rutnätsstad inom en bastionsbefästning och med yttre form av en halv oktogon, belägen direkt innanför det befästa slottet. Men nu är det inte längre fråga om en nybyggnad av slottet utan en genomgripande ombyggnad. Huvudgatan bildar en mittaxel från stadsporten, över det stora torget som i sin tur övergår i en stor och bred slottsplats framför slottets huvudentré. På insidan av befästningarna löper en gränsgata och det kvadratiske torget skärs av gator i mittaxlarna

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Arensburg 5.

2 Karling 1938, s 25. Sten Karling är den som först behandlat projektet och följande beskrivning bygger på uppgifter därifrån, Karling 1938, s 18–39. Det tas även upp i Eimer 1961, s 340–344. Den 13 mars 1651 fick Tessin pass för resa till Tyskland, Italien, Frankrike och Holland och han kom åter i slutet av 1653, Munthe VI:1 1916, s 483.

3 Munthe II 1906, s 230.

4 Eimer 1961, s 340.

på båda ledderna. Kvarteren är huvudsakligen rektangulära, av två olika storlekar, samt några kvadratiska och triangulära.

En del justeringar och byggnader har senare ritats in med blyerts av Magnus Gabriel De la Gardie själv. På det öppna området närmast innanför slottet skulle en trädgård anläggas med två symmetriskt inplacerade centralbyggnader. Sten Karling beskriver dessa som lusthusliknande paviljonger, men med tanke på deras storlek ser de snarare ut som kyrkor.¹ Runt torget är träd-rader inritade och mitt på torget ligger en större byggnad, sannolikt rådhuset. Inom vissa kvarter har en tomtindelning med dubbla rader tomter ritats in. Dessutom har ett nytt torg med två slutna hörn sparats ut som entréplats innanför stadsporten. En förstärkning av stadsbefästningen har också skisserats – med tre hornverk och två raveliner. Förutom stadsplanen finns det ett par ritningar med idéskisser till planlösning och fasad för olika offentliga byggnader, bland annat rådhuset, utförda av De la Gardie.²

Gerhard Eimer karaktäriserar planen som något helt nytt i förhållande till Tessins tidigare stadsplaner, en enhetlig komposition där både stad och slott ingår, och som visar på en ny period i svensk stadsplanering och den betydelse studierna i Rom fick för Tessins utveckling.³ Liknande tankegångar, med en symmetriskt uppbyggd stad kring en huvudgata i mittaxeln som passerar ett monumentalt torg och sedan leder fram mot en slottsanläggning, finns dock redan i den Kalmarplan som tillskrivs Tessin och daterats några år tidigare.

Arbetena påbörjades men avbröts när De la Gardie efter några år föll i onåd hos drottningen och förlorade sitt grevskap vid Kristinas abdikation. Kartor 1681 och 1695 visar vad som förefaller att vara början av huvudgatan närmast slottet – den är rak och betydligt bredare än övriga gator – och att två bastioner hade påbörjats. Men i övrigt har planen inte satts i verket; bebyggelsen på platsen uppvisar i övrigt ett oregelbundet mönster av medeltida typ.⁴ Till stora delar finns detta kvar än idag vad man kan utläsa av en modern karta.

Bremervörde 1645/1648–1712/1719

Stad med slott vid floden Oste nordöst om Stade i Bremenområdet i Tyskland. Den intogs av svenskarna 1632 och igen 1645, varefter man började med vissa befästningsarbeten. 1648 tillföll den Sverige. 1657–58 och 1675–80 var den

1 Även Gerhard Eimer uppfattar dem som kyrkor, Eimer 1961, s 343.

2 RA: Tottska saml Clas Tott 16 Godshandl E 5796 och RA: M G De la Gardieska saml E 1318, bl 29.

3 Eimer 1961, s 340, 344. Redan Karling 1948, s 78, beskriver samkompositionen av slott, befästningar och stad som "ett genombrott i Sverige för nya ideer både på palatsarkitekturens och stadsanläggningens område".

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Arensburg 15 respektive 19a och 19b.

besatt av Sveriges motståndare. 1712 erövrade danskarna staden och vid freden 1719 förlorade Sverige den slutligt.¹

Slottet var 1648 relativt kraftigt befäst, med bred vattengrav, en förborg med kraftiga vallar i bastionsliknande vinklar, samt två raveliner. Dessutom fanns två mindre skansar i närheten och väster om slottet låg ett litet samhälle. Detta framgår av en karta av Erik Dahlbergh med årtalet 1648.²

Projekt till reglering, utvidgning och befästning 1661

1661 tillkom ett projekt till nyanläggning av en befäst stad på nordvästra sidan av slottet som måste ha inneburit reglering av den befintliga stadsbebyggelsen och även utvidgning. Kartan är daterad och signerad "D B: fecit", det vill säga ingenjören vid den bremiska fortifikationsstaden Dionijs Bredekow.³ Den visar ett ovalt stadsområde med symmetriskt formad, rätvinklig rutnätsplan och omgivande bastionsbefästning som ansluter mot slottets västra sida. På insidan av befästningarna löper en gata. Något torg är inte markerat men sannolikt skulle den öppna platsen närmast slottet fungera som torg.

Sedan Sverige fått tillbaka staden 1680 beslutades enligt Munthe att befästningarna skulle slopas, vilket Erik Dahlbergh motsatte sig. Detta bör innebära att åtminstone delar av arbetena 1661 kommit till utförande. Munthe uppger också att Dahlbergh ska ha upprättat ett förslag till nya befästningar 1692 och att även 1697 ska befästningar ha diskuterats, men något kartmaterial som visar detta har inte påträffats.⁴

Brest-Litovsk (Brest) 1657

Stad i dagens Vitryssland vid gränsen till Polen, belägen på en ö i sammanflödet mellan floderna Muchavets och Bug. Staden är känd sedan 1017, den tillföll Polen 1569 och Ryssland 1795. År 1657 erövrades Brest-Litovsk av svenskarna.⁵

Befästningsprojekt 1657

Sedan staden belägrats och efter kort beskjutning givit sig till svenskarna i maj 1657 befalldes Erik Dahlbergh att "förfärdiga en Grundriss och göra deröfver en desseing huru det kunde på bästa sätt fortificeras".⁶ En karta i Krigsarkivet visar både den befintliga situationen och Dahlberghs projekt till utbyggnad

1 NF.

2 KrA: Handritade kartverk 21, nr 29.

3 KrA: SFP Tyskland Bremervörde 5a; Munthe VI:1 1916, s 453–454.

4 NF.

5 NF, NE.

6 Munthe II 1906, s 289–290, 294 och VI:1 1916, s 381. Dahlbergh ska på eget bevåg ha förhandlat fram kapitulationen.

av befästningarna med svart, rödskuggad linje.¹ Det är ett femsidigt citadell på ena sidan och en kraftig bastionsbefästning runt resten av staden samt utanverk i form av några raveliner och ett kronverk.

En annan karta i Krigsarkivet visar också Dahlberghs projekt, men nu i grönt och mer detaljerat och tydligt.² Det framgår bland annat att en äldre vattengrav innanför den nya befästningsgördeln skulle kanaliseras. Dessutom visar kartan ett tidigare projekt till citadell och ny stadsbefästning med likartad uppläggning, markerat med rödskuggad, svart linje. Detta hade utarbetats av den italienske ingenjören Jan Jakob Bonelli.

Burg an der Wümme 1654–1712/1719

Skans vid floden Wümme, nära dess utlopp i Weser strax nordväst om Bremen. Den anlades 1654 av staden Bremen, som menade att den låg inom stadens område, men intogs sedan och förstärktes av svenskarna. 1675–79 hölls den av Sveriges fiender och 1712 förlorades den till danskarna. Vid freden 1719 avträdde den slutgiltigt med hela Bremen-Verdenområdet.³

Grundning av citadellstad 1667

1667 utarbetades ett projekt till nyanläggning av en citadellstad eller liten fästningsstad som skulle ersätta den äldre skansen. Bara vallarna mot floden behölls. Den nya, betydligt större anläggningen med ett största innermått om något drygt 300 meter, hade en oregelbundet femsidig form, med skev radialplansstruktur och omgivande bastionsbefästning. Som skydd för infarten låg en ravelin.

Två kartor med text på franska visar alternativa utformningar av gatunätet. I båda fallen är gatan från torget ut till stadsporten betydligt bredare än övriga gator. Den ena kartan har en central platsbildning och ringgata på insidan av befästningarna. I detta förslag är också en gata åt andra hållet, från torget ner till hamnen, extra bred. Den andra har ytterligare en ringgata mellan torget och gränsgatan. Denna är smalare än övriga gator och därmed får detta förslag tre olika gatubredder. De båda alternativen är annars nästan identiska. En tredje karta visar samma projekt men med bara konturerna av den nya anläggningen.⁴

Enligt Eimer ska upphovsmannen vara Johan Mell vilket förefaller riktigt. Fransmannen Mell gick i svensk tjänst 1654, utsågs till generalkvartermästare i fält under kriget med staden Bremen 1665 och utnämndes till general-

1 KrA: Sveriges krig 5:139.

2 KrA: SFP Polen Brest-Litovsk 1.

3 NF; Munthe II 1906, s 264.

4 KrA: SFP Tyskland Burg 4a som har året 1667, KrA: SFP Tyskland Burg 4b respektive KrA: SFP Tyskland Burg 2.

kvartermästare i Pommern, Wismar, Bremen och 1669.¹ Planens innehåll och ritningsmanéret stämmer också väl med andra arbeten av honom.

En karta 1680 visar att den gamla fästningen fanns kvar men att delar av de nya befästningarna också hade byggts ut, fast i förenklad form. Bebyggelsen låg i två rader, så någon radialplan hade uppenbarligen inte kommit till stånd. 1668 meddelade Krigskollegium att det inte fanns pengar till någon ombyggnad.²

Reglering 1682

1682 slog Kungl. Maj:t fast att Burg skulle behållas, efter en översyn av de fästningar som hade återlämnats 1680, efter det danska kriget. På platsen skulle en redutt byggas.³ Sannolikt hör en karta med påskriften "Kempens Desseing" ihop med detta.⁴ Upphovsman var alltså Jacob von Kempfen som föregående år fått ansvar för de tyska provinserna, under Erik Dahlbergh.

Kartan visar ett nytt projekt till liten fästnings- eller citadellstad. Den gamla befästningen skulle rivras helt och ersättas av en större, i princip fyr-sidig anläggning med bastioner med dubblade flanker och två raveliner, varav en på andra sidan floden. Som jämförelse kan man se på två likartade, alternativa projekt för Damm vilka bör vara utförda av von Kempfen 1681 och ett dessein för en befäst förstad på Engholmen i Kalmar 1683, alla tre med rätvinkliga rutnätsplaner och centralt torg. På Burgkartan är inget gatunät markerat, men man får även här räkna med en regelbunden, rätvinklig rutnätsplan. De följande åren anslogs medel för arbetena, så åtminstone delar måste ha kommit till utförande.⁵

Buxtehude 1645/1648–1712/1719

Stad i Bremen-Verdenområdet vid floden Este väster om Hamburg i Tyskland. Intogs av svenskarna 1632 men lämnades snart. Erövrades igen 1645 och tillföll 1648 Sverige. 1657 och 1675–79 hölls staden av Sveriges motståndare. 1680 utdömdes befästningarna men år 1700 började man på Erik Dahlberghs initiativ återställa försvaret. 1712 intog danskarna staden och i freden 1719 avträdde den till Hannover.⁶

Projekt till stadsbefästning 1674

En serie kartor i Krigsarkivet visar ett och samma projekt till ny stadsbefästning för staden Buxtehude. Texten är på franska och på en av dem står på

1 Eimer 1961, s 448–449; Munthe VI:1 1916, s 359–360.

2 KrA: SFP Tyskland Burg 6; Munthe II 1906, s 550.

3 Munthe III:1 1907, s 247, 249, 262.

4 KrA: SFP Tyskland Burg 5.

5 Munthe III:1 1907, s 272, 278, 292.

6 *NF; NE*, Sverige.

baksidan "von dem H. Oberst Mellen", det vill säga Johan Mell. De saknar årtal men dateras i förteckningen till 1665–75 vilket är hela den period Mell fungerade som generalkvartermästare i området. I Munthes biografiska anteckningar om Mell finns dock en uppgift att han utarbetade desseiner till förstärkning av Buxtehude 1674 och att han vid denna tid fått överstes titel.¹

Ett par av kartorna visar den befintliga staden, med några små bastioner fogade till den medeltida stadsmuren, och tre hornverk vid stadens kortsidor. De nya befästningarna skulle binda ihop hornverken genom två stora bastioner och en kort sträcka kurtin på vardera långsidan. Bastionerna är av den breda typen och har en trubbvinklig flank vardera. Vad man kan utläsa av senare kartor blev inget av detta utfört.²

Bütow (Bytów) 1626–35, 1657 (?) –1659

Stad i Hinterpommern i dagens Polen, sydväst om Danzig/Gdańsk. 1657 beslutade Karl X Gustav, efter en inspektionsresa, att en garnison skulle behållas i bland annat Bütow. 1659 utrymde svenskarna Bütow och en rad andra mindre orter och förstörde då i de flesta fallen deras försvarsverk.³

Eventuell regleringsplan vid 1650-talets andra del

En plan för reglering av staden ska enligt Gerhard Eimer ha upprättats i samband med återuppbyggnaden efter en brand – när sägs inte – men aldrig blivit genomförd. Han säger detta med hänvisning till en odaterad karta i Riksarkivet.⁴ Kartan ingår bland de krigshistoriska handlingarna under Karl X Gustavs tid, vilket följaktligen innebär en datering till 1650-talets andra del.

Hur Eimer kan dra denna slutsats är svårt att förstå. Det finns inga uppgifter på kartan som säger något om en reglering eller brand och kartbilden talar inte heller för detta – bebyggelsen utgörs av rätvinkliga kvarter med mycket varierande storlek och ett svagt utbyggt gatunät som inte är regelbundet.

Bützow 1631-(?)

Stad i Mecklenburg i Tyskland öster om Wismar, vid förgreningen av floderna Nebel och Warnow. Bützow intogs av svenskarna sommaren 1631. Hur länge man sedan höll staden är oklart.

1 KrA: SFP Tyskland Buxtehude 4, 5a, 5b, 6 och 7; Munthe VI:1 1916, s 359–362, VI:2 1919, s 107–108.

2 KrA: SFP Tyskland Buxtehude 2b och 3.

3 Munthe II 1906, s 294, 308.

4 RA: Krigshist handl C X G, XVa, nr 19 (kartavd m:a form); Eimer 1961, s 35. Kartan dateras av Ulla Ehrensvärd till mitten av 1600-talet, Ehrensvärd 2005.

Projekt till stadsbefästning omkring 1631

En karta över "Stadt Buzaú in Mechelnburgh" med årtal 1692 i Krigsarkivet visar ett projekt till ny stadsbefästning. Befästningarnas utformning säger att det med all säkerhet är en kopia av en äldre karta, troligen från 1630-talets början. Den har stora likheter med Frans de Traytorrens kartor från denna tid, både till innehåll och ritmanér och med tanke på att de Traytorrens 1630 blev generalkvartermästare i fält och till en början främst arbetade i Pommern och Mecklenburg får man räkna honom som upphovsman. Det är också känt att Olof Hansson [Örnehufvud], som sedan 1630 var ingenjör vid armén i Tyskland, 1631 arbetade med förstärkningsarbeten i Bützow.¹

Enligt förslaget skulle en bastion och ett hornverk – eller alternativt ytterligare en bastion – byggas mot den medeltida stadsmuren och runt staden i övrigt, utanför en våt grav, en krans av raveliner (eller snarare friliggande bastioner), hornverk och kronverk.

Någon senare karta som visar om något blev genomfört har inte påträffats, men av uppgiften om Olof Hansson kan man kanske dra slutsatsen att åtminstone vissa arbeten kom till utförande.

Carlsburg an der Weser 1648–1712/1719

Plats inom dagens Bremerhaven i nordvästra Tyskland, vid Wesers mynning. En karta 1670 visar trakterna kring den lilla staden eller byn Geestendoff där den smala floden Geeste flyter samman med Weser.² På andra sidan Geeste låg Leher Schantz som hade uppförts på slutet av 1630-talet av ärkebiskopen Friedrich, en son till Kristian IV av Danmark, och som förstärktes av svenskarna 1654 och 1657. Carlsburg belägrades och intogs 1675–76 men återlämnades igen efter freden 1679. Staden erövrades slutligen av danskarna 1712 och förstördes vid en översvämning 1717.³

Stadsgrundning 1672

Ett första svenskt förslag att anlägga en handelsstad på platsen ska enligt Gerhard Eimer ha framförts redan 1635 av fältmarskalken Königsmarck. Varifrån Eimer fått den uppgiften framgår dock inte och inte heller om det tog sig några konkreta uttryck. Något kartmaterial har inte kunnat påträffas. Det var en nagel i ögat på Sverige att man aldrig lyckats lägga under sig den fria riksstaden Bremen; i två krig, 1653–54 och 1665–66, misslyckades försöket. I stället valde man att konkurrera genom att anlägga en ny stad utanför Bremen, vid Wesers mynning. Det fanns till och med förhoppningar att ta upp tävlingen

1 KrA: SFP Tyskland Bützow 1; Munthe VI:1 1916, s 196, 200.

2 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 20.

3 NF, Karlsburg. Platsens strategiska läge behandlas i Munthe III:1 1907, s 336–337.

med Amsterdam och för att utveckla handel, och hantverk sökte man förmå landsflyktiga kalvinister att slå sig ner i staden.¹

1671, eller möjligen redan 1670, utarbetades två projekt till en fästningsstad på platsen för byn Geestendorf på södra sidan av Leherskansen och Geesteflodens mynning i Weser av ingenjören Dionijs Bredekow. En karta av Bredekow med årtalet 1670 visar den befintliga situationen och alltså utgångspunkten för förändringarna.² Senare än 1671 kan den inte vara för då avskedades han från sin befattning efter någon allvarlig försummelse.³

Det ena av de två projekten är en stad med en som helhet oregelbunden radialplan för ett närmast ovalt, östvästligt orienterat stadsområde, omgivet av en bastionsbefästning.⁴ I förslaget, liksom i alla de följande Carlsburgsförslagen, finns en smal markremsa innanför befästningarna som får uppfattas som en gata även om den inte är tydligt utmärkt som gata. Mot ena kanten av staden ligger ett runt torg med någon form av monument mitt på och från detta utgår 16 radiella gator åt alla håll. Mitt i den östvästliga längdaxeln går en central huvudgata. Utifrån denna är den östligaste delen av staden symmetriskt planerad enligt ett system med två smala – en bred – två smala kvarter. I den västligaste delen av staden ligger gatorna tätare och mer oregelbundet. Här har också en stor korskyrka lagts in på ett sätt som gör att en sjuttonde radiell gata skärs av och inte når fram till torget. Staden har på denna sida en oregelbundna yttre kontur som är en konsekvens av strandlinjen och den hamn som skulle grävas in i den.

Det andra planförslaget är en regelbunden rutnätsplan uppbyggd kring två huvudgator i mittaxlarna och med ett rektangulärt, hörnslutet torg i skärningspunkten.⁵ Kvarteren är i sin grundform rektangulära och av samma storlek men skärs av på ett ojämnt sätt i stadens ytterkant. Den omgivande befästningsgördeln har en i det närmaste rund form, undantaget en särskild hamnbassäng som grävts ut vid Geestefloden.

Vid samma tid utarbetade även Johan Mell några projekt till stadsanläggning, men nu på Geesteflodens norra sida. Fransmannen Mell hade arbetat för svenskarna sedan 1650-talet, till största delen i Nordtyskland, och i december 1669 utnämndes han till generalkvartermästare för de tyska provinserna. 1671 insändes ett antal kartor som han hade gjort av befästningar i Bremen-Verden till Kungl. Maj:t. Det är också känt att Mell vid denna tid drev tanken att anlägga en ny befästning vid Geestendorf.⁶

1 Eimer 1961, s 444, 445; NE.

2 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 20.

3 Munthe VI:1 1916, s 454.

4 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 4a och 4b.

5 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 4c.

6 Munthe VI:1 1916, s 360–361.

En karta i Krigsarkivet visar vad som bör vara är ett första förslag av Mell från 1671.¹ Att kartan hör till denna tid framgår av titeln "Dessein sur Geestendorf". Snart skulle platsen i stället komma att kallas Carlsburg. Kartan överensstämmer i ritningsmanér, enskilda detaljer, skriften och även den föreslagna stadsplanen med sina omgivande befästningar mycket väl med två kartor för Burg an der Wümme 1667,² vilka kan tillskrivas Mell. Det gör även Gerhard Eimer, men trots detta attribuerar han Carlsburgkartan till Thomas Pouillet och daterar den till 1680. Han vill koppla ihop den med ett projekt från denna tid, fast kartorna är helt olika; enda likheten är att texten är på franska (se nedan).

Detta Mells första förslag visar som huvudalternativ en oregelbundet halvcirkelformad anläggning med radialplan och omgivande bastionsbefästning. De tre radiella huvudgatorna från torget ut till stadsperiferin är bredare än övriga gator. Det finns tre ringgator och från den första ut till den yttersta på befästningarnas insida går kortare radiella gator mellan de andra radialgatorna. På samma karta är också ett betydligt större alternativ till stadsanläggning skisserat med prickade linjer och smal gul rand men det visar endast konturerna av en bastionsbefästning runt stadsområdet. Större delen av staden ligger som ett närmast ovalt område på norra sidan av Geestefloden men det fanns också ett relativt stort område på södra sidan.

Det blev i stället ett helt nytt, tredje förslag av Mell som fastställdes. Kartan är signerad av Hedvig Eleonora och saknar årtal men måste vara från 1672 eftersom förmyndarregeringen upphörde när Karl XI blev myndig den 18 december det året.³ Här har Carlsburg, som platsen nu kallas, fått en helt annan utformning. Stadsområdet ligger helt och hållet på norra sidan av Geeste. Det är närmast ovalt och omges av en befästningsgördel med tio bastioner med sneda flanker. De på västra stadssidan är större och har dubblade flanker medan man nöjt sig med något mindre bastioner mot Geestefloden på östra sidan. Staden har en i huvudsak regelbunden, men inte helt symmetrisk rätvinklig rutnätsplan med en bred hamnkanal i längdaxeln och en kortare kanalarm av samma bredd ut till Geeste, så att en T-form bildas. Kvarteren varierar i längd och något i bredd och är kvadratiska eller svagt rektangulära. Torget ligger vid kanalmötet och utgörs av ett drygt halvt utsparat kvarter. Någon tomtindelning är inte utmärkt. Anläggningsarbetena påbörjades omgående och 1674 rapporterades att arbetet redan kommit långt.⁴

I december 1673 fick Nicodemus Tessin d.ä. i uppdrag att utarbeta ritningar till ett kommandanthus och följande år ritningar till andra hus och

1 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 9a.

2 KrA: SFP Tyskland Burg 4a och 4b.

3 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 7.

4 Munthe VI:1 1916, s 361; III:1 1908, s 184.

fasader mot gatorna.¹ Tessin gjorde då också en omarbetning av stadsplanen.² Befästningsgördeln bibehölls däremot oförändrad. Gatunätet omdanades helt och hållet och i fonden av den kortare kanalarmen tillkom ett nytt, stort, rektangulärt torg. På andra sidan kanalen spardes små kvadratiska hörn av kvarteren ut som öppna platser. Med den nya kvartersindelningen förstärktes den T-formade grundstruktur som kanalerna gav planmönstret. På västra stadshalvan placerades de i huvudsak rektangulära kvarteren liksom torget med långsidan parallellt med kanalen i stadens längdaxel. Här delades kvarteren in i två rader likadana tomter. På motsatta stadssidan låg de likaså rektangulära men lite bredare kvarteren i stället i andra riktningen och blev alltså parallella med den kortare kanalarmen. Här tillämpades en annan tomtindelning, med dubbeltomter mitt på kvarterens långsidor men kompletterat med tomter på andra ledden vid de båda kortändarna. På kartan är också en rad offentliga byggnader utmärkta med bokstäver, men inga byggnader utritade.

Under arbetets gång gjordes sedan ytterligare några justeringar vilket framgår av en senare karta.³ På västra sidan av staden tillkom en kort, smal tvärkanal och dessutom minskades det stora torget något. Och på den östra halvan av staden delades kvartersraden närmast längdkanalen mitt itu så att två rader med kvadratiska kvarter bildades.

1674 bör också ett odaterat och osignerat projekt med den framstående stadsbyggnadsteoretikern Georg Rimpler (också med namnformerna Jurgen Rümpler) som trolig upphovsman ha tillkommit.⁴ Rimpler hade varit i svensk tjänst i Bremen-Verden till och med 1665 och möjligen var han tillbaka under någon kortare tid kring 1674. Det året skrev nämligen Jacob von Kemphen i ett brev till Carl Gustaf Wrangel, i vilket han också skickade med en perspektivteckning över Carlsburg, att han hade fått en ny "invention" av Rimpler, vilkens "rationes" han även bifogade.⁵ Med invention menas en uppfinning, originellt skapande eller gestaltande, något nytt av praktisk art, och ration betyder bevis.⁶

Planen avviker helt från övriga förslag vid denna tid och tar inte minsta hänsyn till den redan påbörjade staden. Kanske var detta ett sätt för Rimpler att visa upp sina förmågor och erbjuda sina tjänster. Riksmarsken Wrangel – rikets högste militära ämbetsman, en allmänt inflytelserik person och den som ledde den svenska inryckningen i Brandenburg 1674–75 – var i så fall en synnerligen lämplig person att vända sig till. Och det kan naturligtvis ha lett till något uppdrag.

1 Munthe VI:1 1916, s 488; III:1 1908, s 184.

2 Eimer 1961, s 453–455; KrA: SFP Tyskland Carlsburg 24.

3 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 8.

4 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 21.

5 Munthe VI:1 1916, s 513, 527.

6 SAOB.

Tanken om Rimpler som upphovsman till kartan har tidigare framförts av Gerhard Eimer, men med en helt annan datering.¹ Attribueringen verkar trolig i jämförelse med två andra kartor i Krigsarkivet, vilka med säkerhet härrör från Rimpler, en karta över Stade som skickades in 1683 och i viss mån även en odaterad karta för den danska staden Friedrichstadt.² Gemensamma drag är de långa, utdragna bastionerna, en speciell form av vinkelställda parbastioner, tvåvånig uppbyggnad av bastioner och kurtin, fältvallens utformning. Men det finns också en del skillnader, främst vad gäller koloriten.

Eimers datering känns däremot tveksam. Han säger att kartan "uppenbarligen" är från samma tidpunkt som ett förslag av Erik Dahlbergh 1681 (se nedan). Vad han grundar detta på framgår dock inte. Det kan inte vara förslagen som sådana – de är helt olika. Möjligen kan det hänga samman med året 1683 på Rimplers Stadekarta, men enligt den sekundära påskriften på baksidan, där året står, är detta bara året då Dahlbergh lämnade in kartan. Munthe, å andra sidan, menar att kartan fanns redan 1674.³

Det är en plan av uppenbar idealstadstyp, som skiljer sig helt från övriga Carlsburgskartor, bortsett från några 1692 som med all sannolikhet är av Rimplers elev Jacob von Kemphen.⁴ Staden är avsevärt större än i övriga förslag och delas av en smal kanal i ett symmetriskt, åttkantigt citadell på ena sidan kanalen och handelsstaden på den andra. Denna är rektangulär till grundformen men med de borte hörnen snett avskurna, har en symmetrisk, rätvinklig rutnätsplan och omges av befästningar. De båda likadana torgen består av två avkortade kvarter mitt för varandra och skärs på mitten av huvudgatan – alltså vad som kan kallas ett axialtorg. Huvudgatan ser ut att vara bredare än övriga gator och bildar en tydlig mittaxel i staden, med citadellet som blickfång. Det ena torget ligger mitt i stadsområdet och det andra som en öppen entréplats vid kanalen, vänt mot citadellet. Kvarteren är alla svagt rektangulära och lika stora, med undantag för de halva kvarteren vid torgens kortändar och snett avskurna kvarter i hörnen i stadens borte ände. Någon kyrka är inte markerad och inte heller tomtindelning.

En mycket speciell detalj är de långa och smala bastionerna som sammanställs parvis, snett mot varandra; hela citadellet och den norra änden av stadsbefästningen består av sådana "parbastioner". Likadana återfinns på det nämnda projektet av Rimpler till befästning av Stade, i södra änden av staden. Andra likheter är den tvåvåniga uppbyggnaden av både bastioner och huvudvall och detaljer i fältvallens utformning. Citadellets planmönster är fullständigt regelbundet, med en korsform av kvadratiske kvarter grupperade kring två axlar och med geometrisk mittpunkt i en kvadratisk, hörnsluten plats vilken omsluts av små vinkelformade kvarter eller byggnadskroppar.

1 Eimer 1961, s 462.

2 SFP Tyskland Stade 14 och SFP Tyskland Friedrichstadt 5.

3 Munthe VI:1 1916, s 513.

4 Eimer 1961, s 464. Att von Kemphen skulle vara elev till Rimpler nämns inte hos Munthe.

Återuppbyggnads- och regleringsförslag 1681

1680, efter det att Sverige återfått Carlsburg som varit i fiendehand under kriget, tillsattes en kommission som skulle se över fästningarna i de tyska besittningarna. Denna lät åtminstone delvis riva Carlsburg och flera andra. Men tankar på att återuppföra staden fanns uppenbarligen, för ett sådant förslag, med tillhörande hamnanläggning, utarbetades av fransmannen Thomas Pouillet. Det avslogs dock 1681. Strax därefter beslutades att Geeste skulle ledas in genom staden.¹

Pouillets förslag måste vara det som återfinns på två anonyma kartor i Krigsarkivet, en med titeln "Plan De Carlsburg En L etat quil est" och en kallad "Carlsburg Reformé".² Den första visar den gamla stadsbefästningen, med den – får man förmoda – delvis igenrasade kanalen, samt konturen av en helt ny, betydligt mindre stad. Den andra visar den föreslagna nya staden mer i detalj, med en svagt oregelbunden radialplan inom en sju-sidig, oregelbunden befästningsgördel. Från det centrala torget utgick åtta radiella gator – en till varje hörn och dessutom en extra fram till stadsporten mitt på ena sidan. Sedan tillkom ytterligare gator mellan dem med början vid ringgatan närmast utanför torget, utom vid "extragatan" till porten. I den yttre kvartersraden blev det därmed 14 radiella gator. Norr om staden, innanför den gamla befästningsgördeln som är markerad med en tunn linje, ligger en stor hamnbassäng med några båtar uttridade.

En odaterad karta som bör ha tillkommit strax därefter visar ett återuppbyggnadsförslag av mer teoretisk idealstadstyp.³ Det har texten "dessein uber Carlsburg von dem Seel. H. Klej (?) gemacht" antecknat sekundärt i kanten. Det är oklart vem denna, när texten skrevs saligen avlidne person kan vara och om namnet möjligen ska tydas på något annat sätt. Han finns inte upptagen i Munthes biografiska volymer. Kanske kan även detta ha varit ett "arbetsprov" för att söka tjänst?

Förslaget är helt symmetriskt och utgår tydligt från Nicodemus Tessin d.ä:s projekt 1674 men pekar också framåt, mot ett projekt av Erik Dahlbergh. Geestefloden har nu letts in rakt genom staden och bildar en bred kanal i längdaxeln. Detta är den enda kanalen och den motsvarar den långa kanalarmen i Tessins plan. Den mynnar i söder ut i en stor hamnbassäng som fortfarande ligger innanför befästningarna och sedan har utlopp i Weser genom två svängda armar. Västra halvan av planen, med befästningskransen och de rektangulära kvarteren överensstämmer i stort med Tessins plan men torget har förskjutits ett steg mot norr och de sydligaste kvarteren har fått lämna plats för hamnbassängen. Den östra sidan av staden har sedan utformats som

1 Munthe III:1 1907, s 204, 247–249. Enligt Munthe var stadens tillstånd när den gav sig vid belägringen relativt gott, Munthe VI:2 1919, s 108–109.

2 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 5 och 22.

3 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 13.

en spegelbild av den västra, vilket gör att torget får två halvor, en på vardera sidan av kanalen, och dessa förbinds av en bro.

Sommaren 1681 besökte Erik Dahlbergh Carlsburg och utarbetade därefter ett förslag som återfinns på en daterad och signerad karta.¹ Det visar ett aningen oregelbundet, ovalt stadsområde med rätvinklig rutnätsplan och omgivande befästningar med nio bastioner (mot tio förut). Detta innebar en ombyggnad av befästningarna på östra sidan med samma typ av breda, kraftiga bastioner som redan fanns på den västra, vilket blev nödvändigt i och med att Geeste leddes in som en bred kanal i stadens längdaxel och inte längre bidrog till att skydda den östra sidan. Dessutom lades en kort, tvärställd kanalarm in, så att ett kors bildades. Konturerna av kanalerna och befästningarna finns inritade på en gammal karta från 1675, vilket visar att kanalerna och därmed hela gatunätet vridits något i förhållande till stadens tidigare utseende.²

Stadsområdet och planmönstret är symmetriskt, bortsett från den linje som befästningarna skapar på östra sidan. Kvartersindelning har helt förändrats så att de till största delen rektangulära kvarteren nu ligger i andra riktningen. Tomtindelningen består i dubbla tomtrader mitt på kvarteren och en rad tvärställda tomter vid kvarterens kortsidor. Både vad gäller kvarterens riktning och tomtindelningen utgår därmed Dahlbergh från Tessins utformning av den östra stadshalvan i hans första plan 1674. Genom att lägga in den korta tvärkanalen mitt i stadsområdet och låta den västra stadssidan bli en spegelbild av den östra skapar han sedan en symmetrisk plan uppbyggd kring ett centralt kanalkors.

Detta förstärks ytterligare av att torget läggs som en stor kvadrat mitt över kanalkorset, och alltså delas i fyra delar av detta. Torgdelarna binds samman av fyra broar som bildar en kvadrat runt korsmitten. Den monumentala karaktären framhävs till yttermera visso av två likadana centralkyrkor i torgets ena ände, på varsin sida av huvudkanalen, och i den andra änden två byggnader med likformiga fasader med framskjutande sidorisaliter.

Eimer skriver att "Kupolkyrkornas mästerliga avvägning mot torg- och vattenytorna gör denna ritning till Dahlberghs huvudverk på stadsplaneringens område", vilket man kan instämma i, men med tillägget av den stora Landskronaplanen 1680.³ Man kan alltså konstatera att både planen av den okände "Kleÿ" och av Dahlbergh bygger på Tessins plan, men tar upp olika delar av den, och i båda fallen kompletterar den så att den blir symmetrisk och än mer monumental.

1 Munthe III:1 1907, s 249; KrA: SFP Tyskland Carlsburg 14.

2 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 12.

3 DSH 5 1967, s 210. I Eimer 1961, s 461, 465, beskriver han det som ett "Meisterwerk".

Reglerings- och utvidgningsplan 1692

1692 är en ny plan daterad och det finns dessutom två odaterade kartor med en variant av samma plan. Båda varianterna har stora likheter med det Rimpler tillskrivna projektet och Eimer vill se Rimplers elev Jacob von Kemphen som upphovsman, vilket förefaller mycket sannolikt.¹ von Kemphen var vid denna tid ansvarig för de tyska provinserna, under Dahlbergh,² och planerna visar stora likheter med andra arbeten som kan föras till honom, exempelvis ett befästningsprojekt för Damm.

Själva staden skulle förläggas till det gamla stadsområdet på norra sidan av Geestefloden, som har kvar sitt ursprungliga lopp, medan en utvidgning i form av en mindre, triangulär stadsdel skulle anläggas på södra sidan. Norra delen uppvisar likartade, symmetriskt ordnade, rätvinkliga rutnätsplaner och ett stort, centralt torg. Planmönstret i den första har direkta paralleller med Rimplerförslaget 1674 och även likheter med förslaget med signaturen Klej. Det är symmetriskt uppbyggt kring en, som det ser ut, bredare gata i mittaxeln vilken skär tvärs över det centrala torget som dubblerats i storlek i förhållande till Rimplerplanen. En annan skillnad är att stadsområdets yttre form gjorts mer rundad.

I det andra alternativet är planen symmetriskt uppbyggd kring en kärna som består av en hel kvartersrad där torget, motsvarande två kvartersrutor, ingår. För södra stadssidan, som fått en bågformad plan, markeras bara i ena fallet en planstruktur – med radiella kvarter. Båda varianterna har kraftiga befästningar med samma typ av bastioner, med indragna, konkava flanker och rejäla utanverk med breda raveliner, men detaljutformningen skiljer sig åt.

Cobron (Kobron) 1621–1709/1721

Skans vid floden Düna/Daugavas södra sida, mitt emot Rigas gamla centrum, i Lettland. Den uppfördes under belägringen av Riga 1621 som en fyrhörig stjärnskans av den skotske översten Daniel Cobron som var i svensk tjänst. År 1700–01 hölls den av sachsarna och 1709 raserades den och intogs senare av ryssarna, vilka reparerade den för att ha som stödjepunkt i den kommande kampen om Riga.³

Grundning av citadellstad med utvidgning och reglering 1641

Åren 1640–46 gjordes en ombyggnad av skansen under ledning av Johan von Rodenburgh. I juli 1640 meddelade han rikskanslern att allt var färdigt att sätta igång och 1641 skickade han in en ritning för godkännande, vilken man

1 KrA: SFP Tyskland Carlsburg 18 respektive KrA: SFP Tyskland Carlsburg 17a och 17b. Eimer 1961, s 464. Munthe talar också om att von Kemphen 1692 "återväckte frågan om Karlsburgs iståndsättande", Munthe VI:2 1919, s 118.

2 Munthe VI:2 1919, s 117.

3 NF.

började arbeta efter följande år.¹ I Krigsarkivet finns flera kartor som visar detta skede.²

På kartorna finns konturen av den äldsta skansen, en parallelltrapetsoid med bastioner och halvbastioner i hörnen. Ombyggnaden innebar en kraftig utvidgning och därmed en total nybyggnad och reglering av skansen. Den nya citadellstaden var en oregelbunden femhörning med bastioner i fyra av hörnen och en halvbastion i det femte, mot floden, och detta omgavs av en vattengrav. På en karta av von Rodenburghs medhjälpare konduktören Mathias Richter 1642 kan man se att projektet utvecklats, och ännu mer på en vackert utarbetad, osignerad karta som bör vara något senare.³ Nu har en krans av raveliner lagts till mellan bastionerna och framför bastionerna ligger långa, spetsiga contregarder. Det var också så skansen kom att se ut, vilket framgår av en karta 1677 av Paul von Essen.⁴

Av kartor 1696 och 1697 kan man se att bebyggelsen låg utmed vallarnas insida med kyrka och kyrkogård i nordväst och en stor öppen plats i mitten. Byggnadskropparna varierade i storlek och kyrkan var en långkyrka med en utbyggnad mitt på den södra sidan.⁵

Projekt till utvidgning och nybyggnad/reglering 1685

1683 upprättade Erik Dahlbergh en dessein till ett projekt till kraftig utvidgning, vilket innebar att hela skansen måste nybyggas från grunden.⁶ Kartan visar också den gamla skansen i ett förfallet skick. Den har en påskrift att en kopia skickades över till generalguvernören Christer Horn i juli 1685 för att sättas i verket och det får räknas som året för fastställelsen. Så blev dock inte fallet, vad man kan se av senare kartor. Dahlberghs dessein var en regelbunden pentagon med långa, spetsiga bastioner med flankerna i trubbig vinkel mot kurtinen. Hela anläggningen skulle förskjutas aningen inåt land. Något planmönster är inte markerat.

1690 är årtalet på en ny dessein till utvidgning och total ombyggnad/reglering av ungefär samma storlek som 1685.⁷ Sannolikt är Dahlbergh upphovsman även till denna. Liksom tidigare är det en regelbunden femsidig skans

1 Munthe VI:1 1916, s 215, 300, 302.

2 von Rodenburgh karta bör vara KrA: SFP Östersjöprovinserna Cobron 16 som har uppenbara likheter med andra kartor av honom. Det finns också en karta med monogramet AB, KrA: SFP Östersjöprovinserna Cobron 2. Denna måste vara gjord av Anders Olofsson Bergh som följde med Johan Lenæus [Wärnschiöldh] på hans inspektionsresa till Estland och Livland under hösten 1640 och början av 1641 och då bl.a. ritade en plan av Cobron, enligt Munthe VI:1 1916, s 427.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Cobron 17 respektive Cobron 1.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Cobron 3.

5 KrA: SFP Östersjöprovinserna Cobron 6 och 10, KrA: Handritade kartverk 13, nr 288, den vänstra av de två kartorna på sidan.

6 KrA: SFP Östersjöprovinserna Cobron 4.

7 KrA: SFP Östersjöprovinserna Cobron 5.

med bastioner i hörnen, men bastionerna är betydligt större och bredare och har sneda, dubblerade flanker. Mellan bastionerna, utom mot flodsidan, ligger raveliner och anläggningen omges av en bred grav.

Utvidgning och nybyggnad/reglering 1697

Ingenting blev gjort och 1696 kom ett nytt förslag, utarbetat av Heinrich Nicolas von Rüdinger – en jättelik utvidgning, nära dubbelt så stor som de tidigare, vilken skulle ta hela den lilla Munkholmen i anspråk och även kräva en hel del utfyllnadsmark.¹ Anläggningen hade en regelbundet sexhörnig form med kraftiga bastioner i hörnen och projektet var denna gång betydligt mer utarbetat i detaljerna. Det är breda bastionen med dubblerade flanker i sned vinkel mot kurtinen och kurtin med faussebraye. Mot landsidorna ligger raveliner mellan bastionerna och contregarder framför bastionerna, allt omgivet med våt grav och fältvall. För en så stor anläggning – innermättet är cirka 265 meter (något drygt 70 ruthen) tvärs över – får man förutsätta ett regelbundet ordnat planmönster för bebyggelsen även om det inte är markerat på kartan.

1697 togs så det slutgiltiga projektet fram. En karta visar tre alternativa förslag av Erik Dahlbergh.² Det mest utarbetade, som får ses som huvudförslag, var en regelbunden pentagon med långa bastioner med indragna, konkava flanker. Mellan bastionerna låg raveliner och utanför den breda, våta graven en fältvall. Den var något större än den gamla anläggningen, men något mindre än Dahlberghs tidigare förslag, och innebar att skansen försköts något inåt land. Förslaget redovisas också på en annan karta och här är även den inre planeringen med.³ I mitten ligger en stor öppen plats och längs vallarnas insida är byggnader placerade, två på varje långsida. Vid sidan mot floden finns dessutom en liten hamnbassäng. Det andra, större förslaget har ungefär samma storlek som Dahlberghs projekt vid tidigare tillfällen och är en avlång femhörning med bastioner med konkava flanker, utom den mot flodsidan.

Det man bestämde sig för var dock det tredje och minsta förslaget som bara var något större än den befintliga anläggningen. Det är en regelbunden, femsidig skans med långa bastioner med raka flanker. Av relationskartor kan man se att arbetet satte igång redan 1697 och att det också ingick raveliner i projektet. Man kan också se att en lågvall tillkom utanför både kurtin och bastioner. Fram till 1707 hade större delen av skansen byggts ut⁴ och enligt uppgift finns synliga spår av anläggningen fortfarande kvar.

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Cobron 6.

2 KrA: Handritade kartverk 13, nr 288, den högra av de två kartorna på sidan.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Cobron 9.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Cobron 8, 10 och 13.

Damm/Altdamm (Dąbie) 1630/1648–1713/1720

Medeltida stad i Pommern, strax sydöst om Stettin/Szczecin, vid utloppet av floden Plöne/Plonia i Dammska sjön. Staden fick stadsrättigheter 1249, intogs av svenskarna 1630 och tillföll Sverige 1648. Den hölls av Sveriges motståndare 1659–60 och 1676–79, utrymdes av svenskarna 1713 och avträdde genom freden i Stockholm 1720 till Preussen.¹

Befästningar och citadell 1631

1631 är årtalet på baksidan av en karta som visar ett projekt till enkel bastionsbefästning utan några utanverk runt den medeltida staden med sina stadsmurar. Det framgår också att det redan fanns några separata bastioner. I projektet ingick även ett litet, närmast kvadratisk citadell med bastioner i hörnen på den nordvästra sidan av staden, mot Dammska sjön. Det kan knappast vara fråga om en förstad som Gerhard Eimer säger.²

En karta i Frans de Traytorrens kartbok i Krigsarkivet visar vad som måste vara ett något tidigare alternativ, sannolikt från 1630 då de Traytorrens blev generalkvartermästare i fält och de första åren utförde en mängd arbeten i främst Pommern och Mecklenburg.³ Det är mycket möjligt att även kartan 1631 är av Traytorrens, vissa likheter talar för det.

I det tidigare förslaget var det fråga om att komplettera de existerande bastionerna med ett par nya bastioner och anlägga en kurtin mellan alla bastionerna. Men man återfinner också citadellet, fast denna gång i sydväst, på lite större avstånd från själva staden men förbunden med staden genom två vallar eller murar. En uppmätningsskarta 1665 visar att stadsbefästningen på 1631 års karta kom till utförande, men däremot inte citadellet.⁴ Flera kartor från 1640-, 50- och 60-talen visar samma projekt, men utan citadell.⁵

Projekt till flyttning/citadellstad 1681

1681 beslutades att Damm skulle rivas och en skans i stället anläggas nära Dammsjön.⁶ Två kartor i Krigsarkivet hänger troligtvis samman med detta. De visar en flyttning eller snarare en förskjutning av staden något närmare Dammsjön i nordväst och en utformning som överensstämmer med andra citadellstäder. Sådana benämndes ibland skans, till exempel Andersö skans.

Eventuellt skulle det kunna vara en stadsutvidgning i stället med tanke på att det gamla stadsområdet bredvid fortfarande finns kvar. Men detta är dock mindre troligt – staden ser övergiven ut med bara kyrka och ett fåtal

1 NF.

2 KrA: SFP Tyskland Damm 2; Eimer 1961, s 529.

3 KrA: Handritade kartverk 22, nr 32; Munthe VI:1 1916, s 196.

4 KrA: SFP Tyskland Damm 1.

5 Bl.a. KrA: SFP Tyskland Damm 3–8.

6 Munthe III:1 1907, s 247–248.

andra byggnader markerade i färg och ytterligare några med blyertskonturer – samma på båda kartorna. Kanske kan det betyda att dessa skulle få vara kvar som en gles förstad. Den gamla stadens befästningar är svagt markerade, utom i anslutningen mot det nya området där de saknas helt.

Det nya området är i ena fallet en kvadratisk stad med bastioner i hörnen och en rätvinklig rutnätsplan, uppbyggd utifrån gator i mittaxeln i båda riktningarna och med ett hörnslutet torg i mitten. På insidan av befästningarna löper en gränsgata. Bastionerna är påfallande långsträckta och har dubblerade, sneda flanker.¹

Det andra förslaget har rektangulär grundform med i princip samma planlösning även om proportionerna förändrats, men de likaså långsträckta bastionerna är här aningen skeva och har insvängda, dubblerade flanker.² Det nya området är mindre till ytan än den gamla staden men ser ut som om det skulle bli mer tätbebyggt. Den kvadratiske staden hade ett innermått av cirka 190 meter och den rektangulära cirka 240 gånger 130 meter.

Eimer menar att de två förslagen är utförda av Jacob von Kemphen, vilket verkar mycket troligt. von Kemphen blev 1681 ansvarig för de tyska provinserna, under Erik Dahlbergh, och från följande år finns också ett daterat och av honom signerat förslag för Stettin alldeles i närheten.³ Den ena Dammkartan har dessutom en påskrift med blyerts som säger "Kempens Desing upå Damm".⁴ Eimer daterar dock de båda Dammkartorna något senare – till 1686, utan någon motivering. Antagligen är det för att han vill koppla ihop förändringen med en uppgift 1686 om planer att locka hugenotter att slå sig ner i staden.⁵

Befästningsförslag 1686

1686 fastställdes ett förslag till nya, kraftiga befästningar runt det gamla stadsområdet. Förslaget bär Erik Dahlberghs signatur och kungens påskrift. Det har breda bastioner med dubblerade, konkava flanker.⁶ Det finns dessutom ett par alternativa projekt som måste vara från samma tid – formspråk och utförande talar för detta och pappren har samma vattenmärke. Det ena har breda bastioner med sneda, dubblerade flanker och det andra bastioner med

1 KrA: SFP Tyskland Damm 15.

2 KrA: SFP Tyskland Damm 16.

3 Munthe VI:2 1919, s 114; KrA: SFP Tyskland Stettin 17.

4 KrA: SFP Tyskland Damm 15.

5 Eimer 1961, s 529–530. Munthe kopplar en helt annan karta till beslutet 1681 att ersätta staden med en skans. Han uppger att "I Kr. a. finns /.../ en av kommissionen granskad och af K. M. den 5 jan. 1680 påskrifven men sannolikt aldrig ens påbörjad desse in af Damm, visandes bl.a. bastionerna med dubbla konkava flanker", Munthe III:1 1907, s 247–248. Detta måste dock vara en felläsning. Kartan i fråga kan inte vara någon annan än SFP Tyskland Damm 23 – allt stämmer men årtalet är feluppfattat, det står 1686 (se nedan).

6 KrA: SFP Tyskland Damm 23.

dubblade insvängda flanker.¹ Det är mycket möjligt att även Jacob von Kemphen var inblandad i arbetet, som ansvarig för området. 1686 arbetade han med med fästningsarbetena i det närbelägna Stettin och följande år gjorde han en dessein till en tullskans utanför Damm.²

Projekt för rivning och nya befästningar på 1690-talet

Till 1690-talet, troligen första hälften av årtiondet, kan ett förslag med helt annan innebörd dateras av utformningen att döma. I ett yttrande av Erik Dahlbergh 1697 sägs också att flera förslag hade sänts in till Karl XI.³ Enligt förslaget skulle de nordöstra och sydvästra ändarna av den gamla staden rivas för att skapa ett regelbundet, femsidigt stadsområde. Någon reglering av det kvarvarande gatunätet var det däremot inte fråga om. Den beskurna staden skulle omges med en stjärnformad bastionsbefästning. Bastionerna är långsträckta, med dubblade, indragna och konkava flanker. Utanverken är kraftiga, med tre raveliner och ett stort hornverk mot nordväst. Tanken på ett hornverk i ungefär detta läge hade uppenbarligen också diskuterats som ett eventuellt tillägg till Dahlberghs fastställda projekt 1686; ett sådant finns nämligen sekundärt inritat med blyerts på detta.

1690-talsplanen har stora likheter med Jacob von Kemphens arbeten och det är också känt att han utarbetade flera förslag i området vid denna tid, bland annat ett ändringsförslag för Stettin 1696. Året därpå lämnade han dock svensk tjänst för en anställning i Danzig.⁴ Ritningsmanér och många detaljer är identiska med de två alternativa projekten av idealstadstyp för Carlsburg 1692, vilka på goda grunder kan föras till von Kemphen.

Lämningar idag

Det medeltida stadsområdet och gatunätet är i stora delar bevarat och uppfattbart med sin dominerande kyrka, vilken är kraftig ombyggd i nygotik. Norr om kyrkan finns ett område med sluten kvartersbebyggelse i två våningar, till största delen från 1800-talet och i nordväst ligger en rest av den medeltida stadsmuren kvar. På nordvästra sidan av staden finns ett bälte av odlingslotter och öppen mark.

En detaljerad karta från omkring 1930, men med polska gatunamn inskrivna omkring 1948 vilket säger att den stämmer med förhållandena vid denna tid, visar på flera håll vad som kan vara spår av de tidigare befästningarna i ägogränser runt staden.⁵ Det gäller särskilt en bastion i norr.

1 KrA: SFP Tyskland Damm 13 respektive KrA: SFP Tyskland Damm 14.

2 Munthe VI:2 1919, s 115–116, 118–119.

3 KrA: SFP Tyskland Damm 20; Munthe III:2 1909, s 245. Projektet behandlas inte av Eimer.

4 Munthe VI:2 1919, s 118–119.

5 Kartkopia i Stettins nationalmuseum/stadshistoriska museum.

Danziger Haupt (Głowa Gdańska) 1657

Befästning anlagd av svenskarna 1626 vid mynningen av Weichsel/Wisła utanför Danzig/Gdańsk på en udde mellan två av flodens mynningsarmar. Vid stilleståndet i Altmark 1629 överläts Danziger Haupt till Brandenburg i sekvester, det vill säga en tillfällig överlåtelse av ett omtvistat landområde.¹

Utvidgning och befästningar 1627

1626 påbörjades anläggandet av den första, firsidiga skansen och utanverk mot söder längst ut på udden, och följande år en större, avlångt sju-sidig utbyggnad med omgivande bastionsbefästning mot norr. Inom denna skulle bebyggelsen få en U-formad struktur med vinklade byggnader i ena änden och en stor, öppen plats i mitten, det vill säga en kombination av ett rätvinkligt rutnät och en radialplan i det lilla formatet. Detta framgår av en karta och texten på denna, utförd av Heinrich Thome 1627.² En karta som sannolikt är gjord av Olof Hansson [Örnehufvud] något senare visar dessutom några befästningslinjer ännu ett stycke mot norr och en halvrund bastionsbefästning på västra flodstranden. Här finns också en större anläggning, markerad med prickade linjer.³

Av två uppmätningar 1656 framgår att huvudbefästningen var utbyggd, men att den inte var uppdelad i sina tre delar utan hade en enda, sammanhängande befästningskrans.⁴ Ett kopparstick 1657 visar dessutom de yttre befästningslinjerna i norr och de bastionsomgärdade områdena på flodens västra sida, vilka enligt texten uppfördes under Gustav Adolfs regeringstid.⁵

Projekt till stor stadsanläggning 1657

”1657 in Martio” är en storstilad ”Dessein På en Ny Stadh” daterad – en väldig utväxt på norra sidan av skansen. Detta var medan Karl X Gustav fortfarande befann sig i Polen, strax innan Danmark förklarade krig och krigsskådeplatsen förflyttades dit. Upphovsman till planen var ingenjören Abraham Loffman som tidigare hade arbetat i Kalmar och nu var ingenjör vid armén i Polen.⁶

Det är en plan av idealstadstyp – långsträckt, symmetriskt anlagd i en stor droppform med omgivande enkel bastionsbefästning bestående av elva bastioner och två halvbastioner i anslutningen mot skansen. Staden har en rätvinklig rutnätsplan och ett system av kanaler med en huvudkanal i längdaxeln, vilken riktas rakt mot citadellets mittersta bastion, och två kortare

1 NF, SAOB.

2 KrA: Handritade kartverk 12, nr 12 (fol 19).

3 KrA: SFP Tyskland Danziger Haupt 7.

4 KrA: Sveriges krig 5:89 och 5:90.

5 KrA: SFP Tyskland Danziger Haupt 9.

6 KrA: Sveriges krig 6:4; Munthe II 1906, s 294 och VI:1 1916, s 448–449. Danziger Haupt berörs inte av Eimer.

kanaler på andra ledde, alla kantade av gator. Förbindelsen med floden skulle gå via tvärkanalerna.

Rutnätets samtliga gator leds på broar över kanalerna och det blir alltså en mängd broar och fullständiga fyrkanter av broar vid kanalkorsen. Framför den gamla skansen i söder ligger en stor öppen plats som skärs av mittkanalen och allra längst i norr finns ett mindre torg. Kvarteren längs mittkanalen är stora, svagt rektangulära och vänder kortsidan mot kanalen. Utanför detta ligger ytterligare en kvartersrad där de kvarter som har full storlek och inte sneddass av på grund av stadens yttre form är kvadratiska.

Det finns ytterligare en variant av denna plan som är betydligt mer genomarbetad i detaljerna och sannolikt är det slutgiltiga förslaget.¹ Texten säger "Anno 1656. [1]657 d 31 Xbr Copierat". Den beskrivs också som "affstuckkit i werket stält". Planen har bara en tvärkanal och denna har förskjutits något mot söder. Kvarteren är betydligt fler, mindre till storleken och ligger i den andra riktningen, med långsidan mot den centrala huvudkanalen. De är även här rektangulära men med mer långsmala proportioner. I denna plan är dessutom tomtindelningen utsatt – den enklaste formen av dubbeltomt-system till största delen, men kvarteren mot tvärkanalen har dessutom en rad av tomter vända på andra ledde vid kortsidan mot kanalen. Bastionerna har gjorts något mindre och i gengäld går det in två till. I norra änden av staden finns dessutom ett par små raveliner som skydd för två utfarter. Därifrån utgår två raka utfartsvägar. Båda alternativen har samma mått. Det kvarterslagda området är cirka 1225 meter långt. Staden är därmed ungefär 375 meter längre än det likartade projektet för Montauer Spitz samma år.

Demmin 1631/1648–1715/1720

Medeltida stad i Pommern sydväst om Greifswald i Tyskland. Staden omnämns tidigast 1070 och ingick i Hansan 1283. Den intogs av Gustav II Adolf 1631. 1638 lämnade svenskarna staden med återtog den följande år. 1659–60 och 1676–79 var den i händerna på Sveriges fiender. 1715 intogs staden av Preussen som den sedan tillföll vid freden 1720.²

Befästningsplan 1631

Sedan Demmin intagits 1631 befallde kungen att låta befästa staden. En plan av Frans de Traytorrens skulle följas.³ En odaterad och osignerad karta i Krigsarkivet kan kopplas samman med detta; den har likheter med andra kartor av de Traytorrens både vad gäller befästningarnas utformning, skriften och ritningsmanéret.⁴ Dateringen stöds också av att en senare befästningsplan

1 KrA: Sveriges krig 6:3 st f.

2 NF.

3 Munthe I 1902, s 450, 456.

4 KrA: SFP Tyskland Demmin 12.

som känns igen från en karta från 1641 (se nedan) sekundärt ritats in på samma karta.

De nya befästningarna är ritade med brun linje. Utanför den medeltida stadsmuren skulle en vall byggas upp, vid den västra änden av staden skulle något som liknar ett snett hornverk anläggas och vid den östra änden en ny vall med olika former av utskott och tre fritt liggande bastioner eller raveliner. 1632 rapporterades att tre raveliner var uppförda efter Traytorrens "ordination" men att borgarna sedan inte ville göra mer, och av en perspektivistiskt tecknad karta av Erik Dahlbergh över stadens utseende 1646 kan man utläsa att planen till största delen blev förverkligad.¹

Stadsbefästning omkring 1640

Sedan svenskarna återtagit Demmin 1638 utarbetades en helt ny befästningsplan med tio bastioner. Någon grav finns inte med. En fint tecknad karta med året 1641 och signaturen S:W:I visar både denna och den tidigare planen. Upphovsmannen måste vara ingenjören Sigismund Weijder som var stationerad i Pommern vid denna tid.²

Den nya planen har dessutom sekundärt ritats in på den ovan nämnda 1630-talskartan med en tegelröd färg som avviker från kartan i övrigt. Här finns också ett alternativ att även anlägga ett citadell utanför stadens västra ände och mitt för detta ett hornverk på andra sidan Peene, markerat med violett. Citadellet skulle få trapetsoid grundform, med bastioner i hörnen. På den nämnda perspektivkartan av Erik Dahlberghs 1646 kan man se att de två bastionerna vid stadens östra ände var färdigställda och att de närmast följande två var påbörjade.

Befästningsplan 1647

Munthe uppger att från 1647 följdes en plan som Conrad von Mardefelt hade utarbetat med Erik Dahlberghs hjälp. Mardefelt hade 1646 förordnats till generalinspektör över fästningarna i Pommern, Mecklenburg och Westfalen och följande år gjorde han Dahlbergh till "sin egen conducteur".³ En karta i Erik Dahlberghs kartbok i Krigsarkivet visar projektet, med åtta bastioner, inklusive de fyra färdiga eller halvfärdiga från det föregående projektet. Utanför detta skulle en vattengrav anläggas och raveliner framför de tre stadsportarna.⁴

Strax söder om staden låg ett kraftigt stentorn som ansågs farligt ur försvarssynpunkt. 1648 fick den unge Erik Dahlbergh visa sig på styva linan genom att spränga detta i närvaro av Karl Gustav som samma år utnämndes

1 Munthe I 1902, s 487; KrA: Handritade kartverk 21, nr 7.

2 KrA: SFP Tyskland Demmin 11; om Weijder, se Munthe VI:1 1916, s 417.

3 NF; Munthe II 1906, s 110, 250.

4 KrA: Handritade kartverk 21, nr 8. KrA: SFP Tyskland Demmin 10 är en skiss till samma dessein.

till generalissimus över de svenska trupperna i Tyskland.¹ Kartor 1658 och 1659 visar att bara fem eller sex av bastionerna och delar av graven var färdiga när Demmin 1659 intogs av brandenburgarna, och av kartor från 1660-talet framgår att planen inte heller fullföljdes därefter. Detta är också det utseende staden hade 1705.²

Befästningsprojekt omkring 1680

Efter att Sverige fick tillbaka Demmin i freden 1679 tycks Jacob von Kemphen ha utsetts till kommandant där. I slutet av 1679 hade han varit i Skåne och 1681 förflyttades han till Carlsburg.³ En karta i krigsarkivet visar ett projekt som kan hänföras till denna tid. Det är en stor, hopvikt karta av samma slag som von Kempkens projekt till flyttning av Damm vid samma tid, med vilket det har stora likheter i färgskala och detaljer.⁴

De existerande befästningarna har i stort sett samma utseende som på 1660-talskartorna och till detta skulle enligt förslaget läggas två stora halvbastioner på stadens södra långsida och en bred bastion med sneda flanker i norr. Vattengraven skulle delvis göras om och utanför denna en fältvall anläggas. Av detta blev dock inget utfört, vad man kan utläsa av det senare kartmaterialet.

Projekt till stadsbefästning och utvidgning 1692

1692 utarbetade Jacob von Kemphen en ny dessein för Demmin.⁵ Kartan, som bär von Kempkens namn men saknar årtal, visar en total ombyggnad som inte i någon del tog hänsyn till de befintliga anläggningarna. Antagligen var de mycket förfallna vid denna tidpunkt.⁶

Befästningarna bildar en helt symmetrisk figur, bortsett från en ravelin i sydväst, och för att få detta till stånd skulle en mindre utvidgning av stadsområdet göras i nordväst. Något gatunät är inte markerat men däremot den medeltida stadsmuren, så man får räkna med att denna skulle stå kvar och gatunätet innanför vara oförändrat. Stadsbefästningen domineras av sju stora, breda bastioner med dubbla, konkava flanker. Kurtinerna mellan dem får en speciell, svängd form. Dessutom finns det fyra kraftiga raveliner och fältvall utanför. Bakom ravelinen i söder kan man spåra estetiska skäl – till skillnad från de övriga har den ingen funktion att skydda en utfartsväg. Som framgått blev inget av detta genomfört.

1 Munthe II 1906, s 110, 251; Lagerqvist 1982, s 179. Tornet är tydligt markerat på kartan 1641.

2 KrA: SFP Tyskland Demmin 13, 14, 15 och 16 respektive KrA: SFP Tyskland Demmin 20 ext st f.

3 Munthe VI:2 1919, s 114.

4 KrA: SFP Tyskland Demmin 21.

5 Munthe VI:2 1919, s 118.

6 KrA: SFP Tyskland Demmin 17.

Dirschau (Tzew) 1626–1629, 1655–1657

Medeltida stad i Preussen, i dagens Polen, vid Weichsel/Wisła i Danzigområdet, först omnämnd 1198, erövrade av Tyska orden 1308 och sedan av Polen 1466. Den gav sig 1626 till svenskarna, varefter ett befäst läger anlades, men återlämnades till Polen i stilleståndet i Altmark 1629. Den hölls av svenskarna från 1655 till 1657, då den utrymdes efter det att befästningarna hade raserats, och återigen 1659.¹

Utvidgning 1626

Efter att svenskarna intagit Dirschau 1626 gjordes en utvidgning som omgavs av en mycket oregelbundet formad, enkel befästningsgördel med bastioner, halvbastioner, hornverk m.m. runt nästan hela den medeltida staden. Sannolikt omslöt den äldre, mer eller mindre tätbebyggda förstadsområden med oregelbunden planstruktur, uppbyggda kring infartsvägarna, även om detta inte redovisas på kartorna. För stadskärnan är däremot en förhållandevis regelbunden rutnätsplan inritad på en rad kartor.²

En dessein 1627 visar de nya befästningarna på södra sidan av staden och på en karta av Heinrich Thome 1629 finns hela den nya stadsbefästningen med och texten "Dirschow Wie solches Anno 1629 mit Vorwercken, Retrenchementen Staketen Pallissaden von den Schweden ist befestigt worden".³ Ett flertal kartor från 1628 visar dessutom det svenska härläget norr om detta, med en omgivande yttre befästningslinje.⁴ Thome hade anställts som ingenjör vid svenska armén i Preussen 1626 och det är säkerligen han som var upphovsman till de nya befästningarna runt Dirschau. En uppgift berättar att han det året arbetet med stadens befästning.⁵

Dagens Tzew är en välbevarad stad med blandad, äldre bebyggelse och en stor medeltida kyrka. Fragment av den medeltida stadsmuren finns på flera håll och på södra sidan en tydlig nivåskillnad som visar var den måste ha gått fram. Stadsplanen måste ha förändrats sedan den äldsta kartan (eller också är kartan felaktig) – torget är större nu och vissa gator är nya eller flyttade.

Dorpat (Tartu) 1625–1704

Viktig medeltida stad vid floden Embach/Emajõgi i östra Estland, anlagd 1030. Den kom 1224 under Svärdsriddarorden och blev senare en viktig hansastad. 1558 erövrades den av ryssarna, övergick 1582 till polackerna, och hölls

1 NF.

2 KrA: Sveriges krig 1:140 m.fl.

3 KrA: Sveriges krig 1:142 respektive KrA: Handritade kartverk 12, nr 9 (fol 16).

4 Bl.a. KrA: Sveriges krig 1:140.

5 Munthe VI:1 1916, s 229.

1600–1603 av svenskarna som då förstärkte slottet och stadsbefästningarna. Med en befolkning på omkring 5 000 personer år 1600 var det en relativt stor stad. Därefter återtog Polen staden men 1625 kom den tillbaka till Sverige. 1629 blev Dorpat residensstad för den svenske generalguvernören, 1630 grundades en hovrätt och 1632 universitet. 1656 belägrade och intog ryska trupper Dorpat men 1660 återlämnades den till Sverige. 1704 erövrades staden av ryssarna efter hård belägring och tömdes den på sin befolkning. 1775 förstördes den av en stor eldsvåda.¹

Projekt till utvidgning och befästning 1636

Redan något av de första åren av 1630-talet arbetade man på befästningarna. 1632 och 1633 var byggmästaren Elias Moor och vallmästaren Hans Schmidt anställda för detta.² Någon karta som visar omfattningen av projektet har dock inte bevarats så det går inte att avgöra om det rörde sig om en större nyanläggning runt hela staden eller bara en begränsad förstärkning i stadens sydöstra hörn.

1634 gjorde Olof Hansson [Örnehufvud] en stor besiktningresa och besökte bland annat Dorpat.³ En karta med det årtalet i *Svensche Plante Booken* måste härröra från detta tillfälle.⁴ Den visar det muromgärdade medeltida stadsområdet på västra sidan av floden, med Domberget längst i väster, men även vad som måste vara en nyuppförd bastion i stadens södra hörn, markerad med gult. Dessutom finns, färglagt i grönt, en bit vall och ytterligare en bastion lite längre västerut samt en liten ravelin på andra sidan floden. Troligen är dessa delar påbörjade men inte färdigställda för de återfinns på senare kartor men har då förändrats något.

Ett större utvidgnings- och befästningsprojekt 1636 kan däremot beläggas med hjälp av en karta, upprättad av Georg von Schwengeln.⁵ De just uppförda bastionerna låg direkt mot utsidan av den medeltida muren men för fortsättningen utmed södra och västra sidan av staden flyttade von Schwengeln ut sin befästningslinje en bra bit. Den rundade Domberget och avslutades sedan på ett sådant sätt att man får tänka sig en planerad fortsättning runt resten av staden i en senare etapp. Hur gatunätet skulle utformas i utvidgningsområdet kan inte avgöras eftersom kartan enbart visar befästningarna.

Projekt till reglering på 1640-talets slut (?)

I Krigsarkivet finns en plan för genomgripande reglering av gatunätet i hela det gamla stadsområdet, utom Domberget, vilken sannolikt har tillkommit

1 NF; DSH 4 1967, s 307; Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 64.

2 Munthe VI:1 1916, s 161, 167.

3 Munthe VI:1 1916, s 203.

4 KrA: Handritade kartverk 11, nr 36.

5 KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 2. Kartan är signerad och daterad.

någon gång vid slutet av 1640-talet.¹ Enligt Krigsarkivet var upphovsman-
nen Johan von Rodenburgh, och även Ulla Ehrensvärd lutar åt detta, medan
Eimer i stället attribuerar planen till Georg von Schwengeln. Det senare måste
avvisas direkt; det är inte alls hans mycket karaktäristiska text, färgskala
och sätt att rita detaljer. Men kartan känns inte heller särskilt typisk för von
Rodenburgh. Kanske kan någon medhjälpare ha assisterat.

Flera skäl talar dock för von Rodenburgh och en datering till sent 1640-tal.
Vattenmärket förekommer i några olika varianter på flera av hans kartor från
denna tid och även på 1650-talet. 1645 utsågs han till generalingenjör och två
år senare till generalkvartermästare för Estland, Livland och Ingermanland
och under slutet av 1640-talet måste han ha varit i trakterna ofta, i samband
med arbetena i Narva.²

Regleringsprojektet bör också vara före von Rodenburghs dessein till nya
befästningar omkring 1650 (se nedan), eftersom de båda inte alls passar ihop
– befästningarna skulle i ett av förslagen stjäla en del av kvartersmarken i
nordöstra hörnet av staden och vid branten mot Domberget i väst. Den befint-
liga stadsmuren har i princip samma utformning som kartorna 1634 och 1636,
men detta tillstånd kom sedan att gälla ända till mitten av 1660-talet. Något
förslag till nya befästningar ingår inte. Inga uppgifter som gör att projektet
kan kopplas samman med någon brand har påträffats.

Det nya gatunätet är ett rutnät med raka gator som dock inte är parallella
och inte bildar ett rätvinkligt mönster. Kvarteren uppvisar stora variationer
i storlek. Långa sträckor består av gamla, rätade gator men helt nya sträck-
ningar dras också fram genom den befintliga bebyggelsen. Många äldre gator
behålls utan förändringar precis som tomtgränserna. Genom att planen tog
så stor hänsyn till den befintliga bebyggelsen med ett som helhet oregelbun-
det stadsmönster som resultat skiljer sig planen från de nästan alla andra pla-
ner årtiondena kring 1600-talets mitt. Av kartor från 1600-talets slut att döma
genomfördes bara rätning och breddning av några kortare gatupartier.³

Projekt till utvidgning/citadellstad och stadsbefästning 1654

Åren kring 1650 kan man märka en kraftigt ökad aktivitet i befästandet av
Dorpat. Från 1649 tjänstgjorde Johan Ulrich von Enzenbergh som verkmästare
i Dorpat och en karta av honom visar ett förslag att bygga ut Domberget till
ett citadell med fyra bastioner och att anlägga ett antal bastioner på utsidan
av den gamla stadsmuren.⁴

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 18. Ulla Ehrensvärd och Krigsarkivet daterar kartan
till omkring 1638 medan Gerhard Eimer, utan någon särskild motivering, säger cirka 1650;
Ehrensvärd 2001, s 219; Eimer 1961, s 299.

2 Munthe VI:1 1916, s 301–306.

3 Till exempel KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 9, en uppmättnings- och relationskarta
från 1696.

4 Munthe VI:1 1916, s 450; KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 1.

1650 var Johan Wärnschiöldh i Dorpat och utarbetade ett förslag till förstärkning som följande år lämnades in till rikskanslern utan att föranleda något beslut. 1651 finns också ett memorial från Johan von Rodenburgh där det sägs att stadsbefästningarna var dåliga och att slottet borde befästas. Följande år talar Kungl. Maj:t om de uppgjorda desseinerna och skickades Wärnschiöldh över igen för att undersöka om de passade. Annars skulle nya utarbetas. 1652 utökades också fortifikationspersonalen med en byggmästare i Dorpat. 1654, slutligen, skickades kopior av de godkända desseinerna för Dorpats stad och slott över till Livland, med order att genast sätta igång med citadellet. Men då var det redan för sent; krigshotet var överhängande och 1656 intogs staden av ryssarna.¹

Några kartor i Krigsarkivet, varav en signerad, kan knytas till Johan von Rodenburgh och denna tid. Den första är ett förslag till stadsbefästning med kraftig utvidgning mot väst.² Men den har också ett alternativ med streckade linjer – en aningen större utvidgning där den västra delen av staden, med Domberget, slottet och utvidgningsområdet har avskilts som ett separat citadell. Dessutom har en skiss till ett tredje alternativ med ett mindre citadell sekundärt ritats in med blyerts. Man kan anta att kartan hör samman med von Rodenburghs memorial 1651.

En likartad karta som bör vara något senare bär signaturen "J.v.Rodenb: deliniavit".³ Huvudalternativet (i grönt) visar en mer utvecklad stadsbefästning än föregående karta – de två existerande bastionerna i söder har byggts ut, bastionerna på nordvästra stadssidan förstörats och flyttats ut något och ännu en bastion tillkommit i stadens norra hörn. Det ingår också ett citadell med betydligt kraftigare vallar – samma förslag som var inritat med blyerts på den tidigare kartan.

På kartan finns dessutom ett annat alternativ till stadsbefästning och mindre citadell i form av en regelbunden femhörning med bastioner i hörnen. Citadellet skulle innefatta slottet, den södra delen av Domberget och ett utvidgningsområde mot sydväst, medan domkyrkan skulle hamna utanför. Begränsningslinjen är till och med ritad så att det södra av domkyrkans två västtorn skulle skäras av. Av det senare kartmaterialet framgår att inget av projekten förverkligades.

1 Munthe II 1906, s 238–240, 107, 245, 316.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 3b. Kartan är osignerad men har stora likheter med den av von Rodenburgh signerade Dorpat 3a. Eimer berör inget av dessa projekt.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 3a. Samma projekt återfinns också på Dorpat 17, som är en enkel, icke färglagd arbetskopia. Signaturen säger att kartan bör ha tillkommit efter 1647, det år då von Rodenburgh adlades, och att den inte gärna kan vara så tidig som 1638 respektive cirka 1640, vilket Krigsarkivet och Ulla Ehrensvärd anger; Ehrensvärd 2001, s 218.

Befästningar 1666

Enligt Munthe beslutade man 1662 om en ny, "real fortifikation", men först 1666 kunde arbetet påbörjas.¹ En karta 1680–83 visar också tre bastioner "som Efter Öfwerst Tumij Desein äre anlagde 1666", en på södra och en på norra sidan av Domberget, och den tredje, som bara är påbörjad, mitt emellan dem.² Det är stora, breda, aningen skeva bastioner med dubblerade, sneda flanker och komplicerad övre uppbyggnad. Upphovsmannen är Christian Thumb von Weingarten som redan 1657 tycks ha haft något med Dorpat att göra och som ännu vid slutet av 1660-talet ledde arbetena. Men även Jacob Stael von Holstein bör ha varit inblandad och möjligen upprättat andra, alternativa planer.³

Det är oklart om projektet gällde en ny befästningsgördel runt hela staden, utom kanske sidan mot floden, eller om det möjligen bara var fråga om en befästning av slottet och Domberget. Troligen var det dock hela staden som i de flesta andra projekten; det måste ha varit så man uppfattade behovet.

Befästningsprojekt 1671

Från 1670-talets första år finns ett förslag till bastionsbefästning runt hela det befintliga stadsområdet, signerat "J: Stael", och av texten framgår att det är fråga om översten Jacob Stael von Holstein. Sannolikt är den uppgjord 1671 för då befalldes guvernören att låta utarbeta en dessein till stadens förstärkande.⁴ Ulla Ehrensvärd daterar kartan till cirka 1677, men flera skäl talar för att den är något tidigare. Jacob Stael von Holstein, som från 1660 var generalkvartermästare i Östersjöprovinserna, skrev sig från början alltid "Stahl", från 1668 också "Stael" och från 1674 "Stael v. Holstein". 1675 lämnade han Estland för att återkomma kring årsskiftet 1678 och året därpå blev han mördad.⁵

Planen innebar att man till Thumb von Weingartens tre bastioner skulle lägga ytterligare fem stora, breda bastioner med sneda flanker. Vad man kan se av senare kartor blev inget av detta genomfört.⁶

Befästningsprojekt 1682–1683

1682–83 utarbetade "öfwerstlieutenant von Essen", det vill säga Paul von Essen, ett nytt projekt till befästningar.⁷ Enligt detta skulle staden få sammanlagt åtta bastioner. En relationskarta omkring 1687 visar att de fem på stadens västra sida (inklusive de tre gamla vid Domberget) då var utbyggda.⁸ De på

1 NF.

2 KrA: Handritade kartverk 13, nr 319.

3 Munthe VI:1 1916, s 371, 356–357.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 8; Munthe VI:1 1916, s 339.

5 Ehrensvärd 2001, s 220; Munthe VI:1 1916, s 353–354 och VI:2 1919, s 102, 104–105.

6 T.ex. KrA: Handritade kartverk 13, nr 319.

7 Redovisas på Erik Dahlberghs karta i KrA: Handritade kartverk 13, nr 319.

8 KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 23.

östra och norra sidorna och största delen av huvudvallen blev däremot aldrig uppförda.

Projekt till reglering av Domberget omkring 1687

1687 eller möjligen något tidigare bör ett projekt till reglering av Domberget av fortifikationsbefälhavaren i Dorpat Frantz Carll von Friesen ha funnit sin slutgiltiga form.¹ Det återkommer på ett tiotal kartor och skiljer sig bara åt i detaljer på dessa.² Eimer vill se ett samband med befästningsplanen 1683 (som han felaktigt säger vara av Dahlbergh) och daterar förslaget till detta år, men von Friesens signatur på en av kartorna kan inte vara tidigare än 1687, det år han adlades.³ Kanske har projektet inspirerats av den regleringsplan som utarbetades för Domberget i Reval efter en brand 1684 och utarbetats under flera år.

Planen är en i det närmaste rätvinklig rutnätsplan med i huvudsak rektangulära kvarter av varierande storlek men även några nästan kvadratiska. Skillnaderna mellan kartorna består i att någon kort gata eller några små kvarter saknas på en del av dem. Möjligen kan det innebära att något kvarter i stället skulle ha funktionen av öppen plats, exempelvis på södra sidan av domkyrkan. Kvarteren är indelade i dubbla tomtrader med i det närmaste kvadratiska tomter.

Befästningsförslag 1696

1696 gjorde Erik Dahlbergh, som samma år blev generalguvernör över Livland, ett förslag till en ny befästningsgördel runt hela staden med breda bastioner med dubblerade, sneda flanker. För västra sidan, vid Domberget och slottet, finns dessutom ett alternativ, ritat med annan färg. De tre bastionerna och två halvbastionerna här är betydligt kraftigare och skulle hamna längre ut än de tidigare befästningarna, men torde ändå inte ha inneburit någon utvidgning av stadsbebyggelsen. Denna "Dahlberghs Dessein uppå några wärck" avbildas på flera kartor.⁴ Kartor från 1704 visar att inget av förslaget kom till utförande.⁵

Elbing (Elbląg) 1626–1635, 1655–1660, 1703–1710

Medeltida stad i Preussen i dagens Polen, nära mynningen av floden Elbing/Elbląg. Staden är anlagd på 1200-talet och blev en viktig hansastad. Den kom 1454 under Polen, intogs 1626 av svenskarna men återlämnades 1635. Elbing

1 RA: Utan känd proven, nr 499, bl 1–2 (kartavd m form); Munthe VI:2 1919, s 322–323.

2 T.ex. KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 11, 16 och 20. Den sista hör till Erik Dahlberghs serie av "praktkartor" från 1680-talet och den första bör vara ett förarbete till denna.

3 Eimer 1961, s 527; Munthe VI:2 1919, s 323.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Dorpat 9; KrA: Handritade kartverk 13, nr 334.

5 T.ex. KrA: Sveriges krig 11:67.

var med en befolkning på cirka 15 000 personer år 1600 den näst största av kuststäderna i Preussen efter det betydligt större Danzig och utsågs till svensk huvudort i generalguvernementet Preussen. Svenskarna lyckades aldrig lägga under sig Danzig men framtvungade en överenskommelse att dela tullinkomsterna.¹

Utvidgning och förstad 1626

En karta i Heinrich Thomes kartbok visar Elbings utseende 1626, när staden intagits av svenskarna, och en annan karta i samma volym den plan för utvidgning av en existerande förstadsbebyggelse och ny bastionsbefästning som Thome utarbetade. Av den senare kan man också utläsa vad som genomfördes fram till 1635. I en av tidens många tryckta stadsvyer kan man se hur ryktet om det storslagna svenska stadsbyggandet skulle spridas. Bilden är dock spegelvänd.² Gerhard Eimer beskriver detta som Thomes viktigaste verk tillsammans med arbetena i Stockholm.³ Projektet är dock i en helt annan storleksordning och betydligt mer komplicerat än den lilla Stockholmsregleringen.

Kartbilden visar tydligt tre olika delar – för det första det äldsta medeltida stadsområdet med relativt regelbunden rutnätsplan, stadsmur och en tidig bastionsbefästning utanför denna, för det andra en bågformad förstad på västra flodstranden där man skulle behålla ett äldre, någorlunda regelbundet gatunät, och för det tredje en stor, närmast halvcirkelformad utvidgningen på östra sidan av den gamla stadskärnan. Här ingår ett centralt parti – Nya Staden, en medeltida förstad – med en rätvinklig men inte helt symmetrisk rutnätsplan.⁴ Norr och söder om detta skulle nya, rätvinkliga rutnätsplaner läggas ut – olika till karaktären och inte samordnade med det centrala partiet. Förklaringen är att Thome på ett pragmatiskt sätt utgick från vissa äldre vägsträckningar, broar och ägo gränser. En jämförelse med kartan 1626 visar detta.

Diskussionerna under arbetets gång illustreras av en annan karta av Thome.⁵ Den plan som visas med hjälp av tre överläggsblad för olika delar av kartan motsvarar i allt väsentligt kartan 1635. Gatorna i det stora utvidgningsområdet i öst är dock rakare ritade, jämbreda och helt rätvinkliga, och dessutom finns det två kanaler – den ena känns igen från uppmätningen 1626 som en smal bäck och den andra som en vattengrav. För de sydligaste kvarteren har också tomtindelningen markerats, med jämnstora, rektangu-

1 *NF; DSH 4 1967*, s 56; Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 55, 278. Danzig uppges ha haft cirka 80 000 invånare år 1600 men sjunkit till 40 000 år 1700.

2 *KrA: Historiska planscher 1626:4*, utgiven av den berömde kopparstickaren och förläggaren Merian i Frankfurt am Main.

3 *KrA: Handritade kartverk 12*, nr 3 (fol 6) respektive nr 2 (fol 4); Eimer 1961, s 190.

4 *Neustadt von 1340* skriver Eimer 1961, s 193.

5 *KrA: Sveriges krig 1:91*. Ulla Ehrensvärd daterar denna till 1629, Ehrensvärd 2005.

lära tomter i två rader. Om man lyfter på överläggsbladen kan man se dels den befintliga bebyggelsen, dels ytterligare några alternativ till utvidgningen, både mindre och större varianter och även dessa med omgivande bastionsbefästning.

1634 reste Olof Hansson [Örnehufvud] till Preussen och Livland för att besiktiga alla fästningar och skansar. I Elbing skulle han upprätta ett förslag till förbättring av befästningarna enligt Kungl. Maj:ts dessein.¹ Någon karta som visar detta har dock inte påträffats. Fram till 1635 byggdes befästningsgördeln ut och även gatunätet kom på plats, med undantag för södra delen av utvidgningsområdet på östra sidan floden. Det framgår av den nämnda kartan 1635 och flera andra kartor i Krigsarkivet. Enligt ett antal kartor från omkring 1703 finns också de två kanalerna på vardera sidan av Nya Staden med.²

Dagens Elblåg

Elblåg är en relativt stor stad med runt 130 000 invånare. Stadskärnan förstördes helt under andra världskriget, bara domkyrkans yttre skal, ytterligare en kyrka och en stadspört finns kvar. Efter kriget fick gamla staden bli ett obebyggt område med buskvegetation och de gamla husens grundmurar stickande upp och på vissa håll närmast ett parkområde. Den senmedeltida nystaden fick däremot modern bebyggelse med centrumkaraktär.

Under senare år har en återuppbyggnad av gamla staden satts igång med nya hus på de gamla grunderna. Det finns ett program att medvetet anknyta till den gamla bebyggelsekaraktären med höga, smala gavelhus med rika variationer i storlek, material och formspråk. På andra sidan floden finns vattengraven runt de tidigare befästningarna kvar. Nya staden bevarar åtminstone vissa grunddrag i gatustrukturen, som långgatornas riktning. Av 1600-talets utvidgningar åt sidorna kan möjligen någon långgata, eller åtminstone riktningen av dem, vara kvar.

Ewst (Skanstenieki) 1627–1710/1721

Plats vid norra stranden av Düna/Daugava i Lettland, något öster om dagens Pļaviņas, där bifloden Aivikste grenar sig från Daugavas huvudflöde. Här, vid gränsen mot Kurland, anlades 1627 en kvadratisk skans med bastioner i hörnen. 1634 igångsattes förbättringar efter en dessein av Olof Hansson [Örnehufvud], men dessa fullföljdes aldrig. 1656 raserades skansen, men 1662 började man iståndsätta den igen.³ 1705 förlorades hela Kurland men följande

1 Munthe I 1902, s 406.

2 KrA: Sveriges krig 11:25, 11:26, 11:27.

3 NF.

år kunde svenskarna åter besätta landet. 1710 tog dock ryssarna slutgiltigt alla de svenska besittningarna i Baltikum.¹

Projekt till nygrundning av citadellstad 1653

Ett första projekt till ett regelbundet femsidigt citadell på platsen för den äldre, kvadratiske skansen bör härröra från 1640-talets andra hälft; det måste ha tillkommit strax efter en karta 1645 som bara visar den äldre, kvadratiske skansen.² Förslaget, som skulle ha inneburit en viss utökning av ytan, är mycket likt ett något tidigare citadell i Nyen och det mycket speciella kartmanéret stämmer också väl med andra kartor som på goda grunder kan knytas till Johan von Rodenburgh.³ Enligt Munthe fanns också ett beslut 1649 att bygga up Ewst enligt en dessein som von Rodenburgh skulle upprätta.⁴

1653 är en karta daterad som visar en vidareutveckling av projektet. Kartans text och olika ritningsdetaljer säger att den bör ha samma upphovsman som den föregående.⁵ Citadellet har nu förstörats betydligt och fått ett innermått om cirka 160 meter. Det har därmed förskjutits mot väster så att ett smalt vattendrag går rakt genom anläggningen och detta har inne i stadsområdet gjorts till en fyrkantig hamnbassäng.

Något gatunät är inte utritat men av hamnbassängens form och placering i kombination med stadsporten mitt på västra sidan kan man sluta sig till att det är fråga om en rätvinklig rutnätsplan med en huvudaxel rakt fram från stadsporten, utmed hamnbassängens norra kortsida. Längs långsidorna bör tvärgator ha gått. Den sneda södra kortsidan är parallell med befästningslinjen vilket säger att det låg en ringgata närmast innanför befästningen. Om hamnbassängen antas motsvara en kvartersstorlek blir det sammanlagt fyra kvarter med kortsidorna mot huvudgatan i mittaxeln. Troligen är detta enda gatan på denna ledd. Om det funnits en till på vardera sidan av huvudgatan hade dels kvarteren blivit mycket små och dels den på södra sidan av huvudgatan avbrutits av hamnbassängen. Befästningarna är mer detaljerade än i det första förslaget, med en vattengrav utritad och en ravelin framför stadsporten.

Det finns ytterligare en karta som visar ett projekt med samma omfattning, men med en annan utformning av befästningarna.⁶ Bastionerna har dubbelrade flanker i trubbig vinkel mot kurtinen, inte rät vinkel som i de tidigare förslagen – ett av de allra tidigaste exemplen på bastionstypen med sneda flanker. Det ingår också en fältvall. Med tanke på detta bör förslaget ses som

1 Munthe III:2 1911, s 460–461, 544.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Ewst 4 respektive 1.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 2, KrA: SFP Finland Kexholm 1 och KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 49.

4 Munthe VI:1 1916, s 305.

5 KrA: SFP Östersjöprovinserna Ewst 2.

6 KrA: SFP Östersjöprovinserna Ewst 3.

en revidering några år senare, kanske en plan för återuppbyggnad 1656. Projektet blev aldrig utbyggt, vad man kan se av en karta från 1700-talets början, där fortfarande den kvadratiske skansen är markerad.¹

Projekt till nygrundning av citadellstad cirka 1698

En anonym karta i Krigsarkivet, av Ulla Ehrensvärd daterad till cirka 1698, visar ett nytt förslag till femsidig citadellstad.² Den är i grundtypen lik projektet från 1653, men ungefär dubbelt så stor och ligger ett stycke längre västerut. Bastionerna har dubblerade flanker i trubbig vinkel mot kurtinen och utanverken är betydligt mer omfattande, med bland annat fyra raveliner. Något gatunät är inte markerat, men även här kan man kanske räkna med en rätvinklig rutnätsplan uppbyggd kring en huvudaxel rakt in från stadsporten. Inget tyder på att projektet förverkligades.

Ryskt projekt till stadsgrundning under 1700-talets första år

I Krigsarkivets samlingar finns också en plan till en helt ny befästningsstad som bör ha tillkommit under 1700-talets första decennium.³ Staden ligger på samma plats som skansprojektet från 1653, men området kallas nu "Lieflandia Russia" vilket skulle betyda att det är efter den ryska erövringen 1710 eller möjligen redan 1705. Eller kanske en plan att ha i beredskap sedan den planerade erövringen var genomförd. Kartan är signerad "Ingenieur Major N: Ludwig", en person som inte finns med hos Munthe.

Det är ett avlångt sexkantigt stadsområde med rätvinkligt planmönster bestående av en enda central huvudgata i längdriktningen och tvärgator som bildade långsmala kvarter – på det sättet likt den hypotetiskt rekonstruerade planen från 1653. I mitten ligger ett stort, kvadratisk torg, med vinkelbyggnader i hörnen, vilket gör det till en sorts hörnslutet torg. Men utanför dessa går en gata och i hörnen, liksom mitt på torgets sidor, mynnar gator. Staden omges av en bastionsbefästning och en bred zon av utanverk. Projektet blev av allt att döma aldrig genomfört. På en karta 1974 syns lämningarna av den kvadratiske skansen men någon stad finns inte.⁴

Fischhausen (Primorsk) 1626–1629/1635

Stad i Preussen utanför Königsberg/Kaliningrad, i den ryska Kaliningradexklaven. Vid stilleståndet i Altmark 1629 besattes Fischhausen av kurfursten

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Ewst 7.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Ewst 5.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Ewst 7, av Ulla Ehrensvärd daterad till cirka 1700, Ehrensvärd 2005.

4 Fotostatkopier i State Heritage Protection Inspection, Riga.

av Brandenburg för Gustav II Adolfs räkning under stilleståndstiden fram till 1635, medan svenskarna själva höll Fischhausiska Werder.¹

Stadsbefästningar 1628

1628 anlade svenskarna en enkel befästning runt staden och slottet, enligt texten på en karta som upprättats av Heinrich Thome. Det är med all sannolikhet också Thome som är upphovsman till planen. 1626 utsågs han till ingenjör vid den svenska armén i Preussen.²

Kartan visar en bastionsbefästning runt staden och slottet, med våt grav utanför. Mellan slottet och staden ligger en flod och på stadssidan, som skydd för bron över till slottet hade en ravelin anlagts. När kartan gjordes var större delen redan färdig; det som återstod var en bastion och delar av graven.

Graudenz (Grudziądz) 1656–1659

Stad vid Weichsel/Wisła i Preussen i dagens Polen. Den hörde under medeltiden till Tyska orden. Befästningar har funnits sedan 900-talet och omkring 1250 uppfördes en ordensborg på Slottsberget. Med en befolkning om cirka 2 000 invånare år 1600 tillhörde Graudenz de mellanstora städerna. Den erövrades av Karl X Gustav 1655 och förlorades igen 1659.³

Stadsbefästning 1656

1656 utfördes befästningsarbeten i Graudenz och andra erövrade orter i Preussen. Projektet hade utarbetats av Johan Gorries von Gorgas som året innan utsetts till generalkvartermästare vid den svenska huvudarmén. I slutet av samma år inspekterade Erik Dahlbergh Graudenz.⁴ En odaterad karta signerad Gorgas i Riksarkivet visar ett förslag till bastionsbefästning runt hela staden. I Erik Dahlberghs samling i Riksarkivet ingår dessutom en osignerad karta från 1656 över samma projekt, som dessutom innehåller ett alternativ där bastionerna gjorts något mindre.⁵

Greifswald 1631/1648–1807/1815

Viktig medeltida kuststad i Pommern i Tyskland. Greifswald fick stadsrättigheter 1250 och anslöt sig 1278 till Hansan. 1456 grundades ett universitet. Under början av trettioåriga kriget befäste de kejserliga staden men utrymde

1 Munthe I 1902, s 398.

2 KrA: Handritade kartverk 12, nr 10 (fol 17). Även Munthe menar att det var Thomes plan; Munthe VI:1 1916, s 227–229.

3 NF; NE; Munthe II 1906, s 304; Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 55.

4 Munthe II 1906, s 293; VI:1, s 345–346.

5 RA: Krigshist handl C X G, XVa, nr 6 respektive RA: Erik Dahlberghs saml, vol C1–C2, nr 13 (kartavd m form).

den 1631 till svenskarna som 1648 även fick den formella överhögheten. 1659 slogs två försök att inta Greifswald tillbaka, 1678–79 höll Brandenburg staden och 1711 intogs den av Polen men återlämnades till Sverige vid freden 1720. 1807 tog fransmännen Greifswald och 1815 avträdde Sverige staden slutgiltigt.¹

Stadsbefästning 1631

1631 befallde Gustav II Adolf att Greifswald skulle befästas i enlighet med en "disposition" av Frans de Traytorrens. Läget kan rekonstrueras med hjälp av en karta i de Traytorrens kartbok i Krigsarkivet.² De befästningar som de kejserliga nyligen hade uppfört bör vara dels en ravelin utanför Müllenthor i öst och dels ett litet hornverk eller fyrkantig utbyggnad utanför Steinbeckerthor i norr. Dessa är markerade med dubbla linjer. Vallarna med några små utstickande trianglar och den våta graven utanför den medeltida stadsmuren hör också hit.

Till detta skulle läggas en krans av bastioner, ritade med enkel linje och så att de hamnar tvärs över vattengraven. Utanför Fetthor i väster och Steinbeckerthor i norr finns stora hornverk och i anslutning till det sista en ny bastionslinje i två alternativ. Allt detta ger intryck av att vara tillägg eller snarare förslag till tillägg – det innebär ibland att någon gammal del måste tas bort, och nytillskotten ligger ibland snett i förhållande till andra delar på ett sätt som är omotiverat om allt hade byggts i ett sammanhang. Tydligast är detta vid hornverket i norr. Bastionerna tvärs över vattengraven kan knappast vara byggda på det sättet utan bör snarast uppfattas som en principskiss – det kan lika väl innebära en ravelin på andra sidan graven med någon form av förbindelse in till staden. Denna typ av friliggande verk förekommer ofta i de Traytorrens projekt vid denna tid, exempelvis i Bützow, Demmin och Wismar.

En karta av Erik Dahlbergh från slutet av 1640-talet visar också att befästningarna byggdes ut på detta sätt, med en krans av raveliner ytterst. Bastionslinjen i norr genomfördes dock inte, vilket också bekräftar att de Traytorrens karta visar ett projekt till nybyggnation och inte enbart är en redovisning av de existerande anläggningarna.³

Ombyggnad av stadsbefästningen vid 1650-talets slut

1655 övertog Heinrich Crausse ledningen för befästningarna i Pommern och genomförde förstärkningar i en lång rad städer. I Greifswald ledde han arbetena själv och kunde 1660 rapportera om pågående ombyggnader, bland annat vid Mühlenthor.⁴ En karta av Crausse 1664 visar att dessa och även andra

1 NF, NE.

2 Munthe VI:1 1916, s 197; KrA: Handritade kartverk 22, nr 51. Jfr också Munthe I 1902, s 433.

3 KrA: Handritade kartverk 21, nr 5.

4 Munthe II 1906, s 543 och VI:1 1916, s 418–419.

arbeten på stadens östra sida var genomförda men också att fyra projekterade raveliner runt staden återstod, liksom ett stort kronverk i norr vilket skulle ersätta det gamla hornverket.

Gustavsburg 1631–1635

Mindre fästningsstad anlagd av Gustav II Adolf mitt emot staden Mainz, på en låglänt, strategiskt viktig udde där floden Main flyter ut i Rhen. Mainz hölls av svenskarna 1631–35.¹

Stadsgrundning 1632

1632 påbörjades byggandet av fästningsstaden Gustavsburg efter ritningar av Olof Hansson [Örnehufvud]. Flera kartor visar stadens utseende – en regelbunden sexkant med bastioner i hörnen, omgivande vattengrav och raveliner.² Inom befästningarna låg ett stadsområde med rätvinklig rutnätsplan som mätte cirka 340 gånger 340 meter. Torget var utformat som en stor entréplats direkt innanför stadsporten. Det motsvarade två kvartersrutor och skars på mitten av huvudgatan som bildade mittaxel genom staden. Längs huvudgatan låg små, rektangulära kvarter och utanför dessa en rad med större kvarter. En gata löpte också på insidan av befästningarna.

Gustavsburg avbildas på en tryckt stadsvy som gavs ut av den berömde kopparstickaren och förläggaren Merian. Det är en bild i snedperspektiv med kyrkor och bebyggelse i förgrunden, några personer som pekar på den nyanlagda mönsterstaden och hela det omgivande landskapsrummet med flodförgreningen och små båtar.³

I staden fanns plats för 600 hus. Redan 1633 var anläggningen i huvudsak färdig och sågs då som ett mönster för fästningsbyggnadskonsten. Det hastiga bygget och översvämningar gjorde dock att fästningen snabbt förföll och i en skildring från 1649 berättas att staden var övergiven, husen raserade och befästningarna övervuxna med buskar och träd.⁴ Planen blev alltså förverkligad – både fästningen och bebyggelsen. Delar ingår nu i ett parkområde i en villaförstad till Mainz som fortfarande heter Gustavsburg, och tydliga spår med vallar, bastioner och enstaka murrester kan fortfarande uppfattas.

Hameln 1633

Medeltida stad vid floden Hamels sammanflöde med Weser, strax sydväst om Hannover i Tyskland. Staden är känd sedan 1000-talet och var medlem av Hansan. Vid sekelskiftet 1600 beräknas folkmängden ha varit 2 000 personer.

1 NF.

2 Bl.a. KrA: Sveriges krig 2:166, 2:168 st f och 2:169.

3 KrA: Historiska planscher 1632:2.

4 Munthe I 1902, s 494–495.

I mars 1633 belägrades staden av svenskarna och intogs i juli samma år. 1806 raserades befästningarna.¹ Hameln låg strax söder om och i samma flodsystem som det svenska Bremen-Verden och var uppenbarligen av intresse för Sverige. Det framgår av att det i Krigsarkivet finns ett flertal kartor med befästningsprojekt för Hameln från 1600-talet.

Befästningsprojekt cirka 1633

Befästningarnas utseende när Hameln intogs finns dokumenterat på ett par enkla kartor i samlingen Sveriges krig i Krigsarkivet.² Samma befästningar återfinns på två andra, mer utarbetade kartor som även visar ett projekt till utbyggnad av en bastionsbefästning runt staden. Den andra av dessa, som är ritad av Erik Dahlbergh cirka 1648, är med största sannolikhet en inte helt fullständig kopia av den första.³

Projektet till utbyggnad av befästningarna innebar att sex nya bastioner och en halvbastion skulle läggas till de gamla befästningarna och dessutom en ordentlig vattengrav (saknas på Dahlberghs karta). Ett par av bastionerna var utvidgningar av existerande raveliner. Vid belägringen 1633 deltog både Olof Hansson [Örnehufvud] och David Portius och man får anta att den förste ansvarade för planen.⁴ Det är oklart om förslaget blev utbyggt eller ej. Omöjligt är det inte med tanke på att ett stort projekt senare på 1600-talet har bastioner i samma lägen.⁵

Befästningsprojekt "i beredskap" eller spionkarta 1648 och 1680-tal?

I Krigsarkivets kartsamlingar finns ytterligare ett par stora projekt till stadsbefästning längre fram på 1600-talet. Frågan är om dessa är projekt att ha i beredskap vid en eventuell erövring av staden eller om det är spionkartor som kopierar förslag som svenskarna hade kommit över på något sätt.

Den första kartan är signerad Sigismund Weijder som var i svensk tjänst 1636 till omkring 1650 och igen 1655–56.⁶ Längst till höger på måttstocken står året 1648. Planen visar en regelbundet utformad stadsbefästning av närmast idealstadstyp, med sju bastioner och närmast Weser två halvbastioner, samt en fortsättning med två bastioner och mellanliggande kurtin på ön i floden, så att en full cirkel bildas. Utanför detta ligger vattengrav, fältvall och en liten ravelin vid brofästet på andra flodstranden. Något gatunät är inte markerat.

1 NF; Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 6.

2 KrA: Sveriges krig 3:119 och 3:120.

3 KrA: SFP Tyskland Hameln 2 och KrA: Handritade kartverk 21, nr 34.

4 Munthe I 1902, s 592.

5 KrA: SFP Tyskland Hameln 5.

6 KrA: SFP Tyskland Hameln 3; Munthe VI:1 1916, s 241, 417.

Det andra projektet, som är odaterat, har stora likheter med Erik Dahlberghs befästningsarbeten från 1680-talet, med en jämn krans av stora, breda bastioner med dubbla, flanker i trubbig vinkel mot kurtinen samt raveliner och omfattande utanverk.¹ Befästningslinjen fortsätter på ön i Weser. Av senare kartor att döma blev denna plan utbyggd.

Jama (Jamburg, Kingisepp) 1581–1590, 1612/1617–1703/1721

Stad i dagens Ryssland, öster om Narva. Ett viktigt fäste som hölls av svenskarna 1581–90 och 1612–1703. Jama tillföll Sverige i freden 1617. Åren kring 1620 förstärktes befästningarna och befalldes att staket skulle sättas upp runt förstadsbebyggelsen, det så kallade hackelverket, och befästningen. På 1650-talet och 1681 beslutades att borgen skulle raseras men först 1697 var detta huvudsakligen utfört.²

Reglering av förstadsbebyggelse 1645

En karta 1645 visar regleringen av en förstadsbebyggelse i två rader rätvinkliga, rektangulära kvarter.³ De fullbreda, inre kvarteren har två tomtrader medan de smala kvarteren närmast stranden har en rad av tomter. Möjligen innebar det samtidigt ett regleringsförslag för det muromgärdade stadsområdet bredvid. Där ligger bebyggelsen i jämbreda, rektangulära tomter eller små kvarter på rad längs ytterkanten, men fritt från muren, och i mitten finns en stor öppen plats.

En text vid förstadsbebyggelsen säger att den nu har börjat bebyggas "nach der ordnung". Här finns också signaturen "GS Ao 1645", vilket betyder att upphovsmannen var Georg von Schwengeln som vid denna tid arbetade i området och året innan hade varit förlagd i Kexholm under en period för arbeten där och vid andra fästningar i Ingermanland.⁴ På två kartor 1680 är kvartersmönstret inom stadsmurarna oregelbundet, så någon reglering av detta kom uppenbarligen inte till stånd.⁵

Kirkholm (Salaspils) 1625–1663

Liten stad på norra sidan av Düna/Daugava, strax sydöst om Riga i Lettland. 1625 lät fältherren och generalguvernören i Livland Jakob De la Gardie bygga en skans på platsen. Från slutet av 1657 till början av 1658 var skansen besatt av polackerna. 1663 beslutades att riva befästningen.⁶

1 KrA: SFP Tyskland Hameln 5.

2 NF; Munthe I 1902, s 275.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Jama 1.

4 Munthe VI:1 1916, s 288. Krigsarkivet har felaktigt tolkat signaturen som "Gk Au 1645".

5 KrA: SFP Jama Östersjöprovinserna 2 och 3.

6 NF; NE; Munthe II 1906, s 531–532.

Grundning av citadellstad med utvidgning och reglering 1647

I mars 1647 skrevs ett entreprenadkontrakt med Johan von Rodenburgh om att bygga en ny skans vid Kirkholm. Den skulle vara färdigt inom tio månader och det klarade von Rodenburgh också av, men med följderna att arbetet blev dåligt utfört och att allvarliga skador snart uppstod. Enligt kontraktet skulle skansen vara en femhörning med portavelin.¹ En odaterad och osignerad karta i Krigsarkivet visar just detta.² Kartan har likheter med andra kartor av von Rodenburgh och är ritad på två hoplimmade papper med olika vattenmärken vilka båda förekommer på andra Rodenburghkartor.

Det är en regelbunden, femsidig anläggning med bastioner i hörnen och ravelin utanför porten och med en omgivande vattengrav. Omfattningen är sådan att den får betraktas som en citadellstad; innermättet är cirka 145 meter. Något planmönster är inte uttrit. Den äldre skansen är inte markerad men man får med tanke på liknande anläggningar räkna med att den nya innebar en utvidgning och total ombyggnad och reglering av den tidigare anläggningen. Men möjligheten att det var en flyttning till en ny plats och helt och hållet en nybyggnad ska kanske heller inte helt uteslutas.

Kolberg (Kołobrzeg) 1631–1648/53

Stad i Hinterpommern, vid floden Persante/Parsęta nära dess mynning i Östersjön i dagens Polen. Samhället uppstod på 900-talet och blev 1284 medlem i Hansan. 1276 övergick Kolberg från hertigen av Pommern till stiftet Kammin och tillsammans med Kammin till Brandenburg 1648. Den intogs 1627 av de kejserliga som anlade en italiensk bastionsbefästning utanför ringmuren och en våt grav. Staden besattes av svenskarna 1631 och hölls till 1653, trots att den tillföll Brandenburg 1648. Med cirka 6 000 invånare kring sekelskiftet 1600 var det en relativt stor stad.³

Befästningsombyggnad 1631

Kolberg var en av de få städer som hade motståndskraftiga befästningar när de angreps av svenskarna men efter att staden intagits 1631 gavs trots allt order om reparationer och ombyggnader. Nyttillskotten utgjordes av två hornverk, fyra raveliner och ett stort hornverk vid brofästet på andra sidan Persante.⁴

Upphovsman till projektet är med största sannolikhet Frans de Traytorrens. Han var sedan 1630 generalkvartermästare i fält och arbetade till att börja med framför allt i Pommern och Mecklenburg.⁵ I de Traytorrens kartbok från cirka 1631 i Krigsarkivet finns en karta över Kolberg som visar just

1 Munthe II 1906, s 233–234.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Kirkholm 1.

3 NF; NE; Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 55.

4 NF; Munthe I 1902, s 433, 453–454.

5 Munthe VI:1 1916, s 196.

dessa befästningar och exakt samma kartbild, fast i större skala och annan färgsättning, återfinns på en annan karta i arkivet.¹

En tredje, troligen något senare karta visar samma projekt, fast med några tillägg och justeringar. Kartan är också mer utarbetad i detaljerna och rikigare i proportionerna. Sedan följer ytterligare ett alternativ, med förslag på förstörade bastioner och utökade utanverk, som av ritningsmanéret att döma är av ingenjören David Portius. Portius arbetade 1631–33 ihop med de Traytorrens i Stettin och Damm.² Av dessa kartor kan man också utläsa att de Traytorrens ursprungliga projekt till största delen var genomfört.

Befästningsprojekt cirka 1648

Ett senare projekt visar en utbyggnad av bastionerna med tillägg av flera nya för att åstadkomma en jämn krans av åtta stora bastioner runt hela staden, två av dem över på andra sidan floden. Därmed skulle delar av de befintliga utanverken tas bort. Det finns också en mer återhållsamt variant med bara fyra nya bastioner.³ Kartorna är odaterade och osignerade men bör höra till 1640-talet. 1645 finns en uppgift om att ingenjören Lorentz von Schack arbetade i Kolberg och 1646 utsågs Conrad von Mardefelt till generalinspektör över fästningarna i Tyskland; kanske kan planerna ha något samband med detta.⁴

Det sista, mer återhållsamma förslaget har stora likheter med det förslag som man troligen bestämde sig för till slut, ett förslag som återfinns på flera kartor av Erik Dahlbergh 1648, men som säkerligen hade von Mardefelt som upphovsman. Enda skillnaden är att ett par av bastionerna förskjutits något.⁵ En karta 1652, som också är ganska lik, visar att inget hade blivit utbyggt.⁶

Spionkarta 1687

I krigsarkivet finns en Kolbergkarta med årtalet 1687 som visar ett förslag till ombyggnad av befästningarna med ny, kraftig fältvall. Bastionerna skulle till största delen ges dubblade flanker i sned vinkel mot kurtinen.⁷ Frågan är om detta är en spionkarta eller ett befästningsprojekt att ha i beredskap för en eventuell ockupation. Det troliga är i detta fall en spionkarta – delar av arbetena ser ut att ha blivit genomförda på kartor från 1700-talets början.⁸

1 KrA: Handritade kartverk 22, nr 26 respektive KrA: SFP Tyskland Kolberg 1.

2 KrA: SFP Tyskland Kolberg 2 och 3; Munthe VI:1 1916, s 238.

3 KrA: SFP Tyskland Kolberg 4 och 5 respektiv 6.

4 Munthe VI:1 1916, s 312, 315.

5 KrA: Handritade kartverk 21, nr 16, som är daterad, och SFP Tyskland Kolberg 7 har samma ritningsmanér och innehåll, men skiljer sig i detaljer. Samma förslag redovisas också, med delvis mycket likartade detaljer, på SFP Kolberg 9 och 10.

6 KrA: SFP Tyskland Kolberg 8.

7 KrA: SFP Tyskland Kolberg 11.

8 KrA: SFP Tyskland Kolberg 12 och 13.

Spionkarta eller befästningsprojekt "i beredskap" vid 1700-talets början

Två kartor från början av 1700-talet i Krigsarkivet visar projekt till nya, kraftiga befästningar och en förstad i nordväst eller alternativt en utvidgning, i båda fallen med rätvinklig rutnätsplan. Enligt det första skulle en separat förstad med fyra kvarter anläggas i direkt anslutning till den befintliga staden, utanför den existerande bastionsbefästningen och ett litet hornverk.¹

Det andra projektet har ett överlägg med ett förslag till stadsutvidgning som förutsatte att de gamla befästningarna utmed stadens nordvästra sida revs så att den nya stadsdelen med sex kvarter kunde anslutas direkt till den gamla staden.² Stadsbefästningen skulle utvidgas att omfatta även detta område. Under överlägget finns ett alternativt förslag att bygga ett större hornverk, men inte utvidga staden. Vad man kan se av senare 1700-talskartor blev inget av förslagen genomfört.³

Dagens Kolberg

Kolberg skadades allvarligt under andra världskriget. Det som är kvar från äldre tider är gatunätet i den medeltida stadskärnan, den återuppbyggda domkyrkan, ett torn i den medeltida stadsmuren och enstaka äldre hus. Av 1600-talsbefästningarna finns åtminstone inga tydliga lämningar.

De centrala partierna av den gamla stadskärnan är ett tidigt exempel på anpassad arkitektur som medvetet försöker anknyta till stadens äldre karaktär. Det är en småskalig bebyggelse med smala hus i tegel, puts och återhållsam färgskala och med mycket burspråk, gavlar och detaljer utan att imitera någon äldre byggnadsstil. Runt detta finns en zon av något äldre, mycket stora och höga flerbostadshus i form av släta betonglameller.

Koporie (Kaprio) 1581–1590, 1612/1617–1703/1721

Fäste i Ingermanland i dagens Ryssland, sydväst om Sankt Petersburg. Det hölls av svenskarna 1581–90, erövrades igen 1612 och tillföll Sverige i freden 1617. År 1703 intogs det av ryska styrkor och förlorades slutgiltigt i freden 1721.⁴

Reglering och utvidgning av förstad 1645

En förstadsbebyggelse vid slottet nämns 1612 och finns markerat på en karta 1637. Den ligger utmed stranden, mitt för slottet på sin avlånga ö i floden, och

1 KrA: SFP Tyskland Kolberg 12.

2 KrA: SFP Tyskland Kolberg 13.

3 T.ex. KrA: Utländska krigsplaner XVIII: 69e.

4 Munthe I 1902, s 48, 275, 328; Munthe III:2 1911, s 437.

består av en rad med oregelbundet placerade tomter av varierande storlek utmed en eller möjligen två gator.¹

En karta 1645 visar dels det oregelbundet halvcirkelformade slottet, och en bebyggelse i två rader om fyra rätvinkliga rektanglar.² Detta innebar en reglering men också en avsevärd utvidgning av bebyggelseområdet. Någon tomtindelning är inte markerad.

Libau (Liepāja) 1630-tal, 1659, 1701–1710 (?)

Hamnstad i Kurland på Lettlands sydvästra kust, belägen på en smal landtunga mellan Libausjön och Östersjön. Hamnen låg fram till 1697, då en kanal byggdes in till Libausjön, 3 km söder om staden. Gustav II Adolf hade på sin tid låtit anlägga en firsidig skans vid Libau. I ett brev 1659 skrev Karl X Gustav att de pågående befästningsarbetena i Libau var särskild viktiga. Och när staden intogs av svenskarna 1701 påbörjades en femsidig skans vid kanalen men på grund av den ständiga sanddriften fick projektet överges. Fortifikationspersonal var sedan placerad i Libau till 1705.³

Projekt till förstad 1701

En stadskarta från 1701 i Kungliga biblioteket visar, strax nordväst om den nya skansen, ett litet regelbundet format, rektangulärt område med rätvinklig rutnätsplan.⁴ Området ligger alldeles vid havsstranden, delvis på utfyllnadsmark, och består av nio kvartersrutur varav det i mitten utgör ett stort torg. Kvarteren motsvarar i storlek de lite mindre kvarteren runt torget i den gamla stadskärnan medan torget är betydligt större än det gamla.

Sannolikt är det fråga om ett projekt till en förstad som aldrig kom längre än till pappret. Området finns inte med på en stadsvy som publicerades 1705 och inte heller en karta som detta år skickades in från Libau.⁵ Och det finns inte upptaget på senare kartor.⁶

Lochstädt (Zastava) 1626–1629/1635

Plats i Preussen vid strandsjön Frisches Haff/Kaliningradskij Zaliv i Kaliningradexklaven i dagens Ryssland. Vid stilleståndet i Altmark 1629 besattes Lochstädt av kurfursten av Brandenburg för Gustav II Adolfs räkning under

1 Munthe I 1902, s 275; KrA: Handritade kartverk 11, nr 43.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Koporje 2.

3 NF; Munthe II 1906, s 296 och VI:2 1919, s 461.

4 KB: Handskrift D 817, pag 235.

5 Kopia i State Heritage Inspection, Riga, respektive KrA: SFP Östersjöprovinserna Libau 3.

6 T.ex. en karta från 1757, kopia i State Heritage Protection Inspection, Riga.

stilleståndstiden fram till 1635, medan svenskarna själva höll Fischhausiska Werder.¹

Projekt till grundning av citadellstad 1627

En karta 1627 i Heinrich Thomes kartbok visar ett projekt till bastionsbefästning som, enligt texten, svenskarna ville anlägga runt det äldre slottet och ett stort område kring detta.² Ytan skulle därmed mer än fördubblas. Utanför slottet och längs en infartsväg är spridda byggnader markerade, men det finns inget som tyder på att här fanns en tätare bebyggelse.

Med tanke på områdets storlek måste det uppfattas som nyanläggning av en mindre stad. Befästningarna bildar ett långsmalt, rektangulärt stadsområde med bastioner i hörnen och en bastion mitt på långsidan mot land. På sjösidan tvärs över från mittbastionen låg det gamla slottet. Gatunätet är inte markerat. Anläggningen är ritad med en streckad konturlinje och var alltså inte till någon del genomförd. Samma projekt, men nu med en bred vallgrav utritad, återkommer på en karta två år senare. Här är befintliga byggnader och vegetation markerad på ett sätt som tydligt visar att inget av planen är utbyggt.³ Någon uppgift att projektet senare skulle ha förverkligats har inte påträffats.

Loitz 1631/1648–1815

Liten medeltida stad, vid floden Peene i Pommern, Tyskland, sydväst om Greifswald. Loitz växte upp i anslutning till ett slott och fick stadsrättigheter 1242. I början av 1300-talet började en stadsmur byggas. 1631 intog svenskarna staden, den hölls 1636–37 av kejsarliga trupper och besattes 1675 av Brandenburg.⁴

Befästningsprojekt 1631

I juni 1631 rapporterade Frans de Traytorrens att han hade inspekterat ett antal platser i Pommern, däribland Loitz, och lämnat föreskrifter och om hur de skulle sättas istånd. På grundval av detta bestämde sedan kungen att flera av dem skulle befästas enligt de Traytorrens "disposition", men bland dem fanns inte Loitz med.⁵ Sannolikt innebär det att ett projekt redan hade utarbetats. På en av Erik Dahlbergh ritad kopia av en karta från 1638 (se nedan) finns också en bastion mot floden och vad som bör vara en påbörjad bastion och sträcka av vällen med utanförliggande grav på södra stadssidan vilket får tolkas

1 Munthe I 1902, s 398.

2 KrA: Handritade kartverk 12, nr 11 (fol 18).

3 KrA: Sveriges krig 2:20.

4 Ewe 1996, s 83–87.

5 Munthe VI:1 1916, s 197.

som början på en stadsbefästning. På annat håll uppger dessutom Munthe att staden befästes efter att den hade intagits av Gustav II Adolf 1631.¹

Stadsbefästning 1638

1638 lät, enligt Munthe, fältmarskalken Herman Wrangel "mit allem fleiss" fortificera Loitz och en rad andra platser.² En kartkopia av Erik Dahlbergh med påskriften "Löitz Nebenst den Disseing wie es der Herr Feldtmarschall Banier abstechen lassen. Anno 1638" visar projektet. Både Johan Banér och Herman Wrangel fanns i området och drev arbetet med många olika befästningar, så det behöver inte vara någon motsägelse i uppgifterna.³

Samma projekt, men med någon detaljskillnad, återfinns på en odaterad karta i Krigsarkivet.⁴ Denna bär signaturen "CvMB" vilket måste vara Conrad von Maesberg, senare adlad von Mardefelt och från 1647 Dahlberghs chef och gynnare. Han hade 1634 utnämnts till ingenjör vid svenska huvudarmén i Tyskland, blev 1636 generalkvartermästarlöjtnant och samarbetade där med Banér.⁵ Sannolikt är alltså han upphovsman till planen.

Enligt projektet skulle hela staden och slottet på en höjd strax väster om själva staden omges av en gemensam bastionsbefästning med relativt stora bastioner och bred vattengrav. På ett par kartor från 1700-talet återfinns några av bastionerna i stadens östra del och partier av vallar som också kan höra samman med planen 1638, vilket innebär att åtminstone delar byggdes ut.⁶

Marienburg (Alüksne) 1625–1702/1721

Gränsfästning mot Ryssland i nordöstra Lettland, på en liten ö i en sjö. Platsen intogs av svenskarna 1601 men gick snart förlorad igen. Den blev svensk 1625, hölls av ryssarna 1658–61 och togs slutligen av ryssarna 1702.⁷ 1601 påbörjades förstärkningsarbeten. Innanför stadsmuren skulle bålverk byggas, som sedan var tänkta att fyllas med jord.⁸

Eventuell utvidgning 1635

En blyertsskiss 1635 av Olof Hansson Örnehufvud visar det befintliga slottet och förslag till ny befästning runt detta samt en enkel befästningslinje runt ett nytt område mot sydöst som är ungefär dubbelt så stor som slottet.⁹ Möjligen

1 NF.

2 Munthe I 1902, s 594.

3 KrA: Handritade kartverk 21, nr 10; Munthe I 1902, s 588–589, 594.

4 KrA: SFP Tyskland Loitz 3.

5 Munthe VI:1 1916, s 219, 313–315; Munthe I 1902, s 590.

6 KrA: SFP Tyskland Loitz 1 och 2.

7 NF.

8 Munthe I 1902, s 188.

9 RA: Oxenstiernska saml, nr 19, bl 1. Blad 2 innehåller en förklarande text och signatur. Kartan har av Riksarkivet felaktigt uppfattas som att det var fråga om Marienburg (Malbork) i polska

skulle detta kunna visa på tankar om en utvidgning, kanske kombinerad med uppordning och viss reglering av en befintlig bebyggelse. Det får dock bedömas som mycket tveksamt; det övriga kartmaterialet ger inte något belägg för att det fanns eller senare tillkom någon egentlig bebyggelse på området. Några nämnvärda anläggningar byggdes heller inte ut.¹

Ryskt projekt till ny befästningsstad vid 1700-talets början

I början av 1700-talet utarbetades ett projekt till en nyanlagd fästningsstad på en udde på fastlandssidan av sjön, nordväst om den gamla slottsön.² Kartan visar två alternativ: ett mindre, markerat med röda kvarter, och ett större som även innefattar de gulmarkerade kvarteren. Det är ett oregelbundet stadsområde, rätvinklig rutnätsplan med ett torg av sammansatt form med två slutna hörn och en stor kyrka som fond. Staden omges av en kraftig bastionsbefästning med olika utanverk mot landsidan. Av två teckningar 1790 och 1791 och en karta från 1892 att döma blev inget av planerna genomförda.³

Marienburg (Malbork) 1626–1635, 1656–1660

Medeltida stad i Preussen i dagens Polen, vid floden Nogat, en mynningsarm av Weichsel/Wisła. Staden växte upp vid den borg som började byggas 1274 som högkvarter för Tyska orden – ett av de största och starkaste slotten i Tyskland – och fick stadsrättigheter 1276. År 1600 beräknas staden ha haft 5 000 invånare. Marienburg var under svensk kontroll 1626–35 (?) och 1656–60 (?). Vid stilleståndet i Altmark 1629 överläts dock staden till kurfursten av Brandenburg i sekvester, det vill säga en tillfällig överlåtelse av ett omtvistat landområde.⁴

Utvidgning och stadsbefästning 1626

1626 upprättade Heinrich Thome en karta över Marienburg med en bastionsbefästning som innebar en kraftig utvidgning av stadsområdet mot öster och söder. Utmed floden Nogat i söder fanns dessutom en extra hornverksliknande utbyggnad som skydd utanför stadsporten. Munthe beskriver stadsbefästningen som ett "bastionerad retranschement" med 3 meter högt bröstvärn, det

Preussen. Men det Marienburg som visas på kartan ligger på en ö och har inga som helst likheter med vare sig tidigare eller senare kartor över den polska staden. Däremot stämmer formen på ön och strandlinjen, slottsanläggningen och en bro väl med kartor över Marienburg (Alüksne) i Lettland, t.ex. KrA: SFP Östersjöprovinserna Marienburg 2.

1 Alla kartorna finns i KrA: SFP Östersjöprovinserna Marienburg.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Marienburg 8. Ulla Ehrensvärd daterar kartan till cirka 1704, vilket är ett årtal som nämns i texten på kartan, Ehrensvärd 2005. Troligen är den dock något senare.

3 Fotostatkopior i State Heritage Protection Inspection, Riga.

4 *NF, NE*; Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 55; SAOB.

vill säga en enklare konstruktion, och säger att det färdigställdes påföljande år.¹

Två kartor av Olof Hansson [Örnehufvud] 1629 torde visa den då aktuella situationen vad gäller befästningarna.² Kartorna redovisar även gatunätet. Inom det stora utvidgningsområdet, där det säkerligen fanns en äldre förstadsbebyggelse, bildar gatorna ett oregelbundet mönster, men med raka gator. De skapade inte ett nät av genomgående gator på båda ledderna och planen kan följaktligen karaktäriseras som en oregelbunden rutplan. Inom de nya befästningarna låg också ett brett bälte med fortfarande obebyggd mark. De raka gatorna bör innebära en kombination av reglering av äldre gatusträckningar och utbyggnad av nya.

En annan karta 1629 uppvisar ett betydligt mer rätvinkligt gatunät där nya östvästliga gator tillkommit och flera av de mer oregelbundna sträckningarna saknas. Det är bara inom det nya området gatorna markerats och kartan får tolkas som att den återspeglar tankar på en mer långtgående reglering.³

Ett par kartor från den svenska belägringen 1656 bekräftar att den större utvidgningen 1626, med sin bastionsbefästning, var utbyggd. Gatunätet innanför är bara delvis markerat, men uppvisar en rätvinklighet som ändå tyder på att åtminstone delar av gaturegleringarna hade förverkligats. Vid utbyggnaden har det stora nordliga kvarteret delats upp flera mindre kvarter.⁴

Projekt till stadsbefästning för ett minskat utvidgningsområde 1634

På de nämnda två kartorna av Olof Hansson 1629 finns även ett första utkast till en betydligt mindre, halvcirkelformad bastionsbefästning, ritat med prickad linje. Det kan inte vara ett färdigt förslag med tanke på att den sista biten i söder saknas. Bastionerna är större än Thomes och sannolikt var detta tänkt som en mer stabilt byggd stadsbefästning. Förslaget skulle ha inneburit en rivning av stora delar av den befintliga bebyggelsen inom det större utvidgningsområdet.

Ett mer utvecklat och färdigt förslag tillkom 1634. Det finns inritat med prickade linjer på Thomes karta 1626 och beskrivs i texten på kartan som "eine bequemere und vollkommenere Fortification, so schon abgestockten und zuverfertigen solte vorgenommen worden. Anno 1634." Området täcker ungefär samma yta som utkastet 1629 men de fem bastionerna har helt andra lägen. Nytt är också ett skydd för brofästet på andra sidan floden i form av en bastion med vidhängande korta vallar utmed flodstranden. På kartan är en hel del bebyggelse som låg i vägen för den nya stadsbefästningen och strax

1 KrA: Handritade kartverk 12, nr 6 (fol 12); Munthe I 1902, s 373.

2 KrA: Sveriges krig 2:12 st f och SFP Tyskland Marienburg 1.

3 KrA: Sveriges krig 2:13.

4 KrA: Sveriges krig 5:81, RA: Utan känd proven, nr 633 (kartavd m form).

utanför denna utritad, sådant som måste rivas om planen skulle byggas ut. Däremot inte gatunätet i övrigt.

Enligt Munthe ska förslaget vara utarbetat av Hansson som 1634 var i Preussen och Livland för att besiktiga alla fästningar och skansar.¹ Munthe skriver också att 1634 började en av Örnehufvud utarbetad förstärkningsplan sättas i verket men att arbetena avbröts 1635.²

Stadsbefästning 1657

Åren 1656–60, då svenskarna besatte Marienburg, utfördes enligt Munthe förstärkningsarbeten på befästningarna. I slutet av 1656 inspekterade Erik Dahlbergh staden.³ 1657 arbetade uppenbarligen också Abraham Loffman med förstärkningen av Marienburg. En karta i Riksarkivet visar ett förslag av honom att anlägga en ordentlig bastionsbefästning runt den gamla staden och ett minimalt utvidgningsbälte. Detta skulle bilda ett långsträckt stadsområde längs Nogat söderut från slottet, ett område som bara utgjorde en mindre del av den stora utvidgningen från 1626.⁴

Malbork idag

Dagens Malbork är en relativt liten stad med drygt 40 000 invånare idag. Staden blev hårt sönderskjuten av ryssarna i slutskedet av andra världskriget. Även slottet skadades svårt, framför allt östra sidan. På det medeltida stadsområdet närmast söder om slottet finns kyrkan, rådhuset och två stadsportar kvar, och sannolikt också vissa gatusträckningar. Bebyggelsen består av friliggande, låga bostadshus av dålig kvalitet på rad.

Av 1620- och 30-talens anläggningar och utvidgning finns rester av ett par bastioner kvar – den direkt utanför slottets sydöstra utgång som idag är en liten park och den betydligt större bastionen i utvidgningens sydöstra hörn (Thomes första plan). Här finns också Georgskyrkan från 1612, bäcken och grunddragen i gatunätet. Gatorna kantas av en del bebyggelse från 1800-talet och det tidiga 1900-talet och i syd finns ett område med stora villor. Dagens bebyggelse är annars till största delen en gles, förortsmässig efterkrigsbebyggelse med delvis mycket stora hyreshus. En ny, bred genomfartsgata har dragits snett genom området.

Memel (Klaipėda) 1627/1629–1635

Kuststad i Ostpreussen i dagens Litauen, vid utloppet av floden Danė i Kurisches Haff/Kuršių marios. Staden grundades 1252 i samband med borgen

1 Munthe I 1902, s 406, 412.

2 *NF*.

3 Munthe II 1906, s 293.

4 RA: Krigshist handl C X G, XVa, nr 8 (kartavd m form)

Memelburg som hörde till Tyska orden. Den intogs av svenskarna 1627 och lydde 1629–35 under Sverige. 1854 förstördes större staden av en brand.¹

Utvidgning, reglering (?) och förstad omkring 1630

Omkring 1630 utarbetade Heinrich Thome ett projekt till stor bastionsbefästning runt Memel som tidigare hade varit obefäst; en utbetalning 1632 berättar att arbetet med vallarna då var igång.² En något senare karta och en karta daterad till 1640-talet visar samma projekt, fast tydligare i detaljerna.³ Förändringarna bör nu till stora delar vara genomförda. Kartorna varierar en del och är ritade på ett sådant sätt att redovisningen av kvarterens och gatornas måttförhållanden och proportioner bör tas med viss försiktighet.

Inom det oregelbundna, närmast ovala stadsområdet finns tre separata rutnätssystem med olika karaktär. De är i huvudsak rätvinkliga men med varierande kvartersstorlekar. Utformningen ger intrycket att det är det fråga om en reglering av den äldre stadskärnan i norr, och av texten framgår det att det var en utvidgning som delvis innefattade reglering av en glesare utkantsbebyggelse mot syd och sydöst; på kartan omkring 1630 beskrevs de två senare stadspartierna – utvidgningsområdet – som till största delen obebyggda. Sammantaget är deras yta ungefär dubbelt så stor som den existerande staden. De två nya delarna är snett orienterade i förhållande till varandra och särskilt den i sydöst har stora variationer i kvartersform och -storlek.

Det gamla stadsområdet i norr är ordentligt uttritat redan på den första kartan omkring 1630, på ett sådant sätt att det ser ut att vara en reglering även om detta är svårt att bedöma då det inte finns någon karta som visar utseendet vid svenskarnas ankomst 1627. Kvartersindelningen är betydligt mer regelbunden än det som senare följer på utvidgningsområdena. Det enda som bryter sig ur är inplaceringen av två kyrkor längst i nordöst. Planmönstret är uppbyggt kring en genom sin mycket större bredd tydligt markerad huvudgata som har slottet i fonden, dagens Turgaus. Gatan kantas av bredare kvarter än vad som finns i området i övrigt. En av tvärgatorna – den nuvarande Tiltų – är också bredare på några av kartorna; även denna är en huvudgata som löper mellan två stadsportar, den ena vid bron över Danė och den andra vid en utfartsväg mot öst.

Gatorna i utvidgningsområdet är ritade som smalare än de nämnda huvudgatorna, men bredare än sidogatorna i den gamla stadskärnan. Det förefaller alltså finnas tre olika gatubredder. Runt utvidgningsområdet men även delar av det äldre stadsområdet löper en gränsgata på insidan av befästningarna. På Thomes karta är dessutom en liten förstad med oregelbundet

1 *NF; SU.*

2 KrA: Handritade kartverk 12, nr 14 (fol 21); Munthe I 1902, s 400.

3 KrA: Handritade kartverk 22, nr 76 respektive KrA: SFP Tyskland Memel 1.

planmönster markerad lägst i norr, på andra sidan floden, och med prickade linjer en eventuell befästning runt denna. Det finns också ett prickat förslag till utvidgning a slottet.

Vid en jämförelse med en modern karta förefaller grundstrukturen fortfarande finnas kvar, med skillnaderna mellan delområdena och de bredare gatorna. Ett litet vattendrag som skilde den gamla staden från utvidgningarna ser ut att ha ersatts av den bredare gatan Didžioji vandens. Några rester finns kvar av borgen och en liten inbuktning av Danė på nordöstra sidan av det äldsta stadsområdet ligger på platsen för den första halvbastionen och början av vattengraven som omgav bastionskransen.¹

Mewe (Gniew) 1626–1627, 1655–1659

Medeltida stad i Preussen i dagens Polen, belägen vid Weichsel/Wisła söder om Danzig/Gdańsk. Staden anlades 1297 och hörde till Tyska orden.²

Stadsbefästning omkring 1655

Efter att Mewe intagits av svenskarna 1655 förstärktes befästningarna, men då staden övergavs 1659 revs dessa.³ En odaterad och osignerad karta i Riksarkivet visar projektet som också innebar en mindre utvidgning i söder. Runt hela staden skulle en bastionsbefästning anläggas. En bastion och en kort sträcka kurtin fanns redan framför slottet i nordöst men i övrigt var det helt och hållet en nyanläggning utanför den medeltida stadsmuren.⁴

Mitau (Jelgava) 1621–1622, 1625–1629, 1658, 1701–1705, 1706–1709

Stad i Kurland, vid ån Aa/Lielupe cirka 45 km söder om Riga i dagens Lettland. Mitau växte upp kring en borg som anlades 1263 och detta blev residenset för de kurländska hertigarna. Åren 1621–22, 1625–29, 1658, 1701–1705 och 1706–1709 besattes staden av svenskarna.⁵

Befästningar 1626

Det finns skriftliga uppgifter om olika befästningsanläggningar i samband med att svenskarna höll staden på 1620-talet, men inget kartmaterial har påträffats som visar detta. Efter att staden intagits av Gustav II Adolf 1621 ska vissa förstärkningsarbeten ha gjorts. När svenskarna höll staden 1625–29 påbörjades en utbyggnad av slottet till ett citadell och en stadsbefästning med 15 bastioner runt staden. Kungen gav själv order om att staden skulle försättas

1 Karta i McLachlan 1999, s 230.

2 *NF*.

3 *NF*.

4 RA: Krigshist handl CXG, XVa nr 9, bl 1 (kartavd m:a form).

5 *NF; NE*.

i fullständig defension vid ett besök 1626. Vid stilleståndet i Altmark 1629 fick man dock lämna tillbaka staden.

En karta som daterats till början av 1700-talet visar både en citadellanläggning runt slottet och en stadsbefästning med 13 bastioner och två halvbastioner runt staden, men i vilken mån svenskarna kan ha medverkat till detta är oklart.¹

Montauer Spitz (Małowska Szpica) 1626–1635, 1655–1659

Platsen ligger i Preussen i nuvarande Polen söder om Danzig/Gdańsk och utgörs av en spetsig udde där floderna Weichsel/Wisła och Nogat flyter samman. En första skans byggdes 1626 och denna reparerades 1655 sedan svenskarna återkommit men revs när platsen utrymdes 1659.²

Utvidgning och befästning 1627

1626, under Gustav II Adolfs fälttåg, befästes platsen med en liten skans i form av ett oregelbundet stjärnverk. Fältkvartermästare under fälttåget var Georg Ginther Kräill von Bemebergh, och han bör alltså ha svarat för planläggningen.³ Skansen avbildas på en karta i Krigsarkivet.⁴

En något senare karta visar tre alternativa projekt till utbyggnad.⁵ Det som är ritat på kraftigaste sättet och som får betraktas som huvudförslag är ett mindre alternativ med en likbent parallelltrapetsoid anläggning med fem bastioner. Det andra, med streckade linjer, visar en större, halvcirkelformad utvidgning med likaså fem bastioner. Detta har en omfattning som gör det motiverat att tala om en citadellstad. Något planmönster är inte redovisat men med tanke på den symmetriska yttre formen får man förutsätta en regelbunden plan. Med några blyertsstreck antyds också ett tredje alternativ – den utbyggnad som sedan kom att genomföras, vilken närmast har formen av ett latinskt kors. Det finns också en karta som bara visar detta förslag.⁶ 1627 beordrade kungen en översyn av befästningen och möjligen kan utbyggnadsförslagen höra ihop med detta. En utvidgning påbörjades också.⁷

1 Munthe I 1902, s 350–351, 358, 361, 398; KrA: SFP Östersjöprovinserna Mitau 3; Ehrensvärd 2005.

2 NF; Munthe I 1902, s 288; Munthe II 1906, s 272. Montauer Spitz berörs inte av Eimer.

3 Munthe I 1902, s 268–269.

4 KrA: Sveriges krig 2:36.

5 KrA: Sveriges krig 2:37.

6 RA: Erik Dahlberghs saml vol C1-C2, nr 15 (kartavd m:a form).

7 Munthe I 1902, s 378, 383. Ulla Ehrensvärd daterar de två kartorna till 1630–35 respektive cirka 1635, Ehrensvärd 2005.

Projekt till stor stadsanläggning 1657

1657 upprättades ett storslaget förslag av idealstadstyp till nyanläggning av en stad på insidan av den ombyggda skansen längst ut på udden, signerat A[braham] Loffman.¹ Det är ett regelbundet droppformat stadsområde med omgivande bastionsbefästning bestående av bastioner med högverk, våt grav, raveliner och fältvall. Det symmetriska planmönstret är uppbyggt kring en huvudgata i stadens längdaxel – markant mycket bredare än övriga gator. Den utgår från skansen och skär tvärs över det stora, kvadratiske och centralt placerade torget, vilket har en ovanlig utformning med gator som mynnar mitt på långsidorna men även i hörnen. På insidan av befästningarna löper en gränsgata. Kvarteren är rektangulära av två olika längder och vänder långsidan mot huvudgatan. De något kortare kvarteren ligger som ett band tvärs genom staden, vid torget.

Skansen skulle byggas ut mot norr och skiljas från staden med en vattnegrav och en stor, öppen plats. Den har klara likheter skansen i Danziger Haupt och likheter finns också med det förslag till stadsutbyggnad som Loffman gjorde där vid samma tid. Det kvarterslagda området har en största längd av cirka 850 meter. Som jämförelse är det mer långsmala Danziger Haupt samma år cirka 1225 meter långt. Inget som tyder på att något av de storslagna planerna ska ha satts i verket har framkommit.

Narva 1581–1704/1721

Gränsstad i dagens Estland på västra sidan av Narvafloden, nära dess utlopp i Finska viken. Vid mitten av 1200-talet uppfördes Hermansborgen och norr om den växte staden fram. På 1300-talet omgavs den av en stadsmur. På östra flodstranden ligger det ryska Ivangorod som påbörjades 1492. Narva hörde till hanseförbundet och Tyska ordens och blev därefter ryskt tills svenskarna intog staden 1581. Narva räknades till Ingermanland och lydde efter att hela området kommit i svensk besittning 1617 under generalguvernören över Livland och Estland och styrdes av en landshövding. 1642 bildade dock Ingermanland tillsammans med Kexholms län ett eget generalguvernement där Narva tidvis var residens. Året innan hade Narva blivit centrum i ett eget stift.²

Narva betraktades av Axel Oxenstierna som en mycket viktig stad och på 1640-talet fanns till och med tankar att göra staden till något av en andra huvudstad i det svenska riket, där den svenska monarken periodvis skulle residera.³ 1658 blockerade ryssarna Narva och 1659 brann hela staden. Befästningarna hölls i stånd till 1864, då de avskaffades.⁴

1 KrA: Sveriges krig 6:7.

2 Lepp 2000, s 2; *NF*, Ingermanland, Narva.

3 Karling 1936, s 35, 128.

4 *NF*.

Befästningsarbeten på 1580- och 90-talen

1582, året efter att svenskarna intagit Narva, skrev Johan III till ståthållaren i Estland Pontus De la Gardie om befästningarna och därmed sattes många års förstärkningsarbeten igång. 1588 kom en ny befallning att förbättra försvarsverken. Från 1593 och under 1600-talets första decennium fortsattes sedan arbetena av Karl och därefter av Gustav II Adolf.¹ Redan 1582 uppfördes en första bastej – ett lågt, stort, halvrunn torn – och de följande åren ytterligare tre under ledning av byggmästaren Peter Hertig.²

Nytt torg 1610

Efter en allvarlig stadsbrand 1610 genomfördes en partiell reglering när ett nytt torg anlades som en regelbunden fyrkant i norra delen av stadsområdet. Från att ursprungligen ha legat i området runt kyrkan hade torgfunktionen flyttats till denna del av staden redan under den ryska tiden, till norra delen av Turugatan. Under början av den svenska tiden fanns planer att flytta tillbaka torget till sin ursprungliga plats, men detta blev aldrig genomfört.³

Bastioner 1623

1623 började bastioner byggas i stadens hörn. Det var en karaktäristisk, tidig typ av bastion med närmast hjärtformat utseende på grund av de indragna flankerna bakom rundade, så kallade orilloner. Mitt på västra sidan av staden fanns redan en något äldre, mer trubbig bastion. Arbetena leddes av holländaren Daniel Brandt.⁴ Utseendet framgår av en karta 1634 av Olof Hansson [Örnehufvud] i *Svensche Plante Booken*.⁵

Förstad och befästningar 1647

1642 utarbetade Johan von Rodenburgh ett förslag till förstärkning av Narvas befästningar. Magistraten klagade då att det skulle medföra att stadens yta minskade när den i stället borde utvidgas. Kungl. Maj:t instämde i detta men tillät ändå att arbetena fick fortsätta enligt planen under påföljande år, eftersom man ville undersöka en flyttning av staden innan man tog slutgiltig ställning.⁶

En karta i Krigsarkivet visar säkerligen detta von Rodenburghs första projekt; ritningsmanéret har stora likheter med andra projekt av honom vid samma tid. Nya, större bastioner skulle stjäla en del kvartersmark i stadens norra ände men annars är det inga förändringar av stadsområdet.⁷ Bastio-

1 Munthe I 1902, s 96, 172–173, 276.

2 Karling 1936, s 76.

3 Karling 1936, s 74, 85–86, 125.

4 Karling 1936, s 76.

5 KrA: Handritade kartverk 11, nr 41.

6 Munthe VI:1 1916, s 300.

7 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 49.

nera har nu flank i rät vinkel mot kurtinen. Något gatunät är inte markerat. På kartan redovisas också ett mindre omfattande alternativ med prickade linjer – en ombyggnad av den mittersta bastionen i norr och rätning av östra huvudvallen. På samma sätt markeras dessutom ett förslag till bastionsbefästning runt Ivangorod på Narvaflodens östra sida. Området inkluderade en mindre förstad mot norr men innebar också att förborgen i öster måste rivas. Här skulle i stället ett hornverk anläggas.

Sten Karling talar om ytterligare ett projekt – "Der Generalquartiermeister Olof Johansson Örnehufvud hatte einen Vorschlag für eine befestigte Vorstadt im Norden von Narvas ausarbeit" – och säger att borgarna ville ha detta och inte Rodenburghs förslag. Av sammanhanget att döma menar han att det tillkommit 1642 och som källa anger han Munthe.¹ Detta måste dock vara ett missförstånd – någon sådan uppgift finns inte hos Munthe. Av de biografiska anteckningarna om Olof Hansson Örnehufvud – som hans namn ska vara – framgår dessutom att han vid denna tid var helt upptagen med befästningsarbeten i Göteborg, Vänersborg och andra platser i Sverige.² Möjligen är det fråga om en sammanblandning med Keksholm.³ Inte heller Ernst Ericsson nämner något Narvaprojekt i sin bok om Örnehufvud.⁴

Ett förslag med helt annat innehåll återfinns på en karta signerad "Georg von Schwengeln /.../ Anno 1645".⁵ Sannolikt går det tillbaka på ett projekt som von Schwengeln hade upprättade redan 1643 men som inte är bevarat.⁶ Kartan visar en mycket stor, närmast hjärtformad förstad i två bågar mot nord och nordväst, med omgivande bastionsbefästning och långgator som i nordväst strålar ut från den gamla staden.

Längs befästningarnas insida skulle en gata löpa och det gäller även de följande förslagen. En total reglering skulle alltså göras av den förstadsbebyggelse som redan existerade. I den nordvästra delen ligger en stor, delvis hörnsluten kyrkplats. Torget är också mycket stort och utgörs av ett utsparat kvarter i den norra delen av förstaden. Även den gamla staden skulle omges med en ny bastionsbefästning, och med prickade linjer markeras dessutom ett alternativ med en ännu större utvidgning som sträckte sig längs hela västra sidan av den gamla staden.

Gatunätet i den gamla staden är relativt rätvinkligt ritat och av texten kan man utläsa att det också här var fråga om en reglering, åtminstone för de nordöstra delarna, där det står att "die strassen sollen in solche ordnung gebracht werden". Som jämförelse kan man ta en karta från 1649 vilken torde överensstämma med förhållandena några år tidigare; möjligen kan någon

1 Karling 1936, s 128–129; Munthe I 1902, s 531.

2 Munthe VI:1 1916, s 294–295.

3 Jfr Munthe II 1906, s 23 och VI:1 1916, s 301.

4 Ericsson, E. 1935, det aktuella avsnittet finns på s 71–73.

5 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 1a.

6 Munthe VI:1 1916, s 287.

liten förändring redan vara genomförd.¹ Avsikten var uppenbarligen att förstärka karaktären av regelbundet rutnät med raka, genomgående gator. Åtminstone vissa av gatorna skulle rätas och ges en delvis ändrad sträckning. Bland annat skulle den östligaste långgatan mynna strax väster om bastionen i det nordöstra hörnet av staden. Flera gator skulle dessutom förlängas fram till muren. Vissa gamla gatupartier skulle därmed komma att försvinna och säkerligen tänkte man också ta bort en del andra, korta gatusträckningar.

Som ett svar på kritiken från staden och Kungl. Maj:ts synpunkter, får man förmoda, och som ett motdrag mot konkurrenten von Schwengeln, utarbetade Johan von Rodenburgh ett nytt, betydligt mer omfattande förslag någon gång mellan 1643 och 1647. Det framgår av att den plan man slutligen bestämde sig för 1647 sägs vara en bearbetning av en tidigare dessein av von Rodenburgh (se nedan). Denna tidigare dessein bör vara identisk med en osignerad och odaterad karta i Krigsarkivet.² Kartan har troligen tillkommit före 1645, för det året är en mer utvecklad detaljskiss till en alternativ utformning av delar av befästningarna daterad.³

Utförandet har likheter med von Rodenburghs första förslag, men även med Frans Stegelings kartor över von Rodenburghs slutgiltiga projekt 1647. Kartan har också innehållsmässiga likheter med dessa. På en punkt är den till och med identisk med von Rodenburghs första förslag, nämligen bastionsbefästningen och hornverket vid Ivangorod.

Gerhard Eimers uppfattning, att kartan i fråga tillkom omkring 1660, får därmed avvisas. Hans argument är att projektet i sin storslagenhet skulle vara typiskt för 1650-talet, och han vill i stället se det som en modifiering av von Rodenburghs projekt 1647.⁴ Ulla Ehrensvärd ser också likheterna med Frans Stegelings kartor över von Rodenburghs projekt 1647 och daterar kartan till cirka 1648.⁵ Sten Karling berör inte projektet alls i sin bok om Narva.

Även von Rodenburghs projekt innebar en oerhörd utvidgning av staden, med en mycket stor förstad i norr, en mindre utvidgning mot väster och en mycket stor förstad på östra sidan av floden, norr om Ivangorod. Och allt detta skulle omges med en bastionsbefästning. Den norra förstaden skulle få en rundad yttre form. All befintlig förstadsbebyggelse skulle regleras och området i stället bebyggas enligt en rätvinklig rutnätsplan med långsträckta, rektangulära kvarter i nordsydlig riktning. Gatorna i västra kanten divergerade aningen och bröt sig därmed ur den strikta rätvinkligheten. Utmed floden har en väl tilltagen kyrkotomt markerats och här ligger också en rad med smala byggnader eller anläggningar, sannolikt för hamnverksamheten.

1 RA: Lantmät lev 1850, nr 311 (kartavd st:a form).

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 16.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 1b. De två kartorna är ritade på identiska papper, med samma vattenmärke.

4 Eimer 1961, s 299.

5 Ehrensvärd 2001, s 131.

Den gamla staden gavs genom utvidgningen mot väster formen av en halvcirkel. Något gatunät är inte markerat här. Förstaden på andra sidan Narvafloden bildar ett långsmalt område som är ritat med två alternativa lösningar i den norra änden. Inte heller här är några gator utritade. Med tunna linjer markeras också ett minialternativ att omge Ivangorods fästning och ett litet utvidgningsområde på dess norra sida med en bastionsbefästning och ett hornverk mot öst – samma som på von Rodenburghs allra första projekt.

Om von Rodenburghs projekt också innehöll en reglering av den gamla staden kan inte avgöras. Men det är mycket troligt att det gjorde det med tanke på att de personer som senare fick ansvaret för att genomföra hans planer också hade den uttalade uppgiften att förändra och förbättra gatunätet. Och successivt genomfördes också förändringar in på 1680-talet.¹ Man får komma ihåg den betydelse som tillmättes Narva vid denna tid, och tankarna att ge staden en slags funktion av andra huvudstad.

Den slutgiltiga planen

I februari 1647 fick till slut Johan von Rodenburgh order att staka ut förstaden till Narva så att den sedan kunde befästas efter den dessein han tidigare hade upprättat. Men först skulle hans dessein justeras. Samma år fick Frans Stegeling ansvaret för "att torg och gatur så wäll och alle tompter och huus ställen måge effter desseinen blifwa regulerade och brachte i sin rätte skick och ordning". Det finns ett antal kartor av olika upphovsmän som visar projektet. Två är signerade Frans Stegeling, en Gunnar Nilsson Welt, en Heinrich von Seulenbergh och flera är osignerade.² Projektet återkommer också på några senare kartor.

Kvar av von Rodenburghs stora projekt blev efter justeringarna 1647 bara förstaden i norr, men nu ännu större. Den vidgades mot väster och fick en närmast oval grundform. Planen är en helt rätvinklig rutnätsplan; de svagt divergerande gatorna på västra sidan har alltså försvunnit. Kvarteren är fortfarande långsträckta, rektangulära, i nordsydlig riktning, men deras orientering har vridits något. De yttre kvarteren varierar på grund av den rundade befästningslinjen en del i form men i övrigt har kvarteren enhetlig form och storlek. De delas in i dubbla tomtrader. Några olika tomtstorlekar förekommer och tomtindelningen varierar en del mellan kartorna liksom utformningen av östra sidan, mot Narvafloden. Det nya området skulle omges med en enkel bastionsbefästning med en gata på insidan medan den gamla stadens befästningsgördel lämnades utan förändringar.

1649 fick Heinrich Muhلمان (1651 adlad von Seulenbergh) fullmakt som tygmästare och ingenjör i Narva och Ingermanland. I ett memorial sägs att

1 Karling 1936, s 126–127.

2 Munthe II 1906, s 223, 138; KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 3 extra st f och Narva 4; RA: Lantmät lev 1850, nr 311 (kartavd st:a form); KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 7 ext st f.

han skulle färdigställa förstaden och dess befästningar samt undersöka om Narvafloden kunde ledas runt Ivangorod. Han skulle också upprätta kartor.¹ Ett resultat är en av honom signerad karta 1650–51 i Krigsarkivet.² Denna visar förutom den nya förstaden en bastionsbefästning runt Ivangorod och där utanför, breda vattenytor som förefaller tänkta som stora hamnbassänger. I von Seulenbergs uppdrag låg även att reglera gatorna i den gamla staden och att ha överinseende över det civila byggandet.³

1659 fick den nyutnämnde guvernören över Ingermanland och tidigare generalkvartermästaren i fält Simon Helmfelt ansvar för arbetena. När sedan hela staden brann ner samma år fick han i uppdrag att undersöka en flyttning och att utarbeta två olika förslag, ett för befästning av staden på dess gamla plats, och ett helt annat alternativ för en befäst stad vid Narvaflodens mynning i sjön. Material skulle framskaffas så att arbetena kunde påbörjas på våren. Tankarna på en flyttning frångicks dock och i stället reparerades de gamla befästningarna. En karta efter branden visar fortfarande desseinen från 1647.⁴ 1660 befalldes Helmfelt att utarbeta en ny plan för staden och att vara noga med regulariteten vid återuppbyggandet.⁵ Någon sådan karta finns inte bevarad och sannolikt innebar detta inte några större förändringar.

Förstaden måste alltså i allt väsentligt ha byggts ut och den finns också markerad på flera senare förslag till förändringar. Erik Dahlberghs utbyggnadsprojekt på 1680-talet tog bara en mindre del av förstaden i anspråk och på en relationskarta 1697 finns delar av de gamla kvarteren kvar utanför 1680-talsbefästningarna.⁶ På ryska kartor 1762, 1778 och 1800-talet och senare tryckta kartor, som den aktuella kartan i Sten Karlings bok 1936, kan man också känna igen detta gatunät. Efter andra världskriget revs i stort sett all bebyggelse men grunddragen i gatustrukturen blev kvar, vilket man kan se på en modern karta. Det gäller även dessa delar som bygger på 1640-talsplanen.⁷

Projekt till utvidgning, reglering och stadsbefästning 1663

Åren 1661, 1662 och 1663 omtalas desseiner av Jacob Stael von Holstein och att Krigskollegium anhöll hos Kungl. Maj:t att Staels dessein skulle godkännas, vilket också skedde.⁸ Någon förändring kom dock aldrig till stånd. Detta bör vara ett större utvidgningsprojekt med kraftig bastionsbefästning som återfinns på flera senare kartor i Krigsarkivet. På en karta av Erik Dahlbergh

1 Munthe II 1906, s 223–224 och VI:2 1916, s 411–412.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 7 ext st f.

3 Karling 1936, s 126–127; Munthe II 1906, s 135.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 8.

5 Munthe VI:1 1916, s 337.

6 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 36.

7 Fotostatkopior från stadsarkitekten i Narva; Karling 1936, Abb 2 efter s 18.

8 Munthe II 1906, s 523–524.

1681 redovisas, förutom Dahlberghs eget förslag, också två äldre projekt till utbyggnad av Narva och ett av dessa är enligt teckenförklaringen "General Major Jacob Stahls Desseing".¹

Projektet innebar en omfattande utvidgning på stadskärnans västra och norra sidor och därmed reglering av åtminstone de närmaste delarna av 1647 års förstad, som dock sträckte sig betydligt längre mot norr och möjligen skulle få vara kvar i sina yttre delar. En ny kraftig befästningsgördel med breda bastioner med sneda flanker och en ravelin mellan varje bastion skulle byggas runt området som därmed kom att innesluta både den gamla staden och utvidgningsområdet.

Detta innebar, som Sten Karling framhållit, ett helt nytt sätt att tänka – det var inte längre fråga om en separat förstad med svaga befästningar och träbebyggelse som fick brännas ner om ett fientligt anfall hotade, utan en bred utvidgningszon runt hela den gamla stadskärnan i skydd av en ny, stark befästningsring. Området var också avsett att bebyggas med stenhus.² Det skulle få en rätvinklig rutnätsplan med rektangulära kvarter av varierande storlek, ett stort rektangulärt, hörnslutet torg i väster och en liten, halv hörnsluten entréplats i norr. På befästningarnas insida skulle en gata löpa. Kvarteren indelades i två rader med tomter.

Planen visar också att gamla stadens gatunät skulle regleras och ges en betydligt mer regelbunden utformning. Gatorna skulle rätas, delvis förskjutas i sidled och förlängas fram till den gamla stadsmuren. Inne i stadsområdet skulle Turugatan vid torgets västra sida förlängas mot söder. Den största förändringen är en helt ny gata längs insidan av stadsmuren. Vissa korta och oregelbundna gator, framför allt i stadens nordöstra hörn, avsågs antagligen försvinna. Redan före branden 1659 diskuterades byggandet av ett nytt rådhus vid torgets västra sida och detta tog sedan ny fart. Det medförde också en omgestaltning av hela torget.³

Även vid Ivangorod skulle en ny bastionsbefästning anläggas och utanför denna en bred vattenyta. Här finns uppenbara likheter med det tidigare förslaget av Heinrich Muhlman 1650–51.

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 15. En annan odaterad och osignerad karta som visar förslaget mer i detalj har sekundärt påskrivet på baksidan "Gen: Maior Stahls Dessein öfwer Narfwen", KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 17. Att Jacob Stael inte utsågs till generalmajor förrän 1674 påverkar inte dateringen, det var den titel som användes när texten skrevs dit. Den yngre halvbrodern Johan Stael utnämndes 1660 till major, men hade däremot inte titeln generalmajor, Munthe VI:1 1916, s 401–403, VI:2 1919, s 175–177. Ulla Ehrensvärds tolkning att det skulle vara Johan Stael von Holstein kan alltså inte stämma, Ehrensvärd 2001, s 134.

2 Karling 1936, s 136.

3 Karling 1936, s 241.

Ombyggnad av befästningarna 1671

Man mäktade alltså inte med en större utvidgning med dyrbara befästningar, men med tanke på Narvas utsatta läge och den gammalmodiga stadsbefästningen måste det ändå ha setts som mycket angeläget att förstärka försvarsanläggningarna. En karta signerad Johan Stael 1671 visar ett sådant förslag – påbyggnad av de gamla vallarna, en ny bastion på östra sidan och i övrigt några raveliner, en vattengrav och fältvall direkt utanför gamla stadens befästningar. Dessutom skulle en vattengrav eller snarare en kanal byggas rund Ivangorod.¹

Det bör vara denna karta som avses när det berättas att en plan för Narva och Ivangorod av Johan Stael skickades in till Krigskollegium 1672, godkändes och sedan utstakades. Att delar hade byggts ut före 1681 framgår bland annat av några kartor av Erik Dahlbergh.² Dessutom finns samma förslag, med de genomförda delarna särskilt markerade, på en odaterad och osignerad karta som bör ha tillkommit omkring 1680.³

Utvidgning, reglering och stadsbefästning 1686

På senhösten 1681 gjorde Erik Dahlbergh en inspektionsresa till Ingermanland och Narva. Vid hemkomsten överlämnade han relation och betänkande till kungen som senare beställde en ny dessein för Narva, vilken approberades i februari följande år. I augusti 1682 besökte Dahlbergh Narva igen och utarbetade därefter ytterligare två förslag. 1684 gjorde han ännu en dessein till Narva som fastställdes av kungen den 26 juni och följande år tillsattes en större fästningskommission, som även den godkände Dahlberghs Narvaförslag. Den slutgiltiga desseinen utarbetades 1685 och fastställdes 1686.⁴

Staden var återuppbyggd efter branden 1659 men fortfarande bestod befästningarna av den gamla stadsmuren med senare tillägg och förstärkningar. Inom murarna rådde stor trängsel men trots detta var befolkningen i de vidsträckta förstadsområdena norr om staden och norr om Ivangorod på andra sidan floden nästan fyra gånger så stor. Bebyggelsen var här av trä. Dahlbergh utdömde helt planen från 1640-talet och ansåg Jacob Stael von Holsteins plan 1663 vara alltför dyr och därmed orealistisk.⁵ Två kartor i Krigsarkivet visar stadens tillstånd i november 1681. De två tidigare fastställda förslagen är inritade – von Rodenburghs från 1647 (på kartan betecknat som "Hindrich Seulenbergs Desseing A.º 1650") och Jacob Stael

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 9. Samma förslag, men utan kanalen runt Ivangorod, återkommer på KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 10, som också den är signerad av Johan Stael von Holstein och bär årtalet 1680. Detta är dock skrivet med annan handstil och annat bläck.

2 Munthe VI:1 1916, s 402; KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 14 ext st f och Narva 15.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 52.

4 Munthe VI:2 1919, s 23–25, 28–29. KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 22a.

5 Karling 1936, s 289–290.

von Holsteins – och dessutom ett första förslag av Dahlbergh som finns i både en större och en mindre variant.¹

Liksom Stael von Holstein ville Dahlbergh omge hela staden med en ny, kraftig befästningsgördel som inrymde ett utvidgningsområde mot norr och väst. Dahlberghs utvidgning var dock betydligt mindre och sträckte sig huvudsakligen norrut. Gatunätet i den äldre stadskärnan skulle regleras helt i linje med Jacob Staels projekt 1663, men med ännu lite rakare och mer jämbreda gator, medan de gamla stadsbefästningarna skulle rivas och utvidgningsområdets rätvinkliga rutnätsplan alltså ansluta direkt till den gamla bebyggelsen. Det innebar också en reglering av de närmaste delarna av den gamla förstaden.²

Fram till det slutgiltiga förslaget 1685/1686 blev befästningarna ännu kraftigare, med en krans av raveliner mellan bastionerna. Som en följd ändrades kvarteren närmast innanför befästningarna en del och gjordes några smärre förskjutningar av gator. Dessutom flyttades kyrkan till torgets västra kortsida från att först ha legat på den östra.³ Enligt en promemoria 1682 skulle alla hus byggas i sten och tomterna bebygga inom fyra år. Detta kunde dock inte följas.⁴

I skarven mot den gamla staden mitt på norra sidan placerades alltså det stora rektangulära torget med en korsformig centralkyrka vid västra kortsidan. Den södra sidan följde en gammal kvarterslinje och det är denna som varit utgångspunkt för gatunätets orientering. Torget skars av huvudgatan i mittaxeln från norr och denna, liksom flera andra gator i den centrala delen av det norra stadspartiet, var bredare än övriga gator. I det ursprungliga förslaget hade bara huvudgatan varit bredare. Huvudgatan hade i norra änden en stadspört och som det ser ut har tornet till en av kyrkorna i gamla staden fungerat som fondmotiv i den andra änden. Möjligtvis kan också det höga Hermanstornet ha syns lite vid sidan av. Kvarteren låg med kortsidan mot huvudgatan, var i huvudsak rektangulära och minskade i storlek mot norra utkanten av staden. De delades in i två rader med tomter och tomtstorleken kom följaktligen att variera och avta mot norr. I ett par kvarter i öst fanns även en annan typ av tomtindelning, med ett band av tvärställda tomter mitt genom kvarteren.

1697 skrev Dahlbergh att man alltsedan 1682 arbetat på hans nya verk och att bastionen Victoria var uppbyggd, men för att bastionerna Fama, Triumph och Fortuna snart skulle kunna färdigställas behövdes åtminstone ett par

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 14 ext st f, vilken är en konceptkarta, och KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 15.

2 Gatunät och tomtindelning i utvidgningsområdet 1681 framgår av KrA: Handritade kartverk 13, nr 198 och flera senare kartor.

3 Fasad- och planritning för kyrkan finns bland kartmaterialet, KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 23 och 24.

4 Karling 1936, s 296–297.

tusen arbetare per år. Arbetena fortlöpte fram till 1704 men var då fortfarande inte helt färdiga.¹ När ryssarnas närmade sig år 1700 brändes hackelverket och de ännu ofullbordade verken avslutades provisoriskt. Sedan de intagit staden 1704 fullföljdes stadsbefästningarna, vilka därefter underhölls till 1864, då de avskaffades.²

Befästningarna finns fortfarande till stora delar kvar medan bebyggelsen uttraderades av de sovjetiska myndigheterna efter andra världskriget. Bara rådhuset och ett par mindre hus är bevarade. Vissa grunddrag i planmönstret kan också återfinnas på en modern karta.

Alternativa utvidgnings- och befästningsprojekt från början av 1680-talet

Från början av 1680-talet, om man ska tro dateringarna på kartorna, finns också några andra planer med likartade projekt till utvidgning och kraftiga stadsbefästningar. Inget av dem visar något gatunät i det nya stadsområdet och det tycks vara meningen att den gamla stadsmuren skulle stå kvar. Kanske kan dessa kartor vara något som skickades in av upphovsmännen för att visa upp sina färdigheter, i syfte att få eller trygga en anställning inom det svenska fortifikationsväsendet, åtminstone de första två. Kartorna har viss släktskap med de tidigare kartorna men de två första har en mer teoretisk, schematisk karaktär utifrån en idealbild av hur befästningar bör utformas.

Ett projekt är signerat "N[iklas] Eosander 1681", vilket ter sig mycket underligt eftersom Eosander vid denna tidpunkt var i dansk tjänst. Först 1683 kom han till Riga och till Narva 1690.³ Utvidgningen är något mindre än i Jacob Stael von Holsteins projekt 1663, men större än i Dahlberghs och befästningarna har fler bastioner. Bastionerna har en utformning som avviker från Dahlberghs typiska bastioner.

Det andra förslaget är signerat "G[eorg] P[hilip] Müller ao 1682". Denne anställdes 1680 eller 1681 som fortifikationslöjtnant i Narva men begärde inom kort avsked. När en ersättare utsågs i november 1682 tog dock Müller tillbaka sin ansökan. Ett par år senare skrev Dahlbergh att "hans comportemente [uppförande] och ostadighet behaga mig als intet" och han måste därefter ha lämnat sin post.⁴ Jämfört med Staels projekt är det något mindre mot väst, men större mot nordöst, men det är större än Dahlberghs. Och det har fem bastioner, precis som Stael. Bastionerna är stora, med dubblade flanker, men ändå inte lika Dahlberghs.

Ytterligare en karta visar ett likartat projekt. Den är osignerad och saknar årtal men har av Ulla Ehrensvärd daterats till cirka 1703, med möjlig

1 Munthe III:2 1911, s 241 et passim.

2 NF.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 11; Munthe VI:2 1919, s 230–232. Från 1690-talet finns det flera kartor av Eosander, relationer som visar hur Dahlberghs projekt byggdes ut.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 19; Munthe VI:2 1919, s 425.

attribution till Mauritz Lillia.¹ Förslaget liknar Dahlberghs, men ser ut att ha mycket mindre utvidgning mot norr. Eller snarare är det den gamla stadens befästningar som är felritade och har fått för stort utrymme. I ett läge där Dahlberghs plan var till stora delar utbyggd förefaller det helt bortkastat att komma med ett sådant förslag. Möjligen kan man tro att det är en kopia av ett äldre förslag; innehållsmässigt skulle det ha haft en relevans i samband med diskussionerna före det att man beslutade sig för Dahlberghs projekt.

Neuburg 1632

Medeltida stad vid Donau i södra Tyskland, ett stycke norr om München. Staden var huvudstad i hertigdömet Pfalz-Neuburg 1505–1802 och biskopsäte en kort period under 1700-talets slut.²

Projekt till stadsutvidgning 1632

I augusti 1632 slog Gustav II Adolf läger vid Neuburg och en karta signerad "C: S: A° 1692" är sannolikt en kopia av en karta från denna tid. Troligen är den utförd av Carl Spihler som arbetade som kopist från 1692. Den ursprunglige upphovsmannen torde, mest sannolikt, vara Olof Hansson [Örnehufvud] som 1630 utsetts till ingenjör vid kungens armé i Tyskland och där arbetade med olika befästningsuppdrag var svenskarna drog fram. 1632 utnämndes han av allt att döma till generalkvartermästare i fält och fanns kvar i Tyskland till sommaren 1634.³

Kartbilden visar den medeltida staden med slott, jesuitkollegium, stadsmur, ett antal små byggnader och ett hornverk på norra sidan av Donau. Utanför ligger ett stort, närmast halvcirkelformat utvidgningsområde med omgivande bastionsbefästning. Något gatunät är inte markerat. Bastionerna är förhållandevis stora och av en typ med flanker i rät vinkel mot kurtinen som inte kan vara från 1600-talets slut. Texten är på tyska.

Kartan har utan tvekan samband med en karta i samlingen Sveriges krig i Krigsarkivet vilken enligt texten gäller år 1632; detaljer och mått för den medeltida staden överensstämmer, och framför allt nålmärkena från kopieringen.⁴ På den senare kartan finns dock inte bastionsbefästningen med och texten är på franska – "Le Roi de Suede accorda la neutralité au Duc de Neubourg 1632".

Av nålmärkena och linjerna vid hornverket kan man dra slutsatsen att Sveriges krig-kartan antingen är förlaga till kartkopian 1692 eller möjligen att båda kartorna är ritade samtidigt efter en annan, gemensam förlaga.

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 48; Ehrensvärd 2001, s 154. Om Lillia, se vidare Munthe VI:2 1919, s 242.

2 NF.

3 Munthe I 1902, s 506, VI:2 1919, s 462 och VI:1 1916, s 200–201; KrA: SFP Tyskland Neuburg 1.

4 KrA: Sveriges krig 3:79.

Hornverket har på Sveriges krig-kartan fler linjer uttritade men nålmärkena för dessa linjer finns på båda kartorna. På kartan 1692 har de dock inte hunnit ritats ut.

Neuenburg (Nowe) 1628, 1655

Medeltida stad i Preussen i dagens Polen, vid Weichsel/Wisła söder om Danzig/Gdańsk. Den tillhörde Tyska orden åren 1308–1465. Staden intogs av den svenska armén 1628 under en kort period och besattes igen av svenskarna 1655.¹

Utvidgning och stadsbefästning cirka 1655

Två kartor på ett och samma kartblad, rimligen från 1655, visar ett förslag till stadsutvidgning mot väst med omgivande bastionsbefästning. Gatunät är bara markerat i den befintliga staden.² Troligtvis har planen upprättats av Conrad von Mardefelt som vid krigsutbrottet 1655 förordnades till generalkvartermästare i fält först vid pommerska armen och sedan vid de förenade svenska och pommerska härarna under kungen själv till årets slut då han den 26 november blev överkommendant i det närbelägna Thorn.³

Neumünde (Daugavgrīva) 1621–1710/1721

Citadellstad på södra sidan av Dünas/Daugavas mynning, väster om Riga i dagens Lettland. På andra sidan floden låg sedan 1300-talet ett slott som kallades Dünamünde och hade anlagts av Tyska orden. 1621 intogs detta av svenskarna. År 1700–1701 höll sachsarna Neumünde.⁴

Nyanläggning av en skans 1622

1622 anlades en första, tämligen enkel skans under ledning av ingenjören Johan Schultz och senare på 1620-talet genomfördes reparationer och förbättringar.⁵ Skansen finns avbildad på en karta 1634. Det är en enkel, inte helt regelbunden femhörning med bastioner i tre av hörnen och en halvbastion i ett fjärde hörn. I det femte hörnet, ut mot vattnet, finns ett litet spetsbågigt utskott. Innanför vallarna ligger långa huslängor och ena sidan av utrymmet mitt i skansen upptas av en kyrka.⁶

1 NF.

2 KrA: SFP Tyskland Neuenburg 1.

3 Munthe VI:1 1916, s 316.

4 NF.

5 Munthe I 1902, s 286–287.

6 KrA: Handritade kartverk 11, nr 23.

Grundning av citadellstad med reglering och utvidgning 1638

1634 gjorde Olof Hansson [Örnehufvud] en stor besiktningresa i Preussen och Livland och utförde då den nämnda uppmätningen av Neumünde. Men han utarbetade också ett projekt till genomgripande ombyggnad av anläggningen till en i det närmaste regelbunden, femsidig skans med ordentliga bastioner i hörnen.¹ In mot land låg dessutom en större utbyggnad i form av ett kronverk. Planmönstret innanför vallarna skulle förändras helt, med bostadskvarter i ett rutnätssystem och en gata på befästningarnas insida. Kvarteren indelades i långa, smala remsor och flera kom att bestå av bara två, mycket långsträckta "tomter". Möjligtvis kan detta röra sig om enskilda byggnader. En av dessa är indelad i betydligt mindre enheter med hjälp av tvärstreck och skulle i så fall motsvara en bostadsindelning och sannolikt tillämpas även i de övriga kvarteren. Enligt Munthe kom dock inga arbeten igång de närmaste åren.²

I stället utarbetades en ny, något förändrad dessein av Johan von Rodenburgh 1638. Arbetet sattes genast igång och pågick till 1646 då de var fullbordade. En osignerad och odaterad karta i Krigsarkivet visar sannolikt detta.³ Det är bara en lätt bearbetning av Örnehufvuds projekt – skillnaden är att en smal gata parallellt med befästningsvallarna ett stycke in i bebyggelseområdet och några andra gränder har försvunnit. På kartan redovisas heller inte någon tomt- eller bostadsindelning eller indelning i byggnadskroppar. Utgångspunkten – skansen från 1620-talet – är markerad med svaga konturer.

Förstärkningsarbeten i början av 1650-talet

Munthe berättar att 1650 utarbetade Johan Wärnschiöldh en ny dessein för Neumünde och följande år upprättades kontrakt om förbättring av gravarna med stenmurar. 1652 besiktigade Wärnschiöldh arbetena och 1654 rapporterades att de var färdiga.⁴ Någon karta som visar detta har inte påträffats och sannolikt rörde det sig snarare om underhållsarbeten och förbättringar än en större förändring.

Ombyggnad med reglering och utvidgning omkring 1670

1668 lämnade Wärnschiöldh in ett memorial över Neumündes konstruktion och senare samma år skickade generalguvernören Claes Tott över en modell som förevisades för Krigskollegium. I ett brev till Tott i mars 1669 talade Krigskollegium om de olika förslag som hade utarbetats för Neumünde och

1 Munthe VI:1 1916, s 201–204; KrA: Handritade kartverk 11, nr 24.

2 Munthe I 1902, s 569.

3 Munthe VI, 1916, s 213–214, 302; Munthe II 1906, s 30, 232–233; KrA: SFP Östersjöprovinserna Neumünde 5.

4 Munthe II 1906, s 238–240, 245.

begärde att han skulle låta upprätta en ny dessein i enlighet med de anvisningar som bifogades.¹

En odaterad och osignerad karta i Krigsarkivet bör härröra från denna tid och visa de aktuella tankarna.² Den är attesterad av Hedvig Eleonora, de fem höga riksämbetsmännen och ytterligare några personer. Även Johan Wärnschiöldhs namn finns med och sannolikt är det han som ligger bakom den slutliga utformningen. Man kan jämföra med Nyenprojekten vid samma tid, och enligt Munthe började en ombyggnad efter ritning av Wärnschiöldh att utföras 1671.³

Kartan visar en ombyggnad av både skansen och kronverket. Bastionerna skulle få sneda, dubblerade flanker, i kronverket dessutom indragna, och flera raveliner, vattengravar och yttre verk skulle tillkomma. Till planmönstret inom den femsidiga skansen fanns två alternativa förslag, det ena en rätvinklig rutnätsplan med en yttre gränsgata vilket bara innebar en mindre reglering av det befintliga mönstret, och det andra med radiella gator och två ringgator utanför det avlångt femsidiga torget i mitten, med kyrkan vid ena sidan. Det sista är ritat på ett uppvikbart överläggsblad. Det blev alternativet med radiella gator som genomfördes framgår det av senare kartor.⁴

I februari 1671 beordrades Jacob Stael von Holstein att upprätta och skicka in desseiner för fästningarna i Livland, Ingermanland, Finland och på Ösel. För att skynda på erbjöd sig Claes Tott att själv utföra arbetena i Neumünde och ytterligare ett par platser i entreprenad under tre år, vilket accepterades av Kungl. Maj:t i juli. För 1673 och 1674 finns uppgifter om arbetena. Det finns också en karta över projektet, som dels har påskriften "A^o: 1671. Cl: Tott" och dels överskriften "Grundriss der Neumündischen Vestung unnd was A^o: 1675 gebauet gewesen".⁵ Det skiljer sig från det tidigare projektet genom att kronverket har förstörats med ytterligare en bastion och utanförliggande ravelin. Vattengraven förefaller också vara bredare. Av texten och markeringarna på kartan framgår att det också blev utbyggt.

1 Munthe II 1906, s 536–538.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Neumünde 25.

3 NF. Någon sådan uppgift finns däremot inte i Munthe II 1906 eller under artikeln om Wärnschiöldh i Munthe VI:1 1916. Gerhard Eimer daterar förslaget till omkring 1670 med hänvisning till uppgiften hos Munthe att Wärnschiöldh 1668 lämnade in ett memorial om Neumünde, Eimer 1961, s 239, Munthe VI:1 1916, s 329. Krigsarkivets förteckning daterar däremot kartan till cirka 1653, vilket inte kan stämma med tanke på att riksmarsken Carl Gustaf Wrangel och riksamiralen Gustaf Otto Stenbock tillträdde sina ämbeten 1664 enligt NF.

4 T.ex. KrA: SFP Östersjöprovinserna Neumünde 7 ext st f.

5 Munthe II 1906, s 540–541; KrA: SFP Östersjöprovinserna Neumünde 13.

Total ombyggnad med reglering och utvidgning 1682

Hösten 1682 besökte Erik Dahlbergh Neumünde och utarbetade där en ny plan och påbörjade även arbetet. Planen fastställdes senare samma år.¹ Projektet innebar en total ombyggnad av den tidigare skansen, med både reglering, utvidgning och helt nya befästningar. Anläggningen gavs en ovalt sexsidig grundform med bebyggelsen organiserad i smala kvarter enligt en radialplan. I ena änden av det stora torget placerades en nybyggd långkyrka. Närmast befästningarna låg två fullständiga ringgator och in mot centrum kortare och smalare gränder på samma ledd. De sex bastionerna hade sneda, dubblerade, indragna flanker och runt detta fanns en bred våt grav, en krans av raveliner och fältvall.

Att största delen av befästningarna och åtminstone delar av den radiella planstrukturen kom till utförande framgår av relationskartor som visar arbetena 1682–96. År 1697 rapporterade också Dahlbergh, som året innan utsetts till generalguvernör över Livland, att arbetet var "fast alldeles i stånd".²

Bevarat idag

Fältstudier visar att befästningsvallarna, bastionerna och vattengraven, och åtminstone en ravelin är välbevarad. På en rysk karta från 1992 är ytterligare tre raveliner markerade med tunnare linjer, och delar av huvudvallarna är skadade. Viss bebyggelse finns inom befästningarna, men inga tydliga spår av bebyggelsemönstret från den svenska tiden.³

Nyen 1632–1703/1721

Av Sverige grundad stad på Nevas norra strand strax öster om centrala Sankt Petersburg i dagens Ryssland. Stadsprivilegier utfärdades 1638 och 1642, men redan tidigare hade Gustav II Adolf haft planer att anlägga en stad här. 1299 och på 1500-talets slut hade olika svenska befästningar funnits i området och 1611 anlades Nyenskans på en udde där bifloden Ochta – av svenskarna kallad Svartån – rann ut i Neva. Innanför skansen och på östra sidan av Ochta, där bäcken Lilla Ochta mynnade, skulle staden senare förläggas. 1656 brände ryssarna ner skansen och 1659 påbörjades en ny, femsidig skans som var färdig 1666.⁴ 1642 hade Nyen 471 invånare och vid slutet av århundradet hade detta ökat till närmare 2 000.⁵

1 Munthe III:1 1908, s 256–257; KrA: SFP Östersjöprovinserna Neumünde 1. Gerhard Eimer daterar, utan någon motivering, kartan till omkring 1694.

2 KrA: Handritade kartverk 13, nr 294–310; NF.

3 Fotostatkopia i State Heritage Protection Inspection, Riga.

4 NF.

5 Jangfeldt 1998, s 33–35. Den följande framställningen har också kontrollerats mot ett manus av Ulla Ehrensvärd med titeln "Neva, Ingermanland och Nyenskans. En kartläggning", januari 2003, som senare översatts till ryska och publicerats i *HEBA u НИЕИШАИИ*, 2003 [Neva i

Stadsgrundning 1632

I juni 1632 utfärdade Gustav II Adolf ett fundamentsbrev med preliminära privilegier för en stad vid Neva från sitt härläger i Tyskland. I planerna ingick dessutom städer på "flere läglige platser" i Ingermanland och Karelen. Till invånarna gavs privilegier och sex års skattebefrielse för att staden skulle tillväxa i "Handel och Vandel" och komma "uthi Floor och Esse". För den som byggde "medh duglige Steenhus och Byggninger zira och bepryda" förlängdes skattefriheten.¹ Det var med andra ord ett uttalat syfte att långsiktigt utveckla handeln och att skapa en solid och välbyggd stad med stenhus. Om det också ingick att staden skulle befästas är oklart.

Följande år stakade Georg von Schwengeln ut en stadsplan för Nyen, enligt en uppgift på en karta han upprättade 1644.² Texten, inskriven i en kvartersruta på östra sidan av Ochta, norr om Lilla Ochta, säger att "Sindt Anno 1633 da ich die Niehe auff Ihr Konn: Majjtt: belieben angeordenet, hat sie biss dato woll zu genommen von burgern, Gott gebe weitter".

Från 1630-talet härrör sannolikt bara den nordöstra delen av stadsområdet på 1644 års karta – området där torget ligger och kanske början av den första kvartersraden samt kyrkotomten söder om Lilla Ochta. Långgatorna här bildar ett sammanhängande system, förbundna med bron över Lilla Ochta. Den första av dem låg utmed Ochta som bör ha fungerat som en skyddad hamn. Tvärgatorna ligger i rät vinkel utom de längst i norr som strålar snett ut från Nyenskansen. Som helhet får dock planen karaktäriseras som en långsmal rätvinklig rutnätsplan. Antagligen var fler kvartersrader tänkta i sydöst, fast de inte blivit utbyggda.

Den södra delen av staden på kartan 1644, området innanför skansen, bör vara ett tillägg vid denna tid. Kvarteren bildar här ett helt annat mönster, ett fullt ut rätvinkligt rutnät med bredare, rektangulära kvarter, även om dessa delvis varierar i bredd. Bara den nämnda kvartersraden utmed Ochta östra strand bygger vidare på mönstret i norr medan övriga långgator ligger i andra lägen. Torget var, av 1644 års karta att döma, ett utsparat kvarter där Lilla Ochta mynnade i Ochta.

Plan för utvidgning och befästning 1644

1638 diskuterade riksrådet anläggandet av staden Nyen och därefter ombads generalguvernören att låta avsticka platsen och sedan skicka in planen. Senare

Nienšants]. Vid utarbetandet av detta har hon också haft tillgång till mitt preliminära manuskript. Ehrensvärds fokus ligger på kartläggningen av hela området och hon har gått igenom äldre, grundläggande litteratur, bl.a. A. J. Hipping: *Neva och Nyenskans intill S:t Petersburgs anläggning, Historisk skildring*, Första delen, Helsingfors 1836 och Carl von Bonsdorff: *Nyen och Nyenskans, Historisk skildring, Acta Societatis scientiarum fennicae XVIII*, Helsingfors 1891.

1 Jangfeldt 1998, s 33, varifrån också citaten hämtats.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 1.

samma år utfärdades privilegier.¹ 1642, det år de slutgiltiga stadsprivilegierna utfärdades, ville Krigskollegium att Nyen skulle befästas. Vid denna tid arbetade Johan von Rodenburgh med förslag till fästningarna i Ingermanland och därför beslutade Kungl. Maj:t att vänta tills hans dessein för Nyen inkommit. 1643 hade dessutom Georg von Schwengeln upprättat ett förslag för Nyen, vilket generalguvernören lämnade till von Rodenburgh för synpunkter. Denne var, som alltid, mycket kritisk mot konkurrenten.

Enligt Munthe utgjordes von Schwengels förslag av en vid bastionsbefästning längs flodstranden, med fem bastioner samt två halvbastioner vid floden och brutna befästningslinjer fram till ett femhörnigt citadell. von Rodenburgh ville i stället att citadellet skulle vridas något och det befästningsomgärdade stadsområdet förskjutas längre in mot land. Men även hans förslag hade fem bastioner och två halvbastioner vid anslutningen till citadellet.²

En karta i Krigsarkivet, som av ritningsmanéret att döma måste vara upprättad av von Rodenburgh, visar just dessa båda förslag.³ von Rodenburghs runda stadsområde har svartskuggade linjer, medan von Schwengels bredare, halvcirkelformade område bara markeras med tunna linjer. I båda förslagen är stadsområdet väl tilltaget och grenslar över floden Ochta och Lilla Ochta. Något gatunät är inte utritat men med tanke på befästningarnas perfekta symmetri ville man sannolikt ha en motsvarande perfektion i stadsplanen och behövde då, förutom utvidgningen, göra vissa regleringar av den bebyggelse som vuxit fram under de första åren.

1644 utsågs von Schwengeln till ingenjör för Ingermanland och Kexholms län, och från detta år finns ett bearbetat förslag av honom.⁴ Bara ett par månader tidigare hade ett förslag från generalguvernören att befästa Nyen avslagits och samma öde torde ha drabbat von Schwengels dessein.⁵ I förhållande till hans förslag året innan har stadsområdet vidgats något i norr och söder och fått ytterligare en bastion. Dessutom har en krans av raveliner tillkommit mellan bastionerna i både stadsbefästningen och citadellet.

Stadsplanen är en enhetlig, rätvinklig rutnätsplan för de nytillkomna södra delarna av stadsområdet på båda sidorna av Ochta, och skiljer sig därmed från den äldre, nordöstra delen av staden, med dess svagt radiella tvärgator. Ochta fungerade uppenbarligen som hamn – flera skepp är utritade här och ordentliga strandgator är utlagda. Lilla Ochta skulle också kanaliseras och ges ett nytt, rakt lopp; en rad senare kartor visar den svängda form bäcken hade.⁶ På båda sidorna av Lilla Ochta skulle dessutom breda

1 Munthe I 1902, s 534.

2 Munthe II 1906, s 23–25.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 2.

4 Den redan nämnda KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 1.

5 Munthe II 1906, s 26.

6 T.ex. KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 7, 9 och 10.

strandgator anläggas. Något nytt torg i utvidningsområdet är inte markerat. Utmed kvartersstadens yttre gräns, på insidan av befästningarna, löpte en gata. Det gäller detta förslag såväl som de följande.

Man har också, för ovanlighetens skull, tydliga belägg för en helt avsedd skillnad i bebyggelsen och den sociala karaktären mellan de nordöstra och sydvästra delarna av staden. I nordöst har von Schwengeln antecknat att han ordnat med trähus ("habe ich geordnet zu höltzeren heussern") och i sydväst att området är avsett för stenhus ämnade för överheten ("Stadt von der sich zu steinheussern geordenet von der obrigkeit").

Reglering, utvidgning och befästning 1652

1652 skickade generalguvernören Erik Stenbock in en ny dessein för Nyens förstärkande. Av allt att döma hade ännu inga befästningsarbeten kommit till stånd. Krigskollegium lät Johan Wärnschiöldh bearbeta planen på vissa punkter varefter den skickades över till Nyen för verkställande. För utstakningen svarade Heinrich von Seulenbergh. Arbetet besiktigades av Johan von Rodenburgh men kom senare att avstanna och 1656 brändes staden av ryska trupper. 1659, sedan ett stillestånd trätt i kraft, beordrades igångsättning av denna "mächta considerable och importante orts" befästning, i enlighet med den tidigare desseinen.¹

En karta i Riksarkivet måste vara den som skickades in 1652. På baksidan sägs att förslaget är "Praesent Stockholm den 13 Aprilis, A^o 1652", och på baksidan av en tillhörande redogörelse för förslaget står det "Zeúghmeister und Ingenieúren Seúlenberghs Beijlage zú der Nyenshen Fortification".² Uppenbarligen byggde planen på Johan von Rodenburghs tidigare projekt och kanske bör han räknas som den egentliga upphovsmannen. I bilagan sägs också att desseinen är av von Rodenburgh gottfunnen ("vom General Quartirmeister Rotenburg mitbeliebet"). Och framför allt – kartan visar samma förslag till citadell och stadsbefästning som projektet från omkring 1643, med von Rodenburgh som sannolik upphovsman, men mer utarbetat i detaljerna.³ Möjligen ser citadellet ut att vara aningen större.

Nu redovisas dessutom två alternativ till gatunät – i ena fallet en halv radialplan och på ett uppvikbart överläggsblad en rätvinklig rutnätsplan. Radialplanen, som skulle innebära en total reglering av all äldre bebyggelse, är symmetriskt solfjädersformad, med gator som strålar ut från ett rektangulärt torg rakt framför citadellet. Torget, som flyttats till andra sidan Lilla Ochta, skärs på mitten av en huvudgata som leder rakt fram till citadellets port och bildar en mittaxel i hela kompositionen. Bebyggelsen inom citadellet, med en stor, rektangulär byggnad i mitten, är symmetriskt grupperad kring denna

1 Munthe II 1906, s 225–227, 521.

2 RA: Livornica kartor, nr 2, bl 1 respektive bilagan bl 2 (kartavd m form).

3 Den tidigare nämnda KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 2.

axel. Det är oklart om porten skulle få någon särskilt pampig utformning, men oavsett detta skulle den, kanske tillsammans med den stora byggnaden i mitten, utgöra blickfång i gatuperspektivet. Genom stadsområdet flyter Ochta och i båda planalternativen lämnas en smal landremsa mellan kvarteren och stranden. Man får räkna med att det var de befintliga strandgatorna. Om någon kanalisering med ordentliga kajer var tänkt är osäkert.

Radialplanen får betraktas som huvudförslag. Den presenteras först i den tillhörande redogörelsen och får en betydligt längre beskrivning och även en klar motivering – på detta sätt kunde man från citadellet skjuta in i de radiella gatorna och ha god kontroll över den obebyggda zonen runt citadellet. Motivet var alltså i första hand försvarstekniskt.

Rutnätsalternativet utgick från det befintliga, av von Schwengeln utformade gatunätet, men innebar stora förändringar av detta – både reglering, utvidgning och i andra delar minskning av stadsområdet. Tanken förefaller ha varit att slå ihop de två första kvartersraderna på Ochtas östra sida till en och bygga ut denna hela vägen efter stranden. Det innebar en reglering av de nordöstra kvarteren. Torget var kraftigt utvidgat och skars i ena hörnet av Lilla Ochta som fått behålla sin naturliga form och löpte mitt igenom kvarteren; man hade alltså gått ifrån tanken att rätta och kanalisera den. Stadsområdet skulle utvidgas något mot öst men däremot minskas i norr, syd och sydväst.

Det fastställda förslaget måste ändå ha blivit rutnätsalternativet, för de förändringar man kan se i det senare kartmaterialet visar att de nordöstra kvarteren reglerades och inordnades i samma rutnät som de södra kvarteren.¹ Stadsbefästningen tycks däremot inte ha kommit till stånd.

Reglering, utvidgning och befästning 1665

Förändringarna gick uppenbarligen trögt och 1661 utarbetade Jacob Stael von Holstein en ny dessein för Nyens befästande. Möjligen rörde det sig bara om citadellet den här gången för 1663 beordrade Kungl. Maj:t att arbetet med detta skulle fortsätta och att Stael skulle göra en plan för stadens befästande.

1665 gjorde han ännu en dessein och efter viss bearbetning i Krigskollegium sattes den i verket följande år. Befästningen fick nu sju "royale" bastioner, det vill säga stora och kraftiga bastioner. Den 13 juni rapporterades att planen hade avstuckits och den 7 september att citadellet var färdigt och stadsvallarna påbörjade. Den 3 november meddelades så att arbetena med stadsverken hade hunnit ganska långt.

Den 10 mars 1666 hade dessutom halvbrodern Johan Stael sänt in en ritning. Han arbetade sedan 1660 med fästningarna i Ingermanland, huvudsakligen med Nyen, och får möjligen räknas som medansvarig till planen.

¹ Det framgår av KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 9, upprättad av Sigismund Weijder 1681, och Nyen 7, en uppmättningskarta av J Meijer 1698.

Enligt hans uppfattning borde stadsområdet ligga mer vid Neva än vad 1652 års plan föreskrev.¹

Något förslag av Jacob Stael har inte bevarats, men väl ett odaterat regleringsförslag som bär Johan Staels signatur, vilket bör vara det han lämnade in 1666.² Kanske kan man räkna med att det följer samma linjer som halvbroderns förslag. Stadsområdet är närmast halvcirkelformat, med den långa sidan mot Neva, och omges av en bastionsbefästning med sju breda bastioner med flank i trubbig vinkel mot kurtinen. Befästningsgördeln måste ha varit densamma som i Jacob Staels utstakade dessein från året innan, för den överensstämmer med vad som till delar blev genomfört och finns med på ett par senare kartor.³

Förändringarna av gatunätet kom däremot inte till stånd. Det Johan Stael föreslog var en halv radialplan med gator som strålade ut från citadellet, men med ett rätvinkligt rutnätsparti längst i sydväst. Planmönstret var inte helt regelbundet och citadellet låg inte mitt i skärningspunkten för de utstrående gatorna. Man får räkna med att detta hör samman med att citadellet och även delar av befästningarna och gatorna existerade sedan tidigare. Ett mycket stort halvrunt torg låg på Ochtas östra sida, där de radiella gatorna strålade samman. Även på västra sidan av Ochta, utanför citadellet, låg en stor öppen plats.

Reglering, utvidgning och befästningar på västra stadssidan 1671

I december 1670 fastställde Kungl. Maj:t ett nytt Nyenförslag.⁴ Det var nu enbart fråga om ett mindre stadsområde söder om det femsidiga citadellet, på udden mellan Neva och Ochta. Det sträckte sig ungefär lika långt som motsvarande del av 1666 års plan. Det närmast ovala, inte helt regelbundna området skulle omges av en bastionsbefästning med tre något skeva bastioner med aningen sneda flanker i södra änden, en ravelin i sydväst och ytterligare en vid brofästet på östra stranden av Ochta.

Staden har en rätvinklig rutnätsplan med i princip tre gånger tre kvarter samt några små, snett avskurna kvarter utanför dessa. Kvarteren har kvadratisk grundform och en tomtindelning med ett band av dubbeltomter genom kvarterets mitt och på vardera sidan en rad tomter vända i andra riktningen. Som torg var säkerligen den öppna platsen vid citadellet tänkt att fungera. Desseinen antogs visserligen, men ändrades bara några månader senare, vilket framgår av en anteckning nedtill på kartan.

1 Munthe II 1906, s 523–526. Avsnittet är mycket rörigt skrivet, men kontrollerat mot de biografiska anteckningarna om Jacob Stael i Munthe VI:1 1916, s 355–356 och Johan Stael s 402.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 10. Eimer daterar detta till 1663, utan någon motivering.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 9 och 7 från cirka 1881 respektive 1698.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 4a, undertecknat av Hedvig Eleonora m.fl. den 17 december 1670. Upphovsmannen diskuteras nedan.

Den modifierade desseinen fastställdes i mars 1671.¹ Stadsområdet hade nu utvidgats betydligt och som en följd av topografin fått mer oregelbunden form. De tre bastionerna har en mer utvecklad form – den mittersta med indragna, dubbla flanker bakom epauler – utskjutande kantiga skuldervinklar eller ”skuldror” – och de på sidorna med en indragen, dubbel flank vardera. Det finns två raveliner i syd och en, med ena flanken avskuren, på östra stranden av Ochta. Kvarteren i den rätvinkliga rutnätsplanen har samma kvadratiska grundform som tidigare och man får förutsätta att det är samma typ av tomtindelning, även om denna inte är markerad. Även torget är som förut. Som jämförelse är det första, ”lilla” förslaget inritat med tunna linjer.

Även denna utformning vidareutvecklades dock – den slutgiltiga planen återfinns på en karta daterad den 22 maj 1671 och med namnteckningar av Carl Gustaf Wrangel, Johan Wärnschiöldh med flera. Den är mer detaljerad och innehåller även några mindre förändringar.² Stadsbefästningen redovisas mer i detalj, ravelinen på Ochta's östra sida har fått en mer långsträckt form, med båda flankerna brutna, och vattengraven hålls nu samman även i nordöst. Dessutom har tomtindelningen, av samma typ som tidigare, ritats in i kvarteren. I några smala kvarter i ytterkanterna finns också enkla rader tomter. Det framgår vidare att det ska ligga ett större hus vid torgplatsen – rådhuset får man förmoda. Två stora kvadratiska tomter i borte delen av stadsområdet skiljer ut sig, tomter för två kyrkor kan man räkna ut av en senare karta.³

På en annan, lite mindre karta finns dessutom ett alternativ av samma förslag men med gatunätet något förskjutet mot sydväst så att kvarteren inte längre är helt rätvinkliga.⁴ Formen på det stora kvarteret innanför mittbasitionen i söder blir därmed lite annorlunda. Dessutom har tomtindelningen ändrats något.

Nyen ansågs viktigt och arbetet sattes igång snabbt. Men det gick trots det långsamt och blev aldrig fullbordat. I en relation 1698 skriver Erik Dahlbergh att vid Nyen fanns bara en liten och oduglig skans och att de verk som påbörjades 1672 aldrig hade färdigställts.⁵

Förslag till reglering av västra stadssidan 1675

1675 gjordes en större förändring av stadsplanen medan befästningarna, som vid det här laget bör ha kommit en bra bit på väg, bibehölls med tillägg av en liten ravelin mot Ochta. Befästningarna hade stakats ut 1672 och även om

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 4c, undertecknad av Hedvig Eleonora m.fl. den 19 mars 1671.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 4b.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 5a från 1675, se vidare nedan.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 14.

5 Munthe III:1 1908, s 183, 195 et passim och III:2 1911, s 251.

det gick trögt pågick arbetena under de följande åren.¹ Även citadellet skulle förses med två raveliner som skydd för de två portarna, den ena in mot staden och den andra en sjöport ut mot Neva.

Den stora skillnaden ligger i stadsplanen. Mitt i stadsområdet har ett diagonalställt, i det närmaste kvadratisk torg lagts in – ett i svensk stadsplanering unikt torg. Även tomtindelningen har ändrats; det är olika variationer på systemet med dubbeltomter och tomter lagda på två ledder. Runt torget finns dessutom diagonalställda tomter. Storleken på tomterna kommer också att växla. På baksidorna av de två kvadratiske kyrktomterna – nu med kyrkobyggnaderna utritade – har smala gränder lagts in. Kartan redovisar även bebyggelsen utmed gatorna, vilket är mycket ovanligt. Det är helt enhetliga husrader med sammanbyggda fasader som kantar gatorna, huvudsakligen gavelhus men vid gathörnen och utmed huvudgatan och några andra gatupartier finns också hus med långsidan mot gatan. Längden mot gatan varierar en del och alla har valmade tak. Samtliga hus är rödmarkerade vilket skulle betyda att de var tänkta att byggas i sten. Med gult, som står för trä, har diverse broar utmärkts.

Ytterligare en karta i denna svit har året 1675.² Det är en detaljstudie av bastionerna i södra änden av stadsområdet – samma förslag som tidigare, men formen på mittbastionen har blivit något mer symmetrisk och fler detaljer finns med. Den stämmer därmed bra med den andra kartan från samma år.

Upphovsmän till 1670-talsplanerna

Den enda av alla dessa kartor från 1670-talets första del som är ordentligt signerad är den sistnämnda detaljkartan över befästningarna i södra änden av stadsområdet, av "Johan Stael von Holstein A^o 1675". Under hela 1660- och 1670-talet arbetade Stael huvudsakligen med Nyens befästning och enligt Munthe ska det slutgiltiga projektet 1671 vara av honom.³

Det första förslaget 1670 ska enligt Munthe ha fått sin slutgiltiga form av Johan Wärnschiöldh efter att riksmarsken Carl Gustaf Wrangel haft synpunkter.⁴ Gerhard Eimer skriver att det slutgiltiga förslaget 1671 hade utarbetats av Wärnschiöldh och menar uppenbarligen att han var upphovsman till hela sviten av kartor från 1670-talets början.⁵ Kartan med stadsplaneförändringen 1675 bär Dahlberghs signatur men det är svårt att veta i vilken utsträckning han svarade för innehållet. Han hade visserligen utsetts till riksgeneralkvartermästare året innan men vid denna tid ännu inte fått det

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 5a; Munthe II 1906, s 529 och III:1 1908, s 183, 195.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 13.

3 Munthe VI:1 1916, s 402, VI:2 1919, s 175–176 och III:1 1907, s 195. I den sista referensen hänvisar han till del II, s 529, där det dock handlar om år 1672. Även detta år ska Johan Stael ha skickat in en dessein och sannolikt är det orsaken till sammanblandningen av årtalen.

4 Munthe II 1906, s 527.

5 Eimer 1961, s 436.

fulla ansvaret för provinserna. Det nya torget och den enhetliga bebyggelsen kan mycket möjligt vara hans idé, fast enligt kartans text är det riksmarsken och Krigskollegium som gjort förändringarna.

Det mest troliga är kanske att Johan Stael spelat den viktigaste rollen för att lägga grunden, men att Wrangel, Wärnschiöldh och andra i Krigskollegium, samt i den sista fasen Erik Dahlbergh, påverkat utformningen och låtit ta fram de slutgiltiga kartorna. På en uppmätningsskarta 1698 (se nedan) anges för området "Sahl H:r Öfwerste Wärnschiöldhs Dessenierat wärck", vilket hur som helst innebär att han haft ett övergripande ansvar för befästningarna.

Situationen 1681 och 1698

I oktober 1681 gjorde Erik Dahlbergh en inspektionsresa till Ingermanland och besökte då bland annat Nyen. I sin rapport till Karl XI säger han att skansen var omodern och borde rivas och att stadsbefästningen inte var färdigställd. Som en följd fick Dahlbergh i uppdrag att utarbeta en plan för förstärkandet av Nyen.¹ Någon karta som visar på förslag till större förändringar har dock inte påträffats.

I Krigsarkivet finns en relationsritning som redovisar tillståndet vid besöket i oktober och som ingick i Dahlberghs rapportering till kungen i december 1681.² Befästningarna i södra delen av stadsområdet på udden mellan Neva och Ochta var utförda men anslutningarna till citadellet i norr saknades fortfarande. Bastionerna har förenklats något genom att den inre flanken inte längre är indragen. På nordöstra sidan av udden, mot Ochta, ville Dahlbergh göra en förändring på grund av en förskjutning av flodstranden. På kartan är stadsplanen 1675, med det diagonalställda torget, tunt ritad med blyerts.

Det finns också en odaterad karta som även den bör vara från 1681. Den är upprättad av Sigismund Weijder som ledde arbetena i Nyen fram till sin död 1684.³ Av allt att döma visar kartan den aktuella situationen men därtill en del förändringar som skulle genomföras. Eller annars är det en återuppbyggnadskarta efter en brand i maj 1681, utan större regleringar men med befästningsanläggningar som skulle fullföljas på västra stadssidan.⁴ Kanske är det samtidigt ett förslag att de gamla stadsbefästningarna med sin vattengrav på andra sidan Ochta skulle rustas upp – de är ritade på samma sätt och med samma detaljeringsgrad.

Stadsplanen i den västra stadshalvan överensstämmer med 1675 års plan, bortsett från att det diagonalställda torget saknas. Därmed skiljer den sig mycket lite från 1671 års plan. Staden på östra sidan av Ochta omges

1 Munthe III:1 1908, s 242–245.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 11.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 9; Munthe VI:1 1919, s 320–321.

4 Vid branden klarade sig bara en fjärdedel av byggnaderna, enligt Ulla Ehrensvärds manus i januari 2003, s 15. I så fall kan det lilla partiet norr om Lilla Ochta som saknar gatunät knappast motsvara hela brandområdet.

av Johan Staels befästningar från 1666 medan fortsättningen på den västra stadshalvan bara är antydna med streckade linjer. Stadsplanen på östra sidan är en rätvinklig rutnätsplan som måste gå tillbaka på 1652 års dessein.

Längre norrut, efter stranden, ligger dessutom en obefäst förstad som är ritad med raka gator i räta vinklar men med mycket varierande kvarterstorlekar. Möjligen återspeglar detta tankar på en reglering av området eller är – kanske mer troligt – bara ett förenklat, schematiskt framställningssätt. Den bebyggelse som fanns här var säkerligen mer oregelbunden, precis som på en uppmättningskarta 1698 (se nedan). I stadsdelarna inom befästningarna är kvarterslinjerna skuggade med rött, medan förstaden har gul skuggning, vilket kan stå för önskemål om stenbebyggelse eller stor del stenhus i stadskärnan, och träbebyggelse i förstaden.

Kartan 1698 visar en gles bebyggelse i den västra stadsdelen, söder om citadellet.¹ Mitt inne i området står det "Moras". Här var alltså sumpigt och svårbebyggt. Kanske hade man haft översvämningar. Den östra stadsdelen har en i huvudsak regelbunden rutnätsplan som fått växa ut mer oregelbundet i ytterkanterna. Delar av stadsbefästningen från 1666 är markerad med korta, parallella tvärstreck och i teckenförklaringen står det: "Ett gammalt wärck för många åhr sedan anlagdt och nu warandes Raserat." I norr har stadskärnan vuxit ihop med förstaden. Denna har en oregelbunden struktur, uppbyggd kring två svängda långgator.

Plan för reglering och befästning av västra stadssidan 1698

1698, den 17 februari, upprättades också en plan för total reglering av västra stadsområdet på udden mellan Neva och Ochta, inklusive skansen längst i norr.² Den hade utarbetats av Carl Magnus Stuart. Inget redovisas däremot om bebyggelsen på östra sidan Ochta.

Det är en rätvinklig rutnätsplan för ett avlångt, sexkantigt stadsområde med symmetrisk, avsmalnande form och omgivande befästningar, i grundkonceptet inte helt olikt Kalmar på Kvarnholmen. Den symmetriska kompositionen är dock inte uppbyggd utifrån en gata i mittaxeln utan kring en central kvartersrad där en av kvartersrutorna utgör torg. Runt detta har flera offentliga byggnader ritats ut. Tomtstrukturen visar tydligt på en social skiktning, med stora tomter i denna mittersta kvartersrad med anslutande, bredare gator, och betydligt mindre tomter och smalare gator mot ytterkanterna av staden. Citadellet var tänkt att rivas och ersättas av en oregelbunden anläggning med några bastioner och på andra sidan Neva och Ochta skulle mindre befästningar uppföras.

Inget av detta kom dock till utförande och 1699 motsatte sig Stuart tvärtom en större utbyggnad av Nyen och menade att det räckte med att sätta det

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 7.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nyen 17 och en kopia Nyen 8.

gamla femhörniga citadellet istånd, vilket också beslutades i januari följande år. Arbetena påbörjades men 1703 intogs platsen slutgiltigt av ryssarna.¹

Nöteborg (Petrokrepost) 1612/1617–1702/1721

Befäst borg och liten stad på en ö i Ladoga vid Nevas mynning i dagens Ryssland. Platsen intogs av svenskarna 1612 och blev formellt svensk i och med freden i Stolbova 1617. Under svensktiden var Nöteborg huvudort i ett eget län.² En odaterad karta i Riksarkivet, som bör ha tillkommit på 1630-talet, visar att det också fanns en omfattande förstadsbebyggelse med egen kyrka på fastlandet nordväst om stadsholmen. Den återfinns även på en karta 1699.³

Projekt till bastionsbefästning 1659

En uppmätningsskarta med årtalet 1659 visar utöver den befintliga borgen och staden ett projekt till ny omgivande befästning med bastioner i söder, halvbastioner och kurtin bruten i vinklar efter långsidorna samt ett hornverk i norr. Projektet är ritat med tunna, streckade linjer och skulle innebära vissa utfyllnader i vattnet.⁴ Vad man kan se av senare kartor blev inget av projektet genomfört.⁵

Projekt till reglering 1696

En karta 1696 visar enligt titeln "The Förändrade Qwarteren Uthi Nöteborgh".⁶ Det är med andra ord en karta för reglering av bebyggelsen. Även den äldre bebyggelsestrukturen redovisas på kartan. Gamla gatulinjer skulle rätas ut och flera helt nya gator tillkomma i ett så långt möjligt rätvinkligt mönster. Det gamla sättet att lägga bebyggelsen direkt mot murarnas insida ändrades däremot inte. Gatorna är inte genomgående genom hela området och bildar inget rutnät, så plantypen kan närmast beskrivas som en rätvinklig rutplan. Det har inte framkommit några uppgifter som talar för att förändringarna skulle ha genomförts och det är oklart vem upphovsmannen kan vara.

1 Munthe III:2 1911, s 261, 266–267, 269, 433–434.

2 *NF*.

3 RA: Utan känd proven, nr 483 (kartavd m form) respektive KrA: SFP Östersjöprovinserna Nöteborg 8.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nöteborg 2.

5 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nöteborg 3a från 1681 och den nedan nämnda kartan 1696.

6 KrA: SFP Östersjöprovinserna Nöteborg 7.

Ottersberg 1630-tal/1648–1712/1719

Köping nära Stade i nordvästra Tyskland. Den intogs av de kejserliga 1631 men återtog av ärkebiskopen av Bremen följande år och besattes senare av svenskarna.¹ Munthe benämner platsen stad 1632.²

Utvidgning och befästning omkring 1647

Från mitten av 1600-talet härrör en karta, bevarad i kopia från 1662, som visar ett äldre, vattenomflutet slott och ett utvidgningsområde som till formen ser ut som en närmast halvcirkelformad stad med omgivande bastionsbefästning.³ Innermålet har en längd av cirka 330 på måttskalan som säkerligen är rhenländska ruthen, vilket motsvarar omkring 1250 meter. Något gatunät är inte markerat. Möjligen härrör kartan i sitt original från någon av de besiktningaresor som Conrad von Mardefelt gjorde 1647 och 1648, åtföljd av Erik Dahlbergh.

Enligt Munthe ska svenskarna ha utfört förstärkningsarbeten i Ottersberg 1647 och han menar att platsen 1662 ska ha haft det utseende kartan visar, det vill säga att förändringarna då hade utförts.⁴ På ett antal kartor från 1600-talets slut och 1700-talets början finns utvidgningsområdet med sina befästningar inte längre med. I stället har slottet i mitten byggts ut till en kvadratisk anläggning med bastioner i hörnen.⁵

Pernau (Pärnu) 1562–1575, 1600/1617–1710/1721

Livländsk gränsstad på södra sidan av Pärnufloden, nära dess mynning i Östersjön, idag tillhörig Estland. På andra sidan floden fanns en annan stad, biskopssätet Gamla Pernau som hade stadsrättigheter 1322–37 men sedan gick tillbaka och försvann under krigen på 1500- och 1600-talen. (Nya) Pernau växte upp vid en borg som är känd sedan 1200-talet, fick stadsprivilegier 1318 och blev medlem i Hansan på 1300-talet. Staden omgavs av en stadsmur som påbörjades under 1300-talet. Under medeltiden växte en förstad upp nordöst om Pernau.⁶ 1609–17 hölls staden av ryssarna. I slutet av 1657 och början av 1658 blockerades den av polackerna.⁷

1 NF.

2 Munthe I 1902, registret och s 497.

3 KrA: SFP Tyskland Ottersberg 1.

4 NF; Munthe II 1906, s 250–251, 549.

5 KrA: SFP Tyskland Ottersberg 5–10 m.fl.

6 Tohvri 1998, s 30.

7 NE.

Befästningsarbeten 1562 och vid 1600-talets början

1562 upprättade Anders Larsson Målare en plan för förstärkning av befästningarna runt slottet och staden, vilken skickades till Erik XIV som i ett par brev lämnade synpunkter på befästningarnas utformning. Anders Larsson reste då till Stockholm och utarbetade under kungens överinseende en ny plan.¹ Det är mycket möjligt att det också rörde Gamla Pernau som vid denna tid fortfarande existerade. Utformningen och omfattningen av befästningsarbetena är inte kända.

1601, efter att svenskarna åter kommit i besittning av Pernau, påbörjades en vall runt staden, men nu måste det vara fråga om dagens Pernau. Under de följande åren gjordes ytterligare förstärkningar.² En karta med årtalet 1634 i *Svensche Plante Booken* visar dock inga moderna befästningar; staden omges av en medeltida stadsmur och en våt grav.³

Projekt till utvidgning och stadsbefästning 1642

1640 och 1644 finns uppgifter att Johan von Rodenburgh upprättat befästningsprojekt för Pernau. Det första omarbetades i Stockholm av Johan Wärnschiöldh 1642 och det andra tycks aldrig ha blivit godkänt.⁴ Projekten 1640 och 1642 återfinns möjligen på en karta i Krigsarkivet som visar tre olika alternativ till ny stadsbefästning. Den har likheter med andra Rodenburgh-kartor beträffande både ritningsmanér och handstil och samma vattenmärke som en Kirkholmskarta som bör vara från 1647 eller strax innan och som med all säkerhet är gjord av von Rodenburgh.⁵ Sättet som det tredje alternativet skär över underliggande linjer talar för att det ritats in senare och skulle i så fall vara Wärnschiöldhs omarbetning. Därmed får det betraktas som det slutgiltiga förslaget.

Det större av de två första alternativen på kartan innebar en utvidgning åt både norr, öster och söder, med omgivande bastionsbefästning och grav. Den skulle därmed byggas ut på utfyllnadsmark och delvis ta en liten holme i floden i anspråk. På västra sidan låg slottet som skulle förses med bastioner i de två bortre hörnen och skiljas från staden med en vattengrav. Här finns en tydlig geometrisk konstruktionsprincip angiven på ett mycket ovanligt sätt – en prickad cirkel som tangeras av tre av bastionerna medan en fjärde, i längdaxeln mot öster, skjuter något utanför.

Det mindre alternativet har fyra bastioner och är främst en utvidgning mot öster. I det tredje alternativet har linjerna ritats tvärs över den underliggande strandkonturer på ett sätt som skiljer sig från de två tidigare. Det har en lite klarare gulbrun färg och kontur i form av en grovt prickad linje.

1 Munthe I 1902, s 36–37.

2 Munthe III:1 1907, s 186, 190, 193.

3 KrA: Handritade kartverk 11, nr 37.

4 Munthe VI:1 1916, s 215, 300, 301.

5 KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 24 respektive Kirkholm 1.

Förslaget innebar en justering av det större av de tidigare två i anslutningen till slottet. Framför allt skulle en ännu lite större utvidgning på utfylld mark göras mot norr, med en stor halvbastion mot slottet. Dessutom skulle slottets front mot staden förses med två hörnbastioner.

Det nämnda projektet av Johan von Rodenburgh 1644 kan kanske vara en av honom signerad men odaterad karta som också den finns i Krigsarkivet.¹ Det faktum att signaturen är skriven "J. v. Rodenb: delineavi" talar dock för en senare tillkomst – efter att han adlades 1647 – även om det inte är otänkbart att den skrivits dit i efterhand. Även detta vattenmärke återfinns på Kirckholmskartan, vilken är sammansatt av två olika papper med just dessa två vattenmärken. Förslaget innebar ingen utvidgning alls, bara en ny bastionsbefästning utanför den gamla stadsmuren. Det nordöstra hörnet av muren skulle till och med rivas. Ingen av kartorna redovisar något gatunät.

1644 utarbetade också Georg von Schwengeln ett befästningsprojekt för Pernau. Detta måste vara en av von Schwengeln signerad men odaterad karta med ett projekt till bastionsbefästning runt ett stadsområde som utvidgats betydligt mot söder och öster.² Kartan visar den gamla stadsmuren och förslaget till nya befästningar men däremot inget gatunät. Slottet i väster skulle bilda en särskild, utskjutande del av stadskroppen med bastioner i hörnen, vid sidan av den halvcirkelformade staden. Bastionerna runt staden är relativt kraftiga och mellan varje bastion finns en liten ravelin. Även mitt på flodsidan skulle en bastion anläggas ut i vattnet.

Kartan är inte helt färdigställd. Inom det gamla stadsområdet har rätvinkliga kvarter ritats in med blyerts och även text som förklarar var torg, kyrkor och rådhus låg. Själva texten har sedan skrivits över med bläck. Mönstret är rätvinkligt men kvarteren varierar i storlek. Den äldre bebyggelsen var tämligen regelbunden så någon total reglering är inte särskilt trolig. Möjligen kan det vara en skiss till smärre förändringar som att räta vissa gator och göra dem mer jämbreda. Något som kan tyda på detta är också att torget ritats som betydligt större än det existerande torget.

Befästningsprojekt på 1650-talet

1650 och 1651 reste Johan Wärnschiöldh till Livland och upprättade då förslag till förstärkning av Pernau. Vid det andra tillfället skulle han undersöka om desseinen passade, och om inte göra en ny, rymlig plan.³ Några kartor som visar detta har dock inte påträffats.

Inför ett annalkande ryskt hot fick majoren Johan von Enzenbergh 1656 i uppdrag att förstärka Pernaus stadsbefästning. För detta rev han "den gamla defensionen", vilket måste innebära att han följde en dessein för ny befäst-

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 4. Däremot kan det inte vara Pernau 2 som Eimer påstår – texten på denna säger uttryckligen "Anno 1658", Eimer 1961, s 525, not 16.

2 Munthe VI:1 1916, s 289; KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 1.

3 Munthe VI:1 1916, s 324 och II 1904, s 240.

ning i ungefär samma läge som de gamla. Den hann bara bli halvfärdig men kunde provisoriskt göras försvarsduglig.¹

Utvidgning och stadsbefästning 1667

1667 togs ett projekt till nya befästningar kring ett kraftigt utvidgat stadsområde fram av Paul von Essen. Även Jacob Stael von Holstein ska ha utarbetat en dessein efter att Kungl. Maj:t året innan beslutat att staden skulle få en helt ny befästningsgördel.² Det förslag som antogs var av allt att döma Paul von Essens.³ Det följdes av en lång rad kartor under 1670- och 80-talen som visar i stort sett samma förändringar. En av dem är upprättad av Erik Dahlbergh 1686 och approberad av Karl XI.⁴ 1676, när arbetena aktualiserades igen, var man osäker om vilken dessein som skulle följas, men året därpå meddelades att det var den av von Essen utarbetade.⁵

Utvidgningen mer än fördubblade stadens yta och gav den en regelbunden yttre form, en sjuhörning som någorlunda kan skrivas in i en dryg halvcirkel, med två aningen vinklade sidor utmed floden och fem sidor in mot land. I hörnen skulle bastioner anläggas. I ett första alternativ var dessa tänkta att på traditionellt sätt utformas med flanken i rät vinkel mot kurtinen, men detta ändrades sedan till dubblade, trubbvinkligna flanker. Mot floden var det dock enkla flanker.⁶ Rund staden låg en bred vattengrav och fältvall och det fanns dessutom två raveliner.

Det gamla stadsområdet hade en relativt regelbunden rutnätsplan som inte förändrades medan utvidgningsområdet fick en rätvinklig rutnätsplan, symmetriskt ordnad utifrån en mittersta kvartersrad och med en gata utmed befästningarnas insida. De nya gatorna fick en något avvikande riktning i förhållande till det äldre gatunätet och anslöt därmed bara delvis till de gamla gatusträckningarna. Gatorna var alla av samma bredd, kvarteren hade rektangulär grundform och i mitten av stadsområdet placerades torget som bestod av ett utsparat, drygt halvt kvarter. Av senare kartor kan man se att tomtindelning följde ett system med dubbla tomtrader.⁷ Det fanns vissa variationer och säkerligen har tomtgränserna förändrats efter hand varefter staden byggdes ut. Man kan också se skillnader i tomtstorlek med stora tomter vid torget och bra lägen vid viktigare gator medan de blev allt mindre mot stadens utkanter. Det finns hela fem eller möjligen sex olika tomtstorlekar.

1 Munthe VI:1 1916, s 450.

2 Munthe II 1906, s 535–536.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 7.

4 Bl.a. KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 6, 9 och 10a–b. Dahlberghs karta, KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 42, hör till hans grupp av "praktkartor" från 1680-talet.

5 Munthe III:1 1908, s 204, 216; den aktuella versionen bör ha varit KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 6 från 1675.

6 Detta kan utläsas av en karta i Riksarkivet, RA: KA kartor och ritn, nr 203 (kartavd m form).

7 T.ex. KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 14 från 1696, där tomterna är ordentligt numrerade.

Kartor från 1690-talet visar att både befästningar och gatunät byggdes ut vid denna tid.¹ Från 1700-talets första år finns ett antal kartor som dessutom har med en omfattande förstadsbebyggelse med oregelbundet planmönster öster om staden.²

Pillau (Baltisk) 1626/1629–1635

Plats i Preussen utanför Königsberg/Kaliningrad i dagens ryska Kaliningradexklav, vid spetsen av den udde som avgränsar strandsjön Frisches Haff/Kaliningradskij Zaliv från Östersjön. Pillau var Königsbergs uthamn redan när svenskarna kom 1626 och hade en skans till försvar. Platsen befästes ytterligare av svenskarna med fler skansar. Även under kriget mot Polen på 1650-talet måste Pillau ha varit av svenskt intresse – det framgår bland annat av en del kartor från denna tid. Något svenskt angrepp omnämns inte av Munthe, men man kan lägga märke till att vid det enda omnämmandet av platsen 1659 benämner han den stad.³ 1725 fick Pillau status som stad.⁴

Stadsgrundning 1632

1632 utarbetade Olof Hansson [Örnehufvud] ett projekt till en femsidig skans som skulle ersätta några mindre skansar som hade byggts efter att svenskarna 1626 intagit området.⁵ Av texten på en karta 1636 i Heinrich Thomes kartbok framgår att den började byggas 1634.⁶

Kartan visar en större, femsidig skans med ett kronverk och utanför skansen en liten stadsfykant med fyra rektangulära kvarter, ritade med prickade linjer. Och ännu längre ut, ritat med heldragen linje, ligger ytterligare tre snett orienterade små kvarter och en liten kvadratisk skans. Ett stycke in på udden finns dessutom en rad med rätvinkliga, prickade kvarter i skydd bakom en befästningslinje. Den utförliga texten på kartan berättar att svenskarna 1626 lät anlägga två små skansar på vardera sidan av inloppet till Frisches Haff och följande år ytterligare en, men att dessa senare övergavs för den större femsidiga befästningen. 1635 anlades befästningslinjen längre in på udden.

En karta som Ulla Ehrensvärd hänför till 1650-talet visar en ordnad bebyggelse i rutnätsmönster bestående av fyra kvarter, varav två snett avskurna på grund av strandlinjen. Kvarteren har en regelbunden tomtindelning med dubbla tomtrader.⁷ Det fyrkantiga bebyggelseområdet från kartan 1636 hade alltså byggts ut. En karta i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn visar

1 T.ex. KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 13 och 37.

2 T.ex. KrA: SFP Östersjöprovinserna Pernau 21.

3 Munthe II 1906, registret.

4 NF.

5 Munthe I 1902, s 400.

6 KrA: Handritade kartverk 12, nr 7 (fol 14).

7 RA: Krigshist handl C X G, XVa, nr 10 (kartavd m:a form); Ehrensvärd 2005.

samma sak och dessutom de tre snett orienterade små kvarteren och den lilla kvadratiska skansen utanför. Kartan är odaterad men bör även den vara från 1600-talets mitt.¹

Reval (Tallinn) 1561–1710/1721

Stad vid Östersjön i norra Estland. Den har sitt ursprung i ett av Valdemar Sejr anlagt fäste på nuvarande Domberget 1219. 1238 kom Estland under danskt styre, 1284 blev Reval medlem av Hansan och övergick 1346 till Tyska orden. 1561 anslöt sig staden till Sverige och 1710 tvingades den kapitulera för ryssarna. Den var också residensstad för den svenske generalguvernören i Estland.² Reval var en stor stad med cirka 8 000 invånare år 1600, ett par tusen mindre än Riga och något mindre än Stockholm.³ En medeltida stadsmur omger staden, men separerar också den övre staden från den nedre. I Reval var borgerskapet själva ansvariga för att bygga och underhålla stadsbefästningarna medan slottet var kronans ansvar. Man avlönade också en stadsingenjör för att leda arbetet.⁴

Befästningsarbeten 1561

1561 förordnades Anders Larsson Målare som byggmästare i Reval och de följande åren förstärktes de gamla försvarsverken med så kallade bastejer – runda, kraftiga, låga kanontorn – och vallar efter hans ritningar. Kungen hade också givit Anders Målare i uppgift att undersöka möjligheten att anlägga en befästning på Domberget som skulle innefatta både slottet och domkyrkan.⁵ Senare under 1500-talet och 1600-talets början gjordes ytterligare arbeten.⁶

Den äldsta påträffade kartan, med årtalet 1634, ingår i *Svensche Plante Booken* i Krigsarkivet. Den visar vallar med ett par bastejer och några små bastionsliknade utskott utefter stadens nordvästra och östra sidor, utanför den medeltida muren och vallgraven. På Dombergets södra sida ligger dessutom en bastion och en halvbastion med indragna flanker bakom epauler och med mellanliggande kurtin.⁷ Troligtvis hör detta till årtiondena kring 1600.

Projekt till utvidgning och befästning 1634

I *Svensche Plante Booken* finns dessutom en karta med ett projekt till modern, kraftig bastionsbefästning 1634, utarbetad av Olof Hansson [Örnehufvud].⁸

1 KB(Dk): Kortsaml Ing korps XVIII, 5 nr 58.

2 NF, Reval, Estland.

3 Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 64; Lilja 1996, s 119.

4 Munthe III:1 1907, s 179.

5 Munthe VI:1 1916, s 18, 569.

6 Munthe I 1902, s 92–93, 173–174 et passim.

7 KrA: Handritade kartverk 11, nr 39.

8 KrA: Handritade kartverk 11, nr 40.

Den skulle gå runt hela staden, utom ett kort avsnitt på Dombergets branta västra sida. Vid ett par utfarter fanns raveliner och vid Dombergets södra ände skulle befästningen ges formen av ett kronverk. Befästningsgördeln skulle också inrymma ett smalt utvidgningsområde i nordöst, med två rader kvarter som så långt möjligt var rätvinkliga. Den yttre gatan följde befästningarnas insida.

Arbetena sattes igång 1635 men upphörde snart.¹ Planen kom ändå att få stor betydelse – många efterföljande projekt uppvisar uppenbara likheter med Örnehufvuds förslag. Det som återkommer och sedan blir genomfört är den något skeva bastionen utanför den norra stadsporten och den raka gatan på utvidgningsområdet. Munthe uppger att arbeten med stadens befästade pågick 1641 men säger senare att fram till 1650-talet och under 1650-talets första del gjordes mycket lite.²

Förstadsprojekt vid 1640-talets slut

En karta signerad "Johannis van rooden Burg" visar ett förslag till regelbunden förstadsbebyggelsen sydväst om Domberget – kanske en reglering av befintlig bebyggelse – och dessutom vissa befästningsarbeten.³ Kartan har samma vattenmärke som en Kirkholmkarta som med bestämdhet kan föras till von Rodenburgh och dateras till 1647 eller strax innan. Samma märke återfinns också, fast mer slitet, på en Arensburgkarta som bör vara från 1649, även den signerad.⁴ Det finns ingen uppgift hos Munthe, att von Rodenburgh skulle ha arbetat i Reval vid denna tid, men med tanke på hans stora arbeten i Narva bör han ha passerat då och då. Däremot finns det en uppgift att han 1651, vid ett besök i Stockholm, påpekade behovet att förbättra befästningarna vid Revals slott. I ett odaterat brev klagade han dessutom över att ingen frågat honom till råds när han varit i Reval.⁵

Förstaden är bara en tunn streckteckning medan stadsbefästningarna är färglagda och mer detaljrika, så uppenbarligen var dessa huvudsaken. Förstaden är till sin yttre form rektangulär och består av tre parallella långa, rektangulära kvarter med dubbla tomtrader samt närmast Domberget ett mindre kvarter. Den är helt obefäst. Stadsbefästningen visar ett förslag till en liten svalstjärt vid Dombergets södra ända och Örnehufvuds bastion vid norra stadsporten, men annars bara de gamla befästningarna.⁶ Vare sig förstadsregleringen eller svalstjärten blev förverkligade.

1 NF.

2 Munthe I 1902, s 580; Munthe II 1906, s 228–229.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 3. Ulla Ehrensvärd daterar kartan till cirka 1651, Ehrensvärd 2001, s 183, sannolikt för att detta är enda tillfället Munthe nämner von Rodenburgh i samband med Reval.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Kirkholm 1 respektive Arensburg 18a.

5 Munthe VI:1 1916, s 306.

6 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 3.

Projekt till utvidgning och stadsbefästning omkring 1651

I september 1640 fick Johan Lenæus [Wärnschiöldh], som vid denna tid var ingenjör, underställd generalkvartermästaren, i uppdrag att åka till Reval för att besiktiga befästningarna och utarbeta förslag till förstärkning. Han skulle också besöka Pernau, Riga och andra fästningar.¹ Någon karta som kan knytas till detta har dock inte påträffats.

1651 upprättade Wärnschiöldh, som nu blivit generalkvartermästare, en ny dessein till förstärkning av befästningarna och året därpå åkte han över för att bland annat granska ett förslag för slottet och Revals stad som hade utarbetats av stadens mathematicus Himsilius.² Det finns flera kartor som sannolikt visar planerna vid denna tid. En första innehåller två alternativa utvidgnings- och befästningsprojekt.³ Den är mycket enkelt ritad och troligen bara en skiss. Inget gatunät redovisas. Det första, större alternativet är en bastionsbefästning runt hela stadsområdet med en mycket omfattande utvidgning längs hela västra sidan av staden – nära dubbelt så stor som den gamla staden – och det ger även plats för en eller två nya kvartersrader på östra sidan. Annars följer det de befintliga vallarna. Det är ritat med heldragna linjer och måste vara huvudförslaget.

Det andra förslaget på samma karta visar med streckade linjer alternativet att korta av utvidgningsområdet på västra sidan av staden så att det inte fortsatte norr om Domberget. Samma förslag återkommer i mer utarbetad form på en annan karta som bara tar med detta västra utvidgningsområde.⁴ Sannolikt var det det man bestämde sig för, med tanke på att projektet nu är betydligt mer utvecklat och detaljerat. Gatunät och tomtindelning är utritad, tomterna till och med nummerade, och kvarterens begränsningslinjer är förstärkta med färg. De är kvadratiska och indelade i två rader lika stora tomter. Planen är en symmetriskt ordnad, rätvinklig rutnätsplan inom ett inte helt regelbundet, femsidigt stadsområde och med en gata på insidan av befästningarna. Torget, nedanför Dombergets kant, är ett halvt hörnslutet torg. I andra änden av gatan i mittaxeln, innanför befästningarna, ligger ytterligare ett smalt torg.

På en annan karta finns en tredje variant till befästningsring runt hela staden, med en minimal utvidgning i stort sett hela vägen. Dessutom har ett fjärde alternativ utan någon utvidgning alls skisserats på samma karta – sannolikt ett senare tillägg. I detta har bastioner lagts direkt mot de gamla

1 Munthe I 1902, s 579.

2 Munthe II 1906, s 229.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 2b.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 15. Även Eimer daterar kartan till denna tid men vill i stället se Johan von Rodenburgh som upphovsman, Eimer 1961, s 303–304. Ulla Ehrensvärd har däremot daterat den till cirka 1675, Ehrensvärd 2001, s 184.

vallarna i nordväst och söder och en ny, rak linje dragits längs östra stadssidan. Det är oklart vem som kan vara upphovsman.¹

Ett "Projekt welcher gestalt die Bastionen an die alte wälle zu applicieren und das wasser rundt umb dass ganze werk zu führen" visar sannolikt det man till slut bestämde sig för.² Kanske har kartan tillkommit något senare och möjligen kan den vara ritad av Johan von Rodenburgh. Exakt samma vattenmärke, med samma skador, men mindre slitet finns nämligen på en av honom signerad Arensburgkarta som bör vara från 1649.³ Kartan visar samma befästningar som det största alternativet på östra sidan, alltså en liten utvidgning, men en snävare dragning i söder. Mot väst finns ingen utvidgning alls och utmed Dombergets branta västra sida avbryts befästningsgördeln helt. De äldre, små bastionerna vid Dombergets södra ände och en ravelin utanför dessa, samt bastionen vid norra stadsporten och en sned bastion och mursträcka i sydöst är ritade på ett annorlunda sätt, vilket torde innebära att de existerade helt eller delvis, eller åtminstone var beslutade sedan tidigare.

Munthe uppger att först 1663 började en del arbeten utföras i enlighet med Wärnschiöldhs plan 1651.⁴ Å andra sidan skriver Raimo Pullat att Uus (Nykatan) på det smala utvidgningsområdet i öster lades ut 1653 på mark som donerats av drottning Kristina. Gatan finns fortfarande kvar och området kallas ännu Kristinas äng (Kristiine heinamaa).⁵ En uppmätningsskarta 1675 visar också att man förverkligat dessa delar av 1650-talsplanen; på östra stadssidan finns nu den nya befästningslinjen med två bastioner på plats.⁶

Befästningsförslag 1677

1671 ska en plan ha upprättats av Jacob Stael von Holstein enligt Munthe men någon sådan har inte kunnat återfinnas.⁷ 1675 utarbetades en dessein till utbyggnad av befästningarna av Johan von Campenhausen som sedan några år var ingenjör i Reval, men inte heller den finns kvar. I stället fastställdes ett förslag som finns i ett par varianter och som betecknas som riksrådet "Grefwe Gustaf Oxenstiernas Dessein".⁸ Oxenstiernas förslag innebar att de nya bastionerna på östra stadssidan skulle kompletteras så att en fullständig befästningsring skapades runt hela staden, även på Dombergets västra sida. De tillkommande bastionerna är breda, med sneda flanker. Den första

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 2a.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 17a, av Ulla Ehrensvärd daterat till omkring 1660, Ehrensvärd 2001, s 183.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Arensburg 3.

4 *NF*.

5 Pullat 1998, s 88.

6 KrA: Handritade kartverk 13, nr 224.

7 *NF*; nämns ej i artikeln om Stael i Munthe VI:1 1916.

8 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 1a och 1b respektive KrA: Handritade kartverk 13, nr 225; Munthe VI:1 1916, s 459–460 och VI:2 1919, s 304.

varianten har tolv bastioner och en ravelin i söder och den andra, med lite snäva dragning vid Domberget, elva bastioner och en ravelin.

1675 utarbetade också Jacob Stael von Holstein en dessein. Den motsvarade Oxenstiernas förslag bortsett från den västra stadssidan, där bastionerna slopades vid Domberget och man i stället nöjde sig med en fältvall bruten i vinklar. Det innebar också att bastionskransen avslutades på annat sätt.¹

Året därpå gjordes ytterligare ändringar efter synpunkter från Johan von Campenhausen och Erik Dahlbergh² och 1677 utarbetade Dahlbergh ännu ett förslag.³ Nu skulle de befintliga bastionerna förstöras och en krans av nya, betydligt större bastioner, med sneda, dubblerade flanker anläggas runt hela staden. Sammanlagt blev det 11 bastioner och utanför dessa skulle 6 raveliner uppföras. Enligt Munthe började man arbeta efter detta, men det gick mycket långsamt framåt.⁴

Förslag till reglering av Domberget 1684

Efter en brand 1684 utarbetades ett förslag till reglering av Domberget, vilket också fastställdes av kungen.⁵ Erik Dahlberghs underskrift finns på kartan, vid hans intyg att "detta är det rätta originalet", och sannolikt är han också upphovsman till förslaget.⁶

Planen innebar en genomgripande reglering av framför allt den norra delen av Domberget, men med bibehållande av ett oregelbundet planmönster. Runt bergets kant skulle runda torn på små halvrunda platsbildningar uppföras – tillsammans sju stycken – och mellan dessa en helt ny, bred "ringgata" anläggas. Från en regelbunden, barockiserad plats runt domkyrkan, skulle radiella gatusträckningar leda ut mot tornen, de flesta breddade och rätade äldre gator. Av detta genomfördes bara vissa av förändringarna av platsen runt domkyrkan, vad man kan utläsa av en karta 1695.⁷

Utvidgning och stadsbefästning 1686

Åren kring 1685 utarbetades åter igen ett förslag till nya och kraftigt förstärkta befästningar runt hela staden under Erik Dahlberghs ledning, vilket approberades 1686.⁸ Den största skillnaden mot förslaget 1677 var en utvidgning mot

1 KrA: Handritade kartverk 13, nr 226 och en detaljkarta över befästningarna vid Dombergets södra ände, KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 33.

2 Munthe III:1 1907, s 203–204.

3 KrA: Handritade kartverk 13, nr 229.

4 NF.

5 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 9a. Eimer uppger att två år tidigare hade Jacob Stael von Holstein gjort ett förslag till befästning av Domberget, men utan att ange källa, och någon karta som detta skulle kunna vara har inte kunnat påträffas, Eimer 1961, s 521.

6 Detta är också Eimers uppfattning, Eimer 1961, s 521–523.

7 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 21.

8 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 10a och 10b. På den senare intygar Dahlbergh att den är fastställd av kungen den 5 januari 1686.

öst, vilket innebar att de två bastionerna från 1650-talet måste rivas och att den nya befästningsgördeln flyttades längre ut. Utformningen av befästningarna skiljer sig också en del – bastionerna är ännu större, men har fortfarande sneda, dubblerade flanker, och dessutom har kraftiga utanverk tillkommit.

På utvidgningsområdet skulle en rutnätsplan om tre rader med omväxlande rektangulära och kvadratiska kvarter och med en gata på insidan av befästningarna läggas ut. I den mittersta raden skulle ett stort rektangulärt kvarter sparas ut som torg. Av andra kartor framgår att kvarteren delades in i två rader med lika stora, rektangulära tomter. Bara de två små kvarteren vid torgets kortsidor saknade tomtindelning; förmodligen skulle de utnyttjas för offentliga byggnader.¹

Det finns även ett alternativ där tvärgatorna ger en helt annan kvartersindelning, med en gata i mittaxeln som skär tvärs över torget och där torget består av två avkortade kvarter mitt för varandra. I detta förslag ingår dessutom ett smalt utvidgningsområde med mycket långsmala kvarter på Dombergets västra sida. En bastion i nordväst har också fått en annan, sned utformning.² På den fastställda kartan gick befästningarna så nära Dombergets västra sida att det inte gav utrymme för någon ny bebyggelse alls. Ytterligare ett alternativ har nästan uteslutande rektangulära kvarter och saknar torg helt.³ En påklistrad lapp på den fastställda kartan visar ännu en variant – ett tillägg i form av en skiss i blyerts till ett stjärnformigt, femsidigt citadell utanför befästningsgördeln i stadens nordöstra hörn, ner mot hamnen.⁴

Arbetet gick mycket trögt med befästningarna runt den nedre staden, men bättre för Domberget. 1694 rapporterades att de två stora bastionerna Sverige och Ingermanland vid Dombergets södra ände var i det närmaste färdiga men att graven måste grävas djupare.⁵ Relationskartor från 1700-talets första år visar att den nordöstligaste bastionen och de två bastionerna vid Domberget byggdes ut.⁶ De finns fortfarande kvar, de två sista mycket välbevarade.

Ribnitz 1630–1632 (?)

Stad i Mecklenburg i Tyskland vid gränsen mot Pommern, strategiskt belägen vid vägen mellan Rostock och Stralsund. Den intogs av Gustav II Adolf 1630 och besattes senare av svenskarna kortare perioder 1675, 1676 och 1677.⁷ Hur

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 12 och KrA: Handritade kartverk 13, nr 238–247.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 13.

3 KrA: Handritade kartverk 13, nr 237.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 10b.

5 Munhte III:1 1907, s 326.

6 Bl.a. KrA: SFP Östersjöprovinserna Reval 24 och 29.

7 NF.

länge svenskarna höll Ribnitz efter 1630 framgår inte – sista gången staden nämns av Munthe är 1632.¹

Stadsbefästning 1630

När staden intogs av Gustav II Adolf 1630 hade den bara ringmur och palissadverk som försvar. Efter att svenskarna besatt staden i september 1630 påbörjades genast en ombyggnad av befästningarna under ledning av verkmästarna Lubbert Garbrentz, Cornelius Claesson och Gottlieb Nieman. Av de bevarade dokumenten framgår att dessa fanns kvar i staden åtminstone en bit in på det följande året.²

Två kartor i Krigsarkivet visar projektet. De båda kartorna är mycket lika till innehåll och ritningsmanér. Den första är något större och daterad 1630 på baksidan och den andra ingår i Frans de Traytorrens kartbok.³ Med all säkerhet är de Traytorrens upphovsman till planen – han blev 1630 generalkvartermästare i fält och arbetade till en början främst i Pommern och Mecklenburg.⁴

Utmed stadens östra sida skulle enligt planen en kraftig befästning med kurtin och bastioner anläggas, vilket också innebar en liten utvidgning av stadsområdet. Efter södra stadssidan finns en ravelin direkt mot den medeltida muren och en friliggande ravelin, och i väst skulle ett stort hornverk anläggas. I en redogörelse till kungen i januari 1632 meddelas att rätt mycket av arbetena hade färdigställts. 1676 ska befästningarna ha raserats av de svenska trupperna för att senare iståndsättas av de allierade.⁵ På en karta 1712 finns dock inga spår av dem.⁶

Riga 1621–1710/1721

Det moderna Lettlands huvudstad, belägen strax innanför utloppet av floden Düna/Daugava i Rigabukten i Östersjön. Staden grundades 1201, inträdde i Hansan 1282 och kom senare under Tyska orden. Slottet, i nordvästra änden av staden, påbörjades 1494. Från 1522 fick protestantismen starkt inflytande. 1581 underkastade sig staden Polen och 1621 intogs den av Gustav II Adolf. 1642 blev Livlands fastland ett eget generalguvernement och från denna tid residensstad för generalguvernören. Hit fördes efter drottning Kristinas död även Ösel. 1656 var staden utsatt för en rysk belägring och 1700 slogs först ett sachsiskt anfall och senare en belägring tillbaka under ledning av Erik Dahlbergh som då var generalguvernör. 1710 intogs staden av ryssarna. Efter

1 Munthe I 1902, s 487.

2 *NF*; Munthe I 1902, s 443.

3 KrA: SFP Tyskland Ribnitz 1 respektive KrA: Handritade kartverk 22, nr 104.

4 Munthe VI:1 1916, s 196.

5 Munthe I 1902, s 487; *NF*.

6 KrA: SFP Tyskland Ribnitz 2.

1857 förvandlades stadsbefästningen till en zon av boulevarder och parker.¹ I Riga var borgerskapet självt ansvarigt för att bygga och underhålla stadsbefästningarna medan slottet var kronans ansvar. Staden avlönade också en stadsingenjör för att leda arbetet.²

Riga var den största staden i det baltiska kustområdet och blev en av det svenska rikets viktigaste städer under 1600-talet. Det sägs ofta att Riga skulle ha varit Sveriges största stad men det är oklart vilka beräkningar detta grundar sig på och om det skulle gälla hela den svenska perioden eller bara någon del av denna. Några detaljerade siffror har inte gått att få tag på. En uppgift säger dock att Riga hade cirka 10 000 invånare år 1600 och 14 000 hundra år senare. Stockholm skulle därmed ha sprungit förbi rätt snart och sedan dragit ifrån betydligt. Bland de städer som något senare kom under svenskt styre fanns också flera som år 1600 var större än Riga – Stralsund, Elbing och Stettin.³

Projekt till utvidgning och nya befästningar omkring 1621

När svenskarna intog Riga 1621 bestod försvarsverken av den tornförsedda medeltida ringmuren och mot landsidan en jordbefästning med fyra bastioner och en rundel samt våt grav. Slottet på sin holme i stadens nordvästra hörn skyddades mot land av ett brutet jordverk. Sedan staden erövrats beordrade Gustav Adolf att slottet och de skadade befästningarna genast skulle repareras. Den som ledde arbetet var fältkvartermästaren Georg Ginther Kräill von Bemebergh.⁴

En fint utarbetad karta, "Belegerung Der Stadt Riga, in Lieflandt Den 15 Augusti 1621. Erobert den 16 September derselbigen Jahrs" av von Bemebergh visar belägringen, de befintliga befästningarna och viss bebyggelse. På kartan har sekundärt även förslag till förändringar av försvarsverken ritats in med hastiga penndrag. Det gäller en utbyggnad av de befintliga anläggningarna med en krans av nya, relativt stora bastioner runt om staden, inklusive ett utvidgningsområde i söder.⁵ Staden skulle därmed ha fått en mer regelbunden halvcirkelform. Något gatunät redovisas inte.

På samma karta finns dessutom ett alternativ att behålla stadens aktuella utsträckning och bara lägga till några nya bastioner. I så fall tänkte man sig också ett större hornverk som yttre skydd i söder. Även utanför slottet finns ett hornverk och i norr ligger ett stort kronverk. Av senare kartor att döma är en halvbastion i stadens södra hörn den enda förändring som genomfördes.

1 NF.

2 Munthe III:1 1907, s 179; NF, Livland.

3 Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 63, 9, 55, 56; Lilja 1996, s 119.

4 Munthe I 1902, s 283, 345.

5 KrA: Sveriges krig 1:38 st f. En skiss till denna finns i UUB.

1626 anlade svenskarna en yttre försvarslinje runt förstäderna, bestående av en palissad med tio små redutter.¹ Detta måste vara den försvarslinjen med små bastionsliknande utskott som återfinns på flera senare kartor och tydligen fanns kvar i någon form ända in på 1650-talet, även om dessa visar 11 små bastioner.²

Ombyggnad av stadsbefästningen 1632

1632 skickades Heinrich Thome till Riga för att utarbeta en ritning till nya befästningar och följande år återkom han för att staka ut dessa.³ Det var en ny bastionsbefästning runt hela stadsområdet, inklusive slottet, dock inte mot floden. Den följde de tidigare befästningarna och innebar alltså inga utvidgningar av stadsbebyggelsen, men själva stadsfästningen byggdes ut kraftigt med nya, större bastioner, breddad vattengrav och utanverk bestående av raveliner mellan varje bastion och ett hornverk i norr. Även den medeltida muren mot floden skulle förses med en liten bastion mitt på. Av senare kartor och bilder framgår att förändringarna också genomfördes med undantag för hornverket och ravelinen i norr och bastionen mot floden. Detta blev sedan utgångspunkt för alla senare förslag till förändringar.⁴

En karta upprättad 1634 av Olof Hansson [Örnehufvud] visar den nya stadsbefästningen, men med vissa förändringar av utanverken, framför allt ett helt nytt hornverk utanför slottet.⁵ Därtill har två olika yttre befästningslinjer som skydd för förstäderna markerats. Det är dels palissaden från 1626, ritad med tunn linje, dels ett kraftigare retrenchement med bastioner och två små redutter samt ett hornverk vid infartsvägen från öst. Det sista är sannolikt ett förslag till ny yttre befästningslinje. Enligt Örnehufvuds rapport var arbetena med den nya befästningen långt ifrån färdiga. Det var bråttom att få staden försvarsduelig med tanke på att stilleståndet med Polen löpte ut följande år och sannolikt var det därför han föreslog vissa förenklingar.⁶

Slottets yttre befästning 1643

År 1639, efter upprepade rapporter att Riga slott var i dåligt skick, skrev Kungl. Maj:t att detta måste rättas till i enlighet med anvisningar från Johan von Rodenburgh och att denne skulle utarbeta en dessein för ändamålet. Följande år meddelades att man i Riga var nöjd med von Rodenburghs för-

1 Blüms 2001, s 31.

2 Bl.a. KrA: Handritade kartverk 11, nr 25 från 1634, och från 1650-talet KrA: SPF Östersjöprovinserna Riga 4, KrA: SPF Östersjöprovinserna Riga 12 och KrA: Sveriges krig 5:155 st f.

3 Munthe I 1902, s 285, 559; KrA: Handritade kartverk 12, nr 16 (fol 25). Projektet finns också på en karta i Riksarkivet, RA: Oxenstiernska saml, nr 17, bl 2.

4 Se t.ex. KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 4 från cirka 1652, KrA: Handritade kartverk 13, nr 272 från 1683, och KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 26, ett fågelperspektiv från cirka 1700.

5 KrA: Handritade kartverk 11, nr 25.

6 Munthe I 1902, s 562–563.

slag. Riksrådet menade dock att slottet borde förbindas med stadsvallen och beslutade att en sådan ritning skulle tas fram. Det visade sig emellertid svårt att komma överens. Efter flera olika förslag och besked fram och tillbaka utarbetade slutligen von Rodenburgh en dessein 1643 med ett bastionerat, avlångt, slutet verk runt slottet. Därefter kom arbetet igång och pågick under ett antal år, men inte utan tvister.¹

1648 var både von Rodenburgh, stadsingenjören i Riga Heinrich Muhlman (senare adlad von Seulenber) och en delegation från staden Riga över i Stockholm för att diskutera anslutningen mellan slottet och staden, och senare under året fastställdes en dessein av von Rodenburgh. Borgarna var dock missnöjda och 1650 måste man skicka över Johan Wärnschiöldh till Riga för att hitta en lösning som även staden kunde godta. Samma år fastställdes en ny dessein.² Frågan hur befästningarna runt slottet skulle anslutas till stadsbefästningen kom att bli ett allvarligt problem för lång tid framöver.

Förstad med reglering och befästningar 1652

1650 utarbetade Johan von Rodenburgh ett projekt till befästning av Rigas förstäder som sedan Krigskollegium lät Johan Wärnschiöldh revidera, varefter det fastställdes.³ Följande år försökte von Rodenburgh med en ny plan som dock avslogs. Sommaren 1652 var Wärnschiöldh över i Riga med uppdraget att låta staka ut planen och göra eventuella justeringar på plats, om det skulle visa sig nödvändigt. Han upptäckte då att grundkartan var felaktig, så en ny karta måste göras och förslaget bearbetas. Antalet bastioner på landsidan minskades först från 16 till 15 och vid utstakningen till 14, medan de två små bastionerna mot floden vid förstadens södra del bibehölls oförändrade.⁴ I ett brev till Axel Oxenstierna 1654 berättar von Rodenburgh att arbetena pågick för fullt, med en arbetsstyrka om tusen man. Enligt en uppgift ska vallarna ha varit färdiga 1656 men sedan fått förfalla.⁵

Projektet, som förutom befästandet innebar en reglering av den omfattade äldre förstadsbebyggelsen runt Riga, återfinns på ett flertal kartor som alla bör ha tillkommit 1652 eller senare av antalet bastioner at döma.⁶ En

1 Munthe I 1902, s 572, 577 och Munthe II 1906, s 28–33, 231–232.

2 Munthe II 1906, s 232–238. Två odaterade kartor som visar detta är KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 21b och 37. Den första skulle möjligen kunna vara av von Rodenburgh och den senare, som är en vidareutveckling av den första, är signerad av Heinrich Muhlman.

3 Enligt Blüms 2001, s 37 ska ett första utkast till befästning och nyplanering av förstäderna ha utarbetats av von Rodenburgh och Wärnschiöldh redan 1641. Munthe skriver bara att Lenæus (han adlades inte Wärnschiöldh förrän 1646) reste till Livland 1641 för att besiktiga och göra upp förslag för befästningarna i bl.a. Riga och att han ska ha korrigerat och förbilligat desseinerna, Munthe VI:1 1916, s 236, 320.

4 Munthe II 1906, s 238–241.

5 Eimer 1961, s 301–303.

6 KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 4 (utan år men sannolikt från 1652), en fotostatkopier från Riga med årtalet 1652, Sveriges krig 5:155 st f (1656) och en fotostat från Riga med årtalet 1656.

planskiss i Krigsarkivet visar tre olika regleringsalternativ ritade på ett och samma kartblad, alla med rätvinkliga rutnätsplaner och omgivande bastionsbefästning.¹ Befästningarna har bastioner med flanker i rät vinkel mot kurtinen, utom några i den östra delen av det mellanstora alternativet där flankerna är sneda – ett av de tidigaste exemplen på detta. Det är fyra stycken, placerade där kurtinen böjs i vinkel. Alternativet är ritat med gröna linjer och skulle möjligen kunna vara ett senare tillägg på kartan.

Det största alternativet, som får räknas som huvudförslag, täcker en yta som är cirka tre gånger så stor som den gamla staden. I den sydligaste delen har två breda kanaler, kantade av gator, lagts in. I det andra, medelstora, alternativet saknas dessa. Det tredje och minsta alternativet gällde enbart ett område i syd och sydöst. Det är oklart om kanalerna ingick även i detta förslag. I alla alternativen följde en gata befästningarnas insida. Kvartersstorleken är i stort sett enhetlig, men i de två större förslagen finns två kvartersrader i norr som bara är hälften så breda som de övriga.

Av det fortsatta kartmaterialet, bland annat en av Johan von Rodenburgh signerad karta från 1656, framgår att det var det största av de tre alternativen som antogs och som man arbetade efter.² I projektet inordnades dessutom utbyggnaden av det gamla slottsområdet till ett citadell. Kartan visar situationen vid den ryska belägringen. I södra änden av utvidgningsområdet är vallarna och vattengraven på plats. I nordöst är bastionsformerna kantade av palissader och i norr finns en smal vattengrav med palissad längs innerkanten. Alla bastionerna, gatunätet och kanalerna är markerade med tunna linjer, men av regleringen förefaller ännu inget vara genomfört – på flera håll är olika byggnader och anläggningar enligt ett äldre oregelbundet mönster ritade med kraftigare teckning. Dessutom kan man se att citadellet byggts ut med tre bastioner mot norr i enlighet med regleringsförslaget och antagligen den dessein von Rodenburgh utarbetade redan 1643.³

Från tiden omkring 1655 finns också ett projekt som är en bearbetning av det medelstora alternativet till reglering av förstadsbebyggelsen, med annan utformning av befästningarna. På kartan är även befästningsgördeln för det största förslaget markerad med tunna linjer. Den är osignerad och odate-rad men med stor säkerhet utförd av von Rodenburgh. Pappret har samma vattenmärke som den av von Rodenburgh signerade kartan 1656 och stora likheter i utförandet.⁴ Bastionerna har dock en helt annan form – påfallande breda och grunda, med sneda, dubblerade flanker och komplicerade övre

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 4.

2 KrA: Sveriges krig 5:155 st f.

3 Jfr också Munthe II 1906, s 317–319.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 12. Ulla Ehrensverd har dessutom identifierat samma vattenmärke på en Vaxholmskarta av Henrik Jacob Dijckman, som arbetade i Riga från 1653 men 1656 beordrades till Vaxholm. En attribution till honom är dock mindre trolig; Munthe VI:1 1916, s 433–434.

påbyggnader. Detta är ett det tidigaste påträffade exemplet på en konsekvent tillämpning av bastionstypen med flank i trubbig vinkel mot kurtinen och det mest detaljerade och utvecklade exemplet. Gatunätet är inte markerat, så det går inte att avgöra om projektet också innebar något förslag till revidering av planmönstret. Det kom ej att genomföras.

Under hela 1660-talet upprepades viljan att fullfölja befästningarna runt slottet och förstaden.¹ Efter hand kom också det största regleringsalternativet att genomföras till övervägande del. Det framgår bland annat av ett fågelperspektiv av Johan Lithen från omkring år 1700 som visar en tätbebyggd förstad runt Riga.² Av befästningarna runt förstaden blev dock bara de fem sydligaste bastionerna utbyggda, vilket också bekräftas av kartmaterialet. Från den sista bastionen drogs i stället en rak befästningslinje snett in till stadsbefästningen medan det övriga området omgavs av en palissad.³

Gatunätet blev vid utbyggnaden aldrig helt rätvinkligt; framför allt var det de östvästliga gatorna som inte var parallella. På en karta 1697 har kvarteren närmast utanför den gamla staden ritats ut.⁴ De överensstämmer med det större regleringsalternativet och det framgår att de fortsätter utanför kartbilden. En detaljerad tomtkarta 1695 över delområdet "S:t Georgenshoff mit dem Hospital und angehörigen Gründen" i norr, där även byggnader markerats, visar att två av de smalare kvarteren byggts ut. Att regleringen i stort sett genomfördes framgår också av ett par tomtkartor med ägarförteckning 1733 och en tomtkarta 1763.⁵ Utifrån dessa förefaller tomtindelningen ha följt ett system med dubbla tomtrader och en rad tvärställda tomter i kvarterens kortändar.

Kartorna 1733 redovisar ett brett bälte utanför stadsbefästningarna och tanken att riva bebyggelsen närmast runt den gamla staden för att skapa en obebyggd zon här. Detta genomfördes också 1772.⁶ Flera kartor från 1700-talets slut, bland annat 1786 och 1798 visar detta ⁷ men också att utanför denna zon finns 1650-talets kvarter kvar och även bastionerna längst i söder. I nordöst har gatorna ut från staden förlängts och ytterligare kvarter tillkommit utanför 1650-talsplanen.

Ännu idag utgör detta grunden i stadsmönstret. Området i söder uppvisar fortfarande vissa grundläggande likheter med 1650-talsplanen, men tycks ha rätats upp kraftigt och till stora delar reglerats efter 1812. Det finns även gator som följer de tidigare bastionernas form.⁸

1 Munthe II 1906, s 530–534, 536–538, 541–542.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 26.

3 Jfr också Blüms 2001, s 37–39.

4 KrA: Handritade kartverk 13, nr 287.

5 Fotostatkopior från Riga.

6 Blüms 2001, s 47.

7 Fotostatkopior från Riga.

8 Jfr Blüms 2001, s 65–66.

Förstad utanför slottsområdet 1672

En karta signerad "George Palmstruck Fecit Anno 1672" visar ett projekt att avdela den norra delen av slottsområdet till en separat del av citadellet och utanför detta göra en utvidgning i form av ett större hornverk.¹ Inom hornverket skulle en hel liten förstad anläggas, enligt Gerhard Eimer en stad för högre ämbetsmän och officerare.² Planen inrymde kyrka på en kvadratisk, hörnsluten plats, guvernörspalats med en ansenlig park och i övrigt bostadskvarter eller kanske kaserner. Gatan i mittaxeln, ytterligare en långgata och tvärgatan mitt i hornverket är bredare än övriga gator. Den stora, kvadratiske parken är symmetriskt planerad, med kvadratiske kvarter och i mitten diagonala gångar som möts i en åttkantig centralplats. Den regelbundna bebyggelsen inom själva citadellet är sannolikt en plan för reglering.

En "Geometrisch Delineation /.../ Uthi det tillståndh som det befandt sig Anno 1683 då Öfwersten och General Quartermest: Dahlbergh der wistades" och flera följande kartor i samma volym är ritade som att parken och även två byggnader i huvudaxeln verkligen också blivit utförda medan själva hornverket bara är markerat med tunna linjer, som ett inte utbyggt projekt, och övrig bebyggelse inom hornverket inte finns med alls.³

En odaterad och osignerad kartsnitt i Riksarkivet avbildar vad som sannolikt är ett något tidigare utkast med ungefär samma inriktning.⁴ Den befintliga situationen, ritad med svart, visar den avlånga, bastionsförsedda befästningen runt hela slottsområdet från 1650-talskartorna. Med rödkrita har sedan utkast till ombyggnaden markerats: att avdela norra delen av området till en separat, kvadratisk del av citadellet med bastioner i de fyra hörnen och nya raveliner vid de nordvästra och nordöstra sidorna. Mot nordväst planerades dessutom ett mindre hornverk med sneda sidor.

Förändring av slottsområdet och stadsbefästningen 1684

1681 kom Robert Lichton över till Östersjöprovinserna som generalguvernör i Estland men han ledde samtidigt en kommission för att genomföra reduktionen i Livland och Estland. Han tycks sedan tidigare ha haft ett horn i sidan till Erik Dahlbergh och det var, menar Munthe, antagligen han som låg bakom att George Palmstruck började obstruera mot Dahlbergh och riksregeringens beslut, så till den grad att denne till slut hotades med generalkrigsrätt.⁵

1675 hade Kungl. Maj:t antagit ett förslag av Dahlbergh till hur befästningarna runt slottet skulle fullbordas. 1681 beordrade Lichton Palmstruck att

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 18. Palmstruck hade 1670 antagits av generalguvernören Claes Tott som konduktör i läran och fanns därefter i Riga. 1672 anhöll han att få en vakant konduktörsplats vilket också beslutades följande år, Munthe VI:1 1916, s 530.

2 Eimer 1961, s 540. Av oförklarlig anledning daterar dock Eimer projektet till omkring 1681.

3 KrA: Handritade kartverk 13, nr 252.

4 RA: KA kartor och ritn, nr 207 (kartavd m form).

5 NF; Lewenhaupt 1962, s 64; Munthe VI:2 1919, s 216–218.

göra en ny dessein för befästningarna, trots att det låg vid sidan av Lichtons ansvarsområde. Beslutet blev dock att hålla fast vid det tidigare förslaget och i februari 1682 fick Palmstruck order att verkställa detta. Men ingenting blev gjort. I stället lämnade Lichton in ett nytt förslag med tillhörande modell, som säkerligen hade utarbetats av Palmstruck. Detta granskades och avslogs. För att få någon ordning reste då Dahlbergh själv över till Riga, men det hjälpte inte. I början av 1683 granskade en kommission de båda projekten och förkastade än en gång det som Lichton hade lämnat in.¹

1684 fastställdes till slut ett helt nytt förslag av Dahlbergh, ett förslag som nu innebar en total ombyggnad av både slottsområdets och stadens befästningar, och samma år påbörjades arbetena som sedan kom att pågå med varierande intensitet under resten av århundradet.² Citadellet skulle ges en oregelbunden, sexsidig form med långsträckta bastioner i hörnen och stadsbefästningens bastioner byggas om och bli bredare, med sneda, dubblerade flanker. Utanför både citadellet och staden skulle vattengraven breddas och en krans av raveliner och kraftig fältvall anläggas. Inom citadellet avsåg man att reglera planmönstret, men annars var det inte fråga om några förändringar av gatunätet annat än att den kraftigt utbyggda befästningsgördeln måste ha inneburit vissa rivningar av delar förstadsbebyggelsen.

I Erik Dahlberghs relationsritningar fram till 1697 kan man följa hur citadellet byggdes ut. En förändring 1687 är att flankerna till några av bastionerna i nordöst gjordes konkava, och denna ombyggnad påbörjades 1693.³ På samma sätt återger relationskartorna stadbefästningens utbyggnad 1684–97.⁴ Stads vyn av Johan Lithen omkring 1700 visar att citadellet då var utbyggt.

1692 skickade Palmstruck, trots alla tidigare beslut och de pågående arbetena, in ett förslag till ändring av den fastställda befästningsritningen, nu direkt till kungen. Men detta gick genast vidare till Dahlbergh som befalldes yttra sig och han upprättade då en karta som i juli sändes över till Palmstruck att rätta sig efter.⁵

Palmstruck ville i förslaget ge befästningsgördeln en helt annan utformning, vilket skulle medföra rivning av de befintliga förstäderna, men också

1 Munthe III:1 1908, s 197, 246, 255–256, 269–270. Modellen 1682 förvaras i Armémuseum, signum 21014.

2 Munthe III:1 1908, s 277 et passim och III:2 1911, passim; KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 22a. En modell över slotts- och citadellområdet i Armémuseum, signum 16939, visar samma utformning, men med annorlunda högverk och de anslutande delarna av stadsbefästningen i sin gamla form.

3 KrA: Handritade kartverk 13, nr 261–270. Det nya, sexsidiga citadellet finns också avbildat på ett stick från början av 1700-talet i Eimer 1961, s 539.

4 KrA: Handritade kartverk 13, nr 274–287.

5 Munthe III:1 1908, s 317. Palmstrucks förslag måste vara en odaterad och osignerad karta i Krigsarkivet, KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 20. Även Gerhard Eimer är av denna uppfattning, Eimer 1961, s 537. Krigsarkivets förteckning säger däremot cirka 1680 om kartan och anger ingen upphovsman.

en kraftig utvidgning av staden i söder, motsvarande den gamla förstaden. Citadellet har samma sexsidiga yttre form och samma två raveliner som i Dahlberghs förslag 1684, vilka motsvarar läget 1692, innan man året därpå byggde om några av bastionerna. Men innanför detta ville han ersätta all tidigare bebyggelse med ett femsidigt kastell. Stadsbefästningen, som nu även omslöt utvidgningen, hade än kraftigare bastioner med mer komplicerad uppbyggnad, och där utanför bred vattengrav, en krans av raveliner med samma utformning som Dahlberghs dessein och kraftig fältvall. Utvidgningsområdet i söder skulle få en rätvinklig rutnätsplan med i det närmaste kvadratiska kvarter med dubbla tomtrader, vilket innebar en reglering av den befintliga bebyggelsen.

Gerhard Eimer ger en helt annan skildring av arbetet med utbyggnad och reglering av slottsområdet, med andra dateringar av de olika projekten.¹ Han skriver att 1674 påbörjades arbetet med citadellet efter en ritning av Erik Dahlbergh utan att full enighet om projektet hade uppnåtts. Vilken ritning detta skulle vara framgår inte. Han menar att George Palmstruck sedan ska ha utarbetat ett nytt projekt 1681 på uppdrag av Lichten och avser då uppenbarligen den karta som är signerad "George Palmstruck Fecit Anno 1672". Dahlbergh ska sedan ha rest till Riga och gjort ännu ett förslag. Under mer än ett decennium stred man sedan med nya projekt och motprojekt om hur planerna skulle utformas, tills Dahlbergh 1695 utarbetade den slutgiltiga planen.² På ett annat ställe säger Eimer emellertid att ombyggnadsarbetena påbörjades 1684 i enlighet med Dahlberghs projekt.³

Stade 1632–1635, 1645/1648–1712/1719

Stad vid floden Schwinge, 6 km före dess utlopp i Elbe, nordöst om Bremen. Den grundades på 900-talet och kom 1227 till ärkebiskopsdömet Bremen. Stade besattes 1632–35 av svenskarna, intogs igen 1645 och tillföll Sverige vid Westfaliska freden 1648. Den blev därefter huvudort för den svenska provinsen Bremen-Verden. 1676–79 hölls Stade av Sveriges motståndare, 1712 tvingades Sverige ge upp den och förlorade den slutgiltigt vid freden 1719. 1882 revs större delen av befästningarna.⁴

1 Eimer 1961, s 533–540. Han bygger sin framställning på sidorna 197, 246, 255, 256 och 269 i Munthe III:1 1908, även om han felaktigt anger del II:1. Den komplicerade utvecklingen behandlas dock på betydligt fler ställen, i Munthe III:1 1908, på s 204, 223, 257–259, 270, 277 och 317, i Munthe VI:2 1919, på s 17, 102 och 216–218. På andra sidor finns dessutom uppgifter om hur arbetet framskred.

2 Dvs. KrA: SFP Östersjöprovinserna Riga 22a, som i föreliggande arbete dateras till 1684. Det gör även Ulla Ehrensverd.

3 Eimer 1961, s 539.

4 NF.

Mindre befästningsarbeten på 1630-talet

Befästningarna förstärktes enligt Munthe på 1630-talet. En karta 1645 av J[acob] Drummond ger dock inte vid handen att någon genomgripande modernisering ska ha genomförts.¹

Befästningar 1647

1647 gjorde den nyblivne generalinspektören över de svenska befästningarna i Tyskland Conrad von Mardefelt en inspektionsresa till Bremen-Verden för att undersöka vad som behövde byggas i området och besökte då bland annat Stade. Som medhjälpare följde den unge Erik Dahlbergh med. De följande åren gjordes sedan flera resor för att besiktiga de pågående arbetena.²

1647 bör alltså vara tillkomståret för det projekt som redovisas på en karta av Erik Dahlbergh 1648. Kartan visar utseendet av befästningarna med utbyggda bastioner, vallar, grav och raveliner runt staden samt några kvarvarande, ännu inte påbörjade bastioner och raveliner.³ Av några kartor 1668 och 1669 kan man dock utläsa att även de senare, med något undantag, hade byggts ut.⁴ Dessa två kartor är ovanliga på så sätt att de detaljerat återger ett flertal stora trädgårdar runt staden. Munthe bekräftar att fästningsverken förstärktes men berättar att de efter 1882 raserades till största delen.⁵

Eventuellt regleringsförslag 1659

Enligt en uppgift hos Gerhard Eimer ska centralregeringen ha utarbetat en plan för uträkning av gatorna efter en brand 1659, men borgarna trots detta ha återuppfört sina hus på de gamla grunderna.⁶ Det skulle i så fall vara det enda kända exemplet i någon av de tyska eller polska delarna av provinserna på en större stadsförnyelseåtgärd av vilket slag det vara månne, som inte kombinerades med befästningsarbeten.⁷ Någon karta som bekräftar uppgiften har inte påträffats.

Befästningsprojekt 1685

1685 fastställdes en plan av Erik Dahlbergh för genomgripande ombyggnad av befästningarna.⁸ Ett kännetecknade drag är de för Dahlbergh så typiska

1 Munthe I 1902, s 512–13, 596; RA: Bremensia vol 122, Stade, bl 1 (kartavd st form). Jacob Drummond dog 1645. Han behandlas i Munthe VI:1 1916, s 179. Det kan inte vara den mer välkände sonen Johan Drummond som var verksam betydligt senare, Munthe VI:2 1919, s 206–211.

2 Munthe II 1906, s 250–251 och VI:1 1916, s 313.

3 KrA: Handritade kartverk 21, nr 27, och en kopia från 1882, KrA: SFP Tyskland Stade 6.

4 KrA: SFP Tyskland Stade 11 respektive 10.

5 NF.

6 Eimer 1961, s 35, not 52. Uppgiften har han hämtat från Hans Wohltmann: *Die Geschichte der Stadt Stade*, Stade 1956.

7 I Baltikum finns ett sådant i Dorpat.

8 KrA: SFP Tyskland Stade 12 som bär årtalet 1686. Samma projekt återfinns på flera andra

breda bastionerna med dubbla, sneda flanker och kraftiga utanverk. En karta 1707 visar att förändringarna fram till dess till största delen hade genomförts. Det som saknades var delar av utanverkens yttre vallsystem i norr och öst.¹

Dahlberghs plan hade föregåtts av ett befästningsprojekt, utarbetat av Georg Rimpler 1683.² Detta ska enligt Eimer vara enda gången svensk stadsplanering tagit en utpräglad stadsplaneteoretikers tjänster i anspråk.³ Rimplers plan innebar en kraftig utbyggnad av utanverken med raveliner med dubblade flanker samt framskjutna befästningslinjer. Den befintliga stadsbefästningen förändrades däremot bara på någon enstaka punkt. Ett särpräglat drag är ett utanverk bestående av två sammanställda, mot varandra snett vinklade, långa bastioner i stadens södra ände. Projektet utnyttjades inte alls av Dahlbergh.

Idag finns vissa delar av befästningarna kvar och på en modern karta kan man se hur dessa präglat gatunätet närmast runt den gamla stadskärnan. Dessutom finns det flera för stadsbilden viktiga byggnader från svensktiden.

Stettin (Szczecin) 1630/1648–1713/1720

Stad i Pommern vid mynningen av Oder/Odra, idag i nordvästra Polen nära den tyska gränsen. Hansastad från 1100-talet och säte för hertigarna av Pommern. Kring år 1600 hade staden cirka 12 000 invånare och var därmed en hel del större än Stockholm. 1630 gick Stettin i förbund med Gustav II Adolf som i realiteten kom att styra Pommern. 1648 tillföll Stettin Sverige officiellt och blev huvudstad i Svenska Pommern. 1639, 1659 och 1676 motstod staden anfall men måste efter en lång belägring 1677 kapitulera. I freden 1679 återfick Sverige dock Stettin. 1713 tvingades svenskarna ge upp staden och förlorade den slutgiltigt vid freden 1720.⁴

En karta från 1625 i Stettins stadsarkiv⁵ visar det utseende den medeltida stadskärnan – Altstadt – hade vid svenskarnas ankomst, med orgelbundet gatunät, tät, småskalig bebyggelse och omgivande medeltida stadsmur med många torn och framföriggande vattengrav.

Förstad, utvidgning och befästningar 1631

Från 1629 och de närmast följande åren härrör flera projekt till stora förstäder och utvidgningar med omgivande befästningsanläggningar. En karta med årtalet 1629 visar ett förslag till kraftig bastionsbefästning med utanverk i

kartor i Krigsarkivet, i både skisser och färdig form, bl.a. SFP Tyskland Stade 2 och 4.

1 KrA: SFP Tyskland Stade 3.

2 KrA: SFP Tyskland Stade 14.

3 Eimer 1961, s 146.

4 *NF; NE*; Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 56.

5 Stettins stadsarkiv, sign 357. Avbildad som karta 1 i Stelmach 1995.

form av två raveliner och två kronverk runt Gamla Staden. Det innebar också smärre utvidgningar i nord och syd.¹ Ytterligare fem raveliner är markerade med prickade linjer, två av dem som alternativ till kronverken. Utanför staden fanns enligt kartan bebyggelse utmed infartsvägar, dels längs Oderstranden och dels längs två vägar i vinkel mot varandra i ett område som kallades Lastadie – Lastageplatsen – på östra sidan floden.

1630 bör ett förslag till befästningsgördel runt Gamla Staden och en helt ny, storslagen förstad på Lastadies plats ha tillkommit.² Gerhard Eimer beskriver detta som "das erste Universalprojekt des schwedischen Stadsplanung /.../, ein wirklicher Auftakt für das Wollen und Planen der aufstrebenden jungen Ostseemacht". Men då har han uteslutit Göteborg på Hisingen, radialplanen i Kalmar och flera Jönköpingsplaner. Han menar att upphovsmannen inte kan vara någon annan än Frans de Traytorrens, även om flera olika personer arbetade med Stettins befästningar vid denna tid. De högst betalda var David Portius, Frans de Traytorrens och François Prempart men där fanns också de unga svenskarna Olof Hansson [Örnehufvud] och Johan Lenæus [Wärnschiöldh]. 1631 vistades även Nicodemus Tessin d.ä. i Stettin.³

Attribueringen förefaller riktig med tanke på att de Traytorrens 1630 utsågs till generalkvartermästare i fält och den närmaste tiden ansvarade för en mängd befästningsarbeten i framför allt Pommern och Mecklenburg.⁴ Även ritningsmanéret talar för en attribuering till de Traytorrens – de fina linjerna i brunt bläck, vissa delar ritade med prickade linjer, de små träden och husen, skriften mm.

Befästningarna runt Gamla Staden är desamma som på kartan 1629, men in mot land har det tillkommit två kronverk med divergerande sidor. Kronverken, bortsett från det nordöstligaste, finns också inritade med prickade linjer på en annan skisskarta i Krigsarkivet.⁵

Den nya förstaden på Oders östra sida är helt ritad med prickade linjer och får ses som en idéskiss. Snett över området går utöver detta en befästningslinje med några bastioner, sekundärt inritad med blyerts. Denna förekommer bara på en karta till – den som måste vara det slutgiltiga projektet (se nedan).

Förstaden skulle få större yta än hela den gamla staden och omges av en bastionsbefästning. Planen har formen av ett U och består av tre eller fyra rätvinkliga kvartersrader närmast floden, vilka sedan fortsätter i form av en halvcirkel med radiella gator. Från stranden leder en gata i mittaxeln upp till det mycket stora, kvadratiske torget mitt i stadsområdet och fortsätter sedan vidare på andra sidan där det efter ett par kvarter skär tvärs över ett litet

1 KrA: SFP Tyskland Stettin 13 ext st f.

2 KrA: SFP Tyskland Stettin 47.

3 Eimer 1961, s 196–198, 202, 209.

4 Munthe VI:1 1916, s 196.

5 KrA: SFP Tyskland Stettin 2.

hörnslutet torg. Dessutom finns det två till, aningen större, hörnslutna torg på vardera sidan av det stora torget, vid övergången mellan det rätvinkliga rutnätet och det radiella gatusystemet.

I Frans de Traytorrens kartbok ingår två kartor som båda visar tre helt andra skisser till förstadsplan på Oders östra sida.¹ Även dessa bör ha tillkommit 1630. De får uppfattas som försök att åstadkomma mer realistiska alternativ efter att det första förslaget befunnits alltför storvulet. Alla tre är bastionsbefästningar, ritade med prickade linjer. Något gatunät finns däremot inte med. De två mindre är regelbundna, avlånga figurer längs flodstranden och det tredje en betydligt större, inte helt regelbunden halvcirkel. Och inte nog med detta – projektet visar dessutom en större utvidgning på södra sidan av Gamla Staden på andra sidan floden, ett fyrkantigt område med sneda sidor och omgivande bastionsbefästning.

Gustav II Adolf ansåg 1630 Stettins befästningar vara alltför svaga och man satte snabbt igång med förstärkningsarbeten och anläggandet av nya försvarsverk vid Lastadie. I januari 1631 manade kungen på att fortsätta befästningsarbetena enligt de Traytorrens ritningar och i april meddelade han att han kommit överens med de Traytorrens och ingenjören Portius om hur befästningarna skulle anläggas.² Det slutgiltiga förslaget bör alltså ha förelegat 1631. Det bör ha varit fråga om ännu en dessein som även den kan tillskrivas de Traytorrens. Det är nu den befästningslinje snett över Lastadie som sekundärt hade ritats in på den första idéskissen kommer till användning.³

Hur arbetena sedan framskred redovisas på tre följande kartor, vilka alla bär David Portius signatur.⁴ Det framgår att norra sidan av Gamla Staden förstärktes med nya vallar, en ny bastion och ett hornverk, och att den stora utvidgningen mot söder med sin omgivande bastionsbefästning byggdes ut. På östra Odersidan fick Lastadie en befästningslinje med bastioner mot öster. Men den raka linjen på de Traytorrens karta bröts vid genomförandet i vinkel, troligen till följd av att området gjordes något större.

Kartorna redovisar även de fortsatta planerna att lägga till utanverk i form av raveliner och fältvall på västra sidan av den gamla staden, en större utbyggnad vid Oderstranden i norr och en befäst förbindelsegång till en äldre, liten firsidig skans i sydväst. En något senare karta visar att också dessa tillägg genomfördes och dessutom befästningslinjer med vattengrav på öarna söder och norr om Lastadie.⁵ Det framgår likaså att ingen ny bebyggelse i förhållande till 1629 års karta tillkom på vare sig utvidgningsområdet söder

1 KrA: Handritade kartverk 22, nr 109 och 116.

2 Munthe I 1902, s 440, 442, 445, 447, 459.

3 KrA: SFP Tyskland Stettin 3.

4 I kronologisk ordning KrA: Sveriges krig 2:84, SFP Tyskland Stettin 54 och Sveriges krig 2:83.

5 KrA: SFP Tyskland Stettin 4.

om gamla staden eller på Lastadie och att det inte lades ut någon ny plan för gatunätet i dessa områden; de tidigare infartsvägarnas oregelbundna mönster fick vara kvar och stora delar av områdena förblev obebyggda. Enligt Mieczysław Stelmach ska arbetena med de nya befästningarna ha pågått åren 1631–39.¹

Befästnings- och förstadsplan omkring 1657

På 1650-talets slut planerades och genomfördes förändringar av befästningarna. 1657, när Pommern hotades i det pågående polska kriget, utgick en order att försvarsverken skulle sättas i stånd på samtliga befästa orter.² Sannolikt var det nu dessa planer utarbetades. En odaterad och osignerad karta i Krigsarkivet kan kopplas samman med detta. Den får dateras till 1658 med tanke på att de projekterade förändringarna delvis återfinns på en karta av Heinrich Crausse detta år.³

Det är ett förslag till helt ny, fyrsidig bastionsbefästning på Lastadie, något innanför den äldre befästningslinjen. Den bildar en i det närmaste regelbunden figur med två långa sidor i trubbig vinkel och korta flanker ner till flodstranden och med bastioner som är större än de gamla. Något gatunät är inte markerat, men man får förutsätta att det också ingick en utbyggnad av förstadsbebyggelsen på ett ordnat sätt. I planerna ingick dessutom vissa förändringar av stadskärnans befästningar. Bastionen i det nordvästra hörnet skulle förstöras och det intilliggande hornverket ersättas med en bastion. En helt ny bastion skulle också läggas till på södra sidan staden, mot 1630-talets utvidgningsområde.

På kartan av Heinrich Crausse 1658 har hornbastionen förstörats och på en karta året därpå har hornverket i norr lämnat plats åt en bastion.⁴ Rester av hornverket återfinns dock på senare kartor. I september 1659 belägrades Stettin av en brandenburgsk och österrikisk här men efter ett par månader fick angriparna ge upp. Österrikarna attackerade från söder och lyckades inta den yttre befästningslinjen runt den södra utvidgningen.⁵ Sannolikt förstördes den grundligt, för på kartor ett tiotal år senare är den till största delen borta.

Befästnings- och förstadsplan cirka 1678

I samband med kriget 1675–79 genomfördes förstärkningar av befästningarna. 1676 hade många platser redan intagits av Sveriges fiender och från svensk sida gjorde man vad som gick för att förstärka de kvarvarande, däribland Stettin. Staden utsattes för kraftig beskjutning en första gång 1676, under två

1 Stelmach 1995, s 1.

2 Munthe II 1906, s 252.

3 KrA: SFP Tyskland Stettin 55 respektive 48.

4 KrA: SFP Tyskland Stettin 48 och 49.

5 Munthe II 1906, s 306–307.

månader, och än mer vid den långdragna belägringen juli till december 1677.¹ En karta avbildar "Alten Stettin som det war beschaffat Anno 1676 Då det in Septemb: af Churförsten af Brandenburg och det Alierade blev belägrat".² Befästningarna är förstärkta i förhållande till tidigare kartor, med delvis dubblade flanker och högverk. Lastadie har minskats till ytan och 1630-talets befästningslinje ersatts av en ny, "in der Belagerung verfert" enligt kartan 1676. Befästningarna runt den södra stadsutvidgningen tycks vara förstörda, för från och med nu saknas de på kartorna eller markeras bara som fragment. I stället förstärks den södra sidan av gamla stadens befästningar.

En karta med påskriften "Stettin som den var i svenska tiden" visar befästningarna 1676 men dessutom ett utkast till förändringar inritade med blyerts och tunna, röda streck.³ Det innebar en ombyggnad av norra stadssidan men framför allt att hela försvarsverket runt Lastadie skulle förnyas och förstärkas och området därmed ha minskats något och fått en mer triangulär form. Det är inte omöjligt att det också kan ha inneburit någon form av planmässig bebyggelse, även om inte gatunätet är utritat. Bastionerna är bredare än tidigare och har sneda och åtminstone på stadssidan dubblade flanker.

Sannolikt är detta en skiss som är gjord efter att svenskarna förlorat Stettin, för att ha i beredskap om man fick tillbaka staden igen och snabbt behövde förstärka befästningarna. Påskriften säger att man ännu inte återfått den och att kartskissen alltså tillkommit före freden 1679. Vad man kan se av senare kartor blev inget utfört.

Enligt Eimer ska det också ha funnits planer på gaturegleringar i den gamla staden, men dessa ska inte ha gått att genomföra. Han pekar på ett kartfragment med några färglagda kvarter och två gulmarkerade gatusträckningar.⁴ Dessa och även andra delar av gatunätet är onekligen ritade som rakare och mer jämbreda än på en del tidigare kartor. Det gäller också ett par andra kartor som möjligen skulle kunna tolkas som tankar på enstaka gatuförändringar.⁵ Det är ändå tveksamt om det verkligen visar på planer på regleringsåtgärder; snarare kan det vara ett schematiskt sätt att rita. Mer än upprätning av enstaka gator kan det hur som helst inte ha varit fråga om.

Befästnings- och förstadsplan 1683

1682 utarbetade Jacob von Kemphen ett förslag till ombyggnad av stadsbefästningarna och en total förändring av Lastadie. Det senare området var tänkt att delas upp i två delar – en långsträckt del längs Oderstranden, omgiven av

1 Munthe III:1 1908, s 204–205; *NF*.

2 KrA: SFP Tyskland Stettin 50.

3 KrA: SFP Tyskland Stettin 14.

4 Eimer 1961, s 35. På s 528 är det dock bara "sehr wahrscheinlich"; KrA: SFP Tyskland Stettin 33.

5 KrA: SFP Tyskland Stettin 5 och även några blyertsstreck på KrA: SFP Tyskland Stettin 14.

bastionsbefästning och bred vattengrav, medan resten fick bli kvar som ett triangulärt område längst i öster.¹

Året därpå kom sedan Erik Dahlbergh med ett betydligt radikalare förslag till ombyggnad av befästningarna runt både Gamla Staden och Lastadie.² Bastionerna skulle byggas om med sneda, dubblerade flanker och avsevärt kraftigare utanverk skulle anläggas. För Lastadie fanns tre alternativ – huvudalternativet liknade von Kempkens förslag, men det finns också ett mindre och ett större alternativ. Dahlberghs förslag fastställdes och kartor från början av 1700-talet visar att framför allt arbetena på södra sidan kommit långt.³ Även här får man tänka sig att någon form av ordnad bebyggelse ingick.

Projekt till nya befästningar 1690

1690 skickade Jacob von Kempfen in ett nytt förslag.⁴ Detta bör vara det projekt med långsträckta bastioner med indragna, konkava flanker och raveliner mellan alla bastioner som återfinns på en karta i Krigsarkivet.⁵ Förslaget innebar också en mindre utvidgning av stadsområdet mot väst. Runt Lastadie projekterades en mycket oregelbunden bastionsbefästning. Två detaljritningar av den nordöstra bastionen bär kungens underskrift 1692, efter att Erik Dahlbergh haft några korrigerande synpunkter.⁶ Förslaget förverkligades dock aldrig till någon del, vad man kan se av senare kartor.

Bevarade spår idag

De små utvidgningarna på 1630-talet har avsatt vissa sekundära spår som fortfarande kan avläsas i gatunätet. I söder följer gatan Dworkowa den nya befästningslinjen, sannolikt dess insida, och i sydöst finns en park som torde ligga på befästningsmarken. Bredvid, närmast floden, ligger posthuset på platsen för en tidigare bastion. Detta kan utläsas av en karta från 1853, då befästningarna höll på att avlägsnas.⁷ Den lilla kilformiga utvidgningen i norr har möjligen avsatt ett spår i form av den östligaste delen av Małopolska-gatan som ser ut att följa den nya befästningslinjen.

Under 1700-talet gjordes stora ombyggnader av befästningarna varvid staden omgavs av allt kraftigare utanverk. Kärnan i befästningsgördeln från den svenska tiden bibehölls dock och bildade utgångspunkt för förändringarna. När senare alla befästningar revs utnyttjades befästningszonen till

1 KrA: SFP Tyskland Stettin 17.

2 KrA: SFP Tyskland Stettin 19.

3 Bl.a. KrA: SFP Tyskland Stettin 27.

4 Munthe III:1 1908, s 313.

5 KrA: SFP Tyskland Stettin 20.

6 KrA: SFP Tyskland Stettin 21a och 23.

7 Fotostatkopier i Szczecins nationalmuseum/stadsmuseum med signum MN-H Kart., sygn. 7.

breda paradgator som alltså även de utgör spår av de befästningslinjer som etablerades under den svenska tiden.

Stralsund 1630/1648–1815

Stad i Pommern, Tyskland, på en liten ö vid Strelasundet mot Rügen. Den anlades 1234 och blev en av de viktigaste hansastäderna. Befolkningen år 1600 har beräknats till 15 000 och hundra år senare till 10 000. Stralsund slöt 1628 förbund med Sverige och blev från 1630 Gustav II Adolfs bas för det tyska kriget. Vid Westfaliska freden 1648 tillföll staden Sverige. 1678–79 hölls Stralsund av Sveriges motståndare och efter en belägring med kraftig beskjutning 1715 måste staden kapitulera men återlämnades igen efter freden 1720.¹

Stadsbefästning 1631

Redan 1628 satte man igång med en modernisering av försvarsverken som då bestod av den medeltida stadsmuren och smala jordlinjer på förbindelserna över till fastlandet vid de nordvästra och östra hörnen av staden.² Sannolikt fanns ännu ingen övergripande plan utan det rörde sig snarare om etappvisa förändringar de följande åren. Det bevarade kartmaterialet berättar om en successiv utbyggnad.

En karta som enligt påskriften på baksidan ska vara från 1631, men som i sin grundform med största sannolikt är från 1628, visar de äldre befästningarna och även en nyuppförd liten bastion i söder samt några små utanverk vid stadsportarna.³ En karta som inlevererades den 31 december 1628 och en karta 1629 redovisar att efterhand hade fler bastioner byggts ut, och ett kronverk utanför östra stadsporten samt vissa andra skydd vid hamnen i nordöst.⁴

1630 utsågs Frans de Traytorrens till generalkvartermästare i fält och fick då framför allt ägna sig åt befästningsarbetena i Mecklenburg och Pommern. En dessein av honom återfinns på en karta som bör vara från 1631; det året befallde kungen att Stralsund skulle befästas i enlighet med de Traytorrens "disposition".⁵ Kartan redovisar också ett antal detaljer som enligt texten hade uppförts under 1631. Projektet innebar ett fullföljande av den tidigare planen men också några nyheter: sammanhängande kurtin och några nya bastioner på västra stadssidan och ett par mindre bastioner på östra sidan,

1 NF; Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 9.

2 Munthe I 1902, s 415–416.

3 KrA: SFP Tyskland Stralsund 3. Att kartan fått året 1631 beror antagligen på att den dessutom innehåller ett förslag till en helt annan bastionsbefästning runt större delen av staden, ritad med prickade linjer, och att detta är ett senare tillägg. Förslaget återkommer på en karta i Frans de Traytorrens kartbok, KrA: Handritade kartverk 22, nr 119, se nedan.

4 KrA: SFP Tyskland Stralsund 1a respektive KrA: SFP Tyskland Stralsund 2.

5 Munthe VI:1 1916, s 196–197; KrA: Handritade kartverk 22, nr 117.

men här utan sammanbindande kurtin. Dessutom innehåller förslaget fyra kronverk på landfästet för broarna, ritade med tunnare linjer.

Av en skrivelse till kungen i januari 1632, där de Traytorrens redogör för de pågående arbetena, framgår att stora delar redan var färdiga.¹ En karta från 1640 i "Erik Dahlberghs ritbok" visar att kransen av bastioner hade byggts ut, men däremot inte kronverken, och en magnifik karta 1647, med staden och alla dess byggnader i fågelperspektiv, utseendet något år senare.² 1630-talets bastionskrans bevarades sedan under återstoden av 1600-talet, med vissa ombyggnader, och utgjorde grunden i de förstörade bastioner som tillkom på 1700-talet och som i sina huvuddrag finns kvar idag.

I de Traytorrens kartbok finns också en karta som visar en helt annan dessein till stadsbefästning, med fler och större bastioner och utfyllnader i vattnet som skulle ha givit staden en rakare västsida. Det kan antingen vara ett första förslag av de Traytorrens eller kanske någon helt annan person, eller ett något senare, aldrig antaget förslag till revidering.³

Projekt till befäst förstad på Denholmen omkring 1650

En odaterad och osignerad karta i Krigsarkivet visar ett jättelikt projekt till befäst förstad på Denholmen, en förhållandevis stor ö i Strelasundet strax utanför Stralsund, strategiskt belägen vid hamninloppet. Området var till ytan större än hela den befintliga staden. I projektet ingick också en kraftig utbyggnad av Stralsunds hamn.⁴ Munthe skriver att kartan utan tvivel är från 1631 men det kan knappast vara riktigt.⁵ I så fall skulle den vara av de Traytorrens och ett alternativ till hans andra, ännu inte utbyggda plan och det kan inte stämma. Gerhard Eimer behandlar inte projektet alls.

Det som redovisas som befintligt överensstämmer i stället med den nämnda kartan 1640 i Erik Dahlberghs ritbok. Men en tid måste ha förflutit efter 1640, för en äldre skans på Denholmen ritas nu med streckade linjer och betecknas som "Ein schantz so meistens theill verfallen"; på kartan 1640 är den markerad som fungerande, med grön färg och en brygga i vattnet utanför. Munthe berättar att skansen, som ursprungligen var från 1629, hade blivit förbättrad 1638.⁶

Den projekterade anläggningen, med citadell och anslutande, stort stadsområde i en symmetrisk komposition, är också till typen besläktad med några projekt från åren runt 1650 i det baltiska området och två projekt till nya städer i Danziger Haupt och Montauer Spitz i Preussen 1657, vilket talar för en datering kring 1650 eller åren därefter. Hur som helst måste projektet

1 Munthe I 1902, s 487.

2 KrA: Handritade kartverk 21, nr 4 respektive KrA: SFP Tyskland Stralsund 249 ext st f.

3 KrA: Handritade kartverk 22, nr 119.

4 KrA: SFP Tyskland Stralsund 4a.

5 Munthe I 1902, sid 474, not 1.

6 NF, Dänholm.

ha tillkommit före 1664 då hamnen hade fått en annan utformning, vilket framgår av en karta av Heinrich Crausse. Av denna och senare kartor kan man också utläsa att inget av det storstilade projektet blev förverkligat.¹

Den stora nyanläggningen på Denholmen bestod av ett helt nytt, femsidigt citadell i söder och ett regelbundet format, nästan runt stadsområde norr om detta som skulle täcka in hela ön. På vad som till största delen var utfyllnadsmark runt stadsområdets ytterkanter skulle en bastionsbefästning uppföras. Något gatunät redovisas inte, men man får anta att en så regelbunden nyanläggning av idealstadstyp också planerades få ett regelbundet planmönster. Om man drar en mittaxel genom citadellet och stadsområdet fram till den mittersta bastionen hamnar också en ravelin vid citadellet mitt i linjen. Här får man tänka sig att huvudgatan skulle ligga. Mest troligt är en axiellt symmetrisk rutnätsplan i räta vinklar, som det vanligaste i liknande städer, även om en radialplan eller snarare halv radialplan naturligtvis också vore möjlig.

Projektet innebar även en kraftig utbyggnad av hamnen utmed Stralsunds nordöstra sida. Den skulle anläggas i tre breda bastionsliknande former och medföra avsevärda utfyllnadsarbeten. Ute i vattnet skulle dessutom byggas en lång, bred vågbrytare i vinkel, med ett litet blockhus vid spetsen och vinkelarmarna uppdelade i två sektioner.

Befästningsplan 1683

1683 fastställdes en plan av Erik Dahlbergh för anläggandet av kraftiga utanverk med kronverk och raveliner på landtungorna vid broarna i nordväst och öst samt ombyggnad av själva stadsportarna till små fyrkantiga skansar med bastioner i hörnen. Dessutom skulle några av bastionerna i stadsbefästningen byggas om. På kartan är ett stort område från hamnen mot sydväst i staden markerat med grått. Att det rör sig om avbrända hus kan läsas på en något senare karta 1683.²

Under en följd av år finns sedan en mängd kartor som visar detaljer, alternativa lösningar och revideringar av projektet, också flera förslag av Jacob von Kempfen med bastioner med dubbla, insvängda flanker. Flera av kartorna är approberade av kungen. När sedan delar av förändringarna genomfördes under de följande decennierna hade omfattande justeringar gjorts. Vid nordvästra stadsporten blev relativt stora delar av utanverken genomförda, i öst något mindre och av förändringarna av stadsbefästningen knappt något, vad man kan utläsa av kartorna.

Gerhard Eimer talar om planer på reglering för delar av staden, som hade förstörts vid belägringen 1677, och måste med det avse det gråmarkerade området. Detta är dock mycket tveksamt med tanke på att gatunätet inte

1 KrA: SFP Tyskland Stralsund 5. Inget av dessa tre projekt behandlas av Eimer 1961.

2 KrA: SFP Tyskland Stralsund 9 respektive 10.

skiljer sig särskilt från tidigare kartor. Den senare av de två kartorna visar också att man börjat arbeta med Dahlberghs utanverk i nordväst.

Under 1700-talet gjordes ombyggnader av bastionsbefästningen runt staden men på 1800-talet avskaffades fästningen. Idag finns ändå tydliga bastionsformer kvar runt staden, utom vid hamnen i nordöst. De har samma läge som bastionerna från 1630-talet, men är betydligt större.

Strasburg (Brodnic) 1626–1629, 1655–1659

Stad i Preussen, väster om Danzig/Gdańsk i dagens Polen. Den erövrades av svenskarna 1626 men återlämnades till Polen vid stilleståndet i Altmark 1629. I november 1655 kapitulerade staden för de svenska trupperna som sedan höll den till 1659.¹ Flera kartor 1628 visar staden med medeltida gatunät och omgivande medeltida stadsmur samt slottet som en utbyggnad åt sidan.²

Projekt till utvidgning 1657

1656–57 finns flera projekt till bastionsbefästning runt staden, slottet och ett större utvidgningsområde, motsvarande cirka halva den gamla stadens yta. En karta 1656, signerad Johan Pleisner, innehåller ett första projekt.³ Två andra kartor visar flera olika alternativ till befästningsanläggning och kraftigare befästningar runt själva slottet, en osignerad från 1656 och en signerad A[braham] Loffman från 1656–57.⁴

Som huvudalternativ får räknas det förslag på Loffmans karta som är mest utarbetat i detaljerna och bland annat har en vattengrav markerad. Det utnyttjar till stora delar den befintliga vattengraven runt den gamla staden. Strax utanför har konturen av en bastionsbefästning som alltså skulle innebära en något större utvidgning ritats in. Ytterligare ett alternativ innebar ett mindre utvidgning sydväst om slottet. Enligt Munthe ska befästningarna vid gamla slottet, förborgen och till en del förstaden ha färdigställts i huvudsak, men däremot inget vid själva staden.⁵

Stuhm (Sztum) 1626–1629/1635, 1656–1659

Stad i Preussen i dagens Polen söder om Danzig/Gdańsk, belägen på en ö i Stuhmsjön. Vid stilleståndet i Altmark 1629 överlämnades staden i sekvester

1 Munthe I 1902, s 398; Munthe II 1906, s 283 och 304. Enligt *NF* innehade svenskarna dock staden till 1635.

2 Bl.a. KrA: Sveriges krig 1:165.

3 KrA: SFP Tyskland Strasburg 3.

4 RA: Krigshist handl C X G, XVa, nr 15, bl 1 (kartavd m form) och KrA: SFP Tyskland Strasburg 4.

5 Munthe II 1906, s 293.

till kurfursten av Brandenburg, det vill säga en tillfällig överlåtelse av ett omtvistat landområde.¹

Reglering 1658

En karta med årtalet 1658 och signerad A[braham] Loffman visar ett projekt att omge hela ön med en bastionsbefästning som skulle bli gemensam för både den lilla staden och slottet.² Runt själva staden skulle den gamla stadsmuren utnyttjas och nya bastioner byggas till, medan slottet även skulle förses med ny kurtin. Som yttre skydd vid infarterna från land planerades mot väst en ravelin med utanförliggande hornverk och i öst ett enkelt hornverk. Dessutom ingick vissa anläggningar vid vattenövergångarna.

Inne i staden var den västligaste halvan avbränd. De kvarvarande kvarteren var delvis relativt rätvinkliga men inte ordnade så att det bildades ett rutnät av genomgående gator på båda ledderna. På medeltida sätt låg byggnader direkt mot murens insida.

En karta som bevarats i kopia 1693 visar sannolikt vad som blev resultatet.³ Gatunätet är nu betydligt mer rätvinkligt och har gator på båda ledderna tvärs genom stadsområdet. Stadsmurens insida har frilagts och här löper en gränsgata. Vid torget är en ny, korsformig centralkyrka ritad i stället för den gamla långkyrkan i stadens sydöstra hörn.

Det förefaller alltså som om en reglering har genomförts. Av de planerade befästningarna finns bara hornverket i öst med, men det har fått en annan utformning med divergerande sidor och en liten ravelin närmast staden. Den lilla ön vid vattenövergången har dessutom omformats till någon form av avlångt skyttevärn.

Thorn (Toruń) 1655–1658, 1703

Viktig medeltida stad vid Weichsel/Wisła i södra delen av Preussen i dagens Polen. Gamla Staden anlades 1231 av Tyska orden och Nya Staden tillkom 1264 men först 1454 slogs de ihop till en stad. Under senmedeltiden var Thorn en betydelsefull hansastad och hade år 1600 omkring 15 000 invånare. 1629 gjorde svenska trupper ett försök att inta staden men fick ge upp. 1655 till december 1658 och 1703 hölls Thorn av svenskarna.⁴

Projekt till ny förstad och ombyggnad av befästningarna cirka 1656

När svenskarna intog staden 1655 fanns en bastionsbefästning med åtta bastioner runt den medeltida staden. Den avbildas bland annat med på ett

1 NF, SAOB.

2 KrA: Sveriges krig 6:11.

3 KrA: SFP Tyskland Stuhm 2.

4 NF; Munthe I 1902, s 391–392 och II 1904, s 302; Bairoch, Batou, Chèvre 1988, s 64.

kopparstick av Jacob Hoffmann som utarbetades efter en teckning från 1631 och utgavs i Köln 1677.¹ En plan i Krigsarkivet visar också, enligt texten, de pågående arbetena 1631.²

1657 upprättades en karta över den befintliga situationen men där också konturerna till två alternativa projekt till förstad i norr, med omgivande bastionsbefästning, finns med. Det är dels en större förstad, som med tanke på att den räknas upp först i teckenförklaringen får ses som huvudalternativ, dels en lite mindre variant. Dessutom fanns ett alternativ att i stället anlägga ett hornverk och ett kronverk.³ Något gatunät är inte markerat.

Kartan saknar årtal men kan dateras med hjälp av att den är signerad "A. Davison mens:". Denne var verksam i Thorn från juli 1657 som medhjälpare till Erik Dahlbergh. Men dessförinnan ska Conrad von Mardefelt, som var överkommendant i Thorn från november 1655 till oktober 1656, ha upprättat ett förslag till förstärkning av befästningarna. Sannolikt får man se honom som upphovsman och möjligen Erik Dahlbergh som medansvarig.⁴

Munthe berättar att svenskarna, sedan de intagit staden, satte igång med omfattande förstärkningsarbeten, särskilt mot floden.⁵ Teckenförklaringen på kartan upplyser om att tre av stadsfästningens bastioner är uppbyggda, medan de övriga fem är anlagda men inte färdigställda. Det bör alltså ha varit fråga om en total ombyggnad. Längs flodstranden, där det tidigare inte fanns någon modern befästning, markeras dessutom med ett tunt streck en befästningslinje med korta bastioner som ännu inte påbörjats. Arbeten pågick sedan under 1657 och 1658.⁶

1703, efter att Karl XII intagit Thorn, revs befästningarna enligt texten till en karta som visar hur staden belägrades och intogs av svenskarna.⁷ Den tidigare befästningsmarken runt staden har idag förvandlats till en zon av breda gator och stor del parkmark och friliggande byggnader i grönska. Några tydliga lämningar av själva befästningarna är dock svåra att upptäcka.

Verden 1632–1636, 1645/1648–1712/1719

Staden Verden ligger i Brementrakten i Tyskland, på högra sidan av floden Aller, 5 km före dess sammanflöde med Weser. Platsen är omnämnd första gången år 782. Perioden 1632–36 besattes området av svenskarna och igen

1 *Torun, Alte Ansichten der Stadt*, 1993, fig 4.

2 KrA: SFP Tyskland Thorn 1.

3 "Geometrischer Grundriss der Statt Thorn", RA: Krigshist handl C X G, XVa, nr 17, bl 1 (kartavd m:a form).

4 Munthe VI:1 1916, s 316, 510; II 1904 s 302.

5 Munthe II 1906 s 302.

6 Munthe II 1906, s 294–295.

7 KrA: Sveriges krig 11:17.

1645, för att sedan tillfalla Sverige i freden 1648. 1712 förlorade Sverige Bremen-Verden vilket slutgiltigt bekräftades i freden 1719.¹

Grundning av citadellstad vid Verden omkring 1648?

En kartkopia utförd 1662 av ingenjören Johan Peter Kirstenius visar en "Schantz bey Verden".² Det är en regelbundet femsidig anläggning med radialplan, bestående av ett centralt torg samt en mellersta och en yttre ringgata. Det ligger alltså två kvarter utanför torget. Från torget strålar gatorna ut mot bastionerna i de fem hörnen. Utanför befästningen ligger vattengrav och fältvall. Munthe beskriver detta som det existerande utseendet 1662 och menar följaktligen att anläggningen hade blivit utbyggd.³

Någon exakt tillkomsttid för förlagan till kartkopian kan inte ges. Möjligt skulle den kunna härröra från någon av de besiktningssresor som Conrad von Mardefelt gjorde 1647 och 1648, åtföljd av Erik Dahlbergh. Man kan jämföra med Ottersberg där det finns ett projekt till utbyggnad av en befäst stad vid slottet som även det saknar tillkomstår men är bevarat i en kartkopia av Kirstenius 1662. Hos Munthe finns också en uppgift att von Mardefelt och Dahlbergh ska ha besökt både Ottersberg och Verden 1648.⁴

Projekt till stadsbefästning 1671

En odaterad och osignerad karta i Krigsarkivet visar ett projekt till stadsbefästning runt hela den medeltida staden Verden, utom ett avsnitt vid floden.⁵ Den har text på franska, "Dessein pour la fortification de la ville de Verden". Av handstil och ritningsmanér framgår att den har samma upphovsman som kartor för Burg an der Wümme 1667 och Geestendorf (Carlsburg) sannolikt omkring 1671.⁶ Med stor säkerhet är detta fransmannen Johan Mell. Munthe berättar att han ska ha gjort "abrisser" av skansar och fästningar i Bremen och Verden som i september 1671 skickades in till Kungl. Maj:t. Det bör vara dessa Munthe menar när han senare talar om att Mell upprättat desseiner för förstärkning av Verden med flera platser.⁷

Enligt planen skulle staden omges av en kraftig bastionsbefästning med utanförliggande vattengrav och fältvall. Något gatunät är inte markerat. Vid ett brofäste på andra sidan floden Aller skulle en ravelin uppföras. Det är oklart om projektet sattes i verket.

1 NF.

2 KrA: SFP Tyskland Verden 1.

3 Munthe II 1906, s 549.

4 Munthe II 1906, s 250–251.

5 KrA: SFP Tyskland Verden 2.

6 KrA: SFP Tyskland Burg 4a och Carlsburg 9a.

7 Munthe VI:1 1916, s 360–361 och VI:2, 1919, s 107–108.

Wismar 1632/1648–1803 (1903)

Kuststad i Mecklenburg i Tyskland. Troligen anlagd 1226 utvecklades den till en viktig hansastad. 1627 intogs den av kejsarliga trupper som förstärkte befästningarna. 1632 erövrades den av svenskarna och tillföll sedan Sverige i Westfaliska freden 1648 tillsammans med de mecklenburgska amten Poel och Neukloster. 1654–89 var staden en del av drottning Kristinas underhållsländer. Efter en belägring med kraftig beskjutning 1675 intog danskarna staden men fick återlämna den igen 1680. 1717 erövrade Sveriges fiender staden och rev stora delar av befästningarna. När Wismar återgick till Sverige vid freden 1720 krävdes att den skulle vara en öppen stad. 1803 pantsattes Wismar till Mecklenburg-Schwerin på hundra år, men när tiden löpte ut avstod Sverige från sin rätt att lösa tillbaka staden.¹

Stadsbefästning 1631

En karta 1631 visar situationen vid denna tid: befästningarna bestod av den medeltida stadsmuren med vissa smärre förstärkningar i form av utanverk utanför några portar och några kortare mursträckor.² 1631, medan de svenska trupperna fortfarande belägrade Wismar, utarbetades en plan för nya, kraftiga befästningar runt staden.³ Upphovsmannen bör vara Frans de Traytorrens – en karta med motsvarande innehåll och som väl överensstämmer i ritningsmanér och skrift återfinns i de Traytorrens kartbok i Krigsarkivet.⁴

Staden skulle enligt planen omges med en i avsnitt uppbruten bastionsbefästning som medförde vissa utvidgningar av stadsområdet, och utanför skulle några hornverk och en mängd större och mindre raveliner anläggas. I sydöst var dessutom ett större, regelbundet femsidigt citadell med omgivande vattengrav och tre små raveliner tänkt att ligga. Inom citadellet skulle bebyggelsen anläggas efter en radialplan med ett stort, femsidigt torg i mitten och två ringgator. Stadskärnans oregelbundna gatunät saknar en hel del gator som finns på senare kartor, men sannolikt är detta bara ett förenklat sätt att rita, inte någon gatureglering.

Tre kartor från slutet av 1640-talet ger intrycket att befästningarna byggdes ut till stora delar, men också att vissa justeringar hade gjorts efter hand.⁵ Den andra av dessa tre kartor är ritad av Erik Dahlbergh och möjligen gäller det även de övriga två. Ansvarig var dock Conrad von Mardefelt. Under 1640-talet slut och 1650-talet pågick arbeten att förstärka befästningarna.⁶

1 NF.

2 KrA: SFP Tyskland Wismar 1.

3 KrA: SFP Tyskland Wismar 2.

4 KrA: Handritade kartverk 22, nr 146.

5 KrA: SFP Tyskland Wismar 4, KrA: Handritade kartverk 21, nr 22 och KrA: SFP Tyskland Wismar 3.

6 Munthe II 1906, s 253–254.

Projekt till stadsbefästning 1665

1662 utarbetade Conrad von Mardefelt, som nu var guvernör i Wismar, ett par skisser till nya befästningar runt staden, vilka är sekundärt inritade på en av de nämnda kartorna tillsammans med noteringar och von Mardefelts namnteckning.¹ Huvudalternativet måste vara det som är ritat med svart bläck. Det är ett mindre alternativ, bestående av en ny bastion i syd och ett kronverk i sydväst. Det var detta man sedan arbetade vidare på, vilket framgår av en karta 1665 där projektet återkommer i mer utvecklad form. Här har ytterligare några bastioner lagts till.² Enligt von Mardefelts uppfattning behövde försvarsverken repareras och man borde då färdigställa citadellet. Kungl. Maj:t beslutade också om en grundlig upprustning men man lyckades inte få fram tillräckligt med medel för att genomföra den.³

På kartan finns också skissen till ett större alternativ, ritat med blyerts. Det visar en sammanhållen bastionsbefästning runt staden som skulle innebära en utvidgningszon kring större delar av det gamla stadsområdet. Förslaget är ritat så att den nya bastionsbefästningen uppenbarligen skulle ersätta det aldrig helt färdigställda citadellet.

En odaterad karta i Riksarkivet visar vad som förefaller att vara en utveckling av detta förslag. Av ritmanéret att döma kan von Mardefelt mycket väl vara upphovsmannen.⁴ För ett avsnitt i norra delen av staden är dock inte någon befästning utritad. Detaljerna är mer utarbetade än på den tidigare kartan, men det känns fortfarande inte som ett helt färdigt förslag. Det som visas är konturerna av vallgraven och de har ritats med streckade svarta linjer som är gulskuggade utom på stadens östra sida (vid citadellet).

Sannolikt innebär det en alternativ lösning att behålla och bygga om citadellet och låta de nya befästningarna ansluta till detta. Förslaget skiljer sig också en del från den första skissen vad gäller bastionernas storlek och placering. Citadellet har en radialplan med fem radierande gator ut från det centrala torget till anläggningens hörn och mellan dessa ytterligare gator som började vid den inre av de två ringgatorna.

Regleringsplaner 1679 (?)

I december 1675 hade Wismar kapitulerat för en dansk belägring med kraftig beskjutning och först vid freden 1679 hade Sverige återfått staden, tillsammans med de andra tidigare svenska områden.⁵ Gerhard Eimer skriver i en bisats att en gatureglering planerades vid återuppbyggnaden, men vad han

1 KrA: SFP Tyskland Wismar 4.

2 KrA: SFP Tyskland Wismar 5.

3 Munthe II 1906, s 546–547.

4 RA: Klinckowströmska saml. III, Pommerska kriget, bl 134 (kartavd m form).

5 Munthe III:1 1907, s 348, 491.

grundar detta på framgår inte. Något sådant kan hur som helst inte utläsas av kartmaterialet.¹

Stadsbefästning 1681

1681 reste Erik Dahlbergh till Wismar och andra tyska städer för att undersöka vilka förbättringar som borde göras på befästningarna och utarbeta nya des-seiner.² Dahlberghs förslag bestod i en sammanhängande bastionsbefästning runt hela staden, med breda bastioner med dubblerade, sneda flanker, fyra raveliner och förstärkning av andra utanverk. Bastionerna skulle byggas ut över citadellet som alltså försvann.³ Arbetet med de nya befästningarna påbörjades 1682 och fortgick sedan, med vissa avbrott, fram till 1716.⁴

Wolgast 1630/1648–1815

Stad i Pommern i Tyskland, 25 km öster om Greifswald. Den befästes på 1100-talet och fungerade under en tid som residensstad för hertigarna av Pommern-Wolgast. Staden och slottet intogs 1628 av Wallenstein och 1630 av svenskarna och hölls 1637–38 av de kejserliga. Vid freden 1648 tillföll den Sverige. 1654–89 var den en del av drottning Kristinas underhållsländer. 1675–79 var den i händerna på Sveriges motståndare och 1815 övergick staden till Preussen.⁵

Befästningsförslag 1631 (?)

Situationen 1630 framgår av en karta över den svenska belägringen i Frans de Traytorrens kartbok i Krigsarkivet. Staden, som ligger på en halvö innanför slottsholmen, skyddades då endast av en medeltida ringmur med framförliggande vattengrav.⁶

På en annan karta i samma kartbok har ett förslag till bastionslinje sekundärt ritats in med blyerts utmed stadens norra sida, det vill säga längs hela sträckan mot land. Dessutom finns det en enkel bastionsbefästning runt det gamla slottet, ritad med prickade linjer.⁷ Den bör vara från 1631; på våren det året skrev Gustav II Adolf i ett brev att de Traytorrens skulle bestämma vilka befästningsarbeten som behövde göras och att detta sedan skulle utföras. Av en rapport följande år framgår det dock att borgarna inte velat göra något.⁸

1 Eimer 1961, s 528.

2 Munthe III:1 1907, s 249.

3 KrA: SFP Tyskland Wismar 12 och flera andra kartor.

4 Munthe III:1 1907, s 285, 297, 306, 331, III:2 1911, s 216, 262, 281, 300, 311.

5 *NF; NE*, Sverige.

6 KrA: Handritade kartverk 22, nr 138

7 KrA: Handritade kartverk 22, nr 137.

8 Munthe I 1902, s 460, 487.

Senare kartor visar också att befästningen utmed stadens sida mot land inte blev förverkligad.¹ Runt slottet byggdes däremot en bastionsbefästning ut, vilken följde ett mer utvecklat förslag som återfinns på en senare karta i Krigsarkivet.²

Wollin (Wolin) 1630/1648–1713/1720

Stad på ön med samma namn vid en av mynningsarmarna av Oder/Odra i Pommern i dagens Polen, nära den tyska gränsen. Viktig förhistorisk stad, biskopssäte på 1100-talet, vilket senare flyttades till Kammin. Wollin intogs av svenskarna 1630 och tillföll Sverige 1648.³

Stadsbefästning omkring 1630

Wollins utseende omkring 1630 framgår av en karta i Krigsarkivet.⁴ Staden hade en tämligen regelbunden medeltida rutnätsplan – dock inte fullt så rätvinklig som den är ritad på just denna karta – och omgavs av en medeltida stadsmur med vattengrav.

1630, direkt efter att Wollin besatts av svenskarna, påbörjades förstärkningar av försvarsverken. Arbetet avstannade dock relativt snart.⁵ Antagligen visar en odaterad karta med vall, två bastioner, vattengrav och två små tenaljverk en plan för detta. Dessutom finns någon form av skyttevärn på den lilla ön närmast fastlandssidan i floden framför staden, till skydd för bron och vägen över till fastlandet. Som alternativ har senare ett litet hornverk ritats med blyerts, men nu på den större av öarna.⁶ Möjligen kan Georg Ginther Kräill von Bemebergh vara upphovsmannen även om kartan verkar väl enkel för det. Kräill var 1630 generalkvartermästare i Pommern och hade då i uppgift att utarbeta förslag till stadens befästande, vilket dock inte godkändes.⁷

Av kartor från 1640- och 50-talen framgår att delar av planen ändå byggdes ut, men i modifierad form. Det gäller de två bastionerna och åtminstone delar av vallen och vattengraven samt en ravelin i norr, i stället för ett av tenaljverken. Likaså skyttevärnet vid bron.⁸ Det finns uppgifter om befästningsarbeten i slutet av år 1637 och rimligen bör det då vara fråga om denna plan.⁹

1 KrA: SFP Tyskland Wolgast 4.

2 KrA: SFP Tyskland Wolgast 1.

3 *NF*.

4 KrA: SFP Tyskland Wollin 1.

5 Munthe I 1902, s 438–439; *NF*.

6 KrA: SFP Tyskland Wollin 3.

7 Munthe VI:1 1916, s 189.

8 Bl.a. KrA: SFP Tyskland Wollin 5 och 6.

9 Munthe I 1902, s 594.

Stadsbefästning omkring 1646

Omkring 1646 bör en plan för ny, betydligt kraftigare stadsbefästning med tre stora bastioner och två halvbastioner närmast floden ha tillkommit. Kurtinen är kraftigare, vattengraven bredare och utanför denna ligger en fältvall. På den större ön i floden finns en kvadratisk skans med bastionerade hörn och sidan mot staden öppen och på en höjd sydväst om staden har en likadan skans, alternativt en kvadratisk mur eller vall ritats rund Sankt Mikaelsskyrkan.¹

Troligen tillkom planen i samband med att Conrad von Mardefelt 1646 fick ansvar för de fasta befästningarna i de tyska områdena; han satte genast igång med förbättringsarbeten.² En karta av Erik Dahlbergh 1648, efter en inspektionsresa med von Mardefelt, visar samma plan och att stora delar då var färdigställda.³ Den återkommer sedan på en karta 1656, men med vissa justeringar, och en karta två år senare visar att befästningarna då var fullbordade. De små skansarna blev dock inte utförda.⁴ Munthe berättar vidare att i september 1656 intogs Wollin av kejserliga trupper och 1657–58 iståndsattes befästningarna igen.⁵

Stadsbefästning 1686

1686 fastställde Karl XI en dessein för genomgripande ombyggnad av befästningsverken runt staden och en ny skans på den större av öarna i floden vid bron, utarbetad av Erik Dahlbergh.⁶ Det är de för honom typiska stora bastionerna med sneda, dubbla flanker och en kraftig fältvall.

Projektet hade föregåtts av ett förslag som troligen utarbetats av Jacob von Kemphen något år tidigare – ritmanéret talar för detta och det faktum att en skiss till Dahlberghs projekt 1686 finns inritad på en kopia av förslaget.⁷ von Kemphen var 1681–83 och 1685–97 ansvarig för de tyska provinserna, under Dahlbergh och arbetade mycket i de närbelägna städerna Stettin och Damm.⁸ Förslaget innebar inga förändringar av den befintliga bastionsbefästningen men däremot utbyggnad av en kraftig fältvall med en ravelin framför utfarten mot nordväst och en skans på den större ön i floden, drag som återkom i Dahlberghs plan.

I en genomgång av tillståndet och behoven för landets fästningar 1698 skriver Dahlbergh om Wollin att staden så fort som möjligt borde iståndsättas i enlighet med den av honom utarbetade desseinen.⁹ Det är svårt att

1 KrA: SFP Tyskland Wollin 4.

2 Munthe II 1906, s 250, 258.

3 KrA: Handritade kartverk 21, nr 15. Samma information finns på KrA: SFP Tyskland Wollin 5.

4 KrA: SFP Tyskland Wollin 6 och 7.

5 Munthe II 1906, s 307; *NF*.

6 KrA: SFP Tyskland Wollin 2.

7 KrA: SFP Tyskland Wollin 11a–c, den sista är kopian med Dahlberghs skiss.

8 Munthe VI:2 1919, s 114–116.

9 Munthe III:2 1911, s 253.

säga hur mycket av förändringarna som verkligen kom till utförande. På ett antal kartor från angreppet på Wollin 1759 är det dock mycket av Dahlberghs större och bredare bastioner som avbildas.¹

Bevarade spår idag

Wollin förstördes kraftigt under andra världskriget – bara enstaka äldre byggnader finns idag kvar. Men gatunätet är till största delen bevarat. Bebyggelsekaraktären har dock förändrats grundligt. Stora delar av staden står obebyggda, framför allt den breda parkzonen utmed vattnet, och i övrigt är det huvudsakligen en gles bebyggelse. Kyrkan har nyligen återuppbyggts från att ha stått som ruin. Den medeltida stadens utsträckning är lätt att uppfatta genom en tydlig sluttning runt större delen av staden som visar stadsmurens sträckning. I huvudsak är detta obebyggd mark med små odlingslotter på platsen för den tidigare graven utanför muren. I sydöst finns också en kort sträcka av själva muren kvar.

Av de svenska befästningarna finns också tydliga spår. Halvbastionen i söder är mycket markant, flera meter hög och med tydlig kontur och branta sidor. Ovanpå ligger en öppen gräsyta och nedanför ett trädgårdsmästeri. Längs den sydvästra kanten ligger några växthus. Bastionen är stor till ytan och kan därför stämma med den förstörade bastionen från 1680-talet. Dessutom finns vissa rester kvar av den nordvästligaste bastionen.

Wolmar (Valmiera) 1621–1702/1721

Stad i norra Lettland, uppvuxen vid en liten ordensborg som anlades 1283 på en udde vid sammanflödet av två vattendrag. Så småningom omgavs staden med en stadsmur. 1600–1601 höll svenskarna Wolmar men det dröjde till 1621 innan de erövrade staden på allvar. Följande år gavs den i förläning till Axel Oxenstierna. 1657–58 besatte polackerna Wolmar, 1689 brann större delen av staden ner och 1702 intogs den slutligen av ryssarna.²

Befästningsförslag 1631

I mars 1631 skrev Georg von Schwengeln till Axel Oxenstierna att han hade utarbetat en dessein till stadens förstärkande.³ Detta bör vara en karta i Krigsarkivet som visar en skiss till nya befästningar runt hela staden, och som utgår från den gamla, medeltida stadsmuren, utan de tillägg som kom till efter 1634 (se nedan).⁴ Texten på kartan har också likheter med von Schwengelns sätt att skriva.

1 Bl.a. KrA: Sveriges krig 16:113 och 16:114a.

2 *NF*.

3 Munthe VI:1 1916, s 194.

4 KrA: SFP Östersjöprovinserna Wolmar 4. Det är en enkel, skissartad streckteckning i brunt bläck.

Utanför den gamla stadsmuren skulle raka vallar anläggas och fyra relativt stora bastioner som var lite skeva i formen. Det är den vid denna tid normala typen av bastioner med flanker i rät vinkel mot kurtinen. Ett ovanligt inslag är att skottlinjer och därmed konstruktionslinjerna för bastionernas faser är markerade med prickad linje. Senare kartor säger att inget av detta blev genomfört.

Förslag till reglering och utvidgning 1635

1634–35 reste Olof Hansson [Örnehufvud] till Livland för att besiktiga befästningarna och utarbeta förslag till förbättringar och besökte då bland annat Wolmar i början av 1635.¹ Fyra osignerade kartblad i den Oxenstiernska samlingen i Riksarkivet är med all säkerhet utförda av honom vid detta tillfälle. Munthe bekräftar också att Örnehufvud i januari 1636 överlämnade flera förslag till Axel Oxenstierna.²

Projektet består av fyra alternativa förslag till reglering och i två fall även utvidgning. Stadsområdet har i alla alternativen en långsträckt, avsmalnande form. På blad 1 och 4 är den helt symmetrisk medan de andra två är mer eller mindre skeva. Blad 1 som har texten "Weed denna figur förmeenar Jagh best wara att blifua Wolmar till att befesta" måste vara huvudförslaget. Det innebar både reglering av det äldre stadsområdet och en utvidgning mot väst så att ett sammanhängande område inom en gemensam befästningsgördel skulle bildas med slottet i öst.

Stadsplanen är en rätvinklig rutnätsplan med så långt möjligt rektangulära kvarter, symmetriskt ordnade kring den bredare huvudgatan som mittaxel. I väster skulle denna mynna i en bred öppen plats med två små tvillingbyggnader vilka är markerade som stenbyggnader och möjligen skulle kunna fungera som blickfång i gatuperspektivet. I andra änden av gatan låg också en öppen plats. På insidan av befästningarna skulle en gränsgata löpa. Kvarteren har dubbla tomtrader utom några smalare kvarter i ytterkanterna, som bara har en enkel rad av genomgående tomter.

Blad 2 innehåller en större variant av befästning runt slottsområdet, vilken på grund av topografin blivit något sned i formen. Blad 3, som täcker hela staden, visar nya befästningar runt ett sammanhängande, men mindre stadsområde. Något gatunät är inte markerat. I det fjärde alternativet (blad 4) omges den reglerade och utvidgade staden av en separat befästningsgördel medan ett hornverk skulle byggas runt slottet. Stadsplanen är i princip densamma som i huvudalternativet.

Inget av detta blev dock genomfört. I stället tycks man ha beslutat sig för en mycket enklare dessein av Örnehufvud, vilken återfinns på en karta med

1 Munthe VI:1 1916, s 202–204.

2 RA: Oxenstiernska samlingen, nr 18, bl 1–4 (kartavd m form); Munthe I 1902, s 569, not 1.

årtalet 1634 i *Svensche Plante Booken*.¹ Denna får ses som ett mer realistiskt minialternativ. Förslaget består av en ny vall längs västra stadssidan, med en halvbastion i nordvästra hörnet och ett enkelt tenaljverk framför stadsporten. Dessutom skulle ett tenaljverk byggas mitt på norra sidan och en vall utanför slottets sydöstra del medan den gamla stadsmuren fick duga i övrigt. Gatunätet är inte markerat och sannolikt har man uppgivit tanken på reglering.

1638 meddelade Georg von Schwengeln i ett brev till Axel Oxenstierna att inga arbeten hade utförts och att han skulle göra en ny karta.² Om detta blev gjort är oklart, men troligtvis inte, med tanke på att delar av Örnehufvuds förslag senare tycks ha utförts. År 1640 fick Örnehufvuds understälde Johan Lenæus [Wärnschiöldh] i uppdrag att resa till Livland och då även besöka de mindre fästningarna. Han åtföljdes av sin sväger, som ska ha ritat kartor över Wolmar och andra platser.³ Någon Wolmarkarta av hans hand har dock inte påträffats. Möjligen kan några arbeten ha kommit igång i samband med denna inspektion.

Stadsbefästning omkring 1644

Uppgifter 1644 säger att Johan von Rodenburghs bror Gissbrecht Rodenburgh då ledde befästningsarbeten i Wolmar och att en konduktör under Johan von Rodenburgh skickades dit för att färdigställa de pågående arbetena. Det var troligen Heinrich Dietrich för denne klagar nämligen i ett brev till rikskanslern på att han knappt fått betalt på grund av Johan och Gissbrecht Rodenburgh som hade hand om arbetet.⁴

Det aktuella befästningsförslaget måste vara en karta i Krigsarkivet som har stora likheter i ritningsmanéret med andra kartor av Johan von Rodenburgh.⁵ Som utgångsläge har slottet och den medeltida stadsmuren ritats ut, och vid västra sidan av staden är också delar av Örnehufvuds "miniförslag" markerade med tunn linje.

Projektet innebar att en ny huvudvall och två bastioner skulle byggas vid västra stadssidan och huvudvall och en bastion i norr, fram till hörnet av det gamla slottet. Vid södra sidan av staden sluttar det kraftigt ner mot floden och det är säkerligen därför man ansåg sig kunna undvara befästningar här. Längs västra stadssidan skulle en vattengrav grävas mellan de två vattendragen i norr och söder. På kartan finns dessutom ett prickat alternativ att låta befästningarna fortsätta utmed hela norra sidan, så att även slottet täcktes in, och att anlägga en separat redukt strax sydöst om slottet, med någon form av befäst förbindelselinje in till slottet.

1 KrA: Handritade kartverk 11, nr 31.

2 Munthe VI:1 1916, s 195.

3 Munthe I 1902, s 579; Munthe VI:1 1916, s 427.

4 Munthe VI:1 1916, s 443, 480.

5 KrA: SFP Östersjöprovinserna Wolmar 2.

På en annan karta finns ytterligare ett alternativ där befästningslinjerna har i princip samma utformning men ligger lite annorlunda. Bland annat har bastionen mitt på norra sidan blivit betydligt skevare. Området vidgades också något i nordöst varvid befästningen förlängdes så att även slottet täcktes in, men inte hela – den östligaste spetsen måste rivras. Redutten finns inte med och inte heller vattengraven på västra stadssidan.¹ Även denna är med all säkerhet av von Rodenburgh.

En karta som är daterad 1647 och signerad Jacob Schultz visar stadens omgivningar men utelämnar själva staden. Av befästningarna är bara den gamla södra muren utritad samt, med prickad linje, redutten i sydöst och bastionen i sydväst. I texten sägs att slutningen mot söder måste göras slät och att den kan beskötas från bastionen och redutten.² Schoultz finns inte med i Munthes biografiska anteckningar men med tanke på att samma pappersmärke återfinns på två kartor som kan knytas till von Rodenburgh vågar man möjligen gissa att han kan ha efterträtt Mathias Richter som konduktör hos von Rodenburgh 1647.³

Projekt till reglering och förstadsutbyggnad 1654

Året 1654 finns det uppgifter att Johan von Rodenburgh var i Wolmar och såg till att staden sattes i försvarstillstånd och följande år berättas att konduktören Sigvard Walwingh ledde arbetena.⁴ En karta i Krigsarkivet med två alternativa projekt visar sannolikt detta. Det som är mest utarbetat och som får betraktas som huvudförslaget är ett projekt till dels reglering/upprätning av det äldre gatunätet, dels en mindre utvidgning av slottsområdet i sydöst och dels två stora förstäder utanför de projekterade nya befästningarna. Det andra alternativet skiljer sig bara vad gäller utformningen av stadsbefästningen runt slottet och stadens östra ände; befästningen följer i detta fall slottets södra mur och innebar alltså ingen utvidgning här.⁵

Attribueringen till von Rodenburgh grundas framför allt på att stadsbefästningen är en utveckling av hans 1640-talsprojekt och att vattenmärkena på kartorna är nästan identiska med en grupp kartor från omkring 1650, varav en är signerad av von Rodenburgh och en av hans medhjälpare Johan Peter Kirstenius.⁶ Kartorna är inte olika andra Rodenburghkartor från denna tid, men saknar några av hans mest typiska kännetecknen.

1 RA: Tidöarkivet 342 (kvarligger i akten), avbildad i Dunsdorfs 1981, s 111. Kartan saknas i Ehrensvärd 2005.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Wolmar 2.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Narva 1b och Narva 16.

4 Munthe II 1906, s 245 och VI:1 1916, s 500.

5 KrA: SFP Östersjöprovinserna Wolmar 8. En skiss till stadsbefästningarna, inklusive utvidgningen vid slottet, och ritad på likadant papper är KrA: SFP Östersjöprovinserna Wolmar 5.

6 KrA: SFP Östersjöprovinserna Arensburg 1, cirka 1649, respektive Ewst 1, daterad 1645. Vattenmärkena är något mindre slitna än på Wolmarkartan och har en skada i högra delen av de nedre snedlinjerna.

I huvudförslaget har befästningarna runt det gamla stadsområdet samma utformning på västra och norra sidorna som 1640-talskartan och sannolikt hade dessa byggts ut. Till detta har lagts en sorts stort hornverk som innesluter slottet och ett utvidgningsområde i stadens östra ände, fram till platsen för den tidigare föreslagna redutten, och en ordentlig befästning skulle nu anläggas även på södra stadssidan.

Över det gamla stadsområdet har en rätvinklig rutnätsplan ritats ut. Här låg några äldre stenbyggnader som i vissa fall måste rivas för att ge plats åt de nya gatorna. Huvudgatan i stadens längdriktning, vilken hade slottsporten i fonden, är ritad som bredare än övriga gator. Som torg skulle antagligen den stora öppna platsen på kyrkans norra sida fungera. Kvarteren är i grundformen rektangulära, av samma längd men varierande i bredd. De lite smalare kvarteren är indelade i två rader med i det närmaste kvadratiska tomter och de bredare kvarteren två rader med tomter av två olika storlekar. De smalare kvarteren i ytterkanterna av stadsområdet delas in i en rad tomter.

Den norra förstaden låg på andra sidan en å. Kartans nordöstra del är bortskuren, men säkerligen består projektet av en regelbunden, månghörnig halvcirkelform med rätvinklig rutnätsplan och omgivande bastionsbefästning i två alternativa utformningar. Mitt för bron över till den gamla staden vid dess norra bastion ligger ett stort, halvt hörnslutet torg och en gata i mittaxeln leder tvärs över detta. Kring denna grupperar sig kvarteren som varierar en del i formen. Gatan i mittaxeln och en tvärgata i den borte delen av området har större bredd än en sidogata som också syns på planen. För ovanlighetens skull är det tveksamt om någon sammanhängande gränsgata var tänkt på insidan av befästningarna; på några punkter förefaller det vara väl trångt för det. Tomterna är dubbelt så stora som i det gamla stadsområdet och det finns både kvarter med genomgående tomter och med dubbla rader av tomter.

Förstadsområdet mot väster är större och har även det en rätvinklig rutnätsplan, men med ännu mycket större kvartersrutor och tomter. Den centrala gatan är bredare än övriga gator. En karta i Lettlands riksarkiv, upprättad av lantmätaren Eberhard Tolcks 1688, visar att detta område byggdes ut och då användes som trädgårdstomter. Bara några enstaka hus är markerade. Det framgår inte om detta var avsikten från början, men det kan mycket väl ha varit så att döma av de stora tomterna.¹ Av kartan framgår också att regleringen av den gamla staden hade genomförts, med några smärre avsteg. Kartor 1798 och 1821 berättar att fortfarande hade bara någon enstaka tomt bebyggts i det västra området.²

1 LVA F7404. Apr 1. L 1380.

2 Den första i Valmiera museum och den andra en kopia i State Heritage Inspection, Riga, negativ Nr 37597.

Stadsbefästningen, men på södra sidan bara delar, liksom vattengraven i väst blev även de utbyggda och man anlade dessutom en ravelin utanför västra stadporten, vilket inte ingick i planen. En annan justering var att befästningarna förlängdes ett stycke längre mot öster än vad planen föreskrev. De drogs runt hela slottet, även dess södra sida, men utan någon utvidgning och motsvarar här alltså det mindre alternativförslaget. Längs den återstående delen av södra stadssidan finns en markering som skulle kunna innebära att man på något sätt förstärkte den naturliga sluttningen. Allt detta var genomfört före 1673, då vi har en karta av Johan Falck.¹ Den norra förstaden sattes däremot aldrig i verket.

Projekt till utvidgning och ombyggnad av stadsbefästningen omkring 1680

1680 är en karta i Krigsarkivet daterad som visar att man hade planer på en utbyggnad av befästningarna. Den är signerad av Christopher Heinrich Edler von Purgoldt som vid denna tid var underkonduktör i Dorpat och Pernau.² Projektet återkommer på ytterligare två kartor som säkerligen är av samma upphovsman och från samma tid. På dessa finns också ett mer omfattande alternativ.³

Förslaget innebar att befästningarna längs stadens södra sida skulle byggas ut och få en utformning som liknade 1650-talets dessein, inklusive utvidgningen av slottsområdet mot sydöst. Bastioner skulle uppföras i både de sydöstra och sydvästra hörnen. Det alternativa förslaget är ritat med streckade linjer och medförde att staden dessutom skulle få en triangulär utvidgning mot väster, med en bastion i spetsen. Den nämnda kartan 1688 ger intrycket att försvarsverken på södra stadssidan också blev anlagda, men däremot inget av de planerade förändringarna i väster.

Bevarade spår idag

Området bombades hårt under andra världskriget så den nuvarande bebyggelsen är till allra största delen ny, men gatunätet finns till stora delar kvar. Detta har också blivit utgångspunkt för fortsatt utbyggnad under tiden fram till andra världskriget.⁴ I det gamla stadsområdet är slottet och kyrkan bevarade men i huvudsak saknas bebyggelse. På platsen för den norra bastionen har ett stort kulturhus byggts. Delar av stadsbefästningen är tydligt uppfattbara.

1 KrA: SFP Östersjöprovinserna Wolmar 6.

2 KrA: SFP Östersjöprovinserna Wolmar 9; Munthe VI:2 1919, s 341.

3 KrA: SFP Östersjöprovinserna Wolmar 3 och 7.

4 Kartkopior cirka 1930 och 1970-tal från Janis Kalnacs, Valmiera museum.

Christinehamn i Nya Sverige (Wilmington) 1654–1655

Åren 1638–55 hade Sverige en liten koloni i Nordamerika, vid Delawarefloden strax söder om nuvarande New York. Redan 1624 hade ett första svenskt kompani för handel på Asien, Afrika och Amerika godkänts av Gustav II Adolf, men någon verksamhet kom aldrig igång. Ett nytt och mer lyckosamt försök gjordes 1637 då Söderkompaniet eller Nya Sverigekompaniet grundades av holländska intressen och drottning Kristinas förmyndarregering tillsammans. 1642 övertog Sverige ledningen helt.

I september 1637 avseglade två skepp under befäl av Peter Minuit som tidigare varit direktör för den holländska kolonin Nya Amsterdam – dagens New York. I mars följande år var man framme och kunde, efter att ha köpt mark av indianerna, anlägga Fort Christina vid en biflod en bit upp efter Delawarefloden. Detta är ursprunget till dagens Wilmington. 1643 blev Johan Printz guvernör. Området utökades efter hand genom nya markköp och fick till slut en längsta utsträckning om cirka 200 km, och ett helt system av fort och handelsstationer anlades. Svenskarnas närvaro sågs inte med blida ögon av holländarna och 1655 anföll dessa och erövrade kolonin. 1664 tvingades de i sin tur kapitulera för engelsmännen.¹

Stadsgrundning 1654

I mitten av maj 1654 anlände Johan Claesson Risingh som ny ledare för kolonin. I hans sällskap fanns fortifikationsingenören Pehr Lindheström som upprättade en karta över det svenska området, arbetade med förstärkning av befästningarna och utarbetade en plan för grundandet av staden Christinehamn vid Fort Christina.²

Staden återfinns på två olika kartor som delvis skiljer sig i utformningen av gatunätet, båda upprättade av Lindheström. Den första är en färglagd karta i större format och mer detaljerat utförande, daterad den 8 juli 1654, och den andra en enklare liten karta i brunt bläck över "Staden ChristinaHamb, med skantzen ChristinaFort in nova Suecia, sampt hollendarens belägring An^o: 1655". Den senare ingår i handskriften *Geographia Americæ eller Indiæ Occidentalis Beskrieffningh* som Lindheström gav ut 1691 och det är osäkert när själva kartan ritades och vilka förlagor han då kan ha haft.³

Närmast Christinæ Kyl, bifloden till Delawarefloden, ligger Fort Christina. Det är en kvadratisk anläggning, med bastioner i hörnen. På kartan

1 Norman 1998, s 112–115. En mer utförlig studie av Nya Sverige, med källhänvisningar, finns i Dahlgren, Norman 1988.

2 Dahlgren och Norman 1988, s 27, 148; Munthe VI:1 1916, s 444. Sedan Lindheström återkommit till Sverige i april 1657 arbetade han bl.a. med Andersö skans. Munthe använder namnformen Petrus Lindheström men anger också alternativen Pehr, Phär och Lindeström, Linneström.

3 RA: Handel o sjöfart, kolonier, Nya Sverige II (kartavd m form) respektive Manuskriptsaml vol 62, Litt E (kartavd m form).

1654 har dessa svagt sneda flanker medan de på den senare kartan snarast ser rätvinkliga ut. De trubbvinkliga flankerna var en modernitet vid denna tid och möjligen kan planen visa ett förslag till ombyggnad. Från fortet går en pir ut i vattnet. Inom vallarna finns en rak nordsydlig gata och några smala, oregelbundna gångar samt några utspridda hussymboler varav ett par överstora som bör representera några viktigare byggnader.

På insidan av fortet ligger ett öppet markområde med vad som måste vara en större trädgårdsanläggning på östra sidan. Den är indelad i fyra större kvarter med trädtrader längs kanterna och inom dessa fyra rutor. Runt tre sidor av trädgården är ett staket ritat, utformat som en gärdesgård, och med en portal mitt på västra sidan. På östra sidan, där inget staket är markerat, går en slingrande, rödmarkerad väg med några spridda hus. Vägen fortsätter norrut, på östra sidan av stadsområdet i gränsen mot lägre liggande sankmark. På samma sätt ligger en äldre väg i västra kanten av stadsområdet där det också finns en kil av sankmark.

Staden är planerad som ett enkelt rutnät, uppbyggt kring tre långgator i nordsydlig riktning. Den mittersta är bredare än de övriga och utgör en fortsättning av fortets mittaxel, men utan att ligga helt i linje med denna. Planen 1654 får uppfattas som en principplan för anläggningen av de första delarna och för en successiv fortsatt tillväxt. I de sydöstra och sydvästra hörnen tänkte man uppenbarligen inte bygga ut de nya, raka gatorna i ett första skede utan behålla några sneda partier av de gamla vägarna; detta framgår av stadsstaketets dragning på västra sidan och färgläggningen på den östra. Även partier i nordväst ligger utanför staketet och måste vara för framtida expansion.

Det anges ingen måttenhet vid skalan men rimligtvis bör det vara rhenländska ruthen som var det normala för fortifikationsofficerare. Fortet skulle då ha ett innermått av 7 ruthen eller ca 26 meter (med alnar skulle det inte bli mer än drygt fyra meter). Det tänkta stadsområdet skulle bli 81 ruthen långt (cirka 305 meter) och 50 ruthen (cirka 188 meter) som bredast.

Kvarteren är långsträckt rektangulära och underindelade med några streckade linjer tvärs genom kvarterets hela bredd. Detta är med all sannolikhet inte den färdiga tomtindelningen; sedan länge användes nästan uteslutande ett system med tomter i dubbla rader så man får åtminstone tänka sig att det dessutom skulle gå en tomtgräns mitt genom kvarteret i längdriktningen. Vad gäller den exakta kvarters- och tomtindelningen var man tydligen ännu inte helt färdig, för på kartan 1655 har läget för tvärgatorna ändrats så att kvarteren blivit kortare. Med tanke på att denna karta kan ha ritats långt senare får man dock vara lite försiktig i bedömningen.

Källor och litteratur

Arkiv och kartsamlingar

Brandförsäkringsverkets arkiv, Stockholm
Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn
Krigsarkivet, Stockholm
Kungliga Biblioteket, Stockholm
Vitterhetsakademiens bibliotek, Stockholm
Landsarkivet i Uppsala
Lantmäterimyndigheterna i olika län
Lantmäteriverket, Gävle
National Museum, Szczecin
Rigsarkivet, Köpenhamn
Riksarkivet, Stockholm
Riksarkivet / Kansallisarkisto, Helsingfors
State Archive, Szczecin
State Heritage Inspection, Riga
Uppsala universitetsbibliotek
Valmiera museum m.fl. regionala och lokala museer i Lettland
Åmåls kommunarkiv
Örebro stadsarkiv

Kartorna från lantmäterimyndigheterna i länen och många kommunala lantmäterienheter ingår i ett stort skanningsprojekt då de förflyttas till landsarkivet i Härnösand. Senare ska de förvaras i respektive landsarkiv.

Opublicerade källor

Ehrensverd, Ulla: Neva, Ingermanland och Nyenskans, En kartläggning, manuskript januari 2003 som översatts till ryska och publicerats samma år.
Ehrensverd, Ulla: *Topographia Poloniae, Plans of Towns, Fortresses, Villages*, manuskript under arbete, 2001. Det har i bearbetad form givits ut på cd 2004 och ska också komma i bokform.

- Fotostatkopior av kartor från Hälsinglands museum, Östergötlands museum, Vadstena, Riga, Valmiera museum.
- Muntliga uppgifter från Anders Holmstedt, Hälsinglands museum 1994.
- Muntliga uppgifter från Lars-Göran Kinnström, Helsingborg 1993.
- Liliequist, Inger: *Stadsplanering och bebyggelseutveckling – från 1621 fram till branden 1888*. Manusutkast till avhandling om Sundsvalls bebyggelsehistoria, [Sundsvall 1994].
- Westerbeek Dahl, Bjørn: Udkast til registratur over kort over tidligere danske besiddelser i det nuværende Sverige med dansk proveniens, utarbetat omkring 1990.
- Westerbeek Dahl, Bjørn: Gottfried Hoffmanns Kortværk, utskrift 30.10.2002.

Publicerade källor och litteratur

- Aasma, Karin: *Kungälv's kyrkor*, Sveriges kyrkor volym 132, Stockholm 1969.
- Aagård, Gun-Britt: *Medeltidsstaden 62, Gävle*, Stockholm 1984.
- Ahlberg, Nils och Hall, Thomas: *Scandinavian Atlas of Historic Towns No 4, Sweden, Uppsala*, Odense 1983.
- Ahlberg, Nils och Redin, Lars: *Städerna, Kulturminnen och kulturmiljövård*, Sveriges nationalatlas (band 11), Höganäs 1994.
- Ahlberg, Nils: *Stadsplaneförändringar i Sverige 1550–1875*, del I–II, Stockholm 1995.
- Ahlberg, Nils: *Stadsgrundningar och gaturegleringar*, Svensk stadsplanering under tre hundra år, *Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, Stockholm 1997.
- Ahlberg, Nils: *Stadens mönster – de historiska kartorna berättar*, Stockholm 1998.
- Ahlberg, Nils: *Stadsplanereglering i Sverige 1550–1875*, Stockholm 2000.
- Ahnlund, Henrik: *Johan Eberhard Carlberg, Stockholms stads arkitekt 1727–1773*, Monografier utgivna av Stockholms Kommun 49, Stockholm 1984.
- Ahnlund, Nils: *Sundsvalls historia*, del 1, Uppsala 1921.
- Alingsås stadskärna, kulturhistorisk bebyggelseinventering*, Älvsborgs läns museiförening Kulturhistorisk inventering 15, utarbetad på uppdrag av Alingsås kommun, Alingsås 1977.
- Almquist, Helge: *Göteborgs historia, Grundläggningen och de första hundra åren, Första delen, Från grundläggningen till enväldet (1619–1680)*, Göteborg 1929.
- Améen, Lennart: *Stadsbebyggelse och domänstruktur, svensk stadsutveckling i relation till ägoförhållanden och administrativa gränser*, Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution, avhandlingar 46, Lund 1964.
- Améen, Lennart: *Stadens gator och kvarter*, Lund 1973.
- Améen, Lennart: *Stadslandskapets förändringsrisker*, *Svensk geografisk årsbok* 1981.
- Améen, Lennart: *Stadsplaner som källa*, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 7, 1984.
- Andersson, Bertil: *Göteborgs historia, Näringsliv och samhällsutveckling, Från fästningsstad till handelsstad 1619–1820*, Stockholm 1996.

- Andersson, Carolina och Holmström, Marie: Staden under slaggen – arkeologin bryter historisk mark, *Arkeologi i Sverige* 1987, Uppsala 1990.
- Andersson, Gunnar och Jahnberg, Klas: *Scandinavian Atlas of Historic Towns No 9, Sweden, Strömstad*, Odense 1997.
- Andersson, Hans och Järpe, Anna: *Medeltidsstaden 2, Arboga*, Stockholm 1976.
- Andersson, Hans: *Medeltidsstaden 7, Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige*, Stockholm 1979.
- Andersson, Hans: *Medeltidsstaden 29, Kungahälla*, Stockholm 1981.
- Andersson, Hans: Den medeltida staden – struktur och bebyggelse, *Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, Stockholm 1997.
- Andersson, Henrik O. och Bedoire, Fredric: *Stockholms byggnader, En bok om arkitektur och stadsbild i Stockholm*, Stockholm 1988.
- Andersson, Roland: *Gamla Byn i Avesta*, Dalarnas museums serie av småskrifter 12, Falun 1976.
- Andersson, Thorsten och Lindbom, Gunnar: *Boken om Kristianstad*, Lund 1976.
- André, Annika och Högstedt, Christina: *Kartornas Lund, 1580-talet till 1950, Gamla Lund, förening för bevarande av stadens minnen, årsskrift 72*, Lund 1990.
- Andrén, Anders: *Medeltidsstaden 26, Lund*, Stockholm 1980.
- Annuswer, Bo, Bergquist, Ulla, Forenius, Svante och Syse, Bent: *Västerås 1000 år i centrum*, Stockholm 1990.
- Anund, Johan: Den medeltida Arboga – stadsplan och arkeologi, i Bo Franzén: *Sturetidens monetära system, Pant eller penningar som information i köpstaden Arboga*, Acta universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Economic History 29, Stockholm 1998.
- Anund, Johan, Carlsson, Ronnie och Syse Bent: Uppsala medeltid och 1600-talets kartor, *Uppland 2001*.
- Areslätt, Tomas: *Medeltidsstaden 58, Jönköping*, Stockholm 1984.
- Asker, Bertil: *Stockholms parker, Innerstaden*, Monografier utgivna av Stockholms stad 62:II, Uppsala 1986.
- Att illustrera stormakten, Den svenska Fortifikationens bilder 1654–1719*, Karolinska förbundets årsbok 1999, Meddelanden från Krigsarkivet XX, Lund 2001. Med bidrag av Ulf Söderberg, Märten Snickare, Björn Gäfvert, Lars Ericson och Åsa Karlsson.
- Augustsson, Jan-Erik: *Medeltidsstaden 20, Halmstad*, Stockholm 1980.
- Axelson, Alf W: *Pitebygdens historia, En kort historik till omkring 1900*, Piteå 1989.
- Bairoch, Paul, Batou, Jean och Chèvre, Pierre: *La population des villes européennes, Banque de données et analyse sommaire des résultats 800–1850 / The Population of European Cities, Data Bank and Short Summary of Results*, Genève 1988.
- Baum, Greta: *Göteborgs gatunamn 1621 t o m 2000*, Göteborg 2001.

- Berg, Kerstin och Harry: *Kungälv förr och nu*, Vänersborg 1988.
- Bedoire, Fredric: [Recension av Marianne Råbergs avhandling, *Visioner och verklighet, En studie kring Stockholms 1600-talsstadsplan*], *Bebyggelsehistorisk tidskrift* Nr 15, 1988.
- Bedoire, Fredric: *Guldålder, Slott och politik i 1600-talets Sverige*, Stockholm 2001.
- Berefelt, Gunnar: *Bilder från en Mälarfärd 1688, Gripenhielms Mälarkarta och dess vyer*, Acta bibliotecae regiae Stockholmiensis, Stockholm 1966.
- Betänkande och förslag angående värdering och disposition av kronan tillhörig mark i Vaxholm, *SOU* 1926:30.
- Bevarandeplan Askersunds stad*, del 1, kulturhistorisk byggnadsinventering 1993, Askersund 1993.
- Bevarandeprogram för Norrtälje stadskärna*, Norrtälje kommun, Norrtälje 1982.
- Björnånger, Oskar: *Köping från forntid till nutid*, Köping 1974.
- Blomkvist, Nils: När blev Sundsvall stad? Om Stadsbildningens förutsättningar, föregångare och slutliga förverkligande, *Sundsvalls historia*, Del I, Sundsvall 1996.
- Blomqvist, Ragnar: *Lunds historia, Nyare tiden*, Lund 1978.
- Blūms, Pēteris: Development of Riga's Suburbs och i samma publikation *Wooden Riga on Fire, The Wooden Heritage of Riga*, Neputns, Riga 2001.
- Borna Ahlkvist, Hélène och Tollin, Clas: *Kring Stång, En kulturgeografisk utvärdering byggd på äldre lantmäteriakter och historiska kartöverlägg*, Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar Skrifter No 7, Stockholm 1994.
- Borås kommun, Kulturhistorisk byggnadsinventering 1981, centralorten*, utförd av stadsbyggnadskontoret Borås [utan ort och -år].
- Boström, Ragnhild: *Sveriges domkyrkor*, Stockholm 1952.
- Broberg, Birgitta och Hasselmo, Margareta: *Medeltidsstaden 5, Söderköping*, Stockholm 1978.
- Broberg, Birgitta: *Medeltidsstaden 13, Nyköping*, Stockholm 1979.
- Broberg, Birgitta: *Medeltidsstaden 14, Trosa*, Stockholm 1979.
- Broberg, Birgitta: *Medeltidsstaden 15, Södertälje*, Stockholm 1979.
- Broberg, Birgitta: *Medeltidsstaden 31, Varberg*, Stockholm 1982.
- Broberg, Birgitta: *Medeltidsstaden 50, Norrköping*, Stockholm 1984.
- Broberg, Gunnar: *Staden i lågor – förödelse och återväxt, Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, Stockholm 1997.
- Bromé, Janerik: *Karlskrona stads historia*, Del I 1680–1790, Karlskrona 1930.
- Built Heritage and Locality, Articles*, editor Sirkka Köykkä, Tampere University of Technology, Tampere 2000.
- Bygd att vårda, Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län*, del 2, utgiven av Upplandsmuseet och länsstyrelsen i Uppsala län, Uppsala 1984.
- Byggnadsinventering innerstaden* [för Halmstad], utarbetad av P Stenberg och A Åsgrim, Halmstad 1975.

- Carlestam, Gösta: ... *och staden reste sig ur havet, Kartornas Gävle, En berättelse om Gävles 350-åriga historia och dess kartor*, Stockholm 1996.
- Carlsson, Kristina: *Medeltidsstaden 21, Gamla Lödöse*, Stockholm 1980.
- Cyrus, Allan: *Vaxholms fästning*, Stockholm 1947.
- Dahlbergh, Erik: *Erik Dahlberghs dagbok (1625–1699)*, utgiven av Herman Lundström, Uppsala & Stockholm 1912.
- Dahlbergh, Erik: *Suecia antiqua et hodierna, Bearbetad och kompletterad upplaga försedd med kommentarer huvudsakligen hämtade ur äldre källor*, Stockholm 1975.
- Dahlgren, Stellan och Norman, Hans: *The Rise and Fall of New Sweden, Governor Johan Rising's Journal 1654–1655 in its Historical Context*, Acta bibliothecae r. universitatis Upsaliensis vol. XXVII, Uppsala 1988.
- Davidsson, Åke: *Handritade kartor över Sverige i Uppsala universitetsbibliotek*, Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis X, Uppsala 1956.
- Davidsson, Åke: *Handritade kartor över Finland i Uppsala universitetsbibliotek*, Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis XI, Uppsala 1957.
- Den svenska historien*, huvudförfattare Sten Carlsson och Jerker Rosén
 Del 3, Vasatiden 1520–1611, Stockholm 1966
 Del 4, Gustav Adolfs och kristinas tid 1611–1654, Stockholm 1967
 Del 5, Karolinska tiden 1654–1718, Stockholm 1967.
- Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, redaktörer Thomas Hall och Katarina Dunér, Stockholm 1997.
- Det moderna Sverige, Samhället*, Stockholm 1969.
- Douglas, Marietta: *Medeltidsstaden 6, Sigtuna*, Stockholm 1978.
- Dunsdorfs, Edgars: *The Livonian Estates of Axel Oxenstierna*, Stockholm 1981.
- Edling, Barbro: Arkitektonisk centralism, Överintendentsämbetet fram till 1800-talets mitt, *Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, Stockholm 1997.
- Edlund, Lennart: Askersund – historik och bevarandeförslag, *Från bergslag och bondebygd* 1975, Örebro 1975.
- Ehrensvärd, Ulla: Fortifikationsofficeraren som kartograf, *Fortifikationen 350 år, 1635–1985*, Stockholm 1986.
- Ehrensvärd, Ulla: Kartsamlingar i Sverige, *Sveriges kartor*, Sveriges nationalatlas (band I), Stockholm 1990.
- Ehrensvärd, Ulla: Erik Dahlbergh som kartograf, *Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige*, Läckö 1992.
- Ehrensvärd, Ulla: Aspekter på stadskartografins historia, *Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, Stockholm 1997.
- Ehrensvärd, Ulla, Kokkonen, Pellervo och Nurminen, Juha: *Mare Balticum, The Baltic – Two Thousand Years*, Helsinki 1997.
- Ehrensvärd, Ulla: Kartans kartuscher, *Arkivkonst*, Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 2000, Stockholm 2000.

- Ehrensvärd, Ulla: Svensk kartläggning i Baltikum, Öster om Östersjön, *Ymer* 2000.
- Ehrensvärd, Ulla: Topographia Estoniæ, Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar, *Annales societatis Litterarum Estonicae in Suecia XII*, 1991–1999, Stockholm 2001.
- Ehrensvärd, Ulla: Neva, Ingermanlandija i Nienšants, Iz istorii kartografii, *Andrej Iogann Gipping, Neva i Nienšants*, Sankt-Peterburg 2003.
- Ehrensvärd, Ulla: *Cartographica Poloniae 1570–1930, Catalogue of manuscript sources in Swedish Collections to the history of Polish territories / Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*, CD-R80, ISBN 83-87992-29-1, Warszawa 2004. Katalogen ska också komma ut i bokform, enligt planerna under 2005.
- Eimer, Gerhard: *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600–1715*, Lund 1961.
- Eimer, Gerhard: Vasatidens städer, *Den svenska historien* del 3, Stockholm 1966.
- Eimer, Gerhard: Barockens stadsplanering, *Den svenska historien* del 4, Stockholm 1967.
- Eimer, Gerhard: Den karolinska tidens stadsplanering, *Den svenska historien* del 5, Stockholm 1967.
- Eimer, Gerhard: Militära nyttobyggnader av Erik Dahlbergh och hans medarbetare, *Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige*, Läckö 1992.
- Ekstedt, Olle: *Färgerna på gamla lantmäterikartor*, Stockholm 1987.
- Ekstrand, Viktor: *Svenska lantmätare 1628–1900, Biografisk förteckning*, Umeå och Uppsala 1896–1903.
- Ekstrand, Viktor: *Supplement till svenska lantmätare 1628–1900*, Stockholm 1912.
- Ellehag Claes: *Jean de la Vallée kunglig arkitekt*, Lund 2003.
- En bok om Filipstad, Minnesskrift med anledning av Filipstads 350-årsjubileum* 1961, redaktör Carl Axelson, Filipstad 1961.
- En bok om papper, Tillägnad Carl Joh. Malmros den 23 december 1944 av Aktiebolaget Klippans finpappersbruk*, Uppsala 1944.
- Engeström, Ragnar m fl: *Medeltidsstaden 71, Visby*, Stockholm 1988.
- Engeström, Ragnar: *Visbys karta genom tiderna, Acta Eruditorum Gotlandica actum IV*, utgiven av Läns museet Gotlands Fornsal, Visby 1988.
- Englund, Brita: Fästningsmodeller från Erik Dahlberghs tid, En preliminär undersökning, *Föreningen Armémusei vänner Meddelande XXVIII*, Kungl Armémuseum, Stockholm 1967.
- Englund, Peter: Om Erik Dahlbergh, *Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige*, Läckö 1992.
- Englund, Peter: *Ofredsår, Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*, Stockholm 1993.

- Englund, Peter: *Den öövertvinnerlige, Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*, Stockholm 2000.
- Ericson, Lars: Svenska stads- och fästningsplaner i Krigsarkivet, *Stadsbor i gångna tider*, Sveriges släktforskarförbund Årsbok 1989, Stockholm 1989.
- Ericsson, Birgitta: De anlagda städerna i Sverige (ca. 1580–1800), *Urbaniseringsprocessen i Norden*, del 2, Oslo 1977.
- Ericsson, Birgitta och Hall, Thomas: *Scandinavian Atlas of Historic Towns No 8, Sweden, Falun, Viborg* 1992.
- Ericsson, Ernst och Vennberg Erik: *Erik Dahlbergh, Hans levnad och verksamhet, Till 300-årsminnet 1625–1925*, Uppsala & Stockholm 1925.
- Ericsson, Ernst: *Olof Hansson Örnehofud och svenska fortifikationsväsendet, Till 300-årsminnet 1635–1935*, Uppsala 1935.
- Ericsson, Per: *Det forna Jönköping, En topografisk nyorientering*, opublicerat manuskript i Jönköpings läns museum 1984.
- Eriksson, Karin: *Studier i Umeå stads byggnadshistoria 1621–1895*, Umeå 1975.
- Eriksson, Karin: *Byggnadsordningar och stadsgestaltning, Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, Stockholm 1997.
- Eriksson, Torkel: *Stortorget, Rutger von Ascheberg och Karl XI, Stortorget, samlade essäer om Stortorget i Helsingborg, Kring Kärnan 27*, Helsingborg 1998.
- Ersgård, Hans: *Glimtar från militärstaden Malmö på 1660-talet, Elbogen*, årgång 19 Nr 4, Malmö 1989.
- Ewe, Herbert: *Das alte Bild der vorpommerschen Städte*, Verlag Hermann Böhlau Nachfolger Weimar 1966.
- Finlands städer*, redaktör R. Winter, text och bilder från respektive finska stadsförvaltningar, Stockholm 1947.
- Fiskarstan och Östra Storgatan*, Hälsinglands museum (inventeringen utförd av Owe Norberg), Hudiksvall 1986.
- Folin, Catharina: *Medeltidsstaden 8, Hedemora*, Stockholm 1978.
- Folin, Catharina: *Medeltidsstaden 11, Köping*, Stockholm 1979.
- Forsberg, Linnea: *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt, Gaturegleringen i Stockholm 1625–1650*, Monografier utgivna av Stockholms stad 157, Stockholm 2001.
- Fortifikationen 350 år, 1635–1985*, redaktör Bertil Runnberg, Stockholm 1986.
- Franzén, Anders: *Gränna*, Jönköpings läns museum, rapport nr 40, Jönköping 1997.
- Gardberg, Carl Jacob: *Stadsväsendet under medeltiden och i början av nya tiden, Stadsväsendets historia i Finland*, huvudredaktör Päiviö Tommila, Finlands stadsförbund, Helsingfors 1987.
- Gardell, Sölve: *Ur Ny-Kongelfs Krönika 1613–1676*, Göteborg 1927
- Gejvall-Seger, Birgit: *Stadsplanering och bebyggelseutveckling i Norrköping 1719–1970*, (särtryck ur Norrköpings historia VI, Tiden 1914–1970), Stockholm 1976.

- Gelotte, Göran: *Stadsplaner och bebyggelse typer i Södertälje intill år 1910*, Södertälje 1980.
- Gren, Leif och Norman, Peter: *Färdvägar och farleder, Kulturminnen och kulturmiljövård*, Sveriges nationalatlas (band 11), Höganäs 1994.
- Grennfelt, Tage, Kraft, Salomon, Lindqvist, Gunnar och Rydén, Josef: *Gränna – Visingsö historia*, Stockholm 1980.
- Grosser Historischer Weltatlas*
Zweiter Teil, Mittelalter, Redaktion Josef Engel, München 1979.
Dritter Teil, Neuzeit, Redaktion Josef Engel und Ernst Walter Zeeden, München 1981.
- Gustafsson, Jan-Helmer och Redin, Lars: *Medeltidsstaden 4, Västerås*, Stockholm 1977.
- Gustafsson, Jan Helmer: Uppsalas medeltida stadsplan, sedd i ljuset av de senaste 20 årens arkeologiska undersökningar, *Uppsala stads historia VII, Från Östra Aros till Uppsala*, Uppsala 1986.
- Gustafsson, Jan-Helmer: *Medeltidsstaden 12, Enköping*, Stockholm 1979.
- Gåsste, Johan och Lundström, Bo: Kart- och ritningssamlingen, *Riksarkivets beståndsöversikt, Del 6, Särskilda bestånd och allmänna forskningsmedel*, utgiven av Örjan Rommefors m.fl., Stockholm 2003
- Gäfvert, Björn: Svensk militär kartering i Preussen 1626–1635, *Historia, krig och statkonst, En vänbok till Klaus-Ricard Böhme*, red. Kent Zetterberg och Gunnar Åselius, Probus, Stockholm 2000.
- Gäfvert, Björn: Militär kartering och militära kartor under karolinsk tid, *Att illustrera stormakten, Den svenska Fortifikationens bilder 1654–1719*, Karolinska förbundets årsbok 1999, Meddelanden från Krigsarkivet XX, Lund 2001.
- Gäfvert, Björn: Krigsarkivets kartsamlingar, *Krigsarkivet 200 år, Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 2005*, Meddelanden från Krigsarkivet XXIV, Stockholm 2005.
- Göteborg, *Arkitekturmuseet årsbok 1988*, Stockholm 1988. Bland annat ingår en uppsats om "Göteborgs stadsutveckling" av Hans Bjur.
- Hall, Thomas: Der eckverschlossene Platz. Einige Bemerkungen anlässlich einer finnländischen Untersuchung, *Konsthistorisk tidskrift* 1969.
- Hall, Thomas: Anders Torstensson och Södermalm, *Konsthistorisk tidskrift* 1970.
- Hall, Thomas: Einige schwedische Architekturabhandlungen. II, *Konsthistorisk tidskrift* 1979.
- Hall, Thomas: Den svenska staden växer fram, *Forskning och Framsteg* 7/81.
- Hall, Thomas: Recension av Marianne Råberg: Visioner och verklighet, *Konsthistorisk tidskrift* 1989.
- Hall, Thomas: Urban Planning in Sweden, *Planning and Urban Growth in the Nordic Countries*, ed Thomas Hall, London 1991.

- Hall, Thomas: Från Hippodamos till Howard, Stadsplanering och stadsideal ur ett historiskt perspektiv, *Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, Stockholm 1997.
- Hall, Thomas: *Planning Europe's Capital Cities, Aspects of Nineteenth-Century Urban Development*, London 1997.
- Hall, Thomas: *Huvudstad i omvandling, Stockholms planering och utbyggnad under 700 år*, Stockholm 1999.
- Hall, Thomas: Stockholms planering före, under och efter Tessin, Några reflektioner, *Rakkaudesta kaupunkiin, Riitta Nikulan juhlakirju / For the Love of the City, Festschrift to Riitta Nikula, Taidehistoriallisia tutkimuksia / Konsthistoriska studier* 28, Helsinki 2004.
- Hamberg, Per Gustaf: *Tempelbygge för protestanter*, Stockholm 1955.
- Handlingar, stadgar och reglementen m. m. rörande Grenna stad*, Jönköping 1903.
- Hansson, Hans: Norrmalm i stöpsleven, *Samfundet S:t Eriks årsbok* 1946, Stockholm 1946.
- Hansson, Stina: En adelsflickas studier, Kultur och andligt liv under stormaktstiden, *Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige*, Läckö 1992.
- Hasselmo, Margareta, med bidrag av Lars Bengtsson: *Medeltidsstaden 17, Stockholm*, Stockholm 1981.
- Hasselmo, Margareta: *Medeltidsstaden 22, Marstrand*, Stockholm 1980.
- Hasselmo, Margareta: *Medeltidsstaden 23, Uddevalla*, Stockholm 1980.
- Hasselmo, Margareta: *Medeltidsstaden 36, Vadstena*, Stockholm 1982.
- Hasselmo, Margareta: *Medeltidsstaden 40, Skänninge*, Stockholm 1983.
- Helmfrid, Björn: *Norrköpings historia*, del II, Stockholm 1965.
- Helsingborgs stadskärna, Bevaringsprogram* 1985, utgivet av Helsingborgs bevaringskommitté, Helsingborg 1986
- Herlitz, Nils: Ur den svenska stadsbyggnadslagstiftningens historia, *Svenska stadsförbundets tidskrift* 1922.
- Hiekkanen, Markus: *Medeltidsstaden 1, Borgå*, Helsingfors 1981.
- Hiekkanen, Markus: *Medeltidsstaden 2, Raumo*, Helsingfors 1983.
- Hiekkanen, Markus: *Medeltidsstaden 4, Nådendal*, Helsingfors 1991.
- Historia kring Göteborg*, redaktör Hans Andersson med bidrag av bland annat Curt Weibull, Stockholm 1982.
- Historisk statistik för Sverige, Stockholm 1969.
- Holmberg, Nils: *Åmåls historia 1, Före 1860*, Göteborg 1943.
- Holmbäck, Åke och Wessén, Elias: *Magnus Erikssons Stadslag i nusvensk tolkning*, Lund 1966.
- Hult, Karl: *Ljusnarsbergs krönika*, Säter [1918].
- Humble, Sixten: Lantmätarnas verksamhet inom städer och stadsliknande samhällen, *Svenska lantmäteriet 1628–1928*, del II, Stockholm 1928.
- Hus i Kalmar*, Rapport 12 centrumplaneringen, utgiven av stadsarkitektkontoret i Kalmar, Kalmar 1980. Sammanställd av Leonard Eriksson, Bengt Folenius, Lars-Ingvar Larsson och Christina Thunwall.

- Internationella stadsbyggnadsutställningen, Nordiska avdelningen: Danmark, Finland, Norge, Sverige, katalog jubileumsutställningen i Göteborg 1923*, Göteborg 1923.
- Jaatinen, Martti I: *Sortavalan rakentaminen 1643–1944*, Yhdessäsuunnittelun täydennyskoulutuskeskus, Teknillinen korkeakoulu, Espoo 1997.
- Jacobsson, Bengt: *Medeltidsstaden 48, Landskrona*, Stockholm 1983.
- Jangfeldt, Bengt: *Svenska vägar till S:t Petersburg*, Wahlström & Widstrand, [Stockholm] 1998.
- Jansson, E. Alfred: *Bidrag till det borgerliga Vaxholms äldre historia, Uppland 1960*, Uppsala 1960.
- Johanson, Erik O: *Några stadsplaneprojekt för Jönköping från 1600-talets början. Ett bidrag till den svenska stadsplanens historia, Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening 1932*, Jönköping 1932.
- Johansson, Birger och Grill, Erik: *Kungsbacka före branden 1846*, Kungsbacka 1966.
- Johansson, Peter: *Brätte köpstad, En historik över Vänersborgs föregångare*, utgiven av Älvsborgs läns museum, Vänersborg 1989.
- Jonasson, Gustaf: *Stadsgrundning och bergshantering – Järle, Askersund, Nora och Lindesberg, Från bergslag och bondebygd 1993*, Örebro 1993.
- Josephson, Ragnar: *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800*, Stockholm 1918.
- Josephson, Ragnar: *Svenska stadskartor och stadsplaner intill 1800-talets början, Internationella stadsutställningen i Göteborg 1923, Göteborg 1923*. Ingår också i utställningskatalogen, se ovan.
- Josephson, Ragnar: *Tessins slottsomgivning*, Stockholm 1925.
- Josephson, Ragnar: *Karl XI och Karl XII som esteter, Karolinska förbundets årsbok 1947*.
- Jutikkala, Eino: *Tomtbesittningen och kampen om regulariteten i Sverige-Finlands städer, Societas Scientiarum Fennica, Årsbok 1961–1962, vol XL B N: O 4*, Helsingfors 1963.
- Jutikkala, Eino: *Town Planning in Sweden and Finland until the Middle of the Nineteenth Century, The Scandinavian Economic History Review 1968, VOL. XVI, NO. 1*.
- Järpe, Anna: *Medeltidsstaden 10, Strängnäs*, Stockholm 1979.
- Järpe, Anna: *Medeltidsstaden 16, Eskilstuna, Torshälla*, Stockholm 1982.
- Järpe, Anna: *Medeltidsstaden 60, Nya Lödöse*, Stockholm 1986.
- Jönsson, Åke: *Historien om ett slott, Landskrona citadell under fem sekel*, Höganäs 1990.
- Kalmar stads historia I–III*, redaktör Ingrid Hammarström, Kalmar 1979–1984.
- Karling, Sten: *Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie som byggherrar i Estland, Svio-Estonica, Årsbok utgiven av svensk-estniska samfundet vid Tartu universitet, Tartu 1938*.

- Karling, Sten: *Baltikum och Sverige*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska studier III, Lund 1948.
- Karlson Bo E: *Bebyggelse i Jönköping 1612–1870, Offentliga institutioner*, Jönköping 1984.
- Karlson Bo E: *Bebyggelse i Jönköping 1612–1870, Produktion, rekreation*, Jönköping 1996.
- Karlson Bo E: *Stadens förnyelse och kontinuitet, Bebyggelse i Jönköping 1612–1870, Från den nygrundade staden 1612 till 1870 vid industrialismens genombrott*, Jönköping 2004.
- Karlström, Ture: Gävle stad. Stadsbildens förändring belyst genom bevarade stadsplaner, *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*, Uppsala 1970.
- Karlström, Ture: *Gävle stadsbild, Bebyggelsehistoria och samhällsutveckling till 1900-talets början*, Gävle 1974.
- Kartaschew, Kenneth von: Erik Dahlbergh som fortifikatör, Fortifikationens ståndpunkt under 1600-talet, *Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige*, Läckö 1992.
- Kartaschew, Kenneth von: *Frihetstidens fästningskommissioner*, utan ortsangivelse och årtal [Stockholm 1994]
- Kauppi, Ulla-Riitta och Miltšik, Mihail: *Viipuri, Vanhan suomen pääkauunki*, Helsinki 1993. Avsnittet om stadsplanens utveckling har skrivits av Miltšik.
- Kjellberg, Carl M: *Norrtälje stad 1622–1922*, Norrtälje 1922.
- Kjellberg, Sven T: Västerås under Johannes Rudbeckii tid, *Från Johannes Rudbeckius' stift, En festutgåva till Rudbeckius-jubileet 1923*, Uppsala 1923.
- Klackenberg, Henrik: *Medeltidsstaden 27, Falköping*, Stockholm 1981.
- Klackenberg, Henrik: *Medeltidsstaden 33, Lidköping*, Stockholm 1982.
- Kostet, Juhani: *Cartographia urbium Finnicarum, Suomen kaupunkien kaupunkikartografia 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa*, Societas Historica Finlandiae Septentrionalis, Rovaniemi 1995.
- Kristiansson, Sten: *Uddevalla stads historia I–III*, Uddevalla 1951, 1953 och 1956.
- Kristiinankaupunki-Kristinestad, Kaupunkiarkeologinen inventointi*, sammanställd av Teemu Mökkönen, Museovirasto / Museiverket, Helsinki 2001.
- Kulturhistorisk utredning 18, Åmåls kommun, etapp 2*, utgiven av Älvsborgs läns museiförening, Vänersborg 1977.
- Köhlin, Harald: *Kungl. krigsarkivets kartor och ritningar rörande Kalmar, Kronologisk förteckning*, Kalmar 1938.
- Lagerqvist, Lars O.: *Sverige och dess regenter under 1000 år*, Stockholm 1982.
- Landell, Nils-Erik: *Stockholmskartor*, Stockholm 1992.
- Landskrona stads äldre bebyggelse samt fornlämningar*, Landskrona 1960.
- Langenbach, Henning: Festungsbau in Göteborg als ein Motor für Konjunktur und Bevölkerungswachstum? *Gemeinsame Bekante, Schweden und Deutschland in der Frühen Neuzeit*, Geschichte Forschung und Wissenschaft Band 2, Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte, Münster 2003.

- Langenbach, Henning: *Festungsbau in Göteborg, Bauruine und Rekordprojekt: 1619–1660, Eine Studie zu Planung, Durchführung, Finanzierung, Abrechnung, Kosten und Organisation*, Beiträge zur deutschen und europäischen Geschichte, Hamburg 2004.
- Larsson, Lars-Olof och Österberg, Eva: *Vasatiden och stormaktstiden, Sveriges historia 1521–1809, Stormaktsdröm och småstatsrealitet*, Stockholm 2001.
- Lejonet & Kronan, *Stormaktstidens Göteborg*, utgiven av Göteborgs Museer, Göteborg 1989.
- Lenander, Anne-Marie: *Örebro och de nya städerna 1643, Från bergslag och bondebygd* 1993, Örebro 1993.
- Lepasoon, Urve: *Örlogsvarvet, Ett världsarv i Karlskrona*, Hedemora 2005
- Lepp, Hans: *Sverige och Narva*, Svenska Institutet, Stockholm 2000.
- Lewenhaupt, Sten: *Svenska högre ämbetsmän från 1634, Högre ämbetsmän och chefer för statliga verk inom central- och lokalförvaltning m.m. namn och årtal*, Stockholm 1962.
- Lilienberg, Albert: *Stadsbildningar och stadsplaner i Götaälvs mynningsområde*, Göteborg 1928.
- Liliequist, Inger: *Sundsvalls bebyggelsehistoria 1621–1650*, stencilerad uppsats, Sundsvalls museum [1983].
- Liliequist, Inger: *Stadsplanering och bebyggelseutveckling från 1621 fram till branden 1888, Sundsvalls historia, Del I*, Sundsvall 1996.
- Lilius, Henrik: *Der Pekkatori in Raaha*, Helsingfors 1967.
- Lilius, Henrik: *Suomalainen puukaupunki / Trästad i Finland / The Finnish Wooden Town*, Rungsted Kyst 1985.
- Lilius, Henrik: *Stadsbyggnadskonsten 1617–1856, Stadsvoäsendets historia i Finland*, huvudredaktör Päiviö Tommila, Finlands stadsförbund, Helsingfors 1987.
- Lilja, Sven: *Historisk tätortsstatistik, del 2, Städernas folkmängd och tillväxt, Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*, Stockholm 1996.
- Lindahl, Göran: *Karlstad 1865, Stadsbyggande för hundra år sedan, Värmland förr och nu*, Uppsala 1965.
- Lindahl, Göran: *Militärstatens ansikte, Arkitektur i Karlskrona, Arkitektur nr 3-1991*.
- Lindahl, Göran: *Erik Dahlbergh och den klassiska arkitekturen, Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige*, Läckö 1992.
- Lindberg, Folke: *Linköpings historia 3, 1567–1862 Samhälls- och kulturliv*, Linköping 1976.
- Lindberg, Nils J: *Paper comes to the North, Sources and Trade Routes of Paper in the Baltic Sea Region 1350–1700*, International Association of Paper Historians, Monograph series vol 2, Vantaa 1998.
- Lindhagen, Suzanne och Thagaard, Peter: *Arboga innerstad, en studie av bebyggelsen*, Stockholm 1976.

- Lindqvist, Artur: *Staden som försvann, Grythyttan* 1972.
- Ljungberg, Valdemar: *Göteborgs befästningar och garnison, Göteborg* 1924.
- Ljunggren, Gustaf: *Atlas öfver Sveriges städer med deras egor och jordar, jemte areabeskrifningar, innefattande 89 kartor, upprättade under åren 1853–1861, [utan ort] 1862.*
- Losman, Arne: *Carl Gustaf Wrangel och Europa, Stockholm* 1980.
- Lorange, Erik: *Historiske byer, Fra renessansen til industrialismen, Oslo* 1995.
- Lorenzen, Vilhelm: *Christian IV's Byanlæg og andre Bybygningsarbejder, med bidrag av flera andra författare, København* 1937.
- Lorenzen, Vilhelm: *Vore byer, studier i bybygning 1–4, Köpenhamn* 1947–1957.
- Losman, Arne: Förlagshuset Merian och Sverige, *Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige, Läckö* 1992.
- Lundkvist, Sven: Centralmakten och de norrländska stadsgrundningarna, *Arkiv i Norrland 7, Örnsköldsvik* 1986.
- Lunds stadskärna. Bevarandeprogram. Stadsbildens framväxt. Råd vid ombyggnad, Bevaringskommittén, Lund* 1986.
- Lundholm, Kjell: Arjeplogs "stad", Carl Johans stad och Stålverk 80 – stolta planer som förblev planer, *Norrbottnen i den svenska historien, Luleå* 1993.
- Lundqvist, Bo V:son: *Falköping genom tiderna II–III, Falköpings historia II–III, Falköping* 1946.
- Lövgren, Anna-Britta: Erik Dahlbergh – landshövding, kungligt råd och generalguvernör, *Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige, Läckö* 1992.
- Magnusson, Börje: *Att illustrera fäderneslandet – en studie i Erik Dahlberghs verksamhet som tecknare, Acta Universitatis Upsaliensis Ars Suetica 10, Uppsala* 1986.
- Magnusson, Börje: *Suecia Antiqua et Hodierna, Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige, Läckö* 1992.
- Mannberg, Mikko (red.): *Excursions book, Oulu City Walk, Puu-Linnamaa, Raahe, University of Oulu, Department of Architecture, Oulu* 2000. Sammanställning inför konferensen Historical European Towns – Identity and Change.
- Malmös kartor, Från 1500-talet till idag, redaktör Tyke Tykesson, Malmö* 2003.
- Mariefred. Kulturhistorisk bebyggelseinventering, Södermanlands museum* 1978.
- Mariestad, bevarandeprogram Gamla Stan, Mariestads kommun, remissutgåva* 1982.
- McLachlan, Gordon: *Lithuania, the Bradt Travel Guide, Chalfont St Peters* 1999.
- Medeltidsstaden, projektledare Carl Jacob Gardberg, utgivna av Museiverket, Helsingfors* 1981–.
- Medeltidsstaden 1, Borgå (fi. Porvoo), Helsingfors* 1981. Hiekkänen, Markus.
- Medeltidsstaden 2, Raumo, Helsingfors* 1983. Hiekkänen, Markus.
- Medeltidsstaden 3, Åbo (fi. Turku), Helsingfors* 1986. Pihlman, Aki och Kostet, Juhani.
- Medeltidsstaden 4, Nådendal, Helsingfors* 1991. Hiekkänen, Markus.

Medeltidsstaden, projektledare Hans Andersson, 73 rapporter som behandlar så gott som samtliga medeltida städer i Sverige, utgivna av Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm 1976– . [Förkortas *M /nr/*]

Medeltidsstaden 2, Arboga, Stockholm 1976. Andersson, Hans och Järpe, Anna.

Medeltidsstaden 3, Uppsala, Stockholm 1976 [utan angivande av författare].

Medeltidsstaden 4, Västerås, Stockholm 1977. Gustafsson, Jan-Helmer och Redin, Lars.

Medeltidsstaden 5, Söderköping, Stockholm 1978. Broberg, Birgitta och Hasselmo, Margareta.

Medeltidsstaden 6, Sigtuna, Stockholm 1978. Douglas, Marietta.

Medeltidsstaden 7, Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige, Stockholm 1979. Andersson, Hans.

Medeltidsstaden 8, Hedemora, Stockholm 1978. Folin, Catharina.

Medeltidsstaden 9, Örebro, Stockholm 1978. Redin, Lars.

Medeltidsstaden 11, Köping, Stockholm 1979. Folin, Catharina.

Medeltidsstaden 10, Strängnäs, Stockholm 1979. Järpe, Anna.

Medeltidsstaden 12, Enköping, Stockholm 1979. Gustafsson, Jan-Helmer.

Medeltidsstaden 13, Nyköping, Stockholm 1979. Broberg, Birgitta.

Medeltidsstaden 14, Trosa, Stockholm 1979. Broberg, Birgitta.

Medeltidsstaden 15, Södertälje, Stockholm 1979. Broberg, Birgitta.

Medeltidsstaden 16, Eskilstuna, Torshälla, Stockholm 1982. Järpe, Anna.

Medeltidsstaden 17, Stockholm, Stockholm 1981. Hasselmo, Margareta, med bidrag av Lars Bengtsson.

Medeltidsstaden 20, Halmstad, Stockholm 1980. Augustsson, Jan-Erik.

Medeltidsstaden 21, Gamla Lödöse, Stockholm 1980. Carlsson, Kristina.

Medeltidsstaden 22, Marstrand, Stockholm 1980. Hasselmo, Margareta.

Medeltidsstaden 23, Uddevalla, Stockholm 1980. Hasselmo, Margareta.

Medeltidsstaden 24, Skara, Stockholm 1980. Sigsjö, Ragnar.

Medeltidsstaden 26, Lund, Stockholm 1980. Andrén, Anders.

Medeltidsstaden 27, Falköping, Stockholm 1981. Klackenborg, Henrik.

Medeltidsstaden 29, Kungahälla, Stockholm 1981. Andersson, Hans.

Medeltidsstaden 31, Varberg, Stockholm 1982. Broberg, Birgitta.

Medeltidsstaden 32, Helsingborg, Stockholm 1981. Wihlborg, Anders.

Medeltidsstaden 33, Lidköping, Stockholm 1982. Klackenborg, Henrik.

Medeltidsstaden 36, Vadstena, Stockholm 1982. Hasselmo, Margareta.

Medeltidsstaden 39, Laholm, Stockholm 1982. Redin, Lars.

Medeltidsstaden 40, Skänninge, Stockholm 1983. Hasselmo, Margareta.

Medeltidsstaden 44, Ystad I, Stockholm 1981. Tesch, Sten.

Medeltidsstaden 46, Växjö, Stockholm 1983. Åhman, Eva.

Medeltidsstaden 48, Landskrona, Stockholm 1983. Jacobsson, Bengt.

Medeltidsstaden 50, Norrköping, Stockholm 1984. Broberg, Birgitta.

Medeltidsstaden 55, Vimmerby, Stockholm 1984. Åhman, Eva.

Medeltidsstaden 58, Jönköping, Stockholm 1984. Areslätt, Tomas.

- Medeltidsstaden 60, Nya Lödöse*, Stockholm 1986. Järpe, Anna.
- Medeltidsstaden 61, Kalmar*, Stockholm 1984. Selling, Dagmar.
- Medeltidsstaden 63, Östhammar, Öregrund*, Stockholm 1985. Söderberg, Sverker.
- Medeltidsstaden 65, Eksjö*, Stockholm 1984. Varenius, Linnéa.
- Medeltidsstaden 67, Malmö*, Stockholm 1984. Rosborn, Sven.
- Medeltidsstaden 68, Gamleby/Västervik*, Stockholm 1987. Sandell, Johan.
- Medeltidsstaden 71, Visby*, Stockholm 1988. Engeström, Ragnar m.fl.
- Mikkelsen, Birger: *Christian IV, en billedbiografi*, Helsingör 1987.
- Morger, Christoff och Kersti: *Kartor över Grythyttans centrum, Grythyttans gästgivaregård, Grythyttan* 1986.
- Morris, Anthony Edwin James: *History of Urban Form, Before the Industrial Revolutions*, London 1979.
- Munthe, Ludvig W:son: *Kongl Fortifikationens historia*
 Del I, Svenska fortifikationsväsendet från nyare tidens början till inrättandet af en särskild fortifikationsstat år 1641, Stockholm 1902,
 Del II, Fortifikationsstaten under Örnehuwudh och Wårnschiöldh 1641–1674, Stockholm 1906,
 Del III:1, Fortifikationsstaten under Dahlbergh, Stuart och Palmquist 1674–1719, Stockholm 1908,
 Del III:2, , Fortifikationsstaten under Dahlbergh, Stuart och Palmquist 1674–1719, Stockholm 1911,
 Del VI:1, Biografiska anteckningar (A. nyare tidens början–1641, B. 1641–1674), Stockholm 1916,
 Del VI:2, Biografiska anteckningar (C. 1674–1719), Stockholm 1919.
- Munthe, Ludvig W:son: *Nordisk Familjebok*, andra upplagan, Stockholm 1904–1926, artiklar om de olika städerna, befästningsfrågor, biografier mm. [Förkortas NF]
- Mårtelius, Johan: *Idealstaden, Arkitektur i Karlskrona, Arkitektur nr 3-1991*.
- Mårtelius, Johan: *Rikets huvudplats, Stockholm kring Norrbro, Vattenstäder, Sankt Petersburg – Stockholm*, Stockholm 1998.
- Nanryd, Marie-Louise: *Gatunamnen i Eskilstuna, Om namn på gator, stadsdelar mm samt stadens tillväxt och planering*, Lokalhistoriska sällskapet i norra Södermanland Årsbok 1995, Eskilstuna 1995.
- Nationalencyklopedin*, Höganäs 1989–1996 och *Nationalencyklopedin Multimedia* 2000. [Förkortas NE]
- Nationalencyklopedins ordbok*, Höganäs 1996 och *Nationalencyklopedins ordbok Multimedia* 1999. [Förkortas NEO]
- Niskanen, Kaarina och Okkonen, Ilpo: *Oulun graadi, 350 vuotta asemakaavoitusta*, Oulu 2002.
- Nisser, Marie: *Stadsplanering i det svenska riket 1700–1809, Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*, Uppsala 1970.

- Nolin, Catharina: *Till stadsbornas nytta och förlustelse, Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, Stockholm 1999.
- Nordisk familjebok*, andra upplagan, Stockholm 1904–1926. [Förkortas NF]
- Norman, Hans: Sveriges första kolonialäventyr, *Stormaktstid, En antologi om svenskt 1600-tal*, Lund 1998.
- Nya staden 300 år*, Lidköping 1970.
- Nyköping, kulturhistorisk byggnadsinventering*, utförd av Södermanlands museum på uppdrag av Nyköpings kommun, Nyköping 1979.
- Nyköpings stads historia 2, 1700–1915*, redaktör Stellan Dahlgren, Nyköping 1973.
- Näslund, Rolf: *Studier i Härnösands bebyggelsehistoria 1585 – 1800-talets mitt*, del I, Härnösand 1980.
- Näsmark, Johan: *Sala stad, Bidrag till dess historia*, Sala 1923.
- Ohlon, Rolf: *Gamla mått och nya*, Stockholm 1986.
- Olin, Martin: Tessin's Project for Royal Stables on Helgeandsholmen, A Study of Charles XII as a Patron of Architecture, *Konsthistorisk tidskrift / Journal of Art History* volym 72, häfte 1–2 2003.
- Olsson, Daniels Sven: *Bebyggelse i Hedemora stad, Kulturhistorisk miljöanalys*, Dalarnas museums serie av rapporter: 11, Falun 1980.
- Olsson, Sven: *Idealstad med förhinder – studier i Västerås byggnadshistoria i förindustriell tid, Västerås genom tiderna*, del V:1, Monografi utgiven av Västerås Kulturnämnd, Västerås 1985. En separat del, "Figurblock", innehåller ett urval äldre kartor, samt ett antal rekonstruktionskartor, diagram och annat ritnings- och bildmaterial.
- Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska akademien*, Lund 1898– . [Förkortas SAOB]
- Oulu-Uleåborg, Kaupunkiarkeologinen inventointi*, sammanställd av Tiia Ikonen och Teemu Mökkönen, Museovirasto / Museiverket, Helsinki 2002.
- Palmær Waldén, Margit: *Örebro 700 år, En krönika från äldre tid och nutid*, Örebro 1965.
- Paulsson, Gregor: *Svensk stad*, Lund 1976.
- Petersens, Lennart af och Rehnberg, Mats: *Vaxholm skärgårdsstaden*, Stockholm 1963. (Rehnberg står för texten och af Petersens för bilderna.)
- Philip, Arne, L.: Johan Fredrik Meijer, Fästningsbyggare och kartör av Carte von Gottlant A:o 1646, *Gottländskt Arkiv* 1993.
- Pihlman, Aki och Kostet, Juhani: *Medeltidsstaden 3, Åbo (fi. Turku)*, Helsingfors 1986.
- Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer* [Förkortas PREFSS]
 Del 2 (1523–1560), utgiven av Ernst Nygren, Stockholm 1932,
 Del 3 (1560–1592), utgiven av Folke Lindberg, Stockholm 1939,
 Del 4 (1592–1611), utgiven av Folke Lindberg och Folke Sleman, Stockholm 1946,

- Del 5 (1611–1620), utgiven av Folke Sleman, Stockholm 1964,
 Del 6 (1621–1632), utgiven av Carl-Fredrik Corin och Folke Sleman, Stockholm 1985.
- Pullat, Raimo: *All Roads Lead to Tallinn, History of Old Tallinn*, Tallin 1998.
- Ranta, Raimo: *Stadsväsendet under stormaktstiden, Stadsväsendets historia i Finland*, huvudredaktör Päiviö Tommila, Finlands stadsförbund, Helsingfors 1987.
- Redelius, Gunnar: *Äldre bebyggelse i de centrala delarna av Trosa*, utgiven av Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1971.
- Redin, Lars: *Medeltidsstaden 9, Örebro*, Stockholm 1978.
- Redin, Lars: *Medeltidsstaden 39, Laholm*, Stockholm 1982.
- Rentzhog, Sten: *Stad i trä*, Nordiska museets handlingar 67, andra upplagan, Uddevalla 1986.
- Rentzhog, Sten: *Hyvlat, sågat, snidat – trästadens panelarkitektur, Den svenska staden, Planering och gestaltning – från medeltid till industrialism*, Stockholm 1997.
- Riksarkivets beståndsöversikt*, Del 6, Särskilda bestånd och allmänna forskningsmedel, utgiven av Örjan Rommefors m.fl., Stockholm 2003.
- Rosborn, Sven: *Medeltidsstaden 67, Malmö*, Stockholm 1984.
- Rudbeck d.ä., Olof: *Atlant eller Manheim/Atlantica sive Manheim och Atlas*, Upsala 1679–1698, Stockholm 1937–1950
- Råberg, Marianne: *Visioner och verklighet I, En studie kring Stockholms 1600-talsplan och Visioner och verklighet II, Stockholmskartor från 1600-talet*, Monografier utgivna av Stockholms stad 54 I–II, Stockholm 1987.
- Råberg, Marianne: *Stadsplanering i Sverige under 1600-talets första hälft, Kulturmiljövård 2–3/93*.
- Samlingar i Landtmäteri, Första samlingen, Instruktioner och Bref 1628–1699*, Stockholm 1901.
- Sandberg, Robert: *1600-talsstadsplan i Stockholm [Recension av Marianne Råbergs avhandling, Visioner och verklighet, En studie kring Stockholms 1600-talsstadsplan]*, *Historisk tidskrift* 1988:4.
- Sandklef, Albert: *Varbergs historia*, Varberg 1963.
- Sandell, Johan: *Medeltidsstaden 68, Gamleby/Västervik*, Stockholm 1987.
- Schnell, Ivar: *Eskilstuna, En svensk industristad med anor*, Eskilstuna 1939.
- Schnell, Ivar: *Eskilstuna, en gammal stad fyller 300 år, Eskilstuna 1959*. Ingår även i *Sörmlandsbygden* 1959.
- Schånberg, Sven: *Där! sa unge kungen, En återblick genom seklen vid Göteborgs Byggnadsnämnds 100-årsjubileum*, Göteborg 1975.
- Selling, Dagmar: *Medeltidsstaden 61, Kalmar*, Stockholm 1984.
- Selling, Eva: *Växjö, historia, stadsplaner, utveckling, bevarande*, Växjö 1976.
- 600 år i Vadstena, Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000*, redaktör Göran Söderström, [Vadstena] 2000.

- Sigsjö, Ragnar: *Medeltidsstaden 24, Skara*, Stockholm 1980.
- Skänninge stads historia, redaktör Anders Lindahl, Linköping 1970. Boken är en delvis omarbetad nyutgåva av Skänninge stads historia 1929, redaktör Adolf Schück.
- Spoof, Lena: *Gamla Vasa, Resterna efter branden*, Stadsplaneringsverket i Vasa 1987.
- Sporrong, Ulf: Bebyggelsehistoria genom kartstudier, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 7, 1984.
- Sporrong, Ulf: Lantmäterikartorna som historisk källa, *Sveriges kartor*, Sveriges nationalatlas (band I), Stockholm 1990.
- Stackell, Lars: *Den svenska västkustens havsbadort, En miljöstudie*, Göteborg 1974.
- Stadsväsendets historia i Finland*, huvudredaktör Päiviö Tommila, Finlands stadsförbund, Helsingfors 1987. Med bidrag av bland andra C. J. Gardberg, om Stadsväsendet i Finland under medeltiden och i början av den nya tiden, och Henrik Lilius, om Stadsbyggnadskonsten under stormaktstiden (1617–1721). [Förkortas SHF]
- Stahre, Nils-Gustaf, Fogelström, Per-Anders, Ferenius, Jonas och Lundqvist, Gunnar: *Stockholms gatunamn*, Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad 50, Stockholm 1992.
- Stavenow, Åke: *Carl Härleman, En studie i frihetstidens arkitekturhistoria*, Uppsala 1927.
- Steckzén, Birger och Wennerström, Henrik: *Luleå stads historia 1621–1921*, del I–II, Uppsala 1921.
- Stelmach, Mieczysław: *Die räumliche Entwicklung Stettins in den kartographischen Werken 17. – 20. Jh. Aus den Sammlingen des Staatsarchivs Stettin*, Archiwum Pánstowowe w Szczecine, Stettin 1995.
- Stormaktstid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige*, redaktör Leif Jonsson och med uppsatser av bland andra Sven A. Nilsson, Peter Englund, Ulla Ehrensverd och Kenneth [von] Kartaschew, Läckö 1992.
- Strängnäs stads historia*, redaktör Hans Jägerstad, avsnittet om stadsbilden skrivet av Sigurd Wallin, Lund 1959.
- Strömstad, kulturhistorisk undersökning 4*, utarbetad av Rolf Danielsson och Lars-Erik Hammar, Landsantikvariekontoret, Uddevalla 1976.
- Sturtzenbecher, Mårten: *Ingeniör Lexikon*, Stockholm 1805.
- Sundquist, Nils: Östra Aros, Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300, *Uppsala stads historia I*, redaktör Herbert Lundh, Uppsala 1953.
- Sundsvalls stenstad och Stenhammaren – ett riksintresse*, utgiven av länsstyrelsen i Västernorrlands län 1990.
- Svahnström, Gunnar: *Visby under tusen år*, Stockholm 1984.
- Svalin, Lennart: "Elden är en god tjänare men en fruktansvärd herre" – eldsvådor och stadsbildning i Lindesberg. *Från bergslag och bondebygd* 1993, Örebro 1993.

- Svenska Akademiens Ordbok*, se *Ordbok över svenska språket*.
- Svenska lantmäteriet 1628–1928, Historisk skildring utgiven av Sällskapet för utgivande av Lantmäteriets historia*, del II, Stockholm 1928.
- Svenska riksrådets protokoll*. Utgivna av Riksarkivet, Stockholm 1878 –
- Svensk uppslagsbok*, andra upplagan, Malmö 1947–1955. [Förkortas SU]
- Svenskt biografiskt lexikon*, Stockholm 1918– . [Förkortas SBL]
- Svenskt konstnärslexikon*, Tiotusen svenska konstnärers liv och verk, del I–V, Malmö 1952–1967.
- Svensson, Birgitta: *Gävle stadscentrum genom 400 år*, Kulturhistoriska utredningar från stadsarkitektkontoret i Gävle 1984:4, Gävle 1984.
- Sverige, geografisk beskrivning I–IV*, redaktör Otto Sjögren, Stockholm 1929–1935.
- Sveriges kartor*, Sveriges nationalatlas (band I), redaktörer Ulf Sporrang och Hans-Fredrik Wennström, Stockholm 1990.
- Söderberg, Sverker: *Medeltidsstaden 63, Östhammar, Öregrund*, Stockholm 1985.
- Söderhamns stadsbebyggelse, historik och bevarandeplan*, utgiven av Söderhamns kommun och Läns museet i Gävleborgs län, Gävle 1985.
- Sörmlandsbygden 1988:2*, redaktör Rolf Ryberg, Nyköping 1988.
- Tammisaari-Ekenäs, Kaupunkiarkeologinen inventointa*, sammanställd av Teemu Mökkönen, Museovirasto / Museiverket, Helsinki 2002.
- Taverne, Ed: *In't land van belofte in de nieuwe stads*, Maarssen 1978.
- Taverne, Ed: Simon Stevin: theoreticus van het moderne krijsbedrijf. Vesting. *Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, Haag 1982.
- Tham, Wilhelm: *Lindesberg och Nora genom tiderna*, del II, Lindesberg och Nora städer under trehundra år 1643–1943, Lindesberg 1949.
- Tesch, Sten: *Medeltidsstaden 44, Ystad I*, Stockholm 1981.
- Tidernas Lidköping, staden och bygden, En bok om kulturmiljöer i Lidköpings kommun*, utgiven av Lidköpings Hantverks och Sjöfartsmuseum, huvudförfattare Erik Holmström, Lidköping 1991.
- Tollin, Clas: *Ättebackar och ödegården, De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljöområdet*, Stockholm 1991.
- Tollstorp, J[akob] P[hilip]: *Beskrifning öfver Linköping*, Norrköping 1834.
- Underlag för centrumplan i Samrådsskedet, Bevarandeprogram för Hudiksvalls stad*, Hudiksvall 1996.
- Trästäder i Norden*, andra upplagan, [utan ort] 1973.
- Unnerbäck, Eyvind: *Vadstena slott, från befästning till renässanspalats 1563–1620*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska serien 39, Stockholm 1996.
- Wallin, Sigurd: *Gränna, En byggnadshistorisk översikt*, Nordiska Museets handlingar 41, Stockholm 1942.
- Varenius, Linnéa: *Medeltidsstaden 65, Eksjö*, Stockholm 1984.

- Westerbeek Dahl, Bjørn: Christoph Heers og Gottfried Hoffmanns kortserier over de skånske fæstninger fra 1650'erne, *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland* 3/1987.
- Westerbeek Dahl, Bjørn: Gottfried Hoffmanns kort over Kristianopel, Karlshamn og Blekinge fra 1650erne og 1670erne, *Blekingeboken* 1987, Karlskrona 1987.
- Westerbeek Dahl, Bjørn: Billeder af Helsingborg i krig 1676–1679, *Kring Kärnan* 17, Helsingborgs museums publikation 1988, Helsingborg 1988.
- Westerbeek Dahl, Bjørn: En dansk kortserie fra Skånske Krig 1676–1679, *Ale* Nr 1 1991.
- Westerbeek Dahl, Bjørn: Danske spionkort over Bohus län og Göteborg fra 1600-tallets sidste halvdel, *Göteborg förr och nu*, Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie XXIV – 1992, Göteborg 1992.
- Westholm, Gun: *Hanseatic Sites, Routs and Monuments, A traveller's guide to the past and present*, Council of Europe Routs, Visby 1996.
- Wetterberg, Ola: *Kanslern, Axel Oxenstierna i sin tid*, del 1–2, Stockholm 2002.
- Wihlborg, Anders: *Medeltidsstaden 32, Helsingborg*, Stockholm 1981.
- Wihlborg, Anders: *Medeltidsstaden Helsingborg och dess förhistoria*, Nr 5 i Riksantikvarieämbetet UV-Syd's skriftserie, Lund 1984.
- Viklund, Lilianne: *Silverdrömmar och turistströmmar, Kulturhistorisk utredning för Arjeplogs kommun, Norrbottens län, Norrlänningar 2*, Kulturhistorisk skriftserie från Norrbottens museum, Luleå 1988.
- Vitruvius, Pollio: *Om arkitektur, Tio böcker*, Stockholm 1989.
- Wåhlin, Hans: *Landskrona forna kyrka och dess minnesmärken*, Malmö 1939.
- Växjö centrum, *Kulturhistorisk byggnadsinventering och bevarandeförslag*, Växjö 1976.
- Åberg, Alf: Erik Dahlbergh och planerna på Landskronas befästning åren 1679–1680, *Karolinska Förbundets Årsbok* 1947, Stockholm 1947.
- Åhman, Eva: *Medeltidsstaden 46, Växjö*, Stockholm 1983.
- Åhman, Eva: *Medeltidsstaden 55, Vimmerby*, Stockholm 1984.
- Åkerlund, Bengt: *Skänninge – en trästad, Östergötland 1973, Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum*, Linköping 1973.
- Åström, Kell: *Svensk stadsplanering*, Stockholm 1967.
- Åström, Kell: *Stadsplanering i Sverige*, Stockholm 1993.
- Åström, Sven-Erik: *Anlagda städer och centralortssystem i Finland 1550–1785, Urbaniseringsprocessen i Norden*, del 2, Oslo 1977.
- Önstad, Charlotte: *Karlskrona – örlogsstaden, Trossö Karlskrona*, Konsthögskolans arkitekturskola, Stockholm 1971.
- Örback, Alfred: *Våra äldre stadskartor, Stadsbor i gångna tider*, Sveriges släktforskarförbund Årsbok 1989, Stockholm 1989.
- Örback, Alfred: *Lantmäteriet och dess äldre kartarbeten, Sveriges kartor*, Sveriges nationalatlas (band I), Stockholm 1990.

Örebro stadsbebyggelse, Bevarandeprogram för innerstadens bebyggelse, Örebro kommun 1988.

Östra Centrum, Kålgården och Liljeholmen i Jönköping, Kulturhistorisk utredning och förslag till bevarandeprogram, Jönköpings läns museum Rapport nr 20, 1986.

Förkortningar

DSH	<i>Den svenska historien</i>
KA	Kammararkivet, Riksarkivet, Stockholm
KB	Kungliga Biblioteket, Stockholm
KB(Dk)	Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn
KK	Kammarkollegiet
KrA	Krigsarkivet, Stockholm
KVHAAB	Vitterhetsakademiens bibliotek, Riksantikvarieämbetet, Stockholm
LMV	Lantmäteriverkets arkiv, Lantmäteriet, Gävle
LVA	Latvijas Valsts arhīvs, State Archives of Latvia, Riga
M/nr/	<i>Medeltidsstaden [i Sverige]</i>
MHA	Maanmittaushallituksen arkisto (Lantmäteristyrelsens arkiv) Riksarkivet, Helsingfors
NE	<i>Nationalencyklopedin</i>
NEO	<i>Nationalencyklopedins ordbok</i>
NF	<i>Nordisk familjebok</i>
PRFSS	<i>Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer</i>
RA	Riksarkivet, Stockholm
RA(Dk)	Rigsarkivet, Köpenhamn
RA(Fi)	Riksarkivet / Kansallisarkisto, Helsingfors
RR	Riksregistraturet, Riksarkivet
SAOB	<i>Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska akademien</i>
SHF	<i>Stadsväsendets historia i Finland</i>
SOU	<i>Statens Offentliga Utredningar</i>
SRP	<i>Svenska riksrådets protokoll, tryckt utgåva</i>
SBL	<i>Svenskt biografiskt lexikon</i>
SSA	Stockholms stadsarkiv
SU	<i>Svensk uppslagsbok</i>
ULA	Landsarkivet i Uppsala
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
ÖIÄ	Överintendentsämbetets arkiv, Riksarkivet, Stockholm

Fotografer

Bertil Olofsson, Krigsarkivet: kartorna från KrA, utom Pillau
Kurt Eriksson, Riksarkivet: kartorna från RA
Håkan Ericsson, Gävle: kartorna från LMV, utom Torshälla
Uppsala universitetsbibliotek: kartorna från UUB och ULA
Kungliga Biblioteket: kartorna från KB
Riksarkivet, Helsingfors: kartorna från RA(Fi)
Helsingfors stadsmuseum: kartan över Helsingfors 1639
Nils Ahlberg: kartorna över Torshälla, Örebro 1652 och 1654, och Pillau
Åke Sundelin, Åmål: kartan över Åmål / Säffle
Kenneth Axelsson, Västervik: kartan över Västervik 1678

Kartorna har datorbearbetats av Nils Ahlberg avseende färg och skärpa.

Bilaga 1: Översiktskarta

Bilaga 2: Samtliga stadsplaneprojekt

Tabellen på följande sidor är ett komplett utdrag ur den upprättade databasen över stadsplaneprojekt. Se bilagans sista sidor för förklaringar.

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1521	Östhammar	Sv		Flyttning (av Öregrund tillbaka till äldsta läget). Oregelbunden plan	ja	ja
1528	Ekenäs	Fi		Stadsgrundning. Oregelbunden plan	ja	ja
1544	Vadstena	Sv		Rivning (för byggandet av Vadstena slott)	ja	-
1544	Västervik	Sv	Henrik Menck	Flyttning (till nuvarande läge)	ja	enst
1545	Viborg	Fi /Ry		Reglering (gatureglering). Oregelbunden plan	?	nej
1547	Nya Lödöse	Sv		Flyttning (till Älvsborgs slott)	ja	nej
1549	(Landskrona)	Dk /Sv		Rivning (för byggandet av slottet)	ja	-
1550	Helsingfors	Fi		Stadsgrundning. Oregelbunden långgatsplan Alt 1550?: raka gator	ja	nej
1550-t	Köping	Sv		Utvidgning (Ö om ån). Oregelbunden långgatsplan	ja	nej?
1554	Öregrund	Sv		Stadsgrundning. Oregelbunden plan?	ja	enst
1550-t	Uppsala	Sv		Reglering/utvidgning (Kungsträdgården). Oregelbunden plan	ja	nej
1558	Björneborg	Fi		Flyttning (av Ulfsby). Oregelbunden plan	ja	nej
m 1500-t?	Gävle	Sv		Utvidgning (Gamla Gävle). Oregelbunden plan	ja	huv -sak
m 1500-t?	Västerås	Sv		Utvidgning (Kyrkbacken). Oregelbunden plan	ja	ja
1561	Reval	Es /Es	Anders Larsson Målare	Befästningar (runt del av staden) Rev s 1500-t?: Bastion och halvbastion vid Domberget	huv -sak	nej?
1562	Pernau	Li /Es	Anders Larsson Målare	Befästningar	?	nej
1562	Viborg	Fi /Ry	Anders Larsson Målare	Utvidgning/ befästningar (Vallen)	ja	?
ca 1568	Norrköping	Sv	Arendt de Roy	Flyttning (till N om strömmen). Rektangulära kvarter och raka gator	enst	nej ?
s 1560-t?	Vimmerby	Sv	Arendt de Roy?	Reglering (hela stadsområdet?). Oregelbunden rutplan	ja	huv -sak
1569	Eksjö	Sv	Arendt de Roy	Flyttning (till nuvarande läge). Oregelbunden rutplan (N stadsdelen bevarad)	ja	huv -drg
1571	Nya Lödöse	Sv		Flyttning (tillbaka till Sävholmén) Alt 1573: Flyttning (till Gullberg)/ befästningar, Ludwig von Hoffwen	ja	nej

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
fr 1580-t	Narva	Es /Es	(Pontus De la Gardie)	Befästningar (runt hela staden)	ja	nej
1582	Bro	Sv		Stadsgrundning	ja	nej
1582	Hudiksvall	Sv		Stadsgrundning	ja	enst
1583	Mariestad	Sv		Stadsgrundning. Oregelbunden rutnätsplan	ja	enst
1584	Karlstad	Sv		Stadsgrundning. Oregelbunden rutnätsplan	ja	delv
1585	Härnösand	Sv		Stadsgrundning. Oregelbunden rutnätsplan	ja	huv -drg
1585	Kalmar	Sv	Domenicus Pahr	Befästningar (runt hela staden) Alt 1561: Befästningar, Jacob Richter Rev 1590-t?: Befästningar	huv -drg	delv
1580-t	Vänernsberg/ Brätte	Sv		Stadsgrundning. Oregelbunden plan	ja	enst
1588	Umeå	Sv		Stadsgrundning	ja?	nej
1598	(Halmstad)	Dk /Sv	Hans van Stenwinkel, Willum Cornelissen	Befästningar (runt staden utom flodsidan)	ja	delv
1605	Mariefred	Sv		Stadsgrundning. Oregelbunden rutnätsplan	ja	ja
1605	Uleåborg	Fi	Daniel Brandt?	Stadsgrundning. Oregelbunden plan	ja	nej
1606	Vasa	Fi		Stadsgrundning. Oregelbunden plan/ långgatsplan	ja	nej
1608	Göteborg	Sv	Petter Nicolaus de Kemp	Stadsgrundning (Hisingen)/ befästningar (runt staden utom sjösidan). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1603: Hans Fleming Alt 1607: Hans Fleming Rev 1610: Hans Fleming	huv -drg	nej
f 1610	Trosa	Sv		Flyttning (till nuvarande läge). Oregelbunden dubbelsidig långgatsplan	ja	ja
1610	Narva	Es /Es		Reglering (gatureglering). Nytt torg	ja	nej
1611	Filipstad	Sv		Stadsgrundning. Oregelbunden dubbelsidig långgatsplan	ja	huv -sak
1613	(Kungälv)	No /Sv		Flyttning (till Bohus slott). Oregelbunden rutplan	ja	nej
1613	(Varberg)	Dk /Sv	(Christian IV?)	Flyttning (till Platsarna). Ej helt rätvinklig rutplan	ja	enst

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1613	Jönköping	Sv	Hans Fleming	Flyttning (till nuvarande läge)/ befästning (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan (oregelbunden rutplan med kanal genomförd) Alt ca 1611: Flyttning. Planskiss, rak gata med gavelhus Alt 1612?: Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning/ befästningar. Rätvinklig rutnätsplan, Hans Fleming	huv -drg	huv -sak
1613	Kalmar	Sv	Andreas Sersander	Reglering (hela stadsområdet)/ befästningar (runt staden utom sjösidan). Radialplan	huv -sak	nej
1613	Norrköping	Sv	Hans Fleming	Utvidgning (Saltängen och i Ö). Rätvinklig rutnätsplan	huv -sak	huv -sak
1615	Viborg	Fi /Ry		Reglering (hela stadsområdet)/ befästningar. Nästan rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1616	Nystad	Fi		Stadsgrundning. Oregelbunden långgatsplan	ja	nej
1619	(Halmstad)	Dk /Sv	Abraham de la Haye	Reglering (hela stadsområdet inom befintliga befästningar). Nästan rätvinklig rutnätsplan, några svagt radierande gator	ja	huv -sak
1619	Alingsås	Sv		Stadsgrundning. Oregelbunden rutplan?	ja	huv -drg
ca 1620	Eksjö	Sv		Utvidgning (S stadsdelen och i N). Nästan rätvinklig rutnätsplan, N delen bevarad	ja	delv
1620-t	Falköping	Sv		Reglering/ utvidgning? (stadens NÖ del). Ej helt rätvinklig kvartersrad	ja	ja
1620	Gamlakarleby	Fi	Olof Bure	Stadsgrundning. Oregelbunden rutnätsplan	ja	enst
ca 1620	Hudiksvall	Sv	Olof Bure?	Flyttning (till nuvarande läge). Oregelbunden rutnätsplan	ja	enst
1620	Nykarleby	Fi	Olof Bure	Stadsgrundning. Något oregelbunden rutnätsplan	ja	enst
1620	Söderhamn	Sv	Olof Bure	Stadsgrundning. Oregelbunden rutnätsplan	ja	delv
1620	Torneå	Sv /Fi	Olof Bure	Stadsgrundning. Oregelbunden långgatsplan	ja	huv -drg
1621	Göteborg	Sv		Flyttning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan Alt 1619: mer halvrunts stadsområde, rundad hamnkanal, befästningar, Hans Fleming? Alt 1620: fler tvärgator, Jan Aertsen och Jost van Werdt? Rev 1624: befästningsplan?	ja	ja
1621	Luleå	Sv	Olof Bure	Stadsgrundning. Oregelbunden rutnätsplan	ja	huv -sak

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1621	Piteå	Sv	Olof Bure	Stadsgrundning. Triangulär planstruktur, nära rätvinklig rutnätsplan	ja	huv -drg
ca 1621	Riga	Li /Le	Georg Kräill von Bemeberg	Utvidgning/ befästningar (runt hela staden) Alt ca 1621: Befästningar	enst	nej
1622	Borås	Sv	Johan Carels?	Stadsgrundning. Ej helt rätvinklig rutnätsplan?	ja	huv -drg
1622	Norrtälje	Sv		Stadsgrundning. Oregelbunden dubbelsidig långgatsplan	ja	huv -sak
1622	Umeå	Sv	Olof Bure	Flyttning. Ej helt rätvinklig rutnätsplan	ja	huv -drg
1623	Narva	Es /Es	Daniel Brandt	Befästningar (bastioner)	ja	nej
1624	Falun	Sv	Johan Carels, Olof Hansson Örnehufvud?	Stadsgrundning/ flyttning/ reglering? (hela stadsområdet)/ befästningar (runt hela staden) Rätvinklig rutnätsplan Rev 1628: Smärre justeringar, inga befästningar	nej	-
1624	Sala	Sv	Johan Carels?	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
1624	Sundsvall	Sv	Olof Bure?	Stadsgrundning. Oregelbunden rutnätsplan/långgatsplan	ja	enst
m 1620-t	Filipstad	Sv		Utvidgning (mot Ö). Nästan rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
m 1620-t	Gävle	Sv		Utvidgning (i NÖ). Nästan rätvinklig rutnätsplan	ja?	nej
ca 1625	Jönköping	Sv	Heinrich Thome? Olof Hansson Örnehufvud?	Utvidgning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan Alt 1617: Mindre utvidgning, rak kanal Alt 1619/1: Största utvidgningen, kanal och hamnbassäng, Arvid Hand? Alt 1619/2: Utvidgning, kanal och hamnbassäng, Arvid Hand? Alt 1620/1: Utvidgning, kanal och hamnbassäng, Hans Fleming? Alt 1620/2: Utvidgning, kanal och hamnbassäng, Hans Fleming? Rev 1627: Utvidgning, kanal och hamnbassäng, Olof Hansson Örnehufvud	enst	delv
fr 1625	Stockholm	Sv	Heinrich Thome?	Reglering (Stadsholmens V sida). Rätvinklig rutnätsplan Alt ca 1625: Reglering (Riddarholmen). Oregelbunden plan med raka gator Alt ca 1629: Reglering/ utvidgning (Stadsholmens Ö sida). Strandgata Alt ca 1630: Reglering (gaturegleringar, övriga Stadsholmen). Rätning, breddning	ja	ja

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1626	Dirschau	Pr /Pl	Heinrich Thome	Utvidgning/ befästningar (runt hela staden). Oregelbunden plan?	ja	enst ?
1626	Elbing	Pr /Pl	Heinrich Thome	Utvidgning (av medeltida förstad)/f förstad/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan/ något oregelbunden i förstaden Alt 1629: Flera större och mindre varianter	ja	delv
1626	Marienburg	Pr /Pl	Heinrich Thome	Utvidgning (reglering?)/ befästningar (runt staden utom flodsidan). Oregelbunden rutplan, raka gator i oregelbundet mönster Rev 1629: Reglering (av utvidgningsområdet). Större rätvinklighet	ja	delv
ca 1626	Säter	Sv	Johan Carels?, Olof Hansson Örnehufvud	Stadsgrundning (1626/ 1642). Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
1627	Danziger Haupt	Pr /Pl	Heinrich Thome	Utvidgning (av skans)/ befästningar. Citadellstad med U-formad bebyggelsestruktur, rätvinklig rutnätsplan/radialplan	ja	enst ?
1627	Lochstädt	Pr /Ry	Heinrich Thome	Stadsgrundning/ befästningar (runt hela staden). Rektangulär citadellstad	nej	? -
1627?	Montauer Spitz	Pr /Pl	Georg Kräil von Bemeberg?	Utvidgning (av skans)/ befästningar Alt 1627?/1: Trapetsoid befästning Alt 1627?/2: Stadsgrundning, halvcirkelformad citadellstad	ja	nej?
1628	Fischausen	Pr /Ry	Heinrich Thome	Befästningar (runt staden utom flodsidan)	huv	? -sak
ca 1630	Memel	Pr /Li	Heinrich Thome	Utvidgning/ reglering? (hela stadsområdet)/ förstad/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan	?	?
1630	Ribnitz	Me /Ty	Frans de Traytorrens	Befästningar (runt del av staden)	huv	nej -sak
ca 1630	Wollin	Po /Pl	Georg Kräil von Bemeberg?	Befästningar (runt staden utom flodsidan)	huv	nej -drg
ca 1631	Bützow	Me /Ty	Frans de Traytorrens	Befästningar (runt hela staden)	delv	?
1631	Damm	Po /Pl	Frans de Traytorrens?	Befästningar (runt hela staden, citadell) Alt ca 1630: Befästningar (runt hela staden, citadell) Alt 1630-t: Befästningar (utan citadell)	huv	enst -sak
1631	Demmin	Po /Ty	Frans de Traytorrens	Befästningar (runt hela staden)	huv	nej -sak
1631	Greifswald	Po /Ty	Frans de Traytorrens	Befästningar (runt hela staden)	huv	? -sak
1631	Kolberg	Po /Pl	Frans de Traytorrens	Befästningar (runt hela staden) Alt ca 1632: Tillägg och justeringar Alt ca 1633: Förstörade bastioner och utökade utanverk, David Portius	ja	nej

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1631	Loitz	Po	Frans de Traytorrens	Befästningar (runt hela staden?)	enst	?
1631	Stettin	Po	Frans de Traytorrens, David Portius m fl	Förstad/ utvidgning/ befästningar (runt hela staden). Oregelbunden plan Alt 1629: Befästningar (runt gamla staden, två varianter) Alt 1630/1: Förstad/ befästningar. Rätvinklig rutnätsplan/radialplan Alt 1630/2-4: Förstad/ utvidgning/ befästningar (tre varianter)	ja	enst
1631	Stralsund	Po	Frans de Traytorrens	Befästningar (runt hela staden) Alt 1628-29: Successiv utbyggnad av befästningarna Alt ca 1631: Befästningar, Frans de Traytorrens?	ja	delv
1631	Wismar	Me	Frans de Traytorrens	Befästningar (runt hela staden, citadell)/ utvidgning (liten). Radialplan (citadellet)	huv	? -drg
1631	Wolgast	Po	Frans de Traytorrens	Befästningar (runt del av staden)	nej	-
1631	Wolmar	Li	Georg von Schwengeln	Befästningar (runt hela staden)	nej	-
1632	Gustavsburg	Ty	Olof Hansson Örnehufvud	Stadsgrundning/ befästningar (runt hela staden). Sexsidig citadellstad, rätvinklig rutnätsplan	ja	delv
1632	Neuburg	Ty	Olof Hansson Örnehufvud?	Utvidgning/ befästningar (runt utvidgningen)	nej?	-
1632	Nyen	In	Georg von Schwengeln	Stadsgrundning. Rutnätsplan, radierande gator	ja	nej
1632	Pillau	Pr	Olof Hansson Örnehufvud	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	huv	? -sak
1632	Riga	Li	Heinrich Thome	Befästningar (runt staden utom flodsidan) Alt 1634: Förenklingar, yttre befästningslinje, Olof Hansson Örnehufvud	ja	enst
ca 1633	Hameln	Ty	Olof Hansson Örnehufvud?	Befästningar (runt hela staden)	?	?
1634	Kexholm	Fi	Olof Hansson Örnehufvud	Reglering (hela stadsområdet)/ förstad/ rivning (äldre förstad)/ befästningar (utanverk mot landsidan). Rätvinklig rutnätsplan Rev 1640: Befästningarna, Johan von Rodenburgh Rev 1642?: Befästningarna, Trajanus Becker Rev 1645: Befästningarna, Georg von Schwengeln? (genomfört)	ja	delv ?
1634	Marienburg	Pr	Olof Hansson Örnehufvud	Befästningar (runt staden utom flodsidan)/ rivning (minskning av det utvidgade området) Alt 1629: Befästningar	enst	nej

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1634	Reval	Es	Olof Hansson	Utvidgning/ befästningar (runt staden utom	delv	huv
		Es	Örnehufvud	Dombergets V sida). Rätvinklig rutnätsplan		-sak
m 1630-t	Stockholm	Sv	Olof Hansson	Förstad (V Djurgården)/ befästningar (runt	nej	-
			Örnehufvud?	del av området). Rätvinklig rutnätsplan		
1635	Wolmar	Li	Olof Hansson	Befästningar (runt del av staden)	delv	nej
		/Le	Örnehufvud	Alt 1635/1: Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan, Olof Hansson Örnehufvud Alt 1635/2: Större, oregelbundet slotts- område, Olof Hansson Örnehufvud Alt 1635/3: Mindre stadsområde, Olof Hansson Örnehufvud Alt 1635/4: Separat slottsområde, Olof Hansson Örnehufvud		
1636	Dorpat	Li	Georg von	Utvidgning/ befästningar (i S och V)	nej	-
		/Es	Schwengeln			
fr 1637	Stockholm	Sv	Anders	Reglering/ utvidgning (V Norrmalm).	ja	huv
			Torstensson?	Rätvinklig rutnätsplan Alt 1636: Reglering/ utvidgning (V Norrmalm). Rätvinklig rutnätsplan, Olof Hansson Örnehufvud Alt 1637: Reglering/ utvidgning (V Norrmalm. Rätvinklig rutnätsplan, skiss av Anders Torstensson? Rev 1638: Utvidgning/ reglering (Östermalm) Rev 1640: Reglering/ utvidgning (Ö Norrmalm, efter brand) Rev 1641: Reglering/ utvidgning (Södermalm) Rev 1644: Utvidgning/ förstad (Kungsholmen)		-sak
1638	Loitz	Po	Conrad von	Befästningar (runt hela staden)	delv	?
		/Ty	Mardefelt			?
1638	Neumünde	Li	Johan von	Stadsgrundning/ reglering (hela området)/	ja	nej
		/Le	Rodenburgh	utvidgning/ befästningar. Femsidig citadellstad, rätvinklig rutnätsplan Alt 1634: Olof Hansson Örnehufvud		
1639	Alingsås	Sv	Olof Hansson	Reglering/ utvidgning? Rätvinklig	delv	huv
			Örnehufvud	rutnätsplan? Genomfört en mindre utvidgning med Inte helt rätvinklig plan		- drag
ca 1639	NyslottFi	Laurentius	Schroderus?	Stadsgrundning/ reglering (hela stads- området). Rätvinklig långgatsplan	huv	ja
						-sak
ca 1639	Tavastehus	Fi	Anders	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	nej
			Torstensson?	(långgatsplan)		
			Laurentius			
			Schroderus			

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1639	Åbo	Fi	Anders Torstensson	Utvidgning/ reglering (del av staden). Rätvinklig rutnätsplan (långgatsplan). Alt 1639/1: Rektangulär hamnbassäng Alt 1639/2: Annan dragning av huvudgatan Alt 1639/3: Befästningar (runt staden utom stranden)	nej	-
1639	Örebro	Sv	Olof Hansson Örnehufvud	Utvidgning/ förstad. Rätvinklig rutnätsplan (Smedjebacken genomförd) Alt 1639/1: Utvidgning/ förstad/befästningar (runt hela staden) Alt 1639/2: Utvidgning/ förstad/ enklare befästning på Ö sidan	enst	ja
1640	Arjeplog	Sv		Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
b 1640-t	Borås	Sv		Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan	huv -sak	huv -drg
ca 1640	Demmin	Po /Ty	Sigismund Weijder	Befästningar (runt hela staden) Alt: Befästningar och citadell	huv -drg	enst ?
1640	Helsingfors	Fi	Anders Torstensson	Flyttning (till nuvarande läge). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1638: Flyttning (till Sandön)/befästningar Alt 1639: Flyttning (till Södernäs udd)/ befästningar. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1640: Befästningar (framtida planer)	huv -drg	huv -drg
ca 1640	Viborg	Fi /Ry	Anders Torstensson, Andreas Månsson Streng	Reglering (hela stadsområdet)/ förstad. Rätvinklig rutnätsplan Rev 1642: Reglering (Vallen). Rätvinklig rutnätsplan (genomförd)	Ja	?
1640	Åmål	Sv	Olof Hansson Örnehufvud	Stadsgrundning (1643). Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
1641	Cobron	Li /Le	Johan von Rodenburgh	Stadsgrundning/ utvidgning/ reglering (hela området)/ befästningar. Oregelbundet femsidig citadellstad, ej helt regelbundet planmönster	ja	enst
1641	Grythyttan	Sv		Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	huv -drg	ja
1641	Köping	Sv	Anders Torstensson?	Utvidgning (Prästgården på Ö sidan ån)/reglering?. Rätvinklig rutnätsplan	huv -drg	huv -sak
1641	Norrköping	Sv	Olof Hansson Örnehufvud?, Jöran Holstensson	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1640: Befästningar Alt 1641: Troligen på uppdrag av magi- straten Rev 1645: Gatuförskjutningar	huv -sak	ja
ca 1642	Avesta	Sv		Stadsgrundning (1641). Rätvinklig rutnäts- plan	ja	huv -drg

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1639	Åbo	Fi	Anders Torstensson	Utvidgning/ reglering (del av staden). Rätvinklig rutnätsplan (långgatsplan). Alt 1639/1: Rektangulär hamnbassäng Alt 1639/2: Annan dragning av huvudgatan Alt 1639/3: Befästningar (runt staden utom stranden)	nej	-
1639	Örebro	Sv	Olof Hansson Örnehufvud	Utvidgning/ förstad. Rätvinklig rutnätsplan (Smedjebacken genomförd) Alt 1639/1: Utvidgning/ förstad/befäst- ningar (runt hela staden) Alt 1639/2: Utvidgning/ förstad/ enklare befästning på Ö sidan	enst	ja
1640	Arjeplog	Sv		Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
b 1640-t	Borås	Sv		Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan	huv -sak	huv -drg
ca 1640	Demmin	Po /Ty	Sigismund Weijder	Befästningar (runt hela staden) Alt: Befästningar och citadell	huv -drg	enst ?
1640	Helsingfors	Fi	Anders Torstensson	Flyttning (till nuvarande läge). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1638: Flyttning (till Sandön)/befästningar Alt 1639: Flyttning (till Södernäs udd)/ befästningar. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1640: Befästningar (framtida planer)	huv -drg	huv -drg
ca 1640	Viborg	Fi /Ry	Anders Torstensson, Andreas Månsson Streng	Reglering (hela stadsområdet)/ förstad. Rätvinklig rutnätsplan Rev 1642: Reglering (Vallen). Rätvinklig rutnätsplan (genomförd)	Ja	?
1640	Åmål	Sv	Olof Hansson Örnehufvud	Stadsgrundning (1643). Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
1641	Cobron	Li /Le	Johan von Rodenburgh	Stadsgrundning/ utvidgning/ reglering (hela området)/ befästningar. Oregelbundet femsidig citadellstad, ej helt regelbundet planmönster	ja	enst
1641	Grythyttan	Sv		Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	huv -drg	ja
1641	Köping	Sv	Anders Torstensson?	Utvidgning (Prästgårdet på Ö sidan ån)/reglering?. Rätvinklig rutnätsplan	huv -drg	huv -sak
1641	Norrköping	Sv	Olof Hansson Örnehufvud?, Jöran Holstensson	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1640: Befästningar Alt 1641: Troligen på uppdrag av magi- straten Rev 1645: Gatuförskjutningar	huv -sak	ja
ca 1642	Avesta	Sv		Stadsgrundning (1641). Rätvinklig rutnäts- plan	ja	huv -drg

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1642	Björneborg	Fi	Anders Torstensson?	Utvidgning/ reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1640?: Flyttning, Andreas Månsson Streng?	huv	delv -drg
1642	Hedemora	Sv	Anders Torstensson?	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1642	Järle	Sv	Olof Hansson Örnehufvud?	Stadsgrundning	nej	-
1642	Kristinehamn	Sv	Olof Hansson Örnehufvud	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
1642	Pernau	Li /Es	Johan Wärnschiöldh, Johan von Rodenburgh	Utvidgning/ befästningar (runt hela staden) Alt 1640/1: Mellanstor utvidgning, Johan von Rodenburgh Alt 1640/2: Mindre utvidgning, Johan von Rodenburgh Alt 1644/1: Ingen utvidgning, Johan von Rodenburgh Alt 1644/2: Största utvidgningen/reglering? (del av staden), Georg von Schwengeln	nej	-
1642	Vänersborg	Sv	Olof Hansson Örnehufvud	Flyttning (av Brätte)/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan Rev 1645: Utvidgning/befästningar, fem- sidigt citadell, Johan Wärnschiöldh Rev 1655: Utvidgning/ befästningar, fem- sidigt citadell, Johan Wärnschiöldh Rev 1656/1: Utvidgning/ befästningar, kvadratisk citadell, Johan Wärnschiöldh Rev 1656/2: Mindre variant, Johan Wärn- schiöldh Rev 1657/1: Utvidgning/ befästningar (grundare, provisoriska) Johan Wärnschiöldh Rev 1657/2: Mindre variant (genomförd), Johan Wärnschiöldh	ja	huv -drg
1643	Askersund	Sv	Thomas Christiersson Hedräus	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
1643	Riga	Li/ Le	Johan von Rodenburgh	Befästningar (Slottsområdet) Flera alt 1640-43 Rev 1648/1: Johan von Rodenburg Rev 1648/2: Heinrich Mühlman Rev 1650: Johan Wärnschiöldh	ja	nej
ca 1643	Sordavala	Fi /Ry		Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	huv -drg?
1643	Uppsala	Sv	Anders Torstensson	Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan (huvudsakligen) Rev ca 1650?: Fler gator	huv	ja -sak

<i>År</i>	<i>Stad</i>	<i>Land</i>	<i>Upphovsman</i>	<i>Innehåll</i>	<i>Genomf</i>	<i>Bevarat</i>
1644	(Marstrand)	No /Sv	Isaac van Geelkerk	Reglering (hela stadsområdet). Oregelbunden rutplan, raka gator Alt 1644/1: Reglering, (N stadsområdet) Rev 1647: Hela stadsområdet	huv	ja -drg
1644	Helsingborg	Sv	Olof Hansson Örnehufvud	Utvidgning/ befästning (runt hela staden)	nej	-
1644	Landskrona	Sv	Olof Hansson Örnehufvud	Befästningar (runt hela staden)	huv	nej -sak
1644	Lindesberg	Sv	Thomas Christiersson Hedräus	Stadsgrundning (1643)/ reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan Rev s 1640-t: Utan kanal	huv	ja -sak
1644	Nora	Sv	Thomas Christiersson Hedräus	Stadsgrundning (1643)/ reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
1644	Nyen	In /Ry	Georg von Schwengeln	Utvidgning/ befästningar (runt staden utom flodsidan). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1643/1: Utvidgning/ reglering?/ befäst- ningar, citadell, Johan von Rodenburgh Alt 1643/2: Utvidgning/ reglering?/ befästningar, citadell, Georg von Schwengeln	nej	-
1644	NyslottFi	Lorenz	Rööss	Utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan	huv	ja -drg
ca 1644	Wolmar	Li /Le	Johan von Rodenburgh	Befästningar (runt del av staden) Alt ca 1644: Längre sträcka i NV, redukt	huv	? -sak
1644?	Västerås	Sv	Anders Torstensson, Johan Åkesson	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan (huvudsakligen)	huv	ja -drg
1645	Jama	In /Ry	Georg von Schwengeln	Reglering (av förstad). Rätvinklig rutnäts- plan	huv	? -drg?
1645	Koporie	In /Ry		Reglering/ utvidgning (av förstad). Rät- vinklig rutnätsplan	?	?
s 1640-t	Dorpat	Li /Es	Johan von Rodenburgh?	Reglering (hela stadsområdet utom Dom- berget). Något oregelbunden rutnäts- plan	enst	?
1646	Falun	Sv	Thomas Christiersson Hedräus	Stadsgrundning (1641)/ reglering (hela stadsområdet)/ flyttning. Rätvinklig rut- nätsplan	huv	ja -sak
1646	Gävle	Sv	Nicodemus Tessin d ä	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan (huvud- axlarna genomförda)	huv	ja -drg
s 1640-t	Kungsbacka	Sv		Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan	nej	-

<i>År</i>	<i>Stad</i>	<i>Land</i>	<i>Upphovsman</i>	<i>Innehåll</i>	<i>Genomf</i>	<i>Bevarat</i>
s 1640-t	Mariestad	Sv		Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1646	Söderhamn?	Sv	Nicodemus Tessin d ä, Erik Eriksson Niure	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning? Rätvinklig rutnätsplan?	nej	-
1646?	Visby	Sv	Johan Wärnschiöldh?	Reglering (hela stadsområdet)/utvidgning (fram till stadsmuren)/ befästningar (runt staden utom sjösidan). Rätvinklig rutnätsplan Alt ca 1660: Flyttning (till Slite)/ befästningar?	nej	-
ca 1646	Wollin	Po	Conrad von Mardefelt?, Erik Dahlbergh?	Befästningar (runt staden utom flodsidan)	Ja	delv
1647	Demmin	Po	Conrad von Mardefelt, Erik Dahlbergh	Befästningar (runt hela staden)		huv enst -drg ?
1647	Göteborg	Sv	Johan Wärnschiöldh?	Förstad (Haga). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1647/1: Två och ett halvt kvarter Alt 1647/2: Fyra kvarter	nej	-
1647	Kalmar	Sv	Johan Wärnschiöldh	Flyttning/f örstad/ befästningar (runt hela staden, citadell). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1639/1: Befästningar (asymmetriska), Johan Meijer Alt 1639/2: Befästningar (symmetriska), Johan Meijer Alt 1647?/1: Mindre förslag, Johan Wärnschiöldh Rev 1648?: Smalare, mer enhetligt gatunät, Nicodemus Tessin d ä Rev? 1651: Approberad karta, Johan Wärnschiöldh	ja	huv -sak
1647	Kirkholm	Li	Johan von Rodenburgh	Stadsgrundning/ utvidgning/ reglering (hela området)/ befästningar. Femsidig citadellstad	ja	nej

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1647	Narva	Es /Es	Johan von Rodenburgh, (Frans Stegeling)	Förstad (reglering)/ reglering (gatureglering i gamla staden?)/ befästningar (runt förstaden). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1642/1: Befästningar, Johan von Rodenburgh Alt 1642/2: Befästningar/ förstad (Ivangorod), Johan von Rodenburgh Alt 1642/3: Flyttning/ befästningar, Johan von Rodenburgh? Alt 1643: Förstad/ befästningar, Georg von Schwengeln Alt f 1645: Förstäder/utvidgning/befästningar, Johan von Rodenburgh Alt 1645/1: Förstad/ reglering (gatureglering)/befästningar, Georg von Schwengeln Alt 1645/2: Större förstad/ reglering (gatureglering)/ befästningar, Georg von Schwengeln Alt 1645/3: Förstad/ befästningar, Johan von Rodenburgh Rev 1649: Hamnbassäng runt Ivangorod, Heinrich Mühlman Rev 1659/1: Återuppbyggnad efter brand/ befästningar, Simon Helmfelt Alt 1659/2: Flyttning/ befästningar, Simon Helmfelt Rev 1660: Återuppbyggnad/ befästningar, Simon Helmfelt	huv enst -sak	
1647	Nyköping	Sv	Anders Torstensson, Lars Velamsson Björkman	Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan, (enstaka gaturegleringar troligen påbörjade). Genomförd efter brand 1665 (Henrik De la Vallée)	ja	ja
ca 1647?	Ottersberg	Br /Ty	Conrad von Mardefelt?	Utvidgning/ befästningar (runt hela staden)	ja	nej
1647	Stade	Br /Ty	Conrad von Mardefelt, Erik Dahlbergh	Befästningar (runt hela staden)	huv	? -sak
1648	Andersö skans	Sv	Peder Clarman, Johan Wärnschiöldh	Stadsgrundning/ befästningar. Sexsidig citadellstad, rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1648	Anklam	Po /Ty	Erik Dahlbergh	Befästningar (runt staden utom flodsidan)	enst	nej?
1648 (1652)	Hudiksvall	Sv	Nicodemus Tessin d ä	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan (fastställd 1652)	nej	-
1648	Härnösand	Sv	Nicodemus Tessin d ä	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan (del av Storgatan genomförd) Alt 1648/1: Enklare alternativ Alt 1648/2: Större alternativ Rev 1652: Större alternativ	enst	ja

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
ca 1648	Kolberg	Po /Pl	Conrad von Mardefelt	Befästningar (runt hela staden) Alt ca 1645: Åtta bastioner Alt ca 1645: Fyra bastioner	nej	-
s 1640-t	Reval	Es /Es	Johan von Rodenburgh	Förstad (reglering?). Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
s 1640-t	Strängnäs	Sv	Lars Velamsson Björkman?	Reglering (hela stadsområdet?)/ utvidgning. Oregelbunden rutnätsplan?, gaturätningar	huv	huv -drg?-sak
1648	Sundsvall	Sv	Nicodemus Tessin d ä ell medhjälpare	Flyttning (till nuvarande läge). Rätvinklig rutnätsplan	ja	huv -drg
1648	Torneå?	Sv /Fi	Nicodemus Tessin d ä, Erik Eriksson Niure	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning? Rätvinklig rutnätsplan?	nej	-
1648	Umeå	Sv	Erik Eriksson Niure, Nicodemus Tessin d ä	Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan	delv	delv
ca 1648?	Verden	Br /Ty	Conrad von Mardefelt?	Stadsgrundning/ befästningar. Femsidig citadellstad, radialplan	ja?	?
1649	Lappstrand	Fi	Erik Nilsson Aspegren	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	enst
1649	Luleå	Sv	Erik Eriksson Niure	Flyttning (till nuvarande läge). Rätvinklig rutnätsplan	huv	delv -drg
ca 1649	Nystad	Fi	Claes Claesson?	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan, befästning V om staden	ja	huv -sak
1649?	Nådendal	Fi	Hans Hansson?	Utvidgning/ reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan	huv	ja -drg
1649	Piteå	Sv	Erik Eriksson Niure	Flyttning (till Storkåge). Rätvinklig rutnäts- plan?	nej	-
1649	Uleåborg	Fi	Claes Claesson	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1648?: Reglering, Nicodemus Tessin d ä Rev 1651: Reglering, större kvarter, Claes Claesson	huv	ja -sak
1649	Veckelaks	Fi	Erik Nilsson Aspegren	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	nej
ca 1650	Arboga	Sv	Elias Östensson	Reglering (gatureglering?)	enst	ja
ca 1650	Arensburg	Es /Es	Georg von Borchart	Flyttning (till Swalferort)/ befästningar Alt 1649: Flyttning/ befästningar?, Johan von Rodenburgh Alt 1650: Mindre område	nej	-

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1650	Brahestad	Fi	Claes Claesson	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1649: Större torg i annat läge	huv	ja -drg
1650	Karlstad	Sv	Johan Wärnschiöldh	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan (gatureglering genomförd, ej helt rätvinklig) Alt 1647: Utvidgning/ befästningar (oförändrat gatunät), Johan Fredrik Meijer Alt 1648/1: Flyttning/ befästningar? Johan Wärnschiöldh Alt 1648/2: Utvidgning/ befästningar. Större variant, Johan Wärnschiöldh Rev 1651: Utvidgning/ befästningar. Mindre variant, Johan Wärnschiöldh	huv	delv -sak
ca 1650	Skänninge	Sv	Johan de Rogier	Reglering (gatureglering). Rak huvudgata	ja	ja
ca 1650	Stockholm	Sv	Anders Torstensson?	Utvidgning (Normalm 1648, Norr- och Östermalm 1652, Södermalm 1652)/ reglering (Blasieholmen ca 1650). Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
ca 1650?	Stralsund	Po /Ty		Förstad (Denholmen)/ befästningar (runt hela området), citadell, hamnutbyggnad	nej	-
1650	Södertälje	Sv	Anders Torstensson	Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan	ja	huv -sak
1651	Gamlakarleby	Fi	Claes Claesson	Utvidgning/ reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1649: Reglering, rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1651	Halmstad	Sv	Johan Wärnschiöldh	Befästningar (slottet-staden, förstärkt stadsbefästning) Alt 1646: Kvadratisk citadell Alt 1651: Annan detaljutformning	delv	nej
1651	Kajana	Fi	Claes Claesson, (Per Brahe)	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
1651	Kristinestad	Fi	Claes Claesson	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1650: Större torg Rev 1650-t: Ny långgata, utvidgningar	ja	ja
1651	Nykarleby	Fi	Claes Claesson	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1649: Gatureglering, rätad och breddad huvudgata	nej	-

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
ca 1651	Reval	Es /Es	Johan Wärnschiöldh, Johan von Rodenburgh?	Utvidgning/ befästningar (runt staden utom Dombergets V sida) Alt 1640: Befästningar, Johan Wärnschiöldh. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1651/1: Befästningar, Himsilius Alt 1651/2: Stor utvidgning/ befästningar, Johan Wärnschiöldh? Alt 1651/3: Utvidgning/ befästningar. Rätvinklig rutnätsplan, Johan Wärnschiöldh? Alt 1651/4: Befästningar Alt 1651/5: Befästningar	enst	delv
1651	Åbo	Fi	Hans Hansson	Utvidgning/ reglering (del av stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan Rev 1652: Utvidgning/ gatureglering på V stadssidan	ja	huv -drg
1652	Arensburg	Es /Es	Nicodemus Tessin d ä, Johan Wärnschiöldh?	Reglering (hela stadsområdet)/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1652: Reglering, rätvinklig rutnätsplan?, Nicodemus Tessin d ä	enst	huv -sak
1652	Brahea	Fi		Stadsgrundning. Regelbunden plan?	ja	nej
1652	Gränna	Sv	Per Brahe	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
ca 1652	Jakobstad	Fi	Anders Torstensson?	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	huv	delv -sak
1652	Kexholm	Fi /Ry	Johan Wärnschiöldh, Johan von Rodenburgh	Befästningar. "Ny design"	nej	-
1652?	Kuopio	Fi	Per Brahe	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1652	Linköping	Sv	Johan de Rogier	Reglering (gaturreglering)/ utvidgning. Rak huvudgata, rutnätskvarter i Ö Rev 1653: Beslut förlänga Storgatan mot V	ja	ja
1652	Nya Kopparberget	Sv	Thomas Christiersson Hedräus	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	huv	ja -drg
1652	Nyen	In Ry	Johan Wärnschiöldh, Johan von Rodenburg	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1652: Halv radialplan	huv	nej -drg
1652	Riga	Li /Le	Johan Wärnschiöldh	Förstad (reglering)/ befästningar (runt staden utom flodsidan). Rätvinklig rutnätsplan/kanalplan Alt 1650/1: Johan von Rodenburgh Alt 1650/2: Johan Wärnschiöldh Alt 1651: Johan von Rodenburgh Alt 1652/2: Medelstort område Alt 1652/3: Minsta området, kanalplan Alt ca 1655: Bearbetning av alt 1652/2, Johan von Rodenburgh	huv	huv -sak -drg

<i>År</i>	<i>Stad</i>	<i>Land</i>	<i>Upphovsman</i>	<i>Innehåll</i>	<i>Genomf</i>	<i>Bevarat</i>
b 1650-t	Vadstena	Sv	Johan de Rogier?	Reglering (gatureglering). Raka huvudgator, torg, (torget genomfört, ej rätvinkligt)	enst	ja
1652?	Vaxholm	Sv		Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
1652	Öregrund	Sv		Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan	huv	ja -sak?
1653	Ewst	Li /Le	Johan von Rodenburgh	Stadsgrundning/ befästningar. Femsidig citadellstad, rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan Alt ca 1649: Något mindre Alt 1653?: Annorlunda befästningar	nej	-
m 1650-t	(Helsingborg)	Dk /Sv		Utvidgning/ befästningar (runt staden utom havssidan). Rätvinklig rutnätsplan	delv	nej
1654	Christinehamn	Sv /US	Peter Lindeström	Stadsgrundning. Rätvinklig rutnätsplan	enst	nej
1654	Dorpat	Li /Es	Johan von Rodenburgh	Utvidgning/ befästningar (runt hela staden), citadell Alt 1649: Befästningar, citadell, Johan Ulrich von Enzenbergh Alt 1650: Befästningar, Johan Wärnschiöldh Alt 1651/1: Utvidgning/ befästningar, Johan von Rodenburgh Alt 1651/2: Utvidgning/ befästningar, citadell, Johan von Rodenburgh Alt 1654: Utvidgning/ befästningar, citadell, Johan von Rodenburgh	nej	-
1654	Skara	Sv	Kettil Classon Felterus	Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1654?	Stockholm	Sv	Jean de la Vallée	Reglering (gatureglering, huvudgata norrut på Norrmalm)	nej	-
m 1650-t	Vasa	Fi	Mikael Bång?	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1651: Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan, Claes Claesson	ja	delv
1654	Wolmar	Li /Le	Johan von Rodenburgh	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning /förstad (två st)/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1654/1: Utan utvidgning Alt 1654/2: Annan yttre form av N förstaden	huv	delv -drg
1654	Örebro	Sv	Johan Thoring	Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1652: Gatureglering	huv	ja -drg
ca 1655	Mewe	Pr /Pl		Befästningar (runt hela staden)/utvidgning (liten)	huv	nej -sak?

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
ca 1655	Neuenburg	Pr	Conrad von Mardefelt?	Utvidning/ befästningar (runt utvidningen)	nej?	?
1655?	Viborg	Fi	Erik Nilsson /Ry Aspegren	Förstad (utvidgning). Rätvinklig rutnätsplan	ja	?
1656	Graudenz	Pr	Johan Gorries von Gorgas	Befästningar (runt staden utom flodsidan) Alt 1656: Mindre variant, Erik Dahlbergh	?	?
1656	Slite	Sv	Johan Wärnschiöldh	Stadsgrundning/ befästningar. Femsidig citadellstad, rätvinklig rutnätsplan Alt 1650: femsidig citadellstad	huv delv	-drg ?
ca 1656	Thorn	Pr	Conrad von Mardefelt, Erik Dahlbergh?	Förstad/ befästningar (runt förstaden) Alt 1656/1: Mindre förstad Alt 1656/2: Ett hornverk och ett kronverk	nej	-
1657	Anklam	Po	Henrik Crausse /Ty	Befästningar (runt hela staden utom flodsidan)	enst	nej?
1657	Brest-Litovsk	Pl	Erik Dahlbergh /Vi	Befästningar (runt hela staden, citadell)	nej	-
1657	Danziger Haupt	Pr	Abraham Loffman	Stadsgrundning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan Alt: Annan detaljutformning	nej	-
1657	Marienburg	Pr	Abraham Loffman, (Erik Dahlbergh?)	Befästningar (runt del av staden)/ utvidgning (liten, av Gamla Staden)	nej	-
1657	Montauer Spitz	Pr	Abraham Loffman	Stadsgrundning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
ca 1657	Stettin	Po		Förstad/ befästningar (runt förstaden utom flodsidan)	nej	-
1657	Strasburg	Pr	Abraham Loffman	Utvidgning/ befästningar (runt staden utom flodsidan) Alt 1656: Utvidgning/ befästningar Alt 1657/1: Något större utvidgning/ befästningar Alt 1657/2: Liten utvidgning (mot SV)/ befästningar	enst	?
s 1650-t	Greifswald	Po	Henrik Crausse /Ty	Befästningar (runt hela staden)	delv	?
1658	Jönköping	Sv	Hector Loffman	Utvidgning/ befästning (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan Alt 1657/1: Något mindre Alt 1657/2: Med befästningslinje mot Vättern	delv	delv
1658	Karl Gustavs stad	Sv	Jean de la Vallée	Stadsgrundning (1659). Rätvinklig rutnätsplan	huv	ja -drg
1658	Kungälv	Sv		Flyttning (till nuvarande läge). Oregelbunden långgatsplan	ja	ja

<i>År</i>	<i>Stad</i>	<i>Land</i>	<i>Upphovsman</i>	<i>Innehåll</i>	<i>Genomf</i>	<i>Bevarat</i>
1658	Marstrand	Sv	Johan Wårnschiöldh	Befästningar Alt 1658/1: Befästningar Alt 1658/2: Befästningar Alt 1658/3: Befästningar Alt 1658/4: Befästningar	nej	-
1658	Stuhm	Pr /Pl	Abraham Loffman	Reglering? (hela stadsområdet)/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan	huv	? -sak
1658	Våxjö	Sv	Hanns Ruuth	Reglering (största delen av staden). Rätvinklig rutnätsplan Rev 1659: Hela stadsområdet? (kartan skadad), rätvinklig rutnätsplan, radiella infartsvågar Rev 1661: Reglering/ utvidgning	huv	huv -sak -sak
1659	Landskrona	Sv	Nicodemus Tessin d ä	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning/ förstad (två st)/befästningar (runt hela staden, citadell). Rätvinklig rutnätsplan /kanalplan Alt 1659: bara en förstad Alt ca 1660: Utvidgning/ befästningar Alt 1663?: Utvidgning/ befästningar, Johan Wårnschiöldh?	nej	-
1659	Nöteborg	In /Ry		Befästningar (runt hela staden)	nej	-
fr 1650-t	Stockholm	Sv	Anders Torstensson?	Reglering (gatoregleringar, Stadsholmen)	ja	ja
ca 1659	Stockholm	Sv	Johan Wårnschiöldh, Jean De la Vallée	Utvidgning (Södermalm)/ befästningar (runt hela staden)	nej	-
1659	Ystad	Sv	Peder Clarman	Befästningar (runt hela staden, sex bastioner) Alt 1659: Befästningar (sju bastioner)	nej	-
1660	Göteborg	Sv	Johan Wårnschiöldh?	Förstaden Haga. Rätvinklig rutnätsplan Alt 1659: Två förstäder/ befästning. Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan, två skansar i flera alternativ. Johan Wårnschiöldh	huv	ja -drg
1661	Bremervörde	Br /Ty	Dionijs Bredekow	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan	nej?	? -sak
1662	Kexholm	Fi /Ry	Johan Stael von Holstein	Reglering (del av staden). Rak gata, tomtindelning	nej	-

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1663	Helsingborg	Sv	Johan Wårnschiöldh	Utvidgning (på landborgen)/ befästningar (runt hela staden, citadell). Rätvinklig rutnåtsplan, radiella gator Alt 1658: Befästningar, Erik Dahlbergh Alt 1659: Utvidgning/ befästning, Johan Wårnschiöldh Alt 1661: Större utvidgning/ befästning (två citadell), Johan Wårnschiöldh Rev 1674: Utvidgning (på landborgen)/ befästning. Rätvinklig rutnåtsplan, radiella gator Rev 1675: Utvidgning (på landborgen)/ befästning. Rätvinklig rutnåtsplan, radiella gator	nej	-
1663	Malmö	Sv	Johan Wårnschiöldh	Rivning (V delen av staden för slottets befästning)/ befästning (runt slottet). Alt 1658/1: Befästningar, Erik Dahlbergh Alt 1658/2: Befästningar, Erik Dahlbergh Alt 1658/3: Befästningar, Erik Dahlbergh Alt 1659: Befästningar, Johan Wårnschiöldh Alt 1661: Befästningar, Johan Wårnschiöldh Rev 1665: Befästningar, Johan Wårnschiöldh	huv delv	-sak
1663	Narva	Es /Es	Jacob Stael von Holstein	Utvidgning/ reglering (hela stadsområdet utom yttre delen av gamla förstaden)/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnåtsplan, rätningar i Gamla Staden Alt 1661: Utvidgning/ reglering/ befästningar? Alt 1662: Utvidgning/ reglering/ befästningar?	nej	-
1665	Gamlakarleby	Fi	Jonas Giedda	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnåtsplan	ja	ja
1665	Nyen	In /Ry	Jacob Stael von Holstein, Johan Stael von Holstein	Reglering (hela staden)/ utvidgning/ befästningar (runt hela staden). Halv radialplan? (befästningarna genomförda) Alt 1661: Befästningar, citadellet, Jacob Stael von Holstein Alt 1663: Befästningar, citadellet, Jacob Stael von Holstein Rev 1666: Halv radialplan, Johan Stael von Holstein	delv	nej
1665	Wismar	Me /Ty	Conrad von Mardefelt	Befästningar (bastioner, citadell) Alt 1662/1: Befästningar, citadell/liten utvidgning Alt 1662/2: Befästningar/ smal utvidgningszon. Alt m 1660-t/1: Befästningar (runt hela staden)/smal utvidgningszon Alt m 1660-t/2: Befästningar (runt hela staden, citadell med radialplan)/ smal utvidgningszon	enst	-

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1666	Dorpat	Li /Es	Christian Thumb von Weingarten, Jacob Stael von Holstein	Befästningar (runt hela staden?)		delv nej?
1666	Karlshamn	Sv	Johan Wärnschiöldh	Stadsgrundning (1664). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1558: Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan, Erik Dahlbergs	ja	ja
1666	Piteå	Sv		Flyttning (till nuvarande läge). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1666: Flyttning (till Kåge)	ja	ja
1667	Burg an der Wümme	Br /Ty	Johan Mell?	Stadsgrundning/ befästningar (runt hela staden). Oregelbundet femsidig citadellstad, radialplan Alt 1667: Radialplan med två ringgator		delv ?
1667	Landskrona	Sv	Johan Wärnschiöldh	Rivning (för bastionsbefästning runt slottet)/ befästningar	ja	-
1667	Lidköping	Sv	Olof Falck	Stadsgrundning (Jacobshamn). Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1667	Pernau	Li /Es	Paul von Essen	Utvidgning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan	ja	huv -drg
1667	Varberg	Sv	Johan Wärnschiöldh?	Flyttning. Rätvinklig rutnätsplan, divergerande gator Alt 1667: Reglering (gatureglering)/ utvidgning (av Platsarna). Rätvinklig rutnätsplan, divergerande gator	ja	ja
1667	Vättelanda	Sv		Stadsgrundning/ befästning. Rektangulär citadellstad, rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan	nej	-
1669	Göteborg	Sv	Hector Loffman	Gatureglering		enst? ja?
1669?	Lund	Sv	Andreas	Reglering (gatureglering). Tre raka huvudgator Alt 1669?: Reglering (hela stadsområdet). Rätlinjig men ej helt rätvinklig rutnätsplan, Nils Eriksson Njurenus	nej	-
1670	Lidköping	Sv	Olof Falck	Utvidgning (formellt stadsgrundning)/ reglering (gatureglering i Gamla Staden). Rätvinklig rutnätsplan (Nya Staden)	ja	ja
fr 1670	Stockholm	Sv	Henrik de la Vallée	Utvidgning (Norr- och Östermalm). Rätvinklig rutnätsplan	Ja	ja
1671?	Dorpat	Li /Es	Jacob Stael von Holstein	Befästningar (runt hela staden)	nej	-
1671	Hudiksvall	Sv	Peder Guldbrandsson Palm	Reglering (hela stadsområdet). Nästan rätvinklig rutnätsplan	enst	huv -sak

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1671	Malmö	Sv	Johan Wårnschiöldh	Befästningar (runt hela staden) Rev 1674: Erik Dahlbergs	huv	enst -drg
1671	Narva	Es /Es	Johan Stael von Holstein	Befästningar (runt staden utom flodsidan)	delv	nej?
1671	Neumünde	Li /Le	Jacob Stael von Holstein, Johan Wårnschiöldh?	Reglering (hela området)/utvidgning/ befästningar. Femsidig citadellstad, radialplan Alt ca 1670/1: Radialplan, ingen utvidgning, Johan Wårnschiöldh? Alt ca 1670/2: Rätvinklig rutnätsplan, ingen utvidgning, Johan Wårnschiöldh?	ja	nej
1671	Nyen	In /Ry	Johan Stael von Holstein, Johan Wårnschiöldh	Reglering (V stadssidan)/ utvidgning/ befästningar (runt denna del). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1670: Mindre stadsområde Alt 1671: Vidgat stadsområde Alt ca 1671: Något skevt rutnät	huv	nej -drg
ca 1671	Stockholm	Sv	Jean de la Vallée	Utvidgning (Ö Östermalm och Djurgården), befäst arsenal. Rätvinklig rutnätsplan Alt av Nicodemus Tessin d ä ska ha funnits	nej	-
1671	Verden	Br /Ty	Johan Mell	Befästningar (runt staden utom flodsidan)	?	?
1672	Carlsburg	Br /Ty	Johan Mell	Stadsgrundning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan Alt ca 1671/1: Oregelbunden radialplan, Dionijs Bredekow Alt ca 1671/2: Rätvinklig rutnätsplan, Dionijs Bredekow Alt ca 1671/3: Oregelbunden, halv radialplan, Johan Mell Alt ca 1671/4: Båda sidor av floden (utan gatunät), Johan Mell Rev 1674/1: Gatunät, torg, Nicodemus Tessin d ä Rev 1674/2: Gatunät, torg, kanal, Nicodemus Tessin d ä Alt 1674/3: Större, gatunät, citadell, Georg Rimpler	huv	? -sak
1672	Riga	Li /Le	George Palmstruck	Förstad (slottsområdet)/ befästningar. Rätvinklig rutnätsplan Alt ca 1672: Mindre variant	huv	nej -drg
1674	Buxtehude	Br /Ty	Johan Mell	Befästningar (stadens långsidor)	nej	-
1675	Nyen	In /Ry	Erik Dahlbergh	Reglering (gatureglering, V stadssidan)/ befästningar. Diagonalställt torg (rätvinklig rutnätsplan)	delv	nej
1676	Strömstad	Sv		Stadsgrundning. Svängd oregelbunden långgatsplan Alt 1668: Stadsgrundning/ reglering (hela stadsområdet), Kettil Classon Felterus	ja	huv -sak

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1684	Kexholm	Fi	Henrik Berentz?	Reglering (gatureglering). Rätvinklig /Ry rutnätsplan, två nya långgator	ja	nej
1684	Reval	Es	Erik Dahlbergh	Reglering (Domberget). Oregelbunden /Es radial struktur	enst	?
1684	Riga	Li	Erik Dahlbergh	Befästningar (slottsområdet och runt hela /Le staden) Alt 1675: Slottsområdet, Erik Dahlbergh Alt 1681: Slottsområdet, George Palmstruck Alt 1682: Slottsområdet, George Palmstruck Alt 1692/1: Befästningar/ rivning/ utvidg- ning. Slottsområdet och staden, George Palmstruck Rev 1692/2: Slottsområdet och staden, Erik Dahlbergs	huv	enst -sak
1685	Cobron	Li	Erik Dahlbergh	Utvidgning/ reglering (hela /Le området)/befästningar. Femsidig citadellstad Rev 1690: Utvidgning	nej	-
1685	Stade	Br	Erik Dahlbergh	Befästningar (runt hel staden) /Ty Alt 1683: Befästningar, Georg Rimpler	huv	?
s 1680-t	Torshälla	Sv	Hans Ranie	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1686	Damm	Po	Erik Dahlbergh	Befästningar (runt hela staden.) /Pl Alt ca 1686/1: Annan detaljutformning Alt ca 1686/2: Annan detaljutformning	nej	-
1686	Kalmar	Sv	Erik Dahlbergh	Befästningar (runt hela staden) Alt 1683: Befästningar, förstad (citadellstad) på Engön	delv	delv
1686	Malmö	Sv	Erik Dahlbergh	Befästningar (runt hela staden)	huv	delv -sak
1686	Narva	Es	Erik Dahlbergh	Utvidgning/ reglering (Gamla Staden, del /Es av förstaden)/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1681?/1: Utvidgning/ reglering/ befäst- ningar, Niklas Eosander Alt 1681/2: Utvidgning/ reglering/ befäst- ningar Alt 1681/3: Något mindre variant Alt 1682/1: Detaljförändringar Alt 1682/2: Detaljförändringar Alt 1682/3: Utvidgning/ reglering/ befästningar, Georg Philip Müller	ja	delv
1686	Reval	Es	Erik Dahlbergh	Utvidgning/ befästningar (runt hela staden). /Es Rätvinklig rutnätsplan Alt 1686/1: Även utvidgning i V, annan plan Alt 1686/2: Utvidgning utan torg Alt 1686/3: Med citadell i NÖ	delv	huv -sak
1686	Wollin	Po	Erik Dahlbergh	Befästningar (total ombyggnad, runt staden /Pl utom flodsidan, skans)	delv	delv

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
ca 1687	Dorpat	Li /Es	Frantz Carl von Friesen	Reglering (Domberget). Rätvinlig rutnätsplan Alt: Ett tiotal kartor med små skillnader	?	?
1690-t?	Karlshamn	Sv		Utvidgning (mot N och S). Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
ca 1690	Karlskrona	Sv	Paul Ludvig Leijonsparré	Förstad (Kungsholmen)/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan, radiella gator	nej	-
1690	Stettin	Po /Pl	Jacob von Kemphen, Erik Dahlbergh	Befästningar (runt hela staden)/ utvidgning (mindre)	nej	-
1690	Uddevalla	Sv	Fredrik Sixtus	Reglering (V och S stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan (huvudgator genomförda) Alt 1690: Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan, strandgator	huv -drg	ja?
1691	Stockholm	Sv	Jean de la Vallée	Förstad (SÖ Södermalm, manufakturstaden Barnängen). Rätvinklig rutnätsplan	delv	huv -drg
1692	Carlsburg	Br /Ty	Jacob von Kemphen	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning/ befästningar (runt hela staden). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1692?: Variant av samma plan	nej	-
1692	Demmin	Po /Ty	Jacob von Kemphen	Befästningar (runt hela staden)/utvidgning (mindre)	nej	-
b 1690-t	Damm	Po /Pl	Jacob von Kemphen?	Rivning/ befästningar. Femsidig citadellstad	nej	-
b 1690-t	Gränna	Sv	Anders Ekebohm	Utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan	ja	ja
1693	Helsingborg	Sv		Reglering (gatoreglering, Stortorget)	ja	ja
1693	Mariestad	Sv	Sven Broddesson	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Rätvinklig rutnätsplan (ej helt rätvinklig vid genomförandet)	huv	ja -sak
1696	Dorpat	Li /Es	Erik Dahlbergh	Befästningar (runt hela staden) Alt 1696: Kraftigare bastioner på V sidan	nej	-
1696	Nöteborg	In /Ry		Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutplan	nej	-
1697	Cobron	Li /Le	Erik Dahlbergh	Utvidgning/ reglering (hela området)/ befästningar. Femsidig citadellstad Alt 1696: Stor utvidgning, regelbunden sexhörning, Heinrich Nicolas von Rüdinger Alt 1697/1: Regelbunden femhörning Alt 1697/2: Avlång femhörning	huv	delv -sak
ca 1698	Ewst	Li /Le		Stadsgrundning/ befästningar. Femsidig citadellstad	nej	-

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1698	Nyen	In/Ry	Carl Magnus Stuart	Reglering (V stadssidan)/ befästningar. Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1700	Linköping	Sv	Anders Nilsson, Erik Lundberg	Reglering (hela stadsområdet). Nästan rätvinklig rutnätsplan (Nygatan och tvärgator genomförda) Alt 1700 på uppdrag av stadens styrelse	huv	ja -drg
1701	Libau	Ku/Le		Förstad. Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1703	Viborg	Fi/Ry	Lorentz Christopher Stobæus	Befästningar (utanverk) Alt 1705: Befästningslinje mot Vallen	huv	? -sak
e 1705	Uleåborg	Fi		Utvidgning/ reglering (del av staden). Raka gator	ja	huv -sak
f 1707	Umeå	Sv		Utvidgning (mot Ö)/ reglering (av utkantsbebyggelse). Ej helt rätvinklig rutnätsplan	ja?	enst
ca 1710	Borgå	Fi	Samuel Broterus	Reglering (hela stadsområdet). Rätning, breddning och nya gatusträckningar	delv	huv -sak
1710	Härnösand	Sv	Salmon Salmonsson?	Reglering (hela stadsområdet). Ej helt rätvinklig rutnätsplan (enstaka rätningar genomförda senare)	nej	-
1710?	Åbo	Fi	Magnus Bergman?	Reglering (del av staden). Svagt oregelbunden rutnätsplan	ja	huv -drg
1713	Stockholm	Sv	Nicodemus Tessin d y	Reglering (gatureglering, slottets omgivningar) Flera alt från ca 1690 och framåt	delv	ja
1714	Landskrona	Sv	Clas Bödker	Utvidgning/ förstad/ befästningar (runt hela staden). Ej helt rätvinklig rutnätsplan/ kanalplan	nej	-
1714	Västerås	Sv	Anders Andersin	Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1714: Även rätning och kanalisering av ån	enst	ja
1716	Göteborg	Sv	Johan Eberhard Carlberg	Förstad (Majorna). Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
1717	Strömstad	Sv	Paul Ludvig Leijonsparré	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning/ befästningar (runt staden utom sjösidan). Rätvinklig rutnätsplan Alt 1717/1: Befästningar (tillfälliga) Alt 1717/2: Befästningar (tillfälliga, mindre omfattning)	delv	nej
1719	Torneå	Sv/Fi	Hans Kruse?	Reglering (hela stadsområdet)/ utvidgning. Nästan rätvinklig rutnätsplan Alt 1718: Reglering (hela stadsområdet). Rätvinklig rutnätsplan, Hans Kruse	huv	ja -sak
1719	Östhammar	Sv		Reglering (del av staden?). Rätvinklig rutnätsplan?	delv	ja

År	Stad	Land	Upphovsman	Innehåll	Genomf	Bevarat
1720	Norrköping	Sv	Sven Ryding	Utvidgning (mot NV). Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
ca 1720	Norrtälje	Sv		Reglering, (del av stadsområdet). Oregelbunden plan, raka gator	ja	ja
1720	Skara	Sv	Kristofer Hjerpe	Reglering (hela stadsområdet). Oregelbunden plan, rätning av befintliga gator, någon ny gata	nej	-
1721	Hudiksvall	Sv		Reglering (gatureglering?)	nej	-
Osäkra	= (?) efter stadsnamn					
m 1500-t	Kastelholm (?)	Fi		Stadsgrundning	nej	-
1559	Esbo (?)	Fi		Stadsgrundning	nej	-
1560-t	Åbo (?)	Fi		Reglering	nej	-
1568	(Uddevalla) (?)	No /Sv		Flyttning	nej	-
1577	Viborg (?)	Fi /Ry	(Johan III)	Reglering (Vallen, gatureglering). Rutnätsansatser?	?	?
1585	Torneå (?)	Sv /Fi		Stadsgrundning	nej	-
1586	Stockholm (?)	Sv		Reglering? (Stadsholmens Ö del)	?	?
1604	Torneå (?)	Sv /Fi	Daniel Brandt?	Stadsgrundning	nej	
ca 1612	Västervik (?)	Sv		Reglering? Upprätningar?	ja?	?
1613	(Uddevalla) (?)	No /Sv		Flyttning	nej	-
1617	(Kungsbacka) (?)	Dk /Sv		Flyttning (till Rolfsbro)	nej	-
1617	Björkö (?)	Fi		Stadsgrundning		
1618	Taipale (?)	Fi		Stadsgrundning		
b 1620-t	Lindesberg (?)	Sv		Stadsgrundning	nej	-
b 1620-t	Nora (?)	Sv		Stadsgrundning	nej	-
1621	Kimito (?)	Fi		Stadsgrundning		
1626	Mitau (?)	Ku /Le		Befästningar, citadell	ja?	
b 1630-t	Dorpat (?)	Li /Es		Befästningar	delv	?
1632	Pargas (?)	Fi		Stadsgrundning		

<i>År</i>	<i>Stad</i>	<i>Land</i>	<i>Upphovsman</i>	<i>Innehåll</i>	<i>Genomf</i>	<i>Bevarat</i>
1632	Salmis (?)	Fi		Stadsgrundning		
1635	Marienburg (?)	Li	Olof Hansson	Utvidgning?	nej	-
		/Le	Örnehufvud			
1640-t	Enköping (?)	Sv		Reglering?	enst	?
1640	Raumo (?)	Fi		Reglering. Rätvinklig rutnätsplan	delv	ja?
					?	
1640-t	Sigtuna (?)	Sv		Reglering?	enst	ja
					?	
1640-t	Torshälla (?)	Sv		Reglering?	nej	-
1648	Hameln (?)	Ty	Sigismund Weijder	Befästningar	nej	
1650-t	Pernau (?)	Li	Johan	Befästningar	enst	nej
		/Es	Wärnschiöldh			
1650-t	Eksjö (?)	Sv		Reglering (Stora Torget?)	enst	nej
					?	
1659	Stade (?)	Br		Reglering (hela stadsområdet?)	nej	-
		/Ty				
1661	Raumo (?)	Fi		Gatureglering (Köpmangatan och Rådhusorget)	ja?	ja?
1663	Visby (?)	Sv	Johan	Flyttning (till Slite)	nej	-
			Wärnschiöldh			
1668	Kronborg (?)	Fi		Stadsgrundning		
1669	Slite (?)	Sv		Stadsgrundning	nej	-
1679	Wismar (?)	Me		Reglering (gatureglering)	nej	-
		/Ty				
1680-t?	Hameln (?)	Ty		Befästningar	ja?	
1682	Nyen (?)	In	Erik Dahlbergh	Befästningar (runt V stadssidan)	?	-
		/Ry				
1687	Kolberg (?)	Po		Befästningar (runt hela staden)	huv	?
		/Pl			-sak	
b 1700-t	(Kolberg) (?)	Po		Förstad/ befästningar. Rätvinklig rutnätsplan	nej	-
		/Pl		Alt 1: Utvidgning/ befästningar. Rätvinklig rutnätsplan		
				Alt 2: Befästningar		
1719	Karlstad (?)	Sv		Reglering	nej	-

Förklaringar

Årtal

b före årtal	början av ...
ca före årtal	cirka år ...
e före årtal	efter år ...
f före årtal	före år ...
fr före årtal	från år ...
m före årtal	mitten av ...
s före årtal	slutet av ...
? efter uppgift	uppgiften osäker

Stad

Stadsnamn inom parentes betyder danskt stadplaneprojekt. (?) efter stadsnamnen på slutet betyder att det är osäkert om projektet verkligen ägt rum.

Land: dåtida land / dagens land

Br	Bremen-Verden
Dk	Danmark
Es	Estland
Fi	Finland
In	Ingermanland
Le	Lettland
Li	Livland
Me	Mecklenburg
No	Norge
Pl	Polen
Po	Pommern
Pr	Preussen
Ry	Ryssland
S,	Sverige
Ty	Tyskland
US	USA
Vi	Vitryssland

Upphovsman

? efter namnet anger att uppgiften inte är helt säker. Namn inom parentes markerar annan person som hade betydelse för planen, när ingen annan upphovsman är känd.

Innehåll

Alt	alternativt planförslag
Rev	senare revidering

Regleringsprojektens omfattning har grupperats i tre kategorier: *hela stadsområdet* (en regelring som avsåg att förändra hela eller det allra mesta av staden på ett genomgripande sätt); *del av staden* (en genomgripande förändring av gatunätet för ett sammanhängande delområde av staden); *gatureglering* (en markant rätning och breddning av en eller flera gator eller att några få nya gator drogs fram genom stadsområdet).

Genomfört och Bevarat

Genomförandegraden och bevarandegraden har i en fallande skala betecknats *ja – huv-sak* (huvudsakligen) – *huv-drg* (huvuddrag) – *delv* (delvis) – *enst* (enstaka) – *nej*.

Delvis i genomförtkolumnen tillsammans med *ja* i bevarandekolumnen innebär att allt (eller det allra mesta) av det som genomfördes har bevarats. *Delvis* i genomförtkolumnen och *delvis* i bevarandekolumnen innebär att bara delar av det som genomfördes har bevarats.

Bilaga 3: Stadsplaneprojekt i åtgärds-kategorier

Tabellen nedan visar stadsplaneåtgärder ordnade i kategorier. Se nästa sida för förklaringar.

	Nyanläggning			Stadsplaneförändring					Befästningsverksamhet				Tot	
	Grund	Flytt	Sum	Regler	Utvid	Först	Komb	Sum	Rivn	Befäst	Komb	Sum		
1520	1	1	2											2
1530														
1540		2	2	1				1	1			[1]		4
1550	2	1	3		3		1	4						7
1560		2	2	1	1			2		2	[1]	[3]		6
1570		1	1											1
1580	7		7							2		[2]		9
1590														
1600	3+1	1	5								[1]	[1]		5
1610	3	1	4	1+2a	1			4			[3]	[3]		8
1620	11+2	2+1	16	1	3+6		1+1	12		2	[10]	[12]		30
1630	4+2		6		3	1	4+3 aaa	11	1	16	[9]	[26]		34
1640	13+4	4+2 aaaa	23	6	2+4	2	17+2 a	33		9	[12]	[21]		65
1650	11+4	1+1a	17	10+2	6	1+4	6+4a	33		11	[21]	[33]		61
1660	2+2	2	6	3	2	1a	1+3a	10	2	2	[7]	[11]		20
1670	1+1		2	1+1	2	2	2+2	10		7	[6]	[13]		19
1680	1	1+1	3	5+2	1+2	1	3+4	18	a	11	[11]	[21]		32
1690	1		1	3+1	2+2	1+1	1+2	13	1	1	[7]	[9]		16
1700				1		1	2	4		1		[1]		5
1710				6		1	1+2	10			[2]	[2]		10
1720				3	1			4						4
Sum	76	24	100	50	41	16	62	169	5	64	[90]	[159]		338
Sv	37+6	16+4 aa	63	30+1 a	14+5	4+2 a	25+6 aaaa	87	3	10	[24]	[37]		163
Fi	18	2aa	20	6+1	1+1	1	13+1a	24		2	[3]	[5]		46
Sv/Fi	61	22	83	38	21	7	45	111	3	12	[27]	[42]		209
Balt	1+5	1a	7	6+3	10	1+2	1+11a	34		17	[32]	[49]		58
Ty/Po	1+7	1	9	3	10	1+5	5	24	2a	35	[31]	[68]		70
Ny S	1		1											1
Prov	15	2	17	12	20	9	16	57	2a	52	[63]	[117]		129
Sum	76	24	100	50	41	16	62	169	5	64	[90]	[159]		338

Förklaringar

Grund = stadsgrundning, Flytt = stadsflyttning, Sum = summa, Regler = reglering, Utvid = utvidgning, Först = förstad, Komb = kombinerade åtgärder, Rivn = rivning av stadsområde, Befäst= stadsbefästning som ensam åtgärd, Tot = totalt, kursiv = projekt där befästningar ingår, årtalen = decennium.

Sv = Sverige, Fi = Finland, Balt = Baltikum, Ty/Po = Tyskland/Polen, Ny S = Nya Sverige, Prov = provinserna och andra projekt utanför Sverige-Finland.

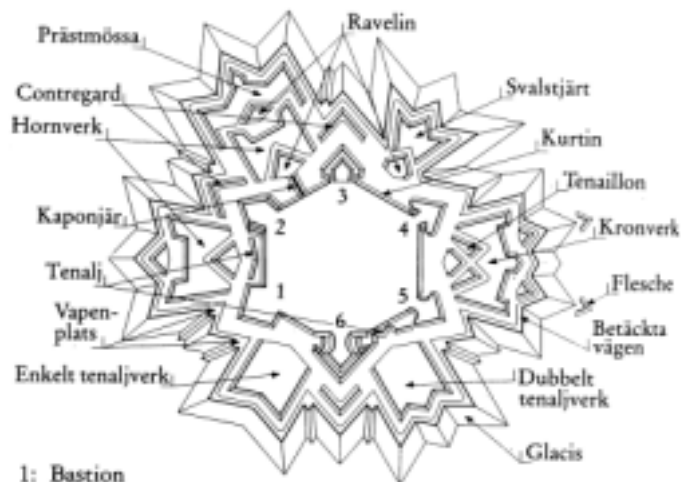
Vid stadsgrundning/flyttning har bortsetts från eventuella kombinationer (med reglering och förstad) och vid utvidgning/förstad har bortsetts från eventuella kombinationer med reglering av äldre bebyggelse på området.

Vid sammanräkningen har bara huvudförslaget inom varje projekt räknats in. De utsatta alternativförslagen (a), vilka är självständiga alternativ med annan inriktning än det huvudförslag de hör samman med, har alltså inte tagits med.

[..] innebär befästningsåtgärder som redan är räknade eftersom de ingår i nyanläggningar eller stadsplaneförändringar och därmed inte kan jämföras med dessa utan bara inom den egna kategorin. Observera att 1720-talet bara innehåller två år.

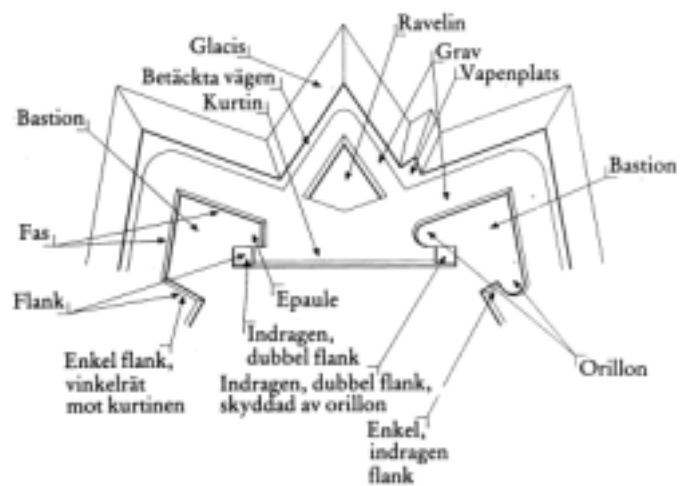
Bilaga 4: Kart- och befästningstermer

Nedanstående bilder är upprättade av Kenneth von Kartaschew. Ur *Stormakts-tid, Erik Dahlbergh och bilden av Sverige* (1992).

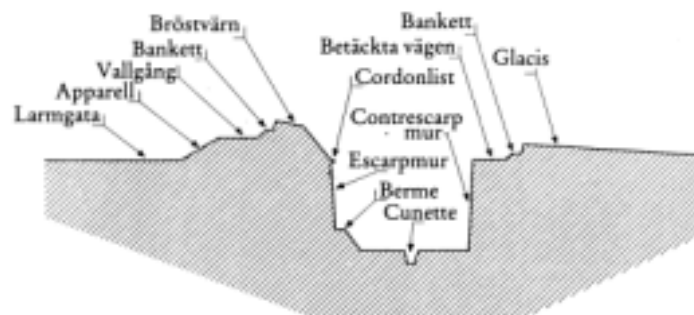

- 1: Bastion
- 2: Bastion med dubblerade flanker
- 3: Bastion med indragna flanker och kavaljer
- 4: Bastion med indragna dubbla flanker bakom orilloner
- 5: Bastion med böjda indragna flanker bakom orilloner
- 6: Bastion med dubbla, böjda och indragna flanker samt framförliggande faussebray

*Principskiss över en fästning sammansatt av bastionsystemets bestå-
"förråd" av skilda element vid 1600-talets slut.*

Exempel på en "klassisk" bastionfront med benämningar på väsentliga beståndsdelar.

Snitt genom en bastionfront med vanliga benämningar på i profilen ingående beståndsdelar.

Några kart- och befästningstermer och uttryck

Approbera Godkänna, fastställa ett planförslag.

Avritning Uppmätning, karta över stadsområdets aktuella utseende. Kan både gälla före en eventuell förändring och, mer sällan, efteråt. Grundbetydelsen är att genom ritning avbilda, kartlägga, mäta upp, och motsvarande benämningar är Delineation, Charta, Grundritning och Landkort. Men betydelsen planritning, plankarta nämns också.

Bastej Låga och breda, halvrunda eller runda torn för uppställning av artilleripjäser, mer eller mindre framspringande från vallen. Kallas också pastejer, postejer eller rundlar. Ersatte på 1500-talet medeltidens ringmurstorn och var en föregångare till bastionen.

Bastion Framskjutande del av fästningsvallen som är öppen inåt och har fyra sidor brutna i vinkel så att det främre partiet bildar en spets. Från dessa kunde man fritt beskjuta terrängen utanför men också huvudvallen mellan bastionerna – kurtinen – och nästa bastion. Det finns även halvbastioner.

Bastion med flankerna "obtuse ifrån Courtinen" Bastion med flank i trubbig vinkel mot kurtinen. Nämns bl.a. av Erik Dahlbergh om Kalmar på 1680-talet.

Bastion med perpendikulära flanker efter det holländska systemet Bastion med flank i rät vinkel mot kurtinen.

Bastionerad front Kurtinlinje med två flankerande halvbastioner

Bålverk Försvarsverk i allmänhet men används ofta för mindre bastion (till skillnad från "royale" bastion). Båda begreppen används exempelvis om Kalmar 1647.

Cirkumvallationslinje En belägrares försvarslinje mot angrepp i ryggen.

Contregarde Friliggande vinkelformat utanverk framför en ravelin

Designation Tomtdesignation, tomtbeskrivningar.Utfördes exempelvis av Anders Torstensson vid regleringen av Stockholm.

Dessein Ritning till försvarsverk eller byggnad. Se också skamplun.

Detacherat verk Friliggande verk.

Epaule Utskjutande, kantig skuldervinkel ("skuldra", "axel") som övergång mellan bastionens face och en indragen flank.

Escarp Huvudvallens yttre beklädnadsmur, dvs den inre sidan av graven; den yttre kallas contrescarpe.

Fas eller **face** De främre, vinkelställda sidorna på en bastion eller ravelin.

Faussebraye Lågvall framför exempelvis kurtinen.

Fec. Fecit, dvs. gjord, utförd [av].

Flank Sidorna på en bastion eller ravelin.

Fortificera Befästa.

Fältvall eller **glacis** Låg vall utanför graven.

Geometrisch Delineation Storskalig uppmätningsskarta.

Kavaljer eller **högverk** Uppbyggnad på en bastion.

Kurtin Fästningens huvudvall mellan bastionerna.

Mens. Mensura, dvs. mätning [av].

Orillon Utskjutande, rundad skuldervinkel ("öra") som övergång mellan bastionens fas och en indragen flank.

Provisional Wårck Provisoriska verk till skillnad från principal wårcket, det permanenta verket.

Real fortification Stabilt byggd, mer permanent – dvs. normalt i murverk

Ravelin Ett i normalfallet vinkelformat utanverk framför kurtinen, ofta som skydd för en utfart.

Regulier Regelbunden ("Bygga reguljärt").

Relation Redovisning av utförda arbeten, som grund för betalning. Kan vara skriftlig och/eller i form av en karta.

Renovation Den renritade kartan (kopia av konceptkartan).

Renoverad En senare justerad karta.

Retranchement Enklare fältbefästning

Ria Propria manu, dvs. [utförd] med egen hand.

Royale bastion Större eller kraftigare bastion. De tre västliga bastionerna i Kalmar beskrivs så.

Royale verk Större och kraftigare verk, normalt byggt i sten. "Å Kvarnholmen hade vallmuren under det royale verket åt landsidan påbörjats".

Skamplun Benämning på 1500-talet på ritning som skulle ligga till grund för en fästnings eller forskansnings byggande eller för en stads utstakning.

Ordet har i denna betydelse även haft formerna schablon eller schamplun. I början av 1600-talet börjades sådana ritningar i stället kallas desseiner.

Skuldervinkel Vinkel mellan fas och flank på en bastion eller ravelin.

Utanverk Sammanfattande benämning på olika verk utanför graven.

Ytterligare befästningstermer förklaras i Kenneth von Kartaschew: *Frihetstidens Fästningskommissioner* (1974)

Bilaga 5: Databasformulär

Nedan visas det formulär som användes för inmatning av uppgifter i databasen över stadsplaneprojekt.

The screenshot shows a Windows-style window titled "stadsplaneprojekt" containing a data entry form. The form is organized into several sections:

- Top Section:** Includes fields for "Projekttyp", "Stad", "Region", "Län", "Kommun", "Land", "År 1988.I", "År 1988.II", "År 1988.III", "År 1989.I", "År 1989.II", "År 1989.III", "År 1990.I", "År 1990.II", "År 1990.III", "År 1991.I", "År 1991.II", "År 1991.III", "År 1992.I", "År 1992.II", "År 1992.III", "År 1993.I", "År 1993.II", "År 1993.III", "År 1994.I", "År 1994.II", "År 1994.III", "År 1995.I", "År 1995.II", "År 1995.III", "År 1996.I", "År 1996.II", "År 1996.III", "År 1997.I", "År 1997.II", "År 1997.III", "År 1998.I", "År 1998.II", "År 1998.III", "År 1999.I", "År 1999.II", "År 1999.III", "År 2000.I", "År 2000.II", "År 2000.III", "År 2001.I", "År 2001.II", "År 2001.III", "År 2002.I", "År 2002.II", "År 2002.III", "År 2003.I", "År 2003.II", "År 2003.III", "År 2004.I", "År 2004.II", "År 2004.III", "År 2005.I", "År 2005.II", "År 2005.III", "År 2006.I", "År 2006.II", "År 2006.III", "År 2007.I", "År 2007.II", "År 2007.III", "År 2008.I", "År 2008.II", "År 2008.III", "År 2009.I", "År 2009.II", "År 2009.III", "År 2010.I", "År 2010.II", "År 2010.III", "År 2011.I", "År 2011.II", "År 2011.III", "År 2012.I", "År 2012.II", "År 2012.III", "År 2013.I", "År 2013.II", "År 2013.III", "År 2014.I", "År 2014.II", "År 2014.III", "År 2015.I", "År 2015.II", "År 2015.III", "År 2016.I", "År 2016.II", "År 2016.III", "År 2017.I", "År 2017.II", "År 2017.III", "År 2018.I", "År 2018.II", "År 2018.III", "År 2019.I", "År 2019.II", "År 2019.III", "År 2020.I", "År 2020.II", "År 2020.III", "År 2021.I", "År 2021.II", "År 2021.III", "År 2022.I", "År 2022.II", "År 2022.III", "År 2023.I", "År 2023.II", "År 2023.III", "År 2024.I", "År 2024.II", "År 2024.III", "År 2025.I", "År 2025.II", "År 2025.III", "År 2026.I", "År 2026.II", "År 2026.III", "År 2027.I", "År 2027.II", "År 2027.III", "År 2028.I", "År 2028.II", "År 2028.III", "År 2029.I", "År 2029.II", "År 2029.III", "År 2030.I", "År 2030.II", "År 2030.III".
- Left Column:** Fields for "Lage", "Stadsdel", "Län", "Kommun", "Angår", "Förhåll".
- Right Column:** Fields for "Typ av stadsplanering", "Stadsplaneringsform", "Befolkningsökning", "Kvarterstyp", "Gator", "Kantorna", "Förg", "Tjänst", "Husplanering", "Fordonstrafik", "Farkost", "Parker", "Procedur", "Arkiv", "Kontroll".
- Bottom Section:** Fields for "Gemensamt", "Gemensamt", "Brand", "Säker", "Förordning", "Stapelplan".

Person- och ortregister

A

Aertsen, Jan 320, 415
Agner, Erik 518, 562
Alingsås 65, 98, 128, 322, 385, 386, 413, 516
Alüksne *Se* Marienburg (Livland)
Altdamm *Se* Damm
Altmark 51, 100, 121
Amsterdam 418
Andersin, Anders 197, 279, 365, 537, 540, 596
Andersö skans 61, 66, 141, 174, 180, 190, 336, 342, 387, 388, 600, 681, 785
Andreas 259, 497
Anklam 663, 664
Arboga 125, 213, 275, 338, 388, 473, 595
Arensburg 74, 90, 152, 156, 157, 176, 177, 181, 189, 192, 193, 196, 199, 227, 235, 240, 242, 244, 255, 267, 293, 299, 300, 341, 355, 488, 664, 665, 666, 746, 748, 782
Arjeplog 66, 276, 337, 338, 389, 390
Askersund 66, 144, 182, 205, 208, 209, 216, 218, 222, 239, 246, 277, 338, 390, 437, 490, 491, 507
Aspegren, Erik Nilsson 631, 651, 654
Asserie, Arendt von 261
Avaskär 72
Avesta 66, 144, 276, 338, 391, 392

B

Baltisk *Se* Pillau
Banér, Johan 708
Bauman, Magnus 281
Becker, Traianus 626
Beling, Erik 625, 642
Berentz, Henrik 628
Bergh, Anders Olofsson 590, 679, 781
Bergman, Magnus 661
Björkman, Lars Welamsson 148, 239, 517, 545
Björkö 65, 611
Björneborg 49, 70, 71, 75, 84, 98, 99, 126, 140, 150, 151, 154, 157, 160, 179, 188, 201, 220, 234, 290, 335, 337, 366, 413, 611, 612, 661
Blom, Mathias Monson 466

Bodekull *Se* Karlshamn
Bonde, Carl 275, 277, 335, 337, 390, 436, 437, 490, 507
Borchert, Georg von 664
Borgå 75, 213, 365, 613
Borås 65, 81, 95, 97, 143, 183, 206, 209, 216, 217, 218, 249, 276, 284, 322, 360, 392, 393, 394, 395, 521, 553
Brahe d.y., Per 65, 66, 67, 81, 85, 127, 142, 160, 180, 200, 202, 217, 227, 234, 238, 239, 255, 334, 339, 340, 353, 405, 406, 407, 579, 614, 623, 629, 630, 633, 638, 642, 643, 644, 651, 654, 657, 660
Brahe, Ebba 622
Brahea 67, 255, 340, 406, 614, 630
Brahestad 32, 34, 67, 141, 184, 185, 207, 216, 222, 255, 289, 339, 340, 406, 614, 615, 637
Brandt, Daniel 558, 645, 716
Breda 307
Bredekow, Dionijs 157, 169, 189, 667, 672
Bremen 62, 169, 202, 233, 305, 307, 354, 671
Bremerhaven *Se* Carlsburg
Bremervörde 123, 173, 666, 667
Bresselisij, Johannes Baptista 264
Brest *Se* Brest-Litovsk
Brest-Litovsk 123, 283, 285, 345, 667, 668
Bro 57, 60, 64, 313, 314, 396, 403, 465, 468
Broddesson, Sven 399, 504
Brodnicia *Se* Strasburg
Brolin, Jonas 494
Broman, Olof 433
Broterus, Samuel 613
Brätte *Se* Vänersborg
Bure, Anders 36, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 281, 321, 329, 337, 401, 442
Bure, Olof 65, 130, 133, 199, 211, 270, 277, 279, 290, 291, 321, 330, 398, 431, 495, 519, 550, 554, 558, 566, 617, 632
Bureus, Andreas *Se* Bure, Anders
Bureus, Johan 269, 270
Burg an der Wümme 69, 70, 91, 123, 169, 176, 189, 192, 202, 203, 298, 354, 355, 360, 452, 668, 673, 773

Buxtehude 669, 670
Bütow 670
Bytów *Se* Bütow
Bützow 670, 671, 699
Bödker, Clas 107, 150, 366, 86

C

Cabo Corso 62, 322, 337
Campenhausen, Johan von 748, 749
Carels, Johan 65, 132, 143, 213, 214,
216, 217, 218, 220, 260, 264, 276, 393,
401, 521, 553
Carlberg, Bengt Vilhelm 266
Carlberg, Carl Wilhelm 422
Carlberg, Johan Eberhard 107, 266,
365, 422
Carlsburg 29, 62, 63, 69, 89, 91, 114,
116, 123, 140, 149, 152, 154, 156, 157,
158, 161, 162, 164, 165, 166, 169, 174,
180, 189, 192, 194, 195, 199, 202, 216,
220, 221, 226, 228, 233, 241, 267, 294,
296, 300, 306, 354, 360, 363, 364, 671,
672, 673, 674, 676, 677, 678, 683, 687,
773
Carlsten, Jonas 473, 594
Christian IV 32, 577
Christinehamn (Nya Sverige) 42, 62,
68, 290, 343, 785
Christophersson, Jacob 434
Claes Claesson 34, 81, 85, 86, 99, 127,
134, 137, 141, 185, 201, 205, 207, 216,
239, 250, 259, 274, 275, 277, 278, 279,
280, 288, 298, 330, 339, 614, 617, 618,
623, 624, 629, 630, 632, 633, 636, 637,
638, 645, 646, 647, 648, 649, 655
Claesson, Cornelius 751
Clarman, Peder 387, 526, 600
Clausén, Olof 520
Cobron 61, 69, 89, 100, 120, 166, 174,
175, 325, 342, 361, 364, 678, 679, 680
Cobron, Daniel 678
Coldingen 285
Cornelissen, Willum 423
Cortman, Johan 265, 266
Crousse, Heinrich 663, 699, 764, 769
Cronberg, Magnus 559

D

Dahlbergh, Erik 19, 20, 33, 35, 36, 40,
91, 92, 97, 101, 102, 107, 110, 113, 114,

119, 120, 123, 124, 137, 144, 149, 153,
154, 157, 158, 159, 162, 165, 166, 169,
170, 173, 176, 189, 191, 193, 194, 195,
196, 197, 201, 204, 213, 217, 219, 220,
221, 222, 224, 228, 229, 234, 241, 242,
257, 261, 262, 263, 264, 266, 278, 279,
282, 283, 284, 285, 286, 296, 301, 302,
303, 304, 305, 306, 307, 308, 328, 330,
343, 344, 345, 346, 347, 350, 352, 356,
357, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 369,
387, 421, 424, 425, 427, 451, 452, 455,
457, 458, 459, 460, 461, 462, 477, 479,
481, 482, 483, 484, 485, 486, 498, 499,
500, 532, 557, 603, 607, 628, 663, 667,
668, 669, 675, 676, 677, 678, 679, 680,
682, 683, 686, 692, 693, 698, 699, 701,
702, 704, 707, 708, 711, 714, 720, 721,
722, 723, 724, 725, 729, 735, 736, 737,
740, 743, 749, 751, 757, 758, 759, 760,
761, 766, 768, 769, 770, 772, 773, 774,
776, 778, 779
Damm 29, 51, 73, 74, 114, 123, 159, 174,
175, 176, 179, 188, 209, 226, 228, 294,
361, 364, 452, 669, 678, 681, 682, 683,
687, 704, 778
Danzig 69, 92, 100, 121, 122, 233, 243,
256, 304, 325, 326, 345, 355, 670, 683,
684, 694, 713, 714, 726, 770
Danziger Haupt 29, 69, 122, 133, 156,
161, 162, 168, 178, 180, 209, 233, 243,
345, 684, 715, 768
Daugavgrīva *Se* Neumünde
Davison, A. 772
Dąbie *Se* Damm
de Besche, Vilhelm 491
De Geer, Louis 515
de Kemp, Petter Nicolaus 131, 154,
199, 213, 259, 260, 295, 315, 411, 413
De la Gardie, Jacob 67, 487, 622, 702
De la Gardie, Magnus Gabriel 67, 90,
97, 156, 160, 200, 203, 212, 227, 244,
267, 275, 279, 293, 299, 300, 302, 341,
342, 355, 356, 487, 603, 664, 665, 666
De la Gardie, Pontus 716
de la Haye, Abraham 172, 424
de la Vallée, Henrik 148, 265, 517, 538,
540
de la Vallée, Jean 67, 86, 96, 107, 159,
189, 194, 196, 201, 203, 213, 217, 229,
230, 234, 235, 240, 241, 243, 244, 256,

257, 265, 266, 267, 268, 269, 279, 300,
330, 344, 346, 350, 353, 356, 360, 363,
453, 454, 537, 538, 539, 541, 542
de Rogier, Johan 86, 288, 492, 524, 525,
576
de Roy, Arendt 259, 396, 508, 582
de Traytorrens, Frans 20, 109, 121, 154,
279, 284, 304, 307, 326, 671, 681, 685,
699, 703, 707, 751, 762, 763, 767, 774,
776
Demmin 101, 364, 685, 686, 687, 699
Dirschau 688
Dorpat 16, 26, 54, 89, 90, 92, 100, 130,
132, 143, 144, 149, 217, 254, 294, 304,
308, 340, 361, 364, 688, 689, 690, 691,
692, 693, 760, 784
Drummond, Johan 97, 105, 107, 119,
159, 192, 197, 201, 296, 358, 482
Drummond, Jacob 760
Duker, Johan Petter Jonsson 397

E

Edelsvärd, Adolf Wilhelm 223
Ehrenströms, Johan Ludvig 648
Ekebohm, Anders 406, 408
Ekebom, Johan 577
Ekenäs 63, 71, 75, 95, 126, 180, 183, 185,
190, 211, 213, 315, 409, 413, 616, 645
Ekman, Karl 391
Eksjö 71, 74, 128, 180, 182, 187, 189,
213, 249, 259, 313, 396, 397, 581, 582,
Elbing 51, 54, 55, 101, 108, 110, 121,
133, 142, 146, 162, 216, 297, 307, 326,
442, 693, 695
Elblåg *Se* Elbing
Engel, Carl Ludvig 613, 648
Enköping 398
Enzenbergh, Johan Ulrich von 690
Eosander, Niklas 307, 724
Erik XIV 71, 98, 120, 253, 312, 405, 444,
587, 592, 652, 741
Esbo 616
Eskilstuna *Se* Karl Gustavs stad
Espoo *Se* Esbo
Essen, Paul von 262, 269, 679, 692, 743
Ewst 26, 69, 166, 175, 283, 298, 342,
364, 695, 696, 697, 782

F

Falck, Johan 784

Falck, Olof 275, 279, 293, 300, 302, 488,
489
Falck, Peter 320, 415
Falk, Olof Ragnvaldsson 602
Falk, Sven Månsson 556, 575
Falköping 399
Falsterbo 71
Falun 49, 55, 65, 66, 72, 73, 79, 118, 132,
142, 143, 144, 177, 182, 184, 206, 214,
216, 217, 218, 221, 248, 264, 276, 277,
288, 289, 322, 337, 338, 390, 393, 394,
399, 401, 402, 490, 507, 521, 553
Felterus, Kettil Classon 220, 281, 393,
420, 472, 505, 523, 547
Filarete 187
Filipstad 64, 98, 127, 130, 182, 276, 314,
322, 403, 404
Fischhausen 697
Fleming, Hans 95, 96, 131, 200, 211,
218, 259, 294, 295, 318, 320, 350, 411,
413, 414, 438, 439, 441, 509
Flodin, Anders Gustaf 547
Forssman, Anders 546
Fredericia 346, 285
Fredriksborg 52
Fredrikshamn *Se* Veckelaks
Fredriksodde *Se* Fredericia
Fredrikstad 207
Friesen, Frantz Carll von 693

G

Gamla Lödöse 411
Gamlakarleby 33, 65, 75, 81, 85, 87,
130, 141, 184, 185, 190, 199, 617, 618
Gamleby *Se* Västervik
Gangius, Olof 272, 274
Garbrentz, Lubbert 751
Gdańsk *Se* Danzig
Gedda, Johan Persson 618
Geelkerck, Isaac van 471, 505
Geisler, Erik 392
Genève 307
Gniew *Se* Mewe
Gorries von Gorgas, Johan 698
Głowa Gdańska *Se* Danziger Haupt
Graf, Hans 561
Granell, Efraim Johan 514
Graudenz 698
Greifswald 54, 101, 345, 685, 698, 699,
707, 776

Grip, Birger Nilsson 590
 Gripenhielm, Carl 23, 265, 273
 Groth, Johan Larsson 288
 Grudziądz *Se* Graudenz
 Grythyttan 61, 66, 144, 182, 217, 276, 338, 404
 Gränna 66, 98, 127, 144, 202, 212, 213, 227, 243, 245, 246, 253, 255, 340, 405, 406, 407
 Gustafsson, Gustaf 238, 636
 Gustav II Adolf 50, 51, 54, 65, 68, 72, 95, 96, 101, 108, 121, 122, 172, 234, 235, 238, 246, 252, 254, 260, 261, 270, 272, 276, 284, 290, 307, 316, 317, 322, 326, 327, 328, 332, 341, 343, 401, 413, 430, 446, 490, 506, 509, 513, 516, 528, 530, 531, 552, 636, 641, 685, 698, 699, 700, 706, 708, 713, 714, 716, 725, 729, 730, 750, 751, 752, 761, 763, 767, 776, 785
 Gustav Vasa 15, 71, 82, 95, 129, 252, 253, 259, 275, 287, 294, 312, 328, 390, 411, 437, 570, 575, 579, 581, 587, 592, 619, 624, 657
 Gustavsburg 42, 61, 68, 122, 133, 155, 174, 180, 184, 285, 302, 303, 327, 342
 Gyllenstierna, Erik 239, 256, 296, 645, 646
 Gyllenstierna, Johan 357, 358, 457, 482
 Gäsekil 470
 Gävle 20, 30, 33, 49, 82, 83, 85, 88, 94, 95, 126, 130, 142, 165, 182, 191, 211, 244, 250, 266, 299, 322, 338, 339, 365, 408, 409, 410, 429, 519
 Göteborg 22, 24, 30, 50, 53, 54, 55, 58, 63, 64, 72, 73, 74, 76, 105, 106, 107, 108, 114, 116, 117, 119, 131, 132, 143, 146, 152, 154, 161, 163, 164, 165, 176, 177, 181, 183, 184, 199, 205, 207, 208, 209, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 232, 234, 244, 249, 254, 255, 256, 259, 264, 266, 270, 282, 285, 287, 294, 295, 301, 302, 303, 306, 308, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 330, 335, 347, 349, 350, 354, 355, 356, 360, 365, 366, 385, 394, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 436, 438, 442, 472, 480, 502, 516, 521, 527, 539, 548, 584, 601, 604, 717, 762

H

Hackzell, Esaias 496, 567
 Hag, Börje 265
 Hagman, Mathias 521
 Hagström, Carl Peter 609
 Halmstad 20, 71, 82, 114, 119, 172, 176, 285, 295, 308, 423, 424, 425
 Hambraeus, Johan 556
 Hamburg 262, 307, 669
 Hameln 122, 173, 174, 283, 700, 701, 702
 Hamina *Se* Veckelaks
 Hammarstrand, Alexander 610
 Hand, Arvid 96, 200, 206, 18, 440
 Hannover 52, 123, 174, 283, 669, 700
 Hansson, Hans 636, 637, 638, 639, 660
 Hedemora 49, 81, 83, 144, 151, 154, 182, 191, 207, 208, 209, 250, 266, 284, 288, 425, 426
 Hedräus, Thomas Christiersson 144, 208, 216, 239, 277, 279, 298, 338, 390, 402, 437, 490, 507, 515
 Hedvig Eleonora 428, 499, 673, 728, 734, 735
 Heinrich Muhlman *Se* von Seulenberg
 Helmfelt, Simon 720
 Helsingborg 93, 94, 96, 97, 114, 119, 171, 176, 219, 306, 335, 346, 354, 357, 405, 426, 427, 428, 429, 476
 Helsingfors 22, 32, 54, 63, 72, 75, 84, 95, 118, 127, 129, 144, 147, 148, 152, 180, 182, 184, 190, 191, 196, 201, 211, 219, 238, 243, 250, 252, 269, 294, 298, 312, 315, 334, 335, 409, 413, 418, 611, 613, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 638, 640, 642, 644, 655, 661, 662
 Helsinki *Se* Helsingfors
 Henrik av Oranien 267
 Hertig, Peter 308, 716
 Hesselgren, Abraham 473, 562
 Hesselgren, Matias 456
 Hilleström, Henrik 392
 Hildebrandt, Karl Fredrik von 403
 Hjerpe, Kristofer 504, 524
 Hoffmann, Jacob 772
 Hoffwen, Ludwig von 129, 516
 Holm, Johan 265, 535, 538, 542
 Holstensson, Jöran 266
 Hoogstraaten, Samuel van 301
 Horn, Christer 679

Horn, Gustaf 476
Hudiksvall 64, 72, 75, 81, 85, 130, 132,
142, 182, 185, 196, 199, 202, 208, 209,
314, 321, 339, 429, 430, 431, 432, 433
Huskvarna 602
Hülphers, Abraham 426
Härleman, Carl 468
Hämeenlinna *Se* Tavastehus
Härnösand 30, 54, 64, 75, 81, 85, 88,
129, 142, 180, 182, 185, 191, 198, 288,
314, 315, 365, 433, 434, 435, 465, 554

I

Ivangorod 109, 166, 308, 715, 717, 718,
720, 721, 722

J

Jacobshamn *Se* Lidköping
Jagellonica, Katarina 253
Jakobstad 67, 75, 151, 201, 238, 246,
255, 339, 340, 622, 623
Jama 61, 89, 93, 108, 110, 143, 308, 342,
702
Jamburg *Se* Jama
Jelgava *Se* Mitau
Jernfelt, Petter Olofsson 601
Johan Drummond 113, 173
Johan III 95, 118, 129, 132, 187, 227,
235, 253, 259, 287, 313, 320, 390, 396,
409, 411, 444, 508, 509, 513, 516, 527,
557, 611, 616, 619, 624, 645, 652, 657,
716
Johan, hertig av Östergötland 270, 320,
509
Johannes Matthiæ 545
Johansson, Hans Erik 438
Järle 57, 60, 66, 275, 276, 287, 337, 338,
436
Jönköping 30, 31, 50, 54, 55, 72, 74, 82,
95, 96, 116, 118, 128, 131, 132, 134,
146, 161, 177, 182, 190, 200, 205, 206,
209, 211, 213, 214, 215, 218, 221, 249,
255, 259, 262, 264, 268, 270, 287, 288,
292, 294, 295, 296, 313, 315, 316, 317,
318, 321, 323, 346, 394, 405, 406, 416,
423, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 448,
525, 527, 590

K

Kagg, Lars 418, 471

Kajaani *Se* Kajana
Kajana 67, 207, 623
Kalmar 24, 28, 49, 50, 53, 54, 73, 74, 82,
105, 106, 107, 108, 116, 117, 118, 119,
120, 155, 156, 157, 161, 165, 168, 172,
173, 174, 176, 178, 180, 182, 188, 189,
191, 192, 194, 195, 199, 201, 207, 213,
219, 228, 233, 235, 240, 243, 244, 245,
246, 248, 253, 255, 259, 264, 267, 282,
287, 288, 289, 294, 299, 300, 306, 308,
316, 317, 318, 323, 336, 342, 345, 356,
359, 361, 395, 442, 443, 444, 445, 446,
447, 448, 449, 450, 451, 452, 459, 460,
462, 465, 516, 527, 581, 583, 584, 589,
590, 591, 669, 684, 738, 762
Kammecker, David 607
Kaprio *Se* Koporie
Karl Gustavs stad 67, 140, 151, 160,
182, 188, 196, 201, 208, 209, 213, 217,
234, 241, 244, 245, 246, 256, 257, 268,
300, 344, 346, 399, 453
Karl IX 131, 198, 199, 276, 313, 314, 316,
396, 403, 411, 444, 453, 465, 501, 502,
517, 556, 560, 602, 716
Karl X Gustav 51, 67, 69, 96, 106, 122,
123, 154, 226, 252, 256, 257, 262, 268,
283, 285, 343, 344, 352, 353, 355, 369,
419, 427, 442, 453, 455, 472, 477, 479,
506, 538, 539, 670, 684, 686, 698, 706
Karl XI 69, 154, 257, 262, 274, 302, 303,
305, 308, 353, 356, 357, 457, 481, 525,
564, 614, 633, 642, 673, 683, 737, 743,
778
Karl XII 257, 263, 363, 364, 422, 494,
548, 623, 651, 772
Karleby *Se* Gamlakarleby
Karlshamn 67, 141, 144, 182, 184, 213,
217, 285, 305, 347, 354, 455, 456
Karlskrona 24, 55, 63, 67, 105, 106, 107,
120, 149, 166, 167, 171, 172, 182, 185,
189, 193, 194, 195, 197, 201, 202, 204,
216, 220, 222, 234, 235, 240, 242, 243,
244, 245, 246, 263, 267, 296, 300, 301,
305, 308, 357, 358, 359, 360, 363, 451,
452, 457, 458, 460, 461, 462, 463, 464,
486, 549
Karlstad 20, 54, 57, 64, 88, 96, 119, 129,
130, 177, 182, 187, 198, 219, 249, 254,
258, 299, 313, 314, 315, 336, 396, 404,
465, 466, 467, 468, 469, 582, 601, 604

- Kaskö 152
 Kastelholm 624
 Kemiö *Se* Kimito
 Kempensköld, Bo 588, 601
 Kempensköld, Johan 548
 Kempfen, Jacob von 91, 92, 114, 124, 157, 176, 228, 304, 306, 360, 361, 364, 669, 674, 675, 678, 682, 683, 687, 765, 766, 769, 778
 Kexholm 33, 81, 86, 98, 105, 106, 108, 113, 118, 119, 185, 200, 202, 203, 298, 624, 625, 626, 627, 628, 630
 Kietzling, Lars 514, 580
 Kimito 65, 629, 639
 Kingisepp *Se* Jama
 Kirkholm 89, 100, 175, 342, 702, 703, 741, 746
 Kirstenius, Johan Peter 26, 414, 773, 782
 Kjellström, Nils 392
 Klaipeða *Se* Memel
 Kleý, H. 92, 158, 165, 192, 307, 676, 677, 678
 Klint, Esaias 589
 Kobron *Se* Cobron
 Koivisto *Se* Björkö
 Kokenhusen 61, 342
 Kokkola *Se* Gamlakarleby
 Kolberg 283, 703, 704, 705
 Kołobrzeg *Se* Kolberg
 Koporie 61, 89, 93, 108, 110, 143, 308, 342, 705, 706
 Kopparberg *Se* Nya Kopparberget
 Krakow 51, 345,
 Kristian IV 72, 128, 133, 160, 171, 254, 671
 Kristianopel 72, 128, 133, 455
 Kristianstad 114, 133, 160, 162, 175, 285, 357
 Kristiinankaupunki *Se* Kristinestad
 Kristina 66, 84, 226, 252, 255, 256, 257, 258, 273, 282, 333, 387, 388, 394, 402, 406, 426, 432, 447, 468, 474, 488, 496, 511, 512, 515, 517, 538, 545, 546, 571, 580, 593, 605, 664, 666, 751, 774, 776, 785
 Kristinehamn 64, 66, 142, 182, 213, 287, 314, 338, 394, 396, 404, 465, 467, 468, 469, 474, 475, 491, 503, 522, 560
 Kristinestad 34, 67, 99, 141, 152, 154, 180, 190, 239, 246, 629, 630, 637
 Kronoborg 630
 Kruse, Hans 559, 568
 Kruse, Wilhelm 386
 Kräill von Bemebergh, Georg
 Ginther 284, 121, 261, 264, 416, 446, 714, 752, 777
 Kungsbacka 72, 208, 469, 470
 Kungälv 72, 73, 74, 106, 127, 128, 212, 213, 308, 347, 419, 471, 472
 Kuopio 61, 67, 142, 160, 180, 182, 184, 217, 238, 255, 614, 630, 631
 Kuressaare *Se* Arensburg
 Kurkijoki *Se* Kronoborg
 Kuus, Eric 420, 472
 Küsel, C.J. 535
 Käkisalmi *Se* Kexholm
 Köpenhamn 22, 51, 282, 288, 471, 505, 537
 Köping 95, 98, 144, 151, 154, 207, 211, 338, 394, 469, 473, 474, 475, 491, 503, 522, 560
- L**
- Landskrona 24, 53, 63, 81, 87, 88, 94, 95, 96, 97, 105, 106, 107, 113, 114, 119, 120, 149, 150, 157, 159, 161, 162, 164, 165, 171, 173, 174, 176, 178, 189, 191, 192, 193, 196, 197, 199, 201, 204, 213, 220, 222, 233, 240, 242, 243, 245, 250, 256, 267, 285, 286, 288, 292, 296, 299, 304, 305, 335, 347, 353, 357, 358, 360, 366, 476, 477, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 584, 587
 Lappeenranta *Se* Lappstrand
 Lappstrand 67, 207, 220, 631
 Leiden 56, 134, 143, 260, 317, 553
 Leijonhufvud, Gustaf 436
 Leijonsparre, Paul Ludvig 167, 204, 242, 301, 363, 366, 461, 463, 548
 Lenæus, Johan *Se* Wärnschiöldh, Johan
 Libau 108, 110, 144, 706
 Lichton, Robert 361, 757
 Lidköping 60, 67, 95, 97, 104, 152, 154, 160, 180, 182, 184, 185, 203, 208, 209, 212, 226, 227, 244, 255, 279, 293, 300, 355, 356, 487, 488, 489, 490, 563, 586
 Lieksa *Se* Brahea
 Liepāja *Se* Libau

Lillia, Mauritz 725
Lindenberg, Lars 409
Lindesberg 65, 66, 79, 144, 165, 182,
216, 222, 277, 298, 303, 322, 338, 390,
436, 437, 469, 474, 490, 503, 507, 522,
560
Lindheström, Pehr 785
Linköping 86, 88, 151, 258, 313, 337,
365, 492, 493, 525, 576
Linnaeus, Samuel 600
Linné, Carl von 407, 600
Lithen, Johan 756, 758
Ljunggren, Gustaf 208, 408, 490, 505,
508, 510, 515, 525, 547, 550, 555, 563,
573, 578
Lochstädt 68, 175, 706
Loffman, Abraham 69, 92, 156, 243,
345, 684, 711, 715, 770, 771
Loffman, Hector 420, 442
Loitz 707, 708
Ludwig, N. 697
Luleå 65, 73, 75, 85, 130, 182, 185, 321,
338, 495, 496, 519, 520
Lund 33, 51, 54, 81, 86, 87, 132, 259,
288, 298, 476, 481, 496, 497, 498
Lundberg, Nils 493
Lundh, Erik Niklas 578
Lödöse 49, 70, 71, 74, 76, 129, 94, 313

M

Maesberg, Conrad *Se* Mardefelt,
Conrad von
Magnét, Karl Jakob August 452
Mainz 51, 68, 122, 285, 326, 700
Malmö 53, 55, 97, 113, 117, 119, 120,
261, 262, 266, 282, 285, 286, 295, 346,
347, 354, 357, 360, 476, 497, 498, 499,
500, 501
Mardefelt, Conrad von 169, 268, 279,
286, 304, 343, 345, 686, 704, 708, 726,
740, 760, 772, 773, 774, 775, 778
Maria Eleonora 536
Maria Elisabeth 509
Mariefred 130, 185, 198, 213, 501, 502,
560
Marienburg (Preussen) 101, 113, 121,
128, 177, 326, 709, 711
Mariestad 54, 64, 81, 87, 88, 129, 130,
144, 152, 154, 180, 182, 184, 191, 198,
202, 206, 213, 217, 222, 254, 314, 315,

363, 465, 502, 503, 504, 523
Marstrand 419, 472, 505, 506
Matthiæ, Johannes 258
Meijer, Johan Fredrik 447, 465, 583
Mell, Johan 70, 164, 169, 192, 202, 262,
355, 668, 670, 672, 773
Memel 89, 100, 101, 108, 109, 121, 133,
146, 200, 202, 203, 237, 242, 304, 326,
711, 712
Menck, Henrik 590
Menlös, Peder 272
Merckell, Adolf Fredrik 559
Merian, Matthäus 302, 694, 700
Mewe 713
Mitau 713, 714
Monickhouen, Joan 260
Montauer Spitz 29, 68, 69, 100, 122,
156, 177, 192, 202, 233, 243, 345, 685,
714, 768
Moor, Elias 689
Moritz av Oranien 260, 317, 440
Małowska Szpica *Se* Montauer Spitz
Muhlman, Heinrich *Se* von
Seulenberg, Heinrich
Müller, Georg Philip 307, 724
Målare, Anders Larsson 98, 120, 259,
312, 652, 741, 745

N

Naantali *Se* Nådendal
Narva 24, 30, 54, 73, 74, 83, 89, 93, 102,
103, 109, 110, 116, 120, 121, 123, 141,
152, 166, 171, 177, 181, 184, 185, 188,
191, 195, 201, 209, 213, 216, 217, 221,
222, 234, 235, 241, 242, 243, 249, 268,
294, 296, 297, 299, 304, 307, 308, 341,
358, 360, 361, 362, 690, 696, 702, 715,
716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723,
724, 725, 746, 782
Natt och Dag, Åke Axelsson 528
Neuburg 725
Neuenburg 726
Neumünde 26, 61, 69, 89, 100, 120, 160,
170, 175, 177, 180, 184, 192, 296, 297,
304, 308, 325, 342, 354, 361, 726, 727,
728, 729
Nieman, Gottlieb 751
Nilsson, Anders 493
Niure, Erik Eriksson 73, 85, 142, 148,
207, 267, 274, 279, 338, 339, 475, 496,

- 519, 567
 Njurén, Nils Eriksson 456
 Nora 57, 65, 66, 79, 144, 154, 182, 206,
 208, 209, 216, 222, 240, 276, 277322,
 337, 338, 390, 436, 437, 490, 491, 506,
 507
 Norrköping 53, 55, 74, 83, 88, 95, 104,
 119, 129, 131, 135, 148, 184, 187, 188,
 198, 200, 205, 209, 211, 216, 226, 227,
 228, 237, 243, 244, 246, 249, 253, 258,
 259, 266, 394, 508, 509, 510, 511, 512,
 513, 582
 Norrtälje 104, 127, 182, 189, 199, 220,
 365, 513, 514, 515, 556, 580
 Nowe *Se* Neuenburg
 Nya Kopparberget 66, 144, 182, 218,
 222, 239, 246, 277, 284, 338, 390, 490,
 491, 507, 515
 Nya Lödöse 385, 411, 413, 414, 415,
 516, 586
 Nyberg, Erik 606
 Nyen 29, 62, 63, 69, 89, 90, 91, 100, 102,
 117, 143, 157, 161, 169, 170, 171, 173,
 177, 178, 181, 184, 192, 193, 196, 199,
 201, 202, 219, 220, 221, 226, 228, 235,
 242, 244, 296, 297, 300, 301, 305, 319,
 327, 341, 354, 355, 364, 365696, 729,
 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737,
 738
 Nykarleby 33, 65, 85, 86, 130, 151, 182,
 185, 199, 207, 632
 Nyköping 84, 88, 143, 147, 148, 151,
 189, 191, 201, 206, 207, 213, 218, 239,
 259, 265, 337, 338, 517, 594
 Nyslott 34, 65, 66, 79, 98, 127, 144, 186,
 212, 238, 243, 246, 288, 335, 633, 634,
 643
 Nystad 15, 33, 52, 65, 86, 88, 127, 168,
 180, 182, 184, 205, 238, 243, 244, 249,
 631, 635, 636, 637, 638
 Nådendal 61, 75, 98, 99, 184, 205, 636,
 637, 638, 639, 641
 Nöteborg 50, 61, 89, 92, 128, 206, 341,
 342, 364, 633, 643, 739
- O**
-
- Ottersberg 740, 773
 Oulu *Se* Uleåborg
 Oxenstierna, Axel 36, 53, 54, 119, 237,
 254, 255, 256, 317, 333, 341, 369, 447,
 450, 510, 531, 539, 593, 601, 629, 715,
 754, 779, 780, 781
 Oxenstierna, Gabriel Bengtsson 239,
 254, 255, 256, 648
 Oxenstierna, Gustaf 748
- P**
-
- Pahr, familjen 117, 259
 Pahr, Domenicus 444
 Pahr, Johan Batista 308
 Palm, Peder Guldbrandsson 432
 Palma Nova 168, 307
 Palmstruck, George 29, 110, 196, 229,
 269, 299, 300, 356, 361, 757, 759
 Parainen *Se* Pargas
 Pargas 65, 629, 639
 Pedersson, Jöns 645
 Pernau 16, 24, 101, 120, 160, 177, 184,
 222, 259, 269, 286, 296, 304, 312, 341,
 740, 741, 742, 743, 744, 747, 784
 Petrokrepost *Se* Nöteborg
 Pietarsaari *Se* Jakobstad
 Pillau 62, 68, 527, 744
 Piteå 65, 73, 75, 85, 130, 140, 151, 182,
 189, 249, 280, 321, 338, 518, 519, 520
 Pori *Se* Björneborg
 Portius, David 701, 704, 762, 763
 Porvoo *Se* Borgå
 Pouillet, Thomas 92, 169, 262, 673, 676
 Prempart, François 762
 Primorsk *Se* Björkö respektive
 Fischhausen
 Printz, Johan 785
 Prizorsk *Se* Kexholm
 Purgoldt, Christopher Heinrich Edler
 von 784
 Pärnu *Se* Pernau
- R**
-
- Raahe *Se* Brahestad
 Rademacher, Reinhold 453
 Ranie, Hans 560
 Rauma *Se* Raumo
 Raumo 75, 86, 88, 413, 640, 641
 Reval 24, 50, 54, 55, 63, 92, 100, 101,
 110, 116, 117, 120, 124, 140, 142, 143,
 144, 149, 152, 154, 161, 170, 181, 184,
 190, 191, 194, 196, 217, 229, 252, 259,
 264, 288, 294, 295, 296, 304, 308, 312,
 341, 358, 361, 616, 619, 693, 745, 746,

- 747, 748, 749, 750
 Ribnitz 750, 751
 Richter, Jacob 259, 444
 Riga 24, 50, 54, 55, 61, 69, 89, 90, 93,
 100, 103, 109, 110, 114, 120, 133, 149,
 162, 174, 175, 181, 182, 196, 202, 219,
 229, 244, 249, 264, 269, 283, 284, 292,
 294, 295, 296, 297, 299, 300, 303, 304,
 307, 308, 325, 327, 341, 342, 356, 361,
 678, 697, 702, 706, 709, 724, 726, 729,
 745, 747, 751, 752, 753, 754, 755, 756,
 757, 758, 759, 783
 Rimpler, Georg 157, 174, 189, 202, 228,
 243, 299, 306, 355, 364, 674, 675, 678,
 761
 Risingh, Johan Claesson 785
 Rodenburgh, Gissbrecht 781
 Rodenburgh, Johan von 90, 91, 109,
 117, 148, 149, 173, 177, 202, 216, 243,
 279, 296, 304, 341, 621, 625, 626, 627,
 659, 664, 678, 679, 690, 691, 696, 703,
 716, 718, 719, 727, 731, 732, 741, 742,
 746, 747, 748, 753, 754, 755, 781, 782
 Rom 29, 56, 90, 156, 166, 193, 236, 257,
 262, 269, 293, 299, 342, 345, 352, 353,
 359, 459
 Roman, Christer 465, 469
 Rosenfelt, Verner von 457
 Rostock 750
 Rudbeck, Olof 570, 572
 Rudbeckius, Johannes 54, 593, 595
 Rudbeckius, Olaus 148
 Ruuth, Hans Persson 598
 Ruuth, Johan Fredrik 502
 Ryding, Sven 512
 Rüdinger, Heinrich Nicolas von 680
 Rümpler, Jurgen *Se* Rimpler, Georg
 Rööss, Lorentz 634
- S**
-
- Sala 65, 132, 135, 143, 160, 180, 182,
 184, 213, 216, 217, 218, 248, 276, 303,
 322, 393, 394, 490, 507, 521, 553
 Salaspils *Se* Kirkholm
 Salmi *Se* Salmis
 Salmis 65, 641
 Salmonsson, Salmon 435
 Salvius, Johan Adler 415
 Sankt Petersburg 62, 69, 93, 327, 705,
 729
 Savonlinna *Se* Nyslott
 Schack, Lorentz von 704
 Schilder, Matthias 585
 Schmidt, Hans 689
 Schroderus, Laurentius 212, 238, 633,
 642
 Schultz, Jacob 782
 Schwengeln, Georg von 29, 61, 90, 93,
 109, 170, 177, 209, 221, 296, 341, 626,
 664, 689, 690, 702, 717, 718, 730, 731,
 742, 779, 781
 Sersander, Andreas 82, 259, 260, 264,
 318, 445
 Seulenberg, Heinrich von 264, 627,
 719, 732
 Siggesson, Anders 603
 Sigismund 50, 253, 314, 325, 509
 Sigtuna 522
 Simrishamn 616, 645
 Sixtus, Fredrik 29, 56, 236, 279, 297,
 298, 363, 564, 601
 Skanstenieki *Se* Ewst
 Skanör 128
 Skara 81, 87, 126, 141, 186, 220, 250,
 365, 523, 586
 Skytte Johan 54
 Skänninge 46, 86, 88, 151, 208, 209,
 524, 525, 576
 Slite 67, 117, 119, 179, 188, 217, 298,
 336, 342, 525, 526, 585, 600
 Sophiaodde 285
 Sordavala 33, 182, 185, 641, 642
 Sortavala *Se* Sordavala
 Sörve *Se* Swalferort
 Sparre, Lars 528
 Sperling, Caspar Otto 424
 Spihler, Carl 725
 Spihler, Mathias 269
 Spole, Nils 433, 552
 Stade 54, 115, 343, 360, 666, 675, 740,
 759, 760, 761
 Stael von Holstein, Jacob 102, 170, 234,
 262, 692, 720, 721, 722, 723, 728, 733,
 748, 749
 Stael von Holstein, Johan 29, 170, 177,
 220, 262, 628, 721, 722, 733, 734, 736,
 737
 Stegeling, Frans 719
 Steinvall, Magnus 404
 Stenbock, Gustaf Otto 479

- Stenklyft, Christopher Jakobsson 409, 410
- Stenwinkel, Hans van 423
- Stettin 24, 29, 50, 51, 52, 54, 55, 74, 93, 100, 108, 109, 114, 121, 123, 133, 154, 159, 168, 187, 192, 234, 283, 288, 292, 298, 304, 326, 345, 360, 364, 681, 682, 683, 704, 752, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 778
- Stevin, Simon 134, 143, 175, 260, 317, 322, 393, 553
- Stiernsköld, Nils 393, 414
- Stobæus, Lorentz Christopher 655, 656
- Stockholm 19, 21, 22, 24, 27, 30, 31, 33, 43, 46, 49, 52, 53, 54, 55, 65, 66, 72, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 95, 96, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 119, 132, 133, 142, 146, 147, 148, 151, 152, 170, 172, 183, 188, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 200, 201, 203, 205, 206, 213, 214, 216, 217, 219, 226, 229, 230, 234, 235, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 249, 252, 254, 255, 256, 257, 259, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 278, 282, 284, 287, 288, 292, 293, 295, 296, 297, 303, 308, 309, 323, 330, 331, 332, 333, 337, 343, 346, 351, 356, 357, 360, 363, 364, 365, 366, 407, 410, 422, 432, 434, 451, 457, 462, 475, 517, 522, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 538, 539, 540, 541, 542, 545, 571, 579, 581
- Stralsund 29, 51, 54, 55, 108, 109, 122, 157, 166, 173, 266, 300, 304, 343, 360, 750, 752, 767, 768, 769
- Strasburg 770
- Streng, Anders Månson 148, 274, 497, 612, 627, 634, 654
- Streng, Jonas 630
- Strängnäs 86, 130, 132, 149, 239, 246, 293, 337, 340, 545, 546, 547
- Strömstad 67, 87, 96, 120, 127, 131, 204, 212, 220, 250, 354, 366, 547, 548, 549, 597
- Stuart, Carl Magnus 91, 201, 221, 228, 263, 301, 359, 364, 457, 738
- Stuhm 770, 771
- Sundsvall 73, 75, 85, 127, 130, 142, 180, 204, 250, 338, 519, 550, 551, 554
- Swalferort 664
- Szczecin *Se* Stettin
- Sztum *Se* Stuhm
- Säter 65, 132, 135, 143, 216, 217, 218, 276, 322, 338, 393, 394, 521, 552, 553
- Söderhamn 75, 85, 104, 130, 182, 338, 554, 555
- Söderköping 313, 576
- Södertälje 30, 84, 127, 151, 191, 201, 219, 220, 245, 248, 556, 557, 594, 644
- T**
- Taipale 65, 642
- Tallinn *Se* Reval
- Tammisaari *Se* Ekenäs
- Tartu *Se* Dorpat
- Tavastehus 65, 66, 127, 151, 191, 201, 212, 274, 335, 623, 633, 637, 642, 643, 644
- Tczew *Se* Dirschau
- Tessin d.y., Nicodemus 87, 194, 195, 230, 242, 266, 538, 543, 544
- Tessin d.ä., Nicodemus 19, 73, 84, 85, 86, 88, 90, 97, 106, 119, 142, 148, 152, 155, 156, 161, 162, 164, 165, 166, 176, 182, 185, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 201, 205, 207, 216, 227, 228, 240, 242, 243, 244, 250, 256, 257, 266, 267, 268, 269, 274, 275, 277, 279, 280, 288, 293, 296, 299, 300, 330, 336, 338, 339, 342, 344, 347, 353, 354, 355, 359, 408, 410, 432, 434, 449, 457, 458, 460, 461, 475, 477, 496, 519, 528, 541, 551, 555, 567, 568, 645, 665, 666, 673, 676, 677, 762
- Thome, Heinrich 20, 82, 89, 96, 101, 121, 132, 133, 142, 146, 162, 200, 203, 216, 237, 264, 279, 280, 281, 297, 304, 307, 318, 320, 323, 326, 327, 350, 415, 417, 439, 441, 442, 443, 527, 684, 688, 694, 698, 707, 709, 710, 711, 712, 744, 753
- Thoring, Gabriel 467, 469, 605
- Thoring, Johan 604, 605
- Thorn 51, 108, 296, 345, 726, 771, 772
- Thumb von Weingarten, Christian 692
- Tilleus, Per 265
- Tolcks, Eberhard 783
- Torneå 16, 20, 33, 65, 75, 81, 85, 127, 130, 140, 179, 182, 189, 199, 218, 267,

280, 298, 321, 338, 366, 469, 474, 491,
503, 519, 522, 557, 558, 559, 560, 568

Tornio *Se Torneå (under Sverige)*

Torshälla 453, 560

Torstensson, Anders 28, 29, 72, 81, 93,
84, 99, 106, 127, 140, 143, 144, 146,
147, 148, 149, 150, 151, 189, 190, 191,
196, 200, 201, 205, 207, 208, 209, 212,
213, 218, 219, 221, 237, 238, 239, 240,
243, 256, 264, 265, 269, 277, 279, 292,
293, 330, 331, 332, 334, 335, 337, 340,
350, 353, 369, 418, 426, 448, 475, 517,
518, 529, 530, 532, 533, 534, 535, 540,
541, 556, 557, 571, 572, 573, 593, 594,
595, 603, 606, 612, 620, 621, 622, 634,
638, 643, 644, 646, 654, 655, 657, 659,
660

Torstensson, Lennart 302

Toruń *Se Thorn*

Tott, Claes 727, 728, 757

Transköld, Johan 274

Tresk, Olof 272, 433, 554

Trosa 75, 127, 182, 186, 213, 214, 560,
562

Turin 307

Turku *Se Åbo*

U

Uddevalla 72, 73, 87, 106, 165, 213, 221,
279, 297, 298, 347, 363, 365, 419, 472,
505, 563, 564, 565, 566, 601

Uleåborg 34, 64, 81, 85, 86, 88, 98, 99,
126, 141, 182, 185, 188, 189, 190, 198,
201, 205, 207, 239, 243, 249, 256, 267,
275, 314, 315, 338, 339, 519, 555, 558,
616, 637, 644, 645, 646, 648

Ulfsby *Se Björneborg*

Ulfström, Anders 599

Ulricehamn 393

Ulstadius, Gustaf 647

Umeå 30, 64, 72, 75, 81, 83, 85, 130, 142,
148, 182, 199, 212, 267, 314, 321, 475,
496, 519, 566, 567, 568

Uppsala 22, 53, 55, 82, 83, 84, 88, 93,
95, 134, 147, 148, 151, 181, 188, 189,
201, 207, 208, 209, 219, 226, 243, 245,
246, 249, 253, 254, 265, 268, 270, 288,
300, 303, 337, 351, 365, 418, 522, 541,
550, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 593,
607

Uusikaarlepyy *Se Nykarleby*

Uusikaupunki *Se Nystad*

V W

Vaasa *Se Vasa*

Wachtmeister, Hans 296, 457, 460

Vadstena 86, 88, 113, 151, 185, 189, 243,
259, 313, 390, 397, 493, 524, 525, 574,
575, 576, 577, 582

Valdemar Sejr 745

Valletta 307

Valmiera *Se Wolmar*

Walwingh, Sigvard 782

Varberg 72, 73, 74, 120, 128, 140, 152,
154, 171, 182, 190, 217, 240, 243, 249,
285, 297, 354

Warszawa 51, 345

Vasa 64, 75, 85, 87, 127, 141, 182, 184,
185, 198, 239, 249, 256, 259, 312, 314,
644, 648, 649, 650

Vaxholm 66, 393, 579, 580, 581

Veckelaks 67, 141, 168, 180, 182, 184,
651

Vehkalahti *Se Veckelaks*

Weijder, Sigismund 283, 686, 701, 733,
737

Welamsson *Se Björkman*

Welt, Gunnar Nilsson 719

Verden 69, 168, 175, 192, 772, 773

Werdt, Jost van 320, 415

Vermeer, Jan 301

Wernstett, Cristopher von 291

Versailles 56, 166, 359, 459

Verving, Johan 431, 432

Wesenberg 308

Wetterstedt, Erik af 405

Vettervik, Johan 661

Wiblingen, Fredrik Adolf 609

Viborg 16, 29, 33, 34, 49, 52, 53, 54, 55,
75, 81, 82, 83, 84, 95, 98, 105, 108, 116,
117, 119, 120, 127, 129, 132, 141, 147,
148, 151, 168, 181, 184, 190, 201, 206,
217, 218, 221, 235, 239, 243, 249, 253,
259, 269, 274, 288, 289, 304, 312, 317,
319, 333, 334, 335, 627, 631, 633, 645,
651, 652, 653, 654, 655, 656, 657

Widman, Erik 566

Widmark, Per H 555

Viipuri *Se Viborg*

Vikar, Jakob Johan 622, 648

Willemstad 412, 418
Villmanstrand *Se* Lappstrand
Wilmington *Se* Christinehamn
Vimmerby 128, 187, 189, 259, 313, 581, 582
Visby 29, 49, 88, 119, 166, 174, 177, 181, 191, 206, 240, 299, 336, 525, 526, 583, 584
Wismar 16, 24, 51, 54, 101, 121, 123, 174, 264, 286, 305, 360, 669, 670, 699, 774, 775, 776
Vitruvius 55, 171, 186
Wolgast 776, 777
Wollin 777, 778, 779
Wolmar 29, 89, 90, 108, 117, 152, 155, 177, 178, 181, 190, 193, 200, 202, 237, 242, 298, 341, 779, 780, 781, 782, 784
Wrangel, Carl Gustaf 306, 674, 728, 735, 736
Wrangel, Herman 708
Vyborg *Se* Viborg
Vänersborg 26, 58, 64, 70, 71, 73, 74, 119, 141, 160, 174, 176, 177, 180, 183, 209, 250, 297, 314, 335, 477, 584, 586, 587, 588, 589, 601, 603, 604
Wärnschiöldh, Johan 28, 29, 73, 91, 96, 101, 106, 109, 114, 117, 119, 140, 148, 149, 154, 155, 163, 164, 191, 208, 213, 217, 219, 220, 221, 240, 256, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 268, 279, 296, 297, 305, 328, 330, 335, 336, 344, 347, 387, 417, 418, 419, 420, 421, 424, 427, 428, 443, 447, 448, 451, 455, 466, 467, 477, 479, 480, 481, 499, 500, 506, 526, 539, 578, 583, 584, 587, 588, 600, 602, 627, 665, 679, 691, 727, 732, 735, 736, 741, 742, 747, 754, 762, 781
Västervik 70, 71, 74, 87, 134, 191, 202, 213, 290, 291, 581, 589, 590, 591
Västerås 54, 81, 83, 84, 94, 95, 126, 134, 143, 147, 148, 197, 201, 208, 209, 213, 219, 243, 250, 258, 275, 279, 298, 337, 365, 425, 469, 473, 474, 475, 491, 503, 522, 560, 575, 579, 591, 592, 593, 594, 596, 597
Vättelanda 61, 67, 120, 159, 162, 175, 188, 354, 547, 597
Växjö 49, 87, 93, 144, 149, 182, 185, 207, 208, 209, 212, 240, 246, 297, 298, 346, 351, 365, 598, 599

Y

Ystad 119, 295, 296, 346, 357, 600

Z

Zastava *Se* Lochstädt

Å

Åbo 29, 34, 49, 53, 54, 55, 66, 75, 81, 84, 86, 88, 98, 99, 118, 127, 149, 151, 165, 191, 201, 209, 218, 234, 238, 245, 270, 271, 274, 288, 292, 296, 304, 334, 335, 365, 629, 633, 635, 636, 638, 639, 640, 643, 644, 657, 658, 659, 661, 662
Åkesson, Johan 148, 571, 593, 594
Åmål 66, 73, 75, 148, 174, 182, 209, 249, 258, 287, 303, 600, 601

Ö

Örebro 87, 88, 95, 96, 104, 105, 108, 118, 143, 148, 149, 174, 181, 191, 206, 208, 209, 216, 239, 244, 246, 250, 259, 275, 277, 297, 335, 336, 337, 338, 404, 405, 436, 507, 602, 603, 604, 605
Öregrund 64, 70, 74, 81, 202, 217, 580, 606, 607, 608
Örnehufvud, Olof Hansson 20, 26, 35, 36, 68, 81, 83, 90, 96, 101, 106, 114, 118, 122, 143, 148, 154, 155, 160, 178, 193, 200, 203, 213, 216, 218, 221, 233, 237, 261, 264, 265, 269, 276, 277, 279, 280, 282, 284, 286, 287, 292, 297, 298, 304, 319, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 335, 337, 338, 341, 386, 400, 401, 416, 417, 427, 436, 441, 442, 445, 448, 468, 475, 476, 477, 510, 511, 529, 530, 532, 533, 553, 571, 584, 587, 588, 593, 601, 603, 625, 626, 627, 628, 652, 653, 671, 684, 689, 695, 700, 701, 708, 710, 711, 716, 717, 725, 744, 745, 753, 762, 780
Östensson, Elias 275, 388, 595
Östersund 140
Östhammar 64, 70, 71, 74, 81, 126, 249, 310, 580, 606, 608, 609
Östring, Johan 661